НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
Національної академії наук України і
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Олександра Довженка

СІВЕРЩИНА
В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Наукове видання

Випуск 10

Видається з 2008 року

Глухів – Київ
Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК
2017

УДК 94(477.5)+908(477.5)
ББК 63.3(4 Укр)
С42

ISSN 2218-4805

Рекомендовано до друку:
Ученою радою Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 2 від 12.04.2017 р.)
Вченою радою Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(протокол № 4 від 25.04.2017 р.)
Вченою радою Глухівського національного педуніверситету ім. О. Довженка
(протокол № 10 від 29.03 2017 р.)

Редакційна колегія:
О.Д. Савицький (голова), О.М. Титова (заступник голови), В.І. Абакумова,
Л.М. Бєсов, С.І. Білокінь, Л.О. Гріффен, С.Ю. Зозуля, Г.Д. Казьмирчук, Ю.О. Коваленко,
О.І. Курок, І.В. Мошик, М.П. Недюха, Ю.О.Нікітін, С.І. Посохов, К.М. Тищенко,
С.П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції:
41400, м. Глухів Сумської обл., вул. Шевченка, 30, тел./факс +380-5444-23557
e-mail: dikz@ukr.net

Адреса розміщення електронної версії видання в мережі Інтернет
http://nz-hlukhiv.com.ua

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 21939–11839ПР від 31.03.2016 р.)

Збірник наукових праць «Сіверщина в історії України»
внесений до переліку фахових видань з історичних наук
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.05.2016 р. № 515)

© Національний заповідник «Глухів», 2017
© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017
© Глухівський національний педагогічний університет
ім. О. Довженка, 2017

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Вечерський В.В. Теоретичні основи дослідження архітектури Гетьманщини 7
Савицький О.Д. Історія дослідження пам'яток культурної спадщини м. Глухова (середина XIX–XX ст.) 10
Харковенко Р.В. Аналіз облікової документації на об'єкти культурної спадщини міста Глухова та Глухівського району Сумської області 15
Горькова А.О. Бичковська Г.М. Регіональні особливості охорони історико-культурної спадщини у дослідженнях Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК 18
Сенченко Н.М. Охорона церковних пам'яток в Україні (перша половина XVIII ст.) 25
Чередниченко А.М. Обставини створення Києво-Печерського заповідника, перша половина 1920-х рр. 27
Вечерська О.В. Організація моніторингу пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника 30
Черевко І.А. Проблеми збереження підземних сакральних пам'яток (на прикладі печерних комплексів Києво-Печерської лаври) 34
Абрамова І.В. Реконструкція печей XVIII ст. в Будинку митрополита Софії Київської 37
Mezentse V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Brief report on the archaeological findings at Baturyn in 2016 42
Подлевський С.В. Комплекс графіті в нартексі Успенського собору в Чернігові 47
Травкіна О.І. Історія будинку Чернігівського колегіуму: від спорудження до сьогодення 53
Литовченко О.Л. Пам'ятки архітектури Чернігова у художньому фільмі «Родина Коцюбинських» 56
Зозуля С.Ю., Морозов О.С. Втрачені пам'ятки Ніжина – споруди міського та грецького магістратів 59
Кедун І.С., Прудько В.О. Археологічні експерименти на базі центру експериментальної археології НКМ ім. І.Г. Спаського та НДУ ім. М. Гоголя 67
Діденко Я.Л., Абашіна Л.О. Історико-архітектурний комплекс «Резиденція Б. Хмельницького»: історія створення та перспективи 70
Жуковський М.П. Культурна спадщина козацької доби села Покровського Нікопольського району Дніпропетровської області 72
Кулик А.А. З історії с. Глазове Шосткинського району Сумської області 81
Шишкіна Ю.А. З історії єврейського молитовного дому у Глухові 83
Мірошниченко О.М. Нові знахідки меморіальних пам'яток XIX – початку XX ст. на Вознесенському кладовищі міста Глухова 86
Міллер Н.В. Таємниці кулішевознавства (З нагоди 120-ї річниці від дня смерті П.О. Куліша) 89

РОЗДІЛ ІІ. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Ольговський С.Я. Скіфсько-античні торговельні відносини у Північному Причорномор`ї в архаїчний час 92
Троцька В.І. Історія дослідження глиняного посуду києво-руської доби на території України 96

РОЗДІЛ ІІІ. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

Перепелиця А.І. Курінь гетьманської варти в резиденції Б. Хмельницького у Чигирині (1648–1678 рр.) 101
Лєбєдєва Ю.О. Українська держава гетьмана Богдана Хмельницького в контексті сучасного державотворення 104
Kowalczyk Rafał Wiktor Ku wolności. polska i ukraińska droga do niezależnego bytu państwowego i wzajemna koegzystencja w okresie prymatu rosji carskiej 110
Степенькін С.Ю. Ніжинський полковник Василь Золотаренко 117
Желєзко К.А. Ніжинська фортеця за воєводства Семена Шаховського 1659–1663 рр. 120
Мамалага В.В. Спроба локалізації місця проведення Коломацької ради 1687 р. 123
Лесик Л.В. Земельні володіння Ніжинського міського магістрату XVII–XVIII ст. 126
Токарєв С.А. Глухівський сотенний старшина Федір Омелянович 128
Щербина С.В. Ковальські цехи Північного Лівобережжя у другій половині XVII–XVIII ст. 131
Хармак М.М. Ткацьке ремесло Батурина XVII–XVIII ст. 135
Карась А.В. Підземний хід Кролевецької фортеці 137
Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю. Матеріали фонду 148 ЦДІА України у Києві як джерело з історії Пустинно-Хараламп'ївського Гамаліївського монастиря XVIII ст. 140

Мезенцев В.І. Керамічні розетки з декору палацу І. Мазепи в Батурині: комп'ютерні реконструкції та київські аналогії 148
Луняк Є.М. Чернігово-Сіверщина в роки Північної війни (за свідченнями французьких сучасників) 160
Філіпова Г.В. «Українська ревізія» князя О.Д. Меншикова 1720 р. 165
Міден Е.Л. Справа про підтвердження дворянства генерального обозного Війська Запорозького Якова Юхимовича Лизогуба 169
Юрченко С.Б. Створення іконостаса глухівської Миколаївської церкви у 1752–1753 роках 172
Калашник Є.С. Повсякденне життя села першої половини XVIII ст. (село Комарівка Полтавського полку у свідченнях 1731 р. про татарський набіг) 185
Казіміров Д.В. Соціальна структура та демографічна характеристика населення м. Мени в середині XVIII ст. 195
Солдатова К.О. Структура населення с. Тростянки Батуринської сотні Ніжинського полку в другій половині XVIII ст. (за матеріалами сповідних книг 1763 року) 200
Желєзко Р.А. Рум'янцівський перепис 1765–1767 рр. у Сиволожі: «вовчі зуби і лисячий хвіст Російської імперії» 205
Саєнко Н.А. Старшинські і козацькі домогосподарства у соціальній топографії Батурина другої половини XVIII ст. (За матеріалами Румянцевського опису) 208
Коваленко Ю.О. Гетьманські будинки Глухова 212
Карманов Ю.О. Стан Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря напередодні секуляризації земель 1786 р. 219
Заїка О.Я. Мистецькі та меценатські зв'язки представників родини Розумовських з європейськими музикантами XVIII – початку XIX ст. 225

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

Лейберов С.О. «Два ружья да шпага крабинерная старого манеру…» – як і чим озброювалося земське ополчення Ніжинського повіту в 1806–1807 роках 229
Маслійчук В.Л. 1812 рік та освітні процеси в Чернігівській губернії 232
Барабаш Н.О. Панська садиба Полошки за споминами М.А. Маркевича 235
Шевель А.О. Внесок Миколи Андрійовича Маркевича в культурний розвиток України 238
Будзар М.М. Смерть та інші негаразди: сторінки сімейної історії у листах Миколи Маркевича до Павла Ґалаґана 1832 року 241
Іванченко Л.А. Внесок В.В. Кочубея (1825–1879) в культурний та промисловий розвиток села/містечка Дубовичі 245
Терещенко О.А. Народження позашлюбних дітей у селах Чернігівщини в першій половині XIX ст. (статистичний аспект) 247
Кужельна О.В. Бебі-бум по-клишківські: сторінки історії села Клишки Кролевецького повіту Чернігівської губернії та дослідження щодо віковового та соціального стану місцевого населення другої половини XIX ст. 250
Галь Б.О. Організація окремої поліції в містах лівобережних губерній (1858–1863) 255
Крупенко О.В. Деякі аспекти дорадянської історіографії про соціально-економічний розвиток Чернігівської губернії кінця XIX – початку XX ст. 263
Прудько В.О. Соціально-економічне становище і громадське життя Ніжинського повіту на початку XX ст. 266
Крупенко О.В., Солодка К.Ю. Діяльність Павла Кушакевича на посаді очільника Ніжинської міської думи 272
Рахно О.Я. Земська діяльність Г.Н. Вовка-Карачевського 275
Дмитренко Н.М. Ніжинська міська управа: розквартирування та життєзабезпечення військових частин (остання чверть XIX – початок XX ст.) 278
Крупенко О.В, Сиволожська К.Ю. Розвиток банківської справи на Чернігівщині в другій половині XIX – на початку XX ст. 282
Назарова В.В. Историческое, ландшафтное и экономическое описание имений Заруцкое, Белокопытово, Наумовка и усадебного комплекса «Заруцкое» Глуховского уезда Черниговской губернии 285
Нікітін В.Г., Терех М.І. «Земский врач» – одна з перших в Україні медичних газет 292
Блакитний М.М. Списки церковнослужбовців Глухівського, Конотопського і Кролевецького повітів Чернігівської губернії на 1861 р. (Матеріали часопису «Черниговские епархиальные известия») 295
Орлов В.М. Відроджене видання «Краєзнавство» як історіографічне джерело з історії релігії та церкви в Україні упродовж XIX – першої третини XX ст. у контексті регіоналістичних студій 299

Ребенок В.В. Польські історичні стародруки XIX – початку XX ст. у Ніжинському державному університеті ім. Миколи Гоголя 302
Онопрієнко О.В. «Чернігівські єпархіальні відомості» як джерело вивчення історії Глухівщини 306
Рига Д.В. Нарис з історії маловідомого пансіону при Чернігівській класичній чоловічій гімназії (друга половина XIX – перша половина XX ст.) 307
Крижанівський В.М. Історія в системі навчальних дисциплін Глухівського учительського інституту (1874–1914 рр.) 310
Попружна А.В. Поховальна культура козацької старшини у працях українських істориків другої половини XIX – початку XX ст. 313
Мельник М.О. Становлення та розвиток Петровської школи садових працівників у Глухівському повіті на початку XX ст. 315
Мірошниченко Н.О. Особистості та чинники, що вплинули на формування світогляду Миколи Миколайовича Неплюєва 320
Зворський С.Л. Глухівчанин Дмитро Колоніус і його програма вивчення українського читача (1907 р.) 324
Снагощенко В.В. Освітня діяльність педагогічного музею Глухівського учительського інституту на початку XX століття 327
Шара Л.М. Соціальні видатки у бюджеті міського самоврядування Чернігова 1905–1907 рр. 332
Гриценко А.П. Столипінська аграрна реформа початку XX століття на Глухівщині: регіональний аспект 334
Рожкова Л.І. Військовополонені армій Центральних держав у роки Першої світової війни (на матеріалах Сумщини) 337
Гринь П.С. Ніжинське повітове земство в роки І Світової війни (1914–1917 р.) 342
Кириєвський В.Д., Земанек А.О. Шостка 1917. Між революцією і переворотом 344
Демиденко Н.М. Діяльність Миколи Прокоповича Василенка (1866–1935) на посаді міністра народної освіти та мистецтва за доби Гетьманату 350
Потапенко М.В. Вибори до Глухівської єврейської общинної ради в 1918 р. 354
Костенко С.В. Селяни в умовах Української революції 1917–1921 років 356
Протоиерей Александр Чурочкин Сеймские мельницы на окраине Путивля – забытый уголок старой Глинской пустыни 360
Мошик І.В. Українська Автокефальна Православна Церква у Глухові у 20-ті – 30-ті роки XX ст. 364
Луговик Т.В. «Меня ликвидировали, конечно, из-за Д.М., которого я любила и люблю!» (судово-слідча справа Є.Ю. Спаської з архівного зібрання ЦДАГО) 369
Рой С.В. Науково-педагогічна діяльність М.Н. Петровського у Ніжинській вищій школі: до історіографії питання 372
Казимір В.А. Особливості висвітлення життя та діяльності Василя Дубровського в історіографії 375
Горох М.В. Роменська крамниця «Торгсин» (1932–1935 рр.) 377
Герасько М.О. Традиційне дозвілля молоді Батуринщини у XX ст. 385
Горова А.О. Батурин в умовах німецької окупації через призму повсякденного життя батуринців 389
Виноградов С.В. Повсякденність селянства Чернігівщини на початковому етапі німецької окупації (вересень 1941 – лютий 1942 рр.) 394
Заїка В.В. Глухів. Окупація (з приватних записів В.М. Заїки 1943 р.) 397
Гаврилов В.М. Дитячі контингенти без батьківського піклування Сумської та Чернігівської областей першого післяокупаційного десятиріччя 401
Страшко Є.М., Донець А.О. Матеріально-побутові умови повсякденного життя містян Ніжина періоду хрущовської лібералізації (1953–1964 рр.) 403
Юхно Ф.А. Закриття православних монастирів радянською владою в Чернігівській області у 1945–1962 рр. 406
Тарасенко І.Ю. З листування митрополита Іларіона (Огієнка) та Є. Онацького 410
Гирич Я.М. Листування С. Сергєєва-Ценського з директором Глухівського учительського інституту Г. Сапітоном 412
Петриченко В.А. Розсекречення документів Національного архівного фонду у партійних архівах України у 1956–1957 роках 417
Пістоленко І.О. Ю.В. Кондратюк (О.Г. Шаргей). З досліджень проблеми встановлення та повернення до історії науки і техніки справжнього імені вченого (до 120-річчя від дня народження) 419
Чечель Ж.А. Наукові студії Юрія Лащука в культурній керамології України 1955–1985 рр. 422
Ликова О.Г. Керамологічні студії Юрія Лащука (1986–2000) 423
Салтан Н.М. Етнографічна спадщина менського краєзнавця Дмитра Панасовича Калібаби 427

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

Товстоляк Н.М. Музей українських старожитностей В. Тарновського наприкінці 50-х – на початку 70-х рр. XIX ст. ... 432
Яненко А.С. Київське музейництво на шпальтах радянських газет 1930-х – початку 1940-х рр. ... 435
Ванжула О.М. Роль Чернігівського Спасо-Преображенського собору в музейній комунікації 60–90-х рр. XX ст. ... 447
Березова С.А., Терещук О.М. Меморіальні пам'ятки родини Полуботків у колекції НМІУ ... 450
Заїка Н.Л. «Кролевецькі» рушники кінця XIX – початку XX ст. в експозиції Музею українського рушника Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» ... 454
Старченко В.І., Сулима О.С. Збірка поясів Данила Щербаківського у колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського ... 460
Калінович О.І., Шкіра Л.М. Жіночі пояси (крайки) Чернігівщини у фондовому зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» ... 464
Жам О.М., Шакула В.М. Солом'яні ємкості XIX – початку XX ст. із Чернігівщини в зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» ... 466
Кондратенко Н.Г. Постать Івана Українця у контексті діяльності Миргородської художньо-промислової школи імені М.В. Гоголя (за матеріалами з колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського) ... 471
Ткаченко В.М. Книжкова графіка Григорія Гавриленка в зібранні Сумського художнього музею імені Н. Онацького та приватної колекції (до 90-річчя від дня народження Г.І. Гавриленка (1927–1984) ... 474
Ревега Н.М. Музейні предмети із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» з села Обуховичі Іванківського району Київської області ... 479
Ткаченко В.М. Роль музеїв України в збереженні та популяризації мистецтва писанки у кінці XX – на початку XXI ст. ... 483
Стахурська А.В. Роль і місце ляльки-мотанки в музейних експозиціях України ... 486
Ревега В.В. Поштові марки, присвячені життю і творчості Т.Г. Шевченка, із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» ... 490
Федевич Л.К. Інтерпретація орнаментів Сіверщини у різьбленому дереві Ігоря Білевича ... 493
Кухарєва Н.М. Музей Заповіту Т.Г. Шевченка у національному соціокультурному контексті ... 498
Трощинська О.І., Діденко Я.Л. Музей і діти: з досвіду науково-освітньої роботи Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» ... 502
АВТОРИ ... 506

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

УДК 725(477)

В.В. Вечерський

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІТЕКТУРИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Стаття присвячена сучасним теоретичним підставам наукових досліджень історії архітектури України XVII–XVIII ст. Проаналізовано основні концептуальні підходи, виділено перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Ключові слова: *історія архітектури, теоретичні основи, доба Гетьманщини.*

Архітектура як мистецтво організації життєвого середовища людини належить до найважливіших атрибутів цивілізації. Ще стародавні греки справедливо вважали архітектуру матір'ю пластичних мистецтв – живопису, скульптури, декоративного мистецтва. Водночас, для кожного народу його архітектура є ніби історичним паспортом, засвідчуючи вік, походження, ступінь розвитку, взаємозв'зки з іншими культурами. За словами нашого великого письменника Миколи Гоголя, «архітектура – також літопис світу: вона промовляє тоді, коли вже мовчать і пісні, і перекази…» [1].

Український народ упродовж своєї багатовікової історії створив напрочуд своєрідну архітектуру. Ще донедавна вона була невідомою не лише в світі, а й у самій Україні. Такі шедеври її, як Софія Київська, Почаївська і Києво-Печерська лаври, Кам'янець-Подільська фортеця, історичний центр Львова та багато інших у зарубіжних виданнях найчастіше фігурували як об'єкти російської чи польської архітектури. Причиною всього цього був бездержавний статус України.

Нині, після відродження державності і повернення України до сім'ї цивілізованих країн, необхідно представити собі і світові надбання української архітектури як свідчення нашої національно-культурної повноцінності. Отже, актуальність теми визначається необхідністю формування історії української архітектури, а також пам'яткознавства на сучасних методологічних засадах.

Найгострішою проблемою є створення сучасної за методологією, опертої на надійну фактологічну базу, вільної від ідеологічних спотворень історії України, історії української культури і, як їх невід'ємної складової, – історії архітектури України. Як слушно зауважили американські експерти українського походження Адріан Каратницький та Олександр Мотиль «доки Україна холоднокровно й професійно, без зовнішнього впливу, не напрацює власну історіографію, її держава й далі потерпатиме від поділів, а її суспільству бракуватиме згуртованості» [2].

На сьогодні ми вже маємо багатотомну «Історію української культури», створену колективами науковців шести провідних інститутів гуманітарного профілю НАН України [3]. За участю автора цього матеріалу у 2003 р. вийшли в світ перша в нашій історії фундаментальна «Історія української архітектури» [4], а у 2006–2011 рр. – багатотомна «Історія українського мистецтва» [5].

У цьому контексті не зменшилася, а навпаки – збільшилася потреба в ґрунтовних наукових дослідженнях основних історичних періодів розвитку архітектури на теренах України, а саме: античної доби; доби княжої Руси-України; литовсько-польської доби; доби Гетьманщини; доби імперій; радянської доби. Монографічне дослідження основних історичних періодів розвитку архітектури вкрай необхідне у трьох аспектах:

як складова фундаментальної наукової історії архітектури, оскільки всі попередні застаріли не тільки з методологічного, а й з фактологічного боку, а згадане вище видання («Історія української архітектури»), на думку деяких фахівців, хибує на поверховість [6];

для використання в навчальному процесі при підготовці архітекторів, урбаністів, дизайнерів, мистецтвознавців, істориків, пам'яткознавців;

для формування сучасної науково-методичної бази сфери охорони та реставрації архітектурної спадщини.

Крім того, особливої ваги зараз набувають дослідження стилістики архітектури України на основних історичних етапах її розвитку. Видатний український мистецтвознавець, представник Віденської школи історії мистецтва Володимир Залозецький ще у 1937 р. вивів досить чітку формулу співвідношення так званих великих світових стилів з українськими архітектурно-мистецькими реаліями як співвідношення універсального і специфічного: «В Україні ми можемо знайти відгуки різних стилів (романського, ґотичного, ренесансового, барокового), однак вони виступають не у своєму чистому вигляді, як у Центральній Європі, а органічно трансформуються з місцевими мистецькими традиціями» [7].

Проблематика взаємозв'язку української культури (і архітектури як її невід'ємної складової) з великими світовими (фактично – європейськими) стилями має ще й політичний і навіть геополітичний вимір, дуже точно сформульований культурологом Оксаною Пахльовською: «Перш ніж говорити про системну побудову [української культури], мусимо говорити про системну деструкцію, якої зазнала українська культура впродовж XX століття, а до того ще кілька віків перед тим. Жодна з європейських культур ніколи, ні за яких умов не зазнавала такого системного нищення, як українська. Сьогодні вже до певної міри суспільство засвоїло історію репресій інтектуальної, мистецької, політичної еліти з боку радянського режиму. Існують, однак, інші, менш видимі факти знищення української культури. І в цих невидимих фактах величезну роль відіграє радянська інтерпретація україн-

ської культури. Заборони завжди прицільно вибіркові. Не випадково з української культури були вилучені саме ті фрагменти, які пов'язували Україну з Європою – насамперед бароко й модернізм. За великим рахунком, йдеться про вівісекцію культури. З живого організму культури видалені ті її фрагменти, які були будівельним матеріалом європейської ментальності України» [8].

Автор цього матеріалу має чимало праць, присвячених архітектурі доби Гетьманщини. Окрім численних статей у наукових фахових виданнях, ця тема стала провідною при підготовці й захисті кандидатської дисертації [9], при написанні першої ґрунтовної наукової монографії [10] та завершенні підготовки авторських розділів у «Історії української архітектури» [11, с. 192–243] та «Історії українського мистецтва» [12]. Протягом першого п'ятнадцятиріччя XXI ст. ця тема стала провідною як для монографічних досліджень автора [13], так і для науково-популярних книжок [14]. Відтак з'явилася доконечна потреба відрефлексувати й узагальнити теоретичні основи цих досліджень.

З огляду на це метою статті є з'ясувати теоретичні основи дослідження процесів формування та розвитку архітектури доби Гетьманщини (1648–1781 рр.) у географічних межах сучасної території України.

Завданнями є аналіз основних концептуальних підходів до вивчення архітектури доби, з'ясування її стилістики, еволюції та місця в загальноєвропейському архітектурному процесі.

Об'єкт нашого дослідження – архітектура – досі не має однозначного тлумачення. Згідно з сьогоднішніми теоретичними уявленнями, архітектура є специфічним суспільним явищем, процесом пізнання і перетворення суспільством середовища життєдіяльності людини відповідно до її духовних та матеріальних потреб [15]. Це явище пов'язане з мистецтвом, наукою, технікою, виробництвом, але не тотожне ні мистецтву, ні науці, ні техніці, ані виробництву. Архітектура – це єдність архітектурного середовища і архітектурної діяльності. Принципова відмінність архітектури від будівництва полягає в тому, що в архітектурі присутня мистецька складова, відповідно до знаменитої тріади Вітрувія: корисність, міцність, краса. З огляду на це історія архітектури, в нашому розумінні, аж ніяк не зводиться до історії будівництва, як то вважають більшість істориків та інших не архітекторів, котрі пробують щось писати про архітектуру.

Архітектура як мистецтво має справу з простором і масою. Завдання архітектури – створення простору, який вміщає людей і процеси людської життєдіяльності. Для цього використовуються матеріальні елементи, що вичленовують й організовують архітектурний простір, який виникає та існує тільки у взаємодії з масою цих елементів. Художній зміст архітектури полягає в перетворенні утилітарної (корисної) будівельної конструкції на художню композицію. Але архітектурна діяльність принципово відмінна від художньої творчості – тим, що архітектурна діяльність є формою суспільного буття, тоді як художня творчість є формою суспільної свідомості. Створення естетичної цінності становить мету творчості у мистецтві, і вся творчість в силу цього стає діяльністю естетичною. В архітектурі ж мета творчості – створення матеріальної архітектурної форми, естетична цінність якої є лише однією зі сторін її загальної цінності. Отже, архітектура – це і конкретні архітектурні об'єкти, і процес створення цих об'єктів; і саме архітектурне середовище, і людська діяльність щодо створення цього середовища.

Українська архітектура, а особливо стилістичної доби бароко, відзначається тим, що її постійно намагалася ліквідувати російська окупаційна влада. Системне нищення радянським режимом української архітектури докладно проаналізовано у нашій монографії 2002 р., де на суто архітектурному матеріалі підтверджено «прицільну вибірковість» руїнницьких акцій російської комуністичної влади [16]. Що стосується стилю бароко і його присутності в архітектурі України, то цей стиль був проскрибований за радянських часів ще й тому, що він хронологічно пов'язаний з забороненою раніше історичною епохою – добою Гетьманщини, коли внаслідок національної і соціальної революції, яка розпочалася в 1648 р., та численних війн, які вели гетьман Богдан Хмельницький та його наступники, Україна виборола державність у формі автономії, втрачену потім в останній чверті XVIII ст.

Гетьманщина як українське автономне державне утворення під владою гетьманів, що охоплювало частину українських земель, є не лише визначним явищем в історії України. У зв'язку з цим вважаємо необхідним зробити важливе застереження: Гетьманщину можна розглядати і як поняття географічне, і як поняття хронологічне. Географічно – це два регіони України – Північне Лівобережжя й Середня Наддніпрянщина. Це сучасні області Чернігівська, Полтавська, північна половина Сумської, лівобережні половини Київської та Черкаської областей, а також південно-західна частина Брянської області Російської Федерації. Їх здавна об'єднують географічним терміном «Гетьманщина» як територію, що протягом 1648–1765 рр. перебувала під владою гетьманів.

Як хронологічне поняття термін «Гетьманщина» використовується для означення часу існування Української держави XVII–XVIII ст., яка мала різні найменування, як то: Військо Запорозьке, Велике Князівство Руське, згодом – Малоросія. В українському народі утвердилось найменування «Гетьманщина». При цьому слід пам'ятати, що ця козацька держава в перебігу свого існування охоплювала різні терени – від Наддніпрянщини, Лівобережжя разом з Правобережжям і навіть частиною Білорусі (за часів Богдана Хмельницького) до однієї лише Лівобережної України (за часів останнього гетьмана Кирила Розумовського). Нижня хронологічна межа, тобто початок існування Гетьманщини, визначена 1648 р. – початком Національно-визвольної війни, яка отримала назву Хмельниччини й спричинила подальший бурхливий соціально-політич-

ний і культурний розвиток України. Верхня хронологічна межа, тобто час припинення існування Гетьманщини, не може бути визначена з такою ж чіткістю, як нижня. Зокрема, вона не збігається з 1765 р. – моментом ліквідації гетьманства згідно з указом російської імператриці Катерини II. Це пояснюється тим, що попри усунення з посади останнього гетьмана Кирила Розумовського, автономія тодішньої Гетьманщини-Малоросії зберігалася аж до кінця 1781 р., коли її було поділено на губернії і запроваджено загальноросійські адміністрацію і судочинство. Тоді й були ліквідовані найважливіші (але далеко не всі) ознаки української автономії. Після цієї дати архітектура земель підросійської України розвивалися в загальноімперському річищі, а на західноукраїнських землях відбувались аналогічні процеси в складі монархії Габсбургів. Така жорстка «прив'язка» хронологічних меж формування архітектури до періодизації суспільно-політичного розвитку нашої країни пояснюється великою соціальною обумовленістю архітектури, її залежністю від стану суспільства і державності.

Гетьманщина назавжди закарбувалася в національній свідомості українців як ключове явище нашої історії, бо саме вона давала українцям більше самоврядування, ніж вони будь-коли до того мали, починаючи з часів падіння Галицько-Волинського князівства.

Виходячи з сучасних теоретичних засновків, архітектуру конкретної історичної доби слід вивчати в межах всієї України в її теперішніх кордонах. Ці межі дещо вужчі сучасної української етнічної території, але ширші, ніж українська етнічна територія у XVII–XVIII ст. Найбільшої уваги потребують ті регіони, де архітектурна діяльність була в цю добу найінтенсивнішою – на Наддніпрянщині, Лівобережжі, Слобожанщині. Важливо не обійти увагою і регіони з меншою інтенсивністю архітектурного процесу, такими як Волинь, Поділля, Крим. При цьому слід залучити статистичний аналіз наявності артефактів доби Гетьманщини в різних регіонах теперішньої України, що дозволить забезпечити коректність дослідження.

Такі дослідження необхідні для з'ясування шляхів становлення української архітектури протягом попередніх століть, її своєрідності, ролі автохтонних засад та різноманітних впливів, її внеску до скарбниці світової культури і зрештою – визначення шляхів подальшого розвитку національної архітектури та збереження архітектурної спадщини. Таким чином має бути створене сучасне історико-теоретичне підгрунтя для викладання історії архітектури та історії містобудування (урбаністики), методики охорони та реставрації архітектурної спадщини у вищих навчальних закладах при підготовці різних категорій фахівців (архітекторів, мистецтвознавців, урбаністів, дизайнерів, культурологів, реставраторів, музеєзнавців, пам'яткознавців). Це важливо для опрацювання наукової методики та вирішення прикладних проблем охорони та реставрації пам'яток архітектури й містобудування, захисту від спотворення історичних міст, регенерації історичних містобудівних утворень.

Ми розглядаємо архітектурний процес, виходячи з принципу історизму, тобто у неподільній єдності архітектури з містобудуванням (урбаністикою), які у XVII–XVIII ст. ще перебували в синкретизмі й не були розділені так, як зараз.

Щодо методики дослідження архітектури Гетьманщини, зазначимо, що мають застосовуватися методи теоретичних досліджень, а саме історичний метод при системному підході, коли об'єкт вивчення – архітектура певної епохи – розглядається у виникненні і розвитку. Це дозволяє простежити процеси становлення архітектури в хронологічній послідовності з виявленням внутрішніх і зовнішніх зв'язків, суперечностей та закономірностей. При цьому системний підхід полягає в комплексному вивченні об'єкта як певної єдності з узгодженим функціонуванням частин і цілого. Оскільки об'єкт дослідження є складною взаємопов'язаною багатоелементною системою (включає такі ієрархічні рівні, як система розселення, окремі населені пункти, архітектурні комплекси й ансамблі, окремі будівлі і споруди, їх частини і деталі), то слід застосовувати методи структурно-генетичного аналізу та синтезу з декомпозицією системи на підсистеми, які досліджуються автономно, з подальшим їх узгодженням. Мають аналізуватися як бібліографічні, архівні (писемні, картографічні, іконографічні) джерела, так і наявні емпіричні дані у вигляді проектних матеріалів та наслідків їх реалізації – архітектурних артефактів. Тому не уникнути й методів емпіричних досліджень: спостереження, натурні дослідження, порівняння, статистичний метод та картографування.

Необхідно здійснити докладний історико-архітектурний аналіз великого корпусу архівних картографічних та фіксаційно-проектних документів XVII–XVIII–XIX ст. щодо розпланування і забудови українських міст, сакральних і оборонних комплексів; уточнити джерелознавче значення збережених донині пам'яток архітектури й містобудування розглядуваної доби. Тільки на цій основі можна коректно визначити суть архітектурних процесів ранньомодерного часу, вияснити закономірності й особливості процесів типологічного і стильового розвитку архітектури доби Гетьманщини.

Як висновки з зазначеного вище маємо акцентувати на тому, що сьогоднішні теоретичні уявлення дозволяють розглядати архітектуру України як самостійне явище, а не як похідну від архітектури сусідніх країн чи маргінальне явище під впливом центральноєвропейського архітектурного процесу, як це мало місце в працях низки попередніх дослідників [17]. Високий рівень самодостатності української архітектури на основі синтезу візантійських і автохтонних традицій та вибіркового засвоєння досвіду інших культур дозволяє зробити висновок про своєрідність архітектурного процесу на українських землях.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі виходять з того, що потребують детальнішого з'ясу-

вання такі питання:

висвітлення впливу спадщини попередньої доби та суспільних зрушень середини XVII ст. на становлення і розвиток архітектури доби Гетьманщини;

виявлення характеру професійної діяльності архітектора цієї доби;

уточнення етапів розвитку архітектури;

дослідження містобудівних аспектів архітектури з виявленням закономірностей та особливостей формування і розвитку структури й композиції міст, ролі фортифікаційних і монастирських комплексів у формуванні розпланувальної, об'ємно-просторової структури та образних характеристик містобудівних утворень;

з'ясування розпланувальних та об'ємно-просторових структур провідних типів сакральних і цивільних будівель та споруд з особливим акцентуванням типологічних контамінацій і маргінальних типів;

дослідження засобів формування архітектурних об'єктів, конструктивних та архітектурно-пластичних вирішень основних типів будівель;

з'ясування стилістики архітектури, її еволюції та контексту;

виявлення регіональних особливостей архітектури;

визначення ролі й місця архітектурної спадщини доби Гетьманщини в розвитку української архітектури та урбаністики протягом XIX–XX століть.

ПОСИЛАННЯ

1. Гоголь Н. Собрание сочинений. – В 6-ти т. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1953. – Т. 6. – С. 57.
2. Каратницький А., Мотиль О. Історична битва триває // День. – 2009. – 11 липня. – С. 4.
3. Історія української культури. – У 5- т. – К.: Наукова думка, 2001–2003.
4. Історія української архітектури / Ю. Асєєв, В. Вечерський, О. Годованюк та ін.; за ред. В. Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – 514 с.
5. Історія українського мистецтва: У 5 т. – К., 2006–2011.
6. Могитич І. Попереднє зауваження до «Історії української архітектури» // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів 2003. – № 13. – С 167–175; Пламеницька О. «Історія української архітектури»: міркування з нагоди появи // Пам'ятки України: історія та культура. – 2004. – № 2. – С 116–128.
7. Цит за: В. Передмова до публікації праці В. Залозецького «Задачі консерваторської праці для охорони пам'яток мистецтва на Підкарпатській Русі» // Пам'ятки України: історія та культура. – 2007. – № 3. – С. 53.
8. Пахльовська О. Шлях України до самої себе лежить через Європу // Пам'ятки України: історія та культура. – 2009. – № 2. – С. 94–95.
9. Вечерський В. Архітектура й містобудування України доби Гетьманщини (особливості становлення та розвитку. 1648–1781 рр.): Дис. канд. архітектури: 18.00.01 / Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. – К., 2001. – 188 с.
10. Вечерський В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. – К.: Головкиївархітектура, 2001. – 350 с.
11. Вечерський В. Архітектура 2-ї половини XVII – 70-х років XVIII ст. // Історія української архітектури / Ю. Асєєв, В. Вечерський, О. Годованюк та ін.; за ред. В Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – 472 с.: іл.
12. Вечерський В. Мистецтво середини XVII – середини XVIII століття: Архітектура // Історія українського мистецтва: у 5 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М.Т Рильського. – К., 2011. – Т. 3: Мистецтво другої половини XVI-XVIII століття. – С. 280–376.
13. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ, 2002. – 592 с.; Його ж. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С, 2005. – 588 с.; Його ж. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – К.: НДІТІАМ, 2003. – 560 с.
14. Вечерський В. Гетьманські столиці України. – К.: Наш час, 2008. – 320 с.; Його ж. Українські дерев'яні храми. – К.: Наш час, 2007. – 271 с.; Його ж. Українські монастирі. – К.: Наш час, 2008. – 400 с.; Його ж. Монастирі та храми Путивльщини. – К.: Техніка, 2007. – 168 с.; Його ж. Українська спадщина: Історико-культурологічні ессе. – К.: Вид-во Інституту проблем сучасного мистецтва, 2004. – 340 с.; Його ж. Втрачені святині. – К.: Техніка, 2004. – 176 с.
15. Архітектура: Короткий словник-довідник / А. Мардер, Ю. Євреїнов, О. Пламеницька та ін.; За заг. ред. А. Мардера. с К.: Будівельник, 1995. – С. 27.
16. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ, 2002. – 592 с.
17. Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). – К.: Держбудвидав УРСР, 1957. – С. 3–4; Історія українського мистецтва: В 5-ти т. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1968. – Т. 3. – С. 5–6; М. Архитектура Левобережной Украины XVII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – С. 6, 28–29; Січинський В. Українська архітектура // Українська культура: Лекції за редакцією Д. Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С. 248.

Вечерский В.В. Теоретические основания исследования архитектуры Гетманщины

Статья посвящена современным теоретическим основаниям научных исследований истории архитектуры Украины XVII–XVIII вв. Проанализированы основные концептуальные подходы, выделены перспективы дальнейших исследований в данном направлении.

Ключевые слова: *история архитектуры, теоретические основания, период Гетманщины.*

Vechersky V.V. Theoretical basis of study of architecture in Hetmanate period

Article is devoted to modern theoretical bases of research the history of architecture in Ukraine XVII–XVIII centuries. The basic conceptual approaches selected for further research in this area.

Key words: *history of architecture, theoretical basis, Hetmanate period.*

15.01.2017 р.

УДК 725.94(477):303.4«185/19»

О.Д. Савицький

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ М. ГЛУХОВА (СЕРЕДИНА XIX – XX СТ.)

Робота присвячена аналізу питань, пов'язаних з вивченням культурного надбання міста Глухова. Узагальнюються матеріали робіт перших дослідників історії Глухова Д.Я. Самоквасова та М.О. Лазаревського, висвітлюється діяльність колективу вчених та музейників часів українізації та вивчення окремих видів пам'яток у післявоєнний час.

Ключові слова: *Глухів, археологія, музей, пам'ятка старовини, дослідник.*

Дослідження старожитностей Глухова триває вже понад півтора століття. За цей час вченими було опрацьовано значну кількість різноманітних джерел, обстежено пам'ятки архітектури та археології, що знаходяться на території міста. Загалом історію їх вивчення можна розділити на кілька етапів. При цьому бралися до уваги історичні події, розвиток методів та методик наукових досліджень, становлення пам'яткоохоронної справи у Глухові.

У роботі автор ставить мету прослідкувати у ретроспективі внесок у питання вивчення та охорони пам'яток культурної спадщини вчених, чия діяльність була пов'язана з дослідженням історії Глухова та музейною справою.

Початок дослідження у цьому напрямку припадає на

середину XIX ст., коли в з'являються перші наукові праці, присвячені українським старожитностям. Згадки про літописне місто Глухів є у роботах М. Карамзіна, М. Маркевича, але вони розглядали його як частину загальної історії Київської Русі та козацької України.

Першим, хто зробив спробу узагальнити дані про минуле Глухова, був архієпископ харківський та чернігівський Філарет. Вченим було не тільки зібрано значний за обсягом фактичний матеріал, а й критично його оброблено. Він піддає критиці інформацію, опубліковану М. Маркевичем про те, що місто за часів Київської Русі мав назву Васильків, а Глуховом його назвали після монгольського погрому 1239 р. Філаретом було ототожнено сучасний населений пункт з літописними згадками 1152 та 1239 рр. [10, с. 271]. Як людина, пов'язана з церквою, він особливу увагу приділяв саме історії храмів та церковних діячів.

Слід зауважити, що до середини XX ст. це була чи не єдина в Україні наукова праця, де події висвітлювалися саме через призму історії церкви. До наукового здобутку вченого можна віднести запроваджений і реалізований принцип історизму, де всі події висвітлюються у хронологічному порядку з посиланнями на джерела. Значний обсяг роботи був проведений Філаретом і у анкетуванні. Ця методика була широко вживаною саме на етапі становлення історичної науки на українських землях. Для ієрарха, що мав високий сан у церкві, було не складно організувати анкетне опитування серед парафіяльних священиків та місцевих урядовців. Таким чином, до нього надходила інформація, що інколи була унікальною з точки зору історії окремих населених пунктів. Проте, перевірити такий величезний обсяг інформації часто було не під силу одній людині. Втім, стаття, присвячена Глухову у сьомому томі «Историко-статистического описания Черниговской епархии», що вийшла друком у 1872 р., може вважатися першою науковою розвідкою у вивченні минулого міста [10, с. 271–295].

На початку XX ст. виходить друком тритомне видання О.М. Лазаревського «Описание старой Малороссии», де містяться описи Глухова. Серед документів, що наводить вчений, є цікаві згадки про заснування міста, записані зі слів старожилів, які ще пам'ятали події осадження Глухівського замку Олександром Пісочинським, облогу міста військами польського короля Яна Казимира 1664 р., імена та посади тих людей, які зробили важливий внесок у розбудову Глухова. Дані наводяться з посиланням на документи середини XVII–XVIII ст., що сьогодні є актуальним джерелом інформації [3, с. 427–436].

У другій половині XIX ст. та теренах Глухівщини працював видатний археолог Д. Самоквасов. З його ім'ям пов'язаний початок наукового вивчення пам'яток археології Посейм'я. Вчений багато уваги приділяв саме дослідженню городищ та курганів, а не збиранню окремих знахідок з археологічних комплексів. Здійснені ним розвідки у межиріччі Десни та Сейму дозволили не тільки отримати фактичний матеріал про устрій та культурну належність городищ, а й створити одну з перших археологічних карт Глухівщини та Путивльщини. Навколо Глухова було виявлено та обстежено значну кількість городищ раннього залізного віку та Київської Русі. У Глухівському повіті були здійснені невеликі розкопки курганів поблизу сіл Волокитине, Ротівка, Спаське [9, с. 111–114, карта].

На фоні загального захоплення розкопками курганів доби бронзи та раннього залізного віку дослідження Д. Самоквасова над створенням археологічної карти та каталогу городищ виділяють цю роботу з-поміж решти праць сучасних йому археологів. Врешті його позиція щодо комплексного вивчення археологічних пам'яток стала загальновизнаною у науковому світі. З певних причин археологічні дослідження на території історичного центру Глухова Д.Я. Самоквасов не проводив. Ця частина міста була значно зміненою через будівництво фортеці у XVII–XVIII ст. та подальшого містобудівельного розвитку XIX ст. Зрештою, археологічні дослідження, здійснені Д.Я. Самоквасовим, стали початком археологічного вивчення найдавнішої історії Глухівщини.

Однією з видатних подій, пов'язаних з вивченням та охороною пам'яток культурної спадщини Глухова, стало відкриття краєзнавчого музею. Вона відбулася 18 червня 1903 року. Основу фондів музею складали речі з приватних колекцій, надані М. Шугуровим, П. Скоропадським, В. Амосовим. Це були переважно історичні документи, монетні колекції, окремі археологічні знахідки. З початку своєї роботи основним завданням музею було збирання предметів старовини та їх зберігання. Музей часто переводили з одного приміщення в інше, а організацією виставок займалася земська управа [7, с. 56].

Політична криза у Російській імперії стала причиною спочатку Лютневої революції 1917 р. та зречення царя Миколи II, а згодом політичного перевороту та захоплення влади у Петрограді партією більшовиків. На території України також почалися виступи політичних партій, пов'язаних зі зміною влади. Часто вони супроводжувалися відкритим грабунком та погромами. Глухівський музей у цьому відношенні не став виключенням. Це стосувалося переважно монетних колекцій та предметів з кольорових металів. Вціліли в основному бібліотека та історичні документи. Зберегти їх вдалося завдяки втручанню ректора Глухівського інституту народної освіти К. Ягодовського [5, с. 57].

На початку 20-х рр. XX ст. починається поступове відновлення наукових досліджень, що було пов'язано перш за все з діяльністю місцевих краєзнавчих музеїв. У цей період, що отримав назву українізація, плідно працювали на теренах Глухівщини Н. Онацький, М. Рудинський, О. Маліношевський, Д. Шарапов, М. Макаренко. Це були справжні ентузіасти своєї справи.

У 1921–1923 роках посаду завідувача музею обіймав О. Маліношевський. Це був етап активної науково-дослідницької роботи Глухівського окружного музею [8, с. 367–368].

Після закінчення громадянської війни у пограбованих маєтках залишалися предмети, які мали історичну цін-

ність. Їх треба було негайно перевезти до музею для вивчення та зберігання. Одним з випадків, що ілюструє роботу музейників у цей період, є випадок з перевезенням предметів мистецтва з села Волокитине до Глухівського краєзнавчого музею у 1922 р. Тоді В.І. Риженком було організовано передачу до музею предметів з порцеляни, що знаходилися у садибі Міклашевських. Для охорони цінностей було виділено 45 курсантів [5, с. 57].

Значну увагу було приділено археологічним розвідкам навколо Глухова та на його території. У 1925–1926 роках новим завідувачем глухівського музею В. Мальченком були здійснені перші дослідження міських укріплень. Мова йде про обстеження Київської брами, земляних укріплень та підземних ходів на території Глухівської фортеці XVII–XVIII ст. Були проведені невеликі археологічні розкопки у історичному центрі міста в районі Успенського монастиря. Здійснювався також археологічний нагляд за земляними роботами у середмісті. Саме тут міг знаходитися дитинець давньоруського Глухова [2, с. 43].

Початок масштабних розвідок в глухівській окрузі пов'язаний з ім'ям Я. Морачевського, який з 1927 р. став керувати музеєм. Упродовж кількох польових сезонів він здійснював обстеження пам'яток археології у межиріччі Десни та Сейму. Ці роботи велися у тісній співпраці з іншими науковими установами та музейними закладами. До розвідок у 1929 р. приєдналися завідувач Конотопського музею О. Маліношевський та археолог М.Я. Рудинський [8, с. 275–276]. Спілкування з відомим вченим, спеціалістом з археології кам'яного віку, мало вплив на акценти у археологічних розвідках. Особливої уваги набували знахідки та археологічні об'єкти кам'яного віку, хоча і решта пам'яток археології також досить скрупульозно фіксувалася та вивчалася.

Одним з цінних джерел з історії археологічних досліджень Глухівщини є польові щоденники Я. Морачевського. Для людини, яка не мала спеціальної археологічної освіти, вони велися на досить високому рівні. Я. Морачевський фіксував місцезнаходження окремих знахідок, знімав ситуаційні плани городищ та археологічних комплексів Глухівщини [4, с. 42–48].

На території Глухова здійснювалися дослідження на місці проведення будівництва, ретельно вивчалися отримані знахідки, що поповнювали музейні фонди.

У цей період в Україні розпочинається активна пам'яткоохорона робота. Перші кроки у сфері охорони історико-культурних цінностей були зроблені ще за часів УНР та Гетьманату. 18 січня 1918 року П. Скоропадським було підписано Закон «Про утворення Головного управління мистецтва та національної культури». Метою цього закону була координація пам'яткоохороної роботи усіх науково-дослідних, музейних та державних установ у сфері охорони історико-культурної спадщини. Для ефективної роботи 14 травня 1918 р. Головне управління мистецтва і національної культури розглянуло проект Статуту комітетів з охорони пам'яток старовини на місцях. Місцеві комітети повинні були стежити за збереженням пам'яток археології, архітектури та монументального мистецтва.

У 1918 році гетьманським урядом розроблявся проект закону про охорону пам'яток культурної спадщини. Ця робота свідчить про підтримку пам'яткоохороної роботи на загальнодержавному рівні. За час існування Гетьманату було організовано тритижневі курси для підготовки музейних екскурсоводів.

Не дивлячись на зміну урядів і форм правління (Центральна Рада, Українська Гетьманська держава, Директорія УНР), питання охорони культурно-історичної спадщини українського народу та існування пам'яткоохоронних інституцій успадковувалися й не підлягали сумніву. Діячі-пам'яткоохоронці продовжували працювати як фахівці своєї справи. Проте, поразка революції й прихід до влади більшовиків перервали закономірний еволюційний розвиток пам'яткоохоронної справи. І хоча певний час, упродовж 20-х років, ще діяли щораз модифіковані інституції, належним чином захистити культурні надбання українського народу вони були неспроможні. Більшість же діячів пам'яткоохоронної справи, в тому числі й на Сумщині, була репресована.

У січні 1919 р. у Харкові при Народному комісаріаті освіти УСРР на правах окремого відділу було створено комітет з охорони пам'яток мистецтва, що згодом дістав назву Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтв і старовини (ВУКОПМІС). Відтоді і до проголошення Україною незалежності пам'яткоохоронна справа в Україні базувалася на втіленні в життя радянського законодавства, копіюванні російських пам'яткоохоронних структур та радянського ідеологічного підходу до оцінки культурних цінностей. У різний час у роботі ВУКОПМІСу брали участь Д. Багалій, М. Макаренко, М. Сумцов, С. Таранушенко, Ф. Шміт та ін. діячі української науки та культури. На місцях створювалися губернські та повітові комітети, навколо яких групувалися ентузіасти збереження старожитностей та пам'яток краю. Головними завданнями, які ставили більшовики, було збереження цінностей на підконтрольних їм територіях, намагання убезпечити будівлі від руйнацій та встановлення належного контролю за пересуванням культурних цінностей. Уже в 1920 р. Ф. Шміт говорив про занепад пам'яткоохоронної роботи, а Ф. Ернст у своєму «Щоденнику. Охорона пам'яток культури 1919–1920 роки» описав не тільки хаос діяльності ВУКОПМІСу, й неможливість проконтролювати надходження із реквізованих колекцій, домашнього майна колишніх власників, а й те, як найцінніші речі вивозилися до Москви та розкрадалися представниками державних органів [7, с. 53].

У 1921 р. ВУКОПМІС було поділено на Головне архівне управління та Головне управління у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва, старовини й природи (Головмузей, невдовзі скасований). Натомість, у 1922 р. у складі Головполітосвіти почала діяти секція реставрації і охорони позамузейних пам'яток при екскурсійно-вистав-

ково-музейному відділі. На місцях мали діяти інструктори з охорони позамузейних пам'яток, хоча на практиці вся робота зосереджувалася в музеях, які фінансувалися недостатньо й мережа їх так само була не розгалуженою.

Особливо інтенсивно знищувалися й вивозилися пам'ятки старовини та мистецтва з України у період кампанії по відокремленню церкви від держави, вилучення церковних цінностей. Глухівський повітовий виконком повідомляв повітовому парткому у січні 1923 р.: «Золоті і срібні речі, що взяті з Петропавлівського монастиря, передати в повітовий фінвідділ, а придатні для обладнання клубів розподілити між робітничими та партійними клубами, дитбудинками та інвалідними домами» [1, арк. 3–4]. З центру надсилалися секретні інструкції про те, як потрібно обходитися з конфіскованим та реквізованим майном.

27 березня 1922 р. секретарю Глухівського парткому і голові повітового виконкому надійшла секретна інструкція – Бюлетень секретно-інформаційного відділу Чернігівського губернського управління. Згідно з розпорядженням Особливої комісії совнаркома, на підставі декрету ВЦВК і ЦК Помголод, підтверджених ЦК КП(б)У і совнаркомом УСРР утворена особлива губернська комісія по вилученню і зосередженню цінностей під керівництвом представника особкома і совнаркома завгубфінвідділом Бенчина і членів губвійськома Валишева і Цигліса. В повітах створювалися аналогічні комісії. Робота провадилася в таких напрямках: «фізичний огляд адміністративних будівель і конфіскація всього, вилучення цінностей із церковних будівель (церков, монастирів, синагог та ін.). Перед фактичним вилученням цінностей із церковних будівель, слід провести широку агітаційну кампанію як серед профспілок, так і серед віруючих… Так само не завадить використати духовенство для відозв до віруючих про передачу церковних цінностей на допомогу голодуючим. Керувати і перевіряти роботу по вилученню цінностей із державних і місцевих художніх сховищ (музеїв, галерей тощо) комісією, яка буде у вас створена, голова губернської підкомісії по вилученню цих цінностей» [1, арк. 30].

Про виконання цих розпоряджень Глухівська місцева влада звітувала уже 18 травня 1922 р.: «Поступило изъятых ценностей золота: 5 золотников, 84 доли, серебра: 8 пудов 24 фунта 92 золотника. Всего ранее поступившего золота 9 золотников 24 доли, серебра – 35 пудов 21 фунт, 8 золотников 20 долей; камней – 1 бриллиант средний, 3 маленьких; 2 аметиста все в серебряных оправах, одно жемчужное ожерелье, серебряным позолоченным крестом, усеянным гранатами. Драгоценные материи: 3 бархатных покрывала шитых золотым жемчугом» [1, арк. 92]. Це лише один із прикладів того, як втрачалися культурні цінності українського народу у період так званого «відділення церкви від держави».

У травні 1921 р. на загальних зборах ВУАН було створено Археологічну комісію, що спочатку виконувала роль консультативного органу, у обов'язки якого входили питання, пов'язані з координацією наукової та пам'яткоохороної роботи в УРСР. У 1924 р. комітет було перетворено на Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК), що протягом певного часу виконував функції головної державної установи у справі охорони культурної спадщини. Членом ВУАКу був і уродженець Глухова Ф. Ернст. Тоді ж було розпочато роботу над проектом закону про охорону пам'яток. 16 липня 1926 р. на основі поданих напрацювань було затверджено «Положення про пам'ятки культури і природи».

1926 року у складі Наркомату освіти почала працювати Головна інспектура охорони пам'яток культури в Україні з чотирма крайовими комісіями. Глухівська округа була у підпорядкуванні Київської інспектури, на чолі якої стояв Ф. Ернст.

У середині 30-х років XX ст. завершується період т. з українізації. Поступово закривалися навчальні та наукові установи, що займалися вивченням питань, пов'язаних з історією українського народу. Починаються політичні репресії щодо наукових працівників музейних закладів Північно-Східної України. Спершу за анонімними наклепами звільнялися з посад завідувачі та наукові співробітники, що плідно працювали у 20-ті роки XX ст. Згодом почалися арешти та звинувачення у контрреволюційній діяльності. Підставою могли стати книжки з української історії, відсутність класового акценту у виставках та наукових публікаціях. Подібна доля спіткала Ф. Ернста, Н. Онацького, Я. Морачевського, Д. Шарапова, О. Маліношевського. Доля співробітників Глухівського краєзнавчого музею після арешту та оголошення вироку невідома.

Питання охорони та збереження пам'яток культурної спадщини безпосередньо були пов'язані з політичними змінами у Радянському Союзі. З початком наступу держави на церкву храми закривалися, а предмети, що в них зберігалися, нищилися або вивозилися у непридатні для зберігання приміщення. «Безбожна п'ятирічка» стала періодом масової руйнації пам'яток культової архітектури. У таких умовах органи охорони пам'яток просто перестали існувати.

На цьому закінчується перший етап вивчення пам'яток культурної спадщини міста Глухів та його найближчої округи. Його початок припадає на час становлення археології як науки. За ініціативою вчених-істориків та археологів відбувається систематичне вивчення нерухомих пам'яток культурної спадщини, а саме археологічних та архітектурних. Були зроблені перші кроки у виявленні та виділенні окремих археологічних культур та накопиченні окремих артефактів, створені значні за обсягом музейні колекції, що складалися з нумізматичних, археологічних та історичних предметів, складені перші списки пам'яток археології з позначенням їх на топографічних картах. Це дозволило вченим окреслити перші межі поширення археологічних культур. На території Глухова розпочалося вивчення пам'яток, пов'язаних з періодом Київської Русі та Гетьманщини. Були здійснені археологічні спостереження та розкопки, що дали можливість зібрати знахідки, пов'язані з історією міста.

У цей період на теренах Глухівщини активно працювали ентузіасти археології та музейної справи О. Маліношевський, Я. Морачевський, М. Рудинський. Їх трагічна доля є фінальним акордом тієї пам'яткоохороної та наукової роботи, що була розпочата ще у другій половині XIX ст., але не логічним закінченням.

Відновлення заходів щодо охорони пам'яток культурної спадщини Глухова починається у повоєнні роки. Початок цієї роботи у зруйнованій війною країні був суто номінальним. У 1944 р. у складі Управління у справах архітектури при РНК УРСР почав діяти відділ охорони пам'яток архітектури. Відповідні структури планувалося зорганізувати й на місцях. Проте в умовах повоєнної розрухи вони так і не запрацювали на належному рівні, тому у березні 1945 р. обов'язки щодо охорони історико-культурних пам'яток було покладено на Комітет у справах культурно-освітніх установ, у складі якого почав діяти відповідний відділ.

Варто зазначити, що відповідні зміни, що до певної міри уніфікували пам'яткоохоронну справу в СРСР, йшли за прийняттям Постанови Ради Міністрів СРСР від 14 жовтня 1948 р. «Про заходи щодо поліпшення охорони пам'ятників культури». Безпосереднє керівництво та контроль справою обліку, охорони, реставрації та використання пам'яток архітектури, мистецтва, історії та археології доручали Комітету у справах архітектури при Раді Міністрів СРСР та їх відповідним структурам на республіканських, обласних рівнях, Комітетам у справах культосвітніх установ при Радах Міністрів союзних республік.

У 1961 р. на Пленумі ЦК КПРС виступив М. Хрущов з доповіддю, у якій назвав витрати на ремонтно-реставраційні роботи на пам'ятках архітектури марнотратством. Після цього Інспекція з охорони архітектурних пам'яток при Держбуді УРСР значно зменшила переліки пам'яток нерухомої культурної спадщини України. Це рішення мало трагічні наслідки для визначних архітектурних пам'яток Сумської області. Було виключено зі списків кілька культових споруд, зокрема Свято-Троїцький собор у Глухові, на місці якого збудували приміщення автовокзалу.

На фоні загальнодержавного наступу на культові споруди вчені-архітектори навпаки прикладали максимум зусиль для вивчення та популяризації пам'яток архітектури. У 1970 р. друком вийшла науково-популярна монографія «По равнинам Десны и Сейма». Вона ґрунтується на результатах наукових досліджень пам'яток архітектури Сіверщини та архівних документах XVIII ст. [11]. Один з розділів книги присвячений архітектурним пам'яткам Глухова. М. Цапенко одним з перших дослідив будівлю Малоросійської колегії. Вченим було обстежено кілька яскравих архітектурних пам'яток історичного центру міста: Троїцький собор, Спасо-Преображенську, Троьханастасіївську, Миколаївську та Вознесенську церкви, Київські ворота. М. Цапенко зазначає, що, незважаючи на те, що ці об'єкти перебувають під охороною держави, вони мають занедбаний стан. Щодо Київської брами М. Цапенко подає кілька версій будівництва цієї пам'ятки, пов'язуючи це з приїздом до Глухова імператриць Єлизавети Петрівни та Катерини II.

Дослідження велися не тільки у історичному центрі міста. На березі ставка, поблизу Чернечої Греблі, було обстежено рештки дерев'яного палацового комплексу, що належав Президенту Малоросійської колегії, генерал-губернатору П. Румянцеву-Задунайському. Рештки цього комплексу у кінці 60-х рр. XXст. ще буди добре помітні [11,с. 46–60].

У 1968 р. Глухів був включений до «Списку стародавніх міст, селищ і сіл Української РСР», затвердженого наказом Держбуду УРСР від 9 серпня 1969 р. № 134. Хоча на папері пам'ятки культурної спадщини були під охороною держави, у реальному житті питання їх реставрації та збереження мали проблеми з виділення коштів та виготовлення науково-проектної документації на реставраційні роботи.

У кінці 80-х – на початку 90-х років XX ст. значно зріс інтерес до вивчення та збереження об'єктів культурної спадщини Глухова. Розпочалися перші археологічні дослідження, спрямовані на локалізацію та встановлення меж літописного міста. Перша спроба археологічної локалізації дитинця літописного міста Глухів належить О. Сухобокову.

У 1979 році перші археологічні дослідження у центральній частині міста здійснювала Лівобережна слов'яно-руська археологічна експедиція. У результаті цих досліджень було встановлено, що культурний шар має нашарування в основному двох періодів – давньоруського та козацького [6, с. 107].

У 1987–1991 рр. у Глухові працювала археологічна експедиція під керівництвом В. Приймака. Було встановлено, що площа посаду літописного міста Глухів займала близько 25 га. Знахідки, отримані під час розкопок, репрезентують набір, типовий для давньоруського міста. Активну участь у проведенні археологічних досліджень у цей час брав В. Бєлашов – дослідник історії Глухова.

На кінець 80-х років припадає інтенсивна робота з реставрації пам'яток архітектури міста. У 1988 р. у Глухові створено реставраційну дільницю Чернігівської міжобласної науково-реставраційної майстерні. Було проведено реставраційні роботи на основних храмах міста, будівлі банку М. Терещенка, споруд Учительського інституту, Київській брамі.

У 1988 р. на території Сумської області починає роботу редакційна група з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури УРСР». Результатом цієї роботи стало виявлення та обстеження переважної більшості пам'яток культури Глухова, написання науково-довідкових статей, авторами яких були О. Сухобоков, В. Приймак, В. Вечерський, В. Бєлашов.

З початком економічної кризи у СРСР відбувається поступове згортання реставраційних робіт, не виділяються кошти на проведення археологічних досліджень. Розко-

пки, що проводилися В. Приймаком та В. Бєлашовим на початку 90-х рр. XX ст., велися частково на власні кошти та за рахунок допомоги небайдужих ентузіастів.

У 60–80-х роках XX ст. починається будівництво типових багатоповерхових будинків, де відсутність археологічних досліджень привела до втрати частини культурного шару літописного Глухова. Лише самовіддана робота вчених-археологів, архітекторів, майстрів-реставраторів заклали підвалини для створення історико-культурного заповідника в історичному центрі міста.

ПОСИЛАННЯ

1. Державний архів Сумської області, ф. 1731, оп. 1, спр. 18.
2. Коваленко Ю.О. Меценати і колекціонери історії Глухівського музейництва / Ю.О. Коваленко // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: Вид. ЦОДПА, 2002. – № 1. – С. 42–43.
3. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 2. Полк Нежинский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1893. – 550 с.
4. Морачевський Я.М. Щоденник археологічної експедиції по р. Клевеню, Свісі, Локні, Івоту в 1929 р./ Я.М. Морачевський [підготовка до публікації та коментар В. Звагельського та Л. Бєлінської] // Сумська старовина. – Суми: Вид. Сумського державного університету, 1998. – № III–IV. – С. 42–48.
5. Мошик І.В. Історичні віхи Глухівського краєзнавчого музею / І.В. Мошик // Питання історії науки і техніки. – К.: вид ЦП НПН України та УТОПІК. – 2015. – № 2. – С. 56–60.
6. Кучера М.П. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / М.П. Кучера, О.В.Сухобоков, С.А. Беляева, Н.В. Блажевич, П.А. Горишний, А.Т. Смиленко, Р.С. Орлов, О.В. Иченская – К.: Наукова думка, 1984. – 195 с.
7. Побожій С. З історії охорони пам'яток Північного Лівобережжя 20–30-х рр. // Північне Лівобережжя та його культура XVIII – початку XX століття. Тези доповідей та повідомлень наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження історика мистецтва Федора Людвіговича Ернста /1891–1949/. – Суми, 1991. – С. 53.
8. Принь М.О. Олександр Володимирович Маліношевський – завідувач соціального музею Донбасу (1925–1927 рр.) / М.О. Принь // Сіверщина в історії України. – К., Глухів: Вид. ЦП НАН України та УТОПІК, 2012. – Вип. 5. – С. 367–370.
9. Самоквасов, Д. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Самоквасов. – М.: Синодальная типография, 1908. – 120 с., карта.
10. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды / Архиепископ Филарет. – Чернигов: Губернская типография, 1873. – Т. VII. – 439 с.
11. Цапенко М.П. По равнинам Десны и Сейма / М.П. Цапенко. – М.: Искусство, 1970. – 143 с.

Савицкий А.Д. История исследования памятников культурного наследия города Глухов (середина XIX – начало XX ст.)

Статья посвящена анализу вопросов, связанных с изучением культурного наследия города Глухова. Обобщаются материалы работ первых исследователей истории Глухова Д.Я. Самоквасова и А.М. Лазаревского, освещается деятельность коллектива учёных и музейщиков времён украинизации и изучения отдельных видов памятников в послевоенный час.

Ключевые слова: *Глухов, археология, музей, памятник древности, исследователь.*

Savytskyi O.D. History of studies of cultural heritage of town Hlukhiv (middle XIX – beginning XX centuries).

The work deals with the analysis of issues related to the study of the cultural heritage of the town Hlukhiv. Materials of first research papers of Hlukhiv D.Ya. Samokvasov and O.M. Lazarevskyi are generalized, activity of group of scientists and art dealers of times of an Ukrainization and studying of separate types of monuments in post-war time is lit.

Key words: *Hlukhiv, archeology, museum, antique, researcher.*

22.03.2017 р.

УДК 002.1:008:725.94:351.853(477.52)

Р.В. Харковенко

АНАЛІЗ ОБЛІКОВОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ НА ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ МІСТА ГЛУХОВА ТА ГЛУХІВСЬКОГО РАЙОНУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглядається та аналізується питання сучасного стану облікової документації на об'єкти культурної спадщини міста Глухова та Глухівського району Сумської області.

Ключові слова: *облікова документація, об'єкт культурної спадщини, Державний реєстр нерухомих пам'яток України.*

Державний облік об'єктів культурної спадщини є одним з пріоритетів політики української держави у сфері охорони культурної спадщини, оскільки це є передумовою збереження вказаних об'єктів. На рівні держави і регіонів необхідно конкретно знати, що і де необхідно охороняти. Облікова документація на об'єкти культурної спадщини має бути належним чином підготовлена, узагальнена, систематизована і збережена. Це є запорукою охорони і збереження для майбутніх поколінь кожної пам'ятки культурної спадщини окремо і культурної спадщини загалом.

З набуттям державної незалежності й ствердженням курсу на відродження національних культурних традицій та інтеграції в європейське співтовариство, в Україні гостро постало питання про перегляд засад державної пам'яткоохоронної політики. Перше десятиріччя незалежності було пов'язане з підготовкою та прийняттям Верховною Радою України у 2000 р. Закону України «Про охорону культурної спадщини», формуванням державної системи управління пам'яткоохоронною сферою, розробкою нормативних документів, а також загостренням питання необхідності перегляду раніше напрацьованої облікової документації на пам'ятки, коригування списків пам'яток та наповнення державного реєстру культурної спадщини об'єктами, що не були раніше віднесені до пам'яток за ідеологічними ознаками радянської доби, але за своїм історико-культурним змістом поглиблюють об'єктивне висвітлення історії та культури українського народу, його давніх національних традицій [1, с. 8].

Новими підходами позначилася в 1990-ті роки й робота над Зводом пам'яток історії та культури України. Незважаючи на економічну скруту в країні, вдалося видати в цей час кілька книг першого Зводу пам'яток м. Києва, де, чи не вперше, комплексно представлені усі види нерухомих пам'яток.

Отже, виходячи з вище сказаного, на зламі століть в Україні за результатами тотальних обстежень територій і населених місць, наукових розвідок, багаторічної пошукової діяльності не одного покоління пам'яткоохоронців був зібраний величезний пласт інформації про об'єкти нерухомої культурної спадщини, напрацьована облікова документація на численні пам'ятки.

Попри своєрідний ідеологічний підхід щодо оцінки

та визначення пам'яток у минулому і які, безумовно, потребують перегляду, можна впевнено стверджувати, що на цей період викристалізувався пам'ятковий ресурс української держави. Щоправда, постає низка запитань, зокрема – де знаходяться матеріали натурних обстежень та досліджень пам'яток, де зберігається первинна облікова документація, чи належним чином забезпечена її схоронність як важливого джерела пам'яткової інформації? За деякими даними понад 46 тис. одиниць облікової документації (паспортів і облікових карток старого зразка) знаходяться у фондах Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень; інша розпорошена в організаціях різних відомств, окремі з яких перестали існувати [1, с. 9].

У незалежній демократичній Україні, здавалося, маємо широкі можливості для розгортання дискусійних пам'яткознавчих проблем сьогодення. Втім, критичні традиції у цій культурологічній сфері якщо не втрачені, то розвиваються надто кволо і повільно.

Стимулом замовлення цього мало б бути суспільне середовище, яке, на жаль, суттєво деформоване в умовах здичавілого капіталізму, а його духовно моральний стан бажає значно кращої гуманітарної кондиції [2, с. 270].

Необхідно зазначити, що важливою складовою збереження об'єктів культурної спадщини є законодавча база та відповідні номативно-правові акти.

Законодавство України у сфері охорони культурної спадщини підготовлене професіоналами, висококваліфікованими фахівцями та експертами вказаної сфери на належному високому рівні. Безумовно, долучалися до цього процесу на рівні обговорення й представники громадськості, які представляють безпосередньо громади сільських, селищних і міських рад, на території яких розташовані об'єкти культурної спадщини. Демократія є дієвою тоді, коли виконуються її закони. У нашій державі закони прописані добре, але стадія їх виконання і впровадження на практиці, на жаль, перекреслює всі попередні напрацювання. Подібна ситуація спостерігається і в інших сферах життя українців. На нашу думку, потрібно відпрацювати такий механізм реалізації законів, щоб їх виконання не могло дискредитувати суть і змістовність самих законів. Це надзвичайно важливий момент, оскільки, за великим рахунком, це якість нашого життя, це збереження нашої культурної спадщини, це наше сьогодення і майбутнє наших дітей, це престиж нашої держави на міжнародній арені.

Україна має надзвичайно велику культурну спадщину, яка формувалася віками і тисячоліттями. Це тисячі сторінок облікової документації різних історичних періодів. Для опрацювання такого величезного пласту матеріалу однієї статті замало.

Саме тому в статті розглянемо один з осередків збереження культурної спадщини нашої держави. Мова йтиме про славетний й історично багатий край України – Глухівщину Сумської області. Про культурну спадщину цього регіону дуже багато сказано і написано. Проте, щоб осмислити всю велич, красу, могутність та історичну цінність вказаного краю, цього замало, там треба побувати і побачити все на власні очі.

Перша письмова згадка про стародавнє місто на річці Есмань, на Сіверщині України, м. Глухів Сумської області зустрічаємо в Іпатіївському літописі за 1152 рік, проте дані археологічних розкопок і непрямі письмові джерела дають можливість припустити, що місто Глухів існувало вже в X ст., зокрема в 992 році, коли була створена Чернігівська єпархія.

Першими поселенцями в цих місцях були сіверяни, що в VI–VII ст. заснували тут Глухівське городище.

Глухів може похвалитися дійсно цікавою історією. У складі Київської Русі місту відводилася важлива роль у захисті земель від нальотів кочівників: він служив форпостом на східному кордоні держави. У період політичної роздробленості Глухів був центром окремого удільного князівства.

В середині XIV ст. на землі Чернігово-Сіверського князівства, у складі якого тоді перебував Глухів, прийшла епідемія чуми, яка призвела до спустошення міста.

Відродження Глухова пов'язане з приходом на українські землі влади Речі Посполитої. Починаючи з першої половини XVI ст. в місті проводяться роботи з його укріплення. На стародавньому городищі з'являються бастіони і різні фортифікаційні укріплення. В цей час місто отримує Магдебурзьке право. Польська влада всіляко прагнула до збільшення як чисельності населення міста, так і рівня його економічного розвитку. Глухів навіть був на якийсь час перейменований в «Новий Острог».

Найбільш важливою віхою в історії Глухова можна вважати період з 1708 по 1763 роки, коли місто служило столицею українських гетьманів. Після відомого всім повстання гетьмана Івана Мазепи гетьманська столиця Батурин була зруйнована російськими військами. У 1708 році резиденція гетьманів перенесена до Глухова. Саме тут гетьманом Лівобережної України було обрано Івана Скоропадського. Пізніше в Глухові розміщувалися резиденції гетьманів Данила Апостола й Кирила Розумовського.

На честь святкової церемонії призначення К. Розумовського гетьманом в Глухові проведено роботи з реконструкції під керівництвом архітекторів І. Мергасова і А. Квасова. Пізніше тут побудовано новий гетьманський палац. Саме з цими зодчими пов'язано і будівництво в Глухові Спасо-Преображенської і Вознесенської церков, що збереглися до наших днів.

Період правління гетьмана К. Розумовського став для Глухова епохою значного культурного розвитку. В цей час тут працювала найвідоміша і найпрестижніша у Російській імперії школа вокалу, яка готувала придворних співаків. Серед випускників школи були Д. Бортнянський і М. Березовський, українські музиканти, що вважаються засновниками російського хорового співу.

У цей період була значно розширена й укріплена Глухівська фортеця. Київські та Московські ворота фортеці грали роль своєрідних контрольних пунктів на шляху із

Києва до Москви.

З 1722 року, після тимчасової ліквідації інституту гетьманства, в Глухові знаходиться орган, що виконує функції уряду управління Україною – Малоросійська колегія. Після остаточної ліквідації гетьманства Катериною II в 1764 році перед Малоросійською колегією була поставлена задача поступового скорочення громадських прав і вольностей, що з успіхом реалізовував її президент Петро Румянцев-Задунайський.

У 1782 році на українських землях скасовано адміністративний поділ на полки і сотні, внаслідок чого Глухів стає повітовим містом, а з 20-х рр. XX ст. – районним центром.

До наших днів в Глухові зберігся ряд старовинних культових споруд. Найбільш відомі з них – церква св. Миколая (1695 р.) і Спасо-Преображенський храм (1765 р.), які знаходяться на території історичного центру Глухова, а також Вознесенська церква з дзвіницею (1767 р.), розташована в північній частині міста посеред Вознесенського кладовища.

Серед культових споруд сучасного Глухова варто також відзначити Трьоханастасіївську церкву, побудовану наприкінці XIX ст. за проектом петербурзького академіка А. Гунна. Завдяки яскраво вираженим рисам російсько-візантійського стилю церква нагадує ранні християнські храми. Фінансову підтримку будівництва храму надавали відомі меценати –Терещенки. Трьоханастасіївська церква є сімейною усипальницею родини Терещенків.

Практично в самому центрі Глухова зустрічаємо ще одну старовинну пам'ятку архітектури, зведену в XVIII ст., – Київську браму Глухівської фортеці. Побудована вона на земляному валу фортеці з боку Києва, завдяки чому і отримала свою офіційну назву.

Є в Глухові і своя «Ейфелева вежа» – водонапірна башта, побудована в 20-х рр. XX ст. на найвищій точці міста. Будову висотою 41 м видно з відстані понад 10 км, а сходи, що ведуть на оглядовий майданчик, дуже схожі з міфічними «сходами в небо». Водонапірна вежа у Глухові є гордістю міста, притягаючи сюди любителів помилуватися навколишньою місцевістю з висоти пташиного польоту.

Необхідно зазначити, що найдостовірнішими носіями історичних подій є об'єкти культурної спадщини. І як би людство не хотіло змінити і переписати історію, ці об'єкти є дійсним, справжнім, правдивим і беззаперечним провідником в минуле. Тож дуже важливо зберегти культурну спадщину, яку маємо на сьогодні, а відтак професійно здійснювати облік кожного її об'єкта.

Більш детально хотілося б розглянути облікову документацію на об'єкти культурної спадщини міста Глухова та Глухівського району Сумської області.

Постановою Кабінету Міністрів України від 10.10.2012 р. № 929 до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (далі – Реєстр) за категорією національного значення у м. Глухові занесено 8 об'єктів культурної спадщини: Київська брама Глухівських міських укріплень, Гуманітарно-просвітницький комплекс, Глухівський учительський інститут, Глухівська чоловіча гімназія, Пансіон Глухівської чоловічої гімназії, Миколаївська церква, церква Трьох-Анастасіївська, Спасо-Преображенська церква.

Тріумфальна брама у м. Глухові перебуває на обліку як пам'ятка національного значення відповідно до постанови Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 р. № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР», а відтак згідно з пунктом 3 Прикінцевих положень Закону України «Про охорону культурної спадщини» до вирішення питання про занесення до Реєстру вважається пам'яткою національного значення, на яку поширюються вимоги цього Закону.

Постановою Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 р. № 928 до Реєстру за категорією національного значення у Глухівському районі занесено 2 об'єкти культурної спадщини: Будинок Глухівського учительсткого інституту по вул. К. Маркса, 25 у м. Глухові та Городище і селище у с. Ємадикине Глухівського району. Постає логічне питання стосовно Будинку Глухівського учительського інституту: чому об'єкт культурної спадщини національного значення, розташований безпосередньо у м. Глухові, занесений до Реєстру як такий, що знаходиться у Глухівському районі? Вочевидь, фахівцям, які займаються внесенням об'єктів культурної спадщини до Реєстру, потрібно це робити ретельніше.

Наказом Міністерства культури і туризму України від 15.09.2010 р. № 706/0/16-10 до Реєстру за категорією місцевого значення у м. Глухові занесено 27 об'єктів культурної спадщини: Жіноча гімназія, Садибний будинок міського голови Амосова, Корпус жіночої Земської лікарні (Комплекс Земської лікарні), Корпус чоловічої Земської лікарні (Комплекс Земської лікарні), Відділення інфекційне Земської лікарні (Комплекс Земської лікарні), Будинок Г. Біловського, Будинок П. Лютого, Садиба Неплюєвих, Дитячий притулок М. Терещенка (флігельний будинок), Трикласне міське училище імені Ф. Терещенка (фасадний будинок), Будинок А. Бештака, Будинок повітового земства, Будинок Шапоріних, Вознесенська церква, Поштово-телеграфна контора (Будинок Миклашевських), Особняк, Будинок житловий, Тюремний замок, Башта водогону, Будинок садибний, Ремісниче училище імені М. Терещенка, Дворянське зібрання, Будинок А.Я. Терещенка, Будинок адміністративний, Банк М. Терещенка, Садибний будинок Кочубеїв, Веригинське міське училище.

Наказом Міністерства культури і туризму України від 30.12.2008 р. № 1642/0/16-08 та наказом Міністерства культури України від 14.04.2014 р. № 212 до Реєстру за категорією місцевого значення у м. Глухові занесено ще 2 об'єкти культурної спадщини відповідно: Лікарня безплатна святої Єфросинії та Історичний центр міста Глухова XII–XVIII ст.

Будинок міськкому КПУ у м. Глухові перебуває на обліку як пам'ятка місцевого значення відповідно до розпорядженням Представника Президента України в Сумській області від 28.12.1992 № 349, а відтак згідно з пунктом 3

Прикінцевих положень Закону України «Про охорону культурної спадщини» до вирішення питання про занесення до Реєстру вважається пам'яткою місцевого значення, на яку поширюються вимоги цього Закону.

Статус щойновиявленого об'єкта культурної спадщини міста Глухова мають Садибний будиночок П. Сніжка, Федорівське ремісниче училище, Північний флігель, Південний флігель, Садиба Олександровичів, Головний будинок, Флігель.

Таким чином, у м. Глухові та Глухівському районі Сумської області налічується об'єктів культурної спадщини національного значення за видами: «пам'ятка історії та архітектури» – 7, «пам'ятка історії, архітектури та монументального мистецтва» – 1, «пам'ятка історії» – 1, «пам'ятка археології» – 1; об'єктів культурної спадщини місцевого значення за видами: «пам'ятка історії, архітектури та містобудування» – 15, «пам'ятка архітектури та містобудування» – 12, «пам'ятка археології, містобудування, історії та ландшафту» – 1, «пам'ятка історії» – 1. Слід зазначити, що вказана інформація фіксується лише в Реєстрі, в інших документах (постановах, наказах, розпорядженнях) вона відсутня.

Враховуючи вище викладене, можна стверджувати, що Глухівщина – це не тільки мальовничий край, наділений красою природи, а й місце скупчення великої кількості об'єктів культурної спадщини, це дійсно велика історична нерухома спадщина нашого народу.

Без перебільшення, треба віддати належне в питанні охорони об'єктів культурної спадщини м. Глухова функціонуванню Національного заповідника «Глухів», створеного у 1994 році з метою збереження і раціонального використання пам'яток культури м. Глухова.

Підсумовуючи, констатуємо, що за нинішніх умов збереження об'єктів культурної спадщини є архіважливим, тому що наша держава дуже багата культурною спадщиною, але облікова документація як її охоронний чинник заповнюється і систематизується не належним чином. Також свій відбиток у вкрай непростому становищі цієї сфери накладає й нестабільна законодавча база охорони культурної спадщини, яка постійно і часто змінюється.

На наш погляд, потрібно провести на державному рівні загальну, повну і всеохоплюючу інвентаризацію об'єктів культурної спадщини України та їх облікової документації. Все має бути приведено у відповідність за одним стандартом. Цілком можливо запозичити досвід інших країн, але з урахуванням українських ментальних особливостей. Необхідно зберегти велику культурну спадщину нашої держави для прийдешніх поколінь.

ПОСИЛАННЯ

1. Вечерський В.В. Архітектура Гетьманщини у творчості Тараса Шевченка // Сіверщина в істрії України. – Збірник наукових праць. – К.– Глухів, 2014. – С.

2. Прибєга Л.В. Історія і сьогодення обліку пам'яток в Україні // Праці Центру пам'яткознавства. – Науковий збірник. – К., 2016. – С. 8–9.

3. Акуленко В.І. На дискусійних перехрестях пам'яткознавства // Праці Центру пам'яткознавства. – Науковий збірник. – К., 2016. – С. 270.

4. Постанова Кабінету Міністрів України від 10.10.2012 № 929. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.

5. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 24.08.1963 № 970. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.

6. Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.

7. Наказ Міністерства культури і туризму України від 15.09.2010 № 706/0/16–10. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.

8. Наказ Міністерства культури і туризму від 30.12.2008 № 1642/0/16–08. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.

9. Наказ Міністерства культури України від 14.04.2014 № 212. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.

10. Розпорядження Представника Президента України в Сумській області від 28.12.1992 № 349. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.

11. Поточний архів Міністерства культури України.

Харковенко Р.В. Анализ учетной документации на объекты культурного наследия города Глухова и Глуховского района Сумской области

В статье расматривается и анализируется вопрос современного состояния учетной документации на объекты культурного наследия города Глухова и Глуховского района Сумской области.

Ключевые слова: *учетная документация, объект культурного наследия, Государственный реестр недвижимых памятников Украины.*

Kharkovenko R.V. A review of records on objects of cultural heritage of the city of Hlukhiv and Hlukhiv district, Sumy region

The article discusses and analyzes the issue of the current state of records on objects of cultural heritage of the city of Hlukhiv and Hlukhiv district, Sumy region.

Key words: *records, object of cultural heritage, the State register of immovable monuments of Ukraine.*

08.02.2017 р.

УДК 719 (477): 168.322

А.О. Горькова
Г.М. Бичковська

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ОХОРОНИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЦЕНТРУ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ І УТОПІК

У статті висвітлено регіональні особливості охорони та збереження історико-культурної спадщини України. Проаналізовано регіональні програми 2016–2018 рр. у пам'яткоохоронній та культурній сфері міст Києва, Чернігова, Полтави, Івано-Франківська, Миколаєва. Розкрито основні чинники впливу на пам'яткоохоронну регіональну політику в різних областях України: особливості культурно-географічного положення, геополітичні фактори, культурно-історичні впливи, наявність та домінування певних видів пам'яток.

Ключові слова: *пам'ятки, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, регіональні особливості, програма охорони культурної спадщини, області і міста України.*

Серед домінуючих завдань Центру пам'ятознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі – Центр) є розробка важливих, актуальних тем, що залишились невирішеними та насущними на сьогодні у пам'яткоохоронній сфері. Серед таких на особливу увагу заслуговує науково-дослідна тема (далі – НДР) «Актуальні проблеми збереження нерухомих пам'яток України з урахуванням регіональних особливостей (південно-східний, західний, північний, центральний регіони)». НДР роз-

Таблиця 1

1.	План заходів на 2016–2018 рр. з реалізації Стратегії розвитку м. Києва до 2025 року [1].	Перелік пам'яток та об'єктів нерухомої культурної спадщини м. Києва, що додається до історико-архітектурного опорного плану, нараховує 3481 об'єкт. Державний реєстр нерухомих пам'яток України національного значення – 165: пам'яток архітектури – 2, пам'яток містобудування – 6, пам'яток історії – 124, пам'яток археології – 23.
2.	Міська цільова програма з охорони та збереження пам'яток культурної спадщини м. Чернігова на 2016–2021 рр. [2].	На державному обліку знаходиться 453 об'єкти культурної спадщини. Державний реєстр нерухомих пам'яток України національного значення – 22: пам'яток археології – 2, пам'яток історії – 3, пам'яток архітектури – 17. Крім того, на обліку знаходиться 32 щойно виявлені пам'ятки археології, 42 щойно виявлені пам'ятки історії і 3 щойно виявлені пам'ятки монументального мистецтва.
3.	Міська програма охорони культурної спадщини і збереження історичного середовища м. Полтави на 2013–2017 рр. [3].	На державному обліку знаходиться 482 об'єкти культурної спадщини. Державний реєстр нерухомих пам'яток України національного значення – 12: пам'яток археології – 1, пам'яток історії – 8, монументального мистецтва – 3. Кількість пам'яток, які потребують невідкладних ремонтно-реставраційних або протиаварійних робіт – 47. У 2016 році розроблено та надано на погодження до Міністерства культури України облікову документацію на 20 об'єктів культурної спадщини.
4.	Програма охорони культурної спадщини м. Івано-Франківська на 2016–2018 рр. [4].	На державному обліку знаходиться 559 об'єктів культурної спадщини. Державний реєстр нерухомих пам'яток України національного значення – 2 пам'ятки. Кількість пам'яток, які потребують невідкладних ремонтно-реставраційних або протиаварійних робіт – 100 об'єктів. При розробці історико-архітектурного опорного плану міста було виявлено і пропонується до існуючого реєстру додати 55 щойно виявлених об'єктів культурної спадщини (архітектурних споруд).
5.	Програма охорони культурної спадщини м. Миколаєва на 2016–2018 рр. [5].	На державному обліку знаходиться 353 об'єкти культурної спадщини. Державний реєстр нерухомих пам'яток України національного значення – 6. Кількість пам'яток, які потребують невідкладних ремонтно-реставраційних або протиаварійних робіт – 75. Вдалось зібрати дані для укладання науково-облікової документації на 221 пам'ятку та 19 щойно виявлених об'єктів культурної спадщини.

роблялась у рамках цільової програми Відділення історії, філософії та права НАН України «Політико-правові, соціокультурні та цивілізаційні основи модернізації держави і суспільства в Україні». Над тематикою протягом 2015–2016 рр. працювали провідні співробітники Центру під керівництвом професора, доктора технічних наук Л.О. Гріффена. Метою дослідження стало вирішення найбільш актуальних питань збереження нерухомих пам'яток України з урахуванням тих особливостей, якими визначаються самі пам'ятки та задачі їх збереження залежно від специфіки культурно-історичних та природних умов різних регіонів нашої країни. Відповідно завдання НДР полягало у вивченні особливостей пам'яток регіонів України як відносно самостійних одиниць, які склалися на основі та внаслідок взаємодії територіальних та природних умов, спільності історії, культури і мови, демографічних, соціальних та економічних показників, політичної і правової систем. Прогнозовані результати – виявлення та розробка правильної програми або у широкому розумінні концепції охорони історико-культурної спадщини для різних регіонів або міст.

У процесі наукового дослідження проаналізовано 5 програм охорони культурної спадщини міст України, виявлено певні особливості та узагальнюючи риси (табл.1).

В основу всіх зазначених програм закладено вимоги Закону України «Про охорону культурної спадщини», Закону України «Про охорону археологічної спадщини», інших нормативно-правових актів, а також положення державних та обласних програм у пам'яткоохоронній галузі [6]. Програми спрямовані на вдосконалення організаційних, матеріально-технічних, правових засад у сфері охорони культурної спадщини і збереження історичного середо-

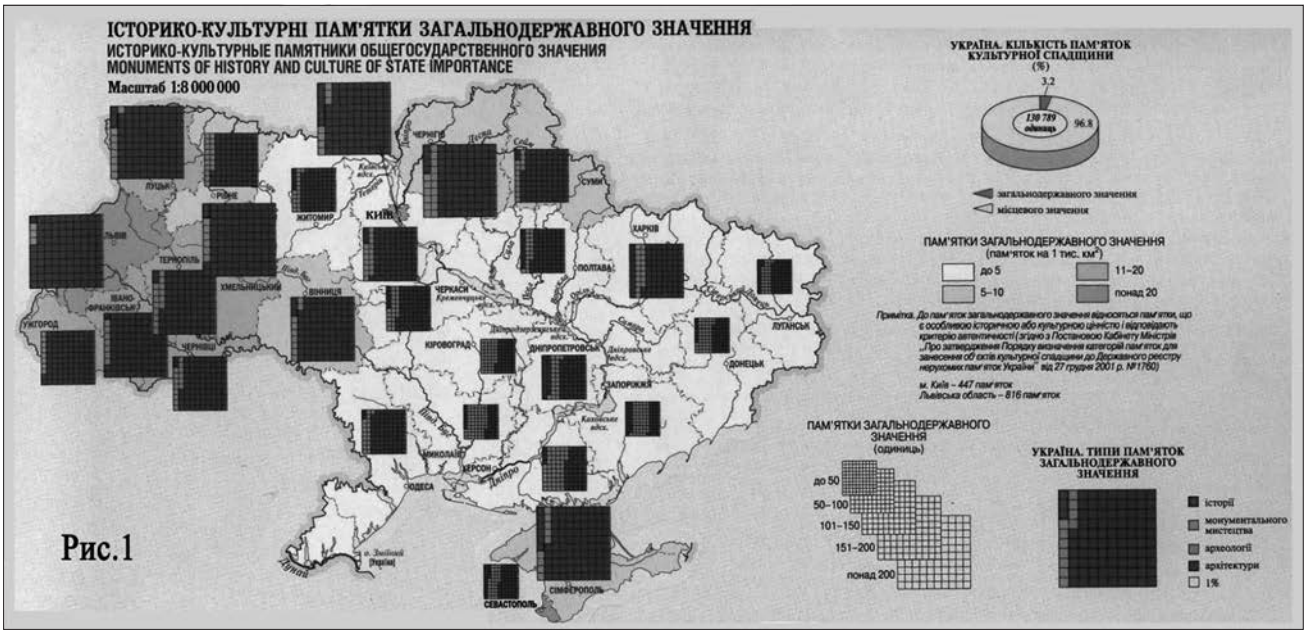

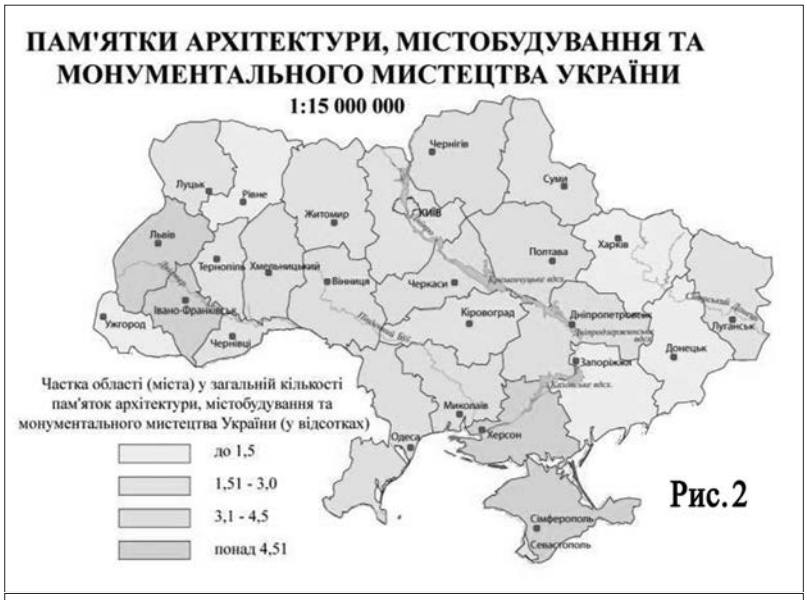

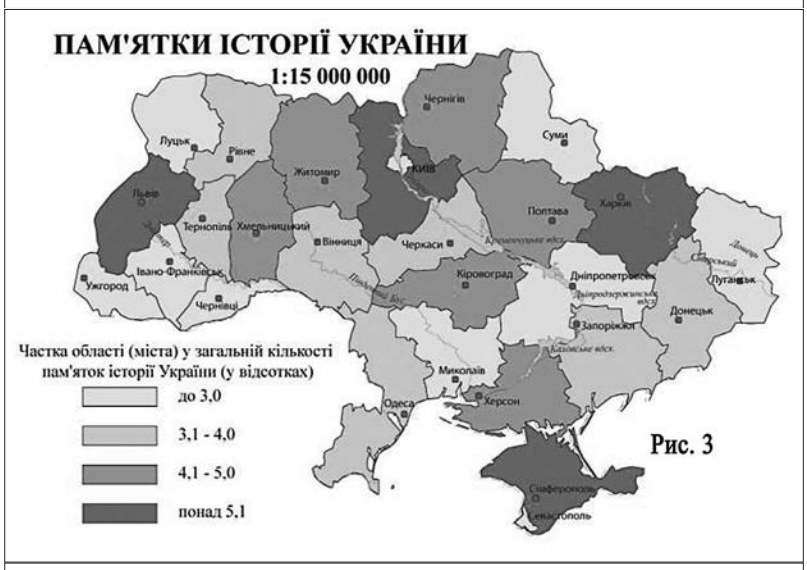

вища. Основною метою названих програм є планування та організаційне забезпечення заходів щодо збереження своєрідного історико-архітектурного міського середовища міст, охорони, реставрації, реабілітації та доцільного використання нерухомих пам'яток та охоронюваних територій, комплексного розвитку та привабливості міста. Серед головних завдань домінують наступні: забезпечення процесу науково-дослідних пошуків та досліджень (археологічних, історичних, архітектурних, інженерно-геологічних, архівних) пам'яток та історії міста в цілому; забезпечення умов збереження історичної забудови міста, пам'яток архітектури та містобудування місцевого значення; забезпечення комплексного і послідовного виконання науково-проектних та ремонтно-реставраційних робіт, виконання першочергових протиаварійних та консерваційних робіт на ключових пам'ятках; завершення тотальної інвентаризації історичного фонду, обліку об'єктів культурної спадщини та процесу паспортизації [4].

У всіх програмах вагоме місце приділено діяльності громадськості, а також громадським організаціям та державним установам з охорони культурної спадщин. Зокрема, зроблено акценти на сприянні діяльності громадських організацій з питань охорони та популяризації культурної спадщини, роботі з засобами масової інформації, удосконаленні планування та координації роботи органів управління, а також налагодженні стабільної, систематичної співпраці і взаємних консультацій з історичними містами України і партнерськими пам'яткоохоронними муніципальними структурами [5].

Останньою об'єднуючою складовою згаданих програм є надзвичайно актуальна проблема для України – розвиток туристичної галузі. Унікальний комплекс природних, історико-культурних пам'яток приваблює дедалі більше туристів, у тому числі і іноземних. Отже, розвиток туристичної та курортної галузей упродовж останніх чотирьох років характеризується позитивною та сталою динамікою. Тому для кожного міста запрограмоване створення умов для покращання туристичної привабливості міста через його історико-культурну спадщину, залучення об'єктів культурної спадщини до туристичних маршрутів та розвитку туристично-екскурсійного руху, а також адаптація пам'я-

Рис. 5

ток в новому урбаністичному середовищі згідно з Генеральним планом [2].

Аналіз регіональних програм показує, що органи державної влади та місцевого самоуправління установлюють певний порядок, котрий фіксує суть роботи по охороні культурної спадщини. Тому в основних програмних документах превалюють одні і ті ж цілі, задачі, цільові показники, об'єми фінансування та очікувальні результати реалізації програм, що створює їх певну статичність. Таким чином, на другому плані залишаються регіональні особливості історико-культурної спадщини, які навпаки мали б формувати та задавати напрям культурної програми. Така ситуація не дає можливості повноцінно розкрити атрактивність, сутність та унікальність пам'яток, туристичну привабливість певного регіону, самобутність культури в цілому. На нашу думку, у ході складання програм охорони культурної спадщини варто враховувати особливості культурно-географічного положення, геополітичні фактори, культурно-історичні впливи, наявність та кількість пам'яток національного та місцевого значення, домінування певного виду пам'яток, функціонуючі музейні установи. Якщо всі вищезазначені елементи відобразити на мапі України, то стає зрозумілим, що ситуація у містах різниться, оскільки кожне має свої показники, що у сукупності представлять регіональні особливості (рис.1–6).

По-перше, в України умовно можна виділити три великі регіони, що яскраво відрізняються один від одного матеріальною культурою, традиціями та пам'ятками різних історичних періодів: Центрально-східний (південно-східний), Північний (поліський), Західний (південно-західний), які мають свої райони і підрайони [7].

Центрально-східний регіон охоплює велику територію центральної та південно-східної України (Середнє Подніпров'я, Слобідська Україна і Південна степова частина). Середнє Подніпров'я – один з найдавніше заселених районів української землі [8]. Переважно – це територія розселення східнослов'янського племені полян, тому матеріальна культура району зберегла багато архаїчних рис, пов'язаних з цим народом. Для культури Слобожанщини, що охоплює східну частину України, характерні риси козацько-селянської степової України. Південь України (степова частина України) в давнину був тереном проживання різних кочівних племен, з давньоруського часу слугував оперативним простором просування русичів на південь, політичного й економічно-господарського освоєння ними Причорномор'я, а з середньовіччя став відомим під назвою «дике поле», що позначилось на особливостях пам'яток цього регіону [9].

Українське Полісся – певний феномен. Етнографічна східнослов'янська спорідненість цього регіону має глибоке коріння, що сягає праслов'янської минувшини, співучасті у формуванні давньоруської народності та державності. Вона ґрунтується на активній участі жителів різних його частин у козацько-селянських війнах, національно-визвольній боротьбі українського народу, на жвавих економічних і культурних стосунках. Українське Полісся зберегло найдавніші релікти праслов'янської та праукраїнської культури, що є постійними об'єктами вивчення дослідників-археологів, істориків, пам'яткознавців [10, с. 41–43].

Рис. 6

Найскладніший і дуже різноманітний у пам'яткознавчому аспекті Західний (південно-західний) регіон. Цей край поперемінно входив до складу Давньоруської держави, Галицького, Володимир-Волинського і Галицько-Волинського князівств. Історичні умови багатовікового суспільно-політичного та економічного буття, особливості природного середовища, різного характеру й інтенсивності міжетнічних зв'язків не могли не позначитися на складанні локальних рис матеріальної культури населення. У межах різних природно-географічних зон західноукраїнського регіону виділяється кілька історико-етнографічних районів і підрайонів, що мають виразні локальні особливості культурно-побутових традицій: Волинь, Поділля, Прикарпаття, Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, Закарпаття [11].

По-друге, всі пам'ятки історії та культури в Україні розміщені дуже нерівномірно, основна їх кількість сконцентрована у Київській, Львівській, Харківській, Полтавській, Чернігівській областях та Кримському півострові (рис. 1). Пам'ятки архітектури, містобудування та монументального мистецтва превалюють у Львівський, Івано-Франківський, Чернігівський, Полтавській, Хмельницькій областях та Криму, найменший показник таких пам'яток – у Рівненській та Запорізькій областях (рис. 2). У 2012 р. до Державного реєстру нерухомих пам'яток України внесено ряд важливих об'єктів архітектури національного значення: замок Галицький XIV–XVII ст., костел кармелітів з монастирським комплексом XVII–XVIII ст., церква Успіння Пресвятої Богородиці (перша половина XVI ст., комплекс споруд Єлецького монастиря XI–XVII ст.), комплекс споруд Троїцько-Іллінського монастиря XI–XIX ст. та ін. [12].

Чимало в Україні споруд, ансамблів, визначних місць, пов'язаних з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів, тобто пам'яток історії. Вони зосереджені у Львівській, Київській, Харківський, Житомирський та Полтавській областях на відміну від Сумської, Миколаївської та Луганської обл. (рис. 3). Серед пам'яток значна частина занесена до державного реєстру у 2012 р., наприклад пам'ятки історії та монументального мистецтва: костел єзуїтів (1610–1630 рр.), меморіал Українських Січових Стрільців (1915 р., 1998 р.), церква Трьох-Анастасіївська (1884–1893 рр.) [12].

Пам'ятки археології зосереджені у Центрально-східному регіоні, зокрема у Харківській, Запорізькій, Дніпропетровській, Миколаївській та Київській областях (у 2012 р. включено залишки Михайлівського собору 1089 р.), а також на території Кримського півострову; найменше археологічних пам'яток зафіксовано у Західному регіоні України [13, с. 78] (рис. 4).

По-третє, інфографіка функціонуючих музеїв сфери управління Міністерства культури України демонструє різні показники успішності музейних установ у культурно-освітній, науково-дослідній, експозиційній, фондовій, видавничій, реставраційній, а також пам'яткоохоронній діяльності [14]. Зокрема, на прикладі обліково-фондової роботи найбільш активними є Вінницька, Полтавська, Харківська та Чернігівська області (рис. 5). Інформаційно-комунікативна взаємодія (участь у конференціях, проведення музейних фестивалів тощо) найкраще налагоджена у Києві, Львові, Пол-

таві та Харкові (рис. 6).

Не варто забувати і про сучасні соціальні та політичні чинники, що мають вагомий вплив на розвиток та загальний стан охорони історико-культурної спадщини регіонів та України загалом. Більшість із них надають певний відтінок, не виходячи за рамки загальної державної політки і українського законодавства, проте трапляються безпрецедентні випадки, що докорінно руйнують систему. Доказом тому є події у південно-східній частині України, російська інтроверсія до Криму, війна на сході, що мають свої наслідки: руйнація нерухомої спадщини, пошкодження або вивезення з території рухомих пам'яток, неоднозначний статус музейних колекцій.

Отже, формування регіону є результатом довготривалого процесу самоорганізації суспільства, яке через покоління накопичує, відтворює та примножує культурні надбання. Осмислення регіональних духовних, культурно-мистецьких здобутків веде до усвідомлення власної культурної ідентичності та відтворення широкої панорами національної культури як частки світової духовної спадщини. Історичне коріння урізноманітнює пам'яткоохоронну складову; сьогодення ж, здається, будує для майбутніх поколінь одноманітну космополітичну культуру. Саме тому головною задачею залишається зберегти те, що залишено нашими предками. Ці та багато інших факторів актуалізують вивчення регіональних особливостей охорони історико-культурної спадщини і на основі цього – формування особливої унікальної стратегії охорони культурної спадщини певного регіону, яку легко реалізувати, а також яка найкраще відповідає йому.

ПОСИЛАННЯ

1. Про затвердження плану заходів на 2016–2018 роки з реалізації Стратегії розвитку міста Києва до 2025 року: Рішення Київської міської ради [від 15 листопада 2016 р. № 412/1416] – С. 135.
2. Міська цільова програма з охорони та збереження пам'яток культурної спадщини м. Чернігова на 2016–2021 роки: Додаток до рішення виконавчого комітету міської ради [від 19 жовтня 2015 р. № 264]. – С. 15.
3. Міська програма охорони культурної спадщини і збереження історичного середовища міста Полтава на 2013–2017 роки: Рішення Полтавської міської ради [від 24 грудня 2012 р.] – С. 15.
4. Програма охорони культурної спадщини міста Івано-Франківська на 2016–2018 роки: Додаток до рішення виконавчого комітету міської ради [від 28 січня 2016 р. № 12–3] – С. 15.
5. Програма охорони культурної спадщини міста Миколаєва на 2016–2018 роки: Рішення Миколаївської міської ради [від 25 квітня 2016 р. № 4/9] – С. 15.
6. Про охорону культурної спадщини: Закон України [від 8 черв. 2000 р. № 1805-III] // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39. – С. 333.
7. Народы Европейской части СССР: в 2-х т. – М.: Наука, 1964. – [Т.] 1 / под ред. В.А. Александрова [и др.]. – 1964. – 984 с.
8. Культура і побут населення України: навч. посіб. / В.І. Наулко, Л.Ф. Артюх, В.Ф. Горленко [та ін.]. – К.: Либідь, 1991. – 232 с.
9. Малороссия. Новороссия. Крым. Исторический и этнографический очерк / Сост.: А.Г. Макаров, С.Э. Макарова. – М.: АИРО-Х-XI; СПб: Дмитрий Булганин, 2006. – 320 с.
10. Яковлев О.В. Синергетика регіональних ідентичностей у культурному континуумі України кінця XX – початку XXI століття): дис. доктора культурології: 26.00.01 – Теорія та історія культури / О.В. Яковлев; Національна музична академія України імені П.І. Чайковського, Міністерство культури України. – Київ, 2016. – 468 с.
11. Етнографія України: Навч. посібник / За ред. С.А. Макарчука. – Львів: Світ, 1994. – 520 с.
12. Про внесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток: Постанова. Кабінет Міністрів України [від жовтня 2012 р. № 929].
13. Шпурік К. В. Регіональне картографування природної та історико-культурної спадщини (на прикладі Харківської області): дис. канд. геогр. наук: 11.00.12 / К.В. Шпурік; НАН України, Ін-т географії. – Київ, 2015. – 180 с.
14. Звіт управління музейної справи та культурних цінностей. Управління музейної справи та культурних цінностей (20 серпня 2016 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://prostir.museum/ua/post/37790

Горькова А.А., Бычковская А.Н. Региональные особенности охраны историко-культурного наследия в исследованиях Центра памятниковедения НАН Украины и УООПИК

В статье освещены региональные особенности охраны и сохранения историко-культурного наследия Украины. Проанализированы региональные программы 2016–2018 гг. в памятникоохранной и культурной сфере городов Киева, Чернигова, Полтавы, Ивано-Франковска, Николаева. Раскрыты основные факторы влияния на памятникоохранную региональную политику в разных областях Украины: особенности культурно-географического положения, геополитические факторы, культурно-исторические влияния, наличие и доминирование определенных видов памятников.

Ключевые слова: *достопримечательности, Центр памятниковедения НАН Украины и УООПИК, региональные особенности, программа охраны культурного наследия, области и города Украины.*

Horkova A.O., Bychkovska H.M. Regional features of the protection of historical and cultural heritage in the studies of the Centre of Monuments Research of the NAS of Ukraine and USPHCM

The article highlights the regional features of the protection and preservation of the historical and cultural heritage of Ukraine. The regional programs of 2016-2018 in the monument and cultural sphere of the city of Kyiv, Chernihiv, Poltava, Ivano-Frankivsk, Mykolaiv are analyzed. The main factors of influence on the monumental protection regional policy in different regions of Ukraine are revealed: the peculiarities of the cultural and geographical situation, geopolitical factors, cultural and historical influences, the presence and dominance of certain types of monuments.

Key words: *sights, Centre of Monuments Research of the NAS of Ukraine and USPHCM, regional features, the program of protection of cultural heritage, the region and the city of Ukraine.*

07.02 2017 р.

УДК 719:27–523]:27–732.3](477) «170/174» (045)

Н.М. Сенченко

ОХОРОНА ЦЕРКОВНИХ ПАМ'ЯТОК В УКРАЇНІ (ПЕРША ПОЛОВИНА XVIII СТ.)

Стаття присвячена історії започаткування правового режиму охорони церковних старожитностей у контексті загального пам'яткоохоронного руху першої половини XVIII ст. Висвітлено роль Синоду у збереженні церковних пам'яток, подано характеристику окремих документів Синоду та Сенату.

Ключові слова: *церковні старожитності, охорона пам'яток, укази, розпорядження, Синод, Сенат.*

Переоцінка ролі церкви у сучасних реаліях як важливої складової духовного і культурного розвитку суспільства сприяла зміні ставлення до церковних старожитностей. Загальновідомо, що у лоні церкви народжувалися та зберігалися об'єкти культурної спадщини, яким випала доля стати пам'ятками: шедеври архітектури, іконопису, розпису, церковного начиння, богослужбових книг, писемних джерел тощо. З часом частина із них була передана до музеїв, частина потрапила за кордон, частина осіла у приватних колекціях. Доля нерухомих цер-

ковних пам'яток також досить різноманітна і сьогодні продовжує хвилювати наукову спільноту. Охорона церковних старожитностей є однією із важливих завдань людської діяльності, спрямованої на усвідомлення своєї історії, свого місця в суспільстві, збереження історичної та культурної спадкоємності поколінь. Схожість багатьох сучасних проблем пам'яткоохоронної справи із тими, що виникали у цій галузі у минулому, актуалізує потребу вивчення історії охорони церковних пам'яток та належного використання історичного досвіду.

Мета даної розвідки полягає у вивченні діяльності Синоду, єпархіальної влади, органів державної влади із правової та практичної охорони пам'яток церковної давнини у загальному контексті охорони культурної спадщини. Автор статті ставить перед собою наступні завдання: проаналізувати причини зародження охорони церковних пам'яток; простежити еволюцію розвитку нормативно-правових актів з охорони церковної спадщини першої половини XVIII ст. та шляхи їх практичної реалізації; проаналізувати нормативно-правову і практичну діяльність Синоду та Сенату із збереження пам'яток церковної давнини.

Питання вивчення історії охорони старожитностей привертали увагу дослідників вже у другій половині XIX ст. У цей час з'являються окремі праці, що торкалися проблем охорони пам'яток, роботи регіональних церковно-археологічних комісій та давньосховищ. Окремі статті друкувалися у журналах «Исторический вестник», «Русская старина», «Мир искусств», «Старые годы». У цей період церковні пам'ятки не виділялися в окрему категорію і розглядалися у загальному контексті пам'яткоохоронної діяльності, яка тільки почала формуватися і була порівняно новим явищем у суспільному та науковому житті.

Одним із перших побачив світ нарис про історію охорони старожитностей, опублікований у 1858 р. [1; 2]. Згодом оприлюднюються і більш докладні праці із цієї проблематики. Так, у 1869 р. у Журналі Міністерства народної освіти була опублікована наукова розвідка М.П. Погодіна «Судьбы археологии в России» [3]. З'являються спеціальні оглядові праці, що частково торкалися і проблеми охорони церковних старожитностей першої половини XVIII ст., зокрема, робота І.Г. Данилова «Правительственные распоряжения относительно отечественных древностей с императора Петра I, особенно в царствование Александра II» [4], А.В. Гаврилова «Постановления и распоряжения Святейшего Синода о сохранении и изучении памятников древности» [5]. У них висвітлюються зародження та розвиток зацікавленості до старожитностей, оцінюється відношення суспільства до пам'яток. Законодавчим ініціативам Петра I з пам'яткоохоронної справи присвячена наукова розвідка О.Ф. Бичкова [6]. Узагальнення накопиченого досвіду із вивчення зазначених проблем містилось у дослідженні В.С. Іконникова «Опыт русской историографии» в 3-х томах [7]. Питання історії охорони пам'яток розглядалися у ювілейних виданнях з історії Московського археологічного товариства [8], Російського археологічного товариства [9], Імператорської Академії мистецтв [10].

У радянський період вивчення історії охорони церковних пам'яток першої половини XVIII ст. через ідеологічні причини розглядалися переважно у руслі загальної історії. Виключенням є праця А.М. Разгона, присвячена ранньому періоду історії охорони старожитностей та усвідомленої постановки питання про охорону пам'яток періоду правління Петра I [11]. Історію охорони пам'яток церковної давнини, роботу церковно-археологічних товариств досліджували у своїх наукових розвідках І.І. Комарова [12], Ю.Г. Галай [13], А.Ф. Смолін [14]. Частково висвітлюючи окремі аспекти даної проблеми, коло наукових інтересів авторів охоплювало інші хронологічні періоди. Переважно вони стосувались другої половини XIX ст. – початку XX ст.

Регіональним проблемам охорони церковних пам'яток присвячені роботи М.К. Чучко [15], О.О. Лесик [16], О.В. Старік [17], О.О. Смоліної [18], О.А. Пламеницької [19], К.А. Литвин [20], О.С. Гейди [21]. Відношенню суспільних інституцій до проблем охорони вітчизняної історико-культурної спадщини XVIII–XIX ст. присвячена праця О.О. Формозова [22].Окремі питання взаємодії Синоду і органів державної влади у галузі охорони культурної спадщини, зокрема охорони церковних пам'яток, піднімались у роботах М.В. Покровського [23].

Важливим джерелом вивчення становлення та розвитку охорони церковних старожитностей у першій половині XVIII ст. є офіційні укази і розпорядження, наведені у Повному зібранні законів Російської імперії (ПСЗ). Перше видання, що охоплює період з 1645 по 1825 роки, включає імператорські укази, розпорядження Сенату, Синоду, інших державних установ, що дають можливість визначити їх внесок у пам'яткоохоронну справу. У радянський період вийшов один спеціальний збірник «Охрана памятников истории и культуры в России: XVIII – начало XX века» [24], у який увійшов 101 документ за період від липня 1709 р. до вересня 1916 р.

У попередніх дослідженнях ми частково висвітлювали проблеми охорони церковних старожитностей першої половини XVIII ст., однак виявлені нові документи змушують знову повернутися до початку зародження інтересу до охорони церковної спадщини і, відповідно, доповнити її новим фактичним матеріалом [25; 26].Синодальні документи, що відображали ставлення церковної влади до пам'яток церковної старовини, публікувалися у окремих збірках документів, зокрема у «Полном собрании постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи» [27], що охоплювали коло документів з 1721 по 1835 роки, «Полном круге духовных законов» [28], «Руководственных для православного духовенства указах Святейшего Синода» [29] та ін. Детальне вивчення документів, що вийшли зі

стін Синоду, дає підстави стверджувати, що вітчизняне законодавство з охорони пам'яток пройшло складний і інколи суперечливий шлях, у якому наочно позначилися усі найбільш важливі етапи вітчизняної історії, шляхи становлення і розвитку суспільства. Інтерес до церковних пам'яток та усвідомлення їх ролі у духовному житті народу формувалися протягом століть, постійно трансформуючись і поглиблюючись. Це знайшло своє відображення у законодавчих актах, що регламентували відносини в галузі охорони культурної спадщини.

У петровський період значна увага приділялася саме світській культурі, що значною мірою позначилося і на зміні відношення до церковних пам'яток, хоча на той час такого визначення ще не існувало і їх відносили до загального контексту «куриозных вещей». Поряд із традиційним для середньовічної Русі зведенням на честь знаменних подій і дат церковних пам'яток (каплиць, храмів, монастирів), з'являється і поширюється практика спорудження меморіальних монументів та різноманітних пам'ятників, виконаних у формах світського мистецтва. Законодавство цього періоду відобразило становлення нових цінностей та критеріїв, пов'язаних із збереженням національної культурної спадщини. У цей період було прийнято кілька десятків указів, що регламентували відношення до пам'яток старовини, збору та обліку різних старожитностей і «куріозних» речей, які поклали початок формуванню відповідних колекцій і зібрань, а також поширенню моди на приватне колекціонування.

Перші укази Петра I свідчать про зародження зацікавленості до пам'яток минулого, зокрема, указ від 13 лютого 1718 р. про передання старовинних речей комендантам. Виходять укази, спрямовані на збереження церковних пам'яток, не виділяючи їх у окрему категорію. Генеральним регламентом 1720 р. від колегій вимагалось підготувати «ландкарты» (креслення) із описом кордонів, міст, поселень, церков тощо. Варто відзначити і розпорядження Петра I «О размере вознаграждения за вырытые из земли археологические предметы» з вимогою знімати копії з предметів, знайдених в курганах [30].

Побачила світ і інша група указів про пошук та збір рукописів, що переважно зберігалися у монастирях. На виконання іменного указу вийшла постанова Сенату «О присылке из монастырей Российского государства жалованных грамот» (20 грудня 1720 р.), якою вимагалось: «Во всех епархиях, и монастырях, и соборах прежние жалованные грамоты и другие куриозные письма оригинальные, такожде и исторические, рукописные и печатные книги пересмотреть и переписать губернаторам и вице-губернаторам и воеводам и те переписанные книги прислать в Сенат» [31]. Вагомими для формування заходів із охорони пам'яток церковної старовини були наступні законодавчі акти: «Об отдаче Соборных церковных уставов и ризницы из Патриаршего дома в Синод и об отдаче серебряных вещей на Денежные дворы весом» (12 лютого 1722 р.); «О присылке из всех епархий и монастырей древних рукописных летописей и подобных книг в Синод» (16 лютого 1722 р.). Необхідно зазначити, що на той час ці пам'ятки, зокрема і церковні, представляли собою цінність саме з точки зору вміщеної в них історичної інформації.

З часом пріоритети дещо змінюються. Більше зосереджується увага на релігійній складовій пам'яток. У цьому сенсі варто відзначити указ св. Синода 21 лютого 1722 р., яким заборонялося у містах із монастирів та парафіяльних церков вилучати будь-які ікони і використовувати їх для освячення приватних будинків під загрозою штрафу. Відповідно і указ від 18 червня 1723 р. забороняв використовувати ікони не тільки для приватних потреб, але і для громадських цілей «…чинить того не дерзать под страхом за презрение достойного штрафования» [32].

Переоцінка значення церковних старожитностей простежується в указі св. Синоду від 10 серпня 1742 р., згідно якого відновлення Феодоровської ікони Богородиці наказується здійснювати під наглядом архімандрита та інших духовних осіб. З цією метою вимагалося запросити досвідченого іконописця «…дабы оный образ письмом обновлен был во всем противу прежнего письма без отмены…» [33]. Цим же указом з метою збереження від пошкодження давнього образу заборонялося використовувати зазначену ікону під час хресних ходів, брати її на храмові свята у інші храми та монастирі, на освячення новозбудованих храмів тощо. Отже, можна стверджувати про значні зміни у відношенні до церковної спадщини. Духовну владу турбує не лише відновлення втрачених або пошкоджених окремих складових даної пам'ятки, а й збереження її автентичності.

Ще один показовий указ, з точки зору розвитку пам'яткоохоронної справи, побачив світ 30 травня 1743 р., який зобов'язував надіслати в самий короткий термін у супроводі з відповідальною особою та озброєною охороною із синодальної типографії до Синоду Толковий Псалтир, перекладений з грецької мови ченцем афонського монастиря Ватопед Максимом Греком. Документ зобов'язував вжити запобіжних заходів для забезпечення належної охорони цієї пам'ятки «…убрав оную по надлежащему и закупоря в ящик, дабы во всякой целости привезена была» [34]. Даний документ один із перших виділяє і надає вагомого значення меморіальній складовій церковної пам'ятки.

У розглядуваний період побачили світ кілька указів Синоду, спрямованих на дотримання у належному стані та здійснення своєчасного ремонту храмів. Представляє інтерес спільний формуляр Синоду і Сенату від 29 листопада 1743 р., за яким відповідальність за порушення приписів цього документу покладалась на священнослужителів. Передбачалася низка штрафів за невиконання указу і використання цих коштів на ремонт храмів з відома управління духовними справами [35].

Загострюється увага і до посилення заходів щодо охорони церковних пам'яток, так як траплялися прикрі ви-

падки їх викрадення із подальшим вилученням дорогоцінних металів та каменів. З цього приводу 23 травня 1744 р. був виданий указ Синоду, який зобов'язував віднайдені ікони відновлювати у первинному вигляді, не вносячи поправок, а також улаштовувати точні копії вкрадених окладів ікон. Про усі деталі проведених робіт вимагалося звітувати до Синоду [36].

12 березня 1745 р. вийшов черговий указ Синоду, виданий з приводу вилучення із церкви рукописів та стародруків і передання їх до приватної бібліотеки. У документі зазначалося, що хоча стародруки, згідно указу Синоду від 28 лютого 1722 р., вимагалося вилучати і надсилати до управління духовними справами, однак ці заходи стосувалися лише розкольників. Якщо ж справа стосувалась поважних осіб православного віросповідання, які мали бажання отримати такі книги для поповнення власної бібліотеки, зобов'язувались їх належним чином зберігати і не використовувати для богослужбових потреб, то пропонувалося видавати дозвіл на їх придбання за умови поповнення «новоисправными» книгами церковних бібліотек. Власникам заборонялося видавати стародруки для використання під час церковних служб та передавати їх іншим особам. Вони несли всю повноту відповідальності за збереження старожитностей [37].

Ще один документ, що вийшов зі стін Сенату за поданням Синоду, розкривав відношення як духовної, так і світської влади до церковної спадщини. Це розпорядження Сенату від 26 січня 1747 р. про заборону зведення поблизу храмів будь-яких торгових лавок, «шалашей» та інших подібних закладів. Часто забудова проводилась без дозволу на вільних місцях поблизу церков. Зважаючи на те, що основним будівельним матеріалом того часу було дерево, не дивує часте виникнення пожеж, які часто переходили і на храмові споруди, інколи повністю знищуючи їх. З метою запобігання таким випадкам, зазначений документ вимагав «…лавок, … шалашей и питейных домов и прочего строения близ церквей отнюдь не строить, и которое лавочное строение близ самых церквей построено, оное снесть и построить в других удобных местах не в самой близости от церквей, а о кабаках, в коликом оные от церквей расстоянии и давно ли построены, прислать в Сенат немедленно при доношении ведомость» [38].

Таким чином, важливим результатом розвитку пам'яткоохоронної справи першої половини XVIII ст. є усвідомлення ролі старожитностей, зокрема і церковних, як свідків історії. Поступово звертається увага на художню цінність предметів. Оскільки більшість із них мали поважний вік, то серед критеріїв їх відбору до сховищ переважали оригінальність виконання та незвичайність речі. Писемні джерела розподілялись на рукописні, що зберігалися у монастирях і церквах, та написи на каменях. Цінними вважалися відомості, що містилися у писемних пам'ятках, а не самі пам'ятки, оскільки пропонувалося після виготовлення копій залишати їх у Синодальній бібліотеці, а оригінали повертати власникам. Таким чином, зародження зацікавленості історією спонукало до збору інформації про старожитності, що сприяло початку формування державних та приватних колекцій, у яких вагоме місце зайняли пам'ятки церковної давнини. Зазначені процеси змінили відношення суспільства до пам'яток та поклали початок запровадження відповідних законодавчих ініціатив з їх охорони. Це створювало сприятливі умови не тільки для подальших пошуків і збереження старожитностей, але й можливого для того часу їх опису та відповідного обліку. Необхідно відзначити діяльність Синоду, що намагався вчасно і активно реагувати відповідними указами і розпорядженнями на найбільш болючі проблеми охорони пам'яток церковної давнини.

ПОСИЛАННЯ

1. Исторический очерк мер, принятых в России для сохранения и исследования древностей // Журнал общеполезных сведений. – СПб., 1858. – № 5. – С. 180–182.

2. Исторический очерк мер, принятых в России для сохранения и исследования древностей // Журнал общеполезных сведений. – СПб., 1858. – № 6. – С. 227–229.

3. Погодин М.П. Судьбы археологии в России / М.П. Погодин // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1869. – № 9. – С. 24–47.

4. Данилов И.Г. Правительственные распоряжения относительно отечественных древностей с императора Петра I, особенно в царствование Александра II / И.Г. Данилов // Вестник археологии и истории. СПб., 1886. – Вып. VI. – С. 1–50.

5. Гаврилов А.В. Постановления и распоряжения Святейшего Синода о сохранении и изучении памятников древности / А.В. Гаврилов // Вестник археологии и истории. – СПб., 1886. – Вып. VI. – С. 51–73.

6. Бичков А.Ф. Уважение Петра Великого к памятникам старины, 1701 г. / А.Ф. Бичков // Русская старина. – СПб., 1892. – Т. 73. – С. 265–266.

7. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – К., 1891.

8. Историческая записка о деятельности Императорского Московского археологического общества за первые 25 лет существования. – М., 1890. – С. 123, 308.

9. Веселовский Н.И. История Императорского Русского археологического общества за первое 50-летие его существования: 1846–1896 / Н.И. Веселовский. – СПб., 1900. – 515 с.

10. Кондаков С.Н. Юбилейный справочник Императорской Академии художеств: 1764–1914: в 2-х частях / С.Н. Кондаков. – СПб., 1915.

11. Разгон А.М. Охрана исторических памятников в дореволюционной России (XVIII в. – первая половина XIX в.) / А.М. Разгон // Очерки по истории музейного дела в России. Вып. 7 / Труды НИИ Культуры. – М., 1971. – С. 292–365.

12. Комарова И.И. Законодательство по охране памятников культуры (историко-правовой аспект) / И.И. Комарова. – М., 1989. – 53 с.

13. Галай Ю.Г. Охрана памятников старины как культурно-экономическая мера безопасности России XVIII – начала XX века / Ю.Г. Галай. – Новгород, 2007. – 263 с.

14. Смолин А.Ф. Краткий очерк истории законодательных мер по охране памятников старины в России с древнейших времен до начала XX века / А.Ф. Смолин // Известия Археологической комиссии. – Пг., 1917. – Вып. 63. – Ч. 2. – С. 122–148.

15. Чучко М.К. Буковинська дерев'яна культова архітектура XVII–XIX ст. (до проблеми взаємовпливів народних традицій та церковних канонів): Автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.05 / М.К. Чучко; НАН України. Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. – К., 2000. – 19 с.

16. Лесик О.О. Історико-мистецькі особливості храмової архітектури Волині XVII–XVIII століття: Автореф. дис… канд. архіт.: 18.00.01 / О.О. Лесик; Акад. образотв. мистецтва і архіт. – К., 2000. – 19 с.

17. Старік О.В. Меморіальні та культові пам'ятки запорозького козацтва на території Південної України: автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Старік; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.

18. Смоліна О.О. Монастирі Слобідської України другої поло-

вини XVII – початку XX століть як історико-культурне явище: Автореф. дис… канд. мистецтвознав.: 17.00.01 / О.О. Смоліна; Харк. держ. акад. культури. – Х., 2003. – 20 с.
19. Пламеницька О.А. Християнські святині Кам'янця на Поділлі / О.А. Пламеницька. – К.: Техніка, 2001. – 304 с.: іл.
20. Литвин К.А. Церковні старожитності в колекції Чернігівського єпархіального давньосховища / К.А. Литвин // Народна творчість та етнографія. – К., 2010. – № 6. – С.108 – 118.
21. Гейда О.С. Охорона і вивчення пам'яток церковної архітектури на Чернігівщині (II пол. XVII – I пол. XX ст.) / О.С. Гейда // Сіверянський літопис. – 2004. – № 2–3. – С. 38–41.
22. Формозов А.А. Русское общество и охрана памятников культуры / А.А. Формозов. – М. – 1990. – 109 с.
23. Покровський Н.В. О мерах к сохранению памятников церковной старины / Н.В. Покровский // Христианское чтение. – 1906. – Т. 221. – № 4. – С. 482–483.
24. Охрана памятников истории и культуры в России: XVIII – начало XX века: Сборник документов / Отв. ред. Л.Г. Бескровный / Институт истории СССР АН СССР, Институт археологии АН СССР (Ленинградское отделение), Центральный Государственный архив СССР. – М., 1978. – 356 с.
25. Сенченко Н.М. З історії охорони церковних пам'яток в Україні (XVIII – початок XX ст.) / Н.М. Сенченко // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії : матеріали X Міжнар. наук. конф. – К.: НКПІКЗ, 2012. – С. 166–169.
26. Сенченко Н.М. Державне регулювання охорони церковних пам'яток в Україні на початку XVIII ст. / Н.М. Сенченко // Праці Центру пам'яткознавства. – 2016. – Вип. 30. – С. 248–256.
27. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего Синода: в 50 т. – СПб., 1864 – 1914.
28. Полный круг духовных законов. 2–е изд. – СПб., 1881.
29. Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Синода: 1721–1878 гг. – М., 1879.
30. Смолин В.Ф. Вказана праця. – С. 125.
31. ПСЗ, т. 6, № 3693.
32. ПСПиР, (25 ноября 1741–1743), 1899, т. 1, № 157.
33. Там само. – № 157.
34. Там само. – № 380.
35.ПСПиР, т. 4, 1912, № 437.
36. ПСПиР, (1744–1745), 1907, т. 2, № 635.
37. Там само. – № 828.
38. ПСПиР, (1746–1752), 1912, т. 3, № 1003.

Сенченко Н.Н. Охрана церковных памятников в Украине (первая половина XVIII в.)
Статья посвящена истории возникновения правового режима охраны церковных древностей в контексте общего памятникоохранного движения первой половины XVIII века. Освещена роль Синода в сохранении церковных памятников, дана характеристика отдельных документов Синода и Сената.
Ключевые слова: *церковные древности, охрана памятников, указы, распоряжения, Синод, Сенат.*

Senchenko N.M. Protection of religious monuments in Ukraine (the first half of the XVIII century)
The article is devoted to the history of the legal regime of the protection of religious antiquities in the context of the overall monument protection of movement in the first half of the XVIII century. The article presents the role of the Synod of the Church in the preservation of monuments, the characteristic of the individual documents of the Synod and the Senate.
Key words: *ancient church, monument protection, decrees, orders, Synod, the Senate.*

24.02.2017 р.

УДК 94(477-25)(1–751.3):281.96

А.М. Чередниченко

ОБСТАВИНИ СТВОРЕННЯ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА, ПЕРША ПОЛОВИНА 1920-Х РР.

На підставі аналізу архівних документів через призму конфлікту установ музейних, наукових, пам'яткоохоронних та Народного комісаріату освіти з Соцзабезом навколо розподілу території Києво-Печерського монастиря в статті розглядається процес заснування Києво-Печерського заповідника в першій половині 1920-х рр.
Ключові слова: *заповідник, Києво-Печерський монастир, Губсобез.*

Діяльності української пам'яткоохоронної галузі в перші роки радянської влади присвячена чимала кількість наукової літератури [1], так само, як існує чимало робіт з питання появи та розвитку Києво-Печерського заповідника [2]. Втім, залишаються невисвітленими важливі аспекти його створення, що вимагають уточнення за допомогою архівних джерел з метою всебічного вивчення розвитку пам'яткоохоронної діяльності у 1920-ті роки. На прикладі протиборства Соцзабезу та Народного Комісаріату освіти (НКО) за право господарювання на території Києво-Печерського монастиря повніше розкривається тодішня політика радянської влади щодо збереження історико-культурної спадщини та поступова її зміна відповідно до набирання обертів державної тоталітарної машини.

У 1919 р. створюється Всеукраїнський Комітет охорони пам'яток і старовини (ВУКОПІС), який повинен був оглядати, вивчати, реєструвати, брати на облік та охороняти історико-культурні цінності, світські і церковні архітектурні пам'ятки. До складу комітету входило чотири відділи: науковий, реєстраційно-охоронний, музейний та архівний [3, арк. 2; 4, арк. 79 зв.]. Трохи згодом при Губернському відділі Народної освіти був організований Комітет охорони пам'ятників мистецтва та старовини – Київський губернський комітет охорони пам'яток (ГУБКОПІС) [5, арк. 16], якому відповідно підпорядковувалися повітові комітети [5, арк. 23]. ГУБКОПІС складався з Археологічної, Музейної, Архітектурної та Етнографічної секцій, а також Музейного фонду, куди звозили зібрані предмети мистецтва з тим, щоб згодом їх розподіляти по київських музеях [5, арк. 26].

Релігійним общинам було заборонено проводити «реставрації, переробки, поновлення, а тим більш знищення старовинних церков та будинків…, а також художньо-історичних речей релігійного культу…» без дозволу ГУБКОПІСу, який мав відрядити «спеціалістів-археологів для спільного обговорювання та керування… реставрацією та ремонтними роботами». Інакше адміністрація общин мала нести відповідальність за законами військового часу [6, арк. 84].

Описом майна Києво-Печерського монастиря зокрема займався інструктор ГУБКОПІСу Ф.М. Морозов [7, арк. 54; 8, арк. 23]. На облік було взято й складено опис всього «художнього та історико-археологічного майна Києво-Печерської лаври [7].

Крім ВУКОПІСу та його губерніальних комітетів було створено відділ з ліквідації майна колишніх релігійних

установ ПОЛИРУ (Подотдел по ликвидации имущества религиозных установлений). До завдань ПОЛІРУ входило публічне виголошення всього майна релігійних установ для «утилизирования его в целях государств и народных» [9, арк. 128]. Секція релігійних культів ПОЛІРУ проводила опис майна ризниці Успенського собору Києво-Печерського монастиря [9, арк. 127].

У квітні 1920 р. РНК УСРР був прийнятий декрет «Про націоналізацію всіх колишніх казенних, монастирських, удільних, міських і поміщицьких земель», що також регулював правове становище монастирів. Постановою Ревкома від 23.07.1920 р. завідуючим Губсобезом, Губзематкомом та Губнаросвітою доручили у трьохденний строк розробити план розділу майна Києво-Печерської лаври. Право розпоряджатися майном зокрема отримав Губсобез, разом з тим обов'язок слідкувати за збереженням історичних цінностей був покладений на ГУБКОПІС [4, арк. 185]. Через те, що майно лаври знаходилось й на обліку у ГУБКОПІСі, воно не могло бути реквізовано, відчужено, переміщено іншими урядовими або ж громадськими установами без погодження з комітетом. Релігійна община (як користувачі) зверталася до ГУБКОПІСу, коли інші установи приходили з перевірками або зверталися з проханнями про видачу їм церковного начиння тощо [4, арк. 249].

Юридично повноваження цих установ мали бути розмежовані: спорудами та інвентарем володів Губсобез, досліджувати та охороняти культурно-історичні цінності мав ГУБКОПІС. Утім, фактично, на території монастиря з'явилося два господаря з протилежними напрямками діяльності і невизначеними чітко правами.

Зокрема, Губсобез на території Києво-Печерського монастиря збирався розмістити заклад для інвалідів. Завідуючий Київським Губсобесом І. Алексєєв у доповідній записці 1920 р. вказував на великий наплив інвалідів в місто, скаржився на їхню недисциплінованість (вони тероризували персонал), нарікав на велику кількість «контрреволюційного елементу»: георгіївських кавалерів, фельдфебелів тощо [9, арк. 127]. І. Алексєєв вирішив звернутися до Ревкому з клопотанням про те, щоби замість приватних мешканців на території Києво-Печерської лаври розмістили інвалідів. Тоді можна було би використати майстерні для наповнення бюджету Губсобезу, а крім того за допомогою праці Алексєєв сподівався дисциплінувати своїх підопічних. Плани були глобальними: створити взірцевий трудовий дім інвалідів, а землі іншої частини монастиря віддати родинам червоноармійців [9, арк. 135].

Постановою Наркомпросу ВУКОПІС був скасований, його функції передали до екскурсійно-виставкової музейної секції Губполітпросвіти. Постановою Колегії Губпросвіти «для керівництва охороною пам'ятників» при цій секції в травні 1922 р. був організований Комітет охорони пам'ятників мистецтва та старовини, до складу якого ввійшли представники Української Академії наук (УАН), Академії мистецтв, Архітектурного інституту, колишнього київського ГУБКОПІСу та представники музеїв. Вже цей комітет на своєму засіданні 26 травня 1922 р. розглядав питання створення на території Києво-Печерського монастиря Музею культу та побуту, який і був заснований того ж року [10, арк. 23]. Першим директором музею став Ф.І. Шміт, Ф.М. Морозов – заступником та зберігачем [11, арк. 55].

Разом з тим, для радянської влади залишалися нагальними житлові проблеми, розміщення соціальних установ, підприємств тощо. У березні 1923 р. президія Київського Губернського Виконавчого Комітету прийняла рішення передати Губсобезу всі житлові приміщення, готелі, підприємства та майстерні з майном, землі Києво-Печерської лаври. На територію монастиря переводять малозабезпечених осіб похилого віку та людей з обмеженими можливостями, які перебували у Дехтярівській богадільні [12, арк. 69]. Таким чином, на території монастиря з'являється Інвалідний городок, підвідомча Губсобезу установа, про яку ще у 1920 р. писав у доповідній записці завідуючий Київським Губсобезом І. Алексєєв. На Губсобез же покладалася відповідальність за збереженість всієї лаврської території. Він мав керуватися вказівками Губнаробраза щодо збереженості зовнішнього вигляду історичних пам'яток.

Отже, передача у 1923 р. Київському Губвідділу Наробразу будівель історичного значення на території лаври дала можливість зберегти архітектурні пам'ятники та мистецькі цінності монастиря від фізичного знищення. Разом з тим конфлікт щодо території монастиря між Губсобезом та Губнаробразом вирішувався протягом ще довгого часу.

На засіданні Комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини при екскурсійно-музейній секції Губполітпросвіти у квітні 1923 р. губінспектор А.В. Винницький доповідав з приводу передачі лаври до відання Наркомпросу. З тим, щоб відстояти право передачі лаври Губполітпросвіті, тоді ж було вирішено створити комісію у складі Ф.І. Шміта, Д.М. Щербаківського, В.В. Міяковського, яка разом з представниками Губсобезу провела огляд території лаври [10, арк. 5]. Також члени Археологічного комітету УАН розробляли проект музейного розвитку «перш за все в Лаврі» і наполягали на тому, щоб територія монастиря була передана музею [13, арк. 66].

Голова Раднарому Х. Раковський теж неодноразово виступав за те, аби територія Києво-Печерського лаври знаходилася під адміністративним керівництвом лише Наркомпроса і створення на ній музею, відкидаючи ідеї щодо появи інвалідних, робітничих містечок тощо [11, арк. 65]. В липні 1923 р. на засіданні президії Київського Губвиконкому на основі затвердженої Х. Раковським інструкції про порядок охорони та використання майна лаври, а також змінюючи власну попередню постанову від березня 1923 р., споруди, пам'ятки мистецтва й старини та інше майно лаври передали Накромпросу УСРР, зокрема Київському Губвідділу Наросвіти. Київському ж Губсобезу надали ті будівлі та інше майно, яке не мали особливого художньо-історичного значення. Для цього перерозподілу постановили організувати комісію з представників Губпрокуратури, Губполітпросвіти, Археологічного комітету УАН, Губсобезу під головуван-

ням члена Губвиконкому т. Введенского [12, арк. 76]. Було закріплено використання будівель монастиря одночасно Інвалідним городком та музеєм [12, арк. 77]. При цьому Губсобез знову повинен був керуватися вказівками Губнаросвіти щодо охорони історичних пам'яток. Зрозуміло, що постанова Київського Губвиконкома не забезпечувала умови охорони культового майна лаври, на що звертала увагу завідуюча музейним відділом НКО РСФСР Н. Троцька.

Утім, тоді ж, в липні 1927 р., була створена Комісія для виокремлення на потреби Київського Губсобеза будівель та майна лаври [14, арк. 5; 15, арк. 124]. Головував член Губвиконкому т. Введенский, а членами комісії стали Губпрокурор т. Михайлик, від Губполітпросвіти – т. Вінницький, від Археологічного Комітету УАН – Ф.І. Шміт, від Губсобезу – т. Мацієнко. А.В. Вінницький на засіданні комісії зазначив, що всі будівлі та майно необхідно повністю передати НКО, а потім вже виділяти для потреб Соцзабезу майно. Згідно інструкції Х. Раковського цим повинні займатися Музейний підвідділ Київського Губполітпросвіти та Археологічний комітет УАН; створення ж такої комісії Губвиконкомом суперечить інструкції. Втім більшістю голосів, проти голосів Віницького та Шміта, Комісія постановила залишити за Губполітпроствітою лише ті будівлі, що не могли бути зайнятими Соцзабезом або іншими закладами «без завдання шкоди художньо-історичному значенню», та ті, що були необхідні для розміщення музею [14, арк. 5]. На основі інструкції з поділу майна лаври, затвердженого Раковським, Соцзабезу виділили 61 споруду, Губполіпросвіті – 10 будівель на верхній території та Успенський собор, а також браму біля Ближніх печер, галерею до обох печер, дзвіниці на нижній [14, арк. 6; 15, арк. 126].

До протоколу цього рішення члени Комісії представник Губполітпросвіти А. Виницький та представник УАН акад. Ф. Шміт додали свою особливу думку, де категорично не погоджувалися з таким розподілом майна [15, арк. 125]. Ця думка, як і підписана 07.06.1923 р. наркомом Соцбезу УСРСР Левандовським «Инструкция о порядке охраны и использования имущества бывшой Киево–Печерской Лавры», були залишені місцевою київською владою без уваги [12]. Постанову комісії з поділу майна затвердили Президією Губісполкома на засіданні в серпні 1923 р. Таким чином, інструкція Левандовського була порушена, фактично інтереси музею не врахували. Не були навіть розмежовані території музею та Інвалідного городка. Тоді як у музея не було коштів на оплату міліції, намагалися створити нічну озброєну охорону з лаврських мешканців, але на той час не було вирішено питання з видачі гвинтівки [14, арк. 13 зв.].

Разом з тим утримання Інвалідного городка вимагало чимало коштів, не всі інваліди були недієздатними, деяким з них було вигідно знаходиться на державному забезпеченні. Від Окрінспектури соцзабезпечення у жовтні 1925 р. до Президії Окружної Виконавчої Комісії був надісланий документ з грифом таємно, де зазначалося, що протягом трьох років існування Інвалідного городка Соцзабез збільшив кількість підопічних до 620 чоловік [16, арк. 10]. Для раціонального використання коштів бюджету Інвалідного містечка пропонувалося недієздатних (незрячих, похилого віку, інвалідів війни) розподілити по інших закладах відповідного типу [12, арк. 58]. Разом з тим у містечку знаходилося чимало молодих інвалідів, які могли б виконувати певні трудові обов'язки, утім «утримання в Городку так деморалізує, що всі заходи Соцзабезу для притягнення в трудову сім'ю…, залишаються без жодних наслідків». Таким чином планувалося звільнити помешкання у містечку, скоротити витрати на утримання його адміністрації та «дати стимул інваліду війни до самостійного особистого життя» [16, арк. 10].

Отже, життя у містечку було доволі специфічним, мешканці похилого віку ходили до міста жебрачити, молодші споживали горілку та займалися грабунками. Соцзабез все більш скаржитися на своїх підопічних і звертався до відповідних інстанцій з проханням розформувати містечко.

Крім того, директор музею П.П. Курінний постійно вказував на недотримання адміністрацією Інвалідного городка територіальних меж, невиконання постанов щодо охорони пам'яток архітектури й мистецтва.

Отже, проблема існування Інвалідного городка стала очевидною не тільки для НКО з точку зору збереження пам'яток, а й для самого Соцбезу з точки зору економічної раціональності. Музей, а також НКО постійно зверталися до державних органів з проханням віддати територію монастиря музею [12, арк. 78].

Зрештою було прийнято рішення розформувати Інвалідний городок, але після цього розпочалися суперечки між різними установами та поділ ще зайнятих корпусів. На ці приміщення подавали заявки Кубуч, протезний завод, комполіт школи ім. Каменєва, комполіт 135 полку, дитячі ясла, Інвалідний технікум, друкарня УАН, Укрцентрархів, Окрархів, Всенародна Бібліотека України [12, арк. 34]. У свою чергу пекарня зверталася з прохання аби їй віддали весь корпус, де вона розміщувалися, з метою розгортання цілого хлібозаводу [12, арк. 55].

У зв'язку з рішення ліквідувати Інвалідне містечко НКО звертався до уряду й нагадував, що вся територія та майно монастиря було передано до розпорядження Інспектури Наросвіти, яка, згідно з інструкцією Раднаркому Української Республіки, була юридичним власником всіх будівель та майна «для зосередження там музейно-академічних фондів, які зараз розпорошені…» [12, арк. 119].

Тим часом розроблявся проект створення заповідника на території лаври. Заступник завідуючого Укрнаукою т. Баланін склав доповідну записку про значення лаври, подавалися історичні відомості по пам'яткам, час побудови, реставрації тощо [12, арк. 84]. Було прийнято рішення, що після остаточної ліквідації Інвалідного городка територія лаври мала знаходитися під особливою охороною уряду як історико-культурний заповідник. Це був єдиний засіб збереження пам'ятки. Таку думку підкреслювала на нараді Головнаук Союзних республік зав. муз. відділом Гловнауки РСФРР Н.І. Троцька. Київська міськрада також

висловилася за створення заповідника, тоді як президія Київського Окрвиконкому мала намір утворити на території монастиря тепер вже робітниче містечко [12, арк. 84].

Проблема передача лаври НКО залишалася. Інвалідний городок мав виїхати та звільнити приміщення до 01.05.1926 р., але його мешканці опиралися, займалися самозахватами і навіть продавали помешкання [12, арк. 112–113].

Врешті-решт у вересні 1926 р. ВУЦІК та Рада Народних комісарів УССР видали постанову «Про призначення колишньої Києво-Печерської Лаври історико-культурним державним заповідником і перетворення на Всеукраїнське музейне містечко», який повинен бути «в межах давніх та нових мурів» [17, арк. 4]. Для передачі майна була створена комісія, що працювала з 20.12.1926 р. по 31.08.1927 р. До документів комісії директор музею П.П. Курінний доклав «Цільову установку Заповідника», в якій було викладено мету та завдання нової установи, план розташування музеїв [18, с. 579–538].

Варто підкреслити, що власне заповідник виник не за державним наказом, а за ініціативою учених. Саме завдяки членам пам'яткоохоронних установ ВУКОПІСу, ГУБКОПІСу, Археологічного комітету при УАН стало можливим збереження архітектурного ансамблю та історико-мистецької спадщини Києво-Печерського монастиря від розкрадання та фізичного знищення. В їхній боротьбі за збереження архітектурних пам'яток їм допомагали представники Народного комісаріату освіти та, зокрема, Укрнауки, адже радянська влада ще знаходилася на етапі становлення. Ідеологічний тиск на населення, зокрема на вчених, розгортався поступово.

Таким чином, не дивлячись на всі складнощі та перепони, у першій половині 1920-х років було закладено підґрунтя для подальшого розвитку пам'яткоохоронних установ в Україні.

ПОСИЛАННЯ

1. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України в XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Бібліографія. – Хмельницький, 1995; Голод Д.І. Мистецтвознавство України і політичні аспекти XX століття / Д.І. Голод // Визвольний шлях. – 1999. – № 4. – С. 467–472; Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність / С. З. Заремба. – К: Логос, 1995. – 448 с.; Нестуля О.О. Охорона культових пам'яток в українській державі // О.О. Нестуля // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. – К.: Рідний край, 1996. – С. 132–156; Нестуля С. Становлення Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років) / С. Нестуля. – Полтава: Вид. центр «Археологія», 1997. – 98 с. тощо.
2. Качан Р.І. Розвиток музейної справи на території Києво-Печерської лаври у першій чверті XX ст. // Лаврський альманах. До 80-річчя Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Зб. наук. праць / НКПІКЗ. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 7–12; Преловська І. Утворення та обставини діяльності Всеукраїнського Музейного Городка (ВМГ) в Києво-Печерській Лаврі 1920–1930-ті роки // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. (Праці XVI міжнародної наукової конференції, м. Львів, 16–18 травня 2006 р.). – Львів: «Логос», 2006. – Т. 2. – С. 783–792; Білокінь С. Музей України. Збірка П. Потоцького. Дослідження, матеріали. – К., 2006. – 474 с.
3. Центральний державний архів Київської області (далі – ЦДАКО), ф. Р–4156, оп. 1., спр. 2.
4. ЦДАКО, ф. Р–4156, оп. 1., спр. 17.
5. ЦДАКО, ф. Р–4156., оп. 1, спр. 3.
6. ЦДАКО, ф. Р–4156, оп. 1, спр. 16.
7. ЦДАКО, ф. Р–4156, оп. 1, спр. 10.
8. ЦДАКО, ф. Р–4156, оп. 1, спр. 18.
9. ЦДАКО, ф. Р–1, оп. 1, спр. 108.
10. ЦДАКО, ф. Р–4156, оп. 1, спр. 20.
11. Фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (Фонди НКПІКЗ), КПЛ–А–1283.
12. ЦДАКО, ф. Р–112, оп. 1, спр. 2204.
13. Звідомлення ВУАН за 1923 р. З нагоди п'ятиріччя існування Академії (1918–1924 рр.). – К., 1924. – С. 66.
14. Фонди НКПІКЗ, КПЛ–А–395.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 2, спр. 456.
16. ЦДАКО, ф. Р–112, оп. 1, спр. 8429.
17. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 9367.
18. Київ. Провідник / за ред. Ф. Ернста. – К., 1930.

Чередниченко А.Н. Обстоятельства создания Киево-Печерского заповедника, первая половина 1920-х гг.

На основании анализа архивных документов через призму конфликта учреждений музейных, научных, памятникоохранных и Народного комиссариата просвещения с Собесом по поводу раздела территории Киево-Печерского монастыря в статье рассматривается процесс основания Киево-Печерского заповедника в первой половине 1920-х гг.

Ключевые слова: *заповедник, Киево-Печерский монастырь, Губсобез.*

Cherednychenko A.M. Some details of the creation of Kyiv-Pechersk preserve, the first half of 1920-th.

The article pays attention to the process of establishing Kyiv-Pechersk preserve, the first half of 1920-th, on the basis of archives through the conflict between museums, scientific and monuments protection institutions and the People's Commissariat of Education and social security for Kyiv-Pechersk monastery territory.

Key words: *preserve, Kyiv-Pechersk monastery, Hubsobez.*

14.02.2017 р.

УДК 351.853.1:159.955.1 (477) (045)

О.В. Вечерська

ОРГАНІЗАЦІЯ МОНІТОРИНГУ ПАМ'ЯТОК НАЦІОНАЛЬНОГО КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА

Стаття присвячена моніторингу об'єктів культурної спадщини Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Ключові слова: *моніторинг, культурна спадщина, пам'ятки, об'єкти культурної спадщини.*

Нерухомі пам'ятки культурної спадщини існують в сучасному світі не самі по собі, а у комплексах чи ансамблях разом з іншими пам'ятками та різноманітними музейними експозиціями. Об'єктом експонування може бути і сама пам'ятка, якщо вона унікальна. Але найчастіше будівлі-пам'ятки архітектури та історії є найкращими місцями для розміщення й експонування в них музейних колекцій. Так повелося в Західній Європі з XIX ст., коли в замках, палацах та монастирях створювалися різноманітні музеї, нерідко приватні, але з забезпеченням публічного доступу до них. Так вони успішно існують і розвиваються дотепер. На теренах України з кінця 20-х рр. XX ст. почали створюватися музеї-заповідники та державні історико-культурні

заповідники, яких на сьогодні нараховується 63 заклади. Більшість з них була створена саме в добу незалежності України. У цих науково-дослідних та культурно-просвітницьких установах поєднуються дві головні функції: пам'яткоохоронна та музейна. В умовах сьогодення українські заповідники – це чи не єдині осередки справжньої пам'яткооохоронної роботи в державі. Провідним за всіма параметрами (включення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, кількість пам'яток, кількість фондових колекцій, постійних експозицій та виставкових площ тощо) є Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.

У сучасних умовах актуалізація культурної спадщини є важливим чинником не тільки історичного пізнання, а й формування національної самосвідомості та історичної пам'яті громадян України.

Дотепер охорона культурної спадщини розглядалася науковцями переважно в галузевому аспекті: історичному, археологічному, архітектурному, правовому тощо. Теоретико-методологічні засади розглядала низка українських науковців. Недостатньо висвітленими залишаються питання комплексної охорони пам'яток у заповідниках, що є надзвичайно важливими в умовах розвитку та становлення демократичної правової держави.

З метою забезпечення збереження відповідно до вимог законодавства та державних норм комплексу нерухомих пам'яток та об'єктів культурної спадщини Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника виконуються роботи з їх дослідження; опрацьовуються відповідні матеріали щодо підготовки облікової документації на ці об'єкти; здійснюється моніторинг технічного стану, умов використання пам'яток та об'єктів культурної спадщини, території Заповідника і його буферної зони, виконуються заходи з їх ремонту, реставрації, музеєфікації, пристосування. Зазначена діяльність забезпечується під керівництвом головного архітектора у складі відділу науково-реставраційних та відновлювальних робіт, наукового відділу моніторингу та оренди нерухомих пам'яток та наукового відділу аналізу проектних робіт, координації наукових архітектурних досліджень, охорони та обліку нерухомих пам'яток.

Моніторинг стану збереженості виходить з того, що для забезпечення фізичного збереження складових частин об'єкта Всесвітньої спадщини «Київ: Собор Святої Софії і прилеглі монастирські споруди, Києво-Печерська лавра» застосовується превентивний підхід. Суть його в тому, що ймовірні пошкодження і їхні причини визначаються і ліквідуються до моменту утворення незворотних змін. Для виявлення причин негативних явищ, завчасного запобігання їх розвитку і науково обґрунтованого підходу для здійснення заходів щодо ансамблю споруд Києво-Печерської лаври впроваджена система наукового моніторингу – регулярних циклічних обстежень всіх об'єктів і територій з метою оцінки їх стану.

Територія ансамблю Києво-Печерської лаври має складний рельєф з перепадом з півдня на північний схід в реальних вимірах – 74,5 м. Це вимагає проведення постійного моніторингу та проведення протизсувних робіт, здійснення заходів з відведення поверхневих вод, заміни комунікацій водопостачання та водовідведення.

Протягом останніх років спільними зусиллями адміністрації Заповідника та священноначалія чоловічого монастиря Свято-Успенської Києво-Печерської лаври проведено значний комплекс робіт з реставрації, консервації, реабілітації пам'яток, реконструкції інженерних мереж та благоустрою території.

Враховуючи всесвітнє та національне значення ансамблю пам'яток, всі роботи, що проводяться з метою їх збереження, відповідають процедурі, встановленій пам'яткоохоронним законодавством України. Зокрема, роботи на пам'ятках проводяться на підставі науково-проектної документації, якою передбачається при проведенні робіт забезпечити збереження їх автентичності, культурної, історичної, естетичної та наукової цінності. Процедура відбору розробників науково-проектної документації на реставрацію, а також виконавців ремонтно-реставраційних робіт передбачає обов'язкову наявність встановлених документів, що підтверджують кваліфікацію професійного складу, наявність необхідних матеріалів та обладнання, досвід проведення реставраційних робіт.

Своєчасне проведення ремонту та робіт з реставрації та консервації забезпечує задовільний стан як пам'яток так і їх окремих елементів. Між тим певні пам'ятки, зокрема церква Спаса на Берестові, Троїцька надбрамна церква, Всіхсвятська церква над Економічною брамою, підпірна стіна Верхньої лаври та деякі інші об'єкти і мури потребують проведення комплексних ремонтно-реставраційних робіт. Також потребують проведення наукових досліджень та здійснення комплексу укріплювальних та реставраційних робіт Дальні та Ближні печери.

Численні техногенні, антропогенні та природні фактори справляють негативний вплив на підземні лабіринти [3]. Для вивчення об'єктивних причин погіршення стану Дальніх та Варязьких печер [4; 5] та з метою збереження цього унікального комплексу Заповідником разом із чоловічим монастирем – Свято-Успенською Києво-Печерською лаврою розроблено Концепцію Програми збереження Варязьких печер на період 2015–2020 рр. Метою двоступеневої Програми є проведення попередніх спелео-археологічних досліджень та невідкладних протиаварійних заходів, спрямованих на реабілітацію Варязьких печер та інженерний захист прилеглої території.

Заходи щодо моніторингу [1; 2] включені до програм заходів, які заповідник розробляє і затверджує на відповідні хронологічні періоди.

Моніторинг здійснюється за такими напрямками:

Інженерне обстеження будівель і споруд.

Призначене для визначення та оцінки технічно-

го стану пам'яток (будівель та споруд). Об'єктами дослідження є: споруда в цілому; основні елементи конструкцій, що визначають стан споруди – несучі стіни, перекриття, горища та підвали, дахи, підмурки; елементи конструкцій, що впливають на експлуатаційний стан пам'яток – внутрішні стіни, перегородки, сходи, підлога, вікна, двері, балкони, карнизи, мощення майданчика пам'ятки; об'єкти, розташовані на прилеглій до пам'яток території. Обстеження виконуються раз на два-три місяці (дані заносяться у журнали або складаються акти обстеження). За даними інженерного обстеження пам'яток робиться висновок про їхній технічний стан, в залежності від стану рекомендується виконання ремонтних, ремонтно-реставраційних чи ремонтно-відновлювальних робіт.

Ступінь придатності будівель і споруд до експлуатації визначається наступними категоріями: без обмежень; з обмеженнями; непридатні. Виділяють п'ять якісних станів пам'ятки за фізичним зношуванням споруд та елементів їх конструкцій:

добрий – 0–20 % фізичного зносу;

задовільний – 21–40 %;

незадовільний – 41–60 %;

зношений – 61–80 %;

непридатний до експлуатації – 81–100 %.

Спостереження за інженерно-геологічними умовами території.

Інженерно-геологічні умови оцінюються в цілому для всієї території і окремо для кожного архітектурного об'єкта. На основі аналізу існуючих матеріалів про інженерно-геологічні вишукування встановлюється геоморфологічна, геологічна будова території, визначаються основні інженерно-геологічні елементи, характер розповсюдження водоносних горизонтів, розвиток екзогенних (лінійна та площинна ерозія, провали та просідання денної поверхні) та ендогенних (зсуви, суфозія) геологічних процесів. Для зручності дану інформацію представляють у графічному вигляді (карти, план-схеми, розрізи).

Спостереження за рівнями ґрунтових вод в гідрогеологічних свердловинах є одним з елементів діагностики стану природно-технічної системи і призначені для визначення характеру коливань (спадів та підйомів) рівнів ґрунтових вод в результаті дії природних (атмосферні опади, сонячна активність) та техногенних (аварійні довготривалі витоки з водонесучих комунікацій) чинників.

Спостереження за вологісним режимом ґрунтів.

Моніторинг призначений для визначення впливу атмосферних опадів, сніготанення, акумуляції поверхневого стоку в локальних пониженнях рельєфу на вологість ґрунтів, особливо в безпосередній близькості від споруд (фактично під фундаментами) та оцінки домінуючих шляхів (вертикальний чи горизонтальний) надходження вологи в нижню частину геологічного розрізу. Дані дослідження проводяться в спеціально обладнаних гідрофізичних пунктах, які складаються з декількох неглибоких (до 5 м) свердловин з установленими на їх дні датчиками. Отримані результати використовуються для розробки рекомендацій з гідроізоляції фундаментів, укріплення основ фундаментів, благоустрою території.

Спостереження за розвитком небезпечних процесів.

На територіях зі складною геоморфологічною і геологічною будовою та значним техногенним навантаженням (підземні комунікації, підпірні стіни тощо) проводиться моніторинг (візуальне обстеження) за розвитком небезпечних процесів.

Головна увага приділяється видозмінам денної поверхні – утворенню просадок, провалів, тріщин відколу (на схилах), ритвин, спливів приповерхневих шарів ґрунту (на схилах), зсувів. Обстеженню підлягають також підвальні приміщення будівель і споруд на предмет підтоплення ґрунтовими водами і затоплення поверхневими. Обстеженню підлягають також комунікаційні мережі, в тому числі і дренажні штольневі системи.

Значна увага приділяється оцінці зелених насаджень – визначаються дерева з порушеною стрункістю стовбурів (похилені), з оголеною кореневою системою, сухі та суховерхі, небезпека механічного пошкодження фундаментів пам'яток розвитком кореневої системи дерев.

У результаті обстеження прилеглої території складається загальна схема розвитку небезпечних процесів і несприятливих явищ. Сумарний аналіз впливу негативних факторів визначає комплекс необхідних заходів для усунення несприятливих явищ, покращення стану території та її благоустрою з обов'язковим встановленням їхньої черговості.

Моніторинг кліматичних та мікрокліматичних умов.

Моніторинг кліматичних та мікрокліматичних умов включає в себе збір інформації (або отримання її за допомогою встановленої на території метрологічної станції) про кліматичні елементи атмосферного повітря (температура, вологість), кількість атмосферних опадів, період випадання опадів, спостереження за температурно-вологісним режимом музейних приміщень тощо. Контроль параметрів мікроклімату дозволяє вирішувати проблеми стабілізації температурно-вологісного режиму в приміщеннях (професійно проводити провітрювання приміщень, регулювати систему опалення та вентиляції, потік відвідувачів тощо) та визначати оптимальний режим експлуатації пам'яток.

Враховуючи унікальність печерних комплексів Києво-Печерської лаври з метою забезпечення їх збереження проводиться комплексний моніторинг за їх станом, який включає в себе всі вищезазначені методи спостережень.

У теперішній час для ансамблю споруд Києво-Печерської лаври здійснюється моніторинг за наступними напрямками, поданими у таблиці.

Моніторинг стану пам'яток і території ансамблю споруд Києво-Печерської лаври	
Індикатор	**Опис**
Стан геологічної основи території	Геодезичні дослідження: встановлено геодезичну мережу на території. Гідрогеологічні спостереження за станом ґрунтового масиву, в межах якого розташовані фундаменти стародавніх будівель. Дослідження проводяться з використанням мережі гідрогеологічних свердловин та геофізичних пунктів, розташованих на території ансамблю споруд Києво-Печерської лаври. Встановлені межі гідрологічної охоронної зони території ансамблю споруд. Георадарні дослідження структури геологічної основи території на наявність підземних порожнин. Геофізичні дослідження з метою виявлення аномалій і негативних процесів, які загрожують спорудам.
Стан несучих конструкцій споруд	Геодезичні дослідження за станом споруд: деформацій фундаментів, розкриття тріщин та наявності кренів. Натурні дослідження фізико-механічних властивостей будівельних матеріалів у тілі стародавніх будівель та вивчення їх залишкового ресурсу тощо. Георадарні дослідження підвалин та фундаментів стародавніх споруд з метою визначення їх реальної конфігурації, георадарні та ультразвукові дослідження несучих конструкцій споруд з метою виявлення місць концентрації напружень та послаблених місць у тілі споруди.
Стан мікроклімату	Для контролю мікроклімату відстежуються температура і відносна вологість повітря за допомогою психрометру.

Періодичність проведення моніторингу

Індикатор	Періодичність	Місце збереження записів
Рівень ґрунтових вод	1–2 рази на місяць	На паперових та електронних носіях у Заповіднику
Наявність верховодки	1 раз на місяць	--«--
Вологість ґрунтів у зоні розташування фундаментів	постійно	--«--
Наявність підземних порожнин	За потребою	--«--
Осідання, просідання фундаментів, розкриття тріщин, відхилення від вертикалі	від 1 разу у місяць до 1 разу у півроку	--«--
Температура, вологість повітря (зовні та всередині), швидкість руху повітря,	постійно	--«--
Вологість стін пам'яток	від 1 разу у квартал до 1 разу у півроку	-«--

Науковий моніторинг здійснюється за участю фахівців Інституту геологічних наук та Інституту геофізики (обидва – Національної академії наук України), Державного підприємства «Науково-дослідний інститут будівельних конструкцій» Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, Київського державного підприємства геодезії, картографії, кадастрових та геоінформаційних систем «Київгеоінформатика» Міністерства екології та природних ресурсів України, Інституту «Київгео» відкритого акціонерного товариства «Київ проект», колективного підприємства «Інститут голографії Академії наук прикладної радіоелектроніки», приватного підприємства «Гео-Еко-Консалтінг».

Співробітниками наукового відділу моніторингу та оренди нерухомих пам'яток забезпечується систематичне проведення моніторингу технічного стану будівель і споруд, що дає змогу своєчасно виявляти проблемні ділянки. За результатами моніторингу планується проведення ремонтних, реставраційних та консерваційних робіт, спрямованих насамперед на збереження автентичності матеріальної субстанції будівель та споруд – пам'яток культурної спадщини.

У випадку визнання технічного стану будівель чи споруд-пам'яток аварійним забезпечується здійснення комплексу невідкладних протиаварійних робіт.

Моніторинг дозволяє перейти від спонтанних дій зі збереження окремих пам'яток до науково обґрунтованої програми збереження всього комплексу історико-культурного і природного середовища, безпосередньо прилеглого до об'єкта. Система моніторингу, що потребує розвитку та оптимізації, буде вдосконалюватись за рахунок впровадження сучасних методів та засобів здійснення моніторингу.

ПОСИЛАННЯ

1. Черевко І.А., Куциба В.О. Моніторинг комплексу пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника як природно-технічної системи. Частина 1. Методичні розробки. – Лаврський альманах. – Вип. 24. – К., 2009. – С. 120–131.

2. Черевко І.А., Куциба В.О. Моніторинг комплексу пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника як природно-технічної системи. Частина 2. Результати та рекомендації. – Лаврський альманах. – Вип. 25. – К. 2010., – С. 106–118.

3. Черевко І.А., Головатенко Ю.Г. Збереження підземних споруд Верхньої лаври: критерії оптимального режиму експлуатації // Болховітіновський щорічник – 2012. – К., 2013. – С. 49–60;

4. Черевко І.А., Куциба В.О. Гідрогеологічна ситуація на території Ближньопечерного пагорба, її вплив на стан печер та засоби регуляції // Зб. наук. праць «Матеріали Одинадцятої Міжнародної наукової конференції «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії». – К., 2013. – С. 90–93;

5. Черевко І.А. Забудова території Господарчого подвір'я Нижньої лаври: наслідки з точки зору розвитку негативних геологічних процесів // Матер. конф. «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії». – НКПІКЗ, 2015. – С. 110–112.

Вечерская О.В. Организация мониторинга памятников Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника

Статья посвящена мониторингу объектов культурного наследия Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника.

Ключевые слова: *мониторинг, культурное наследие, памятники, объекты культурного наследия.*

Vecherska O.V. Organization of monitoring of monuments of National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve.

The article is devoted to the monitoring of cultural heritage of National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve.

Key words: *monitoring, cultural heritage, monuments, objects of cultural heritage.*

01.03.2017 р.

УДК 2-283(477):-046.62

І.А. Черевко

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПІДЗЕМНИХ САКРАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК (на прикладі печерних комплексів Києво-Печерської лаври)

Збереження печерних комплексів Києво-Печерської лаври – питання актуальне. Враховуючи погіршення технічного стану печерних комплексів в останні десятиліття впроваджено систему комплексного моніторингу, основним завданням якого є діагноз стану – прогноз на задані моменти часу – рекомендації, направлені на збереження. За результатами багаторічного моніторингу визначено основні чинники впливу на стан печер, розроблено та впроваджено ряд заходів, направлених на збереження печер.

Ключові слова: *моніторинг, заходи щодо збереження, гідрогеологічні умови.*

Збереження – це комплекс науково-дослідних, науково-вишукувальних та науково-проектних робіт і виробничих заходів, направлених на забезпечення цілісності пам'ятки. Стосовно печер, збереження яких на сьогодні є актуальним, то не існує методів, методик, правил та норм, будь-яких методичних та регуляторних документів з питань їх дослідження та збереження [1]. Виникають проблеми навіть з розробленням проектно-кошторисної документації на виконання реставраційних робіт.

Віками експлуатація печерних комплексів здійснювалась і здійснюється у складних інженерно-геологічних умовах, що обумовлюються:

розташуванням у зсувних та зсувонебезпечних зонах;

наявністю значних товщ покривних рихлих порід, що легко розмиваються, а інколи і нестійких порід в основі печерних комплексів;

розміщенням печерних комплексів у ґрунтових масивах з різними фізико-механічними властивостями;

наявністю водоносних горизонтів вище і нижче верств, що вміщують печери.

Збереження печер вимагало і вимагає проведення масштабних, трудомістких і надзвичайно складних інженерно-технічних робіт, зосереджених на:

забезпеченні стійкості природного ґрунтового масиву в цілому, тобто захист печер від дії зсувів, та стійкості внутрішніх об'ємів печерних лабіринтів;

дотриманні оптимальних умов експлуатації (*головним чином дотримання температурно-вологісного режиму та режиму відвідування*);

регулюванні (*зменшенні*) впливу перезволоження ґрунтових масивів як внаслідок збільшення площі водоносного горизонту, так і внаслідок інфільтрації атмосферних опадів та витоків з водонесучих мереж;

регулюванні (*зменшенні*) техногенного навантаження.

Історичні дані свідчать, що аварійні ситуації, які виникали в печерах, тим чи іншим чином пов'язані з водою [2]. На сучасному етапі функціонування печерних комплексів ці проблеми посилились і техногенним впливом (*культивація денної поверхні над печерами, будівництво над та поряд з печерними комплексами, збільшення кількості відвідувачів тощо*). Основна проблема збереження пам'яток в останні декілька років – необдумані будівельні роботи. Однак це лише одна сторона медалі. Інша сторона – оптимальний режим експлуатації печерних комплексів. Мається на увазі режим відвідування, підтримка температурно-вологісного режиму тощо. Тут також виникають проблеми. Після передачі печерних комплексів в користування УПЦ потік прочан, інколи до 200 чоловік одночасно, відбувається безконтрольно в будь-яку погоду, навіть в дощ, що призводить до підвищення вологості повітря в печерах. Волога всмоктується поверхнею стін та склепінь і призводить до їх перезволоження, і, як наслідок, до обвалів.

Як знайти правильний підхід до вирішення проблеми їх збереження? Печерні комплекси лаври – рукотворні об'єкти, розміщені у природному геологічному середовищі, взаємозв'язок яких дозволяє розглядати їх як комплексну історичну природно-технічну систему (ПТС). Історичні природно-технічні системи мають багатовікову історію, а це означає, що вони з'явилися колись у певних природних умовах (і були пристосовані до цих умов), які на сьогоднішній день тією чи іншою мірою змінилися. Зміна умов негативно впливає на збереженість і на стан печерних комплексів.

Створення програми комплексних заходів щодо збереження має базуватись на рішенні трьох основних завдань:

діагностика стану історичної ПТС;

прогнозування станів історичної ПТС на задані моменти майбутнього часу;

розробка на основі діагнозу й прогнозу рекомендацій з управління історичною ПТС.

У цьому ланцюжку завдань «діагноз – прогноз – управління» інструментом, що дозволяє інформаційно забезпечити рішення цих завдань у загальній проблемі комплексного вивчення, збереження й підтримки оптимального режиму функціонування природно-технічної системи має бути комплексний моніторинг за її станом. Головними компонентами для спостереження мають бути ті, які змінюються у часі і впливають на стан збереження пам'яток.

Визначення головних чинників, що впливають на стан збереження печерних комплексів. З метою визначення головних чинників, що призвели до погіршення стану, та оптимальних умов експлуатації у грудні 2007 р. з залученням фахівців Інституту геологічних наук НАН України [3] була розроблена і упроваджена в дію система комплексного моніторингу Ближніх печер, яка включає в себе спостереження:

за технічним станом;

за температурно-вологісним режимом повітря та вологістю ґрунтів (елементів конструкцій) у печерах;

за вологістю ґрунтів та характером руху вологи у саду Ближніх печер;

за рівнями ґрунтових вод та площею розповсюдження ґрунтового водоносного горизонту.

Створена система моніторингу призначена для оперативного контролю гідрогеологічних умов комплексу (ґрунтовий масив + печерні лабіринти) Ближніх печер

Києво-Печерської лаври, відстеження небезпечних тенденцій зміни гідрогеологічних параметрів (*збільшення вмісту вологи в ґрунтах і стінах печер, ріст рівнів ґрунтових вод і т. п.*), а також відстеження ефективності охоронних заходів (*таких як регулювання поверхневого стоку, створення підпірних стін тощо*).

Поряд з пунктами спостережень за гідрогеологічними параметрами система моніторингу включає пункт метеорологічних спостережень для контролю основних атмосферних параметрів (температура і вологість повітря, кількість атмосферних опадів), а також пункти контролю мікроклімату в печерах.

За результатами комплексного моніторингу Ближніх печер, що проводився з 2008 р. [4], визначені головні чинники, які негативно впливають на стан печер, саме:

1. Всі негативні процеси (*підтоплення, обрушення та вивали грунту, деформації конструкцій тощо*), які відбуваються у печерах, пов'язані з перезволоженням ґрунтового масиву.

Перезволоження ґрунтового масиву, що вміщує печери, відбувається за рахунок утворення тимчасового водоносного горизонту внаслідок інфільтрації атмосферних опадів та надходження до печерного поля техногенних вод.

Підтоплення приурочене, здебільшого, до весняного сніготанення, рідше – до періодів довготривалих опадів і викликане формуванням тимчасового водоносного горизонту на поверхні глин, який латеральними шляхами (по улоговинах еродованої поверхні шару бурих та строкатих глин) розповсюджується в сторону печер і частково розвантажується саме в печерах.

В результаті багаторічних спостережень за рівнями ґрунтових вод та площею розповсюдження водоносного горизонту відмічено локальні зони формування майже постійного водоносного горизонту в середній частині саду біля садової доріжки та короткочасного уздовж підпірних стінок (*утворюється внаслідок затримки потоку ґрунтових вод підпірними стінами*).

На режим ґрунтових вод впливає будівництво (*заглиблені та пальові фундаменти призводять до перенаправлення потоків ґрунтових вод*) та господарська діяльність (*розробка схилу під городи, масштабне насадження дерев та кущів*). Перезволоження елементів конструкцій (ґрунтових стін та склепінь) викликане двома причинами: інфільтрацією атмосферних опадів до внутрішнього об'єму печер з супутнім тотальним перезволоженням ґрунтового масиву, що вміщує печери, і порушенням температурно-вологісного режиму, в результаті чого відбувається утворення конденсату та подальше всмоктування його ґрунтовими поверхнями. Визначено наявність двох типів вологісного режиму ґрунтів – аераційного та інфільтраційного. Аераційний тип, тісно пов'язаний з температурно-вологісним режимом повітря, доволі суттєво впливає на деформаційні властивості пісковику. Вплив інфільтраційного типу, пов'язаного з фільтрацією атмосферних опадів, достатньо не вивчений (*враховуючи швидкість фільтрації і потужність покривної товщі та її літологічного складу опади, що випали на території саду над печерами, досягнуть печер через 4–5 років*).

2. Порушення температурно-вологісного режиму.

За результатами моніторингу виділено три типи режиму: непорушений, порушений, що зазнає впливу антропогенних факторів (*обумовлений впливом людського фактору та перезволоженням ґрунтових стін та склепінь приміщень*), змішаний. В теплу пору року щорічно утворюється конденсат, всмоктування якого поверхнею ґрунтових стін призводить до перезволоження приповерхневих шарів ґрунту та локальних обрушень, а також утворенню паразитичних мікроорганізмів. На коливання температури і вологості у частині печер, закритій для відвідування, значного впливу завдають зовнішні (*наявність вентиляційних отворів*) та техногенні (*надмірна вологість ґрунтових стін*) фактори. Коливання показників мікроклімату у частині печер, відкритих для відвідування, зазнають впливу людського та зовнішнього (проникнення до печер атмосферного повітря через вхід та вентиляційні отвори і просування його в глиб печер відвідувачами, що відіграють роль своєрідного поршня) факторів.

3. Техногенне навантаження на прилеглу територію.

Відновлення корпусу № 40 у верхній частині саду Ближніх печер на пальовій основі призвело до перенаправлення основних, сформованих віками, шляхів руху ґрунтових вод та подальшої інтенсивної інфільтрації їх у печерні лабіринти (*аварійне просочування води до відгалуження Біснуватих, до печер потрапляло 2м^3/доб води*).

Роботи з реконструкції зовнішніх інженерних мереж на території Нижньої лаври, особливо на території, прилеглій до печерних комплексів, частково призвели до порушення цілісності ґрунтового масиву, що також призвело до зміни умов фільтрації ґрунтових вод.

Інтенсивна господарська діяльність в саду над печерами також призводить до негативних наслідків – рядки з виноградом, розміщені безпосередньо над печерами, виконують роль своєрідного провідника поверхневої води. Акумуляція поверхневого стоку у локальних пониженнях денної поверхні (*нами неодноразово фіксувалось накопичення води у лунках з кущами винограду під час злив, в яких трималась вода майже півдоби після закінчення зливи*), її подальша інфільтрація (*по розущільнених ґрунтах заповнення лунок*) призводить до утворення тимчасового водоносного горизонту навколо насаджень і проникнення води до печерних лабіринтів.

На денній поверхні та спорудах, розташованих над Дальніми печерами, зафіксовано деформації, що свідчать про активізацію зсувних процесів. Утворення тріщин у печерних галереях, які співпадають з тріщинами у спорудах, розташованих над печерами, вказує на суттєві деформації ґрунтового масиву (*глибинний зсув*).

Деформаційні процеси конструктивного характеру, які зафіксовані у печерах, пов'язані з перезволоженням ґрунтового масиву внаслідок інфільтрації атмосферних опадів та ґрунтових вод, не виключена і можливість активізації зсувних процесів.

За результатами моніторингу технічного стану Варязьких печер було виділено кілька ділянок, кожна з яких має свої типи деформацій: відшарування та обрушення бокових стінок, тріщини в ґрунтовому масиві, відкол брил пісковику в нижній частині стін, висипання піску на межі літологічних нашарувань, проростання коріння дерев крізь склепіння та по тріщинах в ґрунтовому масиві. Варязькі печери знаходиться в аварійному стані і вимагають проведення комплексу першочергових протиаварійних (*закріплення аварійних ділянок та підмурівка втрачених об'ємів пісковику*) робіт з метою їх збереження.

Загалом на стан печерних комплексів суттєвого впливу завдають природні умови (*геологічна будова території, гідрогеологічні умови, кліматичні умови тощо*), антропогенні фактори, недотримання оптимальних умов експлуатації (*мікроклімат*).

Прояви екзогенних процесів в силу природних умов території накладають свій відбиток на стан печер, головним чином через недбале ставлення до навколишньої території (*мається на увазі невміння «господарів» печерних комплексів пов'язати воєдино внутрішні і зовнішні процеси, точніше не придавати уваги такому здавалось незначному фактору, як незадовільний стан асфальтового покриття, перекопаному схилу, складуванню снігу тощо. Хоча, як відомо вода камінь точить*). Єдиним методом попередження цих процесів є ретельно виконані роботи з благоустрою навколишньої території, особливо водовідведення (*як ґрунтових, так і поверхневих вод*).

Останнім часом особливо гостро стоїть питання дотримання оптимальних умов експлуатації, головним чином дотримання температурно-вологісного режиму та режиму відвідування.

Заходи, направлені на збереження печерних лабіринтів (усунення аварійного стану та регуляція умов експлуатації території над ними).

Загалом вирішувати проблему забезпечення збереження комплексу Ближніх печер необхідно комплексно, в т. ч. враховуючи і таку сторону експлуатації, як дотримання оптимальних умов мікроклімату. В комплекс заходів, які необхідно виконати, мають входити:

розробка та упровадження в дію проекту відводу ґрунтових вод з території саду Ближніх печер (дренаж, бажано неруйнівними методами), влаштування розвантажувальних отворів у підпірних стінах;

першочергові протиаварійні роботи з укріплення аварійних ділянок;

розробка та впровадження в дію проекту благоустрою території Ближньопечерного саду;

розробка та упровадження в дію проекту примусової вентиляції печер.

Пріоритетним та першочерговим серед комплексу заходів безперечно є відведення ґрунтових вод. Основна мета проведення дренажних робіт – захист Ближніх печер, пам'ятки національного значення, від підтоплення. Вибір методу дренування ґрунтових та інфільтраційних вод в саду Ближніх печер має бути обумовлений необхідністю зберегти в недоторканості ґрунтовий масив, що вміщує печери. Дренажні виробки мають бути розташовані поза печерним полем, оскільки будь-яке втручання в ґрунтовий масив може призвести до непоправних наслідків. Раціональним методом дренування в даних умовах, з урахуванням складної геологічної будови території, є однопроменевий горизонтальний дренаж. Кількість дренажних свердловин має визначатись у зворотному до вимог нормативних документів порядку: не з розрахунку відбору максимального притоку, а з урахуванням, в першу чергу, необхідності ефективно відсікти потоки ґрунтових та інфільтраційних вод від печерного поля і, в другу чергу, можливості їх оптимального розташування в складних геологічних та геоморфологічних умовах (схил).

Влітку 2013 року на замовлення Свято-Успенської Києво-Печерської лаври були проведені попередні інженерно-геологічні вишукування, в результаті яких деталізовані головні шляхи надходження ґрунтових вод до печер (*визначені рукави-потоки*), визначені гідрогеологічні параметри та розроблено проект відводу ґрунтових вод неруйнівними методами [5]. Проектом передбачалось закласти променевий дренаж поза межами печерного поля, а саме:

із західної сторони – уздовж потоку ґрунтових (*по улоговинах*) по поверхні водотривкого шару бурих та строкатих глин;

з північної та східної сторони – поперек потоку ґрунтових вод (*поперек улоговин*) частково у товщі водотривкого шару, пересікаючи улоговини та делювіальні водомісткі відклади у їх підошві (на межі з покрівлею бурих та строкатих глин).

З урахуванням суттєвого перепаду відміток денної поверхні та крівлі водотривкого шару для оптимального відбору ґрунтових вод доцільно влаштовувати парні промені, розташовані під різними кутами.

За браком коштів проект, який пройшов державну експертизу, цілком впровадити не вдалось, однак частково роботи були виконані.

У лютому-травні 2014 р. у верхній західній частині саду було влаштовано променевий дренаж поперек основного потоку ґрунтових вод по поверхні шару глин. Тоді ж у підпірній стіні світлового прорізу в місцях найзначніших замокань, розташованих найближче до печер, було влаштовано розвантажувальні отвори.

Слід відмітити, що навіть часткове влаштування дренажу суттєво покращило гідрогеологічну ситуацію в саду – в 2015–2016 роках жодного разу не зафіксоване замокання на ділянках печер, розташованих поблизу світлового прорізу. Суттєво знизились рівні ґрунтових вод у південно-західній частині саду, а під час інфільтрації опадів підйом рівнів у свердловинах, розташованих у цій частині саду, був незначним.

На початку 2016 року були виконані роботи з відведення ґрунтового потоку від вентиляційного отвору з відгалу-

ження Біснуватих з одночасною його реконструкцією. На сьогодні виконуються роботи з влаштування променевого дренажу в північній частині саду, мета якого – перехоплення другорядного потоку ґрунтових вод, який, тим не менш, суттєво впливає на стан аварійних (*і одночасно найдавніших в автентичному стані*) відгалужень Ближніх печер.

Також розроблено проект та розпочате упровадження примусової системи вентиляції повітря.

Стосовно упровадження заходів, направлених на збереження Дальніх та Варязьких печер, виконані наступні види робіт: гідроізоляція денної поверхні над сходовою галереєю Дальніх печер на Дальньопечерній площі; розроблено та реалізовано проект відводу ґрунтових та поверхневих вод над Дальніми печерами (пристінний дренаж уздовж корпусу № 73); виконано благоустрій денної поверхні над Дальніми печерами; розроблено проект укріплення аварійних ділянок у Варязьких печерах.

Підсумовуючи сказане, слід відзначити, що проблема збереження печерних комплексів є не тільки практичною, а й теоретичною. На сьогодні не існує методів, методик, правил та норм, будь-яких методичних та регуляторних документів з питань їх дослідження та збереження. Застосування затверджених нормативних документів не завжди є прийнятним у відношенні до печерних комплексів, тобто заходи, направлені на їх збереження, мають розроблятись і виконуватись не завжди згідно з нормативними документами. Розробка проектної документації на реставрацію та інженерний захист території може відходити від загальних вимог, тобто передбачається розробка компенсаційних заходів, які розробляються індивідуально, а не нормовано, під кожен конкретний об'єкт.

ПОСИЛАННЯ

1. Черевко І.А., Ізотов А.О. Практичний досвід в контексті розробки теоретичних основ збереження печерних комплексів, розташованих у складних інженерно-геологічних умовах – ЛА – 28. – С. 169–178.

2. Черевко І.А., Кулик Т.І. Аварія на Ближніх печерах: причини і наслідки – Лаврський альманах. – Вип. 17. – К., 2007. – С. 156–163.

3. Скальский О.С., Бугай Д.О., Джепо С.П. та ін. Створення автоматизованої системи гідрогеологічного моніторингу комплексу Ближніх печер Києво-Печерської лаври // Звіт про НДР, договір № 01/07 від 01.07.2007 р. – ПП «Гео-Еко-Консалтинг» – К., 2007. – 61 с.

4. Черевко І.А. Комплексний моніторинг Ближніх, Дальніх та Варязьких печер Києво-Печерської лаври // Звіт про НДР, № держреєстрації 0113U007605 – НКПІКЗ, 2014. – 212 с.

5. Черевко І.А., Куциба В.О., Моргун І.П. Гідрогеологічні умови території Ближньопечерного пагорбу, їх вплив на стан печер та засоби регуляції // Болховітіновський щорічник – 2013–2014. – К., 2015. – С. 49–60.

Черевко И.А. Проблемы сохранения подземных сакральных памятников (на примере пещерных комплексов Киево-Печерской лавры)

Сохранение пещерных комплексов Киево-Печерской лавры – вопрос актуальный. Учитывая ухудшение технического состояния пещерных комплексов в последние десятилетия, внедрена система комплексного мониторинга, основной задачей которого является диагноз состояния – прогноз на заданные моменты времени – рекомендации, направленные на сохранение. По результатам многолетнего мониторинга определены основные факторы влияния на состояние пещер, разработан и внедрен ряд мероприятий, направленных на сохранение пещер.

Ключевые слова: *мониторинг, меры по сохранению, гидрогеологические условия.*

Cherevko I.A. Problems of saving of underground storage sacral monuments (for example, cave complexes Kyiv-Pechersk Lavra)

Saving of cave complexes of Kyiv Pechersk Lavra – the question is relevant. Given the degradation of the cave complexes in the past decade introduced a comprehensive monitoring system, whose main task is diagnosed condition – forecast at a given time – recommendations aimed at preservation. As a result of years of monitoring the basic factors impact on the caves, developed and implemented a number of measures aimed at preserving the caves.

Key words: *monitoring, conservation, hydro-geological conditions.*

24.02.2017 р.

УДК 94(477)+7.025.4:688.622

І.В. Абрамова

РЕКОНСТРУКЦІЯ ПЕЧЕЙ XVIII СТ. В БУДИНКУ МИТРОПОЛИТА СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Стаття присвячена реконструкції печей XVIII ст., здійсненій під час ремонтно-реставраційних робіт 2005–2008 рр. в пам'ятці архітектури XVIII – початку XX ст. Будинку митрополита Національного заповідника «Софія Київська». Розкривається наукове обґрунтування реконструкції, подається інформація про авторів та виконавців відтворених печей в приміщеннях першого поверху.

Ключові слова: *кахляні печі (груби), розпис, реконструкція (відтворення).*

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю висвітлити процес відтворення чотирьох печей XVIII ст. в Будинку митрополита Софії Київської як одну із складових комплексної реставрації пам'ятки, що вже стала частиною її загальної історії. Хоча з моменту реставраційних робіт пройшло майже десять років, значна частина інформації про них «осіла» в науковій документації і невідома широкому загалу. Завдання статті – ввести в науковий обіг дані про авторів та виконавців реконструйованих печей, визначити місце і роль цих об'єктів в експозиції новоствореного музею «Будинок митрополита».

Джерельною базою дослідження послужила проектна документація з відтворення груб [1], що зберігається в науковому архіві Національного заповідника «Софія Київська», а також історична довідка, підготовлена мистецтвознавцем А. Шамраєвою в рамках цього проекту [2]. Важливу роль в зазначеній реконструкції відіграли матеріали з фондів Заповідника (фрагменти кахель XVIII ст., паспорти на них, каталоги, фондові книги), що люб'язно були надані автору статті зберігачем колекції архітектурно-декоративної кераміки С.В. Шакулою.

Іконографічним джерелом для реконструкції однієї з печей стали фотографії, вміщені в публікації Г. Лукомського [3]. Інші печі відтворені за аналогами, що зберігаються в російських музеях і опубліковані в альбомі С. Масліха «Русское изразцовое искусство XV–XIX веков» [4]. Важлива інформація почерпнута із загальних праць з історії української пічної кераміки – книги Ю.П. Лащука «Укра-

Фото 1. Піч в експозиційному залі «Їдальня». 2007-2008 рр.

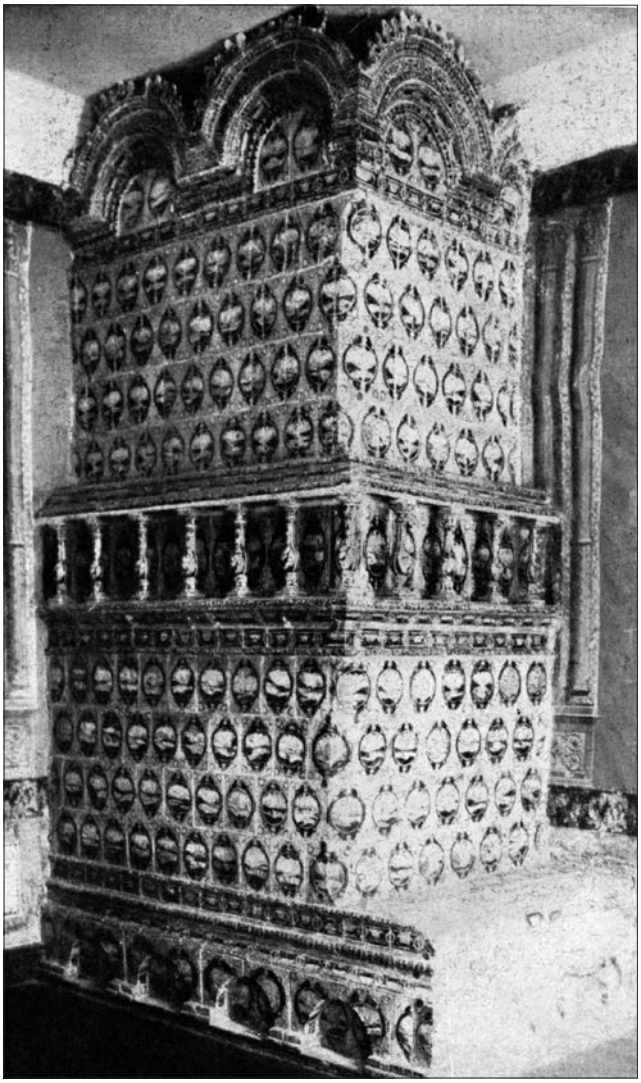

Фото 2. Піч з будинку Віри Дараган в м. Козельці Чернігівської обл. Фото 1914 р.

їнські кахлі IX–XIX століть» [5] та монографії А. Колупаєвої «Українські кахлі XIV – початку XX століть. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевість» [6]. Використані також матеріали досліджень Митрополичого будинку, висвітлені в статтях Є.В. Горбенко [7] та С.Б. Юрченка [8].

Цікаві відомості про одного з художників, що розписували кахлі, вдалося знайти в довідкових та періодичних виданнях [9; 10], про інших розповіли самі «учасники подій» – автор проекту реставрації Будинку митрополита а також окремого проекту відтворення печей В.Ф. Отченашко та директор творчого об'єднання «Гончарі» Т.П. Андрієнко.

Зібраний матеріал може бути використаний в довідкових виданнях, путівниках по музею, анотаційних текстах, екскурсіях.

Києво-Софійський Митрополичий дім – один з кращих і небагатьох збережених в Україні зразків цивільної архітектури в стилі бароко. Його будівництво розпочалося у 1720-ті рр. за архієпископа Київського і Галицького Варлаама (Ванатовича, 1722–1730), продовжилося за митрополитів Рафаїла (Заборовського, 1731–1747) і Тимофія (Щербацького, 1748–1757). В подальшому, упродовж двохсот років функціонування в якості резиденції київських митрополитів, Будинок неодноразово ремонтувався і добудовувався, але під пізнішими нашаруваннями зберіг первісну об'ємно-просторову структуру і наприкінці XIX ст. набув вигляду розкішного палацу.

Після жовтневого перевороту 1917 р. споруду було націоналізовано, тут розташовувалися різні організації та установи, внаслідок чого змінилося внутрішнє планування, знищені розписи на фасадах та в інтер'єрі, розібрані кахляні печі.

Незважаючи на те, що Будинок митрополита отримав статус пам'ятки архітектури у 1963 р. (Постанова Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963 № 970, охоронний № 1/3), можливість фундаментально його дослідити з'явилася лише на початку 1990-х років, після відселення всіх установ. У 1991–1995 рр. спеціалістами Українського спеціального науково-рецставраційного проектного інституту «Укрпроектреставрація» та Національного заповідника «Софія Київська» були проведені комплексні наукові дослідження (натурні, археологічні, історико-архівні) і створено проект реставрації та реабілітації пам'ятки. Авто-

ри проекту – відомі в Україні архітектори-реставратори, історики архітектури С.Б. Юрченко та В.Ф. Отченашко (з 1990 р. – заслужений архітектор України).

У 2005–2008 рр. за підтримки благодійного фонду «Розвиток України» були виконані колосальні за обсягом ремонтно-реставраційні роботи, в процесі яких було відкрито та реставровано автентичний живопис XVIII ст., досліджено раніше невідомі археологічні шари давньоруського часу та знахідки часів побудови споруди. Завдяки скоординованим зусиллям фахівців різних галузей – архітекторів, художників-реставраторів, мистецтвознавців, археологів, істориків – було відновлено інтер'єри пам'ятки. В приміщеннях першого поверху створена музейна експозиція, що представляє вигляд митрополичих покоїв у XVIII – на початку XX ст.

Натурні дослідження вказують на те, що Будинок митрополита на початковому етапі існування обігрівався печами, які топилися з сіней через високі (до 1 м від підлоги) прорізи. Конфігурація і габарити прорізів, конструкція їх заповнення складалася з металевих, втоплених в нішу чверть дверей на двох завісах [8, с. 132–134].

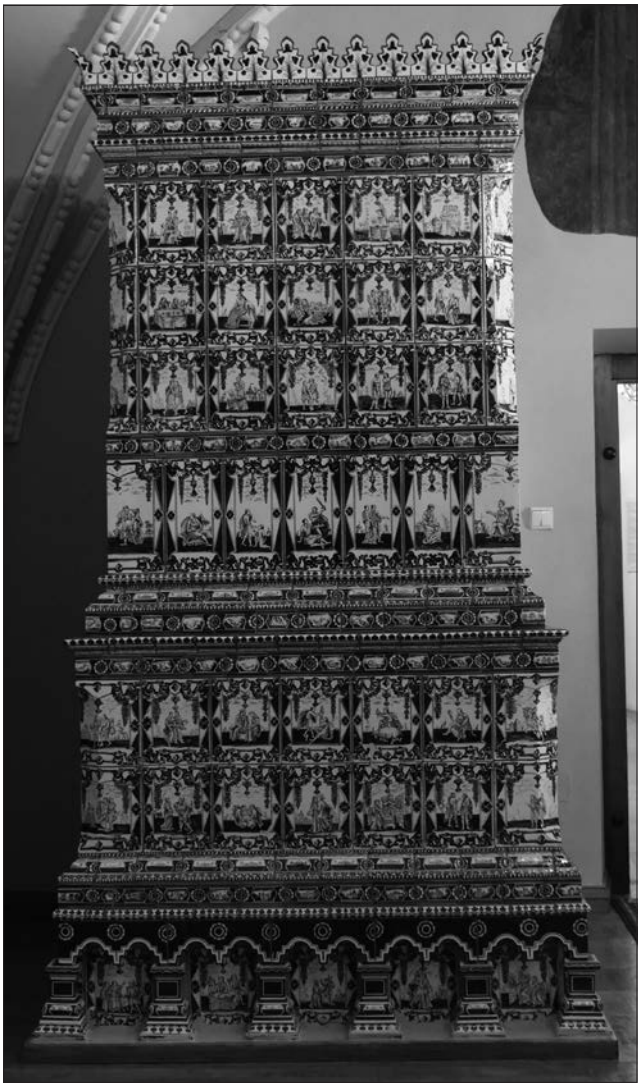

Фото 3. Піч в домовій церкві (?) I поверху. 2007-2008 рр.

Фото 4. Піч в експозиційному залі «Кімната відпочинку». 2007-2008 рр.

Деякі відомості про печі і каміни XVIII ст. містять також архівні джерела. Найбільш раннім з відомих на сьогодні документів є «Книга записей прихода и расхода денежных сумм монастыря» за 1737–1738 рр. «Книга...» являє собою своєрідний «реєстр», в якому його автор, ієромонах Пахом, скрупульозно в хронологічному порядку записував, від кого скільки грошей він «прийняв», скільки, кому і на що «видав». В цьому реєстрі дослідники знаходять неодноразові згадки про пічні роботи, про закупівлю великої кількості кахель для печей, а також повідомлення про виконавців робіт – майстрів Кательницького та Барана [2, с. 10–11].

Наступне повідомлення про печі відноситься до 1758 р. і міститься в документі з назвою «По рапорту Киево-Софийского монастыря игумена Иосифа с братией о новостроющей келейной церкви с представлением реестра сколько и за какие материалы уплачено». Мова йде про будівництво келейної церкви під наглядом архітектора Семена Антонова: «Он же архитектор показанную церковь с внутря сводом побелил и резьбою капителя отделал, двух же печей и троих груб еще не зачинал...» [2, с. 11]. За свідченням автора довідки, в наведеній справі є також відомості про цегляні заводи, які окрім цегли виготовляли, очевидно, кахляні плитки [2, с. 11].

1764 роком датований документ «О расходе денежных сумм на ремонт Митрополичьего дома, покупку продуктов, посуды». Тут, зокрема, вказано, що в домовій цер-

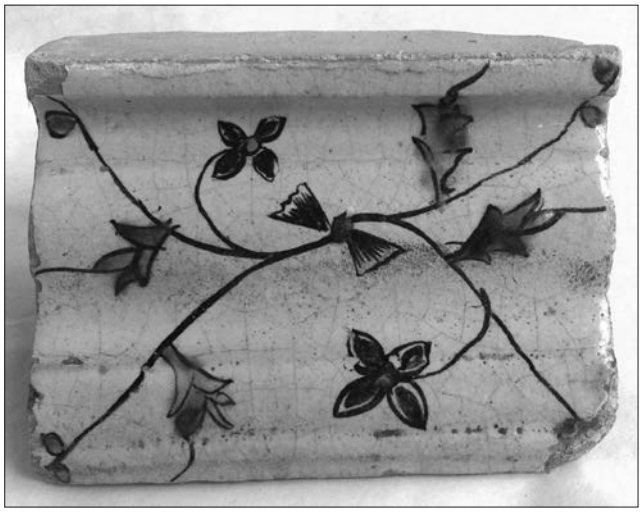

Фото 5. Кахля карнизна. XVIII ст. Знайдена під час реставраційних робіт в Будинку митрополита у 1989 р. Фонди Національного заповідника «Софія Київська»

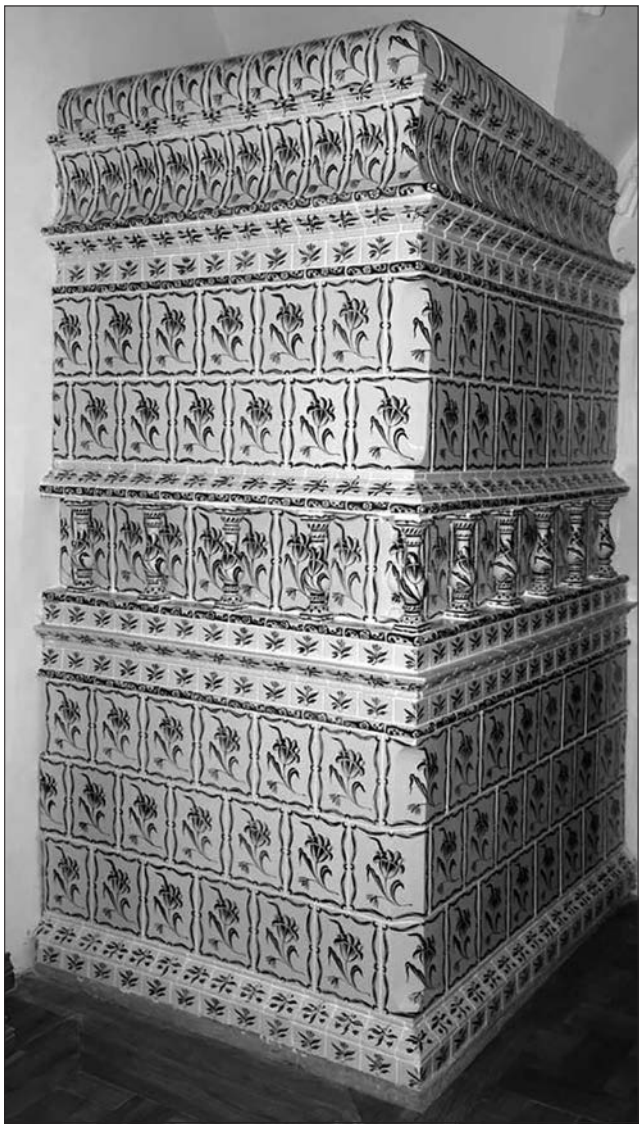

Фото 6. Піч в експозиційному залі «Приймальня». 2007-2008 рр.

кві влаштовується нова груба, за 920 кахлів сплачено 48 руб. [2, с. 11–12], а в покоях Дому відбувається переробка і ремонт двох груб, за що пічнику солдату Василю Івчиннику(?) видано 11 руб. [2, с. 12].

Отже, печі і губи – невід'ємна складова приміщень XVIII ст., а в парадних кімнатах резиденції першої духовної особи України їм, без сумніву, відводилася особлива роль. Тому, в межах програми реставрації інтер'єрів пам'ятки, постало питання відтворення печей XVIII ст. як частини внутрішнього оздоблення першого поверху, де збереглися первісні приміщення – чотири невеликі кімнати з глибокими нішами та склепінчастими перекриттями.

Проект, розроблений у 2006–2007 рр. В.Ф. Отченашком, передбачав відтворення чотирьох груб на першому поверсі у стилістиці печей середини – другої половини XVIII ст. на основі автентичних елементів кахель (цілих або фрагментів), знайдених під час натурних досліджень в Будинку митрополита і археологічних розкопок на території Софії Київської. Для його здійснення з колекції кахель, що зберігається в фондах Заповідника, були відібрані найкращі, найбільш характерні для зазначеного періоду зразки, за якими відтворили малюнки розписів для двох сюжетних і двох прикрашених квітковими візерунками печей. Окрім фондових матеріалів, для реконструкції об'ємно-просторової структури печей шукали аналоги серед зразків пічного і кахлярського мистецтва в різних музейних зібраннях, літературі.

Характерною особливістю інтер'єрів XVIII ст. було те, що печі в кожній з кімнат мали бути різні; окрім того, на кахлях однієї печі сюжети не повторювалися. В.Ф. Отченашко не тільки розробив детальні креслення кожної груби, а й доклав багато зусиль для того, щоб на основі автентичних фрагментів створити повний комплект кахлів для кожної з печей. Він разом з художниками відбирав і реконструював малюнки (в комплекті кахель для кожної «сюжетної» печі їх використано близько 120), розробляв кожен тип необхідної плитки з розмірами, підбирав кольори.

Середина XVIII ст. – час активної розбудови Митрополичого будинку, а також період найвищого розквіту стилю бароко в архітектурі і декоративно-ужитковому мистецтві України. В кераміці це проявляється в захопленні багатством і пишнотою форм кімнатних грубок, у використанні декоративних засобів, направлених на підсилення вражень, в основі яких масивність, динамізм і напруженість форм, кольорова насиченість, багатство декоративно-орнаментальних побудов [5, с. 30]. Печі цього часу нагадують невеликі архітектурні споруди з чіткими горизонтальними членуваннями. В їх завершенні часто вміщують карнизні деталі яскраво вираженого барокового характеру, середні та цокольні яруси прикрашають розписними колонками і аркадами. Проте, незважаючи на велику кількість декоративних елементів, піч зберігає єдність об'ємного рішення, не втрачає своєї монументальності і виключної парадності [4, с. 24].

Відбуваються зміни і в декоративному оздобленні пе-

чей. Поряд з кахлями, традиційно прикрашеними рельєфними орнаментами, з'являються вироби з малюнками по гладкій поверхні. Така тенденція в розвитку керамічного декору відображала загальноєвропейські захоплення китайською порцеляною та її голландськими копіями. Ініціатива виготовлення гладких кахель належить Петру І. Делфтська розписна кераміка, з якою він познайомився під час подорожі в Голландію, за його вимогами повинна була замінити давні різнокольорові кахлі. «Для обучения кафельному делу» в Голландію були направлені руські майстри, які досконало оволоділи іноземною технікою розпису синьою фарбою по білому тлу [4, с. 23]. В Росії і в Україні працювало також чимало іноземних майстрів-гончарів, діяльність яких сприяла розповсюдженню розписів по білій емалі. Окрім того, є приклади, коли для обличкування печей в багатих маєтках України плитки замовлялися в Нідерландах та Саксонії [6, с. 173].

Наряду з синьо-білими кахлями використовували різнокольорові глазурі. Широкого розповсюдження набули кахлі з коричневим розписом по білому фону. Російські і українські майстри виготовляли плитки тих же розмірів і пропорцій, що і в Нідерландах. Система розпису була майолікова: чоловий бік випаленої один раз плитки поливали рідким розчином білої олов'яної поливи, яка одразу ж тверднула. По ній тонкими пензликами наносили малюнок синьою (окисом кобальту) або фіолетово-коричневою (окисом марганцю) фарбами. Потім плитку поливали розчином прозорої свинцевої поливи і повторно випалювали [5, с. 45].

Сюжети розписів були досить різноманітні: чоловіки і жінки в костюмах XVIII ст. а також в античному одязі, вершники, воїни, мисливці, звірі, птахи, часто – біблійні події, побутові сценки з міського і сільського життя. Зображення на кахлях вписувалися в різноманітні обрамлення у вигляді картушів, іноді досить складного малюнку [4, с. 24].

Саме такими сюжетними малюнками прикрашені печі в двох центральних кімнатах Митрополичого будинку (перший поверх). В кімнаті, де відтворений інтер'єр митрополичої їдальні, встановлено піч з синьо-білими кахлями, на яких зображені жанрові сцени (фото 1). Піч має чітку ярусну структуру: цокольна частина прикрашена фігурними арками, в середньому ярусі розташовані кутові колонки-балясини, карниз – у вигляді зубчастого завершення – «корунки». Аналогом для неї послужила добре відома історикам архітектури піч з будинку «на Покорщині», в містечку Козельці Чернігівської області (фото 2). Збудований в середині XVIII ст., цей будинок належав родині Віри Григорівни Дараган, сестрі графів Олексія і Кирила Розумовських та її чоловікові Юхиму Дарагану, київському полковнику. Його інтер'єри з «поразительными печами, фресками и обоями невиданных сюжетов и чарующих красок» [3, с. 6] не збереглися, проте фото і опис однієї з печей можна знайти в публікації Г.К. Лукомського: «…из всех печей в Покорщине выделяется одна – с нежно-синим рисунком в круглых клеймах. Эта печь из иностранных кафлей. О том же говорит и общая архитектура печи» [3, с. 8].

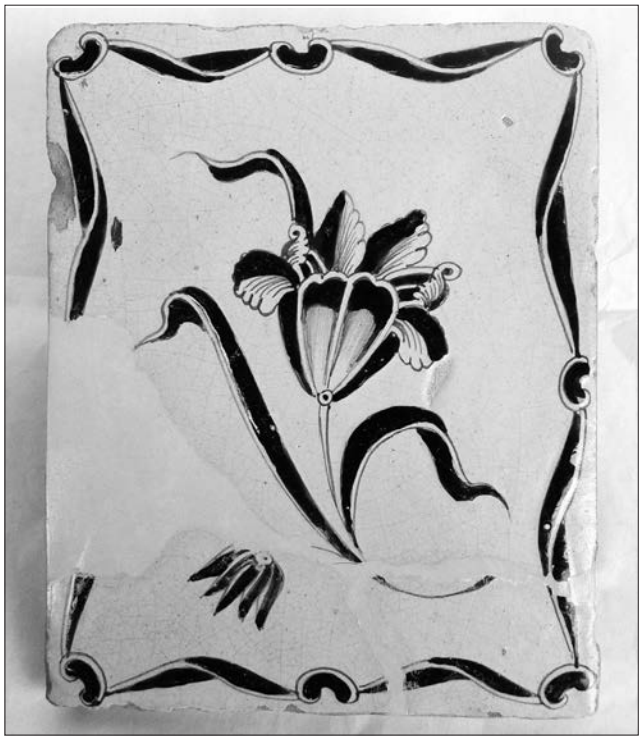

Фото 7. Кахля рядова. XVIII ст. Знайдена під час реставраційних робіт в Будинку митрополита у 2006 р. Фонди Національного заповідника «Софія Київська»

Друга відтворена піч знаходиться в приміщенні, де, за думкою науковців Заповідника, знаходилася первісна домова митрополича церква. На стінах цієї кімнати частково зберігся олійний живопис XVIII ст. з біблійними і євангельськими сценами, тому для розписів печі також обрані біблійні сюжети, виконані фіолетово-коричневою фарбою по білому фону. «Архітектура» цієї печі також цікава: цокольна частина прикрашена арками, що спираються на стовпчики-бази, карниз – у вигляді «зубчастого» завершення, що нагадує листя аканту (фото 3).

Окрім сюжетних малюнків, великої популярності в період бароко набули кахлі, на яких зображені різноманітні квіти, букети, складні композиції з листям і гілками. Такі печі збереглися в музеї Санкт-Петербурзької художньо-промислової Академії ім. О.Л. Штігліца, і саме вони послужили зразками для виготовлення ще двох печей в Будинку митрополита. Піч в кімнаті відпочинку (фото 4) прикрашають кахлі з простим і водночас вишуканим рослинним декором у вигляді стилізованих квітів і листя. Піч в приймальні (фото 6) обличкована кахлями із зображенням стилізованих тюльпанів, вміщених в стрічкоподібну рамку. В розписах цих печей реставратори чітко повторили автентичні зразки, знайдені під час ремонтно-реставраційних робіт, що проводилися у Будинку митрополита у 1989 та у 2006 р. (фото 5, 7).

Кахлі виготовлялися та розписувалися вручну майстами фірми «Гончарі», що була створена у 1986 р. як осередок відродження гончарства та кераміки. Майстри та худож-

ники цього творчого об'єднання працювали на багатьох київських об'єктах: брали участь в реставраційних роботах «Будинку з хімерами», у відтворенні Михайлівського Золотоверхого собору, Успенського собору Києво-Печерської лаври, собору св. Володимира в Херсонесі. За словами директора творчого об'єдання Т.П. Андрієнко, кахлі для Будинку митрополита виготовлялися за автентичними технологіями. Дуже серйозним і складним завданням було досягнення необхідного кольору. Точне попадання в колір до опалу виробу і після – це безліч кольоропроб шляхом підбору фарб. Складний і великий об'єм роботи – виготовлення форм, моделей і безпосередньо кахель – був виконаний керамічною мануфактурою В.В. Погребного.

Велику роль у підборі малюнків, кольорів, сюжетів відіграв також художник Борис Данилов, який разом з В.Ф. Отченашком ретельно вивчав надані зразки кахель і створював сюжети для «біблійної» печі. Борис Дмитрович Данилов – відомий художник декоративно-ужиткового мистецтва, член Національної спілки художників України (з 1990 р.), яскравий представник постмодернізму. Закінчив Львівську Національну Академію мистецтв, працює над створенням авторських форм у порцеляні – унікальних ваз, тарілей, абстрактних просторових обємів, розписаних у техніці надглазурного та підглазурного розпису. Здійснював творчі проекти на Порцеляновому заводі у Санкт-Петербурзі (у 1996 р.), Королівській порцеляновій мануфактурі в місті Аугартен (Австрія, у 1998 р.). Брав участь у багатьох всеукраїнських та міжнародних художніх виставках та симпозіумах. Роботи Б. Данилова зберігаються у багатьох музеях, приватних зібраннях України, США, Канади, Німеччини, Франції, Італії, Японії [9; 10, с. 48].

Окрім Данилова, над розписом кахлів працювали художники Дмитро і Євгенія Данилови, Світлана і Павло Яценко.

Підсумовуючи зібраний матеріал, слід зазначити наступне. На сьогодні в Києві нараховується близько десяти пам'яток цивільної архітектури XVII–XVIII ст., переважно в перебудованому вигляді, але в жодному з них не збереглися первісні інтер'єри. З огляду на це, під час реставраційних робіт в Будинку митрополита пріоритетним завданням стало максимальне збереження автентичних складових основних приміщень і доповнення їх відтвореними елементами, якими стали печі першого поверху. Використовуючи найкращі зразки архітектурно-декоративної кераміки XVIII ст., наші сучасники – реставратори і художники-керамісти – створили якісні реконструкції, які стали чудовим доповненням кімнат первісної обємно-просторової структури, окрасою експозиції музею «Будинок митрополита».

ПОСИЛАННЯ

1. Отченашко В.Ф., Ступнікова Я.О. Пам'ятка архітектури XVIII ст. Будинок митрополита (охор. № 1/3) Національного заповідника «Софія Київська». Проект реставрації та реабілітації. Реставрація інтер'єрів основних приміщень. Проект відтворення груб. Архітектурні рішення. Стадія Р. –К., 2006.

2. Отченашко В.Ф., Ступнікова Я.О., Шамраєва А.М. Пам'ятка архітектури XVIII ст. Будинок митрополита (охор. № 1/3) Національного заповідника «Софія Київська». Проект реставрації та реабілітації. Реставрація інтер'єрів основних приміщень. Проект відтворення груб. Історична довідка. – К., 2006.

3. Лукомский Г. Два таинственных двора Разумовских // Столица и усадьба. – Петроград, 1914. – № 16–17. – С. 3–8.

4. Маслих С.А. Русское изразцовое искусство XV–XIX веков. – М., 1983. – 274 с.

5. Лащук Ю.П. Українські кахлі IX–XIX ст. –Ужгород, 1993. – 81 с.

6. Колупаєва А. Українські кахлі XIV – початку XX ст. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевість. – Львів, 2006. –383 с.

7. Горбенко Є.В. Митрополичий будинок Софійського монастиря // Українське мистецтвознавство. – Вип. 6. – К., 1974. – С. 150–161.

8. Юрченко С.Б. Будинок митрополита Києво-Софійського монастиря у XVIII ст. // Архітектурна спадщина України. – Вип. 3. – Ч. II. – К., 1996. – С. 129–138.

9. Данилов Борис Дмитрович. – Енциклопедія сучасної України // http://esu.com.ua.

10. Чегусова З. Борис Данилов: фарфор par excellence // А.С.С. – К., 2001 – № 3. – С. 48.

Абрамова И.В. Реконструкция печей XVIII ст. в Доме митрополита Софии Киевской

Статья посвящена реконструкции печей XVIII ст., осуществленной во время ремонтно-реставрационных работ 2005–2008 гг. в памятнике архитектуры XVIII – начала XX ст. Доме митрополита Национального заповедника «София Киевская». Раскрывается научное обоснование реконструкции, подается информация об авторах и исполнителях воссозданных печей в помещениях I этажа.

Ключевые слова: *кафелные печи (грубы), роспись, реконструкция (воссоздание).*

Abramova I.V. Reconstruction of furnaces of the XVIII century in the Metropolitan House of st. Sophia in Kyiv

The article is devoted to the reconstruction of furnaces of the XVIII century committed during restoration works carried out in 2005-2008 in a monument of architecture XVIII – early. XX century Metropolitan's Residence of the National Reserve «Sophia». Disclosed scientific substantiation of reconstruction, contains information about the authors and performers played stoves in the rooms of the first floor.

Key words: *tiled stove (rough), painting, reconstruction (reproduction).*

15.03.2017 р.

УДК 303.4(477):725.94+902

V.I. Mezentsev
Yu.M. Sytyi
Yu.O. Kovalenko

BRIEF REPORT ON THE ARCHAEOLOGICAL FINDINGS AT BATURYN IN 2016

This article presents the results of the latest archaeological and architectural research on ceramic floor patterns and exterior decoration of Hetman Ivan Mazepa's palace in Baturyn and their Polish and Italian analogies. It also describes recently excavated finds, which broaden our knowledge about the wealth, culture, and lifestyle of the Cossack elite, architectural majolica, and metalworks in early modern Baturyn, as well as its commercial and artistic ties to Europe.

Key words: *Baturyn, Mazepa's palace, ceramic decoration, metal ornaments, accoutrements, arms, glazed stove tiles, porcelain figurine.*

In August 2016, the Canada-Ukraine archaeological expedition carried out its annual excavations in Baturyn, Chernihiv Oblast. From 2001, the Kowalsky Program for the Study of Eastern Ukraine at the Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS) at the University of Alberta, the Pontifical Institute of Mediaeval Studies (PIMS) at the University

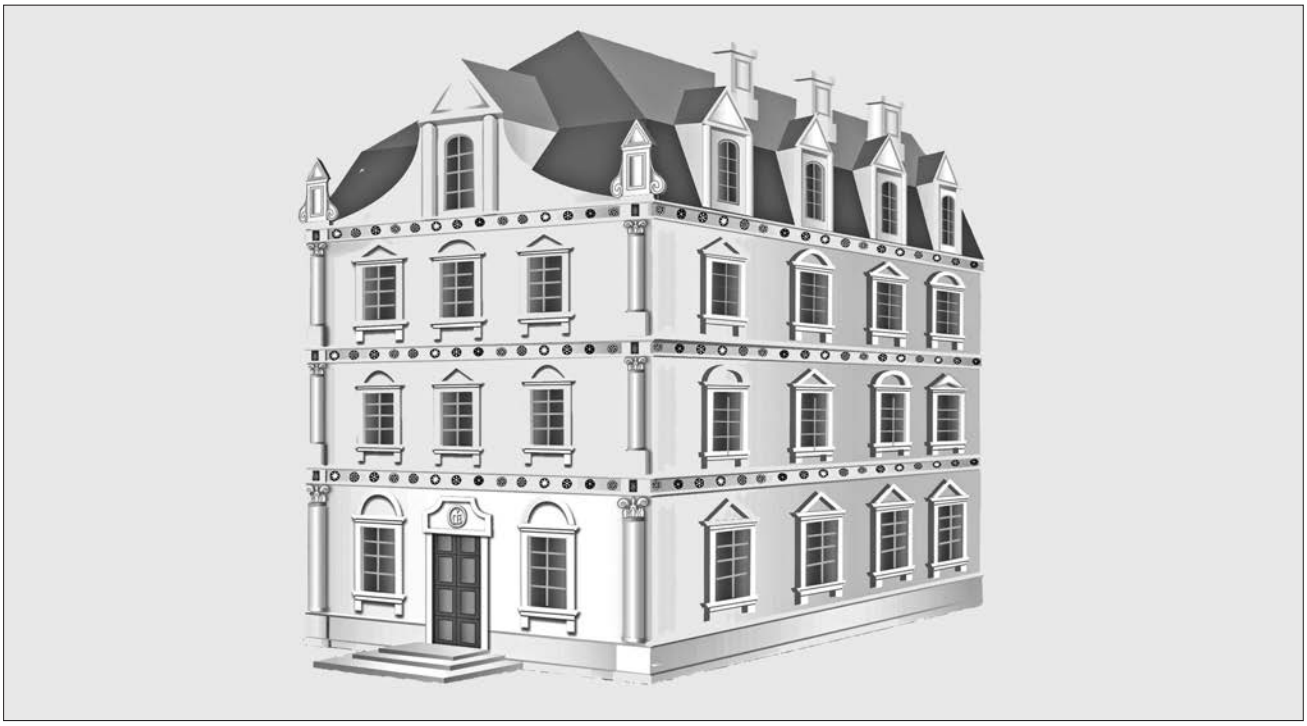

Fig. 1. Frontal and lateral elevations of I. Mazepa's palace in Baturyn before 1708. Hypothetical reconstruction by V. Mezentsev, computer graphic by S. Dmytriienko, 2016

of Toronto, and the Ucrainica Research Institute in Toronto, Canada, have sponsored the historical and archaeological research of Baturyn of the Cossack era. Prof. Volodymyr Kravchenko, Director of CIUS, heads the Kowalsky Program. The W. K. Lypynsky East European Research Institute Inc. in Philadelphia, the United States, awarded a generous grant for the archaeological investigations of early modern Baturyn during the 2016–2017 academic year. The Chernihiv Oblast State Administration also contributes annual subsidies for the excavations in the town.

In 2016, about 70 students and scholars from the National University of Chernihiv, Hlukhiv National University, Sumy State University, and the National University of the Kyiv Mohyla Academy took part in the Baturyn archaeological expedition. It was led by Dr. Viacheslav Skorohod and Yurii Sytyi of Chernihiv National University. Yurii Kovalenko, M.A., of Hlukhiv National Preserve participated in the excavations at Baturyn and examination of its findings. Dr. Volodymyr Mezentsev (CIUS) is the Canadian executive director of the Baturyn archaeological project. Prof. Zenon Kohut, the eminent historian of the Hetmanate and former director of CIUS, is the academic adviser of this undertaking. The noted historian of Chernihiv principality, Prof. Martin Dimnik (PIMS), has also participated in the study of Baturyn and dissemination of results [1].

Between 1669 and 1708, Baturyn was the capital of the Cossack state, or Hetmanate, and reached the pinnacle of its urban development under the illustrious reign of Hetman Ivan Mazepa (1687–1709). In 1708, while quelling Mazepa's military resistance to Moscow's absolutist rule in central Ukraine, the Russian army totally ravaged the town. The last hetman of Left-Bank Ukraine, Kyrylo Rozumovsky (1750–1764), rebuilt and repopulated Baturyn and appointed it as the capital of the Cossack state again. Until his death in 1803, he promoted its local economy, reviving the town's commercial and cultural contacts with the West. While Ukraine was stateless, the former hetman capital steadily declined and lost urban features, becoming an insignificant rural settlement in the Soviet era.

The 2016 expedition continued to excavate the remnants of I. Mazepa's manor in Honcharivka, the suburb of Baturyn. Prior to 1700, the hetman built there a richly decorated masonry palace consisting of three stories and an attic. In 1708, his principal residence was destroyed by Russian troops.

V. Mezentsev's examination of the numerous fragments of ceramic floor tiles from the Honcharivka palace found during our excavations in 2009–2014 has shown that nine floor pavement designs were used in its superstructure. Floors were made of hexagonal, octagonal, square, rectangular, and triangular tiles of various sizes. Many of them were glazed flask-green and sky-blue, while others are plain terracotta [2].

A comparative analysis has revealed that the tiles' shapes and adornments and the methods of flooring in the Honcharivka palace have extensive analogies with those found in early modern basilicas, abbeys, palaces, castles, university campuses, and town halls in Warsaw and Krakow, Poland, as well as Florence, Pistoia, Tuscany, and Bologna in Italy. Most likely the reconstructed floor patterns and inlays of I. Mazepa's palace first appeared in northern Italy during the Renaissance and were transferred via Poland to Ukraine in six-

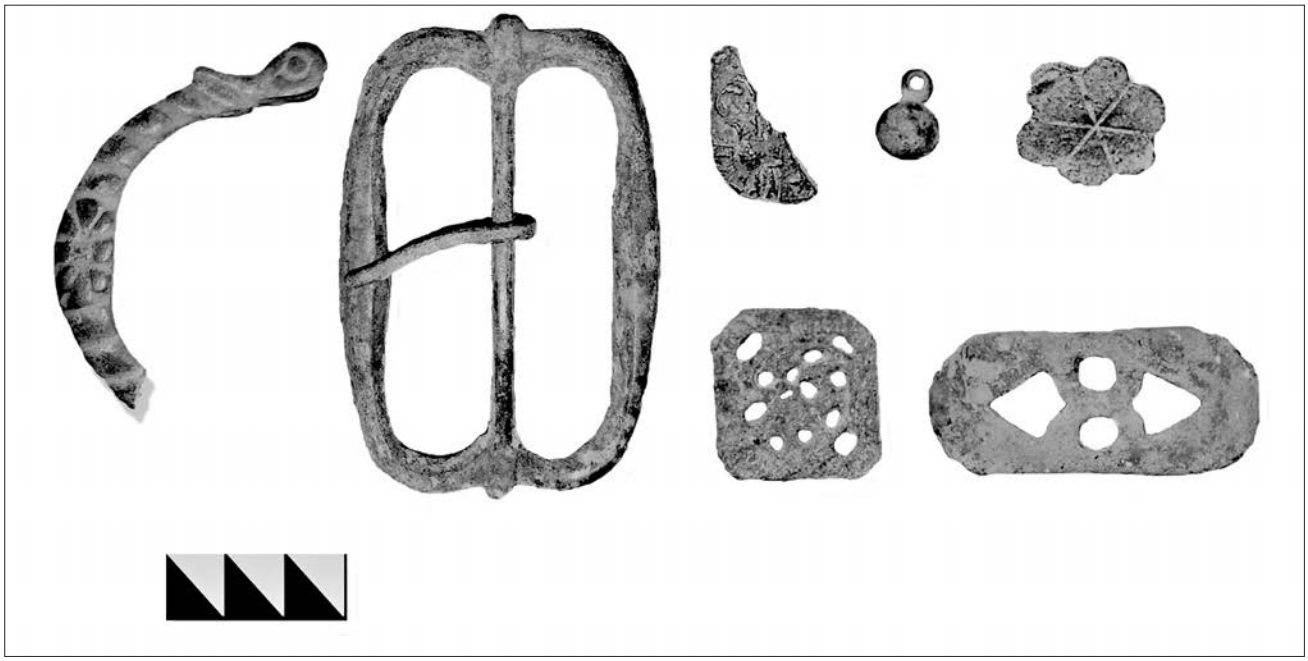

Fig. 2. Bronze clasps and decorative appliqués from Cossack belts and horse harnesses, and a copper button, 17th -18th c. 2016 Baturyn excavations. All photos by Yu. Sytyi

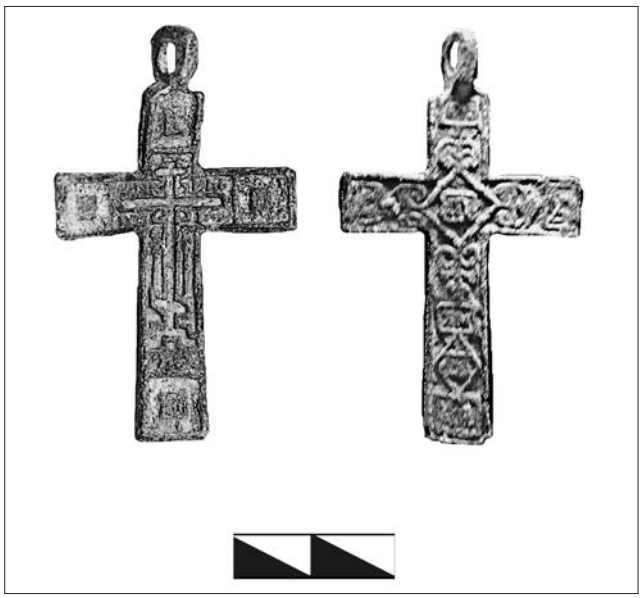

Fig. 3. Front and back of the 17th-century patterned bronze neck cross discovered in the southern suburb in 2016

teenth and seventeenth centuries [3].

The hetman probably instructed his architects and decorators not only to borrow Western baroque architecture for his Baturyn residence, but also to include the fashionable floor pavements from seventeenth-century aristocratic palaces or villas in the Polish-Lithuanian Commonwealth or Western Europe. Analysis of a 1744 drawing of the palace ruins from the collection of the National Museum in Stockholm suggests that its architectural design and ornamentation belonged to the style of the mature Central European baroque. At the same time, archaeological sources indicate that the palace frieze of entablature was adorned with eye-catching multicoloured glazed ceramic rosettes–a hallmark of seventeenth- and eighteenth-century ecclesiastical structures in Kyiv. Thus, the impressive exterior and interior embellishments of the Honcharivka palace represented a mixture of Western and Ukrainian (more precisely, Kyivan) baroque decorative techniques (fig. 1).

The application of nine ceramic floor patterns, many of which were finished with green and rare blue enamel, of nearly 30 types of glazed polychrome stove tiles, six kinds of façade rosettes, and two variants of heraldic slabs testify to the exceptionally rich and imposing adornment of I. Mazepa's main residence in Baturyn. It was unrivalled among all the known houses of other hetmans, high-ranking officers, and officials of the Cossack realm. V. Mezentsev and Serhii Dmytriienko (Chernihiv), the Baturyn archaeological expedition's graphic artist, using a computer photo collage method, have prepared unprecedented hypothetical reconstructions of two living chambers and the grand hall of the ruined Honcharivka palace [4].

In 2016, in the former fortress and the southern suburb of Baturyn, archaeologists excavated remnants of seventeenth- and eighteenth-century timber dwellings of the Cossacks and burghers. They found there: 11 silver and copper Polish and Russian coins, three fragments of copper rings, four copper buttons, four bronze clasps and six decorative appliqués from Cossack leather belts and horse harnesses, an iron horse stirrup, four lead musket bullets, four flint pieces from flint-lock rifles, the fragment of a bronze hilt guard of a rapier, a lead seal, an iron lock and key, and a ceramic game chip of this time (fig. 2). Several noteworthy finds are described below.

In the southern suburb, a small bronze neck cross was unearthed (fig. 3). Its arms are gradually broadened toward the

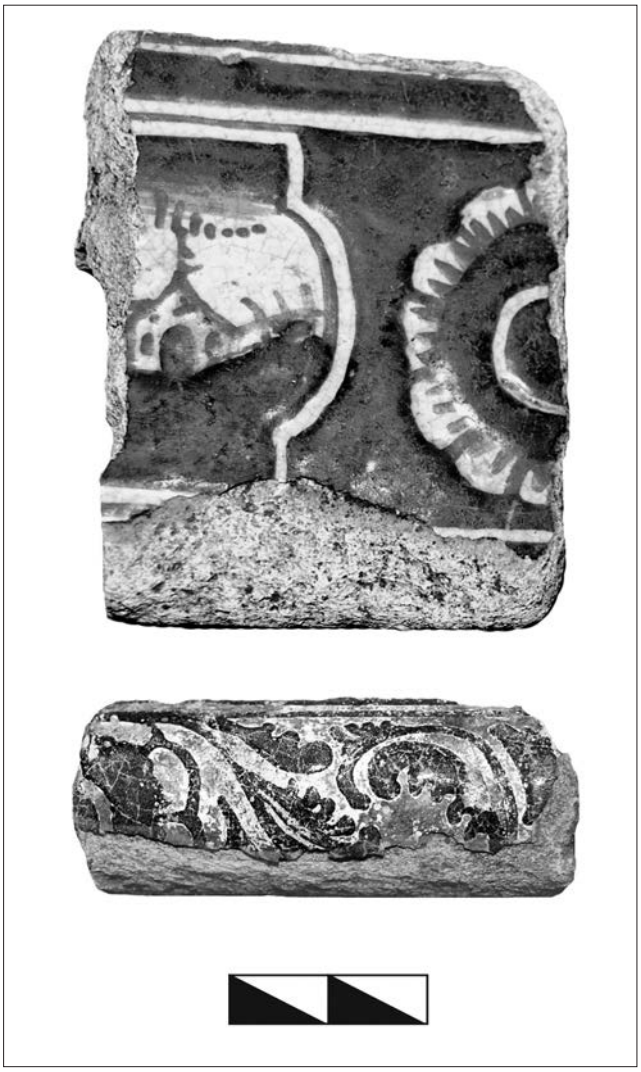

Fig. 4. Fragments of 18th-century Dutch-style ornamented glazed ceramic stove tiles. Baturyn excavations in 2016

ends. On the front, it bears the relief of a three-barred Orthodox cross set atop a stepped figure representing Golgotha and the symbols of the Passion of Christ on both sides in keeping with Byzantine iconographic tradition. The back side is ornamented with relief geometric and floral motifs. Traces of white enamel give Yu. Kovalenko reason to assume that this cross was produced in a professional workshop and thus relatively expensive. He dates it to the seventeenth century.

Several silver, billon, bronze, tin, and lead neck crosses of similar shape with an inscribed relief Orthodox cross and the Golgotha symbol were discovered in the course of our excavations of seventeenth- and eighteenth-century graves near the site of the ruined Holy Trinity Cathedral (ca. 1692) within the fortress in 2007–2010. These crosses could have been manufactured in Baturyn before its destruction in 1708, or at some other centres of metal-casting in central Ukraine, and sold widely, particularly in the towns and monasteries that attracted the masses of Orthodox pilgrims.

In Baturyn's northern outskirts, the remnants of a seven-

Fig. 5. Broken 18th-century porcelain male statuette found in the Baturyn fortress in 2016

teenth- or eighteenth-century brick dwelling of a well-to-do person were located. It was identified as the suburban residence of Chancellor General Pylyp Orlyk, the closest associate and chargé d'affaires of I. Mazepa, who became hetman in exile in 1710–1742.

At this site were found shards of costly ceramic stove tiles of the Mazepa period. They are adorned with fine baroque relief flower patterns and covered with multicoloured glazing. In Yu. Kovalenko's view, one fragment features the depictions of a cannon barrel and Cossack hand-weapons. These may represent part of a larger heraldic composition now lost. Many burnt

stove tiles attest to the conflagration of P. Orlyk's residence during the sack of Baturyn in 1708. Our expedition will continue its archaeological investigation of his household next summer.

Near the extant late seventeenth-century masonry mansion of Judge General Vasyl Kochubei in Baturyn, the expedition uncovered portions of brick foundations, which supported a wooden structure thirteen metres wide. Yu. Sytyi asserts that this was an administrative building commissioned by K. Rozumovsky in the mid-eighteenth century and dismantled sometime in the nineteenth century. While excavating its debris, two fragments of narrow ceramic tiles that revetted heating stoves were found. These tiles have no relief, but are decorated with elaborate plant motifs of dark-blue and white enamel in a baroque Dutch style.

Within the fortress, archaeologists unearthed half of a larger rectangular ceramic tile with flat facing and images in this style (fig. 4). In previous years, five whole tiles of the same form and size were discovered in Baturyn. All of them are glazed cobalt blue and white and bear schematic graphic representations of early modern Western European houses and towers, as well as stylized birds inside figured white frames. Two symmetrical flowers flank the frame on both sides of each tile. Perhaps these elongated tiles were applied as decorative horizontal bands between rows of larger tiles facing heating stoves.

Although no stoves have survived from the two Rozumovsky palaces in Baturyn (1752 and 1799), many of their revetment ceramic tiles of various formats have been found over the years. They are glazed predominantly cobalt and white, but occasionally brown, green, and yellow. These tiles possess highly artistic depictions of early modern Western European urban landscapes, country houses, sailboats, people, birds, and flowers, as well as plant and geometric designs, especially along the margins, all executed in late baroque Dutch style. K. Rozumovsky likely imported the best and most expensive tiles from Holland for finishing the heating stoves or fireplaces at his ambitious palatial residences and state administrative buildings. He could have also used some cheaper imitations of the fashionable Delft blue tiles, which were manufactured in Russia from the Petrine era and locally in Baturyn since 1750.

While excavating the fortress, for the first time in Baturyn, archaeologists discovered a remarkable tiny porcelain figure of an elegantly-dressed gentlemen in eighteenth-century European clothing (fig. 5). Unfortunately, his head and part of the right hand are broken off. This statuette was fashioned in a realistic manner, but without small details. It was somewhat coarsely painted in blue, red, apple-green, gold, dark-brown, and black colours. These observations point to the mass production of such figurines for a broad market. V. Mezentsev believes that it was a product of the porcelain factory in Meissen, Saxony, and brought to Baturyn during K. Rozumovsky's time. The statuette could have stood on display in the house of a wealthy resident or served as a toy for his children. The finds of the valuable German porcelain sculpture and the Dutch-style glazed ceramic stove tiles provide insight into the Westernization and prosperity of the Baturyn elite during the second half of the eighteenth and early nineteenth centuries.

The 2016 excavations in Baturyn have yielded several rare and significant artefacts for the study of interior adornment of residences and administrative buildings as well as the culture and lifestyle of the hetmans, Cossack officers (*starshyna*), or the gentry (*shliakhta*). New archaeological data have also advanced our knowledge about local production of metal ornaments, accoutrements, arms, and the architectural majolica in the town, as well as its trade imports and artistic influences from Western Europe and Russia in the seventeenth and eighteenth centuries [5]. The Canada-Ukraine expedition will resume its field explorations in Baturyn next summer.

ENDNOTES

1. The first version of this report has been published in Canada in the electronic bulletin of the University of Ottawa. See Martin Dimnik and Volodymyr Mezentsev, «Excavations at Baturyn in 2016», *Canadio-Byzantina*, no. 28, January 2017, pp. 12–16 (https://www.academia.edu/31437525/Canadio-Byzantina_no.28_January_2017_).

2. Мезенцев В. Мощення підлог палацу І. Мазепи у Батурині: комп'ютерні реконструкції та порівняльний аналіз // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 8. – К. – Глухів, 2015. – С. 133–144; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. Археологічні дослідження у Батурині 2013–2014 рр. Палаци Івана Мазепи та Кирила Розумовського. – Торонто, 2015. – С. 14–25; Mezentsev V. «Update: Baturyn Excavations in 2014–2015», *The Ukrainian Weekly*, vol. LXXXIV, no. 4, Parsippany, N. J., January 24, 2016, pp. 16–17. See also note 3.

3. Мезенцев В. Західні аналогії конструкцій підлог Мазепиного палацу в Батурині // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 9. – К. – Глухів, 2016. – С. 196–210.

4. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Розкопки у Батурині 2015 року. Реконструкції інтер'єрів палацу Івана Мазепи. – Торонто, 2016. – С. 9–22; Mezentsev V. «Baturyn Archaeological Update. Reconstructing the Interior of Mazepa's Palace», *Ukrainian Echo*, vol. 30, no. 33, Toronto, November 15, 2016, pp. 1–2.

5. Ситий Ю., Мезенцев В., Скороход В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. у 2016 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 2016.

Мезенцев В.І., Ситий Ю.М., Коваленко Ю.О. Короткий звіт про археологічні знахідки у Батурині 2016 р.

Стаття підсумовує результати останніх архітектурно-археологічних досліджень типів мощення керамічних підлог і декору екстер'єру палацу гетьмана Івана Мазепи у Батурині, їх польських та італійських аналогій. Також розглядаються знахідки з розкопок 2016 р., які доповнюють наші знання про багатство, культуру й побут козацької еліти, архітектурну майоліку і металеві вироби ранньомодерного Батурина, його торгові та мистецькі зв'язки з Європою.

Ключові слова: *Батурин, Мазепин палац, керамічний декор, металеві оздоби, спорядження, зброя, полив'яні пічні кахлі, порцелянова фігурка.*

Мезенцев В.И., Сытый Ю.Н., Коваленко Ю.А. Краткий отчет по археологическим находкам в Батурине 2016 г.

В статье изложены результаты последних архитектурно-археологических исследований типов мощения керамических полов и декора экстерьера дворца гетмана Ивана Мазепы в Батурине, их польских и итальянских аналогий. Также рассматриваются находки из раскопок 2016 г., которые дополняют наши знания о благосостоянии и быте казацкой элиты, архитектурной майолике и металлических изделиях раннемодерного Батурина, его торговых и культурных связях с Европой.

Ключевые слова: *Батурин, Мазепин дворец, керамический декор, металлические украшения, снаряжение, оружие, поливные печные изразцы, фарфоровая фигурка.*

19.03.2017 р.

УДК 904:930.2:003.072(477.51)

С.В. Подлевський

КОМПЛЕКС ГРАФІТІ В НАРТЕКСІ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ В ЧЕРНІГОВІ

Стаття присвячена комплексу графіті, що були знайдені на фрагментах фрески в нартексі Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові.

Ключові слова: *епіграфіка, середньовічні графіті, Успенський собор Єлецького монастиря.*

За останні роки Успенський собор став об'єктом багатьох досліджень, результатом яких є значний список публікацій, присвячених його архітектурі, фрескам та історії [1; 2]. Паралельно до цього автором даної статті та його колегами була здійснена фіксація та систематизація графіті в апсиді т. зв. «хрещальні», тобто капели у нартексі Успенського собору [3]. Тривають роботи по створенню загальної картограми графіті.

Після фіксації графіті в апсиді були розпочаті огляди інших фрагментів фресок храму на наявність надписів.

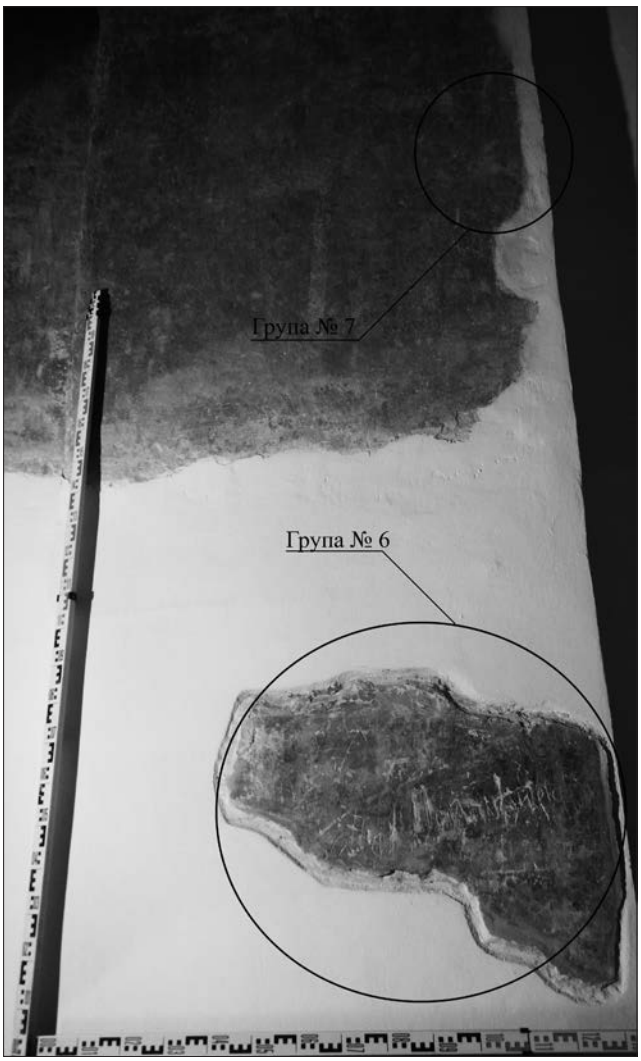

Рис. 1 Схема розміщення груп графіті в нартексі Успенського собору

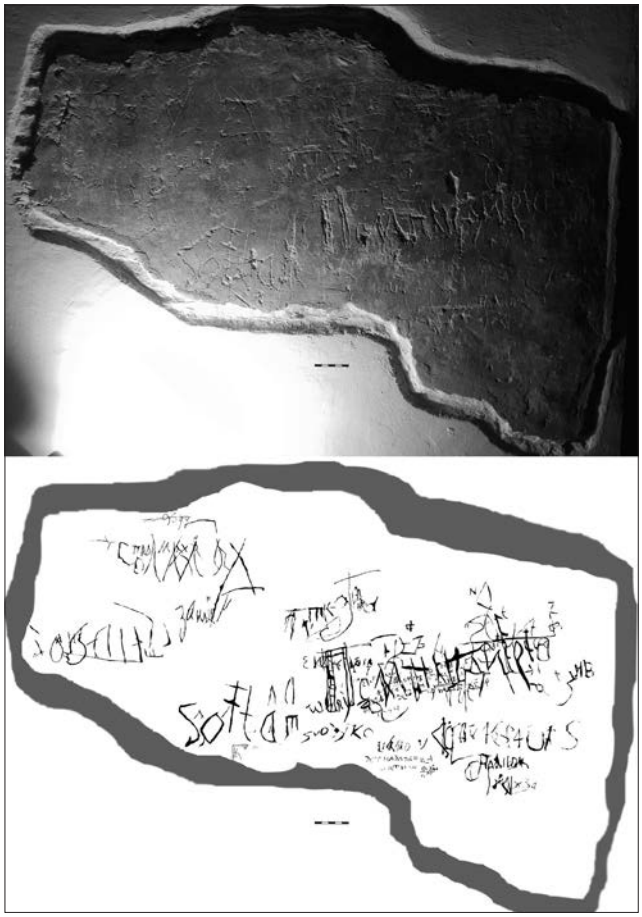

Рис. 2. Група графіті № 6

Результат виявився позитивним. У нартексі було знайдено комплекс кириличних та латинських (польських) надписів, котрі можна умовно датувати в межах XII–XVII ст. У даній статті будуть розглянуті дві групи надписів з цього комплексу. Вони зафіксовані на двох фрагментах фрески західної стіні нар тексу (Рис. 1). Відповідно до загальної авторської нумерації груп надписів в Успенському соборі, ці були визначені як № 6 та № 7.

Варто відмітити, що дана стаття не передбачає детального розгляду скорописних графіті, залишаючи їх аналіз наступним дослідникам. Надписи розглянуті у своїх сукупностях, і лише в місцях значного нашарування будуть виділятися окремі шари згідно їх палеографії і специфіки написання.

Першою буде розглянута група № 6. Вона розташована на значному за площею фрагменті давньої фрески, на висоті від 146 см до 125 см від підлоги (Рис. 2). Хронологія представлених тут кириличних надписів є досить широкою: від середньовічного уставного письма до ранньомодерного скоропису. Латинських графіті дещо менше. Всі вони пов'язані з періодом перебування Чернігівщини у складі Речі Посполитої (1618–1648 рр.).

Найбільш читабельним в даній групі є надпис **SOLTA(M)** (Рис. 3). Він складається з 6 досить чітких літер. Лише остання літера **M** має пошкодження, що ро-

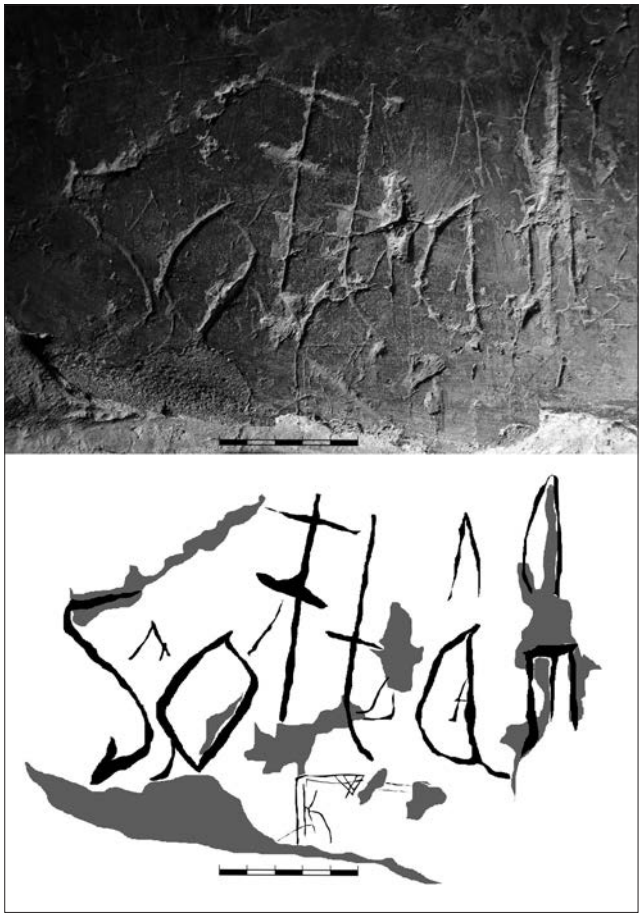

Рис. 3 Латинське графіті XVII ст. Solta(m)

бить її визначення відносним. Поперечні мачти в третій літері можуть бути випадковими продряпинами. Можливо інтерпретувати даний напис як польську шляхетську фамілію **Soltan**. Це не суперечить загальному датуванню латинських надписів в Успенському соборі, тому є досить ймовірним.

Над надписом **SOLTA(M)** зафіксована велика група пошкоджених графіті, які можна теоретично атрибутувати як кириличний скоропис XVII ст. Надписи частково перекривають один одного, та, можливо, перебивають інші, більш ранні (Рис. 4). Вгорі над даною групою, на краю фрески, є фрагмент перекресленого надпису з арабськими цифрами. В ньому можна приблизно виокремити 4 цифри: **(1)643**. Припустимо, що це залишки латинського графіті з датою, яке пізніше намагались знищити. Чи пов'язані між собою дата та група скоропису – сказати важко. Вони можуть бути синхронними, проте більш ймовірно, що кирилична група написана пізніше.

Певним продовженням цієї групи є ряд графіті в центрі (Рис. 5). Це чотири надписи, що частково перекривають більш ранній кириличний надпис. Перший з них має значні пошкодження, що ускладнює його інтерпретацію. Найбільш вірогідно, що це кириличний скоропис XVII ст.

Нижні три графіті можна визначити як латинські. Вони накладаються на великий кириличний надпис та в порівнянні з іншими слабше прорізані. Гіпотетично їх можна визначити як імена: **EWH(E)NI(A) // W(O)N(Y)A // (?) SVOYK(O)**. Це могли бути як скорочення від повних імен, так і своєрідні прізвиська. Аналогічно до інших латинських графіті в Успенському соборі їх можна віднести до першої половини XVII ст. Чи створені ці графіті власне поляками, питання дискусійне, оскільки місцеве населення також могло використовувати в цей час латиницю.

Рис. 4 Кириличний скоропис XVII ст.

Великий кириличний надпис, що був згаданий вище, є центром значного скупчення графіті (Рис. 6). В ньому можна умовно виділити три шари:

1) пізні кириличні графіті;

2) великий кириличний надпис поминального характеру;

3) багаторядковий кириличний «текст».

Пізні кириличні графіті представлені лише фрагментами і літерами, що ускладнює їх інтерпретацію. З них можна виділити невелику групу вгорі – справа від центрального надпису. Її приблизне прочитання: **ȝ(O).. / (?) ЄВ(ѡ)Ф(є)РКȣ[1].** Цей надпис був, скоріш за все, пам'ятним та містив дату, про що свідчить закінчення **РКȣ** (року). Однак кінець рядка, з гіпотетичною датою, має значні пошкодження, що не дає змоги встановити чітке датування. Втім особливості написання та певне тяжіння до скоропису дають змогу віднести надпис до XVII ст.

Трохи нижче даної групи було зафіксоване інше графіті, яке також можна віднести до пізніших надписів.

1. Дрібним шрифтом в дужках позначені виносні літери над рядком.

Рис. 5 Графіті XVII ст.

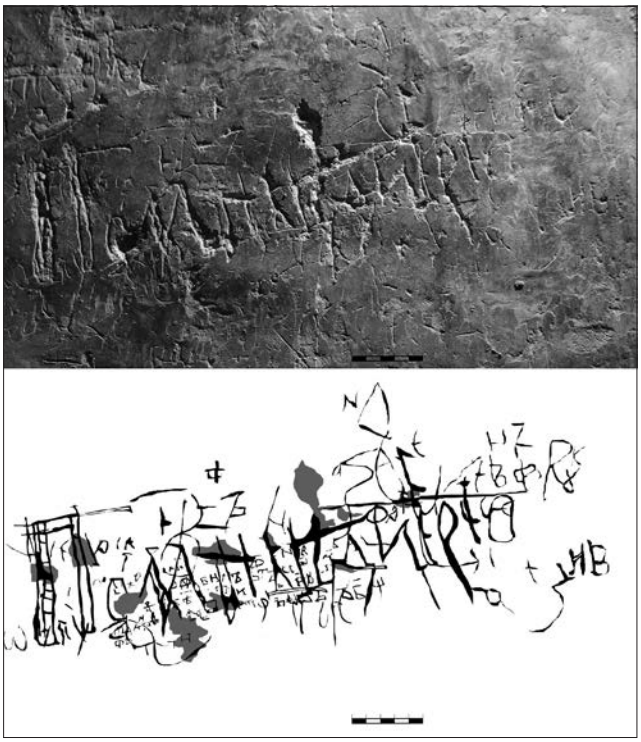

Рис. 6 Скупчення графіті навколо поминального надпису: ПОМ(є)NЬИГДИЄРЄ

Воно читається як: +K**NB**. Інтерпретувати його як слово не здається можливим, враховуючи відсутність титла. Можна було б припустити його числове значення, у такому разі виходить число 752. Проте більш вірогідно, що хрест перед графіті міг позначати тисячу в першій літері, і тоді число було б датою 7052 (1544). Особливості написання літер відповідають даній даті, хоч і досить умовно, оскільки для чіткого палеографічного датування трьох літер недостатньо.

Другий шар графіті містить великий поминальний надпис, що приблизно прочитується як: **ПОМ(є)N(Ь/И) ГДИЄР(Є/Ю)**. У першому слові можна допустити виносне є під титлом над літерою **М**. Однак дискусійним залишається виділення літер **(Ь/И)**, що переходять в скорочення **ГДИ** (Господи). Значна вибоїна у цьому місці

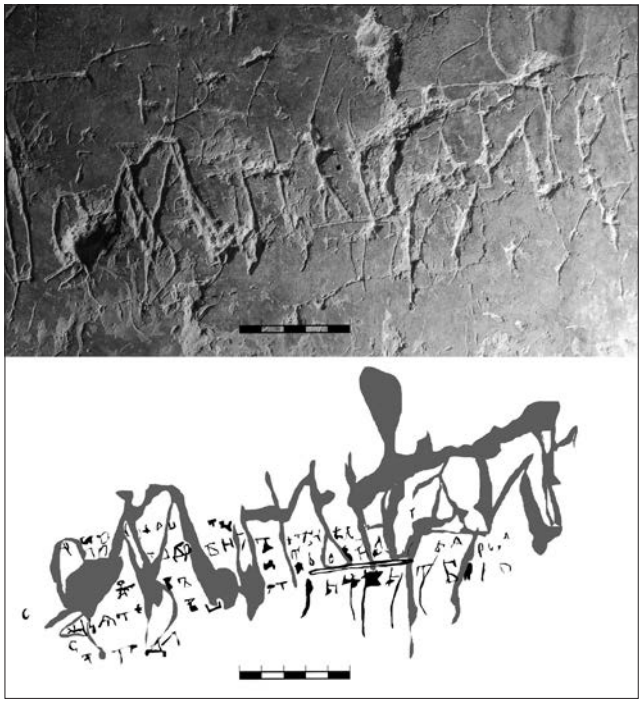

Рис. 7. Графіті середини XI – початку XIV ст. під поминальним надписом

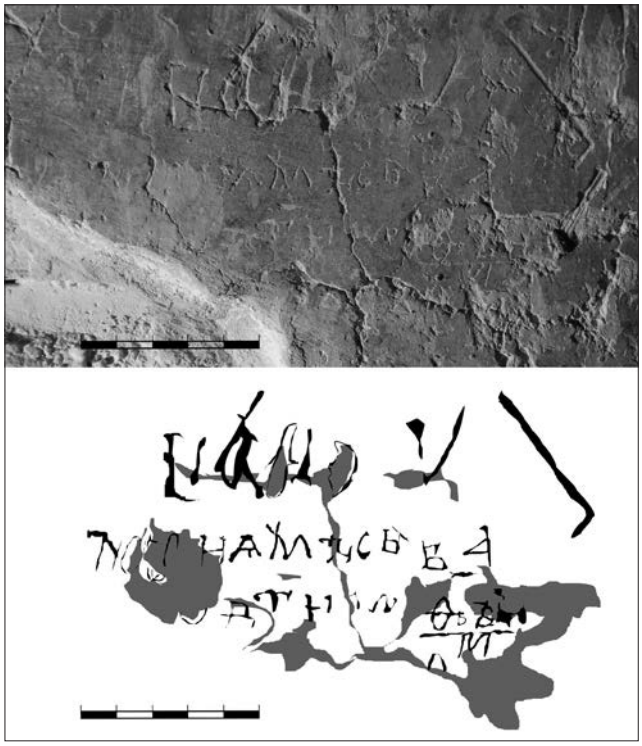

Рис. 8. Кириличне графіті XIV ст. та початок латинського надпису XVII ст.

досить сильно спотворює графеми деяких літер, що робить припущення відносним. Остання літера, скоріш за все, **Є.** Тоді дотичний овал міг бути фрагментом іншої графеми. Не можна також виключати наявності інших виносних літер, які досить проблематично виділити з суміжних нашарувань. Загалом надпис можна тлумачити

Палеографічна таблиця до надпису: **ПОМ(є)NЬИГДИЄРЄ(.)**

Графема	Датування	Примітка
П основний вид	((1025 – 1450))	
П виступ вгорі	((1025 – 1200) – 1300))	Ознака непевна
О основний вид	((1025 – 1450))	
О плаский верх	((1025 – 1360))	Ознака непевна
М основний вид гострі	((1025 – 1450))	
М з верхніми засічками	((1025 – 1280) – 1450))	
М з нижніми засічками	((1025 – (1160 – 1380) – 1450))	
М з провисаючою петлею і нахиленими мачтами	((1025 – 1450))	
Є вертикальне	((1025 – 1450))	Ознака непевна (виносне ?)
N основний вид з перемичкою	((1025 – 1450))	
N з високою перекладиною	((1320 – 1450))	
Ь з вертикальною мачтою	((1025 – 1450))	
Ь з верхньою засічкою	((1025 – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
И основний вид	((1025 – 1450))	Ознака непевна (лігатура ?),
И висока перекладина	((1300 – 1450))	Ознака непевна (лігатура ?),
Д основний вид гострі	((1025 – 1450))	
Д з верхньою засічкою	((1025 – 1400))	Ознака непевна
Д з довгими звичайними ніжками	((1025 – 1200)) // ((1280 – 1450))	
И з нахиленою перекладиною	((1320 – (1340 – 1450))	
И з короткими нижніми засічками	((1025 – (1120 – 1400) – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
Є вертикальне	((1025 – 1450))	
Є з язичком донизу	((1100 – 1400) – 1450))	
Р з округлою петлею та вигнутою мачтою	((1025 – 1450))	
Підсумок	((1320 – (1340 – 1380) – 1450))	

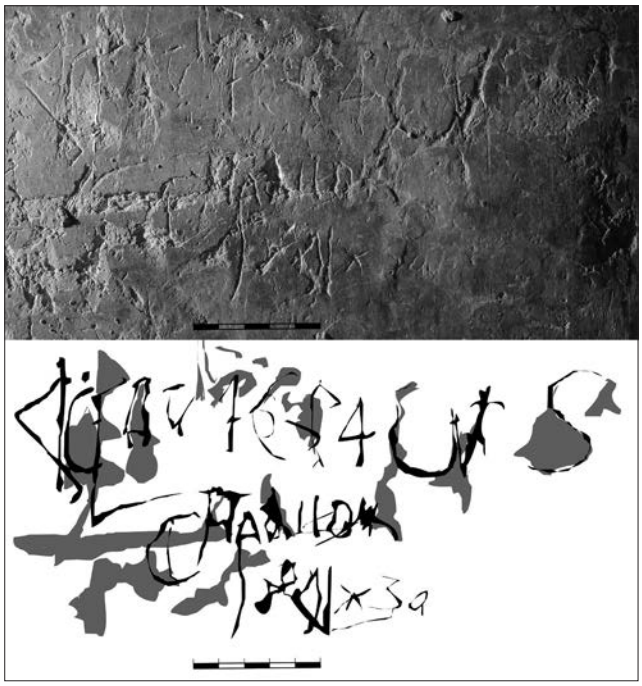

Рис. 9 Латинський та кириличний надписи з датами

як: **ПОМ(є)NЬИГДИЄРЄ(.)** Останні літери **ЄРЄ** припустимо є частиною слова «ієрєя» або «ієреїв». Проте, якщо допустити існування виносних літер, які не збереглись, то це міг бути і фрагмент імені. Окрім цього, у разі інтерпретації останньої літери як **Ю,** надпис можна тлумачити іншим чином: **ПОМ(є)NЬИГДИЄРЮ**. Тоді останнє слово буде власне чоловіче ім'я **Єра**, що по ономастиці прослідковується з початку XV ст. [4, с. 109].

Палеографічно надпис можна датувати досить широко XIV–XV ст. [5, с. 152–217]. У цілому це досить типова формула молитовного звернення в післямонгольський період, що серед надписів Успенського собору XV–XVI ст. зустрічається досить часто [3].

Останній третій шар – кириличний багаторядковий «текст» (Рис. 7). Він значно пошкоджений вже схарактеризованим поминальний надписом. «Текст» складається з п'яти рядків, які досить умовно зв'язані один з одним. Теоретично у його складі можна виділити окремі фрагменти слів, але через значні пошкодження це будуть лише гіпотетичні припущення. Палеографічно графеми напису датуються досить широко: середина XI – початок XIV ст. Таке широке датування може бути зумовлено поєднанням різних за часом появи графіті у складі «тексту».

Нижче вже схарактеризованого нашарування надписів було зафіксовано ще декілька графіті, які є останніми в групі № 6. Це два кириличних графіті та одне латинське з ймовірною датою. Вони знаходяться на рівні графіті **Solta(m)** і розподіляються на три умовні рядки.

Перший кириличний надпис знаходиться на краю фрески і значна його частина втрачена (Рис. 8). В ньому є два рядки: 1) (**N/M).(P)HA(X/M)ЪСЬ.(Б/Ц)А**

2)…**ТН.(М)(О)Ѳ(Ѣ)(?).** Загальні пошкодження ускладнюють детальну інтерпретацію. Перші дві літери можуть бути закінченням слова, що не збереглось. Дещо проблематичніше інтерпретувати іншу частину **HA(X/M)ЪСЬ,** оскільки (**X/M**) може бути лігатурою. Також через пошкодження фрескового тиньку є спірним виділення літер **(Б/Ц)** в кінці рядка. Якщо допустити саме літеру **(Ц),** то це, можливо, слово (**М)ЪСЬ.(Ц)А** – місяця. Тоді перше слово може

Палеографічна таблиця до надпису: **..м.(р)нѧмѣсь(ц)а// .тн(м)(о)ѳѣ(н)**

Графема	Датування	Примітка
М основний вид гостра	((1025 – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
М верхня засічка	((1025 – 1280) – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
Р кутом донизу криволінійна	((1160 – (1240 – 1450))	Ознака непевна (вибоїна),
Р з петлею в увесь рядок	((1240 – (1280 – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
Н основний вид	((1025 – 1450))	
Н верхні короткі засічки	((1025 – 1400) – 1450))	
ѧ язичок кутом	((1025 – (1140 – 1450))	
ѧ верхня засічка	((1025 – (1100 – 1220) – 1400))	Ознака непевна (витертість)
М основний вид гостра	((1025 – 1450))	
М верхня засічка	((1025 – 1280) – 1450))	Ознака непевна
Ѣ вертикальна щогла	((1025 – 1450))	
Ѣ щогла, що виступає над рядком	((1025 – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
С основний вид	((1025 – 1450))	
Ь петля з двома заломами	((1320 – 1450))	
Ь верхня засічка	((1025 – 1450))	
Ц платформа по низу рядка	((1025 – 1200) – (1300 – 1450))	Ознака непевна (витертість)
А основний вид гостра	((1025 – 1450))	
А верхня засічка	((1025 – 1320) – 1380) – 1450))	Ознака непевна (вибоїна)
Т основний вид	((1025 – 1450))	
Н основний вид	((1025 – 1450))	
Н верхні короткі засічки	((1025 – 1400) – 1450))	
М основний вид гостра	((1025 – 1450))	
М нижні засічки	((1025 – (1160 – 1380) – 1450))	
Ѳ основний вид	((1025 – 1450))	
Ѣ похила щогла	((1025 – 1450))	
Ѣ похиле коромисло	((1025 – 1260))	Ознака непевна (вибоїна)
Ѣ щогла виступає над рядком	((1025 – 1450))	
Ѣ верхня засічка	((1025 – 1200) – (1280 – 1400))	
Н основний вид	((1025 – 1450))	
Н верхні короткі засічки	((1025 – 1400) – 1450))	
Підсумок рядків	((1320 – 1380) – 1400))	

бути назвою місяця із закінченням **(Р)Нѧ**. У такому випадку прочитання: **Ноємбрнѧ мѣсьца – листопада місяця**.

Другий рядок зберігся гірше, однак припустимо прочитати його як ім'я: **ТН(М)(О)Ѳ(Ѣ)(Н)** – **Тимофій**. Палеографічно надпис має достатньо ознак, і тому датується досить чітко першою половиною – кінцем XIV ст. (відповідна палеографічна таблиця наведена нижче). Скоріш за все, це – пам'ятний запис, що зберігся частково. Встановити, про яку подію йшла мова, вже навряд чи можливо. Однак фіксація подібного надпису в період XIV ст. свідчить про далеко не такий значний занепад життя в монастирі, як прийнято вважати в літературі.

Латинський надпис так само має пошкодження і частково затертий. Умовно він починається над вище описаним графіті і з проміжками продовжується далі. У першому його фрагменті можна виділити **AN(O)(?)** (Рис. 8).

Другий фрагмент зберігся трохи краще. Він розпочинається фрагментами квадратних дужок, має декілька збережених літер та затерті цифри: **\SC(A).1(6)4(0). IS** (Рис. 9). Інтерпретувати це графіті можна як типовий латинський запис з датою та абревіатурою імені автора: **ANNO \ SC(A) 1640 IS**. Дата підтверджує відношення надпису до першої половини XVII ст.

Нижче знаходиться невелике кириличне графіті в два рядка, яке, судячи з усього, теж мало дату (Рис. 9). Його можна тлумачити як: 1) **(С)ПР(А)ЦО(Ж)** 2) **РОК(У).ꙁ҃А**. Перший рядок міг бути особистим ім'ям автора чи описом певної дії. Другий є початком дати «Року 7001..». Завершення дати затерте. Досить умовно її можна визначити як 7001 (від Створення Світу, відповідно – 1493 р. від Різдва Христового). Палеографія тяжіє до досить пізнього часу: кінець XV – початок XVI ст., відповідає наведеному тлумаченню.

Група надписів № 7 була зафіксована на фрагменті фрески, що знаходиться на висоті 285–328 см від підлоги. Всі графіті даної групи кириличні і відносяться до XVII ст. (Рис. 10). Серед нашарувань написів можна виділити 4 окремих графіті: 1) поминальний надпис; 2) фрагмент імені; 3) фрагмент поминального надпису; 4) пам'ятний запис з датою.

Перше знаходиться вгорі цієї групи, і є її верхньою межею (328 см від підлоги). У ньому можна виділити три рядки: 1) **ПОМЄНИ** 2) **ГДИ.(Р)А(Б)А**

3) **.Я(Н)(А)(?).** У цілому його припустимо тлумачити як типову формулу поминального надпису: **Помєни Гди (Господи) Раба (свого) (яна?)**. Початок третього рядка затертий, тому неможна чітко визначити, чи останні три літери є закінченням імені, чи повним ім'ям **Ян**. Палеографічно надпис має схожі риси з іншими в цій групі, та, ймовірно, був створений одночасно з ними. З огляду на це, припустиме датування всієї групи за датою в останньому графіті, про що мова піде пізніше.

Другий надпис знаходиться посередині групи і складається з трьох літер: **СОЛ**. Навколо нього багато вибоїн, навколишня поверхня сильно затерта, тому визначити, що саме це мало бути, навряд чи можливо. Однак у контексті інших надписів даної групи це могло бути ім'я одного з авторів графіті.

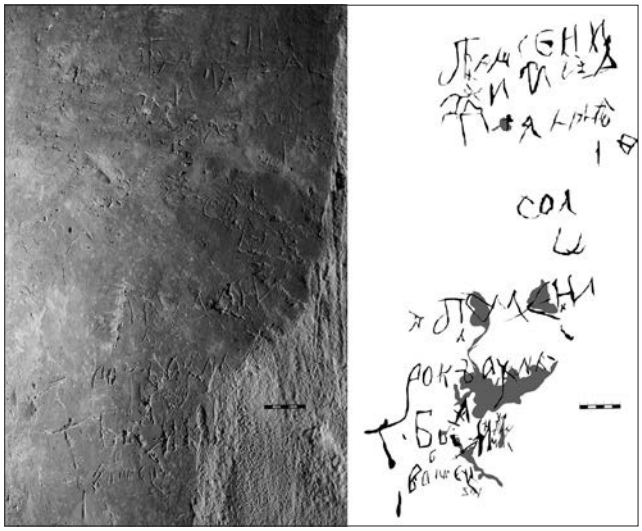

Рис. 10. Група графіті № 7

Третє графіті розміщено нижче і складається з 6 літер: **ПОМ(Є)НИ**. Це початок незакінченого або ж частково зруйнованого поминального надпису. Останнє неможна виключити через бокові втрати фрески. Графіка написання відповідає першому надпису. Втім варто відмітити деяку відмінність почерку та лігатуру **НИ** в кінці, що може свідчити про іншого автора.

Останнє, четверте, графіті розміщено в самому низі групи, за 285 см від підлоги. Вибоїни в деяких місцях спотворюють графеми; можна виділити три рядки: 1) **РОК8(.) АХN(Д)** 2) **(Т) БЫ(л)(Т)** 3) **ВА(с/б)(N/И)(с)ЄЦ**.

Перший рядок читається досить чітко «**року.165(4)**». Запис дати відбувається вже від Різдва Христового, перед якою, судячи з усього, був знак тисяч. Дещо непевно виділяється остання літера **Д**. Другий рядок включає пояснення до дати, що, вірогідно, читається як «**был тут**». Остання літера, скоріш за все, тримачтове **Т**, що є початком слова.

Останній рядок гіпотетично є ім'ям автора графіті. Пошкодження та неясні виносні літери не дозволяють чітко його визначити, однак можна зробити декілька припущень. Враховуючи корінь слова **ВАс**, найбільш ймовірно, що ім'я було похідним від імені **Василій** та звучати як **ВА(с)ИЛЄЦ**.

У цілому Група № 7 написана досить компактно і її палеографічні особливості цільні. Це дозволяє припускати написання графіті групою осіб в один короткий період. Дата у складі напису дозволяє віднести цю подію до 1654 року. Цікаво, що саме в цей рік відбулася Переяславська рада.

Звертає на себе увагу розміщення надписів в трьох метрах від сучасної підлоги. Її рівень на момент створення графіті невідомий, однак навряд чи він значно відрізнявся від нинішнього. У цьому зв'язку логічно припустити наявність в нартексі будівельних лісів, якими скористались автори для нанесення написів.

Тобто, можна говорити про здійснення в цей час в Успенському соборі ремонтних робіт. Як відомо, Іоанікій Галятовський стверджував, що такі роботи розпочалися під його керівництвом у 1670 році, а до цього храм перебував у запустінні. Однак не виключено, що вони розпочались раніше, водночас із відбудовою Іллінської церкви (1649 р.), а за Галятовського були завершені.

Проаналізований комплекс графіті в нартексі є своєрідним відображенням усієї історії Успенського собору Єлецького монастиря: від середньовічних надписів XII ст. до скоропису козацького періоду XVII ст. Особливо цікавими є надписи XIV–XVI ст., які дозволяють спростувати поширену в літературі тезу про запустіння монастиря в цей час. Більш того, один із поминальних надписів цього часу (група 6) може свідчити і про наявність в монастирі діючої структури на чолі з ієреєм.

Характер більшості знайдених надписів релігійний, лише графіті XVII ст. дещо порушують усталену традицію. Особливий інтерес становлять латинські графіті часів Речі Посполитої, які завдяки суміжному датуванню дають значну кількість інформації щодо життя монастиря та його відвідувачів в цей період. Іншим важливим аспектом є розміщення надписів в самому соборі. Досить високе розміщення окремих надписів може свідчити про різні ремонти та перебудови в середині храму, що не були зафіксовані офіційними джерелами.

Подальше дослідження усього комплексу надписів в Успенському соборі дозволить не тільки отримати нові джерела до вивчення вітчизняної історії означеного періоду, але і прояснити деякі темні сторінки в історії Чернігова.

Окремо, хотілося б подякувати О.Є Черненко, Т.Г. Новик, Т.А. Бобровському та І.Л. Калєчиц, які надали неоціненну допомогу в дослідженні цієї пам'ятки.

ПОСИЛАННЯ

1. История русского искусства в 22 томах. Том 1. Искусство Киевской Руси IX – первой четверти XII века. – М.: Северный паломник, 2007. – С. 489–490.

2. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века / О.М. Иоаннисян // Ruthenica. – К., 2007. – Т. 6 – С. 134–188.

3. Подлевський С. Поминальний надпис з апсиди Успенського собору // Матеріали чотирнадцятої міжнародної наукової конференції «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (25 травня – 3 червня 2016 р.) – К., 2016. – С. 115–116.

4. Веселовский С.Б. Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии. – М.: Наука, 1974. – 382 с.

5. Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990–1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. Том X. – М., 2000. – С. 430.

Подлевский С.В. Комплекс граффити в нартексе Успенского собора в Чернигове

Статья посвящена комплексу граффити, что был обнаружен на фрагментах фрески в нартексе Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове.

Ключевые слова: *эпиграфика, средневековые граффити, Успенский собор Елецкого монастыря.*

Podlevskyi S.V. The complex of graffiti's in narthex of Uspenskyi cathedral in Chernihiv

This article describes a complex of graffiti's that were found on frescoes fragments in narthex of Uspenskyi cathedral of Yeletckyi monastery of Chernihiv.

Key words: *epigraphic, medieval graffiti's, Uspenskyi cathedral of Yeletckyi monastery.*

20.03.2017 р.

УДК 725.94(477)

О.І. Травкіна

ІСТОРІЯ БУДИНКУ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ: ВІД СПОРУДЖЕННЯ ДО СЬОГОДЕННЯ

Стаття присвячена історії будинку Чернігівського колегіуму – визначній пам'ятці барокового мистецтва початку XVIII ст. Акцентується увага на ролі гетьмана Івана Мазепи у спорудженні будинку Чернігівського колегіуму. Висвітлюються архітектурні та конструктивні особливості споруди. Уточнюється призначення будинку та використання його упродовж XVIII ст. – XX ст.

Ключові слова: *будинок Чернігівського колегіуму, гетьман Іван Мазепа, чернігівський архієпископ Іоанн Максимович, трапезна, церква Всіх Святих.*

На краю Валу колишньої фортеці височить будинок Чернігівського колегіуму – яскравий зразок архітектури козацької доби, окраса стародавнього центру Чернігова. Сучасники пишномовно величали цей навчальний заклад чернігівськими Афінами, вертоградом Паллади, чернігівським Олімпом, віддаючи данину не лише бароковому, пануючому на той час, вітіюватому стилю, але й, вочевидь, прагнули, таким чином, підкреслити неабияке значення цього культурно-освітнього осередку всього Північного Лівобережжя України XVIII ст.

Не менш цікавою є історія будинку, відомого під назвою Чернігівський колегіум. Нині він є домінантою історичної частини міста, який добре оглядається з усіх її центральних пунктів. Актуальність його вивчення зумовлена дослідженням питання заснування Чернігівського колегіуму, меценатства гетьмана Івана Мазепи.

Будинок Чернігівського колегіуму був частиною комплексу приміщень колишнього чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря. Його складна об'ємно-просторова композиція об'єднувала церкву Всіх Святих з вівтарем, трапезну, дзвіницю, які були побудовані у різні часи. Вочевидь, первісно була споруджена у другій половині XVII ст. східна частина будинку – одноповерхова трапезна за часів чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Справу Лазаря Барановича на розбудову кафедрального монастиря продовжив чернігівський архієпископ Іоанн Максимович. У 1700 р. за сприяння та фінансування гетьмана Івана Мазепи Іоанн Максимович розпочав у кафедрі чимале будівництво. Відомо, що гетьман Іван Мазепа надав на його розбудову 10000 тисяч злотих.

Насамперед, побудували величну сорокаметрову дзвіницю, верхній ярус якої немовби скульптурно виліплений з восьми могутніх напівциліндрів, увінчаних фризом розеток та широким карнизом. Над входом до дзвіниці знаходилася закладна керамічна дошка з гербом гетьмана Івана Мазепи, що збереглася до нашого часу, і напис на якій свідчить, що дзвіницю було збудовано у 1700–1702 рр. «прещедрим даянием и иждевением» ясновельможного гетьмана. На її верхньому поверсі знаходилася церква в ім'я Іоанна

1. Будинок Чернігівського колегіуму. Поч. XVIII ст.

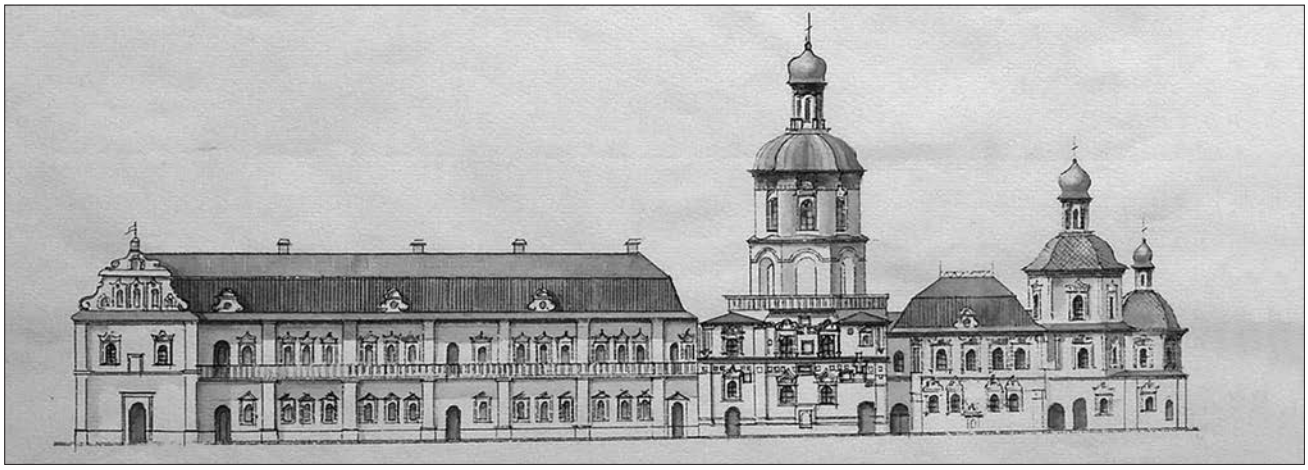

2. Будинок Чернігівського колегіуму. Поч. XVIII ст.

Предтечі, патронального святого гетьмана Івана Мазепи.

У присвяті книги «Зерцало от писанія Божественнаго» (1705 р.), яка була піднесена гетьману Івану Мазепі від Чернігівського колегіуму, написаній витончено та емоційно, з майстерно застосованою, досить складною художньою образністю, метафоричністю, характерними для стилю бароко, гетьман прославлявся за будівництво та прикрашання церков у Києві, розбудову Києво-Могилянської колегії: «Зрим Киево-Могилянские Афины, щедрою десницею Вашею Панскою каменным строением, и прав оутверждением оукрепленны», меценатство в Чернігові: «Сей Богоспасаемый Град Чернигов, Архиерейской Катедрою, Вашим же милостивным Рейментарским благодетельством, в мурах и в всяких благостосениях ныне, яков прежде небыст благонарочит, изряден, светел, и прекрасне» [1, арк. 5, зв], тобто розбудову кафедрального Борисоглібського монастиря. У «Зерцалі» мова йшла про будівництво, зокрема, монастирської дзвіниці з церквою на честь патронального святого Мазепи Іоанна Предтечі, вказується на надання Мазепою дзвону для дзвіниці, згадується тут і трапезна з церквою Всіх Святих, збудованою впритул до дзвіниці (нині цей корпус приміщень відомий як будинок Колегіуму): «Егда в дому архиерейском Черниговском мужества добродетелей воюющаго с душевными и телесными супостати, и горливаго к Богу восхождения, Триумфальный знак каменный сооружити благоволил еси колиос, Дзвонницу, на ней же церковь Божественная под именем патрона Вельможности Вашой святого Иоанна Предтечи. Аще не яко святая святых, обаче в ней, о здравии и спасении Вашей Реиментарской Милости святая святых выну приносится. Столпы многие на себе имели и изобретения и красоту, первее, бяху крепкие и высоки на осмъ десять лактей, второе имеяху верхи медяни, такожде и свети висяща медяние, кроме же инных всяких изрядных и премудрых оукрашений, имеяху, на себе яблока гранатовие. Не глаголим зде о высокости [по милости Вашей панской] строения каменнаго, вышше бо есть соломоновой, ибо самолюбезное вельможности Вашей оусердие к хвале Божой, самых небес досязает. Не глаголим от покровении медяном, не ново бо есть Вашой щедрой десници, и златом церковныя верхи оукрашати, о подобии соломоне, яко бо на соломоновых столпах яблока, тако на вашом панском колиосе дзвонничном, кимвал (дзвін – О.Т.) доброгласен власным коштом Вашим Рейментарским соделанный» [1, арк. 6]. Як бачимо, автор присвяти, намісник Борисоглібського монастиря, префект Чернігівського колегіуму Антоній Стаховський з захопленням описав величну дзвіницю, назвав її Тріумфальним знаком, порівняв зі знаменитою античною скульптурою – Колосом Родоським. Відмітив він міцність і висоту стовпів (висота яких сягала 40 м), мідну покрівлю, мідні висячі свічники, інше оздоблення: «яблока гранатовие», найімовірніше, – це елемент на *куполі* у вигляді кулі під основу хреста. У присвяті зазначено, що гетьман Іван Мазепа своїм коштом забезпечив дзвіницю «доброгласним кимвалом», тобто дзвоном.

Основа дзвіниці – четверик, на який опирається восьмерик нижнього ярусу, мав надзвичайно міцні фундаменти висотою 1,65 м, товсті стіни, до трьох метрів завтовшки, в середині яких розміщувалися внутрішні ходи.

О. Шафонський записав легенду про те, що під час риття фундаменту дзвіниці, глибина залягання якого сягала 5-ти метрів, у 1701 р. було знайдено срібного ідола [2, с. 264], тобто у дохристиянські часи на цьому місці могло знаходитися язичницьке капище. За розпорядженням гетьмана Івана Мазепи начебто з цього ідола виготовили срібні царські ворота для іконостасу Борисоглібського собору, які й нині є його окрасою. На нижній платівці воріт знаходиться герб гетьмана Івана Мазепи. Відомо, що срібні ворота виготовили в Німеччині, в м. Аугсбурзі, ювелірним майстром Пилипом Якобом Дренттветом, про що свідчать тавра на воротах [3, с. 20].

Одночасно з будівництвом дзвіниці надбудували другий поверх над трапезною, у східній частині якої облаштували трапезну церкву Всіх Святих з гранчастою абсидою та двома куполами. Двоповерхову трапезну з'єднали з дзвіницею критим переходом. Із заходу до дзвіниці прибудували двоповерховий корпус, в якому, певніше за все, розміщувалися класи Чернігівського колегіуму:

«…оучилищъ каменныхъ шестъ за скудность мейсца, под єдинымъ покровом» [1, арк. 15].

Таким чином, на початку XVIII ст. був сформований, видовжений по осі схід – захід, корпус приміщень уздовж північного муру Чернігівської фортеці і, відповідно, Борисоглібського монастиря, який складався з трапезної з церквою Всіх Святих, дзвіниці та приміщень Чернігівського колегіуму. В епітафії Іоанну Максимовичу, авторство якої приписують першому префекту Чернігівського колегіуму Антонію Стаховському, зазначалося:

«В дому архиерейском вся бяху древяна
Здания, а им вся с камене создана:
Трапеза, калокольна, кельи, палаты
И ограда, все то он потщася создати» [4, с. 50].

У літературі висловлювалося припущення, що роботами зі спорудження цього корпусу приміщень міг керувати російський зодчий Дмитро Аксамитов [5, с. 6]. Проте документальних підтверджень цьому немає. В композиції (архітектурний тип – корабель, коли церква, трапезна та дзвіниця розташовані в одну лінію), в особливостях архітектурного оформлення дзвіниці (нагадує вежу церкви Усікновення голови Іоанна Предтечі підмосковного села Дьяково (1547 р.) та в пишному декорі будинку ранньопетровського типу відчувається вплив московської архітектури XVII ст. Окрім барокового декору будинку Чернігівського колегіуму у вигляді складних сандриків-кокошників, розгорнутих рушників, вислих напівколонок, численних ніш, кольорових плиток, верхній ярус дзвіниці ззовні і в середині прикрашений керамічними іконами «Спас Нерукотворний» та «Богоматір Знамення».

Розбудова монастирських приміщень, численні ремонти існуючих вимагали чималих фінансових коштів, які надавали багаті жертводавці. 1768 р. у підніжжя південно-східного кута дзвіниці, у влаштованій вибитій ніші в цокольній частині в кам'яному саркофазі поховали купця Григорія Єнька. Гробницю було віднайдено під час реставраційних робіт, коли видалили пізні, ушкоджені на той час, облицювання мурів [6, арк. 1]. Вона виготовлена з вапняка, має розміри 178 х 66 х 40 см., оформлена у бароковому стилі: південний торець має форму фігурного картуша. В центрі картуша – вітіюватий вензель у формі рослинних пагонів, які утворюють букви Е і Г, третя – А чи Л. Уздовж бокового торця – напис також у картуші, облямований листями аканту, ушкоджений в декількох місцях: «1768 году апреля 5 числа с полночи…в день святаго мученика Феодула преставися раб божій Г(?) Енько купец черни[говский]… года…положено е[го те]ло». На протилежному кінці гробниці напис латиною прописними буквами, який зберігся частково «Deo? (Бог)…». Григорій Єнько, який міг бути похований у цій гробниці, належав до родини Єньків – найбагатших купців Чернігова. Їх торговий оббіг в кінці XVIII ст. сягав 200 тисяч карбованців. Вони вели активну закордонну торгівлю з Бреславом (Вроцлавом), Гданьском, Кенігсбергом. Діти з родини Єньків навчалися в німецьких навчальних закладах. На території фортеці знаходився двір Єньків з кам'яною Воскресенською церквою. Михайло Єнько, можливо, син Григорія, у 1772 р. побудував нову Воскресенську церкву для кладовища, а в дзвіниці влаштували теплий храм св. Григорія. Думається, що поховання купця Григорія Єнька в цокольній частині двох церков – Іоанна Предтечі, що на дзвіниці, та трапезної Всіх Святих – не було випадковим. Вочевидь тут, на почесному місці, поховали щедрого мецената, на пожертви якого підтримувалися та прикрашалися ці споруди.

Вважалося, що у будинку, нині відомого як Чернігівській колегіум, розташовувся перший навчальний заклад вищого рівня у Лівобережній Україні, який заснував у 1700 р. чернігівський архієпископ Іоанн Максимович. Писемні джерела свідчать, що в монастирській трапезній між трапезами ченців, через брак приміщень, відбувалися заняття з курсу філософії, який «за неимением для оной особливой избы преподается в трапезе кафедральной» [7, с. 771]. На сьогоднішній день корпус приміщень, який примикав до існучої нині частини споруди із заходу і де, найімовірніше всього, розміщувалися класи колегіуму від граматичних до риторики, не зберігся. Ці приміщення були розібрані після ліквідації Борисоглібського монастиря у 1786 р. А в уцілілій трапезній (верхи – два куполи церкви Всіх Святих розібрали) з дзвіницею (нині відомі як будинок Чернігівського колегіуму) на початку XIX ст. розмістили губернське казначейство. У великих підвалах з товстими стінами знаходилася комора для грошей, а над нею – рахункова кімната з пічкою та столами. На другому поверсі будинку розташувався також архів казенної палати, де в опечатаних скринях знаходилися цінні документи, гетьманські універсали. Є відомості, що у грошовій коморі зберігалися чималі суми «до сто тысяч рублей медной монеты» або ж, навіть, «до миллиона и более рублей» у скринях з внутрішніми замками та міцним окуттям. Грошова комора казначейства охоронялася трьома караульними постами: один – при вході до погребу, інший – позаду при «отверстиях погреба оной», третій – при вході до грошової комори.

На соборній дзвіниці (так стали називати дзвіницю у XIX ст.) знаходилося декілька дзвонів, у тому числі найбільший з усіх чернігівських дзвонів, який звався «Борис», вага якого сягала 570 пудів. Він був відлитий у 1772 р. київським майстром Іваном Коробкіним. Дзвін прикрашали зображення Богородиці, святого князя Володимира, святих Бориса та Гліба. Величезний дзвін мав надзвичайно приємний звук. Легенда розповідає, що звучання цього дзвону сподобалося князю Г. Потьомкіну. Він наказав зняти дзвін та відвезти до Катеринослава. Проте невдовзі Потьомкін помер, дзвін повернули, і він продовжував радувати своїм мелодійним звуком чернігівців. На жаль, доля цього дзвону, як і інших дзвонів, у радянські часи виявилася трагічною. У 1930 р., незважаючи на протести музейних працівників, його було скинуто з дзвіниці. Він розбився на три частини, які від-

правили на склад Рудметалторгу.

Після того, як у 1846 р. губернське казначейство перебралося в інше приміщення, в будинку Чернігівського колегіуму на другому поверсі розташовувалися квартири церковного причту: протодиякона та дияконів, на нижньому поверсі – гарно обладнана просфорня. Упродовж XIX ст. будинок неодноразово ремонтувався, переобладнувався в залежності від нових вимог та смаків. Бароковий декор фасадів, який не відповідав новим естетичним уподобанням, оскільки на зміну бароко прийшов класицизм зі стриманим декором, був поступово знищений: збиті наличники, сандрики, всі рельєфні частини, закладені ніші, стіні рівно затиньковані, закладено гранчасту апсиду церкви Всіх Святих.

До західної частини у кінці XIX ст. були прибудовані ганок з сіньми у стилі російської архітектури XVII ст. Тут розмістили іконно-книжкову крамницю, в якій торгували церковною літературою та іконами. На початку 20-х років XX ст., окрім крамниці, у підвальних приміщеннях дзвіниці та на першому поверсі знаходився єпархіальний склад, де зберігалося церковне майно: тканини, ікони, інші культові предмети, які призначалися для богослужбових потреб, можливо, також іконописна майстерня. Більшість цих матеріальних цінностей за рядянських часів були вилучені та передані в різні установи міста. Залишається невідомою доля півтори тисячі ікон, які призначалися для продажу в Чернігові, а також по всій Чернігівській єпархії.

Існують відомості про те, що у 30-х роках XX ст. будинок Чернігівського колегіуму використовувався під житло. У цей час підвали були переобладнані під бомбосховище. З 1941 р. будинок знаходився у розпорядженні Міністерства противоповітряної оборони, яке використовувало його під склади.

Під час Другої світової війни будинок Чернігівського колегіуму зазнав чималих руйнувань: покрівля згоріла, склепіння, карнизи, наличники зруйновані від пожежі і від ударів уламків бомб. Він був капітально відреставрований у 50–70-х роках минулого століття. У процесі кропіткої багаторічної праці архітекторів було досліджено основні етапи будівництва споруди та конструктивні особливості її частин, відновлено утрачений бароковий декор, залишки якого відкрилися на фасадах під час реставрації, відновлено гранчасту апсиду церкви Всіх Святих. Залишилися не відновленими «через брак вичерпної аргументації» два куполи цієї церкви [8, с. 168].

Нині у приміщеннях будинку Чернігівського колегіуму розташовуються адміністрація Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», фондосховища, реставраційна майстерня, єдина на Чернігівщині постійна експозиція іконопису XVII–XX ст., експозиція, присвячена історії Чернігівського колегіуму. З кожним роком зростає кількість відвідувачів колегіуму. Нині його виставки відвідують більше п'ятнадцяти тисяч туристів в рік.

ПОСИЛАННЯ

1.Зерцало от писанія Божественнаго. – Чернігів: Друк. Троїц.-Іллін. монастиря, 1705 – 71 арк.

2.Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание / А.Ф. Шафонский – К.: Универ. Тип., 1851. – 697 с.

3. Травкіна О. Мазепина брама. Царські срібні ворота іконостасу колишнього кафедрального Борисоглібського собору м. Чернігова / Ольга Травкіна – Чернігів: Друк РВК «Деснянська правда», 2007. – 34 с.

4. Фомин. С.В. Последний царский святой. Святитель Иоанн (Максимович) митрополит Тобольский, Сибирский чудотворец. Житие. Чудеса. Прославление. Служба. Акафист / С.В. Фомин – СПб.: Общество Святителя Василия Великого, 2003. – 702 с.

5. Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: зб. матеріалів ювіл. наук. конфер., присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Черніг. держав. пед. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка: Чернігів: Сіверянська думка, 2001. – 124 с.

6. Лист М. Говденко, 1998 р. – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», документальний фонд інв. № КН – 1514, ДФ – 656 – 2 арк.

7. Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии / М. Благовещенский // Черниговские епархиальные известия. (Ч. неофиц.). – 1903. – № 21. – С. 728–742.

8.Говденко М. Чернігівський колегіум / М. Говденко // Архітектурна спадщина України. – Вип. 5. – К. : НДІТІАМ; Головкиївархітектура, 2002. – С. 153–169.

Травкина О.И. История дома Черниговского коллегиума: от сооружения до современности

Статья посвящена истории дома Черниговского коллегиума – выдающегося памятника бароккового искусства начала XVIII в. Акцентируется внимание на роли гетмана Ивана Мазепы в строительстве Черниговского коллегиума. Освещаются архитектурные и конструктивные особенности сооружения. Уточняется назначение дома и использование его в течение XVII–XX вв.

Ключевые слова: *дом Черниговского коллегиума, гетман Иван Мазепа, черниговский архиепископ Иоанн Максимович, трапезная, церковь Всех Святых.*

Travkina O.I. The story of house of Chernihiv Collegium, from creation to nowadays

The article is devoted to the history of the house of Chernihiv collegium — an outstanding monument of baroque art early XVIII. The attention is focused on the role of hetman Ivan Mazepa in the construction of Chernihiv Collegium. Shown architectural and design features of the building. Clarifies purpose at home and use it within XVIII – XX th centuries.

Key words: *house of Chernihiv collegium, hetman Ivan Mazepa, archbishop of Chernihiv Ioann Maxymovych, refectory ,church of All Saints.*

06.02.2017 р.

УДК 725.94:791. 44(477. 51)

О.Л. Литовченко

ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ ЧЕРНІГОВА У ХУДОЖНЬОМУ ФІЛЬМІ «РОДИНА КОЦЮБИНСЬКИХ»

У статі йдеться про зйомки фрагментів художнього фільму «Родина Коцюбинських» у Чернігові 1969 р. Розкрито значення пам'яток архітектури міста у композиційному наповненні кінострічки, а також охарактеризовано процес спілкування акторів з пересічними городянами.

Ключові слова: *фільм «Родина Коцюбинських», знімальна група, пам'ятки архітектури.*

Кінематограф – один з видів мистецтва, який надійно увійшов у життя людей та виступає його складовою на шляху формування культурної свідомості та безперечно впливає на їх існування. Він є своєрідним віддзеркаленням розвитку суспільства. У свою чергу для дослідників

це додаткове джерело інформації, наочне підтвердження реалій певного населеного пункту. Сам же процес зйомок, позакадрове життя – історична, непересічна подія регіону.

Дослідники приділяють значну увагу вивченню історії кінематографу. В основному науковці звертались до висвітлення кінематографічних процесів на загальнодержавному рівні з точки зору мистецтвознавства. Увага фахівців також була зосереджена на політико-ідеологічному впливі органів державної влади на кіномистецтво [1; 2]. Поза увагою, однак, залишаються питання, пов'язані зі створенням кінофільмів на локальному рівні [3; 4].

Метою цієї статті є дослідження процесу кінозйомок фільму «Родина Коцюбинських» у Чернігові.

Чернігів – місто значних можливостей для реалізації творчих задумів кінорежисерів. Це одне з найдавніших літописних міст на теренах України. Зокрема, тут зосереджено п'ять храмів домонгольського періоду, пам'ятка підземної культової архітектури XI ст. – Антонієві печери, архітектурні об'єкти періоду козаччини, а також декілька історико-ландшафтних комплексів.

У Чернігові було відзнято чимало фільмів. «Родина Коцюбинських» – один з них.

Двосерійна кінокартина «Родина Коцюбинських», яку знімала Київська кіностудія художніх фільмів ім. О.П. Довженка (нині – Національна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженка), за своїми жанровими особливостями є кінороманом. Події, продемонстровані в ній, зображують життя України в до- та післяреволюційні роки першої половини XX ст. В основі сюжету – історія родини Коцюбинських у досліджуваний період [5, арк. 1]. Сценарій кінофільму відобразив основні догми радянської ідеології, які домінували у період створення картини, прославляючи більшовицьке керівництво та їхню політику. Це було характерно для практичної більшості кінострічок. Діячі, які в часи радянсько-української війни відстоювали самостійність України, за задумом фільму піддавались критиці та ототожнювалися з ворогами народу [5, арк. 2].

Сюжет фільму достатньо динамічний, а кінозйомки відбувалися у різних частинах міста. Деякі фрагменти кінокартини, що увійшли до першої серії, створювались у Чернігові в серпні-вересні 1969 р. Цей кінофільм є цінним відеоджерелом для дослідників, оскільки в картині можна побачити місцеві краєвиди та пам'ятки архітектури. Режисером фільму виступив Т. Левчук, який перед початком зйомок приїздив до Чернігова з метою збирання інформації про життя відомого діяча культури, класика української літератури – Михайла Коцюбинського, який упродовж п'ятнадцяти років з перервами мешкав у цьому місті. Кіномитця консультувала донька письменника – Ірина. Автором кіносценарію був О. Левада. Серед акторів, які знімались у фільмі у Чернігові, були О. Гай, Ю. Демич, Р. Ніфонтова, С. Лощиніна, О. Локтєв, К. Крупєннікова, В. Бєлокуров, Б. Брондуков та ін. [5, арк. 3–4; 6, с. 4; 7, с. 4].

Зйомки фрагментів фільму «Родина Коцюбинських» у Чернігові розпочалися в середині серпня 1969 р. Одним зі знімальних майданчиків була садиба музею М. Коцюбинського (нині Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник Михайла Коцюбинського), де проходили зйомки деяких епізодів фільму, пов'язаних з життям родини письменника. Під час створення багатолюдних сцен на вулицях міста залучали масовку, де брало участь багато чернігівців. У костюмах початку XX ст. місцеві жителі ставали активними учасниками знімального процесу. На деяких будинках, розташованих біля старої будівлі школи № 4 на Лісковиці, була розвішена реклама, характерна для початку XX ст.: «Винные подвалы», «Нотариус», «Цирюльня» та інші [7, с. 4; 8, арк. 1].

У першій серії кінострічки, серед іншого, можна побачити і Чернігів. На початку фільму йдеться про приїзд до міста царя Російської імперії Миколи II. Події відбувалися на Дитинці, де на початку XX ст. знаходилася головна міська площа. Саме вона і представлена у кінокартині. Крім того, у цьому епізоді кінофільму можна побачити куполи чернігівського Спасо-Преображенського собору XI ст., західний фасад Борисоглібського собору XII ст., південно-західний фасад будівлі Чернігівського колегіуму XVIII ст. та територію поряд з ним [5, арк. 5–6]. Під церковний дзвін чернігівських храмів, повз які проходив цар з численним гуртом людей, відтворювались дореволюційна атмосфера, політичні та релігійні реалії тогочасного життя.

У першій серії кінофільму зображено і територію Єлецького монастиря, що розміщений на захід від Дитинцю. В епізоді стрічки, в якому йдеться про стеження поліцейського «Морди» за революційно налаштованою молоддю, проглядаються верхи Успенського собору XII ст. [5, арк. 38–39].

В цій же серії, далі за сценарієм, показано сцени похоронів М. Коцюбинського. Процесія проходила вулицями Чернігова (вул. Князя Чорного та вул. Толстого) та Болдиними горами [5, арк. 58–59]. На цих кадрах, за масовкою, вдалині помітно південно-західну частину Єлецького монастиря. Чітко простежується Успенський собор XII ст. та церква Петра і Павла XIX ст. Коли демонструються епізоди похоронів на Болдиних горах, то на відео можна побачити північну частину куполів Іллінської церкви XII ст., що розміщена при вході до Антонієвих печер, фрагмент східної частини Троїцького собору XVII ст. (ще з трьома куполами) та дзвіницю XVIII ст. біля нього. У цьому ж епізоді проглядається і купол Введенської церкви XVII ст., що також знаходиться на території колишнього Троїцько-Іллінського монастиря. У вказаних епізодах ці об'єкти слугують фоном.

У наступних сценах йдеться про підготовку солдат до участі у Першій світовій війні. Показано військових, які під звуки церковного дзвону та бій барабану, співаючи, йдуть вулицею. У цих кадрах можна побачити Єлецький монастир. Зокрема, до фільму почасти потрапили північні келії XVII ст. та куполи Успенського собору XII ст. [5, арк. 60].

Наприкінці першої серії йдеться про активізацію підпільної революційної чернігівської організації, розклеювання активістом В. Примаковим агітаційних листівок у місті та

його переслідування поліцейськими. У цих епізодах простежуються пам'ятки, на які були розклеєні листівки – гармата на Валу (перша від Красної площі), ґанок західного фасаду будівлі Чернігівського колегіуму XVIII ст., а також фрагмент східного фасаду церкви св. Катерини XVIII ст. і один з її куполів. Втікаючи від переслідувачів, актор пробігав біля Будинку полкової канцелярії XVII ст., що на Дитинці, по даху церкви-усипальниці Лизогуба XVIII ст., що прибудована до південного фасаду Успенського собору XII ст. на території Єлецького монастиря. У зйомках цих епізодів фільму був також задіяний і монастирський мур [5, арк. 60–63].

Цей відеоматеріал може слугувати ще одним джерелом досліджень в історико-краєзнавчому аспекті. Кінокадри демонструють фасади місцевих релігійних споруд, які натоді перебували в задовільному стані. На час знімання кінострічки культові споруди не використовувались за своїм прямим призначенням. Антирелігійна політика радянської влади призводила до закриття церков з подальшим їх пристосуванням для інших потреб.

Режисер фільму «Родина Коцюбинських» знімав чернігівські міські краєвиди з пам'ятками архітектури, що доповнило кінострічку зображенням тих місць, про які йдеться у сюжеті. У деяких епізодах кінокартини чернігівські храми слугували засобом відображення дореволюційних буднів тогочасного міста з його релігійною та суспільно-політичною повсякденністю. В інших сценах місцева архітектура слугувала гарним фоновим доповненням відеоматеріалу. Інколи споруди кіномитці безпосередньо використовували для реалізації своїх творчих задумів, зокрема, задля активізації пам'яток архітектури у сюжетному наповненні.

У вільний від роботи час члени творчого колективу зустрічалися з місцевими жителями. Одна із зустрічей відбулася ввечері 30 серпня 1969 р. у кінотеатрі ім. Щорса (нині Кіно-культурний мистецький центр з національно-патріотичного виховання дітей та молоді) спочатку в Червоному, а потім у Блакитному залі. Артистів глядачам представив заступник начальника облуправління кінофікації. Після нього до слова запросили режисера фільму Т. Левчука. Він розповів, що члени знімального колективу з радістю прийшли на зустріч з глядачами, незважаючи на те, що був важкий робочий день, повідомив, що цей захід був присвячений 50-річчю видання Декрету про націоналізацію кінематографів та наголосив, що історія кіно творилася безпосередньо на очах у багатьох чернігівців. Щодо зйомок у Чернігові, то режисер зазначав, що тут проходила частина тих подій, про які йдеться у кінострічці. Саме це і стало одним з головних приводів для вибору місця знімання фільму [8, арк. 1–1 зв.].

Потім до слова були запрошені актори, які розповіли про сам фільм та роботу над ним. Кіномитці не оминули і тему свого перебування в Чернігові, ділилися враженнями від побаченого міста. Так, артистка Р. Ніфонтова зазначила, що грала дружину М. Коцюбинського – Віру. Вона розповіла, що не дивлячись на те, що того дня вперше приїхала до Чернігова, вже встигла оглянути будинок, в якому проживав письменник, та познайомитися з дітьми, які мали з нею зніматися. Її колега, К. Крупєннікова, в своїй розповіді наголосила, що в Чернігові була не вперше. Вона зазначила, що разом з режисером Т. Левчуком, навесні того ж року брала участь тут у святкуванні 50-річчя українського кіно. Дуже схвально відгукнувся про місто В. Бєлокуров – артист, який у фільмі грав городового. Він наголосив, що Чернігів – прекрасне місто і йому приємно бачити, як тут відновлюються пам'ятки старовини [8, арк. 2–5 зв.].

Після виступів кіномитців у Червоному залі кінотеатру ім. Щорса була п'ятихвилинна перерва, а далі аналогічний захід відбувся у Блакитному залі. Зустріч відкрив заступник начальника облуправління кінофікації. Потім слово було надано режисеру Т. Левчуку, який з-поміж іншого закликав чернігівців, по можливості, допомагати знімальній групі в роботі над фільмом. Як і в першому заході, перед чернігівцями виступили Р. Ніфонтова, К. Крупєннікова та В. Бєлокуров. Так, зі слів останнього варто відзначити, що актору під час зйомок у Чернігові допомогла місцева атмосфера [8, арк. 6–8 зв.].

Закінчилась зустріч творчого колективу фільму «Родина Коцюбинських» з глядачами о 22.00 год. По її завершенні в кабінеті директора кінотеатру для кіномитців була влаштована вечеря. Того ж дня, 30 серпня 1969 р., інші артисти, які також знімались у цій кінокартині, мали зустріч з глядачами в кінотеатрі ім. Довженка (нині приміщення Чернігівського обласного театру ляльок імені Олександра Довженка) [8, арк. 9].

Тож творчі зустрічі, певно, мали на меті задовольнити не тільки культурні потреби глядачів, а й допомагали акторам духовно зблизитись з місцевим населенням та містом, в якому вони перебували, знімаючи фільм. У свою чергу державні чиновники переслідували інші цілі, вбачаючи у них додатковий привід звернутися до теми революційних перетворень у державі в першій половині XX ст.

13 липня 1970 р. у Чернігові відбулася прем'єра фільму «Родина Коцюбинських». Знаковим є той факт, що презентація кінострічки пройшла в кінотеатрі ім. Щорса. Саме цей кінозаклад, як зазначалося раніше, також мав відношення до створення цієї кінокартини. Прем'єрі передувала зустріч глядачів з творчим колективом, який працював над стрічкою. Захід проходив по черзі в двох залах (Червоному та Блакитному) о 19.00 год. та 19.30 год. Режисер-постановник фільму Т. Левчук розповів чернігівцям про те, що робота над фільмом була хвилюючою та висловив надію, що стрічка знайде відгук серед глядачів. Автор сценарію цієї кінокартини О. Левада, який також був присутній на цій зустрічі, зазначив, що чернігівці мають пишатися своїми земляками. Актор О. Гай, який грав роль М. Коцюбинського, розмірковував над тим, що доля його персонажу взагалі могла би слугувати сценарієм окремого фільму. На цій зустрічі була присутня і донька М. Коцюбинського – Ірина. Вона розповіла, що вважала прем'єру фільму святом як для України в цілому, так і для родини Коцюбинських зокрема [9, арк. 1–2; 10, с. 4; 11, с. 4].

Чернігівські глядачі тепло зустріли творчий колек-

тив кінокартини, всім учасникам заходу подарували квіти, а прем'єра фільму пройшла з успіхом [9, арк. 2 зв.; 10, с. 4; 11, с. 4]. У свою чергу кіномитці, так само, як і в період зйомок стрічки, залишили для чернігівців автографи та відгуки [12, арк. 47, 49–54; 13, арк. 10–11].

Кожен фільм, який відображає минуле, є своєрідним засобом ознайомлення пересічного глядача з буденними реаліями тієї чи іншої епохи. Серед таких – фільм «Родина Коцюбинських», на прикладі якого простежуються міські краєвиди, архітектурні перлини міста, його вулиці та жителі. Крім того, він слугує наочним підтвердженням вигляду тих чи інших архітектурних пам'яток, допомагаючи детально розгледіти стан їхнього збереження півстоліття тому.

З мистецтвознавчої точки зору цей фільм привертає до себе увагу майстерною грою акторів та вдалими локаціями. Попри те, що ця кінострічка має виражене ідеологічне підґрунтя, все ж завдяки професіоналізму кіномитців цю кінороботу можна по праву вважати гідною уваги кіноглядачів та кінокритиків.

ПОСИЛАННЯ

1. Безклубенко С. Українське кіно: начерк історії / С. Безклубенко. – К.: КНУКіМ, 2001. – 169 с.
2. Госейко Л. Історія українського кінематографа. 1896–1995 / Л. Госейко. – К.: KINO-КОЛО, 2005. – 464 с.
3. Литовченко О. Храми Чернігова у кіномистецтві / О. Литовченко // Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу: матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2013. – С. 60–63.
4. Литовченко О. Чернігівський храм св. Катерини у художніх фільмах / О. Литовченко // Чернігівські старожитності. – 2016. – Вип. 3(6) – С. 45–50.
5. Музей Національної кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка, Монтажний запис широкоекранного художнього фільму «Родина Коцюбинських». – К., 1970. – 157 арк.
6. Зубко Г. Фільм «Сім'я Коцюбинських» / Г. Зубко // Деснянська правда. – 1969. – № 161. – С. 4.
7. Тесельська Н. Знімається в Чернігові / Н. Тесельська // Деснянська правда. – 1969. – № 168. – С. 4.
8. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-1043, оп. 1, спр. 365, 9 арк.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1043, оп. 1, спр. 453, 2 арк.
10. Баскіна Т. «Родина Коцюбинських» – на екрані / Т. Баскіна, Л. Портянко // Деснянська правда. – 1970. – № 137. – С. 4.
11. Леус В. «Родина Коцюбинських» / В. Леус // Комсомольський гарт. – 1970. – № 84. – С. 4.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1043, оп. 1, спр. 9, 139 арк.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1043, оп. 1, спр. 10, 149 арк.

Литовченко А.Л. Памятники архитектуры Чернигова в художественном фильме «Семья Коцюбинских»

В статье речь идет о съемках фрагментов художественного фильма «Семья Коцюбинских» в Чернигове 1969 г. Раскрыто значение памятников архитектуры города в композиционном наполнении киноленты, а также дается характеристика процессу общения актеров с рядовыми горожанами.

Ключевые слова: *фильм «Семья Коцюбинских», съемочная группа, памятники архитектуры.*

Lytovchenko O.L. The architectural monuments of Chernihiv in the film «The Kotsubynskies»

The article is about shooting of some fragments of the film «The Kotsubynskies» in Chernihiv in 1969. The article discovers the role of architectural landmarks of the town in film composition. Besides, the communication process of the actors with ordinary citizens is characterized in it.

Key words: *film «The Kotsubynskies», film crew, architectural monuments.*

24.02.2017 р.

УДК 94(477.51):725.1

С.Ю. Зозуля
О.С. Морозов

ВТРАЧЕНІ ПАМ'ЯТКИ НІЖИНА – СПОРУДИ МІСЬКОГО ТА ГРЕЦЬКОГО МАГІСТРАТІВ

У дослідженні простежено історію побудови, функціонування та знищення втрачених пам'яток культурного середовища Ніжина – споруд Ніжинського міського магістрату та Ніжинського грецького магістрату. На основі архівного, картографічного й ілюстративного матеріалу здійснено спробу реконструювати зовнішній вигляд і локалізацію даних пам'яток; визначено їх історико-культурну цінність. Також обґрунтовано доцільність реплікації (відтворення в історичних формах in situ) обох втрачених пам'яток Ніжина в межах регенерації історичних міських кварталів – Соборної площі та Грецького кварталу.

Ключові слова: *Ніжинський міський магістрат, Ніжинський грецький магістрат, Соборна площа, Грецький квартал, споруда, архітектурний ансамбль, нерухомі, пам'ятки, втрачені пам'ятки, комплекс пам'яток, пам'яткоємне середовище, історико-культурне середовище, культурна спадщина, Ніжин.*

Нерухомі пам'ятки історико-культурної спадщини – це своєрідний літопис нації. У ньому відображені в застиглій формі періоди злету й стагнації її розвитку, характерні риси й особливості, притаманні певному відрізку часу чи явищу, що мали помітний вплив на формування самої нації, форм її державності, соціокультурного середовища тощо.

Однак, як і у справжньому манускрипті, в цьому «літописі» з роками з'являються місця, ускладнені до прочитання, а не рідко – й цілком утрачені… Іншою мовою – пам'ятки, на жаль, упродовж усієї історії людства руйнувалися – за ветхістю й не доглянутістю, через політичні чи релігійні уподобання можновладців, що вміло маніпулювали культурними уподобаннями мас; унаслідок військових дій; а часто (і це ми особливо гостро відчуваємо на сучасному етапі) – через звичайну людську жадібність – бажання звести на місці мало перспективної з комерційної точки зору вікової споруди щось більше за розмірами, інвестиційно привабливіше – те, що принесе бажаний і відчутний прибуток, не рахуючись при цьому зі справжньою історико-культурною цінністю пам'ятки.

Тисячорічний Ніжин у цьому плані не виключення. Вельми динамічно розвиваючись у містобудівному сенсі упродовж останніх п'яти сторіч, станом на сьогодні історико-культурна спадщина міста закумулювала кількасот нерухомих об'єктів культурної спадщини, більшість з котрих має статус пам'яток. Але були й відчутні втрати. Цей процес має певні хронологічні особливості, спричинені конкретними соціально-політичними чинниками, який, проте, навіть попри набуття помітних масштабів у другій половині XX ст., – на щастя не став тотальним [детальніше див.: 5, с. 210–211].

До найбільш помітних втрат пам'яткоємного середовища Ніжина належить руйнування упродовж другої третини XIX ст. (з остаточним руйнуванням окремих частин у 1950-х роках) споруди міського магістрату та знищен-

ня упродовж середини – другої третини XX ст. комплексу споруд грецького магістрату.

У сучасній історіографії інформації про вказані пам'ятки вельми небагато. Насамперед, слід указати на окреме, досить скромне за обсягом, але цілком інформативне, дослідження ніжинського дослідника О.С. Морозова з історії існування в Ніжині кількох будівель, пов'язаних із функціонуванням місцевого міського (городового) магістрату, більш детально зупинившись на останньому з них у часі – мурованій споруді останньої третини XVIII – першої половини XIX ст. [10] У цьому ж дослідженні автором були порушені питання перспектив реплікації (т. зв. відтворення) втраченої на сьогодні пам'ятки. Певна інформація щодо даної втраченої пам'ятки Ніжина міститься у розвідці С.А. Таранушенка «Урядові споруди Гетьманщини XVIII ст.» [16]. Загальні дані про споруду міського магістрату (також згадану останню в часі) подано в узагальнюючих розвідках з історії розвитку архітектури Ніжина [див.: 15]. Цілком побіжно й малоінформативно про дану пам'ятку згадано в розвідках з історії розвитку міського самоврядування, зокрема магдебурзького права, в Ніжині [наприклад, див.: 7; 8; 12].

Фото 1. Грецький квартал напередодні остаточного руйнування залишків споруд обох ніжинських магістратів. На задньому плані: праворуч – Троїцька церква, ліворуч – Всіхсвятська церква (обидві збереглися), на передньому плані – ліва частина залишків Ніжинського міського магістрату (торгові лавки), між ними та Всіхсвятською церквою –пошкоджена основна споруда Ніжинського грецького магістрату, праворуч від неї – східний флігель (на сьогодні зруйнований). Фото середини – кінця 1950-х років.

Фото 2. Ріг Соборної площі та початку вул. Московської. В напрямку ліворуч розташовано праву частину залишків Ніжинського міського магістрату (торгові лавки), в напрямку праворуч – торгові лавки кінця Чернова. В лівому куті – Всіхсвятська церква, яка проглядається крізь простір, що утворився після розібрання центральної частини споруди міського магістрату. Фото 1910-х років

Загалом, такий стан справ зумовлений джерельною базою, що є у розпорядженні дослідників. Це, передусім, описи середини – другої половини XVIII ст., в котрих йдеться мова про Ніжин: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 років (т. зв. Румянцевський опис), зокрема віднайдений і опублікований уривок чернетки його «ніжинської частини»; зведений топографічний опис Чернігова, Ніжина та Сосниці 1783 року, топографічний опис Чернігівського намісництва авторства О.Ф. Шафонського, завершений ним у 1786 р., опис Чернігівського намісництва 1779–1781 років, й інші. Зазначимо, що найбільш інформативними щодо порушеної в даному дослідженні проблеми є згаданий опублікований уривок чернетки «ніжинської частини» «Румянцевського опису» та топографічний опис О.Ф. Шафорського [див.: 11; 18]. При чому в згаданих описах міститься інформація щодо споруд обох ніжинських магістратів – і міського, і грецького.

Архівний матеріал представлений, здебільшого, документами господарського характеру, пов'язаними з процесом будування чи ремонтування споруд магістратів. Зазначимо, що абсолютна більшість віднайдених архівних джерел стосуються споруди міського магістрату. Про будівлю грецького магістрату архіви допоки «мовчать» – його долю констатувати можна, хіба-що, за списками націоналізованих більшовицькою владою об'єктів нерухомості в Ніжині, складених на межі 1910–1920-х років, листування щодо долі зруйнованих і понівечених у 1941 та 1943 р. будинків у місті ніжинської влади з вищими партійними й урядовими інстанціями у другій половині 1950-х років, а також фотоматеріалів, переважно повоєнного часу.

Однак, незважаючи на досить обмежену й уривчасту інформацію щодо обох втрачених споруд ніжинських магістратів, вважаємо, що за наявною джерельною базою все ж можна дослідити основні віхи історії їх спорудження й

Фото 3. Вигляд із Торгової площі (нині – пл. Марії Заньковецької) спалених у 1941 р. торгових лавок – частин Ніжинського міського магістрату. Фото 1950-х років

функціонування, локалізувати на карті, визначити причини їх руйнування, дати оцінку втрачених об'єктів як частини історико-культурної спадщини міста.

Ніжин у 1625 р. отримав від польської влади, що щойно ствердилася на теренах Чернігово-Сіверщини, привілеї на міське самоуправління за Магдебурзьким правом. Головним керівним органом став магістрат на чолі з бургомістром. Для його повноцінного функціонування мало бути приміщення, де б відбувалися збори членів магістрату, працювали канцеляристи, вирішувалися важливі для життя міста справи.

Архітектура Ніжина першої половини – середини XVII ст. була цілком дерев'яною[1]. Тож і головна його цивільна споруда, безперечно, була дерев'яною. Й цілком вірогідно, що вона мало чим відрізнялася від звичайного обивательського будинку, – можливо, хіба-що, розмірами. Так, у середині XVIII ст. згадується «ратушна велика хата» в Ніжині. Згідно зі «Справою про всі в Малій Росії казенні будинки» (1781 р.), приміщення ніжинського міського магістрату дійсно нагадувало звичайну одноповерхову хату, що складалася із сіней, канцелярії, «присудственной комнаты», льодниці та сараю, що були розташовані на одній лінії та під одним дахом. Ще один документ того ж року подає більш детальний опис магістратського будинку. З нього стає зрозумілим, що це був такий собі комплекс дерев'яних споруд, що складався з більш давньої частини – на той час ветхої, до складу котрої входили вже згадані сіни, канцелярія, «присудственная комната», сарай, льодниця, раніше не згадуваний карцер («туремная изба»); й порівняно нової – «другой избы», збудованої поруч із більш давньою спорудою і й поєднаною з нею сіньми, а також ще з одного сараю, комори для збіжжя («амбар») і стайні. Щоправда, не зрозуміло, чи були останні три приміщення частиною єдиної споруди, чи це були окремі розташовувані поруч споруди. Єдине, що можна сказати напевне, – карцер таки був розташований окремо.

Споруда, де розташовувався ніжинський міський магістрат, ймовірно, через часті пожежі та військові заворушення неодноразово руйнувалася та перебудовувалася. Так, вона могла серйозно постраждати він масштабної міської пожежі 1754 р.[2], – можливо через це було прибудовано «другую избу» з кількома господарськими приміщеннями. З цієї ж причини – особливо на тлі справжнього будівельного «буму» середини – другої третини XVIII ст. в Ніжині – постало питання про зведення нового, більш капітального приміщення міського магістрату.

Проектування нового міського магістрату було доручено архітектору Андрію Квасову. Відомо, що А. Квасов у цей час плідно працював на замовлення Малоросійської колегії, будував собор Різдва Богородиці з дзвіницею та полкову канцелярію у Козельці. До того ж, він уже мав досвід проектування споруд для Ніжина – в 1760-х роках брав участь у перебудові трьох місцевих церков з дерев'яних на муровані.

Побудований у Ніжині за його проектом магістрат – це триповерхова цегляна будівля, що являла тип міської ратуші кінця XVIII – початку XIX ст., з восьмикутним дерев'яним «бельведером» (баштою з розташованим на ній годинником). З двох сторін до центрального корпусу прилягали торговельні ряди з лавками та розташованими під ними погребами («льохами»). Центральна будівля мала в основі прямокутник, наближений до квадрату. Нижній поверх на всю ширину посередині прорізувала велика арочна брама з наскрізним проїздом.

У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві зберігається кошторис на зведення споруди Ніжинського міського магістрату, складений у 1771 р.

1. У всякому разі жодних свідчень про наявність мурованих споруд у Ніжині до початку зведення на центральній площі міста в 1654 р. нині збереженої сучасної перлини архітектури Українського Відродження (або Українського чи Козацького бароко) – хрестовокупольного п'ятибанного Миколаївського собору – немає.

2. Однак, мало ймовірно, що споруда магістрату під час пожежі 1754 р. згоріла вщент – складно припустити, що в разі побудови нової, навіть дерев'яної, споруди магістрату на момент складання опису 1781 року за наступні 25 років вона вже могла стати ветхою.

та підписаний А. Квасовим. За кошторисом це мав бути «дом на углу, длина 24⅓ саженей, вышина 6 саженей. Над серединою с медзанином вишиною 5½ аршин. В нижнем этаже лавок больших и средних со сводами 15. Жилих покоев больших и малых со сводами […]. Сени с 2 лестницами, со двора крыльцо с галереею на столбах 1. В верхнем этаже зало большое овальное на углу к улице 1. Комната прихожая челобитчикам овальная на углу к улице 1. Комнат больших и малих 12. Подле зала проходных малых комнат 2. По обойм сторонам дому – двои вьездные во двор ворота. Лавок для отдачи в наем больших и малих 14. Пред лавками проходные галерей с аттиками и колоннадами. Под домом, ежели потребно, можно сделать погреба под всеми, или сколько надобно. Равно и под лавками» [16, с. 105]. Варто вказати, що збудована споруда міського магістрату в Ніжині в цілому відповідала описаному в кошторисі, проте, все ж, мала деякі несуттєві відмінності.

Наразі складно сказати про точне датування самого будівництва. Згідно з виявленими архівними документами, «каменный магистратский корпус построен распоряжением здешнего городового магистрата из суммы, занятой было 1779 года из канцелярии скарбу Малороссийского 3000 руб.» [3]. Але в описах Ніжина 1781–1782 років він усе ще згадується як недобудований («оной магистрат без крышки»). Можливо, це були наслідки ще однієї з пожеж, що того часу були досить частим явищем [16, с. 104]. Але гіпотетично в середині 1780-х років нова споруда міського магістрату вже була завершена й функціонувала за призначенням.

Невдовзі нова пожежа значно пошкодила будівлю Ніжинського міського магістрату. Ось як про це повідомляє «Ніжинський літопис»: «1798 мая 7 прошив 8 числа пожар сделался в городе. Погоріли церков Николая з большим колоколом, все купеческие ряди и городовой магистрат» [6]. Ця пожежа завдала споруді значної шкоди, що і стало причиною її подальшого руйнування.

Після пожежі 1798 р. до ремонту споруди міського магістрату в Ніжині залучили чернігівського губернського архітектора Антона Карташевського[3]. До нашого часу дійшли креслення фасаду та плану кожного з поверхів споруди Ніжинського міського магістрату його авторства [14].

Наразі складно сказати, чи були вжиті та які саме заходи з ремонту будівлі відразу після згаданої пожежі й чи у повному обсязі використовувалася споруда міського магістрату протягом першої чверті XIX ст., але про те, що будівля, попри все, потребувала дуже суттєвого ремонту, свідчить відповідна записка А. Карташевського 1825 року, в котрій він засвідчує характер пошкоджень, викликаних тією ж самою пожежею 1798 р.: «Щекатурка и карнизи во многих местах опали, от чего и кирпич в стенах выпадает <…> А от бивших ненастных погод и бурливих ветров в верхнем деревянном этаже в окошках как стекла побились, так и самые рямы деревянные окошечные от трухлости поламались, и на крыше железной на лавках по причине давно опавшей краски от зделавшихся иржавчин поделались во многих местах дыри». Найсуттєвішим і найнебезпечнішим було те, що у стінах з'явилися тріщини [1].

Прикро, але керівництво Ніжина як слід не подбало про ремонт споруди міського магістрату. З дозволу Чернігівського губернського правління у 1825 р. на її ремонт було виділено 2,5 тис. руб. Але ці кошти були витрачені – за сучасним визначенням – не за призначенням, що згодом стало причиною слідства й судового розслідування. Проте, для споруди міського магістрату наслідки були катастрофічними: в 1828 р. в західній стіні центральної частини будівлі утворилася значна тріщина, а невдовзі «угол от западной стены снизу обрушился в вишину более восьми аршин, и вся наружная стена отходит от всех поперечних стен» [2].

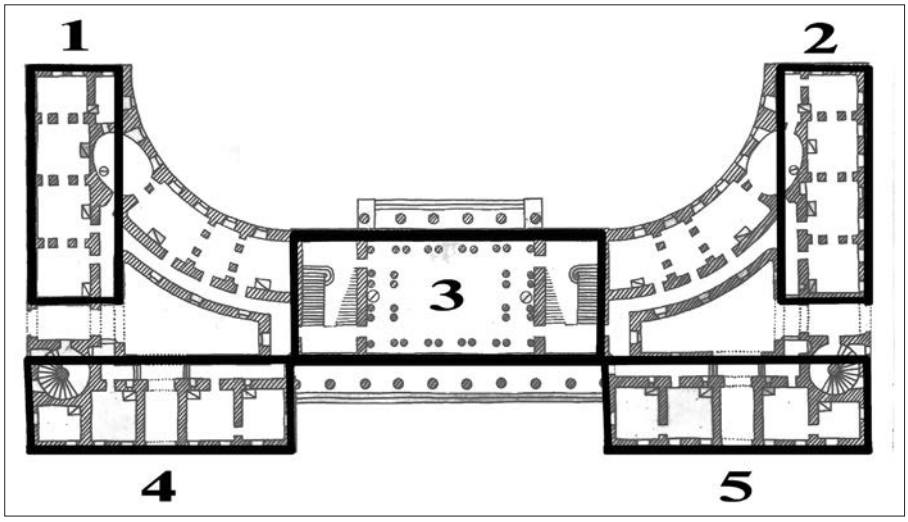

Фото 4. Ймовірний план II поверху споруди Ніжинського грецького магістрату після не здійсненого його перебудування орієнтовно середини XIX ст. Темним контуром указані елементи комплексу споруд грецького магістрату: 1 – західний флігель (зберігся), 2 – східний флігель (не зберігся), 3 – основна споруда (не збереглася), 4–5 – гіпотетичні південні флігелі (не збереглися)

Стало зрозумілим, що подальше руйнування центральної частини споруди міського магістрату є невідворотним. У червні 1830 р. чернігівський губернський архітектор Медведов, ніжинський поліцмейстер і члени міської думи оглянули пошкоджений будинок і констатували: «…от падения 3-й части онаго корпуса сверху до фундаменти повреждены прочия стени», і щоб запобігти нещасному випадку дійшли висновку, що будівлю слід розібрати «до гори-

3. А. Карташевський – як і А. Квасов – уже мав на той час досвід проектування споруд для Ніжина, наприклад йому належить проект завершення будівництва в перших роках XIX ст. грецької церкви Всіх Святих, зведення якої почалося ще 1760 року (ймовірно за проектом того-таки А. Квасова).

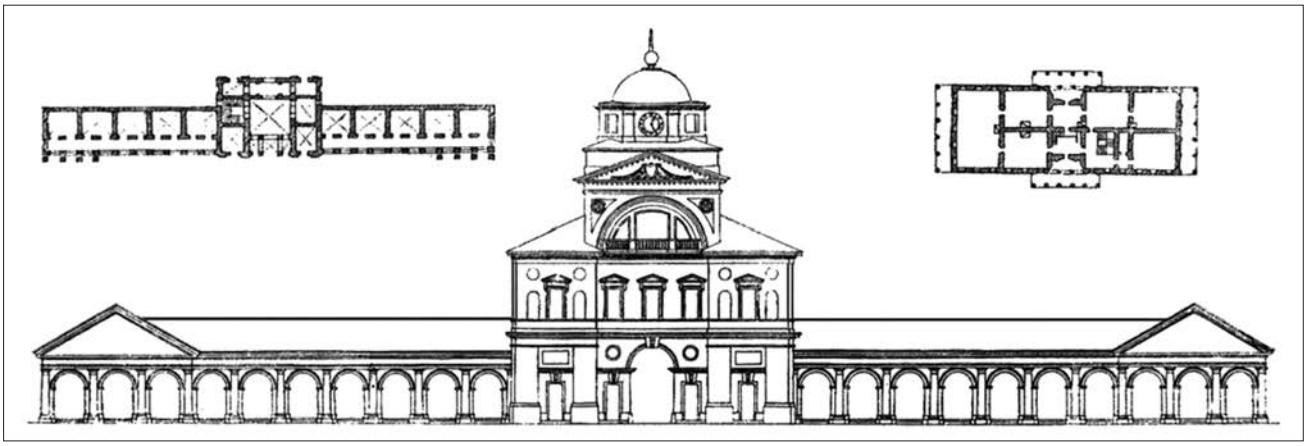

Фото 5. Креслення фасаду та плану I й II поверхів споруди Ніжинського міського магістрату, виконане наприкінці XVIII ст. арх. А. Карташевським

зонта земли», оскільки вона «непременно разрушится в скором времени» та зруйнує торговельні ряди. Міський магістрат і думу, яка також працювала в цьому будинку, перевели до орендованого «обивательського будинку».

Невдовзі губернське правління віддало наказ: «Оставшиеся развалины магистратского корпуса приказать кому следует в скором времени разобрать и тем сохранить деревянный лес, кирпич и железо из кровли, ибо починка оного корпуса неудобна» [3].

Остаточно ж розібрання центральної частини споруди Ніжинського міського магістрату було завершено у 1849 р. у зв'язку із заходами з благоустрою міста; рештки металоконструкцій від зламаного будинку були продані з «публічного торгу» [4].

На відміну від центральної частини споруди міського магістрату його бокові частини – одноповерхові торгові лавки й надалі функціонували за первісним призначенням. У 1930-х роках у них, за спогадами старожилів, розміщувалися склади спілки споживчої кооперації. Під час Другої світової війни вони суттєво постраждали – за загрози окупації міста німецькими військами на початку вересня 1941 р. склади не стали евакуйовувати, і разом із майном спалили. Рештки стін колишнього споруди міського магістрату бовваніли аж до кінця 1950-х років, коли місцева влада, наводячи лад у центральній частині Ніжина, поруйнованій упродовж відступу чи-то радянських військ у вересні 1941 р., чи-то німецьких військ у вересні 1943 р., вирішила не відбудовувати понівечені історичні споруди й їх було знесено.

У середині – другій третині XVII ст. у Ніжині – на той час крупному торговому місті Українського Лівобережжя, одному з найбільших міст щойно створеної Козацької держави – стали з'являтися переселенці з півдня Балканського півострова – греки-елліни[4]. Упродовж кількох десятиріч їх кількість значно виросла, і їх роль у міському житті стала вельми значимою. В силу різних чинників – як соціально-економічних, так і етнокультурних – уже в 1670-х роках ніжинська грецька громада виділилася в окрему етнічну спільноту з певним рівнем самоорганізації й самоуправління і набула певних автономних прав, у т. ч. й права на адміністративне самоврядування й власний суд у межах своєї громади. Виявом цього стало формування окремого, не підпорядкованого міському, власного магістрату, що контролював і регулював життя ніжинських греків. Й цілком зрозуміло, що цей орган також потребував певного приміщення.

Свідчень про споруду грецького магістрату в Ніжині вкрай мало[5]. Але те, що вона існувала, відомо з «Румянцевського опису» – поруч із двома грецькими церквами – збудованим наприкінці 1720-х років храмом Архістратига Михаїла та храмом Всіх Святих, що на той ще будувався – розміщувалося «Греческое правление каменное» [11, с. 18]. У цьому ж описі вказано, що складалося воно з п'яти приміщень – трьох «господских» і двох «людских»[6] й було мурованим – на відміну від споруди міського магістрату, що на той час все ще була дерев'яною і яку тільки-но збиралися перебудовувати. Про розміри споруди грецького магістрату (і частково про її зовнішній вигляд) можна зробити висновок із фотографії повоєнного часу, зробленої якраз перед остаточним знесенням решток цієї будівлі, а також зіставивши новітні дані археолого-спеле-

4. Греки-елліни проживали на балканській, європейській території Османської імперії – на відміну від греків-ромеїв, що населяли анатолійську, азійську частину, вони також у невеликій кількості мешкали у Криму, що на той час перебував у васальній залежності від турецького султана. Власне, турецька зверхність – посилення національного й релігійного тиску, й стала каталізатором масового переселення греків до територій, де на державному рівні панувало християнство, насамперед православ'я.

5. На сьогодні в Державному реєстрі нерухомих пам'яток культурної спадщини України є пам'ятка архітектури (за категорією національного значення), яка іменується «Будинок грецького магістрату». Проте, це є помилкою, оскільки дана пам'ятка насправді – це купецький житловий будинок, який належав одному з ніжинських греків – купцю Чернову. Можна припустити, що певного часу будинок чи його частину міг використовувати грецький магістрат, але наразі таких відомостей немає.

6. Класифікатор для полів таблиці в даному документі був зроблений для опису житлових приміщень. Для адміністративних споруд це, ймовірно, означало приміщення адміністративного (під назвою «господських» – тобто основних, для господарів) та господарського (під назвою «людських» – тобто допоміжних, для прислуги) призначення – як це вказано щодо споруди міського магістрату, про що можна зробити висновок, порівнюючи дані з інших документів.

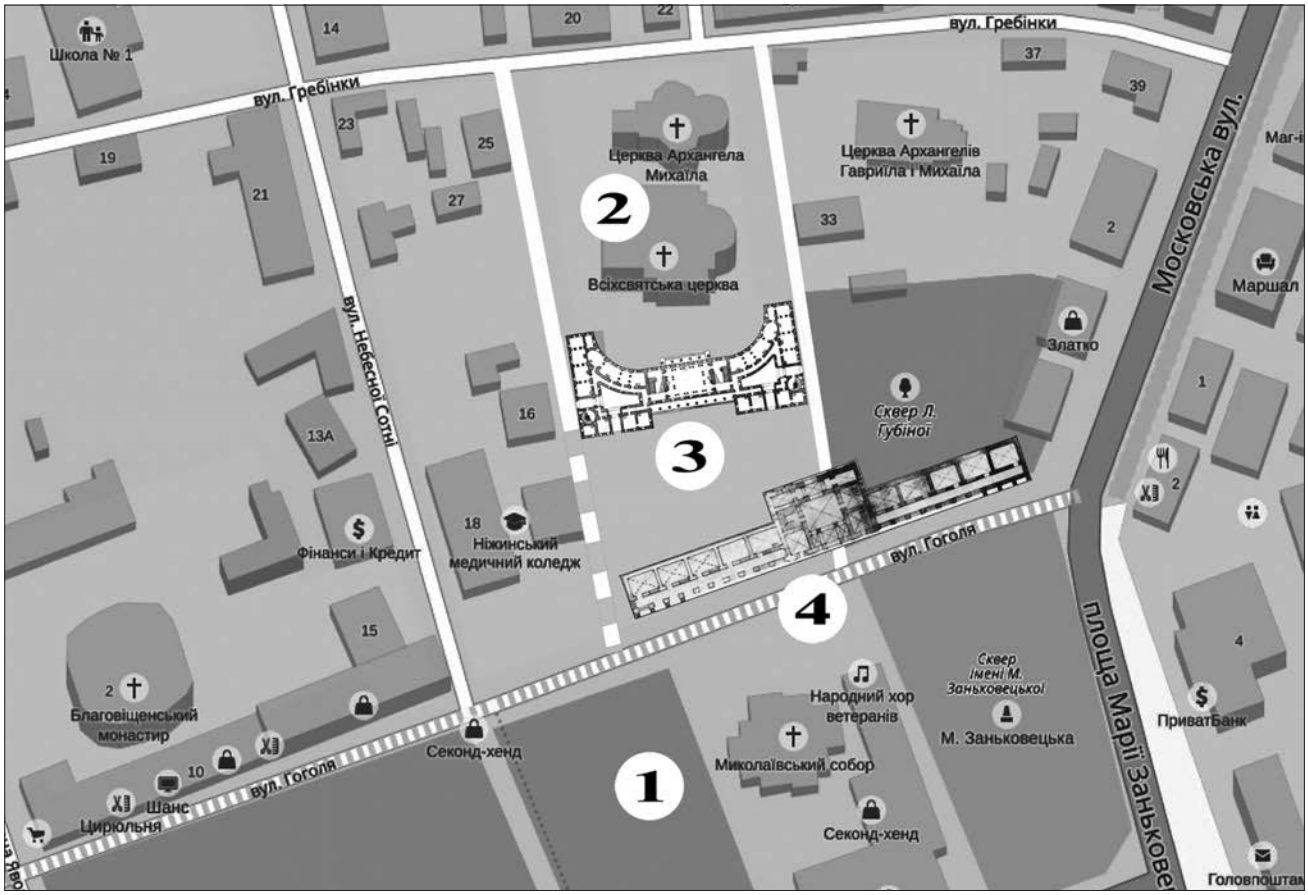

Фото 6. Схема ймовірного розташування споруд обох ніжинських магістратів на сучасній карті Ніжина: 1 – Соборна площа, 2 – Грецький квартал, 3 – Ніжинський грецький магістрат, 4 – Ніжинський міський магістрат

ологічного обстеження підвалів цієї та прилеглих будівель, здійсненого протягом останніх кількох років силами Ніжинської археологічної експедиції ДП «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України [9].

Це була прямокутна в плані двоповерхова споруда, нижній поверх якої був радше цокольним. Цей факт, а також рівномірна ритмічність планування віконних пройм і скромність їх декорування робить схожою споруду грецького магістрату на інший будинок у Ніжині – основну споруду комплексу поштової станції, що збереглася дотепер. Якщо відштовхнутися від цієї думки, можна визначити й гіпотетичний час побудови споруди грецького магістрату, зафіксованого на світлині, – 1770–1780-ті роки. Але це дещо різниться з інформацією «Румянцевського опису». Відповідь може критися в історії побудови згаданої споруди комплексу поштової станції – вона набула свого сучасного вигляду внаслідок перебудування більш ранньої одноповерхової кам'яниці [13, с. 69]. На думку про ймовірне пізніше перебудування кам'яниці орієнтовно середини XVIII ст. наштовхує й розташування обабіч споруди грецького магістрату двох прямокутних одноповерхових споруд рівновіддалено від основної споруди й у дзеркальному розташуванні стосовно одна одної. Перша з них – праворуч від північного фасаду споруди грецького магістрату – нині збереглася з невеликою прибудовою, друга – ліворуч – була зруйнована разом із залишками самої споруди магістрату, але проглядається на згаданому повоєнному фото. Такий прийом – забудова певної території за принципом садиби, що складалася з головної одно- чи двоповерхової споруди з двома, рідше – чотирма флігелями, сполученими з головною спорудою або розташованими неподалік окремо від неї, – широко використовувався у архітектурі класицизму, що набула поширення в Українському Лівобережжі в останній чверті XVIII – першій третині XIX ст. У Ніжині за таким принципом було збудовано вже згаданий комплекс поштової станції, а також комплекси споруд міської та грецької богадільні – обидва в 1810–1820-х роках. А зважаючи, що саме упродовж останнього десятиріччя XVIII ст. поновилося будівництво грецького храму Всіх Святих – у класицистичних формах, спроектованих губернським архітектором А. Карташевським [10, с. 63], то можна припустити, що й до перебудови споруди грецького магістрату він також причетний, а саме перебудування відбулося упродовж 1790-х років або протягом першого десятиріччя XIX ст.

З-поміж документів, що зберігалися свого часу в архіві нині ліквідованого київського Науково-дослідного

інституту теорії та історії архітектури і містобудування (далі – НДІ ТІАМ), виявлено кілька папок із матеріалами здійснених ще упродовж 1970-х років обстежень архітектурних об'єктів у м. Ніжині. Одна з них містить внутрішній план досить великого за розміром будинку, прямокутного за обрисами, з увігнутим одним із фасадів, оздобленим колонадою, та з галереями, що поєднували основний об'єм споруди з боковими частинами. Згідно з підписом до даного креслення – це план II поверху споруди грецького магістрату в Ніжині.

Однак, дане креслення суттєво відрізняється як від зображеного на світлині 1950-х років, так і від даних археолого-спелеологічних обстежень підвалів споруди грецького магістрату, – адже ані галерей, ані колонади воно не має, до того ж флігелі взагалі не поєднані з основною спорудою магістрату. З огляду на це, цілком можна вважати підпис невідповідним, а вміщення плану іншої споруди, можливо зовсім не пов'язаної з Ніжином, у даній папці помилковим. Але якщо спробувати накласти даний план на сучасну карту, де позначені існуючі нині споруди, можна дійти протилежного висновку. Річ у тому, що при такому накладанні план із архіву НДІ ТІАМ при збільшенні зі збереженням пропорцій чітко займає обриси споруди колишнього грецького магістрату разом із його ймовірними флігелями, а простір між ними займають якраз згадані галереї. Це може свідчити про те, що перед нами дійсно план II поверху споруди грецького магістрату, але не того, котрий зафіксований на світлині другої половини XX ст., а проекту його нездійсненої перебудови першої половини – середини XIX ст. Ймовірно планувалося об'єднати основну споруду комплексу грецького магістрату з його флігелями під єдиним дахом у формах домінуючого тоді в архітектурі стилю класицизму. Це була досить поширена практика в Російській імперії упродовж першої половини – середини XIX ст., коли в державі стрімко розростався бюрократичний апарат і гостро постала потреба нестачі приміщень адміністративного призначення. Ілюстрацією цього може бути перебудування садибного будинку з кількома флігелями ніжинського грека М. Пелепонована під Присутственні місця у середині 1820-х років (згодом у 1860-х роках перепрофільованих під Ніжинський окружний суд) [5, с. 207]. Чому проект перебудови залишився нереалізованим – важко сказати: можливо забракло коштів, можливо через початок занепаду ніжинської грецької громади, що став помітним з кінця 1820-х років.

Про долю споруди Ніжинського грецького магістрату протягом XIX – першої половини XX ст. фактологічна інформація відсутня. Остаточно самоуправління ніжинських греків було скасовано в останній третині XIX ст. – в 1872 р. був ліквідований грецький магістрат, дещо пізніше – наприкінці сторіччя припинило існування Ніжинське грецьке церковне братство. Тож, мабуть після цього його споруди або використовувалася під складські чи торгові приміщення, або взагалі стояли пусткою. В 1941 чи 1943 р. основна споруда комплексу й східний флігель були суттєво пошкоджені (спалені як і споруда міського магістрату під час евакуації з міста радянської влади?). Наприкінці 1950-х років їх залишки були знесені й територія відійшла до загальноосвітньої школи, розташованої поруч; там було влаштовано спершу спортивний майданчик, потім – смугу перешкод для занять із початкової військової підготовки; з початку 1990-х років на місці споруди грецького магістрату та його східного флігеля – паркова зона. До вцілілого західного флігеля було добудовано цегляний тамбур із західного боку і він також відійшов до згаданої загальноосвітньої школи. Нині він використовується релігійною громадою як господарча споруда розташованої поруч церкви Всіх Святих.

Локалізувати місце розташування споруд обох ніжинських магістратів можна насамперед завдяки фотоматеріалам. Єдиним відомими на сьогодні зображенням, на котрому зафіксовано напівзруйновану споруду грецького магістрату, є уже згадане фото 1950-х років, зроблене з боку колишньої Соборної площі (зараз це зелена зона перед Миколаївським собором). Воно цінне ще й тим, що на ньому зафіксовано також і залишки західної частини споруди міського магістрату, що дає можливість більш точно прив'язати обидві втрачені пам'ятки до інших нині збережених споруд – Троїцької та Всіхсвятської грецької церков, які також присутні на даній світлині. Споруду міського магістрату зафіксовано ще на декількох світлинах – одна з них також повоєнного часу, інша – дореволюційного. На обох гарно проглядаються обидві бокові частини (торгові лавки) споруди з боку Торгової площі (сучасна пл. Марії Заньковецької). Наявні плани та креслення споруд обох магістратів також допомагають локалізувати їх колишнє розташування, а також точно нанести на сучасні карти.

Відтак, будівля Ніжинського магістрату розташовувалася уздовж дореволюційної «червоної лінії» забудови північної частини Соборної площі (зараз – це закінчення вул. Миколи Гоголя, приблизно від рогу паркану Ніжинського медичного коледжу до рогу цієї вулиці та початку вул. Московської). Східна частина споруди міського магістрату примикала до торгових лавок купця Чернова (нині втрачені), зведених у першій половині – середині XIX ст. уздовж «червоної лінії» забудови вул. Московської, утворюючи таким чином суцільну квартальну забудову. Західна частина споруди міського магістрату впиралася у початок Грецького провулку (нині перекритий з боку вул. Миколи Гоголя парканом згаданого медичного коледжу). Центральна частина споруди міського магістрату, яку було розібрано в середині XIX ст., розташовувалася якраз на початку іншого провулку – Троїцького проїзду (нині існує у вигляді асфальтованої доріжки, що розділяє паркову зону біля церкви Всіх Святих і сквер ім. Л. Губіної). Початком цього провулку слугувала

наскрізна арочна брама першого поверху споруди власне магістрату, а з середини XIX ст. – простір між його колишніми боковими частинами – торговими лавками.

Обидва провулки, що трасували паралельно один до одного, починаючись від колишньої Соборної площі (нині вул. Миколи Гоголя) і закінчуючись до вул. Грецької (згодом вул. Судейської, нині – вул. Євгена Гребінки), утворювали замкнений квартал, який з огляду на найбільшу концентрацію на його території об'єктів, пов'язаних із існуванням у Ніжині грецької громади, можна умовно назвати «Грецьким». Ці провулки приблизно посередині, дещо ближче до Всіхвсятської грецької церкви, «затискали» поміж собою комплекс споруд Ніжинського грецького магістрату: флігелі розміщувалися безпосередньо уздовж «червоної лінії» забудови цих провулків, а основна споруда – перпендикулярно до флігелів відцентровано між Грецьким провулком і Троїцьким проїздом. Між спорудами обох магістратів був певний простір, котрий розмежовував забудову власне Грецького кварталу і Соборної площі. Забудова Грецького кварталу була сформована, крім споруди грецького магістрату з флігелями, також двома грецькими церквами – Михайлівською та Всіхсвятською, ошатною трьохярусною дзвіницею (знищена в 1930-х роках) й огорожею, що замикала простір кварталу від західного до східного флігеля комплексу споруд грецького магістрату по контуру Грецького провулку, дореволюційної вул. Судейської та Троїцького проїзду. Споруда ж міського магістрату – його центральної частини та торгових лавок обабіч неї – належала до забудови Соборної площі. Варто також зазначити, що місце розташування споруд обох ніжинських магістратів було, швидше за все, сталим і не змінювалося під час пізніших перебудов.

Таким чином, втрачені на сьогодні споруди міського та грецького магістратів були невід'ємною частиною історико-культурного середовища Ніжина, передусім другої половини XVIII – першої половини XX ст. Кожна з пам'яток – вельми цікавий зразок архітектури свого часу – тісно пов'язана з історичним минулим тисячорічного міста. Крім того, споруди ніжинських магістратів є своєрідним матеріальним утіленням традицій місцевого самоврядування на українських землях, що поєднували у собі європейський досвід, етно-соціальні особливості й місцевий колорит.

Обидві пам'ятки були невід'ємною частиною сформованих наприкінці XVIII – у середині XIX ст. ансамблів міської забудови Ніжина – Соборної площі та Грецького кварталу. Зведенням останньої в часі споруди Ніжинського міського магістрату було розпочато створення ансамблю Соборної площі, і вона стала справжньою його окрасою. Навіть після руйнування частини будівлі міського магістрату в середині XIX ст. торгові лавки, що лишилися, гармонійно вписувалися в струнку лінію забудови площі. Натомість зведенням (перебудуванням) комплексу споруд Ніжинського грецького магістрату було фактично завершено формування Грецького кварталу, що став осередком адміністративного, релігійного й культурного життя громади ніжинських греків. І з руйнуванням споруд ніжинських магістратів можна констатувати, що обидва ансамблі міської забудови були остаточно знищені, що відбулося протягом 1940–1950-х років.

Зважаючи на стрімке зростання на сучасному етапі інтересу мешканців Ніжина до історії й культурної спадщини свого міста, до національної історико-культурної спадщини загалом, цілком слушним буде порушити питання про реплікацію (відтворення в історичних формах in situ) цих пам'яток, що, крім культурного значення, буде сприяти підвищенню туристичної привабливості Ніжина, а також задовольнить певні адміністративні та комерційні проблеми сучасного міста. Наприклад, реплікація споруди Ніжинського міського магістрату започаткує можливе у майбутньому відтворення усього ансамблю колишньої Соборної площі[7], сама ж споруда може бути використана як під адміністративну будівлю – адже в місті нині фактично відсутнє головне церемоніальне приміщення; також є суттєва проблема з перенесенням зали урочистих подій місцевого відділу рагсу, що знаходиться у вкрай незручному місці. Відновлені торгові лавки, звісно, можуть бути використані за прямим призначенням, а враховуючи міцні й усталені торгові традиції в Ніжині проблема з їх комерційним використанням навряд чи виникне.

Натомість реплікацію комплексу споруд – передусім основної будівлі – Ніжинського грецького магістрату здійснювати не варто. Більш привабливим є продовження археолого-спелеологічних досліджень «ніжинських підземель» – тобто власне магістратських підвалів, а також інших, сполучених із ними підземних приміщень не території Грецького кварталу. За такої умови, а також комплексного технічного обстеження, здійснення протиаварійних укріплювальних робіт, уживання відповідних заходів безпеки, комплекс підземних споруд Грецького кварталу є дуже привабливим туристично-екскурсійним, а почасти – й рекреаційно розважальним об'єктом. Здійснення заходів із практичної музеєфікації даного об'єкта дозволить якісно урізноманітнити спектр туристичних послуг, що нині пропонується ніжинцям і гостям міста; сприятиме збільшенню туристичного потоку.

Загалом, варто розробити й поетапно реалізовувати комплексну програму регенерації – в межах розробленого у затвердженого історико-архітектурного опорного плану Ніжина – як Соборної площі, так і Грецького кварталу, де були б ураховані історико-культурна та соціально-економічна складові подальшого використання реплікованих (відбудованих) утрачених пам'яток, а також ефективне пристосування нині збережених.

7. Це, власне, може започаткувати й процес відновлення нині безликого й безіменного простору перед Миколаївським собором у якості центральної суто адміністративної – тобто без торгової складової (що для Ніжина вельми актуально) – площі міста.

ПОСИЛАННЯ

1. Державний архів Чернігівської області, ф. 341, оп. 1, спр. 162 (1825 р.).
2. Державний архів Чернігівської області, ф. 341, оп. 1, спр. 178 (1829 р.).
3. Державний архів Чернігівської області, ф. 341, оп. 1, спр. 216 (1830 р.).
4. Державний архів Чернігівської області, ф. 341, оп. 1, спр. 653 (1849 р.).
5. Зозуля С.Ю. Місто Ніжин: деякі аспекти формування пам'яткоємного середовища / С.Ю. Зозуля, О.С. Морозов // Праці Центру пам'яткознавства: [зб. наук. пр.] / ред. кол.: О.М. Титова (гол. ред.), В.І. Акуленко, В.Й. Борисенко [та ін.]; Центр пам'яткознавства Нац. акад. наук України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури. Вип. 8. – К.: Видавець ПП Максименко М.Т., 2005. – С. 197–230.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, «Колекція рукописів Ніжинського інституту кн. Безбородька», № 34.
7. Лесик Л. Взаємодія міського магістрату та коменданта міста Ніжина в XVIII ст. / Людмила Лесик // Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія «Ніжинознавчі студії», № 12) / Зозуля С.Ю. (гол. ред.), Коваленко О.Б. (заст. гол. ред.), Титова О.М. (заст. гол. ред.), Самойленко О.Г. (заст. гол. ред.), Бєсов Л.М., Бойко О.Д., Верба І.В. [та ін.]; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, Ніжин. краєзнавчий музей ім. І. Спаського. Вип. 23 (26). – Ніжин; К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – С. 63–69.
8. Лесик Л. Діяльність ремісничих цехів Ніжина та їх взаємодія з міським магістратом (XVII–XVIII ст.) / Людмила Лесик // Ніжинська старовина Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія «Ніжинознавчі студії», № 12) / Посохов С.І. (гол. ред.), Коваленко О.Б. (заст. гол. ред.), Титова О.М. (заст. гол. ред.), Бєсов Л.М., Бойко О.Д., Верба І.В. [та ін.]; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 19 (22). – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2015. – С. 71–76.
9. Лесик Л. Куди ведуть підземелля Ніжина / Людмила Лесик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nizhyn.pik.cn.ua/1168/kudi-vedut-pidzemellya-nizhina. – Назва з екрану (06.05.2016).
10. Морозов О. Міський магістрат – невід'ємна частина історичного ландшафту Ніжина / Олександр Морозов // Відлуння віків : [наук.–попул. журн.] / Пархоменко М.Т. (гол. ред.), Титова О.М. (заст. гол. ред.) [та ін.] ; Укр. т-во охорони пам'яток істор. та культ.; Центр пам'яткознавства НАН України і Укр. т-ва охорони пам'яток істор. та культ. – 2004. – № 1 (1). – С. 61–64.
11. Описание города Нежина, его улиц и домов. Перепись населения по домам, составленная 15 февраля 1766 г. в городской магистратуре (підготовка до друку, зауваження до тексту документа та покажчик топонімів і географічних назв С. Зозулі та О. Морозова) // Ніжинська старовина. Пам'яткознавство Північного регіону України № 2: Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки): Збірник регіональної історії та пам'яткознавства: [зб. наук. пр.] / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 7 (10). – К., 2008. – С. 15–197.
12. Петровський М. Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 р. / Микола Петровський // Чернігів та Північне Лівобережжя: [наук. зб.]. – К., 1928. – С. 305.
13. Пономар О. Ніжинська поштова станція / Ольга Пономар // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 7. – С. 68–71.
14. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербург, ф. 1488, оп. 4, спр. 986.
15. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко. Ч. 4 : Забудова міста та архітектурні пам'ятки XVII–XX ст. – Ніжин: ТОВ «Наука-сервіс», 1998. – 100 с.; 16 іл.; 7 додат.
16. Таранушенко С.А. Урядові будівлі на Гетьманщині XVIII ст. / С.А. Таранушенко // Український історичний журнал. – 1971. – № 2 – С. 101–108.
17. Травкіна О. Опис Ніжинського магістрату 1781 р. / Ольга Травкіна // Ніжинська старовина Збірник регіональної історії та пам'яткознавства (Серія «Ніжинознавчі студії», № 12) / Посохов С.І. (гол. ред.), Коваленко О.Б. (заст. гол. ред.), Титова О.М. (заст. гол. ред.), Бєсов Л.М., Бойко О.Д., Верба І.В. [та ін.]; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 19 (22). – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2015. – С. 146–148.
18. Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонський. – К., 1851. – С. 449–487.

Зозуля С.Ю., Морозов О.С. Утраченные памятники Нежина – здания городского и греческого магистратов

В исследовании прослежена история постройки, функционирования и разрушения утраченных памятников культурного наследия Нежина – сооружений Нежинского городского магистрата и Нежинского греческого магистрата. На основе архивного, картографического и иллюстративного материала предпринята попытка реконструировать внешний вид и локализация данных памятников; определена их историко-культурная ценность. Также обоснована целесообразность репликации (воспроизведения в исторических формах in situ) обоих утраченных памятников Нежина в рамках регенерации исторических городских кварталов – Соборной площади и Греческого квартала.

Ключевые слова: *Нежинский городской магистрат, Нежинский греческий магистрат, Соборная площадь, Греческий квартал, сооружение, архитектурный ансамбль, неподвижные памятники, утраченные памятники, комплекс памятников, памятникосодержащая среда, историко-культурная среда, культурное наследие, Нежин.*

Zozulya S.Yu., Morozov O.S. Lost cultural heritage's sites of Nizhyn – the buildings of the City Common Magistrate and the Greek Magistrate

The study traces the history of the construction, functioning and destruction of the lost cultural heritage's sites of Nizhyn – the buildings of the Nizhyn City Common Magistrate and the Nizhyn Greek Magistrate. Based by the archival, cartographic and illustrative material, the authors made an attempt to reconstruct the appearance and localization of these sites; determined their historical and cultural value; justified the expediency of replicating (reproduction in historical forms in situ) of both lost cultural heritage's sites of Nizhyn due to plan of the regeneration of historical urban quarters – Soborna (Cathedral) Square and the Greek Quarter.

Key words: *Nizhyn City Common Magistrate, Nizhyn Greek Magistrate, Soborna (Cathedral) Square, Greek Quarter, building, architectural ensemble, immovable cultural heritage's sites, lost cultural heritage's sites, a complex of cultural heritage's sites, a cultural heritage's sites environment, a historical-and-cultural environment, a cultural heritage, Nizhyn.*

28.02.2017 р.

УДК 902 (477.51)

І.С. Кедун
В.О. Прудько

АРХЕОЛОГІЧНІ ЕКСПЕРИМЕНТИ НА БАЗІ ЦЕНТРУ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ АРХЕОЛОГІЇ НКМ ІМ. І.Г. СПАСЬКОГО ТА НДУ ІМ. М. ГОГОЛЯ

Стаття присвячена напрямкам діяльності центру експериментальної археології Ніжинського краєзнавчого музею імені І.Г. Спаського та Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Автори даної розвідки окремо зупиняються на вже проведених експериментах та їх значенні у справі популяризації історії серед мешканців м. Ніжин та його гостей.

Ключові слова: *експеримент, археологія, туризм, історія.*

В наш час все більшого поширення набуває такий з напрямків археологічних досліджень, як експериментальний. Цьому є цілком логічне і зрозуміле пояснення. Саме експериментальна археологія відкриває шлях до живої історії, до тих дрібниць, з яких складалося життя наших предків. Традиційно витоки експериментальної археології відносять до XVII ст., коли німецький дослідник Андреас Альберт Роде (1682–1724) зробив копію кам'яної сокири для підтвердження думки про її виготовлення людиною [4, с. 16].

Одною з характерних ознак експериментальної археології є використання наукових методичних принципів та наукових методів проведення експериментів, що

відрізняє її від прикладного мистецтва і поширеного в наш час створення різного кшталту копій не тільки археологічних предметів, але й об'єктів, процесів, тощо. Під час створення останніх головною метою є вирішення декоративно-прикладних, виробничих, торгівельних та інших завдань, які не мають на меті наукове дослідження археологічних об'єктів. Кількість створюваних на сьогоднішній день копій старовинних виробів (часто виготовлених на високому професійному рівні) постійно збільшується, створюються навіть творчі колективи, які не тільки моделюють предмети, але й процеси, чи навіть облаштовують комплекси із використанням археологічних прототипів. Відповідно, стає актуальним питання, де проходить межа між науковим експериментом та декоративно-прикладним мистецтвом, що виготовляє предмети «під старовину».

Варто відзначити, що даний напрямок археологічних досліджень набув поширення і на території України, про що красномовно свідчить велика кількість інтернет-ресурсів, фестивалів та наукових зібрань, що постійно збільшується. До кола відомих вітчизняних фахівців з питань експериментальної археології належать А.В. Гейко, А.В. Петраускас, І.А. Готун та ін., які останнім часом зосередились на вивченні температури випалювання кераміки, моделюванні чорнометалургійних та лісохімічних процесів, експериментальній реконструкції торговельних шляхів.

Метою даної наукової розвідки є окреслення головних напрямків проведення археологічних експериментів на базі центру експериментальної археології Ніжинського краєзнавчого музею (НКМ) ім. І.Г. Спаського та Ніжинського державного університету (НДУ) ім. М. Гоголя, та їх роль в популяризації історії серед мешканців та гостей міста Ніжин.

З метою залучення вузівського наукового потенціалу до розвитку фундаментальних теоретичних і експериментальних досліджень у галузі археології, покращення стану обробки археологічних колекцій музею та створення нових археологічних експозицій 4 травня 2016 р. на базі НКМ ім. І.Г. Спаського та НДУ імені Миколи Гоголя було створено спільний центр експериментальної археології. Основним напрямком наукової діяльності центру стало проведення серії археологічних експериментів та використання набутого досвіту і моделей, створених в ході роботи для підвищення туристичного потенціалу міста.

Втім ідея створення вищезазначеного центру стала похідною від активних польових досліджень та необхідності навчання магістрів-археологів. На першому етапі в Ніжинському університеті, для забезпечення повноцінної археологічної практики, було створено постійно діючі археологічні експедиції. З відкриттям магістратури за спеціальністю «археологія» постало питання комплексного забезпечення навчального процесу, невідємною частиною якого є експериментальна археологія. Перші практичні навички магістранти отримували на базі житомирської археологічної експедиції під керівництвом А.В. Петраускаса [3, с. 224]. Після накопичення необхідного досвіду та матеріальної бази було створено згаданий вище центр. На сьогодні співробітники центру проводять археологічні експерименти, забезпечують повноцінну практику для магістрантів та розширюють експозиційний потенціал музею.

Експеримент № 1. Спроба реконструкції давньоруського човна-моноксила (05 жовтня 2014 р.)

Про поширеність човнів-однодревок (моноксилів) на Русі з давніх-давен свідчать як письмові, так і археологічні джерела. Велика кількість деталей човнів, зокрема весла, лавки тощо, виявлені під час археологічних розкопок, дали змогу провести спробу реконструкції такого човна [2, с. 74]. Для виготовлення реконструкції моноксила було підібрано колоду з верби (довжина – 5,10 м, товщина – 0,8–0,75 м). Участь у роботах брали співробітники археологічної лабораторії, студенти та магістранти НДУ імені Миколи Гоголя. Науковим консультантом виступив кандидат історичних наук, старший співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України А.В. Петраускас.

Обробка колоди здійснювалася за допомогою реплік давньоруських деревообробних інструментів: тесла, сокири, кородеру, стругів, ручного свердла, кувалди, ножів для обтісування чопків, металевих клинків та молотів. Зауважимо, що репліки інструментів були виготовлені в ході попередніх експериментальних досліджень, а їх функціональні можливості з'ясовувались в ході цього експерименту.

На самому початку робіт дерево було очищене від зайвого гілля. Наступним етапом стало виділення носу та корми, бортів та днища, для чого здійснено розмітку заготовки. Далі була обтесана верхня площина човна. З метою збереження заготовки, щоб уникнути утворення пробоїв, розломів та тріщин, на цьому етапі середина колоди не вибиралася. Після підготовки верхньої площини почалася робота по підготовці днища. Дно було просвердлене ручним буром на 8 см. В отвори, що утворилися, забили попередньо витесані дерев'яні маячки, які для контрасту пофарбували чорнилом. Також подібні маячки забили по бортах. Після підготовки днища було розпочато вибірку внутрішньої частини човна. Таким чином, за 16 годин роботи та поперемінної праці восьми чоловік вдалося вивести основну форму човна. Надалі вибірка внутрішньої частини проводилася обережно, невеликими зрізами, до того моменту, поки не відкрилися попередньо забиті в днище та борти маячки. Загалом, тривалість робіт склала 38 годин за безперервної участі 3 осіб. Після остаточної обробки відстань між бортами човна сягала 64–67 см. Після виготовлення човен було розміщено в тіні крон дерев на тиждень для поступової просушки. З метою запобігання деформації бортів на час висихання дерева були вста-

новлені розпірки з дощок. Ходові випробування човна було здійснено на озері, що розташоване в Графському парку м. Ніжин. Експериментальним шляхом вдалося встановити, що човен тримається на плаву і може перевозити до семи чоловік, загальна вага яких становить майже 500 кг. Утім, при такому завантаженні він занурюється у воду до 0,35 м. його маневреність знижена, веслування ускладнене. Найбільш оптимальним вважаємо завантаження до 300 кг.

В травні 2015 р. човен відправився до м. Олевськ для участі в міжнародному проекті «Балтія та Причорномор'я, експериментальна реконструкція торгівельних шляхів». За планом передбачалося вирушити 24 травня з м. Олевська і потім через Білорусію та зону відчуження дістатися до Вишгорода, але, на жаль, на кордоні через непорозуміння експедицію зупинили, і човни були змушені повернутися назад до м. Олевська. Хоча травнева експедиція видалася не довготривалою, та все ж вона дозволила з'ясувати здатність човна триматися курсу та без жодних проблем долати великі відстані і проходити пороги. В районі с. Хмелівка Олевського району річка Уборть утворює невеликі пороги, які дерев'яні човни проскочили, за виразом учасників експерименту, «як паровоз».

Наступну експедицію в межах цього експерименту було розпочато 20.08.2015 р. При підготовці експедиції було враховано помилки попередньої, і спуск розпочався в зоні відчуження, щоб не перетинати білоруський кордон. Закінчився ж спуск в м. Вишгород Київської області, куди учасники експедиції прибули 4 вересня, здолавши за 17 днів понад 100 км водної магістралі. На сьогоднішній день ніжинський моноксил перебуває у робочому стані і використовується Житомирською археологічною експедицією.

Експеримент № 2. Реконструювання гончарного горну № 1

(07 квітня 2015 р.)

Дослідження процесу виготовлення керамічних виробів є актуальним у наш час, оскільки глиняний посуд являється найтоншим індикатором культурно-історичних процесів, що протікали в середовищі давнього суспільства, а процес його виробництва являється невід'ємною частиною загальної картини.

На сьогодні відомі гончарні горни з розкопок у Києві, Вишгороді, Донці, Вщижі, поселення Комарів та ін. Більшість досліджених горнів відноситься до X–XIII ст. Загальний опис дослідження гончарних горнів на території України подано у низці окремих та узагальнюючих праць [6, с. 18].

Дослідниками зафіксовано два види випалювальних споруд – однокамерні та двокамерні. Однокамерними названо гончарні печі, де в камері одночасно згорали дрова й випалювались вироби, двокамерними – гончарні горни, які мали дві камери – випалювальну й топкову [1, с. 73]. Серед них виділені горни з «козлом» – опорною перегородкою, яка розділяє топкову камеру на дві частини, та без «козла». За формою випалювальних камер їх поділяють на округлі, овальні, грушоподібні [5, с. 4].

Досвід, здобутий у Житомирській археологічній експедиції в серпні 2014 р., став поштовхом для перших спроб ніжинських археологів у справі реконструювання. Виконавцями проекту стали магістранти спеціальності «археологія».

Вибір було зроблено на користь двокамерного горну, який складається з камери для обпалювання керамічних виробів та топки, що розділені горизонтальною перегородкою.

Розпочалися роботи з підготовки котловану 100 х 150 см, який звужується у бік топки. Виступ для закладки дров – 50 х 60 см. Після цього стінки котловану було обмащено глиною товщиною у 3 см. Коли основа підтряхла, було встановлено завчасно підготовлену із вербової лози перегородку на 6 продухів, яку було обмащено глиною товщиною 7 см.

Наступним етапом роботи стало виготовлення стінок горну № 1 з використанням лозового каркасу.

Загальні розміри. У основі горн № 1 становить 325 см по зовнішньому контуру; при вершині – 126 см; висота топки – 38 см; ширина топки – 40 см; від верхньої точки горну до перегородки – 65 см; від верхньої точки горну до верхньої точки топки – 80 см; загальна висота горну – 110 см; отвір для закладки гончарних виробів овальної форми розміром 29 х 42 см.

В результаті максимального прогрівання горну № 1 тріснула перегородка, що зрештою привело до її руйнації (перегоріла лозова основа; помилка очевидна – не промазана нижня частина перегородки). В ході ремонтних робіт виготовлено нову перегородку на три продухи розміром 14 х 7 см з врахуванням попередньо набутого досвіду.

Станом на 20 травня 2015 р. горн № 1, створений на базі НКМ імені І. Спаського, було випробувано.

На створення горну № 1 було затрачено близько 300 кг глини. Експериментальні роботи по створенню горну № 1 містили в собі ще один експеримент, у процесі роботи було перевірено якість місцевої глини з усіх відомих родовищ навколо м. Ніжин.

Продовжились експерименти під час роботи Ніжинської археологічної експедиції в урочищі Магерки (околиця м. Ніжин) у червні 2015 р. Найбільш вагомим аргументом під час роботи над створенням нового горну № 2 стала наявність якісної глини. Протягом трьох днів роботи горн № 2 був готовий до використання.

Загальні розміри. У основі горн № 2 становить 230 см по зовнішньому контуру; при вершині – 115 см; середина – 160 см; висота топки – 25 см; ширина топки – 20 см; від верхньої точки горну № 2 до перегородки – 32 см; загальна висота горну № 2 – 70 см; отвір для закладки гончарних виробів овальної форми 22 х 17 см.

Під час максимального прогрівання горну № 2 здій-

снювалося обпалювання керамічних виробів, результати виявились цілком задовільними.

Зроблені спроби реконструкції відрізняються між собою тим, що в першому варіанті було використано каркасну модель, а в іншому каркас відсутній. Удосконалення моделей реконструювання гончарного горну триває.

Після завершення виготовлення та випробування горнів було прийнято рішення про їх експозиційне використання, для чого навколо горна № 1 було створено експозицію «Двір гончара». Для втілення проекту було виготовлено ножне гончарне коло та створено навіс, обплетений тином. На сьогодні в теплу пору року в «Дворі гончара» проводяться заняття з історичного гончарства для всіх бажаючих, з обпаленням готових виробів в горні № 1.

Таким чином результати археологічних експерементів, за умови правильного менеджменту, цілком можуть бути використані в музейній, навчальній та туристичній роботі.

ПОСИЛАННЯ

1. Готун І.А, Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А., Петраускас О. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства // Археологія. – 2005. – № 2. – С. 70–79.

2. Купенко Т. Середньовічні човни-однодревки в Подесенні // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XIII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2014. – С. 74–75.

3. Петрасукас А.В., Шапов А. Експериментальні дослідження процесу виготовлення кричного заліза // Археологія і давня історія України. – 2013. – Вип. 10. – С. 224–228.

4. Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое: Эксперимент раскрывает тайну древних эпох. – М.: Мысль, 1988. – 271 с.

5. Тоцька В. З історії дослідження випалювальних споруд X–XII ст. Лівобережної України // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2011. – № 6. – С. 3–10.

6. Ясновська Л. До історії дослідження керамічного виробництва Чернігівщини в давньоруську епоху // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2007. – № 2. – С. 18.

Кедун И.С., Прудько В.О. Археологические эксперименты на базе центра экпериментальной археологии НКМ им. И.Г. Спаского и НГУ им. Н. Гоголя

Статья посвящена напрвлениям деятельности центра экспериментальной археологии Нежинского краеведческого музея имени И.Г. Спаского и Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя. Авторы данного исследования отдельно останавливаются на уже проведенных экспериментах, а также их значении в деле популяризации истории среди жителей и гостей г. Нежин.

Ключевые слова: *эксперимент, археология, туризм, история.*

Kedun I.S., Prudko V.O. Archaeological experiments at the center of experimental archeology NLM named after I.H. Spasskyi and NSU named after M. Hohol

The article is devoted to activities of the center of experimental archeology of named Nizyn local museum named after I.H. Spasskyi and Nizhyn State University named after M. Hohol. The authors of this intelligence alone stop to have conducted experiments and their meaning in the case of popularizing history among residents of Nizhin and his guests.

Key words: *experiment, archeology, tourism, history.*

28.02.2017 р.

УДК 725.94(477):-043.83

Я.Л. Діденко
Л.О. Абашіна

ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ КОМПЛЕКС «РЕЗИДЕНЦІЯ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО»: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття присвячена історії створення історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького», діяльності та перспективам його подальшого використання. Автори висвітлюють процес відтворення комплексу, діляться досвідом його використання як туристичного об'єкту.

Ключові слова: *Чигирин, Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», історико-архітектурний комплекс «Резиденція Б.Хмельницького».*

Актуальність дослідження зумовлена появою в Україні значної кількості відтворених об'єктів історико-культурної спадщини, зокрема історико-архітектурного комплексу «Резиденція Б. Хмельницького» в м. Чигирині, повноцінне використання якого створить умови для більш повної реалізації туристичного потенціалу Чигирина.

Із проголошенням незалежності постало питання відтворення видатних пам'яток історії та культури України, пов'язаних з історичними подіями та видатними особами, які мали визначний вплив на перебіг національної історії, розвиток культури і мистецтва. У 1999 р. Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову про Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України [1]. У 2001 р. м. Чигирин було включено до Списку історичних населених місць України [2]. На жаль, з об'єктивних причин, від забудови історичного центру міста XVII ст. майже нічого не залишилося, саме тому постало питання його відновлення.

Ідея відтворення резиденції великого гетьмана з'явилася в процесі підготовки святкування 400-річчя від дня його народження. У 1994 р. з метою відбудови резиденції був створений Міжнародний благодійний фонд відбудови резиденції Б. Хмельницького в Чигирині [3]. Однак, перші кроки з реалізації проекту були зроблені лише на початку 2000-х рр. 3 листопада 2003 р. Президентом України Л.Д. Кучмою було видано Розпорядження «Про заходи щодо створення історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького». На його виконання 2 червня 2004 р. Кабінетом Міністрів України було видано постанову «Про затвердження комплексної програми розвитку історико-архітектурного комплексу «Резиденція Б. Хмельницького» на 2004-2010 роки» та Розпорядження № 1016-2005 Президента України В. Ющенка від 29 квітня 2005 р. «Про відродження та розвиток історичних культурних центрів Черкащини» [4, с. 10–11].

Більшість положень цих документів увійшли до нової державної програми «Золота підкова Черкащини», яка була затверджена Кабінетом Міністрів України 15 травня 2006 р. Роботи по її виконанню розпочалися того ж року під контролем Черкаської обласної державної адміністрації.

На виконання програми було проведено науково-до-

слідні роботи – археологічні дослідження території Нижнього міста в Чигирині на місці можливого розташування резиденції гетьмана Б. Хмельницького (керівник к.і.н. Д.П. Куштан); працівниками Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури та містобудування (НДІТІАМ) були розроблені документи по відтворенню резиденції гетьмана Б. Хмельницького в Чигирині (головний архітектор проекту С.Б. Юрченко, архітектори А.В. Подольський, О.Ф. Лихвар, О.Ю. Спінул) [4, с. 12].

Із завершенням археологічних розкопок та розробки проектної документації розпочалося будівництво історико-архітектурного комплексу «Резиденція Б. Хмельницького». До об'єктів першої черги будівництва були віднесені будинок гетьмана, канцелярія, скарбниця, курінь, людська, поварня і вартівня [4, с. 10]. Протягом 2006–2008 рр. виконаний значний обсяг робіт з реставраційного відтворення об'єктів комплексу. У зв'язку із відсутністю у 2009 р. державного фінансування, було вирішено проводити роботи за рахунок обласних коштів та фінансової допомоги з усіх регіонів України. Найбільше коштів надійшло з Дніпропетровської, Запорізької, Житомирської, Миколаївської та Львівської областей [5, с. 10].

У червні 2008 р. науковими співробітниками НІКЗ «Чигирин» були підготовлені концепція та структурний план постійної експозиції історико-архітектурного комплексу «Резиденція Б. Хмельницького». Зокрема, авторським колективом були розроблені концепції та структурні плани: будинку батьків гетьмана, військової канцелярії, військової скарбниці, куреня, поварні. Пізніше були розроблені та підготовлені концепції і структурні плани лямусу, стайні, шпихліра. Художнє вирішення експозиції приміщень комплексу було підготовлено ПП «Архітектура» (директор, лауреат Шевченківської премії С.М. Фурсенко) та ПП «Ларо» (директор А.Ю. Ніколєнко). У 2009 р. були підготовлені тематико-експозиційні плани постійних експозицій будинку гетьмана, будинку батьків, військової скарбниці, військової канцелярії, куреня, поварні. На жаль, в умовах відсутності належного фінансування та незавершеного будівництва створення постійно діючої експозиції було неможливим. Тому було прийнято рішення про створення тимчасових виставок у будинку гетьмана та військовій канцелярії.

У серпні-вересні 2009 р. були підготовлені ТЕПи до наступних тимчасових виставок: «Діяльність генеральної військової канцелярії у 1648–1676 рр.», «Археологічні знахідки з розкопок 2005–2006 рр. на місці резиденції Б. Хмельницького в м. Чигирин», «Козацька світлиця» (будинок гетьмана) та виставки робіт учасників Всеукраїнського симпозіуму гончарного мистецтва «Чигирин – 2009». Підготовлені матеріали були представлені на нараді у Міністерстві культури і туризму України (17.09.2009 р.), де і були затверджені із зауваженнями.

Паралельно велась робота з оформлення експозицій. До їх створення долучилися й інші музеї, надавши речі із власних колекцій: Черкаський обласний краєзнавчий музей, Національний музей історії України, Національний художній музей України, Львівська галерея мистецтв, мистецькі спілки, приватні колекціонери.

Таким чином, 16 жовтня 2009 р. у приміщеннях будинку гетьмана та військової канцелярії було оформлено 7 тимчасових виставок.

17 жовтня 2009 р. у Чигирині відбулися урочистості з нагоди 360-ї річниці утворення Української козацької держави. У святкових заходах взяли участь Президент України В. Ющенко, віце-прем'єр міністр І. Васюник, Голова Секретаріату Президента В. Ульянченко, її перший заступник Ю. Єхануров, міністр культури і туризму В. Вовкун, міністр у справах сім'ї, молоді та спорту Ю. Павленко, міністр з питань надзвичайних ситуацій В. Шандра, міністр агрополітики Ю. Мельник, голова Служби безпеки України В. Наливайченко, перший заступник міністра оборони В. Іващенко, командувач Військово-морських сил Збройних сил України І. Тенюх, депутати Верховної Ради України, делегації з усіх областей на чолі з головами обласних державних адміністрацій, представники уряду, політичних та громадських організацій, діячі науки та культури. В рамках святкувань, Президентом України було відкрито першу чергу історико-архітектурного комплексу [5, с. 8].

«…Зважаючи на потреби в коштах та недофінансування «Золотої підкови», облдержадміністрація звернулася до Кабінету Міністрів України із пропозицією продовжити програму до 2012 р., щоб завершити реставраційно-відновлювальні роботи та відкрити цілісний комплекс» [6]. Проте, політична ситуація, зміни пріоритетних напрямків роботи в області не дозволили завершити будівництво комплексу та відкрити постійну експозицію, що спонукало прийняття рішення щодо використання уже збудованих об'єктів.

У 2014 р., подолавши певні труднощі, було відновлено експозицію в приміщенні військової канцелярії та будинку гетьмана, де були розміщені поліграфічні копії робіт Д.Г. Нарбута із серії «Козацькі полковники» (оригінали зберігаються у Черкаському обласному краєзнавчому музеї), портретів видатних особистостей XVI–XVII ст. та картин «Козак Мамай» (оригінали зберігаються у Національному художньому музеї України). Окрасою експозиції стали роботи талановитої художниці Н. Атамась. Нею були написані портрети гетьманів України та правителів європейських держав – Швеції, Молдавії Туреччини та ін.., з якими підтримували відносиний «чигиринські» гетьмани. Археологічні знахідки з території Нижнього міста демонструють життя та побут чигиринців у XVI–XVII ст.

Останнім часом комплекс активно використовується як місце проведення масових заходів – тут відбуваються урочисті відкриття та підсумкові виставки творів учасників всеукраїнських симпозіумів народного мистецтва, святкування Дня Українського козацтва (14 жовтня), Міжнародного дня музеїв (18 травня). Двір резиденції став місцем проведення майстер-класів, квестів, занять.

Влітку 2011 р. заповідник відвідали члени військово-історичної групи «49-та орта джемаат-хассеків яничарсько-

го війська Оттоманської Порти» (керівник С. Кузьмич) та військово-історичної групи «Курінь Печерської сотні Київського полку» (керівник О. Харченко). Під час їх перебування на території, прилеглій до історико-архітектурного комплексу «Резиденція Б. Хмельницького», відбулися «publik display» – гостям та жителям міста були показані предмети одягу, озброєння та побутові речі, що відповідають реальним історичним аналогам XVII ст. У жовтні 2012 р. членами вищезгаданих військово-історичних груп на території резиденції було відтворено однин з епізодів облоги Чигирина 1677–1678 рр.

У травні 2015 р. на території комплексу відбулися Всеукраїнські змагання з армреслінгу, присвячені пам'яті Павла Антоненка, який загинув, захищаючи мир і спокій України на Сході. В рамках турніру пройшла Благодійна акція по збору коштів на підтримку воїнів АТО. У грудні 2015 та 2016 рр. під егідою Туристичного руху Чигиринщини на території історико-архітектурного комплексу «Резиденція Б. Хмельницького відбувся фестиваль Святого Миколая. В програмі дійства були святковий концерт, атракції, майстер-класи та ін. [7].

Започатковується традиція використання об'єктів комплексу як місця проведення мистецьких заходів. Так, 2 грудня 2016 р. у виконанні акторів Майстерні театру «Герць» було представлено 2 модерн-вистави «Берестечко» за мотивами однойменного роману Л. Костенко [7].

На даний момент більшість із будівель комплексу є незавершеними, що обмежує, а часто й унеможливлює їх використання в якості музейних об'єктів. Завершення будівництва історико-архітектурного комплексу «Резиденція Б.Хмельницького» та створення постійної експозиції сприятиме зростанню туристичної привабливості Чигиринщини.

ПОСИЛАННЯ

1. Програма відтворення видатних пам'яток історії та культури України. – Постанова Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1999 р. № 700. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/700-99-%D0%BF)

2. Про затвердження Списку історичних населених місць України. – Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF)

3. Павличко Д. До українців ЗСА // Свобода. – 1996. – Січень. – № 12.

4. Мартинова Г.П. Державна програма «Золота підкова Черкащини»: перспективи розвитку Чигиринського краю // Чигиринщина: історія і сьогодення. – 2008. – С. 10–14.

5. Химич О. 360 років Українській козацькій державі // Ритм України. – № 4. – 2009. – С. 8–13.

6. Зінченко Н. Олександр Черевко: «Відроджуємо!...» // Культура і життя. – 2009. – 23–31 жовтня. – С. 20.

7. Науковий архів НІКЗ «Чигирин». – Літопис НІКЗ «Чигирин».

Диденко Я.Л., Абашина Л.О. Историко-архитектурный комплекс «Резиденция Б. Хмельницкого»: история создания и перспективы

Статья посвящена истории создания историко-архитектурного комплекса «Резиденция Богдана Хмельницкого», его деятельности и перспективам дальнейшего использования. Авторы раскрывают процесс воссоздания объектов комплекса, делятся опытом его использования как туристического объекта.

Ключевые слова: *Чигирин, Национальный историко-культурный заповедник «Чигирин», историко-архитектурный комплекс «Резиденция Б. Хмельницкого».*

Didenko Ya.L., Abashina L.O. Historical and architectural complex «Residence of B. Khmelnytskyi»: history and prospects

The article is devoted to the history of the historical and architectural complex «Residence of Bohdan Khmelnytskyi», activities and prospects of its further use. The authors reveal the process of rebuilding the complex objects, share the experience of its use as a tourist attraction.

Key words: *Chyhyryn, National Historical and Cultural Reserve «Chyhyryn», historical and architectural complex «Residence of B. Khmelnytskyi»*

20.02.2017 р.

УДК 94 (477.63) «1648/179» (049)

М.П. Жуковський

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ СЕЛА ПОКРОВСЬКОГО НІКОПОЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті стисло викладено обставини заснування Нової Запорозької Січі (1734–1775 рр.), її планувальну структуру, пошук, дослідження й увічнення її культурної спадщини в XIX–XX ст., встановлення літочислення села Покровського.

Ключові слова: *Нова Січ (1734–1775 рр)., запорозьке козацтво П.І. Калнишевський, місто Покровськ, село Покровське, січові цвинтарі.*

Остання Нова Запорозька Січ, яка ще відома в історії України як Підпільнянська, була завершальним етапом козацької доби України. Вона була центром Війська Запорозького Низового, яке було створене й підтримувалося волелюбними людьми українського народу. Запорозькі козаки і старшини були представниками Західної і Правобережної України, Лівобережної і Слобідської України. Після ліквідації Російською імперією Українського Гетьманату в 1764 р., Запорожжя залишилося останнім і єдиним островом волі для гнобленого українського люду. Нова Запорозька Січ, яка існувала між феодальними імперіями Польщі, Росії, Туреччини, Криму, де процвітало кріпацтво й рабство, залишалася християнською козацькою республікою на засадах військової демократії на чолі з виборною кошовою старшиною. Діяльність і доля останнього кошового отамана П.І. Калнишевського, уродженця села Пустовійтівка (Північно-Східна Україна), є трагічним символом життя всього народу України на той час.

Завдяки уцілілій до нашого часу значній частині документів архіву Коша Нової Запорозької Січі та інших джерел, її історія максимально повно вивчена істориками порівняно з попередніми січовими столицями запорожців. Проте документів щодо Січі як міста-фортеці небагато.

Найпершими дослідженнями останньої Січі були її описи представниками російської дворянської історіографії XVIII ст. С. Мишецьким [23] та О. Рігельманом [41], які в другій половині 40-х – на по-

чатку 50-х років XVIII ст. під час військової служби перебували в Новій Січі та на землях Запорожжя.

За часів Російської імперії в другій половині 40-х років XIX ст. – на початку XX ст. відбулася поява спеціальних праць, присвячених Новій Запорозькій Січі. Найважливішою серед них необхідно назвати монографію А.О. Скальковського «Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького», яка написана на основі численних архівних документів та особистих спостережень автора під час його перебування на території Нікопольського краю. Вищеназвана праця мала три перевидання (1841, 1846, 1885–1886 рр.), кожне із яких було суттєво доповнено й уточнено [42, с. 7–12].

Значний внесок щодо вивчення топографії Нової Січі, її історії та долі останнього кошового отамана П.І. Калнишевського здійснив видатний український історик Д.І. Яворницький [12; 51; 52; 53]. Він неодноразово відвідував село Покровське, особисто проводив розкопки на місці розташування Нової Січі в 80-х – 90-х роках XIX ст. Результати своєї плідної науково-дослідницької роботи він виклав у добре відомих працях «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу», «Історія Запорозьких козаків» тощо.

Дослідник козацького фольклору Я.П. Новицький записав від покровчан народні перекази про козацьку добу Запорожжя [35, с. 71–74, 81–83].

Протягом існування комуністично-радянської влади в Україні тема запорозького козацтва була під її суворим контролем. Фактично єдиним істориком, який найповніше дослідив політичну та соціально-економічну історію Запорожжя з позицій класової боротьби, був д. і. н. В.О. Голобуцький –– автор статей і фундаментальної праці з історії Нової Січі [6; 7; 8, с. 495–537]. У середині 50-х років XX ст. він побував на місцях Запорозьких Січей на території Нікопольського краю, у тому числі в селі Покровському.

В офіційній десятитомній «Истории Украинской ССР» виникнення, розвиток, діяльність і ліквідація Нової Січі як центра запорозьких козаків висвітлили по окремих розділах В.Й. Борисенко, В.О. Ленченко, В.В. Панашенко, І.С. Слабеєв [22, с. 268–270, 445–446, 567–569, 634].

Відзначення 500-річчя Українського козацтва в серпні 1990 р. та проголошення незалежності України в серпні 1991 р. були початком нового етапу в українській історичній науці й суспільстві, бо різко зросла увага до історії запорозького козацтва та його Січей. Доступ дослідників до архівів України, Росії та інших держав, відкриття із спецсховищ наукових праць А.О. Скальковського, Д.І. Яворницького та інших, їх перевидання сприяли появі нових праць на вищеназвану тематику як на всеукраїнському, так і місцевому рівнях. Серед вчених-істориків, які ґрунтовно вивчали тему запорозького козацтва в останній період його існування, а також і постать останнього кошового отамана П. Калнишевського, необхідно назвати О.М. Апанович [1; 2], Д.І. Кулиняка [26], В.О. Ленченка [27; 28; 29; 30], В.І. Мільчева [32],

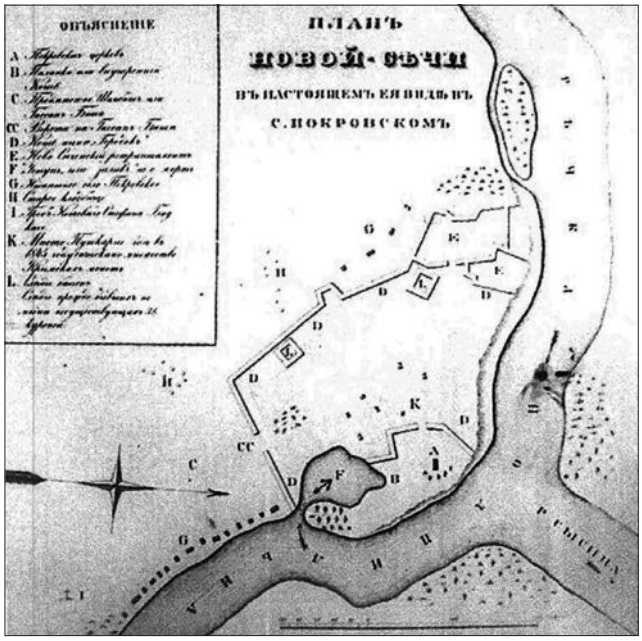

«План Новой Сечи в настоящем ее виде в с. Покровском». Автор А.О. Скальковський, 1845 р.

О.А. Олійника [36], В.В. Панашенко [37; 38], Д.Я. Тєлєгіна [44], В.В. Грибовського[9].

У нікопольському краєзнавстві вищеназваний напрям досліджень був у сфері постійної уваги місцевих істориків-краєзнавців, які друкували свої статті про Нову Січ у місцевих ЗМІ. У 2002 р. за підтримки Нікопольської райдержадміністрації Запорізьке відділення Інституту Української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України підготувало й опубліковало «Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX ст.)», у яких головне місце посідає тема козацького минулого краю [33, с. 48–145]. У жовтні 2006 р. було опубліковано збірник доповідей на науково-практичній конференції «Постать П. Калнишевського та історична спадщина запорозького козацтва» [24]. Окремим питанням культурної спадщини Нової Січі присвячено ряд публікацій автора даної статті [13; 14; 15; 16; 17].

Джерельна база з історії Нової Січі досить велика за обсягом. Архів Коша Нової Запорозької Січі в ЦДІА України (м. Київ) має 365 справ, які нараховують тисячі документів [4, с. 6]. Проте документів для локалізації Січі, пошуку її пам'яток практично немає.

Джерела вищеназваного питання можна поділити на три групи. До першої групи необхідно віднести документи російського військового командування й місцевих органів влади царської адміністрації щодо Нової Січі. Одним з перших їх опублікував В. Біднов [5]. Другу групу складають наративні джерела, серед яких найважливішими є два: В. Чернявського «Описание Запорожской Сечи…» (1766 р.) і опис Нової Січі інженера-підполковника Томілова (1774р.) [18, с. 24; 45, с. 174]. Третю групу складають картографічні документи XVIII – початку XXI ст.:

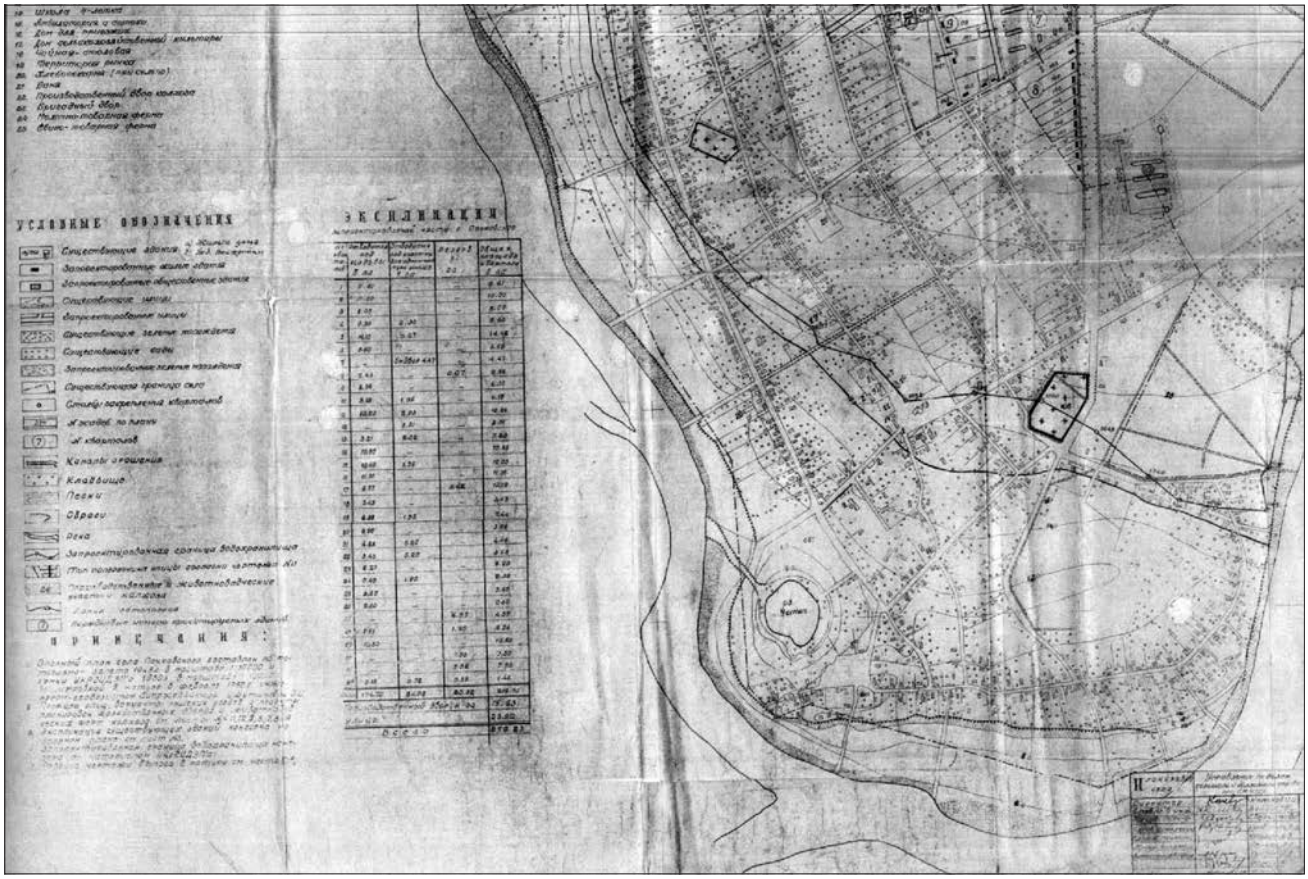

Генеральный план. Село Покровское Никопольского района Днепропетровской области. М 1:5000. 1952 г. (фрагмент)

1. Найважливішими джерелами з локалізації Нової Січі та її планувальної структури є рукописні плани, укладені російськими військовими інженерами в 40-х – 70-х рр. XVIII ст. Серед них необхідно назвати «План крепости Запорожской Сечи» 1740 р. (автор С. Мишецький), «План Запорожской Сечи» 1743 р., «План Сечи или крепости Запорожской» 1745 р. (автор Д.де Боскет), «План Запорожской Сечи» 1766 р., «План Запорожской Сечи» 1773 р. [29, 172–188].

2. «План Новой Сечи в настоящем ее виде в селе Покровском», опублікований А.О. Скальковським вперше в 1845 р. [42]

3. Плани села Покровського Нікопольського району різних масштабів, укладених у XX – на початку XXI ст. [20, с. 49]

В історії запорозького козацтва причини та обставини утворення Нової Січі вивчені достатньо повно. Вони мають воєнно-політичний характер, оскільки були пов'язані з боротьбою Російської імперії проти Польщі, Туреччини, Криму й української політичної еміграції на чолі з гетьманом Пилипом Орликом. Військо Запорозьке Низове із своїми землями в 1710–1733 рр. було під протекторатом Османської імперії та Кримського ханства.

У 1733 р. в Східній Європі почалася боротьба за «польський трон», з одного боку, між Польщею і Францією та з іншого – Російською та Австрійською імперіями. У цій боротьбі брали участь турецький султан і кримський хан, які вирішили направити запорозьких козаків у Польщу.

У цей час представники Війська Запорозького Низового на чолі з отаманом І. Малашевичем таємно звернулися до Росії з проханням прийняти їх у підданство. Імператриця Анна Іоанівна надала грамоту 31 серпня 1733 р. про прийняття запорожців з їхніми землями під свою владу [53, с. 417–416].

28 березня 1734 р. запорозькі козаки на чолі з кошовим отаманом І. Малашевичем покинули Кам'янську Січ і за три дні прибули до нового місця розташування Січі на р. Підпільній. 31 березня 1734 р.(за ст. ст.) є датою заснування Військом Запорозьким Низовим в Підпільнянському куті Нової Січі [21, с. 73–74].

На відміну від попередніх Січей, місце розташування Нової Січі чітко визначено за картографічними та описовими документами XVIII ст., а також у переказах старожилів с. Покровського, які були записані в XIX ст. дослідниками історії запорозького козацтва, зокрема О.П. Стороженком, А.О. Скальковським, Д.І. Яворницьким та іншими.

Нова Січ – місто-фортеця, яка займала територію півострова висотою від 5 м до 12 м від рівня води у вигляді мису, який омивала р. Підпільна з р. Сисина. За підрахунками В.О. Ленченка, площа Січі складала 40 га, з передмістям – 50 га. Фортеця мала Внутрішній Кіш, де знаходилися Святої Покрови Божої Матері церква та будинки кошової старшини. У Зовнішньо-

ул. Розкова
ул. Горького
ул. Ленина
ул. Коцюбинского
ул. Ковальчука
ул. Ковальчука
ул. Ковальчука

Пам'ятний знак про Нову Запорозьку Січ (1734–1775 рр.), с. Покровське Нікопольського району. Встановлений в 1990 р. Фото 2013 р.

го Коша та Гассан-Баші і були своєрідними орієнтирами меж території Нової Січі. За результатами досліджень Т. Кузик, ймовірно, у них було поховано декілька тисяч померлих запорожців [25].

Документи архіву Коша Нової Запорозької Січі, картографічні матеріали російських військових інженерів, інші наявні історичні матеріали свідчать про велике значення Нової Січі – центру запорозького козацтва в житті півдня України. У 1774 р. інженер підполковник Томілов описав її так: «Сечь, ниже Никитина Перевозу, по берегу двадцать верст, город построенной около 734 году от запорожских казаков, в ширине 47 градусов 31 минута, долгота от Петербургского меридиана 4 град. 4 мин. В нем всегда кошевой для управления войсками жительствовал. Изрядную деревянную церковь и ней богатую ризницу и убор церковный имеет. Построены также и куренные избы, по их называются «курени»: их всех 38, и каждой про прозванию атамана зовется. Артилерийской цейхаус довольной обширности и торговых лавок до 100,так же и в форштате триста дворов выстроено, все деревянные» [45,с. 176].

Виконуючи таємний наказ Катерини II, російські війська під командуванням генерала П. Текелія на початку червня 1775 р. почали окупацію території Війська Запорозького Низового. 05 червня 1775 р. Нову Січ було оточено і під загрозою застосування сили її залогу було роззброєно. Кошову старшину на чолі з отаманом П. Калнишевським було арештовано, вивезено під конвоєм до російського військового суду, який їм виніс вирок – довічне заслання.

Як повідомляла офіційна історія Російської імперії наприкінці XVIII – на поч. XX ст. та УРСР – СРСР у XX ст., у тому ж році, після знищення Січі, тут було засновано с. Покровське, яке належало генерал-прокурору Російської імперії князю О.О. В'яземському. Аналіз документальних джерел свідчить, що вищезгадані повідомлення є неточними та неповними, а виникнення села не було одномоментним актом.

Насамперед необхідно визначити обсяг руйнування Січі. За наказом генерала Текелія із січових сховищ вивезли боєзапас, матеріальні цінності, архів Коша, гармати, військовий скарб, клейноди. Пушкарню засипали, частину куренів зруйнували. Однак укріплення, більша частина куренів, Свято-Покровська церква, передмістя й Новосіченський ретраншемент (які були залишені) продовжували використовуватись за призначенням. За наказом російського командування тут розмістилися піхотний і Донський козачий полки. Комендантом фортеці було призначено підполковника Норова [16, с. 82–85].

Згідно з Указом Катерини II від 05 серпня 1775 р. землі Війська Запорозького Низового увійшли до складу Новоросійської губернії. «…Губернатор Матвей Васильевич Муромцев… нашел, что местечко Покровское… – и по своему устройству, и по своему местоположению представляет одну из самых лучших готовых населенных местностей губернии и потому назвал его город Покровск…» [31, с. 166].

У XIX ст. В. Біднов виявив і сам наказ, де стверджувалося: «Место, где была Запорожская Сечь, именовать на словах и на письме городом Покровским» [5, с. 192].

Таким чином, Російська імперія знищила Нову Січ як військово-політичний і адміністративний центр запорозького козацтва. Проте в захопленому січовому місті-фортеці її будівлі було зруйновано лише частково й вибірково. Російська імперія продовжувала використовувати колишню Січ під назвою місто Покров як форпост на кордоні з Кримським ханством та центр управління Славенської провінції Новоросійської губернії.

Проте становище Покровська внаслідок колоніальної політики місцевої влади щороку погіршувалось. Статус міста, у якому в 1777 р. було 300 дворів (колишній форштадт Січі – прим. авт.), не був офіційно закріплений в Указах імператриці та Сенату Росії.

У 1782 р. після IV загальнодержавної ревізії Покровськ, у якому мешкало 476 душ чоловічої та жіночої статі, було записано за князем О.О. В'яземським [50, с. 446]. Після приєднання в 1783 р. Кримського ханства, фортецю було скасовано.

У подальшому село, перейменоване на Покровське, поступово розвивалось: зростала кількість населення, яка в 1859 р. досягла 1511 осіб, у 1914 – 3226 осіб. Змінювався його адміністративний статус: у кінці XIX – на початку XX ст. – волосний центр, з 1923 р. – центр сільської ради [50, с. 446, 448–450].

Про наявність ідеологічної заангажованості щодо літочислення за часів комуністично-радянської влади свідчить факт замовчування походження с. Покровського від Нової Січі у виданні «Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область» [50].

Об'єктивний розгляд зв'язків розвитку в ланцюгу Нова Січ (1734–1775 рр.) – м. Покровськ (1775–1782 рр.) – с. Покровське (1782 р. – ц. р.) свідчить про його збереження в просторі, єдність багатьох форм діяльності козаків та їх нащадків, традиції населення поєднувати витоки села із Новою Січчю. На думку автора, є всі підстави вести початок літочислення сучасного Покровського з 31 березня 1734 року і внести цю дату в довідники адміністративно-територіального устрою Дніпропетровської області й України.

Місце Нової Січі та її більш ніж сорокарічна історія привертали увагу дослідників Запорожжя. У 1827 р. письменник Олекса Стороженко оглянув укріплення Нової Січі, залишки башт, куренів, паланки, Гассан-Баші тощо. Він був першим, хто залишив опис місця, де була Нова Січ [43, с. 235–240]. За вищевказаним описом і записаними переказами старожилів, О. Стороженко, по суті, показав планувальну структуру території Нової Січі – Гассан-Баші знаходився за межами зовнішніх укріплень Січі на північ від них. Під їхнім захистом знаходилися головні будівлі – 38 куренів і церква. Будинки військової старшини були біля гавані під захистом внутрішніх укріплень «паланки» (внутрішнього Коша).

Влітку 1845 р. Нікопольський край відвідав А.О. Скальковський. Свої враження від поїздки він виклав у вигляді епілогу до «Історії Нової Січі або останнього Коша Запорозького». Зокрема, під час перебування в с. Покровському, описав оглянуті ним земляні укріплення, місця Гассан-Баші, Новосіченського ретраншементу, запорозьких куренів, церкви [42, с. 596–602].

А.О. Скальковський зазначав, що разом із жителями села він також оглянув колишній січовий цвинтар, що містився на північ від Гассан-Баші, або передмістя – «там уціліло тільки з десяток курганів та могильних хрестів, здебільшого поламаних, зі стертими написами....» [42, с. 604].

Вищезгадане дає можливість локалізувати північний січовий цвинтар, що є дуже важливим орієнтиром у визначенні меж території Нової Січі.

Найважливішим джерелом для здійснення вищевказаного є опублікований А.О. Скальковським «План Новой Сечи в настоящем виде в с. Покровском». На ньому він схематично в масштабі 1 дюйм =100 саженів (при публікації книги його не було дотримано – прим. автора) позначив Покровську церкву (А); паланку або внутрішній Кіш (В); передмістя – Шамбаш або Гассан-баша (С) (розташований на північ від укріплень Січі – прим. автора); С – Браму на в'їзді в зовнішній Кіш; Д – Кіш (нині городок); Е – Новосіченський ретраншемент; Б – уступ або затоку, тобто порт; в – нинішнє село Покровське; Н – старий цвинтар (на плані їх було позначено два –

Пам'ятний знак про кошового отамана Нової Січі П.І. Калнишевського, с. Покровське Нікопольського району. Встановлений в 1990 р. Фото 2013 р.

прим. авт.); І – могилу кошового Стефана Гладкого; К – місце пушкарні, де 1845 р. було знайдено багато кримських монет; Ь – сліди веж, а також сліди розташування колишніх неіснуючих 38 куренів.

Слід зазначити, що на вищеназваному плані за межами позначеного периметра укріплень Січі розташовані два цвинтарі, один із яких, за характеристикою А.О. Скальковського, є січовим, а також могила кошового С. Гладкого, яка також була за межею території Гассан-Баші.

Неодноразово перебуваючи в с. Покровському в 80–90-х рр. XIX ст., Д.І. Яворницький обстежив запорозький цвинтар, а також узагальнив свої спостереження про залишки Нової Січі, від якої «уцелели еще земляные укрепления в виде рвов и высоких, больше двох сажен высоты валов (тобто більше 4,26 м – прим. авт.). В общем эти укрепления представляют из себя несколько неправильный четырехугольник, протянувшийся вдоль правого берега р. Подпольной...» [53, с. 140].

Д.І. Яворницький першим здійснив виміри периметра залишків укріплень Нової Січі, що мають 390 сажнів довжини (або 830,70 м – прим.авт.). Дані виміри дозволяють проводити розрахунки площі уфортифікованої частини Січового міста, яка мала надзвичайно щільну забудову.

Новий етап дослідження місця розташування Нової Січі в с. Покровському розпочався в другій половині 20-х рр.

Пам'ятний знак про кошового отамана Нової Січі П.І. Калнишевського, с. Покровське Нікопольського району. Встановлений в 1990 р. Фото 2013 р.

XX ст. після ухваленої 16 липня 1926 р. спільної постанови ВУЦВК та РНК Української СРР «Положення про пам'ятки культури і природи». На території Нікопольського краю розпочалася робота по здійсненню пам'яткоохоронних заходів. Після їх проведення Український комітет з охорони пам'яток матеріальної культури при Наркоматі освіти УСРР 23 липня 1927 року зареєстрував такий об'єкт у селі Покровському – «Покровська Нова Січ 1734–1775 рр. (необхідні охоронні заходи – консервація і нагляд, вивчення шляхом розкопок)» [46, с. 1].

Автор «Путівника по Нижньому Дніпру та Південному Бугу за 1931рік» А. Петражицький надав стислу довідку про Підпільницьку Січ 1734–1775 рр., у якій зазначив: «Коли придивишся до місцевості, зайнятої селом Покровським, і зараз ще ясно видко сліди валів і укріплень. Селяни у Покровському завжди находять велику кількість речей часів Запоріжжя» [39, с. 35–36].

У 1951 р. в с. Покровському перебував окремий загін Нікопольської археологічної експедиції по обстеженню запорозьких пам'яток. Його начальник Ф.Б. Копилов у своєму звіті зазначив, що «в конце прошлого столетия Д.И. Эварницкий еще видел остатки валов, окружавших Новую Сечь, но сейчас все они настолько распаханы и снесены во время постройки села Покровского, что проследить их конфигурацию нет никакой возможности» [34, с. 23]. Тому, мабуть, у науковому звіті Ф.Б. Копилова про обстеження с. Покровського відсутні будь-які креслення місця розташування Нової Січі на території села.

На той час із козацьких могил, описаних А.О. Скальковським та Д.І. Яворницьким, збереглася лише одна могила Івана Каписа (1779 р.), але без кам'яного хреста, який вивезли до Катеринослава. Також жодної будівлі козацької доби в селі не збереглося [34, с. 23–24]. Вищезгадану могилу кошового отамана І. Каписа було взято на державний облік та під охорону [11, с. 31]. Проте в подальшому цю некрополістичну пам'ятку в документах не виявлено.

Під час будівництва чаші Каховського водосховища південну частину с. Покровського, у тому числі церкву, у жовтні 1954 р. знищили, бо ті потрапляли під затоплення. Відзначимо, що частина будівель старого с. Покровського та його планування, яке склалося з часів Нової Січі, залишилось на західній та південній околицях нового с. Покровського.

У 1952 р. працівники Державного інституту проектування сільського й колгоспного будівництва «Дніпросільбуд» м. Києва склали генеральний план села Покровського, яке підлягало реконструкції через підтоплення водами значної частини його території [49]. Без сумніву, територія південної частини с. Покровського, розташовані внутрішній і зовнішній кіш, Новосіченський ретраншемент було затоплено.

У листопаді 1964 р. д. і. н. В.О. Голобуцький надіслав заступнику Голови Ради Міністрів УРСР П.Т. Троньку листа про історичне значення Запорозької Січі та необхідності увічнення сторінок історії запорозького козацтва. Вчений пропонував здійснити музеєфікацію історичних об'єктів козацької доби, встановлення пам'ятних знаків тощо, зокрема в селі Покровському Нікопольського району поставити обеліск проти колишньої Нової Січі [19, с. 32]. Пропозиції вченого знайшли підтримку на державному рівні.

18 вересня 1965 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила Постанову № 911 «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва», де було зазначено: «Міністерству культури УРСР, Держбуду УРСР, Держплану УРСР, Міністерству фінансів УРСР, Академії наук УРСР, творчим спілкам архітекторів, художників і письменників разом з облвиконкомами до 1-го квітня 1966 року подати Раді Міністрів УРСР пропозиції про спорудження в перспективі в різних місцях республіки, зв'язаних з історією запорізького козацтва, пам'ятних знаків» [47, с. 64–65]. На виконання вищеназваної урядової постанови Держбуд УРСР і Міністерство культури УРСР підготували відповідний зведений план спорудження пам'ятних знаків на території республіки в 1971–1975 рр. У с. Покровському Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. було заплановано установити в 1972 р. пам'ятний знак на місці, де знаходилась остання

Запорозька Січ (1734–1775 рр.) [48, с. 13]. Однак внаслідок зміни керівництва КПУ та посилення боротьби партійно-радянських органів влади з українським буржуазним націоналізмом вищеназвані завдання в с. Покровському, як і інші, не були виконані.

У період перебудови СРСР у 1989 р. часопис «Пам'ятки України» організував спеціальну наукову комплексну експедицію «Запорізька Січ: зруйноване і уціліле». У липні того ж року її учасники відвідали с. Покровське. Науковий керівник експедиції О.М. Апанович брала участь в археологічній експедиції 1951 р. Вона зазначила, що остання Запорозька Січ опинилася під водою недалеко від берега [1, с. 227].

Учасники експедиції відвідали в селі Покровському народний історико-краєзнавчий музей. З моменту його створення в 1967 р. до експозиції музею надійшли експонати, пов'язані із Запорозькою Січчю: каламар, чотири свічники, кухоль побратимства, курінна печатка, козацька шабля, якірці, люльки, грузила, дерев'яний нагрудний хрест, стародрук із Свято-Покровської церкви [2, с. 227].

Під час відзначення в серпні 1990 р. 500-річчя Українського козацтва в с. Покровському біля сільської ради було встановлено дві гранітні стели з меморіальними дошками і написами на них: 1) «На цій місцевості знаходилася Нова Запорозька Січ 1734–1775 рр, яка відіграла прогресивну роль в історії українського народу, народів Європи»; 2))«Тут у Запорозькій Новій Січі з 1762 по 1775 рр. був кошовим отаманом Петро Іванович Калнишевський 1690 – 1803, який після ліквідації Січі був заарештований і ув'язнений в Соловецький монастир, де і помер у 1803 р.». Вищеозначені пам'ятні знаки на державному обліку та під охороною не знаходяться [14].

У 2009 р. біля вищеназваних пам'ятних знаків було встановлено постамент з фігурою запорозького козака. Цей пам'ятний знак має меморіальну дошку з наступним текстом: «Козакам Війська Запорозького Низового, засновникам Нової Січі (1734–1775 рр.) від вдячних нащадків на честь 275-річчя її заснування 28 червня 2009 р.».

У середині 90-х років XX ст. на підставі науково-пошукової роботи дослідників історії запорозького козацтва Нова або Покровська Січ і село Покровське були внесені до «Каталогу історико-археологічних пам'яток і пам'ятних місць козацької доби», авторами якого є д. і. н. Д.Я. Телегін і к. і. н. О.М. Титова [3, с. 239].

15 листопада 2001 р. Президент України Л.Д. Кучма видав Указ №1092/2001 «Про Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2002–2005 рр.». У розділі II програми зазначалося: «… упорядкувати могили і поховання, споруди, пам'ятники, що пов'язані з історією Українського козацтва; упорядкувати територію та відремонтувати будівлі колишніх Запорозьких Січей, у тому числі Підпільненської [40].

У 2003 р., під час відзначення двохсотріччя смерті П.І. Калнишевського, ім'я кошового отамана було присвоєно Покровському народному історико-краєзнавчому музею. У тому ж році науковці Національного заповідника «Хортиця» провели підводні пошуки на місці, де була Нова Січ, місто Покровськ і південна частина старого села Покровського (затоплені в середині 1950-х рр. водами Каховського водосховища). В результаті цієї підводної розвідки, а також другої, що проводилася у 2005 р., було виявлено майже дві сотні артефактів XVIII–XIX ст. [10, с. 16–20].

Під час науково-пошукової роботи автор на підставі аналізу картографічних документів Нової Січі, опису її залишків у с. Покровському, праць О.П. Стороженка, А.О. Скальковського, Д.І. Яворницького, топографічних планів с. Покровського 1952 р. і 2011 р. виявив наявність місць двох цвинтарів Нової Січі на західній та південній околицях села [15, с. 128–133]: перший, північний, між вулицями Набережна та ім. Кірова (за 70 м на схід від берега моря та за 1200 м на південь до берега моря); другий – на південному березі села по завершенню вул. ім. Рожкова, наполовину знищений водами Каховського водосховища. Територія цвинтарів знаходиться на комунальному обліку Покровської сільської ради.

На думку автора, вул. Набережна від північного цвинтаря встановлена (можливо краще проходить?) на місці північного шляху, який йшов через Гассан-Баш до головної брами Зовнішнього Коша Нової Січі. Таким чином, є підстави вважати, що територія периферії Нової Січі – північна частина її торгово-ремісничого передмістя Гассан-Баші залишилась незатопленою водами Каховського водосховища і вимагає подальшого археологічного дослідження. Обтяжуючою обставиною є її забудова сільськими подвір'ями.

Парадоксально, що на території с. Покровського немає жодної пам'ятки козацької доби, яка б знаходилась на державному обліку та під охороною. На думку автора, необхідно розглянути пам'яткоохоронний статус наступних об'єктів: місця двох цвинтарів, залишки території Гассан-Баші, затоплену територію села, незважаючи на негативний антропогенний вплив на них. Таким чином, це буде першим етапом для розгляду органами державної влади України й місцевого самоврядування питання про внесення с. Покровського до «Списку історичних населених місць України».

ПОСИЛАННЯ

1. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків / О. М. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.

2. Апанович О.М. Січові землі наприкінці 80-х років XX ст. / О.М. Апанович // Старожитності Русі-України: зб. наук. пр. / П. П. Толочко (відп. ред.). – К.: Київ. акад. євробізнесу, 1994. – С. 222–234.

3. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: навч. посіб. / Д.Я. Телегін (відп. ред.) [та ін.] – К.: ІЗМН, 1997. – 336 с.

4. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ, 1713–1776 / Голов. архів. упр. при Кабінеті Міністрів України [та ін.; упоряд.: Л.З. Гісцова (ст. упоряд.), Л.Я. Демченко; редкол.: О.М. Апанович та ін.]. – Вид. 2-ге, доп. і випр. – К.: Наук. думка, 1994. – 232 с.

5. Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений / В. Беднов // Летопись Екатеринославской губернской архивной комиссии. – Екатеринослав. Б.И. 1913 – Т. IX. – С. 168–215.

6. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.) / В.О. Голобицький // передмова В.С. Мороза. – Дніпропетровськ.: Січ, 2004. – 421 с.

7. Голобуцький В.О. Нова Січ / В.О. Голобуцький // Радянська енциклопедія історії України / редкол: А.Д. Скаба (відп.ред.) [та ін.] – К.: Голов. Ред. Укр. Рад. Енциклопедії, 1971. – Т. 3: Летичів – розкопки. – С. 242–244

8. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / Володимир Голобуцький. – К.: Вища шк., 1994. – 539 с.

9. Грибовський В.В. Кошовий отаман Петро Калнишевський: Монографія. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. –128 с.

10. Деменко П. Підводні дослідження на місці Нової Січі у 2003 та 2005 роках / П. Деменко, М. Остапенко, Д. Кобалія // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / редкол.: Телегін Д.Я. (відп. ред.) [та ін.]. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 16–20.

11. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 4359, оп. 1, од. зб. 772. Годовой отчет Никопольского района о состоянии учета и охраны памятников истории и культуры, археологии и искусства за 1953 г., арк. 31–32.

12. Еварницький Д.І. (Яворницький Д.І.) Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: для ст. шк. віку: в 2 ч. / [упоряд., передм. М.М. Олійник-Шубравської; худож. оформ. О.В. Коваля]. – К.: Веселка, 1995. – 447 с.: іл.

13. Жуковський М. Ікона-ставротека Війська Запорозького Низового 1747 року – національна реліквія українського народу та його держави / Мирослав Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. пр. / О.М. Титова [та ін.]. – К., 2012. – Вип. 21, ч. ІІ. – С. 117–121. – (Бібліотечка «Часи козацькі»).

14. Жуковський М. Увічнення місць Запорозьких Січей на території Нікопольського краю в 1953–1990 рр. / Мирослав Жуковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. пр. / О.М. Титова (відп. ред.) [та ін.]. – К., 2014. – Вип. 23. – С. 363–369.

15. Жуковський М.П. Локалізація місця розташування Нової Запорозької Січі / М.П. Жуковський // Зарембівські читання: матеріали п'яти Всеукр. Зарембів. наук. читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції», присвяч. 100-річчю від дня народження акад. П.Т. Тронька (м. Київ, 15 квіт. 2015 р.): зб. наук. пр. / Титова О.М. (гол. ред. кол.) [та ін.]. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. – С. 127–134.

16. Жуковський М.П. Про літочислення сільських населених пунктів Дніпропетровської області, заснованих запорозьким козацтвом / М.П. Жуковський // Музей і майбутнє: доп. та повідомл. наук. конф. до Міжнар. дня музеїв, трав. 1997 р. – Дніпропетровськ: Поліграфіст, 1998. – С. 80–84.

17. Жуковський М.П. Про плани перенесення Нової Січі до Микитиного Перевозу / М.П. Жуковський // Козацька спадщина : альм. Нікоп. регіон. від-ня Н.-д. ін-ту козацтва Ін-ту історії України НАН України. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – Вип. 3. – С. 205–206.

18. Запорожская Сечь. – М.: Изд.во ЭКСМО, изд.во «Алгоритм», 2004. – 608 с.

19. Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. XX ст.: зб. док. та матеріалів / НАН України, Ін-т історії України; [упоряд. О.Г. Бажан (керівник) та ін.]. – К. : Рідний край, 1997. – 474 с.

20. Зорин П.М., Качан А.Ф. Изменения к генеральному плану села Покровское Никопольского района Днепропетровской области. Общая пояснителая записка чертежей. 11–088–ППЗ. – УкрНИИагропроект «Институт «Днепроагропроект»: Днепропетровск: 2011. – 35 с.

21. Иванов П.А. Материалы по истории Запорожья в XVIII веке / П.А. Иванов // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса: «Эконом. тип. и литогр.», 1897. – Т. XX. – С. 59–100.

22. История Украинской ССР: в 10 т. / [ред.кол. Г.Я. Сергиенко, В.И. Борисенко, В.А. Маркина. Л.Г. Мельник и др.]. – К., 1983 – Т. 3. Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (вторая половина XVI – XVII вв.) –719 с.

23. Исторія о козакахъ запорожскихъ. Какъ оные изъ древнихъ лѣтъ зачалися, и откуда свое происхожденіе имѣютъ, и въ какомъ состояніи нынѣ находятся. – М.: Въ Унив. Тип., 1847. – VIII, 44 с.

24. Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при інституті історії України НАН України. – Вип. 3 – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – 265 с.

25. Кузик Т. Про захворюваність та смертність в Запорізькій Січі (два документа із фондів ЦДІАК України / Тетяна Кузик // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 9.: Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень. – К., 2002 – С. 215–226.

26. Кулиняк Д.І. Лицар Дикого Поля: Історико-документальна повість – есе – К.: «Варта», – 2009. – 144 с.

27. Ленченко В. Листи кошового отамана П. Калнишевського 1763 р про устрій Запорозької Січі / В. Ленченко // Пам'ятки України: історія та культура: наук. часоп. – 1989. – № 3. – С. 28–30.

28. Ленченко В. Остання козацька столиця на Дніпрі / В. Ленченко // Пам'ятки України: історія і культура: наук. часоп. – 1989. – № 2. – С. 38–42.

29. Ленченко В. Рукописні плани Запорозької Січі XVIII століття / Володимир Ленченко // Укр. археогр. щорічник. Нова серія. – К., 2004. – Вип. 8/9. – С. 157–189. – На тит. арк.: Укр. археогр. зб. Т. 11/12.

30. Ленченко В.О. Нова Січ / В. О. Ленченко // Українське козацтво: мала енциклопедія / [редкол.: Ф.Г. Турченко (керівник) та ін.]. – Вид. 2-ге, доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С. 410–412.

31. Макаревський Ф. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття / Феодосій Макаревський; упоряд. Долгополий В.К.; вступ. ст. і комент. Швидько Г.К. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2000. – 1082 с.

32. Мільчев В.І. Повернення Війська Запорозького Низового під царський скіпетр / В.І. Мільчев // Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / НАН України, Ін-т історії України, Н.-д. ін-т козацтв; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – К.: ВД «Києво-Могил. акад.», 2006. – Т. 1. – С. 604–617.

33. Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX століття) / голов. ред. В.І. Наулко. – К.; Нікополь; Запоріжжя: Тандем-У, 2002. – 399 с.

34. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експ. № 1527. Отчет о работе отдельного отряда Никопольской археологической экспедиции 1951 года по обследованию запорожских памятников / Ф Б. Копылов, арк. 1–24.

35. Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875–1905 г. / Я.П. Новицкий. – Репр. воспр. изд. 1911 г. – Рига: Спридитис, 1990. – 118 с.

36. Олійник О.Л. Нова Січ / О.Л. Олійник // Українське козацтво: мала енциклопедія / Н.-д. ін-т козацтва при Запоріз. держ. ун-ті ; [редкол.: Ф.Г. Турченко (керівник) та ін.]. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 348–349.

37. Панашенко В. Нова Січ (1734–1775 рр.) / Віра Панашенко // Козацькі Січі: (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) / Ін-т історії України НАН України, Н.-д. ін-т козацтва; [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Запоріжжя: [б. в.], 1998. – С. 149–189.

38. Панашенко В.В. Нова Січ, Підпільненська Січ / В.В. Панашенко // Енциклопедія історії України: [у 10 т.] / редкол.: В.А. Смолій (голова) [та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 2010. – Т. 7 : Мп – О. – С. 437–439.

39. Петражицький А. Путівник по нижньому Дніпру та Південному Бугу на 1931 р. / А. Петражицький. – Херсон : Червоний штурвал, 1931. – 70 с.

40. Про Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2002–2005 рр.: Указ Президента України від 15 листоп. 2001 р. № 1092 // Верховна Рада України: офіц. Вебпортал – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1092/2001. – Назва з екрану.

41. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О.І. Рігельман. – Київ: Либідь, 1994. – 768 с.

42. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього коша Запорозького / А.О. Скальковський// передм. та комент. Г.Г. Швидько; пер. з рос. Т.С. Завгородньої; худож.-іл. О.М. Бузилов. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.

43. Стороженко О.П. Спомини про Микиту Леонтійовича Коржа / О.П. Стороженко // Стороженко О.П. Марко Проклятий: повість. Оповідання / упоряд., авт. передм. та прим. П. Хропка. – К.: Дніпро, 1989. – С. 203–263.

44. Телегін Д.Я. Обстеження Січей Низового Дніпра в 1990 р. / Д. Я. Телегін // Укр. іст. журн. – 1992. – № 7/8. – С. 136–139.

45. Топографические описания доставшихся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владение Российской Империи землям, 1774 года // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса: Въ гор. тип. Сод. Х. Алексамати. – 1868. – Т. VII. – С. 166–198.

46. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166, оп. 6, од .зб. 94–33. Список пам'яток культури Криворізької округи, зареєстрованих Українським комітетом по охороні культури при НКО УСРР. 27 липня 1927 р., арк. 1.

47. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2, оп. 13, од. зб. 98. Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва: постанова Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. № 711, арк. 64–65.

48. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 32, од. зб. 52. Сводный план Госстроя УССР и Минис-

терства культуры УССР сооружения в 1971–1975 годах памятных знаков по Украинской ССР. 30 июня 1970, 214 арк.
49. Центральний державний науково-технічний архів України, ф. Р 3, к. 14, оп. 1, т. 1, од. зб. 518. село Покровское Никопольского района Днепропетровской области. Генеральный план. М 1:5000, 1952. Світлокопія, арк. 72.
50. Шестопалов Г.Г. Покровское / Г.Г. Шестопалов, Т.М. Шульга // История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. – К.: Глав. ред. Укр. сов. Энц., 1977. – С. 446–455.
51. Эварницкий Д.И. Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский / Д.И. Эварницкий // Козацька спадщина: Альманах Нікопольского регіонального відділення НДІ козацтва при інституті історії України НАНУ. – Вип. 3. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – С. 8–15.
52. Эварницкій Д.И. Число и порядокъ Запорожскихъ Січей / Д. И. Эварницкій // Кіевская старина: ежемѣсячный ист. журналъ. – 1884. – Т. VIII, апріль. – С. 589–608.
53. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. Т. 1 / Д. І. Яворницький; [редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. ; передм. В.А. Смолія]. – К.: Наук. думка, 1990. – 592 с.

Жуковский М.П. Культурное наследие казацкого периода села Покровского Никопольского района Днепропетровской области

Статья кратко описывает обстоятельства основания Новой Запорожской Сечи (1734–1775 гг.), ее планировочную структуру, поиск, исследования и увековечивания её культурного наследия в XIX–XX ст., установления летоисчисления села Покровского.

Ключевые слова: *Новая Сечь (1734–1775 гг.), запорожские казаки, П.И. Калнышевский, город Покровск, село Покровское, сечевые кладбища.*

Zhukovskyi M.P. Cultural heritage of Cossack era of village Pokrovske of Nikopol district of Dnepropetrovsk region

The article briefly describes the circumstances of the founding of New Sich (1734–1775.), its planning structure, search, research and perpetuation of cultural heritage in the XIX–XX centuries, establishing chronology of village Pokrovske.

Key words: *New Sich (1734–1775.), Zaporizhian Cossacks, P.I. Kalnyshevskyi, town Pokrovsk, Pokrovske village, Sich cemetery.*

22.03.2017 р.

УДК 94(477):908

А.А. Кулик

З ІСТОРІЇ С. ГЛАЗОВЕ ШОСТКИНСЬКОГО РАЙОНУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У даній статті автором було здійснено спробу проаналізувати і систематизувати наявний історіографічний доробок про с. Глазове Сумської області. Було досліджено і введено в науковий обіг топоніміку села.

Ключові слова: *Глазове, історія села, топоніміка, монастир, ченці, селяни.*

Село Глазове, центр селищної ради, розташоване на півночі Шосткинського району Сумської області. Відстань від районного центру – 40 км [2, с. 624]. В селі працює середня школа і бібліотека, при яких існує краєзнавчий гурток, де займаються етнографічними і топонімічними розвідками. Але на сьогоднішній день так і не було ґрунтовно опрацьовано історіографічний доробок про с. Глазове, який поки що є просто мізерним.

Через маловивченість теми існує деяка плутанина з визначенням часу першої згадки про с. Глазове. Все

Рис. 1. Фрагмент «трьохверстної» мапи Російської імперії (1863 рік)

через те, що у колишній Чернігівській губернії існувало два населених пункти з такою назвою – Глазов (біля річки Бичиха, парафіяльний храм – Миколаївський) і Глазово (біля річки Коста (зараз Почепський район Брянської області Російської Федерації), парафіяльна церква – П'ятницька). Помилковим є твердження, що село Глазове Шосткинського району вперше згадується під 1654 роком. Ця помилка вперше була допущена під час написання багатотомного видання «Історія міст і сіл УРСР» і на сьогоднішній день повторюється у всіх подальших довідкових і наукових виданнях. Насправді ж перша згадка про село під 1654 роком відноситься до с. Глазово, яке розташовано на р. Коста [3, с. 318].

Село Глазове Шосткинського району було засноване у кінці XIV – на початку XV ст. ченцями Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Глазове при річці Бичиха вперше згадується 1620 року і вже тоді значиться селом [3, с. 224].

Серед мешканців розповсюдженою є легенда про заснування Глазова вихідцями з с. Кривоносівка (Середино-Будського району). «Із Кривоносівки від пана втекли селяни, яких чимось скривдив він. Серед них був і одноокий (одноглазий) чоловік. Він став серед втікачів головним. Йшли вони цілий день і вирішили зупинитись на нічліг, думаючи, що вже далеко втекли від свого села і від ненависного пана. Вранці втікачів збудили крики панів. Виявилось, що втекли вони зовсім недалеко (близько 3–4 км), але далі вже не пішли, а поселилися в тому місці, де зупинилися. Так і виникло село, яке було назване на честь одноокого ватажка – Глазове» [4]. Але записувачі цієї легенди не взяли до уваги те, що с. Кривоносівка було засноване дещо пізніше Глазова [3, с. 223–224]. Також нами піддається сумніву думка про те, що найстарішою

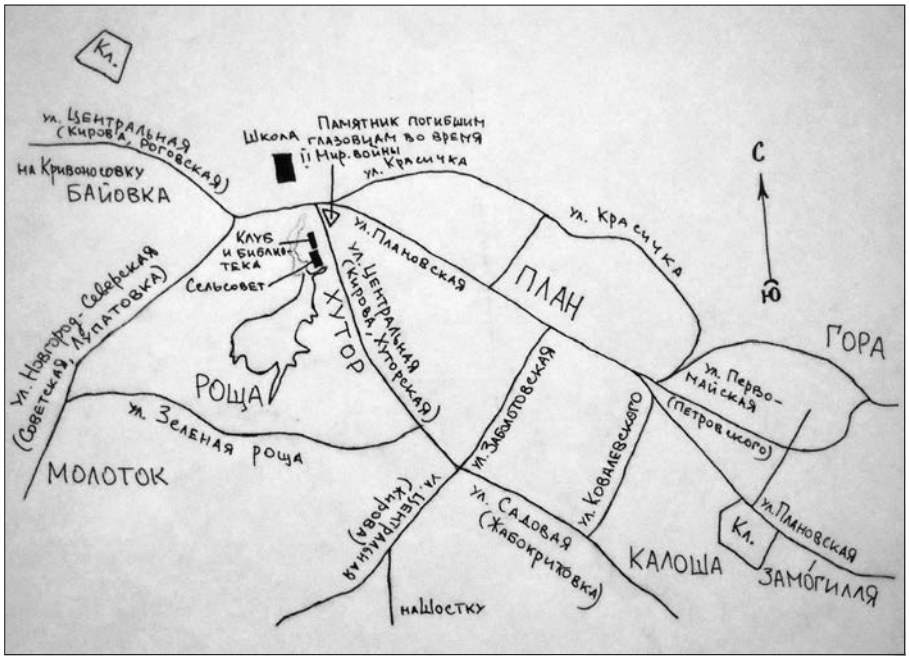

Рис. 2. Топоніміка с. Глазове

вулицею села є вул. Красичка. Судячи з географічного розташування Глазова, найбільш вірогідно, що найпершим було заселено «трикутник» вулиць Центральної, Новгород-Сіверської і Зеленої рощі. Малоймовірним є твердження, що назва вулиці Красичка означає «красива» [4]. Скоріш за все, вона походить від однойменного села, яке знаходилося «при притоке Красичине» [3, с. 229]. Можливо вихідці з цього села і заселили вулицю Красичка.

Село Глазове згадується у жалуваній грамоті царя Олексія Михайловича Новгород-Сіверському монастирю від 22 квітня 1669 р., в універсалах українських гетьманів І. Самойловича від 31 (21) серпня 1673 р. та І. Скоропадського 1711 р. [3, с. 224; 5, с. 11–14].

Під час ревізії (тодішнього перепису населення) 1723 р. 7 дворів з 37 у Глазовому значилися як козацькі, інші ж 30 належали монастирським селянам. Але згодом ченці монастиря «повернули» і ті 7 козацьких дворів до селянського стану [3, с. 224].

У Центральному державному історичному архіві, м. Київ у фонді № 57, оп. 1, кн. 147, арк. 1030–1032, 1078–1082, 1546–1556 зберігається опис с. Глазове Новгород-Сіверської сотні Стародубського полка, який був проведений у рамках Генерального опису Лівобережної України (Румянцевський опис Малоросії) (1765–1769) [1, с. 97].

В Описі Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр. зазначається: «В том селе церков деревяная 1, (а публичных строений не имеется). Лесов в принадлежностях сего села нет и в случаи надобности строевой получают от своего монастыря, (а дровяной за позволением онаго берут в лежащих к селу Пираговке лесах упалой и неспособной к строению. В том селе жителей: священник 1, причетников 2. Посполитых монастырских дворов 69, в ных хат 94, безд. хат 13, (обывателей 110)» [5, с. 30].

Від самого свого заснування і до 1783 р. с. Глазове належало Новгород-Сіверському монастирю. Після указу Катерини II про передачу монастирських земель «в казну» глазівці стають державними селянами, які протягом подальшої історії Російської імперії не були передані у власність поміщиків.

Головним чином с. Глазове входило до складу Чернігівського воєводства Речі Посполитої (до 1648 р.), Новгород-Сіверської сотні Стародубського полку Гетьманщини (до 1782 р.), Новгород-Сіверського намісництва Російської імперії (до 1796 р.), Малоросійської губернії (до 1802 р.), Чернігівської губернії (з 1802 р. до першої чверті XX ст.) і до Сумської області (з 1939 р.) УРСР / України.

Радянська влада у Глазовому була встановлена в грудні 1917 р. У 1928 р. тут організовано колгосп «Великий світ» [4], у другій половині XX ст. існував колгосп ім. Кірова. Станом на 1973 р. населення становило 1163 чол. [2, с. 624]. У 2016 р., за даними секретаря селищної ради, цей показник складав 310 мешканців.

Що стосується топоніміки с. Глазове, то сучасні назви вулиць Красичка, Зелена роща і колишні назви вулиць Жабокриківка, Хутірська, Рогівська і Лупатівка скоріш за все є історичними. Як згадують мешканці села, приблизно у 80-х роках XX ст. деякі вулиці були перейменовані «на более современные»: вул. Жабокриківка на вул. Садову, вулиці Рогівська та Хутірська об'єдналися у вул. Кірова, вул. Лупатівка була перейменована на вул. Радянську, вул. Петровського на вул. Першотравневу. 2016 року в рамках виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» були перейменовані дві вулиці – Радянська стала Новгород-Сіверською, а Кірова – Центральною.

Наряду з існуючими назвами вулиць поширеним є використання простомовного найменування окремих районів населеного пункту (кутків). Серед них є Молоток, Хутір, Байовка, Роща, План (від назви вул. Плановська), Калоша, Замогілля, Гора та Свинарник (біля колишнього колгоспу ім. Кірова, район вул. Першотравневої) (рис. 2).

Таким чином, с. Глазове є досить цікавим населеним пунктом для вивчення регіональної історії. Зважаючи на те, що історія села XIX – початку XX ст. практично не представлена в український історіографії, означена тема залишається актуальною і потребує подальшого дослідження.

ПОСИЛАННЯ

1. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: покажчик населених пунктів / уклад.: Л.А. Попова, К.Г. Ревнивцева; ред. І.Л. Бутич. – Київ: Центральний державний історичний архів УРСР, 1959. – 185 с. – Бібліогр.: с. 145–148.
2. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. / Державна історична бібліотека України, Інститут історії АН України; гол. ред. П.Т. Тронько. – Харків: УРЕ АН УРСР, 1973. – Т. 19: Сумська область. – 694 с.
3. Лазаревський А.М. Описание старой Малороссии: в 3 т. / А. Лазаревский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1888. – Т. 1: Полк Стародубский. – 560 с.
4. Матеріали сільської бібліотеки с. Глазове Шосткинського району.
5. Хутір Шостка та інші поселення краю в історичних документах від 1551 року / упоряд. В. Кириєвський. – Шостка: [б. в.], 2003. – 36 с.

Кулик А.А. Из истории с. Глазово Шосткинского района Сумской области

В данной статье автором была предпринята попытка проанализировать и систематизировать уже существующий историографический материал по с. Глазово Сумской области. Было введено в научный оборот топонимику села.

Ключевые слова: *Глазово, история села, топонимика, монастырь, монахи, селяне.*

Kulyk A.A. From the history of Hlazove (Shostka district, Sumy region)

The article is delaminated problem of investigation of history of village Hlazove from the Shostka district. Buildings plan and history map of Hlazove was published.

Key words: *Hlazove, history, toponymy, monastery, monks, villagers.*

22.03.2017 р.

УДК 725.94(477):(=411.16):2-283

Ю.А. Шишкіна

З ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОГО МОЛИТОВНОГО ДОМУ У ГЛУХОВІ

У статті аналізується проблема концентрації єврейського населення у містечках в межах смуги осілості кінця XIX – початку XX ст. та створення умов для реалізації відправлення їх культових потреб. На основі архівної джерельної бази виокремлені питання вирішення даної проблеми у м. Глухові.

Ключові слова: *єврейське населення, смуга осілості, культові потреби, синагога.*

Архітектурне середовище пересічного українського міста формує комплекс взаємозалежних факторів, як-то потреби його мешканців та можливості самодостатньої фінансово забезпеченої еліти, уподобання якої залежать від рівня освіченості, віросповідання, тогочасного модного архітектурного стилю. Кожна епоха диктує свої правила, етичні та естетичні норми і смаки.

Глухів кінця XIX – початку XX ст. постає перед сучасниками різноплановим багатонаціональним містом зі славним історичним минулим та перспективною невизначеністю. Різнобарвний колорит його мешканців став результатом національної політики Російського імперського уряду, у владних коридорах якого в кінці XVIII ст. окреслили межу осілості єврейського населення. Її смуга проходила якраз територією Глухівщини. Царський уряд визначив місця компактного проживання євреїв з метою запобігання проникнення їх у великоруські губернії і захисту російського підприємництва від єврейської конкуренції. Проживання євреїв відповідно до указу про межі осілості дозволялося лише в спеціально обумовлених містах і містечках, але не в сільській місцевості. Результатом цих обмежень, а також обмежень у виборі професії, стала надзвичайна скупченість єврейських ремісників та їх родин у містечках в межах смуги осілості.

Проблемами розселення євреїв відповідно зазначеної межі, їх господарською та релігійною діяльністю, архітектурною спадщиною переймалися такі дослідники, як О. Мердер [1], Н.Г. Логвин [2], Р. Метельницький [3]. Життєдіяльність глухівських євреїв досліджували М. Часницький[4] та В. Назарова [5], проте варто розставити акценти щодо єврейської культової архітектурної забудови м. Глухова.

До початку XX ст. на теренах імперії, в основному в українських губерніях, була сконцентрована майже половина світового єврейства. У зазначений період Глухів став тим містом, де євреї знайшли не тільки притулок, а й відчули себе повноцінними мешканцями, які входили до його владних структур та брали активну участь у формуванні міського інфраструктурного та архітектурного середовища.

Єврейське населення міста постійно зростало. За статистичною звітністю1858 р. по м. Глухову за десятим народним переписом налічувалось 4404 чоловіки та 4667 жінок, з них єврейського віросповідання – 1215 чоловіків та 1254 жінки [5, с. 5]. Це – майже третина всього населення.

З огляду на міське багатонаціональне різнобарв'я у Глухові достатньо толерантно ставились до різних релігійних конфесій. Тут були і розкольники різних сект, і представники римо-католицького, протестанського, єврейського і навіть армяно-григоріанського віросповідань [5, с. 6]. Домінували, звичайно, християни православного віросповідання, які відправляли свої культові потреби у соборах та церквах – десяти кам'яних та одній дерев'яній. Натомість єврейських молитовних шкіл малося лише одна кам'яна і одна дерев'яна [5, с. 7].

Життя глухівських євреїв, зберігаючи традиції й заповіді, зосереджувалось навколо молитовних будинків. То були пункти, де збиралась і гуртувалась єврейська громадськість міста. Кожному молитовному дому була притаманна своя аура. Ті, хто в них молився, впливали на характер дому, а дім – на них. Будівлі культового призначення, як правило, зводились спільними зусиллями єврейських громад. Не стало виключенням і будівництво третього молитовного будинку у Глухові.

Історія будівництва Глухівської синагоги сягає середини XIX ст. У фондах Державного архіву Чернігівської області зберігся проект та низка документів, які засвідчують непросту історію її спорудження.

У січні 1867 р. «…общество евреев города Глухова, имея особую необходимость устроить по числу душ Молитвен-

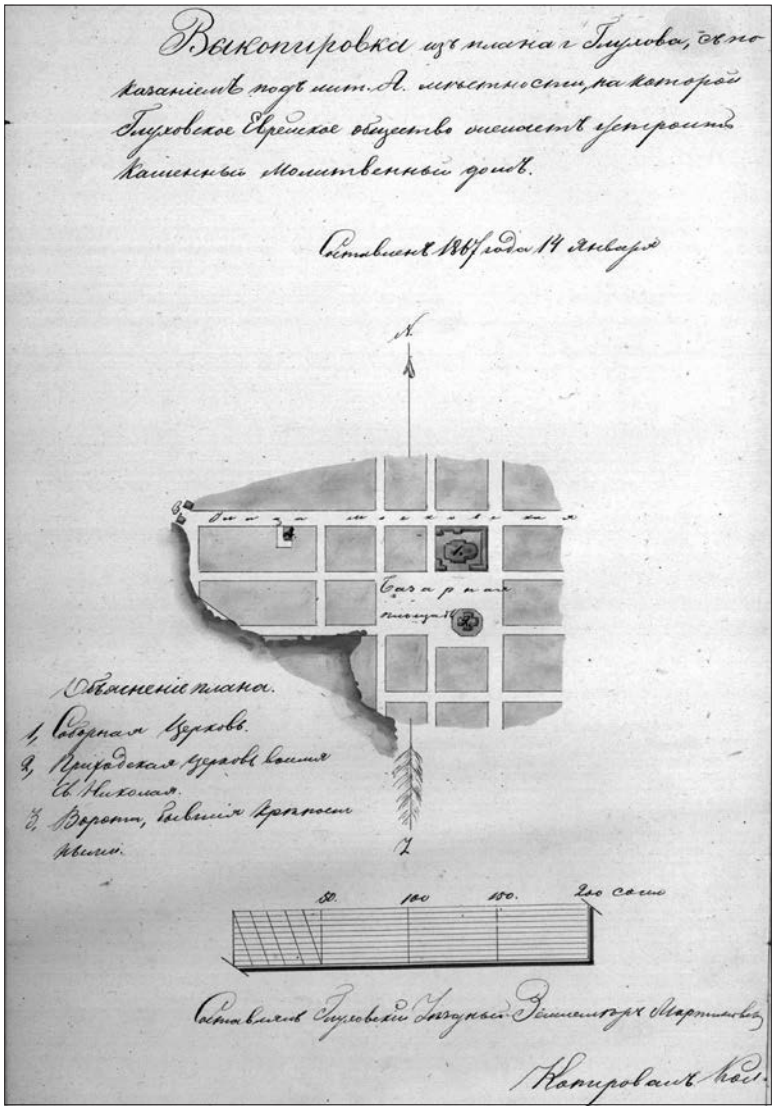

Рис. 1. Викопіровка з плану м. Глухова, де планувалось встановити синагогу

ный дом близ Киевомосковской большой дороги,… уполномочило от себя собратов своих купцов г. Глухова… согласно 258 статьи 12 тома части 1 св. зак. изд. 1857 года – заявить Правительству, что предположительное построение Молитвенного дома Еврейское общество имеет произвести на пожертвованныя пособия обоих полов того общества. На каков предмет собрали добровольными приношениями сумму 3000 рублей серебром. Просим Уполномоченных ходатайствовать у Правительства разрешения на это…» [6, с. 6]. Документ підписаний вісьмома купцями та двадцятьма міщанами, завірений і скріплений печаткою рабином глухівської спілки Нахимом Шумяцьким.

Потреба єврейської громади ще в одному приміщенні молитовного будинку на той час була нагальною, про що в акті огляду від 2 квітня 1867 р. свідчили помчник глухівського повітового справника Алфьоров та депутат від купців і городян: «…осматривали два еврейских молитвенных дома, устроенных на одном дворе в г. Глухове, при чем оказалось: первый из этих домов каменный длинной 15, а шириной 11 аршинов, в коем мужское отделение занимает 11 аршин в квадрате, а посредине сего помещения устроенный балдахин имеет 3 аршина в квадрате; женское отделение занимает остальные 4 аршина, а второй деревянный – длинной 24, а шириной 18 аршин, в коем мужское отделение занимает в длину 17, а посредине балдахин имеет 4 аршина в квадрате, женское же при сей молельни отделении занимает остальные в длину 7 аршин. Судя по народонаселению в городе Глухове евреев, помещение в означенных домах весьма недостаточно для богослужения, особенно в большие еврейские праздники, это можно судить по тому, что при отправлении в табельные дни молебствия по еврейскому обряду бывает весьма тесно, несмотря на то, что к сим дням с деревень евреи не являются» [6, с. 15].

На той час існували певні норми і умови щодо дотримання відстані розміщення єврейського молитовного дому від православного храму. Тому Глухівським повітовим землеміром були проведені відповідні заміри на місцевості, щоб виключити будь-які законодавчі неузгодження до початку будівництва синагоги: «Вследствии отношения глуховского полицейского управления от 19 марта за № 3303 честь имею уведомить, что по измерению моему в присутствии полицейского надзирателя Коломийцева требуемого отношения рассмотрения оказалось: от угла соборной церкви (не по прямой линии) до места где предполагают устроить Еврейский молитвенный дом 101 сажень от действительной ограды, но по прямой линии – 94 саж., от угла каменных лавок окромляющих церковный погост по линии одной улицы 86 саж.» [6, с. 13].

У кінці серпня 1867 р., попередньо здійснивши всі узгодження дозвільних документів відповідно до дотримання законодавчих норм, Глухівське повітове управління подало на розгляд Чернігівського губернського правління клопотання Глухівської єврейської громади про дозвіл на будівництво молитовного будинку: «…о разрешении им постройки третьего каменного молитвенного дома в г. Глухове так как существующие два молитвенных дома во время совершения обряда богослужения не вмещают в себе всех евреев, живущих в городе Глухове, что действительно и подтвердилось собранными по сему предмету сведеньями; из плана же местности при сем представленном видно, что молитвенный дом предположено устроить внутри города по улице Московской, что по этой улице в третьем квартале в 87 саженей от места под литерой А, на котором назначается постройка означенного молитвенного дома (мал. 1), находится погост соборной церкви и на этом погосте по улице Московской устроен сплошной ряд каменных лавок с колокольнею в средине и самая церковь стоит внутри по-

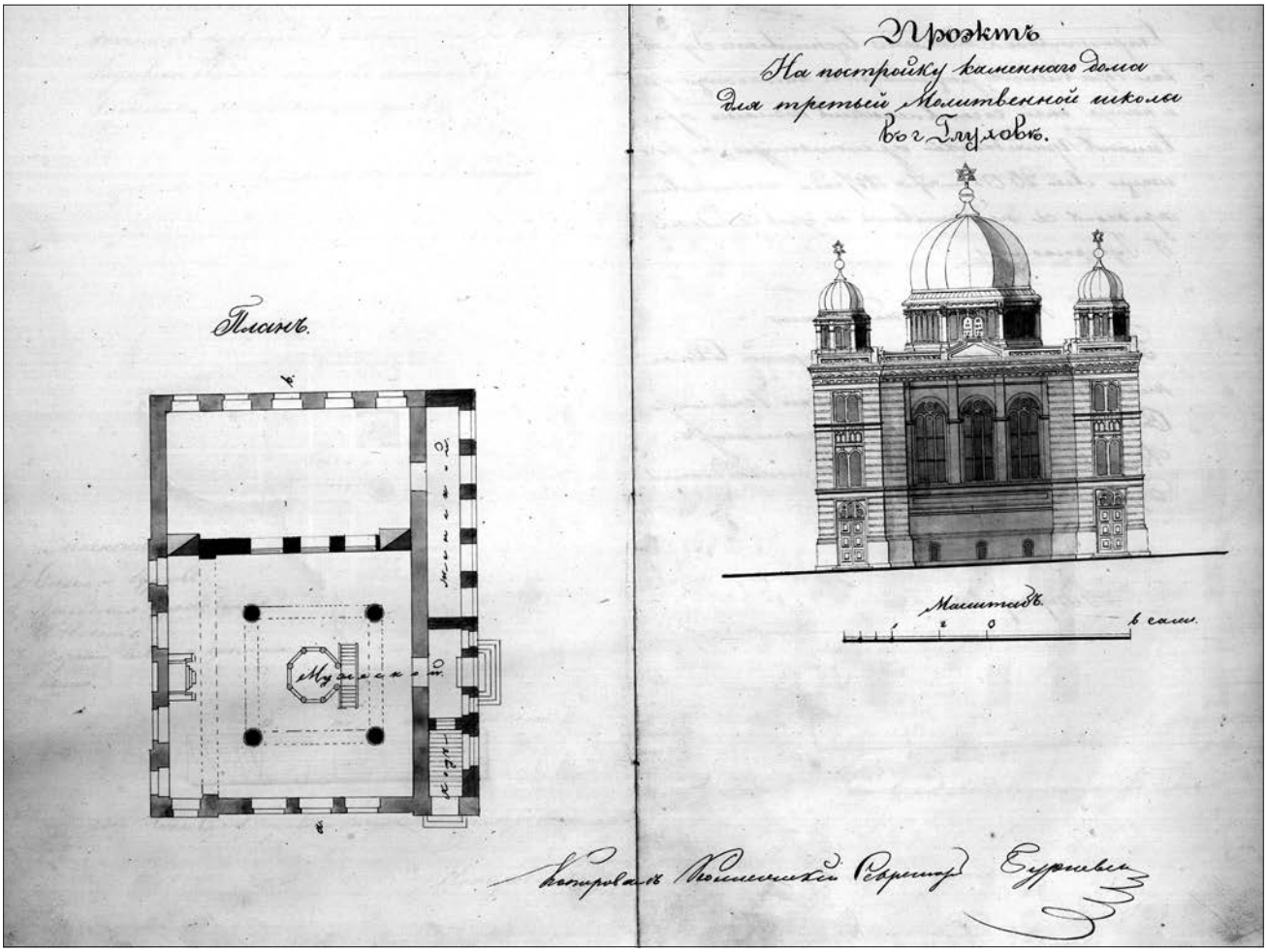

Рис. 2. Проект синагоги, автор О. Грос, 1867 р.

госта с главным выходом на другую боковую улицу. Между тем на основании 258 ст. т. XII уст. Синагоги и молитвенные школы вновь устроенные на одной улице или площади с православными церквями следует расположить в расстоянии от сих последних, по крайней мере на сто саженей на другой же от церкви улицы не ближе пятидесяти саженей.

При таковых обстоятельствах встречается вытруднение как считать церковь: по одной ли улице с местом, на котором предполагается постройка молитвенного дома, или на другой, так как она находится не по линии улицы, а в средине погоста и главный выход из нее имеется на другую улицу; если считать церковь сообразно ся главному входу находящиеся в другой улице, то молитвенный дом будет находится от оной на большем расстоянии, что требуется законом 50 саженей.

Предоставляя об этом согласно журнальному постановлению губернского правления 11-го сего августа составлявшемуся вашему высокопревосходительству, имею честь испрашивать в решении предписания» [6, с. 33].

Через певний час від управляючого Міністерства внутрішніх справ була отримана позитивна відповідь щодо можливості вищезаначеного будівництва: «…не встречает препятствия к допущению постройки в Глухове еврейского молитвенного дома на избранном для сего, по Московской улице месте» [6, с. 35].

Будівництво мурованої синагоги було розпочате у 1867 р. за проектом глухівського архітектора А. Гроса. Це була кубічна однобанна будівля, поставлена з південного боку головної вулиці міста – Києво-Московської між комплексом Троїцького собору й Київською брамою. Будівля була вирішена в перехідних стильових формах від пізнього класицизму до історизму.

Порівняння проекту з фотографіями вказує, що при будівництві відійшли від романо-мавританської стилістики, запропонованої архітектором (мал. 2), на користь класицистичної строгості. Замість вікон у вигляді трифоріїв улаштували високі аркові вікна, а замість запроектованих кількох бань влаштували одну, на восьмигранному світловому підбаннику. План синагоги дводільний. Вона складалася з квадратового в плані молитовного залу й прилеглого приміщення. Посеред молитовного залу стояли чотири колони тосканського ордера, які слугували опорою для світлового восьмерика [7, с. 288]. Таким чином у Глухові була споруджена одна з найцікавіших пам'яток зазначеної епохи – «білокам'яна синагога, купол якої виблискував сусальним золотом» [2, с. 17]. Вона стала справжньою

окрасою навколишнього міського середовища.

За радянської влади синагога перестала виконувати основну свою функцію. Її закрили як культову споруду, розмістивши тут міський архів. Влітку 1941 р., напередодні окупації міста німцями, у приміщенні синагоги раптово виник пожар, який знищив майже всі документи, що там зберігалися. Разом з унікальними документальними цінностями місто втратило і свою єврейську архітектурну родзинку.

ПОСИЛАННЯ

1. Мердер О. Древности Луцка и его прошлое // Военно-исторический вестник. К., 1910 – № 9–10. – С. 35–48.
2. Логвин Н.Г. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. – К., 1968. – 155 с.
3. Метельницький Р. Деякі сторінки єврейської забудови Луцька. – К.: Дух і літера, 2001. – С. 85–133.
4. Часницкий М.М. Глухов. Евреи. Память жива… Страницы истории еврейской общины Глуховщины. – К.: Атопол, 2009. – 317 с.
5. История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей. Сборник материалов и документов / сост. Назарова В.В.; Национальный заповедник «Глухов». – Можайск, 2014. – 400 с.
6. Державний архів Чернігівської області, ф. 127, оп. 26, спр. 39.
7. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ, 2002. – 592 с.

Шишкина Ю.А. Из истории еврейского молитвенного дома в Глухове

В статье анализируется проблема концентрации еврейского населения в городах в пределах черты оседлости конца XIX – начала XX в., а также создание условий для реализации отправки их культовых нужд. На основе архивных источников обозначены вопросы решения данной проблемы в Глухове.

Ключевые слова: *еврейское население, черта оседлости, культовые потребности, синагога.*

Shyshkina Yu.A. From the history of the Jewish house of worship in Hlukhiv

In article the problem of concentration of the Jewish population in the cities within the pale of settlement of the end of XIX – the beginning of the XXth century, and also creation of conditions for realization of sending their cult needs is analyzed. On the basis of archival sources questions of the solution of this problem in Hlukhiv are designated.

Key words: *Jewish population, pale of settlement, cult requirements, synagogue.*

03.04.2017 р.

УДК 94(477):303.4(2-526.65+929.55)«18/190»

О.М. Мірошниченко

НОВІ ЗНАХІДКИ МЕМОРІАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. НА ВОЗНЕСЕНСЬКОМУ КЛАДОВИЩІ МІСТА ГЛУХОВА

В статті запропонована секторна структура досліджень надгробків XIX – початку XX ст. з Вознесенського кладовища міста Глухова. Вводиться у науковий обіг група некрополістичних пам'яток.

Ключові слова: *Вознесенське кладовище, Глухів, надгробок, хрест, XIX–XX ст.*

Вознесенське кладовище, засноване у XVIII ст., до сьогоднішнього дня являється центральним у місті Глухові. Кладовище має прямокутну форму. Із західної сторони воно відділяється від вул. Професора Белявського кам'яним парканом; східна сторона виходить на житловий сектор вул. Зеленої і обнесена дерев'яним парканом; північний бік межує з огородами приватного сектору вул. Черешневої. На південній стороні кладовища з боку вул. Пирогова знаходяться в'їзні ворота, вмуровані в кам'яний паркан із металевою огорожею по периметру. Через старий цвинтар у напрямку південь – північ проходить центральна вулиця. Із сходу на захід під прямим кутом її перетинають три алеї, поділяючи територію на вісім секторів. Частково збереглася алея із в'язів уздовж східної та західної стін; серед дерев переважає акація, тополь, клен. В багатьох місцях можна зустріти декоративні туї, посаджені біля могил.

Ще у 80-х роках минулого століття територія кладовища розросталася в північному напрямку в бік пустиря. Швидке «заселення» цієї ділянки і ущільнення місць біля родинних поховань спричинило ситуацію, що на сьогоднішній день єдиним способом пошуку місця останнього спочинку на цвинтарі є нищення могил, за якими не слідкують родичі, та старовинних поховань кінця XVIII – початку XX ст. Антропогенний руйнівний фактор на Вознесенському цвинтарі є найбільш високим серед п'яти інших православних кладовищ міста.

Дослідники глухівської старовини неодноразово публікували роботи, присвячені надмогильним скульптурам Вознесенського кладовища. Серед них слід відмітити статті Н.О. Зайцевої [1], Ю.О. Коваленка [2], В.Г. Пуцка [3], О.М. Мірошниченка. В одній із робіт автора статті «Меморіальні пам'ятки Глухова XIX – поч. XX ст. Вознесенське кладовище» були озвучені основні проблеми, пов'язані із збереженням надмогильної скульптури, запропонована система виявлення та опису пам'яток [5]. Цьогорічними дослідженнями на Вознесенському кладовищі знайдено, описано та зафіксовано на мапі 105 надмогильних пам'яток. Це – плити, хрести, стели, скульптури, фрагменти та основи надгробків XIX – початку XX ст. П'ять із семи секторів цвинтаря вдалося дослідити повністю. Результати цих робіт періодично висвітлюються в засобах масової інформації [6; 7; 8; 9]. Завдяки співпраці з дослідницею Вірою Назаровою в газеті «Соборний майдан» було опубліковано 14 науково-популярних статей, присвячених надмогильним пам'ятникам глухівських кладовищ [10–23]. Незважаючи на вивчення питання надмогильної пластики, відкритими лишається ряд проблем, пов'язаних із збереженням некрополістичних пам'яток. У своїй статті ми робимо опис нововиявлених надгробків із третього та четвертого секторів Вознесенського кладовища.

Сектор № 3 має прямокутну форму. Його західна сторона, що виходить на вул. Професора Белявського, огороджена кам'яним парканом; східна, північна і південна межують відповідно з секторами № 6, № 4 і № 2.

В означеному секторі досліджено 8 надгробків XIX – початку XX ст. В запропонованій нумерації перша цифра означає номер сектору, друга – номер пам'ятки.

3.1. Надгробок Василя Романовича Петруні. Плита виго-

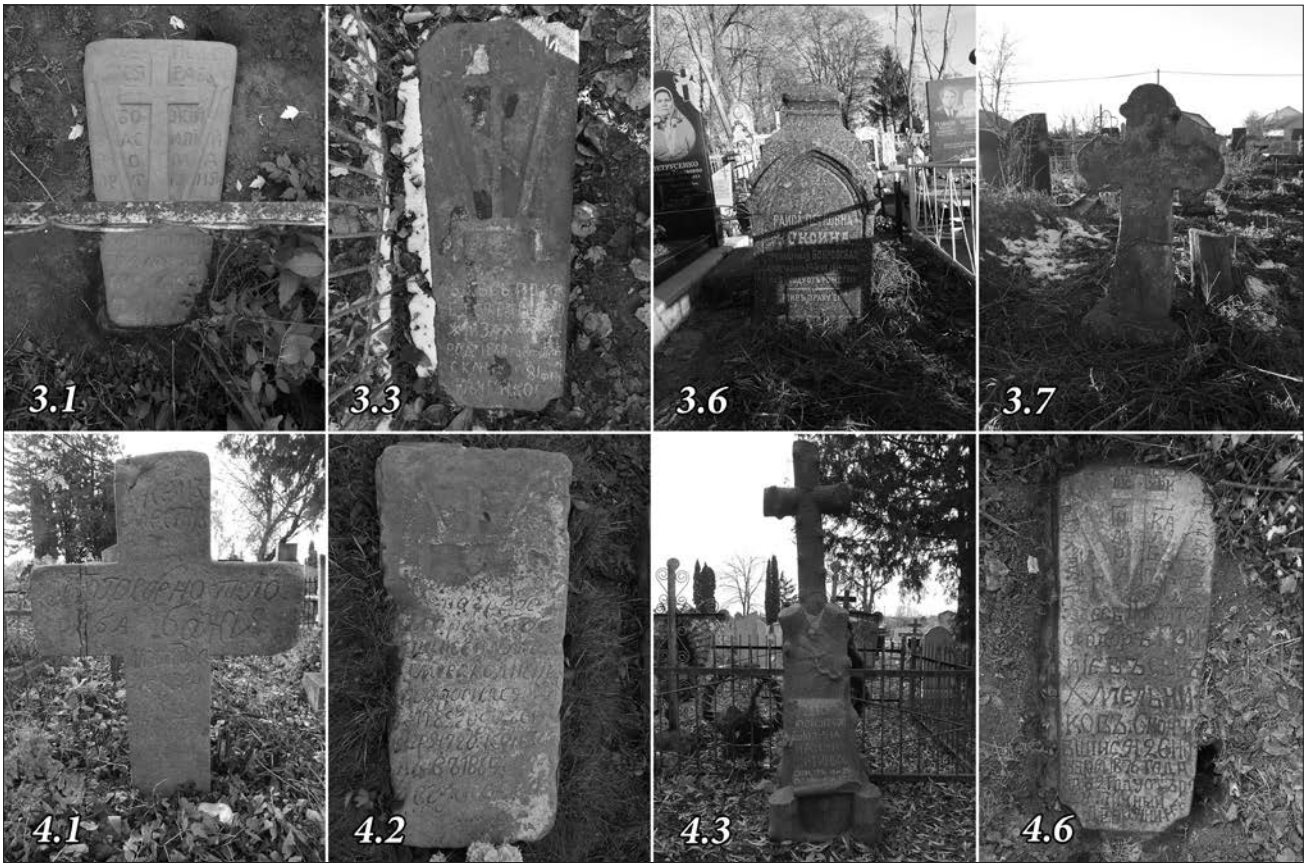

Фото надгробків: 3.1 Василій Романович Петруня – 1900 рр., 3.3 Захарій Ювченко 1862 – рр., 3.6 Раїса Петрівна Куксіна 1850 – 1914 рр., 3.7 хрест лапчастий., 4.1 Олександр Левченко – 1867 рр., 4.2 Іван Максимов Колесніков 1789 – 1865 рр., 4.3 Іоан Мітін 1865 – 1913 рр. і Анна Мітіна 1852 - 1914 рр., 4.6 Федір Григорович Хмельніков 1814 – 1876 рр.

товлена з пісковика, має трапецевидну форму. Розширеною стороною направлена на захід. Розміри: 42 х 60 х 125 х 25 см. На лицевій стороні у техніці випуклого рельєфу зображено хрест з перекладиною на стилізованій Голгофі, праворуч – мочало, ліворуч – спис. Адамова голова, без перехрещених кісток, вписана в основу Голгофи. Бічні сторони без написів. Прокреслиний десятирядковий напис займає всю лицеву поверхню, друковані літери вписані між хрестом, списом та мочалом. Два нижні рядки затерті, нечитабельні:

ЗДЕСЬ ПОКОИ/ ТСЯ РАБЪ/ БОЖІЙ/ ВАСИЛІЙ/ РОМА/ ПЕТРУНЯ/ УМЪРТИ/ 1900/ ГОД МАЯ 3 Д

3.2. Хрест. Виготовлений з пісковика. Зламаний. Складається з двох частин – основи і нижнього променя. Прямокутна основа має розміри 41 х 40 х 59 см; сторони шерехаті без написів. Промінь прямокутний в перерізі, біля основи потовщений, розмірами 25 х 27 х 51 см. На східній стороні прокреслений дворядковий напис (літери прописні) отъ доче/ въры, на західній – трирядковий напис (літери друковані). У верхньому рядку читається передостання літера: н/ распятие/ нко.

3.3. Надгробок Захарія Юв(р)ченка. Плита виготовлена з пісковика, має трапецевидну форму. Розширеною стороною направлена на схід. Розміри: 40 х 52 х 123 х 25 см. На лицевій стороні у техніці випуклого рельєфу зображено напис ІНЦІ, хрест з перекладиною на стилізованій Голгофі, праворуч – мочало, ліворуч – спис. Під Голгофою – Адамова голова з перехрещеними кістками. Бічні сторони без написів. Під хрестом прокреслений шестирядковий напис (літери друковані):

ЗДЕСЬ ПОКО/ ЕТСЯ РАБЪ БО/ ЖІЙ ЗАХАРІЙ/ РОД 1862 г. 8 февр./ СКАН г. 8 фев./ ЮЪЧЕНКО!

3.4. Плита. Виготовлена з пісковика, має трапецевидну форму зі зрізаними кутами. Розширеною стороною направлена на захід. Розміри: 42 х 50 х 133 х 20 см. На лицевій стороні у техніці випуклого рельєфу зображено хрест з перекладиною на стилізованій Голгофі, праворуч – спис, ліворуч – мочало. Під Голгофою – Адамова голова з перехрещеними кістками. Вгорі прокреслений напис ИН ЦІ. Бічні та лицева сторони без написів.

3.5. Надгробок Ганни Мойсеївни Заїки. Плита виготовлена з пісковика, має трапецевидну форму. Розширеною стороною направлена на захід. Розміри: 63 х 71 х 143 х 43 см. На лицевій стороні у техніці випуклого рельєфу зображено хрест з перекладиною. Бічні сторони без написів. Під хрестом прокреслений глибокий рельєфний п'ятирядковий напис (літери друковані):

ЖЕНА ЛИЧНАНАГ./ ДВОРЯНИНА АННА/ МОСЪЕВНА ЗАИКА/ УМЕРЛА 28 МАЯ/ 1878 Г. 65 ЛЪТЬ

3.6. Надгробок Раїси Петрівни Куксіної. Складається з двох частин – основи та стели. Основа має прямокутну

форму, виготовлена з пісковика. Розміри: 67 х 80 х 20 см. Стела у формі кіота або каплички виготовлена із сірого полірованого граніту. Хрест, що завершував пам'ятник, втрачений. Висота стели – 117 см, в перерізі прямокутна, розміром 48 х 30 см. На західній стороні є шестирядковий прокреслений напис (літери друковані):

РАИСА ПЕТРОВНА/ КУКСИНА/ уражденная БОБРОВСКАЯ/ скончалась 24/ мая 1914 года/ на 64 году отъ рожденія/ Миръ праху ея.

3.7. Хрест лапчастий. На прямокутній основі. Виготовлений з пісковика. Основа має розміри 35 х 45 х 20 см. Поверхня шерехата. На східній стороні – рельєфне зображення лапчастого вписаного хреста. Хрест був зламаний і повторно встановлений на основу. Висота хреста – 104 см. Нижній промінь прямокутний в перерізі, потовщений, 17 х 23 см. Бічні сегменти мають довжину 64 см, в перерізі прямокутні, розміром 17 х 18 см. На східній стороні був десятирядковий напис. Літери затерті.

3.8. Надгробок Іокима Родіоновича Пономарьова. Плита виготовлена з пісковика, має трапецевидну форму. Розширеною стороною направлена на захід. Розміри: 38 х 51 х 124 х 24 см. Напис та зображення вміщені в рамку завширшки 4 см, що повторює контури плити. На лицевій стороні у техніці випуклого рельєфу зображено хрест з перекладиною на стилізованій Голгофі, праворуч – мочало, ліворуч – спис, вгорі напис ИН ЦІ. Під Голгофою – Адамова голова з перехрещеними кістками. Бічні сторони без написів. Під хрестом прокреслений десятирядковий напис (літери друковані):

ПОДСИМЪ КАМНЕ/ МЪ ПОКОИТСЯ ПРА/ ХЪ РАБА БОЖІЯ/ ІАКИМА РОДІОН/ ОВА ПОНОМАРЕ/ ВА СКОНЪВШІ/ ГОСЯ 1861 ГОДА/ МЪСЯЦА АВГ/ СТА 30 ДНЯ/ ОТЬ РОДУ 47

Отже, у третьому секторі віднайдено п'ять плит, два хреста та пам'ятник-каплицю, які розташовуються у безсистемному порядку. Всі вони, окрім надгробка Куксіної, виготовлені із місцевого пісковика. Крайні хронологічні межі поховань – 1861–1914 рр.

Сектор № 4 має прямокутну форму. Його західна сторона, огороджена кам'яним парканом, виходить на вул. Професора Белявського, східна межує з сектором № 5, північна – із сучасним кладовищем та приватною забудовою (частково огороджена камяним парканом), південна – із сектором № 3. У означеному секторі досліджено 7 надгробків XIX – початку XX ст. В нумерації перша цифра означає номер сектору, друга – номер пам'ятки.

4.1. Хрест. Виготовлений з брили пісковика, прямокутний у перерізі. Загальна висота – 135 см. Сторони гладкі. Нижній промінь, розмірами 71 х 27 х 30 см, довший за бічні. Бічні та верхній проміні мають розміри 30 х 31 х 27. На східній стороні викарбуваний десятирядковий напис: два рядки розміщені на верхньому рамені, два – в середохресті, шість – на нижньому рамені. Під ниписом в техніці випуклого рельєфу зображений череп з перехрещенними кістками. Напис зроблений прописними літерами:

на семь/ местъ/ Погребено тело/ раба божія/ александра/ левчен:/ ка/ 1867 Года/ марта/ 7 го дня

4.2. Надгробок Івана Максимова Колеснікова. Плита виготовлена з пісковика, має трапецевидну форму. Розмір 43 х 64 х 118 х 24 см. На лицевій стороні у техніці випуклого рельєфу зображено хрест з перекладиною на стилізованій Голгофі, праворуч – спис, ліворуч – мочало, під Голгофою – Адамова голова з перехрещеними кістками. Бічні сторони без написів. Під хрестом прокреслений дев'ятирядковий напис (літери прописні):

десъ погребено/ тела раба бо/ жия ивана мак/ симова колисни/ кова родился/ въ 1789 года ген/ варя 7го конча/ лся въ 1865 года/ августа 5го

4.3. Хрест. Виготовлений з пісковика у вигляді дерева. Складається з двох частин: стовбура та власне хреста. Поверхня стилізована під кору, зрізані гілки та сучки (59 шт.). На східній та західній сторонах у техніці випуклого рельєфу зображені гілки з дубовим листям, що тягнуться вгору. Стовбур починається від прямокутної основи із чотирма великими зрізаними гілками і переходить у деревовидний хрест, нижній промінь якого більший за верхній та бічні. Средохрестя перетягнуто прокресленою «мотузкою». Верхній промінь зрізаний навскіс. Загальна висота пам'ятника – 183 см, довжина хреста – 77 см, бічних променів – 41 см. Основа має розміри 50 х 51 см. На східній стороні між двома великими сучками і дубовою гілкою розміщений картуш із семирядковим написом (літери друковані):

Здъсь/ покоятся/ бла Іоанна/ и Анны/ МИТИНЫХ/ скон. 1913г. 22 ап. 59 г./ ско. 1914г. 13 іюл. 62 г.

4.4. Плита. Виготовлена з пісковика, має трапецевидну форму. Розміри: 54 х 60 х 150 х 17 см. Бічні сторони без написів. На лицевій стороні прокреслений багаторядковий напис, літери затерті, деякі не читаються (літери прописні):

ска донског/ милой Другъ спи/ ангелъ мой/ мы неувідімся стобой/ прости покой въчной тъбе/ возми возми меня къ себъ

4.5. Основа хреста. Виготовлена з пісковика. Не порушена, нахилена на схід. Має циліндричну форму. Поверхня стилізована під кору і зрізані гілки (2 шт.). Вгорі є округлий отвір діаметром 70 см з уламком хреста, виготовленого з пісковика. Висота основи – 70 см, діаметр – 160 см.

4.6. Надгробок Федора Григоровича Хмельнікова. Плита виготовлена з пісковика, має трапецевидну форму із зрізаними кутами. Розширеною стороною направлена на захід. Розміри: 44 х 66 х 127 х 20 см. На лицевій стороні у техніці випуклого рельєфу зображено хрест без перекладини, з його основи виходять мочало і спис. Над верхньою лопаттю хреста є однорядковий, прокреслений друкованими літерами, напис ІНЦІ, по боках – ІЙС ХРИ, між списом та мочалом у чотири рядки – Ж КА/ М Л/ Р Б/ А Г. Паралельно мочалу розташований однорядковий напис «Упокой Господи», паралельно спису – «Душу Єго». У основи хреста у два ряди розташовані літери КТ ГГ. На бічних сторонах написи відсутні. Під хрестом у десяти рядках читаємо:

Здесь Покоится/ Феодоръ Гри/ рієвъ сынъ/ Хмельни/ ковъ. Сконча/ вшіися 26 но/ ября 1876 года/ на 62 Году отъ ро/ ду личный/ дворянинъ

4.7. Хрест (зламаний). Виготовлений з брили пісковика. Стоїть на розширеній прямокутній основі розмірами 42 х 48 х 16 см. Бічні сторони основи шерехаті. Зберігся нижній сегмент хреста, прямокутний в перерізі (22 х 18 см). Загальна висота променя – 74 см. Написів немає.

Отже, у четвертому секторі описано 3 плити і 4 хреста, виготовлені із місцевого пісковика. Поховання 4.1.–4.2.–4.3. розташовані у одному ряду. Крайні хронологічні межі поховань – 1865–1914 рр.

На сьогоднішній день існує загроза якщо не руйнації, то повного знищення надмогильних пам'ятників XVIII – початку XX ст., розташованих на Вознесенському кладовищі. Для збереження надгробків, які переміщені зі своїх історичних місць, має бути створений лапідарій, а отриманні в ході їх досліджень дані використані при складанні паспортів і інвентарних справ.

Наступним етапом робіт стане написання порівняльних характеристик, пошук архітипів у надгробній пластиці та стильових переваг в той чи інший період.

ПОСИЛАННЯ

1. Зайцева Н.О. Глухівські надгробки // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Випуск 6. – К. – Глухів: ТОВ «ВІ-О-поліграфісти», 2013. – С. 53–55.
2. Коваленко Ю.О. Історія, закарбована в надгробках // Соборний майдан. – 2009. – 3 (33). – С. 1.
3. Пуцко В.Г. Глухівські кам'яні хрести // Сіверщина в контексті історії України. Збірник наукових праць. Матеріали шостої науково-практичної конференції. – Суми: Видавничий дім «Еллада», 2007. – С. 100–101.
4. Мірошниченко О.М. У кожного свій хрест // Соборний майдан. – 2011. – 5 (47). – С. 3.
5. Мірошниченко О.М. Меморіальні пам'ятки Глухова XIX – поч. XX ст. Вознесенське кладовище // Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Випуск 24 (27). – Ніжин – Київ: ПП «Лисенко М.М.», 2017. – С. 109–115.
6. Радиш М. Место на кладбище // Неделя. – 2016. – 12 (24 березня). – С. 4.
7. Некрополістичні дослідження. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nz-hlukhiv.com.ua/novini/nekropolistichni-doslidzhennya.html
8. Некрополістичні дослідження продовжуються. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nz-hlukhiv.com.ua/novini/nekropolistichni-doslidzhennya-prodovzhuyutsya.html
9. Стежками глухівських кладовищ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nz-hlukhiv.com.ua/novini/stezhkami-gluhivskih-kladovishh.html
10. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Куксины // Соборний майдан. – 2014. – 1 (61). – С. 2–3.
11. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Малченко // Соборний майдан. – 2014. – 3 (63). – С. 3.
12. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Беки // Соборний майдан. – 2014. – 4 (64). – С. 2–3.
13. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Бахмацкий // Соборний майдан. – 2014. – 5 (65). – С. 3.
14. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Смаковский // Соборний майдан. – 2014. – 6 (66). – С. 7–8.
15. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Шигорин. Шемшуковы // Соборний майдан. – 2015. – 3 (69). – С. 2–4.
16. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Константинова. Харитоненки // Соборний майдан. – 2015. – 4 (70). – С. 6–7.
17. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Богданович. Козачек // Соборний майдан. – 2015. – 5 (71). – С. 6–8.
18. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Снежковы // Соборний майдан. – 2015. – 6 (72). – С. 4–5.
19. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Писаревич. Самоквасовы // Соборний майдан. – 2016. – 1 (73). – С. 6–7.
20. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Голубовы. Голубов // Соборний майдан. – 2016. – 3 (75). – С. 4–5.
21. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Колониус. Зайковские // Соборний майдан. – 2016. – 4 (76). – С. 4–5.
22. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Кузнецов // Соборний майдан. – 2016. – 5 (77). – С. 3.
23. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Тищенко-Мищенко // Соборний майдан. – 2016. – 6 (78). – С. 5.

Мирошниченко А.Н. Новые находки мемориальных памятников XIX – начала XX ст. на Вознесенском кладбище города Глухова

В статье предложена секторная структура исследования надгробий XIX – начала XX ст. на Вознесенском кладбище города Глухова. Вводится в научный оборот группа некрополистических памятников.

Ключевые слова: *Вознесенское кладбище, Глухов, памятник, крест, XIX–XX вв.*

Miroshnychenko O.M. New finds of memorial monuments of the XIX – beginning of the XXth century from Voznesenske cemetery of the city Hlukhiv

In article the sector structure of researches of gravestones of XIX - the beginning of the XXth century from Voznesenskoe cemetery of the city Hlukhiv is offered. The group of necropolis monuments is introduced for scientific use.

Key words: *Voznesenske cemetery, Hlukhiv, monument, cross, XIX-XX centuries.*

05.04.2017 р.

УДК 94(477):303.422 П. Куліш

Н.В. Міллер

ТАЄМНИЦІ КУЛІШЕВОЗНАВСТВА (З нагоди 120-ї річниці від дня смерті П.О. Куліша)

У статті подано архівні документи, що висвітлюють нові відомості про рідних та близьких письменника П.О. Куліша, уродженця містечка Воронежа колишнього Глухівського повіту, віднайдені у Державному архіві Сумської області.

Ключові слова: *П.О. Куліш, Куліші, Гладкі, Безпалі, Лука Виридарський, метричні книги, Соборно-Михайлівська церква, Вороніж.*

14-го лютого 2017-го року виповнилося 120 років від дня смерті однієї з найунікальніших особистостей літературного, наукового й громадського життя України XIX століття – Пантелеймона Олександровича Куліша. Але питання родоводу письменника ще потребує ретельного вивчення.

Першоджерельний генеалогічний матеріал зібрано у працях історика О.М. Лазаревського [1] та археолога-краєзнавця, земляка письменника – І.С. Абрамова [2]. У справі дослідження життєпису П. Куліша суттєві доповнення зробили кулішевознавці Є.К. Нахлік [3] та О.О. Федорук [4].

Багатогранна творчість П. Куліша була багато в чому новаторською. Саме він першим почав писати українською мовою наукові праці. Його твори стали основою української літературної мови. П. Куліша небезпідставно називають батьком українського історичного роману. А критичні статті виявили його як першого чесного, безкомпромісного, вимогливого і доброзичливого критика. Крім усього цього переліку слід згадати, що він перший перекладач українською мовою Біблії, творець української абетки. І це неповний реєстр тих здобутків, якими збагатив українську культуру Пантелеймон Олександрович Куліш.

Актуальність творчості П. Куліша в сьогоденних реаліях неоціненна. Саме зараз, в умовах війни, коли відбувається переосмислення нашої історії, мови, літератури, усе частіше повинне звучати слово письменника, котрий піднімав проблему української державності, шукав шляхи виборення національної волі та соціальної рівноправності.

На жаль, до цього часу вагомість митця применшується. Багато творів із його величезної спадщини ще й досі не надруковано, а життєвий шлях не досліджений у повному обсязі. Навіть Календар знаменних і пам'ятних дат Сумщини на 2017-й рік не вніс це славетне ім'я до свого переліку, не нагадав землякам схилити голову в шані та жалобі в день 120-ліття від дня смерті.

Небайдужі земляки-вороніжці, шанувальники творчості П.О. Куліша, вирішили зробити свій внесок у дослідження життєвого шляху письменника. Подаємо нові й доповнюємо вже виявлені відомості про рідних і близьких П. Куліша, віднайдені в Державному архіві Сумської області.

Як виявилось, більш глибоке дослідження родинного коріння П. Куліша приводить до сенсаційних знахідок. Однією із таких знахідок стало з'ясування дати смерті матері письменника, Катерини Іванівни, в дівоцтві Гладкої.

У метричних книгах Соборно-Михайлівської церкви містечка Вороніж у записах померлих 1840-го року читаємо: «2 марта дворянина Александра Андреева Кулеша умре жена Екатерина Иванова 50 лет от роду. Отпевание 4 марта. Действие совершил священник Лука Виридарский с дьячком Дмитрием Кардашевским. Умерла от горячки. Погребена на отведенном кладбище» [1, арк. 51 зв.]. Цим «отведенным кладбищем» може бути як цвинтар Трьохсвятительської церкви, до парафії якої належали Куліші, так і садиба Кулішів. Зазвичай, у ті часи українці ховали рідних на своїх подвір'ях. Зважуючи на те, що не знайдено жодних згадок про відвідування Пантелеймоном Олександровичем могили матері, що суперечить спогадам про роль матері у його житті, можемо зробити висновок, що саме на садибній землі вона знайшла свій останній прихисток. Батьківську хату після смерті матері Куліш не відвідував, бо там жили його «прикрі» родичі, а батько перебрався на свій хутір.

Майже зовсім не мав контактів письменник із своїм старшим братом Миколою від першої дружини батька, Марії Крисько. Саме так пишеться її прізвище, а не Криськівська, як подають деякі дослідники. Прізвище Крисько розповсюджене у Воронежі донині. Серед носіїв цього прізвища були і дворяни, до роду яких належала Марія, перша дружина батька, «воронізька ж таки дворянка значного проти його роду» [2, с. 97].

У брата Миколи (1803-го року народження) було двоє дітей (принаймні стільки ми знайшли за метричними книгами воронізьких церков) – Григорій та Ганна. Справжні роки народження цих дітей теж не були відомі. Дослідники вирахували їх за листом Олександри Михайлівни Куліш (Білозерської) від 18 серпня 1848 року до III відділу з Тули, де тоді перебував на засланні у справі Кирило-Мефодіївського товариства Пантелеймон Куліш. Прохаючи дозволу Кулішеві переїхати в рідний хутір, вона писала: «Недавно умер старший брат его и оставил двох малолетних сирот, сына и дочь, обоих в таком возрасте, когда всего нужнее уроки доброй нравственности: сыну 14, а дочери 13 лет. Мы не имеем детей и муж мой приложил бы все старания заменить этим сиротам отца» [3, с. 121].

Судячи з цього листа, Григорій народився 1834-го, а Ганна – 1835-го року. Записи ж метричних книг говорять інше: «18 ноября 1831 года у коллежского регистратора неслужащего Николая Александрова Кулеша и законной жены его Мотроны Симоновой родился сын Григорий» [4, арк. 22]. Другий запис від 2 лютого 1834 року: «Второго числа у коллежского регистратора неслужащего Николая Александрова Кулешова и законной жены его Мотроны Симоновой родилась дочь Анна» [5, арк. 43].

Відповідно, у 1848 році Григорію було сімнадцять, а Ганні – чотирнадцять років. Можливо, Куліш зумисне применшив вік племінників, котрі залишились без батька, щоб йому дали дозвіл раніше полишити місце заслання.

Також ці записи чітко констатують ім'я по-батькові дружини Миколи – Мотрона Симонівна (не Семенівна).

«Восприемницей», тобто хресною матір'ю, у Ганни була дворянка Олена Григорівна Гладка. Ймовірно, небога Катерини Іванівни Куліш (Гладкої).

Привертає увагу ще такий запис від 8 лютого 1827-го року: «У дворянки жительки местечка Воронежа Пелагеи Кулешовой родился сын блудноприжитый Федор» [6, арк. 22]. Не викликає сумніву, що Пелагея – це Пелагея Діонисіївна, удова Романа Куліша, рідного брата батька Пантелеймона Олександровича. Бо звання дворян, хоч і особистих, мали у Воронежі тільки Куліші з роду письменника. Інші ж Куліші, котрих проживало багато у Воронежі, писалися як козаки або селяни. Ще підтвердженням цим висновкам може слугувати те, що хресним батьком Федору став дворянин Андрій Шкура. Як відомо, члени дворянської родини Шкур часто були «восприемниками» у Кулішів і навпаки. Це помітно із записів метричних книг Трьохсвятительської та Соборно-Михайлівської церков.

Було віднайдено також записи, котрі доповнюють свідчення про мешканців Кулішевого хутора, де господарював Олександр Андрійович, батько письменника: «Умре козак села Чорториг жительствующий в пасеке Кулешовой Мирон Лусницкий 70 лет». Записано 13 травня 1828 року» [7, арк. 84 зв.]. «В футоре дворянина Александра Кулеша проживающей козачки Мотроны Максименковой умре сын Дмитрий» – це запис від 13 жовтня 1828 року [8, арк. 85].

Дослідивши метричні книги Соборно-Михайлівської церкви періоду проживання та навчання П.О. Куліша у Воронежі, можемо назвати прізвища деяких священнослужителів, котрі зіграли певну роль у житті письменника та його родини.

Неодноразово зустрічаємо у творах П. Куліша згадку

про отця Луку. Наприклад, зображуючи матір в автобіографічному творі «Жизнь Куліша», Пантелеймон Олександрович пише: «Попів так шанувала, що не позволяла нікому що-небудь осудливе про них сказати. Як зайде, було, до неї отець Лука, то наче вся світлиця сповнилася святощами» [9, с. 100]. Або: «Ми запросили на обід до себе панотця Луку…» [10, с. 147]. Наведено лиш деякі з багатьох спогадів про цього священика. Судячи з них, у родині Кулішів дуже шанували отця Луку, навіть запрошували до себе у гості. Правда, на схилі літ він, як людина релігійна, засудить погляди письменника Куліша.

Отже, отець Лука – це Лука Адріанович Виридарський. Саме він часто проводив належні церковні обряди у родинах Кулішів: хрещення дітей брата Миколи та незаконнонародженого сина Пелагеї, відспівував Катерину Іванівну (матір П. Куліша). Із «Родословной книги Черниговского дворянства» Г.А. Милорадовича дізнаємося, що отець Лука належав до шляхетного роду. Народився 1793-го року. Дід його був сотником Ніжинського полку, а батько Адріан – священиком. Рід володів маєтком у містечку Воронежі Глухівського повіту [11, с. 16].

У отця Луки було 5 дітей, записи про народження яких, окрім Олександра, віднайдено у метричних книгах Соборно-Михайлівської церкви. Мав він ще сина Миколу, котрий помер 1823-го року.

Лука Виридарський був приходським священиком Соборно-Михайлівської церкви м. Воронежа до 1865-го року. Цей храм, пам'ятка архітектури XVIII століття, зберігся донині. Він має два поверхи. Горішній містить головний престол в ім'я архангелів Михаїла та Гавриїла. На нижньому (нині не діючому) була тепла церква з престолом в ім'я святого Миколи та великомучениці Варвари.

Проглядаючи записи метричних книг цієї церкви, ми зрозуміли, що у теплій нижній церкві знаходилася школа та відбувався обряд вінчання, у верхньому проходили богослужіння й хрещення новонароджених.

Як відомо з біографії, у школі при церкві св. Миколи у семилітньому віці почав навчатися Панько. Його учителем був дяк Андрій: «Ще як він учивсь у дяка Ондрія, при церкві св. Миколая, то, під непогідь, зоставлено його раз днів на п'ять у школі. Дяк Ондрій оповідав його матері таке диво про хлопця: «Прокинувсь я, – каже, – вночі – аж світицця. Дивлюсь – у другій хаті дитина за столом пише! – кликнув я. – Що се ти робиш? І тієї ж миті світло погасло, а Панюша спить коло мене». Може, дяк се й видумав, аби піддобритись матері: тільки мати любила про се оповідати й пророкувала синові велику будущину» [12, с. 102].

«Стихарным дьячком» Соборно-Михайлівської церкви у той час був Андрій Олексійович Безпалий. Мешканці із цим прізвищем здавна проживали у Воронежі. Із метрик Пантелеймона Куліша знаємо, що Іларіон Безпалий здійснив обряд його святого хрещення у Трисвятительській церкві. У яких родинних стосунках перебували Іларіон Васильович та Андрій Олексійович Безпалі, ще не з'ясовано. Дослідивши всі відомі матеріали про воронізьких Безпалих, дійшли висновку, що вони були особами духовного стану місцевих храмів до кінця XIX століття.

Із Андрієм Безпалим родина Кулішів теж мала тісні стосунки. Катерина Іванівна (мати письменника) була хресною матір'ю дочкам Безпалих – Олімпіаді та Ганні: «У дьячка воронежской Соборо-Михайловской цркви Андрея Безпалого и жены его Иулианы родилась дочь Олимпиада. Крещена 28 числа Лукой Виридарским. Восприемница – дворянка Екатерина Кулешова» [13, арк. 23]. Це запис від 27 липня 1828 року.

Таким чином, результати проведеного автором статті дослідження метричних книг воронізької Соборно-Михайлівської церкви можуть бути введені в науковий обіг і доповнять життєпис П.О. Куліша.

ПОСИЛАННЯ

1. А.Л/азаревський/. Предки П.А. Куліша // Киевская старина. –1898. – Сентябрь. –Отд. II. – С. 62–65.
2. Абрамов І.С. Розшуки про П.О. Куліша й його батьківщину // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К., 1931. – [Т.] III. – С. 45–51; його ж. Дед П.А. Кулиша // Киевская старина. –1905. – Май. – Отд. II. – С. 157.
3. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – К., 2007. – Т. 1. – 462 с.
4. Ситий І., Федорук О. До родоводу Куліша // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2010. – В. 15. – С. 129–139.
5. ДАСО, ф. 1141, оп. 1, спр. 2, 51 зв. арк.
6. Пантелеймон Куліш. Моє життя / Упоряд. О. Шокало. – К., 2005. – 382 с.
7. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 121.
8. ДАСО, ф. 1141, оп. 1, спр.1, 32 арк.
9. ДАСО, ф. 1141, оп. 1, спр. 1, 43 арк.
10. ДАСО, ф. 1141, оп. 1, спр. 1, 22 арк.
11. ДАСО, ф. 1141, оп. 1, спр. 1, 84 зв. арк.
12. Пантелеймон Куліш. Моє життя / Упоряд. О. Шокало. – К., 2005. – 382 с.
13. Пантелеймон Куліш. Спогади з молодих літ // П. Куліш. Твори. Т.6 / За ред. Ол. Дорошкевича. – К. – Х., 1931, – 295 с.
14. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т.1. – Часть 2. – 720 с.
15. Пантелеймон Куліш. Моє життя. / Упоряд. О. Шокало. – К., 2005. – 382 с.
16. ДАСО, ф. 1141, оп.1, спр. 1, 23 арк.
17. ДАСО, ф. 1141, оп. 1, спр. 1, 85 арк.

Миллер Н.В. Тайны кулишеведения (К 120-ти летию со дня смерти П.А. Кулиша)

В статье поданы архивные документы, которые освещают новые ведомости о родных и близких писателя П.А. Кулиша, уроженца м. Воронежа бывшего Глуховского уезда, найденные в Государственном архиве Сумской области.

Ключевые слова: *П.А. Кулиш, Кулиши, Гладкие, Безпалые, Лука Виридарский, метрические книги, Соборо-Михайловская церковь, Воронеж.*

Miller N.V. Secrets of Kulish-research papers (to the 120 anniversary of P.O. Kulish death)

The article submitted archival documents which discovers new facts about relatives of a writer P.O. Kulish living in a small town Voronizh, Hluhiv district. The documents were found in the State Archives of Sumy Region.

Key words: *P.O. Kulish, Kulish family, Hladki family, Bezpali family, Luka Vyrydarskyi, parish register, Soborno-Mykhailivska Church, Voronizh.*

24.02.2017 р.

РОЗДІЛ ІІ. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 94 (477): 902.2:351.853

С.Я. Ольговський

СКІФО-АНТИЧНІ ТОРГОВЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї В АРХАЇЧНИЙ ЧАС

У статті дано порівняльну характеристику бронзоливарного ремесла на скіфських і античних пам'ятках Північного Причорномор'я, яке було показником для визначення провідної ролі грецької культури в регіоні. Нові матеріали свідчать, що ремесло на скіфських пам'ятках було більш розвинуте і саме скіфські ремісники забезпечували населення грецьких колоній своєю продукцією.

Ключові слова: *кольорова металообробка, бронзоливарне ремесло, майстерні, ливарні форми, бродячі майстри.*

Питання про характер відносин між греками-колоністами і місцевим населенням у Північному Причорномор'ї лишається краєугольним у вітчизняній археології, і у його вирішенні чи не найважливішу роль відіграє вивчення бронзоливарного ремесла, адже пріоритет грецьких колоній в регіоні аргументувався саме більш високим рівнем бронзоливарного ремесла, що дозволяло колоністам забезпечувати місцевий ринок речами, виконаними у варварському стилі, буцімто на замовлення місцевої аристократії.

В ряді праць було проаналізовано металообробне ремесло в античних колоніях, зокрема в Ольвії, на Березанському і Ягорлицькому поселеннях, а також на поселеннях Ольвійської хори і в деяких містах Боспору з одного боку і на скіфських городищах Середнього Подніпров'я з другого. Це дало можливість заперечити виготовлення в ольвійських майстернях цілого ряду виробів, зокрема дзеркал так званого «ольвійського» типу, хрестоподібних блях з елементами скіфського звіриного стилю, і спростувати застарілі твердження про особливу ольвійську школу художньої обробки металу. Не витримало критики і твердження про караванний шлях із Ольвії в землі анан'їнської культури в Поволжі. Але заміна пріоритетів не означає остаточного вирішення проблеми. Питань лишилось доволі багато. Насамперед, це – як потрапляли на Березанське та Ягорлицьке поселення і в Ольвію речі варварського типу, хто на цих пам'ятках працював з кольоровими металами і які речі тут виготовлялись, як виглядали торговельні відносини між місцевим населенням Північного Причорномор'я та грецькими колоністами.

Традиційно такі відносини пояснювались доставкою в Ольвію місцевого хліба, рабів тощо і одержанням грецьких товарів з метрополії та продукції ольвійських ремісників, які з початку колонізаційного процесу були чудово обізнані із смаком місцевого населення і налагодили виробництво металевих прикрас у варварському стилі. Іноді, щоб урізноманітнити уявлення про скіфо-античну торгівлю, наводили приклади потрапляння грецьких негоціантів у віддалені райони Скіфії, адже греки чудово орієнтувались на місцевих торговельних шляхах, доходячи аж до Уралу і Поволжя. Це було небезпечно, про що свідчила трагедія володаря пісчанського скарбу, знайденого у торф'янику в басейні р. Супой, але, на думку прихильників пріоритету античної культури, саме грецькі торговці познайомили жителів Поволжя з хрестоподібними бляхами і дзеркалами «ольвійського» типу. Б.М. Граков, картографуючи знахідки саме цих виробів, намалював шляхи, які з'єднували Ольвію з далекими східними районами. При цьому чомусь не зверталась увага на те, що крім «ольвійських» дзеркал на пам'ятках анан'їнської культури у Поволжі немає жодної речі античного імпорту, а вироби, характерні лісостеповим культурам Подніпров'я, зустрічаються досить часто. Але уявлення про зверхнє становище Ольвії стали до певної міри стереотипними і, щоб порушити їх, потрібні дуже переконливі матеріали. Натомість дослідники не звертають увагу на вже відомі, але недостатньо висвітлені факти, які у сукупності дають можливість по-новому подивитись на проблему і об'єктивно оцінити рівень ремісничого виробництва в ранньому залізному віці.

Так публікація матеріалів Більського городища почалась ще у 60-ті рр. XX ст., а за останній час з'явилось багато праць, у яких висвітлено найрізноманітніші галузі господарської діяльності мешканців цієї пам'ятки, в тому числі яскраво описане бронзоливарне ремесло, торгівля, але, не дивлячись на це, думка про залежність місцевого населення від античної культури не змінилась. Проте автори публікацій, описуючи результати досліджень скіфських пам'яток, не акцентують увагу на цікавих подробицях. Наприклад, заслуговує уваги той факт, що на кожній пам'ятці, де зафіксовані рештки бронзоливарного ремесла, дуже багато античної кераміки, а на Східному укріпленні Більського городища антична кераміка присутня в кожному приміщенні і доля її відносно ліпного посуду досить висока. І це не тільки амфорна тара, а й високохудожній розписний іонійський посуд, чорнолакова кераміка. Також в кожному об'єкті зафіксовані рештки бронзоливарного виробництва. Це зливки міді, мідні шлаки, сплески, точильне каміння, інструменти, браковані вироби і напівфабрикати тощо. А беручи до уваги, що на Східному укріпленні досліджено дві стаціонарні майстерні ливарників, то чи не більшість мешканців городища була причетна до металургійного ремесла. Окрім того, всі вони були респондентами античної торгівлі. Про те, що тут відбувались торговельні операції, свідчить цілий склад античних амфор біля с. Куземин, а Куземинське укріплення, на думку Б.А. Шрамко, з кінця V ст. до н. е. виконувало роль заслону пристані та торговельних складів на березі р. Ворскла [23, с. 116, 118, 128].

Про жваву торгівлю на Більському городищі і про перебування тут грецьких купців свідчать знахідки грець-

ких монет із Ольвії і Пантикапея. На сьогоднішній день їх відомо п'ять на Східному укріпленні і три на Західному [19, с. 152–153]. То чи не звідси бронзові прикраси варварського типу потрапляли в античні центри взамін на грецькі товари і чи не звідси вирушив на північ із коштовним сервізом грецький купець, що загинув на р. Супой? Адже годі думати, що дістався він туди по Дніпру з Ольвії на маленькому дубовому човнику, який було знайдено разом із пісчанським скарбом.

Наймовірніше, Більське городище було центром цілого регіону з населенням, що займалось металургійним ремеслом, оскільки на багатьох пам'ятках басейну Ворскли виявлені виразні сліди бронзоливарного виробництва, щоправда у меншому обсязі. Ще наприкінці XIX ст. були опубліковані матеріали з селища Лихачівка Богодухівського повіту Харківської губ., де виявлені рештки бронзоливарного ремесла [3, с. 229–246]. У 70-ті рр. XX ст. А.О. Моруженко, досліджуючи це поселення, виявила чисельні шматки мідного шлаку з корольками, товарні зливки міді і олова [9, с. 375]. Там же у Богодухівському районі біля с. Полкова Микитівка О.О. Моруженко дослідила на скіфському городищі архаїчної доби рештки ливарної печі, біля якої зафіксовані шлаки, уламки ливарних форм, зливки бронзи. На цьому поселенні також виявлено велику кількість античної кераміки VI–V ст. до н. е. [7, с. 316; 8, с. 315–316].

Цікавим є Коломацьке городище, де В.Є. Радзієвська виявила уламки сиродутного горну, а поруч з ним ливарні форми, тиглі, бронзові зливки, зливок свинцю із слідами рубки, лучковий бурав, пробійники. Неподалік від городища уздовж Лозового Яру виявлено ще три селища, на яких знайдено бронзові шлаки [15, с. 393; 16, с. 327]. На Люботинському городищі також виявлені значні сліди ливарного ремесла, зокрема металургійний горн для цементації залізних виробів, ливарні форми і зливки бронзи, уламки стінок бронзового казана, тиглі, сопло від печі, незагострені вістря стріл [24, с. 96].

На Правобережжі Дніпра ливарні форми, тиглі, шлаки виявлені на Жаботинському поселенні у пониззі Тясмину [14, с. 55], Шарпівському городищі [20, с. 92]. На поселенні Грищенці біля Канева відкрито виробниче приміщення і велику кількість мідних шлаків, уламки бронзових стрижнів і брусків, незаточені шпильки, фрагмент ливарної форми для наконечників стріл, залізний пробійник і бронзове зубильце для ювелірних робіт [13, с. 14].

Як бачимо, обсяг бронзоливарного ремесла в Середньому Подніпров'ї в архаїчний час був досить високим і при порівнянні лісостепових та античних майстерень виявляються цікаві подробиці. Всі майстерні мають логічно завершений вигляд. Це, як правило, металургійна піч у спеціальному приміщенні з характерним культурним нашаруванням і чисельними рештками активної діяльності майстрів професіоналів. Наприклад, в майстерні VI ст. на Східному укріпленні Більського городища було досліджено плавильну піч, в завалі якої знаходилось деревне вугілля, шлаки та невеликі зливки міді. У другій майстерні VI–V ст. до н. е. (з цього ж городища) біля плавильної печі було виявлено 87 уламків ливарних форм [23, с. 118–119]. Були виявлені на городищі і чисельні спеціальні інструменти для обробки металів, але Б.А. Шрамко не вказує місця їх знахідки. Якщо вони походять з інших приміщень, то можна говорити про певний розподіл праці між майстрами цього ремісничого центру, бо крім ливарників тут жили і працювали майстри по доробці виробів із ливарних форм.

Таким чином, зрозуміло, що на городищі постійно мешкали місцеві майстри і можна говорити про асортимент їхньої продукції та технологічні прийоми. Так серед уламків ливарних форм багато фрагментів, в яких відливались речі по восковій моделі. І така картина спостерігається на всіх скіфських поселеннях і городищах, де були досліджені ливарні майстерні.

На відміну від скіфських городищ на Березанському і Ягорлицькому поселеннях майстерні невідомі. Ливарні форми, а на Ягорлицькому поселенні їх взагалі не виявлено, уламки тиглів та браковані вироби знайдені незалежно від приміщень. Ольвійські майстерні, а їх для VI–V ст. до н. е. відомо принаймні чотири, представлені плавильними печами, в яких оброблялось і залізо, і мідь, що вказує, можливо, на другорядність ливарного ремесла у порівнянні з ковальством. Майстерні не мають характерного нашарування з відходами виробництва, натомість зафіксовані льох і ями, у які тривалий час скидали відходи ливарного ремесла [18, с. 10–11; 10, с. 112]. На відміну від скіфських ремісничих центрів, в Ольвії навіть у майстернях не було виявлено жодного інструменту ливарника або коваля. Єдині ковальські обценьки датуються більш пізнім часом. Ливарні форми архаїчної доби, а їх відомо близько десяти і це, як правило, уламки, в яких відливались дрібні прикраси та вістря стріл. Крім того виявлені вони в своїй більшості поза майстернями.

У свій час саме відсутність форм та інструментів стала одним із критеріїв, який дав змогу трактувати майстерні Кам'янського городища IV ст. до н. е. як тимчасові [11, с. 122]. По аналогії з Кам'янським городищем сезонним торжищем названо і Ягорлицьке поселення [12, с. 169], адже майстри, відпрацювавши на такому торжищі, їхали додому або в інший центр і забирали з собою реманент, який являв неабияку цінність. Але якщо на Ягорлицькому поселенні та Кам'янському городищі не відомі довготривалі житла і стаціонарні майстерні, то цього не можна сказати про Ольвію. Принаймні, три плавильні печі архаїчного періоду були у приміщеннях, які розташовувались у житлових кварталах у центральній частині міста на агорі. В центрі ж міста були виявлені і ями, заповнені металургійним брудом.

Означені риси ольвійських майстерень – розташування в центральній частині міста, сумісне виробництво залізних і бронзових виробів, відсутність у майстернях характерного культурного шару, ливарних форм та інших

інструментів при взагалі невеликій кількості ливарних форм цього часу – дозволяють припустити, що це були стаціонарні майстерні, в яких працювали заїжджі майстри. Можливо майстерні влаштовувались в приміщеннях, які здавались в оренду. Бажаючих працювати в таких майстернях повинно було бути багато. Майстри, скажімо, з лісостепових ремісничих центрів внаслідок перенасиченості ринку або в сезон, коли до них не могли приїхати грецькі негоціанти, самі їхали в грецькі міста, де виготовляли свою продукцію і нею торгували. Бруд же при від'їзді скидався в спеціальні ями. Існування тимчасових майстерень на Ягорлицькому та Березанському поселеннях та на Кам'янському городищі підтверджується наявністю решток металургійного виробництва без стаціонарних майстерень, а на Кам'янському городищі Б.М. Граков виявив рештки спеціальних заслонів від вітру для майстерень відкритого типу [2, с. 122–123].

Саме роботою заїжджих майстрів – вихідців із варварського оточення – можна пояснити велику кількість бронзових виробів на Березанському та Ягорлицькому поселеннях, які знаходять собі яскраві аналогії у Фракійському басейні, на Північному Кавказі, в лісостеповій Скіфії. Чисельні рештки бронзоливарного виробництва, не пов'язані ні з житловими комплексами, ні з майстернями, свідчать про їх виготовлення саме в майстернях відкритого типу.

Для скіфо-античної доби можна назвати ще декілька цікавих знахідок, які свідчать про діяльність майстрів-металургів на виїзді, наприклад, на початку XX ст. у Нижньому Побужжі в одному з курганів Марицинського могильника неподалік від Ольвії М. Еберт виявив ливарну форму для відливання бляшок у вигляді голівки кошачого хижака. Бляшку позитив, аналогічну цій формі, було знайдено на поселенні Широка Балка, яке входило до складу ольвійської хори, а це дало нагоду деяким дослідникам пов'язувати це поховання ливарника з ольвійським бронзоливарним ремеслом і говорити про особливу ольвійську школу торевтики і звіриного стилю. Але 14 близьких по формі бляшок, які були накладками на ремені кінської вузди, виявлені в курганах № 499 біля с. Басівка, № 505 біля с. Броварки, № 522 біля с. Сміла. Найкращі ж за художніми властивостями зразки блях такого типу походять з Криворуківських курганів біля с. Журавка [25, с. 29].

Невідомі обставини, за яких було виявлено ливарні форми з колекцій В.Б. Ханенка та О.О. Бобринського. Вони вважаються випадковими знахідками, але цілком ймовірно, що походять із зруйнованого або пограбованого поховання, аналогічного марицинському, або ж зі скарбу. Звичай супроводжувати поховання ливарника аксесуарами виробництва властивий добі ранньої бронзи. Тобто між останніми знахідками доби бронзи та формою з поховання Марицинського могильника майже тисячоліття, і тому остання випадає з логіки розвитку бронзоливарного виробництва та вимагає спеціального пояснення.

Супроводжуючи поховання ливарника формами, близькі похованого намагались наголосити на його причетність до ремесла, бо він, ймовірно, помер в дорозі, далеко від домівки, можливо був старшим в колективі майстрів, які працювали на виїзді. Либонь чи не такі майстри були авторами варварських прикрас і речей з античних пам'яток, виконаних у звіриному стилі, адже якщо майстер помирав вдома, то його поховання не виділялось серед поховань одноплемінників. Принаймні жодне поховання в некрополях ремісничих центрів не має вказівки, що похований був ливарником.

Ще декілька знахідок можуть підтвердити діяльність в Нижньому Побужжі заїжджих майстрів. Йдеться про поодинокі ливарні форми, тиглі, шлаки на приольвійських поселеннях, населення яких займалось виключно сільським господарством. Такі уламки ливарних форм для відливання прясел та намистин були виявлені на поселеннях Козирка IX та XV, Стара Богданівка II, Чортовате VII [5, с. 79]. На поселенні Чорноморка II були знайдені уламки тиглів, у яких плавили свинець [1, с. 79], а на поселенні Петухівка були виявлені мідні шлаки [17, с. 136]. Ніяких слідів майстерень або інших решток бронзоливарного виробництва на означених поселеннях виявлено не було, що свідчить про відсутність місцевого ремесла, а описані знахідки треба пов'язувати з роботою заїжджих майстрів.

Таким чином, торговельні контакти між Ольвією та лісостеповими центрами здійснювались не тільки грецькими негоціантами, присутність яких на скіфських городищах підтверджується античними товарами, складами амфор і колоніальними монетами. Активними учасниками торговельних операцій були самі скіфські ремісники, які не тільки продавали свою продукцію на місці, а й виїздили на сезонну роботу на тимчасові торжища та у великі міста, де виготовляли замовлені вироби і тут же їх продавали.

Треба сказати, що традиція виїзної роботи металургів має досить глибоке коріння. Відомі знахідки ливарних форм доби бронзи на землеробських поселеннях, де немає слідів місцевої металообробки. Це поселення східнотшинецької культури біля с. Зазим'я на Чернігівщині [4, с. 117]. Дослідники стверджують, що у племен східнотшинецької культури бронзоливарне ремесло було взагалі відсутнє. Принаймні на жодному дослідженому поселенні його наявність не зафіксована і на поселенні Зазим'я крім означеної форми ніяких слідів металургійного виробництва не виявлено. А враховуючи, що в цій формі відливались речі, властиві суміжній культурі, пояснити цю знахідку можна лише роботою майстра, який займався виїзним промислом. Цікавою є також знахідка двох ливарних форм на поселенні Бондариха однойменної культури, що характеризують діяльність ливарників завадово-лобойківського осередку кольорової металообробки [22, с. 81, 115]. Є.М. Черних виділяє три таких осередки доби бронзи. Вони характеризують металообробку трьох етапів цього періоду і цікаво, що всі вони виділені по знахідках скарбів ливарників, рідко пов'язаних з поселеннями або майстернями. Лише 12 % цих скарбів

походять із культурно визначених пам'яток [22, с. 12]. О.М. Лєсков за десять років до виходу праці Є.М. Черниха, виділяючи північнопричорноморський осередок кольорової металообробки, писав, що на час існування зрубних племен на території України відомо 30 майстерень і скарбів ливарників, але лише дві з них – червономаяцька і волоська – пов'язані з поселеннями [6, с. 143]. А про успішний розвиток ливарної справи в степах Північного Причорномор'я на сабатинівському етапі свідчить зростання експорту речей, які тут виготовлялись, і основним районом експорту було Подніпров'я. Вироби південнопричорноморського осередку проникають у Західну Україну, Молдову і навіть в Угорщину. Але те, що переважна більшість скарбів не пов'язана з населеними пунктами, свідчить про роботу мандрівних майстрів на стійбищах кочовиків. Тим більше, що під осередком металообробки ми розуміємо не металообробку тієї чи іншої культури або її хронологічний або географічний варіант, а в першу чергу діяльність групи майстрів. Тому не треба дивуватись розповсюдженню виробів типологічно притаманних одній культурі на територіях культур сусідніх.

Дослідники при вивченні стародавнього виробництва, оперуючи прямими або опосередкованими даними окремої пам'ятки або регіону, намагаються визначити обсяг та характер ремесел і знайти аналогії на суміжних пам'ятках. При цьому контакти між культурами і регіонами визначаються без врахування пересування майстрів-універсалів. На ранніх етапах у металургійному виробництві існував розподіл праці. З майстра-універсала, який виконував всі операції від видобутку руди до виготовлення готової продукції, виділяються вузькі спеціалісти: гірняки, які видобували руду; металурги, які виплавляли метал; ливарники і вузькі спеціалісти. В останній ланці цієї схеми Р. Форбес виділяє бродячого майстра-універсала. Специфіка його діяльності полягає в роботі на виїзді, що і вимагає універсалізму. Є.М. Черних відзначає, що така схема може бути властива лише рабовласницьким та ранньофеодальним державам, а для доплемінних суспільств при виділенні вузьких спеціалізацій місця для бродячого майстра в цій схемі не знайшлось [21, с. 190, 192].

Але на території України в скіфську добу взаємини між північними лісостеповими племенами та південними античними містами через землі кочовиків сприяли розвитку саме мобільного ремесла. Знаходячись на більш низькому рівні соціального розвитку, лісостепові землеробські племена мали більш розвинуте бронзоливарне ремесло з певними витоками і місцевими традиціями. І цілком природньо, що в пошуках ринків збуту частина майстрів виїздила в античні центри для сезонної роботи.

ПОСИЛАННЯ

1. Гаврилюк Н.А., Отрешко В.М. Лепная керамика архаического поселения Черноморка II / Н.А. Гаврилюк, В.М. Отрешко // Древности степной Скифии. – К., 1989. – С. 75–90.
2. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре / Б.Н. Граков // МИА, 1954. – № 36. – 237 с.
3. Зарецкий И.А. Заметки о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевка / И.А. Зарецкий // Харьковский сборник. – 1888. – Вып. 2. – С. 229–246.
4. Клочко В.И. Металлургическое производство в энеолите / В.И. Клочко // Ремесло эпохи энеолита – бронзы на Украине. – К., 1994. – С. 96–132.
5. Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков Ф.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии / С.Д. Крыжицкий, С.Б. Буйских, А.В. Бураков., В.М. Отрешко. – К., 1989. – 240 с.
6. Лесков А.М. О северопричерноморском очаге металлообработки эпохи поздней бронзы / А.М. Лесков // Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. – К., 1967. – С. 143–178.
7. Моруженко А.А. Раскопки городища Полковая Никитовка / А.А. Моруженко // АО 1972 г. – М., 1973. – С. 316–317.
8. Моруженко А.А. Исследования в бассейне р. Мерлы / А.А. Моруженко // АО 1973 г. – М., 1974. – С. 367–368.
9. Моруженко А.А. Раскопки Лихачевского поселения / А.А. Моруженко // АО 1978 г. – М., 1979. – С. 375.
10. Назаров В.В. Новые данные о бронзолитейном ремесле Ольвии / В.В. Назаров // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. – К., 1987. – С. 112.
11. Ольговский С.Я. Социально-экономическая роль Каменского городища / С.Я. Ольговский // Скифы Северного Причерноморья. – К., 1987. – С. 48–53.
12. Ольговський С.Я. Геродотова Гілея / С.Я. Ольговський // Київська старовина, 1996. – № 4/5. – С. 166–171.
13. Петренко В.Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V–III вв. до н. э. / В.Г. Петренко // САИ Д–4. – М., 1967. – 100 с.
14. Покровська Є.Ф. Поселення VIII–VI ст. до н. е. / Є.Ф. Покровська // Археологія, 1952. – Т. VII. – С. 43–65.
15. Радзиевская В.Е. Продолжение исследований Коломакского городища / В.Е. Радзиевская // АО 1978 г. М., 1979. – С. 393.
16. Радзиевская В.Е. Исследования Коломакского городища / В.Е. Радзиевская // АО 1979 г. – М., 1980. – С. 327.
17. Славин Л.М. Основные итоги исследования Ольвии за последние годы / Л.М. Славин // VI научная конференция ИА АН УССР. – К., 1953. – С. 119–139.
18. Славін Л.М. Ольвійські квартали центральної частини міста / Л.М. Славін // АП УРСР, 1962. – № XI. – С. 3–32.
19. Скорый С.А. К проблеме товарно-денежных отношений у населения восточноевропейской лесостепи в скифскую эпоху / С.А. Скорый // Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку: Наукові записки. – Вип. 21. – Кіровоград, 2014. – С. 141–156.
20. Фабріціус І.В. Тясминська експедиція / І.В. Фабріціус // АП УРСР, 1949. – № 2. – С. 80–111.
21. Черных Е.Н. Металл – человек, время / Е.Н. Черных. – М., 1972. – 210 с.
22. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР / Е.Н. Черных. – 1976. – 300 с.
23. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б.А. Шрамко. – К., 1987. – 181 с.
24. Шрамко Б.А. Люботинское городище / Б.А. Шрамко // Люботинское городище. – Харьков, 1998. – С. 7–106.
25. Яценко И.В. Скифия VII–V вв. до н. э. / И.В. Яценко // Тр. ГИМ. – М., 1959. – Вып. 36. – 117 с.

Ольговский С.Я. Скифо-античные торговые отношения в Северном Причерноморье в архаическое время

В статье дана сравнительная характеристика бронзолитейного ремесла на скифских и античных памятниках Северного Причерноморья, которое было показателем для определения ведущей роли греческой культуры в регионе. Новые материалы свидетельствуют, что ремесло на скифских памятниках было более развито и именно скифские ремесленники обеспечивали население греческих колоний своей продукцией.

Ключевые слова: *цветная металлообработка, бронзолитейное ремесло, мастерские, литейные формы, бродячие мастера.*

Olhovskyi S.Ya. Ancient Scythian trade relations on the northern Sea coast in the archaic times

The article presents comparative characteristics of bronze casting craft of Scythian and ancient monuments of the northern Black Sea region, which was an indicators of a leading role of the Greek culture in the region. New date indicates that the crafting of Scythian monuments was more developed and that were Scythian artisans who provided the population of the Greek colonies with their products.

Key words: *nonferrous metalworking, Bronze casting craft, foundry mold, vagrant masters.*

10.02.2017 р.

УДК 94(477)085/125.903.02(091)

В.І. Троцька

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИНЯНОГО ПОСУДУ КИЄВО-РУСЬКОЇ ДОБИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті подано огляд праць, пов'язаних з вивченням глиняного посуду доби Київської Русі з території України. Особливу увагу звернено на видання, в яких досліджувалося питання технології виготовлення та функціонального призначення посуду.

Ключові слова: *доба Київської Русі, глиняний посуд, функціональне призначення, дослідження, пам'ятки.*

Найбільш масовою категорією знахідок під час археологічних розкопок є кераміка. За нею археологи відтворюють розвиток техніки й технологію гончарного виробництва, досліджують хронологію пам'яток, етнічну приналежність та світоглядні уявлення давнього населення. Упродовж тисячоліть глиняні вироби, передусім посуд, був невід'ємним атрибутом побуту й обрядовості стародавнього населення. На певних етапах розвитку археологічної науки дослідники надавали йому певної ваги.

Сучасний рівень розвитку науки і техніки дозволяє проводити дослідження глиняного посуду за такими основними напрямками: технологія виробництва, класифікація, типологія, хронологія. При цьому застосовуються різні методи для його вивчення: візуальний, метод природничих та математичних наук, метод експерименту та етноархеологічних досліджень. За допомогою природничих методів можна визначити сировину, яка використовувалася для виготовлення глиняного посуду, техніку формування, середовище та температуру випалювання. Але такий метод використовують не всі дослідники через відсутність спеціалізованих лабораторій [8, с. 46–55]. Найширше застосовують статистичний та візуальний методи. За останнім досліджують форму, колір, поверхню, орнамент, види домішок, способи формування, температуру випалювання, хоча такий метод не дозволяє всебічно вивчити технологію виготовлення глиняного посуду.

Перші студії, присвячені вивченню глиняного посуду доби Русі, з'явилися у другій половині XIX ст. і ґрунтувалися переважно на повідомленнях писемних джерел [35; 36; 37]. Першою такою працею була монографія «*Промышленность Древней Руси*» (1866) Миколи Арістова, в якій автор, посилаючись на літописні повідомлення, згадує глиняний посуд, який використовувався в побуті різних прошарків давньоруського населення. Дослідник стверджував, що «*горшечнымъ деломъ занимались в определенном месте и мастерство было довольно значительно развито*», що «*корчаги, какъ и вообще посуда горшечной работы, шли на продажу, это видно изъ того случая, что Пиблянинъ в 992 г. везъ в Новгородъ продавать свои изделия – горнцы…*». Згадує він про корчаги з вином («*… три возы полны суще корчагъ съ вином…*», про глиняні посудини-кадильниці «*Въ 1146 г. в Киевъ взяли Ольговичи кацьки т.е глиняные кадильницы съ ручками*»), а також застосування глиняного посуду в поховальній обрядовості («*славяны язычники ставили урны или попросту горшки на перекресткахъ с пепломъ сожженныхъ покойниковъ….., что делали Вятыч и въ XII столетии»)* [1, с. 109–110]. Назви глиняного посуду були досліджені Ізмаїлом Срезневським в його трьохтомнику «*Словарь древнерусского языка*» (1893, 1902, 1912) [46; 47; 48; 49].

Використання *горщиків, корчаг, глекоподібних посудин, «черпал»* – для набирання рідини, *«вікій»* – посудин для пиття, *«латок», «плошків»* – серед давньоруського населення згадав автор книги *«Очерки из истории быта домонгольской Руси»* (1929) В'ячеслав Ржига, посилаючись на писемні джерела X–XIII століть. Найпоширенішим типом посуду, за твердженням дослідника, були горщики, в яких варили страви, зберігали харчові припаси та скарби. У літописних повідомленнях вони зустрічаються під назвою *«гърнець», «грънъцы»*. Дослідник говорить про *«злато в горнци», «горнец масла»*, варіння в ньому *«зелия»*, згадує за корчаги, в яких зберігали вино та масло: *«А вино свое держи купив корчагу»; «И се некто от багатихъ принесе кърчагу велику…полну масла древяного»* [40, с. 34–35, 39]. Володимир Мавродін у праці *«Древняя Русь. Происхождение руського народа и образование Киевского государства»* (1946) згадував глиняний посуд на дворі київського князя Володимира: *«…на полках была раставлена посуда: деревяные чашки и ложки, уполовники, корцы, ковши, глиняные горшки, корчаги, крины, плошки, золотые, серебряные железные и медные сосуды, котлы, сковороды и т.д.»* [24, с. 281].

Отже, як зазначено в писемних джерелах, глиняний посуд був обов'язковим атрибутом у населення доби Київської Русі і виконував різне функціональне призначення. Він служив для приготування, споживання їжі. В ньому зберігали продукти харчування та цінні речі, використовували в поховальній обрядовості.

В кінці XIX ст. виходять праці, в яких дослідники виявлений під час археологічних розкопок глиняний посуд вже намагалися розподілити за типами, видами, функціональним призначенням, технологією виготовлення. Першою опублікованою роботою кінця XIX ст., в якій піднімалося питання технології, були статті Миколи Біляшівського про розкопки глиняного посуду на Княжій Горі в 1891–1892 роках. Значну увагу автор приділив аналізу горщиків, зокрема таврам на їх денцях, які трактував як знаки виробників [6, с. 72–84; 7, с. 134–142]. Іон Хойновський у своїх монографіях описав знахідки з курганів, серед них виділив посуд, віднесений до києворуської доби з території Київської та Волинської губерній, відзначив *«жертовные похоронные кувшинчики разных размеров…, «глиняные сосуды с перегоревшими костями» …, глиняные горшки разных размеров, стоявшие у головы и ног покойников,… жертовные мисочки на стоянцах на которых, вероятно, приносили и ставили перед идолами мед, хлеб, фрукты, борошно та мясо»*. Він згадує технологію

виготовлення глиняних виробів [51, с. 104, 141, 142, 150, 164, 177–178.]. У книзі *«Раскопки великокняжего двора древнего града Киева, произведенные весною 1892 г.: Археологически-историческое исследование»* дослідник подав малюнок жертовних мисочок [52, с. 56; табл. XIV], які переважна більшість дослідників називають світильниками. Такі знахідки виявлені на Чернігівщині, Київщині, Полтавщині, Сумщині, Волині. Їх ще називають світильники-мисочки, світильники одноярусні та двоярусні (якщо у середній частині ніжки прикріплювалася додаткова мисочка) [28, с. 292, 294; 45, с. 80–81]. У підрозділі *«Гончарное исскуство, жертовные и похоронные сосуды»* автор говорить про виявлений глечик, в якому зберігали скарб (табл. III, рис. 4), *«похоронные кувшины»* (табл. III), горщики (табл. XIV), *«амфоры греческого производства»* різних форм і розмірів з орнаментом та без нього (табл. XVIII). Він описує технологію виготовлення (домішки у формувальній масі, відмулення глини, температуру випалювання), хоча жодних наукових методів для дослідження глиняного посуду дослідником не було використано [52, с. 56, 57, 62].

Глиняний посуд з розкопок виставлявся на спеціальних виставках, які були присвячені Археологічним з'їздам, що скликалися Московським археологічним товариством. Усього було проведено 15 Археологічних з'їздів, з них – шість в Україні: Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі. Останній відбувся 1908 р. у Чернігові. Він був присвячений тисячоліттю літописного міста, яке славилося своїми пам'ятками часів Київської Русі. Під час з'їзду була організована виставка, на якій експонувався глиняний посуд [2; 18, с. (250–251, 253(23), 254 (24)]. За фінансової підтримки Дмитра Самоквасова 1908 року були видані частково «праці» Археологічного з'їзду та «Каталог XIV археологического съеза в городе Чернигове», в якому було поміщено описи археологічних знахідок з Чернігівської губернії з курганних поховань, зокрема невеликий глиняний глечик, в якому були знайдені золоті і срібні монети; горщики з перепаленими кістками покійників; глиняні посуди (урни) з перепаленими кістками тварин тощо [18, с. 11 табл. 246–248, 250–251; с. 12, табл. 253 (23), 254 (24); 44].

На початку XX ст. з'являються праці, в яких дослідники здійснюють спроби виділення характерних особливостей у морфології та технології виготовлення глиняного посуду. Вони починають акцентувати увагу на домішках у формувальній масі, конфігурації орнаменту. Приміром, у монографії Вікентія Хвойки *«Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена»* (1913) відзначено асортимент глиняного посуду, серед якого виокремлено *«горшки»*, *«небольшие глиняные черпаки с сильно вытянутой ручкой, разнообразной формы кружки, бочонкообразные и другие формы посуды»*, згадано технологію їх виготовлення, вказано на домішки у формувальній масі [50]. Дмитро Самоквасов у книзі *«Могильные древности Северянской Черниговщины»* розглянув горщики та глечики з поховань знатних воїнів, в яких виявлено рештки ритуальної їжі та прах покійників [43, с. 50, 53, 55, 63–68]. *«…И когда кто-нибудь умрет, сжигают его вместе с его праздничными одеждами… и берут пепел этого мертвеца и кладут в серебряные, золотые сосуды или в новый глиняный сосуд и зарывают этот сосуд»* [19, с. 262–263; 42, с. 223]. Через рік після смерті *«брали двадцять глеків меду, іноді трохи більше, іноді трохи менше»*, несли на пагорб, де збиралася родина покійного [15, с. 73].

З середини 1940-х – в 1950-х роках археологічні дослідження давньоруських пам'яток набувають масштабних досліджень в різних регіонах України. Виявлені знахідки систематизуються та уводяться до наукового обігу. Однією з праць, в якій особливої уваги надано глиняному посуду з пам'яток Середнього Подніпров'я, варто назвати монографію Бориса Рибакова *«Ремесло Древней Руси»* (1948). В ній зазначено, що *«мы встречаем здесь: горшки обычные (разных размеров); горшки с ушками; горшки и миски со специальными плотными крышками; крынки (кринъ); кувшины широкогорлые с одной или двумя ручками (кнея, комърогъ, врьчъ); глиняные жбаны ч(ъбань»); миски («миса», «плоскы»); миски с ручкою; блюда («опаница»); ковши (черпало) очень близкие к скифским; глиняные рукомои-акваманилы; амфоры так называемого «киевского типа», близкие к салтовским и византийским. В Киеве назывались корчаги «кърчага»; небольшие сосуды с двомя ушками, подражающие корчагам. К ним применим древний термин – «кърчажець»*. Згадано технологію виготовлення глиняного посуду, збут, використання в побуті [41, с. 163–184, 342–355, 357–363, 434–466]. Горщики різних форм і розміру, глекоподібні посудини з високою шиєю корчаги досліджував Володимир Гончаров. Технологію їх виготовлення він, як і більшість дослідників, вивчав візуально [9, с. 118–120]. Більша частина книги *«Древний Киев»* (1958) Михайла Каргера присвячена дослідженню глиняних виробів з території Києва. Вона містить матеріали багаторічних розкопок, проведених радянськими археологами та самим автором [17, с. 162–220]. В підрозділі, присвяченому гончарству, подана характеристика горщиків, глекоподібних посудин з вузькою та широкою шиєю, корчаг, *«кубків», «рукомийників»*, глиняних мисок, блюд, плоскодонних чаш з великою петлеподібною ручкою – *«черпал»* [17, с. 411–468].

На початку та в другій половині 1950-х років інтенсивно досліджувались городища та селища княжої доби на Прикарпатті та Волині, де поряд з численними фрагментами виявлено й цілий посуд [39, с. 106–119]. У статтях Вітольда Ауліха, надрукованих в кінці 1950-х – на початку 1960-х років, дослідник здійснив поглиблений його аналіз. Значну увагу він приділив техніці виготовлення горщиків, формі, обробці поверхні, способу нанесення орнаменту, домішки у формувальній масі також вивчав за допомогою візуальних спостережень [5, с. 366–379; 3, с. 33–38]. Дослідник акцентував увагу на необхідності глибокого і всебічного вивчення окремих аспектів

гончарного виробництва, що включали техніку і технологію виготовлення давньої кераміки, асортимент продукції, еволюцію декорування, функціональну належність гончарних клейм тощо [4, с. 66–71].

Цілеспрямованому вивченню слов'яно-давньоруської кераміки на території Прикарпаття та Волині присвячені дослідження Михайла Кучери. На базі накопиченого керамічного матеріалу в результаті розкопок середини – кінця 1940-х, початку 1950-х років давньоруського Плеснеська дослідник вперше здійснив систематизацію глиняного посуду з метою визначення динаміки розвитку типів і форм глиняного посуду VII–XIII ст. [22, с. 143–154], проаналізував горщики, миски, *«миски-сирниці»*, покришки, сковорідки, корчаги, глечики, мініатюрні посудини, візуально визначив склад формувальної маси, температуру випалювання, відмінність у профілюванні горщиків. Він також розробив періодизацію плесненського посуду, опираючись на стратиграфію культурного шару і житлово-господарських комплексів та на датовані аналоги супроводжуючих речей, виділив хронологічні групи VII–VIII, IX–X, XI, XII–XIII ст. У дослідженні глиняного посуду вчений використав візуальний та формально-типологічний метод, подав інформацію про тавра, зафіксовані на горщиках з Давнього Плеснеська [23, с. 2–53; 21, с. 118–123].

В кінці 1960-х років глиняний посуд XII–XIII ст., виявлений на Галицькій землі, досліджувала Маріана Малевська [27, с 3–14]. В її статті показано принцип комплексної програми обробки глиняного посуду, який враховував якість формувальної маси, особливості пропорцій форми виробів, конфігурацію вінець, температуру випалювання, модифікацію орнаментальних мотивів. Таке дослідження дозволило систематизувати глиняний посуд та чітко виділити типи горщиків. Дослідниця здійснила поглиблений та порівняльний їх аналіз. Окрім горщиків вона звернула увагу на інший асортимент глиняного посуду, за функціональними особливостями виділила окремі різновиди корчаг, глечиків, мисок, черпаків [27, с. 3–14].

З кінця 1970-х років глиняний посуд доби Київської Русі досліджує фахівець раннього та пізнього середньовіччя Заходу України Віра Гупало – авторка понад 100 статей про гончарство, кераміку (в тому числі й доби Русі) [12, с. 153–170]. 1993 року вона захистила кандидатську дисертацію *«Средневековая керамика запада Украины (конец VIII–XV вв.)»*, у якій проаналізовано асортимент глиняного посуду з давньоруських пам'яток Західної України. В процесі вивчення форм глиняного посуду уточнена періодизація, виділено вісім хронологічних груп, які характеризують морфогенез горщиків. У дослідженні установлені шляхи і напрямок еволюції форми посуду для розкриття механізму динаміки формотворення, трансформації моделювання форм, відмічено асортимент посуду, горщики, корчаги для зберігання, перевезення рідини і сипучих продуктів, амфори *«київського»* та *«причорноморського»* типу, миски, *«глиняні ковші», «кубки», «сковороди», «жаровні»*. Учена дослідила технологію виготовлення, еволюцію їх розвитку упродовж VIII–XVст. [14, с. 10].

З середини 1980-х років широкомасштабні дослідження розпочато на сільських поселеннях Чернігівщини, Київському Подніпров'ї, Подністров'ї, продовжено роботи з вивчення городищ на Лівобережній та Правобережній Україні, про що говорять опубліковані матеріали. Варто сказати, що для дослідження технології виготовлення глиняного посуду доби Русі майже ніхто з вітчизняних дослідників не проводив фізико-хімічні аналізи [34, с. 111–121; 30; 49]. Лише окремі вчені при вивченні глиняного посуду з території Києва, Любича, Прикарпаття та Волині застосували методи природничих наук [16, с. 36–47; 28, с. 284–301; 25, с. 230–237; 13, с. 149–150].

Описуючи асортимент, дослідники стверджували, що горщикоподібні посудини мали різну форму і розміри [41, с. 354; 17, с. 415, 417, 418; 34, с. 114, 116]. Вони виділяють горщики видовженої й опуклої форми, за розмірами великі (від 8 до 20 л), середні (від 3 до 7 л) та малі (від 0,5 до 2 л), висотою від 7 до 50 см. Частіше зустрічаються горщикоподібні посудини середніх розмірів, місткістю 5–6 л, з діаметром вінець 18–22 см, які використовувались для приготування їжі [17, с. 416; 11, с. 62; 34, с. 112; 33, с. 50, 51, 53, 54; 31, с. 69; 32, с. 21–35]. Виділяють горщики із *«слабо профільованою», «середньо»* і *«сильно профільованою шийкою»*, з *«низькою, середньою, вертикальною шиєю», «низькогорлі», «дуже низькогорлі»* та *«горщики з середнім горлом», «високою», «циліндричною»* та *«низькою шийкою»* [17, с. 416; 11, с. 62–69; 34, с. 112; 31, с. 69], хоча такий розподіл горщиків за профілем *«шийки»* вважається неправильним, оскільки класична форма *«горщика»* не має такого конструктивного елемента, як *«горло», «шия»*. Горщикам наявний широкий отвір та невисокі вінця, які плавно переходять у плечі; вони бувають з вушком або без них [38, с. 154, 155].

Валентина Петрашенко в підрозділі *«Кераміка та гончарна справа»* колективної монографії *«Село Київської Русі»* (2003) охарактеризувала основні форми глиняного посуду з досліджених поселень Автуничі, Ліскове Чернігівщини, Григорівки Канівського Подніпров'я. Глекоподібні посудини вона описала так: *«Глечики – це горщики з вузькою (7–12 см), висотою 3,5–5 см»* мають циліндроподібну, вузьку або широку шию, два невеликі вуха або одне петлеподібне, «*...на поселеннях канівського Подніпров'я були поширені горщики-глечики, які увійшли в літературу як амфорки київського типу* [34, с. 115], хоча загальновідомо, що *«горщик»* і *«глечик»* – це різні типи посудин. У словнику Ізмаїла Срезневського їх означено різними давньоруськими назвами: *«гърнець»*, й *«глекъ»*, вони мають різну форму і різне функціональне призначення [46, с. 616, 617]. Подібні відмінності існують між цими видами посуду і у даний час [38, с. 127, 129]. Дослідниця згадала за виявлені на поселеннях *«миски», «покришки, «черпачки-кухлі», «амфорки київського типу»* [34, с. 117]. Ігор Готун зазначав, що під час

дослідження давньоруських колодязів на селищі Автуничі (Чернігівщина) знайдена значна кількість глиняних глеків, які слугували не лише для транспортування води, а їх могли застосувати для опускання молочних продуктів в колодязь, використовуючи його як холодильник [10, с. 180].

Корчагоподібні посудини, в яких зберігали рідину, мали циліндроподібну вузьку шию, а для сипучих продуктів – широкий отвір, низькі вінця, які плавно переходили в плечі. Висота таких посудин іноді сягала 90 см. Для зручності перенесення вони мали два вуха. Михайло Каргер згадував, що корчаги з зерном заривали в землю по самі вінця, а отвір закривали спеціально виготовленою глиняною покришкою або цеглою чи плиткою. В такому положенні корчага, в якій зберігався майже пуд зерна, була знайдена в одному із жител на території Києва [17, с. 420–425]. Часто археологи їх називають *«амфорами», «амфорками»*, але в писемних джерелах вони названі *«крьчага», «кърчажецъ»* [35, с. 353; 46, с. 1411]. З приводу цієї назви Ізмаїл Срезневський, Борис Рибаков зазначили, що в добу Русі так звані *«амфорки київського типу»* називалися *«корчажками»*, а великі – *«корчагами»*, що підтверджують й написи на них [42, с. 355, 372; 46, с. 1411]. Асортимент та технологію виготовлення посуду доби Русі згадано в підрозділі *«Гончарство»* монографії *«Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпровя в IX–XIII ст.»* (2007) Андрія Петраускаса. Дослідник описує горщики малих, середніх та великих розмірів, миски, глечики, мініатюрні посудини (сільнички, черпаки), кухлики та *«баклажки з вузьким горлом та ручками для води (амфори)»* [31, с. 59], хоча писемні джерела назву такого посуду не згадують. Етнографічні ж матеріали стверджують, що в XIX–XX ст. *«баклага, баклажка»* – тиквоподібна посудина, плескувата з боків, з вузьким горлом і вушками, в якій носили воду в поле, брали з собою в дорогу [38, с. 123; 29].

Більшість публікацій дослідників присвячені класифікації глиняного посуду доби Київської Русі за функціональним призначенням. Нині існує кілька таких класифікацій. Найбільш поширеною є розподіл посуду на кухонний *(«горщики», «латки», «сковороди»),* столовий *(«глеки», «кубки», «миски», «чаші», «черпаки»)* та тарний *(«корчаги»* й *«амфори візантійського виробництва»*) [34, с. 111–121; 11, с. 67–74; 30, с. 34–69; 31, с. 57–70]. В окремих працях зустрічаються й інші варіанти. Аркадій Козловський виділив кухонний, столовий та амфорний посуд [20, с. 142], хоча виділення *«амфорного посуду»* в окремий тип є нелогічним, постільки *«амфори»* й *«корчаги»* за вже установленою класифікацією відносяться до тарного посуду [17, с. 174–181; 34, с. 114–118; 11, с. 63–67; 30, с. 134–140; 31, с. 69]. Ігор Готун та Любов Шевцова виділили в окрему групу вироби спеціального призначення, до яких віднесли мініатюрні посудини [11, с. 63–67]. Але така класифікація посуду за призначенням носить дещо умовний характер, тому, що посуд одних і тих же типів міг використовуватися в побуті з різною метою. Зокрема, у горщиках, який за класифікацією дослідників віднесено до кухонного посуду, не тільки варили їжу, але й зберігали продукти харчування, скарби, прах покійного, ставили в могилу їжу.

Як бачимо, завдяки здійснюваним дослідження на території України здобуто значні за обсягом матеріали про глиняний посуд доби Київської Русі, який для дослідників став основою для вирішення виділення локальних груп давньоруських пам'яток, питань походження місцевого населення, реконструювання різноманітних сторін їхнього життя, матеріальної та духовної культури. Але, на жаль, до цього часу залишається не вирішеним питання дослідження технології виготовлення посуду не тільки києво-руської доби, а й глиняних виробів інших археологічних культур.

ПОСИЛАННЯ

1. Аристов Н. Промышленность Древней Руси / Н. Аристов. – Санкт-Петербург; Типография Королева и Ко, 1866. – 324 с.
2. Археологічний з'їзд. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Археологічний_з'їзд.
3. Ауліх В.В. Основні результати археологічного дослідження давньоруського селища в с. Ріпнів Львівської області / В.В. Ауліх // Дисертаційний збірник. – Київ, 1958. – С. 26–59.
4. Ауліх В.В. Про вивчення слов'яноруської кераміки / В.В. Ауліх // Археологія. – 1977. – Вип. 21. – С. 66–71.
5. Ауліх В.В. Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев 1) Львовской области / В.В. Ауліх // МИА СССР. – Вып. 108 – С. 366–381.
6. Беляшевский Н.Ф. Раскопки на Княжей горе в 1891 г. / Н.Ф. Беляшевский // Киевская старина – К.: Типографія Г.Т. Корчак-Новицкого, 1892.– Т. 36, январь. – С. 61–104.
7. Беляшевский Н.Ф. Раскопки на Княжей горе в 1892 г. / Н.Ф. Беляшевский // Киевская старина. – К.: Типографія Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893.– Т. XLI, апрель. – С. 134–142.
8. Гейко А. Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя / Анатолій Гейко. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 248 с.
9. Гончаров В.К. Райковецкое городище / В.К. Гончаров. – К.: Издательство Академии наук Украинской ССР, 1950. – 221 с.
10. Готун І.А. Типи будівель / І.А. Готун // Село Київської Руси (за матеріалами південноруських земель). – К.: Шлях, 2003. – С. 156–182.
11. Готун І., Шевцова Л. Автуничі – селище гончарів X–XIII століть / Ігор Готун, Леся Шевцова // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник за рік 1994. – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн. 2. – С. 62–76.
12. Гупало В.Д. Дослідження керамічних комплексів криниць на городищі Звенигород / В.Д. Гупало // Українська керамологія.– 2002. – № 2. – С. 153–170.
13. Гупало В.Д., Лосык М.В. К вопросу о физико-химических методах исследования гончарной керамики / В.Д. Гупало, М.В. Лосык // Современные экспериментально-трасологические и технико-технологические разработки в археологии: Тезисы докл. международной научн. конф., посвященной 100-летию со дня рождения Сергея Аристарховича Семенова. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 149–150.
14. Гупало В.Д. Средневековая керамика Запада Украины (конец VIII – XV вв. / В.Д. Гупало // Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук – Москва, 1993.– 25 с.
15. Історія України в документах і матеріалах. Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст. – К.: Радянська школа, 1946. – Т. 1. – 310 с.
16. Калюк О.П., Сагайдак М.А. Склад керамічної продукції XII ст. з Київського Подолу / О.П. Калюк, М.А. Сагайдак // Археологія. – 1988. – № 62. – С. 36–47.
17. Каргер М.К. Древний Киев (очерки по истории материальной культуы древнерусского города) / М.К. Каргер – М.–Л.: Издательство Академии наук СССР, 1958. – Т. 1. – 580 с.
18. Каталог выставки XIV съезда в г.Чернигове. – Чернигов, типография Губернского Правления, 1908. – № 250–254 – С. 12.
19. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.: Статьи, переводы и коментарии / А.П. Ковалевский. – Харьков: Издательство Ордена трудового красного знамени Государственного университета имени А.М. Горького, 1956. – 348 с.
20. Козловський А.О. Полив'яна кераміка з давньоруських пам'яток Південного Придніпров'я / А.О. Козловський // Старожитності Руси–України. – К.: Академія євробізнесу, 1994. – С. 141–146.

21. Кучера М.П. Гончарные клейма из раскопок древнего Плесненска / М.П. Кучера // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – 1960. – Вып. 10. – С. 118–123.
22. Кучера М.П. Кераміка древнього Плеснеська / М.П. Кучера // Археологія. 1961. – Вип. 12. – С. 143–154.
23. Кучера М.П.Древній Плеснеськ / М.П. Кучера // АП УРСР. 1962. – Т. 12. – С. 2–53.
24. Мавродин В.В. Древняя Русь. Происхождение русского народа и образование Киевского государства / В.В. Мавродин – Л.: Госполитиздат, 1946. – 310 с.
25. Макарова Т.И. Поливная керамика в Древней Руси / Т.И. Макарова. – М.: Наука, 1972. – 20 с.
26. Макарова Т.И. Поливная керамика древнего Любеча / Т.И. Макарова // Советская археология. – 1965. –№ 4. – С. 230–237.
27. Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII–XIII вв. / М.В. Малевская // КСИА АН СССР. 1969. – Вып. 120. – С. 3–14.
28. Новое в археологии Киева. – К.: Наукова думка, 1981. – 456 с.
29. Основні риси традиційної волинської кераміки (ч. 2 посуд… glechiki.ucoz.ru›publ/osnovni_risi…keramiki…posud…
30. Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1997. – 180 с.
31. Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. / А.В. Петраускас. – К.: КНТ, 2006. – 200 с.
32. Петрашенко В.А. Керамика XI–XIII вв. Среднего Поднепровья / Валентина Алексеевна Петрашенко // Древнерусская керамика. – М.: Институт археологии РАН, 1992. – С. 21–35.
33. Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка) / Валентина Алексеевна Петрашенко – К.: Институт археологии НАН Украины, 2004. – 264 с.: 130 илл.
34. Петрашенко В.О. Кераміка і гончарна справа / Валентина Олексіївна Петрашенко // Село Київської Русі. – К.: Шлях, 2003. – С. 111–121.
35. Петрашенко В.О. Поселення Канівського Придніпров'я / Валентина Олексіївна Петрашенко // Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1997. – С. 114–116.
36. Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. / Под редакцией В.П. Андеяновой-Перетц. – М. – Л.: Издательство АН СССР, 1950. – Ч. 2. – 556 с.
37. Полное собрание русских летописей. – СПб.: Типография. М.А. Александрова, 1908. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – XVI+938+87+IV с.
38. Полное собрание русских летописей. – СПб.: Типография Едуарда Праца, 1841.– Т. III. Новгородские летописи. – 306 с.
39. Пошивайло О. Ілюстрований словник гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина) / Олесь Пошивайло. – Опішне: Українське Народознавство, 1993. – 280 с.
40. Ратич О.О. Результати досліджень давньоруського городища Замчисько в м. Судова Вишня Львівської обл. в 1957–1959 рр. / О.О. Ратич // МДАПВ. – 1962. – Вип. 4. – С. 106–119.
41. Ржыга В. Очерки из истории быта домонгольской Руси / В. Ржыга. – М.: Издательство Государственного исторического музея, 1929. – 100 с.
42. Рыбаков Б.А. Ремесло / Б.А. Рыбаков // История культуры Древней Руси. – М. – Л.: Издательство Академии наук СССР, 1948. – Т. 1 – С. 88, 100–106, 139–145.
43. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1987. – 784 с.
44. Самоквасов Д.Я. Могильные древности Северянской Черниговщины / Д.Я. Самоквасов. – М.: Синодальная типография, 1916. – 106 с.
45. Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда / Д.Я. Самоквасов. – М.: Синодальная типография, 1916. – 41 с.
46. Сергеєва М. Керамічні світильники та свічники XI–XVIII століть на Київщині / Марина Сергеєва // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн. 2 . – С. 79–82.
47. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка (репринтное издание 1893, 1902, 1912 гг.) / И.И. Срезневский: В 3 т. – М.: Книга, 1989. – Т. 1. – Ч. 1 – 806 с., Т. 1.– Ч. 2 807 – 1419 с.
48. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка (репринтное издание 1893, 1902, 1912 гг.) / И.И. Срезневский: В 3 т. – М.: Книга, 1989. – Т. 2. – Ч. 1 – 851 с., Т. 2. – Ч. 2. – С. 851–1802.
49. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка (репринтное издание 1893, 1902, 1912 гг.) / И.И. Срезневский: В 3 т. – М.: Книга, 1989. – Т. 3. – Ч. 1. – 910 с., Т. 3. – Ч. 2. – С. 911–1683.
50. Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1993. – 272 с.
51. Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена / В.В. Хвойка. – К.: Типография «Товарищества Е.А. Синькевич», 1913. – 101 с.
52. Хойновский И.А. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси / И.А. Хойновский. – К.: Типография Императорскаго университета Св. Владимира, 1896. – 264 с.
53. Хойновский И.А. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 г. / И.А. Хойновский. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1898. – 82 с.

Троцкая В.И. История исследования глиняной посуды киево-русской эпохи на территории Украины

В статье представлен обзор работ, связанных с изучением глиняной посуды эпохи Киевской Руси с территории Украины. Особое внимание обращено на издания, в которых исследовался вопрос технологии изготовления и функционального назначения посуды.

Ключевые слова: *эпоха Киевской Руси, глиняная посуда, функциональное назначение, исследования, достопримечательности.*

Trotskaya V.I. History of the study of pottery of the era of Kievan Rus on the territory of Ukraine

The article presents a review of works related to the study of pottery of the era of Kievan Rus from the territory of Ukraine. Special attention is paid to publications in which we investigated the question of manufacturing technology and functional purpose of the pottery

Key words: *the era of Kievan Rus, pottery, functionality, research, attractions*

09.03.2017 р.

РОЗДІЛ ІІІ. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

УДК 94(477):-057.166(342.536)«1648/1678»

А.І. Перепелиця

КУРІНЬ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ВАРТИ В РЕЗИДЕНЦІЇ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ЧИГИРИНІ (1648–1678 РР.)

Курінь гетьманської варти в резиденції Б. Хмельницького 1648–1678 рр. був осередком козацької слави, в ньому розміщався осавульський курінь «гетьманського», «елітного» чигиринського полку.

Ключові слова: *резиденція Б. Хмельницького, осавульський курінь, чигиринський полк.*

Чигирин – столиця УКД Війська Запорізького (1649–1676 рр.) – назавжди залишився символом національної державності. Найбільшого розквіту Чигирин досяг за гетьманування Б. Хмельницького (1648–1657 рр.) та П. Дорошенка (1665–1676 рр.). Про архітектуру, міську топографію і містобудівну структури першої столиці Гетьманщини дізнаємося із спогадів політичних, церковних діячів, послів різних країн та мандрівників, які відвідали Чигирин в середині XVIII ст. Аналізуючи їх, дізнаємося, що Чигирин був середньовічним містом із «магдебурзьким» розпланованням, коли в центрі знаходилась квадратна чи прямокутна ринкова площа з ратушею. Центральна площа вважалася головним композиційним центром міста. Крім того в середньовічному Чигирині було ще кілька другорядних центрів, зокрема біля Спаської і Успенської церков та гетьманського будинку. На перехресті суботівського та черкаського шляхів височіла «…дерев'яна довгаста церква в честь Успіння Пресвятої Богородиці», яка знаходилась перед «…гетьмановим домом» [1, с. 160].

Архідиякон Павло Алеппський згадує, що у липні 1654 року «…гетьманів дім од сусідів відрізнявся лиш тим, що перед ганком стояли гармати», але вже на плані Чигирина за 1678 р., зображеному в «Щоденнику» П. Гордона, знаходились три великі видовжені споруди, схожі на монастирські келії, розділені вузьким подвір'ям. Одна із них подвійна, впритул прибудована до іншої. Паралельно до них розміщений невеликий будинок. Взявши до уваги, що поряд гетьманського двору стояв храм Успіння Владичиці, можна зробити припущення, що це – гетьманський двір П. Дорошенка, адже з історичних джерел відомо, що двір Б. Хмельницького правив за резиденцію і наступним гетьманам – Івану Виговському, Юрію Хмельницькому, Павлу Тетері та Петру Дорошенку.

В одній частині подвійної будівлі, ймовірно, розташовувалась генеральна військова канцелярія, а в іншій – курінь гетьманської варти. Сучасний український історик архітектури Володимир Ленченко проаналізував все, що нині відомо про гетьманську резиденцію в Чигирині, та дійшов висновку, що це був досить значний комплекс будівель і споруд, влаштований за принципом великого шляхетського двору XVII ст. Цей двір мав міцну дерев'яну огорожу і замкову браму. У складі двору, крім будинку гетьмана, знаходились інші житлові будівлі, але не муровані, а дерев'яні: курінь гетьманської варти, будинки для челяді, лазня, колодязь, кухня з пекарнею, комори, льодовні, льохи, стайні, возівні, кузня – всього близько 16 споруд.

Серед споруд гетьманської резиденції одне із чільних місць займав курінь гетьманської варти. Первісне походження слова «курінь» ймовірно пов'язане зі словом «курити», тобто курінь – курна хата, зимівник, або «дим». Курені мали велике значення для напівкочового населення української частини Великого Степу. Їхня історія прослідкується з часів половців і печенігів, а можливо і скіфів. Це пояснюється тим, що кліматичні особливості українських степів роблять необхідною зимівку людей і худоби. Тому не дивно, що у військах людності Великого Степу виникає поділ на окремі підрозділи – курені. Цей поділ став однією з основ адміністративно-земельного устрою Запорізької Січі. Курінь одночасно виконував функцію хати, де проживали козаки на січі, і підрозділу, який закріплений за даною хатою. Перші курені – будівлі різних розмірів, складені із гілок або жердин і покриті соломою. В кінці XVI ст. курінь – довга напівземляна споруда, довжиною до 60 м при ширині близько 5 м. Стіни куреня козаки сплітали з лози і обмазували глиною. Від дощу його покривали кінськими шкірами та очеретом. В кожному із них мешкало кілька десятків чоловік. З початку XVII ст. по січах козаки будували із дерев'яних брусів хати довжиною 12–15 сажнів, але зазвичай називали їх куренями. По суті це були казарми, в яких за потреби вміщувалось «…до 600 человек козаков» [2, с. 158].

Дослідник Запорізького козацтва Дмитро Яворницький дає такий опис куреня XVII ст.: «…имел четыре больших квадратных окна в длинной стене, одну низкую дверь с полукруглой перекладиной и резными, окрашенными в зеленую и красную краску, по бокам дверей, луткам в поперечной или так называемой причелочной стенке; по одному окну с каждой стороны дверей на той же причелочной стенке; на верху драневую в три яруса крышу и над крышей три высоких с покрышками дымаря или «трубы»».

Помешкання всередині традиційно поділялось на дві частини. В просторих сінях знаходилась кабиця «довжиною в п'ять аршин», через неї із куреня проходив сволок, на якому висіли залізні казани. В них, а не в горщиках, на кабиці кухарі варили різні страви: тетері, борщ, галушки, хляки, рибу на стебло, свинячу голову до хріну і «локшину на переміну» [3, с. 36]. В другій половині куреня від порогу до покуття стояло «сирно» [1, с. 158], тобто стіл, зроблений «…из одной толстой доски больше трех четвертей аршина ширины, положенной вовсю длину на вкопанных в землю столах и прибитой к ним железными гвоздями» [2, с. 138]. Біля столу – лави, щоб

було козакам на чому за обідом сидіти. Козаки спали на дерев'яному настилі (приміст або піл), що піднімався над долівкою на стовпчиках. Піл міг вмістити від 30 до «…полчвартаста человек» [2, с. 138]. На покуті були прибиті ікони різних святих, зокрема Покрови Пресвятої Богородиці, Миколи Чудотворця та Архістратига Михаїла. Образи мали золоті або срібні шати, поряд них висіла лампадка, яку запалювали у великі свята. Нижче лампадки стояла «карнавка». Отаман і всі козаки клали в неї по копійці, а деякі і більше. Кухар збирав карнавочні гроші і купував на завтрашній обід харчі. До стелі було прикріплене велике паникадило. Зброя козаків – шаблі, рушниці, пістолі, кинджали – висіла на стінах. Важливою деталлю конструкції куреня був сволок, завжди пишно прикрашений різьбою. На ньому викарбовувалися написи релігійного змісту, хрест, а також ім'я курінного отамана та дата побудови куреня. Різьбою були покриті і інші деталі будови, зокрема лутки дверей. У зимовий час куріні опалювалися грубами, покритими кахлями, які мали рослинний і тваринний орнамент.

По запорізькому звичаю, кухарі ставили на «сирно» дерев'яні ваганки з «потравою» [3, с. 136], а між ними у великих кінвах, теж дерев'яних, трунки: горілку, мед, пиво, брагу. На кінвах (невеликі відра) вішали корячки, по-запорозьки михайлики, бо в січі «чарок і шклянок» [3, с. 31] не знали.

Очільником куреня, як військової та господарської одиниці Запорізької Січі, був курінний отаман. Його обирали козаки на курінній раді. Він користувався найбільшою повагою на січі, тому що це була найдавніша посада у козацькому війську. Курінний отаман мав необмежену владу над мешканцями свого куреня. Без його дозволу ніхто не мав права відмикати курінну скарбницю, де зберігалися кошти куреня та особисті речі не тільки козаків, старшини, а навіть кошового отамана. Курінний отаман мав свій значок, тобто невеликий прапор, який носив курінний хорунжий. Саме із них козаки обирали кошових отаманів.

За звичаєм курінний отаман, осавул, суддя та інша військова старшина мешкали й приймали їжу в тих куренях, до яких вони були записані. Досвідчені козаки та військова старшина мали при собі хлопчиків-підлітків, які називалися джурами. Жив і харчувався джура в тому ж курені, що і його наставник.

Куренів по всіх січах нараховувалось від 34 до 38. Кожен із них мав власну назву і різне походження. Назва куренів зберігалася протягом всього періоду існування січі.

Козаком Чигиринського куреня на Базавлуцькій Січі (1558–1638 рр.) був майбутній гетьман УКД Б. Хмельницький. Події, які в той час відбувалися на теренах України, залишили слід у житті майбутнього гетьмана. Він був активним учасником боротьби козацтва за розширення своїх прав. 30-ті роки XVII ст. стали важливим етапом у формуванні суспільно-політичних поглядів Б. Хмельницького. В ті часи він належав до патріотично настроєних кіл козацтва. У повстанні 1637–1638 рр. Б. Хмельницький виступає вже як представник старшини. Восени 1644 р. Богдан вже обіймав посаду полковника, про що дізнаємося із спогадів французького посла графа де Брежи. На початку лютого 1648 р. повсталі козаки Запорізької Січі обирають Б. Хмельницького гетьманом. Ці події ознаменували початок Національної революції українського народу проти польської шляхти. Вони спрямували ліквідацію іноземного поневолення та стали причиною створення у межах усіх етнічно українських земель незалежної держави. Протягом першої половини 1649 року Б. Хмельницький завершив розробку програми державного будівництва незалежної України, на теренах якої відбувається інтенсивний процес становлення національної держави: політична влада переходить до українського уряду, виникають і успішно функціонують органи влади, діє козацький суд, формується національна армія, окреслюються серйозні зміни в соціальній структурі українського суспільства, польсько-адміністративний поділ змінюється українським, в основі якого лежав полково-сотенний принцип. Напередодні Національної революції 1648–1676 рр. основна маса козацтва була записана до 6-ти реєстрових полків. До повстанців Хмельницького прилучилися «десять добірних козацьких сотень» [4, с. 196] Чигиринського полку, а із Київського тільки сім. На теренах Української держави згідно «Нарису з історії України» М. Петровського на початку 1649 р. налічувалось 30 територіальних полків.

«Реєстр Війська Запорозького 1649 р.» (джерело з історії українського козацтва), складений урядом Б. Хмельницького, нараховував 40475 козаків в 16 полках.

Чигиринський полк нараховував 3222 особи козацького стану. Крім основного складу полку до нього було вписано 114 осіб Військового товариства з усією Військовою старшиною та Гетьманом, а також військова частина особливого призначення – Осаульський курінь, в якому нараховувалось 358 осіб. Серед них – визначні особи Чигиринського полку, зокрема Григорій Хоміч Білобровець (Чигиринський полковник 1657 р.), Андрій Петрович Одинець (Черкаський полковник 1659 р.), Степан Щербина (Торговицький полковник 1665 р.). Полковими осавулами у 1649 році були Андрій Пилипович та Васько Литвиненко, генеральними осавулами війська Б. Хмельницького 1649 р. – Михайло Лучченко, Михайло Димко з Чигирина та (Остап) Лісовець з Яготина. У «Реєстрі Війська Запорозького 1649 року» Михайло Лучченко, перший Військовий осавул в уряді гетьмана Б. Хмельницького, записаний четвертим. На нього покладалося керівництво осаульським куренем і тому він невідступно був при гетьманові. П'ятим у «Реєстрі Війська Запорозького 1649 року» рахується Дем'ян Михайлович Лисовець. Він виступає як самостійний військовий діяч. Лисовець у званні наказного гетьмана керує походом 1651 р. на Кам'янець-Подільський. Будучи людиною, відданою гетьманові Б. Хмельницькому, він очолює придушення повстання корсунського полковника Лук'яна Мозирі. Згодом він – очільник посольства 1654 р. до Яс. При поверненні в Україну був затриманий мол-

давським князем. Пізніше в писемних джерелах Дем'ян Лисовець не згадується.

Аналізуючи ітінераріум (хронологію переміщень гетьмана), можна прийти до висновку, що він перебував із «…своїми козаками» [4, с. 95] в Чигирині під час дії мирних угод та різдвяних свят. Своїми козаками гетьман вважав козаків Чигиринського полку, який відігравав виняткове значення в обороні Української держави та її столиці Чигирина, що був головним містом Чигиринського полку.

Ю. Мицик в монографії «Чигирин. Гетьманська столиця» констатує: «…розпустивши своє військо по домівках, залишивши при собі 2 тис. козаків на один місяць», гетьман 11 липня 1655 р. «…пішов до Чигирина» [4, с. 198]. Козаки розійшлися по сотенних містечках Чигиринського полку. Сам Б. Хмельницький зупинився в своїй резиденції, адже Чигирин завдяки гетьману швидко перетворився на потужний військово-адміністративний центр України. Гетьман та Генеральна старшина в оточенні козаків осавульського куреня зустрічали посольства різних держав, що приїздили в Чигирин, а також охороняли гетьмана та його родину. Московський посол Григорій Унковський у офіційних звітах інформує, що «…при гетьмане живут сотники и атаманы человек двадцать» [5, с. 148]. Ймовірно розміщувалися вони в курені гетьманської резиденції.

Бідність джерельної бази не дає можливості встановити персональний склад осавульського куреня Чигиринського полку періоду 1657–1676 рр.. Але деякі історичні джерела дозволяють навести реєстр генеральних та полкових осавулів. Під час гетьманування Івана Виговського 1657–1659 рр. генеральними осавулами були Іван Ковалевський 1659 р., Мисько Лучченко 1657 р., Федір Вовк 1656 р., Іван Криховецький 1659 р., Онисим Чоботків 1659 р., Василь Дем'янів. За гетьманування Павла Тетері у цьому реєстрі значилися Петро Дорофійович Дорошенко (1663–1665 рр.), Іван Богун (1663–1664 рр.), Іван Луниченко (1664 р.), Василь Федієнко (Демиденко) (1665 р.), Прокіп Бержецький (1663 р.).

8 червня 1668 р. гетьман Петро Дорошенко знову об'єднав Україну. Фундаторами цього об'єднання стали п'ять корінних правобережних полків, серед них Чигиринський. Ці полки протягом 1648–1678 рр. залишалися надійною опорою існування Гетьманщини. Звідси черпалися кадри для новостворених полків. Тут знаходилася гетьманська столиця – Чигирин, в якій проживали генеральні осавули Павло Апостол (1666 р.), Дем'ян Пиляй (1667 р.), Жадан Якименко (1667 р.), Ярема Петрановський (1669 р.), Яків Лизогуб (1669 р.), Тиміш Шуліка (1669–1675 рр.), Харлан (1670 р.), Яким Михайлович Головченко, Григорій Лизогуб (1674 р.), Григорій Білогруд (1674 р.), Григорій Михайлович Гамалія (1674 р.) [6, с. 147]. Знаходились тут і осавули Чигиринського полку Андрій Пилипович, Васько Литвиненко, Андрій Одинець, Гнат Слобинський.

19 вересня 1676 р. П. Дорошенко, «останній чигиринський козак» [7, с. 230], здав гетьманство лівобережному гетьману Івану Самойловичу. З цього часу державне життя, ядром якого на правобережних землях у 1648–1676 рр. було м. Чигирин, занепадає. З перенесенням гетьманської столиці до Батурина Чигиринський полк перестав бути «гетьманським», «елітним». В результаті епідемій, голодоморів його чисельність зменшилась до 340 чоловік, тобто в 10 разів у порівнянні з 1649 р. До Чигиринського полку тепер вже не належить генеральна старшина. Лівобережний гетьман Іван Самойлович у 1776 р. «…старшину и козаков старинных спровадил з Чигирина на Задніпря, которые розно по городах и селах мешкали бо не довіряв чигиринцям» [4, с. 136], а на їх місце поставив відданих собі людей. Отже, генеральні осавули Петрович Степан (1676 р.), Соломаха проживали в Батурині у столиці гетьмана Івана Самойловича.

На початку 1677 р. Іван Самойлович на посаду чигиринського полковника призначив «Своего батуринського человека» [7, с. 144] Григорія Карпова (Карповича, Коровченка, Коровченка-Вольського), пославши його до Чигирина з 3-ма тисячами козаків. Григорій Карпов став чигиринським полковником в один із найдраматичніших моментів історії міста Чигирина. На нього покладалась відповідальність за оборону колишньої столиці козацької України від турецько-татарського нашестя. Під час першого турецько-татарського походу 1677 р. полковник Коровченко фактично виконував функцію наказного гетьмана у нижньому місті. Під його орудою були козаки долішнього міста, що обороняли резиденцію Б. Хмельницького. На малюнку «Облога Чигирина» 1677 р. з Літопису Самійла Величка зображено садибу з огорожею із паль. Будинок на високому цоколі, з хвилястим фронтоном, покрівля із заломом, поряд господарські споруди. Цілком ймовірно, що це і є резиденція гетьманів. Козаки Чигиринського полку, після невдалого для турецько-татарського війська походу 1677 р., залишалися в Чигирині. Полковник Г. Коровка-Вольський готувався до другого нападу турків і татар. Про це ми дізнаємося із його листа до переяславського полковника Івана Лисенка, що датується 17 лютим 1778 р. «…дістав звістку про орду на р. Вись, яка має розділитися на три частини і вчинити наскок» [4, с. 251].

Леонід Похилевич у своїй роботі «Сказание о населенных местностях Киевской губернии», переказуючи події 1678 року, інформує: «Гетманъ и князь придвинулись къ городу и стали лагеремъ под лесом и надъ озером, въ виду бывшего дворца старого Хмельницкого и кладбища». Але свідок тих подій фортифікатор П. Гордон зображає споруди резиденції Б. Хмельницького. Під час турецько-татарської облоги 15 липня 1678 року у Нижньому місті стояли переважно українські козаки у кількості 6163 вояків, зокрема 340 козаків Чигиринського полку. Ймовірно вони розміщувались в курені резиденції Б. Хмельницького. Майже через місяць 7 серпня 1678 р. «…у годину після полудня від запалювального ядра турків загорілася одна з найбільших чигиринських церков, і за якийсь час на попіл було обернено більшу частину

міста, у тому числі три гарні дерев'яні церкви» [4, с. 252].

Отже, у цій пожежі була знищена резиденція Б. Хмельницького, у тому числі і курінь гетьманської варти. Чигирин було взято турками й знищено у серпні 1678 р. Припинив своє існування і Чигиринський полк.

Курінь гетьманської варти в резиденції Б. Хмельницького 1648–1678 рр. був осередком козацької слави, в ньому розміщався осавульський курінь «гетьманського», «елітного» Чигиринського полку.

Незалежна Україна відбудовує свої святині, зокрема першу гетьманську столицю Чигирин. Протягом 2006–2009 рр. за проектом НДІТІАМ на історичній частині міста Чигирина був створений історико-архітектурний комплекс «Резиденція Б. Хмельницького», який складається з наступних об'єктів: будинок гетьмана, генеральна військова канцелярія, скарбниця, курінь гетьманської варти. З господарських будівель були відновлені челядницька, поварня і шпихлір.

Питання щодо створення постійної експозиції в спорудах історико-архітектурного комплексу «Резиденції Б. Хмельницького» на сьогодні актуальне і залишається відкритим. Відкриття цих об'єктів матиме велике значення для популяризації культурної спадщини Чигиринщини.

ПОСИЛАННЯ

1. Халепський П. Україна – Земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М.О. Рябий; Післям. В.О.Яворівського . – К.:Укр. Письменник, Ярославів Вал, 2008. – 293 с.
2. Яворницький Д. Історія Запорозьких козаків. В III-х т. Том I. – К.: Наукова думка, 1990. – 577 с.
3. Апанович О. Розповіді про Запорозьких козаків. – К. :1991. – 205 с.
4. Мицик Ю. Чигирин. Гетьманська столиця. –К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007 – 392 с.
5. Воссоединение Украины с Россией документы и материалы в трех томах. Том III. 1648–1651 гг. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1954. – 555 с.
6. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.). Частина I. – К., 1998. – 244 с.
7. Панашенко В.В. Полковий устрій Черкащини у XVII – на поч. XVIII ст. // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку.Матеріали 6-тих Всеукраїнських читань. – Книга 2. – К. – Черкаси,1997. – 206 с.

Перепелица А.И. Курень гетманской охраны в резиденции Б. Хмельницкого в Чигирине (1648–1678 гг.)
Курень гетманской охраны в резиденции Б.Хмельницкого 1648–1678 гг. был центром казацкой славы, в нем розместился есаульский курень «гетманского», «элитного» чигиринского полка.
Ключевые слова: *резиденция Б. Хмельницкого, есаульский курень, чигиринский полк.*

Perepelytsia A. I. The kurin of Hetman guard in Bohdan Khmelnytskyi Residence in Chyhyryn
The kurin of Hetman guard in Bohdan Khmelnytskyi Residence, 1648-1678, was the stronghold of Cossacks glory. Osavul kurin of Hetman elite Chyhyrynskyi Regiment was situated here.
Key words: *Bohdan Khmelnytskyi Residence, Osavul kurin, Chyhyrynskyi Regiment.*

16.02.2017 р.

УДК 930(477):-043.83+321.01

Ю.О. Лєбєдєва

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Статтю присвячено дослідженню державотворчої методи утворення козацько-гетьманської держави Богдана Хмельницького як держави українського народу. Діяння гетьмана розглядаються під кутом зору взаємодії етногенезу українського народу та формування власної національної ідентичності. В статті аналізуються можливі форми козацької державної організації, внесок національно-визвольної війни у розвиток державницької традиції українського народу. Окрім того, підкреслюється, що окремі геополітичні положення нового державного утворення і його підходи зберігають прикладне значення і у сучасних умовах. Обґрунтовано, що відправною точкою української історії може бути лише власна територія і власні інтереси, які є абсолютно пріоритетними.
Ключові слова: *історія України, історіографія, держава, гетьман, державність, Богдан Хмельницький.*

80–90-ті рр. XX ст. стали переломним етапом не лише для українського народу, але й в цілому для народів Центральної та Східної Європи. Розпад Радянського Союзу започаткував перехід суспільства від режиму тоталітаризму до демократії та отримання омріяного статусу вільної нації. Але 25 років нашої незалежності показали, що цей процес не може бути швидким і короткотривалим.

До цих глобальних геополітичних трансформацій активно долучилися більше десяти країн, що відновили свою державну незалежність і суверенітет на пострадянському і посткомуністичному просторі. Всі ці процеси актуалізували науково-дослідну діяльність, спрямовану на нове осмислення сутності геополітики в сучасному світі у контексті складних міжнародно-політичних процесів і протистоянь, формування нових центрів геополітичного, геоекономічного і геовійськового впливів. За таких обставин геополітика, з одного боку, дедалі виразніше стає важливим чинником фундаментальних основ міжнародних політичних відносин як у глобальному, так і в регіональному значеннях [1, с. 6], а з іншого, привертає до себе дедалі більшу увагу з боку представників різних галузей знань.

Один із фундаторів геополітики К. Гаусгофер писав, що «…геополітика розглядає простір з погляду держави». Оскільки тривалий час українці були поділені поміж чужими державними утвореннями, то проблема українського державотворення постає, в першу чергу, як геополітична проблема. Геополітичне положення України ми вивчаємо в площині створення на українських землях самостійної української держави: «Державницьке утвердження нації можна трактувати як осягнення чи не найважливішої її екзистенційної мети, тобто вважати вінцем процесу державотворення… державотворення – перманентний процес, який не має ані початку, ані кінця» [2, с. 40].

Загальновідомо, що початок «процесу державотворення України проходив в період кардинальних політичних та економічних зрушень в українському суспільстві та історичних змін в системі міжнародних відносин, характерною ознакою яких був перехід від ери конфронтації,

військово-політичного та ідеологічного протистояння до періоду співробітництва і відкритості» [3, с. 128–133].

Основою чергового етапу творення політичної нації є період націєтворення, що пройшов складну еволюцію з кінця XIX ст. і по сьогодні, розпочинаючи з академічного, потім просвітницького, пропагандистського, і, врешті, політичного, масового виміру. Всі етапи націєтворення стали можливими, насамперед, завдяки персоналіям, що були носіями ідей українського руху. Згадані події частково повторюють історію сивої давнини, що вже відбулися на землях України. Саме тому вивчення, аналіз та здатність вчитися на своїх минулих помилках, аби не повторити їх в майбутньому, і надає дослідженню особливої гостроти та актуальності.

Історія формування української держави цікава для нас як така, що тісно взаємопов'язана з історією утвердження українського народу, а провідні його діячі є носіями української ідеї та державності [4, с. 19].

Зрозуміло, що збільшенню сили української держави не в кінцеву чергу допомогла присутність визначних політичних постатей, які перебували при владі в той чи інший державотворчий період. Українські історики постійно доводять, що з появою козацтва починається нова доба в історії українського війська, так як всі наші давніші військові формації організовувалися з почину держави і мали характер державного війська. За твердженням вченого Ю. Фігурного, козаччина постала іншим способом, вона вийшла з суспільних низів і була від свого початку народним військом: «Можливо козацтво ніколи б не стало тим державотворчим чинником (згадаймо його некерованість, анархічність), якби не позитивний вплив найкращих представників української еліти – шляхти, таких як Дмитро Вишневецький, Богдан Хмельницький, Петро Сагайдачний, Михайло Дорошенко, що зуміли опанувати небезпечну течію і перетворити козацькі ватаги у регулярне, дисципліноване військо» [5].

Чільне місце в українській історичній думці займають часи національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. під керівництвом знаменитого державного діяча та воєначальника Богдана Хмельницького. Саме з повстання Запорізької Січі продовжилась державницька традиція української нації. Надзвичайно важливу роль у її зміцненні та піднесенні відіграв саме гетьман Б. Хмельницький. Загальновідомо, що вождь англійської буржуазної революції Олівер Кромвель називав Богдана Хмельницького генералісимусом війська України, володарем запорозьких козаків, винищувачем польської шляхти [6, с. 6].

В українській історіографії аналіз вагомості постаті Богдана Хмельницького як лідера українського народу в боротьбі за народження незалежної держави розпочав невідомий автор «Історії Русів» у кінці XVIII – на початку XIX ст. [6, с. 7]. Якраз в часи правління гетьмана держава набула всіх властивостей республіканського демократичного укладу. Вона вистояла півтора століття і саме завдяки їй була сформована українська національна ментальність з давньою державницькою традицією.

Ідеологія і практика Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького однозначно засвідчують: мова йшла не лише і не просто про створення держави, а саме держави національної, держави етнічної [7, с. 211]. На жаль, війна не закінчилася перемогою, але якраз у той період уперше після розпаду Київської Русі відродилася ідея українського державотворення, що на сьогодні вже є реалізованою метою і назавжди залишиться сталим у нашому менталітеті.

Національно-визвольна боротьба мала великий успіх, хоча й розпочалася без підготовки та консолідації народних мас: «Тривала і вперта боротьба українського народу за незалежність переросла, починаючи з 1648 р., у Визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького. Попри зрозумілу упередженість тодішніх політиків? як і наступних ідеологічно заангажованих істориків, це не був бунт черні чи помста ображеного чигиринського сотника. Насправді мова йшла про скинення чужоземного ярма і побудову незалежної держави. Це добре простежується і з політичної доктрини самих повстанців, і це добре розуміли втаємничені тогочасні політики. Так польський магнат Микола Потоцький вже на початку березня 1648 р. зауважував, що козаки «хочуть необмежено панувати на Україні, складати договори з іноземними монархами і все робити, що їм подобається». А Богдан Хмельницький, роком пізніше, у лютому 1649 р., промовляючи до польських комісарів у Переяславі, заявив: «Бог дав мені, що я є одновладцем і самодержцем руським». Як зауважила Н. Полонська-Василенко, тут він «розмовляв з послами не як ватажок повстанців, а як володар України». Ним він і залишився аж до самої своєї смерті 27 липня 1657 р.» [8, с. 21].

В ті далекі часи ідея боротьби за українську народність ототожнювалася з національною боротьбою за релігійні інтереси. Очевидно, що за таких обставин ні Б. Хмельницький, ні його найближчі соратники не ставили перед собою інших завдань, окрім покращення умов козацького прошарку. Жодних задумів щодо відокремлення України від Польщі та формування незалежної української держави Б. Хмельницький в ті часи ще не плекав. Вихованому в польських традиціях гетьману зрозумілі були лише ідеї боротьби за низку змін в середовищі українського народу на основі польських взірців і в рамках польської держави.

На початку своєї політичної кар'єри Б. Хмельницький тривалий час не володів жодним планом перебудови Речі Посполитої. Згодом він намагався зміцнити владу польського короля з метою локалізації магнатсько-шляхетського беззаконня і на польський трон посадив монарха не католика для «захисту вольностей національно-православних». Отримавши блискучу перемогу над поляками, Б. Хмельницький зупинився і припинив подальший наступ. В його планах не було національно-визвольної війни. Якраз в цей період помирає король Речі Посполитої, престол посідає Ян Казимир не без допомоги Б. Хмельницького. Отримавши від поляків обіцянки про мир на відповідних взаємовигідних умовах, Б. Хмельницький заявив королівському послу, що «признає своє підданство

Яну Казимиру і вертається на Запоріжжя, щоб спокійно чекати делегатів для мирного порозуміння, а в дорозі на Запоріжжя не чинитиме ніяких бунтів» [9, с. 438–439]. Це пояснює відмову Б. Хмельницького підтримати народний антипольський рух в Східній Галичині.

Історик М. Пасічник так описує подальші дії гетьмана: «Лише згодом Богдан Хмельницький сприйняв ідею створення окремої української держави. Восени 1648 р., відступивши з Галичини, він прибуває до Києва. Вище духовенство і населення міста урочисто вітають його як національного героя і захисника православної церкви. Ця урочиста зустріч і розмова з освіченими представниками українського населення Києва справили враження на гетьмана. Він зрозумів, що настав час боротьби за повне визволення всього українського народу та створення своєї окремої української держави» [10, с. 66–67].

Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького стала зоряним часом, моментом істини для України, українців. Але це випробовування контрастно висвітлило, немовби спалах блискавиці в темну дощову ніч, силу і слабкість козацтва і його керівництва. Звільнившись від польського панування, Україна потрапила в російське ярмо [11, с. 233].

В програму Української козацької держави гетьман заклав ідею української соборності й тим самим на практиці талановито об'єднав ідею старої княжої України-Руси з новою ідеєю козацької державності, що красномовно доводить його виступ у лютому 1649 р.: «… Виб'ю з лядської неволі народ весь руський. А що первей во шкоду й кривду свою воював, тепер воювати буду за віру православную нашую. Поможет мі то чернь всяя по Люблин і Краков, от которой я не оступлюсь, бо то правая рука нашая, – люди которие, холопствано не витерпів, ушли в козаки. Буду мати двісті, триста тисяч своїх. Орда всяя. Притім Тугай-бей близько мене єсть…, готов все чинити, що я захочу. Зараз вічна ваша козацька з ними приязнь, которой світ не розірве. За границю на войну не пойду, шаблі на турків і татар не поднесу. Досить нам і на Україні і Подолю і Волині: тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи»[12, с.108, 118].

Що стосувалося форми майбутньої державної організації, то уподобання Б. Хмельницького розділилися між традиційною старою руською державою (Князівство Руське) і козацькою державою Війська Запорозького.

Таким чином, вивчаючи діяльність Б. Хмельницького в сфері державного будівництва, маємо всі підстави вважати його будівничим Української національної держави. Тривала війна за її незалежність виконала надзвичайно важливу роль у розвитку національної самосвідомості українського народу. Новонароджена Українська держава вважалася наступницею Київської Русі. Приміром під час дипломатичних зустрічей з польськими представниками гетьман Б. Хмельницький санкціонував підписання мирного договору з Річчю Посполитою тільки за умови засвідчення її урядом самостійності козацької держави в тих межах, «що володіли благочестиві великі князі» [12, с. 153].

Державно-політичний устрій нової України копіював політичну організацію Війська Запорозького, що свідчило про безапеляційну прерогативу теорії «козацького панства». Нові військові та політичні здобутки гетьмана розширювали кордони «козацького панства», що надавало беззаперечний авторитет козацькому устрою в побудові козацької державної організації.

За визначенням М. Антоновича, старшинське середовище Б. Хмельницького зневажливо відносилося до шляхти [13, с. 49]. Бути козаком в їх розумінні означало більше, ніж бути шляхтичем. Козацькі атрибути вважалися кращим підтвердженням аристократичності, аніж приналежність до герба, тому що блиск і колоритність козацької епохи істотно позначилися на уяві сучасних і майбутніх генерацій.

Блискучі військові перемоги гетьмана Б. Хмельницького призвели, як зазначалося вище, до істотних змін у політичній ситуації на території Україні. На звільнених землях було ліквідовано органи державної влади Речі Посполитої, натомість створено новий політичний лад, сформовано Українську національну державу. Національно-визвольна боротьба, затяжна й широкомасштабна війна, мільйони людей без верховного керівництва, чималий розмір відвойованої землі й міжнародні зносини – усе це потребувало як найшвидшого створення модерного результативного військово-адміністративного апарату, спроможного згуртувати повсталих та вибороти омріяну ціль.

Б. Хмельницький побудував нову українську державу на основі філософії української козацької державності, де провідною верствою населення стало козацтво. Вже у 1649 р. він запропонував ідею створення незалежної, соборної козацької України в її етнічних межах. Свою державу він вважав наступницею Київської Русі.

Державотворчі зусилля великого гетьмана не могли залишитися осторонь української історіографії, а ще більше її державницької школи. Як констатували сучасні дослідники В. Смолій та В. Степанков, видатні представники цього напряму зробили значний внесок у вивчення державотворчої діяльності Б. Хмельницького. До цього переліку слід віднести наукові розвідки М. Кордуби, І. Крип'якевича, Л.О Кіншевича, М. Слабченка, а також Д. Дорошенка, А. Яковліва. Зокрема, М. Кордуба досліджував питання дипломатичних відносин гетьмана з Польщею, Венецією, Австрією. Уперше в українській історіографії І. Крип'якевич здійснив вдалу спробу комплексного опрацювання політичного укладу і владних структур Української держави та внесок Б. Хмельницького в їх становлення; першим дав характеристику військовому талантові гетьмана; окрім цього, детально вивчив центральні вектори його внутрішньої політики. Історики Л. Окіншевич та М. Слабченко у своїх студіях наголошували на визначній ролі Б. Хмельницького у створенні головних органів влади, державної еліти, функціонуванні генеральної ради, становленні адміні-

стративно-територіального устрою держави, розробці основ внутрішньої політики. Натомість, Д. Дорошенко продемонстрував еволюцію суспільно-політичного світогляду Б. Хмельницького в умовах розвитку «великої революції», що була доленосним етапом в українській історії. Дослідник А. Яковлів довів, що на час підписання угоди з Московією Україна була юридично й фактично повністю самостійним державним утворенням. Загалом, історики державницького напряму української історіографії обґрунтовано показали, що Українська держава постала внаслідок національної революції й зусиль геніального гетьмана; також підкреслили, що саме Б. Хмельницький сформував ідею соборності України [6, с. 13]. А. Яковлів, не критикуючи В. Липинського, фактично підтримав думку М. Грушевського, який відкинув гіпотезу останнього, що гетьман і його соратники у 1649 р., як і в 1648 р., залишалися на позиціях козацького автономізму у складі Речі Посполитої, і стверджував, що з січня 1649 р. Б. Хмельницький ставив за мету створення української незалежної держави [14, с. 13–15].

Видатними державними діячами, метою яких було створення сильної та соборної держави, на думку Д. Дорошенка, були гетьмани П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Самойлович, І. Мазепа, І. Скоропадський, Д. Апостол. Тому, роблячи акцент на значному внеску Б. Хмельницького як державного діяча, ініціатора української держави, великого дипломата і патріота, Д. Дорошенко зазначав: «Це саме він нав'язав перервану ще в середніх віках нитку української державності, і створена ним українська козацька держава знову впровадила український народ у сім'ю самостійних народів із своїм власним національним життям» [14, с. 49].

Історик І. Крип'якевич у монографії «Богдан Хмельницький» на основі глибокого аналізу виявленого комплексу джерел уперше розкрив основні віхи життя гетьмана до 1648 р., показав його роль у підготовці козацького повстання протягом 1646–1647 рр., переконливо довів, що він був видатним державним діячем, котрий проводив гнучку соціально-економічну політику. Вдалося установити, що Б. Хмельницький, по-перше, прагнув об'єднати всі соціальні стани й групи в боротьбі з Річчю Посполитою, по-друге, постійну увагу приділяв збереженню союзу козацтва із селянством, по-третє, протидіяв відродженню великого землеволодіння, по-четверте, захищав інтереси міщан і сприяв розвиткові торгівлі. Кількома роками пізніше І. Крип'якевич присвятив окрему статтю розгляду суспільно-політичних поглядів гетьмана, в якій слушно зауважив, що в його діяльності були «моменти високого піднесення і моменти спаду, були суперечності і непослідовність» [15, с. 33].

Дослідник М. Чубатий у розвідці «Bohdan Khmelnytsky, Ruler of Ukraine» («Богдан Хмельницький, поводир України») [16] доводив, що опускаючи фатальну Переяславську угоду, Б. Хмельницький був істинним месією українського народу, спасителем української нації, тому що саме він зміцнив її національне існування як політичної та культурної спільноти. М. Чубатий писав: «…Б.Хмельницький намагався виправити помилку Переяславської угоди і помер, коли між Україною і Росією була величезна тріщина» [16, с. 197].

Вчений М. Кордуба з особистістю Б. Хмельницького асоціював другий етап народного піднесення, пов'язаний із набуттям державної самостійності. Високо оцінюючи Б. Хмельницького, М. Кордуба розумів, що його закордонна політика була безсистемною і недостатньою, причину чого дослідник вбачав у слабкості державного організму. Гетьман прагнув змінити державний лад Східної Європи з метою утворення незалежного простору для українського народу як майбутнього чинника міжнародного життя [17]. Спираючись на документи, М. Кордуба в брошурі «Хмельницький у Белзчині і Холмщині» роз'яснював, чому саме гетьман не пішов на Варшаву. До портрета великого гетьмана історик додав, що він «належить безперечно до найвизначніших постатей української історії. Особливо великий подив викликає його надзвичайний організаційний хист. … зумів у безприкладно короткий термін витворити цілий державний апарат, який за ціле його життя функціонував бездоганно і справно» [18, к. 50].

М. Кордуба засуджував своїх сучасників за критичну оцінку політичного таланту Б. Хмельницького, які звинувачували його в непослідовній лінії закордонної дипломатії і при цьому нагадував, що «лише стара, на міцних підвалинах збудована і сильна держава може вести прямолінійну, послідовну заграничну політику, та що Б. Хмельницькому прийшлося здобувати для України місце серед здавна існуючих, освячених історичною традицією держав». Вчений наполягав на думці, що лише завдяки видатним організаторським талантам гетьмана український народ зміг створити власну державну організацію. Для М. Кордуби Б. Хмельницький – вроджений вождь, політик, дипломат, обдарований надзвичайною енергією, а також «найвидатніша особа тогочасної Східної Європи» [19, с 333].

Досліджуючи роботи державницького характеру учнів Михайла Грушевського, присвячені епосі Хмельниччини, не можемо оминути увагою праці самого вчителя. Будучи найвизначнішим представником державницького напряму української історіографії, М. Грушевський детально дослідив та описав політичну діяльність Б. Хмельницького: «Він зробив важливий висновок про перетворення козацької України на фактично незалежну державу, що володіла всіма тими прикметами, які в цілості характеризують державу. Велику заслугу вченого вбачаємо у проведеному ним глибокому аналізі дипломатичної діяльності гетьманського уряду» [6, с. 12].

Однак, поряд з цим, характеристика постаті Б. Хмельницького у наукових працях М. Грушевського дещо суперечлива: «З одного боку, дослідник зображував гетьмана як найталановитішого полководця, гнучкого й далекоглядного дипломата, геніального організатора, а з іншого – явно

недооцінював прогресивність соціально-економічної політики Б. Хмельницького, закидав йому проведення політики «півслів і півділа», відсутність цілеспрямованості і твердості, фатальні помилки, запровадження своєї влади «ціною страшних жертв» народних мас, укладення воєнно-політичного союзу із Кримським ханством тощо» [6, с. 12].

М. Грушевський присвятив значну кількість своїх ґрунтовних наукових досліджень особі гетьмана та національно-визвольній боротьбі (фундаментальна «Історія України-Руси», «Історія українського козацтва», «Хмельницький і Хмельниччина»). Поряд з цими є і незначні за обсягом публіцистичні видання: «250 літ» (до ювілею Переяславської ради), «Богданові роковини» та ін. Проте, протягом тривалого періоду своїх наукових пошуків, вчений так і не змінив свого розуміння подій тієї буремної епохи [20; 21; 22].

М. Грушевський характеризував особу гетьмана наступним чином: «То був чоловік висших здібностей і визначного характера». Але згодом, вивчаючи його біографію, робить цікаве зауваження: «Дуже рідко, виїмково стрічаємо випадки, де чоловік виступає з чисто теоретичних мотивів, нічим не зв'язаних з його особою. Звичайно ж, тільки власні сильні враження дають чоловікові ключ до розуміння, до відчування чужих; власне горе і кривду зв'язує він з горем і кривдою мас, виступаючи їх речником» [23, с. 115]. За твердженням історика, якраз дана особливість і стала передумовою Хмельниччини.

На думку М. Грушевського, Б. Хмельницький не приховував, що його діяння несподівано для нього самого набули практично загальноукраїнського масштабу: «Можна б сказати, що він навпаки удавав з себе всяку відповідальність за свою роботу. Але саме аналіз його поступовання показує, що маємо тут діяльність, котрої план вироблявся під час її розвою, а мета була підсунена вже її результатами. Ми можемо прийняти за щирий висказ слова, кинені Хмельницьким під час, коли його думки найвище винеслися – в розмовах з польськими послами на початку 1649 р.: «Я доказав того, про що ніколи не думав, тепер докажу, що надумав; досі я воював за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру» [24, с. 27-28].

Таким чином, можна зробити висновок, що вся діяльність гетьмана Б. Хмельницького упродовж 1648 р. доводить, що до бунту супроти польських поневолювачів «його подвигнули власні шкоди і кривди». Хмельниччина, рушієм якої було «рядове козацьке повстання», спричинила настільки масштабні наслідки, що затьмарило усі попередні народні повстання.

Участь у повстанні усіх верств населення українського народу гарантувало успіх будь-якому заворушенню. На початку своєї воєнної компанії Б. Хмельницький «розпочинав справу для узьких клясових інтересів козацької верстви». Але ключові заклики запорозького козацтва на кшталт «права на ґрунти, незалежність від усяких податків і обов'язків чи на дідича, чи на королівських державців і незалежність від домініальної й усякої іншої юрисдикції» були заразом актуальними і для всієї української нації. Якраз дана «тісна солідарність» запорозького козацтва з українським народом й зумовила «глобальний» розмах національно-визвольної боротьби.

Однією із головних першопричин перемоги Б. Хмельницького М. Грушевський вважав його вдалу міжнародну політику і «спілку» з татарами: «Почавши від К. Косинського, ріжні ватажки козацьких повстань старались про таку спілку, але дарма. Відомо се напр. про Павлюка, 1637 року. Хмельницькому ж удалось притягнути до себе татар, бо хан був розгніваний на Польщу за не виплачений харч, а орда потрібувала війни, бо був в Криму голод і неспокій. Ся спілка забезпечила козаків з тилу і дала можливість зразу перемогти польське військо і з тим опанувати терен повстання» [22, с. 502].

Але заподіявши військам Речі Посполитої вбивчого удару, цим самим спровокувавши у польського населення сильний переполох, Б. Хмельницький «безпотрібно стоїть на Київщині», писав петиції до польського уряду з вимогою збільшити козацький реєстр і дати затриману платню.

За твердженням М. Грушевського, у 1649 р. Б. Хмельницький чинив визначні дії у процесі реалізації національно-визвольної боротьби, але Зборівський договір повністю зруйнував плани гетьмана. І хоча в Зборівській угоді вже проглядалися «певні зародки ідеї козацького «Руського князівства», але все ж таки вона розв'язувала лише козацьку та релігійну проблеми і була трагічним періодом національно-визвольної війни.

Різнопланову характеристику Переяславської угоди подає М. Грушевський у своїх роботах: «…визволена героїчними заходами і безмірними жертвами народних мас Україна своєю волею увійшла в політичний зв'язок з Російською державою» [25, с. 321]; або залишає тільки коротке зауваження: «8 січня ст. от. 1654 р. провідник українського народу гетьман Богдан Хмельницький зложив присягу на вірність московському цареві» [25, с. 326].

Таким чином, М. Грушевський дійшов висновку, що російський імператор «раз узявши Україну в свою протекцію, держав її міцно і не пускав з рук. Постановивши перетворити з часом її на свою провінцію» [25, с. 239] і, давши дозвіл на розміщення царського гарнізону в Києві, гетьман тільки допоміг їм у цьому.

Велику увагу в «Історії України-Руси» М. Грушевський приділив державницькій концепції Б. Хмельницького та його сподвижників, показав роль українського козацтва, духовенства, міщан, шляхти і селянських мас у революції і державному будівництві. Він уперше подав широкий спектр дипломатичних зв'язків козацької України з іншими державами. Відстоюючи концепцію незалежності козацької держави, історик не ідеалізував діяльність Б. Хмельницького та провідної козацько-шляхетської верстви. Він критично оцінював його зв'язки з Кримом після 1649 р., а також еміграцію частини українського селянства в Росію, розглядаючи це як їхню зневіру до політики гетьмана. Це, на думку історика, підривало боротьбу за самостійність, за соціальне і національне самовизначення.

М. Грушевський критично оцінював діяльність Б. Хмельницького щодо Переяславської ради та «березневих» статей українсько-московської угоди 1654 р.

Залишаючись вірним ідеалам народницького трактування історичного процесу, М Грушевський був далекий від ідеалізації державних діячів і героїв загалом. Це стосується як князів, так і гетьманів, які постають у його працях звичайними людьми з їхніми сильними і слабкими сторонами, із здобутками і помилками. Щодо постаті Б. Хмельницького, то М. Грушевський вступив у полеміку з В. Липинським, який справедливо, вважаючи гетьмана геніальним державним діячем, не бачив його помилок. «Як провідник, двигач і насильник мас він показав себе дуже яскраво, – стверджував М. Грушевський, – а політиком був не великим, і поскільки керував політикою своєї козацької держави, виходила вона не дуже мудро». Особливо гострій критиці піддавалися методи посилення влади панівної верхівки. На думку М. Грушевського, Б. Хмельницький «збудував свою владу, владу пануючої старшинської верстви ціною страшних жертв мас…, зробив пусткою половину України, щоб укріпити панування своє і своєї династії, чи своєї компанії в другій половині, але і звідси розігнав половину людей, примусив тікати за кордони України, поза межі досягнення його влади» [26].

У прикінцевих замітках до другої книги IX тому «Історії України-Руси», присвяченій Б. Хмельницькому, М. Грушевський підкреслював, що адресує її «не йому – вождеві, а творчим стражданням українських мас. Всім, хто болів тілом і духом, напружував сили фізичні й інтелектуальні, лив свою кров і бився в тенетах ситуації, перетворюючи се велике потрясеннє, викликане «героєм Богданом» і його компанією в динаміку життя цілої України» [26].

Підсумовуючи власні наукові дослідження доби Б. Хмельницького, М. Грушевський зазначав, що своїми критичними зауваженнями аж ніяк не хотів принизити його ролі. «Все-таки він лишається не тільки центральною фігурою, репрезентантом найважливішої епохи в житті нашого народу – найбільшої революції ним пережитої, – писав історик, – але і великим діячем, головним актором її, людиною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями і можливостями» [26, с. 689].

ПОСИЛАННЯ

1. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: Стратегічна перспектива: Колективна монографія. – К.: НІПМБ, 2001. – 624 с.
2. Трохимчик С. Політична географія з основами геополітики. – Ч. 1. – Львів, 1907. – 87 с.
3. Сивак О. Проблеми формування зовнішньої політики України в зарубіжній українській історіографії 50-х – 60-х років // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини. – К. – 1997. – Вип. 7 (Ч. II). – С. 128–133.
4. Солдатенко В., Сиволюб Ю. Передумови і зародження української національної ідеї // УІЖ. – 1994. – № 23. – С. 8–19.
5. Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства. Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 308 с.
6. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет). – 2-ге вид., доп., переро. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.
7. Крисаченко В. Українська етнополітика. Кн. 1: Концептуальні нариси. – К.: «МП Леся», 2013. – 440 с.
8. Крисаченко В. Магдебурзьке право в історії державотворення: витоки та сутнісні риси // Актуальні управлінські і економічні проблеми сучасності, 2012. – № 2. – С. 21–35.
9. Архив Юго-Западной России. – К., 1914. – Т. IV.
10. Пасічник М. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи. – К.: Знання, 2006. – 736 с.
11. Фігурний Ю. Київ – головний державотворчий центр України, осердя формування і становлення національного війська (від княжих часів до сьогодення) // Українознавство. – К., 2003. – № 2–3. – С. 212–233.
12. Воссоединение Украины с Россией: Издательство Академии Наук СССР, 1953. – Том 1. 1620–1647 годы. – 588 с.
13. Антонович М. Історія України. – Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1941. – 118 с.
14. Дорошенко Д. Розвиток української історичної думки й наукових історичних дослідів з кінця XVIII століття й до наших днів // Д. Дорошенко. Нарис історії України. – Т. І. – К.: Глобус, 1992. – С. 3–15.
15. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів: Світ, 1990. – 405 с.
16. Chubatyi M. Bohdan Khmelnytsky, Ruler of Ukraine (On the 300 th Anniversary of His Death 1657–1957) // The Ukrainian Quarterly. – 1957. – Vol. 13. No. 3. – P. 197–204.
17. Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // ЗНТШ, 1908. – Т. 84. – С. 5–32.
18. ДАЛО, ф. Р. 2923, оп. 1, спр. 20, арк. 50.
19. Korduba M. Chmielnicki Bogdan Zenowi // Polski słownik biograficzny. – T 3. – S. 333.
20. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ – Відень, 1921. – 570 с.
21. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К.: «Лыбидь», 1991. – 391 с.
22. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. – 628 с.
23. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.
24. Копиленко О. Повернення М.С. Грушевського. – К.: Знання, 1991. – 48 с.
25. Грушевський М. Твори: у 50-т. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. – 529 с.
26. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. 9. – Кн. 2. –776 с.

Лебедева Ю.А. Вклад Б. Хмельницкого в непрерывность украинской государственной традиции

Статья посвящена исследованию государственной методы образования казацко-гетманского государства Богдана Хмельницкого как государства украинского народа. Действия гетмана рассматриваются как взаимодействие этногенеза украинского народа и формирования собственной национальной идентичности. В статье анализируются возможные формы казацкой государственной организации, вклад национально-освободительной войны в развитие государственной традиции украинского народа. Кроме того подчеркивается, что отдельные геополитические положения нового государственного образования и его подходы сохраняют прикладное значение и в современных условиях. Обосновано, что отправной точкой украинской истории может быть только собственная территория и собственные интересы, которые являются приоритетными.

Ключевые слова: *история Украины, историография, государство, гетман, государственность, Богдан Хмельницкий.*

Lebedieva Yu.O. Contribution of B. Hhmelnytskyi in continuity of Ukrainian statehood traditions

The article is dedicated to the research of the state forming method of the creation of Bohdan Hmelnytskyi's Cossack-hetman state as the state of the Ukrainian folk. Hetman's activities are being considered from the viewpoint of shedding light on the interrelation of the Ukrainian nation's ethnogeny and the formation of its own national identity. The possible forms of the Cossack State organization as well as the contribution of the national liberation war to the development of the Ukrainian nation's state forming tradition are being analyzed in the article. More over it is underlined that some geopolitical regulations of new state forming and their approaches still preserve their applied meaning in the modern conditions too. It is also proved that only holding own territory and minding own interests can be a starting point of the Ukrainian history. Those ones are being of first priority.

Key words: *history of Ukraine, historiography, state hetman, state, Bohdan Hmelnytskyi.*

16.02.2017 р.

УДК 94(477+438):-043.83(321.01)

Rafał Wiktor Kowalczyk

KU WOLNOŚCI. POLSKA I UKRAIŃSKA DROGA DO NIEZALEŻNEGO BYTU PAŃSTWOWEGO I WZAJEMNA KOEGZYSTENCJA W OKRESIE PRYMATU ROSJI CARSKIEJ

Ця стаття показує польський і український шлях до незалежної державності та їх взаємне співіснування. Поворотним моментом є намагання України здобути незалежність від радянської тиранії. Базовою ідеєю статті є здобуття Україною незалежності після козацького повстання під проводом Богдана Хмельницького. Росіяни добре розуміли значення України, бачили, що Україна є ключем до домінування в регіоні Чорного моря і тиску на Річ Посполиту. Для того вони зробили все можливе, щоб домінувати над Україною і унеможливити спроби утворення спільної польсько-української держави (Гадяцька угода). Відтак далі Росія встановлює домінування над Гетьманщиною. Знищення Батурина, перемога над шведськими військами Карла XII під Полтавою, перемога над останнім незалежним гетьманом України Іваном Мазепою, підкуп козацької старшини було ознакою ослаблення і врешті ліквідації козацької держави царицею Катериною II. Той процес ішов паралельно з послабленням і ліквідацією шляхетської Речі Посполитої. Українські землі, які входили до складу Речі Посполитої та Гетьманщини, опинившись в складі Російської імперії, прийшли до взаємного господарювання, яке після відкриття покладів залізної руди в Кривому Розі вийшло на високий рівень. Перед вибухом Першої світової війни Україна і Польща були взаємозв'язані в багатьох галузях промисловості і сільського господарства. Перед обома народами відкривався великий шанс на цивілізаційний стрибок. Перемога жовтневого перевороту, ліквідація царату, перемога більшовиків і утворення радянської держави розділило Україну на дві частини. Більша частина потрапила в руки Совєтів, які досягли знищення української економіки, замордували мільйони українців, а друга часина потрапила до складу другої Речі Посполитої. Шанс на співіснування і зростання залишився нереалізованим.

Ключові слова: *Богдан Хмельницький, Гетьманщина, Річ Посполита, Російська імперія, ліквідація, поділ, шанс, незалежність.*

Rosjanie doskonale zdawali sobie sprawę, że by osłabić Rzeczpospolitą, należy oderwać od szlacheckiego państwa Ukrainę.. Doskonale zdawali sobie sprawę, ze znaczenia Ukrainy i wspólnego bytu państwowego Polaków i Ukraińców. Dlatego też skutecznie wykorzystali moment słabości Rzeczpospolitej szlacheckiej i narosłych w okresie powstania Chmielnickiego antagonizmów pomiędzy Ukraińcami i Polskami. W okresie walk polsko – kozackich, Rosjanie uważnie obserwowali zmieniającą się sytuację. Stworzony przez Bohdana Chmielnickiego w wyniku zwycięskiej wojny z Rzeczpospolitej – Hetmanat system autonomicznych rządów potwierdzony przez ugodę zborowską (1649 r.) przez nowo obranego króla Jana Kazimierza i Rzeczpospolitą szlachecką nie stanowił dla Kozaków gwarancji utrzymania niezależności na zajętym terytorium. Pokazały to kolejne lata wojen z Rzeczpospolitą, która za wszelką cenę próbowała odzyskać zajęte terytoria. Ówczesny car Rosji – Aleksy I Michajłowicz wykorzystując narastający konflikt pomiędzy Polakami, a Ukraińcami, zaangażował się w wojnę domową w Rzeczpospolitej, stając się jej stroną. Interwencja rosyjska była próbą, udaną i skuteczną osłabienia Rzeczpospolitej, wyrwania z jej objęć Ukrainy i podporządkowania dwóch narodów, od których zależała siła Rosji – Polaków i Ukraińców. Rosyjski car, by zantagonizować ostatecznie Polaków i Ukraińców i przeciwdziałać próbie pokojowego pojednania, które było groźne dla Moskwy, gdyż mogło odwrócić trend o walkę o prymat nad rejonem Morza Czarnego, które było dopiero preludium walki o dominację nad Europą Wschodnią i Środkową. Przed powstaniem Chmielnickiego, zwycięstwo Rosji w tej walce nie było oczywiste. Dlatego też 18 stycznia 1654 r. w Perejasławiu pełnomocnik cara Rosji Aleksego I Michajłowicza – Wasilij Wasilewicz Buturlin podpisał umowę z Hetmanatem i Bohdanem Chmielnickim.

W wyniku tej umowy rozpoczęła się wojna rosyjska – polsko, a lewobrzeżna Ukraina została zajęta przez Rosjan i do Rzeczpospolitej nigdy już nie powróciła. Po śmierci Bohdana Chmielnickiego, nastąpiła próba restytucji na nowych warunkach wspólnego państwa polsko – ukraińskiego. Sprawujący wówczas władzę na Ukrainie Naddnieprzańskiej w imieniu małoletniego Jerzego Chmielnickiego, hetman Iwan Wyhowski zwolennik porozumienia z Rzeczpospolitą zawarł umowę hadziacką. Umowa hadziacka była pokłosiem niezadowolenia Kozaków z umowy perejasławskiej. Po roku 1654 Rosja sukcesywnie odbierała Kozakom prawa w swoim wywalczonym państwie, a kościół prawosławny na Ukrainie był marginalizowany. Moskwa chciała go podporządkować patriarchatowi moskiewskiemu. Rosjanie doskonale wiedzieli, jak postępować. Ich srebrniki zrobiły swoje. Na Ukrainie powstało wśród Kozaków, wśród starszyzny kozackiej, trwałe stronnictwo prorosyjskie.

Po śmierci Bohdana Chmielnickiego, nastąpiła jednak próba restytucji na nowych warunkach wspólnego państwa polsko – ukraińskiego. Sprawujący wówczas władzę na Ukrainie Naddnieprzańskiej w imieniu małoletniego Jerzego Chmielnickiego, hetman Iwan Wyhowski zwolennik porozumienia z Rzeczpospolitą zawarł umowę hadziacką. Umowa w Hadziaczu była wynikiem niezadowolenia Kozaków, którym Rosja sukcesywnie odbierała prawa, jak i kościoła prawosławnego na Ukrainie z umowy perejasławskiej. Umowa w Hadziaczu podpisana została 16 września 1658 roku. Przywracała ona w formie federacyjnej współistnienie Polaków i Ukraińców w jednym państwie w Rzeczpospolitej. Unia hadziacka stanowiła prawnomiędzynarodowe przekreślenie ugody perejasławskiej, na mocy której Ukraina została poddana jurysdykcji Rosji. Unia w Hadziaczu utworzyła trzy równorzędne podmioty prawne: Koronę, Wielkie Księstwo Litewskie i Księstwo Ruskie. Księstwo Ruskie zostało utworzone z województw: kijowskiego, bracławkiego i czernihowskiego. W Księstwie Ruskiem ustanowiono, tak jak dotychczas w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim odrębne urzędy: hetmana, marszałka, kanclerza, podkanclerzego i podskarbiego ruskiego. Posłowie z Księstwa Ruskiego mieli wejść do Sejmu, a biskupi prawosławni do Senatu. Księstwo Ruskie miało posiadać własne wojsko, własny skarb, własne ministerstwa i urzędy, będące pod bezpośrednim zwierzchnictwem hetmana oz własnego wyboru. Szlachta wszystkich trzech państw miała wybierać wspólnie króla i wysyłać posłów na sejm walny. W Księstwie Ruskim, wyższe duchowieństwo prawosławne otrzymało równouprawnienie z duchowieństwem łacińskim. Ustanowiono dla wyższego duchowieństwa prawosławnego prawo zasiadania w Senacie, z tym, że w województwie kijowskim urzędy senatorskie zarezerwowane były wyłącznie

dla prawosławnych, zaś w bracławskim i czernihowskim, po 50 % z katolikami. Tysiąc Kozaków ze starszyzny kozackiej otrzymało jednorazowo nadanie tytułów szlacheckich, a po stu Kozaków, z każdego pułku kozackiego, zatwierdzonych przez hetmana miało z rąk króla otrzymywać szlachectwo corocznie. Postanowienia unii obejmowały również przyjęcie do etatowego rejestru kozackiego 30 tysięcy Kozaków.

Rosjanie zdawali sobie sprawę, ze znaczenia Ukrainy i w wyniku ich przeciwdziałania unia hadziacka nie weszła w pełni w życie, a hetmanem został marionetkowy syn Bohdana Chmielnickiego – Jerzy. Wznowiona wojna rosyjsko – polska zakończyła się rozejmem podpisanym w Andruszowie – 30 stycznia 1667 roku. Na rzecz Rosji, Korona utraciła województwo czernihowskie i znaczną cześć województwa kijowskiego, czyli Zadnieprze. Natomiast Wielkie Księstwo Litewskie utraciło zdobyte w roku 1611 i utrzymane w wojnie polsko–rosyjskiej zwanej wojną smoleńską 1632–1634, województwo smoleńskie. Kijów miał pozostać w rękach rosyjskich przez dwa lata, jednak Rosjanie nigdy już stolicy Ukrainy nie oddali. Ostatecznie osłabiona Rzeczpospolita utraciła lewobrzeżną Ukrainę w wyniku podpisanego w Moskwie 6 maja 1686 roku pokoju Grzymułtowskiego od nazwiska wojewody poznańskiego Krzysztofa Grzymułtowskiego, reprezentującego Rzeczpospolitą. Traktat pokojowy Grzymułtowskiego, tzw. pokój wieczysty, kończył wojnę polsko–rosyjską rozpoczętą w roku 1654 i sankcjonował przejęcie przez Rosję nie tylko lewobrzeżnej Ukrainy z Kijowem, ale także smoleńszczyzny, siewierszczyzny, ziemi czernihowskiej, Dorohobuża i Staroduba.

Po pokoju Grzymułtowskiego osłabiona Rzeczpospolita została wyeliminowana z walki o prymat nad Europą Wschodnią i Środkową. W Rzeczpospolitej francuskie stronnictwo poniosło porażkę i wizja króla Jana III Sobieskiego, by odzyskać należną Rzeczpospolitej pozycję nad Morzem Bałtyckim, odzyskać Prusy Książęce. Stąd też polityka ta zwana w historiografii polityką bałtycką skłoniła władcę Polski do bliższych kontaktów ze Szwecją i Francją. Brandenburgia zbliżyła się jednak do Francji i władca Jan III Sobieski skoncentrował się na odzyskaniu ziem, które zajęło Imperium Otomańskie za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Jednocześnie pracował usilnie nad stworzeniem antymoskiewskiego układu polsko–tureckiego, który miał wspierać Chanat Tatarski Gerejów. Rosjanie byli jednak skuteczniejsi, a w Rzeczpospolitej wygrało stronnictwo habsburskie. Złoto Habsburgów i z Brandenburgii zdziałało cuda. Opozycja wygrała. Jan III Sobieski wdał się w wojnę z Imperium Otomańskim. Rzeczpospolita słabła. Janowi III Sobieskiemu nie udało się stworzyć silnej i sprawnej władzy wykonawczej w Rzeczpospolitej, ograniczyć roli sejmików, uporządkowania obrad sejmowych, ani też utworzenia monarchii dziedzicznej. Jego polityka w Wielkim Księstwie Litewskim zakończyła się fiaskiem. Sapiehowie, na których postawił Sobieski pozbawiając ogromnej władzy opozycyjnych Paców okazali się złym rozwiązaniem. Próbowali oderwać Wielkie Księstwo Litewskie od Rzeczpospolitej i utworzyć z niego własne niezależne państwo. Spowodowało to bunt szlachty na Litwie i problemy dla Sobieskiego.

Po śmierci Sobieskiego w Rzeczpospolitej królem został August II Sas. Wybuch kolejnej wojny północnej. Wojna pomiędzy popieranym przez króla szwedzkiego Karola XII – Stanisławem Leszczyńskim, a Augustem II Sasem doprowadziła do ogromnych zniszczeń Rzeczpospolitej. Polska stała się bezwolnym krajem, który wpadł w ręce Rosjan, czego wyrazem był sejm niemy z roku 1717. Pomimo prób podjętych w ciągu całego XVIII stulecia Rzeczpospolita nie odzyskała pełnej samodzielności. Została zlikwidowana w wyniku trzech aktów rozbiorowych w roku 1772, 1793 i 1795. Większość ziem wpadła w ręce Rosjan, a po pokonaniu Napoleona, w rękach Rosjan znalazła się najbardziej uprzemysłowiona część ziem polskich – Królestwo Polskie, utworzone w roku 1815, z większości ziem Księstwa Warszawskiego.

Rosja zniszczyła także niezależność Ukrainy. Po podpisaniu pokoju Grzymułtowskiego uzyskała swobodę działania na Ukrainie. Ostatni niezależny hetman Ukrainy – Iwan Mazepa próbował przeciwstawić się próbom ograniczenia niezależności Hetmanatu – jego likwidacji, jakie podjął car Piotr I. Rozpoczął rozmowy ze Stanisławem Leszczyńskim i Karolem XII. W roku 1708 sprzymierzył się z Stanisławem Leszczyńskim, podpisując w swojej stolicy – Baturynie umowę, której gwarantem był Karol XII. Rosjanie wiedząc, że stawką jest prymat w Europie rozpoczęli na Ukrainie skuteczną akcje propagandową przedstawiając go jako zdrajcę. Jednocześnie podjęli działania militarne. Rosjanie dowodzeni przez księcia Aleksandra Daniłowicza Mienszykowa, w wyniku zdrady kozackiego stronnika, zdobyli stolicę Hetmanatu – Baturyn mordując bez litości mieszkającą tam ludność ukraińską, w tym kobiety i dzieci. W nagrodę za ten mord Aleksander Mienszykow w roku 1725 otrzymał Baturyn od carowej Katarzyny I Aleksiejewnej.

Po klęsce hetmana Iwana Mazepy oraz śmierci bądź emigracji znacznej części starszyzny kozackiej, Rosjanie zaczęli powoli likwidować autonomię Hetmanatu. Ostatecznie Hetmanat został zlikwidowany w roku 1764 przez carycę Katarzynę II. Katarzyna II po zlikwidowaniu w roku 1764 Hetmanatu, przekształciła go w gubernię małorosyjską, w której jedyną zachowaną spuścizną po Hetmanacie był jej podział. Podzielona była na dziesięć terytoriów pułkowych, zachowanych po Hetmanacie. Kataryna II zlikwidowała ją już jednak w roku 1781, a jej terytorium podzielono na namiestnictwa: nowogrodzko–siewierskie, czernihowskie i kijowskie. Dopiero po jej śmierci reaktywował ją Paweł I. Gubernia małorosyjska została utworzona ze zlikwidowanych namiestnictw: nowogrodzko–siewierskiego, czernihowskiego i kijowskiego. Stolicą guberni małorosyjskiej został Czernihów. Po zamordowaniu Pawła I gubernie małorosyjską ostatecznie zlikwidowano. W roku 1803 car Aleksander I zlikwidował ją dzieląc je na dwie mniejsze gubernie: połtawską i czernihowską.

U schyłku XVIII wieku Polska i Ukraina znalazła się pod panowaniem rosyjskim. Pod panowaniem rosyjskim Ukraina stała się obszarem eksploatacji miejscowych surowców przez władze rosyjskie. Ukraina przez cały XIX wiek była zdominowaną przez Rosję. Rząd rosyjski poniósł spektakularną klęskę w budowie przemysłu zbrojeniowego na Uralu. Polityka

rozpoczęta za Piotra I zakończyła się wieć fiaskiem. skierowały wzrok Petersburga na Ukrainę. Już u schyłku XVIII stulecia kochanek Katarzyny II, książę Grigorij Aleksandrowicz Potiomkin przekonał Katarzynę II do zainteresowania rejonem donieckim. Z inicjatywy Potiomkina przeprowadzono szeroko zakrojone badania tamtejszych rejonów. Dokonali tego członkowie Akademii Petersburskiej, geolodzy: Güldensttädt, Pallas i Zujow. W ich wyniku został opracowany projekt budowy fabryki żelaza. Zakładano ścisłą współpracę z regionem leżącym na wschód od Dniepru, w dorzeczu rzeczek Ingulec i Saksagani. Jednak koncepcja ta była błędna, i pomimo, że Rosja trwała w okowach feudalnych, mając do dyspozycji darmową siłę roboczą – chłopów pańszczyźnianych, zakończyła się fiaskiem ze względu na wysokie koszty transportu. Skupiono się bowiem na poszukiwaniach w Zagłębiu Donieckim. Nie włączono do obszaru poszukiwań pobliskiego regionu – Krzywego Rogu. W Donbasie natomiast poszukiwano zarówno złóż węgla kamiennego, jak i rud żelaza. Jednak nigdy tam wysoko jakościowych rud żelaza nie było nigdy. W rezultacie inwestycje rządowe w tamtym rejonie: fabryka Ługańska, Pietrowska (1862) oraz najnowocześniejszej, w której nowoczesny park maszynowy pozwalał na wykorzystanie w procesie produkcji – koksu w Lisiczańsku nad Dońcem (1870), były inwestycjami nietrafionymi.

Rosja carska była państwem zacofanym i ustępowała pod niemal każdym względem państwom zachodniej Europy. Jednak jeszcze w XVIII stuleciu przepaść nie była aż tak ogromna. Pogłębiała się ona jednak coraz bardziej na przestrzeni XVIII wieku. Przełomowe było pierwsze półwiecze wieku XIX. Rosji nie udało się włączyć w proces przeobrażeń technologicznych, jakie niósł za sobą rozwijający się przemysł na zachodzie Europy. Dystans pogłębiał się obejmując coraz większe połacie gospodarki, już mnie tylko przemysł, ale także komunikacje. Rosja przekształcała się w kraj coraz bardziej zacofany, opierający swą podstawę na mobilizacji ogromnych mas ludzkich wtłoczonych na siłę w machinę armii, źle uzbrojonych, źle zarządzanych, opierających swój byt na masie. Na takiej armii typu preindustrialnego opierała swoją potęgę Rosja. Z takimi siłami zbrojnymi carat nadal wygrywał konflikty zbrojne z coraz słabszym Imperium Osmańskim, z Polakami, w czas Powstania Listopadowego, dokonał podboju Kaukazu, czy pacyfikacji rewolty na Węgrzech w okresie Wiosny Ludów. Jednak w Rosji nie wykorzystano czasu rewolucji przemysłowej, procesu przeobrażeń przemysłowych, innowacji technologicznych, które zmieniły obraz krajów zachodniej Europy. Natomiast w krajach zachodniej Europy, następnie USA, a wraz z postępującą globalizacją i otwarciem na świat Japonii okresu Meiji, po epoce Edo, w której izolacjonizm *shōgunatu* feudalnego rodu Tokugawa został złamany, proces przemian przemysłowych stał się źródłem bogactwa i podstawa do budowy nowoczesnej armii i marynarki, już nie tak licznej, ale dysponującej nowoczesną bronią o większej sile rażenia. Kraje zachodu przekształcały swoje siły zbrojne wraz z industrializacją gospodarek tych krajów. Wyrazem tego była wojna krymska, z której Rosja wyszła upokorzona. Ujawniły się wówczas braki, będące wyrazem zapóźnienia technologicznego Rosji ostatnich kilkudziesięciu lat, które kraje zachodu skutecznie wykorzystały. Rosja nie dysponowała kolejami, które byłyby w stanie dostarczyć na linię frontu nowe jednostki wojskowe, miała ogromne braki w zaopatrzeniu i zdecydowanie gorszy sprzęt. Rządy Aleksandra I, ale przede wszystkim Mikołaja I okazały się bardzo szkodliwe dla ekonomiki Rosji. Imperium Rosja okazała się przysłowiowym „kolosem na glinianych nogach". Zmusiło to Rosję do podjęcia reform, które miały fundamentalny wpływ na losy Ukrainy.

Nowe władze Cesarstwa Rosyjskiego po objęciu władzy przez Aleksandra II próbowały wyciągnąć wnioski z przegranej wojny i zdecydowały się na wyprowadzenie gospodarki Rosji z technologicznego, ekonomicznego i cywilizacyjnego zapóźnienia. Jej podstawowym instrumentem miał się stać rozwój kolejnictwa. Jednak rosyjski przemysł ciężki, tak ukraiński, jak i polski z Królestwa Polskiego, czyli najbardziej uprzemysłowionych części Cesarstwa Rosyjskiego – branże: hutnicza i metalowo–maszynowa a nie była w stanie dostarczyć ogromnych ilości, żelaza, stali, szyn, wagonów i lokomotyw dla nowo projektowanych inwestycji kolejowych. Petersburg nie chciał oczekiwać produkty krajowe. Chciał rozpocząć inwestycje natychmiast. Wyszły wówczas zapóźnienia z okresu rządów Mikołaja I, który uczynił wiele szkody całemu państwu trwając w okowach feudalizmu i izolacjonizmu. Budowa odpowiedniej infrastruktury przemysłowej w Ukrainie, w Królestwie Polskim potrwałaby kilka lat. Wówczas zakłady ukraińskie i te z Królestwa Polskiego nie były w stanie zrealizować wielomilionowych kolejowych zamówień rządowych. W rezultacie Aleksander II zdecydował pod wpływem swoich ministrów resortów gospodarczych o zmianie doktryny gospodarczej, odżegnując się od dotychczasowej polityki protekcyjnej Mikołaja I. Zdecydował o tym przedstawiony mu program industrializacyjny ministra finansów Michaiła von Reutern (1862–1878). Jego podstawowym instrumentem stała się progresywna liberalizacja taryf celnych. Zastosowanie tego programu doprowadziło do szerokiego otwarcia rynku rosyjskiego, co było wynikiem obniżenie prohibicyjnego cła na surówkę i zapoczątkowało dobę ery liberalnej. W rezultacie do Rosji z zachodu, głównie z Niemiec popłynął strumień gotowych produktów, bądź półproduktów, które pozwoliły na natychmiastową budowę kolei w Rosji. Program Michaiła von Reutern i trwająca era liberalna w Rosji była bardzo niekorzystna dla gospodarki. Kapitał zagraniczny nie był bowiem zainteresowany lokowaniem w Ukrainie i Królestwie Polskim inwestycji, budowaniem nowych fabryk, skoro mógł bez problemu i żadnych ograniczeń celnych eksportować produkcję z fabryk macierzystych. W rezultacie era liberalna nie przyczyniła się do rozwoju gospodarczego najbardziej uprzemysłowionych części Cesarstwa Rosyjskiego – Ukrainy i Królestwa Polskiego. Immanentną częścią programu Michaiła von Reutern było wycofanie się z finansowania przedsiębiorstw, które były pod bezpośrednim zarządem skarbu. Rządowe fabryki na południu Ukrainy przejmował więc kapitał prywatny, tak krajowy, jak i raczkujący w inwestycjach kapitał zagraniczny.

W rezultacie mimo inicjatywy caratu, programu Michaiła von Reutern, Rosja pozostała państwem zacofanym i ustępowała pod niemal każdym względem państwom zachodniej Europy. Cesarstwo Rosyjskie – zapóźniony technologicznie olbrzymi peryferyjny kraj Europy, rozwijało się tylko dzięki posiadanym surowcom. Inwestorzy zagraniczni zainteresowani był lokowaniem w Rosji kapitału, gdyż przynosiło to ogromne zyski. Uważano, że Cesarstwo Rosyjskie zamieszkałe przez ogromną liczbę mieszkańców i posiadające niewyczerpane zasoby surowcowe było krajem dużych możliwości. Potrzebowała tylko kapitału oraz wiedzy technicznej by przekształcić się w kraj porównywalny do USA.

Fiasko ery liberalnej, zastój, marazm gospodarczy nie zmusił cara Aleksandra II do wycofania się z tej polityki. Zmusiła go dopiero groźba bankructwa państwa. Największy kryzys XIX stulecia, kryzys roku 1873 dotarł do Rosji, boleśnie ją dotykając. Panika na giełdzie wiedeńskiej, przeniosła się w zawrotnym tempie na Niemcy, ogarniając całą światową gospodarkę, w tym i do Rosji. Sytuacja na giełdach europejskich, przypominała efekt domina. Na giełdzie moskiewskiej nastąpiła gwałtowna przecena notowanych tam akcji. Krach na rynkach akcji przeniósł się wkrótce na realną gospodarkę. Rosję ogarnęła fala bankructw, których największe nasilenie nastąpiło w głównych ośrodkach handlowych. Bank Państwa interweniował. W wielu branżach nastąpiło załamanie produkcji przemysłowej, a ceny wyrobów notowały kilkuletnie minima. Przedsiębiorstwa traciły płynność finansową, a płatności odbywały się nieregularnie potęgując falę bankructw. Rynek popytowy gwałtownie stawał się płytki. Problemy ze zbytem produkcji miała większość krajowych – rosyjskich firm. Dno kryzysu w Rosji nastąpiło w roku 1876. Kryzys dotknął dotychczas świetnie prosperujący dział budowy kolei. W roku 1876 wybudowano zaledwie 604 kilometrów kolei, wobec 2910 w roku 1871. Kryzys spowodował znaczący spadek popytu na surowce we wszystkich branżach przemysłu począwszy od włókiennictwa, a skończywszy na przemyśle ciężkim. Spadek był wynikiem zastoju na rynku odbiorców indywidualnych. Pociągnął on za sobą gwałtowną przecenę na dotychczasowej bańce spekulacyjnej, rosnących sukcesywnie od kilku lat o kilkaset procent rocznie cenach nieruchomości, w głównych centrach przemysłowych i handlowych Rosji. Bilans pieniężny Rosji pogarszał się z każdą chwilą, gdyż kryzys ograniczył wpływy z pogrążonego w nim przemysłu. Jednocześnie lawinowo rosły zobowiązania finansowe Rosji. Budżet musiał regulować należności towarzystwom kolejowym z funduszu dróg żelaznych. Były to bardzo kosztowne zobowiązania Rosji, które stworzyła chcąc przyciągnąć inwestorów w momencie rozpoczęcia programu budów kolei, wraz z wprowadzeniem ery liberalnej w gospodarce rosyjskiej po klęsce w wojnie krymskiej. Minister finansów Michaił von Reutern opracował wówczas system uprzywilejowanych koncesji kolejowych opierający się na specjalnie utworzonym funduszu dróg żelaznych. Wymagało to od Rosji znaczących kapitałów, które generował budżet w postaci kredytów i dopłat dla zagranicznych towarzystw kolejowych, które zdecydowały się budować w Rosji zgodnie z wytycznymi Petersburg.

Dodatkowo uwłaszczenie pociągnęło za sobą konieczność wygenerowania w budżecie kolejnych stałych środków na pokrycie koniecznego do wypłaty odszkodowania ziemianom. Choć chłopi mieli je spłać przez 49 lat, to już wkrótce zaczęli na masową skalę zalegać z wypłatami. Jednak tragiczną sytuację na rynku pieniężnym Rosji pogłębiła awanturnicza polityka imperialna. Przygotowania do prestiżowej dla Rosji wojny z Turcją pochłonęły ogromne środki. Rosja stanęła na krawędzi finansowej zapaści. Deprecjacja rubla osiągnęła niespotykany dotychczas poziom 60 %. Gospodarka rosyjska przy ograniczonych możliwościach przychodów okazała się niewydolna do spłaty długów. Dlatego też w roku 1877 rząd rosyjski zdecydował o odejściu od polityki liberalnej. Był do tego zmuszony sytuacją. Rosji groziło bankructwo. Była niezdolna do realizacji podstawowych celów budżetowych. W rezultacie era liberalna ministra finansów Michaiła von Reutern zakończyła się. Zdecydowano o wprowadzeniu z pobudek fiskalnych, nie gospodarczych, taryf celnych tzw. „złotych ceł", które zobowiązywały eksporterów do zapłaty cła w złocie. Wzrost ceł na wszystkie produkty wyniósł 30 %.

Wprowadzony protekcjonizm celny zahamował wolną wymianę handlową, co dla tak zacofanych państw, jakim była Rosja otworzyło szansę na rozwój rynku wewnętrznego, upowszechnieniu nowoczesnej techniki i technologii. Petersburg dążył do rozwoju przemysłu w oparciu o miejscowe źródła surowców. Inwestorzy zachodni doceniając znaczenie rynku rosyjskiego, nie chcieli się pozbawić zysków czerpanych z tego perspektywicznego rynku. Eksport kapitału z krajów wysoko rozwiniętych generował, bowiem ogromne zyski dla inwestorów, państw, banków, firm. W rezultacie w roku 1877 nastąpiła gruntowna przemiana w gospodarce rosyjskiej. Rosja przekształciła się pod wpływem wprowadzonych „złotych ceł" i sukcesywnie wdrażanego systemu protekcyjno – prohibicyjnego z importera towarów, na importera kapitału.

Rozpoczął się okres wzrostu gospodarczego, którego największym beneficjentem stała się Ukraina. Rosja, potrzebowała sukcesu, potrzebowała podstaw do rozwoju, koła zamachowego dla całej gospodarki. Szansa na rozwój przemysłu ciężkiego otworzył się w Ukrainie po odkryciu bogatych złóż rud żelaza w Krzywym Rogu. W roku 1878 Krzywym Rogiem zainteresował się Aleksander Pohl, prywatny przedsiębiorca. To właśnie na jego koszt przeprowadzono badania geologiczne złóż rud żelaza w Krzywym Rogu. Dały one zaskakujące wyniki. Aleksander Pohl przekazał je do Departamentu Górniczego w Petersburgu. Po przeanalizowaniu wzbudziły one ogromne zainteresowanie. Uznano je za obiecujące. W Petersburgu zdecydowano więc o wysłaniu na południe Ukrainy grupy geologów rządowych – inżynierów: Stanisława Kondratowicza, Jakowlewa i prof. Romanowskiego. Ich celem miało być przeprowadzenie badań tamtejszych złóż rud żelaza i potwierdzenie wyników badań Aleksandra Pohl'a. Następnie do Krzywego Rogu skierowany została grupa najwybitniejszych rosyjskich naukowców – chemików i geologów, w tym profesor Dymitr Mendelejew.

Badania te potwierdziły, że pokłady rud żelaza w Krzywym Rogu, były bardzo bogate w żelazo metaliczne (60–70 %). Wyniki tych badań zaciążyły nie tylko na późniejszym rozwoju południa Ukrainy: Krzywego Rogu, Donbasu, ale i całej Rosji. Profesor Dymitr Mendelejew zakładał, iż znajdujące się tam najbogatsze złoża rud żelaza, o ponad 60 % – owej zawartości żelaza metalicznego, były tak ogromne, że ich eksploatacja będzie możliwa przez dziesiątki lat. Optymistyczne wyliczenia potwierdziły opinie inżynierów: Awdakowa, Tunner'a i Bułyczewa. Na Zjazdów Górniczych rozpoczęto akcje propagandową, która miała zainteresować rząd rosyjski tym bogatym w zasoby surowcowe dla rozwoju przemysłu ciężkiego regionem.

Władze rosyjskie bazując na przeprowadzonych wyliczeniach uznały je za w pełni miarodajne. Przy zatwierdzeniu planu budowy na południu Ukrainy nowoczesnego ośrodka przemysłu ciężkiego opierano się na koncepcji, że pokłady najlepszych jakościowo złoża rud żelaza wystarczą, co najmniej na kilkadziesiąt lat. Zakładano, że będzie to 80–90 lat. Rzeczywistość okazała się jednak inna i bogate w zawartość żelaza metalicznego złoża zostały wyeksploatowane w ciągu kilkunastu lat.

Stało się tak dlatego, że Rosja carów, potrzebowała sukcesu, więc od początku zaakceptowała dane ukazujące możliwości produkcyjne południa Ukrainy. Niemal natychmiast przystąpiono tam do ogromnych inwestycji komunikacyjnych. Na południu Ukrainy zainwestowano znaczące środki, głównie w infrastrukturę. Bez rozpoczęcia szeroko zakrojonych inwestycji w infrastrukturę kolejową, budowa nowoczesnego ośrodka przemysłowego byłaby niemożliwa.

Bez transportu kolejowego nie można było bowiem liczyć na zachodnie inwestycje na Ukrainie. Krzywy Róg, jako rejon pozbawiony był ówcześnie jakichkolwiek połączeń komunikacyjnych, nie posiadał, ani połączeń kolejowych z głównymi ośrodkami przemysłu Cesarstwa Rosyjskiego, jak również był odcięty od kopalń węgla kamiennego znajdujących się w Zagłębiu Donieckim. Najbliższe kopalnie węgla kamiennego, które znajdowały się w Donbasie były oddalone od Krzywego Rogu o 340 kilometrów.

Rząd rosyjski już na początku lat 80 – tych zatwierdził budowę linii kolejowej łączącej Krzywy Róg z Zagłębiem Donieckim (*Krzworogska*), a następnie z całą siecią kolejową Cesarstwa Rosyjskiego. Skala inwestycji rządowych w koleje na południu Ukrainy była tak znacząca, że węgiel z Donbasu na przełomie XIX i XX stulecia był w 98, 9 % przewożony kolejami, a w 1,1 % drogą morską.

W rezultacie pierwsze inwestycje kapitału zagranicznego pojawiły się w hutnictwie południa Ukrainy w Krzywym Rogu już w 1880 roku. Była to inwestycja kapitału francuskiego. W celu eksploatacji złóż rud żelaza w Krzywego Rogu inwestor francuski zawiązał spółkę pn. „*Société anonyme des minerais de fer de Krivoi Rog*". Jednakże prawdziwy boom inwestycyjny nastąpił dopiero po koniec lat 80 – tych XIX stulecia. Było to związane z rozszerzeniem systemu protekcyjnego, wprowadzeniem lukratywnych koncesji dla inwestorów, którzy zdecydowali się zainwestować w przemysł ciężki południa Ukrainy. Politykę tą realizowano kosztem dotychczasowych ośrodków przemysłu ciężkiego w Cesarstwie Rosyjskim – Królestwa Polskiego i Uralu. Jednocześnie ostatecznie wstrzymano wszelkie inwestycje w górnictwo rud żelaza i hutnictwo w Zagłębiu Donieckim. Rosyjski rząd zdecydował o strategii, z której miał się już nie wycofać, aż do wybuchu I wojny światowej – wydobyciu rud żelaza w Krzywym Rogu i ich przetopu w oparciu o koks z Doniecka.

Marazm gospodarczy Ukrainy zakończył się więc wraz ze zmianą polityki gospodarczej na protekcyjną i odkryciem rud żelaza na południu w Krzywym Rogu. W Ukrainie nastąpił dynamiczny wzrost produkcji żelaza i stali. O ile w 1900 roku – produkcja osiągnęła pułap już 78,5 mln. pudów[1] (46,5 % w skali całego Cesarstwa Rosyjskiego), to w 1913 roku 141,0 mln. pudów (57,2 %). Miało to wpływ na gospodarkę całej Ukrainy. Jednocześnie z hutnictwem rozwijały się na południu Ukrainy nowoczesne branże – przemysł chemiczny. W roku 1910 w Donbasie wyprodukowano 500 ton siarczanu amonu, a w roku 1913 już 14 tys. ton. Do 1914 r. na Ukrainie w skali ogólnorosyjskiej wydobywano 71 % węgla, produkowano 68 % surówki żelaza i żelaza, a stali 58 %. Dynamizm rozwoju tego ośrodka był tak duży, że do 1914 r. przekształcił się w największy ośrodek przemysłu ciężkiego w Cesarstwie Rosyjskim, a drugi pod względem wielkości ośrodek przemysłu ciężkiego w Europie, zaraz po okręgu północnym na pograniczu Francji i Belgii.

Lata 90 – te sukces ministra finansów *Siergieja Witte*. *P*rzekonał on zachodnich inwestorów, że Cesarstwo Rosyjskie to stabilny kraj. Udało mu się to w roku 1897 wprowadzić «gold standard». Reforma monetarna spowodowała napływ kapitału inwestycyjnego. Z zachodniej Europy, z Niemiec, Francji, Wielkiej Brytanii, Belgii, czy ze USA do Rosji popłynął strumień kapitału, który doprowadził do przeobrażeń gospodarki rosyjskiej. Najwięcej zainwestowano w Ukrainie, w ośrodku południowym. Napływ kapitału inwestycyjnego miał zdecydowanie pozytywny wymiar, gdyż pomnażał potencjał produkcyjny, a tym samym bogactwo państwa. Największymi inwestorami byli polityczni sojusznicy Rosji – Francja, która zainwestowała 32,6 % kapitału, Wielka Brytania 22,6 % i Belgia 14,3 %.

W latach 90 – tych gospodarka Cesarstwa Rosyjskiego rozwijała się dwukrotnie szybciej niż niemiecka i trzykrotnie, niż USA. Jednak Cesarstwo Rosyjskie startowało z bardzo niskiego pułapu dlatego też, pomimo takiej dynamiki wzrostu pozostało do roku 1914, państwem o zacofanej strukturze, ustępującym pod niemal każdym względem państwom zachodniej Europy. Cesarstwo Rosyjskie importowało głównie gotowe wyroby z zachodniej Europy, a eksportowało nieprzetworzone surowce, tj. węgiel, drewno, ropę naftową, futra i zboże. Wyjątkiem była ruda żelaza, na którą nałożono zakaz eksportu, by przyczyniać się do rozwoju hutnictwa w kraju. Kraj carów, w którym nastąpił dynamiczny rozwój rynku wewnętrznego nadal cierpiał na deficyt towarów. Nieprawidłowy rozwój rynku wewnętrznego, czego wyrazem był dochód

1. Pud – rosyjska jednostka wagowa = 16,38 kilograma.

na głowę, stymulowały silne procesy monopolizacyjne, jakie nastąpiły po kryzysie przełomu wieków XIX i XX.

Rozwój Ukrainy od lat 70–tych XIX wieku był najbardziej dynamiczny w skali całego Cesarstwa Rosyjskiego. Ośrodek przemysłu ciężkiego na południu Ukrainy rozszerzył się w tym czasie. Oprócz okręgów: Donbas i Krzywy Róg obejmował podokręgi: Wybrzeże Morza Azowskiego, Niż Dnieprowski i Kercz. Oprócz klasycznych zakładów, hut z branż górniczej, hutniczej, powstały tam fabryki ściśle kooperujące z głównymi gałęziami produkcji: z zakresu energetyki, przemysłu maszynowo – metalowego, produkcji materiałów budowlanych, chemicznego, a także lekkiego. W ciągu kilkunastu lat Ukraina przekształciła się w jeden z najbardziej uprzemysłowionych regionów Cesarstwa Rosyjskiego. Atrakcyjność Ukrainy – Krzywego Rogu, Donbasu, później Kercza spowodowała, że Ukraina w skali całego Cesarstwa Rosyjskiego uzyskała dominującą pozycję w przemyśle ciężkim. Jednak Ukraina przekształciła się w jeden z najbardziej uprzemysłowionych regionów Cesarstwa Rosyjskiego, nie tylko ze względu na okręg południowy – największy ośrodek przemysłu ciężkiego Cesarstwa Rosyjskiego, ale także w inne branże przemysłu, głównie związane z dynamicznie rozwijającym się rolnictwem. W rezultacie w Ukrainie dobre wyniki osiągały takie branże przemysłu rolno–spożywczego, jak: cukrownictwo, garbarstwo, młynarstwo i produkcji oleju. Było to związane z rozwojem wsi ukraińskiej. Przed wojną produkowano w Ukrainie blisko połowę pszenicy w skali ogólnorosyjskiej. Następował wzrost znaczenia ukraińskiej burżuazji, która zaczęła piastować stanowiska w dumach miejskich i ziemstwach. Rozwój przemysłu przyczynił się do dynamicznego wzrostu liczby robotników przemysłowych. Na Ukrainie w roku 1914 było ich 645 000.

Cesarstwo Rosyjskie dzięki wyzyskowi Ukrainy w XIX wieku, zwłaszcza od lat 70–tych XIX wieku dokonało ogromnego skoku gospodarczego, cywilizacyjnego, wychodząc ze względnego zacofania. Za ten skok odpowiadała z jednej strony Ukraina, jeden z najszybciej rozwijających się regionów Europy, a z drugiej Królestwo Polskie, najbardziej uprzemysłowiona część Cesarstwa Rosyjskiego, która weszła na drogę przeobrażeń kapitalistycznych kilkadziesiąt lat wcześniej, wraz z przejęciem tych ziem przez administrację pruską. Bez Ukrainy i Polski dynamiczny rozwój Rosji w drugiej połowie XIX stulecia byłby niemożliwy.

Atrakcyjność Ukrainy – Krzywego Rogu, Donbasu, później Kercza spowodowała, że Ukraina w skali całego Cesarstwa Rosyjskiego uzyskała dominującą pozycję w przemyśle ciężkim. W wydobyciu rud żelaza w roku 1900 osiągnęła poziom 57,2 %, węgla kamiennego 69,5 %, w produkcji surówki 51,8 %, a stali i żelaza 44,0 %. W ukraińskim okręgu rozszerzano także profil produkcji o wyroby przemysłu chemicznego. W roku 1910 w Donbasie wyprodukowano 500 ton siarczanu amonu, a w roku 1913 już 14 tys. ton.

Polska (Królestwo Polskie), w ramach Cesarstwa Rosyjskiego nie mogła by się tak dynamicznie rozwijać, gdyby nie koegzystencja z Ukrainą. W roku 1876 w Królestwie Polskim wydobyto zaledwie 188 300 ton rud żelaza, z czego aż 93,45 % w kopalniach Świętokrzyskiego Okręgu Przemysłowego. Pomimo dynamicznego napływu kapitału niemieckiego do Sosnowiecko–Częstochowskiego Okręgu Przemysłowego, inwestorzy bazowali na importowanej z Górnego Śląska surówce żelaza. Niewielkie ilości wysokoprocentowej rudy żelaza na potrzeby hutnictwa Królestwa Polskiego do roku 1884 importowano z różnych państw Europy, głównie ze Szwecji. W rezultacie eksploatacja rud żelaza w Królestwie Polskim przez ten czas (druga połowa XIX stulecia), była cały czas nieopłacalna i notowała spadki. O ile w roku 1882 roku wydobyto w Królestwie Polskim 161 100 ton, to roku 1885 już tylko 134 300 ton rud żelaza. Sytuacja uległa zmianie w roku 1887, kiedy to rząd rosyjski zdecydował o wprowadzeniu wysokich stawek celnych na importowaną surówkę żelaza. W rezultacie w roku 1890 wydobycie rud żelaza wyniosło już 219 500 ton z czego 13,28 % produkcji skupiły w swoim ręku kombinaty należące do niemieckich inwestorów. Tren ten wyraźnie się zwiększył i w roku 1913, przy rocznym wydobyciu 257,000 ton, w kopalniach należących do niemieckich kombinatów wydobyto 60,98 % (z czego 54,51 % w Sosnowiecko–Częstochowskim Okręgu Przemysłowym). Z drugiej strony ograniczano import rud żelaza z ośrodka południowego. W Królestwie Polskim najwięksi ówcześnie producenci surówki żelaza „ *Sociètè Anonyme des Forges et Acieries de Huta Bankowa*", „*Vereinigte Königs–und Laurahütte A. G.–huta „Katarzyna*", „*Tow. Wielkich Pieców i Zakładów Ostrowieckich*" i „*Zakłady Końskie Wielkie–huta Straporków"* zużyli do wytopu surówki żelaza w wielkich piecach 66 % importowanej rudy z Krzywego Rogu i 34 % krajowej. W latach 1899–1901 poziom importowanej rudy ustabilizował się na poziomie 60 %. Poziom ten utrzymał się właściwie do wybuchu I wojny światowej.

Większość importowanych rud żelaza z ośrodka południowego pochodziło z kopalń „*Południowo – Rosyjskiego Dnieprowskiego Tow. Metalurgicznego*". Bez Ukrainy, importu surowców, głównie rudy żelaza z Krzywego Rogu dynamiczny rozwój przemysłu ciężkiego i uzyskanie tak wysokiego, jak na warunki w Cesarstwie Rosyjskim, skali uprzemysłowienia byłoby niemożliwe. Bez importowanych ukraińskich rud żelaza z Krzywego Rogu, w Królestwie Polskim nie powstałoby tyle inwestycji w branży hutniczej, które były finansowane przez kapitał zagraniczny, głównie niemiecki.

W roku 1896 wartość produkcji w południowym krzyworosko–donieckim ośrodku wyniosła 246, 1 mln., podczas gdy w całym Królestwie Polskim 335,5 mln. rubli.

Trend ten utrzymał się do wybuchu I wojny światowej. W 1913 roku w Cesarstwie Rosyjskim łącznie wydobyto 2 214 mln. pudów węgla, z czego w Donbasie 70,5 %, w Królestwie Polskim 22,4 %. W produkcji surówki żelaza w okręgu południowym wytopiono jej z rud 189,7 mln., co stanowiło 67, 0 %, w Królestwie Polskim 8,7 %. Zagłębie Dąbrowskie i Donbas pomimo wyraźnego rozwoju Bakińskiego okręgu naftowego utrzymały do roku 1914 pozycję leaderów, jako bazy paliwowej dla całego Cesarstwa Rosyjskiego.

Wybuch I wojny światowej zmienił sytuację. Era Rosji carskiej w Polsce i w Ukrainie dobiegła końca. I wojna światowa, rewolucja październikowa wyznaczyła inne dzieje Polsce i inne Ukrainie. Dla Ukrainy rozdartej na dwoje wtłoczonej w dwa państwa – II Rzeczpospolitą i Związek Sowiecki był to okres niekorzystny pod każdym względem. Ukraina w komunistycznym państwie w Rosji Sowieckiej została poddana modernizacji, ale kosztem własnego narodu. Budowano fabryki, rozbudowywano sieć kolejową, zbudowano tamę w Dniepropietrowsku. Wszystko to miało służyć wykorzystaniu potencjału Ukrainy, jej źródeł surowcowych na potrzeby sowieckiego molocha. W tym czasie kolektywizacja rolnictwa prowadziła do wymordowania milionów ludzi w okresie tzw. głodu lat 30–tych. Ukraina została zdewastowana w okresie II wojny światowej. Po roku 1945 zaczęto na niej realizować metody rozwoju sowieckiego państwa. Rozwijano produkcje żywności (Ukraina była głównym spichlerzem ZSRR), przemysł paliwowo energetyczny i przemysł ciężki. Wszystko na potrzeby centrali – Moskwy– ZSRR.

W rezultacie należy zaakcentować, że w drugiej połowie XIX stulecia wytworzyły się w Polsce i na Ukrainie w ramach Cesarstwa Rosyjskiego korzystne warunki. Państwa wykorzystały możliwości w ramach funkcjonowania w jednym organizmie gospodarczym. Wzajemna koegzystencja była zdecydowanie dodatnia i rokowała szansę na dalszy rozwój i pogłębienie współpracy na wielu płaszczyznach, nie tylko na niwie gospodarczej. I wojna światowa gwałtownie przerwała tą koegzystencje, spychając obydwa kraje w odmęt wieloletniej wojny i pozbawiła ogromnego rynku, który dawał szansę na rozwój, na wzrost gospodarczy, na skok cywilizacyjny, na wzrost PKB i rosnące relatywnie bogactwo, z którego coraz szerzej korzystali mieszkańcy Polski i Ukrainy. Oczywiście wiele było nieprawidłowości wynikających z twardej polityki samodzierżawia ostatniego z Romanowych – Mikołaja II i niesprawiedliwej konsumpcji dóbr.. Jednak skok gospodarczy, jaki dokonał się wówczas w Polsce i w Ukrainie był ogromny. Sytuacja z początku XX stulecia – na pograniczu Europy Centralnej i Wschodniej na pograniczu Zachodu i Wschodu – w Ukrainie i Polsce miała się już nie powtórzyć.

WYKORZYSTANA LITERATURA

Cieślak E., *Stanisław Leszczyński*, Wrocław i in. 1994; Duda J., *Rozbiory a rozwój «rynków wschodnich» – przyczynek do ekonomicznego bilansu niewoli narodowej ziem polskich w XIX wieku,* [w:] *Ku Niepodległej. Ścieżki polskie i francuskie 1795–1918*, pod red. Małgorzaty Willaume, Lublin 2005; Falkus M.E., *The Industrialization of Russia 1700–1914*, London 1972; Gerschenkron A., *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Harvard 1962; Grünberg K., Sprengel B., *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko–ukraińskie w X–XX wieku*, Warszawa 2005; Hrycak J., *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000; Kaczmarczyk J., *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław i in. 1988; Kaczmarczyk J., *Rzeczpospolita Trojga Narodów: mit czy rzeczywistość: ugoda hadziacka – teoria i praktyka*, Kraków 2007; Kowalczyk R., *Истоки процесса глобализации капиталистической экономики развивающихся стран перед первой мировой войной, ТРАНСФОРМАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МОДЕЛЕЙ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ*, Київ 2013; Kowalczyk R., *Інвестиції у важку промисловість донецько–придніпровського району до 1914 р.: інноваційний розвиток в умовах державного протекціонізму,* Український Історичний Журнал, 6. 2010; Kowalczyk R., *Між Сходом і Заходом. Україна на роздоріжжі. Модернізація чи стабілізація?,Варіації модерну та модернізації: український соціум в контексті глобальних процесів*, Київ 2013; Kowalczyk R., *Przemysł ciężki południowej Rosji na początku XX w.*, Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Nr 277, t. 6, Katowice 2016; Kowalczyk R., *Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim w latach 1859–1914*, Studia Historyczne, R. LIV, z. 2(214), 2011; Kowalczyk R., *Rozwój hutnictwa w Królestwie Polskim w latach 1877-1914*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, nr 3-4, 2009; Kowalczyk R., *Rozwój przemysłu wydobywczego w Królestwie Polskim w latach 1870-1914*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, nr 3-4, 2007; Kowalczyk R., *Rozwój przemysłu chemicznego w Królestwie Polskim do 1814 roku*, Kwartalnik Historii Nauki i Techniki, nr 3–4, Warszawa 2010; Kowalczyk R., *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*, Warszawa 2013; Kowalczyk R., *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii „Przeglądu Technicznego",* Acta Universitatis Lodziensis 2003, Folia Historica 77; Kowalczyk R., *Україна до і після Кримської війни, наш Крим*, Науковий вісник, Выпуск 2, Київ 2016; Kowalczyk R., *Ukraina–Polska–Rosja początku XX wieku. Na styku Zachodu i Wschodu*, «Богдан Лепкий у полікультурному дискурсі Європи та Америки», materiały z międzynarodowej konferencji, Tarnopil 2012; Kowalczyk R., *Ukraina – „tygrys" XIX –wiecznych przeobrażeń gospodarczych Europy,* Україна та Польща : минуле, сьогодення, перспективи, Науковий збірник, t. 5, Луцьк, СНУ імені Лесі Українки, 2016; Kowalczyk R., *Ukraina w okowach globalizacji. Drugi etap globalizacji–od lat 50–tych XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*, Україна та Польща : минуле, сьогодення, перспективи, Науковий збірник, t. 4, Луцьк, СНУ імені Лесі Українки, 2016; Kowalczyk R., *W cieniu walk, wojen i rewolucji. Trudna droga Ukrainy do wolności…*, Ucraina Magna, Volumen I, Київ 2016; Kowalczyk R., *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej na sytuację gospodarczą Królestwa Polskiego w latach 1877–1914,* Studia z Historii Społeczno–Gospodarczej XIX i XX wieku pod red. Wiesława Pusia, t. 6, Łódź 2009; Kroll P., *Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzecząpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660*, Warszawa 2008; Ljaszczenko P. I., *Istorija narodnogo chozjastwa SSSR*, t. 2, Moskwa 1952, Jakowenko N., *Historia Ukrainy do 1795 roku*, Warszawa 2011; Jakowenko N., *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2000; Mendelson L., *Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych*, t. 2, Warszawa 1960; Puś, W. *Kierunki rozwoju gospodarczego Europy na początku XX w.*, [w:] *Europa w XX wieku. Główne kierunki rozwoju (ekologia, gospodarka, kultura, polityka),* Red. Edward Wiśniewski, Łódź 2001; Robinson G. T., *Rural Russia under the Old Regime*, New York 1963; Serczyk A. W., *Historia Ukrainy*, Wrocław i in. 2001; Serczyk A. W., *Katarzyna II carowa Rosji*, Wrocław i in. 1983; Serczyk A. W., *Piotr I Wielki*, Wrocław i in. 1977; Serczyk A. W., *Połtawa 1709*, Warszawa 1982; Serczyk A. W., *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Warszawa 1998; Wójcik Z., *Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1960; Wójcik Z., *Jan Sobieski 1629–1696,* Warszawa 1983; Wójcik Z., *Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza*, Warszawa 1959; Wójcik Z., *Wojny kozackie w dawnej Polsce*, Kraków 1989.

Ковальчик Р. К свободе. Польский и украинский путь к независимому государству и взаимосуществование под властью царской России

Эта статья показывает польский и украинский путь к независимой государственности и их взаимное сосуществование. Поворотным моментом является попытка Украины получить независимость от советской тирании. Базовой идеей статьи является получение Украиной независимости после казацкого восстания под предводительством Богдана Хмельницкого. Россияне хорошо понимали значение Украины, видели, что Украина является ключом к доминированию в регионе Черного моря и давления на Речь Посполитую. Для этого они сделали все возможное, чтобы доминировать над Украиной и исключить попытки образования совместного польско-украинского государства (Гадяцкий договор). Поэтому дальше Россия устанавливает доминирование над Гетманщиной. Уничтожение Батурина, победа над шведскими войсками Карла XII под Полтавой, победа над последним независимым гетманом Украины Иваном Мазепой, подкуп казацкой старшины было признаком ослабления и в конце ликвидации казацкого государства царицей Екатериной II. Этот процесс шел параллельно с ослаблением и ликвидацией шляхетской Речи Посполитой. Украинские земли, которые входили в состав Речи Посполитой и Гетманщины, оказавшись в составе Российской империи, пришли к взаимному хозяйствованию, которое после открытия залежей железной руды в Кривом Роге вышло на высокий уровень. Перед взрывом Первой мировой войны Украина и Польша были взаимосвязаны во многих отраслях промышленности и сельского хозяйства. Перед двумя народами открывался большой шанс на цивилизационный скачок. Победа октябрьского переворота, ликвидация царизма, победа большевиков и образование советского государства разделило Украину на две части. Большая часть попала в руки Советов, которые добились уничтожения украинской экономики и убили миллионы украинцев, а вторая часть попала в состав второй Речи Посполитой. Шанс на сосуществование и рост остался нереализованным.

Ключевые слова: *Богдан Хмельницкий, Гетманщина, Речь Посполитая, Российская империя, ликвидация, деление, шанс, независимость.*

Kovalchyk R. To freedom. Polish and Ukrainian way to an independent state and coexistence under the rule of tsarist Russia

This article shows the Polish and Ukrainian ways to an independent statehood and their mutual coexistence. The turning point is Ukraine's attempt to gain independence from Soviet tyranny. The basic idea of the article is to get Ukraine independence after the Cossack uprising led by Bogdan Khmelnitsky. The Russians well understood the importance of Ukraine, saw that Ukraine was the key to domination on the Black Sea region and pressure on Rzeczpospolita. To this end, they have done everything possible to dominate Ukraine and exclude attempts to form a joint Polish-Ukrainian state (Gadyatsky Treaty). Therefore, further Russia establishes domination over Hetmanate. The destruction of Baturin, the victory over the Swedish troops of Charles XII near Poltava, the victory over the last independent hetman of Ukraine Ivan Mazepa, the bribing of the Cossack sergeant-major was a sign of weakening and at the end of the Cossack state's abolition by the czarina Catherine II. This process went in parallel with the weakening and liquidation of nobility Rzeczpospolita. After the liquidation of the gentry Rzeczpospolita and Hetmanate came to a mutual farming, which, after the discovery of iron ore deposits in Krivyj Rig, reached a high level. Before the outbreak of the First World War, Ukraine and Poland were interconnected in many branches of industry and agriculture. Before the two nations, there was a great chance for a civilizational leap. The victory of the October coup, the abolition of tsarism, the victory of the Bolsheviks and the formation of the Soviet state divided Ukraine into two parts. Most of it fell into the hands of the Soviets, which reached the destruction of the Ukrainian economy and killed millions of Ukrainians, while the second part fell into the second Rzeczpospolita. The chance of coexistence and growth remained unrealized.

Key words: *Bogdan Khmelnitsky, Hetman, Rzeczpospolita, Russian Empire, liquidation, division, chance, independence.*

10.03.2017 р.

УДК 94 (477):355.084.13Золотаренко

С.Ю. Степенькін

НІЖИНСЬКИЙ ПОЛКОВНИК ВАСИЛЬ ЗОЛОТАРЕНКО

У статті досліджується біографія ніжинського полковника Василя Золотаренка. Вказано, що він народився на Правобережній Україні в місті Корсуні. Однак відомим став на посаді ніжинського полковника. Там він двічі був претендентом на гетьманську булаву. Розглянуто його діяльність.

Ключові слова: *Василь Золотаренко, Ніжинський полк, ніжинський полковник, наказний ніжинський полковник.*

Період Національно-визвольної війни середини XVII ст. та Руїни був досить складним в історії нашої країни. У цей час з'явився ряд політичних і військових діячів, які мали значний вплив на її розвиток. Серед них можна звернути увагу на ніжинського полковника Василя Никифоровича Золотаренка. Довгий час він був у тіні свого брата Івана, наказного гетьмана Сіверського. Однак його сестра Ганна, третя дружина Богдана Хмельницького, сприяла і йому у кар'єрному зростанні. На кінець свого життя В. Золотаренко все ж перевершив свого брата, ставши одним із претендентів на гетьманську булаву.

Василь Золотаренко народився у місті Корсуні в заможній міщанській родині у першій половині XVII ст. [11, с. 16]. Можливо, це було десь у 1630-ті рр., оскільки він не був вписаний до реєстру 1649 р., хоча його брат Іван там вказаний. Можна припустити, що відсутність Василя у реєстрі пояснюється занадто молодим віком у той час. Першу згадку про Золотаренка надав український дослідник Вадим Модзалевський. Він повідомив, що у 1653 р. корсунська обивателька Килина Кандиба купила у козака й корсунського обивателя Васюти (Василя Золотаренка) дім у Корсуні [10, с. 277].

Про В. Золотаренка історичні джерела масово почали повідомляти у зв'язку із походом українського війська на чолі із наказним гетьманом Іваном Золотаренком у Білорусію 1654–1655 рр. Василь брав активну участь у ньому, перебуваючи на посаді ніжинського наказного полковника, хоча у джерелах він згадувався як просто ніжинський полковник. Наприклад, у листі до московського царя від 14 серпня 1654 р. І. Золотаренко писав, що під Гомель він послав «відірвавши утробу від серця мого, брата рідного Василя Никифоровича, полковника ніжинського» [5, с. 142]. У 1654 р. В. Золотаренко воював в районі Гомеля [5, с. 213], Вітебська і Старого Бихова [6, арк. 46], Могильова [7, с. 1153].

На початку 1655 р. Золотаренко перебував у Стародубі. Звідти він 23 січня відправив листа до московського царя, у якому повідомляв, що його брат, наказний гетьман Іван Золотаренко, оточений поляками у Новому Бихові. Василь Золотаренко писав, що «з військами.., в єдине місце зібраними, у Стародубі стою і чекаю ратних людей від вашої царської … величності» [5, с. 520]. В. Золотаренко намагався сам пробитися до Нового Бихова. Але його відбили поляки. І лише з допомогою московських військ він зняв облогу з міста.

Після звільнення Нового Бихова від облоги І. Золотаренко послав «Василя Микифоровича (Никифоровича. – *С.С.*), полковника ніжинського … з іншими сотниками і з товаришами в декілька тисяч людей під самий Могилів для взяття достовірних відомостей» [5, с. 530, 553, 597]. Полонених під час розвідки та «чотири прапори, і литаври дві» Іван Золотаренко послав у травні 1655 р. до царя під Смоленськ з посольством, яке очолював В. Золотаренко [5, с. 604]. Останньому цар пожалував «замість столу, харчі і питво» [5, с. 610].

Під час поїздки Василя Золотаренка до Смоленська в Ніжині проживала його мати. Про це наказному гетьману І. Золотаренку повідомляв московський посланець, боярин Васілій Бутурлін, якого вона «безперестанно всім покоїла» [5, с. 704]. 20 червня 1655 р. московський цар пожалував Золотаренку 40 соболів [5, с. 690].

Повернувшись з посольства, Василь Золотаренко влітку 1655 р. взяв участь у спільному поході українсько-московського війська на столицю Великого князівства Литовського місто Вільно (тепер Вільнюс). Він знаходився в авангарді української армії [5 с. 769]. У липні – серпні брав участь у взятті Мінська та Вільного [5, с. 717, 769]. Після взяття Вільного наказний гетьман Іван Золотаренко «брата … рідного, Василя Микифоровича, полковника ніжинського.., послав з декількома тисячами людей за Німан для збору відомостей» [5, с. 790].

За свою службу Золотаренко отримав від московського царя ряд маєтностей. Так, 19 серпня 1655 р. цар пожалував йому містечко Мену «в маєтність зі всіма угіддями, що до нього належали, крім козаків», щоб Золотаренкові «чада … пресвітлими чадами вашої царської величності перебували і навіть до смерті проти всіх ворогів і недругів …

царської величності ополчитися повинні були» [5, с. 786].

17 жовтня 1655 р. під час облоги фортеці Старий Бихів загинув наказний гетьман Іван Золотаренко. Оскільки він одночасно займав посаду ніжинського полковника, то Василь Золотаренко з наказного став повним ніжинським полковником, хоча ще певний час він залишався наказним. На це вказував М. Грушевський [7, с. 1222]. Однак, вже у січні 1656 р. у царському указі В. Золотаренко називався як просто ніжинський полковник [1, с. 510].

У квітні 1656 р. Золотаренко купив у ніжинського «кушнірського» цеху «дом зо всім будинком і плецом, в місті Ніжині, в самом ринку, против рибного торгу лежачій» [10, с. 177]. Ніжинським полковником Василь Золотаренко був ще і у травні 1656 р., адже у статейному списку московського стрілецького сотника Нікіти Сівцова зазначалося, що «полковник Василь Золотаренко до Старого Бихова з листами до Ляхів» посилав ніжинського сотника Михайла Бердичівського [1, с. 226]. У цьому ж таки травні Золотаренко, можливо, і був позбавлений полковницької посади, оскільки В. Кривошея з цього місяця ніжинським полковником вказував І. Креховецького [8, с. 74]. 9 лютого 1658 р. В. Золотаренко, вже як звичайний козак, під час освячення Свято-Миколаївського собору в Ніжині подарував йому дорогоцінне Євангеліє [11, с. 17].

Пізніше Василь Золотаренко знову став наказним ніжинським полковником. На цій посаді він брав участь у поході проти московських військ восени 1658 р. Це сталося після перетворення України на третю складову частину Речі Посполитої згідно Гадяцького договору. Хоча, швидше за все, він діяв на два фронти, з одного боку воюючи проти Москви, а з іншого – маючи з нею таємні зносини. На це вказував ніжинський протопоп Максим Филимонович у листі до московського воєводи Грігорія Долгорукого. Там зазначалося, що Золотаренка «насильно з військом погнали, страшачи його смертною карою; а він, плачучи, йшов на ту війну» [2, с. 199].

Зносини з Москвою не завадили В. Золотаренку у червні 1659 р. отримати нобілітацію від польського короля Яна II Казимира. У грамоті короля було сказано, що Василя «до клейноту шляхетства Польского приймуєм, і уже от сєго часу Злотаревским зватися будєт, і привілей на тоє єму виданий повагою сейму нинішнєго ствержаєм» [2, с. 218]. Після нобілітації Василь Золотаренко у власність отримав у Ніжинському полку села Новий Млин і Переяслівку, у Чернігівському – містечко Мену і село Криски, у Стародубському – село Борщове [10, с. 117].

У липні 1659 р. Золотаренко знову був обраний ніжинським полковником [8, с. 74]. На цій посаді він почав вести таємні переговори з Московським царством, підбурюючи людей проти гетьмана Івана Виговського. Так, 3 вересня 1659 р. Василь Золотаренко відправив листа до московського князя Алєксєя Трубєцкого у якому писав, що він і ніжинські жителі «били чолом великому государю царю і великому князю Алєксєю Міхайловічу.., щоб великий государ ... велів ... вину їхню пробачити і бути їм під своєю великого государя самодержавною високою рукою у вічному підданстві, як раніше» [2, с. 247]. 9 вересня московський воєвода Васілій Шерємєтьєв у своїй відписці зазначав, що лівобережні полковники, серед яких був і полковник «Ніжинський Василь Золотаренко ... зі всіми своїми полками і в тих містах міщани та вся чернь тобі, великому государю, били чолом» [4, с. 312].

25 вересня 1659 р. московити зайняли Ніжин. І «після молебного співу ... князь Алєксєй Нікітіч (Трубєцкой. – *С.С.*) ... полковнику Василю Золотаренку ... і всім Ніжинським жителям оголосили милість великого государя, що великий государ ... велів їм бути під своєю государевою самодержавною високою рукою у вічному підданстві, як раніше..; а що від великого государя були вони відступні, і великий государ ... велів вину їм пробачити» [2, с. 252].

Вдруге перебуваючи на посаді ніжинського полковника, Золотаренко видав низку документів. До нашого часу з них відомо 21. Це 5 універсалів на пожалування угідь та прибуткових місць [16, с. 893–895, 898; 15, с. 571], 5 універсалів на надання млинів [16, с. 893, 894, 897; 15, с. 570–572], 3 універсали на привілеї різним цехам [16, с. 896, 897; 14, арк. 7], 4 листи [3, с. 44, 46, 47, 91; 13, арк. 72], по одному клопотанню [16, с. 923], проханню до царя [3, с. 9, 10], чолобитній до царя [12, с. 426] та наказу [5, с. 14].

Відданість Василя Золотаренка Москві була відзначена московським царем. 9 квітня 1660 р. він своєю жалуваною грамотою дозволив Золотаренку «і його дітям та нащадкам містом Гомелем з волостю і з повітом зі всіма угіддями, що до нього належать, володіти й доходи різні брати, як перед цим бралися». Цар обіцяв, що буде «його, Василя, тримати на нашому государевому милостивому жалуванні і в догляді» [3, с. 7].

Перебуваючи вдруге на ніжинському полковництві, В. Золотаренко набрав такої політичної ваги, що наважився позмагатися і за гетьманську булаву. Вперше він заявив свої претензії на посаду гетьмана після того, як лівобережні полки на козацькій раді в Переяславі не визнали Слободищенського трактату 1660 р. гетьмана Юрія Хмельницького. За ним Україна поверталася під владу Польщі. На раді частина полків наказним гетьманом обрала переяславського полковника Якима Сомка. Однак не всі козаки були згідні з цим. Так, «Ніжинці одні обирали на гетьманство полковника Василя Золотаренка» [3, с. 56]. Кінець-кінцем наказним гетьманом залишився Сомко, а Золотаренко увійшов в опозицію до нього. Щоб його настрої проти Я. Сомка не переросли в антимосковські, у липні 1661 р. московський цар подарував В. Золотаренку «сорок соболів у вісімдесят рублів» [3, с. 76]. У відповідь Василь у своєму листі від 20 серпня дякував цареві за подарунки [3, с. 91].

Подарунки від царя утримали Золотаренка у промосковській орбіті. Про це повідомляв влітку 1661 р. московський дворянин Фьодор Протасьєв: «Василь Золотаренок (Золотаренко. – *С.С.*) в Ніжині і до мене добрий; і в ньому де, Василі, і в Ніжинських козаках ... хиткості ніякої немає... А є хиткість у Ніжинських міщанах: пишуть листи до зрадника, до Гришки Гуляницького (колишній ніжинський полков-

ник, прихильник колишнього гетьмана Івана Виговського. – *С.С.*)» [3, с. 82]. Однак відносини В. Золотаренка і Я. Сомка продовжували бути неприязними. Про це повідомляв у листопаді 1661 р. московський посланець Іван Пєсков: «Наказний гетьман Яким Сомко задумав зробитися гетьманом і взяти волю над всіма полковниками, і деякі йому не послушні; більше всіх грублять йому Василь Золотаренко.., да Василь Дворецький… І як буде обраний гетьманом, думаю, вб'є Золотаренка і Дворецького… А якщо Золотаренко вбережеться, у них буде, що у Виговського з Пушкарем» [4, с. 333, 334].

Незважаючи на суперечності, Василь Золотаренко 26 квітня 1662 р. підписав акт обрання Якима Сомка повним гетьманом, що був прийнятий на Козелецькій старшинській раді [16, с. 205]. Однак московський цар не затвердив його і це стало причиною зібрання нової козацької (чорної) ради під Ніжином 27–28 червня 1663 р. Перед цією радою найактивніше почав агітувавти козаків за себе кошовий отаман Іван Брюховецький, вдаючись до соціальної демагогії.

У боротьбу за гетьманську булаву включився і В. Золотеренко. Ще у січні 1663 р. в Ніжині він зібрав раду, «тільки не зі всіма полковниками, половина де полковників на раду не приїхала, а були де на раді тільки Ніжинський він, Василь, та Прилуцький, та Чернігівський, та Стародубський… І Якима Сомка не хочуть на гетьманство». Однак, зваживши на свої шанси, «Василь де Залатаренок (Золотаренко – *С.С.*), помирившись із Якимом і визнавши його гетьманом, перевіз свої пожитки із Ніжина до Путивля» [4, с. 345].

Порозуміння Золотаренка із Сомком дало підгрунття для підозри, що вони мали намір виступити проти Москви. Так, московський стольник Фьодор Ладиженский у своєму статейному списку повідомляв, що «Ніжинського де полковника Василя Залатаренка нині лукавство стало явним: як він із Сомком не мирився і великого государя підтримував, у ті де часи і пожитки свої тримав у государевому … місті Путивлі; а коли із Сомком поєднався, того де часу із Путивля і пожитки свої вивіз у Ніжин, і це де значить, що … із Сомком разом хочуть піддатися королю» [4, с. 349].

На Чорній раді під Ніжином гетьманом Лівобережної України при підтримці Москви було обрано Івана Брюховецького. 28 вересня 1663 р. Василя Золотаренка разом із Якимом Сомком було страчено у Борзні за наказом гетьмана [17, с. 29].

Насамкінець слід згадати, що український дослідник отець Юрій Мицик надрукував поменники (синодики) паломників та їхніх родичів до Києво-Межигірського монастиря, які датуються не пізніше 1663 р. До реєстру було включено і поменник ніжинського полковника Василя Золотаренка: «Василь, Тетяна (це його дружина, дочка чернігівського полковника Івана Аврамовича. – *С.С.*), Стефан (це син, Степан. – *С.С.*), Павло» [9, с. 17]. У відомого дослідника української генеології Вадима Модзалевського останнього немає. Однак, він згадує золотаренкового сина Євстафія [10, с. 178]. Чи це одна особа, чи різні сини – на даний час встановити не вдалося. Також Модзалевський згадував і про дочку В. Золотаренка – Ганну [10, с. 178].

Отже, на підставі аналізу певної кількості джерел, вдалося частково відтворити біографію Василя Золотаренка. Встановлено, що він у різні часи був наказним і повним ніжинським полковником. І хоча Золотаренко народився у правобережному місті Корсуні, однак найбільш відомим він став під час проживання на Лівобережній Україні, адже тут він двічі виступав претендентом на гетьманську булаву. В дослідженні життєвого шляху В. Золотаренка є низка білих плям. Зокрема, на даний час не є можливим з'ясувати точну дату його народження та біографію до 1653 р. Також не вдалося отримати ясність із його синами.

ПОСИЛАННЯ

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею – СПб., 1861. – Т. 3. – 774 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею – СПб., 1863. – Т. 4. – 276 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею – СПб., 1867. – Т. 5. – 335 с.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею – СПб., 1872. – Т. 7. – 398 с.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею – СПб., 1889. – Т. 14. – 902 с.
6. «Безгласные столбцы» // Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. II, № 15542–15543. – 98 арк.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси – К., 1997. – Т. IX–2. – 872 с.
8. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. – К., 2005. – Ч. 1. – 260 с.
9. Мицик Ю. Паломники київських монастирів з Черкащини XVII – першої чверті XIX століть // Корсунський часопис. – 2013. – № 28. – С. 13–18.
10. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2. – 740 с.
11. Ніколенко А.Г. Іван Золотаренко // Корсунський часопис. – 1997. – № 5. – С. 16–20.
12. Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. 3. – 601 с.
13. Посольський приказ // Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. II, № 15489–15538. – 105 арк.
14. Сборник архивных материалов по истории Малороссии // Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф 1. № 56538–56729. Лаз. 4/13. – 64 арк.
15. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. – К. –Л., 2006. – Ч. II. – 799 с.
16. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К. –Л., 2004. – 1087 с.
17. Черниговская летопись // Южнорусская летописи, открытыя и изданыя Н. Беловерским. – К., 1855. – С. 1–44.

Степенькин С.Ю. Нежинский полковник Василий Золотаренко

В статье исследуется биография нежинского полковника Василия Золотаренко. Указано, что он родился на Правобережной Украине в городе Корсуне. Однако известным он стал в должности нежинского полковника, где он дважды был претендентом на гетманскую булаву. Рассмотрена его деятельность.

Ключевые слова: *Василий Золотаренко, Нежинский полк, нежинский полковник, наказной нежинский полковник.*

Stepenkin S.Yu. Nizhyn's colonel Vasyl Zolotarenko

The biography the of Nizhyn's colonel Vasyl Zolotarenko is investigated in the article. He was born in Right-Bank Ukraine in Korsun-city. However, it became known as Nizhyn's colonel. There he was twice contender for the hetman's mace. His activities is considered.

Key words: *Vasyl Zolotarenko, Nizhyn's regiment, Nizhyn's colonel, appointed Nizhyn's colonel.*

05.03.2017 р.

УДК 94 (477.51) «1659/1663»

К.А. Желєзко

НІЖИНСЬКА ФОРТЕЦЯ ЗА ВОЄВОДСТВА СЕМЕНА ШАХОВСЬКОГО 1659–1663 РР.

Стаття присвячена історії ніжинської фортеці в часи воєводства С. Шаховського. Окремий наголос зроблено на військові події, пов'язані з фортецею.

Ключові слова: *ніжинська фортеця, воєвода, козаки.*

Актуальність дослідження історії Ніжинської фортеці XVII–XVIII ст. зумовлена посиленням уваги в Україні до охорони історико-архітектурної спадщини в цілому та замкових комплексів зокрема. На сьогодні дослідженням історії ніжинської фортеці займалися такі історики, як В. Вечерський, О. Морозов, Ю. Москаленко та ін. Означені дослідники в своїх працях розкрили загальні відомості про побудову, вигляд, пізніші реконструкції фортеці та навели окремі згадки про пов'язані військові події. А. Барсуков у своїй роботі подає перелік ніжинських воєвод другої половини XVII ст. [6].

Метою статті є висвітлення історії фортеці через призму військово-політичних подій в період перебування на посаді воєводи С. Шаховського в 1659–1663 рр.

Ніжинська фортеця була збудована пізніше 1618 р., після захоплення польським королем Сигізмундом III Вазою Чернігово-Сіверщини в ході польсько-московської війни з метою захисту новоприєднаних територій Речі Посполитої. Надалі фортеця перебувала у віданні польського коменданта. Як і багато інших фортець на території Речі Посполитої в 1630-х роках, фортеця зазнала перебудови. В часи гетьманування Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. ніжинська фортеця була у віданні полковника та козаків Ніжинського полку. Ніжинський замок, що постраждав під час звільнення міста від польських жовнірів, був відновлений зусиллями місцевих козаків. В цей час фортеця зазнала другої масштабної реконструкції. Замок був обнесений високим земляним валом, мав 11 дерев'яних веж, на 10 з яких було встановлено гармати. Зовні місто оперізував високий земляний вал та було встановлено частокіл. Місто мало 4 в'їзди з брамами, назви яких походять від населених пунктів, з якими Ніжин з'єднувався торговими шляхами: Київська, Чернігівська, Московська й Крупичпільська [11, с. 515].

Після смерті Б. Хмельницького Московське царство намагалося посилити свій вплив на українські території. Так, за Переяславськими статтями 1659 р., крім Києва, московські стрільці розміщувалися в Ніжині, Переяславі, Чернігові, Брацлаві та Умані. Таким чином, Московії вдалося обмежити владу гетьмана, якому тепер заборонялося вести самостійні військові дії, та збільшити присутність московського війська в українських містах. Згідно давніх запорізьких звичаїв, воєводи не мали втручатися у справи козаків. Ніжинський воєвода повинен був «жити на власних запасах». Стрільцям заборонялося розміщуватися в дворах реєстровців [9, с. 119].

Воєводою ніжинської фортеці московський цар Олексій Михайлович призначив князя Семена Івановича Шаховського. Він мав великий досвід служби воєводою, зокрема в Ядрині, Пронську, В'язьмі, Єнисейську та Терках [6, с. 598]. Ніжинська фортеця мала велике стратегічне значення для Московського царства, оскільки знаходилася на північно-східному кордоні Гетьманщини, мала виступати форпостом проти набігів татар та в разі війни з поляками. Тож не дивно, що царська адміністрація призначила ніжинським воєводою досвідченого державного діяча.

Кожний воєвода після свого призначення отримував настанови й завдання від московського царя. Джерел з відповідними вимогами до С. Шаховського не знайдено. Втім, наявні загальні завдання для воєвод, призначених в українські міста в 1658 р., коли ніжинським воєводою мав бути Семен Бутиков, котрий до ніжинської фортеці так і не доїхав, та до одного з тогорічної хвилі призначених воєвод Олексія Чирікова в Полтаву. В першозгаданому документі воєводам називалося керувати фортецею, людьми в ній та захищати її від ворожих нападів [4, с. 228].

Аналізуючи інший документ, можна за аналогією припустити, що наказувалося ніжинському воєводі та новоприбулим ратним людям московською владою. Так, *перед приїздом воєводи мала надійти царська грамота до Ніжинського полку з вимогою підготувати двори для воєводи та 300 стрільців. Приїхавши, він мав зібрати царських людей та козаків полку й піти разом до замкової церкви на спільну молитву. Після молебню й оголошення бачення царем стану подій в Україні, воєвода та стрільці мали розійтися по своїм дворам. І там поводити себе мирно і ніяких дурниць не чинити. А на наступний день, або як вийде, воєвода мав покликати до себе полковника, війта та інших знатних людей й, поговоривши з ними, поїхати оглядати оборонні споруди міста та замок, висоту валів, глибину рову, в якому стані захисні стіни фортеці, чи надійно перебувати в замку під час облоги та інше, визначити, чи потрібно укріпляти або ремонтувати їх, щоб надійно витримувати напади кримських татар або польських військ. Щоб після цього контролювати захист міста – виставив караули біля міських воріт. А стосовно замку, оглянути скільки башт, стан стін, що відбувається на території дитинцю й про свій приїзд написати листа царю та в Київ і негайно відправити посланцями. А також відповідно до царського указу в тих містах, де перебувають воєводи з стрільцями, мають бути караули на воротах міста та замку та в інших стратегічно важливих місцях вдень і вночі, а на ніч задля безпеки зачиняти ворота. Кількість караулів визначати на власний розсуд і стояти стрільцям на варті з рушницями позмінно по добі, щоб варта не була для них тяжкою. Також воєвода має чинити суд над своїми людьми, а якщо міщани скаржитимуться на дії козаків, то повідомляти полковника для вчинення правосуддя* [5, с. 151–155]. Отже, новопризначений ніжинський воєвода С. Шаховський мав

відповідати не лише за оборону фортеці, а й за виконання волі царя на підвладній йому території.

Разом з воєводою до ніжинської фортеці прибули московські стрільці. Хоч за Другим Переяславським договором 1659 р. кількість стрільців визначалася 300 чол., насправді в цей час в Ніжині знаходилися три прикази (військові полки стрільців), які очолювали Павло Глібов, Борис Глібов та Михайло Полянський, загальною чисельністю близько 2000 чол.

Маємо низку джерел з відомостями про забезпечення московських стрільців ніжинської фортеці. Так, з відписки князя Олексія Трубецького дізнаємося про поставку в вересні 1659 р. з Переяслава до Ніжина 42 пудів свинцю та 150 пудів фетилю. Відступаючи з Ніжина, князь залишив стрільцям 10 мідних гармат, 31 бочку пороху, 118 пудів свинцю, 105 пудів фетилю та привезені хлібні запаси (180 четі (міра об'єму сипучих тіл, близько 200 літрів) сухарів, 103 четі толокна та 86 пудів солі) [4, с. 314].

На забезпечення ніжинської фортеці регулярно виділялися кошти з царської казни. Для прикладу, 27 листопада 1659 р. відправлено 1500 срібних рублів для закупівлі хлібних запасів ратним людям. А вже 15 лютого 1660 р. воєвода відписував про одержання 7000 мідних рублів на «міські справи» та 1500 срібних руб. на купівлю хліба [4, с. 315]. Отже, крім забезпечення стрільців необхідними продовольчими й збройними запасами, царська адміністрація виділяла кошти на міські справи, які, вочевидь, могли визначатися воєводою С. Шаховським на власний розсуд.

Важливим є виділення коштів з Приказу «Болшого Дворца» на будівництво ямів в розмірів 3000 рублів в листопаді 1660 р. [4, с. 315]. Ями (аналоги поштових станцій) мали слугувати для швидкої передачі інформації до Москви та Києва, інших міст для ефективнішої взаємодії воєводи з іншими представниками царської адміністрації.

В цей час відбувається збільшення кількості військових службовців, підвладних С. Шаховському. Відповідно до царського указу, в ніжинській фортеці, починаючи з 1660 р., мали служити 10 пушкарів з Путивля, які змінювалися кожні півроку [8, с. 22–23, 30]. Прибулі пушкарі відповідали за 10 гармат на баштах замку. Служба путивльських пушкарів у фортеці значно посилювала оборону міста, оскільки використання гармат давало можливість відбити напад ворога.

Початок 1660 р. приніс військову загрозу ніжинській фортеці. Так, 22 лютого воєвода С. Шаховський повідомляв царю про прихід під м. Ніжин польсько-татарського війська разом із «зрадниками» козаками й про бої з ними 5 і 6 лютого відповідно, в яких ніжинці здобули перемогу. Було взято багато полонених і в результаті їхнього допиту воєвода довідався про чисельність ворожого війська та розташування поляків з козаками в 15 верстах від Ніжина, в Носівці. Більше того, воєвода повідомляє про регулярні листи колишнього ніжинського полковника Григорія Гуляницького (1656–1659 рр.) до чинного полковника ніжинського Василя Золотаренка, старшини і міщан з закликами зрадити царя і перейти на бік поляків [4, с. 321–322]. Отже, відсіч ворожому війську дали місцеві козаки Ніжинського полку В. Золотаренка, а сам воєвода та московські стрільці сиділи склавши руки, навіть не покидали території замку. Воєвода, виконуючи покладену на нього розвідувальну функцію, доносить царю про можливі повстання та загрози для Ніжина.

Політичні події в Україні кінця 1660 р. мали безпосереднє відношення до ніжинської фортеці. Так, 27 вересня – 2 листопада відбулася битва під Чудновим. Московська армія під проводом Василя Шереметьєва капітулювала перед польським військом. Союзні росіянам козаки гетьмана Юрія Хмельницького 17 жовтня 1660 р. уклали нову угоду з Річчю Посполитою – Слободищенський трактат, який скасовував невигідні для України Переяславські статті 1659 р., розривав союз із московським царем і відновлював державний зв'язок України з Річчю Посполитою [9, с. 127–129]. За умовами Слободищенського трактату, ніжинська фортеця юридично виходила з підпорядкування Московії. Зрозуміло, що дана угода викликала неоднозначну реакцію українського народу. Частина старшини, козацтва, духовенства визнали її, інша – ні. Україна розділилася уздовж Дніпра на Лівобережну і Правобережну з протилежною орієнтацією на зарубіжні країни: лівий берег – на Московію, а правий – на Річ Посполиту. Громадянська війна всередині країни набирала обертів. Що стосується Ніжина, то Ніжинський полк не брав участі в Чуднівській кампанії 1660 р., оскільки полк на чолі з його полковником В. Золотаренком був на литовському фронті. В Ніжині в цей час наказним полковником було призначено Романа Ракушку. Переяславський полковник Яким Сомко 19 жовтня 1660 р. повідомив його про союз гетьмана з поляками та татарами. Наказний полковник не став відразу визначатися з козаками на чий бік ставати.

Ніжинський воєвода С. Шаховський не збирався разом з московськими стрільцями покидати фортецю, оскільки московська влада не визнавала умов даного договору. Натомість, воєвода почав приводити до присяги на вірність царю мешканців полку, щоб уникнути розколу серед населення. Проте, з його повідомлення в звіті до Таємного приказу дізнаємося, що наказний полковник Р. Ракушка з війтом і усією старшиною без полковника В. Золотаренка присягати царю не хочуть [10, с. 117]. На захист Р. Ракушки став ніжинський протопоп Максим Филимонович, який у листі до царя від 29 жовтня 1660 р. писав, що наказний полковник разом з ніжинським повітом підтримують царя і бажають присягнути йому на вірність, проте спершу хочуть дізнатися думку самого полковника В. Золотаренка щодо цієї ситуації. Зрештою, зважаючи на царську грамоту Р. Ракушці від 2 листопада 1660 р., в якій визнається його вірність царю, стає очевидна його з старшиною підтримка московської влади.

Московська влада вбачала явну загрозу від військ

Ю. Хмельницького, тому не могла допустити втрату найміцнішої в регіоні ніжинської фортеці і надсилала до міста додаткові війська. Так, 2 листопада 1660 р. цар Олексій Михайлович наказував стольнику та воєводі Борису Мишецькому, щоб він зі свого полку відіслав до Ніжина 500 піхотинців для захисту міста від нападу ворога [1, с. 194]. З відписки до царя Г. Ромадановського від 12 грудня 1660 р. дізнаємося про слова ніжинського полковника В. Золотаренка щодо хлібних запасів та кінських кормів. Тому, московські війська, які збираються навколо Ніжина для консолідації сил проти війська Ю. Хмельницького та поляків з татарами, мають всі запаси везти з собою, інакше не має сенсу прибувати армії, якщо її нічим забезпечити [1, с. 255].

Джерела містять статистичні дані про кількість московських стрільців та відомості про стан їхньої дисципліни. Так, з листа С. Шаховського до царя, написаного від 18 грудня 1660 р., дізнаємося, що в Ніжині перебували три прикази стрільців загальною чисельністю – 1592 чол., 102 осіб померло, а 301 солдат втік з місця служби. Воєвода просить царя видати указ і повідомити інших воєвод про відловлення й повернення втікачів назад до ніжинської фортеці. С. Шаховський наводить приклад піймання сотником Ульяном Брюховим одного з ніжинських стрільців дорогою до Москви, якого він передав воєводі Кузьмі Бегичеву в Карачев, проте стрільцю знову вдалося втекти. Також воєвода скаржиться на відсутність піддячого, через що нікому вести документацію, та просить дозволу на присилання піддячого з Рильська. Цікавою є відомість, отримана воєводою від В. Золотаренка, про лист стародубського наказного полковника щодо здачі без бою міста Кричев, який був під польською владою. Поляків, які знаходилися там, козаки хочуть відпустить біля кордону, проте чекають на згоду царя, а поки тримають їх у Ніжині [4, с. 320–321]. Отже, з цих листувань зрозуміло, що дисципліна військового складу московського гарнізону стрільців зовсім не відповідає вимогам військового часу. Стрільці, не боячись покарання, намагаються втекти зі служби, вочевидь, будучи не задоволеними її умовами. Також, відповідно до згадки про поляків, яких тримають в Ніжині, можна припустити, що вони перебували в тюрмі, що розташована на території ніжинського замку.

Московська влада не даремно консолідувала військові сили поблизу ніжинської фортеці. 6 січня 1661 р. до Ніжина підійшло козацьке військо Ю. Хмельницького, поляки й татари. Вони увірвалися в посад, розпочався бій з ніжинцями. Оборона міста була вдалою, і гетьманські війська, зрештою, відступили [10, с. 118].

Весною 1661 р. польсько-татарське військо разом з козаками Ю. Хмельницького знову перейшло на Лівобережжя. На Ніжинський полк йшов коронний гетьман С. Чарнецький разом із козаками на чолі з Г. Гуляницьким та татарами. В цей час ніжинський воєвода С. Шаховський писав до Посольського приказу, що деякі міщани переписуються із зрадником Г. Гуляницьким та повідомляють про всі події в Ніжині. Таким чином, воєвода виконував одну з покладених на нього функцій – розвідувальну, стежачи за жителями міста і негайно повідомляючи московській адміністрації про добуту інформацію. Місто Ніжин було взято в облогу. Втім, міцні оборонні стіни дозволяли витримати напади ворожих сил. Ніжинський полковник В. Золотаренко звернувся за допомогою до Г. Ромадановського, який разом з військом перебували в Сумах. Князь прийшов до Ніжина в квітні 1661 р., тож поляки разом з союзниками зняли облогу з фортеці та відступили [10, с. 118].

Відносини воєводи з полковником та місцевими козаками перевірялися царськими посланцями. Так, Федір Протасьєв, приїхавши 8 липня 1661 р. в Ніжин, виконуючи царський указ, розпитував С. Шаховського, як до нього ставиться В. Золотаренко і чи немає в полковнику та ніжинських козаків «шатості» [2, с. 82].

Ніжинський воєвода С. Шаховський і далі регулярно відписував царю Олексію Михайловичу про справи в ніжинській фортеці. 10 червня 1662 р. про фінансову ситуацію він писав, що в минулому 1661 р. на всі витрати з державної казни отримав дрібні мідні гроші й з них залишилося 30,5 тисяч, проте зважаючи на ринкові відносини в країні в українських містах, за полтину (мідну) не дають і десяти рублів сріблом. Більше того, люди не хочуть приймати мідні гроші, вимагають лише срібло. А ті гроші, які були прислані з державної казни срібними монетами, вже давно використано на закупівлю хліба, платню ратним людям та інші витрати. Зважаючи на брак ліквідних коштів воєвода позичив у ніжинського полковника В. Золотаренка 400 срібних рублів для потреб на забезпечення справ фортеці [4, с. 339]. Це свідчить по поганий стан економіки країни, інфляцію та низьку ліквідність мідних монет на відміну від срібних, а також про наявність значних коштів у самого полковника, який, вочевидь, володів великими статками.

Зі статейного списку стольника Федора Лодиженського, датованого груднем 1662 – січнем 1663 рр., якого цар відіслав до України з грамотами до І. Брюховецького, Я. Сомка та інших полковників, дізнаємося про скарги місцевих ратних людей з Переяслава, висловлені полковником. Так, Я. Сомко, повідомляв, що в Переяславі ратні люди живуть при козацьких і міщанських дворах і вимагають, щоб їм збудували такі будинки, як в Ніжині і Чернігові, де військові царя живуть у збудованих відповідно до царського наказу особистих дворах [4, с. 368]. Отже, ми дізнаємося, що вже 1662 р. в Ніжині були збудовані будинки спеціально для московських ратних людей. Це підтверджують слова мстиславського єпископа Мефодія з листа від травня 1666 р., що в Ніжині воєвода та ратні люди живуть осібно, і що потрібно в усіх інших містах, де є воєводи, поселити московських стрільців окремо, щоб не було сутичок з іншими верствами населення, особливо з козаками [3, с. 104].

12 січня 1663 р. відбувається зміна воєводи

ніжинського замку. Замість С. Шаховського цю посаду отримав Михайло Михайлович Дмитрієв [7, с. 365]. Брак джерел в архівах України та неможливість опрацювання матеріалів російських архівів через українсько-російську війну не дає нам повноцінно з'ясувати причину зміни ніжинського воєводи.

Отже, С. Шаховський на посаді ніжинського воєводи пробув майже 4 роки. У цей період Ніжин витримав одну облогу фортеці та декілька боїв поблизу, але згадок про її ремонт чи реконструкцію немає. Вочевидь, таких робіт не проводили, оскільки в разі втрати фортеці й повернення під владу Гетьманщини її могли використати проти московського війська. Перший ніжинський воєвода, який виконував покладені на нього функції та стежив за дотриманням волі царя на підвладній йому території, був інструментом у процесі інкорпорації українських земель до Московського царства, зокрема Ніжинського полку з його найміцнішою фортецею в м. Ніжині.

ПОСИЛАННЯ

1. Акты Московского государства, изданные императорскою академией наук / под редакцией Д.Я. Самоквасова. – Т. 3. – СПб.: Типография императорской академии наук, 1901. – 674 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – АЮЗР.). – Т. V. – СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1867. – VIII + 335 с.
3. АЮЗР. – Т. VI. – СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1869. – IV + 280 с.
4. АЮЗР. – Т. VII. – СПб.: В типографии В.В. Праца, 1872. – VI + 398 с.
5. АЮЗР. – Т. XV. – СПб.: Типография А. Катанского и Ко, 1892. – X + 462 с.
6. Барсуков А.П. Списки городовых воевод и других лиц воеводского управления Московского государства XVII столетия. – СПб., 1902. – 614 с.
7. Дополнения к тому III-му Дворцовых разрядов. – СПб., 1854. – 484 с.
8. Переписка Нежинскаго воеводы Ивана Ивановича Ржевского с Московским Правительством 1665–1667 гг. – Чернигов: Земская типография, 1901. – 62 с.
9. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687): Матеріали до укр. дипломатарію / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ – Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.
10. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з сер. XVII – до кін. XVIII ст. – К.: ТОВ Наука-сервіс, 2001. – 276 с.
11. Чернігівщина – енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1990. – 1006 с.

Железко К.А. Нежинская крепость за воеводства Семена Шаховского 1659–1663 гг.

Статья посвящена истории нежинской крепости во времена воеводства С. Шаховского. Отдельный акцент сделан на военные события, связанные с крепостью.

Ключевые слова: *нежинская крепость, воевода, казаки.*

Zheliezko K.A. Nizhyn fortress for the province of Semen Shakhovskyi 1659–1663

The article is devoted to the history of Nizhyn fortress in times of S. Shakhovskyi province. A special emphasis on military events related to the fortress is made.

Key words: *Nizhyn fortress, voievoda, cossacks.*

26.02.2017 р.

УДК 94(477):342.518«1687»

В.В. Мамалага

СПРОБА ЛОКАЛІЗАЦІЇ МІСЦЯ ПРОВЕДЕННЯ КОЛОМАЦЬКОЇ РАДИ 1687 Р.

У статті зроблено спробу локалізації місця, де 25 липня 1687 р. було проведено козацьку раду, на якій гетьманом Війська Запорозького обрано Івана Мазепу.

Ключові слова: *Коломацька рада, І. Мазепа, р. Коломак, Кримський похід, вибори гетьмана, 1687 р.*

Не потребує доведення важливість географічної складової в історичній науці. Без географії історія перетворюється на може й повчальну, але казку. Історичні події та явища ніби «повисають» в «безповітряному просторі». Відсутність конкретної географічної локалізації може «розмазати» історичну проблему по мапі, що, в значній мірі, викривить та спотворить її сутність та значення. Наскільки б далеким від реальності стало розуміння подій переломного етапу Столітньої війни, якби історики не знали, що Карл VII був коронований в Реймсі, куди його по захопленим англійськими завойовниками землям провела Жанна д'Арк, а вказували лише, що це сталося в Шампані. Або яку б цінність мав археопарк НІКЗ «Гетьманська столиця» «Цитадель Батуринської фортеці», якби він був створений на місці заміської резиденції гетьмана І. Мазепи Гончарівки, адже ще до 1995 р., до початку ґрунтовних археологічних досліджень, вважалось, що центр історичного Батурина знаходився саме там [1, с. 410].

Отже, зайвим буде додаткове обґрунтування того, що належна увага до географії має бути при вивченні всіх без виключення історичних подій та явищ.

У 2017 р. виповнюється 330 років від дня обрання гетьманом Війська Запорозького Івана Степановича Мазепи. Всім відомо, що ця подія відбулась 25 липня (за юліанським календарем) під час козацької ради на річці Коломак. Численні біографи І. Мазепи різних часів так вказують місце, де відбулась одна з найважливіших події в житті їхнього героя: «…на Коломаку скликано військову раду» (О. Оглоблін) [2, с. 30]; «… в польовому таборі біля Коломака (Б. Кентержинський) [3, с. 159]; «Місцем дії був берег р. Коломак» (Б. Крупницький) [4, с. 59]; «…табір розташовувався над річкою Коломак» (Т. Таїрова-Яковлєва) [5, с. 29]; «…під час виборів 25 липня 1687 р. біля ріки Коломаку» (С. Павленко) [6, с. 65].

Достатньо великий масив джерел, на який спираються дослідники, – від діловодної документації Гетьманщини та Московської держави до щоденника очевидця подій, шотландця на російській службі Патріка Гордона та повідомлень європейської преси – не залишає варіантів для різночитань: Рада справді відбулась на Коломаку. Але річка Коломак, починаючись від села Високопілля у Харківській області і впадаючи у Ворсклу біля Полтави, має протяжність більше 100 кілометрів. Де ж саме відбулась Коломацька Рада? Чомусь дослідники й до тепер не намагались відповісти на це питання. Через таку неува-

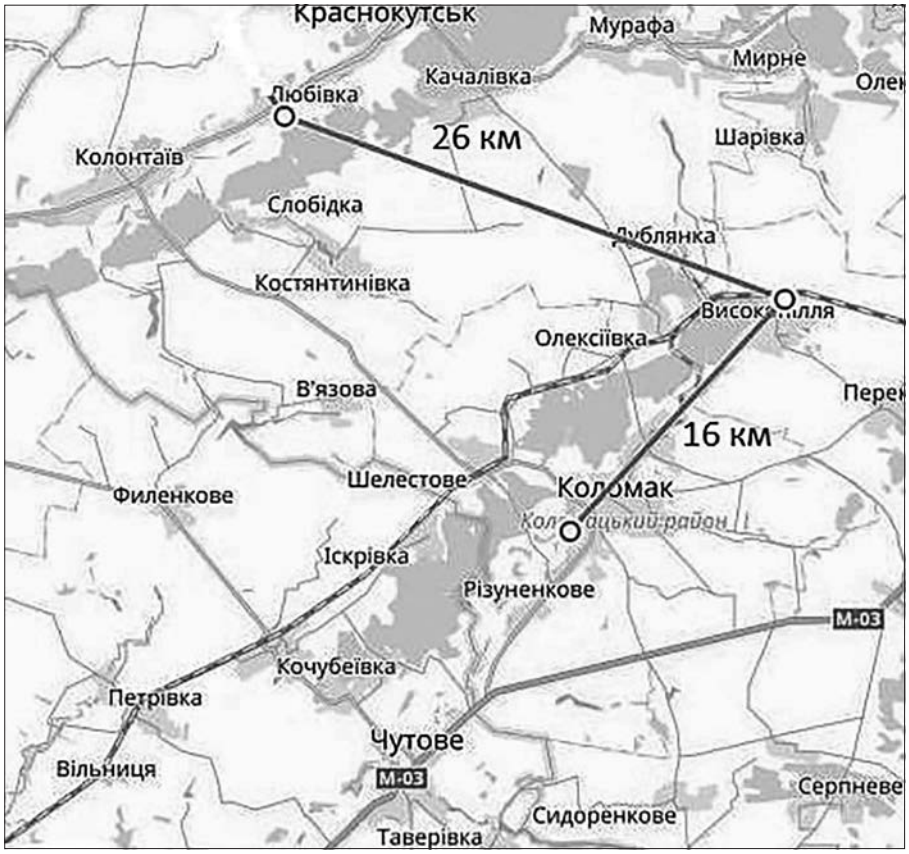

Мапа 1. Околиці річки Коломак

гу істориків в науково-популярній літературі закріпилось нічим не підкріплене твердження, що Рада відбулась в районі сучасного смт. Коломак Харківської області. Мабуть, вперше подібне твердження фігурує в авторитетній «Історії міст і сіл Української РСР» [7, с. 311]. З яких міркувань виходили автори енциклопедії – не відомо. На нашу думку, не виключено, що з простої ідентичності назв річки та селища.

Метою даної роботи є більш точна локалізація місця проведення Коломацької Ради.

Коломацька Рада, безумовно, виділяється з-поміж подібних до себе заходів. Зокрема, й тим, що тут при виборах гетьмана не було представників вищої церковної влади [2, с. 30]. Але найбільше, що кидається в очі, це те, що Коломацька рада (якщо прийняти вірною версію її проведення в районі смт. Коломак) була єдиною за всю історію елекційною радою, яка була організована за межами Гетьманщини. В кінці XVII ст. населений пункт Коломак перебував у межах території Охтирського слобідського полку. Звісно ж, обрання гетьманів у вигнанні виносимо за дужки. Стверджувати однозначно, наскільки принциповим було питання обрання гетьмана саме на території Гетьманщини для тогочасного українського «політичного народу», поки що зарано. Але достовірним є факт спроб московського уряду нав'язати гетьманам проведення їхньої «інавгурації» обов'язково в царських палатах у Москві. А ще категоричне намагання з боку гетьманів під будь-якими приводами уникнути цього. Тільки після підписання Глухівських статей 1669 р., які є багато в чому кроком назад для експансіоністських устремлінь Москви, з огляду на принциповий опір, царський уряд більше не наполягає на цій вимозі [8, с. 33]. Отже, символічність процедур при утвердженні гетьманської влади загалом мала велике значення, а наведений суміжний аспект хоча й не прямо, але вказує, що й місце обрання гетьмана на «своїй території» могло бути принциповим питанням. Викладені міркування змушують шукати місце Коломацької ради дещо південніше, на землях Гетьманщини.

На щастя, ми маємо джерела, які містять конкретну інформацію, що дозволить встановити місце проведення Коломацької ради і без розмірковувань про навколо політичні колізії кінця XVII ст.

Головним джерелом є унікальний щоденник очевидця коломацьких подій, шотландця на російській службі Патрика Гордона. Важко не погодитись зі словами Теодора Мацьківа: «Спогади Гордона мають неабияку вартість, бо він записував усе, що бачив або чув без особливих почувань» [9, с. 31]. Професійний військовий, він ретельно зафіксував майже всі переходи війська під час походу 1687 р. з наведенням пройдених відстаней та прив'язкою до географічних об'єктів. За допомогою цих даних не важко встановити справжнє місце проведення Коломацької ради.

Проти загальноприйнятої версії говорить і те, що при описі Коломацької ради і табору, де вона відбулась, П. Гордон нічого не згадує про поселення Коломак, яке було вже на той час значним населеним пунктом, хоча зазвичай наявність таких пунктів біля розташування табору ним відмічається. За даними Д. Багалія, на 1686 р. в Коломаку проживало тільки чоловічої статі козацького стану 230 осіб [10, с. 561].

П. Гордон вказує, що військо 20 липня виступило до річки Коломак, а про прибуття наступного дня на місце майбутніх подій повідомляє так: «Наведя гати или переправы, мы перешли ручей и разбили стан в круглом вагенбурге на дальнем, возвышенном берегу» [11, с. 145]. Отже Рада відбулась на правому, північному березі р. Коломак.

Тепер розглянемо, як рухалось військо до та після Ради. Найближча беззаперечна прив'язка на маршруті до Коломаку – це місце впадіння р. Лип'янки в р. Орель; на цьому відрізку військо зробило шість переходів [11, с. 144–145].

Значно ближча прив'язка до статичного об'єкта на шляху після Ради – всього в двох переходах. «Мы прошли на восток вдоль р. Коломак около двух миль, а затем на с.-з. до р. Мерла 2 мили и стали в круглом вагенбурге напротив деревни Лобшово, между Колонтаевом и Красным Кутом» [11, с. 151]. Невідомо, які саме милі використовує П. Гордон, адже на той час в Європі їх існувало 46 різновидів, причому різниця між їх розмірами могла складати до десятка разів. Але для виконання нашого завдання не принципово, яку одиницю довжини використовує П. Гордон; прийнявши милю за умовну одиницю, не складно обійти цю проблему.

В наведеному описі однозначно вказується, що відстань, пройдена уздовж берега Коломаку, приблизно дорівнює відстані, пройденій від р. Коломаку до р. Мерли – 2 умовні одиниці. Але на Мапі 1 добре видно, що відстань навіть від витоку р. Коломаку до найвіддаленішої до нього точки сучасного смт. Коломак помітно менше навіть найкоротшої відстані між річками Коломак та Мерла, не говорячи вже про відстань від витоку р. Коломаку до вказаного П. Гордоном Лобшова (безумовно, це теперішня Любівка, яка розташована якраз посередині між Колонтаївом та Краснокутськом). До того ж, немає ніяких підстав стверджувати, що військо повернуло до р. Мерли тільки дійшовши до витоку р. Коломаку. П. Гордон, який зазвичай вказує місця витоків та впадінь річок на своєму маршруті, в цьому випадку мовчить, тому можна сміливо стверджувати, що місце повороту було значно нижче за течією річки. А, отже, можна впевнено припускати, що і Рада відбулась значно південніше території сучасного смт. Коломак.

Військо рухалось від р. Коломаку до берега р. Мерли в район Лобшова в північно-західному напрямку. Визнаючи, що П. Гордон міг вказати напрямок приблизно, допускаючи похибку в один-два румба як в західному, так і в північному напрямку, відкладемо на Мапі 2 відстань в зворотному (південно-східному) напрямку від берега р. Мерли до р. Коломака. Тобто поворот від р. Коломаку військо зробило приблизно в районі північної околиці смт. Коломак.

Далі відкладаємо аналогічну відстань уздовж берега р. Коломаку; на щастя, він на цьому відрізку має достатньо пряме русло. Результат вказує на район, в якому і була проведена Коломацька рада – берег р. Коломаку навпроти сучасного смт. Чутове Полтавської області.

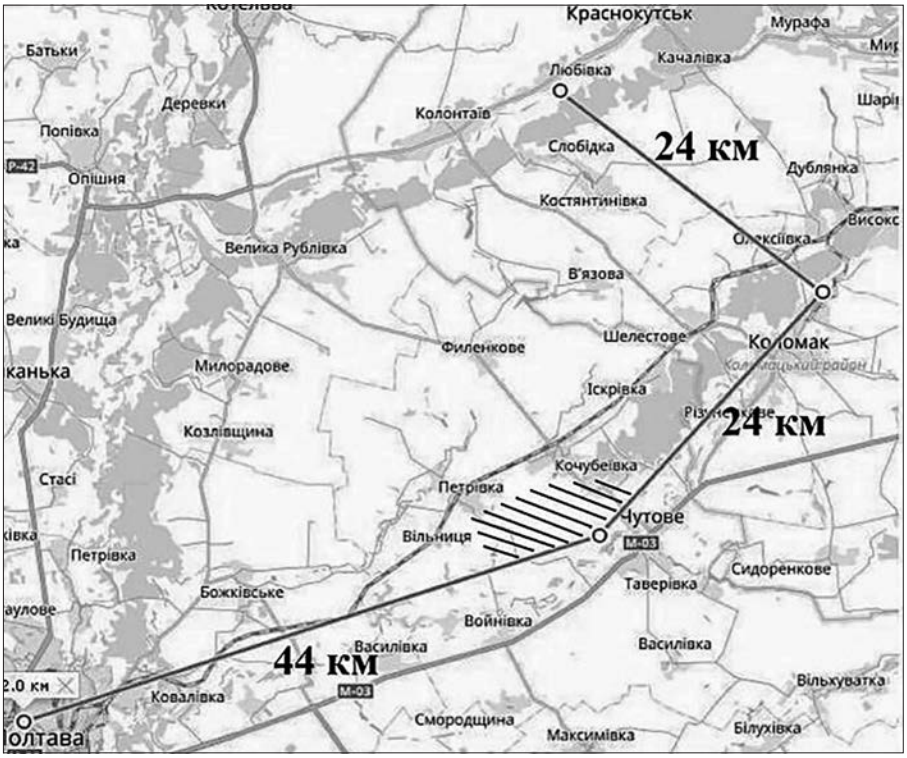

Мапа 2. Заштриховано пропонований район локалізації місця Коломацької ради

В своєму щоденнику П. Гордон залишив додаткову інформацію для підтвердження нашої гіпотези: «Мы выступили к р. Коломак… это в 4 милях от города Полтавы» [11, с. 145]. А пропонований район локалізації Коломацької ради знаходиться від Полтави якраз на відстані приблизно в 4 прийняті нами умовні одиниці.

Літопис С. Величка каже про місце Коломацької ради так: «Головні ж московські й козацькі війська, що були на Коломаку, де брід Буцького… потім… учинили вони для вибрання нового гетьмана чорну, чи загальну, раду, виїхавши зі свого обозу в поле на простір» [12, с. 345].

Полтавський краєзнавець Іван Юхно, посилаючись на свідчення місцевих старожилів, стверджує, що брід Буцького знаходився саме поблизу Чутового і на основі цієї інформації висуває гіпотезу, що Коломацька рада пройшла саме в тому районі [13, с. 22]. І хоча до тверджень старожилів завжди треба ставитись дуже обережно та піддавати їх потрійній перевірці, наші результати підтверджують вказану гіпотезу, а, отже, і свідчення чутівських старожилів є додатковим аргументом на користь результатів даної роботи.

Насамкінець треба зазначити, що невелика похибка, можливо закладена П. Гордоном при визначенні напрямку руху від р. Коломаку до р. Мерли, вкладається в похибку, яку дає загальний великий розмір табору. На момент початку походу в загалом більш ніж 100-тисячному війську тільки у Великому полку було близько 10 000 возів [14, с. 274]. І хоча за час невдалого походу чисельність матеріальних засобів та живої сили суттєво скоротилась, в тому числі за рахунок відправленого у напрямку

Січі 30-тисячного корпусу Л. Неплюєва та Г. Самойловича, все одно табір мав бути розтягнутий не на один кілометр [Востоков, К.С. с. 277]. Це в цілому заважає точніше встановити місце проведення Коломацької ради. З огляду на наступне свідчення П. Гордона – «… разбили стан в круглом вагенбурге на дальнем, возвышенном берегу; бояре Ал. Семен. Шеин и кн. Влад. Дмитр. Долгорукий стояли справа от нас, а гетман и боярин князь Констант. Осип. Щербатов – по левую руку, со своими войсками в круглых вагенбургах» [11, с. 145] – можна тільки вказати, що Коломацька рада, швидше за все, відбулась в південній частині пропонованого району.

ПОСИЛАННЯ

1. Коваленко В. З історії формування Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин / В. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. пр. – Київ, 2016. – Вип. 25. – С. 410–419.
2. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Нью-Йорк – Париж – Торонто: Видання Організації Оборони Чотирьох Свобід України – Ліги Визволення України, 1960. – 412 с.
3. Кентржинський Б. Мазепа / Б. Кентржинський. – К.: Темпора, 2013. – 496 с.
4. Крупницький Б. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Б. Крупницький. – К.: Грамота, 2008. – 352 с.
5. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2013. – 403 с.
6. Павленко С. Іван Мазепа / С. Павленко. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 416 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область [Голова ред. колегії П.Т. Тронько]. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1966. – 1086 с.
8. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 271 с.
9. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709 / Т. Мацьків. – Мюнхен, 1988. – 287 с.
10. Багалей Д. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. Багалей. – М.: Императорское общество Истории и Древностей Российских при Московском университете, 1887. – 634 с.
11. Дневник, 1684–1689 / Патрик Гордон; пер. с англ., статья и примечания Д.Г. Федосова; [отв. ред. М.Р. Рыженков]. – М.: Наука, 2009. – 339 с.
12. Величко С. Літопис: В 2 т. – Т. 2 / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 647 с.
13. Юхно І. «Коломацькі статті» підписані поблизу Чутового / І. Юхно // Полтавський вісник. – 24 серпня 2012. – № 34 (1206). – С. 22.
14. Востоков А. К истории первого крымского похода. / А. Востоков // Киевская старина, 1886. – № 2. – С. 267–278.

Мамалага В.В. Попытка локализации места проведения Коломацкой рады 1687 р.

В статье предпринята попытка локализации места, где 25 июля 1687 г. была проведена казацкая рада, на которой гетманом Войска Запорожского был избран Иван Мазепа.

Ключевые слова: *Коломацкая рада, И. Мазепа, р. Коломак, Крымский поход, выборы гетмана, 1687 г.*

Mamalaha V.V. Attempt of localization of the venue of Kolomak meeting in 1687 year.

In article an attempt of localization of the place where the Cossack Council has been carried out on July 25, 1687 on which hetman of Zaporizhian army Ivan Mazepa has been elected, is made.

Key words: *Kolomak meeting, I. Mazepa, river Kolomak, the Crimean campaign, elections of the hetman, 1687.*

29.02.2017 р.

УДК 94(477):631.11(347.962)«16/17»

Л.В. Лесик

ЗЕМЕЛЬНІ ВОЛОДІННЯ НІЖИНСЬКОГО МІСЬКОГО МАГІСТРАТУ XVII–XVIII СТ.

В дослідженні визначено межі міста Ніжина XVII–XVIII ст., що були закріплені грамотою на надання місту магдебурзького права. Також визначено перелік сіл, що знаходилися у володінні магістрату, що підтверджувалося іншими конфірмаційними універсалами. Наведено приклади про приналежність магістратських сіл іншим власникам, обкладення таких сіл податками.

Ключові слова: *Ніжин, магістрат, село, ранг.*

Головним аспектом у вивченні минулого українського міста є його територія. Визначення меж цієї території – одна з підвалин розвитку самоврядних міст. Вони установлювалися із запасом, адже місто розросталось, надаючи землі у користування міщанам для господарських потреб (городи, сіножаті та інше).

Початок дослідження самоврядування українських міст поклали М. Владимирський-Буданов, О. Кістяківський, В. Антонович. Продовжили та поглибили цей напрямок Д. Багалій, М. Василенко, О. Лазаревський, Д. Міллер, П. Клименко, В. Дядиченко, О. Компан, Г. Швидько та інші [1]. Їх плідна робота оформилася у низку праць, яка висвітлює організацію самоврядування на магдебурзькому праві, діяльність міської влади та життя міщанських громад протягом другої половини XVII – XVIII ст. на терені Лівобережної України.

Проте деякі питання залишилися поза увагою дослідників, серед яких слід згадати проблему земельних володінь Ніжинського міського магістрату. Основним завданням нашої роботи є визначення меж цих земель та сіл, що належали до Ніжинського міського магістрату.

Вперше межі Ніжина та закріплення за ним певних територій були визначені при наданні місту права на самоврядування. Магдебурзьке право передбачало виділення земель на потреби міського уряду та міста, що чітко окреслили межі міста. Розподілом нижче згаданих ґрунтів займався підсудок Смоленський, ревізор його величності Іеронім Цеханович, який і здійснив ґрунтові надання Ніжину 26 травня 1624 р. Так, у копії грамоти Яна-Казимира, зробленої у XVIII ст., знаходимо запис про те, по яких межах проходить кордон міських ґрунтів, наданих разом із магдебурзьким правом: «Граница тех грунтов меских нежинских починается от двух девиц речок, где те речки девицы разбились и граничат Носовку с Нежином от коли граница нежинская идет одной девицей Кропивной речки и наиблизша которая с Крапивной сходит и там же обе в усть впадает реке Остер, далее по болоту Плоское болотом Плоским в гору с одной стороны того болота к дороге Черниговской ниже Нежина и болотом Плоским к Чернигову идучи та дорога до речки Смолянки, Смолянка до Сацевой рудки аж до грунту Колчевского и мимо буду Якова Нема суходолом до Березовой речки, а рыбця о границе з Сиволожем городыщем, от рыбця в реку Устрь, мимо Печи лес, з Печей лесов в Химовку речку, тая Химовка идет аж под татарскую могилу про-

сто а исмо Ржавець о границе з Дорогинским грунтом через реку Кропивную мимо Ржавець и мимо Обсковку реку до тих же девиц от коль ее граница зачала» [2, арк. 53–53 зв.]. Згадані землі знаходилися в окрузі сіл Володькова Дівиця, Крапивне, Синяки, Мильники, Березанка, Липів Ріг, Переяслівка, Хороше Озеро, Печі, Кагарлики, Кунашівка, Пашківка, Курилівка, Талалаївка [3, с. 305]. З цих земель на утримання міського уряду було відпущено: на війтівство 20 волок (1 волока = 2137,39 га), на бурмістрів – 12 волок, на писарів – 4 волоки, на ратушний фільварок – 30 волок і млин Овдіївський на річці Остер [4, с. 305].

Універсал гетьмана Івана Мазепи від 11 січня 1698 р. чітко визначив права і привілеї ніжинських міщан. Гетьман дозволяє магістрату володіти наступними селами, що здавна були у ратушному володінні: Хороше Озеро, Кагарлики, Синяки, Печі, Крути та Кунашівка [4, с. 55], [5, с. 78].

Та не завжди згадані вище ратушні села були у володінні ніжинського магістрату. Так село Кунашівка певний час перебувало у володінні прийшлого з-за Дніпра Кунаша і тільки за війтівства О. Цурковського (до 1672 р.) перейшло під владу Ніжинського міського уряду, а 1698 р. було вписано у жалувану грамоту [5, с. 79]. Село Синяки, навпаки, здавна належало до магістрату, але за полковництва росіянина Петра Толстого (1719–1729 рр.) було передано у володіння полкового ніжинського осавула Мойсея Левицького, потім – полкового писаря Леонтія Гроновського, після якого повернуто до володіння Ніжинської ратуші та вписано до жалуваної грамоти 1698 р. [5, с. 80]. Також відомо, що ратушним селом Печі певний час володіли писарі Ніжинського міського магістрату Драбко та Кониський, але жалуваних грамот не мали [5, с. 81]. Існує інформація про володіння ратушею ще одного села під називою Хвостики, але грамоти на нього уряд не мав [10, с. 79].

Ревізією 1779 р. описано і частину магістратських володінь. Так в селі Крути, що значилося у Заньківській сотні, знаходилося 78 дворів, в яких було 108 хат та 2 хати без двору. В тій самій Заньківській сотні в селі Кагарлики налічувалося 89 дворів, в них – 135 хат. У сусідній Прохорській сотні знаходилося магістратське село Печі з 61 двором та 143 хатами [6, арк. 9 зв.–10]. У Прохорській сотні було одне з найбільших магістратських сіл Хороше Озеро, в якому налічувалося 118 дворів з 230 хатами та 57 хат без дворів [6, арк. 10 зв.–11].

За описом 1666 р. село Плоске значилося як магістратське володіння Ніжинського уряду, причому взято було війтами на рангове володіння. У часи володіння ніжинськими війтами в селищі знаходилось близько 20 дворів [4, с. 100].

У ревізії населення Ніжинського полку міститься повідомлення про приналежність ратушних сіл іншим власникам. Так село Кунашовка, в якому проживало 48 селян, належало ратуші [7, арк. 25 зв.], а ратушне село Липів Ріг, що мало б належати урядникам магістрату, належало бунчуковому товаришу Василю Жураковському, який, очевидно, був родичем ніжинського полковника Жураковського [7, арк. 25 зв].

Під час вирішення справи, в якій міський магістрат прохав відмінити відкуп збору до військового скарбу з маєтків магістрату, він апелював до попередньо наданих підтверджувальних царських грамот та останньої, підписаної Анною Іоанівною від 23 лютого 1736 р., «на право магдебургское на вольности и на всякие приходы» [8, арк. 2]. Серед матеріалів справи міститься указ Сенату, в якому значиться «по силе вышеозначенных жалованных грамот, королевских привилеив и гетьманских уневерсалов право суда магдебургского и вольностям быть в Нежине попрежнему, а на ратуше Нежинскую апелляцию иметь в Генеральной войсковой канцелярии данным и той ратуше селам, а именно Плоскому, Синяка, Хорошому Озеру, Крутам, Печам и Кагарлыкам с мельницами и селу Кунашевке и мельницам на реке Остре на гребле меской, да на той же реке на гребле Овдеевской двум колесам мучным а одному ступном и другими угодьями быть при той Нежинской ратуше по прежнему» [8, арк. 4 зв.].

Численні гетьманські універсали свідчать про певні проблеми, що виникали у магістрата з земельними володіннями. Гетьмани зазвичай підтверджували давні привілеї, інколи вносили свої доповнення та корективи. Одним з таких оборонних універсалів є універсал гетьмана Івана Скоропадського, виданий у Глухові в жовтні 1717 р. писарю ніжинського магістрату Григорію Кониському. Цьому універсалу передувало прохання самого писаря, в якому він повідомляв, що ніжинські полковники Лук'ян Жураковський, Петро Толстой та Іван Хрущов видали іменні укази на оборону його майна. Оскільки земля писаря знаходилася біля села Переходовка, а млин стояв на річці Смолянці, що територіально відносилося до Мринської сотні, то Кониський боявся претензій на своє майно з боку сотника Мринського із старшиною та отамана Переходовского. В універсал крім зазначених земель вписали також ґрунти, куплені в Ніжині [9, арк. 11–15].

Богданом Хмельницьким у 1652 р. був виданий універсал про взяття під охорону «добр» ніжинських війта, бурмистра та інших осіб [10, с. 268–269]. Що конкретно охоронялося – невідомо.

На жаль, не всією землею магістрат володів і в самому місті. Так у скаргах на полкову канцелярію міський магістрат повідомляє про деякі землі, що відносилися до його юрисдикції «од Новомеской брамы под валом замковым повз крайние лавки и бывшую при полковой канцелярии устороенную до пожара для пушек полковых шопу к острогу бивши при самом конци той шопи устроенный до амбару прозываемых Колода магистратских, а од оной Колоды до самого мосту идучого мимо полковую канцелярию и к Крупицкой браме единственно все магистратские по силе вышеписанных крепостей» [11, арк. 1 зв.].

Отже, територіальні межі міста Ніжина було визначено у 1624 р. Частина цих земель перебувала у власності магістрату та була надана урядникам на ранг. Інша частина переходила до приватних володінь старшини. Саме в такому випадку власники просили оборонні універсали, аби повернути втрачене.

ПОСИЛАННЯ

1. Владимирский-Буданов М. Німецьке право в Польщі й Литві / М. Владимирський-Буданов // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. – Ч. 2. – С. 3–308; Кистяковский А. К вопросу о Магдебургском праве / А. Кистяковский // Права, по которым судится малороссийский народ 1743 г. – К.: Университетская типография, 1879. – С. 83–110; Його ж. О законах, действовавших в Малороссии / А. Кистяковский // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1888. – Кн. 2. – С. 6–11; Антонович В. Українські міста / В. Антонович // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. – Ч. 2. – С. 309–385; Багалій Д. І. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні / Д. Багалій // Розвідки про міста та міщанство на України-Руси в XV – XVIII в. Частина 2. – Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1904. – С. 386–442; Василенко Н. П. Право магдебургское / Н. Василенко // Энциклопедический словарь. Издатели Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. – СПб.: Типография Акционерного общества Брокгауз-Ефрон, 1898. – Т. 24. – С. 890–896; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории зеселения, землевладения и управления / А. Лазеревский. – К., 1893. – Т. 2 Полк Нежинский. – 512 с.; Миллер Д. П. Очерки из истории юридического быта Старой Малороссии. Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в. / Д. Миллер // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1896. – Т. 8. – С. 63–244; Клименко П. Місто і територія на Україні за Гетьманщини 1654–1765 рр. // Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – К., 1926. – Кн. 7–8. – С. 1–36; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – 532 с. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 387 с.; Швидько Г. К. Універсали гетьманів як джерело з історії українських міст / Г. Швидько // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 42–46; Її ж Органи міського самоуправління Гетьманщини та особливості документації їх канцелярій / Г. Швидько // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 7. – С. 19–23.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК), ф. 786, оп. 1, спр. 2, 62 арк.
3. Петровський М. Надання Ніжину магдебурзького права у 1625 р. / М. Петровський // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 301–314;
4. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории зеселения, землевладения и управления / А. Лазеревский. – К., 1893. – Т. 2 Полк Нежинский. – 512 с.
5. Василенко Н. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729 – 1730 гг./ Н. Василенко – Чернигов, 1908.
6. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського ф. І, спр. 64329, 40 арк.
7. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 4284, 154 арк.
8. ЦДІАК ф. 51, оп. 3, спр. 7551, 6 арк.
9. ЦДІАК ф. 51, оп. 3, спр. 1024, 44 арк.
10. Документи Богдана Хмельницкого (1648–1657) / І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – 740 с.
11. ЦДІАК ф. 51, оп. 3, спр. 17559, 14 арк.

Лесик Л.В. Землевладения Нежинского городского магистрата XVII–XVIII в.

В иследовании установлены границы города Нежина XVII–XVIII ст., которые были закреплены грамотой на магдебургское право. Также определён список сёл, находившихся во владении магистрата, что подтверждалось другими конфирмационными универсалами. Приведены примеры принадлежности магистратских сел другим владельцам, наложения податей на магистратские села.

Ключевые слова: *Нежин, магистрат, село, ранг.*

Lesyk L.V. Land ownership of Nizhyn city magistrate in XVII-XVIII centuries

The study determined the city Nizhyn in XVII-XVIII century which were determined by the letter of Magdeburg law. The list of villages which were in the possession of the magistrate, as confirmed by other confirmation universals. Examples of the ownership of magistrates' villages to other owners and the imposition of taxes on magistrate villages are given

Key words: *Nizhyn, Magistrate, village, rank.*

10.03.2017 р.

УДК 929: 94 (477. 52) (045)

С.А. Токарєв

ГЛУХІВСЬКИЙ СОТЕННИЙ СТАРШИНА ФЕДІР ОМЕЛЯНОВИЧ

У статті висвітлено життєвий шлях Федора Омеляновича, його походження, кар'єру у складі козацької старшини Глухівської сотні Ніжинського полку, службові обов'язки, адміністративну діяльність та майнове становище.

Ключові слова: *Федір Омелянович, Ніжинський полк, Глухівська сотня, сотенна старшина, Генеральна військова канцелярія.*

Помітне місце у дослідженнях з історії Української козацької держави другої половини XVII–XVIII ст. займають студії, присвячені персональному складу козацької старшини полкового і сотенного рівня. Проте на сьогодні у вітчизняній історіографії з огляду на прогалини у джерельній базі практично відсутні студії, присвячені представникам сотенної старшини.

Серед адміністративно-територіальних одиниць Гетьманщини помітне місце завдяки своєму столичному статусу посідала Глухівська сотня Ніжинського полку. Життєвий шлях місцевих сотників П. Уманця [1] та О. Туранського [2] на сьогодні висвітлений у ряді розвідок. Серед представників місцевої соціально-політичної еліти заслуговує на увагу Федір Омелянович, котрий пройшов усі щаблі службової кар'єри у складі козацької старшини Глухівської сотні.

О. Лазаревський у своїх дослідженнях дав високу оцінку діловим якостям цього урядовця, зазначивши, що «Омелянович своею расторопностью выделялся из ряда мелкой старшины» [3, с. 425]. На нашу думку, передумовою успішної службової кар'єри Ф. Омеляновича було його походження зі шляхти гербу «Колюмна» [4, с. 554], що зумовило отримання ним пристойної освіти і належної підготовки для участі в адміністративній діяльності [3, с. 425]. У родовому гербі Омеляновичів на щиті у червоному полі була зображена біла колона. Нашоломником герба слугувала колона, оповита лавровими гілками [5, с. 124].

Народився Федір Омелянович Омелянович приблизно у 1672 р. [4, с. 554]. Вже у 1692 р. він перебував у поході під командуванням чернігівського полковника Я. Лизогуба, під час якого брав участь в облозі фортеці Кизикермен і спустошенні татарських поселень поблизу Дністра. Згодом Ф. Омелянович узяв участь у відсічі нападу загонів Петрика на українські міста, поході у пониззя Дніпра, обороні фортець Тамань і Ослам від нападів турецьких і татарських військ. Взимку 1692–1693 рр. Ф. Омелянович перебував у команді глухівського сотника В. Ялоцького, яка охороняла м. Грунь Гадяцького полку від можливих нападів татарської орди [3, с. 424–425; 6, арк. 60 зв. – 61].

Протягом 1699–1721 рр. Ф. Омелянович посідав уряд глухівського сотенного писаря [7, с. 95]. Важливість і престижність цієї посади полягала в тому, що глухівські сотенні писарі зазвичай залучалися до виконання важливих державних доручень [8, с. 270]. Відтак, вже на

початковому етапі Північної війни, починаючи з 1700 р., писар у складі Глухівської сотні брав участь у військових діях проти шведської армії і виконував дипломатичні доручення. Зокрема, Ф. Омелянович неодноразово виконував обов'язки посланця від гетьмана І. Мазепи до царя Петра І. Напевно, під час виконання цих місій він належним чином зарекомендував себе, що дозволило йому і надалі виконувати доручення гетьмана навіть при царському дворі [3, с. 425; 6, арк. 60 зв. – 61].

На початку XVIII ст. Ф. Омелянович придбав у глухівського козака С. Хохленка засновану ним слободу Хохлівку [3, с. 488]. 18 грудня 1708 р. новообраний гетьман І. Скоропадський видав писарю універсал на володіння цією маєтністю з навколишніми угіддями і дозволив йому отримувати від місцевих мешканців «належащее послушенство и повинность». 3 березня 1710 р. ця маєтність була затверджена за Ф. Омеляновичем жалуваною грамотою царя Петра І. 19 квітня 1711 р. І. Скоропадський своїм універсалом затвердив за писарем придбаний ним у Глухівській сотні млин на р. Ловрі з 2 борошняними і ступним колом, хутір з прилеглими угіддями та ліс під болотом Сонним з місцем для облаштування пасіки [9, с. 412, 414–415; 10, арк. 20]. Для потреб церкви Різдва Пресвятої Богородиці у с. Хохлівці писар у 1717 р. подарував Анфологій, надрукований у 1678 р. у м. Новгороді-Сіверському [11, с. 355]. На момент пожалування маєтності у слобідці проживало кілька осіб, обставини появи та походження яких не були відомі новому державцю. Відтак 9 червня 1725 р. Ф. Омелянович надіслав пропозицію до Генеральної військової канцелярії щодо проведення їх перепису [12, арк. 2, 3].

У 1717 р. Ф. Омелянович був залучений до розслідування обставин нападу мешканців Комарицької волості Севського повіту на маєтності гетьмана І. Скоропадського. Під час цього нападу зловмисники захопили 600 кіп жита, побили та пограбували підданих гетьмана. За результатами слідства винуватці повернули загарбане майно і сплатили 930 кіп грошей потерпілій стороні [13, арк. 2–3]. У січні 1720 р. Ф. Омелянович разом із слугою гетьмана І. Скоропадського В. Книшем доставив до Санкт-Петербурга дичину для потреб царського двору [14, с. 46]. У листопаді 1721 р. під час проведення межування Почепської волості князя О. Меншикова писар сповістив І. Скоропадського про втрату під час пожежі межових книг російсько-польського кордону. Зважаючи на наявність чорнового варіанту межових книг, Ф. Омелянович висловив пропозицію щодо відновлення втрачених документів [15, арк. 2]. Протягом 1720–1721 рр. писар разом з іншими представниками глухівської сотенної старшини неодноразово засвідчував укладання різноманітних майнових угод [16, арк. 2, 3, 4].

На початку 1722 р. під час підготовки візиту гетьмана І. Скоропадського до Москви Ф. Омелянович виїхав до царського двору. Його завдання полягало у підготовці та забезпеченні належних побутових умов для прийому та подальшого перебування делегації козацької старшини. Після виконання цього завдання він виїхав назустріч гетьманському почту і доповів про виконання доручень. Під час візиту української делегації писар брав участь в урочистих заходах і прийомах. 8 лютого 1722 р. чиновники Генеральної військової канцелярії подали клопотання до Колегії іноземних справ про надання писарю подорожнього листа і платні у зв'язку з виконанням ним усього обсягу покладеної на нього роботи [17, с. 24, 25, 26, 35]. Також 16 лютого 1722 р. І. Скоропадський видав універсал про надання Ф. Омеляновичу с. Гирин Глухівської сотні з дозволом стягувати повинності з місцевого посполитого населення [9, с. 413; 10, арк. 21]. Відзначаючи цей факт, О. Лазаревський зазначив: «Это был случай уже исключительный, так как сотенный писарь получал во владение не какую-нибудь им же поселенную или купленную слободку, а старое село» [3, с. 415].

Незабаром після цієї події Ф. Омелянович посів уряд глухівського сотенного отамана, оскільки вже 13 липня 1722 р. у новій якості у складі глухівської сотенної та міської старшини брав участь у затвердженні акту купівлі-продажу майна. У 1725 р. він деякий час виконував обов'язки наказного глухівського сотника [16, арк. 12, 16].

11 травня 1723 р. Генеральна військова канцелярія надіслала Ф. Омеляновичу ордер, на підставі якого він мав видати кошти з Військового Скарбу наказному стародубському полковнику П. Корецькому, котрий направлявся до Санкт-Петербурга для подання чолобитних щодо захисту «прав і вольностей» Гетьманщини. 17 травня отаман на підставі цього акту видав для потреб делегації кошти в розмірі 2000 золотих [18, с. 36, 37–38].

30 серпня 1723 р. Генеральна військова канцелярія наказала глухівській сотенній старшині організувати ремонт мостів у Глухові. Оскільки у Глухівській сотні була відсутня належна кількість будівельних матеріалів, то чиновники канцелярії рекомендували заготовляти ліс для проведення ремонтних робіт у сусідніх сотнях. 26 серпня Малоросійська колегія наказала місцевим мешканцям Глухівської сотні заготовити по 1 колоді довжиною не менш як 4 сажні і шириною не менше 5 вершків. 9 вересня 1725 р. Ф. Омелянович подав до Малоросійської колегії повторне клопотання щодо необхідності ремонту доріг і мостів у Глухові з огляду на їх псування через несприятливі погодні умови в осінній період. Проте лише 29 січня 1726 р. Малоросійська колегія розпорядилася залучити до ремонтних робіт мешканців Глухівської, Воронізької сотень Ніжинського та Новгород-Сіверської сотні Стародубського полків. 1 травня 1726 р. чиновники Генеральної військової канцелярії зобов'язали глухівського отамана залучити до ремонту греблі та мостів у Глухові мешканців зазначених сотень, котрі також мали заготовити і завезти необхідні будівельні матеріали [19, арк. 3 зв., 5 зв. – 6 зв., 8 зв. – 9].

Восени 1723 р. у Глухівській сотні був розквартирований загін російських військ на чолі з майором Кроковським. Забезпечення їх коней фуражем лягло важким тягарем на місцевих мешканців, котрі не мали достатніх ресурсів для виконання цієї повинності. 17 листопада Ф. Омелянович

подав до Генеральної військової канцелярії пропозицію щодо постачання корму для утримання коней російського підрозділу з Кролевецької сотні [20, арк. 2]. 30 травня 1724 р. глухівський сотенний отаман сповістив Генеральну військову канцелярію про стягнення Малоросійською колегією з глухівської ратуші 8 крб. за 2 бочки солоної риби, виданої у 1723 р. згідно з наказом П. Полуботка для харчування службовців канцелярії [21, арк. 1].

20 листопада 1724 р. Ф. Омелянович надіслав прохання до Генеральної військової канцелярії про звільнення козаків Глухівської сотні від обслуговування пошти у зв'язку з їх мобілізацією до участі у Перському поході. За його словами, козаки сотні, які залишалися «в домах ... до последнего пришли знищеня», не могли належним чином виконувати цю повинність. Натомість отаман пропонував залучити до обслуговування пошти козаків з інших сотень Ніжинського полку. Ознайомившись з цим донесенням, Генеральна військова канцелярія розпорядились перекласти утримання і обслуговування пошти на посполитих Глухівської сотні і стягувати для цих потреб з кожного селянського двору по 2 коп. щорічно [22, арк. 2, 4].

6 лютого 1725 р. до Глухівської ратуші надійшов лист з Мануфактур-колегії у Москві з наказом щодо розшуку робітника склоробної фабрики Данила Нікітіна, котрий начебто переховувався у Глухові. Проте після проведення розшукових заходів Ф. Омелянович, який в силу посадових обов'язків глухівського отамана займався відповідною діяльністю, 20 лютого доповів про відсутність у Глухові російського втікача [10, арк. 7].

5 грудня 1725 р. отаман Генеральної військової артилерії С. Цибуля подав до Генеральної військової канцелярії прохання щодо виплати річної платні артилерійським службовцям його підрозділу. Того ж таки дня службовці канцелярії наказали Ф. Омеляновичу виділити з Військової скарбниці 43 крб. для оплати праці артилерійських службовців [23, арк. 2, 3]. 16 листопада 1726 р. отаман надіслав до Генеральної військової канцелярії відомості про кількість ув'язнених у Глухівській в'язниці із зазначенням їхніх імен, місця народження, вчинених ними злочинів та термінів відбуття покарання [24, арк. 1–4].

28 червня 1727 р. Ф. Омелянович сповістив службовців Генеральної військової канцелярії про відсутність пороху в розпорядженні Військової скарбниці. За його словами, увесь порох був витрачений взимку того ж таки року для салютів і феєрверків під час заходів зі вшанування пам'яті імператора Петра І. Зважаючи на необхідність мати в розпорядженні боєприпаси у столиці, отаман просив дозволу використати для виробництва нової партії пороху 35 пудів селітри, які зберігалися у Глухові, а також надіслати необхідну кількість сірки, котру використовували для виробництва пороху. 7 липня 1727 р. з Генеральної військової канцелярії надійшла схвальна відповідь щодо необхідності виробництва пороху. Службовці канцелярії рекомендували Ф. Омеляновичу придбати необхідну кількість сірки за кошти, отримані від продажу коней Генеральної військової артилерії [25, арк. 2, 3].

17 липня 1727 р. отаман сповістив Генеральну військову канцелярію, що у 1726 р. суддя Переяславського полку С. Новакевич позичив у Глухівській ратуші 80 крб. За умовами позики він зобов'язувався повернути кошти до 3 липня 1727 р. Оскільки у визначений час боржник не повернув кошти, то 18 липня Генеральна військова канцелярія зобов'язала переяславського полковника В. Танського стягнути борг із судді і вислати гроші до Глухівської ратуші [10, арк. 17].

Восени 1727 р. у зв'язку з обранням нового гетьмана до Глухова прибув сенатор Ф. Наумов. Ф. Омелянович, котрий займався питаннями прийому та розміщення гостей, 27 вересня сповістив Генеральну військову канцелярію про необхідність проведення ремонтних робіт у будинку, де зупинився гість. Оскільки у Глухові на той момент були відсутні кваліфіковані столярі, здатні виконати поставлене завдання, отаман запропонував залучити до проведення ремонту двох майстрів з Воронізької сотні. Відтак 2 жовтня Генеральна військова канцелярія наказала воронізькому сотнику І. Холодовичу направити до Глухова місцевих майстрів з необхідним знаряддям [26, арк. 2, 3].

Зрештою, гетьман Д. Апостол, зважаючи на тривалу службу Ф. Омеляновича, 19 грудня 1728 р. видав йому підтверджувальний універсал на володіння усіма набутими маєтностями [9, с. 416; 10, арк. 22–22 зв.]. Вже незабаром отаман у складі делегації Війська Запорозького, до якої також входили бунчукові товариші Г. Гамалія, С. Миклашевський та ічнянський сотник Прилуцького полку Г. Стороженко, виїхав до Москви. Делегація прибула до місця призначення 15 січня 1729 р., де зустрілася з лубенським полковником П. Апостолом і бунчуковим товаришем Я. Маркевичем [27, с. 277].

Незабаром, зважаючи на появу вакантного уряду глухівського сотника, козацьке товариство сотні навесні 1729 р. обрало кандидатів на заміщення посади. Як випливає з донесення козаків сотні до гетьмана Д. Апостола, датованого 18 квітня 1729 р., вони схилялися до кандидатури саме Ф. Омеляновича, зважаючи на його тривалу службу і значний досвід. Гетьман, зваживши на це прохання і розглянувши «сказку» про службу, подану сотенним отаманом, 24 квітня 1729 р. видав універсал про призначення Ф. Омеляновича глухівським сотником [6, арк. 57 зв., 60 зв. – 61]. На чолі Глухівської сотні він перебував до самої смерті у першій половині 1731 р. [4, с. 555].

Отже, Ф. Омелянович належав до порівняно нечисленної категорії представників сотенної старшини, діяльність яких виявилася достатньо задокументованою у джерелах. Шляхетне походження, пристойна освіта та належні ділові якості дозволили йому увійти до складу козацької старшини столичної Глухівській сотні. Прикметно, що під час свого урядування, яке тривало за правління декількох гетьманів, Ф. Омелянович регулярно залучався до участі у дипломатичних місіях та до виконання важливих адміністративних та політичних доручень. Зрештою, успішне вирішення поставлених завдань дозволило йому здобути значний авторитет у колі соціально-політичної еліти Гетьманщини та отримати значні маєтності.

ПОСИЛАННЯ

1. Токарєв С. Глухівський сотник Пилип Уманець / С. Токарєв // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – К.; Глухів, 2009. – Вип. 2. – С. 151–153.
2. Павленко С.О. Глухівський сотник Олексій Михайлович Туранський (? – 1716) / С.О. Павленко // Сіверщина в контексті історії України (Матеріали шостої науково-практичної конференції). – Суми, 2007. – С. 85–86.
3. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1893. – Т. 2. – Полк Нежинский – 522 с.
4. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія / В.В. Кривошея. – К.: Стилос, 2010. – 792 с.
5. Лукомский В.К. Малороссийский гербовник с рисунками Егора Нарбута. Репринтное издание / В.К. Лукомский, В.Л. Модзалевский. – К.: Либідь, 1993. – XXIX; 213; LXVIII; 12 с.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 758а, 100 арк.
7. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. – Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації: Вид. 2-е, доповнене, уточнене і виправлене / В.В. Кривошея. – К., 2005. – 259 с.
8. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України в кінці XVII – на початку XVIII ст. / В.А. Дядиченко – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – 532 с.
9. Василенко Н. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730 г. / Н. Василенко – Чернигов: Типография губернского земства, 1901. – XXX; IX; 417 с.
10. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2502, 31 арк.
11. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов: Черниговская земская типография, 1873. – Т. 7. – Уезды: Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский. – 436 с.
12. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1514, 3 арк.
13. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 170, 3 арк.
14. Васильєва О.О. Гетьманські дворяни й слуги наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. / О.О. Васильєва // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2012. – Вип. 66. – С. 44–49.
15. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 569, 3 арк.
16. Держархів Сумської області, ф. 684, оп. 1, спр. 1, 47 арк.
17. Ханенко М. Діаріуш або журнал / М. Ханенко // Київська старовина. – 1993. – № 6. – С. 21–47.
18. Борзаківський П. Журнал / П. Борзаківський, П. Ладинський // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 17–48.
19. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2106, 15 арк.
20. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1005, 2 арк.
21. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1261, 1 арк.
22. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1322, 4 арк.
23. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1792, 3 арк.
24. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2136, 4 арк.
25. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2478, 3 арк.
26. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2420, 4 арк. 2, 3.
27. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.) / [под ред. А. Лазаревского]. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1895. – Ч. II (1726–1729 гг.). – II; 342 с.

Токарев С.А. Глуховский сотенный старшина Федор Омельянович

В статье освещен жизненный путь Федора Омельяновича, его происхождение, карьера в составе казацкой старшины Глуховской сотни Нежинского полка, служебные обязанности, административная деятельность и имущественное положение.

Ключевые слова: *Федор Омельянович, Нежинский полк, Глуховская сотня, сотенная старшина, Генеральная войсковая канцелярия.*

Tokarev S.A. The Hlukhiv country's cossack petty officer Fedir Omel'ianovych

The vital way of Fedir Omel'yanovych, his origin, career in composition of cossack petty officer of Hlukhiv country of Nizhyn regiment, official duties, administrative activity and property position is lighted up in the article.

Key words: *Fedir Omel'ianovych, Nizhyn regiment, Hlukhiv country, country's cossack petty officers, General military office.*

15.03.2017 р.

УДК 94(477):621.73 «16/17»

С.В. Щербина

КОВАЛЬСКІ ЦЕХИ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII СТ.

Стаття присвячена розвитку металообробних ремесел на території Північного Лівобережжя у другій половині XVII–XVIII ст. На прикладі ковальських цехів проаналізовано законодавчу базу, висвітлено традиції, права та обов'язки ремісничих корпорацій.

Ключові слова: *Північне Лівобережжя, ремесло, цех, коваль.*

На сучасному етапі розвитку історичної науки особливого значення набувають дослідження окремих галузей ремесла і цехових корпорацій, що існували в українських містах протягом XVII–XVIII ст. і значною мірою впливали на розвиток промислового виробництва, культуру й побут міщанської верстви. Відтак актуальність теми відзначається необхідністю комплексного осмислення регіональної специфіки та галузевої структури цехового виробництва.

Детальний аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що проблема розвитку ковальського ремесла на території Північного Лівобережжя у XVII–XVIII ст. досі не була предметом спеціального дослідження, хоча окремі її аспекти знайшли відображення у працях вітчизняних істориків. Цікаві спостереження щодо тенденцій історичного розвитку ковальської справи містить монографія С. Боньковської. Вона дослідила осередки ковальства на території України, визначила особливості організації виробництва та підкреслила важливість наявності сировинної бази для успішного функціонування ковальських об'єднань [1]. У контексті вивчення зброярства Д. Тоїчкін дослідив особливості функціонування та організації ковальських цехів, визначив специфіку зброярської справи та шабельництва [2; 3; 4]. Проте загалом обрана нами дослідницька проблема відображена у науковій літературі лише фрагментарно. Всебічний аналіз масиву джерел та літератури дозволив з'ясувати тенденції розвитку металообробних ремесел, простежити форми організації ремісників та виявити його регіональні особливості.

Розвиток ремесла у другій половині XVII–XVIII ст. характеризувався зростанням спеціалізації та поглибленням поділу праці. Так, якщо у першій половині XVII ст. у містах України було зафіксовано близько 270 ремісничих спеціальностей, то наприкінці XVIII ст. кількість їх зросла до 300 [5, с. 154]. У невеличких містечках Північного Лівобережжя, де ремесло було менш розвинуте, процес виокремлення окремих спеціальностей у професійні цехи відбувався більш повільно, ремесло поєднувалось із заняттям сільським господарством, відтак сезонність негативно позначалась на його активності. Достатньо високі вимоги, зростання конкуренції та необхідність володіння певними техніками призводили до поглиблення спеціалізації у середовищі ремісників-ковалів. Так у другій половині XVII ст. нараховувалося близько 25 металообробних спеціальностей [2, с. 124].

Найпоширенішим ремеслом по обробці металу було ковальство. В епоху середньовіччя ковалі займалися виробництвом залізних виробів шляхом гарячого і холодного кування на ковадлі. Термін «ковальство» об'єднував ремісників різних спеціалізацій, які виконували роботи, пов'язані з обробітком чорних та кольорових металів. Вони виготовляли й ремонтували сільськогосподарський реманент і металеві вироби, котрі використовувались місцевими мешканцями у повсякденному житті.

Як зазначив ієромонах і епіграміст Климентій Зіновіїв,

«Без ковала отнюд невозможно прожит.
Поневаж потребует его всякъ человекъ:
не токмо тепер але ізъ стародавных век.
І не тылко богатыи, але и убогии:
просит о роботу чего треба люд многии.
І наичастии ковала кождыи требоват будетъ:
а як колвекъ безъ іных ремесников пробудетъ» [6, с. 154–155].

У XVII – на початку XVIII ст. більшість ковалів, які мешкали у містах Північного Лівобережжя, об'єднувалися у цехи з метою захисту власних професійних інтересів та контролю належної якості та кількості виробів. Асортимент ковальської продукції відповідав характерові і територіальним особливостям місцевого господарства [1, с. 22]. Ковалі виготовляли лемеші, чересла, борони, підкови, сокири, лопати, оковували колеса. Крім того, у містах ремісники-ковалі виготовлювали ланцюги для брам і мостів, залізні обручі для гармат, підставки для рушниць, клини для копання колодязів, залізні пута для коней, різні види зброї, ковані брами та ін. На думку С. Боньковської, роль ковальської справи у металообробному виробництві слід визначати не лише за кінцевим продуктом, а й у залученні технологій та інструментарію ковалів. Так, ковальські технологічні прийоми використовували мечники, цвяхарі, слюсарі, зброярі, бляхарі та ін. Майстри-каретники запозичували ковальський інструментарій – ковадло, кувалду, кліщі, лом, ковальський міх та ін. [1, с. 15].

Ремісники, які займалися обробкою і виготовленням предметів з олова, називались конвісарами, а з міді – людвисарами. На території Північного Лівобережжя найбільшими центрами людвисарства були Стародуб, Новгород-Сіверський та Глухів [7, с. 210]. Крім виготовлення казанів та посуду, людвисари займались відливанням дзвонів і гармат, що вимагало чималих коштів та високої професійної майстерності, причому сировина здебільшого завозилась із-за кордону. На відміну від Правобережної України, на Північному Лівобережжі у XVII–XVIII ст. окремих цехів людвисарів не було, а ремісники цієї спеціальності здебільшого входили до об'єднаних ковальських корпорацій [8, с. 7].

Окрема група спеціальностей була пов'язана з виготовленням зброї. Цим займались, зокрема, рушникарі, шабельники, стрільники, ядерники, пикорізи, мечники та пушкарі [7, с. 211]. Виробництво зброї було розраховане на ринок, до того ж складність виробництва, специфіка технологічного процесу зумовлювали концентрацію зброярських майстерень у містах [3, с. 124]. У XVII–XVIII ст. пушкарі, яких інколи називали ковалями через спільні методи роботи, входили до об'єднаних ковальських цехів [7, с. 209–210]. Специфіка зброярської справи Чернігова полягала у тому, що ремісники виготовлювали водночас рушниці й шаблі, що не було характерним для більшості українських міст [3, с. 132].

Зважаючи на значні потреби населення у продукції металообробки, ремісники-ковалі працювали практично у всіх містах і містечках Північного Лівобережжя. Серед ремісничих професій ковальство займало чільне місце, про що свідчить значна чисельність ремісників у регіоні. У Ніжині в 1634 р. налічувалось 42 ковалі [9, с. 317]. За Переписними книгами 1666 р., у Батурині з 58 ремісничих дворів у 10 мешкали ковалі [10, с. 96]. Вирішальним фактором для успішного функціонування ковальських цехів була наявність місцевої сировинної бази. Відповідно до статутів корпорації мали право закуповувати сировину лише на міському ринку. У XVII–XVIII ст. основним джерелом забезпечення залізом були невеликі рудні [1, с. 21].

Ковалі часом об'єднувались з ремісниками споріднених спеціальностей. Так, у містах Північного Лівобережжя у другій половині XVII–XVIII ст. існували ковальсько-слюсарські, ковальсько-бондарські цехи [1, с. 13]. У Коропі «цех ковалский застари по ремеслу того цеху котлярей и ковалей содержится» [11, арк. 3]. До Ніжинського ковальського цеху входили ковалі, слюсарі, замочники, котлярі, шабельники, золотарі, столяри, римарі [9, с. 318].

У Чернігові ремісники металообробних галузей мешкали у 7 дворах, причому 2 зброярі сплачували досить високий податок, що свідчило про їхню заможність [3, с. 132]. У 1670 р. до об'єднаної ковальської корпорації міста входили «ковали, слюсари, димари, мечники, котляри, золотники, конвисари, римари, токари, шкляри, стельмахи, колесники и тартичники» [12, арк. 12]. У другій половині XVIII ст. у Чернігові цех котлярський і конвісарський налічував 8 майстрів і 13 підмайстрів ковалів, слюсарів та котлярів [13, с. 1]. Цех мав власний двір, «знамя гродетуровое, мордоревое, на коем написан образ, на одной стороне Покрова Богородицы, на другой Благовещенія», за цешку слугував залізний молоточок [14, с. 302–303].

Рівень кваліфікації й майстерності ковалів забезпечувався тривалою підготовкою. Так, учнівство в ковальському цеху Коропа тривало від трьох до п'яти років. Наприклад, 25 грудня 1789 р. учня П. Третякова «при свидетелю его матери договорено на чотири года» [11, арк. 19]. Термін учнівства чітко прописувався у цеховій книзі. Після «визволки» підмайстер у ковальсько-котлярському цеху Коропа мав право отримувати прибуток від продажу виробів. Так, у котляра «целой год по осми рублей получать доход, от казана нового по две копейки, а от старого по одной копейке», у коваля «пол года по два рубля и всякая седмице работать для себе день

среду на майстерском коште, кроме железа» [11, арк. 19].

Вступити до корпорації могли достатньо заможні люди. У Козелецькому ковальському цеху вступний внесок наприкінці XVIII ст. становив «10 рублей и напитку за шестдесят копеек» [15, арк. 5 зв]. Якщо ремісник не мав таких коштів, тому спочатку сплачував частину, решту записували у борг, який сплачувався поступово. Так, 17 жовтня 1779 р. К. Журавель «поеднал цех ковальський козелецкий за цену 10 рублей, с котрих денег уплатил 5 рублей» [15, арк. 5 зв]. У ковальському об'єднанні Коропа до цехової скриньки у XVIII ст. вносили 5 крб. Діти майстрів «по смерти или за жизни» батьків, «когда виучатся ремесла то повинни будут визвольного дать рубль для запису в реестр» та сплатити символічні кошти цехмістру, старшому брату, ключнику, писарю й молодшому брату. Котлярі, на відміну від ковалів, сплачували більшу суму – «сем рублей с полтиною, воску четири фунти, ладану два фунти» [11, арк. 3–4].

У цехових статутах ковалів приділялась увага контролю за якістю виробів та прописувались норми, які б унеможливлювали зловживання. Ремісники суворо стежили за дотриманням норм корпоративної етики, які передбачали заборону брати чужу роботу та передавати замовлення. За порушення правил у Коропському ковальському цеху ремісник мав «штраф в цех дать воску фунт, ладану пол фунта, да для общества вина на пятдесят копеек» [11, арк. 4 зв.]. Члени цеху визначали ціни на ковальські вироби, які не дозволялося завищувати, та дні, коли дозволялося працювати. За цеховим регламентом заборонялося здійснювати будь-які роботи у дні церковних свят, цей час ремісники мали б присвячувати відвіданню церкви та урочистим зібранням у цеховому домі. Коропські ковалі «ровно как в господние праздники, так и в високоторжественние государственние дни котлярских и ковальських работ не делать», а «бить цехмистру и братии в церкви на всенощном бдениии і на литургии на молебствии» [11, арк. 5 зв].

Об'єднання ковалів брали безпосередню участь в охороні й обороні міста і становили окрему бойову одиницю міського ополчення. У Ніжині до неї належали, зокрема, 8 «пушкарів міських», серед яких були 1 коваль, 1 котляр і 2 слюсарі [3, с. 135]. Ковальська корпорація Коропа на чолі з С. Котляром на початку XVIII ст. брала активну участь у постачанні козацького війська зброєю та боєприпасами [16, с. 356]. Важливе місце серед обов'язків ковальських цехів посідала протипожежна охорона. Члени цеху були зобов'язані з'являтися на місце пожежі з усім необхідним інструментарієм. Наприклад, у Чернігові ковальський цех повинен був мати «2 бочки з водою, по 2 вил, по 2 шкіряні відра, по 1 бочці, по 1 гаку, по 1 щиту, по 1 драбині» [17, с. 428].

Підпорядкованість ковальських цехів не була чітко визначеною, що викликало численні конфліктні ситуації. Зазвичай слюсарські, ковальські й музичні корпорації перебували під протекцією полкової адміністрації, що викликало обурення і невдоволення магістратів чи ратуш. У 1732 р. ніжинський війт П. Тернавіот скаржився на те, що козацька старшина взяла під свою протекцію ремісничі цехи ковалів і музик. Ніжинські міщани у Наказі своєму депутату, обраному до складу Уложенної Комісії 1767 р., прохали, «чтоб в силу привилегій и высочайших грамот все в городе ремесленные люди … в том числе и … цехи ковальскіе и музыцкіе, тесли, столяры и тершичники были-б под веденім магистратским и под правом магдебургским», бо фактично під владою магістрату перебували лише цехи «кравецькій, шевській, ткацькій, гончарській, калачницькій й різницький; а два цеха, як то: ковальській і музицькій, також тесли, стельмахи, столяры и шершичники, полковая нежинская канцелярія … от відомства магистратского и от права магдебурскаго отлучила и содержит тех всех, також и многих других цехов ремесленных людей, кушнеров, кравцов, шевцов прочих под своею командою, называет козаками и судит правом статутовым» [18, с. 37–38].

У другій половині XVII–XVIII ст. ремісничі корпорації Північного Лівобережжя переймалися підтримкою церкви, членів цеху та їхніх родин, допомогою бідним і знедоленим. Доброчинність була важливою складовою життєдіяльності ковальських ремісничих цехів, що декларувалося в документах, які надавали право на заснування ремісничих корпорацій. Так, у грамотах та універсалах зазначалось, що важливою мотивацією для створення цехів було «абы була помоч в обрядах церкви Божіей и розширене хвалы святой при их оферы чинилась», «видечи немалую оскудность в церкви», «взіявши себе звичай з великих городов подлеглих и пожитечных Божой церкви» [19, с. 246]. В універсалі 1677 р., яким було законодавчо закріплено організацію у Стародубі ковальського цеху, підкреслювалось на необхідності «в свечах и и в складци на потребу церковную грошовой в дому божом Рождества Пресвятой Богородицы учинити» [20, арк. 3]. Надаючи дозвіл у 1687 р. на об'єднання ковалів, бондарів та римарів у містечку Літках «в едином братстве и в едином цеху», наголошувалось на необхідності «пильно мети о церкви Божой и о украшеніи ей» [21, арк. 1]. Подібна благодійницька діяльність надавала цехмістру право голосу у вирішенні приходських справ. Допомога церкві полягала у постачанні свічок і ладану, фінансуванні ремонтних робіт, придбанні ікон та церковного начиння. Основним джерелом фінансування благодійницької допомоги була цехова скринька, яка поповнювалась вступними і членськими внесками, штрафами, прибутками від продажу цехового майна та канунів. У ковальському цеху містечка Літок у випадку серйозної сварки між членами цеху підбурювач конфлікту «повинен будет до скринки братерской дати фунт воску и чвертку ладану» [21, арк. 1]. Ковальський цех м. Коропа у другій половині XVIII ст. частину прибутку з кануну спрямовував на підтримку та «строение погорелих и обнищалих церквей и монастирей» [11, арк. 4 зв].

Цех виконував функцію соціального захисту своїх членів. Розгалужений механізм корпоративної взаємодопомоги був спрямований на недопущення збідніння окремих членів цеху, для чого організовували допомогу у вигляді грошових пожертв, позик та надання певних пільг. Одним з

напрямів благодійницької діяльності всередині ремісничих корпорацій була соціальна за своєю природою допомога родинам померлих членів цеху, яка насамперед полягала у безпосередній організації похорону та фінансовій підтримці родини небіжчика. Для цих випадків кожен цех мусив мати мари, покліт з сукном (покривало) та великі свічки, які коштували достатньо дорого. У грамоті цеху ковалів, бондарів і римарів м. Літок від 1687 р. говорилось, щоб ремісники «были з собою в едином братстве, и в едином цеху и абы таковый порядок межи собою заховали, яковый везде заховуется» та «о инших учинках добрых и милосердных не занедбанье» [21, арк. 1]. Крім того цех зобов'зувався «мети баченье на нищих и уломных, ведлуг проможения свого, болезнующих зась межи собою братію, должны суть посещати, а преставлшихся о господе до гроба з належным порядком, сполне все, запроважати» [22, с. 213].

Значна чисельність партачів-ковалів призводила до зростання конкуренції, а з іншого боку – давала позацеховим ремісникам шанс займатися ковальської справою після сплати до цехової скриньки певної суми. Так, ковалям з навколишніх сіл приписом сотенної Любецької канцелярії від 1748 р. заборонялось займатися ремеслом у місті – «неторговании з околичних сел и деревень без ведома» [23, арк. 4]. Місцева влада Чернігова також боронила інтереси ковальського цеху, надаючи ремісникам оборонні універсали. В універсалі П. Полуботка від 28 листопада 1718 р. зазначалось: «всяких желюзного и прочнего ремесла ремесленников … здавна до цеху ковальского принадлежних в две мили коло Чернигова обретаючихся хоч би под чіими ни будут зоставали протекціями (опроч козаков ремесников) до поеднания цеху и до отдаваня належитой цеховой повинности притягати, а нецехових по сторонам и под протекціями ремесло оправуючих постерегать и належную з них взимати повинность противних зась заграбляти моцею своею цехового права» [12, арк. 14]. У Літках у 1770 р. з «прихожих» ковалів, бондарів, і римарів, які ще не встигли вступити до цеху, але виявили намір «роботу кому робити», брали по півфунта воску. Ремісників зазначених спеціальностей, які прибули до містечка з інших населених пунктів у торгових справах, зобов'язували «под утратою своею немалою обвестися» старшому цеховому братові й місцевому цехмістру [22, с. 214]. Подібні об'єднання сільських і міських ремісників на Чернігівщині були досить поширеною практикою, і саме у такий спосіб розв'язувалось питання конкуренції між партачами та цеховими ремісниками.

Ковальське ремесло на території Північного Лівобережжя у другій половині XVII–XVIII ст. здебільшого розвивалось у рамках цехової організації, характерними рисами якої були високий рівень фахової підготовки спеціалістів та виготовлення конкурентноспроможної продукції не лише для задоволення місцевих потреб, а й на ринок.

ПОСИЛАННЯ

1. Боньковська С.М. Ковальство на Україні (XIX – початок XX ст.) / С.М. Боньковська. – К.: Наукова думка, 1991. – 112 с.
2. Тоїчкін Д. Українська козацька шабля XVII – XVIII ст.: морфологічні типи й осередки виробництва / Д. Тоїчкін // Військово-історичний альманах. – К., 2006. – № 2. – С. 104–138.
3. Тоїчкін Д.В. Козацька шабля XVII – XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження / Д.В. Тоїчкін. – К.: Видавничий дім «Стилос». – 2007. – 368 с.
4. Тоїчкін Д.В. З історії шаблі в Україні / Д.В. Тоїчкін // Український історичний журнал. – 2002. – № 4. – С. 81–94.
5. Економічна історія України: підручник / [за загальною редакцією Б.Д. Лановика]. – К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2004. – 456 с.
6. Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті / Климентій Зиновіїв; [підготовка тексту І.П. Чепіги]. – К.: Наукова думка, 1971. – 392 с.
7. Баран-Бутович С. Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати і дзвони) / С. Баран-Бутович. – Чернігів, 1930. – 16 с.
8. Історик Олена Компан: Матеріали до біографії / [упорядник Я. Компан]. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 532 с.
9. Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. / А. Єршов // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали [під редакцією М. Грушевського]. – К.,1928. – С. 315–318.
10. Романовський В.О. Сільське і міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст. / В.О. Романовський // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 3. – С. 89–109.
11. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі ЧІМ). – Інв. № Ал 510/14. – 73 арк.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. II, спр. 22907, 43 арк.
13. Ковалевский А. Цехи в г. Чернигове в конце прошлого столетия / А. Ковалевский // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – № 726. – Часть неофициальная. – 2 марта. – С. 1–2.
14. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено / А. Шафонский. – К.: Университетская типография, 1851. – 697 с.
15. ЧІМ. – Інв. № Ал 510/13. – 54 арк.
16. История городов и сел Украинской ССР: Черниговская область / [глава редколегии П.Т. Тронько]. – К.: Главная редакция УСЭ, 1983. – 814 с.
17. Багалей Д. Магдебурське право на Лівобічній Україні / Д. Багалей // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. – Л.: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. – Ч. 2. – С. 387–442.
18. Наказы от городов Малороссийской губернии // Сборник императорского Русского исторического общества. – СПб.: Типография Главного Управления уделов, 1914. – Т. 144. – С. 3–133.
19. Ефименко А. Южно-русские братства / А. Ефименко // Южная Русь: Очерки, исследования и заметки / А. Ефименко. – СПб.: Книгопечатня Шмидт, 1905. – Т. 1 – С. 200–309.
20. ІР НБУВ, ф. II, спр. 18325, 38 арк.
21. ІР НБУВ, ф. II, спр. 168, 1 арк.
22. Клименко П. Матеріали до історії цехів м. Літок на Чернігівщині / П. Клименко // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1928. – Кн. XVIII. – С. 211–223.
23. ІР НБУВ, ф. 10, спр. 10507, 4 арк.

Щербина С.В. Кузнечные цехи Северного Левобережья во второй половине XVII–XVIII вв.

Статья посвящена развитию металлообрабатывающих ремесел на территории Северного Левобережья во второй половине XVII–XVIII вв. На примере кузнечных цехов проанализирована законодательная база, раскрыты традиции, права и обязанности ремесленных корпораций.

Ключевые слова: *Северное Левобережье, ремесло, цех, кузнец.*

Scherbyna S.V. Blacksmith's guilds on the Northern Left-bank Ukraine in the second half of the XVII – XVIII centuries

The article is devoted to the history of metalworking crafts on the territory of the Northern Left-bank Ukraine in the second half of XVII – XVIII centuries. Based on the example of the blacksmith's guilds, traditions, rights and duties of craft corporations are described and their legislative base is analysed.

Key words: *Northern Left-bank Ukraine, craft, guild, blacksmith.*

01.03.2017 р.

УДК 94(477.5)663.5 «16/17»

М.М. Хармак

ТКАЦЬКЕ РЕМЕСЛО БАТУРИНА XVII–XVIII СТ.

У статті розглядається ткацьке ремесло батуринців. Автор розкриває економічні аспекти діяльності майстрів ткацької справи, відтворює специфіку їх роботи.

Ключові слова: *Батурин, ремесло, ткач.*

Дослідження ремісничих осередків Чернігівщини було започатковано у кінці XVIII ст. А. Шафонським та М. Домонтовичем. У XIX ст. вони вивчалися О. Русовим. У XX ст. питанням ремісничих професій на Лівобережжі займались О. Компан, С. Лисенко, Н. Лебедєва, Г. Курилович, В. Борисенко та ін. Ми зупинимося на ткацькому ремеслі батуринців у XVII-XVIII ст., спробуємо розкрити економічні аспекти їх діяльності, відтворити специфіку роботи майстрів-ткачів.

Ткацтво – одне із найдавніших і найважливіших ремесел українського народу. Воно належить до найбільш поширених видів господарської діяльності й народного мистецтва, яке має багатовікову історію і глибокі традиції. Глибоке коріння мають і заняття батуринців ткацтвом. Археологічний матеріал дає привід говорити про значний розвиток ткацтва на досліджуваній території з найдавніших часів. Це підтверджують також і дані розкопок ранньослов'янського періоду [1, с. 3]. Активний розвиток цього ремесла був обумовлений наявністю сировини та потребами населення у тканинах для вбрання, оздоблення житла та використання в господарських цілях. Батурин, починаючи з 1669 р., був центром Лівобережної України, гетьманською резиденцією. Відповідно, тут проживала урядова старшина та гетьман, що формувало попит на продукцію майстрів-ткачів.

Перші згадки про майстрів ткацького ремесла у Батурині були зафіксовані у переписі місцевого населення за 1666 р. [2, с. 43–67]. Згідно перепису серед міських ремісників ткачів налічувалось 3 двори [2, с. 43–67]. За гетьманування І. Мазепи кількість майстрів-ткачів помітно збільшується. У переписі населення за 1726 р. ми зустрічаємо ткацький цех, що налічував вже 12 дворів [3, с. 258].

З перепису населення та земельних угідь Батурина за 1750 р. дізнаємось про 13 дворів з цехмістром Іваном Оробеєм [2, с. 146], проте «Опис Батурина з переписом населення, що відійшли до К. Розумовського» за 1760 рік фіксує лише 4 двори майстрів-ткачів Тимофія Сергієнка, Федора Якимова, Кирика Острозького та Козьми Санбулата, розташовані по вулицях «Корнеевка» та «Береговая». Там же вказано місце знаходження цехового будинку ткачів «на улице Корнеевка двор Тимофея Сергиенка» [4, с. 41–60].

У Генеральному описі Лівобережної України за 1767–1768 рр. подаються більш детальні відомості про майстрів-ткачів та їх місця проживання. Всього зафіксовано 10 дворів ткачів по вулицях Горбанівка, Берегова, Гончарівка, Млинова. Всі ремісники, як засвідчує джерело, були «в цех ткацкий записаны» [5, арк. 62зв. - 783]. На початку XIX ст. у зв'язку з відкриттям К. Розумовським суконної мануфактури ткацьке ремесло стало заняттям поодиноким і нерегулярним [6, с. 409].

Уявлення про заняття батуринців ткацтвом дає аналіз походження прізвищ населення міста, адже, як зазначає дослідник Ю. Редько, значна частина прізвищ у зазначений період була пов'язана саме з родом занять людини і походила від назви її професії [7, с. 34]. Так, у переписах населення Батурина за 1666, 1750, 1760 роки та Генеральному описі Лівобережної України 1767-1768 рр. зустрічаємо такі розповсюджені прізвища батуринців, як Ткач та Ткаченко [2, с. 43-67; с. 139-154; с. 41-60; 5, арк. 62-801].

Ткацькою справою займалися в основному чоловіки; іноді по смерті чоловіка цим продовжувала займатись дружина [8, с. 120; 5, арк. 632зв., арк. 782зв.]. Щоб стати членом ткацького цеху. ремісник мав внести до цехової скриньки 3 копи грошей, два фунти воску і ладану, 2 гранці горілки, 4 шаги і півдіжки пива [9, с. 260]. Робота цехових майстрів, задіяних у ткацькому виробництві, займала період «от Покровы до Троицы», позацехових - «от Рождества до Пасхи». Працювали ремісники до 12 годин на добу в літній день і 8 годин взимку [8, с. 123].

Основною сировиною, що використовувалась в ткацькому виробництві, були луб'яні культури (коноплі, льон) та овеча вовна. Сировину ткачі вирощували як самостійно, так і закуповували у населення [9, с. 121].

Час збирання льону та конопель припадав на серпень. Після збору сировина проходила первинну обробку у вигляді наступних процедур: мочіння, сушіння, м'яття. Перед прядінням льон чи коноплю обдирали та чесали на дерев'яному гребні, отримуючи чисте й рівне волокно [10, с. 46].

Постриг овець проводився двічі на рік – навесні та восени. Як зазначає дослідниця Н. Лєбєдєва, цю роботу виконували жінки. Пострижену шерсть обов'язково мили. Наступним етапом технологічного процесу було прядіння. Після цього пряжу снували, тобто перемотували необхідну для основи кількість ниток з котушок на один великий вал. Далі переходили до ткання полотна на ткацькому станку. Полотно відбілювали, використовуючи курячий послід або попіл лози чи берези [11, с. 482].

Фарбували полотно за допомогою природних барвників. Чорний колір одержували з відвару вільхової або дубової кори та кореня кінського щавлю, жовтий – з цибулинних лушпайок або гречаної полови, синій – з рослини під назвою вайда красильна, зелений – зі споришу, листя берези, дубової кори, червоний – із перестиглих ягід жостеру, материнки та листя дикої яблуні. Усі барвники для стійкості закріплювали природними кислотами – оцтом або овочевими розсолами, сироваткою, а також сіллю [12, с. 200].

Двохнитним способом ткали полотно для виготовлення одягу. При виготовленні декоративних тканин, рушників, скатертин, ряден, килимів, ковдр, наволочок тощо використовувалась чотирьохнитна техніка. Тканина при

Зразки тканини, зібрані графинею Мнішек у 1784 р. (ЦДІАК України, ф. 250, оп. 1, спр. 157)

цьому виходила у вигляді ромбів або ялини. Для виготовлення верхнього одягу ткали сукно із вовни. Іноді змішували лляні і вовняні нитки. Ткали в чотири нитки з узором косих смуг [11, с. 509].

Із заснуванням цехів техніка виробництва тканин значно удосконалюється. Сукно стало виготовлятися при допомозі фолюшів – великих ступ для збивання, що ставилися на водяних млинах. З перепису населення 1666 р. дізнаємося: «… дак городу Батурину на реке Сейм гребля на первуй гребле млин о трех колесах хлебомельних да валюшня… другая гребля, а на гребле млин, а в нем три колеса хлебомельних да валюша…. [2, с. 70].

У другій половині XVIII ст. верстат коштував близько 2 руб., начиння, що включало різноманітні гребені, веретена, м'ялки тощо – близько 1 руб. [13, с. 371].

Часто майстри використовували працю учнів, яких брали на навчання з 15-річного віку. Навчання, що тривало близько 4 місяці, було платним і сплачувалося роботою учня [8, с. 123].

Дослідник О. Русов наводить деякі статистичні дані другої половини XVIII ст., пов'язані з ткацьким виробництвом: в рік ткач мав прибуток у розмірі 45 руб. (близько 25 копійок щодня), полотно продавав за 10–15 коп. за аршин, сукно під верхній одяг – від 5 руб. за аршин (71,12 см) [14, с. 258–259], скатертини, вовняні, здебільшого узорно-тканi вироби – від 8 коп., пояси – по копійці. Також оплата могла проводитись і певною кількістю продуктів (борошном, салом, олією тощо) [8, с. 123].

Держава приділяла велику увагу розвитку ткацького ремесла, адже великим замовником на сукно та полотно виступало воєнне відомство. З місцевого сукна та полотна шили одяг для компанійців та сердюків, чисельність яких на початку XVIII ст. постійно збільшувалась. Кожен городовий козак також мав самостійно собі справляти барву із полотна та сукна місцевого виробництва. Логічно, що полотняне виробництво наприкінці XVII – на початку XVIII ст. стало зосереджуватися у руках гетьмана та козацької старшини [9, с. 123–124].

Отже, ткацтво – традиційне ремесло, що сягало корінням углиб століть і являло собою мистецтво виготовлення полотна різного призначення і виду. В наш час ручне виготовлення полотна чи сукна майже зникло, витіснене промисловим виробництвом, у якому застосовуються механізовані верстати і операційні лінії.

Опрацьовані нами історичні джерела дозволяють підтвердити існування на території Батурина ткацького виробництва та дають уяву про специфіку роботи його майстрів.

ПОСИЛАННЯ

1. Саєнко Н. Зародження ткацтва на Посеймів'ї // Слово гетьманської столиці. – 2012. – № 5 (34). – С. 3.
2. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Ред.: О.Б. Коваленко та ін. – Чернігів, 2009. – 786 с.
3. Лазаревський О. Описание старой Малороссии. – К., 1893. – Т. 2.– 559 с.
4. Дегтярьов С. Маловідомий опис м. Батурин 1760 р. // Сумський історико-архівний журнал.– Суми, 2010. – № VIII–IX. – С. 32–66.
5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 55, 1034 арк.
6. Коваленко О., Тарасенко О. Батуринська старовина в історико-краєзнавчих працях архієпископа Філарета (Гумілевського) // Батуринська старовина: Збірник наукових праць, посвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 479
7. Редько Ю. Сучасні українські прізвища. –К.,1966. – 217 с.
8. Лисенко С. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии. – Полтава: Издание Полтавского губернского земства, 1904 – 194 с.
9. Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – 263 с.

10. Курилович Г. Способи й знаряддя обробки льону в білорусів (кін. XIX – поч. XX ст.) // Народна творчість та етнографія. – К., 1976. – № 5. – С. 44–49.
11. Лебедева Н. Прядение и ткачество восточных славян в XIX – начале XX в. // Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956. – Т. 31. – С. 460–540.
12. Полісся. Матеріальна культура / Ред.: В.К. Бондарчик та ін. – Київ, 1988 – 448 с.
13. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – 796 с.
14. Русов А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1899. – Т. 2. – 400 с.

Хармак М.Н. Ткацкое ремесло Батурина XVII–XVIII ст.
В статье рассматривается ткацкое ремесло батуринцев. Автор раскрывает экономические аспекты деятельности мастеров ткацкого дела, воспроизводит специфику их работы.
Ключевые слова: *Батурин, ремесло, ткач.*

Kharmak M.M. Weaving craft of Baturyn XVII-XVIII century
In the article the weaving craft of Baturyn is considered. The author reveals the economic aspects of the masters weaving business, reflects the specificity of their work.
Key words: *Baturyn, craft weaver.*

22.02.2017 р.

УДК 908 (477)= 161.2

А.В. Карась

ПІДЗЕМНИЙ ХІД КРОЛЕВЕЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

На основі археологічних та архітектурних досліджень розглядається проблема формування та становлення Кролевецької фортеці ранньомодерного часу. Виокремлюється питання дослідження підземного ходу Кролевецької фортеці XVII–XVIII ст.
Ключові слова: *історія, археологічні дослідження, Кролевецька фортеця, підземний хід.*

Початок XVII ст. позначився загостренням взаємовідносин Московії та Речі Посполитої. Після Деулінського перемиря 1618 р. землі Чернігово-Сіверщини підпорядковуютья польській короні, що зумовлює облаштування на цій території прикордонних фортечних укріплень, адже регіон стає ареною бойових дій. Тому поява у цей період нових укріплених поселень була обумовлена геополітичною ситуацією. Оборонні споруди стали життєвою необхідністю XVII ст., яке історики називають століттям воєн.

З огляду на малодосліджуваність цього періоду в зазначеному регіоні виокремлена проблема є актуальною та своєчасною. Автор ставить за мету на основі нововиявленої джерельної бази дослідити фомування та становлення Кролевецької фортеці з її системою підземних ходів та залучити до наукового обігу новітні історичні дані.

Історія фортець малих провінційних містечок, заснованих у XVII ст., приречена на загадковість та таємничість. Причина цього – мала кількість письмових, графічних та археологічних джерел. Ще менше відомо про секретні підземні ходи, які були обовязковою складовою влаштування великих фортець.

У цей час при заснуванні поселення звертали увагу на оборонне положення майбутньої фортеці. Як правило, вони розташовувалися на островах, півостровах, серед боліт і озер [12, с. 178]. Підвищене до 15 м лівобережне плато р. Свидні давало добрі військово-топографічні умови для облаштування фортеці на кордоні з Московським царством [4, с. 345]. Першу писемну згадку про Кролевецьку фортецю можна віднести до 1644 р., коли король Речі Посполитої надав місту магдебургське право та наказав побудувати укріплення і назвати його Кролевцем [28, с. 392].

На картах майже до кінця XVIII ст. місто позначалося як Королевець. У 1862 р. М. Любарський зазначав: «Местное предание говорит, что один из королей польских, возведенное им земляное укрепление наименовал Королевским замком, от котрого вероятно и город назван Кролевцем» [15, с. 174]. Перераховуючи назви мікрорайонів міста, він писав, що Замковище – це місцевість, де знаходився «королевецкий замок» [15, с. 175]. Пізніше, у 1914 р., історик Олександр Гур'єв, використовуючи цей матеріал, знову згадує, що Замковище отримало свою назву від того, що за переказом тут стояв «королевский замок» [7, с. 7]. Можливо, спираючись саме на цей запис, сучасний дослідник фортифікаційних споруд Сумщини Євген Осадчий у своїй монографії позначає на карті Замковище як первісне перебування фортеці [19, с. 267, мал. 27].

Археологи Лариса Бєлінська у 2000 р. та Лариса Виногродська у 2016 р., провівіши археологічні розвідки на Замковищі (вул. Замковище), не виявили там культурного шару XVII ст., проте версію про можливість заснування на цьому місці фортеці не заперечили. Згодом її могли перенести у відомі нам межі, позначені на карті 1784 р. (перше відоме нам зображення фортеці).

Якщо на Замковищі не було фортеці XVII ст., то цей факт стає ще цікавішим, адже можна припустити, що тут могло існувати укріплення ще з часів Русі. Щільність населення в ті часи була досить високою, тому археологи не відкидають таку гіпотезу. «Півострів», що в народі називається «Замковище» і має зручне географічне положення, безперечно міг служити місцем заснування давньоруського поселення. З трьох сторін його оточують низини з річкою та струмком. Як приклад, у 2007–2008 рр. під час археологічних розкопок Конотопської фортеці XVII ст. були виявлені речі давньоруських часів [3, с. 8–13, 15, 19, 20], а щорічні дослідження Батурина дали підстави для тверджень, що місто було засновано на початку XII ст. [9, с. 57–65].

Дослідник архітектури Лівобережжя В. Вечерський також висловлює припущення, що первісні укріплення Кролевця могли бути на Замковищі, на вузькому мису, витягнутому з півночі на південь, а пізніше, коли місто зросло (до 1654 р.) і постала проблема розширення, його почали будувати північніше на рівному плато як загальноміську фортецю. Згодом вона придбала риси неправильного чотирикутника з непрямолінійними сторонами, з трьома в'їздами. Оборонним фортифікаційним обладнанням стали, як і в навколишніх фортецях, рів, земляний вал та частокол [4, с. 345]. Зокрема, у Путивлі, що в 50 км від

Фрагмент сучасної карти м. Кролевця. Чорною лінією виділена територія фортеці з карти 1805 р.

Кролевця, висота земляного валу становила понад 4 м, глибина рову – 4,26 м, ширина 6,5 м [5, с. 7].

Фортеці XVII ст. будували майже за такою самою системою, як і в часи Русі, адже артилерія мала ще не високу руйнівну силу. Подвійні стіни складалися із соснових чи дубових зрубів, а порожній простір між ними заповнювався землею чи піском. Для охорони від пожежі стіни були грубо обліплені глиною. Між стінами стояли башти, теж з подвійними стінами, набитими землею. В них у нижньому поверсі знаходились склад зброї та харчів або помешкання для охорони фортеці [11, с. 154]. Проте, поява вогнепальної зброї заставила будівельників фортець збільшити висоту веж та стін і потовстити мури [14, с. 42].

У першій половині XVII ст. на козацькій території знаходилось багато великих і малих укріплень-твердинь (більше двохсот). Щоб устояти перед гарматними ядрами, робилися земляні укріплення, які складалися з валів, шанців, окопів, редутів тощо. Їх польські військові порівнювали з нідерландськими укріпленнями [27, с. 97]. Голландці, що довгий час воювали за незалежність проти влади Іспанії, яка руйнувала всі фортеці на території Нідерландів, вимушені були робити земляні укріплення і досягли в цьому великих успіхів. Як і у голландців, так і в українців землі було вдосталь. Вона й використовувалася як оборонний матеріал. Робилася ціла система з кількох складних перепон: валів, наповнених водою, сухих ровів, земляних бастіонів та ходів між ними [14, с. 133–134].

Земляні вали давали можливість зберегти захисників фортеці. Так у 1605 р. московські воєводи, не шкодуючи пороху та ядер, облоговою артилерією спалили всю фортецю Кром, але оборонці з внутрішньої сторони валу вирили лабіринти окопів, де відсиджувалися від обстрілів, а потім бігли в окопи на валу і зустрічали атакуючих градом куль. Нападникам, що понесли величезні втрати, так і не вдалося захопити повністю спалену фортецю [26, с. 170].

Відомо, що у 1654 р. на Кролевецькій фортеці було поставлено 200 колод: «Кр-ц стоит меж речек Рети и Свидни, на острову. В том местечке на горе, меж тех же речек, учели ставить стоячий острог, поставлено бревен с двести» [13, с. 378]. Якщо припустити, що основним конструктивним матеріалом укріплень були дубові колоди діаметром 22–25 см [5, с. 8], то постає стіна довжиною максимум 50 метрів. На жаль, невідомо, опис якої фортеці подано: тієї, що, можливо, була на Замковищі, чи тієї, що відома на картах кінця XVIII – початку XIX ст.

За цей же, 1654-й рік, існують детальні описи сусідніх фортець, що існували поряд з Кролевцем (московська розвідка добре робила свою справу), зокрема Батуринської [8, с. 106; 20, с 54], Конотопської [3, с. 7] та Сосницької [11, с. 13]. Вони розташовувалися на узвишші, мали рів, земляний вал (обставлений з обох боків дубовими колодами), ворота з баштами (покриті тесом) та кутові башти. Кролевецька ж фортеця була збудована дещо пізніше.

У 1910 р. на Замковищі, на подвір'ї садиби Дмитренка, утворилася глибока печера, яка, на жаль, так і залишилася недослідженою [7, с. 8]. У 2000 р. при проведенні археологічних розкопок мешканець будинку № 7 вул. Замковище розповів автору статті, що під час сильного дощу вода в його садибі провалюється під землю і чується гуркіт її падіння з висоти у бік р. Реть. Проте, два закладених на Замковищі шурфи не підтвердили наявність матеріалу XVII ст. Зафіксовано лише бідний культурний шар потужністю не більше 30 см, в якому було виявлено дрібні невиразні фрагменти кераміки XVIII ст. [2, с. 14].

Конфігурацію Королевецької фортеці чітко видно на відомих нам картах міста 1784 та 1805 років. Також проглядалася вона на карті міської власності 1806 р., яка, на жаль, не збереглася. На плані 1805 р. серед об'єктів ліквідації вказано рів та вал фортеці, на місці яких планувалася будівля торгової площі та лавок (сучасний парк) [16]. Вал та рів проіснували до 1850–1860 рр. [7, с. 7].

Західний вал фортеці проходив біля сучасної вул. Козацької, східний – біля вул. Поштової і далі в районі сучасного тротуару центрального парку (від кафе «Малахіт» до кафе «Сказка»). Довжина фортеці зі сходу на захід складала приблизно 600 м., ширина – північ-південь – приблиз-

но 500 м. На початку XVIII ст. на території фортеці стояли дерев'яні собор Різдва Пресвятої Богородиці (майже в центрі) та Миколаївська церква (біля північної стіни валу).

Відомо, що окремі фортеці мали підземні ходи для військових потреб, інформація про які завжди була оповита таємничістю. Щодо Кролевецької фортеці, то і наразі ходять чутки про довгі підземні цегляні ходи в районі парку. Завжди знаходяться люди, які, нібито, «ходили по ним», але показати, де саме, не в змозі. Зазначимо, що у Кролевці наявність цегляних ходів малоймовірна (хіба що довгі льохи). Так у 1862 р. у місті налічувалось кам'яних будинків 4, дерев'яних – 824 [15, с. 180]. Будівництво з цегли могли дозволити собі тільки заможні люди, а підземний хід – це не тільки складна, а й коштовна гідротехнічна споруда. У XVII–XVIII ст. забудова Кролевця була дерев'яною, як і Путивля та Новгорода-Сіверського [17, с. 55].

Зазвичай місцеві жителі сприймають цегляний льох кінця XIX – початку XX ст. на глибині до півметра за «підземний хід». На кролевецьких висотах підземний хід, що видовбувався у глині, може існувати на досить великій глибині. Так, у Батурині у 2008 р. під час земляних робіт на Цитаделі на глибині 7,1 м виявили підземний хід шириною 1,2–1,5 м при вході, висотою 2,05 м, довжиною 21 м (археологи датували його другою половиною XVII ст.). Як і підземний хід, виявлений у 1774 р., він був видовбаний у глиняному ґрунті. Місцеві жителі називали ці ходи «льохами», які в неспокійні часи служили для зберігання майна [1, с. 73; 18]. Нагадаємо, що навіть у гетьманській столиці, де на той час у мешканців у наявності перебували величезні кошти, не виявлено цегляних підземних ходів XVII ст., а Кролевець будувався тільки з дерева. Слід зауважити, що за часів гетьмана Мазепи, на початку XVIII ст., будівництво невеликого мурованого будиночка (кам'яниці) коштувало 500 золотих, дерев'яної церкви – до 10 тис. золотих, мурованої церкви – 15–30 тис. золотих [6, с. 45].

На сьогодні нам відомо про підземний хід в глині, що, очевидно, проходив через західну стіну Кролевської фортеці. Його напрямок перпендикулярний до фортечної стіни. 19 квітня 1980 р., під час інтенсивного весняного водоходу, у садибі Віктора Беседи по вул. Козацькій (колишня Червоноармійська), буд. 16, під фундаментом (куди стікала вода з даху), провалилася земля. Краєзнавець Михайло Сереженко на основі свідчень очевидців, які опускалися під землю, опублікував у районній газеті статтю з описом підземного ходу. Невеличкий отвір у твердій глині розширювався донизу на глибину до 8 м, де виявився підземний хід довжиною 16 м, шириною 1,4–1,5 та висотою 1,7–1,8 м. Сліди лопати зберігалися на аркоподібній стелі і рівних стінах, які від часу, немов закам'яніли. В одній із стін була викопана неглибока ніша, як припускав краєзнавець, для того, щоб зустрічні могли розминутися. Супутні речі не трапилися. Напрям ходу – з північного-сходу на південний захід. Автор публікації зробив припущення, що то і був таємний підземний хід з фортеці [24].

Про наявність підземного ходу ведеться у записі, зробленому у щоденнику краєзнавця (орфографія подана мовою оригіналу): «Неділя 4 травня 1980 р. Вчора ранком написав для районної газети невеличку замітку «Рештки підземного ходу» про провал землі 19 квітня в садибі Віктора Олександровича Беседи (Кролевець, вул. Червоноармійська, 16). На глибині 8 метрів там виявився завалений з двох кінців підземний хід висотою 170–180 см, шириною 140 см довжиною 16 м. Хід викопаний у глинистому ґрунті, без будь-яких кріплень. Потолки аркоподібні» [25, с. 66].

У 2005 та 2016 роках, з метою запису свідчень на аудіо та відео носії, автор зустрічався з мешканцем будинку по вул. Козацькій 16 Миколою Устимовичем Сергієнком (1937 р. народження), який підтвердив інформацію про знайдений підземний хід. Як і зараз, на тоді будинок поділявся між двома господарями Миколою Сергієнком та нині покійним Віктором Беседою. Провалля виникло на межі садиб. Зі слів хазяїна будинку записано наступне: «Прийшов з роботи. Бачу, сусід щось лазить біля ями з метр в діаметрі, глибина метрів чотири вже була. Позвав мене. Хід пішов під його хату. Поставили драбину і він поліз, взявши ліхтар. Я його вірьовкою прив'язав за пояс, метрів десять вона була. Він розгріб дірку, розв'язав вірьовку і поліз далі вниз. Довжина хода виявилася метрів 18. На другий день залізли туди, а там ніша збоку, може метр сімдесят висотою і там видно, що в ній вогонь палили. Хід зроблено було аркою, лопатами в глині. Два тридцять висотою та шириною» [22]. Свідчення М. Сергієнка стосовно ширини та висоти ходу як у 2005 р., так і у 2016 р. однакові – 2 м 30 см [23]. Краєзнавець же М.Г. Сереженко, який сам не ходив по підземному ходу, у газетній публікації 1980 р. зазначає інші параметри. Можливо, тому й виникає різниця між інформацією автора зазначеної публікації та свідченням очевидця. За словами свідка, підземний хід був обвалений із зовнішньої сторони фортеці (куди вони й потрапили), а з іншої начебто був недокопаний: «Випивши в ніші підземного ходу чвертку горілки з сусідом В. Беседою «За підземелля!», надряпали на стіні запис про себе та своїх дітей, що з нами спускалися». М. Сергієнко сподіваючись, що хід може мати продовження після обвалу і намагаючись його знайти у себе в дворі, зробив бур довжиною 8 м, проте пошуки були марними. За твердженнями очевидця та його дружини, фото підземного ходу ніхто не робив. Л. Покорський, на той час головний архітектор міста, порадив засипати вхід, «на що пішло більше дев'яти машин шлаку з арматурного заводу разом з вентелями».

Така сама трагедія для історичної науки трапилася у цей же період і в Сосниці на Чернігівщині. Під час будівництва фундаменту універмагу у центрі міста знайшли напівзруйнований підземний хід. Його швидко закидали землею, не сповістивши археологів [21, с. 48]. Як і в нашому випадку, точного фіксування об'єкту (заміри, фотографування, креслення) не було виконано.

На жаль, нерозуміння необхідності збереження історичної, культурної, археологічної та архітектурної спадщини було притаманне місцевим керівникам радянської доби. Задля захисту пам'яток виникає нагальна потреба у проведенні серед населення просвітницької роботи через засоби масової інформації, наукові та науково-популярні публікації, що є перщочерговим завданням музейників та небайдужих громадян маленьких історичних міст.

ПОСИЛАННЯ

1. Батуринська старовина: збірник статей Віктора Бондаренка / упор. Ю.А. Блажко, Л.Г. Кіяшко. – Ніжин, 2011. – 168 с.
2. Бєлінська Л, Звагельський В. Рання історія міста Кролевець // Нариси історії Кролевеччини. – К., 2002. – С. 13–26.
3. Бєлінська Л.І., Звагельський В.Б. Археологічні дослідження в Конотопі 1997–1998 років // Сумська старовина. Науковий журнал з історії та культури України. – Суми, 1998. – № III–IV. – С. 7–20.
4. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: теорія і практика історико-містобудівних пам'ятко-охоронних досліджень населених місць. – К., 2003. – 560 с.
5. Актуальні науково-методичні проблеми регенерації та музеєфікації «Городка» в Путивлі // Путивльський краєзнавчий збірник: Випуск 3 / Державний історико-культурний заповідник у м. Путивль. – Суми, 2007. – С. 4–19.
6. Вечерський В. Доля останньої архітектурної фундації гетьмана Івана Мазепи // Батуринські читання. 2007: Збірник наукових праць / За ред. О.Б. Коваленка та ін. – Ніжин, 2007. – С. 45–52.
7. Гурьев А. История города Кролевца. – Кролевец, 1914. – 36 с.
8. Кіяшко Л. Описи Батурина другої половини XVII–XVIII ст. // Батуринські читання. 2007: Збірник наукових праць / За ред. О.Б. Коваленка та ін. – Ніжин, 2007. – С. 106–112.
9. Коваленко В. Коли виник Батурин? // Сіверянський літопис. – 2016. – № 1. – С. 57–65.
10. Кравець М., Мицик Ю. З присяжних книг Ніжинського полку 1654 р. (Мена) // Сіверянький літопис. – 2002. – № 3. – С. 10–22.
11. Крипякевич І. Історія українського війська. Том 1. Частина 1, 2. Репр. Вид. 1936 р. (Львів). – К., 1993. – 288 с.
12. Кубійович В. Положення осель // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Репр. вид. 1949 р. – К., 1994. – С. 178–179.
13. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Т. 2: Полк Нежинский: материалы для заселения, землевладения и управления. – К., 1893. – 521 с.
14. Липа К.А. Під захистом мурів. – К., 2007. – 184 с.
15. Любарский М. Историко-статистический очерк уездного города Кролевца Черниговской губернии // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 173–188.
16. Мапа // КРКМ. – НДФ № 2249. – Мапа. Ксерокопія. 1805 р. –1 арк.
17. Мицик Юрій. З джерел до історії Сіверської України та Білорусі XV–XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2001. – № 3. – С. 52–64.
18. Олефіренко Н. Відкрито підземний хід Цитаделі // Слово гетьманської столиці. – 2008. – № 3. – С. 4.
19. Пам'ятки військової історії Північно-Західної Слобожанщини XVII ст. – Суми., 2011. – 346 с.
20. Павленко С. Загибель Батурина. 2 листопада 1708 року. – Чернігів, 1994. – 152 с.
21. Руденок В.Я. Печери чернігівської землі (Проблеми вивчення та збереження) // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини (Матеріали третьої науково практичної конференції). – Глухів, 2004. – С. 46–48.
22. Машинодрук аудіо запису Миколи Устимовича Сергієнка. Записав 20 липня 2005 р. Карась А.В. в м. Кролевець, вул. Червоноармійська, 16 // Кролевецький районний краєзнавчий музей (далі КРКМ), НДФ № 2239. –1 арк.
23. Машинодрук відео свідчення Сергієнка Миколи Устимовича. Записав 23 листопада 2016 р. Карась А.В., м. Кролевець, вул. Козацька, 16 // КРКМ,.– НДФ № 2242. –1 арк.
24. Сереженко М. Рештки підземного ходу // Маяк комунізму. – 1980. – 15 травня. – № 59. – С 4.
25. Сереженко Михайло Гнатович. Щоденник № 6. Вересень 1979 – грудень 1982. – 342 с. // Домашній архів Олени Михайлівни Сереженко. м. Кролевець.
26. Скрынников Р.Г. Россия в начале XVII в. «Смута». – М., 1988. – 286 с.
27. Стефанів З. Історія українського війська // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 97–103.
28. Шафонский А.Ф. Краткое топографическое описание Новгород-Северского наместничества, 1787 года. Уезд Кролевецкий // Черниговские губернские ведомости. Отдел второй. Часть неофициальная. – 1851. – К № 46-му. – С. 392–393.

Карась А.В. Подземный ход Кролевецкой крепости

На основе археологических и архитектурных исследований рассматривается проблема формирования и становления Кролевецкой крепости раннемодерного времени. Выделяется вопрос исследования подземного хода Кролевецкой крепости XVII–XVIII ст.

Ключевые слова: *история, археологические исследования, Кролевецкая крепость, подземный ход.*

Karas' A.V. The underpass of Krolevets fortress

On the basis of archeological and architectural researches the problem of formation and becoming of Krolevets fortress of early modern time is considered. Research of the underpass of Krolevets fortress of XVII–XVIII centuries question is allocated.

Key words: *history, archeological, researches, Krolevets fortress, underpass.*

01.03.2017 р.

УДК 930.2:271(477.52) «17»

Ю.А. Мицик
І.Ю. Тарасенко

МАТЕРІАЛИ ФОНДУ 148 ЦДІА УКРАЇНИ У КИЄВІ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПУСТИННО-ХАРЛАМПІЇВСЬКОГО ГАМАЛІЇВСЬКОГО МОНАСТИРЯ XVIII СТ.

В статті зроблено огляд матеріалів 148 фонду ЦДІАУК, присвяченого історії Пустинно-Харлампієвського Гамаліївського монастиря, заснованого гетьманом Іваном Скоропадським. Також подано найбільш цікаві документи з цього та інших фондів.

Ключові слова: *джерела, гетьман, Гамаліївський монастир, архів, монахи, козачество.*

Невеликому Пустинно-Харлампіївському Гамаліївському (певний час він називався Різдво-Богородицьким і був жіночим в передреволюційні часи) монастирю належить важливе місце в релігійному житті України козацьких часів. Зокрема тут знайшли свій останній притулок його покровителі – гетьман Іван Скоропадський, його дружина Анастасія Маркович і чимало представників цього роду. Невелика брошура, присвячена історії монастиря, була створена ще понад 150 років тому [1], причому дві третини її обсягу займали тексти джерел 1729–1734 рр.(листи Анастасії Маркович, її брата Андрія Марковича, київських митрополитів Варлаама Ванатовича, Рафаїла Заборовського, ігумена Германа Конашевича, уривки з щоденників Якова Марковича та Миколи Ханенка). Деякі документи з історії монастиря часом є в дореволюційних археографічних виданнях, як от публікаціях з фамільного архіву Сулим [2]. Тут були вміщені три листи кінця 1789 р. ієромонаха Христофора Сулими з Петербурга про його призначення архімандритом Гамаліївського монастиря та щоденник 1772–1817 рр. французькою мовою його брата Якима

Сулими, де йшлося про цю ж подію. Відзначимо, що обидва були випускниками Києво-Могилянської Академії (далі – КМА). Врешті монастиреві було присвячено кілька сторінок в класичному творі історика О.М. Лазаревського [3] (цей уривок було опубліковано нами в перекладі українською [4] і кілька рядків було приділено йому в фундаментальній «Настольной книге священно-церковно-служителя» [5]. В атеїстичні радянські часи про все, що стосувалося Церкви, майже не писалося, а те, що виходило з друку, в тій чи іншій мірі фальсифікувалося. Із здобуттям незалежності України посилився інтерес до заборонених сторінок вітчизняної історії і, зокрема, до минулого обителі [6], будівлі якої тепер використовуються як в'язниця. Історія обителі багато в чому не з'ясована, а пролити світло на події її минувшини можуть тільки архівні джерела.

Фонд 148 (Пустинно-Харлампіївський Гамаліївський монастир) є одним з досить помітних у збірці Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). У ньому міститься 214 справ за 1685–1786 рр. [7]. Хронологічно вони розподіляються таким чином: кінець XVII ст. – 62 справи; перша чверть XVIII ст. – 87 справ; друга чверть XVIII ст. – 10 справ; третя чверть XVIII ст. – 22 справи. Одна з причин поганого збереження джерел з монастирської історії пояснюється просто: пожежі 1738, 1795 та 1855 рр. Джерела нерівномірно розподілені по описах: у першому нараховується 203 справи, у другому – тільки 11 справ за 1763–1769 рр.

Спочатку розглянемо справи **першого** опису і при посиланні будемо вказувати лише їх номер. Основну масу (понад 140) складають купчі на маєтності (поля, сіножаті, гаї, млини, будинки, ділянки міської землі тощо), які на перший погляд не стосуються монастиря. Так, опис 1 відкривається купчою на «пляц» у Глухові, яка була дана міщанином Федором Гончаром Власу Котляру (№ 1). Наступний документ (№ 2) – це купча 1682 р. Секретії Струтинської на сіножать воронізькому жителю Стефану Ніжинцеву. Заповітом сестер Явдохи Заруцької та Марії Голуб у 1712 р. передавалася монастиреві частина млина на р. Єсмань (№ 66). Можна вирізнити й окремі групи документів. Так, 7 з них 1688 р. (№ 4–11) стосувалися майна воронізького протопопа Йосифа Лазаревича (млин на р. Шостці нижче с. Локоток, земля, сіножать). Це не тільки купчі й менові записи, але й універсал Івана Мазепи від 19(9).06.1688 р., яким дозволялося поставити згаданий млин на р. Шостці (№ 6) [8] і «фундуш» архієпископа Лазаря Барановича про це ж (№ 4). Останній документ вміщено в додатку (далі – дод.) № 1–2. Цілий ряд купчих (50!) стосувався майна значкового товариша Лазаря Матвійовича (№ 12–62). Це в основному купчі на сіножаті, причому одна з них стосувалася продажу займища на р. Шостці нижче с. Локоток Л. Матвійовичу згаданим священиком Лазаревичем (№ 23). Один з документів (меновий запис 1702 р.) стосувався очевидно сина останнього – ніжинського полкового судді Романа (№ 64). Деякі купчі присвячені володінням (земля, сіножаті, гаї в околицях Гамаліївки і Локотка), придбаним гетьманом Іваном Скоропадським, а потім переданим ним обителі. Ці дії пов'язані з тим, що обитель була взята гетьманом під особливий патронат у 1712–1713 рр. (всього 21 справа: № 67, 70, 71, 68, 71, 77, 78,79, 82, 83, 92-98, 101, 102, 104, 124). Ще більше справ (28) стосуються придбань дружини гетьмана – Анастасії (№ 75, 107, 114,115-122, 125, 126–130,137, 139–141, 144, 146, 147, 150, 160, 110, 185). До останньої купчої відноситься випис з глухівських ґродських книг про продаж старшинським родом Миклашевських маєтності в Новгороді-Сіверському (№ 108), а купча 1718 р. стосувалася ниви Івана Панченка, жителя Прилук (№ 122).

Їхнє знаходження в монастирському архіві пояснюється дуже просто. Купивши чи отримавши в дар якусь маєтність, братія старалась зберігати хоча б мінімум документації стосовно неї. Такий звичай міцно закріпився у діловодній практиці монастирів. Вона була певною гарантією збереження маєтностей у монастирській власності, бо ці документи могли використовуватися в численних судових процесах і бути додатковим аргументом на користь обителі. Інші купчі стосуються придбань, здійснених безпосередньо монастирем у 1745–1758 рр. (161–184, 186–191). Є й документи, які стосуються конфліктів монастиря з селянами й козаками (193, 194), з нащадками гетьмана (Яків Скоропадський та ін.) (№ 191–б). Так, у виписі з новгород-сіверських ратушних книг міститься скарга Семена Йосиповича про захоплення його «майдану» монастирем у 1720 р. (№ 134). Важливим є лист-скарга 1752 р. невідомого поміщика на свавілля підданих Гамаліївського монастиря, який стосується маєтності с. Лісконоги (№ 62 а).

Але на першому місці за значенням стоять універсали й листи козацької старшини, в першу чергу гетьманів. Першим з них є універсал Дем'яна Многогрішного 1669 р., яким підтверджувалися права мельників Сави та Яреми на млин на р. Шостці в с. Пирогівці (№ 3). Далі йдуть п'ять універсалів Івана Скоропадського 1713, 1720 р. Одним з них (№ 80) підтверджувалося право обителі на х. Бубновщину в Прилуцькому полку, другим – затверджувалися кордони монастирських землеволодінь з селами Марчишина Буда, Княжичі та Гирин (№ 65), третім – приєднувалися жителі с. Гамаліївки до Гамаліївського староства (№ 81), четвертим – розмежовувалися землі с. Гирино Глухівської сотні та монастирських сел Новгородського повіту у 1720 р. (№ 132), п'ятим – встановлювалися межі між селами Марчишина Буда та Гирин (№ 135). Три універсали Скоропадського наведені нами в додатку (№ 3, 4, 6). Ще група копій гетьманських універсалів та царських грамот (зокрема цариці Єлизавети) знаходяться у справі 81а, а у справі 198 зберігається копія грамоти цариці Єлизавети про пожалування монастирю сіл Марчишина Буда, Камінь та ін. Лубенський полковник Андрій Маркович надавав у 1715 р. дозвіл

монастиреві на встановлення млина на р. Сейм під с. Кам'яним (№ 90) (дод. № 5). Дуже цікавим є лист фундаторки монастиря – гетьманші Анастасії – до брата Андрія Марковича 1726 р., наведений у згаданій брошурі 1873 р., де вона просить виконати її бажання – перетворити Гамаліївський жіночий монастир у чоловічій, а черниць переселити в новий монастир на розсуд київського митрополита, старих же – поселити в Мутинському монастирі (№ 150-а). Тут же знаходиться лист-заповіт гетьманші 1729 р. з позитивною резолюцією київського митрополита Рафаїла Заборовського (№ 150-а) (дод. № 7).

Збереглося кілька документів, що відображають внутрішнє монастирське життя. Вони сконцентровані наприкінці опису. Це, насамперед, «доношения». У 1766 р. ченці писали київському митрополиту про отримання його указу щодо зняття архімандрита з посади за розтрату грошей (№ 191-а).У справі 191-г міститься «доношение» 1766 р. в земський суд Глухівського повіту з проханням видати монастиреві «видимус» з документів на маєтності наданих гетьманами Мазепою, Скоропадським та Апостолом через те, що їхні оригінали прийшли в «негодность».

Якраз внутрішнього укладу монастирського життя стосується більшість документів **опису 2**. Тут знаходимо скарги ченців на ігумена Давида 1767 р. (№ 8), чолобитну-скаргу ієромонаха Йосифа на ігумена Видубицького монастиря у Києві (№ 7). Є й документи кримінального змісту: справа про самовільний продаж землі в маєтності Дубовий гай ченцем Костровським (№ 9); про крадіжку монастирських грошей, за що група ченців висилалася з монастиря (№ 5); про арешт ченців та послушників, які вчинили напад на поштаря (№ 6); скарга монастирського Собору на київську духовну консисторію (!) за припинення нею судових справ про розкрадання ченцями монастирських грошей та про стягування з Софійського монастиря коштів за оренду вапнякового кар'єру, що належав Гамаліївській обителі (№ 4). Є справа й про порушення моральних норм: про співжиття начальника монастирського вапнякового заводу Гервасія з дружиною шинкаря Федора Раєвського (№ 1); є документи, що стосуються судових справ: довіреність ієромонаху Йосифу на ведення судових справ (№ 2), виписка з постанови прилуцького земського суду про припинення судової справи обителі проти генерального обозного Закревського (№ 3), «доношение» щодо судової справи з київським Софійським монастирем (№ 4). Деякі з них стосуються судових справ за маєтності, як от: справа про суперечку за землю й млин між монастирем і кількома старшинами (№ 3), в т. ч. й нащадком Скоропадського (№ 11). Окреме місце належить опису 1769 р. монастирського господарства (№ 10).

Слід відзначити, що джерела до історії Гамаліївського монастиря можна знайти і в **інших фондах ЦДІАУК**. Так, у ф. 1219 (фонд Скоропадських) знаходяться справи про пожалування маєтностей гетьманом І. Скоропадським [9], у ф. 128 (фонд Свято-Успенської Києво-Печерської лаври) – про призначення ієромонаха Іринея Фальковського архімандритом Свято-Харлампіївського Гамаліївського монастиря [10]. Але найбільше архівних справ знаходиться у величезному фонді 51 (Генеральна військова канцелярія – ГВК). Насамперед, це універсал 1713 р. гетьмана Івана Скоропадського, який розкриває історію перетворення скиту-пустині у монастир (дод. № 4); лист1738 р. керівників Малоросійської колегії, зокрема Андрія Марковича, до графа О. Рум'янцева щодо дозволу на винокуріння монастиреві (дод. № 8), чолобитну ченців Катерині II щодо видачі офіційних копій з гетьманських універсалів (дод. № 10) та початок опису 1769 р. монастиря і його майна, який складає цілу книгу (дод. № 11). В останньому ретельно перераховані дискоси, звіздиці, лжиці, хрести, кадила, ризи, книги (всього 72), карети, сани, худоба (12 корів, бугай, воли, телята, 2 цапи, вівці), птиця тощо. При описі хрестів відзначається бурштиновий хрест до митри, який залишився по смерті архімандрита Пафнутія. Опис же книг нотує переважно видання XVIII ст. київського (типографія Києво-Печерської лаври) та московського друку: Біблія, Євангеліє, Апостол, Часослов, Мінеї, Требник, Тріодь тощо. Але є і видання XVII ст.: Требник Петра Могили (1646 р.), Бесіди св. Макарія Єгипетського (Вільно, 1627), Псалтир (2 примірника) 1697 р., Трифологіон (Львів, 1651), Мінея 1696 р., Обід душевний (М., 1681), Вечеря душевна (М., 1684), «Камінь віри» Стефана Яворського 1730 р., «Служба трем Анастасиям» (Чернігів, 1718) тощо. Трапляються й рукописи, наприклад, літописець Димитрія Ростовського. Особливий реєстр присвячено книгам померлого ієродиякона Платона (всього 24). Дуже важливо те, що це видання, в основному, на іноземних мовах: латині, грецькій, італійській, німецькій; крім богословських тут містяться й твори Цицерона, граматика німецької мови тощо.

Серед інших справ в ЦДІАУК є майнові: про повернення у 1723 р. хорунжим Т. Смардовським частини млина, який був переданий монастиреві гетьманом Скоропадським [11]; кролевецьким сотником Г. Огієвським жита монастиреві [12]; скарга цього ж сотника на архімандрита Пафнутія, який захопив 13 відер горілки в шинку сотника в с. Мутин у 1751 р. [13]; розгляд у ГКВ у 1750 р. скарги архімандрита Пахомія Вітвицького на бунчукового товариша Кутневського, який намагався привласнити монастирське озеро з сіножаттю та про побиття ним ченців і підданих [14]; майнові суперечки між монастирем та козаками й селянами, як от у с. Макове у 1754 р. [15]; монастирем й селянами за риболовні озера під с. Лисконогами Новгород-Сіверської сотні у 1753 р. [16]; справа про розшук у 1749 р. двох монастирських підданих-втікачів [17].

Можна назвати й справу про будівництво монастирської дзвіниці у 1722 р. [18], справу 1753 р. про примушення працювати понад контракт на будівництві монастирської брами майстра Гаврила Граєвського [19], про пожежу в монастирі та його маєтностях у 1738 р. [20],

матеріали розслідування 1753 р. скарг ченців на архімандрита Пафнутія [21], листи ГВК до цього ж Пафнутія про повернення майна колишнього послушника – козака Пирятинської сотні Льва Чернявського [22], про приведення у 1750 р. до присяги гетьманові послушників [23]. У ф. 128 знаходиться справа 1799 р. [24] про призначення викладача Києво-Могилянської академії ієромонаха Іринея Фальковського архімандритом Гамаліївського монастиря (дод. № 12). Цю сюжетну лінію продовжують джерела інших архівосховищах, насамперед, **Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського** (далі – ІРНБУВ). Тут заходимо список ченців 1776 р., серед яких виявилася група незнаних досі вихованців КМА (всі – українці) [25]. Варто зупинитися на стислій характеристиці їхніх біографій. Це – Феодорит (1723 р. н.), що походив з полтавської купецької родини. Він свого часу закінчив КМА (курс богослов'я), потім п'ять років навчався в Німеччині. Пострижений в ченці митрополитом Тимофієм Щербацьким в грудні 1752 р., чернець Софійського монастиря. За рік його було висвячено в ієродиякони, а в кінці липня 1754 р. – в ієромонахи. 1761 р. за указом київської духовної консисторії засланий в Гамаліївський монастир для «исправления», причому в указі він названий лише монахом і мусив сплатити штраф. В Гамаліївському монастирі він, як звичайний інок, був «писменнных діл» майстом. Відзначалося, що він є «смирен и трезвенен» в поведінці, але через старість і слабкість здоров'я послушенства виконувати не може.

Наступним за списком йде ієромонах Геннадій Лузанович (1691 р. н.), уродженець Кролевця. З малолітства жив у Мутинській пустині (на північ від Конотопу на правому боці р. Сейм), потім навчався в КМА (закінчив піїтику) і знову повернувся до Мутина, де й прийняв постриг, став ієродияконом. Був переведений до Гамаліївського монастиря, де виконував різноманітні важливі послухи. В 1745 р. за указом київського митрополита Рафаїла Заборовського був направлений в Донський монастир у Москві. У 1753 р. повернений до Гамаліївської обителі, де 8 років був казначеєм та 7 років намісником. Характеризувався як чесний чернець, але через старість і слабкість здоров'я (з 1750 р. після хвороби безперестанно трусив головою) не міг нести послух і залишався духівником.

Третім був ієромонах Аггей, 1733 р. н., що походив з родини священика. Діставши домашню освіту, він продовжив навчання в КМА (закінчив риторику), у 1762 р. став ченцем Гамаліївського монастиря, згодом був висвячений у ієродиякона, ієромонаха. Характеризувався як добрий і тверезий, працелюбний, але запальний і помічений в «непотребностях».

Останнім з цієї групи є ієромонах Сиф (Соколовський), 1724 р. н., що походив із родини священика с. Мозаліївки Лубенського полку. Вчився в КМА (видно, в початкових її класах). У 1754 р. прийняв постриг і став ченцем Гамаліївського монастиря, виконував різний послух. Характеризувався позитивно, але мав проблеми зі здоров'ям.

Таким чином, документи фонду 148 є важливим джерелом з історії Гамаліївського монастиря, які дають можливість реконструювати минуле обителі, особливо соціально-економічну сферу, розкривають її роль як духовного і культурного центру Сіверщини XVIII ст.

Додатки

№1–2

1688, серпня 30 (20). – Чернігів. – Фундуш чернігівського архієпископа Лазаря Барановича

«Лазар Баранович млстию Бжею православный архиепскп черніговский и новгородский.

Ознаймуем кождому потребуючому о том відати, иж пречстный отц Иосиф Лазаревич, прототопопа вороніжский, міючи дозволене от ясне велможного млсти пна Иоанна Мазепи, гетмана Войск их црского пресвітлого величества Запорозских, построити себі коштом власным новую греблю нижей села Локотков против маетности ншой архиепскпской, зовомой Ображіевка, на реці Шостці, которой берег ку ншему прилеглий ест кгрунтові, просил и нас, пастыра, о блгословение и позволене на строение тоей новой греблі; яко теды в каждых окказиях, так и в том волею ясне велможности его млсти пна гетмана згажаючися, блгословляем ему, пречстному отцу протопопі, на вышреченном місцу греблю и на ней млын, а при нем и дворец на кгрунті ншем построити з тим однак докладом, абы по совершении того млына, невозбранно было на потребу двору ншего без черги и без мірочки в оном молоти, а в уживаню вшеляких з того, власным его коштом з построенного млина, походячих пожитков, абы ні от кого так з дозорців маетностей ншых, яко и з инших людей тепер и в напотомные часы , жадной не міл он, отец протопопа, прешкоды, сим листом ншим пилно варуючи , тот же при звыклой печати ншей архиерейской, подписом руки власной ствержаем.

Писан в мнстыру катедралном черніговском року 1688 августа 20 рукою власною».

(ЦДІАУК, ф. 148, оп. 1, № 4. Оригінал завірений особистим підписом Л. Барановича і печаткою, яка чудово збереглася. Запис на звороті «Фундуш Лазара Барановича на Лазаровку»)

№ 3

1713, грудня (листопада 25). – Гамаліївка. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского гетман Иоанн Скоропадский.

Вам, войтом биринскому и всім тамошним мужам нехай будет відомо, любо до сего часу належалисте до волости нашой Шептаковской и в всем старості тамошнему были послушними, однак поневаж в селі Гамаліївці за малолюдствием не маш кому повинннностей дворових отдавати, теды приказуем вам, абысте отсема належали до старости нашого гамаліївского и всякое щоколвек он вам

загадает, отбували послушность. А мы приказали старості шептаковскому, жебы он впредь жаднего до вас не міл діла, алебысте належали до двору нашого гамаліївского и в нем всем старости тамошнему послушали.

Дан в Гамалївці ноеврия 25 року 1713.

Звышменованный гетман Иоанн Скоропадский».

(ЦДІАУК, ф. 148, оп. 1, № 81. Оригінал завірений особистим підписом гетьмана і печаткою)

№ 4

1713, грудня 12 (1). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського

«Пресвітлійшого и державнійшого великого гдря его црского сщеннійшого величества Войск Запорожских обоих сторон Дніпра гетман Иоанн Скоропадский.

Всей обще старшині й черні Войска его црского прсвітлого влчтва Запорожского, а зособна панам полковникам Ніжинского, Стародубского и Прилуцкого [полков] з старшиною их полковою, сотникам, атаманам городовим зо всім старшим и меншим товариством, войтам з посполитими тих полков людми, и кому бы колвек тепер и в потомные часи відати належало, сим нашим універсалом ознаймуем: поневаж не от тепер малжонка наша пані Анастасия Марковна за сполним нашим совітом и согласием положила в своїм намірениї обіт монастир дівический (где бы имя Преблагого Бга ншего было блжимо и безкровная о многолітном пресвітлого монарха нашого всемлстывійшого гсдря здравиї и црствованиї приносилася жертва, своїм коштом новосоздати и в нем инокини побожного жития, сколко возможно будет, населити, а нні за благословения ясне в Бзі преосвященного его млсти отца Иоасафа Кроковского, митрополита киевского, галицкого и всея Малыя Россиї, архипастира нашого, хотим тот свой обіт самим скутком привести во исполнение й містце уже до фундациї того монастира способное, именуемое Харлампиева Пустинка, в полку Ніжинском в уезді Вороніжском при речці Шостці найдуючоеся, избравши, млыни з прочиїми кгрунтами до оного власною суммою покупила, а именно млын на ріці Шостці о пяти колах з приналежними до него кгрунтами, гаями и сіножатми, як ся в своем міют положеню окопаними, в селі Ображиевці дворец с садом и з винницею, сіножати, називаемие Духаровскые, (на которих и місце до занятя греблі волное) на реці Ивоті будучые, другий млын на реці Османі о пяти колах з прилеглим до него кгрунтом, также и власний свой отеческий хутор, именуемий Дубогаевский, в полку Прилуцком з людми, там же на купленных кгрунтах поселенними, з приселками, до него належними, як то Яблоновцем, Білошапками, Демяновкою, Сергіевкою й двома Дівичками, отдала и желала нас дабысмо так тые покупленные кгрунта до помянутой новосозидаемой обытели нашим гетманским подтвердили універсалом, яко и села на сей час двору нашому прислушаючые в уезді Глуховском Марчишину Буду и Мутин над рікою Сеймом з озерами, Паліевку в Вороніжской и Бирин в Новгородской сотнях обрітаючиеся, а к тому и в полку Прилуцком хутор, називаемий Будновщина, при степу з пахатним полем и сінокосами [по] изміннику Горленку оставшийся во владение законницям в той обители мешкати міючим, надали, чим бы они не толко при началі поселения, але и в потомние віка своего жития в пищи и одіяниї могли міти доволство. Теды мы, гетман, до того доброго иле ку умноженню хвали Бжой и болшому имени Его стаго прославлению сочиняючогося малжонки нашей намірения и желаниа склонивши и наше соизволение, видаем сей наш універсал, которого повагою яко всі вишвиражение купленные млыни, гай, сіножати, прочые угодия и хутор Дубогаевский, з поселенними там на купленных кгрунтах людми, и з помянутими приселками вздолное (?) помянутой ново блговолением Бжиїм сооружаючойся обытели ствержаем владіние, так з особливой нашой хрстианской ку церквам и обытелем стим и возвишению в (...)* чести Бжой горливости и вишъписанные двори нашому прислушаючые маетности з приналежачими до них кгрунтами и угодами и хутор горленковский Будновщину з полем пахатним и сінокосами тому ж новому монастиреві надаем и офіруем. Відаючи прето всяк о таковой волі нашей, абы ніхто з старшини и черні войсковой и посполитих людей, когда пособит Бог тую обител зо всім устроїти и законницам там жити, жадной оным в волном и спокойном всіх тых кгрунтов и маетностей заживаню и в отбираню належных з ных приходов и пожитков чинити перешкоди и перепони не сміл и не важился. Войти зас помянутих сіл Марчишиной Буди, Мутина, Паліевки и Бирина з посполитими людми должние будут до тое же обытели всякое отдати послушенство и повинност, упоминаем и рейментарско пилно приказуем.

Дан в Глухові декаврия 1д. року 1713.

Звышменованный гетман рукою власн[ою]».

(ЦДІАУК, ф. 51, оп. 1, № 80. Оригінал завірений особистим підписом гетьмана і печаткою, яка погано збереглася. У Ф. 148, спр. 81-а зберігається копія універсалу 1765 р., завірена сургучною печаткою)

№ 5

1715, травня 24 (14). – Глухів. – Універсал лубенського полковника Андрія Марковича

«Року тисяча сімсот пятогонадцят місця мая четвертогонадцять дня.

Я, ниже подписанний, кому бы колвек о том відати належало, сим моїм рукоданним писанием відомо чиню, иж любо не от тепер одержавши рейментарский ясневелможного его милости пана гетмана по его ж особливой добродітелной ласце універсални фундуш, хотілем по оном на реці Сейму под селом Каменем греблю гатити и млыни устроїти, однак же от того занятия міл быти подтоп млына на реці Клевені, не барзо далеко вгорі в селі впадаючой, найдовавшимъся,

посесорі оных пп. Андрей Лизогуб, сотник конотопский, и Федор Данилович, сотник батуринский, надолзі того мні не допускали исполнити намірения. А тепер поневаж зас доброволним нашим з тими ж пп. сотниками уговором, согласием и поміркованем так сталося, что на помянутом на Сейму под Каменем містцу греблю своїм власним коштом уфундовалем, и они на готовую уже без жадного своего прикладу, кромі построеня своїх же кліток з млинами, от Клевені перенеслися и там же повишей вираженном уговору сполне зо мною млыни побудовати. Теды я от моей сторони, яко перший власний тоей греблі фундатор, з доброй волі, а не з якого примусу ради единого дшеспсителной ползи приобрітения на потребу новосоздающойся обытели стой дівичой, именуемой Харлампиева пустинка, даю моц и позволене фундаторці тоей же обытели, рожоной моей ясневелможной добродійці еї милости паней Анастасиї Марковні Иоанновой Скоропадской, гетмановой, там же на помянутой новофундованой мною Каменской греблі клітку одну о трох колах построити. В чом жебы отнюдь жадного ні от кого не было препятия и трудности. Для лучшаго достовірия и твердости за подписанием власной моей руки и притисненем печати далем еї панской велможности сие мое писание.

В Глухові року и дня вышей менованных.

Его црского прсвітлого влчства Войска Запорожского полковник лубенский Андрей Маркович».

(ЦДІАУК, ф. 148, оп. 1, № 90. Оригінал завірений особистим підписом А. Марковича і печаткою, яка чудово збереглася. На звороті документа записи: «Універсал од пна полковника лубенского на клітку млина в селі Камені будучого данний построит о трох колах» та «До Гамаліевской обителі надлежит»)

№ 6

1718, лютого 4 (січня 24). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського

«Пресвітлійшого и державнійшого великаго гдря его царскаго свщеннійшаго величества Войск Запорожских обоих сторон Дніпра гетман Иоанн Скоропадский.

Всей обще старшині й черні Войска его ж царского прсвітлого влчства Запорожского, а зособна панам полковникам Ніжинскому, Стародубовскому и Прилуцкому з старшиною их полковою, сотникам, атаманам городовим и сілскім зо всім старшим и меншим товариством, войтам з посполитими тих полков людми, и кому бы колвек тепер и в потомние часи о том відати належало, сим нашим універсалом ознаймуем: яко перед сим одержалисмо милостивое монаршое царского пресвітлійшаго величества в премощнійшой грамоті изображенное по прошению нашом благоволение на построение за сполным з малжонкою нашею панею Анастасиею Марковною совітом и согласием общежителной законнодівичого стану обстели, прозиваемой Харлампиева Пустинка, в полку Ніжинском в уезді Вороніжском при річці Шостці найдуючойся, якая уже на честь и хвалу во Тройци Святой славимого Бга и пречистой Бгоматери всепоспішествующим его ж Божественным пособием от иміния нашого сооружается и в совершенство приходит. Так хотячи, дабы тая ж обытел в потомные бытия своего времена в пищи и одіянии законницам, в ней побожне живущих, особливое к належи той вигоді иміла доволство, вновь покупленные от нас власною суммою сполне з супругою нашею и лекгациею наданные, а в правах и купчих записах подробну описанные кгрунта для лучшой кріпости и твердого оных содержания, сим нашим конфирмуем універсалом в вікуистое и спокойное навсегда помянутой стой обытели владіние: а именно на реці Сейму дві колі млыва, едно в нових млынах, другое в селі старой в уез[д] і Конотопском, два млыни, один на річці Османі о двох колах мучних, третем ступном и четвертом валюшном з хутором, з полями, сіножатми, гаем и перелісками в сотні Вороніжской, а другий под селом Локотками на річці Шостці о двох колах мучних, третем ступном з принадлежащими до него полями, гаями, сіножатми, хутором и дворами зо всіми осідлостями також иншие млыни, один на той же Шостці в селі Макові з двором, полями, гаями, пущею й прочими многими до того належними угодиями, другий в селі Паліевці з двором, и з садом, третій млын Гутянский, а там же и Гуту з хуторами Борщовець и Запятницкого именуемим, з окопами, сіножатьми и полями пахатними, як ся в своїм міют положенью ограниченними, особливе в ключу Мутинском на Сейму ж млын о трох колах, в селі Камені построенный, ограниченье степов и прочиих кгрунтов, да Дубогаевского хутора належних, чрез пп. Ивана Даровского, господара двору нашого, и Михайла Мовчана, асаула полкового прилуцкого, учиненное. А зверх тоей от нас сполне з панею малжонкою нашею учиненной купленних кгрунтов лекгации, по горливости христанской з особливого респекту нашого надам и офіруем тоей же стой обытели в маетност села в полку Прилуцком Вечорки и Ковтуновку, в уезді Мутинском село Камень, до двору нашого прислушаючое, в сотні Новгородской Роговку и Пушкарі з озерами, прозиваемими Камянскими, також иншые озера в Отчинском, Пушкаровском, Хилчанском, Биринском, Лізконозском, Лінковском, Каменском и Новгородском грунтах будучие, села Маков и Локотки з принадлежитостями и сіножати, именуемые Пашовичи в уезді Вороніжском обрітаючыеся, з прочиими всіми до вышвыраженных сіл належними пожитками. За чим відаючи всяк о такой волі нашей, абы ніхто з старшини и черні войскових и посполитих людей пререченним того монастыря дівичого законницям в владіниї и вольном заживанию всіх покуп ленних и наданных от нас вишвираженних кгрунтов и маетностей, жадной перешкоди и трудности чинити не важился войти зас тих же сіл Вечорок, Ковтуновки, Каменя, Роговки, Пушкаров, Макова и Локоток з посполитими людми (кром козаков,

которий ненарушне при своих волностях заховани быти мают) должни будут до тоей же святой обытели всякое отдавати послушенство и повинность міти хочем, упоминаем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові януария 24 д. року 1718.

На подлинном подписано тако: Вышменованный гетман рукою власною

1765 года марта ___го дня по опреділению генералного войскового суда, сия копия універсала с подлінним універсалом свидітелствована. А по освидітелствованию в том універсалі явилось на подчищенном, на четирнадцятой строкі написано: один да протчими едним характером чорнилом и в засвидітелствование о том и точной того універсала копиї за подписом генералного войскового суда и печатью сию копию монастирю Гамаліевскому в сохранение подлинного універсала для вероятия к представлению по надобностям в судах выдана.

Генералний судия Александер Дублянский.

Бунчуковий товариш Василий Полуботок.

Бунчуковий товариш Владимир Губчиц.

Обозний полковий прилуцкий Яков Огранович.

Сотник басанский Иван Нестелий.

Сотник олишевский Васил Пригара(?)

Сотник чорнуский Яким Христич

Сотник опошанский Лев Биковський.

(…)* войскового судя Васил (…)*».

(ЦДІАУК, ф. 148, оп. 1, № 81-а. Копія 20.06.1765 р., завірена сургучною червоною печаткою)

№ 7

1733, липня 7 (червня 26). Резолюція київського митрополита Рафаїла Заборовського на листі Анастасії Маркович до брата, лубенського полковника Андрія Марковича від 25(15).12.1729 р. про заснування Гамаліївського монастиря

«Таковое завещение доброразсудное, благополезеное и приятное Гду Бгу блженныя и достойныя памяти АнастасиїМарковны, ясневелможной ншей гетмановой Скоропадской, волею ншего архиерейскою пастырско утверждаем и потому всему завіщанию быть непремінно укріпляем. Аще же что з наданного всего добра от покойной ясневелможной пні гетмановой Анастасиї в тот Харлампиевский Гамаліевский мнстр кто взял, отнял и завладіл движимого и недвижимого или впред дерзнет кто монастырское добро Гамаліевскому мнстревими утвержденное грамотами монаршими, універсалами и купчими, отнимать и завладівать, такий яко грабитель монастырских добр и противник правилам стих отц, праведний суд Бжий и Его Бжие отпущение да восприимет.

СмиренныйРафаїл, архиепископ киевский, 1733 июня 26 дня».

(ЦДІАУК, ф. 148, оп. 3, № 150-а. Копія другої половини XVIII ст. Сам лист А. Маркович надрукований в брошурі: Описание Гамалеевского Харлампиевскаго монастыря. – Чернигов, 1873. – С. 14–18)

№ 8

1738, жовтня 27 (16). Лист Генеральної військової канцелярії до генерал-аншефа Олександра Рум'янцева щодо дозволу винокуріння Гамаліївському монастиреві

«По указу ея императорского величества генерал-аншеф и кавалер Румянцев с присутствующими енералной войсковой канцеляриї члены слушали доношения архимандрита началника мнстря Гамалиевского Софрония Мигалевича с прошеньем о учинениї позволениа при обытели Гамалиевской, какая Бжиїм допущением огнем розоренна ради оного на два ножма (?) вино курить, з чего би можно было разоренную обытел подчинят и для работников иміт препитание и награждение. А понеже без поставки указанного в магазейни провианта по силі височайшого ея императорского величества состоявшогося и нам читанного прошлого апріля 27 д. сего года указа позволения тому винокурения чинит войсковая енералная канцелярия. Дерзости же иміет того ради согласно приказам в вишеписанним силі к оному архимандриту писат.

Октября 16 д. 1738 год

Симеон (…)*

Андрей Маркович

Михайло Забіла»

ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, № 6934. Тогочасна копія

№ 9

1752, не раніше літа. – Лист-скарга невстановленої особи до архімандрита Спаського монастиря в Новгороді-Сіверському або Свято-Харлампіївського монастиря в Гамаліївці

«До отца архимандрита гамаліївского.

В Бзі преподобнійший мсці отче архимандрит мнстря Сто-Спаского новгородского, мой надежный благодітель.

Села Лісконогов, которие мні по превысочайшой ея и(мператорского) вел(ичества) милости, а по блгоразсмотрению ясневелможного высокоповелителного гсдна Малой Росиї обоїх сторон Днепра Войск Запорожских гетмана и разних ординов кавалера его высокографского сиятелства Кирила Григориевича Разумовского за мої долголітные вірные службы пожаловано мні в вічное владіние со всіми к оному принадлежностями и всіми угодиями; атаман Еремій Юдицкий с товариством и войт Каленик Банный с посполитими поданним своїм февраля 18 д. настоящаго 1752 году доношением представили мні, яко в их лісконозких грунтах иміются озера, прозиваемые Речище, Попелин, Осное, Глушица, Коричев и Агба, в которие же озера прадіды, діды и отци их сами с посудом, то ест с сітми и з бродниками для ловли рыбы, свободно вездили, толко де за покойного гетмана Скоропадского будучие на стану Роговском неволничие начали их обижат и посуд забират, а послі и мнстря Гамаліївского послушники на том же стану Роговском зостаючие, немалые де им же, лісконозцам, стали чинит обиды и озлобления, яко то во время літнее тягнут

невод, сінокосные их травы вибивают, а в зимы сіно з стогов забирают, и в таких своїх обидах и грабителствах просили о защищениї. Да села ж Юхнова поддание мої Яков и Васил Чулосенки також доношеним своїм мні (?) обявили, что де дядько (?) оного Павла Бута, который отческом их едином грунты и измер, завладіл мнстр Гамаліївский в селі Юхнові двором, двома огородами из садом невідомо почему. А яко права малороссийскиї повелівают, да и самая кажет слушност, чтоб нихто ни у кого ничего безправно и самоволно не отнимал, не грабил и не отбирал. Так я понеже тім селом по превысочайшей монаршой милости и жалованю его ясневелможности естем настоящий владілец, каптуючи же вашей высокопревелебности почтенную персону в своей особливійшей обсервації, прошу без всяких клопот о всем вышписанном на сие ретелний ко мні учинит писменный отвіт, почему так в озера и в сінокоси им (?), лісконовцам, діется обида от становних мнстирских роговских, яко и о завладінном в Юхнові дворі вышеупомянутой и еслы на то все іміются в обытели стой якие кріпости, сообщити ко мні копиями для разсмотрения, дабы могл порозуміти, в яком опреділениї тое село Лісконоги в своем владініиї содіет (?)».

(ЦДІАУК, ф. 148, оп. 1, № 62-а. Тогочасна копія або чернетка)

№ 10

1766, вересень (?). – Чолобитна ченців Свято-Харлампіївського Гамалівського монастиря цариці Катерині II

«По титлі государевой.

Бють челом епархиї Киевской мнстира Пустинно Харалампиева Гамаліевского архиепископ Давид с братиею. А в чем наше прошение, тому слідуют пункти:

1. Умершим малороссийским гетманом Иваном Иллічом Скоропадским данныя мнстрю Пустинно Харлампиеву Гамаліевскому універсали на разние маетности, села и деревни со всіми к оным принадлежностми утверждающие, как в оных изображено, еден в 1717 декабря 1 д., другой 1718 годіх генваря 24 числ, да третий 1720 году ноября 27 за ветхость и употребление частое к ділам начали приходить в порчу и уже на сгибинах мало бумага проламана, почему еден на обороті белом подклеен.

2. Впредь будущие ж времена могут притти оные универсалы за употребление к ділам в болшую еще порчу, с чего от противных сторон чаять можно не подлежащих споров и напрасных мнстрю волокит и затруднений, а затім ділам приостановления.

И дабы высочайшим вашего им[ператорского] в[еличеств]а указом повелено было сие наше челобите в юстиц коллегиї приняв, записать в книгу, а вышеписанные универсалы напечатать на паргаменті со свидітелствованием подленных выдать в мнстр Гамаліевский за печатю и подписом рук оной юстиц коллегии видимуси.

Писал сию челобитную пп.1766 году сентября __д.

Просим вашего им[ператорского] в[еличеств]а о сем нашем прошениї учинить в рішение».

(ЦДІАУК, ф. 148, оп .2, № 11. Тогочасна копія. Внизу документа є запис іншою рукою: «Боже благослови и дай в час добрый»)

№ 11

1769 р. – Гамаліївський монастир. – Початок опису Гамаліївського монастиря й монастирського майна

«[…]В оном церквей:

1. Соборная. храм Рождества Пресвятой Бцы, большая с четырма пределами да внизу один на правой стороні: святой великомученицы Варвары, другой на лівой стороні собор святых дванадесяты апостолов, да на хорах два ж: на правой стороні Иакова исповедика, а на лівой святителя чудотворца Николая.

2. Церковь в трапезі каменная ж небольшая, храм стаго свщенномученика Харалампия о едном престолі.

3. Церковь под колокольнею каменная малая храм Вознесения Гдня о едном престолі…[…]»

№ 12

1799, лютого 18 (7). – Київ. – Справа про призначення викладача Києво-Могилянської Академії ієромонаха Іринея Фальковського архімандритом Свято-Харлампіївського Гамаліївського монастиря

«Дело по сообщению киевской духовной дикастерии о произведении киевской академии учителя соборного иеромонаха Иринея во архимандрита Черніговской епархии во второклассный Гамалиевский монастырь

1799 года февраля 7 дня внутри лавры.

Из киевской духовной дикастерии Киевопечерския лавры в духовный собор.

В исполнение указа святейшаго правительствующаго синода его великопреосвященствам синодальным иер(…)* митрополитом киевским и галицким киевопечерския лавры священноархимандритом и ордена святого апостола Андрея Первозванного кавалером полученного, которым в великокиевской академии богословия учитель соборного иеромонаха Иринея произведен во архимандрита Черниговской епархии во второклассный Гамалеевский монастир. Оной учитель сего февраля 6 дня его высокопреосвященством в сан архимандрита произведен и вследствие оного святейшаго синода указа оставлен по-прежнему в академии учителем, о чем в святейший синод отрепортовано и для ведома в духовной Киевопечерской лавры собор, поелику он, Ириней, в лавре щитался соборным иеромонахом, сообщается сим и в киевскую академическую правление послать указ, в Черниговскую дикастерию сообщено (?)

1799 года февраля 7 дня.

Киевоподольской Набережно Николаевской церкви (…)* Матфей (…)*.

Секретарь Павел Казаков (?).

Коллежский регистратор Павел Еродиев

Из киевской духовной дикастерии Киево-Печерской лавры в духовный собор».

(ЦДІАУК, ф. 128, оп. 1, № 184. Оригінал)

ПОСИЛАННЯ

1. Описание Гамалеевского Харлампиевского монастыря. – Чернигов, 1873. – 36 с.
2. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVII в. – К., 2009.
3. Описание старой Малороссии (Нежинский полк). – К., 1893. – С. 351–354.
4. Протоієрей Юрій Мицик. Описи монастирів Сіверщини у класичному творі О.М. Лазаревського // Православний вісник Київського Патріархату. – 2013. –№ 9 (вересень). – С. 45–48.
5. Настольная книга священно-церковно-служителя. – М., 1993 (репринтное издание 1913 р.). – Т. II. – С. 1561.
6. Ковалевська О. Забетонований пантеон // Український тиждень.– 2017. – № 5 (481). – С. 44–45.
7. Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве. Путеводитель. –К., 1958. – С. 242.
8. Цей універсал було надруковано І.І. Бутичем:Універсали Івана Мазепи 1687–1709. – К., Львів, 2002. – № 82.
9. ЦДІАУК, ф. 1219, оп. 1, № 17.
10. ЦДІАУК, ф. 128, оп. 1 загальночерн. спр. 184.
11. ЦДІАУК, ф. 51,оп. 3, № 899, 903.
12. ЦДІАУК, ф. 51,оп. 3, №10984, арк. 1–6.
13. ЦДІАУК,ф. 51,оп. 3, №.10986.
14. ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, № 10482, арк. 1–5.
15. ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3,№ 12453.
16. ЦДІАУК, ф. 51,оп. 3,№.11448,арк. 1–3.
17. ЦДІАУК, ф. 51,оп. 3, №. 10036.
18. ЦДІАУК, ф. 51,оп. 3, № 342.
19. ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3,№ 11931, арк. 1–7.
20. ЦДІАУК, ф. 51,оп. 3, № 6934.
21. ЦДІАУК,ф. 51,оп. 1, № 1029.
22. ЦДІАУК, ф. 51,оп. 1, №1026.
23. ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, № 10482, арк. 1–5.
24. ЦДІАУК, ф. 128, оп. 1, № 184.
25. ІРНБУВ, ф. І, № 61725.

Мыцык Ю.А., Тарасенко И.Ю. Материалы фонда 148 ЦГИА Украины в Киеве как источник по истории Пустынно-Харлампиевского Гамалиевского монастыря XVIII в.

В статье сделан обзор материалов 148 фонда ЦГИАУК, посвященный истории Гамалиевского монастыря, основанного гетманом Иваном Скоропадским. Также поданый наиболее интересные документы из этого и других фондов.

Ключевые слова: *источники, гетман, Гамалеевский монастырь, архив, монахи, казачество.*

Mytsyk Yu.A. Tarasenko I.Yu. Materials of the Fund 148 of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev as a source on the history of the Desert-Kharlampievsky Hamaliiv Convent of the XVIII century

The article reviews the materials of the Fund of The Central State Historical Archives of Ukraine, dedicated to the history of the Hamaliiv Convent, founded by Hetman Ivan Skoropadskyi. Also the most interesting documents from this and other funds were submitted.

Key words: *sources, hetman, Hamaliiv convent, archive, monks, Cossacks.*

09.04.2017 р.

УДК

В.І. Мезенцев

КЕРАМІЧНІ РОЗЕТКИ З ДЕКОРУ ПАЛАЦУ І. МАЗЕПИ В БАТУРИНІ: КОМП'ЮТЕРНІ РЕКОНСТРУКЦІЇ ТА КИЇВСЬКІ АНАЛОГІЇ

У статті на основі знайдених фрагментів керамічних полив'яних розеток розглядаються їх орнаментація й розміри та прийом оздоблення цими деталями фасадів резиденції гетьмана І. Мазепи в Батурині. Публікуються комп'ютерні реконструкції шести типів цілих розеток та проводяться порівняння з київськими зразками. Аргументується версія про триповерховість і надзвичайне багатство, різноманітність та київське походження керамічного декору палацу.

Ключові слова: *Батурин, Гончарівка, палац І. Мазепи, керамічні розетки, комп'ютерні реконструкції, аналогії у Києві.*

Історики архітектури вважають прийом оздоблення екстер'єрів мурованих церков керамічними полив'яними розетками однією з самобутніх особливостей зодчества Гетьманщини [1]. Пояси цих барвистих деталей збагачували побілені стіни, надавали певний ритм і національний колорит українським бароковим спорудам. Дослідники гадають, що розетки були головною прикрасою фасадів палацу гетьмана Івана Мазепи на околиці Батурина Гончарівці [2].

В раніших статтях автора, Юрія Ситого та Людмили Мироненко, присвячених різним керамічним деталям того палацу, побіжно розглядались деякі фрагменти й типи розеток, знайдені в ході розкопок його залишків у 2004–2010 рр. [3]. Ця праця є першим спеціальним дослідженням розеток палацу Гончарівки. Вона детально розгляне повнішу колекцію фрагментів тих виробів, знайдених під час розкопок решток Мазепиного маєтку в 2004–2013 рр., на основі їх фотографій автора та поточнить і доповнить висновки попередніх студій. Тут повніше опубліковані знімки таких знахідок та нові досконаліші комп'ютерні реконструкції відомих натепер шести типів розеток гетьманської резиденції, виконані членом Батуринської археологічної експедиції, художником Сергієм Дмитрієнком (Чернігів), під керівництвом автора 2017 р. Уперше порівнюються відтворені розетки Мазепиного палацу та ранньомодерних будівель Києва. Автор спирається на свої візуальні обстеження автентичних розеток, що збереглись на архітектурних пам'ятках та в музеях Києва, на їх опубліковані та архівні світлини XIX – початку XX ст. Тут надруковані його фото восьми репрезентативних київських зразків XVII–XVII ст. (рис. 2, 3, 5).

Розкопки Мазепиної садиби на Гончарівці почала Чернігово-Сіверська експедиція Інституту археології НАНУ та Чернігівського національного педуніверситету ім. Т.Г. Шевченка (ЧНПУ) в 1995 р. У 2003–2013 рр. їх плідно продовжила Батуринська українсько-канадська археологічна експедиція за участі автора [4]. Її очолюють наукові співробітники Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя ЧНПУ к. і. н.

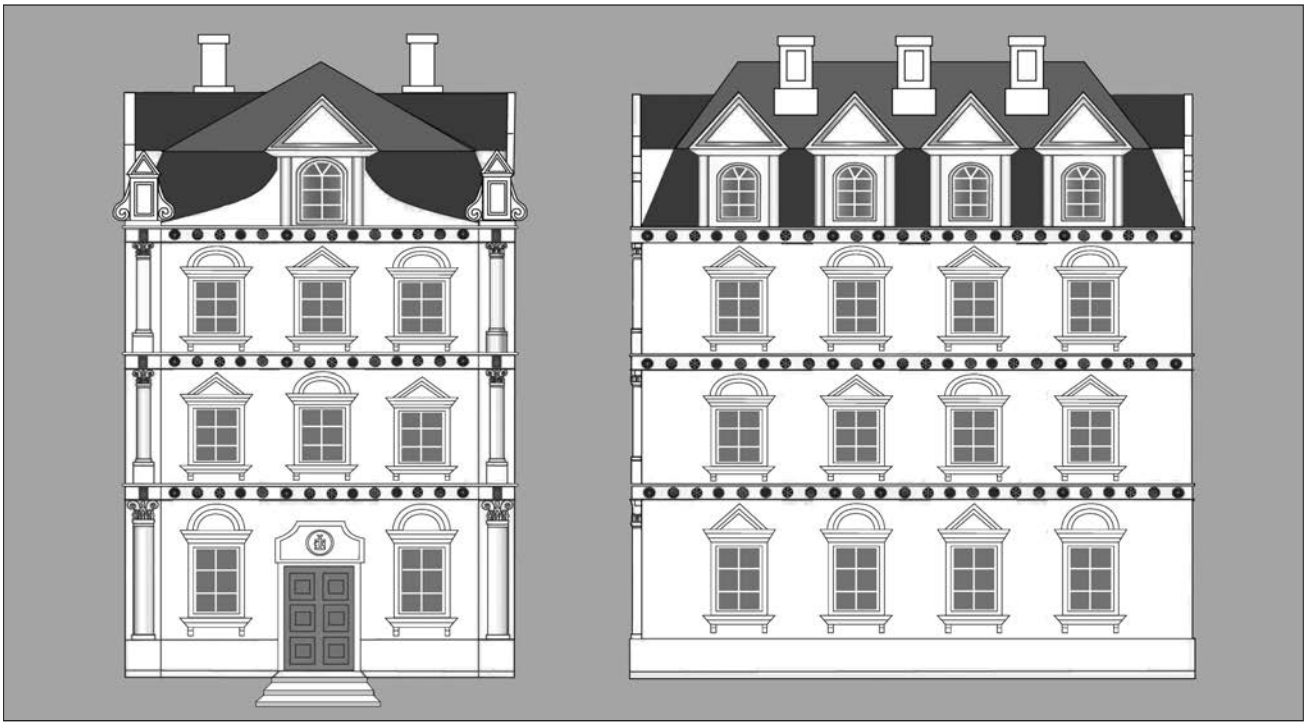

Рис. 1. Головний та бічний поздовжній фасади палацу І. Мазепи на околиці Батурина Гончарівці до 1708 р. Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2016 р.

Вячеслав Скороход та Юрій Ситий. Автор є виконавчим директором проекту історико-археологічного дослідження Батурина при Канадському інституті українських студій Альбертського університету.

Перед 1700 р. І. Мазепа побудував прегарний мурований палац на передмісті Гончарівці й переніс туди свою головну резиденцію з замку-цитаделі Батурина. Під час зруйнування міста царською армією у 1708 р. палац було пограбовано й спалено.

На базі аналізу матеріалів археологічних досліджень його фундаментів і розвалів стін, письмових джерел та малюнку руїн Мазепиної резиденції в Батурині з колекції Фридриха-Вільгельма фон Бергхольца 1744 р. у Національному музеї Стокгольму дослідники відтворили план, габарити, архітектурне розв'язання та декор споруди. Автор докладно розглянув будівельну техніку, архітектуру, зовнішню орнаментацію та конструкцію підлог гончарівської вілли, їх походження та аналогії в серії раніших статтей [5]. Спільно з С. Дмитрієнком він підготував гіпотетичні комп'ютерні реконструкції екстер'єру та дев'яти типів мощення підлог цієї споруди (рис. 1).

Разом з північною прибудовою довжина палацу становила біля 20 м, ширина – 14,5 м. Знавець зодчества козацької України Володимир Ленченко на основі опублікованого ним малюнку руїн Мазепиної резиденції в Батурині 1744 р. підрахував, що висота будинку з покрівлею сягала 25 м [6].

Більшість дослідників і автор вважають, що палац мав три поверхи, мансарду і підвал [7]. За вказаним малюнком та археологічними даними, наріжжя чільного фасаду на кожному ярусі прикрашали цегляні півколони чи тричетвертні колони діаметром/шириною близько 30 см з різьбленими кам'яними коринфськими капітелями. Колони спирались на високі п'єдестали і символічно підтримували антаблементи з профільованими карнизами, які відокремлювали й вінчали кожний поверх. Первинно ордерні елементи були пофарбовані червоно-рудою вохристою фарбою, а пізніше побілені вапном. Цілковито потинькованим і побіленим палац Гончарівки дійшов до розорення Батурина 1708 р. [8].

Вірогідно, на замовлення І. Мазепи, його спорудили й оформили в основному за стилем зрілого центральноєвропейського бароко [9]. Однак, як покажемо нижче, спосіб опорядження фасадів палацу розетками мав інше походження.

Під час розкопок залишків палацу та сусідніх будівель Мазепиного маєтку на Гончарівці у 1995–2013 рр. знайдено велику кількість фрагментів керамічних розеток, особливо у сезони 2004–2010 рр. [10]. Їх кругла форма нагадує тарілки з сферично вигнутою центральною частиною й пласкими бортиками/крильцями. Як і пічні кахлі, глиняні розетки, очевидно, формували кахлярі у дерев'яних різьблених формах. На бортиках усіх розеток є по три отвори від цвяхів, якими їх прибили до фасадів палацу (рис. 2, 3).

Лицьова опукла поверхня має рельєфні симетричні зображення розеток у вигляді стилізованих квіток різних фасонів. Ця сторона вкрита поливою. Палітра розеток Гончарівки включала не менше шести кольорів. Найбільш певно виявляються білий, жовтий, зелений,

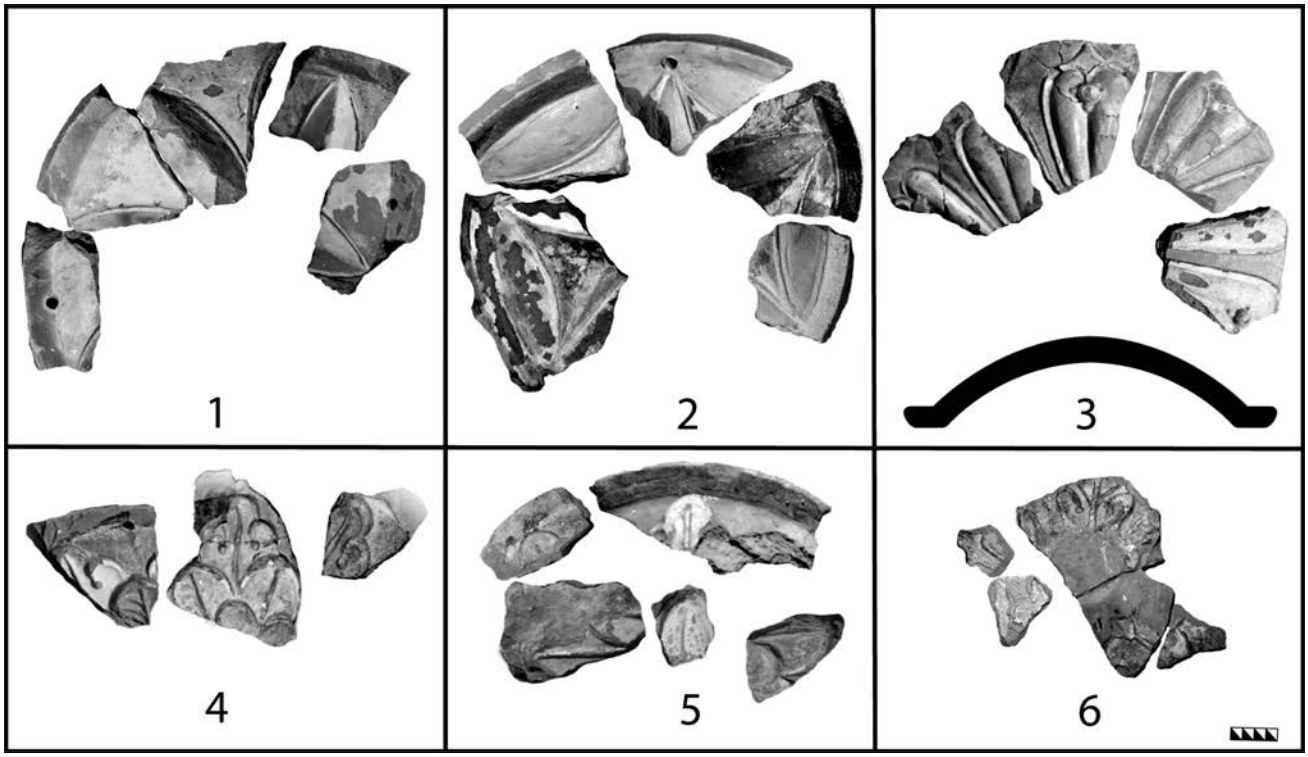

Рис. 2. Фрагменти керамічних розеток шести типів з підтипами різного коліру поливи з декору палацу Гончарівки. Фото автора, профіль типу 3 за Ю. Ситим

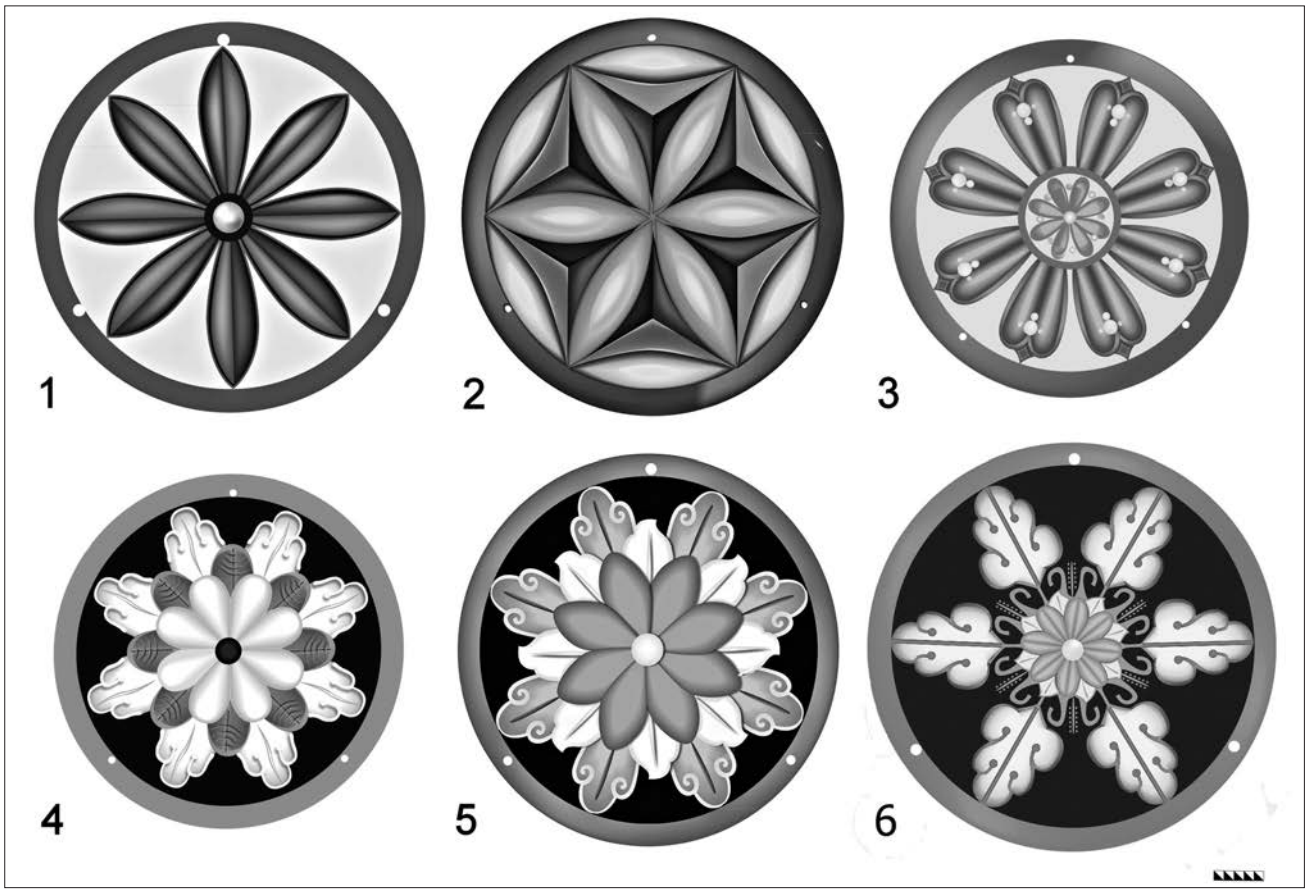

Рис. 3. Лицьові орнаментовані сторони розеток шести типів Мазепиної резиденції у Батурині (перед 1700 р.). Гіпотетичні реконструкції В. Мезенцева та С. Дмитрієнка. Комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2017 р.

блакитний, бірюзовий (зелено-синій) і темно-синій кольори та їх відтінки. На деяких уламках розеток барви поблякли чи змінились та емаль місцями облупилась. У тих випадках первинні кольори глазурі відтворено гіпотетично. У розписах окремих розеток застосували від двох до п'яти кольорів поливи для забарвлення елементів рельєфного візерунку, фону й бортиків.

У 2010 р. Ю. Ситий з використанням автентичних фрагментів, знайдених на Гончарівці до того часу, графічно реконструював цілі лицьові декоровані сторони п'яти типів розеток, намалював профілі деяких з них, визначив їх діаметр і висоту опуклих середніх частин. Кожний тип має відмінний рельєфний квітковий і геометричний орнамент (типи 94 А – Д за загальною типологією Ю. Ситого керамічних кахлів Батурина XVII–XVIII ст.) [11]. Того ж року С. Дмитрієнко на основі реконструкцій Ю. Ситого та фото уламків зробив першу спробу мальованих кольорових реконструкцій зображень на розетках цих п'яти типів, які опублікував автор [12].

2017 р. С. Дмитрієнко разом з автором детально проаналізували багато фото фрагментів, знайдених під час розкопок Мазепиної садиби у 2004–2013 рр., і підготували гіпотетичні комп'ютерні кольорові реконструкції шести типів цілих розеток та уперше їх численних підтипів (рис. 2, 3). Вони підправили, поточнили й доповнили попередні графічні реконструкції та підрахунки діаметру розеток гончарівського палацу.

Опишемо декор лицьових площин відомих натепер розеток цього палацу за фото автора їх фрагментів та нашими комп'ютерними реконструкціями цілих деталей. Виділені нами шість типів мають різні рельєфні зображення і підтипи з відмінними кольорами поливи та їх комбінаціями. При описі користуємось новою простішою типологією (типи 1–6) цих окремих деталей зовнішнього оформлення споруд, подібною до типології розеток XVII–XVIII ст. Києво-Печерської лаври [13].

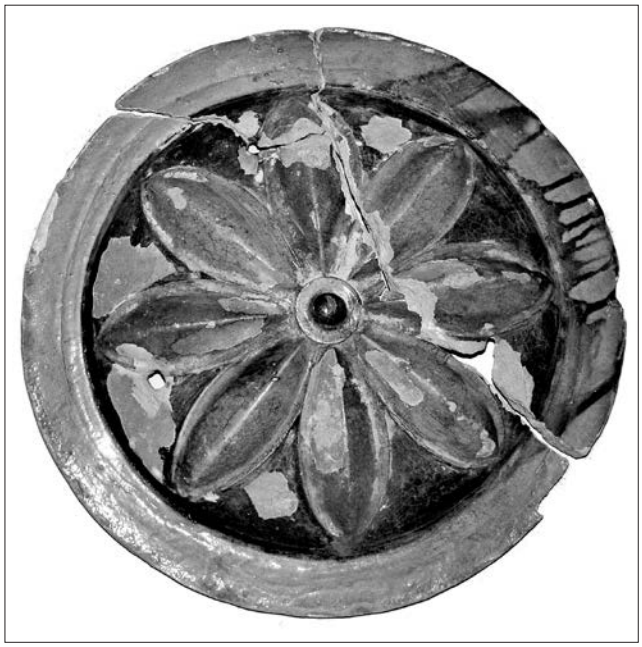

Рис. 4. Керамічна глазурована розетка XVII-XVIII ст. типу I з оформлення споруд Києво-Печерської лаври. Знімок Д. Фінадоріної

Найпростішими за рельєфним декором були розет-

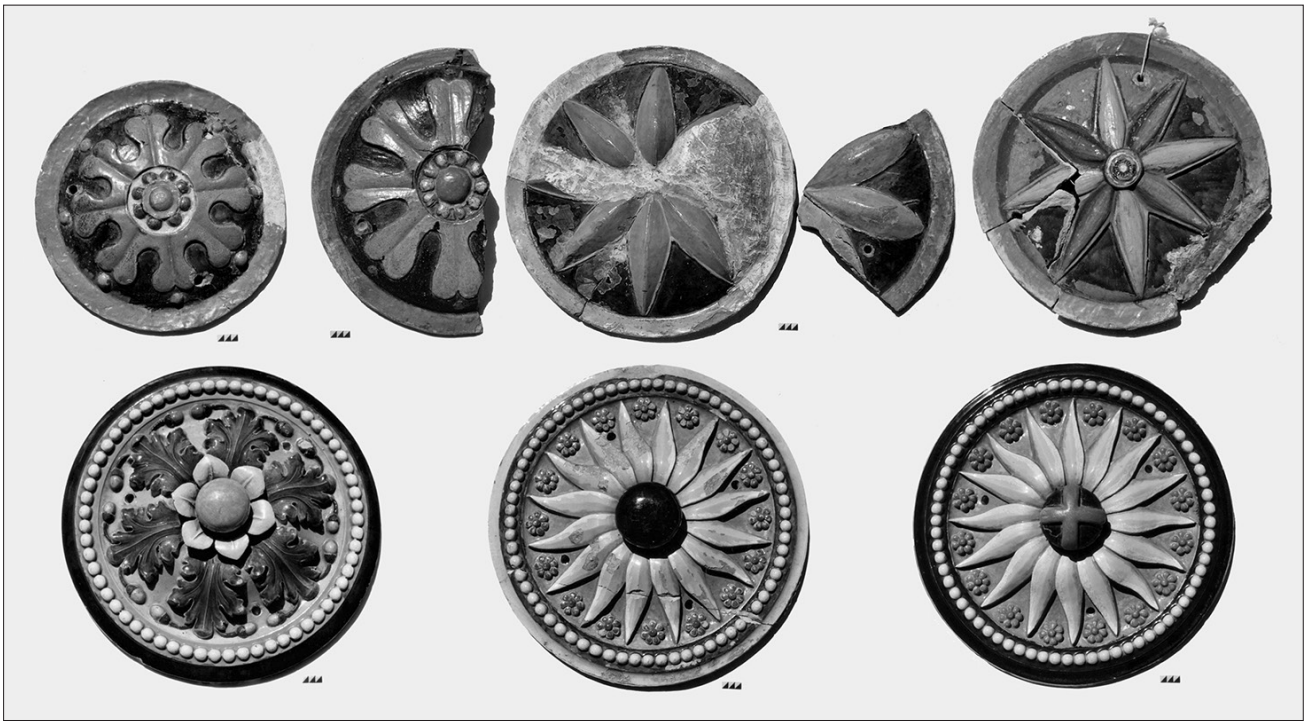

Рис. 5. Розетки XVII–XVIII ст. з убору зруйнованих Успенського собору лаври, неідентифікованих барокових церков (нагорі) та Михайлівського Золотоверхого собору Києва. Національний заповідник «Софія Київська». Тут і далі фото автора

Рис. 6. Низки керамічних розеток на фасадах і банях відбудованого Успенського собору Києво-Печерської лаври

ки Мазепиної резиденції типу 1 (тип 94 Г за типологією Ю. Ситого). На їх лицьовій стороні зображено стилізовану квітку з вісьм'ю рельєфними радіальними ланцетовидними пелюстками з вираженим поздовжнім ребром і закраїнами та плавно загостреними обома кінцями. Можна припустити, що в центрі з'єднання пелюсток була тичинка/серцевина за аналогією з подібним типом I розеток Києво-Печерської лаври [14] (рис. 2.1, 3.1, 4).

Кожну батуринську розетку типу 1 розписано двома-трьома кольорами емалі. Знайдено фрагменти від трьох-чотирьох підтипів з відмінним розподілом барв. На першому пелюстки вкриті яскравою соковитою жовтою поливою, тло – білою, а бортик – бірюзовою. Імовірно, другий і третій різновиди відрізнялись синім та блакитним фоном. Четвертий варіант має блакитний колір пелюсток і бортика й біле тло.

За комп'ютерними реконструкціями С. Дмитрієнка, типи 1, 2, 6 представляли найбільший формат розеток палацу Гончарівки, розміри яких вкажемо нижче (рис. 3).

На унікальних розетках типу 2 (тип 94 А за Ю. Ситим) поєднали рослинні та геометричні мотиви. Там зображено квітку з шістю радіальними злегка опуклими пелюстками, плавно загостреними з обох кінців. Їх верхівки з'єднані схожими за формою шістю пласкими фігурами, що розташовані уздовж бортика. Проміжки між пелюстками заповнені трикутними пірамідками високого рельєфу з увігнутими боками (рис. 2.2, 3.2).

Кожну розетку типу 2 вкрито глазур'ю двох-трьох кольорів. Знайдено уламки його трьох-чотирьох підтипів з варіаціями барв. На першому радіальні опуклі пелюстки та бортик вкриті білою поливою, пласкі фігури, що межують з бортиком, – бірюзовою, а тригранні пірамідки між ними – жовтою. На другому підтипі пелюстки та подібні фігури по периметру розетки жовті, пірамідки білі, а бортик зелений чи салатовий. Відміною третього різновиду є блакитний колір пірамідок і бортика. Майже втрачена емаль одного уламку дозволяє лише гадати, що був четвертий підтип з альтернативним розписом: блакитними чи бірюзовими пелюстками і бортиком, білими фігурами по краю розетки та жовтими пірамідками. Знайдені фрагменти розетки четвертого підтипу описані Ю. Ситим [15].

Батуринські розетки типу 3 (тип 94 Б за Ю. Ситим) мають ошатний рельєфний рослинно-геометричний візерунок. Там зображено вісім радіальних здвоєних опуклих пелюсток з розширеними заокругленими кінцями та тичинкою у вигляді малої квітки в центрі. На кінцях пелюсток наліплені великі й малі кульки і ромбічні завершення між лопатями здвоєних пелюсток. Вражає незвичайне дбайливе оздоблення розеток цього типу такими дрібними наліпами геометричних форм іншого коліру глазурі.

Палітру кожної розетки типу 3 складають три-чотири кольори емалі. Знайдено частини від трьох-чотирьох підтипів з різним забарвленням елементів. На першому пелюстки мають густий зелено-синій колір поливи, кульки і ромбіки на завершеннях пелюсток – жовтий, а тло – темно-синій. На другому варіанті відмінне тільки жовте тло. На третьому різновиді пелюстки білі, кульки-наліпи блакитні, а фон жовтий. За гіпотетичною реконструкцією четвертого підтипу С. Дмитрієнком, там чергуються здвоєні пелюстки білого й синьо-зеленого кольорів, а їх кульки і ромбіки блакитні. На підтримку такого рішення згадаємо подібне чергування пелюсток двох кольорів глазурі на розетках типів I та VI споруд Києво-Печерської лаври [16] (рис. 2.3, 3.3, 4).

В ході комп'ютерних реконструкцій типів 3 і 4 С. Дмитрієнко визначив їх як однакові найменші формати розеток палацу Гончарівки. Він допускає, що були й великоформатні варіанти розеток типу 3 з дванадцятипелюстковою квіткою та типу 4 з десятипелюстковою.

На розетках цього палацу типу 4 (тип 94 В за Ю. Ситим) зображено вишуканий рельєфний квітковий орнамент, складений з трьох концентричних рядів пелюсток. Зовнішні найбільші радіальні стилізовані пелюстки мають заокруглені трилопатеві завершення з рельєфною окантовкою та виділеною центральною поздовжнею злегка вигнутою прожилкою. Між цими пелюстками вставлено менші округлі листочки з делікатними прожилками (на інших підтипах там округлі пелюстки), що утворюють середній пояс. В центрі зображено малу квітку з заокругленими окантованими пелюстками.

За графічною реконструкцією розетки 4 типу Ю. Ситого, її прикрашали шість зовнішніх пелюсток, шість проміжних листочків та п'ять пелюсток внутрішньої квітки [17]. Однак на комп'ютерній реконструкції С. Дмитрієнко збільшив кількість пелюсток до восьми у трьох концентричних рядах цієї композиції (рис. 2.4, 3.4).

Кожну розетку типу 4 розмальовано поливою трьох-п'яти кольорів. Аналіз фото уламків цих виробів дозволяє виділити три-чотири його підтипи з різним розподілом барв. Перший має білі великі зовнішні та малі центральні пелюстки, яскраво-зелені середні листочки, кобальтове тло і бірюзовий бортик. Рельєфна окантовка центральної лопаті чи усіх трьох лопатей зовнішніх пелюсток позначена стрічкою жовтої глазурі.

Відміною другого підтипу є світло-бірюзові найбільші та найменші внутрішні пелюстки і білий колір проміжних округлих пелюсток з прожилками, що тут замінюють листочки. Тонкі центральні поздовжні прожилки на середніх і зовнішніх пелюстках делікатно наведені жовтою емалью. Прийоми позначення прожилок пелюсток жовтою поливою та облямування деталей каймою такого коліру використовували в декорі розеток типів I–VII Києво-Печерської лаври [18].

Третій різновид типу 4 має рельєфну блакитну окантовку трьох лопатей зовнішньої пелюстки. На решті цього фрагменту розетки емаль майже втратила колір. На підставі дослідження його світлин С. Дмитрієнко припускає, що було два варіанта розеток з жовтими й блакитними зовнішніми пелюстками з блакитними облямівками на білому чи темно-синьому фоні. Він підготував їх гіпотетичні комп'ютерні реконструкції (рис. 2.4, 3.4).

До п'яти типів розеток Мазепиного палацу, виділених Ю. Ситим у 2010 р., є підстави додати ще один. 2007 р. під час розкопок його залишків знайшли найбільший відомий натепер фрагмент розетки з довгим крильцем, який візуально обстежив і сфотографував автор [19]. Від орнаменту там зберігся тільки рельєфний заокруглений кінець великої трилопатевої пелюстки, вкритої соковитою жовтою поливою, та бірюзова глазурь на бортику. Завершення центральної частини цієї пелюстки гладке і не має рельєфної окантовки, на відміну від зовнішніх трохи менших пелюсток розеток типу 4 (рис. 2.4.5).

В центрі жовтої пелюстки розетки, що описується, є масивний прямий поздовжній валик, більший, ніж рельєфні тендітні вигнуті загострені на кінці прожилки на зовнішніх пелюстках розеток типу 4. На відміну від них, цей центральний валик не досягає верхнього краю пелюстки.

Частково уціліла її ліва менша лопать вінчається малою волютою. Хоч правий бік пелюстки пошкоджений і жовта полива сколота, там явно була така сама симетрична права доля пелюстки. Замість волюток між лопатями зовнішніх пелюсток розеток типу 4 наліплені мініатюрні кульки. За комп'ютерними реконструкціями С. Дмитрієнка, розетка, що розглядається, як і такі деталі типу 4, мали по вісім радіальних пелюсток у кожному з трьох концентричних рядів, але вона була трохи більша за діаметром.

На фото лицьової площини цієї розетки навколо жовтої пелюстки не простежується жодного залишку глазурі. Якщо дійсно її тло було теракотовим, то вона є унікальною серед відомих розеток Гетьманщини.

Ю. Ситий відносить цю розетку до типу 4 (94 В), як його підтип [20]. Однак уважний порівняльний аналіз переконав автора та С. Дмитрієнка виділити її як окремий тип 5, що був схожим за квітковим дизайном до менших розеток типу 4 (рис. 2.4.5, 3.4.5). Вище ми показали, що глиняні розетки цих типів не тотожні за рельєфними візерунками і, відповідно, відтискались у різних матрицях. Різні діаметри розеток типів 4 і 5 за підрахунками С. Дмитрієнка вкажемо нижче.

В межах типу 5 виявляються три-чотири підтипи з різними кольорами полив'яного розпису. На основі світлин вищерозглянутого уламку розетки та з урахунком подібності її орнаменту до розеток 4 типу С. Дмитрієнко та автор гіпотетично відтворили декор цієї деталі технікою комп'ютерної графіки як стилізовану квітку з трьома концентричними поясами пелюсток і тичинкою в центрі. На нашу думку, її перший підтип мав жовті зовнішні й внутрішні пелюстки, бірюзові проміжні пелюстки та бортик і теракотове тло без жодного покриття.

На базі обстеження знімків трьох менших фрагментів розеток типу 5 гіршої збереженості барв глазурі дослідники гіпотетично реконструювали другий підтип з білими зовнішніми й внутрішніми пелюстками, бірюзовими бортиком і середніми пелюстками з виділеними прямими центральними прожилками та темно-синім фоном. Відміною третього різновиду цього типу могли бути бірюзові внутрішні пелюстки та білі проміжні й зовнішні пелюстки.

Аналіз ще двох малих уламків розеток, здогадно приналежних до типу 5, дозволив відтворити комп'ютерним методом його можливий четвертий варіант з бірюзовими зовнішніми й внутрішніми пелюстками, білими чи жовтими середніми пелюстками, зеленим або бірюзовим бортиком та кобальтовим тлом. На обох фрагментах збереглась тонка жовта стрічка уздовж заокругленого завершення зовнішніх пелюсток подібно, як на білих зовнішніх пелюстках першого різновиду розеток типу 4. Тож, палітру розеток типу 5 складали два кольори емалі у комбінації з теракотовим фоном та три-чотири барви включно з жовтою каймою (рис. 2.5, 3.5).

Значно менше знайдено фрагментів розеток типу 6 (тип 94 Д за типологією Ю. Ситого) і на них порівняно обмежено збереглась полива синього й жовтого кольорів. Тому 2010 р. Ю. Ситий і С. Дмитрієнко підготували тільки свої чорно-білі реконструкції рельєфного візерунку розетки такого типу [21].

У 2017 р. С. Дмитрієнко на основі первинного малюнку цієї розетки Ю. Ситого та вивчення знімків уламків уперше запропонував її гіпотетичну кольорову комп'ютерну реконструкцію. Вона мала пишний квітковий орнамент, що складався з трьох концентричних кіл радіальних стилізованих фігурних пелюсток, аналогічно до схеми декору розеток типів 4 і 5. Шість найбільших зовнішніх пелюсток, здогадно, вкритих жовтою поливою, мали п'ятилопатеву форму, рельєфні прожилки та окантовки, які плавно описували лопаті. Між пелюстками розміщались радіальні тендітні прямі стебла, рясно оздоблені кульками по боках. Їх фланкували рельєфні дужки, що загинались назовні і вінчались мініатюрними кульками на синьому тлі розетки.

На стебла зовнішніх пелюсток накладено малі пелюстки середнього ряду з загостреними несиметричними кінцівками. Єдина така пелюстка, вціліла на уламку розетки, вкрита жовтою емаллю і має рельєфну центральну поздовжню прожилку. Заокруглені більші пелюстки внутрішньої квітки також мали виділену центральну прожилку і, мабуть, бірюзовий колір, як і бортик (рис. 2.6, 3.6). Гадаємо, що розпис розетки типу 6 включав не менше трьох барв. Але не знайдено її різновидів інших кольорів.

Не виключено, що типів і підтипів розеток в опорядженні палацу І. Мазепи на Гончарівці було більше, ніж відомо натепер. Продовження розкопок його маєтку може увінчатись знахідками нових різновидів цих численних деталей.

Так, проведене дослідження і систематизація знайдених фрагментів розеток палацу Гончарівки в ході комп'ютерних реконструкцій цілих зразків дозволяє підсумувати, що в його декорі використали шість вищеописаних типів керамічних полив'яних розеток та від 16 до 21 їх підтипів, переважно три-чотири різновиди в межах кожного типу. Ці вироби оздобили глазур'ю не менше шести кольорів, від двох до п'яти барв в окремих розетках. За підрахунками С. Дмитрієнка на основі нашої комп'ютерної реконструкції Мазепиного палацу, оформлення його фасадів потребувало приблизно 264 розетки (рис. 1). Для порівняння, відбудований до 2000 р. величний Успенський собор Києво-Печерської лаври прикрасили 362 копіями керамічних полив'яних розеток [22].

На жаль, малі розміри майже усіх уламків розеток, знайдених на садибі І. Мазепи, дотепер перешкоджають точному визначенню їх параметрів (рис. 2). Тому дослідники запропонували розбіжні підрахунки діаметру цих деталей.

У звітах археологів про розкопки Батурина 1995 р., 2004 р. та 2010 р. повідомляється про знахідки на місці Мазепиного маєтку фрагментів розеток типів 2–4 (94 А – В), що мали діаметри 30 см, 34,5 см і 40 см. Там же вказано, що висота їх опуклих середніх частин була біля 7 см. Пласкі бортики/крильця мають ширину 1,5–2,2 см і товщину до 2 см [23].

Ю. Ситий та Л. Мироненко у статті про кахлі та розетки типів 1, 2, 4, 6 (94 А, В – Д), виявлені під час розкопок решток споруд гончарівської садиби 2009 р., вказали, що діаметр розеток був приблизно 34,5–35 см [24]. Однак, за останніми дослідженнями своїх малюнків розеток Гончарівки, Ю. Ситий твердить, що вони мали діаметр 30–32 см. На підставі обміру найбільшого фрагменту розетки з довгим бортиком, який знайшли 2007 р. і відносимо до типу 5, цей археолог визначив її діаметр рівним 32 см [25]. В процесі комп'ютерних реконструкцій шести типів цілих розеток палацу Гончарівки С. Дмитрієнко виділив три формати діаметрами 36–37 см (типи 3 і 4), 40 см (тип 5) та 44 см (типи 1, 2, 6) (Див. рис. 3).

На нашу думку, треба взяти до уваги розміри кількох керамічних масивних прямокутних полив'яних і теракотових плит з рельєфним гербом і монограмою І. Мазепи, знайдених під час розкопок його резиденції. Їх великі частини краще збереглись і дозволили Ю. Ситому надійно встановити висоту й ширину цих плит: 41 х 33,5 см [26].

За нашою реконструкцією екстер'єру Мазепиного палацу, такі плити встановили на фризах антаблементу над капітелями наріжних колон чолового фасаду. Між геральдичними плитами на фризах розмістили й низки розеток [27] (рис. 1). Ю. Ситий та Л. Мироненко також вважають, що розетки та гербові плити стояли разом на декоративному фризі фасаду [28]. Скоріше

Рис. 7. Реставровані розетки на фризі антаблементу друкарні 1701 р. Києво-Печерської лаври

за все, висота гербових плит (41 см) відповідає ширині цього фризу, а ширина плит (33,5 см) – діаметру розеток, чи їх меншого формату. Явно діаметр розеток не міг бути більшим за ширину фризу та вказану висоту геральдичних плит. Нагадаємо, що колони, які підпирали антаблементи палацу, мали діаметр біля 30 см, близький до ширини гербових плит і, як гадаємо, до діаметру малоформатних розеток.

Однак у світлі співставлених різних підрахунків розмірів розеток допускаємо використання в декорі фасадів триповерхового палацу Гончарівки кількох форматів розеток з діаметрами 30–32 см, 33,5 см, можливо, також 34,5–35 см та біля 40 см. Три формати керамічних розеток застосували у зовнішньому оформленні Успенського собору Києво-Печерської лаври, порівняння з якими наведемо нижче. Сподіваємось, що нові знахідки розеток на маєтку І. Мазепи допоможуть поточнити й перевірити вказані габарити цих виробів.

За аналогіями архітектурних пам'яток з розетками XVII–XVIII ст., що збереглись у Києві та інших містах Середньої Наддніпрянщини, ці деталі прибивали цвяхами в ряд на фриз антаблементу з чергуванням різних типів і підтипів. Зазвичай ними прикрашали завершення фасадів та барабанів бань мурованих церков, дзвіниць, трапезних та інших монастирських будівель (рис. 6–8). На наш погляд, виявлена порівняно велика кількість типів і особливо підтипів розеток, використаних в уборі палацу Гончарівки, вказує на оздоблення ними фризів антаблементів усіх трьох поверхів, як зображено на реконструкції його екстер'єру (рис. 1). Це тим більш правдоподібно, якщо там застосували різні формати розеток діаметрами від 30 см до 40 см. Відповідно, для кращого зорового сприймання більші розетки, радше, помістили на фризи антаблементів верхніх ярусів, а менші – на нижніх.

Наприклад, більші розетки діаметрами 41 см та 62 см прикрашали високі підбання Успенського собору Києво-Печерської лаври, а під карнизами його фасадів розмістили розетки 37 см у діаметрі. Такими меншими розетками оформили й фризи антаблементу першого поверху друкарні 1701 р. та барабану невисокої бані Микільської лікарняної церкви лаври біля 1700 р. [29] (рис. 6, 7).

За обмірами автором трьох цілих масивних автентичних керамічних глазурованих розеток кінця XVII–XVIII ст., якими оздобили найвищу центральну баню Михайлівського Золотоверхого собору Києва, їх діаметри є 45–46 см і 52 см [30]. Копії таких розеток встановили там під час відбудови пам'ятки до 2000 р. (рис. 5, 8). На фризах антаблементів різолітів західного фасаду Михайлівського собору первинні керамічні розетки та їх сучасні репліки мають набагато менший розмір [31].

Рис. 8. Великі розетки на головній бані реконструйованого Михайлівського Золотоверхого собору Києва

Застосування вказаної великої кількості різновидів розеток, правдоподібно, різних форматів у декорі палацу І. Мазепи в Батурині говорить на користь версії більшості дослідників про його триповерховість та відповідної реконструкції цієї споруди автором (рис. 1). Ці дані протирічать твердженню деяких археологів про приналежність палацу Гончарівки до типу одноповерхових кам'яниць, звичайних невибагливих осель козацької старшини народної традиції. Вони неправомірно порівнюють архітектурне розв'язання, зовнішній убор, план і параметри головної Мазепиної резиденції та цегляного одноповерхового будинку полковника Якова Лизогуба у Чернігові 1690-х рр. [32]. Проте в таких кам'яницях Гетьманщини фасадні керамічні розетки та геральдичні плити не зустрічаються. Інші аргументи на підтримку погляду про багатоярусність палацу Гончарівки викладені у кількох статтях автора, присвячених його архітектурі, будівельній техніці, орнаментації та конструкціям підлог [33].

Розкопки залишків інших світських і культових споруд Батурина XVII–XIX ст. не виявили там керамічних розеток. У натурній реконструкції цегляної одноповерхової гетьманської резиденції кінця XVII ст. в цитаделі батуринської фортеці 2008 р. київські реставратори прикрасили фриз її антаблементу полив'яними поліхромними розетками без обгрунтування археологічними чи іншими джерелами.

Спеціалісти з вивчення художньої кераміки відзначають високий технічний і мистецький рівень пічних кахлів, розеток та вставок з Мазепиним гербом палацу Гончарівки, визнають їх цінними творами архітектурної майоліки українського бароко [34]. Проведене дослідження показує, що розетки були однією з найбільш численних і типологічно розвинутих категорій керамічного вбрання цього палацу. Кількістю і різноманітністю вони поступались лише асортименту пічних кахлів палацу, серед яких Ю. Ситий виділив близько 30 різновидів [35].

Для порівняння, в екстер'єрі грандіозного Успенського собору Києво-Печерської лаври виявили сім типів та 11 підтипів розеток. В опорядженні менших споруд лаври – Троїцької надбрамної та Микільської церков і друкарні – застосували тільки по два типи чи підтипи розеток [36] (рис. 4–7).

Наші висновки про оздоблення палацу Гончарівки розетками шести типів з 16–21 підтипів і палітрою не менше шести кольорів поливи та їх відтінків доповнюють результати попередніх досліджень про використання там семи-дев'яти способів мощення і орнаментації підлог глазурованими й теракотовими плитками, біля 30 різновидів майстерних полив'яних різнобарвних пічних кахлів та двох варіантів теракотових і глазурованих геральдичних плит [37]. Ці дані свідчать про надзвичайну ошатність, коштовність та різноманітність керамічного декору головної резиденції І. Мазепи у Батурині.

Детально порівняємо реконструйовані розетки його палацу з такими прикрасами споруд Києва. За фото XIX – початку XX ст. там ледве не кожна барокова мурована церква, дзвіниця і деякі трапезні та інші монастирські будинки були оформлені керамічними полив'яними розетками [38].

Дарія Фінадоріна ґрунтовно дослідила розетки XVII–XVIII ст. Успенського собору, Троїцької надбрамної та Микільської лікарняної церков і друкарні Києво-Печерської лаври й виділила там вісім типів. Кожний з них складається з двох-трьох підтипів різного коліру поливи [39] (рис. 4–7).

Автор зробив фотографії та обміри восьми автентичних цілих та фрагментованих керамічних глазурованих розеток різних типів, які зберігаються у фондах Національного заповідника «Софія Київська». Очевидно, п'ять з них походять від убору Успенського собору лаври, зруйнованого 1941 р., та неідентифікованих ранньомодерних церков Києва, знесених у 1930-х рр., і мають діаметри 40–45 см. Як згадувалось вище, три великі розетки кінця XVII–XVIII ст. діаметрами 45–52 см прикрашали головну баню Михайлівського Золотоверхого собору, розореного 1935 р. [40] (рис. 5, 8).

Великі розетки вказаних київських будівель були більші за такі елементи палацу Гончарівки. Нагадаємо, що Д. Фінадоріна виділила три формати розеток Верхньої лаври з діаметрами від 37 см до 62 см. Висота півсферичних середніх частин лаврських розеток (8–9 см) та ширина їх пласких бортиків (2,5-3 см) незначно перевищують подібні розміри батуринських зразків. В найбільших розетках Успенського собору бортики набагато ширші: 5 см [41].

На боках опуклих центральних частин розеток споруд лаври та Михайлівського собору з фондів Софійського заповідника пробито три-чотири отвори від цвяхів, якими їх прибили до стін (рис. 4, 5). В розетках гончарівського палацу такі отвори трохи менші й знаходяться виключно на внутрішніх краях бортиків. Мабуть, вони зроблені до випалення цих виробів.

Перелічені вище шість кольорів поливи розеток Мазепиної вілли широко використовували в розписах подібних деталей XVII–XVIII ст. у Києві. Однак там палітра була багатша. Загалом для оздоблення розеток Верхньої лаври вживали не менше 10 кольорів й відтінків глазурі. Зокрема, там користувались коричневою емаллю, що не характерна для полив'яної кераміки Батурина до його погрому 1708 р.

Подібно як в розетках Гончарівки, у кожному різновиді лаврських розеток застосували три-чотири кольори поливи [42]. Але на трьох великих розкішних розетках головної бані Михайлівського собору налічуємо по шість-сім барв. Їх розмаїта політра включає червоний чи рожевий, чорний, бежевий та інші кольори, котрі відсутні на розетках гончарівського палацу та навіть будівель лаври (рис. 4, 5).

Описаний вище реконструйований тип 1 розеток того палацу з найпростішим рельєфним зображенням стилізованої квітки з вісьмома радіальними пелюстками з плавно загостреними кінцями є найближчою аналогією розеток типу I і IV, за типологією Д. Фінадоріної. Їх бачимо на підбанні Троїцької церкви, головній бані та фасадах Успенського собору й друкарні Києво-Печерської лаври (рис. 2.1, 3.1, 4–7).

Спрощеною схематизованою версією розеток типу I є такі деталі на фризі підбання Микільської лікарняної церкви лаври (тип VIII за Д. Фінадоріною). Вони позбавлені рельєфного рослинного візерунку і лише розписані поливою трьох кольорів. На першому підтипі цих розеток намальовано жовтою глазур'ю стилізовану квітку з шістьма радіальними плавно загостреними на завершеннях краплевидними пелюстками та напівкруглою тичинкою, які нагадують рельєфні зображення розеток типу 1 Мазепиної резиденції [43].

Однотипні реставрована та фрагментована більші розетки діаметром 43 см, що походять від неідентифікованих знесених барокових церков Києва, знаходяться у фондах Національного заповідника «Софія Київська» (рис. 5). Схожими до типу 1 є також дві великі й вишукані розетки з центральної бані Михайлівського собору діаметром 51–52 см з тих фондів. Але кількість радіальних вузьких клиновидних пелюсток там збільшено до 16 і додано низки наліпних малих квіток і кульок уздовж бортиків та масивну кулю в центрі на місці тичинки (рис. 5). Лариса Виногродська вважає це стилізованою квіткою лотоса [44]. Відтворена батуринська розетка типу 2 з шістьма радіальними пелюстками з плавно загостреними кінцями має деяку подібність до квіткового дизайну типу 1 та його київських аналогів (рис. 2.2, 3.2, 4, 5).

Більш загальну схожість мають квіткові орнаменти розеток типу 3 палацу Гончарівки та типів II і VII, які оздоблюють фасади й підбання Успенського собору, друкарні та барабан купола Троїцької церкви [45]. Автентичні цілі й фрагменти розеток цих лаврських споруд збереглись у сховищах Софійського заповідника. На розетках обох вказаних типів зображено вісім рельєфних радіальних здвоєних пелюсток зеленої поливи, що потовщуються на кінцях і завершені невеликими напівкруглими жовтими наліпами з тичинкою в

центрі на кобальтовому тлі (рис. 2.3, 3.3, 5).

На типах I–VII розеток Києво-Печерської лаври декоративні елементи часто облямовані каймою жовтої емалі [46]. Нагадаємо, що подібно жовтою стрічкою окантовані зовнішні трилопатеві пелюстки розеток типів 4 та 5 Мазепиної господи (рис. 2.4.5, 3.4.5).

Квітковий візерунок її розеток типів 4–6 з вісьмома та шістьма великими фігурними пелюстками дещо нагадує вибагливий орнамент розетки головної бані Михайлівського собору, що знаходиться у фондах Софійського заповідника і має діаметр 45 см. На ній зображено шість рельєфних масивних стилізованих листів оканту зеленої глазурі та шість малих жовтих фігурних пелюсток, які обрамовують тичинку у вигляді великої блакитної кулі. Форма цих пелюсток з виділеною центральною прожилкою подібна до рельєфних внутрішніх і проміжних пелюсток на батуринських розетках типів 4–6 (порівняй рис. 2.4–6, 3.4–6, 5).

Проведене порівняння розеток палацу Гончарівки та споруд Верхньої лаври і Михайлівського Золотоверхого собору Києва показує їх подібність за формою, рельєфними й мальованими рослинними і геометричними мотивами, кольорами поливи та способом прикріплення до стін. Відтворений декор розеток Мазепиної резиденції знаходить аналогії серед п'яти з восьми типів (I, II, IV, VII, VIII) лаврських розеток та в меншій мірі серед трьох таких деталей кінця XVII–XVIII ст. Михайлівського собору. В той же час орнаменти більшості батуринських розеток (типи 2–6, крім типу 1) мали самобутні оригінальні риси і не поступались майстерністю багатьом київським. Їх майстри не копіювали, а, радше, творчо перетлумачували зображення на відомих нам київських зразках. Як бачимо, вони досить своєрідні на різних типах розеток споруд Києва, навіть в межах одного Печерського монастиря, від скромніших і менших таких деталей Микільської церкви до пишних і найбільших розеток з бань Успенського та Михайлівського соборів.

Все це переконує в тому, що прийом оздоблення фасадів палацу І. Мазепи в Батурині керамічними глазурованими розетками перейняли з київського зодчества кінця XVII ст. Такий висновок узгоджується з думкою Ю. Ситого про походження майстрів усіх категорій керамічного убору того палацу з Києва.

За цим дослідником, формовочна глина пічних кахлів, розеток, геральдичних вставок та плиток підлог палацу Гончарівки тотожня. Вона є місцевою, але відмінною від глиняного тіста кахлів, знайдених в інших частинах Батурина. Ю Ситий вважає, що усі ці керамічні деталі виготовили досконалі кахлярі, запрошені гетьманом з Києва [47]. Очевидно, вони відформували розетки з місцевої глини у Батурині, але могли привезти з собою готові різьблені дерев'яні форми, які вживали для прикрашення розетками тогочасних київських храмів.

Автор вже писав про те, що декорування фасадів і бань цегляних сакральних споруд керамічними розетками було популярним у Києві XVII–XVIII ст. [48]. Цю техніку широко вживали в ході інтенсивного будівництва там церков і трапезних коштом І. Мазепи.

Зокрема, фундовані ним Богоявленський (1690–1693 рр) та Микільський (1690–1696 рр.) собори Києва також мали пояси керамічних розеток на завершенні фасадів та підбань. На жаль, вони втрачені разом з цими шедеврами українського зодчества, зруйнованими у 1934–1935 рр., і відомі лише за фото обох храмів XIX – початку XX ст. [49]. Довершена барокова архітектура та пластичний декор Микільського собору з наріжними тричетвертними колонами на високих п'єдесталах, коринфськими капітелями та антаблементом з розетками, імовірно, вплинули на композицію екстер'єру палацу Гончарівки. Можна припустити, що після побудови того собору його київські декоратори оформили розетками та іншими керамічними оздобами Мазепину резиденцію у Батурині між 1696 р. та 1700 р.

У XVII–XVIII ст. за взірцем орнаментації авторитетних храмів Києва і, можливо, за участю київських майстрів керамічними розетками опорядили кілька переважно монастирських церков Київщини, Чернігівщини та Полтави [50]. Відзначимо, що палац Гончарівки був єдиною відомою мурованою житловою будівлею в Україні, яку прикрасили керамічними розетками (виключаючи пізні імітації кам'яниць козацької доби).

Таким чином, виняткове використання у декорі головної резиденції І. Мазепи в Батурині вищерозглянутого прийому оздоблення храмів передової школи київського зодчества свідчить про унікальність, багатство і національний колорит цієї споруди. Триповерховий архітектурний дизайн, високохудожні керамічні глазуровані поліхромні облицювання та своєрідне поєднання західної і української орнаментації барокового стилю виділяли столичний палац гетьмана серед цивільних будинків козацької держави.

ПОСИЛАННЯ

1. Логвинська Л., Тищенко О. Майоліка. – К., 1966. – С . 88, 89; Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М., 1967. – С. 211–215, 218; Килессо С.К. Керамика в архитектуре Украины. – К., 1968. – С. 9–10; Історія українського мистецтва. – Т. 3. – К., 1968. – С. 331. – Іл. 244; Кошовий О.П. Будівельна кераміка України. – К., 1988. – С. 96.

2. Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4–5. – С. 15.

3. Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 3. – К. – Глухів, 2010. – С. 155–157. – Рис. 3, 5, 6; його ж. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 6. – К. – Глухів, 2013. – С. 227–228. – Рис. 3, 12; Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці. – С. 12–15; Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина. – Торонто, 2011. – С. 10, 13–14; Мироненко Л., Ситий Ю. Барокова архітектура Батурина останньої чверті XVII – початку XVIII ст. // Чернігівські старожитності: збірник наукових праць. – Вип. 3 (6). – Чернігів, 2016. – С. 111–112; Мироненко Л.В. Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст. Автореферат канд. дисертації. – К., 2017. – С. 10.

4. З 2001 р. проект історико-археологічного вивчення Батурина спонсорують Програма дослідження східної України ім. Ковальських при Канадському інституті українських студій (КІУС) Альбертського університету в м. Едмонтоні, Понтифікальний інститут середньовічних студій Торонтського університету та Дослідний інститут «Україніка» в м. Торонто у Канаді. Головою Програми ім. Ковальських є директор КІУС проф. Володимир Кравченко. Попередній директор КІУС, провідний історик Гетьманщини, проф. Зенон Когут є науковим дорадником Батуринського проекту. Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського у м. Філадельфії в США надав грант на історико-археологічні студії Батурина у 2016–2017 рр. Роман та св. п. Володимира Василишини (Філадельфія) є щедрими меценатами Батуринського проекту. Розкопки цього міста та публікацію їх матеріалів підтримують субсидіями Чернігівська обл. держ. адміністрація, Ліга українців Канади, Ліга українок Канади, Союз українок Канади (Відділ ім. св. кн. Ольги), фундація «Прометей», Кредитова спілка «Будучність», Українська кредитова спілка та український ресторан «Золотий лев» в Торонто.

5. Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 216–235; його ж. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. – С. 151–163; його ж. Реконструкція та порівняльний аналіз керамічного герба І. Мазепи з декору його палацу в Батурині // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 4. – К. – Глухів, 2011. – С. 163–171; його ж. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині. – С. 220–234; його ж. Дискусійні питання про розміри, архітектурний тип та аналогії палацу І. Мазепи на Гончарівці // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – К. – Глухів, 2014. – С. 26–38; його ж. Мощення підлог палацу І. Мазепи у Батурині: комп'ютерні реконструкції та порівняльний аналіз // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 8. – К. – Глухів, 2015. – С. 133–144; його ж. Західні аналогії конструкцій підлог Мазепиного палацу в Батурині // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 9. – К. – Глухів, 2016. – С. 196–210; Mezentsev V. Mazepa's Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration // Poltava 1709: The Battle and the Myth / Ed. S. Plokhy. – Cambridge, Mass. – 2012. – P. 433–470; Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина. – С. 11–16; Вказ. автори. Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р. – Торонто, 2012. – С. 11–16; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. Розкопки у Батурині 2012 р. Культура козацької еліти Мазепиного двору. – Торонто, 2013. – С. 11–14; Вказ. автори. Археологічні дослідження у Батурині 2013–2014 рр. Палаци Івана Мазепи та Кирила Розумовського. – Торонто, 2015. – С. 14–25; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Розкопки у Батурині 2015 року. Реконструкції інтер'єрів палацу Івана Мазепи. – Торонто, 2016. – С. 9–22. Див. також посилання 7.

6. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Пам'ятки України. – № 3. – К., 2003. – С. 32.

7. Вказ. праця. – С. 31–33; Ленченко В. Невідомий палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 244–246; Коваленко В., Мезенцев В., Моця О., Ситий Ю. Батурин археологічний // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця» 25–26 травня 2004 р., м. Батурин. – Ніжин, 2006. – С. 88; Коваленко В.П., Мезенцев В.І., Ситий Ю.М. Новий етап в дослідженнях гетьманської столиці // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. Збірник наукових праць. – Глухів, 2006. – С. 88; Коваленко В., Мезенцев В. Резиденція гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці в Батурині // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Вип. 52. – № 5. – Чернігів, 2008. – С. 9–10; Вечерський В. Гетьманські столиці України. – К., 2008. – С. 185–186; його ж. Містобудівний устрій Батурина у контексті українського містобудування доби Гетьманщини // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. – Вип. 2 (6). – Чернігів, 2011. – С. 51; Реброва Н.Б. та ін. Батурин: історія в пам'ятках: Путівник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». – Ніжин, 2008. – С. 24–28; Осадчий Р.М. Археологічна спадщина Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин та визначення зон охорони археологічного культурного шару // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вип. 8. – К., 2013. – С. 292–293. Див. також посилання 5.

8. Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині. – С. 217–219; його ж. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині. – С. 221–226; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. Розкопки у Батурині 2012 р. Культура козацької еліти Мазепиного двору. – С. 12–14.

9. Вечерський В. Гетьманські столиці України. – С. 185. Див. також посилання 8.

10. Див. посилання 19, 23.

11. Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди. – С. 12, 14. – Рис. 1:I-IV.

12. Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. – С. 155–156. – Рис. 5; Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина. – С. 10, 13–14.

13. Фінадоріна Д.В. Керамічні полив'яні розетки архітектурних пам'яток Верхньої лаври // Лаврський альманах. – Вип. 19. – К., 2007. –С. 53–58.

14. Вказ. праця. – С. 54–55. – Іл. 1:1.

15. Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди. – С. 12. – Рис. 1:I.

16. Фінадоріна Д.В. Керамічні полив'яні розетки архітектурних пам'яток Верхньої лаври. – С. 54–56.

17. Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди. – С. 12. – Рис. 1:II.

18. Фінадоріна Д.В. Керамічні полив'яні розетки. – С. 54–57.

19. Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В., Моця О. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2007 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ). – 2007. – Рис. 317, 319.

20. Там само.

21. Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди. – С. 12. – Рис. I:IV. Див. також посилання 12.

22. Фінадоріна Д.В. Керамічні полив'яні розетки. – С. 52.

23. Мезенцев В. Декор Мазепиного палацу в Батурині: італійське та українське бароко // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. Збірник наукових праць. – Глухів, 2006. – С. 76–77; Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. та ін. Науковий звіт про археологічні роботи 1995 р. на території смт. Батурина Бахмацького району Чернігівської області та археологічні розвідки на Чернігівському Задесенні // НА ІА НАНУ. – 1995. – С. 17. – Рис. 28, 1–8; Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Державного історико-культурного заповідника "Гетьманська столиця" в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2004 р. // НА ІА НАНУ. – 2004. – С. 69. – Рис. 241–244; Вказ. автори. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника "Гетьманська столиця" в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2010 р. // НА ІА НАНУ. – 2010. – С. 20–21. – Рис. 22, 24.

24. Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди. – С. 12. – Рис. 1:I-IV; Мироненко Л., Ситий Ю. Барокова архітектура Батурина. – С. 111.

25. Висловлюю подяку Юрію Ситому (ЧНПУ) за важливі консультації про археологічні знахідки у Батурині та надані фото.

26. Ситий Ю. Мироненко Л. Перший кольоровий герб Івана Мазепи на декоративній кахлі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. – Вип. 19. – К. 2010. – С. 135; Мезенцев В. Реконструкція та порівняльний аналіз керамічного герба І. Мазепи. – С. 165. – Рис. 2–5; Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина. – С. 13–15.

27. Див. детально Мезенцев В. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині. – С. 230. – Рис. 3, 12, 15.

28. Мироненко Л., Ситий Ю. Барокова архітектура Батурина. – С. 112.

29. Фінадоріна Д.В. Керамічні полив'яні розетки. – С. 53–57. – Табл. 1.

30. Щиро дякую дирекції Національного заповідника «Софія Київська» за дозвіл обміряти й сфотографувати керамічні розетки, що зберігаються у його фондах в 2005 р.

31. Див., наприклад, Hewryk T.D. The Lost Architecture of Kiev. – 2 ed. – The Ukrainian Museum, New York, 1987. – P. 14–15.

32. Ситий Ю. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Збірник наукових праць. – К., 2008. – С. 265–266; Ситий Ю., Осадчий Є. Традиції в цивільній архітектурі Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. – Вип. 2 (6). – Чернігів, 2011. – С. 53–55; Сытый Ю.Н., Мироненко Л.В. Влияние русской архитектурной традиции на кирпичное производство и внешний декор зданий Батурина конца XVII века // Проблемы сохранения культурного

наследия. – Брянск, 2012. – С. 121; Мироненко Л., Ситий Ю. Барокова архітектура Батурина. – С. 110–112.
33. Див. посилання 5.
34. Виногродська Л., Ситий Ю. Батуринська кахля. – Пам'ятки України. – 2008. – № 3. – С. 36–38; Ситий Ю., Мироненко Л., Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди. – С. 15.
35. Див. посилання 25.
36. Див. посилання 29.
37. Мезенцев В. Мощення підлог палацу І. Мазепи у Батурині. – С. 137–141; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. Археологічні дослідження у Батурині 2013–2014 рр. Палаци Івана Мазепи та Кирила Розумовського. – С. 16–25; Мироненко Л.В. Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст. – С. 10.
38. Див., наприклад, Hewryk T.D. The Lost Architecture of Kiev. – P. 13–55, Таранушенко С.А. Пам'ятки архітектури Київської губернії. – Харків, 2011. – С. 58–59, 64, 83, 87, 97–98, 100, 105, 109–110, 118, 120.
39. Див. посилання 29.
40. Див. посилання 30. Фото шести з цих керамічних розеток опубліковано (без даних про їх розміри) у розділі: Виногродська Л. Архітектурно-декоративна кераміка // Національний заповідник «Софія Київська». – К., 2004. – С. 414–415.
41. Фінадоріна Д.В. Керамічні полив'яні розетки. – С. 52, 54–58.
42. Вказ. праця. – С. 54.
43. Вказ. праця. – С. 54–57. – Іл. 1. – Табл. 1.
44. Виногродська Л. Архітектурно-декоративна кераміка. – С. 414–415; Історія українського мистецтва. – Т. 3. – Іл. 244.
45. Фінадоріна Д.В. Керамічні полив'яні розетки. – С. 55–57. – Іл. 1.
46. Див. посилання 18.
47. Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди. – С. 13.
48. Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. – С. 156–157; його ж. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині. – С. 227–228.
49. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К., 2002. – С. 69, 79.
50. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – К., 2005. – С. 23, 227; Таранушенко С.А. Пам'ятки архітектури Київської губернії. – С. 153, 154, 163; Фотоархів Таранушенка С.А. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського у Києві. – Фонд 278. – № 522.

Мезенцев В.И. Керамические розетки из декора дворца И. Мазепы в Батурине: компьютерные реконструкции и киевские аналогии

В статье на основе найденных фрагментов керамических поливных розеток рассматриваются их орнаментация, размеры и прием украшения этими деталями фасадов резиденции гетмана И. Мазепы в Батурине. Публикуются компьютерные реконструкции шести типов целых розеток и проводятся сравнения с киевскими образцами. Аргументируется версия о трехэтажности и исключительном богатстве, разнообразии и киевском происхождении керамического декора дворца.

Ключевые слова: *Батурин, Гончаровка, дворец И. Мазепы, керамические розетки, компьютерные реконструкции, аналогии в Киеве.*

Mezentsev V.I. Ceramic rosette decoration of Ivan Mazepa's palace in Baturyn: computer reconstructions and Kyivan analogies

On the basis of excavated fragments of glazed ceramic rosettes, this article examines the method of adorning the facades of Hetman Ivan Mazepa's residence in Baturyn with these details. It presents computer reconstructions of six types of rosettes and compares them to Kyivan counterparts. The results support the assertion that this palace had a three-story design and an exceptionally rich and varied embellishment borrowed from Kyivan architecture.

Key words: *Baturyn, Honcharivka, Ivan Mazepa's palace, ceramic rosettes, computer reconstructions, Kyivan analogies.*

15.04.2016 р.

УДК 930.1(44:477)«17»

Є.М. Луняк

ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНА В РОКИ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ (ЗА СВІДЧЕННЯМИ ФРАНЦУЗЬКИХ СУЧАСНИКІВ)

У статті розглянуто стан ознайомлення французької громадськості з перебігом подій Північної війни на землях Чернігово-Сіверщини в 1708–1709 рр. Здійснено комплексний аналіз праць французьких сучасників, таких як Вольтер, Анрі-Філіпп де Лімьє, Іван Нестезюрануа, Елеазар де Мовійон та ін.

Ключові слова: *історіографія, Україна, Франція, Північна війна, Іван Мазепа, Чернігово-Сіверщина.*

Події початку XVIII ст. в Україні довгий час викликали найбільшу цікавість на заході, зважаючи на те доленосне значення, котре вони мали для Європи. У тогочасній французькій пресі висвітлювалися такі акти, як зрада Мазепи та перехід його на бік шведів, жахливий розгром Батурина та вбивство його мешканців, руйнація Січі, нищівна поразка армії Карла XII і тріумфальна та для багатьох неочікувана перемога росіян під Полтавою, втеча шведського короля разом з Мазепою під захист турків, похід козаків Пилипа Орлика разом з татарами та поляками на Україну, Прутський похід Петра І і його поразка. Україна знову опинилася в епіцентрі європейської уваги, ставши ареною жорстоких і кровопролитних бойових дій. Французька преса регулярно повідомляла новини з України. Зокрема, про батуринську трагедію вмістили передовиці популярні французькі видання «*Gazette de France*», «*Paris Gazette*», «*Mercure Historique et Politique*», «*Lettres Historiques*» та ін. Аналіз тогочасних західних повідомлень про Україну був здійснений Теодором Мацьківом [6]. Стурбовані реляції у зв'язку з розгромом шведів і наступом росіян на Україні відправляв до Парижа французький амбасадор у Константинополі у 1692–1711 рр. Шарль де Феріоль, маркіз д'Арженталь (1652–1722), виказуючи співчутливе ставлення до козаків [8, с. 142].

Символом появи на європейській авансцені нової могутньої імперії на початку XVIII ст. стала Полтава (у французьких творах ця назва подавалася найчастіше як «*Pultawa*» чи «*Pultava*»). Як зазначав французький посол при дворі Станіслава Лещинського в 1707–1710 рр. маркіз Жан-Луї д'Юссон де Боннак (1672–1738), поразка шведів під Полтавою стала великою несподіванкою й спричинила стурбованість і занепокоєння в європейських дворах [10, p. 122]. До слова, очевидно, саме Боннак, який відзначився й на ниві історіописання, був першим французом, котрий переказав відому байку Яна-Хризостома Пасека про ганебне покарання молодого Мазепи польським вельможею за залицяння до своєї дружини [5, с. 97]. Ця амурна пригода, розпопуляризована Вольтером, стала згодом сюжетом багатьох мистецьких творів.

Неодноразово згадував у своїх дипломатичних звітах про діяльність Мазепи барон Жан-Віктор де Безенваль де Брюнстат (1671–1736), який в 1707–1710 рр. був французьким послом при дворі Карла XII. Стурбований новинами з України Людовік XIV, який пильно стежив за

перебігом бойових дій між шведами та росіянами, писав Безенвалю, що погана підготовка до оборони Батурина стала фатальною помилкою Мазепи, а оскільки за гетьманом пішло мало козаків, то союз між мазепинцями та шведами не принесе користі жодній зі сторін [6, с. 107–108]. Згодом французький уряд підтримував досить тісний зв'язок, не афішуючи його, з екзильним гетьманом Орликом, чому немало сприяла діяльність сина того – Григора – у Франції [3, с. 104–115].

Водночас саме в XVIII ст. відбувається дебют Мазепи як персонажу художньої літератури. Мова йде про роман французького письменника маркіза Андре-Гійома-Контана д'Орвілля (1730–1800) «Спогади Аземи, що містять різноманітні анекдоти про царювання Петра Великого, імператора Росії, та імператриці Катерини, його дружини», опублікований в Амстердамі у 1764 р. [11]

Натхнений долею Мазепи, висвітленою насамперед Вольтером, французький літератор склав гостросюжетний роман, в основу якого поклав біографію українського гетьмана. Про те, що цей роман був досить популярним у другій половині XVIII ст., свідчить його німецький переклад, який з'явився 1766 р. під назвою «Чарівна росіянка, або дивовижна історія Аземи» і був перевиданий у 1773 р. [7, с. 599].

Серед доволі обширного переліку французьких книг, що зачіпали історію Північної війни в «козацькій країні» та діяльність Мазепи, жодна не мала такої популярності й не викликала такого ажіотажу, як досить невелика за обсягом «Історія Карла XII» Вольтера, що побачила світ у 1731 р. Цей твір був одним з перших досліджень Вольтера, або Франсуа-Марі Аруе (1694–1778), на історичному поприщі. Зауважимо, що книга була перекладена й опублікована російською мовою [4].

Виходячи зі своєї концепції, що історія неодмінно повинна вчити, просвітник обрав постать цього шведського короля, щоб на його прикладі дати урок всім іншим монархам щодо мінливості їхньої долі, яка може супроводжуватися різким переходом від цілковитого обожнювання та плазування до загального осуду й кепкування. Водночас своїм твором мислитель протиставляв мудрість і розум черствому егоїзму шведського володаря, його сліпій ненависті, пихатості, упертості та самовпевненості. Задум написати «Історію Карла XII» з'явився у Вольтера ще під час його подорожі до Англії (1726–1729) [1, с. 84; 9, с. 261–265].

Безпосереднім поштовхом до написання книги стало його ознайомлення з працями Анрі-Філіппа де Лімьє (1721) та Івана Нестезюрануа (1725), які містили возвеличення двох монархів, відповідно, у першого – Карла XII, а у другого – Петра I. Гадаємо, про обох цих авторів варто сказати докладніше.

Анрі-Філіпп де Лімьє (? – 1725) став одним з перших французьких істориків, що почав аналізувати складні перипетії Північної війни одразу по її завершенні. При написанні своєї «Історії Швеції в правління Карла XII» де Лімьє максимально використав весь доступний йому арсенал джерельних свідчень про події в Україні в 1708–1709 рр.: газетні повідомлення, свідчення очевидців, чутки, дипломатичні реляції, приватне листування між європейськими дворами тощо. Це дозволило автору досить повно висвітлити політичну та військову діяльність гетьмана Мазепи та роль українського козацтва в ході Північної війни, по суті, заклавши початки історичної мазепіани у Франції.

Де Лімьє наголошує, що саме вплив Мазепи став вирішальним у зміні Карлом XII напрямку руху своєї армії, полишенні московського шляху та повороті її до України [12, p. 39–40, 59]. Де Лімьє виявляє гарну ознайомленість з картинами бойових дій 1708-1709 рр. в Україні, детально висвітлюючи маршрут руху шведської армії й позначаючи місця військових сутичок і зупинок на її шляху. Дуже колоритно показано постать Мазепи, який завдяки своїм знанням і таланту швидко здобув прихильність і довіру шведського короля [12, p. 91].

Автор зазначає, що до відкритого переходу на бік шведів гетьмана спонукав провал місії Войнаровського (*Woynarowski*) до Петра I. Дізнавшись про арешт свого племінника, якому ледве пощастило втекти з-під варти й тим уникнути неминучої загибелі, Мазепа остаточно наважився йти на з'єднання з Карлом XII і надалі надавати тому всіляку підтримку [12, p. 92]. Однак де Лімьє яскраво показує, як енергійні дії царя та особливо його фаворита Меншикова завадили намірам гетьмана: той давно вже був під підозрою, за наказом Петра I за ним ретельно стежили, корпус Меншикова був розташований таким чином, щоб не допустити переходу козаків до Карла XII. Але, звичайно, найголовнішим успіхом росіян в цей час в Україні історик вважає захоплення Батурина – «звичної резиденції цього генерала [Мазепи – Є. Л.] та однієї з найукріпленіших фортець в Україні» [12, p. 92–93]. При цьому атакуючі сили Меншикова він визначає у 15–20 тисяч чоловік, а щодо оборонців зазначає, що їхнє число складалося з невеликого гарнізону фортеці, підсиленого однак 6000 козаків Мазепи.

Як відомо, падіння Батурина та нещадні розправи над його мешканцями були добре висвітлені в західній пресі, на свідчення якої здебільшого й покладався де Лімьє [12, p. 93]. Французький історик вважає, що швидкоплинність батуринської трагедії не дозволила Карлу XII вчасно надати допомогу оборонцям. Коли той зібрався рушати на порятунок, було вже запізно. Незважаючи на жорстокий терор, влаштований росіянами проти прибічників Мазепи, де Лімьє свідчить, що до того «юрбою приходили козаки, приєднуючись до свого генерала та зміцнюючи становище короля» [12, p. 95].

Зважаючи на те, що головним героєм історії де Лімьє був все ж таки шведський король, слід зазначити, що автор дуже яскраво змальовує картини бідування шведів в Україні під час суворої зими 1708–1709 рр. Серед визначних місць, пов'язаних зі шведським походом в Україну, французький дослідник згадує Гадяч (*Hadziacz*), Ромни (*Rumno*), Прилуки (*Prilaki*), Зіньків (*Sinowa, Sinzowa*), Котельву (*Kotelva*), Олешню (*Olsna*), Краснокутськ (*Krasnohow*), Опішню (*Opochno, Oproch-*

по), Великі Будища (*Bodoassin, Budiscke*). Згадується також про перебування Петра І в Сумах (*Sumy*), Лебедині (*Lobedin*).

Особливу заслугу праці де Лімьє для становлення мазепіани слід відзначити й у розміщенні портрету Мазепи роботи видатного німецького гравера Мартіна Бернігерота (Бернігрота) від 1706 р. Це, очевидно, перший портрет гетьмана, що здобув широке поширення в Європі. Зважаючи на той факт, що він містить прижиттєве зображення цієї особи, слід визнати, що він не позбавлений рис достовірності.

Значний успіх праці де Лімьє, присвяченій здебільшого подіям Північної війни, сприяв виникненню творів за тією ж тематикою. Але, якщо його книга мала головним персонажем славетного шведського короля, й авторську симпатію до нього було важко приховати, в той час як «московити» та їхній цар виглядали тут досить непривабливо, то наступне видання мало основним героєм саме антагоніста Карла XII – Петра І і розглядало події з протилежного ракурсу. Йдеться про «Мемуари про царювання Петра Великого, імператора Росії, батька вітчизни, і прочая, і прочая, і прочая» (1725), що стали, по суті, першим історичним життєписом щойно померлого видатного російського монарха. Ім'я автора, позначене на титульному аркуші даної книги, виглядало досить екстравагантно, оскільки звучало як «боярин Іван Іванович Нестезюрануа» (*Iwan Iwanowitz Nestesuranoi*). Таке поєднання цілком російського імені з таким несподіваним прізвищем залишалося загадкою недовго. Незабаром стало відомо, що автором цього твору є французький історик і літератор, який мешкав у Голландії, Жан Руссе де Міссі (1686–1762), а несподіване прізвище «*Nestesuranoi*» є анаграмою його справжнього імені «*Jean(n) Rousset*» (складання подібних анаграм було модою того часу, згадаймо приклад Вольтера). Що ж стосується імені «Іван Іванович», то, по-перше, автора звали Жан, що є аналогом російського імені Іван, а, по-друге, яке ще ім'я могло б виглядати так по-російськи? Тож, претендуючи на гарну ознайомленість з цією величезною східною країною, француз назвався саме так.

Робота Нестезюрануа має здебільшого компілятивний характер і складається переважно з поєднання свідчень попередніх авторів та повідомлень преси. Саме за це дорікав історику Вольтер, пишучи згодом свою «Історію Російської імперії за Петра Великого» [20, p. 5, 192]. Проте сувору оцінку «короля філософів» не в повній мірі можна вважати виправданою. Насправді великий твір Нестезюрануа містить багато цікавих і цінних матеріалів, а їхній автор здійснив ретельну редакторську роботу, збираючи й опрацьовуючи розрізнені свідчення про Росію та її правителів з різнорідних джерел, ставши, по суті, першопрохідцем у науковому вивченні минулого цієї держави серед французьких істориків. Свідченнями, зібраними ним, постійно користувався й сам Вольтер, при цьому нещадно критикуючи Нестезюрануа.

Загалом головна мета багатотомної праці Нестезюрануа – це апофеоз Петра І як державного діяча [16; 17; 18]. Природно, що минуле України складає істотний компонент цього твору. Головними героями української історії для Нестезюрануа є, звичайно, козаки (*les Kosaks*), про яких автор зазначає, що козаки «є, мабуть, єдиним народом, що носить ім'я відмінне від назви їхньої країни» [16, p. 216–218].

З осені 1708 р. Європа, затамувавши подих, слідкувала за карколомними подіями, що відбувалися в «країні козаків» і неодмінно мали призвести до перерозподілу впливів у Старому Світі. Нестезюрануа свідчить, що становище, у якому опинився в 1708 р. російський цар, на заході здавалося безнадійним [18, p. 12, 24]. На думку західних оглядачів, головну надію в цій ситуації цар мав покладати на Мазепу, котрий міг виставити проти неприятеля 25–30-тисячне козацьке військо. Коли ж поширилася звістка про перехід Мазепи до шведського табору, передбачати перемогу Петра І міг лише б найзатятіший оптиміст.

Однак, розібравшись з історичними документами та свідченнями очевидців, Нестезюрануа дійшов висновку, що у відчайдушному становищі восени 1708 р. опинився не російський володар, а саме шведський король. Поворот Карла XII до України був багато в чому кроком вимушеним, завдяки якому цей стратег намагався знайти вихід із складного військового становища. Згадує автор і про перебування у ставці шведського короля представника Мазепи Бистрицького (*Bistnizki*), який сприяв координації зусиль шведської й української сторони і запевняв Карла XII у тому, що «народ України розглядає його, як свого визволителя і що вони просять його руки. Що ще було потрібно, щоб привабити цього володаря до такого рішення? Скоро ми побачимо, що з цього вийшло» [18, p. 74].

Риторичне запитання наприкінці цього повідомлення, доповнене анонсуванням драматичної розв'язки в кращих традиціях театральних постановок тієї доби, лише підсилювали вражаючий ефект запаморочливих подій, що відбулися незабаром. Якщо сучасникам здавалося, що непереможного Карла XII до України вів військовий геній, то з висоти своїх знань Нестезюрануа чітко розумів, що головною рушійною силою цього розпачливого кроку стала, по суті, безвихідь. Французький історик знову акцентує увагу на тому, що «королю Швеції не залишалося іншого вибору, як приєднатися скоріше до Мазепи й увійти до України, сподіваючись отримати тут війська та провізію, яких бракувало його армії» [18, p. 87–88].

Власне кажучи, тепер історик і виводить на авансцену гетьмана, про якого раніше згадував лише мимохідь. Характеристика, дана Нестезюрануа Мазепі, вражає тим, що при, по суті, апологетичному ставленні автора до Петра І, він з розумінням ставиться до прагнень українського керманича й не вдається до бездумному осуду його рішучого кроку. Можна вважати, що саме Нестезюрануа був одним з перших дослідників, хто намагався вивчити й осмислити суперечливу діяльність Мазепи. Зважаючи на те, що цей твір залишається маловідомим у вітчизняній історіографії, було б доцільно навести оцінку постаті гетьмана французьким істориком: «Іван Мазепа походив з шляхетної фамілії зі своєї нації, не маючи жодного козацького варварства. Навпроти, він поєднував з хоро-

брістю, притаманному цій нації, довершений розум і делікатність, а також велику розсудливість» [18, p. 88-89].

Відзначимо в цьому фрагменті ту обставину, що Нестезюрануа чітко визначає українське походження Мазепи. В той час, як незабаром, під авторитетним впливом Вольтера, його будуть відносити до польської нації [19, p. 162]. Відголоски історичної дискусії серед французьких науковців про коріння Мазепи зафіксує на початку XIX ст. Дмитро Бантиш-Каменський, однозначно визнаючи, що гетьман «был уроженец малороссийский» [2, с. 340].

Розважливість та обережність Мазепи Нестезюрануа вбачає й у розвідувальній місії Войнаровського (*Woynarowski*), якого гетьман відрядив до Петра I і який ледь не наклав головою, виконуючи дане доручення [18, p. 89–90]. Віддаючи належну шану мудрості та обачності українського гетьмана, французький історик засвідчує прекрасне розуміння ним того, що весь успіх українсько-шведського союзу багато в чому залежав від передачі Карлу XII Батурина. Тому Мазепа наважився перейти через Десну та прискорити прихід шведів, щоб віддати в їх розпорядження зброю, харчі та гроші, зосереджені в гетьманській столиці. Наступні події в творі Нестезюрануа подані дуже реалістично та у повній відповідності до історичних джерел: перехід на бік шведів, сумнів у багатьох козаків про доцільність такого рішення і втечу багатьох з мазепинського табору до росіян, похід Меншикова на Батурин і жорстоке знищення міста та всіх його мешканців [18, p. 90–91].

Треба відзначити, що Нестезюрануа надавав розоренню Батурина більшого значення у кінцевому розгромі шведів, ніж навіть поразці Левенгаупта, оскільки саме ця страхітлива акція не лише позбавила військо Карла XII обіцяної матеріальної підтримки, але й відштовхнула козаків від Мазепи та завадила перекиненню повстання на Дон. Відзначає дослідник і той факт, що гетьман не користувався вже великою довірою у населення, а частина козаків відкрито виступила проти нього, дізнавшись про його намір піддатися шведам.

Аналізуючи тодішнє військове становище Росії, Нестезюрануа вважає неминучою її поразку у разі, якщо б мали успіх місія Левенгаупта та перехід на бік шведів українського козацтва на чолі з Мазепою, тому він возвеличує політичну пильність і далекоглядність Петра I, який за короткий час розладнав обидва ці задуми. Неквапність і нерішучість Карла XII у здійсненні стрімкого маршу на порятунок Батурина дослідник пояснює недовірою короля до Мазепи та його побоюваннями потрапити до пастки, влаштованої росіянами та козаками. Лише дізнавшись про жорстокі розправи, які росіяни вчиняли з прибічниками гетьмана, шведський володар пересвідчився у щирості намірів «знаменитого зрадника» [18, p. 92–93].

Значну увагу Нестезюрануа приділяє судовому процесу над Мазепою та поспішному урочистому обранню у Глухові нового гетьмана – Івана Ілліча Скоропадського (*Hittman Iwan Iliewitz Skoropaazki)*, докладно описуючи страту опудала, що супроводжувалася зірванням з нього андріївської стрічки, знищенням всіх патентів Мазепи та фамільного герба, ламанням шаблі [18, p. 93–94].

Особливо слід зупинитися на аналізі географічних уявлень Нестезюрануа про тодішню Україну. Звертає на себе увагу той факт, що французький автор для означення «країни козаків» використовує лише хоронім «Україна», який значного поширення у Західній Європі здобув лише в середині попереднього століття. Цікаво, що крім вже традиційного для французів поняття «*Ukraine*», Нестезюрануа, говорячи про Сіверську Україну, використовує й суто фонетичну форму цієї назви «*Hukragina Sewerska*» [16, p. 337], передаючи французькою українське звучання її назви. У відповідності до його бачення, «Україна» включала в себе територію Гетьманщини, польської Правобережної Наддніпрянщини (Волинь і Поділля сюди не входили) та землі запорожців. Зокрема, історик підкреслював, що запорозькі козаки (*les Kosaks Zaporoski*) є населенням України [16, p. 414–415]. Що ж стосується північних околиць «України», то вони дещо виходили за межі нашої сучасної держави. Не згадуючи про Стародубщину, зазначимо, що поміж переліку визначних українських міст Нестезюрануа вказує Рильськ [16, p. 414–415]. Таким чином, для французького історика «Україна» являла собою велику країну, поділену на дві нерівні частини по Дніпру між Росією та Річчю Посполитою, адміністративне управління над землями якої здійснювалося козаками.

В цьому відношенні значну цікавість представляє собою пояснення ним нового в західній літературі терміну «Мала Росія» (*la Petite Russie*), який активно використовувався царською дипломатією. Наводячи французький переклад тексту одного з маніфестів Петра I, Нестезюрануа стосовно поняття «Мала Росія» зазначає: «Так російський двір називає Україну, яка, насправді, разом з Поділлям у Чорній Русі складала колись частину імперії росіян і є спадковим володінням князів з царського дому (*C'est ainsi qu'à la Cour Russienne on nomme l'Ukraine; qui effectivememnt avec la Podolie de la Russie Noire a autrefois fait partie de l'Empire des Russes, & étoit l'apanage des Princes de la Maison Czarienne*)» [18, p. 98–99]. Звернімо увагу на той факт, що термін «Мала Росія» на заході ще маловідомий, на відміну від поняття «Україна», хоча й воно отримало загальне визнання лише за півстоліття до того, витіснивши з уявлення західних європейців традиційне для цього регіону більш раннє поняття «Русь».

Подібне пояснення для західного читача поняття «Мала Росія» бачимо і в творі іншого сучасника, французького історика Елеазара де Мовійона (1712–1779) [15, p. 127]. У 1742 р. побачила світ його 3-томна «Історія Петра I, прозваного Великим, імператора Всеросійського, царя Сибірського, Казанського, Астраханського, великого князя Московського і проч., і проч., і проч.» [13; 14; 15].

Описуючи біографію цього російського царя в двох томах своєї книги, він поділяє її на два хронологічно нерівних періоди: до Полтави і після. Відповідно, у I томі розкривається життєпис Петра I з 1672 по 1708 р., а у II томі – з 1709 по 1725 р. В українознавчому плані найбільшу

цікавість являє висвітлення французьким дослідником постаті Мазепи. Багато в чому образ гетьмана є запозиченим у Вольтера. Мовійон, наприклад, називає Мазепу польським шляхтичем, який служив пажем при дворі Яна II Казимира, і згадує про його амурну інтрижку з шляхетною панянкою, внаслідок чого її розгніваний чоловік наказав прив'язати того до дикого коня й пустити в степ. Начебто саме таким чином Мазепа потрапив до козаків [13, p. 63–64]. В той же час не можна говорити, що історичне бачення Мовійоном постаті українського гетьмана цілком і повністю подано у вольтерівському трактуванні. Він доповнює його образ кількома іншими суттєвими деталями. Зокрема, досить цікавим в історичному плані є поданий в «Історії Петра I» опис зовнішності Мазепи, можливо, наведений за одним з його портретів, поширених тоді в Європі: «Мазепа був зросту трохи вищого за середній. Він мав худорляве обличчя, довгу та густу бороду, горделивий, але страшний погляд, що виказував мрійливий характер, худе та струнке тіло» [13, p. 65].

Певний історичний інтерес являє також географічна локалізація України в уявленні Мовійона. Він зазначає: «Україна є частиною Червоної Русі і включає в себе Нижню Волинь, Київське та Брацлавське воєводства, а також Поділля. Мазепа мав зазвичай свою резиденцію в Батурині, й це місто розглядалося, як столиця України. Воно розташоване в Чернігівському князівстві на кордонах Сіверщини, що на північний схід від України» [15, p. 449–450]. Як можна побачити, Сіверщину історик не включає до складу тогочасної України, хоча вона й перебувала під владою українського гетьмана.

В цілому дана праця Мовійона не стільки збагатила французьку історіографію новими українознавчими матеріалами, скільки слугувала творчим узагальненням вже відомих фактичних свідчень. Вона сприяла популяризації вольтерівського образу Мазепи на заході.

Звичайно, історія «козацької країни» не була в центрі уваги Вольтера. Проте він постійно торкався у своїх працях минулого України. Найпильніше, безумовно, автор розглядає події Північної війни в «Історії Російської імперії за Петра Великого» (1759) [20]. Серед головних моментів української історії, позначених у Вольтера, згадаємо перехід Мазепи на бік шведів, руйнування Батурина, обрання у Глухові гетьманом Скоропадського, локальні бойові дії в Україні, приєднання до Карла XII запорожців, Полтавську баталію, бендерську втечу. Головним спонукальним мотивом, який змусив старого Мазепу на порозі смерті зрадити свого володаря й перекинутися до ворога, на думку просвітника, були особисті амбіції гетьмана, що навіювали йому бажання унезалежнитися. Вказуючи на відсутність у того підтримки серед широких верств козацтва, автор не забуває зробити не зовсім справедливий комплімент царській владі про те, що козаки не послухалися свого поводиря, оскільки «не хотіли жодним чином зраджувати того монарха, на якого не мали ніяких причин нарікати» [20, p. 182]. Це суперечить словам самого ж Вольтера про форсований наступ Росії на права та вольності козаків, які майже повністю втратили свою автономію під царською владою.

Отже, саме в добу Просвітництва у Франції пробуджується справжній науковий інтерес до діяльності Івана Мазепи та його ролі в Північній війні, а також участі у цьому збройному конфлікті українського козацтва. Ці питання розглядалися на сторінках праць багатьох французьких сучасників, серед яких насамперед слід згадати таких істориків як де Лімьє, Нестезюрануа, де Мовійон і, звичайно ж, Вольтер, вплив якого став визначальним у подальшому європейському мазепознавстві. Значна увага у цих розвідках приділялася такому регіону України, як Чернігово-Сіверщина, що став ареною активних бойових дій у російсько-шведському протистоянні, до якого були втягненні ледь не всі держави тогочасної Європи.

ПОСИЛАННЯ

1. Акимова А.А. Вольтер. – М.: Молодая гвардия, 1970. – 448 с.
2. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – IX+604 с.
3. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // Хроніка-2000. – К., 1995. – Вип. 2–3. – Україна-Франція. – С. 104–115.
4. Вольтер. История Карла XII, короля Швеции и Петра Великого, императора России. – СПб: Лимбус Пресс, 1999. – 304 с.
5. Єнсен А. Мазепа / Переклад зі шведської Н. Іваничук; наукова редакція, передмова та примітки Б. Якимовича. – К.: Український письменник, 1992. – 205 с.
6. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Київ–Полтава: НАН України; Інститут української археографії, 1995. – 312 с.
7. Наливайко Д. Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К.: Основи, 1998. – 578 с.
8. Січинський В. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К.: Довіра, 1992. – 256 с.
9. Соловьев Д. Послесловие переводчика // Вольтер. История Карла XII, короля Швеции и Петра Великого, императора России. – СПб: Лимбус Пресс, 1999. – 304 с.
10. Bonnac J.-L. d'Usson, marquis de. Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople. – Paris: Ernest Leroux, 1894. – 370 p.
11. d'Orville A.-G.-C. Mémoire d'Azema, diverses Anecdotes des Regnes de Pierre le Grand, Empereur de Russie, & de l'Impératrice Catherine son Epouse: Traduit du russe par M. C[ontant]. D'[Orville]. – Amsterdam, 1764. – Partie 1. – XII+245 p.; Partie 2. – 216 p.
12. Limiers H.-Ph. de. Histoire de Suede sous le regne de Charles XII. Où l'on voit aussi les Réarrivées en differens tems dans ce Royaume; toute la guerre du Nord, et l'Avénement de la Reine & du Roi Régnant à la Couronne, jusqu'à present. – Par M. De Limiers docteur en droit. – Amsterdam: Chez les Jansons à Waesberge, 1721. – T. 5. Contenant la Bataille de Pultowa, & ses suites, avec séjour du Roi à Bender, jusqu'à son retour à Stralsund. – 540 p.
13. Mauvillon E. de. Histoire de Pierre I, surnommé le Grand, empereure de toutes les Russies, roi de Siberie, de Casan, d'Astracan, grand duc de Moscovie, etc. etc. etc. – Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstée et Merkus, 1742. – T. 1. – 464 p.
14. Mauvillon E. de. Histoire de Pierre I, surnommé le Grand, empereure de toutes les Russies, roi de Siberie, de Casan, d'Astracan, grand duc de Moscovie, etc. etc. etc. – Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstée et Merkus, 1742. – T. 2. – 404 p.
15. Mauvillon E. de. Histoire de Pierre I, surnommé le Grand, empereure de toutes les Russies, roi de Siberie, de Casan, d'Astracan, grand duc de Moscovie, etc. etc. etc. – Amsterdam-Leipzig: Chez Arkstée et Merkus, 1742. – T. 3. – 504 p.
16. Nestesuranoi Iwan. Memoires du regne de Pierre le Grand, empereur de Russie, pere de la patrie, etc. etc. etc. – La Haye: Chez R.C.Alberts, Amsterdam: Chez Her.Uytwerf, 1725. – T. 1. – 510 p.
17. Nestesuranoi Iwan. Memoires du regne de Pierre le Grand, empereur de Russie, pere de la patrie, etc. etc. etc. Nouvelle Edition augmentée. – Amsterdam: Chez les Wetsteins & Smith, 1740. – T. 2. – 496 p.

18. Nestesuranoi Iwan. Memoires du regne de Pierre le Grand, empereur de Russie, pere de la patrie, etc. etc. etc. Nouvelle Edition augmentée. – Amsterdam: Chez les Wetsteins & Smith, 1740. – T. 3. – 452 p.
19. Voltaire. Histoire de Charles XII, roi de Suede. – Paris.: De l'imprimerie et de la fonderie stereotypes de Pierre DIDOT l'aîné, et de Firmin DIDOT, 1802. – 342 p.
20. Voltaire. Oeuvres completes. – T. 24. – Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand. – Kehl.: L'imprimerie de la société littéraire-typographique, 1784. – 435 p.

Луняк Е.Н. Чернигово-Северщина в годы Северной войны (по свидетельствам французских современников)
В статье рассмотрено состояние ознакомления французской общественности с ходом событий Северной войны на землях Чернигово-Северщины в 1708–1709 гг. Сделан комплексный анализ призведений французских современников, таких как Вольтер, Анри-Филипп де Лимье, Иван Нестезюрануа, Элеазар де Мовийон и др.
Ключевые слова: *историография, Украина, Франция, Северная война, Иван Мазепа, Чернигово-Северщина.*

Luniak Ye. M. The region of Chernihiv and Severia in years of the Great Northern War (according to testimonies of French contemporaries)
The acquaintance's state of the French public with course of events of the Great Northern War in the region of Chernihiv and Severia (1708–1709) in the article is covered. The complex analysis historical researches (the work of Voltaire, Henri-Philippe de Limiers, Ivan Nestesuranoi, Eleazar de Mauvillon etc.
Key words: *historiography, Ukraine, France, the Great Northern War, Ivan Mazepa, region of Chernihiv and Severia.*

06.03.2017 р.

УДК: 94(477) «1720» Меншиков О.Д.

Г.В. Філіпова

«УКРАЇНСЬКА РЕВІЗІЯ» КНЯЗЯ О.Д. МЕНШИКОВА 1720 РОКУ

У статті розглядається ревізійна місія князя О.Д. Меншикова 1720 року в Україні. На основі дослідження архівних матеріалів здійснено спробу прослідкувати деякі відрізки маршруту поїздки, її офіційні причини та дійсну політичну складову, а також побутові нюанси організації.
Ключові слова: *О.Д. Меншиков, Почепська справа, доба Гетьманщини.*

Відносини фаворита та соратника Петра І, князя Олександра Даниловича Меншикова з Україною досить міцно цементувалися його власними відвідинами територій, які цікавили його з економічної та політичної точки зору. Не рахуючи перебування на українських територіях у зв'язку з бойовими діями Північної війни, Меншиков відвідував Україну і в той час, коли активні фронти давно перемістилися до інших широт. І ці візити, що характерно, стосувалися не тільки Слобожанщини, що дає підстави вважати, що Меншиков сприймав її як свого роду зручний «плацдарм» для подальшого наступу на ряд українських територій, а й гетьманських міст. Особливе місце у планах Меншикова посів Стародубський полк, у складі якого знаходилася велика частина його вотчин.

Під час своїх оглядів гетьманських та слобідських полків фаворит Петра І вирішував ряд питань, пов'язаних з формуванням колосальних земельних наділів, а також намагався установити власний контроль над рядом адміністративних одиниць (наприклад, сотні Стародубського полку, котрі межували з Почепською). Пізніше ці його плани та дії увійшли до історії під назвою Почепської справи, котра набула широкого скандального розголосу у колах політичних діячів, які гуртувалися навколо царя Петра.

Російська та українська історіографія, починаючи з XIX ст., згадувала про дані події побіжно, переважно – в контексті протікання судових справ навколо нелегального межування земель на теренах почепських володінь князя. В українському контексті згадував про діяльність Меншикова та Почепську справу О.М. Лазаревський, котрий, до того ж, віднайшов та систематизував значну кількість відповідних документів [1]. Окремі аспекти перебування Меншикова в Ніжині та Глухові на базі судових справ дослідив Г. Єсипов, зокрема, пов'язуючи реакцію соціуму на ревізію з «видінням ієромонаха Порфирія» [2, с. 285–306] Стосовно сучасних істориків, звернув увагу на розгляданий нами епізод з життя князя один з найпомітніших його біографів, російський історик М. Павленко [3]. З точки зору пам'яткознавства дуже коротко писав про формування українських володінь Меншикова М. Цапенко. Також ним було згадано легенди, що побутували в Україні та на Брянщині у зв'язку з цим, і знайшли своє відображення в «Історії Русів» [4, с. 10].

В різний час досліджувалися та оброблялися окремі архівні документи, з яких можна черпати інформацію про дану подорож Меншикова. Однак, систематичного та узагальнюючого студіювання таких джерел, котре б звело всі наявні дані до єдиного знаменника та окреслило загальну картину на тлі історико-політичного та економічного контексту, проведено не було.

В існуючих дослідженнях недостатньо уваги було приділено як побутовим особливостям перебування Меншикова в Україні (організація проживання та харчування, маршрути, урочисті прийоми, бенкети у приймаючих містах, обдаровування гостя подарунками тощо), так і його відносинам з представниками козацької старшини та власної адміністрації. Майже не розглядалися особи, котрі супроводжували князя у його подорожі.

Тож ставимо собі за мету хоча б у загальних рисах окреслити поставлені питання, спираючись на архівний матеріал з фондів Центрального державного історичного архіву України в місті Києві (ЦДІАК), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ) та Російського Державного архіву давніх актів (РДАДА).

Так звана «ревізія» 1720 року стала найпомітнішим з візитів Меншикова до України. 1719 році Петро І наказав своєму фавориту відправитися до України задля того, щоб прослідкувати за комплектуванням драгунських військ перед обличчям шведської загрози. Однак, князь зволікав з тим, щоб покинути Петербург, і зміг рушити в дорогу тільки на початку 1720 року, до останнього намагаючись передати повноваження генералові Вей-

де. Останній не виконав розпорядження, і врешті-решт Меншиков взявся за справу особисто. 18 лютого він був у Москві, 8 березня (тут і надалі дати подано згідно документам, за старим стилем) – в Белеві. Звідти він написав цареві 14 березня, повідомляючи про жахливу якість шляхів та власні плани відносно купівлі коней на українських ярмарках [5, с. 598]. Разом з князем до подорожі відправилася і його родина – дружина Дар'я Михайлівна, двоє дочок та син [5, с. 373].

Отже, розглядану подорож до України князь Меншиков здійснив наприкінці лютого – на початку березня 1720 року. Про її початковий етап відомо відносно мало, адже поденний «Юрнал князя Меншикова» подає відповідні відомості лише з 16 березня, коли князь вже перебував у містечку Погар Стародубського полку [5, с. 352–353].

Скоропадський старанно організовував зустріч російського вельможі. Ще наприкінці 1720 року гетьман, мабуть, вже знаючи про наміри Меншикова прибути до України, розпочав усіляко наводити лад у містах, куди високий гість мав завітати зі своєю ревізією. Згідно гетьманському наказу, місцева полкова влада мала заборонити у великих містах народні гуляння. Скоропадський не дозволяв «собиратися вечерничним и ночним (каранья ради Божого) гуляням», що викликало обурення міських жителів [6, арк. 192–192-зв.]

Перед приїздом Меншикова до України Скоропадський жваво вів листування зі своїм зятем, ніжинським полковником Петром Толстим. 20 березня, за день до прибуття князя у Ніжин, Толстой зазначав, що необхідно влаштувати «належной его светлости почести», і просив у гетьмана дозволу особисто виїхати до Глухова задля урочистої зустрічі Меншикова [7, арк. 1–2]. Гостя зустрічали салютом: «И когда его светлость в город въехал, тогда палили з города из 23-х пушек» [5, с. 354]. Відразу після прибуття княжого поїзду до Ніжина полковник Толстой зайнявся доставкою найкращого рейнського вина до столу Меншикова і вівса для його конюшні, котрий було зібрано відразу з кількох сотень. Необхідний провіант надходив з Глухова, для чого Толстой через Саву Васильєва (Васильовича), камердинера князя, дістав реєстр необхідних речей та побажань шановного гостя [8, арк. 1–2]. Сам Скоропадський зустрічав російського вельможу ще 17 березня біля села Шептакова [5, с. 353].

Тоді ж, у березні 1720 року, князь передав міській управі та старшині своє побажання, щоб усі вулиці Гадяча було якнайкраще вимощено до його прибуття. Місцева влада кинулася виконувати наказ – було знайдено дубові палі, через невелику кількість військових у місті до справи відразу залучили городян та посполитих.

Також князь передав через прем'єр-майора Володимирського полку Олександра Тимофійовича Ржевського, що бажає прибути до Ніжина десь на Великдень, а до Гадяча – на Страсному тижні [9, арк. 1]. Для поселення Меншикова відвели хороми генерального військового судді, де було розгорнуто ремонтні роботи.

Разом з Ржевським до Гадяча «передом» приїхав пивовар, який передав полковнику та господарю гадяцького замку Михайлу Турковському наказ Меншикова приготувати для княжого двору тридцять варів пива, котрі треба було зберігати в льодовнях. Почалася заготівля солоду, бочок та інших необхідних речей по сотням [9, арк. 1].

29 березня Турковський писав Скоропадському про заготівлю провіанту і квартир для почту Меншикова та драгун Володимирського полку. Планувалася видача «порціонів та раціонів» для княжого двору за рахунок місцевих жителів, які відразу відчули значні труднощі з задоволенням вимог щодо фуражу. Для розміщення офіцерів та драгун виділили найкращі та найбагатші двори, за згоди полкової старшини перед прибуттям Меншикова в місті було організовано магазин. Через відсутність в місті гадяцького полковника Меншикова мав зустрічати війт.

Турковський зізнавався, що йому хотілося б розквартирувати Володимирський полк не тільки в Гадячі, адже там драгунам та членам почту князя було б затісно. Але російські військові поводили себе нахабно, і заявили полковникові, що до особистого прибуття Меншикова з Гадяча не вийдуть [10, арк. 1–4].

За красномовним збігом обставин, саме після відвідання Меншиковим України, в 1721 році, у Глухові зненацька згоріли приказні справи, включаючи межові книги почепських володінь князя та книги межування російсько-польського кордону за 1638 рік, за якими звіряли сучасні та тодішні кордони. Про це гетьмана Скоропадського повідомив писар глухівського сотника Федір Омелянович. Він зазначав, що деякі дані можна було б відновити за фіскальними «чорними книгами» з Глухова, проте служитель Меншикова Іван Асєєв відмовився їх видавати [11, арк. 1–3].

Не в останню чергу для того, щоби вразити місцевих жителів, Меншиков прибув до України з притаманною йому показною пишністю. Про це можна судити, ознайомившись зі списком княжого почту, складеного ад'ютантом Меншикова Федором Щербаковим та, вірогідно, дворецьким Савою Васильєвим, який, як виходить з численної документації та листувань, займався організаційними питаннями поїздки. Основною метою створення цього списку було надання членам почту раціону та утримання у відповідності до їх рангу у складній дворовій ієрархії. Перелік датується 20–23 березня 1720 року і налічує більш ніж 120 імен лише з найближчих кіл оточення князя.

Серед людей, що супроводжували Меншикова «в походе», були його флігель-ад'ютанти Федір Щербаков та Степан Нікіфоров, особистий лікар Бальтазар Віль, секретар Яган Гардвік, канцеляристи. Згадуються також нотаріус Федір Зелений та реєстратор Євдоким Федоров, чию діяльність, вочевидь, було спрямовано на вирішення земельного питання, що так непокоїло князя, та юридичне обґрунтування його нелегітимних претензій на владу над Гетьманщиною. Для задоволення особистих побутових потреб Меншиков взяв з собою десятьох денщиків – Петра Мазиріна, Терентія Давидова, Андрія Зверєва, Олександра Верьовкіна, Єрофея Самсонова, Євтихія

Подчасткова, Василя Веселовського, Андрія Михайлова, Михайла Лодажинського та Ларіона Виходцева [9, арк. 2].

Князя супроводжувала особиста охорона, яка складалася з 17 рядових драгун, двох капралів, поручика Федора Коржавіна та двох прапорщиків –братів Олексія та Семена Полчанінових. Окремо у списку числяться гайдуки та «хлопцы» загальним числом сім чоловік, при чому серед останніх фігурують іноземці Крістіан, Яган та француз Марель, та семеро пажів, існування котрих при княжому дворі було нововведенням на європейський зразок. Сюди ж можна віднести і танцмейстера Петра Калмика [9, арк. 2].

Далі слідували каретники, шорники та слуги «при конюшне», спальники, слуги «при казенной» (швидше за все, їм належало займатися бюджетом поїздки), скатерники. Як людина, небайдужа до світського життя, Меншиков взяв з собою півчого та велику кількість кухарів на чолі з кухмістером Яганом Тракієм, хлібників, пивоварів, різника. Були присутні навіть садівники [12, арк. 1–4], [9, арк.2].

Меншиков був відомий як особа, котра дуже слідкувала за власною зовнішністю та за модою – не дивно, що з ним до України приїхав «балбер», тобто цирульник Карл Бекер та «парук махер» Миколай з учнями, а також кравці Антон Кашпирьов та Никифор Коньов [9, арк. 4].

Замикали список гребці та паромники – на шляху до Ніжина та Почепу валка кілька разів переправлялася через ріки, останній раз – через Десну [5, с. 353].

Можна згадати і про музичну капелу, яку взяв з собою Меншиков. Вона складалася з восьми півчих – Івана Гориловського, Данила Єжовського, Остапа Вороновського, Григорія Коновця, Семена Дмитрієва, Петра та Якова Фоміних, Пилипа Іванова. Судячи з архівних документів, її склад поповнювався під час та після поїздки саме на українських територіях, при чому час від часу слуги князя Меншикова вдавалися до дійсно варварських методів.

Так, в 1732 році спочатку в Кролевці, а потім в канцелярії гетьмана Данила Апостола і в Колегії Іноземних справ в Петербурзі розглядалася справа півчого князя Меншикова Олексія Васильовича Белецького. Півчий, що походив з села Подолова Кролевецької сотні та народився в родині посполитих людей, намагався звільнитися зі справжньої кабали. В 1721 році ад'ютант князя Меншикова, а на час розглядання справи – капітан Семен Васильович Полесников, під час свого перебування в Почепі, примітив Белецького в будинку тодішнього управителя, бунчукового товариша Андрія Гудовича. Полесников «поневолив» Белецького у себе вдома, змусивши одружитися зі своєю кріпачкою, і схиляв його до служби Меншикову. У відповідь на відмову ад'ютант князя «бив немилостиво», що підтверджували родичі та односельчани Белецького. Півчого було звільнено з посиланням на наказ царя Петра II, згідно якого «как казаков так и других малороссийского народа людей никому крепить не велено» [13, арк. 1–7].

Деякі процеси, пов'язані з забезпеченням двору Меншикова всім необхідним, розпочавшись в 1720 році, продовжувались і надалі. Так, з моменту приїзду князя до України, з Глинської сотні почали направляти людей на його особисті покоси. Це тривало до самого кінця політичної кар'єри Меншикова, не дивлячись на постійні скарги старшини гетьману [14, арк. 1–3].

Меншиков отримував подарунки в різних містах, котрі йому доводилося відвідати. Існує поденний реєстр цих дарів, складений 1720 року, котрий фіксує міста, де було зроблено дарунки, імена дарувальників та описи підношень в числах. Подекуди вони були по-справжньому розкішними та надзвичайно дорогими – в залежності від статусу того, хто намагався догодити князеві, та його мети. Цікаво, що серед місцевої шляхти та козацької старшини фігурували і російські вельможі, котрі, вочевидь, намагалися скористатися сприятливою нагодою, щоб задобрити могутнього фаворита та поліпшити його ставлення до себе.

Особливо відзначився у справі постійного задобрювання Меншикова гетьман Скоропадський. Він разом зі своєю дружиною підносив князю подарунки ледве не щодня. Також Меншикова обдаровували:

Полковник київський

Полковник чернігівський, миргородський, ізюмський, прилуцький та суддя того ж полку

Полковник гадяцький, його осавул

Полковник лубенський та обозний

Полковник полтавський

Полковник сумський

Полковник ніжинський

Колишня ніжинська полковниця

Генеральний суддя

Генеральний хорунжий

Ігумен Благовіщенського монастиря

Чернігівський монастир (не вказано, який саме)

Прилуцький протопіп

Князь Петро Голіцин

Князь Трубецькой

Резидент Протасьєв

Віце-канцлер Петро Шафіров (котрий, як і дипломат Сава Рагузинський, передавав подарунки через свого прикажчика).

Долучилися до процесу обдарування російського гостя і ратуші – Глухівська та Ніжинська, повіти, міста, містечка й села (Тулиголова, Кролевець, Алтинов, Батурин, Конотоп, Хмильов, Ромни, Липова Долина, Красні Луги, Межиріч, Писарівка, Рильськ, Кучерівка, Кам'яна Слобода, Гремяч, Погар). Зустрічаються у реєстрі і військові – генерали Шидловський і Ропп, полковники Тененко, Сорочинський та Шарф, бригадир Шереметьєв. В Почепі до князя з подарунками прийшов пан Каражан з калмиками, в Ямполі – пани Чубишевський і Танський (брат чи інший родич Київського полковника?), в Гадячі – пан Турковський.

Меншикову діставався дорогоцінний срібний та золотий посуд, гроші, худоба та птахи (бугаї, корови, телята, воли, барани, вівці, ягнята, гуси, індички, качки, каченята, каплуни, кури, курчата, биті та живі дрофи), продукти харчування (масло, сметана, молоко, свіжий сир, бо-

рошно пшеничне та житнє, пшоно, овес, крупи гречані та ячні, сіль, яйця, пивні солоди, оцет, редька та салати), напої (меди, пива, вина волоські, кримські та рейнські, горілка проста та оковита). Знаючи, що князь полюбляє рибу, дарувальники підносили Меншикову солоних та свіжих осетрів. Мало місце дарування і дещо незвичних видів худоби (наприклад, сарн).

Окремим видом подарунків стали коні, поціновувачем та любителем котрих був князь. Їх дарували Меншикову окремо, попарно і цілими цугами в Ніжині, Гадячі, Сумах, Почепі, Ямполі. Продовжилася ця практика і тоді, коли Меншиков покинув Україну та проїздив Смоленськом [15, арк. 1–13].

Перебування князя Олександра Меншикова на території України, особливо в 1720 році, залишило значний слід у місцевому житті, позначившись на становищі козацької старшини та рядового населення. Особливо це стосувалось Стародубського полку. Україна посідала значне, часом – ледве не чільне місце у формуванні політичних амбіцій та майнових претензій фаворита Петра І, що виражалося у його поведінці та вимогах щодо утримання власного почту під час «ревізії», початкова мета якої згодом відійшла на другий план. Дослідження українського аспекту діяльності О.Д. Меншикова на пізньому етапі його державницької діяльності наразі і в подальшому дасть змогу докладніше вивчити взаємовідносини України з російським царатом.

Додаток

Хронологія української подорожі О.Д. Меншикова (за матеріалами «Юрналу...»)

1720 рік

Березень

16 – с. Волуєць проїздом, у той само день – м. Погар

17 – с. Гремяче, м. Шептаки

18 – м. Орловка

19 – м. Чернотичі

20 – переправа через р. Десну. У той само день – с. Комарівка

21 – м. Ніжин

25 – Благовіщенський монастир, повернення до Ніжина

Квітень

24 – м. Ічня

25 – с. Ярошівка

26 – с. Бубнівки, звідти – до м. Ромни

27 – с. Лугова долина, потім – м. Гадяч

29 – с. Бірки

30 – повернення до Гадяча

Травень

7 – с. Сорочинці

9 – м. Рашівка, звідти – знову до Гадяча

15 – остаточний від'їзд з Гадяча через м. Подолки

16 – м. Межиріч

17 – м. Суми

19 – с. Писарівка, потім – с. Кореневе

20 – с. Іванівське (колишня вотчина гетьмана Мазепи). Зупинка в «своєму домі», колишньому палаці Мазепи

26 – переправа через р. Сему (Сейм) , прибуття до м. Рильська

27 – с. Крупець

28 – м. Глухів

Червень

1 – м. Ямпіль, хутори навколо нього

3 – с. Івот

4 – переправа через р. Десну, м. Новогородок (Новгород-Сіверський)

6 – м. Погар, звідти – м. Баклань

7 – м. Почеп

24 – с. Старий Почеп

25 – с. Кульневе, с. Високе

26 – дорогою до м. Смоленськ – с. Високе, с. Бикович

ПОСИЛАННЯ

1. Лазаревський А.М. Описание Старой Малороссии. Том I. Полк Стародубский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1888. – 470 с.
2. Есипов Г. Тайная канцелярия. Из дел Преображенского приказа и Тайной канцелярии. – СПб: Издательский дом «Авалонъ», Издательская группа «Азбука-классика», 2010. – 480 с.
3. Павленко Н.И. А.Д. Меншиков. – Москва: Наука, 1984. – 196 .
4. Царенко М.П. Земля Брянская. – М.: Искусство, 1972. – 135 с.
5. Повседневные записки делам князя А.Д. Меншикова 1716–1720, 1726–1727 гг. / Публ. С.Р. Долговой и Т.А. Лаптевой. – М.: Рос. фонд культуры; Студия «ТРИТЭ»; Рос. Архив, 2000. – 646 с.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. І, спр. 51191–51422.
7. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ЦДІАК), ф. 51, оп. 3, спр. 487.
8. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 464.
9. ІР НБУВ, ф. VIII, спр. 2459–2461.
10. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 462.
11. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 569.
12. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 492.
13. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 4321.
14. ЦДІАК, ф. 51, спр. 2349.
15. Російський державний архів давніх актів, ф. 198, оп. 1, спр. 160

Филипова А.В. «Украинская ревизия» князя А.Д. Меншикова 1720 года

В статье рассматривается ревизионная миссия князя А.Д. Меншикова в 1720 году в Украине. На основе исследования архивных материалов осуществлена попытка проследить некоторые отрезки маршрута поездки, ее официальные причины и реальную политическую составляющую, а также бытовые нюансы организации.

Ключевые слова: *А.Д. Меншиков, Почепское дело, эпоха Гетманщины.*

Philipova H.V. Prince O.D. Menshikov's «ukrainian audit» 1720

The article deals with the Prince O.D. Menshikov's audit mission 1720 in Ukraine. Based on a study of archival materials carried ride to trace some segments of the itinerary, its formal cause and the real political element, as well as the nuances of household organization.

Key words: *O.D. Menshikov, Pochep case, the era of Hetman state.*

28.02.2017 р.

УДК 929.522.1(477) «16/17»Лизогуб Я.Ю.

Е.Л. Міден

СПРАВА ПРО ПІДТВЕРДЖЕННЯ ДВОРЯНСТВА ГЕНЕРАЛЬНОГО ОБОЗНОГО ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ЯКОВА ЮХИМОВИЧА ЛИЗОГУБА

У статті йдеться про підтвердження дворянства генеральним обозним Війська Запорозького Я.Ю. Лизогубом у 1731–1733 рр. Проаналізовано текст грамоти на дворянство канівському полковнику Я.К. Лизогубу 1667 р. та спростовано відомості щодо нобілітації роду Лизогубів польським королем Яном II Казимиром.

Ключові слова: *Лизогуби, нобілітація, грамота на дворянство.*

Яків Юхимович Лизогуб (1675–1749) відігравав важливу роль у внутрішній та зовнішній політиці Української козацької держави, обіймаючи вищі державні посади генерального бунчужного у 1713–1728 рр., генерального обозного 1728–1749 рр., неодноразово виконував обов'язки наказного гетьмана під час військових кампаній. З 1734 р. і до 1749 р. він очолював українське представництво у Правлінні гетьманського уряду – вищому органі влади, який було створено після смерті гетьмана Д.П. Апостола на вимогу імператриці Анни Іванівни. Я.Ю. Лизогуб активно сприяв відновленню гетьманства і обранню на цю посаду К.Г. Розумовського. У 1740–1743 рр. генеральний обозний очолював комісію, яка мала за мету проведення кодифікації правових норм, що діяли у межах Лівобережної Гетьманщини. Результатом діяльності комісії стала перша збірка правових норм, відома під назвою «Права, по которым судится малороссийский народ» (1743).

Незважаючи на значний внесок Я.Ю. Лизогуба в розвиток української державності, його особистість та життєвий шлях комплексно досліджувались лише у роботах О.М. Лазаревського, С.О. Павленка та Н.Є. Самохіної. Окремо варто відзначити генеалогічні розвідки В.Л. Модзалевського та В.В. Кривошеї щодо родоводу генерального обозного. Однак, до нашого часу залишався поза увагою сам процес підтвердження Я.Ю. Лизогубом прав на дворянство. Саме тому метою даної публікації і є запровадження до наукового обігу документів з фондів Російського державного архіву давніх актів щодо надання підтверджувальної грамоти на дворянство Я.Ю. Лизогубу в 1733 рр. Архівна справа складається з 7 аркушів і охоплює доволі затяжний процес заміни підтверджувальної грамоти на дворянство у зв'язку з тим, що оригінал *«за давностю лет»* [1, арк. 1] став малопридатним для подальшого використання. Прохання від Я.Ю. Лизогуба було отримано у канцелярії імператриці Анни Іванівни 3 жовтня 1731 р. [1, арк. 1], а копія грамоти була видана лише 18 жовтня 1733 р. [1, арк. 7 зв.].

Перші три аркуші містять звернення Я.Ю. Лизогуба до імператриці, а також копію грамоти на дворянство, яка була надана у лютому 1666 р. царем Олексієм Михайловичем канівському полковнику Я.К. Лизогубу, діду генерального обозного. За класифікацією палеографа І.М. Каманіна, текст написаний українським скорописом третього періоду. Чітко видно чотири різні почерки: двох канцеляристів, лохвицького сотника та самого Я.Ю. Лизогуба. На першому аркуші (прохання) наявний почерк козацького канцеляриста без зазначення імені, який написав майже весь текст, окрім останньої фрази «к Сей Челобитной Енералний Обозний Яков Лизогуб руку приложил» [1, арк. 1]. На наступних двох аркушах вміщено текст грамоти, написаний сотником Лохвицьким В.В. Стефановичем, що підтверджує запис «Сію копію писал сотник Лохвицкій Василей Стефанов [*підпис сотника*]». Далі запис з нового рядка тим же почерком, але іншим чорнилом: «и руку приложил. А подленную К Себе взял» [1, арк. 3]. Ймовірність написання тексту самим сотником опосередковано підтверджує той факт, що В.В. Стефанович входив до вже згаданої Кодифікаційної комісії, яка укладала «Права, по которым судится малороссийский народ». Тому він міг особисто виконати завдання на прохання генерального обозного Я.Ю. Лизогуба. Останнім записом є речення четвертим почерком «С Подлинною читал Канцелярист Василеи Леонтьев».

Четвертий аркуш справи містить коротку «Выписку о дворянстве Якова Лизогуба». Вона уточнює дату отримання оригіналу грамоти на дворянство канівського полковника Я.К. Лизогуба – 4 лютого 1667 р. [1, арк. 4]. Спершу в документі наведено стислий зміст грамоти, але подальший текст щодо Я.Ю. Лизогуба вартий уваги: «*І ныне Генералной обозной Яков Ефимов сын Лизогуб бьет челом, что ему оной Яков Кондратьев сын Лизогуб дед, і данная ему грамота ныне у него обозного і обветшала. І что б за верные предков ево і ево обозного службы, ту данную деду ево грамоту ему обозному і всему роду их і потомству ея імператорського Величества грамотой подътвердить с приложением гербу их шляхетского, которой імеется у них іздревле*» [1, арк. 4 зв.].

П'ятий аркуш справи репрезентує копію указу імператриці Анни Іванівни від 18 жовтня 1733 р., згідно з яким генеральному обозному Я.Ю. Лизогубу була надана копія грамоти на дворянство. Наводимо текст документа повністю:

«*По Указу Ея Императорского Величества в колегии іностранных дъл рѣшено по челобитью обозного Генерального Якова Лизогуба Грамоту Блаженные памяти Его величества Гдря цря Алексея Михаиловича Самодержца Всеросїиского данную в 1775м году дѣду его Якову Лизогубу на дворянство подтвердить Грамотою Ея Імператорского величества в которои написать следующее. Божею Млстию мы Анна імператрица і Самодержавица всеросїиская і протчая і протчая і протчая. Ізвѣстно і вѣдомо да будет что воиска нашего запорожского обоих сторон Днепра їз генералнои старшины обознои Яков Евфимов сын Лизогуб в нашеи колегїи Іностранной [слово нерозбірливо] донес и преложил нашого Гсдря дѣда цря Алексея Михаиловича Самодержца Всеросїиского Грамоту 7175 году данную каневскому полковнику Якову Кондратьеву сыну Лизогубу (дѣду ево обозного Генералного Якова Лизогуба) за службу его на дворянство і всеподданеише он, Генералнои Обознои Яков Лизогуб, нас просит о подтверждении того дворянства ему обозному Якову Лизогубу і дѣтям і потомству его. И сего ради мы великая Гсдрня наше імператорское величество его Генералного*

Обозного Якова Лизогуба за ево Службу в чину Генералного обозного оказанную Всемлстивешеи жалуем і подверждаем ему дѣтям і потомству ево данню вышеобявленную Грамоту дѣда ншего Гсдря Его црского Величества на дворянство повелѣвая всѣм ншим подданным ево Якова Лизогуба дѣтеи і потомство ево во дворянех признавать і почитать, а ему Якову Лизогубу і дѣтям і потомству ево получа сию ншу Імператорскую Млсть Служить нам Великои Гсдрнъ нашому імператорскому величеству вѣрно і непоколѣбимо как вѣрныи і добри слуга принадлежит. Дан в Санкт Питербурхе із нашеи Гсдрственнои колеги іностранных дел за нашею Гсдрственною Печатью» [1, арк. 5–5 зв.].

Указ було підписано імператрицею 18 жовтня 1733 р., копію завірив канцелярист «*Василей Леонтьев*» [1, арк. 5 зв.].

На шостому та сьомому аркушах справи дублюється іншим почерком вищенаведений текст копії указу. Виняток складає важливе уточнення наприкінці: «*Такова грамота писана на паргаминѣ в лист. І запечатана Гсдрственною средней печатю в ковчегѣ, [два слова написано нерозбірливо] золотом*» [1, арк. 7 зв.]. Завірив означену копію канцелярист «*Гаврило Головкин*» [1, арк. 7 зв.].

Привертає увагу текст під назвою «*Копия грамоти данной на дворанство Якову Лизогубу Каневскому полковнику*»:

«*Вкією Млостію Мы Великій Гсдръ цр и великій князь Алексій Михайловичъ всея Великія, Малія и Белія Россіи, Самодержец Московскій, Кіевскій, Владимерскій, Новгородскій, цр Казанскій, цр Астраханскій, цр Сівірскій, Гсдр Псковскій и великій Князь Литовскій, Смолянскій, Тверскій, Волинскій, Подолскій, Югорскій, Пермскій, Вятцскій, Болгарскій и иних, Гсдръ и Великій Князь Новагорода, Низовскіе Земли, Черніговскій, Резанскій, Полоцскій, Ростовскій, Ярославскій, Белоозерскій, Удорскій, Обдорскій, Кондийскій, Витяпскій, Мстиславскій и всея северніа страни, повелитель и Гсдр … Земли Карталинскихъ и … повелитель цреи и Кабардинскія Земли, Черкаских и Горских князей и Інних многих Гдрств и Земель Восточних и Западних и Северних отчич и дідич и наследник и Гдр и обладатель.*

Пожаловали Есма ншего црского Величества Войска Запорожского Каневского полковника Якова Кондратьевича Лизогуба за его к нам Великому Гдру, к ншему црскому Величеству многія службы как под ншею Гдрскою високодержавною Рукою учинила в подданство предков нших великих Гдрей Князей Россійских и нша црского величства отчина Малая Россія и он Яков служил нам Великому Гдрю ншему црскому величеству исполняя свое обещаніе верно и против неприятелей стоял твердо и мужественно не склоняясь ни на какія непрїятелскіе прелести и подсилки и бился нещадя гловы своей и поиски многіе над неприятели чинил и за те его службы и раденїе Мы Великий Гсдр нше црское величество велимі его Якова написат во дворяна и сю ншу црского величества жалованную грамоту на дворанство дать велимі и ему Якову видя к себе ншу црского вличества Млсть и жаловане и впредь намъ Великому Гдрю Црю и Великому Князю Алексею Михайловичю всея Великія и Малія и Белія Россіи Самодержцу нашему црскому величеству и ншимъ Гсдрским детям благоверному цревичю и великому князю Алексею Алексеевичю всея Великія и Малія и Белїя Россїи и благоверному цревичю и великому князю Феодору Алексеевичю всея Великїя и Малія и Белія Россіи и благоверному цревичю и великому князю Симеону Алексеевичю всея Великія и Малїя и Белїя Россїи и блговерному цревичю и великому князю Їоанну Алексеевичю всея Великїя и Малїя и Белія Россїи Ї ншим Гдрским наследникам потому ж служити верно и всякаго добра хотети и над неприятели промисл чинити и бытии в ншей Гдрской воле и в послушанїи. А верная ево служба у нас Великаго Гсдря у ншего црского величества никогда забвенна не будет. Дана ся нша Црского величества жалованная Грамота в ншем црствующем великом граде Москве лета от созданія мира #зрое [2] *февраля [число пропущено] дня.*

Место Гдрственной болшой печати.

На обороте на томже листе с другой сторони подписано: Бжіею млситію Велїкій Гдрь црї и Великій князь Алексей Михайлови всея Великія и Малія и Белія Россіи Самодержец.

Сію копію писал сотник Лохвицкій Василей Стефанов и руку приложил. А подленную к себе взял.

Подлинною читал канцелярист Василеи Леонтьев» [1, арк. 2–3].

Варто зробити кілька важливих уточнень щодо тексту грамоти та її значення. Цей документ 1667 р. є, де-факто, другою грамотою на дворянство Я.К. Лизогубу. 29 січня 1667 р. від гетьмана І.М. Брюховецького до Москви було направлено посольство на чолі з канівським полковником Я.К. Лизогубом і канцеляристом Генеральної Військової канцелярії К.І. Мокрієвичем. У 30-й статті надісланих до царя прохань повідомлялося «*о жалованной государевой грамоте полковнику Каневскому, которая во время Переясловских бунтов сгорела*» [3, с. 163]. Тобто гетьман звертався з проханням до царя надати замість втраченої жалувану грамоту «*Якову Лизогубу на дворянство и на поместье*» [3, с. 163]. Резолюція царя свідчила: «*Полковнику дать грамота с прежняго отпуску, взяв у него сказку, за рукою*» [3, с. 163]. З вищенаведеного зрозуміло, що Я.К. Лизогуб втратив оригінал грамоти на дворянство під час повстання козаків Переяславського полку у 1666 р.

Отримати вперше грамоту на дворянство Я.К. Лизогуб міг у період з жовтня 1665 р. (підписання Московських статей І.М. Брюховецького) до липня 1666 р. (повстання в Переяславі). Підписання Московських статей, котрі значною мірою знівелювали автономію Лівобережного Гетьманату у складі Московського царства, заклало передумови для отримання генеральною старшиною та полковниками дворянського статусу.

Явного підтвердження перебування Я.К. Лизогуба у Москві чи отримання ним грамоти в 1665 р. не виявлено. Маємо розпис 1665 р. «кому имяны велено дать

великого государя жалованные грамоты на дворянство и на маетности и на мелницы» під час візиту до Москви. Список старшини докладний, але Я.К. Лизогуб серед нобілітованих відсутній. Грамоти і маєтості були надані в першу чергу «Гетману на Шептаковскую деревню в вечное владенье. Полковнику Переяславскому Данилу Ермоленку. Нежинскому полковнику Матвею Винтовке. Полковнику Киевскому Василью Дворецкому. Полковнику Лубенскому Григорью Гамалею. Полковнику Черниговскому Демьяну Игнатенку. Полковнику Прилуцкому Лазарю Горленку. Полковнику Плотавскому Григорью Витязенку. Полковнику Мирогородцкому Демьяну Постоленку. Полковнику Стародубскому Леонтію Острянину. Судье восковому Петру Забеле. Писарем генеральным: Степану Гречаному, Захару Шійкееву. Каневского Успенского монастиря ігумену. Протопопу Переяславскому. Гадицким мещаном. Стародубцом, сотнику Почепскому. Любецким мещаном. Каневскому Успенского монастыря о милости» [3, с. 15].

Тим не менше, на завершальному етапі козацького посольства 1665 р. відомо про прохання І.М. Брюховецького до царя, «чтоб всякому полковнику, а именно: Переялавскому, Нежинскому, Киевскому, Лубенскому, Черниговскому, Прилуцкому, Плотавскому, Мирогородскому, Стародубскому и всем, которые под рукою государскою на сей и на той стороне Днепра одержатся, по селу, по милости его царского пресветлого величества, дано было» [3, с. 17]. Таким чином, грамоти після означеного посольства повинні були отримати всі прибічники І.М. Брюховецького з-поміж козацьких полковників.

Наступна можливість для Я.К. Лизогуба отримати грамоту на дворянство пов'язана з козацьким посольством до Москви у березні 1666 р. Однак, інформації щодо наслідків перебування дипломатичної місії в Москві недостатньо в рамках окресленої проблеми.

Грамота 1667 р. також може надати додаткові свідчення щодо військової кар'єри Я.К. Лизогуба. Перша документальна згадка про Я.К. Лизогуба як канівського полковника фіксувалася датою 29 червня 1666 р. [3, с. 127]. Якщо грамота 1667 р. була надана московською канцелярією «прежняго отпуску», відповідно, вона повинна містити текст у відповідності з оригіналом (окрім дати, коли документ підписаний царем). Тобто, можна припустити, що оригінал було надано Я.К. Лизогубу як полковнику канівському до липня 1666 р. Припущення важливе з огляду на згадку в «Лизогубівському літописі» про те, що Я.К. Лизогуб навесні 1665 р. виконував обов'язки генерального осавула [4, с. 23]. Відповідно, факт надання оригіналу грамоти у проміжку від жовтня 1665 р. до березня 1666 р. підтверджує думку генеалога В.В. Кривошеї, що уряд полковника канівського він отримав 1665 р. [5, с. 21].

Маємо зробити важливі висновки. Втрата під час пожежі оригіналу грамоти Я.К. Лизогуба у 1666 р. свідчить, зокрема, і про втрату інших особистих документів, які могли б так чи інакше пролити світло на походження роду Лизогубів чи його попередню нобілітацію урядом Речі Посполитої. Підтверджує відсутність більш ранніх документів про шляхетність у представників козацько-старшинського роду Лизогубів і саме прохання про підтвердження дворянства генерального обозного Я.Ю. Лизогуба 1731–1733 рр. Зазначене в ній прохання оновити грамоту 1667 р. «*с приложением гербу … шляхетского*» містить натяк, що Лизогуби ще у першій половині XVIII ст. не могли підтвердити право володіння гербом «Погоня польська» зі зміною, окрім як завірити «чесним словом», що він «*імеется у них іздревле*». Таким чином, наявні нобілітаційні грамоти польського короля Яна II Казимира, які буцімто надавались «Ивану Лизогубу-Кобызевичу», є доволі неякісними інсинуаціями нащадків Я.Ю. Лизогуба другої половини XVIII ст. Під міфічним нобілітованим «Иваном Лизогубом-Кобызевичем» приховувалися одразу дві особи. Зустрічаємо грамоти про нобілітацію брата Я.К. Лизогуба Івана, який першим серед носіїв прізвища Лизогуб доступився до впливових урядів та з 1659 по 1662 р. обіймав посаду полковника канівського. У 1882 р. О.М. Лазаревський запровадив до наукового обігу витяги з грамоти про нобілітацію І.К. Лизогуба Яном II Казимиром у 1661 р. Скоріше за все, цю грамоту використав і В.Л. Модзалевський, який у 1912 р. доповнив інформацію щодо її змісту. Дослідник зазначив, що І.К. Лизогуб «20 июня 1661 г. нобилитирован польским королем Яном Казимиром с фамилией Кобызевича».

Спростувати автентичність цієї грамоти доволі просто. По-перше, король Речі Посполитої був позбавлений з 1578 р. права надавати нобілітацію, ці повноваження були передані вальному сейму. І хоча І.К. Лизогуб справді був серед учасників Варшавського вального сейму 1661 р., його ім'я не згадується серед нобілітованих козацьких старшин. Зауважимо, що серед нобілітованих осіб вальними сеймами 1640–1660-х рр. ні прізвище «Кобызевич», ані прізвище «Лизогуб» не фігурує.

Інші нобілітаційні грамоти «Ивану Лизогубу-Кобызевичу» були ще більш невдалими фальсифікаціями. Наприклад, «родословные, формулярные другие документы», представлені 1799 р. «*корнетом Яковом Лизогубом*» [6] на підтвердження свого дворянського походження, містять грамоту Яна II Казимира 1642 р. (sic!) [7], яка була надана полковнику канівському «*Ивану Кобызевичу*». Означений «Иван» вважається засновником роду і дідом полковника канівського Я.К. Лизогуба [8]. Такі родословні відомості, скоріше за все, лягли в основу іменування генеалогами XIX ст. батька Я.К. Лизогуба «Івановичем», що є абсолютно безпідставно.

Ще одну цікаву фальсифікацію про шляхетне походження Лизогубів використав граф Г.О. Милорадович. При укладанні «Родословной книги Черниговского дворянства» він послуговувався документом, згідно з яким 20 липня 1661 р. Ян II Казимир «за оказанные заслуги княжеству Литовскому» нобілітував батька Я.К. Лизогуба «полковника каневского Кондрата Лизогуба» [9, с. 104–105].

Фальсифікації документів подібного кшталту були необхідні нащадкам Я.Ю. Лизогуба для документального

підтвердження шляхетського походження та права на герб. У другій половині XVIII ст. у зв'язку з можливістю здобути дворянство, представники багатьох старшинських родів намагалися підтвердити свої зв'язки з польськими та литовськими шляхетськими родами і, за влучною характеристикою П. Кулаковського, переживали своєрідне «польсько-литовське шляхетське відродження» [10, с. 9].

Таким чином, єдиним достовірним джерелом, яке підтверджує нобілітацію роду Лизогубів, залишається грамота 1667 р. канівському полковнику Я.К. Лизогубу. Справа про підтвердження дворянства генерального обозного Я.Ю. Лизогуба 1731–1733 рр. остаточно завершила розгляд питання про час нобілітації роду та отримання дворянства за царя Олексія Михайловича. Згадки про давнє користування шляхетським гербом та факт залишення оригіналу грамоти 1667 р. у розпорядженні лохвицького сотника В.В. Стефановича сформували основу для подальших досліджень козацько-старшинського роду Лизогубів.

ПОСИЛАННЯ

1. Російський державний архів давніх актів, ф. 248, оп. 29, спр. 1827, 7 арк.
2. Читаються ці кириличні літери під титлом як число «7175» року від створення світу, що відповідає 1667 р.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб, 1869. – Т. 6. – 280 с.
4. Летопись или описание краткое знатнійших дійств и случаев, что в котором году діялось в Украини малороссийской – обіих сторон Дніпра и кто именно когда гетманом был козацьким (1506–1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссиею для разбора древних актов / [за ред. В.Б. Антоновича]. – К.: Типографія Т. Г. Корчак-Новицького, 1888. – С. I–LIX, С. 3–69.
5. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Канівський полк / В. Кривошея. – К.: Стилос, 2006. – 220 с.
6. Лизогуб Яків Якович (бл. 1747–1810) – суддя Городнянського повіту Чернігівської губернії, правнук генерального обозного Я.Ю. Лизогуба.
7. Ян II Казимир прийшов до влади як король Речі Посполитої тільки у 1648 р.
8. Державний архів Чернігівської області, ф. 133, оп. 1, спр. 179, арк. 291 зв.
9. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. В 2-х томах / Г.А. Милорадович. – СПб.: Губернская типография, 1901. – Т 2. – Ч. 6. – С. 1–226.
10. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) : Наукове видання / П. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.

Миден Э.Л. Дело о подтверждении дворянства генерального обозного Войска Запорожского Якова Ефимовича Лизогуба

В статье рассмотрено подтверждение дворянства генеральным обозным Я.Е. Лизогубом в 1731–1733 гг. Проанализован текст грамоты на дворянство каневскому полковнику Я.К. Лизогубу 1667 г., а также опровергнута информация о нобилитации рода Лизогубов польским королем Яном II Казимиром.

Ключовые слова: *Лизогубы, нобилитация, грамота на дворянство.*

Miden E.L. An act about the confirmation of nobility by the General-Quartermaster in Zaporizhya Army Yakiv Yu. Lyzohub

The article considers the confirmation of nobility by the General-Quartermaster Yakiv Yu. Lyzohub in 1731–1733. It has been analyzed the text of a charter of ennoblement (1667) to Kanivian Polkovnyk Yakiv K. Lyzohub and refuted information about the ennoblement of Lyzohub's family by Polish king John II Casimir.

Key words: *Lyzohubs, ennoblement, charter of ennoblement.*

28.02.2017 р.

УДК 94(477):72.02(271.2-523.47)

С.Б. Юрченко

СТВОРЕННЯ ІКОНОСТАСА ГЛУХІВСЬКОЇ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ У 1752–1753 РОКАХ

В статті йдеться про нововиявлене креслення іконостаса Миколаївської церкви у Глухові.

Ключові слова: *архітектура Гетьманщини, Андрій Квасов, українське бароко.*

1748 року у Глухові сталася пожежа, яка знищила центральну частину міста. Постраждали також і храми. Так, у Миколаївській церкві згоріли верхи та внутрішня обстановка, включаючи іконостас. Ось як про це повідомлялось в указі консисторії від 10 червня 1748 р.: «…мая 23 во время случившегося пожара Св. Николая церковь каменная … сгорела, однако благодатию Божиею з оной церкви тайны Св. в ковчежце, антиминс, сосуды церковные, аппараты, книги, наместние образы с царскими вратами вынесены» [6, с. 280]. Оскільки Троїцький собор на той час ще не був добудований [1, с. 14], то роль головного міського храму відігравала саме Миколаївська церква. 29 серпня 1751 року військовий канцелярист Йосип Туманський повідомив запискою, що «по справки канцелярии Малоросийского народу с присланними ея императорского величества из войсковой енералной канцелярии в канцелярию зборов указами, по которим из скарбу войскового видано на починку ниже писанной церкви и на строение колоколни Николаевской четиреста семдесят пять рублев девяносто пять копеек да в содержание к протчей на глуховскую Троецкую церков зборной сумми войсковому товарищу Ивану Пуховичу пятьсот двадцать четире рубле пять копеек» [3, арк. 4]. Треба думати, що ці кошти були використані на післяпожежний ремонт церкви.

З документів відомо, що виготовленням іконостаса, а саме столярної та різьб'ярської його частин, займався сницар Григорій Мороз із Сосниці на замовлення писаря Генерального військового суду Івана Васильовича Піковця (додаток 20), який помер 1 лютого 1751 року та був похований біля Миколаївської церкви [2, с. 426]. Очевидно, що сницарські роботи розпочалися не пізніше цієї дати.

Після смерті Піковця настоятель Миколаївської церкви Никифор Шолупина змушений був шукати нового мецената для закінчення робіт. Він звернувся до гетьмана Кирила Розумовського (додаток 1), який додатково видав 7 вересня1752 р. розпорядження про виготовлення нового іконостаса коштом скарбу, мотивуючи це тим, що у церкві відбуваються важливі урочисті події (додаток 2). Вже 11 вересня 1752 р. Никифор Шолупина повідомляв Розумовському, що «имеется в местечке Соснице доделанная майстром в глуховскую Святониколаевскую церковь иконостасная работа совсем в поготовности, которой оттудова поднять и привезти в Глухов нечим. Того ради вашей ясновельможности всенижайше прошу о даче для подему и привозу в Глухов

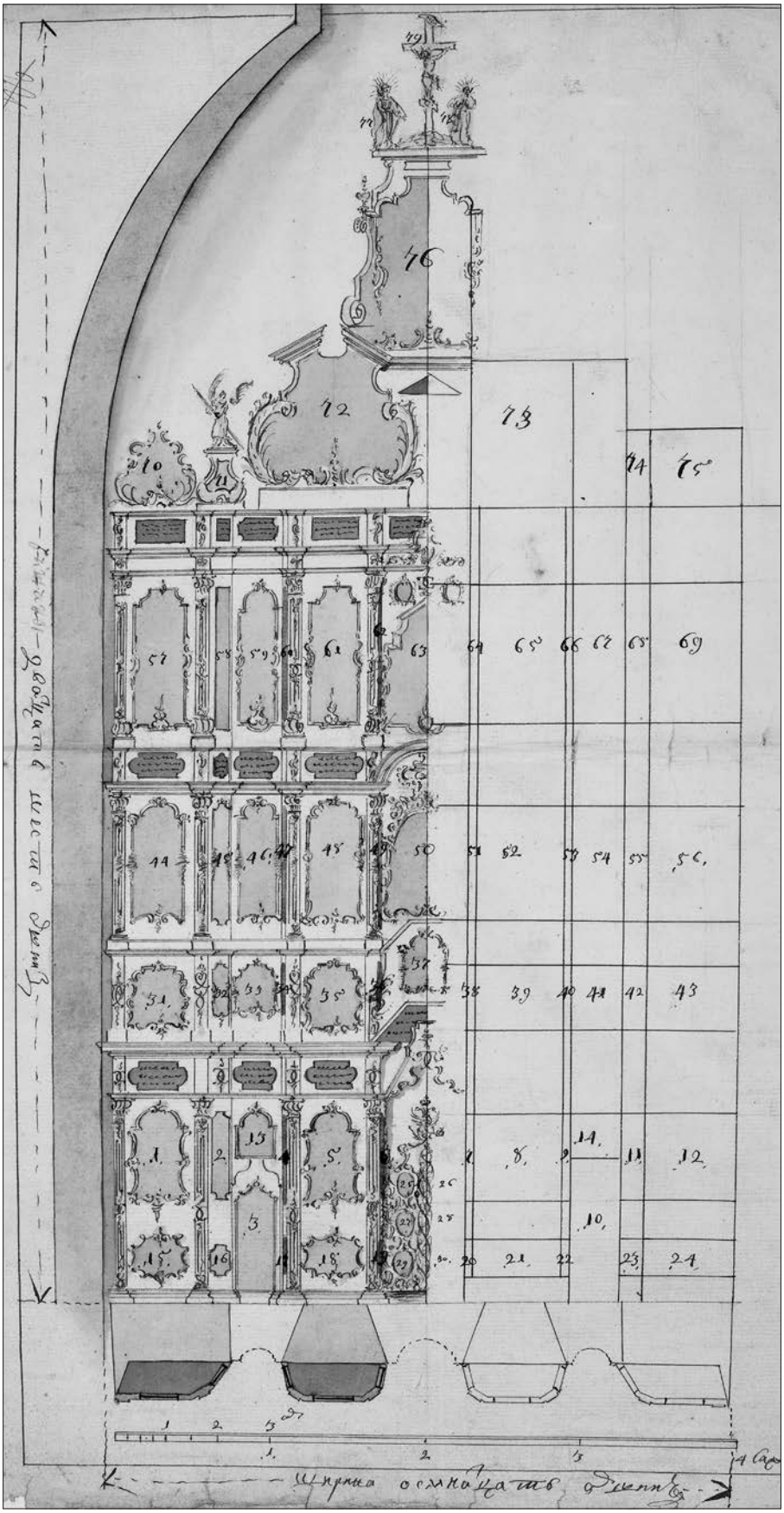

Іл. 1. «Реестр по нумерам противу чертежа што подлежит где писать ежели повелено будет:

Местные иконы

1. Воскресение Христово
2. Марии Магдалыны
3. Михаила Архистратига
4. Иосифа Обручника
5. Богоматерь с Предвечным Младенцем
6. Праведная Анна
7. Праведный Иоаким
8. Спаситель, 9. Иоанна Предтечи
10. Гавриила Архангела
11. Алексея Митрополита
12. Николая Чудотворца
13. Во облаках сияние с надписанием
14. Сияние и Дух Святый

Тумбы

15. По воскресении явися Луке и Клеопе в преломлении хлеба
16. По воскресении явися Мирии Магдалыни
17. Обручение Богоматере
18. Внийде в дом Захариин и целова Елизавету
19. Зачатие Святыя Анны егда зачал Богоматерь
20. Из жития Иоакима
21. И для самаряныны
22. Отроче растеше и крепяшеся духом
23. Пренесение мощей Алексея Митрополита
24. Чудо Николая егда трех мужей спасе мечна усече

Царские врата

25.Гавриил Архангел благовествует
26. Богоматерь во крове Иосифове
27. Матфей Евангелист
28. Марко Евангелист
29. Лука Евангелист
30. Иоанн Евангелист

Праздники

31. Рождество Богоматере
32. Воведение во храм Богоматере
33. Благовещение Богоматере
34. Рождество Христово
35. Стретение Господне
36. Богоявление Господне
37. Тайныя вечеры, 38. Вехание в Ерусалим
39. Воскресение Христово
40. Вознесение Господне
41. Вошествие Святаго Духа
42. Преображение Господне
43. Успение Богоматере

Апостолы

44. Фома, 45. Варфоломей
46. Андрей Первозванный
47. Марко Евангелист
48. Матфей Евангелист
49. Петр Евангелист
50. Седяй на херувимех
51. Павел верховный, 52. Лука Евангелист
53. Иоанн Евангелист
54. Сымон Зилот
55. Ияков Алфеов, 56. Филип

Пророкы

57. Наум, 58. Аввакум, 59. Иеремей,
60. Даниил, 61. Моисей Боговидец
62. Давид царь
63. Воплощение Бога слова
64. Соломон царь, 65. Илия Фезвитянин
66. Елисей, 67. Исайя
68. Иезекииль, 69. Гедеон

Праотцы

70. Мафусаил, 71. Авель
72. Адам, 73. Ное, 74. Сыф
75. Афет, 76. Господь Саваоф
77. Богоматерь под крестом
78. Иоанн Богослов
79. Распятые Христово» (ЦДІАК, ф. 51, оп 3, спр. 11363, с. 20–20 зв.)

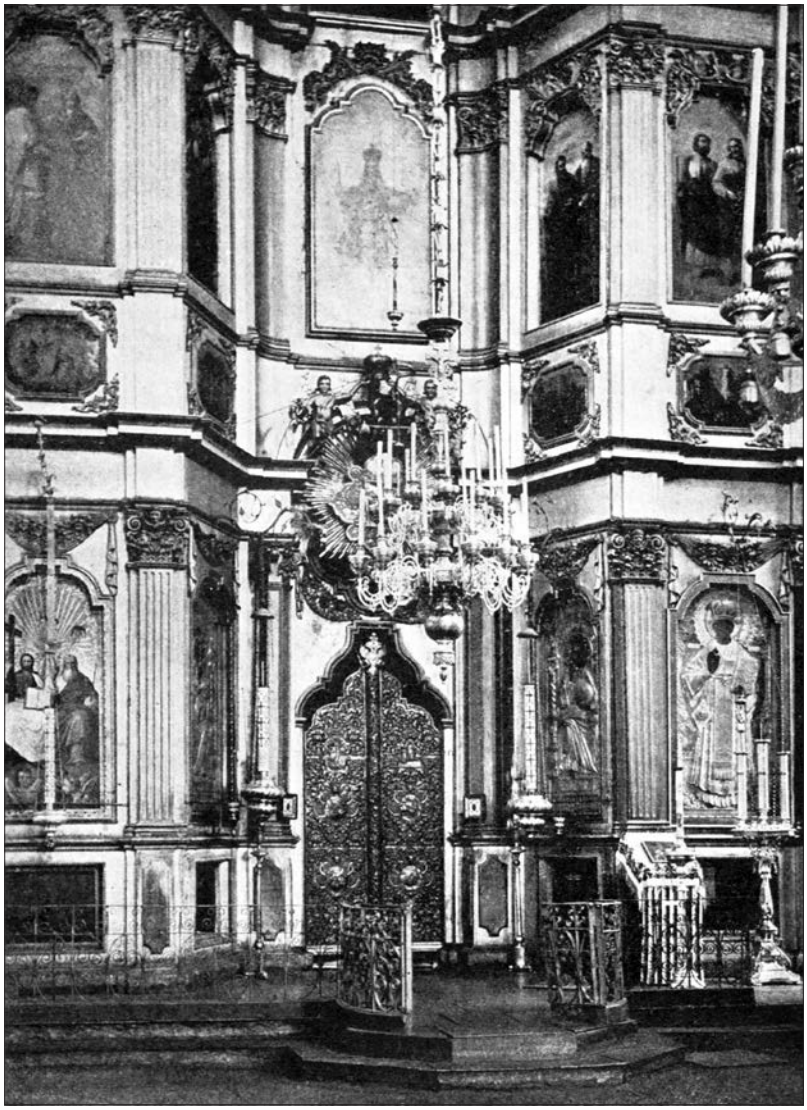

Іл. 2. Іконостас Миколаївського собору Рихлівського монастиря [10, с. 64]

упоминаемой церковной работи дванадцати подвод милостиво повелеть откуду возможно вистатчит и о том кому заблагоусмотрено будет високоповелителним предложить ордером» [3, арк. 9]. Через тиждень Г. Теплов повідомив генерального писаря А. Безбородька, що малярські та позолотні роботи підряджається виконувати київський іконописець Петро Михайлович Дубровський (додаток 3), а вже 17 вересня з ним заключено контракт (додаток 4). Першою про цього маляра згадує Н.П. Новаківська, щоправда, без посилання на архівне джерело [7, с. 131]. На наступний день Розумовський дав розпорядження Безбородьку видати аванс відповідно до контракту, а «впредь видачу остаточних денег оному живописцу Дубровскому чинить по тому ж контракту в надлежащое время и по видачи оних денег к нам репортовать» [3, арк. 20]. Самому ж іконописцю видана подорожня наступного змісту: «От Киева до Глухова иконописцу жителю киевскому Дубровскому дават с почтових по две подводи, взимать за оние по указу прогонние денги, чего во верности сия подорожная з Генералной войсковой канцелярии дана в Глухове 1752 года» [3, арк. 7]. Київським бурмістром 16 вересня вручена «подорожная на взимание по оной киевскому жителю иконописцу Петру Дубровскому от Киева до Глухова двох почтових подвод за указные прогоны и велено ту подорожную оному Дубровскому вручить и притвердить ехать в Глухов в скорости, а что он издержит денег на заплату прогонов, тое ему из скарбу войскового возвращено будет» [3, арк. 37].

17 вересня сосницький сотник Шафонський отримав лист, в якому вимагалося прислати виконану майстром-різьб'ярем роботу, «а ежели еще зачем та работа не закончена, то понудить его в скором докончании и егда совсем исправлена будет, того ж времени прислать оную в Глухов» [3, арк. 57зв]. 18 вересня датований лист сосницького сотника, в якому він повідомляв, що відправив до Глухова частину іконостаса, решта ж залишається незакінченою через часті поїдзки Мороза на роботу при домі Розумовського у Глухові (додаток 5). У відповідь з канцелярії в Сосницю направлено лист, яким зобов'язано сницара закінчити столярні та різьб'ярські роботи до сирного тижня 1753 року, а сотнику наказано наглядати за виконанням (додаток 6). У жовтні 1752 року Никифор Шолупина, настоятель церкви, просив гетьмана розплатитися з майстром Морозом за вже виконану частину іконостаса, оскільки в церкві грошей не було (додаток 7).

Тим часом Розумовський також звернувся до Генерального підскарбія з пропозицією винайняти для майстра у вдови грека Настасії Романової двір [3, арк. 23]. Проте за повідомленням військового канцеляриста Дубровський «обязался представить за собой поручную от Киевского магистрата … таковой поручной … от него Дубровского не представлено» [3, арк. 25]. Вказане «поручительство», датоване 23 січня 1753 року, було надане до Генеральної військової канцелярії. Ним, зокрема, передбачалося, що «ежели по тому контракту за каким-либо случаем оний Дубровский в отделке того иконостаса чего не исправил, то ми, поручники, сами от себе и з собственного своего кошту вместо его, Дубровского, должни все совершенно против оного контракта исправить и исполнить, в чем и подписались. По киевскому жителю живописцу Петру Дубровскому в ниже писанной силе ручал и своеручно подписался бурмистр глуховский Радион Григориев. По киевскому жителю живописцу Петру Дубровскому в ниже

писанной силе ручал и своеручно подписался мещанин киевский Афтанасий Александров» [3, арк. 26].

В січні 1753 р. Дубровський надав перелік необхідних для роботи матеріалів (додаток 8), а вже у лютому просив видати додаткову кількість книжок золота та срібла (додаток 9). 3 березня намісник церкви повідомив канцелярію, що сирний тиждень вже минув, а робота із Сосниці ще досі не доставлена, що затримує виконання іконопису (додаток 10). З Генеральної військової канцелярії напралено ордер сосницькому сотнику Шафонському з повелінням «приказать самому майстру тоя работи оную на те подводи порядочно сложить и отправит в Глухов» [3, с. 48 зв.]. 16 березня Дубровський повідомив, що отримав частину іконостаса – без верхніх ярусів з пророками та праотцями – і просив прискорити виготовлення столярної роботи, щоб вкластися в заявлені строки (додаток 11). За повідомленням сосницького сотенного хорунжого Федора Івасенка «Григорий сницар в сосницком сотенном правлении за требованием обявил, что он зделанную им работу сего марта 17 дня в Глухов на подводах отвезл и тамо в Глухове иконописцу Петру Михайловичу при наместнику глуховской протопопии Никифору Шолупине отдал, а другую де работу прежную и вновь прибавленную доделивает и по доделке» відвезе у Глухів [3, арк. 59].

24 березня Дубровський повідомив про закінчення чотирьох ярусів та попросив наступну суму грошей згідно з контрактом та додаткову кількість золота і срібла (додаток 12). Очевидно, що Генеральна військова канцелярія знову звернулась до А. Безбородька з питанням, як поступати в цій ситуації, на що генеральний писар відповів, що потрібно видати стільки книжок золота та срібла, скільки буде потрібно (додаток 13). В канцелярії постановили «освидетельствовать» завершену роботу, для чого утворили комісію з Никифора Шолупини та ктитора церкви. 4 квітня складено відомість написаних ікон (додаток 14), з якої видно, що як за кількістю, так і за сюжетами образи повнісю відповідають проекту (іл. 1). В той же день зі скарбу малоросійського видано гроші, про що повідомив рапортом Михайло Скоропадський: «и за силу оного войсковой енералной канцелярии ордера означенние денги пятьсот одинадцять рублев ему, Дубровскому, из скарбу войскового сего априля 3 дня заявителю его видано» [3, арк. 65].

19 квітня іконописець знову звернувся до Генеральної військової канцелярії листом, повідомляючи, що йому вже видані іконні дошки на пророцький ярус та прося-

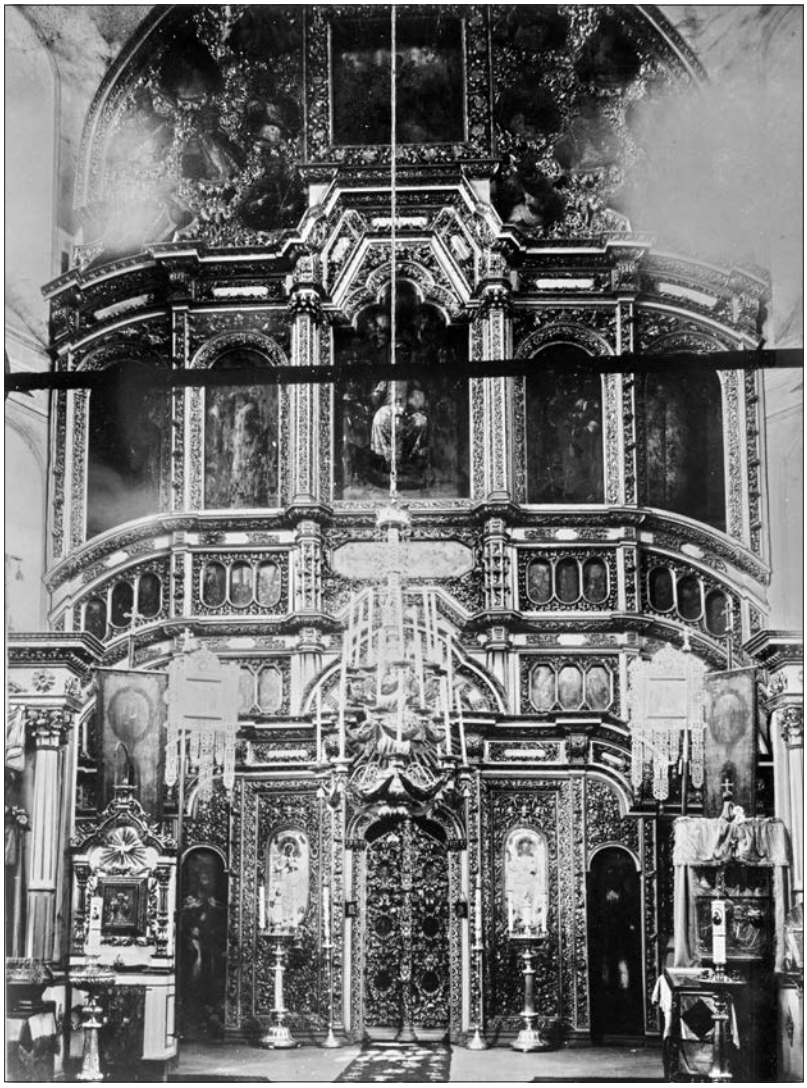

Іл. 3. Іконостас собору Петропавлівського монастиря під Глуховом (фотоархів ІІМК у Санкт-Петербурзі, альбом Q-361; ЦДАМЛМ, ф. 70, оп. 4, спр. 301, арк. 2, 17)

чи, щоб вже починали монтувати нижні яруси, оскільки в його помешканні намає місця для їхнього зберігання. Він пропонував знайти майстра Мороза і направити його до Глухова, щоб той доробляв свою роботу на місці (додаток 15). З таким же проханням звернувся і Н. Шолупина (додаток 16). Канцелярія ордером звернулася до сосницького сотника «помянутого майстра Мороза всемерно понудить» закінчити роботу і відіслати на підводах у Глухів [3, с. 64 зв.]. Сотник Филимон Шафонський 24 квітня повідомив, що майстер не закінчив роботи через те, що втікли його майстрові люди; самому ж Морозу наказано негайно закінчити виготовлення верхньої частини іконостаса (додаток 17). Вже 2 травня той же сотник повідомив, що майстер Мороз разом із незавершеною роботою та інструментами направлений на підводах до Глухова (додаток 18).

Питання монтажу Григорієм Морозом зробленої частини іконостаса в церкві вирішувалося у травні 1753 р. (додатки 19, 20). Однак Федір Чуйкевич з економічної кан-

целярії повідомив, що наразі майстер зайнятий при роботах у будинку Розумовського та не може займатися іконостасом (додаток 21). Дубровський був змушений знову звернутися з донесенням до Генеральної військової канцелярії та просити вирішити питання встановлення іконостаса (додаток 22). Канцелярія написала до Андрія Безбородька, котрий листом від 25 червня 1753 року відповів, що їхнє донесення «получено здесь 19 чисел и из оного доношения копия при писме моем сообщено к коллежскому советнику господину Теплову. По чему он, господин Теплов, разсуждая, что реченного снесара Мороза з его работником [економічна канцелярія – С. Ю.] удерживает напрасно и ненадлежаще, о безудержном их оттуда отпуске имеет предложить в оную экономическую канцелярию, об оном вашим благородиям обявив» [3, с. 82]. Треба здогадуватися, що іконостас таки було встановлено, оскільки вже 8 липня Петро Дубровський писав у своєму черговому донесенні до Генеральної військової канцелярії про те, що закінчив іконостас і просить виплатити йому решту грошей по контракту (додаток 23). Ним також був наданий перелік використаних матеріалів, до якого включено і невикористані залишки [3, с. 88]. На підставі донесення у Генеральній військовій канцелярії зроблено доповідь, в якій підсумовано всі виплати за роботу, харчі та матеріали (додаток 24). 13 липня 1753 року П. Дубровський написав підписку про те, що іконостас їм виконано відповідно до контракту і якщо щось не відповідає контракту, то він повинен це переробити своїм коштом (додаток 25).

Через п'ять років до Генеральної військової канцелярії звернувся Никифор Шолупина з донесенням, що іконостас через такий короткий час існування зіпсувався, а фарби в деяких місцях полущилися. Намісник вимагав викликати до Глухова П. Дубровського, щоб він усунув всі недоліки (додаток 26). З канцелярії звернулися до київського магістрату, який, у свою чергу, взяв пояснення у самого П. Дубровського, котрий на той час вже став лавником. У цьому поясненні іконописець звинуватив Шолупину у недоброзичливості, оскільки пройшло вже п'ять років, а майстер не може увесь час існування іконостаса його підтримувати. Причиною ушкоджень названо поганий догляд церковнослужителів, а також те, що в мурованих церквах часто буває підвищена вологість, яка й приводить до лущення фарб (додаток 27). Треба думати, що таке пояснення влаштувало Генеральну військову канцелярію, оскільки на цьому листування переривається.

Збереглося креслення іконостаса, на якому виконано маркування ікон відповідно до сюжетів (іл. 1). Щодо атрибуції проекту іконостаса, то найбільш імовірним автором міг би бути Андрій Квасов, який у цей час працював для Розумовського. Здається, непрямим підтвердженням цього є й архітектурне вирішення іконостаса, що поєднує російські риси – багатоярусність, горизонтальне компонування ярусів – та українську традицію, яка вбачається в акцентуванні осі симетрії підйомом секції над царськими вратами та використанням характерних для українського іконостаса мотивів – трапецієподібної арки тощо. Звертає на себе увагу влаштування перед вратами своєрідних курдонерів, завдяки котрим збільшується площа іконостаса, а це, у свою чергу, дозволяє розмістити більшу кількість ікон. З інженерної точки зору така конструкція збільшує мистецьку виразність, створюючи складну гру світла та тіні.

Першим із відомих іконостасів, у якому перед вратами було застосовано курдонери, став іконостас Петропавлівського собору у Петербурзі, збудований за проектом відомого архітектора – українця Івана Зарудного за розробленими у 1726 році ним же кресленнями [4, с. 60]. Певна залежність від петербурзького твору помітна і в деталях – наприклад, у формі деяких іконних рам. Цікаво, що архітектурні мотиви Петропавлівського собору Квасов використовував і пізніше – наприклад, при проектуванні добудови Троїцького собору у Глухові намагався звести над західним фасадом дзвіницю зі шпилем [1, с. 16].

Іншою прикметною особливістю архітектури миколаївського іконостаса є використання зближеного до класичного ордера у вигляді пілястр з капітелями та базами, а також повного антаблементного набору, що свідчить про вплив естетики класицизму. Першим іконостасом Гетьманщини з такими мотивами є іконостас Андріївської церкви у Києві, шаблон якого був намальований Б.-Ф. Растреллі в натуральну величину з 5 лютого по 5 березня 1752 року. Столярні роботи на місці у Києві завершено в травні 1753 р., а позолота тривала до 1754 р. [5, с. 35-39], отже, іконостас Миколаївської церкви є практично ровесником андріївського та разом із ним може вважатися етапним у формуванні архітектури з ордерними елементами класичної трактовки.

З території Сіверщини найбільш близьким за архітектурним вирішенням до глухівського був іконостас Миколаївського собору Рихлівського монастиря, фотографія якого опублікована у 1911 р. [10, с. 64]. Собор зводився у 1754–1760 рр. коштом Ф.І. Каченовського та П.Л. Чижевського [11, с. 685], отже іконостас мав виготовлятися в кінці 1750-х років, тобто через кілька років після глухівського. Подібність обох іконостасів вражає, оскільки тут повторені не тільки загальна просторово-планова структура із використанням курдонерів, але й деталі – пілястри, форма іконних рам тощо. На цій підставі, а також беручи до уваги характер атрикуляції фасадів собору, що близький до творчого почерку А. Квасова, можна саме йому атрибутувати цю споруду.

Наприкінці слід зазначити, що фотографія іконостаса глухівської Миколаївської церкви, поміщена в кількох виданнях [8, с. 354; 9, с. 285], очевидно, через непорозуміння, насправді зображує іконостас собору Петропавлівського монастиря під Глуховом. Її оригінал зберігається у фототеці Інституту історії матеріальної культури у Петербурзі, а копія із відповідною анотацією на звороті – у фонді М. Цапенка у Києві [10].

Додаток № 1

Донесення священика Миколаївської церкви Никифора Шолупини гетьману Кирилу Розумовському. 1751 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 3–3 зв.

Ясне велможному високоповелителному господину Малой России обоих сторон Днепра и войск запорожских гетману, ея императорского величества действительному камергеру, императорской Санктпетербургской Академии Наук президенту, лейбгвардии Измайловского полку подполковнику и орденов святого Александра Невского також полского Белого Орла и золстинского святия Анны кавалеру, Российской империи графу Кириллу Григориевичу его сиятельству Разумовскому

Ныжайшое прошение

Прошлого 1748 году з допущения божьего чрез случившийся в городе Глухове пожар церков глуховская святителя Христова Николая за згорением так пришла в опустение, что божьего иконостаса и кришки вовся не стало было. А яко прежде того когда оная церков в обнищание пришла была, то по имянному указу блаженния и вечнодостойния памяти великой государыни императрицы Анны Иоанновны самодержицы всероссийской за представлением от войсковой генералной канцелярии и прежде бывшаго скарбу войскового, что ныне ясневелможности вашей во вечно так явлена была, того рады мы ныжайшие и ныне показаны себе дерзостными падши к стопам ног ясневелможности вашей поднесть сие наше нижайшее ясневелможности вашей прошение, дабы истиннодушие и природной вашей ясновелможности добродетели, оная церков так божиим иконостасом и совершенною кришкою, яко и доокола тинкованием из скарбу вашей ясновелможности по прежнему исправлена была. О том показать высокоблагоутробное ясневелможности вашей разсмотрение и указ.

Вашей ясновелможности всенижайшие рабы священник Николаевский наместник Глуховский Никифор Шолупина и прихожане.

Додаток № 2

Розпорядження гетьмана К. Розумовського Генеральній військовій канцелярії на виготовлення нового іконостаса до Миколаївської церкви від 7.09.1752 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 2.

Усмотрено нами, что имеючойся в здешней Свято Николаевской церкве иконостас по причине изгорения прежнего в бывшей в Глухове пожар поныне не построен, в оной же церкве во время бываемых високоторжественних дний бывает собрание. Того ради повелеваем нашей генералной войсковой канцелярии на доделание в оной Николаевской церкве нового иконостаса, коему ж иконописным художеством употребить потребное число денег з скарбу войскового и что как те денги под добрим хранением издерживаеми были з записками и росписками, и майстери к тому искуснии приискани, так и та работа иконостаса в самой скорости могла быть отделана, определить нарочного надежного к тому человека и дать оному определенному з генералной войсковой канцелярии за войсковою печатю на записку того росходу книгу шнуровую и в протчем потребность при том да наставление.

Додаток № 3

Лист Григорія Теплова до генерального писаря А.Я. Безбородька від 17 вересня 1752 р.

ЦДІАК. ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 12.

Высокородный и высокопочтенный генеральный писар милостивый государь мой Андрей Яковлевич.

Живописец Дубровский подряжается в церкви святого Николая написать иконостас, состоящий в семидесяти девяти образах и оныя образы своими красками, золотом и серебром написать, а иконостасную резную всю работу позолотить по левкасу на полименте под глянец своими майстеровими и работними людми. Толко для оной позолоти кгрунту дано бы ему было, золото и сребро, такожде и материали на левкасе и полименте из скарбу его ясновелможности. А дать ему денег тисячу рублей, харчевие по реестру запаси, а при том кватеру и дрова. Того ради по моему мнению в такой силе можно с ним контракт заключить.

Григорий Теплов.

Додаток № 4

Контракт київського маляра Петра Михайловича Дубровського з Генеральною військовою канцелярією на написання образів та позолоту різьблення іконостаса Миколаївської церкви у Глухові від 17 вересня 1752 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 19–19 зв.

Генералной войсковой канцелярии живописцем Петром Дубровским жителем киевским заключен сей контракт в ниже следующих кондициях.

1. Договорился он Дубровский во здешней глуховской церкве Святого Николая написать иконостас, состоящий в семидесяти девяти образах и ония образи своими красками, золотом и сребром написать, а иконостасную резную всю работу позолотить по левкасу на полименте под глянец своими майстровими и работними людми. Только для оной позолоти и грунту дать ему золото и сребро, також и материал на левкас и полимент з скарбу войскового, а в награждение за труд его дать ему Дубровскому из скарбу ж войскового тысячу рублей да за все харчевие припасы и дрова по поданному от него реестру особо дать денгами, коих по смете за все надлежит ему чотириста двадцать два рубли.

2. По заключении сего контракта с показанного договоренного числа тисячи рублев на покупку венициянских красок для роздачи майстровим людем живописного и золотарного дела видат ему наперед пятьсот рублев да на покупку припасов из положенного ж числа денгами половинное число двесте одиннадцать рублей и для дела той работы определив пристойную кватеру от сотенного глуховского правления.

3. По окончании же икон трех ярусов яко то тумбних десять, местних четирнадцати и от царских врат шести, праздничних тринадцати, а всех сорока трех икон, тогда еще видать ему денег триста рублев и за припаси денги додать все сполна. По совершении же всей иконописной роботи видать ему и осталние денги двесте рублев.

4. Оную же иконостасную работу живописсю совсем отделать искусно визолотить должен он предследующого 1753 года октября до первого числа неотменно и чтоб та работа конечно же до того сроку окончена была, для того он Дубровский не должен вступать ни в какое другое дело, а ежели заболеет или другим каким случаем не могл он Дубровский сам к предпоказанному сроку тое иконостасной работи совсем отделать, то должен он Дубровский к отделки этой во всем такою добротою, как по сему контракту оговорено, сискать и поставить вместо себе на своем коште другого майстра искусного.

Для чего в том поруки ниже подписавшие поставляем с особою отпоручною подпискою в утверджение чего на сем контракте подписались.

Додаток № 5

Лист сосницького сотника до Генеральної військової канцелярії від 18 вересня 1752 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 38.

Сего течения 17 дня полученним з оной войсковой генералной канцелярии в сотенном сосницком правлении високоповелителним ордером велено собрать пристойное число, а не менше двадцяти подвод, и зделанную в Сосниці в Глуховскую Свято Николаевскую церковь иконостасную работу на те подводи порядочно сложив и отправить их при самом майстеру и при нарочно присланном компанейцу в Глухов под охранением и бережением оного майстера, чтоб оной иконостасной работе отнюдь никакой малейшой порчи последовать не могло прислать. За привезение той иконостасной работы подводчикам надлежащая зарплата учинена там в Глухове будет. В силу понеже повелительного ордера з той зделанной в Соснице майстером Григорием Морозовим иконостасной работи штуки некоторие на осми подводах посилаемие при оном нарочно присланном компанейцу надворной корогви Василию Тулубу и приставить майстру Григорию Морозову протчие же той иконостасной работи штуки непосланю тию затем, что еще по показанню оного майстра Морозова ...частими его Морозова в Глухов к дому его Ясне Велможности и в Батурин к машинной работе посилат.

Додаток № 6

Лист з Генеральної військової канцелярії до сосницького сотника від 2 жовтня 1752 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 40.

Мосце пане сотник Сосницкий.

Вручителю сего снесара Григория Морозова, которий нине в Генералной войсковой канцелярии обовязался недоделанную ним по контракту в церковь здешнюю Свято Николаевскую иконостасную работу совсем доделать к следующей сирной неделе 1753 году неотменно, имеете смотреть покудова оной снесарь ту работу отделает ни в какие дела неупотреблять, однако чтоб оной снесарь предпоказанную работу по тому своему обовязателству к вишеписанному времени сделал конечно, в том оного снесара имеете ... покуда ж, а по зделании оную работу прислать в Глухов в силе прежде посланного вам ордера.

Додаток № 7

Донесення священика Никифора Шолупини до гетьмана Кирила Розумовського від 20 жовтня 1752 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 43.

До храму святителя Христова Николая глуховского на иконостас снесарская деревяная работа жителем сосницким Григорием Морозом уже сробленна за какову работу по контракту надлежало бы ему уплатить всех денег сто десять рублев да на портище карунового сукна две штучки китаю с которих денег заплачено точию восемдесят рублей, а тридцяти рублей за неимением при оному храму никаких денег оному снесару недоплачено, такоже по контракту на портище сукна карунового и двох штучок китаю ему не дано, которой недоплатки тот снесарь у мене неотступно требует, а я по таковых денег на тую недоплатку мне взять крайне неоткудова. Того ради вашей ясновелможности рабски прошу повелеть оному снесару Морозу откудова надлежит означенние недоплаченние денги тридцять рублей да висше показанное уговоренное по контракту сукно и китай уплотить.

Додаток № 8

Перелік матеріалів для виготовлення іконостаса, наданий П. Дубровським 21 січня 1753 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 27.

Что и сколко чего надобно к зделке николаевского иконостаса материалов выдать по контракту, а именно:

1. рымарских обрезков для клею пудов – 12
2. для варения оных обрезков дров рубаных возов – 50
3. а для варения ж клею котел болшой – 1
4. а для смажения средных – 2
5. менших – 5
6. а для сливания варочного клею корыт болших – 2
7. менших – 2
8. для левкасу мелу сушеного и толченого и пересечного чисто на сыто пудов – 40
9. для растворения левкасу и для разварения цебриков деревянных – 40
10. горшков глиняных болших - 20
11. средных и менших – 40
12. для кистей грунтифлев на левкас щетыны свиной чистой пудов – 3
13. а для связания оных ниток сурових крепких пуд – 1
14. для ляшевания левкасу полотна простого чистого аршинов – 30
15. для шефтинованя левкасу полотна простого чисто-

го аршинов – 30

16. для полменту охри потребной к тому хорошой пудов – 20

17. карандаша черного фунтов – 20

18. мыла барскаго фунтов – 50

19. воску чистого пуд – 1

20. риц курины свежих – 3000

21. для подмочки полмента горелки ведер – 30

22. бавалны фунтов – 3

23. золота неприлеглого но свежего на первой час книжек – 100

24. да серебра книжек – 100

25. нашней брамы на чем золото розрезоват говяжую шкуру – 1

26. да ножей сталных – 10

27. на палероване по полменту зубков волчих – 60

Додаток № 9

Донесення П. Дубровського до Генеральної військової канцелярії. Лютий 1753 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 50.

По заключенному со мною от оной генералной войсковой канцелярии контракту о изделании в здешную глуховскую Святителя Христова Николая церковь иконостаса надлежит мне з скарбу войскового на резную всю работу видать золото и сребро, которого на сто книжок золота и на сто сребра на первий час мне и видано денгами, а яко я ныне по употреблению тих ста книжок золота и ста сребра смекаю, что на всю ту резную работу кроме оного данного мне золота надобно не менше еще золота как триста тридцять четири книжек, а сребра пятьсот книжек, а для лучшаго вероятия сколко может пойти золота и сребра на весь иконостас прошу определить честнаго человека, чтоб во время золочения при золотарях майстерових людях неотходно был и визолоченние порожние книжки за свидетелством моим принимал. Також понеже я обовязан крепко с поруками, чтоб конечне к означенному по контракту сроку оной ввесь иконостас совсем исправно окончить и до окончания в другое дело не вступать, того ради генералной войсковой канцелярии прошу о видачи такова золота и сребра учинить разсмотрение и определение.

Додаток № 10

Донесення священика Никифора Шолупини до Генеральної військової канцелярії від 3 березня 1753 р.

ЦДІАК, оп. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 47.

Житель сосницкий снесарь Григорий Мороз данною в генеральной войсковой канцелярии подпискою обовязался недоделанную им деревянную работу иконостаса до храму святителя Христова Николая глуховского совсем доделать к прошлой сирной неделе, которую за зделанием велено сотнику сосницкому в Глухов на тех подводах наданних и прежде присилано прислать. Оная же сирная неделя уже миновала, чтоб же тот недоделанний иконостас отделан вовся был от помянутого снесаря Мороза никакого известия не имеется, а живописец Петр Дубровский безпрестанно так писменно, яко и словесно того недоделанного иконостасу к работе своей требует, показывая при том, что за так нескорим оного недоделанием следует немалий убиток. Того ради войсковой генералной канцелярии ныжайше прошу повелеть куда подлежит иметь указ послать чтоб оной недоделанной иконостас реченним снесарем Морозом в самой скорости совсем доделан был и в Глухов прислан, дабы означенному живописцю Дембровскому не последовало убытка и о том показать определение.

Додаток № 11

Донесення П. Дубровського до Генеральної військової канцелярії від 16 березня 1753 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 56.

По заключенному в оной генералной войсковой канцелярии прошлого 1752 году сентября 17 со мною контракту договорился я в глуховской святителя Христова Николая церкви написать иконостас, в коем контракте и срок означенной зделки того иконостаса с немалими обязательстви и поруками близкой в лето назначен и до отделки бы оного в другое дело не вступать, для чего я старался, чтоб мне по прописанним в контракте обязателствам не остатся к тому делу вгодних майстрових, яко то живописних и золотарних людей, немалое число сискав коих и подрядил для одного толко вишозначенного иконостаса и посменно обовязался, чтоб також де до окончания всего иконостаса им в другое дело не вступать, а платить понеделно без вичоту дней, которие они за недостатком столярной и резной работи и за недостатком же материялов и прогуляли, по которому контракту в самое ж то время уже и с церкви сколко было столярной и резной работи мною ... делу и в 22 то и уже иконние доски, а именно от четирех ярусов яко то тут же тесние празничние апостолские числом пятьдесят шесть и написаний, а нине уже оставшую частю от двух ярусов, яко то пророческих и праотцев честних, и каких досток числом двадцяти трех потребно к делу всеконечно по способности сего время, но оних двух ярусов нетоля досток иконних, но и совсем по сказкам священника святониколаевского якобы о трещинах из Сосницы зделанного нет, а мастеровие живописного дела люде непрестанно о том куча мя и золотарние за недостатком золота и сребра стужают, за чем мне в деле состоит остановка и немалой следует убиток, яко те майстеровие люде живут без дела, а платить им напрасно мне не без убитка ибо оние у мене договорени как више означено всяк за плату без вичету праздних дней, а и время к сроку непрестанно зближается, того рады войсковой генеральной канцелярии прошу означенние иконостасние верхния два яруса також и от оних иконние доски и для золочения золото и сребро принадать без умедления мне к делу видать.

Додаток № 12

Донесення П. Дубровського до Генеральної військової канцелярії від 24 березня 1753 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 60.

По заключенному со мной в оной генеральной войсковой канцелярии контракту о изделании в здешную глуховскую святителя Христова Николая церковь иконостаса надлежит мне по окончании икон трех ярусов яко то тумбних десяти, местних четирнадцати, от царских врат шести, праздничних тринадцяти, а всех сорока трех икон видать денег триста рублев, а за припаси денег додать сполна, кои сорок тры икони от трех ярусов совсем окончени да и резная оних же трех ярусов работа уже совсем визолочена, а яко нам надобно на оние оставшие тры яруса апостолски пророчески и праотечески покупать разних красок венецианских, також золота и сребра на икони и для раздачи у онаго дела имеющимся яко то живописного искусства и золотарного майстерства людям и для покупки разних харчевих припасов, для того генералной войсковой канцелярии покорно прошу о видачы такових денег по силе контракта учинить определение.

Додаток № 13

Лист генерального писаря А. Безбородька до Генеральної військової канцелярії від 30 березня 1753 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 66.

Високородние господа присутствующие в Генеральной войсковой канцелярии, сердечние братя и добродеи мои.

Писмо ваших високоридий с приобщением из заключенного в генералной канцелярии в прошлом 752 году сентября 17 дня зрядившемуся к написанию в глуховскую святителя Христова Николая церковь иконостаса в семидесяти девяти иконах состоящаго иконописцем Дубровским контракта копии и с требованием моего уведомления каким я образом лучше с ним поступил, что он мне уже принял и еще немало требует на тот иконостас золота и сребра, на которое по смете показанною от него ценою виходит денег донемало ж, а в заключенном с ним контракте за сколко точно золота и сребра книжок и сколко дать денег не доложено. Я получил сего марта 29 и на оное вашим високородиям в ответ обявляю: елико надлежит до дачи на зделку упомянутого иконостаса золота и сребра, то сколко на дело оное потребно, толико и дать надлежит, что ж оний иконописец излишние не требовал и употреблять не могл, то неприлично кажется к совершенному узнанию и на обе стороны безсумнителству сколко сойтить может на тот иконостас золота и сребра без излишества приставить к нему знающагося в том майстерстве надежного человека и велеть при нем визолотить из болших среднию и меншию по едне иконе и по тому сметить, что на ввес иконостас может сойти золота и сребра. А болше предаю в разсуждение ваших к сисканию к тому удобнейших способов.

В протчем пребывая ваших високородий сердечних братей и добродеев покорнейший слуга Андрей Безбородко.

Додаток № 14

Лист священика Н. Шолупини до Генеральної військової канцелярії про прийняття частини виготовленого іконостаса від 4 квітня 1753 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 62–63 зв., 72.

Я з нижеподписавшим ктитором к живописцу ходил и по освидетелствованию нашему явилось, что прописание о трех ярусах икони все им живописцем по надлежащему подленно отделани, а кои же именно ведомость при сем прилагается.

Ведомость в Генералную войсковую канцелярию что именно по договору живописцем Петром Дубровским иконостасной Николаевской работи отделано якая работа нами нижей подписавшимися по определению генералной войсковой канцелярии осматривана о том под сим явствует 1753 года априля 4.

Местние икони.

1. Воскресение Христово 2. Марии Магдалини 3. Михаила Архистратига 4. Иосифа Обручника 5. Богоматерь с Предвечним Младенцем 6. Праведная Анна 7. Праведний Иоаким 8. Икона Спасителева 9. Икона Предтечи 10. Гавриила Архангела 11. Алексея Митрополита 12. Николая Чудотворца 13. в облаках сияние с подписанием 14. Сияние и их святии.

Тумбние икони.

15. По воскресении явися Лука Клеопе по преломлении хлеба 16. По воскресении явися Марии Магдалине 17. Обручение Богоматери 18. Вниде в дом 19. Зачатие святия Анни егда зачат Богоматерь 20. Из жития Иоакима 21. Неделя самарянина 22. Отроча растяше и креплешася 23. Пренесение мощей Алексея Митрополита 24. Чудо Николая егда трех мужей спасе мечна усече.

Царские врата на них.

25. Гавриил благовествует 26. Богоматерь в крове Иосифове 27. Евангелист Матфей 28. Марко евангелист 29. Лука евангелист 30. Иоан евангелист

Праздничние икони.

31. Рождество Богоматере 32. Воведение в храм Богоматере 33. Благовещение Богоматере 34. Рождество Христово 35. Сретение Господне 36. Богоявление Господне 37. Тайная вечеря 38. Вехание во Иеросолим 39. Воскресение Христово 40. Вознесение Господне 41. Сошествие Святаго Духа 42. Преображение Господне 43. Успение Богоматере.

Итого всех икон трех ярусов уже совсем написано числом 43. Також и резба оних трех ярусов совсем визолочена. К сему осмотру священник Николаевский глуховской протопопии Никифор Шолупина подписался.

Додаток № 15

Донесення П. Дубровського до Генеральної військової канцелярії від 19 квітня 1753 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 68.

После заключенного со мной в оной генералной войсковой канцелярии контракту и взятии от мене с немалими обовязателстве и поруками сказки о увделании в здеш-

нюю глуховскую святителя Николая церковь иконостаса, сего року подал я доношения марта 16 дня, в коем обявляя сколко уже зделано мною и сколко еще надобно по принятии от рещика делать и в том мне остановка и немалой убиток, но токмо тогда видано мне от едного яруса пророческого тринадцять досток и к оним, а резбе оного ж яруса совсем и до днесь невидано и с того времени, яко мало оного дела, разойшлися некоторие майстровие людеи, а нине уже крайне нечего и оставшим писать и золотить, и для того яко живописного искуства и золотарного майстерства содержать мне людей без дела немало убиточно, ибо оние у мене договорены всяк за заплату без вичету отрадних дней, а и время к сроку непрестанно зближается. Зделанние же четире яруса не имеет места в моей квартеры вместится и для того надобно в церквы рещику ставить уже. Того ради генералной войсковой канцелярии покорно прошу означенние верхнее два яруса приказать от рещика из Сосницы без замедления сыскать, а что неотделан, то чтоб тут в Глухове уже отделал бы, а отделанние мною четире ярусы оному ж рещику приказать же в церквы на обичном месте поставить, а от двадесятого числа сего априля до времены принятия совсем от рещика двух ярусов к делу приказать по разсмотреню хто виновен, тому уплатить имевшимся при мне майстеровим людям за прогуляния дни, почему хто нанять их тогда сколко будет надобно потребних к тому майстеровых людей на своем кошту сискать и доставить ко мне.

Додаток № 16

Донесення священика Н. Шолупини до Генеральної військової канцелярії від 25 квітня 1753 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 73.

Иконописец Петр Дубровский, делающий работу до церкви глуховской святителя Христова Николая, непрестанно требует у мене для поставки оной церкве этой работи уже отделанной им сискат снесара, делающого тую работу жителя сосницкого Григория Мороза, показивая таковной в квартере его вмещать негде. Того рады в войсковую генералную канцелярию о том представляя ныжайше прошу за сиском оного снесара чрез нарочного, дабы той поставки его да в Глухов показать милостивое определение.

Додаток № 17

Рапорт сосницького сотника Филимона Шафонського до Генеральної військової канцелярії від 26 квітня 1753 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 75.

Ордером з войсковой генералной канцелярии в сотенном Сосницком правлении сего априля 26 дня 1753 году полученним велено сосницкого снесара Григория Мороза, буди он яруса пророческого резбу да другой праотческий ярус зделал, вислать его с тою работою в Глухов на подводах, а буди не доделал, то его всемерно понудить до отделания и из дому не испустить. А когда зделает, то тот час на наемних подводах прислать, и до исполнения оного войсковой генеральной канцелярии ордера реченной майстер з призиванним в сотенном Сосницком правлении сказкою показал, что он той работи еще не доделал за побегом от него мастерових людей, почему оному майстру Морозу в сотенном Сосницком правлении найстрожой притверждено, чтоб он без всяких его отговорок преднамененную работу совсем ... изделал и для понуждения его ... до зделания реченной работи нарочний козак в дом его снесара определен. Егда ж доделает, то в самой скорости та работа с ним, майстром, вместе бы в Глухов и прислана.

Додаток № 18

Рапорт сосницького сотника Филимона Шафонського до Генеральної військової канцелярії від 2 травня 1753 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 76.

Ордером з оной генералной войсковой канцелярии в сотенном Сосницком правлении сего мая 2 дня 1753 года полученним велено снесаря сосницкого жителя Григория Морозова з осталною работою сколко еи ни отделано на наемних подводах, за которие з скарбу войскового учинена быть имеет заплата, прислать в Глухов за нарочно присланним и во исполнение оного генералной войсковой канцелярии ордера оной снесарь Грицко Мороз и сколко явилось той работы, хочай не совсем виделанна, на наемних шести подводах уговороной цене по 80 копеек к отделаннию тамо в Глухове з его инструментами при сем посилается.

Додаток № 19

Донесення священика Н. Шолупини до Генеральної військової канцелярії від 4 травня 1753 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 70.

Делающий до храму святителя Христова Николая иконостас деревянную работу майстер житель сосницкий Григорий Мороз рады поставления оной в церкве некоторой и живописним же майстером деланной сискан в Глухове и уже находиться. А понеже под тое поставление потребно способного дерева, яко то брусся штад да железного крючя и на зделание того майстеровим может денег. Тот же иконостас споряжаеться коштом по высокому повелению его ясновельможности господина гетмана и многих орденов кавалера от скарбу войскового, того рады в войсковую генералную канцелярию о том докладая ныжайше прошу, дабы за теми потребностями в поставки оного иконостаса не было остановки, показать разсмотрение и определение, ибо на исправление оних потребностей при церкве денег не имееться.

Додаток № 20

Заява сницаря Г. Мороза, зроблена у Генеральній військовій канцелярії 11 травня 1753 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 71.

В генералной войсковой канцелярии снесарь Григорий Мороз сказкою показал, что для установления в

церкви глуховской Николаевской зделанной им иконостасной деревяной работой надобно брусов смолових трисаженних толщиною и шириною в поларшина четирех, шалиовниц чотиросаженних трех, тертиц чотиросаженних же двох, железо на поручя, прибои завеси и гвоздя полтретая пуда и для поделания тож кузнеца, плотников двох да и едного каменщика, во что же оное дерево и железо покупкою исправить можно, також плотникам и каменщику за постановление того иконостаса что надлежало б заплати он, снесарь, знать не может.

Коей сказки вместо снесаря Григория Мороза по его прошению Алексей Василиев руку приложил.

Оной же снесарь Мороз договорился предпоказанной иконостас работою зделать от умершого писара суда генералного Пиковця по контракту, которой контракт подлинной и предявлял. По оному ж контракту показано тот иконостас ему, снесару, совершенно изделав поставить. Вишеписанние ж материали, яко то дерево, тертици, круччя и прочое иное, кошту на поставку того иконостаса употребить по тому ничего в том контракте не значится.

Додаток № 21

Рапорт з економічної канцелярії Кирила Розумовського Федора Чуйкевича до Генеральної військової канцелярії від 31 травня 1753 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 79.

На сообщение оной генеральной войсковой канцелярии сего мая 26 в экономической канцелярии полученное, коим требуется об отпуске находячогося пры доме его ясновельможности в делании разных снецарских штук снесара Мороза за показаними в оном сообщении надобностями по подряду его в церкве Николаевской Глуховской иконостасную работу делать, в экономыческой канцелярии определено чрез сие сообщить в оную генералную канцелярию с таким обявлением, яко выше означеной снецар с молодыком в ведомстве столярном майстра иноземца Геннебера находится и поручения ему от оного Геннебера разные снецарские штукы, яко то карнесы и чесы, в доме его ясновельможности делает, без которого и оной иноземец обявляет при той работы обойтится никак не можно.

Додаток № 22

Донесення П. Дубровського до Генеральної військової канцелярії від 18 червня 1753 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 84.

По заключенному со мной в оной генералной войсковой канцелярии контракту о изделании николаевского иконостаса надлежит мне з скарбу войскового ... роботу видать золота и сребра, которого на двесте книжок золота и на двесте сребра по оценки глуховского купечества мне денгами и видано, а яко и нине во употреблении з тех книжок золота и сребра смикая по примеру, что на оставшую уже часть иконостаса, яко то на два яруса пророческий праотеческий, резную работу надобно еще золота книжок сто да сребра книжок сто пятьдесяти и ежели ж что ис того числа золота и сребра книжек по окончании остати имеет, то оное оставшое число возвратить обратно должен. А изделанних иконостасних совсем четирех ярусах доносил я априля 19 дня, что в моей квартери не может вместится, а болше опасаясь пожарного случая надобно поставить в церкви, но оние изделанние и по днесть не взятие в церковь, а лежачи чрез толко времени в таком месте несколко били и перепорчени, что я исправлял вторительно, издержал напрасно не менше пятнадцати рублей. Для того генералной войсковой канцелярии покорно прошу о видачи вишеозначенного числа золота и сребра и о поставлении зделанних четирех ярусов в церкве учинить определение.

Додаток № 23

Донесення П. Дубровського до Генеральної військової канцелярії від 8 липня 1753 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 87.

По сыле заключенного контракта для золочения николаевского иконостаса видано мне на покупку золота и сребра по оценки купечества денгами золота на трыста книжек по 1 р. 29 к. да сребра на трыста пятьдесят книжек по 30 к., а нине по окончании всего иконостаса остались ис того числа золота книжек 49 да сребра книжек 130 и вышло на ввесь иконостас золота книжек 251 да сребра книжек 220, оное ж золото и сребро покупал глуховской ратушы бурмистр Радион Грыгориев и принимал денги от мене за оное роспискою, а для золоченя золотарям видавал я с подписанием нумера и при том определенный был от мене для наблюдения надсмотрщик, а по вызолочении всякой книжки на оное своеручне всякий золотар, подписавшы свое имя, отдавал мне порожные, кои для лучшего вероятия при сем представляю числом, оставшееся число книжек золота и сребра обратном принять или мне в денгах зачесть. Мне же по силе контракта по окончании иконостаса надлежит принять денег 200 р., того ради генералной войсковой канцеляреи покорнейше прошу о выдачи таковых денег учынить определение.

Додаток № 24

Підсумкова доповідь у Генеральній військовій канцелярії про остаточний розрахунок з П. Дубровським. Липень 1753 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 89–90.

Прошлого 752 году сентября 17 по заключенному в генералной войсковой канцелярии з живописцем Петром Дубровским контракту договорено ж: 1. написать ему Дубровскому в глуховскую Святого Николая церковь иконостас, состоящий в 79 образах и оние образи своими красками, золотом и сребром написать, а иконостасную резную всю работу позолотить по левкасу под глянец на полименте своими людми, толко для оной позолоти кгрунту дать ему золото и сребро, так и

материала на левкас и полимент з скарбу войскового, а за труд дать ему з скарбу войскового тисячу рублей да за все харчевие припаси и дрова особо дать четиреста двадцать два рубля. 2. С оних тисячи рублей наперед дать ему на покупку венецианских красок пятьсот рублей да с припасних четирехсот двадцати двох рублей половинное число двесте одинадцать рублей. 3. по окончании икон трех ярусов видать тогда еще ему триста рублей, а за припаси денги додать все сполна, по доделании же всей работи видать ему и осталние двесте рублей и при том обовязался он Дубровский ту иконостасную работу отделать и визолотить ...

И за силу оного контракта того ж году августа 18 по выданному от его ясновелможности в канцелярию малороссийских зборов ордеру з скарбу войскового видано ему живописцу на покупку венецианских красок пятьсот рублей да на покупку припасов двесте одинадцять рублей.

А в сем 1753 году по силе означеного контракта по подаванним от него Дубровского в генералную канцелярию доношениям и по посланним в канцелярию зборов ордерам видавана ему Дубровскому з скарбу войскового в нижеписанних месяцех и числех денги, а именно:

Генваря 29 дня на золото и сребро, золота на сто и сребра на сто ж книжек, книжка золота по 1 р. 20 к., а сребра по 30 к., да за матеряли на левкас и полимент також на инструменти и другие к тому потребности показанние в поданном от него реестре видано 291 р. 19 к. и при том его Дубровского в разсуждении сего, что он чего либо и на тое, что ему в сумму при договоре поставлено сверх должного, себе не взял и того в свою партикулярную ползу не употребил, обовязано его в енералной войсковой канцелярии подписать, что буди ж опосля могл оказатись в чом какий превосход и излишество или напрасное взяте в тех требованих им материалах, за то он сугубо от себе уплатит будет должен без всяких отговорок.

Марта 15 дня видано на 200 книжок золота и сребра по вишепоказанной цене 150 р. со взятием при том в него подписки с таковим же обовязателством как и в прежней.

Априля 2 дня по представлению его живописца на отделку им икон от трех ярусов по силе контракта видано ему з договорной за труд его 1000 р. сумми 300 р. да за припасы осталное число 211 р. итого пятьсот одинадцать рублей.

Июня 19 дня на сто золота да на 150 серебра книжек видано 165 р. со взятием в такой же силе подписки как и прежде.

И тако видано уже ему живописцу денег, а именно:

договорних за труд – 800 р.

за припасы – 422 р.

на золото и сребро – 465 р.

на матеряли и другие потребности – 141 р. 49 к.

Всего: 1828 р. 49 к.

А ещо надлежит ему по контракту договорних за труд видат – 200 р., которие егда повелено будет видат виходит тех всех денег 2028 р. 49 к.

А нине оной живописец Дубровский доношением генералной канцелярии представляет, что он показанний иконостас делать совсем уже окончил и по окончании де оного с покупленного им Дубровским за казенние скарбу войскового денги золота 300 да серебра 350 книжок осталось золота 49 да сребра 130 книжек, а употреблено де им на весь тот иконостас точно золота 251 да сребра 22 книжек и те осталние золота и сребра книжки при том доношении представил и просит, чтобы те осталние книжки от него принято либо оние в денгах зачет також и надлежащие осталние договорние за труд его денги 208 рублей видано.

Особливо ж по данним реестром показал оставшихся потребностей и матерялов, а именно корит четири, охри пуд з четвертю, мила 4 фунта, воску 2 фунта, бавелна четверть фунта, карандаша черного еден фунт с половиною, ножов десять и просит оние матеряли и потребности зачет ему в денгах.

И за вичетом за оное оставное золото 49 да сребра 130 книжек по цене за книжку золота 1 р. 20 к., а сребра по 30 к. всех денег 97 р. 80 к. з доводячихся ему Дубровскому 200 р. останется к видачи ему 102 р. 20 к.

Додаток № 25

Розписка про закінчення робіт, видана Генеральній військовій канцелярії П. Дубровським. 13 липня 1753 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 92.

1753 году июля 13 дня живописец Петр Дубровский в генералной войсковой канцелярии дал сию подписку в том, что он иконостас в церковь святаго Николая глуховскую сделал такою добротою во всем, как контрактом своим в генералной войсковой канцелярии зделать обовязался, а ежели би явилось тут, что он тот иконостас не против заключенного контракта зделал или сколко на что либо денег излишних над надлежащое получил, то за тое подлежат имеет неотпустному штрафу и сугубому взисканию без принятия всяких отговорок.

Живописец Петр Дубровский.

Додаток № 26

Донесення священика Н. Шолупини гетьману К. Розумовському. 5 серпня 1758 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 96.

С високого повеления ясновельможности вашей немалим коштом з скарбу войскового в приходской глуховской Святониколаевской церкве иконописцем жителем киевским Петром Дубровским по контракту его в генералной войсковой канцелярии заключенному выкрашен в недавном времени иконостас, на котором чрез так короткое время во многих местах краски за неположением доброго грунту и за протчию неисправностию позлущувались и попортились и от времени до времени в такову порчу приходит, что чрез некоторое предследующое неболшое время крайно доброти ненадежно. О чем ясновельмож-

ности вашей донося всенижайше прошу повелеть о той порчи от чего оная последовала другими иконописцами освидетельствовать и за неискусное зделание того поступить с ним иконописцем по его обязателству.

Додаток № 27

Донесення П. Дубровського у Київський магістрат з поясненням причин лущення іконостаса. 21 вересня 1758 р.

ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 102–103.

В ордере генералной войсковой канцелярии в оном магистрате полученном между протчими изображено, что я, нижайший, заключенным в генералной войсковой канцелярии с прошлого 1751 году сентября 17 дня контрактом обовязался в церкве Николаевской глуховской викрасить иконостас искусною работою з суммы з скарбу войскового, за что де мне по уговору и надлежащие все денги уплачены. Ныне же оной Николаевской церквы наместник Никифор Шолупина доношением в генералную войсковую канцелярию представил, яко на том иконостасе чрез так будто короткое время в многих местах якобы за неположением доброго грунту и за протчою неисправностию краски позлущувались и попортились и от времени до времени в такову приходит порчу, что далее чрез неболшое время крайне доброти ненадежнои, тем генералной канцелярии ордером оному магистрату велено приказать мне, чтоб я за силу своего обязателства тот иконостас исправил и для того немедленно в Глухов явился или к тому вместо себе другого искусного майстра поставил, который бы ту иконостасную работу могл привесть против моего контракта в доброе исправление. А понеже я, нижайший, по обязателству своему в оную Николаевскую церковь предпоказанную иконостасную работу отделал как надлежало со всякою исправностию, которая работа по отделании мне за подачею от мене в генералную канцелярию доношении умершим подскарбием генералним господином Михайлом Скоропадским доволно и свидетелствованна и отставленные до отделания той работы денги 200 рублей за усмотрением в той моей работе годности им, господином Скоропадским, мне видани и по видачи тех денег я в дом мой з Глухова тогда ж и отпущен свободно, ибо ежели б какова в той моей работе против обовязателства моего хотя наименшая учинена неисправность, оная б при поставки той работи, а паче во время осведителствования, самим оным подскарбием генералним господином Скоропадским точно тогда ж и узнанна быть могла, и за узнанием без отдачи мне осталних денег и без отпуску в дом исправит оную приказанно б, но как по обязателству моему совсем настояще исправлена и в той Николаевской церкве поставленна, так потому мне от самой той генералной канцелярии за отдачею тех осталних денег и отпуск зачиста как вышшеописанно последовал, что же означенний наместник Шолупина в оную генералную канцелярию нине повидимому з едного ко мне недоброхотства и злобы, что от него и во время исправления мною самого того иконостаса оказовалось, отозвался, якобы чрез так краткое время на том иконостасе во многих местах краски позлущовались и начал приходить в порчу, то первое как от мене оной иконостас поставлен тому некакое уже краткое, но шестигодное состоит время, другое я в вышшеописанном заключенном мною в войсковой канцелярии контракте в том, что ежели чрез какое время в оном иконостасе начнет показоваться какая порча, оную мне своим коштом поправлять и не обовязовался, но толко обовязался, чтоб мне тот иконостас викрасить искусною работою и ставить оную на срок, что от мене безималейшой просрочки со всякою должностию и справностию и исполненно, после же того что в оном иконостасе, а паче чрез такое долгое время последовало, я никакою причиною и винностию не состою, ибо в иконостасах не токмо в таком шестигодном времени, но и в кратком бывают порчи з тих причин, едно от небрежителного обхождения около тех иконостасов церковных служителей, другое от бываемой обыкновенно в таких каменних церквах велготности, следовательно, ежели и в той иконостасной моей работе что показалось, то не от какой либо моей неисправности, но от таковых и подобних тому произхождений, каков иконостас ежели мне ныне и впредь до самого того времени, сколко оной стоять может, без всякого и малейшого моего в том обязателства з каких бы причин недосмотрений, что ему невоспоследовало всегда поправлять, не до чего другого, как до всекрайнейшого разорения и нищети прийти возможно и чтоб я в такой моей невинности в проездах и ныне туда в Глухов напрасно не убиточался и к разорению не пришол, магистрата Киевского всепокорнейше прошу, яко за своим подсутственным, обо всем вышшеписанном к благоусмотрению з оного магистрата взнесть. А что я подлинно не в каких других, как в вышеписанных от мене показанных обстоятелствах к исправлению моею работою оного иконостаса обовязивался, в достоверие и усмотрение магистрата киевского оного контракта при сем точную прилагаю копию.

ПОСИЛАННЯ

1. Юрченко С.Б. Кілька документів про діяльність Андрія Квасова у Глухові / С.Б. Юрченко // Сіверщина в історії України. – Випуск 9. – Київ – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПіК, 2015. – С. 14–24.
2. Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 736 стор.
3. Центральний державний історичний архів, м. Київ, ф. 51, оп. 3, спр. 11363.
4. Русская архитектура первой половины XVIII века. Исследования и материалы. – Москва: Государственное издательство литературы по строительству и архитектуре, 1954. – 416 с.
5. Дегтярьов М. Г., Корнєєва В. І. Андріївська церква. – Київ: Техніка, 1999. – 120 с.
6. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Книга 7. – Чернигов: земская типография, 1874. – 345 с.
7. Новаківська Н.П. Художники Лівобережної України, Слобожанщини й Києва XVIII ст. / Н.П. Новаківська // Українське мистецтвознавство. – Випуск 3. – К.: Наукова думка, 1969. – 244 с.
8. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури Лівобережної України. Виявлення, дослідження, фіксація. – Київ: Видавничий дім А.С.С., 2005. – 586 с.

9. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ – Головкиївархітектура, 2002. – 594 с.
10. Картины церковной жизни Черниговской епархии их IX-вековой ея истории. – К.: Фото-лито-тип. «С.В. Кульженко», 1911. – 207 с.
11. Енциклопедичний довідник / ред. А.В. Кудрицький. – К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1990. – 1006 с.

Юрченко С.Б. Создание иконостаса глуховской Николаевской церкви в 1752–1753 гг.
В статье идёт речь о нововыявленном чертеже иконостаса Николаевской церкви в Глухове.
Ключевые слова: *архитектура Гетманщины, Андрей Квасов, украинское барокко.*

Yurchenko S.B. Creation of iconostasis of St. Nikolas of church in Hlukhiv in 1752–1753
The article is about the draft of iconostasis of St. Niklas church in Hlukhiv.
Key words: *architecture of Hetmanat, Andrii Kvasov, Ukrainian baroque*

03.04.2017 р.

УДК 94(477.53) «1731»

Є.С. Калашник

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СЕЛА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст. (село Комарівка Полтавського полку у свідченнях 1731 р. про татарський набіг)

У статті проаналізовано свідчення обивателів с. Комарівка Білицької сотні Полтавського полку про збитки, завдані татарським набігом взимку 1731 р. На основі цих свідчень реконструюються деякі аспекти повсякденного життя козацького села першої половини XVIII ст. Розглядаються відносний склад населення, сім'я, екстер'єр та інтер'єр житла, домашнє та сільське господарство, ремесла, довкілля.
Ключові слова: *Полтавський полк, Білицька сотня, с. Комарівка, татарський набіг 1731 р., повсякдення.*

Повсякденню Гетьманщини, як предметній області, історична наука приділяє все більше уваги. Досліджуються побут [22; 33] та демографія міст XVII–XVIII ст. [42], повсякдення старшини та міщанства [3; 27], ремесла [47] тощо. Тенденція до вивчення повсякденного життя міщанства вказаного періоду відчутна і в сусідніх державах [напр. 16]. Однак, відображаючи світогляд XVIII ст., сенатська грамота від 28 серпня 1762 р. вказує на чіткий регламент: «…в Малой России называются городами и состоят десять полковых городов, да сверх того несколько городов таких, кои имеют особливые высочайшие грамоты, да город Глухов, по причине в нем гетманской резиденции, которые от местечек отличны…» [23, арк. 2 зв.]. Дещо відмінно поняття «город» трактує О. Шафонський: «Город в Малой России называли вообще всякое большое селение, обрытое валом, в котором обыкновенно всякой недели бывают торги и в году ярмарки, и где разные ремесленники и Сотенное Правление бывало» [46, с. 35–36]. Але і за розширеним трактуванням терміну зрозуміло – лише категоріями міста повсякдення обивателів Гетьманщини не може бути описане вичерпно. Поза увагою дослідників залишаються найрізноманітніші аспекти історії переважної більшості малих населених пунктів (містечок, сіл, хуторів), в разі якщо останні не були помічені у «епохальних» історичних подіях або не пройшли сакралізації присутністю «провідників героїчного минулого».

На жаль, комплексні історико-статистичні розвідки, присвячені окремим селам, які проводилися на рубежі XIX–XX ст. [32; 39; 45 та ін.], не започаткували сталої закономірності у академічних дослідженнях козацьких старожитностей. Серед сучасних праць з історії малих населених пунктів Гетьманщини варто звернути увагу на історико-демографічну роботу Ю.В. Волошина, присвячену розкольницьким слободам півночі Гетьманщини [5, с. 47–81]. У академічній періодиці розвідки, присвячені цій проблематиці, одиничні [напр. 8, с. 9–16; 13 та ін.]. Крім того, на початку 90-х рр. минулого століття вказувалося на перспективність археологічних досліджень козацьких сіл [25, с. 8]. Отже, повсякдення сільських поселень доби Гетьманщини є малодослідженою областю історичного знання. Ми навмисне не звертаємося у цій роботі до корпусу краєзнавчих розвідок, зважаючи (але не поділяючи) на критичне ставлення до краєзнавства як «маргінальної форми любительського і дилетантського «знання» про минуле» деяких сучасних дослідників [17, с. 213].

Метою нашої роботи є реконструкція окремих – документально зафіксованих – аспектів повсякденного життя козацького села першої половини XVIII ст. Об'єктом дослідження обрано с. Комарівку Білицької сотні Полтавського полку. В першу чергу, такий вибір зумовлений тим, що Комарівка представляє собою власне село, яке, не несучи значних адміністративних, торгівельних та інших функцій, може виразити різні аспекти сільського повсякдення. По-друге, об'єкт дослідження продиктований суб'єктивним зацікавленням автора у дослідженні історії Білицької сотні як військово-адміністративної одиниці. Предмет дослідження включає головні елементи повсякденного життя, побуту та господарства козацького села доби Гетьманщини.

У XVIII ст. Комарівка, разом із селами Боярка, Злодіївка та Федорівка, входила до складу Білицької сотні[1]. На мапах XVIII ст. з них позначена лише Комарівка (рис. 1–3). Інші ж, через прилеглість до сотенного містечка, поступово вливалися до його складу. Відомості щодо часу заснування Комарівки наразі відсутні. Найвірогідніше, вона була осаджена слободою на рубежі XVII–XVIII ст. В універсалі 1715 р. гетьман Іван Скоропадський відмічає, що це село «здавна на уряд обозництва прислушает» [7, с. 43]. Всупереч цьому у

1. На сьогодні с. Комарівка адміністративно підпорядковується Чорбівській сільській раді Кобеляцького району Полтавської області. Розташоване у долині лівого берега р. Ворскли, на відстані 7,7 км від центру сільської ради та у 7,4 км від районного центру. За переписом 2001 р. населення села складає 141 особу [20; 21].

Рис. 1. Комарівка на Достовірній ландкарті межи рік Дніпра і Дінця, 1750 р. Фрагмент

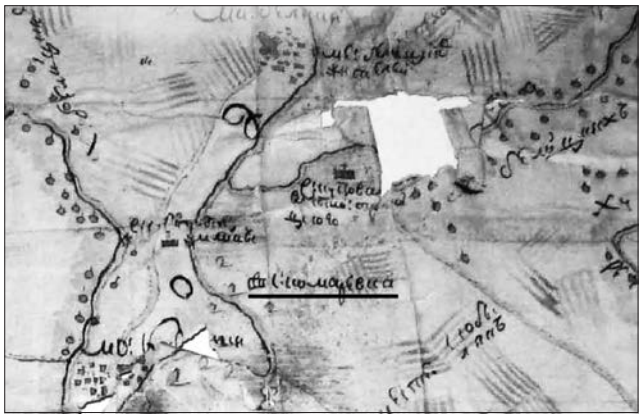

Рис. 2. Комарівка на карті Єкатерининської провінції, 1765 р. Фрагмент

листуванні про відновлення в козацькому стані жителів різних сіл, 1723 р., вказано, що село Комарівка «…прежде до ратуши Белицкой належало, а после отдано покойному Нащинскому обозному полковому на его уряд обозничества». Комарівських козаків Климентій Нащинський «…повернул себе в підданство […] до всяких притягаючи подданических повинностей под сотню не допускает» [26, арк. 2]. У компуті 1718 р. село вже показане як маєтність Климентія Нащинського. Однак, у його підданстві перебувало тільки 87 посполитих, а 40 комарівських козаків служили у Білицькій сотні [11, с. 20–22]. За компутом 1721 р. в Комарівці було 44 козацькі двори, а 85 посполитих дворів – у маєтностях Нащинського [11, с. 167–169]. Реєстр походів козаків Полтавського полку 1723 р. повідомляє про 32 комарівських козаки та 12 підпомічників, що ходили у волзький, терський та ладозький походи в складі Білицької сотні [38, арк. 26–27]. За Ревізією 1726 р. у Комарівці 103 козаки та 46 тяглих посполитих. Ревізія 1732 р. фіксує 82 козаки, 7 підсусідків та 62 посполитих – підданих полтавського обозного Лаврентія Никитова – та 92 хутори [7, с. 137]. Ревізія 1759 р. фіксує у Комарівці тільки відданих на ранг полкового обозництва – 21 двір та 38 хат, у яких мешкало 44 сім'ї [37, арк. 468 зв.–469]. Комарівка, як сотенна периферія, була тісно пов'язана з Біликами. З рапорту білицького сотника Павла Кота 1749 р. відомо, що козаки та посполиті Комарівки, а також «денежная сумма, ежели на что потребно было» залучалися до ремонту сотенної фортеці [44, арк. 131]. Опис маєтностей графа Р.Л. Воронцова 1762 р. фіксує «под селом Комаровкою» 10 лісових та 2 сінокісних наділи білицьких посполитих, козаків, та сотенного хорунжого Москаленка [31, арк. 118, 126, 126 зв., 127, 130 зв., 131, 134 зв.]. Біличанин Демко Харченко, наприклад, поставляв сіно зі своєї луки в цій місцевості для збуту на базар у містечко [31, арк. 118]. Так само у складі Білицької сотні в 1764 р. Комарівка переходить у підпорядкування Дніпровського пікінерського полку, згодом – до Новосанжарського повіту Новоросійської губернії, що фіксується, наприклад, картографічними джерелами (рис. 3) [34; 6]. За відомостями В.В. Кривошеї, у 1781 р. Комарівку «тримав» військовий товариш Цурка [24, с. 176]. Протягом 1784–1796 рр. село відноситься до Олексопольського повіту Катерининської провінції, і врешті – входить до складу Чорбівської волості Кобеляцького повіту Полтавської губернії [1, с. 88, 166]. Під час цих перетворень, а саме на 1787 р., населення Комарівки складало 623 чоловіки та 640 жінок [11, с. 165].

Одним із маловідомих джерел, які дозволяють реконструювати довкілля, побут, господарство та, з рештою, повсякдення кількох містечок та сіл Полтавського полку, серед яких знаходиться і Комарівка, є описи збитків, завданих татарськими набігами у 1731, 1739 та 1740 рр. [11; 14; 30]. Такі відомості укладалися з метою відшкодування втрат перед урядом Російської імперії Туреччиною [2, с. 127]. Справи зберігаються у фонді Полтавської полкової канцелярії (ф. 94) Центрального державного історичного архіву України в м. Київ (далі ЦДІАУК). До них у своїх дослідженнях зверталися О.М. Апанович [2, с. 127–128] та О.Д. Василюк [4, с. 6–7]. В свою чергу, ми пропонуємо спробу реконструкції елементів сільського повсякдення, використовуючи відомості найдавнішого зі згаданих описів, а саме справи «О взятии в плен малороссийского народа татарами в полку Полтавского в разных местечках во время набегов в российские границы» 1731 р. [30].

Документ датований 10 квітня 1731 р. та записаний на 212 аркушах скорописом XVIII ст. Текст розбитий на блоки: за населеним пунктом (містечком або селом, його куренями та десятками), за становою приналежністю (козак, посполитий), за цеховою належністю (для містечок). Окремо, поєднуючи церковні та майнові втрати, виділені повідомлення священиків. Кожний запис містить ім'я господаря, список втрат (нерухомість, полонені та вбиті родичі або робітники, їх вік, збіжжя, худоба, речі), відомості про особу, яка засвідчує записане – зазвичай це був родич, сусід або просто односелець (рис. 4). Кожний запис підтверджується підписом обивателя або довіреної особи – як правило, отамана чи старости. Окрім того, кожний блок

скріплювали підписи священика та райці (для Комарівки – попа Захарії Яковлева, капітана Івана Трунова та райці Василя Думитрашка). Всього від обивателів Комарівки у справі зафіксовано 131 скаргу [30, арк. 132–148].

Безумовно, цей документ при дослідженні вимагає критичного підходу. Об'єктивно метою його укладання не було охоплення всіх мешканців села та сотні, адже вказувалися лише потерпілі від набігу (на нашу думку – більшість населення). Це простежується за формулюваннями в тексті. Наприклад, збіжжя Семена Оношка вкрали у дворі Йосипа Луценка [30, арк. 144], а скарга за останнім підписом у документі відсутня. До неповного переліку мешканців додамо суб'єктивний фактор. Його ілюструють свідчення на зразок: «лет их не ведает», «имени и полу той дитини… не ведает» тощо. Крім того, з тієї ж причини, свідчення про майнові втрати з різних причин можуть бути завищені (на що вказувала свого часу О.М. Апанович, хоча, через персоніфікацію, вона вважала джерело «більш або менш достовірним» [2, с. 127]) або ж занижені, при ухилянні від податків, скаржниками. Таким чином, потенціал документу не можна вважати вичерпним. Недоречними до нього будуть епітети «єдиний», «унікальний» або «монументальний», як часто висловлюються, наприклад, про Генеральний опис Малоросії 1765–1769 р. [18, с. 113; 42, с. 29; 44, с. 84 та ін.]. Однак, особистісний фактор використаного нами джерела відкриває для досліджень область, яка переважно була недоступна фіскалам П.О. Румянцева – різні аспекти регіонального повсякдення.

Матеріали справи дозволяють з'ясувати лише відносні демографічні показники села. Безпосередньо згадується 131 мешканець Комарівки козацького стану та 136 посполитих. Дві особи належать до духовенства. Також згадуються наймані робітники: наймит Іван Сіроволенко, два челядники – Іван та Дем'ян. Зі скарги Уляни Кирилівни – козачки Лісового куреня Білицької сотні – відомо також, що в Комарівці, у своєму дворі, в полон потрапили її батько, мати, брат і три сестри, що засвідчив її дядько – також мешканець Комарівки. Окрім комарівців, згадується приїжджий регулярний козак Іван Терещенко, який прибув з Глухова, мешкав у козака Микити Десятника та потрапив у татарський полон. У сумі документ фіксує під час набігу в Комарівці та околицях 282 особи різного стану, віку та статі. Підкреслимо, що показана кількість населення перевищує дані компутів та ревізій XVIII ст.[2].

У козацькому стані в Комарівці зафіксовано 90 осіб чоловічої статі та 41 – жіночої. У посполитих кількісне співвідношення 84 та 50 відповідно, а також дві дитини, стать яких не вказана. Таким чином, статеве співвідношення мешканців, що відображені у відомості (враховуючи дітей), становить 64,5 % для чоловіків та 34,6 % для жінок. Решта припадає на неозначених

2. За сповідальною книгою 1775 р. (коли село вже вийшло зі складу Полтавського полку) населення Комарівки становило 1049 осіб. З яких, за обрахунками В.В. Кривошеї, 81,9 % складав козацький стан, 15,9 % – посполиті, 1,7 % – духовенство [24, с. 176].

Рис. 3. Комарівка у складі Дніпровського пікінерського полку на Приблизній генеральній карті Новоросійської та Азовської губерній, 1775 р. Фрагмент

дітей. До цієї вибірки також не включено приїжджого глухівського козака. Вік обивателів вказувався лише для полонених – і тільки у 28 випадках зі 124. Найбільший віковий показник – 20 років – зазначено для посполитого Омеляна Оношка; найменший – півроку – для Лавріна Сабадашенка з козаків. За вказаними показниками середній вік полоненого з Комарівки складав 8,4 роки. Тобто, у полон потрапляли здебільшого діти. У Табелі втрат по Білицькій сотні на одного полоненого «младого» (всього 137) припадає майже четверо «старых» (всього 517) обох статей та станів [30, арк. 148]. Таким чином, обрахований вище відносний показник стосується лише Комарівки.

За відомістю простежується відносний склад сім'ї обивателів Комарівки. Найбільша кількість родичів зафіксована свідченнями Марії Нерадчихи – 17 осіб. Татари взяли у полон її свекра Михайла Нерадку з дванадцятирічним онуком Матвієм, а також двох ятрівок (дружина брата чоловіка): Марину з шістьма доньками і одним сином та Христину з трьома доньками і сином. Крім того, вцілів чоловік самої Нерадчихи, який на момент запису свідчень комісією від'їжджав за хлібом [30, арк. 138 зв., 140]. Дванадцять полонених членів родини фіксують свідчення Івана Сабадашенка [30, арк. 135 зв., 136] та Федора «Лисого зятя» [30, арк. 145 зв.]. Інші записи називають менше родичів – від одного до семи. Окрім згаданих, документом вказуються такі ступені спорідненості, як двоюрідний брат, дядько, зять, онук, племінник, тесть, теща, тітка, шуряк. Також згадано двох удів – Горпину Куротчиху та Олену Шилиху [30, арк. 138]. Отже, населення могло проживати великими родинами, іноді разом із ріднею чоловіка чи дружини (наприклад, братом тестя та його дітьми), або кількома родинами в одному дворі. В середньому ж у Комарівці сім'я нараховувала близько 4-х осіб. Разом мешкали близькі родичі, що фіксують, наприклад, повідомлення про вбивства: Олефір Косий вказує, що «с[ы]на его Стефана болного в избѣ скололи» [30, арк. 144], Йосип Сабадашенко – що «отца его […] стяли и спалили» [30, арк. 145], Іван

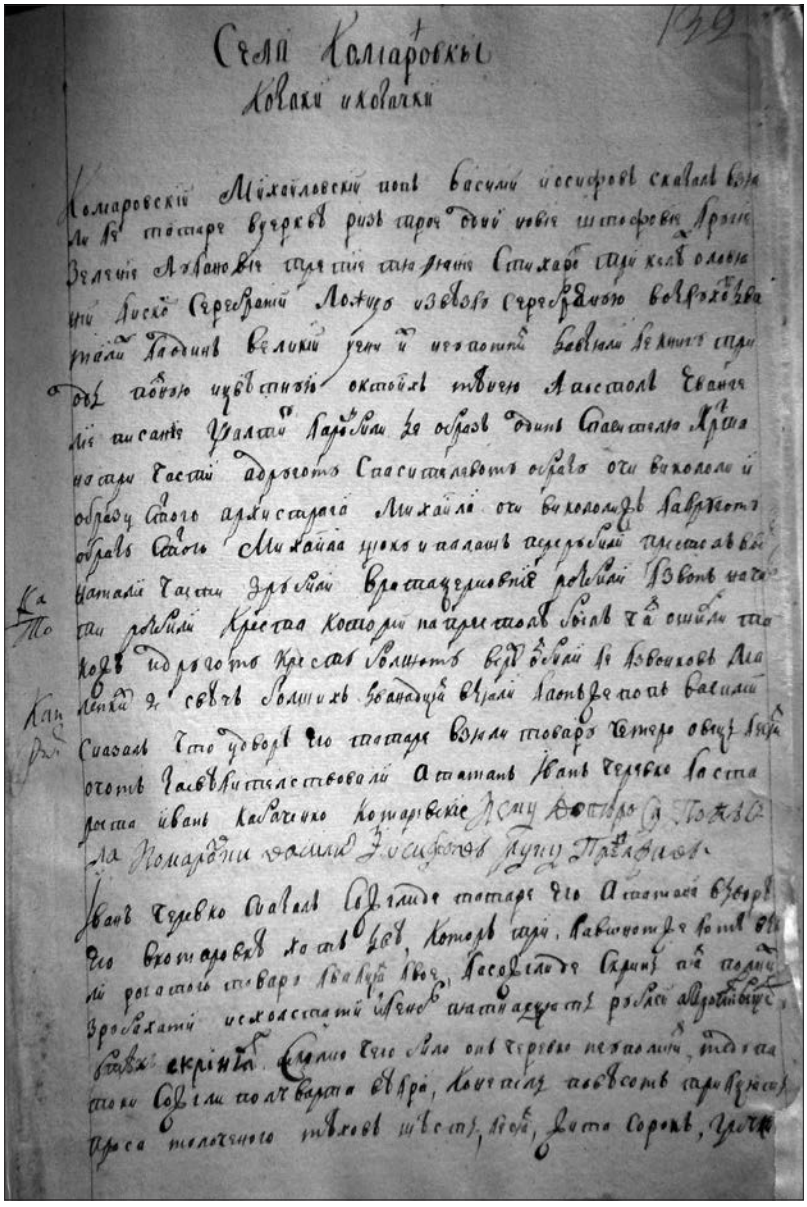

Рис. 4. Титульний аркуш розділу про Комарівку у справі «О взятии в плен…», 1731 р.

важливий об'єкт повсякденного простору, який можна простежити за справою про татарський полон. Щодо планувальної структури села відомо, що воно не відрізнялося від містечка тому, що друге є селом, розвинутим завдяки зручному для торгівлі положенню або давньому промислу [41, с. 83]. Опираючись на ці спостереження М. Русова та наведену вище думку О. Шафонського, відмітимо відсутність у селі таких об'єктів, як фортеця, сотенне правління та ярмаркова площа. Це і відносило населений пункт в особливий статус.

З громадських приміщень Комарівки згадується Архістратиго-Михайлівська церква. Деталі інтер'єру храму описує у своїй скарзі піп Василь Іосифов: «…розбили ж образъ одинъ Спасителя Христа на три части, а другому Спасителевому образу очи викололи и образу С[вя]того Архистра[ти]га Михаила очи викололи жъ, да другому образу С[вя]того Михаила щеку и палашъ перерубили. Престолъ выкатали, части зрубили. Врата церковніе розбили. Дзвонъ на части розбили. Креста, которій на престолѣ билъ, част сшибли, такожъ и другому кресту болшому верх отбили» [30, арк. 132]. З церкви нападниками було вкрадено: «риз трое, одни новіе штофовіе, другие зеленіе лудановіе, третие мядяные. Стихарей три, келѣх оловяній, дискос серебраній, ложицу и звѣзду серебряную, воздухов два малих да одинъ великій, цени их не упомнит. Да взяли де книгу Триодь постную и цвѣтную, Октоих, Мѣнею, Апостолъ, Евангеліе писаніе, Псалтир […] дзвонковъ маленких 2, свечъ болшихъ дванадцятъ взяли» [30, арк. 132].

В одних дослідженнях датою будівництва Михайлівської церкви називається 1782 р. [40, с. 28]. В інших найдавніша згадка про неї датується 1776 р. [29]. Таким чином, досліджуваний нами документ вказує більш ранню (і поки що найдавнішу) дату існування храму. Мурована наступниця первісно дерев'яної церкви була збудована у 1816–1818 рр. [29]. Восени 1922 р. її обстежував М.Я. Рудинський [40, с. 24–25]. У приватному архіві кобеляцького краєзнавця Ю.О. Попруги зберігається фото мурованої Михайлівської церкви із дзвіницею (рис. 5). Останній елемент було прибудовано в 1862 р. [29], що є нижньою межею у датуванні фото.[3]

Решта забудови села представлена приватними садибами. Типовими для ревізій XVIII ст. одиницями

Мерненко коротко повідомляє: «отца его Петра убили и двор совсѣмъ сожгли» [30, арк. 145 зв.].

Як і у випадку Уляни Кирилівни з Біликів, за повідомленням посполитого Йосипа Сабадашенка, простежуються родинні зв'язки комарівців із населенням сотенного центру: «…его ж Сабадашенкового тестя Мирона Довбню з двома синами Даниломъ и Андрѣемъ и дочерю Еленою а лѣт их невѣдает, в Бѣликах, в парафіи Рождества Б[огороди]цы татаре в полон взяли…» [30, арк. 145]. Відмітимо, що ці свідчення також виявляють адміністративний поділ садиб сотенного містечка за церковними приходами. Біличанин Яким Римаренко згадує у парафії Різдва Богородиці вулицю «Боровицю», що, на нашу думку, є чи не найпершою задокументованою назвою вулиці у Біликах [30, арк. 107].

Забудова села, її екстер'єр та інтер'єр – інший

3. Користуючись нагодою, висловлюємо щиру подяку Юрію Олексійовичу Попрузі за надану можливість опрацювати матеріали його особистого архіву.

обчислення та оподаткування виступають двір та хата. До них прив'язано й відомості справи про татарський полон. У документі маємо безпосередні свідчення про 40 козацьких та стільки ж посполитих дворів. Забудова окремого двору описана не завжди. На позначення втраченої селянами нерухомості часто використані наступні формулювання: «сожгли де татаре двор его в Комаровке совсем», «двор со всем строением татаре сожгли» тощо.

За відомістю найбільш різноманітна забудова була у дворі отамана Івана Черевка – 2 хати, 3 комори, 1 хлів. Йому ж належав тік [30, арк. 132]. Значною кількістю споруд виділялися двори Юска Антоненка (3 хати, 3 комори), Микити Десятника (2 хати, 2 кошари, 1 хлів), Олексія Гордієнка (2 хати, 2 комори) [30, арк. 134, 134–134 зв., 140]. У дворі Іллі Пащенка знаходилися 2 хати та 1 комора [30, арк. 134 зв.], у Андрія Антоненка – 2 хати, у Андрія Бутенка – 3 [30, арк. 133 зв., 134 зв.]. У свідченнях Василя Девятака фіксується 1 хата з 1 коморою [30, арк. 133 зв., 138]. У дворах козаків Харка Максименка, Івана Комендантенка та Микити Перевозниченка і посполитого Олефіра Косого знаходилося по одній хаті [30, арк. 133 зв., 137, 142]. Андрій Бутенко вказує у дворі три хати, які населяло три сім'ї, – по одній хаті займали його брат Микита та зять Пилип Ткач [30, арк. 134 зв.–135].

Рис. 5 Михайлівська церква у с. Комарівка. Фото між 1862–1930-ми рр. Публікується вперше з люб'язного дозволу Ю.О. Попруги

Отже, головним типом помешкання була хата. Різновидом житлової споруди у Комарівці називається «изба». Найвірогідніше, цей термін вжито на позначення рубленої хати. Вони згадані у власності козака Василя Девятака і посполитих – Олефіра Косого, Андрія Лозенка та Хоми Сліпця [30, арк. 133 зв., 143 зв., 144, 147 зв.]. Рідковживаною назвою, але на позначення господарських споруд, у документі виступає «халупа». Вона фіксується у власності Омелька Шкурупілого та була спалена разом із іншим майном [30, арк. 138].

Без згадки про дворове місце повідомляється про 13 козацьких хат, 1 посполиту та «паламареву хату». Однак, наявність двору часто можна простежити опосередковано. За виразами на зразок «в дому [...] взяли коней четверо, товару девят», «в доме его в селе коней трое» та ін. безперечно розуміється наявність додаткових приміщень, яких потребувала худоба.

Свідчення про втрати хатнього начиння дозволяють скласти уявлення про елементи інтер'єру сільського житла. На жаль, не повідомляється про планування помешкання, що обмежує повноту відомостей.

Серед хатньої оздоби були розповсюджені килими (згадано 9), як правило, по одному у господарстві, але у Грицька Василенка та Горпини Омельченкової було по три [30, арк. 136 зв., 138 зв.]. У семи господарствах згадано скатерті (всього 11), здебільшого по одній, однак Марія Дяченкова мала дві скатерті, а Горпина Омельченкова – чотири [30, арк. 138 зв.]. Йосип Яценко уточнює, що втратив синю скатертину [30, арк. 146].

Іван Комендантенко повідомляє, що втратив у пожежі постіль [30, арк. 137]. Власниками сімох господарств згадуються подушки – всього 28. У вжитку вони перебували у кількості від однієї до семи в одній господі, як, наприклад, у козака Олексія Гордієнка [30, арк. 140]. Крім того, Ганна Мізинка та Марія Дяченкова окремо згадують наволочки [30, арк. 138–138 зв.]. Останні, вірогідно, були забрані для транспортування награбованого, оскільки згадуються поряд із пустими мішками – 4 було вкрадено в першої та 25 в другої скаржниці.

У свідченнях звертається увага на кухонне начиння. Документ згадує 13 казанів. Вони виготовлялися переважно з міді. В одному випадку згадано мосяжний, тобто латунний, казан. Ємність казанів обчислювалася у відрах: одне, півтора та два[4]. У свідченнях Йосипа Яценка та Василя Норенка вказано вагу посудин – 7 та 8 фунтів[5] відповідно [30, арк. 146–147]. Коваль Василь Зінченко вказує й ціну вкраденого в нього казанка – 20 алтин[6] [30, арк. 144 зв.]. Юско Каракуценко згадує у господарстві сковороду [30, арк. 136]. У невеликій кількості

4. Відро – міра рідини, що дорівнювала 24 840 г [тут і далі міри вказані за 43, с. 158, 159].

5. Фунт – міра ваги, що дорівнювала 393,13 г.

6. Алтин – грошова одиниця, дорівнювала 3 коп.

вказано посуд для пиття – три мідні та дві срібні чарки, два «великі» келихи [30, арк. 138–138 зв., 142, 147].

Інші побутові речі, що перелічуються потерпілими, – рядна (всього вказано 39), сокири (56), пилка (1). При господах зберігалися порожні бочки (16) та мішки (390) для збіжжя. Перші здебільшого були спалені, а другі вкрадені. Вказуються різні об'єми бочок – 3 і 5 відер [30, арк. 137, 140]. Серед вкраденого з жител згадується зброя. Із гвинтівкою потрапив у полон Грицько Самарський [30, арк. 138]. У Павла Гресенка, Горпини Омельченкової та Данила Нечаєва забрали рушниці [30, арк. 134 зв., 138 зв., 147]. У дворі Івана Голінчина згорів ріг із порохом [30, арк. 140 зв.], а у Василя Сторожа, Марії Нерадчихи (радше в її чоловіка) і в згаданого вище Данила Нечаєва взяли шаблі [30, арк. 134, 140, 147].

Чи не найбільше розповсюдження серед хатнього начиння мали скрині. Всього в побуті комарівських обивателів їх згадано 33 – переважно по одній в господарстві, але в отамана Івана Черевка й козака Олексія Гордієнка по 5 і в козака Андрія Бутенка – 3 скрині [30, арк. 132, 134 зв., 140]. Вочевидь, на позначення скрині вдова Горпина Куротчиха вживає слово «ларь» [30, арк. 138]. У скринях зберігалися зимовий одяг, сорочки, прикраси, прядиво, полотно, а також гроші. Так, у Івана Черевка та Марії Нерадчихи зі скринь вкрали по 15 рублів, а в Дениса Дудченка – 7 з «полтиною» [30, арк. 132, 140, 141]. Троє обивателів докладно описали вкрадені зі скринь речі. Горпина Омельченкова називає «рубашок женских сѣмъ, мужеских двѣ, кунтушъ кармазиновий, кунтушъ голубий, смушками[7] бѣлими подшитий, байбаракъ красний, черними смушками подшитий и кафтанъ китаєвий» [30, арк. 138 зв.]. Лаврін Червоний перерахував «кафтанъ туясовий, плахот двѣ, рубахъ пять, запаску гарусову, пугвицъ три срібряних» [30, арк. 147 зв.]. У Марії Нерадчихи зникло 8 сорочок та 14 плахот [30, арк. 140]. Федор Комендант вказує ціну скрині – в нього згоріла «скриня в двох золотих» [30, арк. 143]. Як правило, скрині нищилися у пожежі і не забиралися нападниками, вочевидь через громіздкість.

Продовжуючи тему одягу, відмітимо, що в документі у значній кількості згадується понад двадцять його елементів. Обсяг статті не дозволяє докладно зупинитись на кожному, однак, наведемо їх перелік: штани підшиті (3[8]); сорочка (153), з них конкретизуються 16 жіночих, 11 чоловічих та 4 дитячих; плахта (57); опанча (1); китайка «штаметова з гапликами белими срібряними» (1); башлик (17); кобень або кобеняк (3); кунтуш (3); жупан (11), з яких 1 зелений; кожух (9); сермяга (12); свита або свитка (34); каптан (6), з яких 2 червоні, підшиті чорними смушками, а два – байбараки[9]; бурка (1); запаска (8), з них 3 штаметових, 2 гарусових[10]; пояс (10), згадуються сукняні, верблюжий, безовий та 4 шовкові, один з яких ціною в рубль, інший – 7 золотих; шапка (4), одна з яких оцінена в 20 алтин; намітка або серпанок (35); платок (3); чоботи (4 пари), з яких 1 – сап'янові. У свідченнях двадцяти п'яти обивателів інформація про одяг вказується узагальнено, наприклад: «платя мужеского и женского бѣлого», або «одежу и дрантя все» [30, арк. 134 зв., 142, 143]. Дехто згадує викрадені прикраси: чотири «ленти» «ценою на полтину», два намиста «в полтреть рубля», «монисто красное коралловое» (6 шнурів), ґудзики срібні (3), серги срібні (4), один срібний перстень. Таким чином, за досліджуваним документом у значній мірі вдається простежити повсякденний набір одягу селян для різних сезонів.

Головним джерелом забезпечення споживацьких потреб селянської родини було сільське господарство [36, с. 19]. Його продукція згадана у скаргах майже всіх обивателів Комарівки. На першому місці було землеробство. Збіжжя, зафіксоване справою про татарський полон, відповідає переліку зернових культур, встановленому дослідниками для другої половини XVIII ст.: жито, пшениця, ячмінь, овес, горох, просо, пшоно, гречка та такі технічні культури, як коноплі й льон [36, с. 23]. Таким чином, значних змін цей асортимент не зазнавав протягом щонайменше століття. За датуванням документу, за втраченим збіжжям не можна судити про обсяг урожаю, але прослідковується приблизна кількість зимових запасів та переважання у них тієї чи іншої культури (табл. 1).

Таблиця 1. с. Комарівка, обсяг втраченого збіжжя, 1731 р.

Культура	Обсяг збіжжя				
	Копа	Міх	Бочка	Чверть	Четверичок
Пшениця (зерно)	82	153,5	4	1,5	–
Пшениця (мука)	–	9,5	2	–	–
Жито (зерно)	60	258	2	–	–
Жито (мука)	–	61,5	2	–	–
Ячмінь (зерно)	8	88	3	–	–
Ячмінь (мука)	–	1,5	–	–	–
Гречка (зерно)	52	263	4	–	–
Гречка (мука)	–	19,5	4	–	–
Пшоно	–	18,5 + "полтреть"	1	–	–
Просо	39	549,5	2,5	–	–
Овес	–	75	–	–	–
Горох	–	7	–	–	1
«Семя»	–	234	1	–	1

Змолочене зерно або мука обраховувалися в «міхах»[11],

7. Смушка – шкіра новонародженого ягняти, використовувалася для оздоблення одягу.

8. Спеціальний термін на позначення штанів або шароварів вживає Євдокия Дмитренкова, повідомляючи про крадіжку «убранев трое» [30, арк. 142].

9. Байбарак – жіноча святкова шуба особливого покрою.

10. Різновиди шерстяної тканини.

11. Міх, мішок – застаріла міра об'єму збіжжя. За документом не обраховується, оскільки згадуються мішки різного розміру.

«бочках»[12], «чвертях»[13], «четвериках»[14]. Необмолочене збіжжя вимірювалося у «копах»[15]. Обрахунок вказує, що найрозповсюдженішою культурою було просо. Однак цікаво, що лише його, згідно документу, татари цінували мало. Два міхи проса з господарства Максима Левченка було вивернуто свиням [30, арк. 144] та п'ять кіп «не молоченого проса стравили конми» у Івана Грінченка [30, арк. 145]. Друге місце за обсягом посідають гречка та жито, на третьому – пшениця. Це суперечить сталій думці про переважання її посівів [36, с. 23]. Крім того, було утрачено «разного хлеба» 60 кіп та 113 міхів, з яких 33 висипали (6 – свиням). Один міх сухарів, згаданий Григорієм Каракуценком [30, арк. 140 зв.], доповнює відомості про продукти землеробства. Зазвичай, мішки забиралися нападниками для своїх потреб.

Технічні культури (конопля та льон) теж зберігалися обмолоченими, не обмолоченими, а також в насінні. Обчислювалися вони тими ж мірами. Документ фіксує запаси коноплі в 77 та півчверті копи, 2 міхи, коноплі «повісом» – 380 та «конопель круг», а також 7,5 міхів і 1 бочка конопляного насіння. Льон згадується у меншій кількості – 6,5 кіп, 11 міхів, 1 бочка, 2 четверика, 1 четверичок, льону «повісом» – 1236.

Цікаво, що серед втраченого збіжжя не згадується тютюн. За «Видением всего полку Полтавского, сколко в оном знайдуется людей табак сеючих» від 19 жовтня 1722 р. четверо комарівців займалися тютюнництвом: Костя Черевко, Прокіп Шило, Василь Стороженко та Максим Лисиченко, сплачуючи 5 алтин податку на рік [28, с. 12]. Троє останніх присутні у справі про татарський полон 1731 р. [30, арк. 132 зв., 133 зв., 135 зв.], але у переліку їхніх збитків тютюн відсутній.

Отаман Іван Черевко згадує про власний тік для обмолоту збіжжя, де в нього було спалено 20 кіп пшениці та вкрадено «сокир три, чересло одно и лемѣшъ, серпов шѣсть, косъ двѣ» [30, арк. 132 зв.]. П'ятнадцять кіп проса також було спалено на току Семена Славненка [30, арк. 137 зв.]. Асортимент землеробських знарядь типовий: чересла (2), лемеші (3), коси (18), серпи (12).

До продуктів рослинництва також відносяться алкогольні напої. У документі згадуються: горілки 2 куфи[16], горілки простої 1,5 куфи, горілки тернової 2 відра[17], вина – 0,5 куфи, вина простого – 28 відер, пива – 0,5 бочки та «барило вишняку[18] в две ведре» у старости Івана Кабаченка [30, арк. 143].

Другою за значенням галуззю сільського господарства було тваринництво. На думку О.І. Путро, наявність худоби головним чином визначалася внутрішніми господарськими потребами самого селянського двору, забезпечуючи, в першу чергу, необхідну тяглову силу для землеробства та споживацькі потреби [36, с. 26]. З тяглової худоби у скаргах згадано 30 волів та 154 коней. Незначна кількість корів (13) та биків (6) у збитках, на нашу думку, дозволяє теж віднести їх до волів, а свійські корови (разом 469) згадуються під промисловою назвою «товар» [36, с. 26]. Так, наприклад, у скарзі Василя Зінченка вказано – «товару двѣ корови» [30, арк. 144 зв.]. До останніх відносимо і 2-х однорічних телят – назимків, згаданих Леоном Асауленком та Яцком Неделкою [30, арк. 144 зв., 145 зв.]. З продуктів тваринництва обивателями згадано 16 відер сиру, 3,5 відра масла, волячі, коров'ячі та ін. шкіри, сирі та вичинені (22), вовна (1 бочка), 1,5 міхи лою.

У кількості 201 голови згадуються вівці та 13 – свині. Значна кількість забраних овець (худоби, повільної в пересуванні) наштовхує на думку, що татарський загін, який вчинив напад, не очікував погоні і міг дозволити собі повільний відступ. Це підтверджує і наявність серед награбованого тяжкого сільськогосподарського реманенту – за свідченням Лук'яна Омельченка, з його двору вкрали леміш та чересло [30, арк. 140 зв.]. Кількість овець знаходилася у залежності від розмірів степової землі в господарстві, а свиней – зазвичай зумовлювалося кількістю хлібних продуктів [36, с. 26]. Останніх не уганяли. Переважно їх залишали у загородах, висипаючи збіжжя для звільнення мішків [30, арк. 144, 146, 148]. Проте, у двох випадках тварин було спалено – у отамана Івана Черевка в хліву спалили 12 свиней, у козака Семена Славненка – одну [29, арк. 132 зв., 137 зв.]. Сало було вкрадено або втрачено у вогні у 20 господарствах. Воно обчислювалося «мотками» (всього 46), як у скарзі Мотрони Гавриленківни [30, арк. 141 зв.].

Сіно для худоби згадується у збитках старости Івана Кабаченка – 20 возів особистого та 20 – заготованого для драгунських коней [30, арк. 143], що фіксує звичайну для посполитства повинність.

Однією зі статей прибутку сільського господарства було бджільництво [36, с. 27]. Документ фіксує, що у господарстві отамана Івана Черевка було спалено 150 пустих вуликів, у Ілька Пащенка – 20, а в Івана Комендантенка – 2 [30, арк. 132, 134 зв., 137]. Селяни зберігали прісний мед та мед-патоку. У восьми господарствах було привласнено понад 40 відер меду. Наприклад, Горпина Омельченкова повідомляє, що нападники випили бочку меду ємністю 30 відер [30, арк. 138 зв.]. Вона ж згадує 1 фунт воску [30, арк. 138 зв.].

Сільське господарство було як присадибним, так і виносилося на хутори. Наприклад, у Івана Панчатенка (потрапив в полон із дружиною Меланією та п'ятирічною донькою Азарією) забрали дві корови з хутора Івана Мороховенка в трьох верстах від Комарівки «у Перещепиних озеръ» [30, арк. 144 зв.]. У Івана Зінченка спалили хутір на Говтвянському шляху, у 5 верстах

12. Бочка – міра об'єму, що дорівнювала 491,96 л
13. Чверть – міра об'єму, що до 1736 р. дорівнювала 131,544 кг.
14. Четверичок – застаріла міра об'єму.
15. Копа – міра необмолоченого збіжжя рівна урожаю з 1/10 десятини. За повідомленням Ілька Пащенка 20 кіп жита складали 1 стіг [30, арк. 134 зв.].
16. Куфа – застаріла міра об'єму, що дорівнювала 40 «государевих відер» = 496,8 л.
17. Відро – застаріла міра об'єму, що дорівнювала 24,84 л. «Відро государеве» – 12,42 л.
18. Вишняк – міцний алкогольний напій на натуральних продуктах.

від села, на р. Вовчій, «где згорѣло хлеба немолоченного пшеницѣ двадцят пят копъ, ячменю осмъ копъ, проса девят копъ, молоченного гречки шест мѣховъ, проса осмъ мѣхов. В том же его хуторѣ товару девятеро, овецъ осмъ заняли» [30, арк. 144 зв.]. Крім цього у скаргах згадуються ще сім хуторів: Грицька Данильченка, Семена Дудченка, Федора Захаренка, Марії Нерадчихи, Гаків, Колибабин, Постолників [30, арк. 144 зв., 145, 145 зв.]. Вони фіксуються на відстані від 1 (Гаків) до 20 (Колибабин) верст від Комарівки. Хутірське господарство часто велося спільно. Йосип Сабадашенко, наприклад, ділив хутір із тестем – Мироном Довбнею [30, арк. 145], Федір «Лисого зят» – із Грицьком Данильченком [30, арк. 145 зв.] та ін.

Ремесла та промисли селян носили домашній характер. У справі безпосередньо згадуються (або відслідковуються за згадками інструментів) коваль – Василь Зінченко [30, арк. 144 зв.]; кравці – Харко Максименко, Федір Чорнобривець, Леон Герасименко [30, арк. 133 зв., 143–143 зв., 145 зв.]; швець – Павло Залісний [30, арк. 144]; ткачі – Лук'ян Ткач, Данило Славленко, Федір Лисого зят, Назар Зозуля, Іван Соболь, Василь Дубослієв, Іван Безбровченко, Ісай Зозуля [30, арк. 143 зв., 144, 145 зв., 146, 147 зв., 148]. Цілком можливо, що Данило Зелений був кушніром, маючи «скофу кушнѣрскую желѣзную» [30, арк. 147], а Прокіп Шило теслював, тримаючи у господі «сокир три сверделъ одинъ, стругов два» [30, арк. 132 зв.]. Крім того Данило Нечаєв та Данило Зелений чоботарювали [30, арк. 147]. Господарство ремісників мало чим відрізнялося від інших селян – серед збитків майстрами перераховуються ті ж збіжжя, худоба, одяг, посуд тощо. Однак додатково вони заробляли тим чи іншим ремеслом. При цьому не зафіксована їх належність до спеціалізованих цехів.

У багатьох ремісників під час набігу постраждали інструменти та вироби. Наприклад, у кравця Харка Максименка татари «взяли ножици и залѣзо кравецкое» [30, арк. 133 зв.], Леона Герасименка – «ножици кравецкіе» [30, арк. 145 зв.], у Федора Чорнобривця «чужихъ пошитих свитъ три взяли» [30, арк. 143–143 зв.]. Лук'ян Ткач вказує, що в нього «з верстата полотна двадцят пятъ аршинъ[19] татаре вирезали» [30, арк. 143 зв.]. Ткач Данило Славленко показав, що «чужого виробленного полотна згорѣло пять десятъ аршинъ, верстатовъ ткацкихъ два и всякое ткацкое начине» [30, арк. 144]. Дехто з ткачів вказував замовника продукції: у Василя Дубослієва – полотно Уляни Маньковської та Марії Казанкової, сукно Федора Стефаненка; у Івана Безбровченка – сукно Тимофія Мізиненкового; у Ісая Зозулі – полотно козачки Олени Шилихи та основа «мужички» Марії Хлистунки [30, арк. 147 зв., 148]. У чоботарів постраждали і сировина, і продукція: у Данила Нечаєва «чиненнихъ шкуръ сѣмъ, двадцять паръ кроенних чоботъ, шитих чоботъ чтири пари» [30, арк. 147], у Данила Зеленого – «шкуръ чиненних пять, кроеннихъ чоботъ осмъ паръ» [30, арк. 147].

19. Аршин – застаріла міра довжини, дорівнювала 72 см.

З ремісничого реманенту в господарствах комарівців справа про татарський полон перелічує 4 ткацькі верстати, 16 свердел (з них 1 – «на верстату»), 5 доліт, 3 струги, 1 тесло, 1 ніж «добрий», 2 ножиць, 1 скофу кушнірську, 2 «скобелки», 7 ложників (два з них за ціною по рублю кожен). Повідомляється і про значний обсяг вкраденої або спаленої продукції: холсту – 9 сувоїв та 230 ліктів[20]; полотна – 675 аршинів та 110 ліктів (з них 2 арш. лляного та 10 конопляного полотна); сукна – 247 аршинів та 280 ліктів (виділяються свитне та валяне сукно); основи – 95 аршинів, 30 ліктів та 4 мотки; шовку – 2 лікті тощо.

Картину ремісництва та промислів у Комарівці доповнюють спостереження над антропонімією населення [18, с. 33]. Документ фіксує наступні прізвища, похідні від роду занять власника: Бондарка, Бражниченкова, Дегтяренко, Десятник, Дудничка, Дудченко, Дяченкова, Коваль, Комендант, Комендантенко, Кошелник, Кушніренко, Листоношова, Лихваренко, Мерненко, Мерочникова, Олійникова, Осавуленко, Паламар, Сторож, Ткач, Швец, Шевченчиха, Шевчиха. Цей перелік, доповнений антропонімічними даними з попередніх компутів – 1718 та 1721 рр. [10, с. 198–200; 11, с. 167–169], вказує на місцеве утворення та побутування вказаних прізвищ, а отже – на розповсюдження тих чи інших занять населення.

Окрім рис побуту джерело дозволяє виявити ознаки довколишнього світу в уявленні селян Комарівки. Проаналізовані вище відомості про довколишні хутори вказують на радіус господарської округи до 20 верст, що відповідає денному переходу [15, с. 282]. Тут доречно відмітити згадки у документі транспортних засобів у господарствах Комарівки. Головним чином селяни пересувалися верховими кіньми. Джерело згадує 14 сідел (у тексті, як правило, названих кульбаками) і 4 вуздечки. Гужовий транспорт представлено возами, яких згадано шість, при чому в господарстві Ілька Пащенка – три [30, арк. 134 зв.]. Крім наземного транспорту, в господарстві козака Микити Десятника татари спалили два човни [30, арк. 134].

Повідомлення втікачів з полону фіксують географічні знання населення. Шлях татарського загону наприкінці зими 1731 р. вів за Дніпро, а далі розділявся, що видно на загальному тлі скарг по сотні. Шість з семи комарівських втікачів називають географічні орієнтири. Козака Уласа Догтяренка полонили в лісі за версту від Комарівки, а втік він за Дніпром, на річці Саксаган [30, арк. 133]. Максим Гавриленко втік за Дніпром, на річці Омельничок [30, арк. 140 зв.]. Дениса Дудченка полонили на Гаковому хуторі за версту від Комарівки, разом із сином та онуками, а за Дніпром, в Коробейному, його відбили запорожці [30, арк. 141]. Нестора Литвина, разом із дружиною і трьома дітьми, та Стефана Ісаєнка запорожці відбили під Очаковом [30, арк. 143, 146]. Іван Зінченко, якого полонили в хуторі на Говтвянському

20. Лікоть – застаріла міра довжини, дорівнювала 58,5 см.

шляху над р. Вовчою, у 5 верстах від Комарівки, повідомляє, що повернувся за вісім днів, а втік з-за Дніпра, з ур. Саксари [30, арк. 144 зв.]. Географічні знання ілюструють також економічні зв'язки. Так, у дворі Василя Зінченка серед іншого збіжжя згоріло «соли кримской одинъ мѣхъ» [30, арк. 144 зв.]. Тобто географічні знання селянства сягали далекого півдня сучасної України. Крім прямих повідомлень, опосередковані дані дають прізвища, похідні від топонімів та етнонімів: Белоцерковец, Литвин, Самарский.

Таким чином, відомість про збитки, завдані татарським набігом 1731 р., надає значний обсяг інформації щодо повсякденного життя села першої половини XVIII ст. Скарги обивателів с. Комарівка, обраного в якості прикладу, дозволяють проаналізувати такі аспекти, як демографія, забудова та побут села, ремесла, промисли та сільське господарство, географічні відомості. Крім того, джерело може бути використаним у генеалогічних дослідженнях. Завдяки йому були встановлені наступні дані: кількість та співвідношення населення Комарівки обох статей у козацькому та посполитому станах; відносний (через частковість свідчень) середній вік полонених (8,4 р.), який вказує, що до ясиру потрапляли здебільшого діти, навіть немовлята; відносний (з вказаної вище причини) середній склад сім'ї склав близько 4-х осіб, при найбільших показниках 12 та 17 членів родини, як ближньої так і дальньої; родинні зв'язки з найближчими населеними пунктами, зокрема сотенним центром – Біликами. Проілюстровано забудову села, яку традиційно утворювали хати, з двором або без, та допоміжні господарські приміщення – комори, хліви, кошари, токи. Єдиною громадською спорудою у Комарівці документ називає Михайлівську церкву, подаючи частковий опис її внутрішнього убранства. Також до наукового обігу введено маловідоме зображення церкви у с. Комарівка, датоване рубежем XIX–XX ст. Аналіз хатнього начиння, згадуваного документом, дозволив певною мірою простежити інтер'єр житла, уникаючи розповсюджених узагальнень. Аналогічну інформацію отримано з описів одягу, взуття та прикрас. За кількістю збіжжя та продуктів простежено першість рослинництва у сільському господарстві, у якому домінували такі культури, як просо, гречка, жито та пшениця. Для тваринництва встановлено приблизну кількість тяглової, великої та дрібної рогатої худоби. На матеріалах відомості простежено, що сільське господарство було як присадибним, так і хутірським. За згаданими джерелом відстанями до хуторів (1–20 верст) простежено господарську округу с. Комарівка. На матеріалах справи про татарський полон 1731 р. показано, що ремесла та промисли обивателів Комарівки були домашніми і, головним чином, орієновані на господарські та побутові потреби селян. Це відображено у переліку професій, зафіксованих у Комарівці документом. Врешті, свідчення селян дозволяють простежити їх знання про світ поза повсякденними роботами – специфічний, південний, вектор джерела вказує, що селянам Комарівки були відомі, окрім іншого, місцевості далекого півдня сучасної України.

Насамкінець відмітимо, що й аналіз рис повсякдення конкретного села у Гетьманщині в окремо взятому полку та окремо взятій сотні надає відомості лише щодо вузького ареалу. Тільки у Полтавському полку за картами XVIII ст. відомі такі села: Бурти, Гожули, Горішні Млини, Івашки, Лелюхівка, Лучки, Мильці, Мачухи, Пушкарівка, Рибці, Супрунівка, Тахтаулове, Ханделіївка, Чернечій Яр, Шедієве, Шостаки та ін. Отже, виявлення, дослідження та узагальнення документальних та археологічних відомостей про особливості їх побуту, ведення господарства та врешті повсякдення й кореляція їх з історичними процесами дозволить вийти за рамки «міських студій» і виявити спільні закономірності на тлі Гетьманщини.

ПОСИЛАННЯ

1. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–1941 рр.): Довідник з історії адміністративно-територіального поділу / редкол. Білоус Г.П. та ін. – Вид. друге, перероб. і доп. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 400 с.
2. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О.М. Апанович. – К.: Наукова думка, 1969. – 223 с.
3. Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. // Киевская старина. – Том XIX. Октябрь. – К.: Тип. А. Давиденко, аренд Л. Штаммом, 1887. – С. 336–356.
4. Василюк О.Д. Документи східної тематики із фондів Центрального державного історичного архіву, м. Київ / О.Д. Василюк // Східний світ. – К., 2009. – № 2. – С. 5–9.
5. Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Юрій Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
6. Генеральная карта Новороссийской губернии, 1779 г. – [Електронний ресурс] – Режим доступу – http://www.ukrainianline.info/maps/ generalnaya-karta-novorossijskoj-gubernii-1779-god-latyn (19.10.2016).
7. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730 / Упоряд. Л.І. Бутич. – Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2007. – 176 с.
8. Дегтярьов С.І. Опис села Велике Устя 1760 р. / С.І. Дегтярьов // Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV–XVIII ст.: зб. матер. І Міжрег. Археолог. Чит. (Охтирка 19–20 жовтня 2015 р.). – Суми: Сумський державний університет, 2015. – С. 8–16.
9. Дело о починенных разорениях татарами в полку Полтавском и о взятии ими в полон людей. 1739 г. // ЦДІАУК, ф. 94, оп. 2, спр. 33, 297 арк.
10. Джерела з історії Полтавського полку. Сер. XVII–XVIII ст. Т. І.: Компути та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. / Упоряд. Мокляк В.О. – Полтава: АСМІ, 2007. – 400 с.
11. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.) Т. ІІ: Компути та ревізії Полтавського полку. Компут 1721 р. / Упоряд. Мокляк В.О. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2010. – 436 с.
12. Джерела з історії України. Т. 10. / Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. / Упор. А. Бойко. – Запоріжжя, 2009. – 434 с.
13. Желєзко Р. Село Володькова Дівиця Ніжинського козацького полку в XVII – XVIII ст. / Роман Желєзко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – Вип. 23. – С. 336–342.
14. Именная ведомость о взятии во время набегов от тамошнею Портою на российской границе малороссийских обывателей з полку Полтавского пятого числа в плен. 1740 г. // ЦДІАУК, ф. 94, оп. 2, спр. 63, 60 арк.
15. Калашник Є.С. Сотенні містечка Полтавського полку в описі маєтностей Р.Л. Воронцова 1762 р. / Є.С. Калашник // Сіверщина в історії України. Зб. наук. пр. – Вип. 9. – К. – Глухів: Вид. Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. – С. 274–283.
16. Каменский А.Б. Повседневность русских городских обывателей: Исторические анекдоты из провинциальной жизни

XVIII века. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2006. – 403 с.
17. Кирчанів М. Діапазон можливостей мікроісторії в Україні: інший у баченні «людей другого плану» / Максим Кирчанів // Регіональна історія України. Зб. наук. ст. – Вип. 6. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – С. 211–222.
18. Коваленко О.В. Полтава XVII – XVIII століть / Оксана Коваленко. – К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 232 с.
19. Коваленко О.В. Ремісничі цехи Полтавського полку першої чверті XVIII ст. / О.В. Коваленко // Історична пам'ять. – Полтава, 2012. – № 28. – С. 32–45.
20. Комарівка (Кобеляцький район). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу – http://mapio.net/o/5944559/ (28.10.2016 р.).
21. Комаровка с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу – http://galleryua.com/photo/kobelyakskij-rajon/8026-komarivka/ (28.10.2016 р.).
22. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / О.С. Компан. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 387 с.
23. Копии доношений кобеляцкого атамана Крысы и грамоты сената о злоупотреблениях старшин назначенных для отдачи мм. Кобеляки, Новые Сенжары и Белицы графу Воронцову. 1762 р. // ЦДІАУК, ф. 269, оп. 1, спр. 3925, 23 арк.
24. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Полтавський полк. Монографія: у 2 т. / Кривошея В.В. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. – Т. ІІ. – 496 с.
25. Кулатова І.М. Старожитності козацької доби на Полтавщині / І.М. Кулатова // Козацькі старожитності Полтавщини: Зб. наук. праць. – Полтава, 1993. – Вип. 1. – С. 6–16.
26. Листування з військовим канцеляристом Василем Биковським про відновлення у козацькому стані жителів сс. Лучок, Рибців та Комарівкии Полтавського полку, привернутими у підданство місцевими державцями. 1723 // ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 1159, 8 арк.
27. Мірза-Авакянц Н. З побуту української старшини XVII віку / Н. Мірза-Авакянц // Козацькі старожитності Полтавщини. Зб. наук. праць. – Полтава, 1994. – Вип. 2. – С. 33–76.
28. Модзалевский В.Л. Материалы для истории Полтавского полка / В.Л. Модзалевский // Тр. ПУАК. – Полтава: Эл. Типо-литография Г.И. Маркевича, 1906. – Вып. 2: Приложения. – С. 1–57.
29. Мокляк В.О., Пустовіт Т.П. Комарівка с., Кобеляцький рн. Православної церкви громада. Михайлівська церква. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу – http://historypoltava. org.ua/?p=4507 (27.11.2016 р.).
30. О взятии в плен малороссийского народа татарами в полку Полтавского в разных местечках во время набегов в российские границы. 1731 // ЦДІАУК, ф. 94, оп. 2, спр. 32, 212 арк.
31. Описание местечек Кобеляки, Беликов, Новые Сенжары, принадлежащих графу Воронцову. 1756 // ЦДІАУК, ф. 269, оп. 1, спр. 1941, 449 арк.
32. Пирский Н. Историко-статистический очерк села Ханделеевки, Кобелякского уезда, и находящейся в нем Покровско церкви / Н. Пирский // Полтавские епархиальные ведомости. – Полтава: В типографии Н. Пигуренко, 1897. – № 1. Отдел неофициальный. – С. 12–22.
33. Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття / Л.А. Пляшко. – К.: Наукова думка, 1980. – 152 с.
34. Примерная Генералная Карта Новоросійской и Азовской Губерній, 1775 г. – [Електронний ресурс] – Режим доступу – http://www.ukrainianline.info/maps/primernaya-generalnaya-karta-novorossijskoj-i-azovskoj-gubernij-1775-god (19.10.2016 р.).
35. Прихожий К. Местечко Келеберда (Кременчугского уезда) / К. Прихожий // Полтавские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – Полтава: В типогр. Н. Пигуренко, 1872. – № 13, (1 июля). – С. 471–485.
36. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития) / А.И. Путро. – К.: Головное издательство издательского объединения «Вища школа», 1988. – 142 с.
37. Ревізія Полтавського полку. 1759 р. // ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 19351, 532 арк.
38. Реєстр козаків, полкової, сотенної старшини, бунчукових і значкових товаришів з переліком військових походів, в яких вони брали участь та козаків, які через убогість були звільнені від походів. 1724, 1725, 1734 // ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 1335, 92 арк.
39. Романовский П. Сведения о местечке Белики и его предместьи Боярка Кобелякского уезда / П. Романовский // Полтавские епархиальные ведомости. – Полтава: В типогр. Н. Пигуренко, 1890. – № 5. Отдел неофициальный. – С. 173–177.
40. Рудинський М.Я. Результати екскурсії в Кременчуцький та Кобеляцький повіти 20.IX – 29.X.1922 р. (доповідь Полтавському науковому товариству) / М.Я. Рудинський // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: Археологія, 2003. – №№ 2/2002–1/2003. – С. 23–29.
41. Русов М.А. Поселения и постройки крестьян Полтавской губернии / М.А. Русов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Труды харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – Т. II-й, ч. I-я и II-я. – Харьков: Типо-Литография «Печатное Дело», 1902. – С. 71–120.
42. Сердюк І.О. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / Ігор Сердюк. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 304 с.
43. Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. / О.Ф. Сидоренко. – Київ: Наукова думка, 1975. – 168 с.
44. Справа про ремонт фортець в столиці, полкових і сотенних містах Лівобережної України, прикордонних ретраншементів та артилерії. 1747 // ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 8840, 519 арк.
45. Федоренко П.К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи / П.К. Федоренко // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Вып. 12. – Полтава: Электр. тип. Г.И. Маркевича, 1915. – С. 79–227.
46. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года [Изд. М.И. Судиенко]. – К.: Тип. Императорского университета св. Владимира, 1851. – XXII, 697 с.
47. Яремченко В. Професії та ремісничі спеціальності населення Полтавського полку у середині XVII століття (за писемними джерелами) / Віталій Яремченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. ст. – Вип. 15. – Ч. ІІ. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2006. – С. 36–50.

Калашник Е.С. Повседневная жизнь села первой половины XVIII в. (село Комаровка Полтавского полка в показаниях о татарском набеге, 1731 г.)

В статье проанализированы свидетельства обывателей с. Комаровка Белицкой сотни Полтавского полка о убытках, причиненных татарским набегом 1731 г. На основании жалоб реконструируются некоторые аспекты повседневной жизни казацкого села в первой трети XVIII в. Рассматриваются относительный состав населения, семья, экстерьер и интерьер застройки, домашнее и сельское хозяйство, ремесла, окружающая среда.

Ключевые слова: *Полтавский полк, Белицкая сотня, с. Комаровка, татарский набег 1731 г., повседневность.*

Kalashnyk Ye.S. Daily life of the village in the first half of the XVIII century. (Komarivka village of the Poltava regiment in testimony about tatar invasion of the 1731)

In the article the testimonies of residents of Komarivka village of Bilyky squadron of Poltava regiment, about loses caused by the tatar raid in the winter 1731 is analyzed. Some aspects of the daily life of the village in the first half of the XVIII century is reconstructed on complaints of the residents. The text describes the relative composition of the population, the family, the exterior and interior of the buildings, agriculture, crafts and the environment.

Key words: *Poltava regiment, Bilyky squadron, Komarivka village, tatar foray in 1731, daily life.*

24.03.2017 р.

УДК 94(477):(323.3+314.113) «175»

Д.В. Казіміров

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСЕЛЕННЯ М. МЕНИ В СЕРЕДИНІ XVIII СТ.

У статті розглядається соціальна та статево-вікова структура населення м. Мени в середині XVIII ст. На основі матеріалів сповідних розписів визначається загальна чисельність його мешканців, розподіл за соціальними станами. З'ясовуються чинники, що впливали на чисельність представників різних вікових категорій. Аналізується співвідношення статей у вікових групах дітей, працездатного населення, осіб похилого віку та шлюбні відносини в середовищі менських жителів.

Ключові слова: *сповідний розпис, статево-вікова структура, вік, стать, шлюб.*

Дослідження людських спільнот є важливою сторінкою в історії населених пунктів в певну епоху та дозволяє вивести дослідження їхнього минулого за рамки краєзнавчих розвідок на якісно новий рівень. Важливою складовою таких студій є вивчення демографічних характеристик населення, таких як статево-вікова структура, шлюбність, структура сім'ї, показники народжуваності, смертності та приросту населення [20, с. 57; 24, с. 407].

На сучасному етапі українські вчені вже мають певні здобутки у вивченні основних демографічних характеристик жителів Лівобережної України у другій половині XVIII ст. На основі матеріалів фіскального та церковного обліку населення досліджуються людські спільноти Ніжина, Переяслава, Полтави, Стародуба та сільських місцевостей Гетьманщини [6; 7; 9; 15; 19]. У зв'язку з цим вважається актуальним звернути увагу на згадані параметри в середовищі людності першої половини XVIII ст., особливо з огляду на бурхливий розвиток подій військово-політичного життя в той період. Тому увага нашої студії звертатиметься на показники соціальної структури, чисельного розподілу за статтю, віком у середовищі населення сотенного містечка Мени Чернігівського полку до середини XVIII ст.

Зважаючи на те, що до проведення грандіозного Румянцевського опису залишалося ще кілька десятиліть, а здійснювані в полках Гетьманщини ревізії козацького та селянського населення обліковували насамперед господарів дворів (залишаючи поза увагою членів їхніх родин), логічним видається звернення до матеріалів церковного обліку, а саме сповідних книг, потенціал яких також активно досліджується українськими істориками останнім часом [12; 13; 21; 22; 26].

Сповідні книги – це подвірні та поіменні списки жителів міст та сіл, що фіксували відвідання сповіді прихожанами певної церковної парафії. Російський історик Борис Миронов зазначає, що вперше вони були запроваджені в Росії в 1690 р. з ініціативи новгородського митрополита Корнилія з метою виявлення серед населення старообрядців, які не сповідувалися у ніконіанських церквах. У 1697 р. цей захід підтримали патріарх Адріан та Петро I. Він став загальнообов'язковим та переслідував фіскальну мету: старообрядці мали платити підвищені податки [18, с. 102, 104].

У XVIII ст., на думку О. Романової, таїнство сповіді набуло першочергового значення як спосіб церковного та державного контролю за благочестивим життям мирян. На територію Гетьманщини облік сповідання православного населення поширили в 1720-х рр., а остаточно в Російській імперії він був налагоджений наприкінці 1730-х рр. Згідно з указами імператриці Анни Іоанівни від 4 лютого та Синоду від 16 квітня 1737 р. православне населення мало щорічно сповідатися та причащатися [12, с. 54].

В нашому дослідженні залучені відомості сповідних книг парафій трьох церков м. Мени за 1746 р., а саме – церкви Різдва Богородиці, Михайлівської та Троїцької. Кожна книга мала три обов'язкові частини: преамбулу, основну частину з переліком жителів та підсумкову таблицю. У преамбулі вказувалася церква, парафіяльний священик та приналежність населеного пункту згідно з церковним територіальним поділом. Мена, як центр Менського намісництва, відносилась до Сосницької протопопії Чернігівської єпархії. У преамбулі сповідного розпису Церкви Різдва Богородиці згадуються священики Павло Любарський та Григорій Пашковський. При Михайлівській церкві священиком був Олексій Василієв. Парафію Троїцької церкви очолювали священики Іоан та Олексій Василієви. Сповідні розписи укладалися під час Великого посту, священики на початку книг вказували, що сповідь мирян здійснювалася в «святую четыредесятницу» [1, арк. 282, 300, 329].

В основній частині книги у вигляді великої таблиці по черзі розписаний кожен двір (домогосподарство): спочатку – духовних осіб, потім – військових (козацькі старшини та рядові козаки), посполитих, поряд з якими згадуються «дворові люди» та служителі. До «дворових людей» напевно відносилися ті категорії населення, представників яких М. Крикун називає «коморниками» або «сусідами». Це могли бути місцеві жителі або вихідці з інших місцевостей, які збідніли чи втратили майно. Вони жили в будинку господаря чи в окремій хаті на подвір'ї та в якості оплати за наданий притулок відпрацьовували на користь домогосподарства [17]. Також до них могли належати наймити. Цікаво те, що підсусідки в парафіях Михайлівської та церкви Різдва Богородиці переписані окремими дворами, які належали представникам духовенства, козацтва, а також ковальському, кравецькому та шевському цехам. У Троїцькій парафії підсусідки проживали в дворах разом з господарями та вищезгаданими «дворовими людьми» [1, арк. 329–352].

Перепис мешканців дворів здійснювався наступним чином. Першим вказувалося ім'я, по-батькові, прізвище та вік господаря двору. Але так було не завжди. Прізвища власників дворів в основному відображені у сповідних розписах Михайлівської та Троїцької церков. У книзі церкви Різдва Богородиці вказані лише прізвища козацьких старшин, а щодо більшості козаків та посполитих зазначені їхні імена та по-батькові. Приміром, козак Омелян Семенов чи Микола Данилов були насправді Омеляном Семеновичем або Миколою Даниловичем. Майже зовсім відсутні прізвища

вдів – власниць дворів, а тим більше підсусідків і дворових людей. Далі за таким же принципом записували дружин, дітей та інших членів сім'ї господаря (родини братів, сестер, племінників, зятів господаря тощо). Насамкінець перелічувалися «дворові люди» та прислуга. Навпроти імені кожної особи мала бути відмітка про відвідування сповіді та причастя (але частіше за все кілька імен об'єднували фігурною дужкою і писали «были все»). Останньою частиною сповідної книги була підсумкова таблиця, де вказувалася загальна чисельність осіб, які сповідувалася, з розподілом за статтю, соціальним становищем, а також тих, хто уникли цієї процедури. Вже насторожує те, ще в книгах немає повідомлень про відсутність людей на сповіді, окрім тих, хто не зробив цього «за малолетством» – тобто дітей, яким не виповнилося 7 років. У зв'язку з цим якість їх обліку ставиться вченими під сумнів [8, с. 8]. В менських сповідних книгах 1746 р. виявилися цікаві факти, не завжди характерні для таких джерел. Священики всіх церков записували дітей, починаючи з 1 року, а в парафіях Михайлівської та Троїцької церков пішли ще далі – фіксували навіть немовлят. У сповідній книзі Михайлівської церкви ми нарахували 20 дітей віком від 1 до 6 місяців [1, арк. 300–328].

Населення Мени було представлене такими соціальними станами, як священики, козацька старшина, козаки, посполиті, а також дворові люди, служителі та підсусідки. Вони проживали у 213 дворах, розподіл яких за парафіями виглядав наступним чином (*див. табл. 1*). Виникає питання, чому у місті згадані посполиті, а не міщани, особливо якщо були ремісничі цехи [1, арк. 298]. Можливо, в менян був якийсь затяжний конфлікт з сотником Григорієм Кузьминським. У 1749 р. він рапортував на запит Чернігівської полкової канцелярії, яка згідно з розпорядженням Генеральної військової канцелярії мала зібрати з сотенних правлінь відомості про правові підстави, на яких жителі міст могли належати до міщан. На думку Кузьминського, жителі Мени – не міщани, бо на це мають право лише мешканці полкових міст, які відносяться до магістрату й «правами магдебурскими судятся». Він посилався на артикул 3, розділ 12 Литовського статуту. Жителі Мени у відповідь подали чолобитну зі своїми обґрунтуваннями та вказали, що заява сотника була неправильною, «по злобе на мещан менских» [16, с. 231].

Таблиця 1

Кількість та розподіл дворів у парафіях за соціальним станом

Назва церкви / Статус власника	Церква Різдва Богородиці	Михайлівська церква	Троїцька церква	Всього
Священики	1	1	2	4
Старшини	5	2	1	8
Козаки	34	38	42	114
Посполиті	20	10	20	50
Підсусідки	20	17	-	37
Всього	80	68	65	213

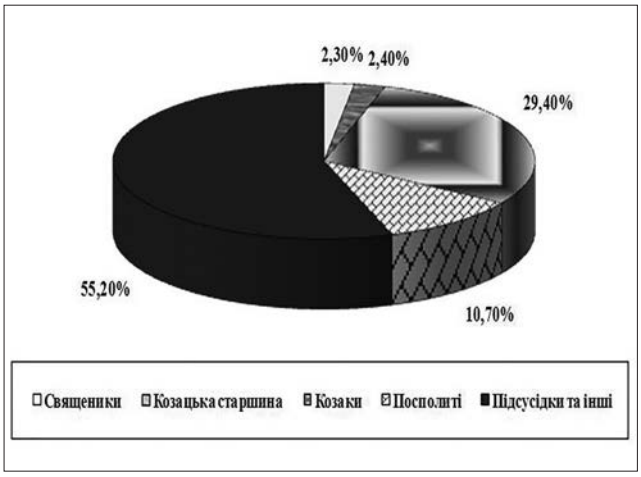

Малюнок 1. Розподіл жителів м. Мени за соціальними станами (1746 р.)

Загальна кількість жителів міста, за даними підсумкових таблиць, складала 2560 осіб, з яких 1303 були чоловіки та 1257 – жінки. Відповідно до станового поділу в структурі населення містечка налічувався 61 (2,4 %) представник духовенства, 60 (2,3 %) – козацької старшини 751 (29,4 %) – козаків, 274 (10,7 %) – посполиті, 1414 (55,2 %) – підсусідки, «дворові люди» та служителі (*див мал. 1*).

Перейдемо до статево-вікової структури населення міста. Спочатку визначимо частку працездатних осіб, розподіливши всіх мешканців на великі вікові групи *(див. табл. 2)*. На думку вчених, тогочасним уявленням про дитинство та старість відповідав наступний віковий поділ: діти (0–14 років), населення активного віку (15–59 років) та літні люди (60 років і старші) [9, с. 112]. Частка населення активного віку становила 60 %, дітей – 34 %, людей похилого віку – 6 %. Отже працездатне населення мало чисельну перевагу над іншими категоріями жителів. Співвідношення т. зв. «працівників та їдців» складало 2061/1709 = 1,5. Цей показник зумовлювався значною кількістю служителів та «дворових людей» в господарствах менських жителів, серед яких і переважали особи працездатного віку.

Таблиця 2

Розподіл жителів Мени за великими віковими групами (1746 р.)

Вікова група	0–14			15–59			60+∞		
	Разом	Ч	Ж	Разом	Ч	Ж	Разом	Ч	Ж
м. Мена	872	486	386	1536	750	786	152	67	85

З метою більш детальної характеристики населення звернемося до одного з найпоширеніших методів в історичній демографії, т. зв. «таблиці необроблених даних». В ній населення розподілено на групи за віком, статтю та сімейним станом. За основу взято поділ на п'ятирічні вікові групи (*див. табл. 3*).

Таблиця 3

Розподіл населення м. Мени за статтю, віком та сімейним станом (таблиця «необроблених даних»)

Вікова група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	одружені	Холості	Вдівці	Невідомо	Всього	Заміжні	Холості	Вдови	Невідомо	Всього
0–4	-	175	-	-	175	-	141	-	-	141
5–9	-	172	-	-	172	-	122	-	-	122
10–14	-	139	-	-	139	-	123	-	-	123
15–19	8	110	-	-	118	34	100	-	-	134
20–24	102	37	-	-	139	116	24	-	-	140
25–29	67	8	-	-	75	100	5	-	-	105
30–34	100	7	2	-	109	86	5	5	-	96
35–39	71	3	1	-	75	73	-	8	-	81
40–44	93	5	5	-	103	75	2	11	-	88
45–49	54	3	3	-	60	44	-	14	-	58
50–54	43	1	5	-	49	27	3	24	-	54
55–59	19	2	1	-	22	13	1	16	-	30
60–64	18	1	4	-	23	27	3	15	-	45
65–69	11	-	4	-	15	7	-	6	-	13
70<	25	-	4	-	29	10	2	15	-	27
Всього	611	663	29	-	1303	612	531	114	-	1257

Далі визначимо коефіцієнт статевого співвідношення, який з'ясовують, поділивши число чоловіків на число жінок та помноживши на 100. В історичній демографії вважається, що вихід цього показника за межі 100,0–110,0 свідчить про можливу недореєстрацію населення однієї статі [5, с. 27–28]. В нашому випадку цей показник становив 103,7. Статевий розподіл населення по парафіях виглядав наступним чином. У парафії церкви Різдва Богородиці проживали 379 чоловіків та 308 жінок, в дворах Троїцької церкви мешкали 359 чоловіків та 362 жінки. Найбільш населеною була парафія Михайлівської церкви – 565 чоловіків та 587 жінок.

Однією з складових аналізу статево-вікової структури населення є визначення коефіцієнтів фемінізації та маскулінізації (чисельність жінок, яка припадає на 100, 1000 (с) чоловіків і навпаки) (*див. табл. 4*). Коефіцієнт фемінізації вираховується за формулою:

$$K_{fem} = \frac{Ж}{Ч} \cdot c$$

Так само визначається коефіцієнт маскулінізації, лише чисельник та знаменник міняються місцями. Як правило, дослідники обирають один з коефіцієнтів, в залежності від переваги жінок або чоловіків в структурі населення. Ми застосуємо обидва показники, оскільки вищезгадане загальне співвідношення статей в населенні Мени (це водночас і коефіцієнт маскулінізації) виявилося на користь чоловіків. За цією ознакою Мена відрізнялася від інших міст Гетьманщини та Європи, де переважали жінки [8, с. 11; 25, с. 12]. Отримані результати проілюструємо за допомогою графіка, порівнявши їх з даними типової таблиці ООН для закритого населення [5, с. 28] (*див. мал. 2*).

Таблиця 4

Статево-вікова структура населення м. Мени в 1746 р.

Вікова група	Усього	Чоловіки	Жінки	Коефіцієнт маскулінізації	Коефіцієнт фемінізації	Типова таблиця ООН
0–4	316	175	141	124	80,6	102,3
5–9	294	172	122	141	71	102,4
10–14	262	139	123	113	88,5	102,8
15–19	252	118	134	88	113,5	103,3
20–24	279	139	140	99,3	100,7	103,9
25–29	180	75	105	71,4	140	104,7
30–34	205	109	96	113,5	88,1	105,6
35–39	156	75	81	92,6	108	106,2
40–44	191	103	88	117	85,4	105,8
45–49	118	60	58	103,4	96,7	104,0
50-54	103	49	54	90,7	110,3	101,1
55–59	52	22	30	73,3	136,3	97,2
60–64	68	23	45	51,1	195,7	92,9
65–69	28	15	13	115,3	86,7	88,5
70<	56	29	27	107,4	93,1	78,8
Всього	2560	1303	1257	103,6	96,5	

Стосовно дитячих вікових груп в історичній демографії усталеною є думка про те, що хлопчиків у будь-яких людських спільнотах незалежно від історичної епохи завжди народжувалося більше. Але, через більш низьку біологічну стійкість до хвороб, їхня смертність була вищою, особливо на першому році життя. Тому число дівчаток завжди переважало [8, с. 12]. У Мені ситуація вийшла з точністю до навпаки: в групах віком до 9 років більше виявилося хлопчиків *(див. табл. 3)*. Ймовірною причиною є недореєстрація дівчаток, зважаючи на чоловічий та жіночий коефіцієнти у вказаних вікових групах. Свідченням тому є згадана ситуація з реєстрацією немовлят та дітей віком в один рік. Водночас на таке співвідношення мав свій вплив і рівень смертності серед немовлят та маленьких дітей. За спостереженнями вчених причинами були інфекційні хвороби та захворювання шлунково-кишкового тракту внаслідок антисанітарних умов проживання та харчування [14, с. 88–89]. Частково на перевагу хлопчиків у віці 5–9 років могла вплинути наявність останніх серед служителів, школярів тощо.

Хлопці чисельно переважали дівчат і в наступній віковій групі 10–14 років, де також можна припустити недореєстрацію останніх. Щоб оцінити масштаби недообліку людності та репрезентативність даних джерела, варто

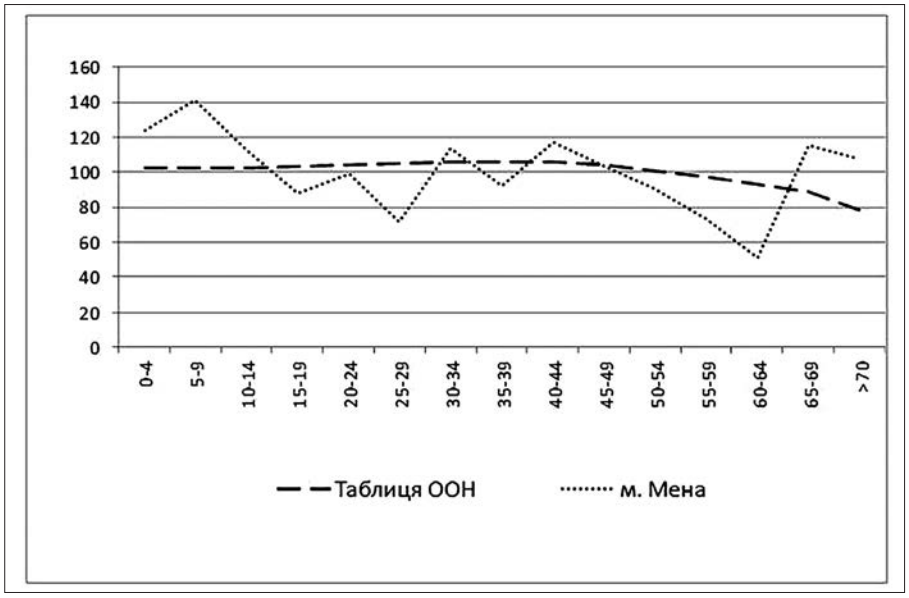

Малюнок 2. Вікове співвідношення за статтю

звернути увагу на частку дітей (0–14 р.) та людей похилого віку (65 р. і старші). Перший показник має наближатися до 40 %, а другий – не перевищувати 3–3,5 % [8, с. 12]. Згідно зі сповідними книгами частка дітей в загальній структурі населення становила 34,1 %, осіб літнього віку – 3,3 %.

Неоднозначною виявилася і ситуація у групах працездатного населення. Жінки переважали чоловіків у групах 15–29 років, а найвищий коефіцієнт фемінізації виявився у групі 25–29 років – 140,0. Причинами також можуть бути недоліки обліку, смертність представників цього покоління, трудова міграція або військова служба. Кількість чоловіків виявилася дещо більшою у групах 30–34, 40–44 та 45–49 років. Перевага чоловіків особливо проявилася у групі 40–44, де відповідний коефіцієнт склав 117. За спостереженнями вчених, зменшення чисельності жінок пов'язане з підвищеним рівнем смертності внаслідок пологів [12, с. 12; 19, с. 83].

У групах віком від 50 до 64 років спостерігається збільшення чисельності жінок, що можна пояснити природнім зростанням рівня смертності чоловіків. Але крива графіка пішла вниз занадто, тому не варто виключати участь останніх у трудовій міграції, військових походах тощо. В групах похилого віку виявилася, хоч і незначна, перевага чоловіків, що є не типовим, бо в цих категоріях рівень чоловічої смертності зазвичай зростає [25, с. 15]. В цьому випадку також можлива недореєстрація жіночого населення. Водночас кількість вдів віком від 65 років вдвічі перевищувала число одружених жінок.

Одним із апробованих методів аналізу демографічних процесів є побудова статево-вікових пірамід, які відображають статево-вікову структуру населення в певний момент упродовж безперевного процесу його відтворення. Піраміди являють собою двохсторонні лінійчаті діаграми розподілу людності за віком та статтю (*див мал. 3*). Вік позначають на вертикальній осі (ординаті), чисельність – на горизонтальній (абсцисі) [11, с. 65]. Кожна вікова група зображена у вигляді прямокутника з площею, пропорційною чисельності даної групи. Остання група охоплює 25 років, бо даними осіб старше за 95 років в історичній демографії зазвичай нехтують. Для того, щоб вона відповідала п'ятирічним, її чисельність ділять на п'ять [5, с. 26].

Загалом побудовані піраміди за своїм виглядом не мають ідеальних геометричних форм, що ще раз свідчить про вплив на структуру населення Мени подій суспільно-політичного життя, а також переважаючої частки категорій мешканців, що перебували в русі (підсусідки, «дворові люди» та служителі). Не варто забувати і про недоліки обліку в залучених джерелах, створених задовго до появи статистики як науки [8, с. 9].

Широка основа піраміди свідчить про досить високу частку дітей в обох групах, але їхня перевага в «чоловічій піраміді» пояснюється особливостями обліку дітей віком до 4 років у менських церквах та недореєстрацією дівчаток. Водночас у «чоловічій» та «жіночій» пірамідах із загального ряду випадає по три групи. Молоді жінки віком від 15 до 24 роки переважали за кількістю дитячі вікові групи. Також багаточисельною виявилася і група молодих чоловіків віком 20–24 роки. Все це можна пояснити недообліком, високим рівнем дитячої смертності та впливом міграції.

Далі різкий провал на фоні інших груп спостерігається у чисельності чоловіків віком 25–29 та 35–39 років. На це міг вплинути рівень народжуваності та дитячої смертності представників цього покоління. Певне число чоловіків могло бути відсутнє через службу у війську. Натомість у вікових групах 30–34 та 40–44 роки чоловіче та жіноче населення помітно переважало, на що теж могла вплинути трудова міграція. Далі піраміда поступово звужується, однак значний сплеск спостерігаємо у жіночій групі віком 60–64 роки. Третю частину з них складали вдови. Очевидно на це вплинули різний рівень смертності та мобільності представників цих вікових груп, що в свою чергу зумовлювалася наявністю жителів непостійних категорій.

Серед літніх людей найменш чисельною виявилася група віком 65–69 років. Всього – 28 чоловік. Частково можна припусти недооблік, але скоріше причинами втрат цього та попередніх поколінь жителів є високий рівень смертності, хвороби, участь чоловічого населення у військових кампаніях та фортифікаційних роботах. У 1702 р. козаки Менської сотні під командуванням сотника Гната Сахновського брали участь у воєнних діях зі шведами в околицях Ладозького озера, а в 1722 та напевно 1723 рр. на чолі з сотником Іваном Сахновським знаходилися в цій же місцевості на канальних роботах [10, с. 23; 27, с. 609].

Упродовж російсько-турецької війни 1735–1739 рр. знаходимо щорічні накази та відомості про відправку козаків сотні в походи, фортеці Української лінії, службу на форпостах на Дніпрі тощо [3; 4]. Такі численні виснажливі відправи не найкращим чином позначалися на популяції населення.

У групах віком за 70 р. ситуація виглядала більш типовою для старшого покоління. При незначній загальній перевазі чоловіків кількість вдів становила більшість серед жінок старше 70 років. Серед чоловіків вдівців було небагато. Загалом переважаюча чисельність вдів у старших вікових групах підтверджує ще одну тезу про те, що жінки на відміну від чоловіків з віком мали менші шанси вийти заміж вдруге [8, с. 20]. До речі найстарішими жителями Мени згадуються козацька вдова Марія Лиходіїха, вдова Євдокія Якимова (з підсусідків), яким на момент сповіді виповнився 91 рік, та підсусідок Сидір Дем'янов (93 роки). Всі вони проживали на території парафії церкви Різдва Богородиці [1, арк. 286 зв., 294 зв.].

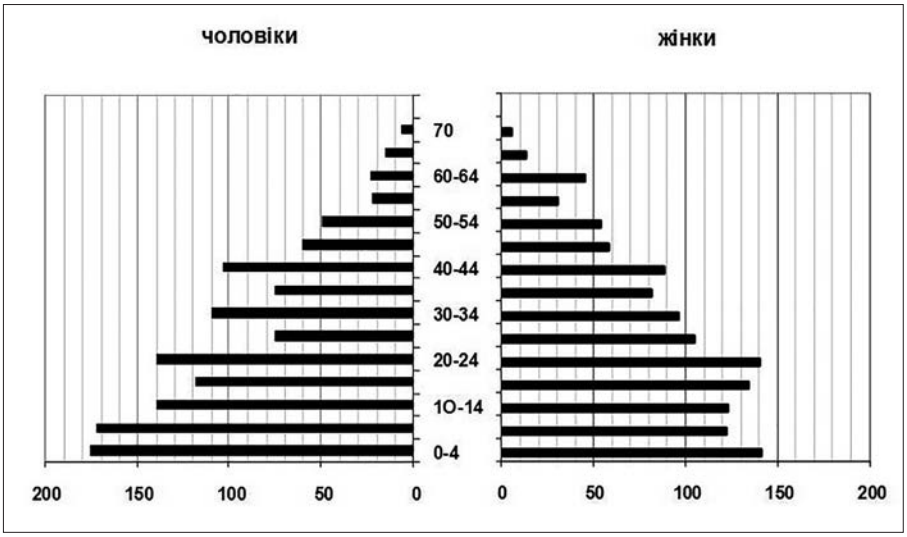

Малюнок 3. Статево-вікова піраміда населення м. Мени (1746 р.)

Щодо розподілу жителів Мени за шлюбним станом помітною є частка осіб, що одружилися у віці 15-19 років (3,4 %). Зокрема, в парафії Михайлівської церкви ми виявили таких п'ять подружніх пар. Наймолодшою була 15-річна Степанида, одружена з сином підсусідка, 18-річним Іваном Яковичем. Серед хлопців – сини козаків Павло Іванко, Павло Присяжний та син підсусідка Павло Савуско, які у віці 17 років мали дружин віком по 16 років [1, арк. 313, 323 зв.]. У зв'язку з цим з'ясуємо середній вік вступу до шлюбу менських жителів. Насамперед в кожній віковій групі до 50 років визначається частка осіб, що не взяли шлюб. Подальші розрахунки здійснюються за формулою:

$$i = 10 + \frac{5(C_{10-14} + C_{15-19} + \ldots C_{45-49}) - 40C_{50}}{1 - C_{50}} \quad [4, \text{ с. } 49]$$

Таким чином середній вік вступу чоловіків до шлюбу становив:

$$i = 10 + \frac{5(2{,}506) - 40(0{,}02)}{1 - 0{,}02} = 10 + \frac{11{,}73}{0{,}98} = 20{,}75 \text{ років,}$$

а для жінок

$$i = 10 + \frac{5(2{,}04) - 40(0{,}055)}{1 - 0{,}055} = 10 + \frac{8}{0{,}945} = 19{,}05 \text{ років.}$$

Отримані результати суттєво відрізнялись від аналогічних показників, отриманих Ю. Волошиним та І. Сердюком для полкових міст Переяслава та Полтави другої половини XVIII ст. У Переяславі середній вік вступу в перший шлюб для чоловіків становив 25,7 років, для жінок 22,5 роки, у Полтаві – 28,1 та 22,3 року відповідно. Найближче вони були до показників, отриманих А. Момот для с. Погреби Переяславського полку: для чоловіків – 20,8 років, для жінок – 18,6 [7, с. 165–166; 19, с. 85; 24, с. 145].

Таким чином, аналіз відомостей сповідних книг дозволив з'ясувати особливості соціальної структури та демографічних характеристик населення міста Мени до середини XVIII ст. Чисельність жителів Мени як на той час виглядала досить пристойно – 2560 чол. Для порівняння в полковому місті Чернігові за даними сповідних книг 1739 р. налічувалося 3642 жителі [2].

З огляду на перевагу осіб працездатного віку та дітей населення Мени було демографічно молодим. Водночас різнобій в чисельності та статевому співвідношенні в окремих вікових групах свідчить про недосконалість тогочасного обліку людності. Потужний вплив на соціальну та статево-вікову структури жителів Мени мали такі чинники, як трудова міграція, можливий приток населення з інших місцевостей, а також втрата частини мешканців через участь у війнах, хвороби, недоїдання тощо. Попри відмінності, отримані характеристики в основному підтверджують тенденції, характерні для ранньомодерних міст Гетьманщини.

ПОСИЛАННЯ

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 679, оп. 1, спр. 8, 437 арк.
2. ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 399, 894 арк.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 6427, 32 арк.
4. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 7243, 19 арк.
5. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / [пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой]. – М.: РГГУ, 1997. – 208 с.
6. Бороденко О. Статево-вікова структура населення с. Жуки Городової сотні Полтавського полку в другій половині XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів 1775 року) // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 55–64.
7. Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. – К.: К.І.С., 2016. – 356 с.
8. Волошин Ю. Статево-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття // Історична пам'ять. Науковий збірник. – Полтава: ПНПУ, 2011. – Вип. 1. – С. 5–24.
9. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
10. Горобець С., Рябцев В. До історії участі українських козаків у військових подіях початкового етапу Північної війни (1700–

1702 рр.) // Сіверянський літопис. – 2011. – № 3. – С. 23–38.
11. Демографический энциклопедический словарь / [под. ред. Д.И. Валентей]. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 608 с.
12. Дмитренко В.А. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархії як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття / Дис. … канд. іст. наук.: 07.00.01. – Полтава, 2010. – 190 с.
13. Дмитренко В.А. Шлюб і сім'я у середовищі парафіяльного духовенства другої половини XVIII століття: спроба аналізу за матеріалами сповідних розписів // Краєзнавство. – 2009. – № 1–2. – С. 181–186.
14. Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. – К.: К.І.С. – 2014. – 240 с.
15. Казіміров Д.В. Населення міста Мени за матеріалами Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. // Література і культура Полісся. – Вип. 76. Серія «Історичні науки» / [відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко]. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. – С. 47–59.
16. Кісіль І. Міщани в соціальній структурі населення міст Гетьманщини (50–60 рр. XVIII ст.) // Пам'ять століть. – 2005. – № 34. – С. 232–238.
17. Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.franko.lviv.ua
18. Миронов Б.Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX в. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1989. – Т. XX. – С. 102–117.
19. Момот А. Демографічна характеристика населення села Погреби за даними Генерального опису 1765–1769 рр. // Краєзнавство. – 2016. – № 3/4. – С. 77–86.
20. Муромцева Ю.І. Демографія: навчальний посібник. – К.: Кондор, 2006. – 300 с.
21. Романова О.О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 122–148.
22. Сакало О. Джерела історичної демографії: сповідний розпис // Наукові записки. – К., 2009. – Т. 19 (у 2-х кн.). – Кн. 1. – С. 379–386.
23. Сакало О. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. на прикладі Лубенського полку / Дис. … канд. іст. наук.: 07.00.01. – Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2011. – 260 с.
24. Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 304 с.
25. Сердюк І. Структура населення міста Переяслава за матеріалами Генерального опису 1765–1769 рр. (історико-демографічний аналіз) // Київська старовина. – 2008. – № 6. – С. 3–21.
26. Сповідні розписи села Дягови 1746–1830 років / [упорядник Сергій Горобець]. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2015. – 368 с.
27. Універсали Павла Полуботка / [упоряд. В. Ринсевич]. – К., 2008. – 720 с.

Казимиров Д.В. Социальная структура и демографическая характеристика населения г. Мены в середине XVIII ст.
В статье рассматривается социальная и половозрастная структура населения г. Мены в середине XVIII в. На основе материалов исповедных росписей определяется общая численность его жителей, распределение по сословиям. Выясняются факторы, которые влияли на численность представителей различных возрастных категорий. Анализируется соотношение полов в возрастных группах детей, трудоспособного населения, пожилых людей и брачные отношения в среде менских жителей.
Ключевые слова: *исповедная роспись, половозрастная структура, возраст, пол, брак.*

Kazimirov D.V. Social structure and demographic description of population of Mena inwardly of XVIIIth century
The article deals with social, gender and age structure of the population of Mena in the middle of the XVIIIth century. Based on confessional record materials the total number of its inhabitants and the distribution of social status is determined. Author analyzed the factors that affect the number of different ages. Analyzed the correlation of sex ratio in the age groups of children, working population and marital relations among Mena's inhabitants.
Key words: *confessional record materials, age and sex structure, marriage.*

24.03.2017 р.

УДК 94(477):323.3«1763»

К.О. Солдатова

СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ С. ТРОСТЯНКИ БАТУРИНСЬКОЇ СОТНІ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНИХ КНИГ 1763 РОКУ)

У статті на основі сповідних розписів аналізується статево-віковий склад та сімейна структура мешканців села Тростянки Батуринської сотні.
Ключові слова: *структура населення, Тростянка, сповідний розпис, духовенство, козацтво, домогосподарство, 1763 р.*

Однією з малодосліджених тем з історії українського самоврядування на сучасному етапі розвитку історичної науки є Батуринська сотня Ніжинського полку, яка утворилася у 1648 р. та проіснувала до 1782 р. Більшість істориків протягом XIX–XXI ст. вивчали окремо сотенний центр – місто Батурин як гетьманську столицю. Сама ж сотня як окрема одиниця наразі є недостатньо вивченою.

Значний масив джерел з історії Батуринської сотні зберігається у Центральному державному історичному архіві України, у м. Києві (далі – ЦДІАК України). Це документація Генеральної військової канцелярії, Генеральної скарбової канцелярії, матеріали архіву К. Розумовського, Генеральний опис Лівобережної України (1765–1769 рр.), матеріали ревізького обліку, метричні книги та інші. Серед них цінним джерелом для вивчення соціальної структури населення другої половини XVIII ст. є сповідні розписи сіл Батуринської сотні. Насамперед, у архіві вдалося виявити сповідні книги села Тростянки за 1763 р. Це село, за даними Генерального слідства про маєтності, ймовірно, у період гетьманування І. Самойловича (1672–1687 рр.) перейшло до складу Батуринської сотні [1, с. 20]. Розміщувався населений пункт у південно-західному напрямку від сотенного центру.

Мета нашого дослідження – з'ясувати віковий, статевий склад, сімейний стан мешканців та структуру домогосподарств села Тростянки, що входило до складу сотні, за даними сповідних книг 1763 р.

Сповідний розпис – книга церковного призначення, у якій розміщували інформацію про здійснення парафіянами таїнства сповіді та причастя. Як вказує дослідниця О. Бороденко, таку форму звітування було поширено вперше у 1215 р. IV Латеранським собором у Західній Європі. На теренах Російської імперії обов'язкове ведення сповідних розписів було запроваджено у 1716 і 1718 рр. У них детально фіксувалися дані про стать, вік, сімейний склад парафіян від одного року до старшої вікової категорії, які в період чотирьох постів приймали сповідь та причастя чи тільки причастя (якщо це діти віком до 7 р.) [2, с. 55]. Як потенційне історичне джерело, сповідні розписи почали вивчати наприкінці XIX ст. До них продовжують звертатися у своїх дослідженнях сучасні історики. Дані церковні зібрання детально

Таблиця 1. ***Розподіл населення за статтю і віком***

Вікова група населення	0-14			15-59			60 і старше			Всього
	Р	Ч	Ж	Р	Ч	Ж	Р	Ч	Ж	
Тростянка	311	91	220	338	177	161	17	9	8	666
%	46,70%	13,66%	33,03%	50,75%	26,58%	24,17%	2,55%	1,35%	1,20%	100,00%

проаналізували у своїх працях В. Мордвінцев [3, с. 86], Л. Гісцова [4, с. 20–21], О. Романова [5, с. 148], О. Сакало [6, с. 379], Ю. Волошин [7, с. 8–9] та інші.

Сповідні книги с. Тростянки за 1763 р. зберігаються у ЦДІАК України, в фонді 127 «Київська духовна консисторія», справа 23. Дане джерело оформлене скорописом другої половини XVIII ст. Текст виконано доволі розбірливим почерком, що може вказувати на освіченість та дбайливе ставлення до роботи особи, що його складала.

Сповідний розпис с. Тростянки складається з 3 частин: преамбули, самого розпису та підсумкової таблиці. У преамбулі сказано, що він складений ієреєм Григорієм Тимошевським, «надсматривающего» церкви архістратига Михаїла села Тростянки Борзнянської протопопії [8, арк. 418 зв.]. У другій частині вміщена таблиця з почерговим описом дворів 3 соціальних станів села: духовних осіб («духовные и их домашние»), козацтва («военные и их домашние»), селянства («посполитые и их домашние»). Окремо у цій частині описано підсусідків («подсуседки и их домашние») – зубожіле населення, яке не мало власного господарства і змушене було жити та працювати на чужих дворах: старшинських, козацьких, селянських чи міщанських [9, с. 29].

Спочатку визначимо загальну кількість мешканців даного села. Серед населення с. Тростянки переважали козаки, які становили 441 особу (66,2 %). На другому місці знаходилося бездвірне селянство – 164 мешканці (24,6 %), на третьому – 46 осіб (6,9%) – посполиті. І найменшу за кількістю групу складало духовенство – 15 осіб (2,3 %). Всього у селі було 666 мешканців, які проживали у 57 дворах. Загалом с. Тростянку ми можемо віднести до невеликого населеного пункту. Наприклад, у другій половині XVIII ст. у с. Баба Менської сотні Ніжинського полку проживало 1132 мешканці [10, с. 210], а у с. Жуки Городової сотні Полтавського полку мешкало 1702 особи [2, с. 57].

Далі здійснимо аналіз статевого та вікового складу населення села. Спочатку розглянемо вік мешканців (*див. Таблицю 1*). У даному населеному пункті переважали групи працездатного віку від 15 до 59 р. та становили відповідно 50,7 % від загальної чисельності. Друга позиція належала дитячій віковій групі – від 1 до 14 р. і становила 46,7 %. Останню позицію займала група літніх людей віком від 60 і старше – 2,6 %. Найстарішими серед чоловіків у селі були козак Антон Лемеш, селянин Мартин Дігтяр та із підсусідків – Григорій Городненко; у 1763 р. їм було по 74 роки. Серед жінок найстарішою виявилася 72-річна дружина Мартина Дігтяря – Агафія [8, арк. 421, 427, 429 зв.]. Тобто у селі переважало активне населення, «працівників» було більше, ніж «їдців». Також за цими результатами мешканців даного населеного пункту ми можемо віднести до категорії «демографічно молодого». За визначенням польського демографа Е. Россета, демографічно молодим вважається те населення, де частка літніх людей не переважає 8 %. Для порівняння у сотенному місті Батурині ця частка становила 2,8 %, а у полковому місті Ніжині – 4,9 % [11, с. 117]. Таким чином, село мало гарні перспективи подальшого розвитку.

Використовуючи дані Таблиці 1, визначимо статевий поділ населення. За сповідним розписом у с. Тростянка мешкало 277 осіб чоловічої та 389 осіб жіночої статі. У дитячій віковій групі жіноче населення значно перевищувало чоловіче: на 19,3 %. У працездатній групі навпаки – чоловіки переважали над жінками на 2,4 %. У старшій віковій групі відрив хоча і невеликий, але перевага знову залишається за чоловіками – 0,2 %.

Для більш детальної характеристики соціальної структури села використаємо поширену в історичній демографії таблицю необроблених даних, яку удосконалила дослідниця О. Бороденко, і розподілимо населення с. Тростянки за віком, статтю, сімейним та соціальними станами [2, с. 58–59]. Дані двох таблиць нададуть нам можливість визначити коефіцієнт статевого співвідношення та особливості сімейної структури мешканців с. Тростянки (*див. Таблицю 2–3*).

Спочатку підрахуємо статеве співвідношення, визначивши коефіцієнт фемінізації. Він вираховується за формулою: кількість жінок ділимо на кількість чоловіків, помноживши отримані дані на 100 [7, с. 10]. В історичній демографії результат має бути наближений до 105,0 і знаходитися у межах від 100,0 до 110,0. Якщо показник більший чи менший, за визначенням французьких демографів Л. Анрі та А. Блюма, це може вказувати на недооблік котроїсь статі [12, с. 27–29]. За цією формулою ми одержали коефіцієнт 140,4% – перевага жінок. Проте він набагато вищий за загальноприйнятий, і в нашому випадку вказує на недооблік чоловічої статі. Перевага жіночого населення також простежувалася і у мешканців Переяславського полку [13, с. 89].

Але чи така тенденція характерна для всіх вікових груп? Для цього визначимо статеве співвідношення в окремих вікових категоріях. Отримані дані порівняємо з типовою таблицею ООН для закритого населення, наведеної у роботі Л. Анрі та А. Блюма (*див. Таблицю 4*) [12, с. 28]. У показниках молодшої вікової групи простежується суттєва перевага жіночої статі над чоловічою. Ми можемо припустити, що це було пов'язано із великою смертністю хлопчиків у ранньому дитинстві, які традиційно були менш стійкими до хвороб. Наступ-

Таблиця 2. ***Розподіл жінок села за статтю, віком та сімейним станом***

Віко-ва група (роки)	Жінки																
	Незаміжні				Заміжні				Вдови				Всього				
	Духовні	Військові	Посполиті	Підсусідські	Духовні	Військові	Посполиті	Підсусідські	Духовні	Військові	Посполиті	Підсусідські	Духовні	Військові	Посполиті	Підсусідські	Всього
0-4	1	42	4	23									1	42	4	23	70
5-9		58	7	17									0	58	7	17	82
10-14	1	44	5	19									1	44	5	19	69
15-19	1	7		1		2							1	9	0	1	11
20-24		1		3	1	4		1					1	5	0	4	10
25-29					2	2		3					2	2	0	3	7
30-34						17	3	7		1		1	0	18	3	8	29
35-39					1	12	2	6				2	1	12	2	8	23
40-44						26	2	1		3		1	0	29	2	2	33
45-49						14	1	9					0	14	1	9	24
50-54						11	2	5					0	11	2	5	18
55-59						2		2				1	0	2	0	3	5
60-64						3							0	3	0	0	3
65-69						1							0	1	0	0	1
>70						2	1	1					0	2	1	1	4
Всього	3	152	16	63	4	96	11	35	0	4	0	5	7	252	27	103	389
Всього	234 (60,15%)				146 (37,53%)				9 (2,31%)				389 (100,00%)				

на вікова категорія – працездатне населення (15–59 років). Тут дані вже різняться. У групі 25–29, 30–34, 35–39, 45–49 р. мешканців села перевага за жінками. Як зазначає І. Сердюк, це можна пояснити впливом трудової міграції чоловіків до міст [14, с. 89]. Однак у інших групах дітородного віку 15–19, 20–24, 40–44, 50–54 р. переважали чоловіки, що могло бути пов'язано із поширеною смертністю при пологах та меншою стійкістю жінок до різних хвороб після народження дітей [7, с. 12]. У старшій віковій категорії простежується спочатку певна перевага жінок серед групи 60–64 р. Далі відбувається незначна перевага чоловіків над жіночою статтю у групі 65–74 роки. Традиційно чоловіча смертність у старших вікових категоріях вища. Однак у с. Тростянка чоловіків похилого віку було більше, ніж жінок, що відрізняється від загальноприйнятої в історичній демографії моделі. У старшій віковій категорії така перевага характерна, як зазначає Ю. Волошин, також, і для старообрядницьких слобід Топальської сотні Стародубського полку [13, с. 116].

Далі визначимо сімейну структуру мешканців с. Тростянки. По-перше, охарактеризуємо сімейний стан населення. Серед чоловіків були неодружені – 126 осіб (45,5 %), жонаті – 146 осіб (52,7 %) та 5 вдівців (1,8 %). Найбільша частка неодружених традиційно припадала на молодшу вікову категорію – 91 особа. Серед працездатного чоловічого населення холостих було 35 осіб. За сімейним станом найбільше неодружених було серед козаків – 88 осіб, на другій позиції знаходилися підсусідки – 26 осіб, далі посполиті – 8 осіб та 4 холостих серед духовних осіб. З них 27 козаків, 5 чоловіків із підсусідків та 3 посполитих залишилися неодруженими у віковій категорії 15–39 р. Найстаршим холостяком у с. Тростянка був козак Нестор Брохно, віком 38 років [8, арк. 422 зв.]. Дана група холостих чоловіків знаходилися у категорії потенційних наречених. Після 40 р. всі чоловіки були одружені.

Найбільше одружених чоловіків було серед працездатного віку (15–59 р.) – 139 осіб. Серед старшої вікової групи у шлюбі знаходилося лише 7 осіб. Більшість чоловіків у селі переважно одружувалися у віці від 30 р. У віковій категорії від 20 до 29 р. одружених було лише 8 осіб (5 козаків, 2 чоловіки духовного стану і один із підсусідків). Для порівняння, у с. Баба Менської сотні чоловіки укладали шлюб у більш ранньому віці – від 17 до 24 р. [10, с. 212]. За сімейним станом найбільше у шлюбі знаходилося чоловіків серед козаків та підсусідків – відповідно 96 та 35 осіб, серед духовних та посполитих – 4 та 11 осіб. Наймолодшим одруженим чоловіком у селі був козак Кондрат Свічка, який на час проведення розпису мав 20 років. У нього було 3 дітей [8, арк. 423 зв.].

Також охарактеризуємо групу вдівців. За сповідним розписом, у структурі населення вони займали найменшу частку. Вдівці були тільки серед козаків: 3 чоловіки овдовіли у молодому віці від 45 до 54 р., ще 2 козаки у с. Тростянка були вдівцями у віці 70–74 р. Наприклад, за сповідним розписом у с. Жуки Городової сотні також значну частку становили молоді вдівці, що можна пояснити поширеною смертністю жінок дітородного віку [2, с. 61]. Безперечно, ця категорія чоловіків мала можливість одружитися вдруге. Це дозволяла і церква. Тим більше часто вони змушені були виховувати самостійно і своїх малолітніх дітей. Наприклад, козак-вдівець Іван Ющенко опікувався 4 дітьми: 22-річним Лаза-

Таблиця 3. ***Розподіл чоловіків села за статтю, віком та сімейним станом***

Вікова група (роки)	Чоловіки																
	Холості				Жонаті				Вдівці				Всього				
	Духовні	Військові	Посполиті	Підсусідські	Духовні	Військові	Посполиті	Підсусідські	Духовні	Військові	Посполиті	Підсусідські	Духовні	Військові	Посполиті	Підсусідські	Всього
0-4	2	3	2	2									2	3	2	2	9
5-9	1	10	1	4									1	10	1	4	16
10-14	1	48	2	15									1	48	2	15	66
15-19		10	2	2									0	10	2	2	14
20-24		14	1	3	1	5							1	19	1	3	24
25-29		1			1			1					1	1	0	1	3
30-34		1			1	8	1	6					1	9	1	6	17
35-39		1				13	2	4					0	14	2	4	20
40-44					1	32	4	7					1	32	4	7	44
45-49						11	1	4		1			0	12	1	4	17
50-54						19	1	11		2			0	21	1	11	33
55-59						3	1	1					0	3	1	1	5
60-64						2							0	2	0	0	2
65-69						1							0	1	0	0	1
>70						2	1	1		2			0	4	1	1	6
Всього	4	88	8	26	4	96	11	35	0	5	0	0	8	189	19	61	277
Всього	126 (45,49%)				146 (52,71%)				5 (1,81%)				277 (100,00%)				

рем, 9-річною Мотрею, 5-річною Катериною та 3-річною Пелагеєю [8, арк. 421 зв.].

Тепер проаналізуємо сімейний стан жінок. За сповідним розписом, у селі не перебувало у шлюбі 234 представниці жіноцтва (60,2 %). Найбільше незаміжніх, також, припадало на молодшу вікову категорію – 221 особа. У групі працездатного віку (15–24 р.) не уклали шлюб 13 осіб. Після 25 р. незаміжніх не виявлено. Більшість дівчат у селі переважно виходили заміж у віці від 20 р. Наприклад, такий шлюбний вік серед жінок також простежується у с. Жуки Городової сотні [2, с. 62]. За сімейним станом незаміжні переважали серед козацьких родин та підсусідків – відповідно 152 і 63 особи. На третій позиції знаходилися 3 дівчат із домогосподарств духовних осіб та 16 – із родин селян. Найстаршою незаміжньою у селі була 24-річна Анна Гуірь, яка походила із підсусідків [8, арк. 429 зв.].

Наступна категорія – заміжні жінки. У с. Тростянка їх було 146 осіб (37,5%). У категорії працездатного віку – 138 осіб. Відповідно у старшій віковій групі – 8 осіб. Найбільше заміжніх було серед козацьких родин та підсусідків – 96 та 35 осіб, на третій позиції з родин посполитих – 11 осіб та найменше 4 дівчини із духовного стану. Наймолодшою заміжньою жінкою у селі була 18-річна Ірина Лемеш із козацького стану. Цікаво, що різницю у віці зі своїм чоловіком вона мала 23 роки; йому – Тимофію Лемешу – був 41 рік [8, арк. 421 зв.].

Третьою категорією серед жінок були вдови. У с. Тростянка їх нараховувалося 9 осіб (2,3 %): 4 козацького стану та 5 жінок із підсусідків. Але привертає увагу, що більшість молодого віку належала до працездатної віку 30–44 р. І тільки одна жінка була вдовою у віці 56 р. Жінки також мали можливість вийти заміж вдруге. Як зазначає І. Сердюк, вони часто складали конкуренцію незаміжнім, адже зазвичай мали більші статки, ніж молоді дівчата [14, с. 157].

Таблиця 4. ***Коефіцієнт фемінізації***

Вікова група	0-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	>70
Тростянка	777,8	512,5	104,5	78,6	41,7	233,3	170,6	115,0	75,0	141,2	54,5	100,0	150,0	100,0	66,7
Типові дані	102,3	102,4	102,8	103,3	103,9	104,7	105,6	106,2	105,8	104,0	101,0	97,2	92,9	88,5	78,8

Тепер охарактеризуємо структуру домогосподарств. У с. Тростянка 57 домогосподарств налічувалося серед духовного та козацького-селянського станів і 33 родини серед бездвірних мешканців. У першій групі середня населеність становила 5–8 осіб. Для прикладу, у селі Миченки Пирятинської сотні Лубенського полку середня населеність становила 9,1 особи [6, с. 384]. Найбільш населеним було домогосподарство 58-річного козака Кирила Тараня. У ньому проживало 22 особи [8, арк. 425 зв.]. Найменшою у цій групі була родина 64-річного козака Сергія Дігтяря. Він проживав лише із дружиною, 63-річною Зіновією [8, арк. 426 зв.]. У другій групі (сім'ї бездвірних мешканців) середня населеність становила 3–4 особи. Найбільша родина складалася із 9 осіб підсусідка Федора Тяга [8, арк. 428 зв.]. Наймен-

шою була сім'я вдови Євдокії Андрущехи, яка нараховувала тільки 2 особи [8, арк. 428 зв.].

У родинах першої групи переважав двопоколінний склад – 49 (86 %). На другій позиції знаходилися домогосподарства із трипоколінним складом – 6 (10,5 %). І найменше родин було із однопоколінним складом – 2 (3,5 %). У родинах бездвірних мешканців також переважав двопоколінний склад – 32 (97 %). І лише одна сім'я була одно поколінною (3 %). Така тенденція простежувалася і у козацьких родинах у м. Батурин, де двопоколінних домогосподарств було 201(85 %) [11, с. 117].

Використовуючи дані сповідного розпису, визначимо типологію сімей села. Для цього скористаємося класифікацією П. Ласлетта. Згідно неї існують три типи сімейних утворень: прості (або нуклеарні) та складні (розширені та мультифокальні) домогосподарства. Більшість сімей серед духовного та козацького-селянського станів с. Тростянки належали до складних мультифокальних – 24 (42,1 %). Серед них 21 родина була братською та 3 патріархальні, і складалися вони переважно з 2 ядер. Ще 20 домогосподарств були простими (35,1 %). На третій позиції знаходилися розширені домогосподарства – 13 сімей (22,8 %). Вони в свою чергу розподілялися по низхідній лінії (батько залишався господарем) – 6 родин, та по бічній лінії (проживали родичі, які не утворювали шлюбних пар) – 7 сімей.

Окремо проаналізуємо сім'ї підсусідків. За структурою 22 родини відносилися до типу простих (66,7 %). На другому місці знаходилися мультифокальні – 6 родин (18,2 %): одна патріархальна та 5 братських. Складалися вони, як і у попередній групі, переважно з 2 ядер. І останню позицію займали сім'ї типу розширені – 5. Всі вони були розширені по низхідній лінії, де головними у сім'ї залишалися вдови. Наприклад, таке «головування», також, спостерігалося у с. Баба Менської сотні [10, с. 212].

Таким чином, с. Тростянка Батуринської сотні було невеликим населеним пунктом, загальна чисельність якого складала 666 осіб, а перевага належала жінкам. У селі також було більше молодих і дорослих, ніж людей похилого віку, що вказує на те, що тростянці переживали «демографічну молодість» у розглянутий період. У населеному пункті значна частка мешканців знаходилася у шлюбі. Крім цього, як і у більшості тогочасних сіл та міст Гетьманщини, серед населення існували складні сімейні утворення. Однак, всупереч поширеній думці, що у сільському соціумі молодь брала шлюб у ранньому віці, середній вік жінок, які вступали у перший шлюб, становила 20 р., а чоловіків – 30 р., що було більш притаманно для міського соціуму. Це могло пояснюватися топографічним розташуванням с. Тростянки неподалік від великого міста – гетьманської столиці Батурина і сотенного центру Борзни, а тому і значним впливом містян на сільських мешканців, насамперед на формування їх шлюбної поведінки.

ПОСИЛАННЯ

1. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка / [под. ред. Н. Василенко]. – Чернигов, 1900. – 397 с.
2. Бороденко О. Статево-вікова структура населення с. Жуки Городової сотні Полтавського полку в другій половині XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів 1775 року) // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 55–64.
3. Мордвінцев В. Сповідальні книги // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 84–87 .
4. Гісцова Л. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової намісній 1766 року як джерело до вивчення історії поселень вольностей військових // Січеславський альманах. – Вип. 2. – Дніпропетровськ: Нац. гірнич. університет, 2006. – С. 20–27.
5. Романова О. Сповідні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 122–148.
6. Сакало О. Джерела історичної демографії: сповідний розпис // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 19 (1). – К., 2009. – С. 379–386.
7. Волошин Ю. Статево-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття // Історична пам'ять. – 2011. – № 1. – С. 5–24.
8. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1016, спр. 23.
9. Апанович О. Збройні сили України. – К.: Наукова думка, 1969. – 223 с.
10. Казіміров Д. Козацькі родини с. Баби Менської сотні Чернігівського полку за матеріалами сповідних книг 1746 р. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Київ – Глухів, Центр пам'яткознавства НАН України УТОПІК, 2011. – С. 209–213.
11. Саєнко Н. Козацькі родини Батурина другої половини XVIII ст. за даними Генерального опису Лівобережної України // Краєзнавство. – 2016. – № 1–2. – С. 115–122.
12. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. – М.: РГГУ, 1997. – 207 с.
13. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико демографічний аспект). – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
14. Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава: АСМІ, 2011. – 303с.

Солдатова К.А. Структура населения с. Тростянки Батуринской сотни Нежинского полка во второй половине XVIII века (по материалам исповедных книг 1763 года)

В статье на основе исповедных росписей анализируется половой и возрастной состав, семейная структура жителей села Тростянки Батуринской сотни.

Ключевые слова: *структура населения, Тростянка, исповедная роспись, духовенство, казачество, домохозяйство.*

Soldatova K.O. Population composition of Trostianka village of Baturyn sotnia of Nizhyn regiment in the second part of the 18 century (based on the confessional register of 1763)

In the article we consider the age, sex and marital status distribution of the population for the village Trostianka, Baturyn sotnia.

Key words: *population composition, Trostianka, confessional register, clergy, cossacks, household.*

28.02.2017 р.

УДК 94(477.51) «1765/1767»

Р.А. Желєзко

РУМ'ЯНЦІВСЬКИЙ ПЕРЕПИС 1765–1767 РР. У СИВОЛОЖІ: «ВОВЧІ ЗУБИ І ЛИСЯЧИЙ ХВІСТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ»

Стаття присвячена соціально-економічній історії с. Сиволож Ніжинського козацького полку за матеріалами Рум'янцівського перепису 1765–1767 років. Окрема увага звернена на жорстокість російських чиновників під час здійснення перепису, демографію та топоніміку села.

Ключові слова: *Володимир В'ялий, Гетьманщина, Ніжинський козацький полк, Рум'янцівський перепис, Сиволож.*

Актуальність дослідження визначається необхідністю звернення істориками уваги до краєзнавчої проблематики, зокрема вивчення історії окремих сіл Гетьманщини за архівними матеріалами, особливо Рум'янцівського перепису 1765–1767 років. Вагоме місце в історії столичного Ніжинського козацького полку займало село Сиволож (нині село Борзнянського району Чернігівської області – Р. Ж.), козаки якого доклали зусиль для становлення і збереження української державності у другій половині XVII–XVIII ст. У порівнянні з іншими селами Ніжинського козацького полку історія Сиволожі являє собою ледь не суцільний чистий аркуш паперу. У розпорядженні істориків та нинішніх силовожців є лише поодинокі газетні публікації та напрацювання вже покійного сьогодні сиволозького краєзнавця Володимира В'ялого [1, с. 2].

Метою дослідження є висвітлення історії с. Сиволож за матеріалами Рум'янцівського перепису 1765–1767 рр.

У 1764 р. за наказом російської імператриці Катерини II (р. п. 1763–1796) в Гетьманщині була ліквідована посада гетьмана. Це означало, що Українська державність втратила основну складову своєї автономії у складі Російської імперії. Позбувшись останнього українського гетьмана Кирила Розумовського (р. п. 1750–1764), петербурзький уряд взявся за справу по перетворенню України на звичайну провінцію своєї величезної імперії. Замість гетьмана Україною мала управляти Друга Малоросійська колегія (1764–1786 рр.) на чолі з графом Петром Рум'янцевим-Задунайським. Інкорпорація України до складу Росії потребувала уніфікації податкової системи. Тож, за пропозицією П. Рум'янцева, у 1765 р. в Україні почався найбільший в її історії перепис населення з перерахунком всього його майна, що своїми масштабами перевершив перепис 1666 р. та ряд ревізій полків 1736 та 1748 років.

Головним завданням цього перепису було підготувати Малоросію (лише так росіяни називали тоді Україну – Р. Ж.) до упровадження на її землях кріпацтва. Під цей перепис потрапили абсолютно всі населені пункти України, аж до найдрібніших хуторів. Доволі цікавими, а головне доступними для широкого загалу краєзнавців Чернігівщини, є переписні листи села Сиволож Ніжинського козацького полку. Оригінал переписних листів по Сиволожі нині зберігається у 50 томі 57 фонду Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (абревіатура – ЦДІАК). Втім, дякуючи клопіткій і безцінній роботі у 70-80-ті рр. XX ст. сиволозького краєзнавця Володимира В'ялого, для перегляду Рум'янцівського перепису Сиволожі необов'язково їхати до Києва. Витративши роки свого життя, сиволожець В. В'ялий переписав усі наявні в ЦДІАКу документи в окремий список, що зараз зберігається у фондах Сиволозької сільської бібліотеки і є у вільному доступі для всіх мешканців села, які прагнуть доторкнутися до минулого Сиволожі XVIII ст.

В цілому, Рум'янцівський перепис Гетьманщини мав вирішити наступні стратегічні для Петербурга завдання по інкорпорації українських земель: 1. з'ясувати загальну чисельність населення Гетьманщини; 2. визначити майнове і матеріальне становище всіх станів українського суспільства й, виходячи з цього, визначити розмір податків; 3. провести чіткий поіменний перепис населення кожного стану українського суспільства; 4. виявити, на підставі яких документів кожен українець володіє землею та іншим майном.

Поряд з тим, російська імператриця Катерина II надіслала П. Рум'янцеву таємний лист, де зазначала, що перепис необхідно проводити з обережністю, «вправно прогинаючись й маючи вовчі зуби і лисячий хвіст» [5, арк. 72].

Перевершення масштабів усіх переписів в Україні полягали в мірах жорстокості російських чиновників, які проводили ревізію. Почасти росіяни поводились з українськими, у тому числі і з сиволозькими, селянами, як з худобою. Свідченням цього є уривок з «Історії Русів»: *«У кожному поселенні виганяли селян з помешкань на вулиці, не минаючи нікого, і навіть найменших дітей та малюків, вистроювали у шеренги й тримали їх там за всякої негоди. Люди мали стояти там доти, поки не проїде по їхній вулиці головний комісар. Комісари проводили перекличку населення, помічаючи крейдою чи вугіллям на грудях людей відмітки, про вже занесених у список, щоб ті не плуталися з непоміченими. Було переписано все господарство, зокрема, домашніх тварин. Ревіння худоби та плач малюків здалеку повідомляли про наближення до них комісарів та їх асистентів…»* [2, с. 317].

Звірства російських чиновників і військових тривали у Сиволожі до 1768 р. Остаточному завершенню перепису завадив початок російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Нова війна потребувала всіх наявних російських солдат та українських козаків, які були найкращими розвідниками під час всіх російсько-турецьких конфліктів XVIII ст. Тому, щоб не збільшувати і так переповнену чашу терпіння населення Ніжинського козацького полку, росіяни зупинили перепис. Як слушно підмітив В. В'ялий, проведення Рум'янцівського перепису було для українського народу настільки новим і неочікуваним лихом, що російсько-турецька війна, яка розпочалася у 1768 р., була сприйнята українцями як Божа милість, що

звільнила їх від всеохоплюючого перепису [6, арк. 37].

Доцільно буде зупинитися на аналізі загальних даних Рум'янцівського перепису в с. Сиволож, оскільки зупинятися на кожній сиволозькій родині, яка проживала на той час у селі, немає потреби через розміщення у Сиволозькій сільській бібліотеці передрукованого В. В'ялим Рум'янцівського опису з даними по селу.

Під час проведення перепису російські пересувачі ходили від одного двору до іншого, починаючи з лівого боку вулиці. Далі вони доходили до кінця вулиці, розверталися і рухалися правою стороною у напрямку до початку вулиці. Аналізуючи дані по Сиволожі у тексті опису, В. В'ялий помітив, що цього правила переписувачі дотримувалися лише на початку перепису у 1765 р. Починаючи з лівого боку описана лише вул. Загребелля. Будинки і двори решти вулиць села (Ланова, Власівська, Довгалевська, Бецівка, Кабанівка, Лукоморська і Жданкова) описані в хаотичному порядку, відразу і з правого, і з лівого боків [5, арк. 74]. Щоправда, існування Жданкової вулиці, через невідомість місця її розміщення, В. В'ялий піддав сумніву. Загалом, у Сиволожі в той час нараховувалося вісім вулиць, хоча мали б бути і менші провулки, що їх росіяни не внесли до матеріалів перепису.

Взятий за основу поділ Сиволожі на двори і хати, кількість яких не співпадає, полягає у принципі ведення українцями власного господарства у XVIII ст. Більшість українських сімей мешкала у своїй хаті, що розташовувалася на власному подвір'ї. Проте, почасти, сини будували свої хати на батьківському дворі, внаслідок чого на одному подвір'ї було вже дві хати. Інколи і три, якщо батько мав кілька одружених синів. Ця тенденція і пояснює неспівпадіння кількості хат і дворів у Сиволожі за даними Рум'янцівського перепису. Так, родина Піддубських проживала у чотирьох хатах, розташованих на одному дворі. Піддубські володіли декількома десятками гектарів землі, 41 головою великого рогатого скоту, 20 кіньми, 20 свинями, вівцями та іншою живністю. Все це господарство утримувалося родиною з 34 осіб, з яких лише половина були дорослими. Чотири хати розташовувалося у дворі родини Хмілів, що складалася з 27 осіб. Дорослих було лише вісім людей обох статей, які утримували на своїх плечах 45 десятин землі, 7 десятин сінокосу, 20 волів, 12 коней, корів, свиней, овець і млин. Найбільше хат в одному дворі було у родини Ігнатенків – 5 житлових будівель.

Нараховуючи всього 169 дворів, у 1767 р. село Сиволож охоплювало значну площу, приблизно в таких же територіальних межах, як і зараз, у 2017 р. Лише вулиця Ланова, за зауваженням В. В'ялого, у XVIII ст. була коротшою. В цілому, на кожній вулиці було не так і багато дворів. Так, на Лукоморській вулиці проживало лише чотири сім'ї: Шестюки, Королі, Пісня, та Чмути. Для прикладу, візьмемо розміри угідь родини Шестюків. Сиволозький краєзнавець В. В'ялий зазначав, що їх земля йшла *«від повороту на вулицю Загребелля до двору Василя Зозулі. З боку берегу їх угіддя прилягали до землі Молоцьких. Ділянка, на якій у II пол. XX ст. жили Павлик, Калужний, Чумак, у II пол. XVIII ст. належала родині Королів. З правого боку, починаючи від Йовдошки і до урочища Лан, все належало Чмутам, а від Йовдошки до Панкевичового жила родина Пісні»* [6, арк. 27]. Зараз ця родина у Сиволожі перевилась, хоча за козацьких часів вона була доволі чисельною. Натомість, за часів Перебудови Радянського Союзу на Лукоморській вулиці розташовувалося вже не чотири, а 30 дворів. Схожа ситуація була і з іншими вулицями. Так, з правого боку вул. Загребелля, починаючи від болота і до колгоспного двору, у другій половині XVIII ст. розташовувалися двори лише трьох сімей: Марченків, Мехедів і Герасименків [4, арк. 6–12].

Як бачимо, у другій половині XVIII ст., на момент приєднання України до Російської імперії, Сиволож являла собою по суті низку хуторів, з'єднаних між собою вулицями і дорогами. Поселення, точніше сказати двори, розташовувалися на значній відстані одне від одного, що створювало природну можливість розширяти двір, коли виникала потреба батьку будувати синові окрему хату й виділяти при цьому йому частину землі. Козацькі і селянські двори розділялися чіткими межами, що являли собою неглибокі канавки. За старими звичаями порушити межу було ледь не злочином, адже вона мала ледь не святе значення. Ще з дохристиянських часів сиволожці вірили, що на межі живуть духи, що охороняють її і власників землі, тож, в разі потреби, вони покарають сусідів-порушників. У XVIII ст. питаннями порушення межі господарств займалися сотенний суд у Прохорах, а в складних випадках – полковий суд у Ніжині.

Лише центр Сиволожі на час Рум'янцівського перепису був густозаселеним. В. В'ялий дійшов висновку, що сільський центр у другій половині XVIII ст. знаходився на п'ятачку в районі церкви Живоначальної Трійці і ряду магазинів, побудованих у XX ст. за радянської влади. У центрі Сиволожі у 1767 р., окрім церкви і прилеглої до неї дерев'яної школи, розташовувався двір отамана Прохірської сотні Ніжинського козацького полку Павла Ходоровського, що стояв неподалік самої церкви Живоначальної Трійці [4, арк. 140]. Стосовно будинків і дворів іншої старшини, то на Власівській вулиці розташовувався приїжджий двір ніжинського полкового осавула Дмитра Григоровича. Ці угіддя Д. Григорович успадкував від свого батька, прохірського сотника Семена Григоровича [4, арк. 141]. На Загребельській вулиці розміщувався двір значкового товариша Ніжинського полку Івана Виридарського [4, арк. 148].

Розміщувався у Сиволожі і двір російського майора Михайла Баніна, про якого згадує Ревізія 1736 р. Рум'янцівський перепис 1765–1767 рр. згадує про його двір, але не уточнює, на якій вулиці він знаходився. Господарство російських військових Баніних у Сиволожі

складалося з *«сінокосу на 8 косарів, сіна назбирається на 16 возів, гай березовий, дубовий і осиковий на дрова у Селищах на 150 сажнів, рубаний гай в урочищі над Рудкою – 100 сажнів, гай березовий в урочищі Гнилищах на півверсти. Ліс за селом Печі, ліс осиковий за р. Остер на 150 сажнів»* [4, арк. 184].

Мали свій двір зі старим дерев'яним будинком у Сиволожі 1767 р. і старшини Оболонські. Окрім власників у ньому проживали і залежні від Оболонських сиволозькі селяни, з зазначенням їх посад при дворі: стадник Мойсей Єценя, який доглядав худобу; вівчар Петро Шкуратяний, двірник Яким Танцера та інші [4, арк. 150–151].

Дані Рум'янцівського перепису 1765–1767 рр. дозволяють нам з'ясувати і середній вік мешканців Сиволожі у другій половині XVIII ст., що приблизно складав 35 років. Загалом, згідно з вказаним у документі віком, у селі проживали особи від 1 до 76 років. Немовлят до 1 року просто не записували, зважаючи на тогочасну високу смертність дітей. Тож, якщо визначати сучасними мірками пенсійного віку, у Сиволожі у 1767 р. проживало 46 осіб віком 60 років і старше. Рекордсменом довгожителем у 1767 р. був спадковий козак з діда-прадіда Григорій Гришковець, якому було 76 років. З чоловіків 70-літній бар'єр подолав також козак Мойсей Лесенко, якому виповнилося на момент перепису 72 роки. Найстаршою жінкою була козачка Мотрона Бець – 67 років. Літніх чоловіків було значно більше ніж жінок: 34 проти 12. Загалом люди віком 60 років і старше становили 2,68 % від всього населення.

Російські переписувачі звернули увагу і на фізичні недоліки сиволожців, такі як стареча слабкість, сліпота, скалічення ніг чи рук. Так, про 63-літнього козака Ярему Ярмака було записано, що він фізично слабкий, а його 26 річний син Михайло – сліпий на одне око [4, арк. 98]. Якщо ж сиволожець не мав фізичних недоліків, то біля його прізвища записувалося, що він здоровий, а отже може працювати і платити податки.

На основі даних Рум'янцівського перепису селяни Сиволожі були обкладені грошовим податком на утримання російських військ в українських містах, що носив назву консисторія. Виходячи з майнового статусу, середній розмір консисторії складав 1 руб. і 2 коп. Багатші селянські господарства платили більший податок. Наприклад, селяни з родини Хавтурів сплачували 3 руб. і 6 коп. [4, арк. 181]. Сиволозькі козаки таким податком не обкладалися. Варто зазначити, що для збору консисторії вся Україна була поділена на 20 комісаріатів. Податки з сиволозьких селян йшли на утримання Батуринського комісаріату.

У результаті перепису було встановлено, що у 1767 р. у Сиволожі нараховувалося 169 дворів і 295 хат. З них 130 дворів належало козакам, решта селянам. Все населення нараховувало 1714 осіб, з яких 80 % належали до козацького стану [5, арк. 78]. Чоловіків нараховувалося 884 осіб, а жінок – 829. Цікаво відмітити, що перевага чоловічого населення над жіночим, незважаючи на більшу чоловічу смертність через війни і хвороби, є своєрідною особливістю Сиволожі в порівнянні з сусідніми селами як у козацький період, так і в пізніші часи.

Для порівняння, кількість населення Сиволожі була найвищою у всіх населених пунктах Прохірської сотні Ніжинського козацького полку, до якої, окрім Сиволожі, у 1764 р. входили села Прохори, Мала Загорівка, Хороше Озеро і Печі. Так, у Сиволожі проживало 1714 мешканців, у сотенному центрі Прохорах – 736 осіб, Хорошому Озері – 676, Малій Загорівці – 435, Печах – 334. Загалом населення Прохірської сотні у 1765 р. нараховувало 3146 осіб, які мали 996 хат, розташованих на 434 дворах [3, арк. 4].

Цікаво, що 1714 мешканців Сиволожі становили 0,68 % всього населення Ніжинського козацького полку на той час – 142807 осіб [3, арк. 9]. Чи дійсно у 1765 р. у Сиволожі, та й у всьому Ніжинському козацькому полку, проживала означена кількість мешканців? Зараз об'єктивно відповісти на це запитання неможливо. Маємо припустити, що записані російськими чиновниками та українськими канцеляристами, зокрема Миколою Котлоренковим, який поставив свій підпис під даними Ніжинського полку, числа є неточними. Перепис супроводжувався фізичним тиском, грабунком, що мав спричинити втечу до сиволозьких лісів чи боліт частини незгодного населення, яке пізніше так і не було записано до списків. Водночас, керівники комісії по перепису, російські дворяни М. Кутузов та особливо В. Кудрявцев, рідко бували у полковому центрі Ніжині й більшість часу проводили у Петербурзі, через що перепис здійснювався без надійного нагляду, поспіхом й неякісно [5, арк. 73]. Виходячи з вище зазначеного, скільки сиволожців в дійсності нараховувалося у 1765–1767 рр. ми не знаємо, й маємо використовувати наведену росіянами чисельність.

Отже, в цілому, П. Рум'янцев виконав чотири завдання, поставлені перед ним на початку перепису. Президент Малоросійської колегії встановив чисельність населення Сиволожі, майно, яким вони володіють, склав поіменний список мешканців, виходячи з соціального стану, визначив на основі яких документів чи прав сиволозькі козаки володіють землею, якими промислами займаються тощо. Дані Рум'янцівського перепису Сиволожі відбивають не лише місцеву специфіку суспільного і соціально-економічного розвитку Ніжинщини XVII–XVIII ст., а й загальний поступ українського державотворення того часу.

ПОСИЛАННЯ

1. Гордіюк Н. «Град Всеволож». Кінець тисячоліття // Вісті Борзнянщини. – 1996. – № 9. – С. 2.
2. Історія Русів. / Пер. І. Драча. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. І, спр. 64342. Виписки з ревізії 1764 р., прислані Малоросійською колегією до комісії зрівняння полків. – 1779 р. – 10 арк.

4. Фонди Сиволозької бібліотеки (далі – ФСБ), ф. І. В'ялий Володимир Ксенофонтович, спр. 1. Рум'янцівський опис с. Сиволож 1765–1767 рр. Машинопис. – 213 арк.
5. ФСБ, ф. І., спр. 2. Історико-географічний та економічний огляд с. Сиволожі з давніх часів і до кінця XVIII ст. на фоні подій, що відбувалися у краї. – 1993 р. Машинопис. – 115 арк.
6. ФСБ, ф. І, спр. 3. Історична довідка про село Сиволож. Машинопис. – 95 арк.

Железко Р.А. Румянцевская перепись 1765–1767 гг. в с. Сиволож: «волчьи зубы и лисий хвост Российской империи»
Статья посвящена социально-экономической истории с. Сиволож Нежинского казацкого полка по материалам Румянцевской переписи 1765–1767 годов. Особое внимание обращено на жестокость российских чиновников при осуществлении переписи, демографию и топонимику села.
Ключевые слова: *Владимир Вялый, Гетманщина, Нежинский казацкий полк, Румянцевская перепись, Сиволож.*

Zheliezko R.A. Rumiantsev census in 1765–1767 of Syvolozh: «wolf teeth and fox tail of Russian empire»
Article is devoted to the social and economic history of the village Syvolozh of Nizhyn Cossack Regiment by the materials of Rumiantsev census in 1765–1767. Special attention is paid to the brutality of Russian officials at the time of the census, demographics and place names of the village.
Key words: *Volodymyr Vialyi, Hetmanate, Nizhyn Cossack Regiment, Rumiantsev census, Syvolozh.*

25.02.2017 р.

УДК 911.375:316.344(477)«17»

Н.А. Саєнко

СТАРШИНСЬКІ І КОЗАЦЬКІ ДОМОГОСПОДАРСТВА У СОЦІАЛЬНІЙ ТОПОГРАФІЇ БАТУРИНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ. (за матеріалами Румянцевського опису)

У статті на основі даних Румянцевського опису Лівобережної України 1765–1769 рр. розглядається розміщення старшинських і козацьких домогосподарств у міському просторі Батурина. З'ясовуються особливості забудови дворів.
Ключові слова: *соціотопографія, старшина, козаки, вулиця, двір, Батурин.*

Сформована у гетьманський період топографічна структура Батурина припинила своє існування у листопаді 1708 р. Була знищена фортеця із її забудовою, значно пошкоджені передмістя. Подальше відновлення міста стало заслугою виключно його мешканців. Увага до міста гетьмана К. Розумовського, відкриття і діяльність «Експедиції Батуринського і Глухівського будівництва» сприяли створенню «нового обличчя» Батурина у другій половині XVIII ст. Перебування (хоч і не надто часте) у місті особи гетьмана приваблювало до Батурина представників старшини, які набували тут собі маєтності. Збільшилася і чисельність інших соціальних станів, передовсім посполитства і козацтва. Демографічний потенціал конкретного міста неможливо вивчати без даних про те, в якому історико-географічному середовищі перебуває досліджуваний об'єкт. Тому актуальним в даному випадку видається з'ясування місця старшинських і козацьких домогосподарств в соціальній топографії Батурина.

Першим у науковий обіг поняття «соціотопографія» ввів у 1987 р. Ярослав Дашкевич. Він визначив його як дослідження урбанізаційних процесів з точки зору взаємозв'язків між соціальною структурою населення та місцем його проживання [1, с. 71–72]. Проте це поняття досі не є чітко окресленим. Так М. Долинська визначає соціотопографію як міжгалузевий метод, який передбачає нанесення результатів дослідження соціальної історії на топографічну підоснову [2, с. 420–433].

Серед праць щодо проблем соціотопографії виділимо дослідження вже згаданого Я. Дашкевича, М. Капраля, М. Долинської, А. Фелонюка та І. Гуляновича [3]. Соціотопографічних досліджень Батурина досі не проводилося.

У даній роботі спробуємо вивчити деякі аспекти взаємозв'язків між структурою козацького населення Батурина і місцем його проживання, зокрема:

• визначимо соціальну стратифікацію старшини і козацького населення міста;
• вивчимо топографію їхнього розселення у Батурині;
• дослідимо «престижність» і розміри вулиць;
• з'ясуємо особливості садибної забудови.

За основне джерело для своєї розвідки візьмемо переписну книгу сотенного міста Батурина, створену в 1767–1768 рр. під час проведення в Гетьманщині так званого Румянцевського опису Малоросії (1765–1769 рр.) [4]. Очевидно, це один із найповніших переписів міста другої половини XVIII ст., незважаючи на те, що джерело є чорновою відомістю. В неї внесено і дані про володіння старшини та рядового козацтва. Це дозволило здійснити соціальну стратифікацію козацтва за такими категоріями: старшина, виборні козаки та козаки-підпомічники.

Міський простір Батурина на час проведення опису складався з території колишньої фортеці з Троїцькою площею та невеликими кварталами житлової забудови, вулиць і провулків старої розпланувальної структури (колишніх відкритих посадів) та периферійних вулиць-форштадтів.

Основною фіскально-господарською одиницею був двір. Поняття двору у XVIII ст. мало свою специфіку. Георгій Максимович виокремив три головні ознаки тогочасного двору: наявність єдиної дворової території, родинні зв'язки між його мешканцями, а також спільне несення повинностей, відбуття служб і сплата податків [5, с. 317].

Основу житлової забудови Батурина складало традиційне українське дерев'яне житло – хата. Для позначення внутрішніх приміщень хати вживалося слово «покій». У дворах старшини проживали служителі. Помешкання для них названі «людськими». Козаки-підпомічники мали підсусідків. Вони жили як в одному дворі з господарями, так і в окремих дворах. Їхні помешкання у джерелі віднесено до категорії «підсусідських». Зауважимо, що виборні козаки Батурина підсусідків не мали.

Ще одним видом домогосподарства була «бездвірна

Таблиця 1

Козацькі домогосподарства і їх забудова у топографічних складових Батурина

		Дворів	% дворів	Забудова двору						
				хазяйських	підсусідських	бездвірних	комор	стаєнь	хлівів	клунь
1	Мелешківка	5	2,4	8	-	-	5	3	7	-
2	Скакунівка	14	6,8	15	1	-	12	2	10	5
3	Горбанівка	18	8,7	21	3	-	16	5	13	4
4	Млинова	10	4,8	12	-	-	8	2	12	1
5	Книшова	13	6,3	14	1	-	12	-	6	2
6	Матіївка і Городищечко	19	9,2	19	-	-	17	5	14	4
7	Київська	12	5,8	9	3	-	14	1	6	-
8	Побожовка	12	5,8	13	-	-	10	2	8	6
9	Крива	25	12,1	25	1	-	22	9	14	9
10	Лемешкова	2	1	2	-	-	2	2	2	1
11	Ємцьова	4	1,9	5	-	-	5	2	3	1
12	Гончарівка	25	12,1	25	2	1	13	5	7	4
13	Піскова	11	5,3	12	1	-	8	-	3	1
14	Корніївка	14	6,8	14	-	-	7	1	11	5
15	Загородна	2	1	2	-	-	2	-	1	1
16	Шапарівка	12	5,8	12	2	-	10	1	8	2
17	Русаківка	3	1,4	4	-	-	8	-	8	4
18	Проценкова	5	2,4	7	-	-	4	-	1	1
	Разом	**206**		**219**	**14**	**1**	**175**	**40**	**134**	**51**

хата». За визначенням Г. Максимовича це була інша податкова одиниця – «хата без дворового места» [5, с. 317].

З-поміж набору традиційних господарських будівель Генеральний опис фіксує кількість таких споруд: комора, стайня, хлів, клуня. Безперечно, існували й інші будівлі: курники для домашньої птиці, саж для утримання свиней, підземні споруди для зберігання припасів (льохи, ями, погреби). Кількість житлової і господарської забудови та розміри двору залежали від заможності власника та роду його занять.

За підрахунками автора, на час проведення опису у Батурині козацькій старшині належало 45 дворів. Один двір належав гадяцькому полковнику А. Крижановському, 14 – неурядовій старшині різних рангів, 15 дворів – сотенній старшині. У результаті судової реформи 1760–1763 рр. Батурин став центром судового повіту. Тому у місті мешкали і представники судової повітової влади усіх рангів. У їхній власності в Батурині було 15 дворів і 6 бездвірних хат.

На час проведення опису Батурина у дворі полковника А. Крижановського мешкало 3 родини підсусідків, але ні назви вулиці, де він знаходився, ні переліку дворової забудови у джерелі не зазначено [4, арк. 397 зв.].

Сотник Батуринської сотні Д. Стожок мешкав у Батурині на головній вулиці – Київській. У його новому дворі було 5 житлових хазяйських хат, 2 хати для обслуги, комора, конюшня та два хліви [4, арк. 181 зв.]. Ще 8 його дворів були розкидані на вулицях Київській, Побожовці та Береговій. В них мешкали родини підсусідків сотника [4, арк. 190 зв. – 193].

Таблиця 2

Домогосподарства виборних козаків і їх забудова у топографічних складових Батурина

		Дворів	% дворів	Забудова двору				
				хазяйських	комор	стаєнь	хлівів	клунь
1	Мелешківка	2	12,5	5	3	2	5	-
2	Скакунівка	2	12,5	3	2	-	2	2
3	Горбанівка	2	12,5	5	6	2	4	3
4	Млинова	2	12,5	3	3	1	2	1
5	Ємцьова	2	12,5	3	3	2	2	1
6	Книшова	1	6,25	1	1	-	-	-
7	Матіївка і Городищечко	1	6,25	1	2	1	1	-
8	Київська	1	6,25	1	1	-	1	-
9	Побожовка	1	6,25	1	1	1	1	1
10	Крива	1	6,25	1	2	1	1	1
11	Лемешкова	1	6,25	1	1	1	1	1
	Разом	**16**		**25**	**25**	**11**	**20**	**10**

Осавул Батуринської сотні Д. Башуцький мешкав на Горбанівці. Хазяйських покоїв було 2, людських – 1, 2 комори і 3 хліви. У дворі було ще двоє хазяйських покоїв, де мешкав брат осавула – Яків Башуцький з родиною [4, арк. 368]. На вулиці Побожовці він мав ще два двори, де жили підсусідки [4, арк. 370].

На Київській вулиці був двір писаря Батуринської сотні П. Дмитренка, у якому знаходилися 2 хазяйські хати та комора [4, арк. 514 зв.]. У провулках від Київської вулиці стояли два двори писаря, в одному з яких мешкав його дід, Г. Новополець, а в іншому – родина Дмитренкового підсусідка [4, арк. 516 зв.].

Серед власників дворів у Батурині були і представники значного військового товариства. Бунчукові товариші Петро Кочубей, брати Федір та Петро Савичі безпосередньо не мешкали у місті, але володіли спадковими дворами і угіддями.

Бунчуковий товариш П. Кочубей володів двором на Гончарівці. У ньому був єдиний на той час у Батурині мурований будинок на 4 покої, 4 дерев'яних покої та 7 недобудованих дерев'яних покоїв, а також комора, стайня та хлів [4, арк. 374 зв.]. У дворі була людська хата, де мешкала родина підсусідка Кочубея [4, арк. 376 зв.]. Двори бунчукового товариша, заселені підсусідками, знаходилися на вулиці Загородній та слободі Матіївці [4, арк. 376зв. – 378 зв.].

Спадкові володіння у Батурині мали бунчукові товариші брати Федір та Петро Савичі. Це були двори, заселені підсусідками, а також земельні ділянки, млини та різноманітні угіддя. Так, у власності бунчукового товариша Ф. Савича у Батурині був двір, в якому мешкала родина його підсусідка-мірошника [4, арк. 381 зв.]. Його брат, бунчуковий товариш П. Савич, мав у Батури-

Таблиця 3

Домогосподарства козаків-підпомічників і їх забудова у топографічних складових Батурина

		Дворів	% дворів	Забудова двору						
				хазяйських	підсусідських	бездвірних	комор	стаєнь	хлівів	клунь
1	Мелешківка	3	1,58	3			2	1	2	-
2	Скакунівка	12	6,3	12	1	-	10	2	8	3
3	Горбанівка	16	8,4	16	3	-	10	3	9	1
4	Млинова	8	4,2	9	-	-	5	1	10	-
5	Книшова	12	6,3	13	1	-	11	-	6	2
6	Матіївка і Городищечко	18	9,4	18	-	-	15	4	13	4
7	Київська	11	5,8	8	3	-	13	1	5	-
8	Побожовка	11	5,8	12	-	-	9	1	7	5
9	Крива	24	12,6	24	1	-	20	8	13	8
10	Лемешкова	1	0,5	1	-	-	1	1	1	-
11	Ємцьова	2	1	2	-	-	2	-	1	-
12	Гончарівка	25	13,1	25	2	1	13	5	7	4
13	Піскова	11	5,8	12	1	-	8	-	3	1
14	Корніївка	14	7,4	14	-	-	7	1	11	5
15	Загородна	2	1	2	-	-	2	-	1	1
16	Шапарівка	12	6,3	12	2	-	10	1	8	2
17	Русаківка	3	1,6	4	-	-	8	-	8	4
18	Проценкова	5	2,6	7	-	-	4	-	1	1
	Разом	**190**		**194**	**14**	**1**	**150**	**29**	**114**	**41**

ні два двори: на вулицях Горбанівці та Городищечку, у яких жили його підсусідки [4, арк. 566 зв.].

Військовий товариш І. Занкевич разом з братами мешкав у дворі на вулиці Горбанівці, в якому було 2 покої власників, 1 людська, комора і стайня [4, арк. 392 зв.].

Військовий товариш Ніжинського полку З. Карташевський мешкав на вулиці Гончарівці під горою. В його дворі було 2 хазяйські хати, 2 комори, стайня, хлів та клуня [4, арк. 589 зв.]. Навпроти його двору стояла бездвірна хата цього ж власника. У цій хаті та в 6-ти дворах на вулицях Гончарівці, Мелешківці, Загородній та Побожовці мешкали підсусідки військового товариша [4, арк. 616 зв.–619 зв.].

Значковий товариш З. Подольський мешкав на вулиці Корніївці в дворі, де було троє хазяйських покоїв, дві хати для обслуги, комора, стайня та хлів [4, арк. 454 зв.]. Окрім цього, «на главном тракту позади графского саду» у нього була хата, яку він здавав в оренду [4, арк. 457 зв.]. А «под горою над озером Шелковицею» знаходився двір з двома хатами, заселеними родинами підсусідків Подольського [4, арк. 458 зв.]. Мати значкового товариша, вдова батуринського сотника Демидовського, мешкала на Передміській вулиці. У її дворі була 1 хазяйська хата, 1 людська, комора і хлів [4, арк. 456 зв.].

Значковий товариш Т. Крут мешкав на Мостовій перспективній вулиці, що була відгалуженням Київської в напрямку Покровської церкви. В його дворі було 2 хазяйські хати, 1 людська, 2 комори, стайня і 2 хліви [4, арк. 501 зв.].

На Горбанівці жив значковий товариш П. Вятковський. Він мав 4 хазяйські покої, 4 людські, 2 комори і стайню [4, арк. 443 зв.].

Мав володіння у Батурині значковий товариш Прилуцького полку Д. Ракович. Його двір, у якому мешкала родина підсусідка, знаходився на вулиці Горбанівці [4, арк. 572 зв.].

«По Киевской дороги едучей из Батурина в Киев по правой стороне» стояв двір підкоморського судді батуринського повіту Г. Долинського. Забудова двору складалася з 4-х хазяйських і 1-ї людської хат, 2-х комор, стайні та хліва [4, арк. 330 зв.]. На інших вулицях міста був ще один двір та 6 бездвірних хат цього власника, в яких мешкали його підсусідки [4, арк. 332 зв. – 347].

Коморний батуринського повіту П. Попенченко мешкав у дворі на Київській вулиці. У ньому було 3 хазяйські хати, 2 людські, 2 комори і стайня. Ще один його двір на вулиці Береговій, придбаний в 1758 р., з 4-ма хазяйськими, 2-ма людськими хатами, хлівом та клунею на час проведення опису був не заселений [4, арк. 577 зв.].

На вулиці Мелешківці мешкав возний С. Бойченко. В його дворі було троє хазяйських поков, одна людська, хлів та стайня [4, арк. 406 зв.].

Підкоморський возний П. Косач мешкав на форштадті Батурина у напрямку с. Митченок. У його дворі було 4 хазяйські і 1 людська хата, 2 комори та стайня [4, арк.312 зв.]. На вулицях Береговій та Городищечку він мав двори з хатами і господарською забудовою, винокурнею, де мешкали його підсусідки. У одному дворі на Київській вулиці мешкав зять Косача, а інший він здавав в оренду. Двір на березі Сейму стояв пустий [4, арк. 314 зв. – 318].

Поблизу Покровської церкви знаходився двір возного Батуринського повіту Г. Рижого. У ньому знаходилися 4 жилі хазяйські хати, 1 хата для обслуги, 2 комори, стайня та хлів [4, арк. 518 зв.]. На вулицях Кадуновці та Береговій знаходилися ще три його двори, заселені підсусідками. В них було 3 людські хати та 1 хлів [4, арк. 525 зв. – 526 зв.].

Таким чином, найбільш соціально престижним районом Батурина у 1760-х рр. була Київська вулиця, якою пролягав Києво-Московський тракт. Окрім маєтку К. Розумовського, який локалізовано за сучасною адресою вул. Ющенка, 47, на цій вулиці було ще 6 жилих дворів старшини. Тут мешкали практично всі представники судової влади.

За підрахунком автора, рядовим козакам у межах міської території Батурина належало 206 дворів. Соціальна група козацтва складалася з двох підгруп: виборних козаків та козаків-підпомічників. Цей поділ стихійно склався ще наприкінці XVII ст. і залишився визначальним для козацького війська упродовж XVIII ст. На думку Олексія Сокирка, на законодавчому рівні він уперше висвітлений в універсалі Івана Мазепи від 2 березня 1701 р. товариству Засеймських сотень. У документі йдеться про те, що за наказом гетьмана глухівський сотник Олексій Турянський мав здійснити розподіл козацького това-

риства за його здатністю нести службу на «виборних» і «подлійших» [6, с. 508]. За царським указом від 24 квітня 1735 р. в усій Гетьманщині було 20 тисяч виборних козаків. Решта повинна була їм «во всём спомоществовать» [7, с. 240]. Виборні козаки звільнялися від сплати державних повинностей, а головним їхнім обов'язком була військова служба з власним озброєнням, спорядженням і кіньми. Підпомічники ж повинні були забезпечували військо продовольством і фуражем, а також обробляти землю виборних козаків, поки ті були в поході.

Виборним козакам у Батурині належало 16 дворів, а козакам-підпомічникам – 190. Розміщення козацьких домогосподарств в топографічних складових міста та їх забудова показані в Таблиці 1. Найбільше дворів рядових козаків – по 25 – знаходилося на вулицях Гончарівці та Кривій. Далі, за кількістю, – на правобережному форштадті, вулицях Матіївці і Городищечку. Наступними були Горбанівка, Скакунівка, Корніївка та Книшова. Найменше козацьких дворів знаходилося на вулицях Загородній, Лемешковій і Русаківці: по 2 та 3 відповідно.

Розглянемо топографію розселення виборних козаків у Батурині (Див. Таблицю 2). Вони проживали на 11-х вулицях. При цьому назви шістьох з них утворені від прізвищ виборних козаків, що на них мешкали. Це прізвища Горбань, Ємець, Лемешко, Мелешко, Побожий та Скакун.

В дворах виборних козаків було 25 хат господарів, тобто на один двір припадало 1,56 хазяйських покоїв.

У своїх дворах вони мали 25 комор, 11 стаєнь, 20 хлівів, 10 клунь. Найбільше господарство мали брати Денис, Федір та Артем Горбані, що мешкали на вулиці Горбанівці. У їхньому дворі було 3 хазяйські хати, 4 комори, 2 стайні, 3 хліви та 2 клуні. Брати мали різноманітні угіддя, пасіки і винокурню [4, арк. 749 зв. – 752]. Найменшу забудову двору за даною відомістю мав Іван Санбулат, який жив на Книшовій вулиці. У його дворі були лише хата і комора. Він придбав даний двір в 1765 р. за досить значну на той час ціну – 120 крб. Санбулат мав сінокоси та худобу: 2-х корів, 2-х овець, 2-х коней, 2-х свиней. Займався шинкуванням [4, арк. 771 зв. – 772]. Очевидно, у даному випадку ми маємо справу з недоообліком садибної забудови.

Козаки-підпомічники проживали на 18-ти вулицях (Див. Таблицю 3). На один двір припадало 1,02 господарських покоїв. Забудова двору підпомічників була значно простішою, ніж у виборних козаків. Найчастіше до складу їхнього двору входила комора, дещо рідше – хлів.

Отже, дослідивши вищеназвані питання, доходимо певних висновків відносно козацьких домогосподарств у соціальній топографії Батурина кінця 1760-х років.

Окрім володінь гетьмана К. Розумовського (1750–1764), його брата Олексія та представників російського нобілітету, у Батурині знаходилися двори козацької старшини та рядового козацтва. Старшинські володіння представлені дворами полковника, неурядової, сотенної старшини і судової повітової влади. Загалом 18-ти представникам старшини належало 45 дворів і 6 бездвірних хат. Рядове козацьке товариство складалося з виборних козаків і козаків-підпомічників. Виборним козакам належало 16 дворів, підпомічникам – 190 дворів і 1 бездвірна хата.

Старшинські і козацькі домогосподарства знаходилися на 18-ти вулицях Батурина. Через відсутність інформативних планів і карт, а також втрату топонімічного матеріалу, не всі згадані вулиці локалізовані у сучасному просторі міста [8, с. 221–225].

Найбільш соціально престижним районом Батурина у 1760-ті рр. була Київська вулиця, якою пролягав Києво-Московський тракт.

Забудова Батурина на час проведення Генерального опису була переважно дерев'яною. Єдиним мурованим будинком володів бунчуковий товариш П. Кочубей.

Серед дворових споруд були жилі хазяйські, «підсусідські» та «людські». Набір господарських споруд, перерахованих описом, складався з комор, хлівів, стаєнь і клунь. Їх кількість та перелік визначалися заможністю власника і топографічним розташуванням двору. Так, кузні, винокурні й солодовні знаходилися на форштадті. Натомість стаціонарна торгівля – комори, лавки і шинки – на головній Київській вулиці та прилеглих до неї вуличках і провулках.

Для створення цілісної картини соціотопографії Батурина конкретного часового зрізу (у даному випадку – кінця 1760-х рр.) потрібен аналіз розміщення у місті домогосподарств всіх соціальних груп населення міста. Цим обумовлена актуальність майбутніх досліджень даної теми.

ПОСИЛАННЯ

1. Дашкевич Я. Социотопография городов как направление историко-краеведческих исследований / Я. Дашкевич // Первая всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (Полтава, октябрь 1987 г.): Тезисы докладов и сообщений. – К., 1987. – 304 с.

2. Долинська М. До проблеми складових та джерел соціотопографії / М. Долинська // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Коло, 2003. – Вип. 7. – 652 с.

3. Дашкевич Я. Социотопография городов… С. 71–72; Його ж. Зображення міст України XVII–XVIII ст.: проблема достовірності / Я. Дашкевич // Історична топографія і соціотопографія України: збірник наукових праць. – Львів, 2006. – С. 135–149; Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / М. Капраль. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2003. – 440 с.; Долинська М. До проблеми складових та джерел соціотопографії / М. Долинська // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2003. – Вип. 7. – С. 420–433; Фелонюк А. Передмістя Львова другої половини XVII–XVIII ст.: адміністративно-правовий статус та соціотопографія: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. / А. Фелонюк. – Львів, 2009. – 19 с.; Гулянович І. Соціотопографія приміських селищ Одеського градоначальства в середині XIX ст.: джерельна база реконструкції / І. Гулянович // Вісник Львівського університету. Серія філологічна: Збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 61. – С. 262–271.

4. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 55, 1034 арк.

5. Максимович Г. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г. Максимович. – Т. 1. – Нежин, 1913. – 398 с.

6. Сокирко О. Гетьманські преторіанці: Надвірні формування Івана Мазепи кінця XVII – початку XVIII століття / О. Сокирко // Theatrum Humanae Vitae: студії на пошану Наталі Яковенко. – К., 2012. – 623 с.

7. Василенко Н. Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материям на 19 частей. Собрано в правительствующем сенате по малороссийской экспедиции 1786 года / Н. Василенко // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. Выпуск 2. – Чернигов, – 1902. – X, 296 с.
8. Саєнко Н. Топоніміка Батурина XVII–XVIII ст. / Н. Саєнко // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. - Київ – Глухів, 2016. – Вип. 9, - 583 с.

Саенко Н.А. Старшинские и казацкие домохозяйства в социальной топографии Батурина второй половины XVIII в. (по материалам Румянцевской описи)
В статье на основании данных Румянцевской описи Левобережной Украины 1765–1769 гг. рассматривается расположение старшинских и казацких домохозяйств в городском пространстве Батурина. Выясняются особенности застройки дворов.
Ключевые слова: *социотопография, старшина, казаки, улица, двор, Батурин.*

Saiyenko N.A. The officers and cossacks households of social topography of Baturin at the second half of XVIII century (based on materials of Rumiyantsev inventary)
At the article we consider petty Officers and Cossack households in urban space of Baturin on materials of Rumiyantsev inventary of Left-Bank Ukraine (1765-1769). Features of the yards construction is analyzed.
Key words: *social topography, petty officer, cossacks, street, yards, Baturyn.*

04.03.2017 р.

УДК 94(477):711.14 «17»

Ю.О. Коваленко

ГЕТЬМАНСЬКІ БУДИНКИ ГЛУХОВА

У статті зібрані документи з описами гетьманських садиб та окремих будинків, що належали гетьманам Івану Скоропадському, Данилу Апостолу та Кирилу Розумовському у м. Глухові протягом XVIII ст.
Ключові слова: *поліхромні кахляні печі, гетьман, форштадт, резиденція.*

На початок XVIII ст. Глухів стає одним із найкрасивіших міст Лівобережної України. Можливо саме це зумовило влаштування тут гетьманської столиці після руйнації Батурина московськими військами О. Меншикова у 1708 році. Джерельна база цього періоду представлена великою кількістю документів, що зберігаються у архівах міст Києва, Чернігова, Сум, Варшави, Кракова, Москви, Санкт-Петербурга та ін. Метою нашого дослідження стали гетьманські будинки у м. Глухові. До публікації архівних документів, що відображали опис глухівських гетьманських дворів, свого часу вдалися такі автори, як М. Судієнко, П. Бартенєв, О. Васильчиков, О. Лазаревський, Б. Скитський. Ними були опубліковані окремі документи з описом будівель, що належали І. Скоропадському, Д. Апостолу, К. Розумовському. Сучасні дослідники продовжили цю тему. Частково її торкалися у своїх публікаціях В. Бєлашов, В. Вечерський, В. Терлецький, В. Ленченко. У своїй монографії «Глухів – гетьманська столиця» А. Деркач аналізує описи глухівських дворів І. Скоропадського та Д. Апостола [1, с. 58–60].

Метою даного дослідження є спроба зібрати воєдино розрізнені документи з описами гетьманських будинків та окремих садиб у Глухові і подати їх у максимально оригінальному вигляді.

Гетьманський двір Івана Ілліча Скоропадського знаходився на розі сучасних вулиць Терещенків і Спаської і займав частину скверу перед Анастасіївською церквою. Зберігся опис гетьманської садиби І. Скоропадського зі всіма будівлями, зроблений у 1727 році: «В городе Глухове, в дворе гетманском, на котором гетман Скоропадский пребывание имел, близ церкви Николая Чудотворца, огорожен в столб тертицами, от двора полкового обозного Михаила Кондратьева до задворковых ворот, а от церкви Николая Чудотворца ж ворота въездные – толко одни вереи брусовые, сосновые, болшие с форткою. Вшед в двор, по правую сторону погреб дубовый с выходом, двери сосновые растворчетые, на крюках железных; в нем в потолоке шендал на цепи железной, четыре тертицы сосновые. Подле погреба светлица, с комнатою без полу, лесу соснового брусового, в ней один стол липовой, четыре лавки сосновые, печь кафлевая белая; семь окошек в комнате, две с окончинами стекляными в дереве; двое двери на крюках железных. Против – той светлица с комнатою соснового лесу; в ней стол круглой, липовой, скамья, печь кафлевая белая, три лавки липовых, три окна красных, в них окончены стекляные в дереве з затворами на крючках железных, дверь соснового лесу на крюках железных; между ними сени рубленые соснового лесу. Вышеописанное строение покрыто дранью. Позади тех светлиц нужник, огорожен досками, крыт дранью. Близ тех светлиц, светлица поваренная; в ней стол болшой липовой; печь кафлевая белая, семь окошек красных с окончины стекляными в дереве; две лавки; двери на крючках железных; при той светлице сени рубленые соснового лесу; в них очаг кирпичной, два окна красных с окончины стекляными, двери на крюках железных; оное строение крыто дранью. Близ той кухни изба черная, старая, пустая, лесу соснового. Подле ея изба же черная с сенми лесу соснового; и оное строение крыто дранью. Близ тех черных изб, светлица соснового лесу, в ней печь зеленая кафлевая, стол липовой, три окошка красные с окончины стекляными, с затворками на крючках железных; в ней чулан дощатой; в нем одно красное окно с окончиною стекляною; в светлице и комнате пол дощатой. Оное строение крыто тертицами. Колодезь, в нем сруб дубового лесу, в глубину пятнадцать сажен; подле его колесо, чем воду вытягают; оковано железом; тот погреб с колесом огорожен достками сосновими встолб, покрыт тертицами. Оборот по левую сторону, светлица соснового лесу, в ней печь кафлевая голая, стол круглой с лавками, три окошка красных, в них окончины стекляные в дереве, з затворами, дверь на крюках железных; против той светлицы светлица ж соснового лесу, з двемя комнатами, в

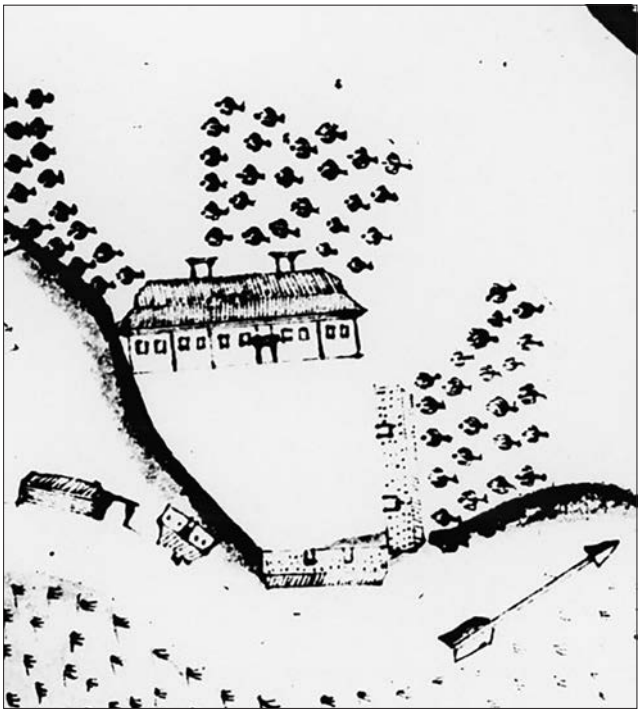

Рис. 1. Фрагмент плану Глухова 1724 р. з безіменним хутором на Кондовщині

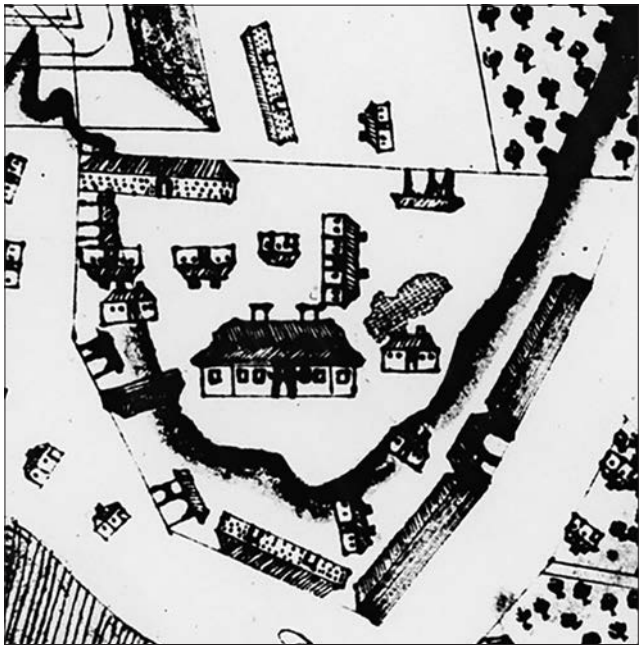

Рис. 2. Хутір П. Скоропадського на Красній Гірці на плані Глухова 1724 р.

ней печь зеленая, стол круглой липовой, три окна красных с окончины стекляными, з затворами, на крюках железных; в другой комнате два окошка красные с окончины стекляными в дереве, пол дощатой. Ис той комнаты проход до пекарни и в нужник и в комору; подле той комнаты комора рубленая соснового лесу, с лавками. Во оном строении, с проходом, шестеро дверей на крюках железных, между светлиц сени рубленые соснового лесу, в них двое двери на крюках железных, перед сенми лавки. Оное строение крыто тертицами. Подле той светлицы пригорожен цветник. Позади тех хором пекарня соснового лесу, в ней два окна красных, одно волоковое с окончины стекляными в дереве, в ней стол, печь глиняная с лавками, пол дощатой; при той пекарне сени соснового лесу, в пекарни и в сенях двоя двери на крюках железных. Оное строение крыто дранью. От пекарни проход до ворот, двери сосновые на крюках железных. Близ тех светлиц ледовня дубовая, на ледовни анбар соснового лесу, з ганками; в той ледовне сходная лесница дубовая, двери соснового лесу, на крюках железных. Подле ледовне чулан дощатой, двери сосновые на крюках железных, над дверми окно неболшое с окончиною стеклянною в дереве, с мостом дощатым. Оной ледник и чулан крыт дранью. Светлица, в которой жителство имела госпожа гетманша Скоропадская; в ней печь поливная, цветная, шесть окошок красных болших, с окончины стекла болшого врамловского (?) з затворами, столярной работы, на завесах железных; шкап болшой липовой, с выпускным столом, пол кирпичной, двоя двери дубовые, столярной работы, на завесах железных, з замками внутренными железными с ключами. Против светлицы ж светлица соснового лесу, с комнатою, в светлице четыре окна стеклянные, скла врамловского, с затворами, столярной работы, на завесах железных; в том числе у одного окошка одно скло разбито, пол кирпичной, двери столярной работы дубовые, на завесах железных, с замком нутреным, с ключем; в комнате печь поливаная цветная, три окошка скла врамловского с затворами, на завесах железных, с шурупами, дверь столярной работы, дубовая, на завесах железных, пол кирпичной. Между ими сени рубленые, одна стена соснового лесу, двери столярной работы на завесах липовые, з замком нутреным, с ключем; в сенях пол кирпичной. Перед сенми крылцо непокрыто. Оное строение покрыто тертицами. Вкруг светлиц и комнат огород на цветки, в том числе и яблоки, огорожен тертицами красными. Того двора явилось по мере – земли в длину: трех аршинных двтцать девять сажен сполу, поперег: тритцать пять сажен. В том гетманском дворе вышепоказанное хоромное строение все новое» [2, с. 118–121].

Отже, як видно з опису, у гетьманському дворі були наступні будівлі: погріб; будинок, що складався з двох світлиць, розділених сінями, в яких ще була відокремлена кімната; світлиця поваренна або кухня; хата чорна, призначена для прислуги; будинок, що складався зі світлиці з кімнатою та чуланом; хороми з двох світлиць, в одній з яких була влаштована кімната; пекарня; льодник з амбаром; будинок гетьманші Скоропадської, що складався з двох світлиць, розділених сінями, та влаштованої в одній зі світлиць окремої кімнати.

А. Деркач, аналізуючи влаштування гетьманських садиб у Глухові, допускає кілька неточностей. Одна з них пов'язана з некоректним перекладом документів. У описі поліхромних кахляних печей у гетьманських покоях ви-

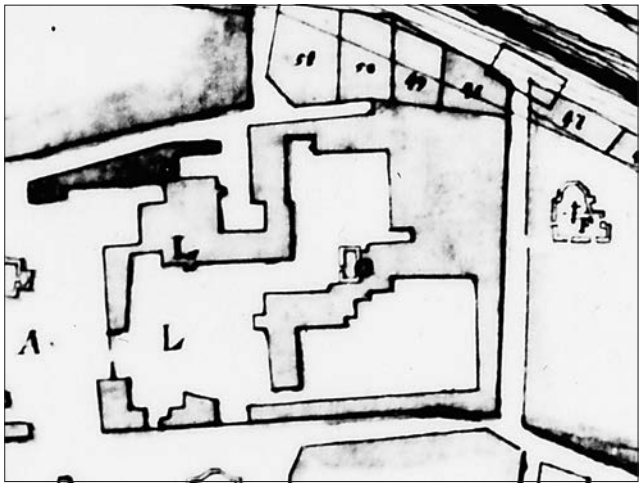

Рис. 3. Гетьманський двір Д. Апостола на плані Глухівської фортеці 1746 р.

слів «печь цветная» або «печь… с разными цветы» було перекладено як «піч полив'яна квітчаста…», що є суттєвою помилкою у відображенні архітектурних деталей. Подаючи на викопіюванні з плану Глухова 1724 р. начебто зображення двору І. Скоропадського, він називає місцем його розташування Красну Гірку, хоча наведений фрагмент плану насправді географічно розташовувався на мисі, який має назву Кондовщина [1, с. 50–59] (Рис. 1). Але наведений ним уривок з царської грамоти про те, що 21 травня 1718 р. Скоропадському було даровано м. Почеп Ніжинського полку з окільними угіддями, а у Глухові гетьманський двір та хутір на Красній Гірці, дає нам право стверджувати, що на мапі Глухова 1724 р. є тільки одна садиба на Красній Гірці, яка може бути визначена як хутір І. Скоропадського (Рис. 2).

З 1724 по 1727 рр. управління в Лівобережній Україні здійснювалося Генеральною військовою канцелярією, яка знаходилася у Глухові. Але воно було формальним, адже реальна влада зосереджувалася в руках чиновників Малоросійської колегії. Козацька старшина всі ці роки продовжувала відстоювати відновлення гетьманського правління, і у травні 1727 р. Петром ІІ був підписаний відповідний указ [3, с. 31–33]. Новим гетьманом став миргородський полковник Данило Апостол. Д.М. Бантиш-Каменський пов'язує цю подію ще й з падінням царського фаворита О. Меншикова, котрий після свого тріумфального піднесення за Петра І з «простолюдина» до вищих щаблів влади і навіть фактичного правителя Росії, після смерті монарха, новим імператором Петром ІІ був «низвергнут в прежнее ничтожество» [4, с. 168]. Гетьман Д. Апостол 1728 р. мав намір перенести свою резиденцію із Глухова в інше місце: «… понеже сей город з многих обстоятельств и оседлости своей не безтруден на резиденцию гетманскую, яко тож персонам великороссийским и старшине енералной, при боку гетманском обретающейся, также многолюдному всегда за разными делами собранию особливая в сем городе нужда деется за недовольством дров, сена и прочих потребных запасов, также многим далекий весьма проезд, да сверх того в прошлых часех кратная огненная пожега сей город опустошила». Верховна таємна рада на засіданні постановила: «О резиденции гетманской дабы из Глухова перевести в иной город, чтоб гетман, по возвращении своем из Москвы, изобрав место, представил именно, куда ту резиденцию перенесть, и где удобнее может быть, тогда его императорского величества о сем указ учинен будет». Але задум Апостола не був втілений у життя. Глухів залишався столичним містом до самого скасування Гетьманщини [5, с. 284]. На плані Глухівської фортеці 1746 р. під літерою L значиться «Гетманской дом и Войсковая канцелярия» (Рис. 3).

Важливим документом є опис гетьманської резиденції з докладним описом кожної будівлі, особливостей побудови (з яких будівельних матеріалів збудована, чим покрито дах тощо) та внутрішнім начинням – меблями, влаштуванням дверей, вікон, печей, навіть розташуванням туалетів. Опис було складено після смерті Данила Апостола: «В городе Глухове: двор гетманский, Близ церкви Николая Чудотворца. Вшед в тот двор в передние вороты от гауптвахты просто на крылцо, с крылца в сени, в сенях двое двер столярных на завесах железных в одних дверях передних замок нутренной, в тех же сенцах комен до грубкирпичной, вшед в сени в передние двери, по правой стороне, светлица с комнатою, в которой Войсковой Генеральной Канцелярии отправляют всякие дела, в ней столов липовых длинной один, круглой один же, лавок три, скамья одна, окон больших со окончины оправленых в олове и в дереве четыре с притворы на завесах, на крюках и завертки железные, дверей столярных на завесах и на крюках железных двое, в одних дверях передних замок нутреной, в комнате столов круглых малых три, в том числе на одном столе килим длиной простой, окон болших со окончины, оправленными в олове, три, в тех окнах затворни на завесах, на крюках с завертками железными, стул обитых красною кожею четыре, печь поливаная с разными цветы, в той светлице и в комнате мост вымощен кирпичем.

Против той светлицы те-ж сенцы светлица ж столовая , в ней стены обиты сукном блакитным, образ распятия Господня в рамах, по углам три образа, Евангелисты на полотне, стол длинной липовой один, скамьи липовые две, постав липовой болшой, в нем висподи три ящика, вверху один з замками нутреными, окон болших с окончины, оправленными в олово, шесть, к тем окнам затворни на завесах и на крюках и з замками нутреными двое, печь поливаная с разными цветы, мост вымощен кирпичем; кругом тех светлиц огородцы с разным деревом.

Из той светлицы в сенцы, в тех сенцах двое двери во обои стороны на крылцы, одно к воротам, что ходят к церкви Николая Чудотворца, другое на задворок, подле того крылца нужник крытой гонтом; в тех сенцах двери столярные на завесах и на крюках и защепки железные, окон болших четыре; в них окончины оправленные в оло-

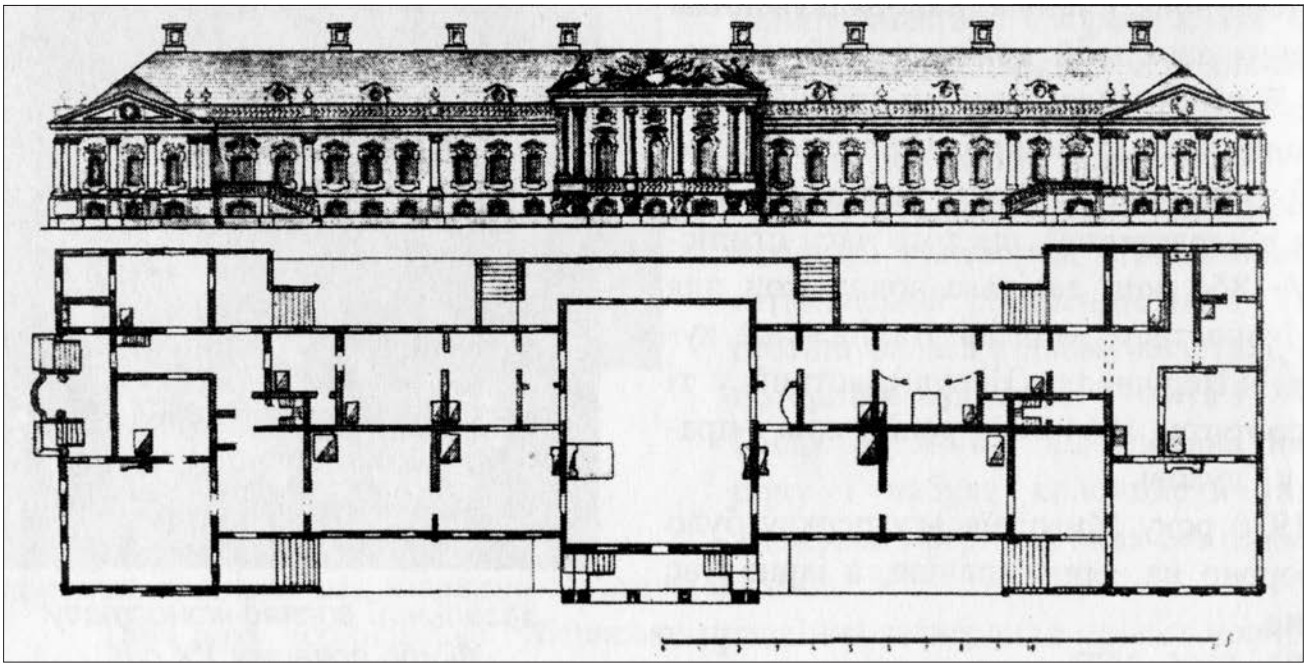

Рис. 4. Кресленик плану та фасаду палацу К. Розумовського у Глухові на Ярмарковій площі

во две, в дереве две-ж; в тех сенцах две липовые скамьи; из тех сенец в другие сенцы, в них дверей столяных на завесах двое; в одних замок нутреной; окон болших с окончины, оправленными в олово, два, в тех сенцах комен до груб кирпичной; ис тех сенец ход наверх; из тех же сенец в светлицу крестовую; в ней образ Спасителев на полотне, в рамах, стол дубовой столярной складной на ножках один, другой липовой, лавок две, окон болших со окончины, оправленными в олово, три; к ним затворы на петлях и на крюках железных, печь поливаная, с разными цветы, в той светлице дверей столярных на завесах и на крюках з защепками железными трое, одни вхожие из сенец, другия в комнату; в той комнате образ Богородичен на полотне в рамах, стол на ножках липовой складной, стуло обито красною кожею, окон с окончины, оправленными в олове, четыре, к ним затвор на завесах и на крюках железных, из той комнаты в светелку, в ней образ Богородичен на доске в рамах, окон со окончины, оправленными в олове, две, лавок сосновых три, печь зеленая, двери столярные на завесах и на крюках железных, из той светелки в малые сенички, в тех сеничках коменок кирпичной, в них окон со окончины, оправленными в олово, два; из тех сенечек выход до нужника и в ганки около светлиц, те светлицы и комната вымощены кирпичем, трети двери из крестовой светлицы в боковые сенцы, в тех сенцах кровать столярной работы липовая, окон со окончины, оправленными в дерево, четыре, дверей столярных на завесах и на крюках железных двое, подле тех светлиц боковая светелка, в ней лавок две, окон со окончины, оправленных в олово и в дерево, два, печь кафлевая, белая, оная светелка вымощена кирпичем, двери столярные на завесах и на крюках железных.

Ис тех боковых сенец ишед по ганкам направо в сенцы каменные, из тех сенец ход наверх, в тех сенцах двери на крюках и на завесах железных, из сенец в каменицу, в ней образ Успения Богородицы на доске круглой в киоте, стол длинной липовой, лавок две, окон со окончины оправленных в олово и в дерево, четыре, дверей столярной работы малеванных на завесах и на крюках железных двое, в одних нутреной замок; печь зеленая, оная каменица вымощена кирпичем, (под тою каменицею склеп каменной, в том склепу двери железные, окон с утворы и с решетки железными три) из той коменицы в сенцы холодные, в тех сенцах окон со окончины, оправленными в дереве, семь, в олове четыре, чулан дощатой, в нем двери сосновые на завесах и на крюках и с замком нутреным железные, окон со окончины в дереве трое ис тех сенец в сенцы рубленые, в них окно со окончиною оправленною в олове, одно.

Из тех сенец в светлицу, в ней образ Пресвятыя Богородицы, Иоанна Златоуста на жести в рамах, стол липовой круглой, окон со окончины, оправленных в олово, четыре, к ним затворов на завесах и на крюках железных четыре-ж, двери снисарской работы на крюках, и на завесах железных з замком нутреным, печь поливаная с разными цветы; при той светлице комната, в ней окон со окончины, оправленных в олово, пять, к ним затворы на завесах и на крюках железных, комен кирпичной, дверей двое снисарской работы на завесах и на крюках с замками нутреными, одни, что из светлицы в комнату ходят, другие, что из комнаты в сенички до нужника, в тех сеничках окон со окончины, оправленных в дерево, восемь, дверей простых двое; кругом тех хором ганки, забранные точеными балясами и досками, да позади-ж оных хором разных дерев сад огорожен узенькими досками встой.

Означенные светлицы и протчея крыто тертицами и набивато гвоздями железными, теми-ж ганками проход до баничных сеней, из тех сеней в баню, в той бани полок, окон со окончины две, печь белая, заслонка железная, кадок порожних две; оные баня и сенцы крыты дранью и побиваты гвоздьями деревянными.

От тех же передних ворот на правой стороне погреб рубленой дубовой, походной, в нем двери на завесах и на крюках и защепка железная, из того погреба копаной земляной ліох.

Подле того погреба две светлицы, промежду ими сени, вшед в сени на правой стороне светлица, в ней стол один, лавок две, окон со окончины, оправленными в дереве, девять, двери на крюках и на завесах железных, печь кафлевая белая, на левой стороне светлица с комнатою, в них окон со окончины четыре, дверей на завесах и на крюках железных двое, лавок две, кухня сосновая рубленая, в ней комен кирпичной о четырех столбах, подле той кухни болшая изба, с двумя печьми, стол один, окон со окончины в дереве шесть, лавок две, двери простые.

Изба черная, в ней лавок две, печь и двери простые, окон малых три, подле той избы другая черная-ж изба, в ней лавок две, окон болших с оболонки два, малых два-ж, двери, печь простыя, подле той избы сенцы, в них чуланчик забрат дранью, в тех сенцах двери простые.

Против тех изб колодезь, рубленой в земле дубовой, огорожен досками, в нем колес два, цебров, что воду таскают, с цепями железными два.

Подле означенных изб, по той же стороне две светлицы, между ими сенцы, вшед в сенцы, на правой стороне светлица с комнатою, в ней печь зеленая, в той светлице и в комнате двое дверей на крюках и на завесах железных, окон со окончины шесть, на помостье деревянном, в другой светлице лавок две, два чуланца дощатых, двери на завесах и на крюках железных, окон со окончинами четыре, печь зеленая, в сенях чуланец забратой досками.

От церкви Николая Чудотворца ворота болшие с колиткою непокрытые, близ тех ворот хоромное строение, вшед в сенцы, на левой стороне светлица с комнатою, в ней окон со окончины восемь, печь поливаная белая, подле печи коменок, в той светлице и в комнате двое дверей снисарские, вымощена кирпичем, на правой стороне светелка, в ней печь простая, лавок две, окон со окончины две, в сенцах чулан дощатой, комен кирпичной.

Конюшня рубленая с двумя болшими вороты, в ней по обе стороны стойл с ясли двадцать восемь, в ней же болшая дубовая скрыня для овса.

Подле той конюшни малая конюшня с одними дверми, в ней стойл восемь, оные конюшни вымощены тесом.

Подле малой конюшни коморка для клажи лошадиных уборов, под тою коморкою погреб рубленой, а выход выведен кирпичной.

Подле того погреба изба конюшенная с сенцами, в ней стол один, лавок две, печь простая с коменком, двери на крюках и на завесах железных, окон со окончины два.

Подле той избы ледницы одна болшая, другая малая, в них дверей простых двое.

От передних же ворот на левой стороне две светлицы, между ими сени на переднем крылце ганки, вшед в сени налево к воротам светлица, в ней образ Рождество Спасителево на полотне без рам, стол один, лавок четыре, окон со окончины в дереве и з затворы три, печь белая, двери на завесах и на крюках; напротив той светлицы другая светлица с комнатою, в ней образов Спасителев и Богородичен на полотне в рамах один, другой Богородичен на полотне без рам, стол длинной, лавок три, двери на крюках и на завесах з замком железные, окон со окончины в дереве з затворы на завесах железных три, скомя одна, стулцо малое одно, печь зеленая, в комнате двери на завесах и на крюках железных, лавок две, окон со окончины в дереве и з затворы на завесах двое, коровать простая, из той комнаты двери в сенички, в тех сенцах два окна, подле их кладовая рубленая, коморка з замком нутреным, подле тех сеничек нужник; позади тех хором пекарня с сенцы, в ней стол, лавок две, окон со окончины в дереве два, двери на крюках и на завесах железных, печь простая, о двух челах.

Побочь тех хором ледница, подле ледницы коморка малая, подле той коморки поветь, подле повети малая ледница накрытая дранью.

Ворота новые без затвору, подле тех ворот в левой руке светлица с комнатою, в ней образ Спасителев на полотне в рамах, столов длинной один, круглой один-же, лавок четыре, печь зеленая, окон со окончины и з затворами на завесах пять, в том числе одно без завесов, дверей на завесах и на крюках двое, против той светлицы другая светлица с комнатою, в них лавок семь, окон со окончины десять, дверей на завесах и на крюках двое, печь кафлевая белая, та светлица и комната вымощена досками, между ими сенцы, в тех сенцах до груб комен кирпичной, чрез комен проход до отхода.

Изба пекаренная с комнатою, в ней лавок пять, окон со окончины пять, печей, в избе о двух челах, в комнате об одном, дверей простых трое, к той избе сенцы, в них комен с кухнею кирпичной.

Промежду теми сенцы и онбаром болшим коморка, в ней двери простые, под тою коморкою погреб походной двойной, рубленой, дубовой, в том погребе дверей на завесах и на крюках и с цепи железными двое.

Подле той коморки в линею болшой тройной анбар о двух жильях, внизу трое дверей на завесах и на крюках железных, внизу и верху ганки, в нижних ганках на обоих сторонах по коморки дощатой, в них двое дверей на завесах и на крюках железных, оной анбар крыт дранью и побиват зелезными гвоздьями.

Подле того анбара для корет вновь крытой дранью сарай, за тем сараем ворота болшие с колидкою что ходят до церкви Святые Анастасеи.

Подле тех ворот анбар з болшими вороты.

Выше означенные строяния крыты дранью и побиваты гвоздьями деревянными». Також Д. Апостол ма свій двір на Красній Гірці: «За городом же на Красной Горке двор Гетманский, вшед на двор по левой стороне онбар двойной, рубленой, в нем два закрама, двое дверей, одни двери на завесах и на крюках и защепка железная, а другие простые, к тому онбару прирублен онбар, в нем закрам, двери на завесах и на крюках, высподи вымощен.

Подле того онбара пекарня, в ней две дежи хлебные, печь с двумя челами, в тех челах железных две дуги, лавок две, двери на завесах и на крюках железных, окон: болшое одно, малых три без окончин; в той пекарни дикой живой козел, а против пекарни светлица с комнатою, в ней стол сосновой, лавок две, печь кафленная белая, окон болших со окончины два, двери на завесах и на крюках железных, в комнате двери-ж на крюках и на завесах железных, окон с окончины одно, стуло малое деревянное, промежду пекарнею и светлицею сенцы, к ним с передних дверей крылцо, у сенец двери на крюках и на завесах железных; во одной светлице живет дворник Якуб Мазур з женою, служит из одежды, в год на кафтан сукна карунового, четыре штуки китайки, а харчевались из двора.

Позади тех хором задворок, на том задворку онбар рубленой, в нем двери простые, подле того онбара поветь, позади того онбара кузня, в ней кузнечной снатсти: мех один, наковален две, в том числе одна ломленная, молотков четыре, в том числе один ломаной, клещей болших трое, стружок один, точило з железным веретеном, станок, что лошадей подковывают.

Подле той кузни изба, в ней лавок две, печь кафлевая белая, окон болших со окончины ветхими два, двери на завесах и на крюках железных, подле той избы сенцы, в них двое дверей простых, во оной избе живет коваль Илья Кузмин сын Молчанов з женою и з детми.

Подле той избы ледник, на нем онбар рубленой, в том онбаре двери на крюках и на завесах и защепка железные, позади того ледника погреб походной.

На том же дворе светлица с комнатою, в ней стол один, лавок две, печь белая, окон болших со окончины ветхими шесть, дверей двое, в комнате без завес, а в светлице на завесах, в той же светлице порожней посуды: бочка одна, кадок болших две, в ней живет Новогребелской житель Артем Денисов з женою и з детми.

Против той светлицы другая светлица с комнатою, в ней лавок две, печь белая кафлевая, окон в светлице и в комнате четыре, в том числе два со окончины, дверей на завесах и на крюках железных трое, промежду ими сени, у тех сенец дверей двое на завесах и на крюках железных, с передних дверей крылцо.

Позади той светлицы сенцы, в них двое дверей простые, светлица с тремя комнаты, в них дверей простых четверо, окон со окончины пять, без окончин пять же, печь белая – стоят пусты.

Выше показанное строение крыто дранью и побивато деревянными гвоздьями – ныне все ветхо.

Позади тех хором сад вишневой.

На том же дворе вшед на двор по левой стороне сарай плетневой, ветхой, крыт соломою.

Винница рубленая, крыта дранью, з болшими вороты, в ней колодезь рубленой, подле той винницы изба новая, не покрыта, подле той избы онбар болшой с вороты болшими, крыт дранью – стоят пусты.

В том же дворе в досмотру дворника Якуба Мазура имеетьца:

Гусей русских пять, китайских двое, кур русских десятеро.

К тому двору огород для овощей, оной двор и огород огорожены скитом, плетнем, и окопаны окопом.

Подле Киевских, ишед из города, в левой стороне подле валу двор, в нем живет кузнец Федор Октонский з женою и з детми, в том дворе строения: изба, против ея светелка малая, подле светелки кузня, подле кузни онбар, на улицы станок, что лошадей куют, в той кузни всякое кузнечное начине оного кузнеца» [6, с. 4–17].

В описі згадано і гетьманський будинок на Білополівці, але без його докладного опису: «…а длинніе столы и скомьи липовые (а сколко-ж их, не знает), по приказу оной-же гетманши , перевезены в дом их, на Белополовку». Одне із сучасних передмість під назвою Нова Гребля, що знаходиться на південній околиці Глухова (зараз вул. Некрасова) також було власністю гетьмана. «…итого с войтом тритцать шесть дворов, близ той деревни сосновой неболшой борок». З жителів Нової Греблі ніякої податі не брали. Вони були зобов'язані відпрацьовувати у гетьманському домі та заготовляти для його опалення дрова.

Для нового гетьмана К. Розумовського у 1749 році за проектом московського архітектора А. Квасова у Глухові на Веригинському форштадті починається будівництво нової гетьманської резиденції. Воно було доручено італійським архітекторам Венероті та Бертоліаті. На думку К. Розумовського будинок, витриманий у дусі італійської архітектури, мав би стати одним з найкращих у Малоросії [7, с. 17]. Палац постав біля Ярмаркової площі, поряд з московсько-київською дорогою. Загалом на його будівництво пішло 8 років [8, с. 232]. Кресленик, за яким було збудовано палац, зберігся і був свого часу опублікований О. Лазаревським (Рис. 4).

Глухівський двір Кирила Розумовського був зменшеною копією двору Петербурзького, а палац у Глухові, зпроектований А. Квасовим, дуже походив на палац Розумовського у Перові під Москвою, який проектував та будував Б. Растреллі. Пізніше, за таким же проектом, імператриця Єлизавета Петрівна дала розпорядження будувати імператорський палац у Києві [9, с. 26].

На момент приїзду К. Розумовського до Глухова будівництво гетьманського палацу ще не було у повній мірі завершене, й гетьман з сім'єю зміг переїхати до нової резиденції тільки у жовтні 1751 р. [12, с. 365–369].

У Глухові Кирило Григорович подалі від царського

ока сам зажив по-царському. При ньому у якості тілохранителів знаходилась велика кінна команда під назвою «команда у надвірної корогви» (гетьманського прапора). Вона була одягнена в зелені гусарські мундири. При палаці існував цілий придворний штат: капелан, придворний капельмейстер, конюший, козаки-«бобровники», стрільці та пташники, які повинні були полювати на дичину та птахів до гетьманського столу, і т. д. На святкові дні та сімейні свята відбувалися виходи до Миколаївської і придворної гетьманської церков, молебні з гарматною стрільбою. У палаці постійно йшли бали й театральні вистави французької комедії. Перша комедія, поставлена у новому гетьманському палаці, мала назву «La foire de Hizim». Іншими словами, все придворне петербурзьке життя повторювалося у Глухові. За свідченням сучасників, Глухів, до того тихий та скромний, став походити на «маленький Петербург» [9, с. 26].

У квітні місяці 1757 року гетьман у своєму листі до графа М.І. Воронцова залишив коротку характеристику свого глухівського палацу: «…гнусное место глуховское на котором я построился уже было и немало и притом по сырости, низости и болотной земле почти уже деревянное строение, не в пору строенное и скоропоспешно худыми плотниками и из мелкого лесу, до того меня напоследок привели, что я единственно для здоровия, которое дом мой глуховский весьма повреждает, принужден нынешнего лета зачать каменный дом в Батурине» [10, с. 155, 213]. У 1758 році гетьман навіть переніс свою резиденцію до Батурина, хоча столицею Гетьманщини залишався Глухів [1, с. 130].

1756 року К.Г. Розумовським було створено «Экспедицию глуховского и батуринского строения», а 1757 р. на місце гетьманського архітектора був запрошений італієць А. Рінальді родом з Палермо, угода з яким так і не була укладена. На цю посаду зголосився А. Квасов, який до цього з 1748 р. вже працював на запрошення гетьмана. У 1763 р. з ним був підписаний контракт на 8 років на побудову адміністративних та гетьманських будинків [11, с. 674].

Часта відсутність гетьмана у Глухові призвела до поступового занепаду його глухівської резиденції. З опису палацу, датованого 26 лютого 1760 р., видно, що він вже частково прийшов у запустіння, і навіть назва документа «Реестр что остается в дворе Глуховском 1760 году февраля 26 дня» говорить сама за себе. У описі перераховується майно, яке ще залишилось на той момент, подається інформація про влаштування інтер'єрів палацу: «Столовая изба блакитными шпалерами выбита в ней стулцов кожаных 6. Красных с позолоченными верхами – 4, красных же с … блакитными верхами – 6, окомон целых – 9, при оных оконных ставнев – 6. В сенцах лихтарные красные. Рубановская шпалерами пестрыми …. Выбита. В оной штука одна, столик кругленький один, стулцов деревянных белых – 8. Ослон давний один, кроватей во всех покоях – 5. Да в старой хате 3 шафки и два столики дубовых четвероугольных в имбаре что близ … кухня железная. Больших бочок узких – 3, менших узких же – 3» [13, арк. 2].

Серед документів Глухівського Петропавлівського монастиря зберігався лист військового товариша Герасимова про доставку монастирського лісу для ремонту однієї із зал гетьманського палацу, датований 1763 роком [14, с. 32].

Крім історичних описів від гетьманських будинків у Глухові не залишилося жодного сліду. Причиною тому стали пожежі, які протягом XVIII ст. кілька разів знищували майже все місто. Уціліла цегла була розібрана і перевикористана у новому будівництві наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Але під землею збереглися залишки споруд, дослідження яких має надати відповіді на питання щодо конструктивних особливостей і облаштування резиденцій перших осіб тогочасної України.

ПОСИЛАННЯ

1. Деркач А.Л. Глухів – гетьманська столиця. – К., 2000. – 176 с.
2. Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1898. Вып. IV. – 136 с.
3. Белашов В.И. Глухов – забытая столица гетманской Украины. – К., 1992. – 132 с.
4. Бантыш-Каменский Д. История Малой России (часть третья) – М., 1830 – 368 с.
5. Городские поселения в Российской империи. – СПб., 1865. – Т. 5. – Ч. 2 – 615 с.
6. Судиенко М. Материалы для отечественной истории. – К., 1853. – Т. 1. – Отд. 3. – 318 с.
7. Скитский Б.В. Гетманщина накануне падения (Очерки быта). – Владикавказ, 1928. – 59 с.
8. Коваленко Ю.О. Глухівська пожежа 1784 року у документах // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Вип. 4. – Київ – Глухів, 2011. – С. 232–235.
9. Горностаев Ф.Ф. Дворцы и церкви Юга. – М., 1914. – Вып. 8. – 95 с.
10. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. – СПб., 1880. – Т. 1. – 614 с.
11. Таранушенко С. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України – Харків, 2014. – 864 с.
12. Осмнадцатый век. Исторический сборник издаваемый П. Бартеневым. Кн. 2. – М., 1869. – 711 с.
13. ЦДІАК, ф. 51, оп. 1, спр. 2148а. – 2 арк.
14. Под ред. Довнар-Запольского М.В. Древности. Труды археографической комиссии Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества – М., 1899. – Т. 1. – Вип. 3. – 782 с.

Коваленко Ю.А. Гетманские дома Глухова

В статье собраны документы с описанием гетманских усадеб Ивана Скоропадского, Данила Апостола и Кирилла Разумовского, а также отдельных домов, принадлежавших гетманам в г. Глухове на протяжении XVIII в.

Ключевые слова: *полихромные изразцовые печи, гетман, форштадт, резиденция.*

Kovalenko Yu.O. Hetman houses in Hlukhiv

The article contains documents describing the hetman manor houses of Ivan Skoropadskyi, Danylo Apostol and Kyrylo Rozumovskyi, as well as individual houses belonging to hetmans in the town Hlukhiv during the 18th century.

Key words: *polychrome tile stoves, hetman, forstadt, residence.*

10.04.2017 р.

УДК 94(477):2-523.6 «1786»

Ю.О. Карманов

СТАН НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ НАПЕРЕДОДНІ СЕКУЛЯРИЗАЦІЇ ЗЕМЕЛЬ 1786 Р.

Стаття присвячена огляду та аналізу друкованих та архівних джерел, які розкривають особливості господарської діяльності одного з найбільших монастирів Лівобережної України напередодні секулярної реформи 1786 р. Розглянуті особливості імперської політики щодо монастирів та ченців Малоросії.

Ключові слова: *секуляризація в Україні, господарське життя монастиря, Новгород-Сіверське намісництво, Новгород-Сіверська єпархія.*

Тема секуляризації церковної власності у XVIII ст. на перший погляд була логічним продовженням попередніх зазіхань світської влади на церковне майно, але характер загального підходу змінився настільки, що ми повинні визначити імперську політику (від правління Петра I до Катерини II) як руїну колишніх традиційних відношень між державою і церквою, успадкованою від Візантії. Це зауваження важливе, адже ідеологічною основою розвитку Московського царства і далі Російської імперії стала ідея успадкування Візантії. Руська церква також цілком сприйняла від Константинопольської Патріархії традиції і правила Східної Церкви. Разом із традиціями у спадок перейшли і деякі церковні та суспільні проблеми. Зокрема, проблема монастирської власності виникла не в Московії XVII ст. чи в Малоросії XVIII ст., а ще у Візантії, і секуляризацію першими проводили візантійські імператори-іконоборці. Але Візантійська імперія в VI ст. перейнялася чернечим духом і перебувала такою (з певними застереженнями) до кінця свого існування. І саме від такої державної схеми, яку ще знаємо з Юстініанових новел під назвою державно-церковної «симфонії», відмовився Петро I і його наступники на російському престолі, коли було ліквідовано патріаршество і засновано синодальну систему управління вітчизняною Церквою за протестантським зразком. Внаслідок тієї реформи Церква втрачала своє традиційне високе положення і ставала звичайною державною установою. Такі перетворення фактично являються прихованим гонінням на церкву, яке в історичній науці прийнято називати політикою секуляризації. Термін «секуляризація» хоча й часто застосовується науковцями, однак має певну невизначеність. Жодна держава не залишається байдужою до впливу релігії на суспільство і впроваджує певну політику розвитку або пригнічення релігійних установ. Протилежний вектор політики – це сакралізація. Сакралізація (від лат. Sacer – священний) відображає розширення соціального простору і впливу релігії на суспільство, надання певним об'єктам статусу священних.

У XVIII ст. імперські перетворення зруйнували традиційну ієрархічну структуру Церкви, взявши на себе функції контролю і головного важелю управління, що іменувалося як «турбота про її потреби». З тих пір втручання в церковні діла стало правовою нормою імперської політики, розповсюдилось на політику Радянського Союзу і, в тій чи іншій мірі, всіх пострадянських країн.

XVIII ст. для історії України відзначилось як час входження в загальну законодавчу сферу Російської імперії. Майже сто років Малоросія, вже перебуваючи у складі імперії, мала суттєві особливості в церковному, культурному, адміністративному і законодавчому плані. Якщо у великоросійських монастирях землі за реформою відібрали у 1764 р., то малоросійські ще понад двадцять років користувалися стародавнім правом власного господарювання. Особливе становище Малоросії у XVIII ст., її прикордонне положення по відношенню до двох ворожих Росії світів – турецького мусульманського і польського католицького – забезпечило пом'якшений варіант цього жорсткого переходу, що знайшло своє відображення як в самих загальноімперських законах, так і в практиці їх застосування в малороських монастирях.

Новгород-Сіверський Спаський монастир займав помітне місце серед найбагатших церковних господарств Лівобережної України. На його прикладі можемо простежити загальні процеси і особливості господарської структури, взаємовідношення монастирської адміністрації з церковною владою та державними установами напередодні реформи.

Для правильної оцінки значення і наслідків секуляризації церковного майна у 1786 р. для Новгород-Сіверського монастиря необхідно, перш за все, розглянути його економічний стан напередодні цієї реформи. Основна увага буде приділена земельному господарству: складу володінь, землеробній галузі, промислам, монастирським селянам. Ми зупинимось на братії, розглянемо бюджет монастиря за останні роки перед реформою. Це дозволить оцінити як загальне господарське положення монастиря, так і економічне значення його земельних володінь.

Стисло оглянемо дослідження XIX – початку XX ст. Серед них можна відзначити публікацію В. Мілютіна «О недвижимых имуществах духовенства в России», де він вперше докладно дослідив історію земельної власності Церкви від часів Івана III до Катерини II, прослідкував етапи поступового посилення державного контролю над церковним господарством. Період від Петра I до Катерини II він виділив у певний етап, коли держава прямо намагалася відібрати населені землі з власності духовенства [5, с. 414]. Історико-юридичне дослідження монастирського приказу Петра I, проведене професором церковного права протоієреєм Михайлом Горчаковим (видано у 1868 р.) [2], розкриває намагання переведення церковних земель у власність держави. У 1875 р. побачила світ робота П.В. Знаменського, присвячена періоду Катерини II [3], де третій розділ дослідження торкається теми церковних володінь і проведення секуляризації [3, с. 122–143]. Автор виділяє кілька факторів, які прискорили секуляризацію 1764 р. Одним з них Знаменський назвав вплив європейських країн, де «государи и министры-

реформаторы, направлявшие свою деятельность по требованиям нового просвещения, прежде всего начинали эту деятельность с секуляризации церковных имуществ в пользу государства. С точки зрения современной политики этим выигрывалась двойная выгода: во-первых, государственная казна получала богатый источник для своего обогащения, дававший правительству полную возможность производить, затем безостановочно и другие реформы в новом вкусе, во-вторых – колебалось клерикальное могущество, которое везде было важнейшей помехой и к усилению государственной власти, и к распространению просвещения» [3, 130–131]. Другим важливим фактором, який стимулював секуляризацію, автор вважав бунтарські хвилювання монастирських селян. Про повстання селян проти монастирських адміністрацій у середині XVIII ст. писали також інші дореволюційні дослідники. Так, у 1876 р. вийшла в світ робота Д.І. Ростиславова «Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей» [6], який досить критично розглядає фінансовий та моральний стан монастирів до 1764 р. і питання відбрання монастирських маєтків в казну при Катерині II. Автор відстоює категоричну позицію в частині церковного землеволодіння, вважаючи, що володіння маєтками шкідливе для церкви. На його думку, монастирі були поганими управителями, про що свідчать часті хвилювання монастирських селян. Коли ці хвилювання стали небезпечними для держави, Катерина II вдалася до радикальних засобів – провела секулярну реформу, завершивши 300-літній процес: «Екатерина II: – я сделала только то, о чем давно уже думали мои предшественники, сделала потому, что далее нельзя уже было откладывать: монастырские крестьяне волновались, не давали подписок в том, что будут послушны монастырским властям» [6, с. 60]. В цілому позитивно оцінюючи проведення реформи, Ростиславов вважав, однак, що держава неправильно розпорядилася відібраним церковним майном: необхідно було зробити так, щоб доходи з селян та поземельної власності під наглядом державних органів йшли на потреби Церкви (на матеріальне забезпечення духовенства, підтримання старих і будівництво нових церков, допомогу бідним та нужденним) [6, с. 67–68]. Спеціальні дослідження XIX ст., які б описували окремі монастирські господарства напередодні секуляризації, нам невідомі, адже роботи в цьому напрямку ускладнювались з причин, що архіви з цього періоду в основному знаходились у самих монастирях і не були легкодоступними. Тому особливе значення мають історичні публікації, які виходили в друкованих єпархіальних часописах XIX ст. Важливі історичні матеріали з досліджуваної теми знаходяться в «Описании Новгород-Северского Спасо-Преображенского мужского монастиря», опублікованому у 1861 р. на сторінках неофіційної частини «Черниговских епархиальных известий». «Описание» складалось з матеріалів, наданих його колишнім настоятелем Венедиктом Курковським, опубліковано під редакцією преосвященного Філарета Гумілевського [1]. Представлена історія монастиря будувалася насамперед на матеріалах монастирського архіву та небагатьох друкованих джерелах. Незважаючи на певні недоліки, зазначена праця є першим науковим дослідженням історії монастиря. Вона забезпечена посиланнями на документи та друковані джерела, використані автором. Крім опису подій та персоналій багатьох настоятелів монастиря, преподобний Венедикт знайомить читача з деякими документами монастирського архіву, важливими для розкриття нашої теми. Треба відзначити великий культурний внесок у справу збереження і дослідження церковної старовини чернігівського архієпископа Філарета Гумілевського. Після раптової смерті Філарета, яка сталася 9 серпня 1866 р., через сім років його історико-краєзнавчі нариси, що були розкидані по сторінках «Черниговских епархиальных известий», були зібрані під назвою «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» (Кн. 1–7, Чернигов, 1873–1874) [4]. Це видання впорядковане тогочасним чернігівським єпископом Нафанаїлом. Незважаючи на окремі недоліки збірки, вона містить в собі історичні описи монастирів Чернігівщини, в тому числі і Новгород-Сіверського, а також прилеглих до Новгорода-Сіверського повітів, в яких знаходилась основна частина монастирських володінь.

Важливе місце серед джерел займають документи з фонду Новгород-Сіверської духовної консисторії Державного архіву Чернігівської області [9], справи якого охоплюють все XVIII ст.: кадрові питання, суперечки стосовно власності в монастирських маєтках, адміністративні розпорядження. В Центральному державному історичному архіві Києва є невеликий фонд Новгород-Сіверського монастиря [10], всього шість справ, п'ять з яких стосуються нашої теми. Особливе значення має недіючий опис «Новгород-Северский кафедральный монастырь – инвентарная опись» [11]. Тут зберігається перелік універсалів різних гетьманів, виписки суду та купчі документи Новгород-Сіверського монастиря за період з 1650 по 1761 роки. За всіма ознаками, це опис колишнього власного монастирського архіву, адже крім універсалів тут перелічені документи, які відображають суто внутрішнє господарське життя обителі: розпорядження з приводу тих чи інших маєтностей, дарчі, купчі, розбір суперечок в підпорядкованих селах. Біля кожної з 126 назв документів є невелике пояснення про його сутність, що значно розширює інформативність зазначеного Опису. Інші чотири справи фонду відносяться до кінця 1760-х – початку 1770-х років, і також стосуються господарської діяльності монастиря та непорозумінь навколо власності померлого архімандрита.

В Російському державному історичному архіві Санкт-Петербурга у фонді «Канцелярії Святішого синоду» віднайдено вісім досить інформативних справ другої половини XVIII ст. Тут знаходяться матеріали про

господарські суперечки 1750 р. [12] та 1780 р. [16], подання про смерть і власність архімандритів Феоктіста 1768 р. [13] та Йосифа Томашевича 1776 р. [14], дуже докладний аналіз про стан монастиря у 1777 р. на 180 аркушах [15], дві справи кінця XVIII ст.

Політична система Російської імперії XVIII ст. активно реформувалась, церковне земельне господарство потребувало впорядкування і змін у відповідності з часом, але погляди на вирішення цього питання не були однозначно на боці секуляризації, адже світська реформа церковного майна порушувала віковічні правові норми. Більшість ієрархів Руської церкви були проти цих реформ, але реально оцінюючи можливі наслідки протесту проти дій держави, вони обмежувались мовчазним невдоволенням, крім одного, в крайньому разі відомого нам, голосного обурення з боку митрополита Ростовського Арсенія Мациєвича (1697–1772 рр.), який, до речі, з 1716 р. перебував у Новгород-Сіверському Спаському монастирі, тут пострижений у чернецтво, проходив кліросний послух, говорив проповіді і викладав латинь у місцевій школі. Нині православні почитають його як священномученика, адже саме за той протест проти секуляризації він скінчив життя у в'язниці.

З Чернігівських владик XVIII ст. церковні права відстоював імпульсивний архієпископ Іродіон Жураховський (очолював єпархію у 1722–1733 рр.). Причиною його обурення були світські побори з монастирських володінь. Побори стали предметом суперечок та непорозумінь. Так, у 1729 р. архієпископ офіційно звертається до гетьмана: «За некоторых епархии нашей местец донеслося нам ведати, что паны властители мирские иных с духовенства на неяких ведомостях подписоватись усиловуют, а которые не хотят без нашого архиерейского указу, тако вы мчинятс ябезчестия, укорение и против чести разноименуемые досады; инде в духовные касаются дела и понуждают дачею небывалых сборов, якие вновь бывшею малороссийскою коллегиею были наложены на монастыри и церкви, а после, по пунктам гетмана Богдана Хмельницкого в 1727 г. всемилостевейшим Его Императорским Вел. Указом и высоцеповажным рейментарским ясне вельможного добродея его милости пана гетмана универсалом отставлены. Сего ради… на писания наши… до ясневельможнаго милостивую получим резолюцию…: первое – аби с духовенства не в жадних делех мирскими властями предъявляемых, не отписавшись до нас и не получив указу, нихтосъ духовенства не подписовалися; второе – входить им, властям мирским, в дела духовные не допущать, а буде якое насилие чинитися начнется, о том подлинно и обстоятельно давать нам ведать, почему мы писати меемъ до ясневельможнаго; третье – духовенства в суды мирские не попущать, ибо до кого что касатися меет, то будет о том писано до нас от ясневельможного. Писались мо, аби имъ до монастырей и церквей жаднаго не имети дела. О чем превелебностям вашим ведать и чинить исполнение приказуем» [4, с. 82–83]. Наказний тон листа добре передає настрій та характер архієрея, але це не допомогло вирішенню проблеми, бо вже в серпні з Глухова надходить відповідь: «Поневажъ, его ясневельможность во ответном своем писании изволил объявить, что без указу его величества уволнить нас от сборов невозможно: того ради до получения монаршей милости в якой несумненно надежни ес мы, предлагаем, абисте надлежащое до скарбу его величества, без всякого отречения, отпущали за видовцамъ» [4, с. 82]. І ще лист від 20 грудня 1727 р., де владика скаржиться гетьману: «… Ни в яких епархиях обыд церквам святым и монастырям не дется, яко в епархии моей, же мырскыи в духовные дела втручаются и церковныи и монастырскии добра присвояются и с ихъ богатятся, а церквы в крайнем оскудении остаются…» [4, с. 84.]. Взаємні обвинувачення породили ціле слідство, але справи не вирішили. Філарет Гумілевський так характеризує діяльність Іродіона: «…Ревностно заботился как о благоустроении своей кафедры, так и о целости всех вообще церковных имений. Несмотря на то, что полковыя начальства и сам гетман Апостол вмешивались в неподлежащие им дела и умножали беспорядки по делам духовным… Читая переписку преосвященнаго Иродиона с светскими начальствами, нередко приходишь к мысли: – жаль, что преосвященный упускает из виду … заповедь апостола: побеждай благим злое. Видно, что он был человек с резким и неуступчивым характером, хотя любил церковь ревностно и безкорыстно» [4, с. 85]. Феофан Прокопович, зважаючи на численні скарги малоросійського начальства, пише Іродіону: «…Овцы с пастырем своим – судом тягатися требуют, дабы моим ходатайством лучшую к себе получити святыни вашей благосклонность; докучают о том новгородские и стародубские господа, товариство…», і далі повчає більше турбуватись про збереження церковного миру та душевної рівноваги, ніж матеріальними (зовнішніми) благами: «Должны мы охранять добра церковные, да внутренние паче, нежели внешние. Должны и внешния заступать, да с кротостью и терпением и правды искать на обидящих не токмо правильным, но и любезным способом, дабы и праведное наше не было в соблазн немощным… Советую ибо святыне вашей, понеже крайней скудости опасаться вам не для чего, о спорных землях на благосовестных свидетелей и на правильных судей и властей полагатися, всякую же печаль возлагать на Господа, безмятежием духа искать отрады и пещися паче, како бы миром, тишиною и взаимным люблением с паствою своею остаток живота проводить, нежели распрями смущать сердце и умалять здравие…» [4, с. 88]. Але «люблєнія» з полковою старшиною так і не склалося, і через кілька років Іродіон Жураховський пішов «на покой» у Межигірський монастир. Наступні чернігівські владики були більш стриманими в суперечках з владою, на наш погляд, з причин посилення репресивної

політики імперії по відношенню до «сміливих» архієреїв. Влучну характеристику кінця 30-х – 40-х років XVIII ст. зустрічаємо в біографії Чернігівського єпископа Нікодіма Сребніцького: «…государственная власть, по учреждении кабинета министров, перешла в руки немцев, и воздвигнуто было ими систематическое гонение на русское православное духовенство…» [8, с. 612].

Залежність синоду від монаршої волі робила цю установу більше інструментом світських перетворень та покарань, ніж захисником і справедливим суддею в суперечливих ситуаціях. Така атмосфера відчувалась на місцях і стала причиною зазіхань на власність церкви як з боку малоросійської полкової старшини, так і часто з їхньої подачі, з боку селян. Майже все XVIII ст. відзначене селянськими хвилюваннями в монастирських землях. Низку скарг на порушення права власності і на селянські хвилювання можемо почати з листа Новгород-Сіверського архімандрита Генадія Стефановича 16 вересня 1714 р. до гетьмана: «Премного стужаю и огорчаюся в доношении обид монастырских… Но свидетель Бог – не волею сия творю: послушание святое повелевает». Так писав він, скаржачись, що жителі с. Кірєєвки забрали у монастиря млин [1, с. 161]. Через кілька років архімандрит Іосіф Гугуревич у вересні 1723 р. писав до гетьмана про дєгтяровцев, що від них страждають не тільки права обителі на власність, але й братія монастирська: «…им (братії) уготована от неукротимых бунтовников смерть, – послушников в селах забивают, тако и посполитых людей, отбиваючи от послушества, смертию грозят. Приходит бо до того, яко все остановити и монастырь заключивши в свит за очи (от) бунтовников уходити». Автор монастирської історії пояснює, що «многие из дегтяровцев записались в козаки и подняли волнение даже в других местах. В Вовне едва не убили монастырского эконома. Архимандрит вынужден был именем московского правительства – покровителя монастыря, просить правителей Украины усмирить бунтовщиков военною силою (тут посилання на невідомий нам лист до гетьмана від 8 січня 1724 р.)» [1, с. 161]. Між тим необхідно було домовитись з військовим начальством, щоб не обтяжували поселян монастирських несправедливими вимогами з приводу відправлення козаків на службу в Царицин. «Более 200 человек, – писав архімандрит до гетьмана, – отошло от монастыря, вписавшись в число казаков, а кроме того довольно разошлось по чужим селам. Значительным облегчением будет, если тех новых казаков, которые неспособны к военной службе и не употребляются на службу подданическую, распоряжением вашим отправите на царскую службу под Царицын (лист від 19 липня 1724 р.)» [1, с. 161]. Це прохання, скоріше за все, пов'язане з бажанням монастирської адміністрації відправити бунтівних козаків за межі монастирських володінь.

Наступний архімандрит Ніл Березовський у 1728 р. зібрав в одну книгу всі монастирські документи на володіння. Венедикт Курковський відзначив, що «при таких пособиях, в одном письме 1728 г. доказывает он памятниками права обители на показанщину, ярморочный сбор и перевоз сосницкий, в другом пишет: «От древних лет, паче же от самаго начатия обители Спасской Новгородсеверскаго, мылостию великих князей российских бортная отчина и озера во многих уездах определено монатыреви». И тем уличает в несправедливости жителей Мельни, отказавшихся от медовой дачи (письмо от 19 октяб. 1728 г.)» [1, с. 162]. Показанщина – податок від куріння горілки (від казана), медова дача – натуральний або грошовий податок за використання монастирських бортних «ухожаїв», ярмарковий збір – плата з торгових лавок щорічних ярмарок під монастирською горою – ось кілька вказаних вище джерел надходження коштів до монастирської економії. В систематизації актів на право власності була потреба, але «своеволие не хотело знать ни универсалов гетманских, ни грамот царских. В 1730 г. Ямпольский сотник Михаил Оболонский взбунтовал монастырских подданных: он вписал сотню их в казаки, свободно разъезжая для того по селам их. Архимандрит послал эконома и писаря узнать, по чьему распоряжению делает это сотник?..», але справа набрала трагічного обороту. Монастирських посланців новообрані козаки ловили як ворогів, одному розбили голову і побили намісника о. Германа, розбили «каляску» (лист до гетьмана від 22 липня 1730 р.) За цим слідував універсал гетьмана, який повертав монастирських селян, самовільно записаних в козаки (Курковський посилається на Універсал від 9 червня 1730 г. і матеріали Судієнка №№ 1, 3, 88, 89.). Але насильства продовжувались, про що свідчить посилання Курковського на лист від 2 грудня 1731 р. «о завидовцах, сделавших набег на монастырскую сосницкую мельницу» [1, с. 183]. Зазнав біди від непорозумінь у монастирських володіннях і наступний настоятель – архімандрит Фадей Кукуйлович «по милости неосторожного монастырского управителя, захватившего собственность своевольных крестьян сильного графа Головкина… Управляющий графа Немчинов потребовал, чтобы за убытки крестьян монастырь заплатил 1600 рублей. Твердый в правде архимандрит отказался платить. Суд приговорил отдать монастырские села – Пироговку, Жихов и Вовну в распоряжение экономии графской (посилання Курковського на «Книгу крепостей монастырских» с. 164). Боявшийся более всего сильных земли, Феофан Прокопович распорядился так, что архимандрита сперва содержали под караулом, потом как государственного преступника отправили в Петербург. Но Головкин смягчился письмом преосвященного Иродиона и смирением архимандрита. Имения возвращены графом монастырю…» [1, с. 163]. Тут ми бачимо знакову ситуацію відчуження монастирських земель, які за церковним правом не підлягають відчуженню, але світський суд 1737 р., можна сказати, провів часткову секуляризацію,

передавши сакральне володіння у світську власність.

Монастир турбувався про заселення своїх земель. Ще в часи Лазаря Барановича тут утворювались слободи, жителі яких звільнялись на певний період від звичайної данини, але згодом установлювався податок за землекористування. Козацтво також сплачувало монастирю за землею та угіддя, у крайньому разі на початку XVIII ст. так і було. На підтвердження посилаємось на випадок, коли в гетьманство Івана Скоропадського козаки мезинські оселились на монастирських землях і користувалися озерами, які також належали обителі. Обжились там і перестали сплачувати «подать, которую обязывались вносить монастырю при занятии сих земель и угодий», але гетьманським універсалом від 2 січня 1712 р. були зобов'язані сплатити повинність або повернути землі [1, с. 90]. У 1741 р. був випадок купівлі монастирських земель у монастирських підлеглих селян козаками Мельні і Ксензовки, але рішенням суду землі повернули з поверненням заплачених грошей [1, с. 91].

Середина XVIII ст. відзначилась в історії монастиря новими судовими справами і селянськими хвилюваннями. В «Описании монастиря» існують численні короткі повідомлення про «нестроения», «недовольства» та скарги з приводу монастирських володінь.

Коротко зупинимось на самих володіннях монастиря, кількість і розташування яких можна прослідкувати з XVI ст. [7]. Найбільших обсягів земельна власність архімандрії досягла під час перебування в Новгороді-Сіверському архієрейської кафедри Лазаря Барановича, але після його переїзду до Чернігова володіння поділили. Універсалом гетьмана Самойловича від 21 серпня 1673 р. було затверджено розподіл, і володіння монастиря зменшились наполовину, але шляхом купівлі та духовних заповітів протягом кількох десятиліть значно зросли. Старовинні межові грамоти оберігали право на основну частину монастирських володінь, а до них поступово додались ще деякі: «1. Мельницы, кроме Киреевской, Ласковской и Кролевецкой, одна на р. Свирж под Пигаровкою, другая на Свирже в Рудне и в Пигаровке, третья на Бичесе, мельница на р. Малотечи Лавриновская, мельница на Малотечи Иванцова,… на Ласке Сухомлинова, на Ласке Куриловская, на низу Ласки Каменская, в Студенце, млинок под с. Мельнею, млинок под Ксензовкою на потоке. 2. Дворы: в Новгород-Северском, в Батурине Мовчанской, в Мельне в Киреевке два, в Соснице и в Куриловке. 3. Хутора: Мажугинский за Десною, Шереметьевский, купленный за 600 р., Денбровский, Котляревича в с. Пигаровке, Ильяшевича и Пигаровский. 4. Перевозы: Спасский и Новгород-Северский. 5. Сенокосы в грунтах Горбовских, в с. Спасском и в других местах. 6. Пахотные поля, приобретенные от Михаила Кривенка и от монахини Галущихи на помин души ея… Из описи имений монастыря, составленной в 1786 г. для малороссийской казенной палаты…. принадлежали сему… следующие села и деревни: Олтарь, Рудня, Пигаровка, Жихов, Лоска, Мезин, Спасское, Дегтяровка, Горки, Горбов, Игнатовка, Собичь, Глазов, Мельня, Ксензовка и несколько деревень. В них было поселян 2920 мужского пола, пахати на 1390 четвертей посева, сенокосов на 30 тысяч копен, садов 50, огородов до 550, озер 68, мельниц 12, винокурней 5, кирпичный завод, бумажный завод, пасеки» [1, с. 92].

У 1761 р. в монастирі була сильна пожежа. Згоріла соборна церква, а з нею постраждали і інші будівлі. Довгий час в соборі не проводилася служба, і це стало причиною синодальної справи, яка добре розкриває бюджет монастиря напередодні реформи [15]. У 1777 р. архімандрит Феоктист Пальмовский докладним листом роз'яснює історію ремонтних робіт, пропонує зробити експертизу аварійній церкві: «…если невозможно будет реставровать старую, то для устроения новой место осмотрится, так же планы и фасады назначатся, и смета всему учинится… [15, 10]». На це синод зобов'язав чернігівського владику Феофіла розглянути доходи того монастиря, щоби архімандрит з братією «содержаны были по силе духовнаго регламента, а оставшаяся за нужнейшими расходами сумма обращаема была во первых на благолепие святых церквей, и других самонужнейших монастырских строений…» [15, с. 13]. Але архімандрит Євстафій не поспішав, відповідаючи, що для написання точного бюджету потрібен час. Єпископ Феофіл писав в рапорті: «…с прибытия его в монастырь еще и год не кончился, а вступили некоторые вещи, покупкою из прежних лет доходов, а иные вещи еще не вышли в продажу и потому верно знать невозможно, что из того будет прибыли монастырю, да и расходы были таковы, которых в будущее время не будет, или будет, но весьма не скоро, а другие по экономическим обстоятельствам случится могут таковые, которых ныне и предвидеть невозможно, а впредь, по прошествии особливо трех лет, когда употребленный ныне в экономию капитал обращение свое возымеет, таковы ведомости сочинены и имеют быть присланы…» [15, с. 19]. До рапорту додавався лист від 16 лютого 1778 р. настоятеля і братії монастиря, які зобов'язувалися на майбутнє будівництво собору відкладати по дві тисячі рублів «из доходов, которые верно ежегодно получаются, а именно: с отдаточных на откуп хутарей, и за дозволение виннаго курения, да с перевозов и валюшень, а если из сих доходов чего-либо недоставать будет, то доложить из винокурень или з вапенного завода и съ получаемых прибылей… если жъ при подрядах мастеровых людей из запасов что съестных или питейных потребуется, так же и вапна к строению, то все оное давать от монастыря, не зачитая в ту двутысячную сумму…» [15, с. 20]. Лист підписали настоятель архімандрит Євстафій, архімандрит Кіприан (перебував тут на покої), намісник ієромонах Досіфей, намісник ієромонах Антоній, казначей ієромонах Єпіфаній, економ ієромонах Сосіпатр, еклісіарх і уставщик соборний ієромонах Міхей, ієромонах Інокентій, ієромонах Іаков, духовнік ієромонах Мардарій, ієромонах Крісп, ієродиякон Паісій, ієродиякон Іосіф, ієродиякон Сілуан.

У справі знаходиться «Ведомость с приходной казначейской книги монастыря Новгородского» за 1777 р. Перша стаття – це залишок грошей від 1776 р. – 4420 р. 61 коп. Далі йде перелік надходженнь: «за проданную известь – 2813 р 65 к., за проданную пеньку 743 р. 25 к., за проданную горелку 5671 р. 24 к., за вишинкованный мед и пиво – 30 р 95.2/4 к., собираемых по давнему обыкновению с подданных монастырских, якото пчельных, очковых, от сенных, прочих денег – 493 р. 34 к., ярмарковых з лавок 43 р. 38 к., паромных и перевозов – 407 р. 46 к., валюшенных – 215 р. 48 к., за фрукты заливные – 23 р. 86 к., за проданную рыбу и каменье – 4 р. 48 к., оставшихся кварталнихъ – 81 р. 94 к., осталних от разных покупок 30 р. 59 к., за спашъ сена – 5 р., за проданный пепел гречаный – 6 р. 60 к., за откупные двори для винокурения: руднянский – 420 р., пигаровский – 30 р.; З шинков наемных: Новгородского 12 р., Сосницкого 10 р., За перевозку паромом за Десну по контракту от жителей Биринских 10 р., от войскового товарища Саввы Рузовского по облику доправленных – 150. Итого всех в приеме денег 1777 года – 15624 рубли 19 копеек и две четверти» [15, с. 81].

Далі на шість аркушів справи – «Ведомость из расходной книги монастыря Спасо Северскаго Новгородскаго, сколько в каком месяце на что именно, по статьям, издержано казенных монастырских денег 1777 года» [15, с. 82–87], з якої бачимо, що витрати за рік склали 15036 р., а в наступний рік перейшов залишок 587 р. Вибравши деякі помітні витрати, бачимо, що на «судові справи і на презенти» пішло 1339 р., на оплату і одежу служителів і келєйників настоятеля 371 р., «жалование» братії – 300 р., різним служителям і робітникам по контракту – 829 р., витрати на відрядження настоятеля з служителями – 675 р.. Витрати на трапезу монастирську розподіляються так: на цукор – 450 р., на чай та каву – 103, на різні вина, «французскую водку и английское пиво» – 466. З великих витрат бачимо: позичено войсковому товаришу Рузовському 500 р., придбання карети – 180 р. та четверо коней (сплачена половинна частина) – 300 р., різних тканин – 291 р., «в презент по делам» – 200. Далі йдуть звичайні господарські витрати на посуд, одежу, виробництво, канцелярію.

З указу синоду № 1919 від 1 жовтня 1783 р. бачимо, що будівництво собору не почалося, бо настоятель не домовився з архітектором, «который несносной цены, а именно по пятисот рублей в год требует». Архімандрит обіцяв зимою розпочати розборку старої церкви і з весни – будівництво. На указ синоду відкладати не дві, а три тисячі щороку на соборне будівництво, архімандрит Євстафій скаржився, що й дві ледь може зібрати, бо: «1. Подданные обложены подушным окладом и за непривычку их к сему платежу, надобно монастырю чинить им вспоможение снаравливая в экономических распределениях, 2. Что городских шинков с которых за продажу вина и прочих напитков был монастырю знатный доход, по указу лишился монастырь ныне, 3. Что по заведении в городе магистрацких шинков, как поставка вина стала от казенной палаты, то бывшее вольно продажество онаго уже пресеклось, а потому и наготовивши горелки, негде продать… 4. Что по предь выраженным причинам и откупщины от содержания хуторов монастырских отказываются, от двух уже отказались, а от сего-то откупа большею частию двутысячная откладываемая сумма и собиралась… и нужно монастырю вымысливать способы к какому промыслу экономии приступить, чтобы могла быть прибыль впредь… ныне же собранной суммы на строительство… одиннадцать тысячь девятьсот восемьдесят четыре рубля…» [15, с. 159]. Синод наполягав на скорішому початку будівельних робіт і тритисячного внеску в цю справу не відмінив. Будівництво до 1790-го року так і не почалося.

У 1785 р. Новгород-Сіверський стає єпархіальним містом: «…Указом св. синода от 31 марта № 367 преосвященный Илларион назначен епископом Новгород-Северским и Глуховским, с предписанием ему пребывать в Спасском монастыре, а от настоятеля сего монастыря, архимандрита Евстафия Пальмовского истребовать сведение, в каком монастыре он пребывание свое иметь желает, и отправить его в тот монастырь, где он изберет себе местопребывание не прежде, как по принятии от него монастыря, всего имущества и денег» [1, с. 44]. Наступний рік став переламним для церковного господарства Малоросії: «Императрица, считая несвойственным духовному сану хозяйственные заботы об управлении деревнями, а еще более неприличны хождения в судах по тяжебным делам, кои неизбежны были при управлении имениями, еще в 1764 г. февраля 29 дня освободила великороссийское духовенство от владения крестьянами, и положила архиереям, монастырям, соборам и некоторым ружным церквам денежное жалование и некоторые поземельные угодья. Уже в 1786 году, желая и в малороссийских епархиях ввести единообразие с прочими епархиями Российской Империи, именным высочайшим указом, данным св. синоду апреля 10 дня, повелела производить в архиерейские домы: Черниговский и Новгород-Северский, суммы, определенные штатам на архиерейские дома 2 класса…» [1, с. 94].

Підводячи підсумок цього стислого огляду, необхідно сказати, що монастирське господарство напередодні секуляризації перебувало в кризовому стані в першу чергу з причин морального конфлікту між монастирем, як феодальним власником, і підлеглим селянством (відношення до якого часто було не християнсько-братським і не батьківським). Монастир як церковний інститут в таких відносинах втрачав своє основне значення аскетичної школи і часто не являв приклад християнської любові. З іншої сторони, державна реформа, яка відбирала старовинні монастирські володіння, зруйнувала віковічні правові норми, які декларували неможливість відчуження чи продажу церковних володінь,

але це було слабким аргументом на шляху імперських перетворень. Перспектива отримання значних володінь, схвалена малоросійським новонародженим дворянством і супроводжувана мовчазним спостеріганням вищого духовенства, перемогла правові недоречності. До цього необхідно додати, що фоном секуляризації являлась метушня адміністративних перетворень – нових губерній і нових єпархій; всі хто міг щось заперечити, були зв'язані посадами, роботою і перспективами.

ПОСИЛАННЯ

1. Венедикт Курковский, архимандрит. Описание Новгород-Северского Спасо-Преображенского первоклассного мужского монастыря // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1861. – С. 32–56, 82–109, 157–174, 239–279.
2. Горчаков М. Монастырский приказ (1649–1725 г.). – СПб., 1868. – 460 с.
3. Знаменский П.В. Чтения по истории Русской Церкви за время царствования Екатерины II // Православный собеседник. Казань, 1875. – № 1. – С. 3–22, 99–143, 228–254, 392–418; – № 2. – С. 3–44, 327–347.
4. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 1. – Чернигов, 1873. – 154 с.
5. Милютин В.А. О недвижимых имуществах духовенства в России. – М, 1862. – 581 с.
6. Ростиславов Д.И. Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей. СПб., 1876. – 398 с.
7. Русіна О.Б. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // Український археографічний щорічник – Вип. 2. – К., 1993. – С. 138–152.
8. Страдомский А. Никодим Сребницкий, епископ Черниговский и Новгород-Северский. // ЧЕИП – 1876. – С. 556–569, 606–614, 669–682, 720–727.
9. Державний архів Чернігівської області. ф. 679, оп. ?, спр. ?, арк. ?
10. Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 1556. оп.?, спр. ?, арк. ?
11. ЦДІАК України, ф. 1556, оп. 2, спр. 2, 26 арк.
12. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 796., оп. 31., спр. 203, 39 арк.
13. РДІА, ф. 796., оп. 49, спр. 287, 5 арк.
14. РДІА, ф. 796., оп. 57, спр. 6, 2 арк.
15. РДІА, ф. 796., оп. 58, спр. 482, 180 арк.
16. РДІА,ф. 1330., оп. 4, спр. 148, 178 арк.

Карманов Ю.А. О состоянии Новгород-Северского Спасо-Преображенского монастыря накануне секуляризации земель 1786 г.

Статья посвящена обзору и анализу печатных и архивных материалов, раскрывающих особенности хозяйственной деятельности одного из крупнейших монастырей Левобережной Украины накануне секулярной реформы 1786 г. Раскрыты особенности имперской политики к монастырям и монашеству Малороссии.

Ключевые слова: *секуляризация в Украине, хозяйственная жизнь монастыря, Новгород-Северское наместничество, Новгород-Северская епархия.*

Karmanov Yu.O. About the condition of Novhorod-Siverskyi Monastery of the Transfiguration of the Savior on the eve of secularization of lands in 1786

The article is dedicated to survey and analysis of printed and archival materials, uncovering some special aspects of the economic activity of one of the largest monasteries in the Left-Bank Ukraine on the eve of secularization reforms in 1786. The features of imperial politics towards monasteries and monasticism of Little Rus'in XVIII century is revealed.

Key words: *secularization in Ukraine, an economic life of monastery, Novhorod-Siverskyi vicegerency, Novhorod-Siverskyi diocese.*

07.02.2017 р.

УДК 94(477):7.078 «17/180»

О.Я. Заїка

МИСТЕЦЬКІ ТА МЕЦЕНАТСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ ПРЕДСТАВНИКІВ РОДИНИ РОЗУМОВСЬКИХ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ МУЗИКАНТАМИ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.

Стаття присвячена мистецьким зв'язкам представників родини Розумовських з європейськими музикантами XVIII – початку XIX ст. Досліджується особистий внесок Олексія, Кирила, Андрія Розумовських в музичну культуру XVIII–XIX ст., традиції музичного меценатства.

Ключові слова: *мистецтво, музична культура, меценатство, родина Розумовських, європейські музиканти.*

Культуру України XVIII ст. називають унікальним явищем, феномен якого полягає в тому, що в українських землях втілювалися провідні культурні й суспільно-політичні ідеї Західної Європи.

XVIII ст. стало свідком дивовижного розквіту українського мистецтва й літератури, що відобразився у стилі бароко, яке принесло в Україну культурний динамізм, прагнення досконалості, спрагу спілкування із Заходом. Цей стиль віддавав перевагу формі перед змістом, химерності перед простотою, синтезові перед самобутністю. Саме здатність до синтезу зробила бароко особливо принадним для українців – нації, котра перебувала між православним Сходом та латинізованим Заходом [1, с. 176–179].

Україна виплекала когорту талановитих культурних діячів, висока освіченість яких, втім як і пересічних українців, вражала іноземних мандрівників. Родина Розумовських була тісно пов'язана з мистецтвом і, насамперед, зробила великий внесок у розвиток української та світової музики. Широко відома їх діяльність як музичних меценатів, що суттєво сприяло становленню музичної культури Європи.

Проблеми розвитку національної музичної культури в Україні у XVII–XVIII ст. та роль національної еліти у тогочасних культурних процесах висвітлені у працях Н Герасимової-Персидської, І. Юдкіна. Питання впливу на становлення національної професійної освіти в Україні доби Гетьманщини, розвиток вітчизняної музичної культури були предметом уваги В. Біліченка, В. Іванова, П. Козицького , К. Майбурової , Т. Некрасової та ін. Діяльність представників гетьмансько-старшинської верстви у галузі музичної освіти та культури в Україні другої половини XVII–XVIII ст., особливості її музичного побуту та культурно-мистецьких зв'язків в Україні та за її межами розглядалися у дисертаційному дослідженні Л. Горенко-Баранівської [2]. Ролі музики в житті Розумовських, мистецькій та меценатській діяльності цієї родини присвячені дослідження Л. Горенко [2], О. Дзбанівського, Ф. Ернста, А. Ольховського, Ю. Рудчука [7], Т. Шеффер, Д. Щербаківського. Серед них слід згадати прізвище Л. Івченко, яка у низці своїх статей та дисертації проаналізувала фонд, структуру, ймовірну історію комплектування та побутування нотниці Розумовських, а також особистий внесок чотирьох представників родини Розумовських (Олексія Григоровича, Кирила

Григоровича, Олексія Кириловича та Андрія Кириловича) в історію музичної культури XVIII – початку XIX ст., роль музики в житті Андрія Розумовського [3; 4; 9].

Метою та завданнями нашого дослідження є висвітлення особливостей мистецьких та меценатських зв'язків представників родини Розумовських з європейськими музикантами XVIII – початку XIX ст.

Центрами національної музичної культури, де культивувалися різні форми музикування, працювали музичні колективи та зростали музичні кадри, були маєтки гетьмансько-старшинської еліти, до якої належали і Розумовські. Гетьмани та старшина впроваджували в українське побутування музичні інструменти європейського походження та відповідний музичний репертуар [2].

За спостереженням Ф. Стешка, Олексій Розумовський, улюбленець імператриці, співак, придворний бандурист, тривалий час перша після імператриці особа Російської імперії, «залишив слід як людина, що мала великий вплив на розвиток музики в Росії за панування цариці Лизавети» [3].

Музичні смаки в Росії того часу багато в чому визначав саме граф О. Розумовський. Музика обов'язково лунала на придворних бенкетах, маскарадах, святах, які влаштовувалися повсякчасно (дні народження, іменини, вручення орденів тощо). Як пише О. Васильчиков, «…бал змінював бенкет, бенкет – маскарад, маскарад – «італійське діяння», що мало назву пастораль, пастораль – оперу, французьку комедію, балет і т. ін.» [4, с. 21]. Свята влаштовувалися надзвичайно пишно, збільшувалася кількість оркестрантів, до участі запрошували придворних співаків. Саме у 50–60-ті роки XVIII ст. великі концерти при дворі відбувалися регулярно, як правило двічі на тиждень, у неділю та четвер.

Широко славились хорова капела і оркестр графа Олексія Розумовського. Мистецьке виконання яготинської капели, до складу якої входило 50 музикантів, привернуло увагу керівника італійської опери у Петербурзі (композитора Франческа Арайї), який був першим придворним капельмейстером імператриці Анни Іоанівни, що прибув до Росії у 1735 р. разом із великою «Італійською кампанією» у складі видатних співаків, інструменталістів, комедіантів, танцюристів, художників. Арайя написав для яготинської капели кілька творів на фольклорні теми, залучав їх до виконання італійських опер у Петербурзі [4].

О.Г. Розумовський з великою любов'ю ставився до опери, і тому своїх земляків, які приїжджали до Санкт-Петербурга, «пригощав» не тільки вишуканими обідами, а й оперними спектаклями. Генеральний хорунжий Микола Ханенко писав у 1746 р.: «… були в комедіальному домі на опері італійській, в якій дівки італійські і кастрат при музиці італійській неабияк співали» [4, с. 21].

Л. Івченко вважає, що в Олексія Григоровича Розумовського мусила бути нотна бібліотека. Щодо її складу дослідниця припускає, що там знаходилися ноти симфонічної («італійської») та духової музики, духовні хорові твори, канти. Могли також зберігатися і вокально-симфонічні твори (оперні партитури, кантати, ораторії та уривки з них) [3].

Олексій Розумовський постійно опікувався музикантами оркестрів і хору. Один із прикладів його меценатства – випадок з від'їздом італійського співака Лоренцо Салетті на батьківщину у 1755 р., якого було «винагороджено по-царські»: Єлизавета подарувала йому золоту табакерку й тисячу дукатів, а граф О. Розумовський – 500 дукатів. Співаків, які «спали з голосу», направляли вчитися до видатних музикантів-інструменталістів (наприклад, до І. Гюбнера, Д Даллогліо) або призначали на інші придворні посади. Так, віолончеліст Джузеппе Даллогліо 29 років працював у Росії і, за оцінкою Штеліна, мав небагато собі рівних виконавців у світі [4, с. 22, 27].

Олексій Розумовський проклав шлях молодшому брату Кирилу до державної служби, якого у 1750 р. було обрано на козацькій раді у Глухові гетьманом Лівобережної України. Кирило Розумовський був європейськи освіченої людиною, безумовним меломаном. Ставлення його до музики визначалося природною любов'ю до неї і модою придворного побуту. У 1751 р., після указу про гетьманство, він «відправився до Малоросії з трупою акторів» [5, с. 15]. Професійний театр західного зразка, організований К. Розумовським, мав музичну капелу з хором (яка брала участь і в церковних службах, і у світських імпрезах) та оркестром із 40 музикантів, балетну і театральну трупи. У гетьманському палаці давалися бенкети з інструментальною музикою і бувала навіть французька комедія. Першу комедію La foire de Hizim («Ізюмський ярмарок») давали в новому палаці гетьмана [4, с. 28].

Графи Розумовські запрошували до своїх маєтків видатних музикантів та композиторів з-за кордону. Так, італійський композитор Дженарро Астаріта певний час диригував капелою К. Розумовського, а композитори Д. Сарті і Дж. Паізієлло надсилали йому свої твори для хору та оркестру [6].

На жаль, залишилось небагато свідчень про музикантів, які співпрацювали з Розумовськими і талановито виконували складні твори Баха, Гайдна, Генделя, Моцарта, Вебера. Маємо скудні відомості про диригентів капели К. Лау, Франца Керцеля (капельмейстер оркестру К. Розумовського у Москві); іноземних військових музикантів – Йосифа Ганнаура, Антонія Тіца, Себастіона Гейна (трубачі), Вянцеслава Лоренца (литаврист) та капельмейстера Вольфа [5]. У березні 1752 р. від імені К. Розумовського у Відні було підписано контракти з п'ятьма іноземними музикантами – капельмейстером Вольфом, трьома трубачами (Себастіаном Гайном фон Гайлінгталом, Антоном Тіцом, Йозефом Ганауером) і литавристом Венцеславом Лоренцом. Три трубачі капели К. Розумовського – Гайн, Тіц і Ганауер – після закінчення контрактів вступили на службу до придворного оркестру в Петербурзі. Імена цих музикантів зустрічаються у записах камер-фур'єрського журналу від 1787 р. під час подорожі Катерини II Україною, коли для розважання імператриці з Петербурґа було викликано Тіца і трьох його товаришів – Беєра, Рабе та Реммі – для постановки ораторії Дж. Паізієлло [4, с. 28, 29].

За умовами контракту, всі музиканти отримували на-

прикінці кожного місяця по 20 руб. (240 руб. на рік), а також відпускалося кожному в місяць свічок сальних по 6 фунтів, надавалася квартира при графському палаці, видавали одяг (мундири німецького зразка на кожен день і свята). Їм були надані звання домашніх офіцерів та призначено три служниці. Зі свого боку музиканти зобов'язувалися «його ясновельможності вірно служити своїм мистецтвом». Якщо по закінченні контракту вони не бажали далі служити, то за кошти графа могли їхати до Відня. В історичних документах згадується й про те, що під час перебування у Глухові музиканти-іноземці навчали музик К. Розумовського [7].

Епохальною подією в історії російського мистецтва стала вистава опери «Цефал і Прокріс» у 1755 р. у Санкт-Петербурзі з музикою Ф. Арайї на текст О.П. Сумарокова. Рецензію на виставу, що відбулася 27 лютого 1755 р., цитували О. Дзбанівський і М. Фіндейзен: «Шестеро молодих людей, з яких старшому не більш 14 років, ...з такою в музиці та в італійських манерах майстерністю та приємними ефектами, що всі, хто розуміється, визнали сіє театральне видовище за витвір, що дорівнює найкращим зразкам опери в Європі» [4, с. 29]. Єлизавета подарувала всім артистам першокласне сукно, а Ф. Арайя одержав коштовну соболину шубу і 100 золотих напівімперіалів (500 руб.).

Певний час диригентом капели Розумовського був Карл фон Лау – відомий закордонний валторніст, удосконалювач рогового оркестру, чех за походженням. Перша відома важлива подія, пов'язана з роговим оркестром К. Розумовського і музичною кар'єрою К. Лау в Росії, сталася 1775 р., коли останній керував виставою опери Г. Раупаха «Альцеста» на текст О. Сумарокова, постанова якої проходила у К. Розумовського. З подальших подій творчого шляху К. Лау відомо, що він підготував з оркестром К. Розумовського у 1776–1777 рр. низку уривків з модних тоді опер Мартіні «Генріх IV», Гульєльмі «Дезертир», Гретрі «Земіра та Азор», попурі з народних пісень [4, с. 33]. Композиторська спадщина Карела Лау майже втрачена. Єдиний зразок – фрагмент «Менуету» з дуже складною фігурацією в дискантовому голосі – свідчить про високу майстерність гетьманських музик, оскільки гра в роговому оркестрі вимагала віртуозного володіння інструментом [4, с. 35].

Гетьманська капела Розумовського існувала досить довго, але про музикантів, кількість оркестрів та їх склад відомостей залишилося зовсім мало. Є поодинокі свідчення про існування капели К. Розумовського протягом усього його життя. Так, у Батурині у 1762 р. святкували коронацію Катерини II «ординарною музикою зі співами хорів італійських», а під час зміни страв за обідом грала «турецька музика». У 1763 р. гетьман виїхав на батьківщину із Санкт-Петербурга зі всією свитою та співаками капели [4, с. 31].

Про багатий репертуар гетьманської капели свідчить нотна бібліотека Розумовських, яка налічує понад дві тисячі музичних творів. Основне місце посідає камерна інструментальна, оперна література, видання арій із французьких комічних опер XVIII ст., автографи оперних партитур італійських авторів. Географічне багатство нотної бібліотеки пояснюється маршрутом подорожі Кирила Розумовського та його сина Олексія у 1867 р. (Німеччина, Франція, Італія, Англія, Голландія). Значну частину в зібранні Розумовських складають французькі видання до 1769 р. та рукописні ноти італійських композиторів – Гаетано Пун'яні, Карло Монца, Ніколо Йомеллі, Джузеппе Тартіні, П'єтро Нардіні, Антоніо Саккіні [4, с. 41].

Андрій Кирилович Розумовський, до отримання посади російського посла при дворі короля Неаполя та обох Сицилій Фердинанда IV, майже два роки (1777–1778) прожив у визнаному музичному центрі Європи – Відні. Можливо, саме це й вирішило його подальшу долю, стало переломним моментом у становленні А. Розумовського як музиканта-дилетанта та мецената. Він познайомився з освіченими аристократами представниками родин Лобковіців, Ліхновських, Естергазі, для яких музика була необхідною й живодайною потребою [4, с. 45]. Любов до музики стала приводом знайомства А. Розумовського з графинею Марією-Вільгельміною фон Тун-Гогенштейн, господаркою аристократичного салону, який був «збірним пунктом» усіх освічених і авторитетних людей Відня. Графиня Тун була приятелькою багатьох представників художньої інтелігенції, відомою покровителькою та меценатом Й. Гайдна, В.А. Моцарта, К.В. Глюка, палко любила музику. Сестри Тун вважалися чи не найкращими серед віденських віртуозів і дилетантів-піаністів, а майбутня дружина Андрія Розумовського, старша дочка графині Тун Елізабет, інколи співала в ораторіях у віденському соборі св. Стефана разом з професійними співаками. Свояком Андрія став Карл Ліхновський, великий меломан і меценат, палкий прихильник таланту Людвіга ван Бетховена, учень і друг Моцарта. Саме в Ліхновського А. Розумовський познайомився з В.А. Моцартом. Відомо, що Андрій Розумовський декілька разів виконував у гайднівських квартетах партію другої скрипки в присутності самого автора. Збереглися перекази, що видатний композитор висловлював компліменти на адресу А. Розумовського з приводу його музичного смаку та гарного слуху. Вони неодноразово дискутували стосовно особливостей квартетної музики. Антон Шиндлер, німецький скрипаль, диригент, музичний критик і друг Бетховена, так писав про це: «Гайдн відкрив у цьому другові мистецтва відчуття справжнього розуміння багатьох особливостей в його квартетах та симфоніях, намагався ознайомити графа із потаємними задумами» [4, с. 46, 47].

Андрій Розумовський спілкувався з багатьма музикантами Європи, влаштовував концерти за їх участю. У лютому 1783 р. у стокгольмському домі російського посла кращими співаками шведської опери було виконано номери з опери «Гіпермнестра», музику до яких написав Джузеппе Мілліко, відомий сопраніст-кастрат, композитор та вчитель співу, котрий з 1758 по 1768 рр. працював при російському дворі. Концерти, влаштовані А. Розумовським у Стокгольмі, відвідував і шведський король [4, с. 48].

Андрій Розумовський був не тільки шанувальником музики, але й тонким її знавцем. У той час, коли Моцарт,

невизнаний на батьківщині, жив у злиднях, саме Розумовський побачив у ньому великого генія, про що і повідомляв Потьомкіна: «Я докладаю всіх зусиль, щоб відправити до Вас першого клавесиніста й одного з найкращих композиторів Німеччини – на прізвище Моцарт – який, маючи тут певне невдоволення, погодився здійснити таку подорож. Нині він у Богемії, проте незабаром повернеться. Якщо Ваша світлість дозволить мені, я його запросив би ненадовго, а лише заради того, щоб поїхав до Вашої світлості, аби Ви його послухали та, якщо вважатимете за потрібне, узяли б до себе на службу» [8].

Коли у липні 1807 р. А. Розумовський пішов у відставку, то єдиною втіхою для нього стало обладнання славнозвісної картинної галереї і влаштування блискучих концертів. Спадщина, отримана після смерті батька, дозволила Андрію Кириловичу організувати «найліпший струнний квартет в Європі». Керівник квартету Іґнац Шуппанциг був найкращим квартетистом свого часу. Майбутнім музикантам квартету обіцявся пожиттєвий ангажемент. Альтиста Франца Вайса було прийнято за рекомендацією Шуппацига, і спеціально для нього та його сім'ї А. Розумовський надав квартиру в одному з флігелів, що знаходився поряд з палацом графа. Франц Вайс був не тільки виконавцем, але й композитором. Він написав кілька симфоній, скрипкові варіації з оркестром, концертино для флейти, фагота і литавр з оркестром, 6 квартетів, квінтет, скрипковий і флейтовий дуети, клавірні сонати інші камерно-інструментальні твори. Принаймні 2 із 6 написаних Вайсом квартетів він, як і Бетховен, присвятив великому шанувальнику квартетної музики – А. Розумовському [4, с. 53].

Квартет було створено у 1808 р. Один з перших біографів Л. Бетховена А.У. Тайєр з даного приводу зазначав: «Виконавці насолоджувалися перевагою, котрої не знали інші квартети, – виконання творів Гайдна та Ферстера під орудою авторів. Коли Бетховен почав компонувати квартети, він мав виконавців, ідеально вишколених його великими попередниками, і, до того ж, таких, що мали досвід у виконанні його власної музики через його тріо та сонати». Про Андрія ж Розумовського А.У. Тайєр повідомляв: «… його особиста підготовка цілком давала змогу грати партію другої скрипки в квартеті, що він звичайно й робив» [4, с. 54]. У 1807–1808 рр. Бетховен на замовлення графа Ф. Опперсдорфа написав симфонії № 5 і № 6, які присвятив Лобковіцу та А. Розумовському. Про запрошення Бетховена на музичні зібрання у російського посла свідчить лист композитора до Пауля Біго де Морожа, що служив бібліотекарем у Розумовського: «Будьте ласкаві надіслати мені фортепіанну партію з цього твору. Я знову забув, о котрій годині повинні завтра у Вас бути» [9, с. 108].

Спілкування Бетховена з музикантом-дилетантом, закоханим у квартетну музику, спричинило особливий інтерес композитора до цього жанру. Пишуть і про те, що Розумовський начебто переповідав Бетховену свої розмови з Гайдном про музику і взагалі мав значний вплив на молодого композитора [9, с. 113].

Квартети, присвячені Бетховеном А. Розумовському, розглядаються дослідниками як новий етап у розвитку європейської квартетної музики. Таким чином мистецькі та меценатські зв'язки представників родини Розумовських сприяли появі та підтримці європейських музикантів XVIII – початку XIX ст., розвитку української та світової музики.

Втіленню в Україні провідних культурних й суспільно-політичних ідей Західної Європи допомагала родина Розумовських, яка, маючи тісні зв'язки з мистецтвом, пропагувала традиції мистецького меценатства.

ПОСИЛАННЯ

1. Субтельний О. Україна: історія: навч. пос. / О. Субтельний. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Київ: Либідь, 1993. – 720 с.
2. Баранівська Л.І. Гетьмансько-старшинське середовище і культурно-музичне життя в Україні другої половини XVII–XVIII ст.: автореф. дис… канд. мистецтвознав: 17.00.03 / Л.І. Баранівська; НАН України. Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. – К., 2001. – 24 с.
3. Івченко Л.В. Нотна колекція О.К. Розумовського як об'єкт музичного джерелознавства [Текст]: автореф. дис… канд. мистецтвознавства: 17.00.03 / Л.В. Івченко; Національна музична академія України ім. П.І. Чайковського. – К., 2000. – 16 с.
4. Івченко Л.В. Реконструкція нотної колекції графа О.К. Розумовського за каталогами XVIII сторіччя [Текст] / Л.В. Івченко; голов. ред. О.С. Онищенко; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К.: НБУВ, 2004. – 646 с.
5. Рыцарева М. Композитор М.С. Березовский. Жизнь и творчество / М. Рыцарева. – Ленинград: Музыка, 1983. – 144 с.
6. Іванов В. Дмитро Бортнянський / В. Іванов. – К.: Музична Україна, 1980. – 142 с.
7. Рудчук Ю. Гетьман Кирило Григорович Розумовський – знавець і любитель витонченої музики / Юрій Рудчук // Мистецтвознавство України: зб. наукових праць / Академія мистецтв України; редкол. А. Чебикін, та ін. – Київ. – Вип. 11: Мистецтвознавство України / Нац. академія мистецтв України, Ін-т проблем сучасного мистецтва АМУ. – Київ: Музична Україна, 2010. – С. 76-–82.
8. Лопатин В.С. Светлейший князь Потемкин / В.С. Лопатин. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – 477 с.
9. Івченко Л.В. Музика в житті Андрія Розумовського / Л.В. Івченко // Український музичний архів. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 102–121.

Заика Е.Я. Культурные и меценатские связи представителей семьи Разумовских с европейскими музыкантами XVIII – начала XIX ст.

Статья посвящена культурным связям представителей семьи Разумовских с европейскими музыкантами XVIII – начала XIX вв. Исследуется личный вклад Алексея, Кирилла, Андрея Разумовских в музыкальную культуру XVIII–XIX ст., традиции музыкального меценатства.

Ключевые слова: *искусство, музыкальная культура, меценатство, семья Разумовских, европейские музыканты.*

Zaika O.Ya. Artistic and patronage relations between the Rozumovskies representatives and European musicians of the 18th –the beginning of the 19th centuries

The article deals with the cultural relations between the Rozumovskies representatives and European musicians of the 18th –the beginning of the 19th centuries. The personal contributions of Oleksii, Kyryl and Andrii Rozumovskyi to the music culture of the 18th and 19th centuries and the traditions of the music patronage were investigated.

Key words: *arts, music culture, art patronship, the Rozumovskies, European musicians.*

01.03.2017 р.

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94-054.6(477.51) «1806/1807»

О.О. Лейберов

«ДВА РУЖЬЯ ДА ШПАГА КАРАБИНЕРНАЯ СТАРОГО МАНЕРУ...» – ЯК І ЧИМ ОЗБРОЮВАЛОСЯ ЗЕМСЬКЕ ОПОЛЧЕННЯ НІЖИНСЬКОГО ПОВІТУ В 1806–1807 РОКАХ

Стаття присвячена розгляду питання створення у Ніжинському повіті в 1806–1807 рр. земського ополчення. Розглядаються зовнішньо та внутрішньополітичні передумови його формування, а також питання вирішення проблеми озброєння за рахунок народних пожертвувань.

Ключові слова: *Ніжинський повіт, земське ополчення, озброєння, пожертви.*

У цьому році виповнюється 110 років від дня утворення першого земського ополчення, яке було скликане для боротьби із наполеонівською Францією. Про ополчення 1806–1807 рр., або як його тоді називали, земську міліцію, відомо значно менше, ніж про ополчення 1812 р. Причина цього в тому, що більшій частині сформованих тоді загонів не вдалося взяти участь у військових діях проти французів та покрити себе славою, як це було з ополченськими полками у Вітчизняній війні 1812 р. та закордонних походах 1813–1814 рр. Разом з тим, населення шести українських губерній Російської імперії (Київської, Полтавської, Чернігівської, Слобідсько-Української, Херсонської та Катеринославської) брало активну участь у формуванні, фінансуванні, озброєнні, забезпеченні одностроєм, провіантом та фуражем ополченських дружин.

Рекрутська система комплектування збройних сил, що діяла у Російській імперії з часів Петра І, на початок XIX ст. втратила свій прогресивний характер і стала гальмувати розвиток військового будівництва у країні. Головним недоліком цієї системи була нездатність забезпечувати армію резервами, що яскраво проявлялося у кризових ситуаціях. Саме тому царський уряд у найбільш складних зовнішньо та внутрішньополітичних ситуаціях був змушений вдаватися до надзвичайних заходів – скликання ополчення. Так було у 1806–1807 рр., коли Росія у складі четвертої коаліції протистояла французькій імперії, під час нашестя Наполеона у 1812 р., у роки польського повстання 1830–1831 рр. та у Кримській війні 1853–1856 рр.

Історіографія даної проблеми обмежується всього кількома розвідками. Окремі згадки про утворення народного ополчення 1806–1807 рр. можна знайти у роботі В.В. Щепетільнікова, опублікованій до столітнього ювілею військового міністерства [1]. Історії створення Полтавської міліції присвячена стаття І.Ф. Павловського [2]. У радянські часи дана проблема знайшла своє відображення у солідному дослідженні Б. Лівчака [3]. Варто відмітити публікації сучасних закордонних дослідників Т.А. Танберга та Е.А. Цеглєєва [4; 5]. У сучасній вітчизняній історичній науці зацікавленість викликають роботи С.В. Потрашкова з історії створення ополченських полків у Харківській губернії [6]. Проте, недостатнє висвітлення історії земської міліції у вітчизняній історіографії потребує додаткового розгляду, зокрема, на прикладі Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Об'єктом нашого дослідження є розгляд проблеми формуванням та діяльності ополчення та озброєння земських міліційних дружин. Вивчення даної теми дозволить з'ясувати спільні моменти та виявити особливості, притаманні губерніям, які брали участь у формуванні ополчення; проаналізувати урядову політику з даного питання на теренах малоросійських губерній імперії; здійснити кількісний та якісний аналіз зібраної зброї та її подальшого використання.

30 листопада 1806 р. було оголошено царський маніфест «О составлении и образовании повсеместных ополчений или милиции». Відповідно до його положень 31 губернію, в яких проводилось формування земського війська, об'єднали у 7 областей, звідки планувалося мобілізувати 612 тис. осіб. Чернігівська губернія, яка увійшла до складу III області (разом з Вітебською, Могильовською та Смоленською губерніями), повинна була виставити 33 тис. ратників. Зокрема, у Ніжинському повіті сформували дружину у складі 949 ратників [7, арк. 34]. Окремо регламентувалися питання озброєння та устаткування ополчення. Згідно маніфесту кожен поміщик, міська або селянська громада, що виставляли ополченця, повинні були у двотижневий термін озброїти його за власний рахунок, по можливості вогнепальною зброєю, видати 3 крб. жалування та забезпечити трьохмісячним запасом продовольства.

Для озброєння земського губернського війська вже 1 грудня 1806 р. був утворений спеціальний комітет. До його складу увійшли генерал-фельдмаршал граф М.І. Салтиков, міністр іноземних справ А.Я. Будберг, військовий міністр С.К. Вязмитінов, міністр внутрішніх справ граф В.П. Кочубей та таємний радник М.М. Новосильцев. Комітет повинен був вирішувати питання озброєння міліції у масштабах всієї імперії та координувати роботу губернських і повітових органів влади у цьому напрямку. Озброєння міліції в областях покладалося на головнокомандувачів обласними земськими військами, на губернському рівні їм допомагали командуючі губернською земською міліцією (начальником Чернігівського земського війська було обрано графа Іллю Андрійовича Безбородька), а на повітовому рівні – маршали місцевого дворянства. У маніфесті наголошувалося, що будуть прийматися «назначаемые в милицию люди с оружием», також пропонувалося всім, хто має зброю, робити добровільні пожертви на користь новосформованим ополченським полкам. Командирам обласних земських формувань наказувалося «ружей

набрать столько, чтобы снабдить 1/4 или 1/5 часть милиции которую и строить в 4-5 шеренг так, чтобы первая шеренга была с ружьями, а остальные с пиками и косами» [1, с. 24]. Крім того, передбачалося організувати збір коштів у населення та закупити зброю на державних заводах.

22 грудня 1806 р. Ніжинський повітовий хорунжий (заступник предводителя повітового дворянства) Г.Г. Божич звертається до місцевого шляхетства з листом, у якому зазначає, що на виконання розпорядження малоросійського генерал-губернатора О.Б. Куракіна їм необхідно «взносить имеющиеся в домах своих ружья, тесаки, сабли пики и другие какие оружия сверх того которое потребно каждому на вооружение поставляемой милиции или собственно свое… представлять ко мне в город Нежин для приема, записи и хранения» [7, арк. 2–3]. Особливо він переймався проблемою наявності серед пожертвуваних коштів витрат на гармати. Відповідні листи були розіслані у Талалаївську, Носівську, Площанську, Вересоцьку та Веркіївську волості, у села, що знаходилися у поміщицькому володінні – Філевку, Степанівку, Ровчак, Сальне, Мокієвку, Терешківку та Татаровку, у місцеву ніжинську поліцію, грецький та міський магістрати.

На початок XIX ст. Ніжин вже втратив своє стратегічне значення. Міська фортеця була зруйнована, а місцева залога складалася тільки з інвалідної команди. У своєму листі на ім'я малоросійського генерал-губернатора Г.Г. Божич: повідомляв: «…в Нежине и повете Нежинском на каковых оружий или пушек в казенных и городских, общественных хранилищах не имеется. В домах же некоторых весьма в малом только количестве дворян и обывателей обращавшихся в охоте стрельбою дичины хотя имеются по одному или по два ружья по столько же тесаков или сабель на их вооружении каждого в милицию поступать долженствующего будет недостаточно и потому ожидать взносу таковых оружий нет надежды» [7, арк. 15]. Такий стан справ підтверджував і міський поліцмейстер М.Д. Бардуков, який рапортував: «…в городе Нежине в казенных, городских и общественных хранилищах оружия нет, а обыватели оного каково было в них… несут мало» [7, арк. 17 зв.–18]. Повітове дворянство не дуже активно відгукнулося на прохання жертвувати зброю на потреби міліції. Зокрема, повітовий хорунжий Андрій Романович у березні 1807 р. доповідав начальнику повітового ополчення Г. Божичу, що «многие ратники со стороны помещиков представляемы были без всякого вооружения». Корнет Петро Маркевич із села Вересочі повідомляв: «…имеется в меня два ружья, одно тульское охотничье, а другое турецкое, которым нужна подчинка да шпага карабинерская старого манеру офицерская и две пики» [7, арк. 5]. У полкового обозного Данила Тарасевича «…кроме собственной афицерской шпаги… одно ружье, две пары пистолетов и одна турецкая сабля на случай надобности для вооружения себя», але більшість місцевих дворян заявляли, що у них «огнестрельного оружия и другого не имеется». Значно краще складалася справа, якщо поміщики самі озброювали власних селян, записаних у міліцію. Власник не тільки контролював своїх кріпаків, а й свою зброю та її збереження. Спеціально сформований окремий стрілецький загін у складі 40-ка ратників кріпаків отримав на своє озброєння 36 рушниць та 8 пістолетів [7, арк. 30–30 зв.]. Ніжинський повітовий маршал шляхетства Григорій Почека у одному з своїх листів на ім'я командуючого Чернігівським губернським земським військом графа І.А. Безбородька констатував, що «с помещичьих владений в ратники никого с испорченным огнестрельным оружием не принято».

Не вдалося зібрати необхідної кількості зброї й у місцевих жителів Ніжина. Міщани в основному здавали холодну зброю. Протопоп Федір Білявський пожертвував дві шпаги, козак Микита Могильний «одну кирасирскую саблю и шпагу одну», ніжинський брандмейстер віддав «свою шпагу от покойного отца оставшуюся» [7, арк. 19–20].

Особливу увагу, як вже зазначалося, повітова влада приділяла формуванню артилерійського парку міліцейської дружини. У своїй статті С.В. Потрашков наводить цікаві факти по Слобідсько-Українській губернії: «Помещик Изюмского уезда капитан Шабельский пожертвовал собственную свою однофунтовую медную пушку, к которой исправлено прочной и легкой лафет… и собственную свою лошадь для возки оной. Другой помещик – Александр Лизогуб – пушек с лафетами чугунных шесть. Всех переусердствовала госпожа действительная статская советница Хорватова, пожаловавшая милиции две медных, две чугунных пушки и шесть фальконетов. Правда, при подробном освидетельствовании львиная доля пожертвованных вооружений оказалась непригодной к использованию» [6, с. 24]. Практично така ж сама ситуація склалася і в Ніжинському повіті. З Рівчацької економії повідомляли, що там «находится две чугунных пушки без всякого действия, привезенных из турецкого города Хотина за покойного Петра Первого» [7, арк. 10 зв]. У містечку Носівці «введении тамошнего волостного правления… одна пушка чугунная без лафета называемая ломовая, длинной в три аршина без двух вершков, и на подобии ружей называемые по прежнему граковницами шесть, без лож оставшимися от бывшей сотенной Носовской канцелярии» [7, арк. 20–21 зв.]. Крім того у майора Петра Гєєвського, що мешкав у Ніжині, виявилося «три медных пушечки небольшого калибера к употреблению в действо неспособные» [7, арк. 18]. Місцевий поміщик майор Михайло Андрійович Тарасевич «по усердию к Отечеству» виявив бажання пожертвувати ополченню одну чавунну гармату, про що і написав у листі до Чернігівського губернатора барона І.В. Френсдорфа. Він повідомив, що ще дві мідні гармати знаходяться у його колишньої дружини Розалії Парфентієвої, яка отримала їх після розлучення та поділу спільного майна. Він пропонував негайно відібрати їх у неї для потреб міліції. Проте, губернатор відписав йому у листі, що «приемля таков усердный вашего деятельства подвиг… но на отобрание

оных пушек от жены бывшей вашей… права не имею», мотивуючи це тим, що зброя повинна надходити до міліції тільки у якості пожертв, як це було визначено в імператорському маніфесті, однак, наказував М.А. Тарасевичу на свій власний кошт спорядити та перевезти гармату до Ніжинського земського суду [7, арк. 15].

На початку січня 1807 р. на зборах повітового дворянства пройшли вибори командного складу міліцейської повітової дружини. Дворяни, що були обрані на посади начальників ополчення, озброювалися та екіпірувалися за власний рахунок. А це була справа доволі затратна у фінансовому плані. Корнет Іван Тарасевич повідомляв: «…имею в готовности саблю и пару пистолетов. Что же принадлежит до мундира и шляпы с бантом, то по не имуществу моему снабдить себя не могу, ибо служа в военной службе в Черниговском карабинерном полку одиннадцать лет, вышедши в отставку, застал имение и дом по смерти отца моего до крайности разоренным. По каковой необходимости и теперь живу на женином имении, приносящем мне надсилу нужное пропитание» [8, арк. 17]. Таких листів з проханням фінансової допомоги на придбання військового спорядження повітовий маршал дворянства Г.Я. Почека отримав більше двох десятків.

На жаль, зібраної зброї та коштів у повіті було недостатньо. На початок літа 1807 р. командиру ніжинської повітової міліції Г. Божичу було передано 21 рушницю, 23 пістолети, 18 шабель, 2 мушкетони. Крім того, у Ніжині залишилися як «неспособные к употреблению» 6 рушниць, 3 пістолети, 7 шабель, 2 кортики, 29 шпаг, 4 піки, 5 тесаків, 1 коса, кістень, 5 портупей, 1 шкіряний патронташ, пуд та 36 фунтів плитового листового свинцю та одне трьохфунтове ядро. На ополчення було пожертвувано 6 тулупів, 50 шапок, 55 пар чобіт та 30 пар рукавиць. Було зібрано 8992 крб., а ще 500 крб. значилися у недоїмках. Від поміщиків, міщан та козаків Ніжина та повіту поступило 1805 четвертей житнього борошна та 66 четвертей різних круп [8, арк. 34–35]. Проте, скористатися всім цім добром повітовій міліції так і не судилося. Земське військо було розпущено маніфестом від 27 вересня 1807 р. після укладання Тильзітського миру. Частина зібраної зброї була направлена військовому департаменту «для обращения по полкам», тобто просто передана на озброєння регулярної армії. Незначну її частину віддали у новоутворені у Конотопі та Новгороді-Сіверському рекрутські депо, де проходило формування запасних частин і рекрути проходили 9-ти місячну первинну військову підготовку. Але значна кількість зброї, в основному не придатна для використання, так і залишилася в повітовому центрі та зберігалася у місцевій поліцейській управі. Про неї згадали тільки у квітні 1810 р. Саме у цей час маршал губернського дворянства М. Стороженко писав ніжинському повітовому маршалу Матвію Яковичу Почеці: «…оружие белое (холодное – О. Л.) и огнестрельное пожертвованное от обществ, а так же и от частных лиц…по неспособности и ветхости его остается в губерниях в знатном количестве, без всякого употребления осталось. Государь император за благо принять изволил, чтобы из всего оного оружия составлены были в губернских городах небольшие арсеналы или депо под совокупным наблюдением начальников губерний и губернских предводителей дворянства. Е.И.В. повелел изволить,… дабы оружие сие исправляемо было по возможности всеми способами». На завершення М. Стороженко вимагав «доставить в свое время сведения о количестве оружия, сколько и какого именно рода онаго собрано и исправлено» та наказував перевезти всю зброю до Чернігова та здати у міський арсенал [9, арк. 56]. На той час у Ніжині знаходилось на збереженні 26 рушниць, 39 пістолетів, 474 шаблі, 26 тесаків, 1821 піка та 1278 бердишів і кіс. Всього ж по губернії на зберіганні перебувало 2916 рушниць, 320 пістолетів, 36723 одиниці холодної зброї [9, арк. 58]. Чернігівський цивільний губернатор барон Френсдорф у своєму листі до М. Почеки від 5 липня 1810 р. повторив наказ та попросив його висловити свою думку стосовно ремонту цієї зброї. У своєму рапорті від 11 липня М. Почека повідомляв: «…имею честь известить, что к исправлению пожертвованного на милицию поврежденного оружия по мнению моему должна быть учинена дворянством раскладка, но поелику без ограничения количества суммы для сего потребной, неизвестно сколько оной нужно будет собрать, то необходимо следует первое учинить освидетельствование того оружия с мастером то дело знающим, который бы и нужную для починки каждого испорченного оружия суму мог бы объявить. Но в здешнем повете и городе таких мастеров нет, а уповательно что таковые мастера имеются в упрежденном в Черниговском ремесленном училище, которые если от начальства повелено будет оружие в ведомстве полицмейстера имеющееся доставить к ним в Чернигов, с удобностью могут на месте произвести такую подчинку или же все таковое испорченное оружие повелено будет отдать тем, от кого оное поступило в пожертвование для исправления его на собственный каждого счет и за тем уже возвращено» [9, арк. 62]. Таким чином відповідальність та всі витрати на ремонт і перевезення зброї до чернігівського арсеналу повітовий маршал М. Почека хотів перекласти на губернську владу та місцевих дворян, що жертвували у свій час зброю. Але як з'ясувалося, у місцевих поміщиків не було ані бажання ремонтувати зброю за власний кошт, ані грошей для цього (повіт у 1808–1810 рр. пережив страшу пожежу, епідемію холери та нашестя сарани, крім того ці роки були неврожайні і за поміщиками числилися значні недоїмки поставок зерна та борошна у хлібні запасні магазини). Губернське керівництво так само проігнорувло цю ініціативу. Тому коли у 1812 р. збирали нове ополчення для боротьби з Наполеоном, ратники Ніжинського піхотного полку мали на озброєнні тільки

«пики, сабли, топоры, рогатины и всякое другое острое дреколье» [10, арк. 34 зв.].

Підсумовуючи, варто наголосити, що ініціатива по створенню ополчення знайшла широку підтримку в усіх верствах українського суспільства. Разом з тим, вона не могла дати стовідсоткового позитивного результату, адже всі фінансові витрати на організацію та утримання земської міліції держава перекладала на місцеве населення. Чисельні, але погано озброєні ополченські загони не надали реальної допомоги регулярній армії, проте досвід по їх створенню, організації, озброєнню, фінансуванню та утриманню став незамінним у наступних військових кампаніях проти наполеонівської Франції.

ПОСИЛАННЯ

1. Шепетильников В.В Главный штаб. Исторический очерк. Комплектование войск в царствование императора Александра I. / В.В. Щепетильников, СПб., 1902. – 93 с.
2. Павловский И.Ф. Полтавская милиция в 1806-7 г.г. / И.Ф. Павловский. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Выпуск 14. – Полтава, 1916. – С. 21–30.
3. Ливчак Б.Ф. Народное ополчение в вооруженных силах России, 1806–1856 гг. / Б.Ф. Ливчак // Ученые труды Свердловского юридического института. Серия: История государства и права. – Свердловск, 1961. – Т. IV. – С. 34–52.
4. Таннберг Т.-А. Ополчение 1806–1807 гг. в Прибалтийских губерниях / Т.-А. Таннберг // Комплектование Российской армии в первой половине XIX века. – М., 2008. – 176 с.
5. Цеглеев Э.А. Вятчане в наполеоновских войнах: численность, география, службы, боевые отличия / Э.А. Цеглеев // Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Третьей международной научно-практической конференции 16–18 мая 2012 г. – СПб., 2012. – Ч. III. – С. 257–274.
6. Потрашков С.В. Как ополчалась Харьковская губерния. Милиция 1806 года / С.В. Потрашков // Харьковские полки: три века истории. – Харьков, 1998. – 145 с.
7. Державний архів Чернігівської області в м. Ніжин (далі – ДАЧОН), ф. 343, оп. 1, спр. 105.
8. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 102.
9. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 175.
10. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 214.

Лейберов А.О. «Два ружья да шпага карабинерская старого манеру...» – как и чем вооружалось земское ополчение Нежинского уезда в 1806–1807 годах

В статье исследуется вопрос создания в Нежинском уезде Черниговской губернии в 1806–1807 гг. земского ополчения. Рассматриваются внешнеполитические и внутриполитические предпосылки его формирования, а также проблема вооружения за счет народных пожертвований.

Ключевые слова: *Нежинский уезд, земское ополчение, вооружение, пожертвования.*

Leiberov O.O. «Two guns and a sword of old style ...» – how and what militia equips in Nizhin district in 1806–1807 years

The article deals with the establishing of the home guard of Nizhin district in 1806–1807 years. The author observes home and international suppositions of its creation, and the problem of its weapons. It was resolved at the expense of people's donations.

Key words: *Nizhin district, militia, weapon, donations*

08.02.2017 р.

УДК 373.5.014.3 (477.51) «1812»

В.Л. Маслійчук

1812 РІК ТА ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Стаття присвячена вивченню впливу французько-російської війни 1812 р. на стан освіти в Чернігівській губернії. Події 1812 р. дещо загальмували навчальний процес, відкриття нових навчальних закладів, забезпечення шкіл підручниками. Однак загальна тенденція розвитку освітньої сфери не була порушена.

Ключові слова: *освіта, гімназія, училище, підручники, 1812 р.*

Історія освіти і освітніх ініціатив сьогодні є одним із найактуальніших напрямків гуманітарних досліджень. У час пошуків методів реформування освітньої сфери, засобів для функціонування навчальних закладів, вивчення антикризових стратегій дані дослідження є основними дороговказами і порадниками для освітньої сфери. Історія освіти на території Чернігівської губернії, особливо часу початків тут світських навчальних закладів, згідно з сучасними підходами, представлена доволі неповно. А проблема війни 1812 р. і функціонування навчальних закладів узагалі не знайшла відображення у історіографії. Завдання цієї статті висвітлити з використанням нововідкритих архівних джерел дану проблему.

Питання навчальної діяльності та функціонування освітніх реформ під час проведення державою військових дій на сьогодні є досить актуальним. Як зберегти навчальні заклади і продовжувати заохочувати відкривати нові, як визначити підстави і пояснення для збереження чи функціонування навчального процесу під час катаклізму?

Події 1812 р. на західній частині Російської імперії (вторгнення і відбиття військ Наполеона) стали чи не основними чинниками для пояснення особливостей просторів Східної Європи під час зародження емансипаційних рухів. Цікавим виглядає цей рік в освітній сфері в провінційній українській губернії Російської імперії майже поруч з військовими діями. На жаль, наразі немає певного повноцінного ставлення до цього, крім відомої монографії Вадима Ададурова [1]. Загальне ставлення до цих подій не виходить за рамки радянських догм, як це свідчить остання праця колективу істориків з Інституту історії України [2]. Але, насправді, близькість театру бойових дій, мобілізація ресурсів, розуміння ситуації в політичній сфері були великим випробуванням для західних територій імперії, земель колишньої Гетьманщини (Малоросії).

Щодо історії освіти в Чернігівській губернії існує низка досить вагомих робіт (Михайла Сухомлинова, Олексія Андріяшева, Михайла Тутолміна) [3; 4; 5], однак проміжку 1805–1813 рр. не надається багато уваги. У цей час досить успішно Дирекцію училищ Чернігівської губернії очолював Михайло Марков [6], але вона підпорядковувалася Училищному комітету Харківського навчального округу, отже і ректору університету. На часи складних подій 1812 р. ректором університету був Афанасій Стойкович, чия постать неоднозначно оцінена в історіогра-

фії [7]. Вочевидь особистісний чинник зіграв певну роль.

Одним із найвагоміших наслідків для розвитку освіти в регіоні стало згортання освітніх ініціатив у Ніжині (найбільшому місті губернії на той час). Завдяки успішній діяльності нового повітового смотрителя Павла Томари Ніжинське народне мале училище (що існувало з 1789 р.) вдалося перетворити на повітове, з відремонтованим будинком та пристойним забезпеченням, 23 травня 1812 р. [8, арк. 36, 37, 40 зв., 47, 49]. Однак великі проекти відкриття «гімназії» для дворян на кошти вельмож Безбородьків [9, с. 129–130] чи щойно висловлену і підтриману імператором Олександром I ініціативу щодо відкриття на кошти місцевої грецької громади грецького Олександрівського училища [10, с. 758–759] довелося відкласти на роки [9, с. 131].

Певною мірою «французька навала» вплинула на забезпечення підручниками Новгород-Сіверської гімназії. Однією з основних і дуже позитивних рис щодо цього гімназійного закладу була наявність однієї з найкращих бібліотек на Лівобережній Україні. Бібліотека повсякчас поповнювалася завдяки купівлі книжок із «училищної суми» і великим пожертвам. Генерал майор (Григорій (???) Туманський подарував 1811 р. 164 книжки. Окремим клопотом директора Івана Халанського було забезпечення підручниками усіх учнів гімназії завдяки сприянню Училищного комітету Харківського імператорського університету. Іван Халанський у 1811 р. склав список необхідних підручників на найближчі два роки. Підручники були профінансовані на 1746 рублів і вислані із Санкт-Петербурга, однак у 1812 р. загубилися дорогою у зв'язку із воєнними діями. За браком документації важко охарактеризувати цю втрату і настільки та була відновлена, але у 1814 р. на гімназіальному складі знаходилося 7237 примірників підручників для продажу, тобто важко говорити про вагому недостачу підручників унаслідок прикрих подій [11, с. 37–38].

Так само виникли істотні складнощі з відкриттям нових училищ в Чернігівській губернії. Директор училищ Михайло Марков у 1812 р. просив Чернігівського губернського маршала дворянства Миколу Стороженка сприяти під час проведення дворянських виборів та зборів дворянства відкриттю нових повітових училищ і проведенню збору пожертв на цю справу [8, ф. 667, оп. 283, спр. 115, арк. 1–2]. Певно ж наслідком цих прохань стало упорядкування посад почесних смотрителів училищ. У травні 1812 р. представники від дворянства були обрані у всіх повітах, навіть у тих, де не було навчальних закладів [8, ф. 667, оп. 283, спр. 116, арк. 1–1 зв.]. Це питання вдалося просунути у Козельці, де вже на початок червня 1812 р. вдалося зібрати велику суму завдяки сприянню «почесного смотрителя» Степана Барановського та проханням Михайла Маркова [8, ф. 667, оп. 283, спр. 119, арк. 1–8]. Але відкриття училища так і не відбулося.

На початок 1812 р. планувалося відкрити низку училищ в Конотопі та Сосниці. Дворянство Конотопського повіту зібрало кошти, йшлося і про штатне (державне) фінансування. Почалися перемовини про купівлю будівлі у повітовому центрі Конотопі [8, ф. 667, оп. 283, спр. 111, арк. 1, 2 зв. 3, 36]. Слід визнати, що значну суму на Конотопське училище було надано пожертвою з батьківської економії тодішнього міністра освіти Олексія Кириловича Розумовського [8, ф. 667, оп. 283, спр. 111, арк. 49 б]. Незважаючи на складні умови, училище у Конотопі було відкрите у грудні 1812 р.

Подібна справа про відкриття училища велася і у іншому значному повітовому центрі – Кролевці. Дворянство заштатного міста Коропа також збирало гроші на училище в своєму містечку. У 1812 р. дворянин Петро Калинський склав іспити у Чернігівській гімназії, і йому було дозволено відкрити у Кролевці «приватне училище». Станом на 1813 р. тут навчалося 46 учнів. Дворянство повіту зібрало значну суму (955 рублів), серед яких великі пожертви внесли граф Сергій Рум'янцев (200 р.) та титулярний радник Федір Гетун (210 р.). На початку 1813 р. Марков уже приїжджав оглядати будинки для нового училища і проводити іспит у приватному закладі Калинського, щоб перевести учнів звідти до нового училища. Основна проблема виявилася «учительською» – дирекція прагнула, щоб педагогами були особи дворянського походження, а не відпущені з оподаткування міщани. Це питання вирішили, призначивши на посаду вчителя дев'ятнадцятилітнього Мусія Бардакова – сина основного ініціатора заснування училища, статського радника Івана Бардакова (між тим колишнього учителя Ченігівського училища і гімназії) [8, ф. 667, оп. 283, спр. 137, арк. 1, 6, 15, 20, 23, 29, 30]. У вересні 1813 р. училище було відкрите. У той же час мешканцям і дворянству заштатного Коропа з цього питання було відмовлено, оскільки місто не являлось адміністративним центром і знаходилося на невеликій віддалі від Кролевця (30 верст) [8, ф. 667, оп. 283, спр. 142, арк. 2 зв.].

Однією з проблем цього часу стала взаємодія нових училищ і військових формувань на території губернії. У даному контексті особливо цікавими є глухівські події. У 1806 р. старий будинок Глухівського училища, що перетворювалося на повітове і переходило до іншої будівлі, було віддано під «лазарет» новоприбулому гусарському полку. Бажання директора училищ Михайла Маркова віддати старий будинок для помешкання вчителям наслідку не мало [12, ф. 2162, оп. 1, спр. 35, арк. 26]. З документів Глухівського училища виходить, що офіцери (особливо артилерії (через близькість Шосткинського порохового заводу) постають трохи не основними жертводавцями цього навчального закладу. Так, на початку липня 1812 р. у Глухівському училищі відбулися публічні іспити (основний захід для збирання коштів). Найбільшу пожертву у 75 руб. зробив підполковник артилерії Георгій Хавін. У цьому взяли участь і інші офіцери: підполковник Василь Сухокобилін (50 руб.), капітани Василь Глінка (50 руб.), Ліньов (25 руб.), поручик Гончаров (10 руб.) [8, ф. 667, оп. 283, спр. 121, арк. 1–2]. Слід згадати і внесок, зроблений

влітку 1808 р статським радником Федором Туманським (відомим бібліофілом). Це були книжки загальною вартістю 50 руб. [8, ф. 667, оп. 283, спр. 29, арк. 2].

Відкриття нових училищ і реорганізація старих відбувалися в складних політичних умовах, пов'язаних із вторгненням Наполеона в Російську імперію 24 червня 1812 р. Чернігівська губернія знаходилася не надто далеко від зони бойових дій, тому уже 15 липня 1812 р. було складено список казенних будівель для розміщення в них поранених. Першим у цьому списку йшли три корпуси Чернігівського повітового училища і генерал-губернаторський дім; планувалося використати і будинок семінарії [13, с. 64]. Зважаючи на те, що гімназія розміщувалася у згаданому генерал-губернаторському будинку, то вже годі було щось говорити про приміщення інших навчальних закладів. У теплу пору року гімназія продовжила заняття в «беседке на бульваре», а повітове училище – у будівлі найнижчого приходського училища навпроти альтанки. Найгірше було із перевезенням шаф та книжок, бо під тяжкістю вантажу ламалися селянські вози. Але перед зимою питання з приміщеннями почасти було вирішене: навчальні заклади перевели у двоповерховий будинок, збудований для поштової контори, який виявився надто тісним, до того ж з вузькими та кривими сходами, що ускладнювало пересування з одного поверху на інший. Навіть вивільнення будинку повітового училища не надто покращило ситуацію, бо «класи» та книжки залишилися за версту від навчальної будівлі. Михайло Марков нарікав, що він та вчителі понесли чимало збитків, однак шпиталь продовжував функціонувати [8, ф. 667, оп. 287, спр. 3, арк. 1 і зв.].

Існували і інші проблеми у освітньому процесі Чернігівської губернії. Ще до початку війни 1812 р. з невеликої вчительської платні почали стягуватись шпитальні гроші з 1 рубля по копійці, тобто 1 % вчительської платні [12, ф. 2162, оп. 1, спр. 79, арк. 1 і зв.]. Так само вище керівництво наполягало перед керівництвом гімназій надавати учнів для військової справи. У 1808 р. до Чернігівської дирекції училищ надійшла вимога направити сім учнів до Санкт-Петербурзької артилерійської школи [12, ф. 2162, оп. 1, спр. 58, арк. 20]. Ще до початку бойових дій батьки стали забирати студентів гімназії для несення цивільної чи військової служби без атестатів, що принижувало значення освіти і потребу у закінченні навчання, на що також нарікав Михайло Марков [8, ф. 667, оп. 283, спр. 117, арк. 1 і зв.].

Узагальнюючи викладене, слід визнати, що час наполеонівських війн пригальмував освітні ініціативи, ускладнив функціонування навчальної системи, однак уже через певний час відкриття нових шкіл і удосконалення старих продовжилося. На тлі політичних подій відбувалися і внутрішні процеси (як позитивні, так і негативні), які мали вплив на стан освіти (соціальне походження учителів, брак матеріальної бази, фінансування галузі). Дослідження означеної тематики має право на продовження і сприятиме усвідомленню складного історичного досвіду.

ПОСИЛАННЯ

1. Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. – Львів: Вид-во УКУ, 2007. – 560 с.
2. Гуржій О.І., Реєнт О., Палій А. Війна 1812 р.: український контекст. – Київ, 2012. – 154 с.
3. Сухомлинов М. Училища и народное образование в Черниговской губернии // Журнал министерства народного просвещения. – 1864. – № 8. – С. 1–94.
4. Андрияшев А. Материалы для истории учебных заведений Черниговской губернии с 1789 по 1832 г. – К., 1865. – 96 с.
5. Тутолмин М. Столетие Черниговской гимназии. Краткая историческая записка 1805 – 1905 гг. – Чернигов, 1906. – 515 с.
6. Бережков М.М. М.Е. Марков и его рукописный сборник о черниговской старине // Сборник историко-филологического общества при институте князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1903. – Т. 4. – С. 1–29.
7. Страшнюк С.Ю. Сербське підґрунтя Харківського університету: Атанасіє Стойкович // УКРАС: Українсько-сербський збірник. – 2009. – Вип. 1 (4). – С. 14–37.
8. Державний архів Харківської області.
9. Маслійчук В. Освіта й освітні ініціативи у Ніжині в 1805–1820 роках // Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства (Серія «Ніжинознавчі студії». – № 14). – Ніжин – Київ, 2017. – Вип. 23 (26). – С. 125–134.
10. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. – СПб, 1904. – Т. 1. – Царствование императора Александра I, 1802–1825. – 1644, 44 стб.
11. Панаженко И. Историческая записка о Новгородсеверской гимназии. – Киев, 1889. – 172, II с.
12. Центральний державний історичний архів України в місті Києві.
13. Морозова А. Документи Держархіву Чернігівської області про військовополонених Великої Армії в Чернігівській губернії // Сіверянський літопис. – 2012. – № 5–6. – С. 59–70.

Маслийчук В.Л. 1812 год и образовательные процессы в Черниговской губернии

Статья посвящена изучению влияния французско-российской войны 1812 г. на состояние образования в Черниговской губернии. События 1812 г. притормозили образовательный процесс, открытие новых учебных заведений, обеспечение школ учебниками. Но общая тенденция развития образовательной сферы не была нарушена.

Ключевые слова: *образование, гимназия, училище, учебники, 1812 г.*

Masliichuk V.L. 1812 year and educational processes in Chernihiv province

The article is devoted to the study of the influence of the Franco-Russian war of 1812 on the state of education in Chernihiv province. The events of 1812 blunted the educational process, opening of new schools, providing school textbooks. However, the general trend of the development of the educational sphere has not been broken.

Key words: *education, war, Gymnasium, school, textbook, 1812.*

27.02.2017 р.

УДК 94(477):911.374.8«18»

Н.О. Барабаш

ПАНСЬКА САДИБА ПОЛОШКИ ЗА СПОМИНАМИ М.А. МАРКЕВИЧА

У статті на основі автобіографічних записок М.А. Маркевича відтворюється специфіка буття родини Маркевичів у садибі Полошки.

Ключові слова: *М.А. Маркевич, автобіографічні записки, панська садиба/маєток Полошки.*

Сьогодні беззаперечною є теза про нагальну потребу вивчення історико-культурної моделі панської сільської садиби в Україні XVIII–XIX століть на змістовному підґрунті, утвореному сумою знань, отриманих з історії України, регіональної історії, історії української культури, краєзнавства, мистецтвознавства тощо [1, с. 145–146]. Однак вважаємо за необхідне зауважити, що виокремлення комплексних прикмет панської садиби як історико-культурного об'єкта неможливе без вивчення специфіки буття представників української еліти в конкретних родових резиденціях на мікрорівні й без долучення якісно-інформативної джерельної бази.

В ряду перлин панських садибних комплексів Чернігово-Сіверщини не надто часто згадуються Полошки, хоча саме із цим маєтком пов'язані долі декількох поколінь представників споріднених між собою козацько-старшинських родів Скоропадських та Маркевичів-Марковичів. Саме Полошкам, як одному із родових маєтків, присвячено окремі рядки у різних частинах та повністю розділ VIII Автобіографічних записок М.А. Маркевича під назвою «От Лапинец до Петербурга. Март – сентябрь 1817» [4, арк. 121–126 зв.]. У житті Миколи Андрійовича даний рік був «знаковим», оскільки в цей час він припинив навчання в приватній школі Павла Білецького-Носенка у селі Лапинці під Прилуками й готувався до від'їзду на навчання у Петербург.

Про інформаційний потенціал «Автобіографічних записок» Миколи Маркевича, присвячених його першим рокам життя (1804–1817 рр.), нами згадувалось у попередніх публікаціях [2; 3].

Полошківське садибне буття формувалося поступово й особливих рис набуло за життя Івана Андрійовича Маркевича (рідного діда М.А. Маркевича). Йому історик присвячує декілька десятків рядків на початку «Автобіографічних записок». Іван Андрійович (роки життя 1747–1814) був одружений із Єлизаветою Василівною Кочубей й мав двох дітей – Пульхерію та Андрія. Саме завдяки шлюбу він набуває маєтностей на Глухівщині (Полошки) [4, арк. 10].

Зі сторінок записок онука дізнаємося, що І.А. Маркевич виховувався у Першому кадетському корпусі, дослужився на військовій службі до звання прем'єр-майора, потім на цивільній службі досяг рангу колезького радника. На думку онука, його почуття зосереджувались у голові, а не в грудях, «он был честолюбив, самолюбив, безинтересен, благороден, – но подозрителен до крайности. Чем ближе к нему был человек, тем более он подозревал его… Врожденную пылкость умерил он образованием; деликатность в обращении с каждым не смотря ни на звание ни на лета доходили у него до невероятности… Дети, взрослые, старики, судейские, военные, купцы, дамы и девицы бывали им очарованы» [4, арк. 11 зв.]. Іван Андрійович був естетом й «все что ни имел он в доме дышало изящным вкусом: мебели, бронзы, фарфоры, вины…» [4, арк. 11 зв.]. Сформувавши власне «ідеальне середовище» у полошківському маєтку, дід вів розмірене життя, «…поутру играл на органе, потом рисовал, потом читал Вольтера и Руссо, наконец любовался своими расписными тюльпанами». Серед кола спілкування й особистих кореспондентів Івана Андрійовича у записках згадується Гарднер, Юрій Володимирович Долгорукий, гетьман К. Розумовський, Ю. Нелединський-Мелецький, П. Задунайський й навіть мадам Сталь. До кріпаків І.А. Маркевич відносився з добротою, й через свою доброчесність «был любим подданными как детьми» [4, арк. 12 зв.]. Сформований за життя І.А. Маркевича стиль сімейного буття в Полошках залишався незмінним навіть по його смерті. Микола Маркевич вважав діда яскравим представником просвітницького XVIII століття й за стилем життя, й за рівнем освіченості, й за мережею інтелектуальних зв'язків.

Полошківський маєток став одним із тих, що були рідними для родини Андрія Івановича Маркевича та його дружини Анастасії Василівни (у дівоцтві Гудович). Саме тут їх родина проживала достатньо часто, у період від 1804 до 1818 року, тому «восхитительным» Полошкам й присвячено багато сторінок у «Автобіографічних записках» їх сина Миколи Андрійовича.

Сприймаючи полошківську садибу як своєрідний мікросвіт, Микола Маркевич починає його опис такими словами: «… начну с дому, сада, флигелей и общества». Автор записок зазначає, що «дом в Полошках был довольно большой, над залой была еще зала; нижняя в два света; по бокам хоров были над № 9 и 7 комнаты. Сверх того дедушкин домик оставался» [4, арк. 121]. Опис господського будинку у Полошках супроводжується схемою розміщення кімнат та побутових приміщень [4, арк. 121]. Схема будинку та подальший детальний опис місцевості уможливлює детальніше сприйняти територіально-просторову специфіку маєтку.

За традицією у «садибну родину» крім членів сім'ї були включені дальні родичі, облагодіяні, вихователі дітей, музиканти. Так автор записок згадує, що у одному з флігелів проживали Піжбек із родиною, Генник, Персидський, Сильверст. У іншому флігелі, розташованому навпроти першого, розміщувались кухня й музикантська. Ці будівлі були обнесені штахетом. За штахетом проїжджа вулиця поєднувала дві сторони села. По іншу сторону вулиці був двір із людськими, конюшнями й іншими господарчими приміщеннями. Внизу під горою в саду знаходилась баня з кімнатами.

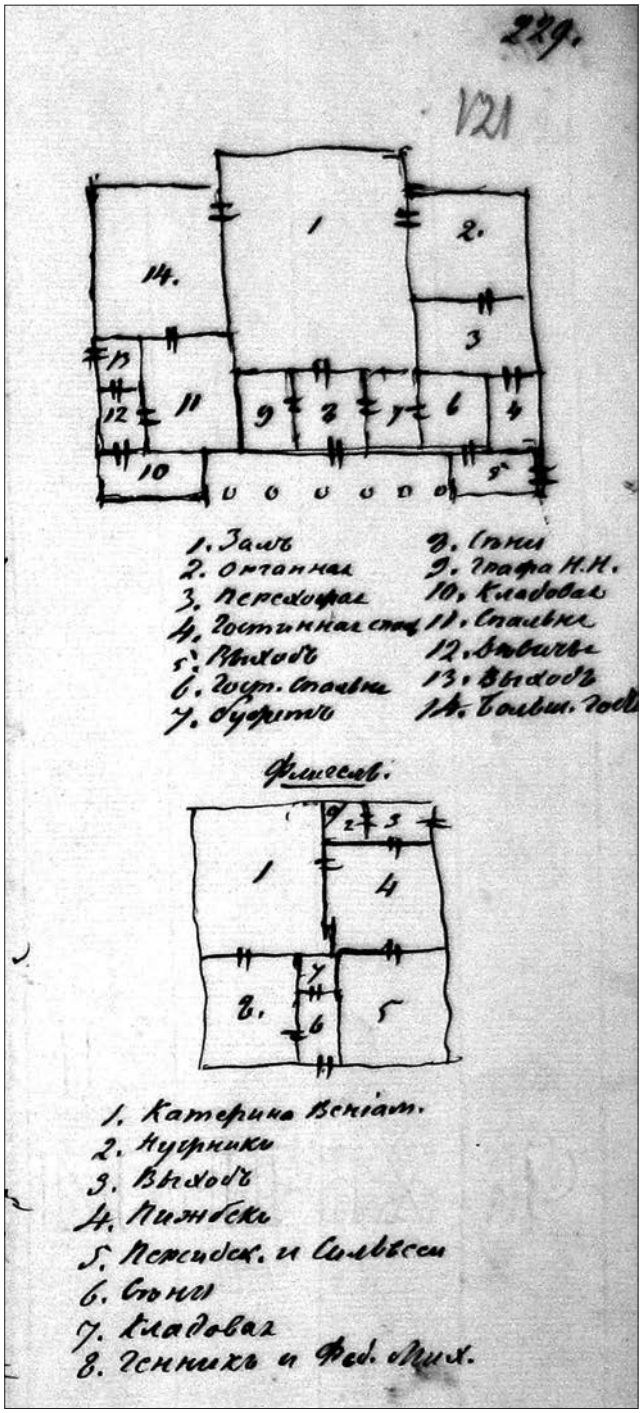

Фото 1. Схема розташування кімнат у господарському будинку в Полошках

Сад був простий, під діброву, стежка вела із гори до джерела. У саду було декілька клумб. Внизу текла вузькою чистою стрічкою річка.

Микола Маркевич детально описує навколишні краєвиди, при цьому згадуючи й про маєтності сусідів: «За рекой долина, потом на легком скате роща Литвинова; влево от дома через речку деревня Богданово, принадлежащая Литвинову; рассыпанные горстями избы на скатах горы очень миловидны; налево вдали видны озера, за озерами село Щебры, а далее леса Ярославицкие и Волокитинские. Если же подняться на гору, что против дому, оттуда вправо виден Слепород Клочковых. Каменные постройки, через наш дом – дом Литвинова, полошковские избы, церковь, колокольня – дело рук митрополита Самуила Миславского, уроженца полошковского. Двор внизу, за двором даль, Щебры явственные и дальние леса синеют под туманом; продолжая далее путь в гору, вы углубляетесь в лес и являетесь на площадь где шахты фарфоровой глины» [4, арк. 121–121 зв.].

Потрапити до полошківського маєтку можна було із великої московської дороги, що вела на Ніжин, Київ та Одесу. Микола Маркевич називає дорогу «одной из жизненных сил империи, по которой льются богатства торговли, всегда покрытой обозами» [4, арк. 121 зв.]. Зі сторони Глухова під'їзд до господського будинку проходив з узвишшя повз церкви, зліва були чудові краєвиди на Миславщину й Богданово. З Кролевця заїхати в село можна було вузькою вулицею, повз дубовий гай, що був зрощений дідом М. Маркевича, потім повз фруктовий сад, крізь гатку на круту гору й прямо у дворову вулицю.

Загальноросійську відомість Полошкам подарували поклади унікальної фарфорової глини (каоліну). У своїх записках Микола Андрійович зазначає, що спочатку місцеві селяни використовували білу глину для виготовлення горщиків та інших ужиткових речей. Однак згодом приятель Івана Андрійовича Маркевича, француз-мандрівник Лаборд, перебуваючи в Полошках, започаткував видобування каоліну у шахтний спосіб. Микола Маркевич зазначає, що зазвичай шахти мали глибину від 11 до 17 сажнів, були оббиті цамрой. Спускали у шахти робітників на мотузках й потім вони прорізували печери за шаром глини у боки. Глину вирізали великими шматками, вона була м'якою та мала синюватий відтінок. Однак при піднятті на поверхню сировина змінювала колір на білосніжний та твердішала. У споминах зазначалось, що видобували глину лише взимку, причому через спеку робітники працювали лише у самих сорочках. Влітку повітря у шахтах ставало прохолодним й настільки важким, що роботи припинялись. Із шахтами траплялись періодично то трагічні, то комічні випадки, деякі описуються у записках М.А. Маркевича.

Автор споминів зазначає, що його дід реалізовував каолін за ціною від 1,3 асигнаціями до 7 рублів за пуд; «в Гжель отправлялась худшая, в Москву к Гарднеру и Долгорукому кн. Юр. Волод. хорошая, в Петербург на императорский завод самая лучшая, так называемая скалка» [4, арк. 121 зв.].

Садибний побут із його знаковою символікою, ритуалами і традиціями був маркером, ознакою належності до певного соціального стану. Заможні представники малоросійського дворянства на початку XIX століття звикли жити «на широку ногу» й в оточенні близьких та далеких родичів, а також «общества жильцов разнообразящих дни». Микола Андрійович докладно пе-

рераховує більшість мешканців садиби: «В Полошках я нашел батюшку, маминьку, четырех сестер, брата, Машиньку, Софью Владимировну, Сильвестра, графа Николая Николаевича, М-ль Мессон, Персидскаго, Генника, Пижбека, его мать и его сестру… Я забыл упомянуть еще девятнадцатаго неотлучного от нашей семьи человека: Федора Мих. Маркевича» 4, арк. 122 зв.]. Також у тексті згадуються імена слуг: Кліментій, Терентій, Семен, Андрій, Марія. Крім цього зазначається, що в маєтку також проживали музиканти та півчі, імена яких автор спогадів не запам'ятав.

Автор записок не зупиняється на простому переліку найближчого оточення, але й подає біографічну інформацію та іноді висловлює власне ставлення до тих чи інших осіб із найближчого оточення.

Так, достатньо часто на сторінках записок М.А. Маркевича згадується ім'я Сильвестра Матвійовича Дикого. В родині Миколи Андрійовича до нього звертались по-домашньому – Сильвесі, з легкої подачі одного з молодших дітей родини. Микола Маркевич у споминах занотував інформацію щодо появи цього хлопчика в їх родині у 1814 р.: «В Полтаве пришел к батюшке как к Прилуцкому предводителю лет семи мальчик, за милостыней. По его бумагам батюшка увидел, что он из мелкопоместных дворян Пирятинского уезда, из-под Яготина. Его мать зарезала своего мужа и содержалась в Остроге. Бедное дитя, не имея приюта, жило в Остроге при матери. Батюшке жаль стало его; он взял его к себе на воспитание и дал после хорошую дорогу…» [4, арк. 105 зв.].

З теплотою пише у записках Микола Андрійович про вчителя молодшого брата Михайла та Сильвестра – Персидського Костянтина Андрійовича. Родом він був із Прилуцького повіту, «… попович и школяр, … предобрый и прерябой». Пізніше К.А. Персидський закохався у гувернантку сестер Миколи Андрійовича мадемуазель Руссет [4, арк. 122 зв.].

Особливу повагу у родині Маркевичів мав француз Генник, що виконував обов'язки «дядьки» при братах Миколі та Іванові Скоропадських до їх відправлення на навчання в Лапинці, а потім став гувернером брата Миколи Андрійовича – Михайла. Про нього у записках читаємо наступне: «…предобрый, пречестной, остряк и привесёлый… два раза бегал он боясь ответственности за дуэли, которые оканчивались не хорошо для его противников; один раз из Франции в Австрию, в другой раз из Франции в Россию» [4, арк. 97, арк. 122 зв.].

Ще однією особою, що проживала у полошківському маєтку, була мадемуазель Мессон, про яку автор записок занотував як про позашлюбну дочку діда Івана Андрійовича. Згодом жінка візьме шлюб із садівником Маркевичів – швейцарцем Гіппом й надалі буде проживати у маєтках Маркевичів [4, арк. 122 зв.].

Разом із матір'ю та молодшою вісімнадцятирічною сестрою проживав у садибному флігелі Петро Веніамінович Піжбек. У 1817 році він був «…прекрасный собою, милый добрейший молодой человек лет двадцять с лишним». Піжбек був талановитим музикантом й капельмейстером, крім цього «… удачный композитор полонезов вроде Козловского и Огинскаго» [4, арк. 122 зв.–123]. Також він навчав молодших дітей у родині Маркевичів грі на фортепіано.

Неоднозначною людиною, що знайшла притулок у родині власників Полошок, був Федір Михайлович Маркевич. Згадки про його витівки, а іноді й ганебні вчинки містяться на різних сторінках споминів. На одному із аркушів знаходимо ємну характеристику цієї особи: «Таков был этот человек, исполненный талантов, бешенный, неуживчивый, необразованный, но остряк и полушут» [4, арк. 99 зв., арк. 122 зв.]

Характеризуючи особливості буття в помісті, Микола Андрійович приділяє увагу й питанням виховання дітей у його родині. Особисто автору записок було надано батьками майже повну свободу дій, оскільки до нього ставились як до дорослого. Він міг гуляти самостійно у лісі, купатись у річці й навіть ходити пішки без супроводжуючих на гостини до тітки у Дунаєць. Особливі відносини у нього склались із сестрою Лізою, якій тоді було близько 13 років. Інші діти були набагато молодшими й Микола не мав із ними спільних інтересів. Крім цього він зазначає, що більшість часу діти були зайняті уроками, а йому батьки фактично влаштували канікули перед відправленням на навчання до Петербурга [4, арк. 122].

Всіх дітей у родині любили, але тримали у достатньо суворій дисципліні. Іноді до них застосовували й фізичні покарання, особливо часто «нравоучения, которые пишутся под спиною» за допомогою різок. Але це були крайні заходи. Найчастіше від дорослих лунали лише погрози про застосування покарань у разі дитячих бешкетувань. Так Микола Андрійович на одній із сторінок занотовує: «Мишу продолжали баловать; батюшка бывает гоняется за ним с прутом, а он баррикадирует себя креслами, стульями, ругается и все проходит даром» [4, арк. 123 зв.].

Велика родина регулярно відвідувала Ярославець й Дунаєць. Гостинність була характерною ознакою й полошківського маєтку Маркевичів. Микола Андрійович згадує: «… Поездки наши в Ярославец и Дунаец и наезды к нам тамошних еще более разнообразили это восхитительное для меня время… У нас ежедневно бывали гости, все ярославецкие, вознесенские и дунайские; и всегда эти четыре дома были неразлучны; не они у нас, так мы у них. Музыки съезжались также, их было три: наши, дунайские и ярославецкие. Капельмейстера были ближайшие родственные между собою: наш – Пижбек, дунайский – Чемпинский, ярославецкий – Кавка» [4, арк. 122 зв.]. В садибах бали йшли за балами, лунали музика й співи.

У пам'яті Миколи Андрійовича найбільше вражень збереглось від останнього полошківського балу, який був даний на честь його від'їзду на навчання до Петербургу. У записках читаємо наступне: «Маминька пригласила соседей и родных, дала прощальний бал. В лесу был полдник, на

Литвинова лугу гремели пушки, сад и двор были иллюминовны, танцы продолжались до рассвета» [4, арк. 126 зв.].

На наступний день після балу вся родина проводжала Миколу Андрійовича та Василя Олександровича Хелмського (саме він супроводжував М.А. Маркевича до Санкт-Петербурга). Процес прощання рідних описаний із зворушливими подробицями: «… на другой день маминька плакала, баба плакала, сёстры плакали, Норка тосковала. Мой портрет завесили зелёной тафтой. У батюшки были слёзы на глазах» [4, арк. 126 зв.]. В цей день автор споминів востаннє в житті бачив свою матір та няню бабу Устю.

По смерті дружини, що сталась 12 січня 1818 року, батько М.А. Маркевича Андрій Іванович «… не мог не только бывать в Полошках, но даже видеть их» [4, арк. 10 зв.]. Тому маєток був розмінений з гвардійським полковником О.О. Хвостовим, який за Полошки дав 300 душ у Васьковцах Прилуцького повіту.

Отже, завдяки «Автобіографічним запискам» М.А. Маркевича ми маємо змогу дізнатись про родинну атмосферу та особливості буття володарів панської садиби Полошки на початку XIX століття. Зауважимо, що зростання автора споминів у родинних маєтках Чернігівської та Полтавської губерній вплинуло на становлення його особистості. Микола Андрійович не лише збереже дідові колекції й батьківську любов до землі, а й певним чином унаслідує сформований ними маєтковий стиль життя.

ПОСИЛАННЯ

1. Будзар М. М. Історико-культурна модель панської сільської садиби в Україні XVIII–XIX століть: теоретичні засади дослідження [Текст] / М. М. Будзар // Вісник ДАККіМ. - 2011. - № 2. - С. 145-149.

2. Барабаш Н. О. Дворянські садибні комплекси Дунаєць та Ярославець за споминами М. А. Маркевича / Н. О. Барабаш // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – К.: Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 323–327.

3. Барабаш Н. О. «Автобіографічні записки» М. Маркевича – джерело з історії родини / Н. О. Барабаш // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип. 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 394 с. – С. 329–347

4. Маркевич Н. А. Автобиографические записки. Автограф. 1845. – Рукописный отдел Института русской литературы Российской Академии наук, ф. 488, оп. 1, д. 38, 136 л.

Барабаш Н.А. Господская усадьба Полошки по воспоминаниям Н.А. Маркевича

В статье на основе автобиографических записок Н. А. Маркевича воспроизводится специфика жизни семьи Маркевичей в усадьбе Полошки.

Ключевые слова: *Н.А. Маркевич, автобиографические записки, господская усадьба/имение Полошки.*

Barabash N.O. Nobiliary homestead Poloshky in the Mykola Markevych's memories

In this paper author tries to reconstruct particularities of the Markevyches family life in the nobiliary homestead Poloshky on the base of Mykola Markevych's autobiographical notes.

Key words: *Mykola Marckevych, autobiographical notes, nobiliary homestead, homestead Poloshky.*

16.03.2017 р.

УДК 392:502.175 (477) (043.3)

А.О. Шевель

ВНЕСОК МИКОЛИ АНДРІЙОВИЧА МАРКЕВИЧА В КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ

У статті автор аналізує внесок Миколи Андрійовича Маркевича в культурний розвиток України, а саме: його погляди на історичний процес, використання фольклорно-етнографічної джерельної бази, зібрання великого етнографічно-статистичного матеріалу.

Ключові слова: *героїзм, етнографія, історія, козацтво, фольклор.*

Мандрівний філософ Григорій Сковорода писав: «Рослина без коріння всихає, людина без минулого не живе». Історія рідного народу та краю, пам'ять про видатних земляків – це ті духовні острови, які дарують нам наснагу.

Дослідження історії роду Маркевичів започаткував О. Лазаревський. Ця традиція була продовжена в роботах істориків М. Василенка, М. Грушевського, літературознавців Б. Грінченка, С. Волоха, В. Доманицького. Праці В. Маслова присвячені літературній і науковій діяльності М. Маркевича, його відносинам з Т.Г. Шевченком. Наукова діяльність Миколи Маркевича розглядалася як складова інтелектуальної історії України І. Лисяком-Рудницьким. В монографії В. Кравченко проаналізовано «Історію Малоросії» М. Маркевича як пам'ятку української історіографії епохи національного відродження (др. пол. XVIII – сер. XIX ст.). Г. Голубчик вивчала рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України крізь призму української генеалогії.

В нашому дослідженні мова піде про нашого земляка – історика, етнографа, композитора, поета і перекладача, фольклориста, лексикографа, архівіста, музиканта Миколу Андрійовича Маркевича, який жив і творив у нелегкі для тодішньої України часи. Автор має на меті описати основні віхи житєвого та творчого шляху М.А. Маркевича.

Микола Андрійович Маркевич походив зі старовинного і високоосвіченого козацького роду. Своїм пращуром Марковичі вважали легендарного «жидовина» Аврама, який на початку XVII ст. з'явився на Прилуччині, відрікся від своєї іудейської віри і став згодом ревним православним християнином. Великим розумом і добрими справами заявив про себе син Аврама – Марко Аврамович, який власне і був родоначальником цього великого і знаменитого в Гетьманщині роду, що на початку XIX ст. розділився на дві гілки – Марковичів і Маркевичів. Заможного і спритного у справах Марка Аврамовича на Прилуччині величали не інакше, як «славетним паном Марком». Марко Аврамович мав добрий маєток неподалік від Прилук, у приміських Сорочинцях. Є всі підстави вважати, що й сини його, усі три Марковичі і Настя Марківна, саме там і народилися. Родинні перекази свідчать, що Марко побудував своїм коштом одну з церков Густинського монастиря, в якому, за його ж заповітом, був і похований у 1717 р.

Цікаво, що Настя Маркевич (або Маркович) була дружиною гетьмана Івана Скоропадського, а їхня дочка вийшла заміж за сина сподвижника Петра І Петра Толстого і

таким чином доводилася прабабою видатному російському письменнику Льву Толстому [6, с. 56].

Дід М.А. Маркевича – Іван Андрійович – був людиною освіченою, зібрав велику й багату на той час приватну бібліотеку, мав маєток в селі Турівці Прилуцького полку і будинок в Москві. Своєму сину Андрію він залишив близько 700 кріпаків та більше 100 тис. руб. боргу.

Андрій Іванович Маркевич служив дипломатом у Дрездені і Константинополі, чудово володів іноземними мовами. Його дружиною стала графиня Анастасія Василівна Гудович. Маючи блискучі перспективи, він однак пішов у відставку і переселився до свого маєтку в Турівці, брав участь у підготовці пам'ятки українського права – «Права, за якими судиться малоросійський народ» (Глухів, 1743). Батько історика, теж Андрій, навчався у пансіоні Московського університету, сидів за однією лавою з майбутнім поетом Василем Жуковським, служив дипломатом.

Сам історик народився у с. Дунаєць на Глухівщині Чернігівської губернії 7 лютого 1804 р. У 1804–1809 рр. він жив у діда в с. Полошки (нині Глухівського району), у прабабки й тітки в с. Дунаєць, з 1809 р. – в Сокиринцях (нині Срібнянський район Чернігівської області), потім (до 1814 р.) – в Рудівці (нині Прилуцький район Чернігівської області).

Початкову освіту Микола здобув у школі відомого поета й мовознавця П. Носенка-Білецького під Прилуками. З 1817 по 1820 р. навчався у пансіоні в Петербурзі. Вихователю цього пансіону В.К Кюхельбекеру, в майбутньому відомому декабристу, історик зобов'язаний знайомствами у літературних колах, зокрема з О.С. Пушкіним і К.Ф. Рилєєвим, а також пробудженням інтересу до історії своєї батьківщини. Уроки улюбленого педагога М.А. Маркевич називав «школой очищенного вкуса». Водночас Маркевич почав навчатися музиці і став відомим митцем по класу фортепіано, захопився літературною творчістю. Він написав російською мовою свої «Украинские мелодии», а згодом поклав на ноти чимало українських народних пісень. Після закінчення пансіону вступив на військову службу. На початку 1821 р. відвідав Каменку – центр зустрічей учасників Південного таємного товариства.

У 1824 р. М.А. Маркевич вийшов у відставку в чині поручика, повернувся на батьківщину і оселився в успадкованому від батька маєтку – Турівці, що в Прилуцькому повіті Полтавської губернії, який, за винятком поїздки 1829 р. до Москви, вже не залишав до кінця життя.

На батьківщині вчений зосередився на вивченні історії України, яку тлумачив досить широко і включав до неї питання етнографії та статистики, захопився вивченням фольклору, сільським господарством.

М.А. Маркевич зібрав величезну бібліотеку унікальних рукописів, усе життя поповнював її новими матеріалами, здебільшого з історії України (серед інших – документами гетьмана І. Скоропадського, книгами та архівними документами гетьмана К. Розумовського; зібрав більш як 6000 рукописів, актів і справ, склав до них покажчик). В його ненадрукованій спадщині залишилося багато історичних досліджень, нарисів, безліч віршів, нотаток тощо. Частина архіву М. Маркевича зберігається в Російській державній бібліотеці, частина – в Інституті російської літератури РАН у Санкт-Петербурзі. Багато з архіву втрачено або не знайдено, зокрема невідома доля рукописів, проданих разом із 4339 томами його бібліотеки [4, с. 123].

Перші твори М.А. Маркевича побачили світ у 1829 р. Це були збірки віршів «Стихотворения. Элегии и еврейские мелодии» (книга присвячена графу, полковнику, масону Миколі Миколайовичу Гудовичу на знак дружби). «Вірші» умовно розбиті на три розділи: Елегії. Книга I (включає 12 творів); Елегії. Книга II (11 творів); Єврейські мелодії (8 творів). Автор знаходився під великим впливом Байрона, що й відбилося на його поетичній творчості.

Пізніше було видано ще дві визначні збірки («Українські мелодії», «Народні українські наспіви»), чимало статей. Вінцем життя М.А. Маркевича стала «Історія Малоросії», високо оцінена Тарасом Шевченком, який приятелював з істориком і навіть присвятив йому вірш «Бандуристе, орле сизий!»

«Історія Малороссії», опублікована в Москві у 1842–1843 рр., стала помітним явищем в історіографічному процесі. Значний інтерес становлять опубліковані М.А. Маркевичем у додатку до неї гетьманські універсали, скарги міщанських громад на зловживання з боку козацької старшини.

Історії Чернігівщини були безпосередньо присвячені три з вісімнадцяти прижиттєвих публікацій М.А. Маркевича – «Достопримечательные урочища в Новгород-Северском уезде», «Черниговские полковники», «Историческое и статистическое описание Чернигова».

Історик одним з перших в українській історичній науці обґрунтував тезу про виникнення козацтва як прояв національно-визвольної боротьби, опрацював методику підготовки документальних джерел до публікації, запропонував класифікацію джерел за тематично-хронологічною ознакою. Водночас для праць М. Маркевича характерні некритичне сприйняття окремих джерел, певна ідеалізація та романтизація козацького минулого, активне використання фольклорно-етнографічної джерельної бази. Ці риси притаманні й іншим розвідкам та роботам історика: «Мазепа», «Гетьманство Барабаша» (обидві 1841 р.), «Про перших малоросійських гетьманів», «Акти, що пояснюють історію Малоросії» (обидві 1848 р.), «Про козаків» (1858).

М.А. Маркевич одним із перших в українській романтичній поезії відтворив образ народного співця («Бандурист»), став першим, хто пов'язав мотив героїзму козацтва з політичною сучасністю України та її національно-визвольними потребами й прагненнями. Він, як етнограф, видав збірки української народної творчості: «Зібрання малоросійських пісень» (1840), «Південноруські пісні» (1857). У фундаментальній праці «Звичаї, повір'я, кухня та напої малоросіян» (1860), яка, за задумом автора, повинна була увійти до задуманого ним історико-етнографічного дослідження «Внутрішнє життя Малоросії від 1600 року до нашого часу», дав надзвичайно широку

картину життя українського народу XVII–XIX ст., вмістив тексти обрядових пісень, легенд, замовлянь, вертепної драми, описи календарних та побутових обрядів, відомості з народної медицини, народні прикмети і повір'я, рецепти поширених у селянському побуті страв та напоїв тощо.

Історик зібрав великий етнографічно-статистичний матеріал в архівах, судах, медичних і статистичних установах Київської, Полтавської, Чернігівської губерній, прагнучи якомога скоріше випустити його у світ. «Я люблю палко науку і вважаю невдячною справою скнарою тремтіти над рукописами, не ділячись ними з людьми, що осягають всю ціну їх», – писав він колезі й соратнику О. Бодянському [3, с. 61].

Збірник «Звичаї, повір'я, кухня і напої малоросіян» знайомить нас із щедрівками, колядками, класичними посівальними піснями, описами святочних, масничних, великопостових обрядів і звичаїв, троїцько-купальськими вшануваннями дерев, українською демонологією та особливостями народного світогляду. М.А. Маркевич вперше в Україні записав і опублікував різдвяний вертеп, який до цього часу на території на Глухівщині (на Сумщині) не зберігся. «Малороссийский вертеп, – пише Маркевич, – есть походный театр, представляющий благочестивым христианам великое происшествие в мире: Рождество Спасителя. Нет сомнения, что также представлялись многие другие происшествия, взятые из священного писания, но уцелел и дошёл до нас только вертеп».

М. Маркевич також описав ряд молодіжних ігор: «У Короля», «У Щитки», «У Галки», «У Ворона». Ці весняні ігри мають нескладні сюжети, проте можна помітити складну систему народного світогляду, який зберігся через віки.

Як лексикограф М.А. Маркевич уклав «Большой исторический, мифологический, статистический, географический и литературный словарь Российского государства» (1835); у архіві знайдені «Украинско-русский словарь», початок енциклопедичного словника, початок словника «Народного и книжного современного старого языка», до якого зібрано 45 тисяч слів, а також прислів'я, приказки, казки, пісні, витяги з давніх документів, літописів тощо [1, с. 58].

М.А. Маркевич виявився заповзятим колекціонером і поступово зібрав у Турівці чималий архів, який налічував близько 12000 рукописів. Документи являли собою переважно оригінали, причому найстаріші з них були датовані кінцем XVI ст. Основу архіву становила колекція його діда І.А. Маркевича, що складалася з документів генерального підскарбія А.М. Маркевича (його пращура), рукописів Глухівського Преображенського монастиря, приватних бібліотек та ін. Він також став власником «двух сундуков старинных бумаг», які належали його далекому родичу гетьману І.І. Скоропадському. Відтоді й до кінця свого життя М.А. Маркевич постійно турбувався про поповнення своєї колекції: «Нельзя не пристраститься к приобретению того, что в руку идёт. У меня развилась не в шутку страсть к манускриптам». У 1822 р. під час служби в армії М.А. Маркевич проїжджав через с. Ташань Переяславського повіту, що належало гр. О.П. Румянцеву. Він домовився зі старим слугою-карликом, у якого зберігалися ключі від будинку, і той дозволив йому вивезти стільки документів, скільки міг вмістити екіпаж. Перебуваючи у 1826 р. в Полтаві, дослідник придбав бібліотеку відомого поета та перекладача останньої третини XVIII ст. І.Ф. Богдановича, а також одержав усі рукописи, що були в книгозбірні, зокрема «Келейный летописец» Димитрія Ростовського. У 1830 р. М.А. Маркевич придбав рукописи київського митрополита Самуїла Миславського. У подальшому колекція Маркевича поповнювалася рукописами, переданими йому М.М. Гудовичем, П.О. Норовим, М.І. Даничем, П.П. Білецьким-Носенком, М.А. Максимовичем, В.М. Репніним, Н.Е. Писаревим, П.М. Горленком та ін.

У 1848–1849 рр. М.А. Маркевич упорядкував свою документальну колекцію і розподілив її на дві частини. До першої з них він відніс 6550 документів та зробив її опис, що складався з трьох розділів – алфавітного реєстру автографів, каталогу рукописних книг з анотаціями (81 книга) та власне опису 6550 манускриптів із зазначенням назв документів та їх змісту. Друга частина архіву складалася з близько 5 тисяч листів до М.А. Маркевича від різних осіб та його нотаток.

У 1851 р. історик поставив собі за мету опублікувати зібрані документи. Зразком для видання мала слугувати «Древняя российская вивлиофика», яку наприкінці XVIII ст. видавав М.І. Новиков. Узяти участь у виданні погодився видавець «Отечественных записок» А.О. Краєвський, але тяжка хвороба, що спіткала М.А. Маркевича, перешкодила його поїздці до Петербурга для видання архіву.

Незадовго до смерті М.А. Маркевич звернувся до громадськості через журнал «Современник» (1859, № 4) зі статтею «Маркевичевский архив» і запропонував придбати право на видання архіву, причому попередив, що «не поставит условий, отяготительных для приобретателя». Свій архів М.А. Маркевич характеризував як «собрание материалов, столь богатое, столь полное интереса, разнородное, полезное для истории, статистики, этнографии, художества, столь увлекательное для романиста, музыканта, поэта, живописца и едва ли имеющее себе подобное в руках частного владельца».

В останні місяці життя історик вирішив продати свій архів. О.М. Лазаревський згадував, що «бумаги Маркевича предлагались около 1860 года к продаже в Петербурге, причём по рукам ходил и каталог их. Просили за эти бумаги 5000 рублей; по крайней мере, за эту цену предлагались бумаги графу Уварову». Покупцем колекції став інший відомий колекціонер І.Я. Лукашевич (1811–1860), який придбав її за 2000 рублів.

Микола Андрійович помер 21 липня 1860 р. в своєму турівському маєтку. Поховали його в родовому склепі біля церкви Всіх Святих, в посадженому й виплеканому ним розкішному саді, що розкинувся на правому березі

тихого Переводу, навпроти села Турівки. В червні 1989 р. прилуцькі краєзнавці розшукали місце в Турівці, де був похований Микола Маркевич, своїми руками, толокою, спорудили йому скромний пам'ятник. У Прилуках зберігся будиночок на вул. Котляревського, побудований в садибі Маркевичів. Тут жив до революції 1917 р. онук історика – голова Прилуцької повітової Земської управи, людина дуже поважна і шанована на Прилуччині.

Хотілося б ще додати, що Маркевич увічнив своє ім'я, написавши «Історію Малоросії», до якої завжди було неоднозначне ставлення. Російських шовіністів вона дратувала за прославляння козацтва, і вони з обуренням писали, що ця історія написана «кровавой нагайкой Дорошенки». Згодом такі ж самі шовіністи, але вже червоні, взагалі затаврували автора «українським буржуазним націоналістом», намагаючись повністю стерти його ім'я з народної пам'яті. Нині його «Історія Малоросії» перевидана масовим тиражем [7, с. 59].

Вважаємо, що сенсом життя М.А. Маркевича було пізнання історії свого народу, бо це – духовна сила кожного громадянина, яка, за висловом М. Максимовича, здатна вивести людину із «тьми на світ Божий». Лише маючи таку силу, український народ зможе протистояти поневоленню й відстоювати своє право на незалежність.

ПОСИЛАННЯ

1. Артюх Л. Передмова // Маркевич М.А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян / Л. Артюх. – К., 1992. – 230 с.
2. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
3. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії / Упор.: Ю. Пінчук, Л. Гриневич. – Київ, 1996. – 188 с.
4. Єфремов С.О. Історія українського письменництва / С.О. Єфремов. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
5. Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины. А.М. Маркевич / А. Лазаревский // Киевская старина. –1897. – № 1–2. – С. 67
6. Маслов В.І. М.А. Маркевич (До 125-річчя з дня народження) / В.І. Маслов // Бюлетень Прилуцького окружного музею. – 1929. – № 2. – С. 56.
7. Тоцька Ж. М.А. Маркевич та його колекція документальних матеріалів з історії України кінця XV–XVIII ст. у краєзнавчому аспекті / Ж. Тоцька // Сіверянський літопис. – 2013. – № 1. – С. 59–69.

Шевель А.А. Вклад Николая Андреевича Маркевича в культурное развитие Украины

В статье автор анализирует вклад Николая Андреевича Маркевича в культурное развитие Украины, а именно: его взгляды на исторический процесс, использование фольклорно-этнографической литературной базы, собрание большого этнографическо-статистического материала.

Ключевые слова: *героизм, этнография, история, казачество, фольклор.*

Shevel A.O. Mykola Andriovych Markevych contribution to the cultural development of Ukraine

In article the author analyzes Mykola Andriovych Markevych's contribution to cultural development of Ukraine, namely: his views of historical process, use of folklore and ethnographic literary base, meeting of big ethnographic and statistical material.

Key words: *heroism, ethnography, history, Cossacks, folklore.*

25.02.2017 р.

УДК 94(477):82-6 «1832»

М.М. Будзар

СМЕРТЬ ТА ІНШІ НЕГАРАЗДИ: СТОРІНКИ СІМЕЙНОЇ ІСТОРІЇ У ЛИСТАХ МИКОЛИ МАРКЕВИЧА ДО ПАВЛА ҐАЛАҐАНА 1832 РОКУ

У статті розглянуто листування представників споріднених сімейств Ґалаґанів і Маркевичів початку 1832 р. У листах проаналізовано важливі події сімейної історії – смерть одного з Маркевичів та розподіл спадщини. Це дозволяє уточнити особисто-психологічні характеристики окремих представників роду Маркевичів. Аналіз листів розкриває ставлення дворянства Лівобережної України до проблеми хвороби, смерті, до етичних норм родинного спілкування, до майнових та грошових проблем.

Ключові слова: *Лівобережна Україна, Маркевичи, Ґалаґани, сімейна історія, приватне листування, смерть, спадок.*

Антропологічний вектор, що на тепер домінує у розвитку історичної науки у світі та в Україні зокрема, актуалізує дослідження питань приватного життя для розгляду умов і результатів життєдіяльності певної соціальної групи у визначеному історичному часі.

Предметом нашої зацікавленості є епізод із сімейної історії роду Марковичів-Маркевичів, передусім її молодшої, т. зв. «прилуцької», гілки (визначена за місцем проживання та переважної дислокації земельних маєтностей), засновником якої був Федір Маркович Маркевич (до 1699–1737) [7, с. 391]. Діяльність представників «прилуцької» гілки неодноразово привертала увагу дослідників; лише історики незалежної України присвятили тій проблематиці низку робіт, але переважна більшість їх оминає питання приватного побутування. Передусім це розвідки генеалогічного змісту [10] і такі, де основну увагу приділено суспільно-політичній та культурно-просвітницькій діяльності осіб цього сімейства [3; 9]. Лише, можливо, стаття Н. Барабаш торкається проблеми приватного життя роду та генеалогічно близьких до нього сімей [1].

Метою статті є аналіз групи листів, написаних одним з найвідоміших представників роду Марковичів-Маркевичів, істориком та етнографом Миколою Андрійовичем Маркевичем (1801–1860) до дядька, поміщика Павла Григоровича Ґалаґана (1793–1834), задля поглиблення уявлень про приватне життя лівобережного панства козацько-старшинського походження у другій чверті XIX ст. Джерельною базою є шість листів М. Маркевича П. Ґалаґану, датованих січнем-лютим 1832 року [12].

Родини Маркевичів і Ґалаґанів на початок XIX ст. були пов'язані між собою генеалогічно, особисто-психологічними симпатіями та місцем переважного проживання.

Спорідненість між цими сімействами була закладена до середини XVIII ст. через представників гетьманських родів першої третини століття – Скоропадських і Апостолів. Прадід адресата листів, П. Ґалаґана, Григорій Гнатович Ґалаґан (1716–1777), був одружений із Оленою Дунін-Борковською, чия мати – Параска Данилівна Апостол – була сестрою Анастасії Данилівни Апостол, першої дружини Василя Васильовича Кочубея (?–1743),

прапрадіда А. Маркевича [10, с. 228]. Вдруге П. Апостол була одружена з Михайлом Скоропадським, небожем гетьмана, а наприкінці XVIII ст. сестра А. Маркевича П. Маркевич вийшла заміж за Михайла Яковича Скоропадського (1764–1808). Особисто Андрій Іванович Маркевич та Павло Григорович Ґалаґан були одружені із сестрами – відповідно Анастасією та Катериною, дочками Василя Васильовича Гудовича (1753–1819), чий дід, Василь Андрійович Гудович (бл. 1713–1764), був останнім генеральним підскарбієм Війська Запорізького [8].

Укріпленню родинно-приватних контактів між сімействами А. Маркевича та П. Ґалаґана сприяла й певна схожість їхніх біографій. Обидва належали до тієї генерації нащадків козацької старшини, яка діяла в імперському просторі. Обидва починали службу в Петербурзі, користуючись протекцією родичів чи земляків. А. Маркевичу кар'єру дипломата допоміг розпочати двоюрідній дядько, імперський сановник В.П. Кочубей (1768–1834). Брати Павло та Петро Ґалаґани, живучі з осені 1807 р. у Петербурзі, користувалися допомогою своєї тітки В.І. Чорби (?–1840), двоюрідної онуки К.Г. Розумовського, та О.К. Каменецького (1750–1823), одного з найбільш відомих лікарів Петербурга межі XVIII–XIX ст., родом зі Стародубщини [6, арк. 2]. Згодом як А. Маркевич, так і П. Ґалаґан віддали перевагу хазяйнуванню у власних маєтках. А. Маркевич, у 1799–1803 рр. успішний дипломат, з моменту виходу у відставку у 1803 р. обмежив діяльність Прилуцьким повітом, маршалком якого він був у 1815–1818 рр. [8, с. 406]. П. Ґалаґан, будучи з 1808 до 1820 рр. службовцем різних державних установ Петербурга [4, арк. 2], після 1820 р. опікувався маєтками на Полтавщині та Чернігівщині, виконуючи обов'язки почесного доглядача повітового училища у Козельці [11, арк. 11].

Ще одним чинником близькості родин став історико-географічний фактор: їхня життєдіяльність була пов'язана із місцевістю навколо Прилук – спочатку центру Прилуцького полку, пізніше – повітового міста. Тут розташовувалася значна частина їхніх земельних володінь. У період, що ним датовані листи сина А. Маркевича Миколи до дядька, – друга чверть XIX ст. – обидві родини мешкали у власних маєтках Турівка та Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії. В листах згадується низка маєтків, що належала їхнім родичам: Волошки Скоропадських і Маркевичів (Глухівський повіт) та Качанівка Тарновських (Борзненський повіт) Чернігівської губернії, Васьківці Маркевичів і Скоропадських, Радьковка Раковичів (обидва – у Прилуцькому повіті Полтавської губернії).

Центральною подією, що пов'язує листи, написані М. Маркевичем упродовж січня – березня 1832 року, є раптова смерть (внаслідок інсульту (апоплексичного удару) 21 грудня 1831 року його батька, Андрія Маркевича, що сталася у Турівському маєтку. Відвертість, з якою син померлого звертається до свого дядька, окрім іншого, пояснюється ще й тим, що дядько, вочевидь, був розпорядником спадщини померлого, опікувався справедливим розподілом майна для незаміжніх тоді сестер Миколи – Євдокії та Варвари (ще одна дочка померлого власника Турівки – Єлизавета, дружина В.А. Хелмського, на момент смерті батька була «при надії», а Уляна, 1813 р. н., вказана у В. Модзалевського, в листах не фігурує (вочевидь, її не було в живих) [8, т. III, с. 414.].

Дії в листі від 28.01.1832 р., написаному, вочевидь, в переддень сороковин смерті А. Марковича, відбуваються упродовж майже півроку – із серпня до грудня 1831 року. Головними дійовими особами є Андрій Маркевич та його сестра Пульхерія Іванівна (бл. 1781–?), мати Івана Михайловича Скоропадського (1805–1887), розбудовника паркового комплексу у селі Тростянець, бабка Єлизавети Іванівни Скоропадської (Милорадович, 1832–1890), фундаторки української культури, прабабка Павла Петровича Скоропадського (1873–1945), очільника Гетьманату 1918 р.

Події розгортаються навколо складання А. Маркевичем паперів щодо розділу маєтностей із синами, коли він «….не мог отбиться от Пульхерии Ивановны, которой ужас как не хотелось видеть этот акт совершенным» [12, арк. 3]. Говорячи іншим, що «…не хочет видеть, как неблагодарные дети, получив от отца все имение, живут на его счети проматывают его» [12, арк. 4], вона супроводжувала брата з маєтку у Волошках до Васьківців, де вже хазяйнував брат Миколи Маркевича Михайло, і потім до Турівки, де, щоб уникнути сестриних докорів, Андрій Іванович, за словами сина, «…зная, с каким трудом Пульхерия Ивановна сходит с лестницы, […] укрывался от нее в библиотеке и с утра до обеда проводил со мною за трубками» [12, арк. 3]. Коли ж П. Скоропадська врешті-решт вирішила повернутися до Полошок, то дорогою, у Васьківцях, захворіла на «розлиття жовчі», так що необхідно було зупинитися у цьому маєтку, а потім переїхати до Прилук, тому, що лікар з Качанівки, котрий доглядав Григорія Степановича Тарновського та його родину, Томанді, не догодив П. Скоропадській, вона не вживала ліків та перебувала в «…беспрерывном волнении от злости или, лучше сказать, от сумасбродного бешенства» [12, арк. 3 зв.], а доктор з Прилук, штаб-лікар О.Ф. Шеффер, не погодився відвідувати регулярно Васьківці. У цих переїздах А. Маркевич супроводжував сестру та виконував усі її забаганки, зокрема, вимушений був і вдень, і вночі сидіти біля її ліжка, слухаючи її розмови про власні негаразди, так що, на думку оточуючих, він вчиняв жертовно: «Хозяева удивлялись, говорили, что они от роду не видывали такого брата, каким был наш друг. Уже крестьяне и купцы заметили и говорили, что батюшка не переживет, что он уже замучил себя для сестры…» [12, арк. 5]. М. Маркевич не був безстороннім в оцінці особистої вдачі та поведінки своєї тітоньки. Хоча у листі, написаному пізніше, 24.02, він спокутував провину за своє ставлення до П. Скоропадської,

відзначаючи, що після смерті брата в «…короткое время она устарела, иссохла и едва движется…» [12, арк. 17], але й набагато пізніше, зокрема, в «Автобіографічних нотатках» 1845 р., відзначав, що в характері тітки «…недоверчивость, непреклонность, неистовая пылкость, гордость, грубость, все это оставило страшную смесь» [1, с. 325]. Такою ж він змальовує її і в листі від 28.02, коли, переповідаючи П. Галагану про поступове погіршення фізичного стану батька у ситуації наближення інсульту (слабкість у лівій стороні тіла, розширення/звуження зіниць, запаморочення, короткочасна втрата зору, жорстокий головний біль, дзвін у вухах), зазначає, що намагання лікарів хоча б зробити кровопускання чи поставити п'явки наштовхувалися на протидію Пульхерії Іванівни, котра прагнула лікувати брата за своїм рецептом – обливала йому голову м'ятною олією, тоді як Андрій Іванович слухався її у всьому. Коли, врешті-решт, на прохання дітей А. Маркевич разом із сестрою наприкінці листопада 1831 року повернувся до Турівки, хвороба завершилася приступом, після якого лікарі (запрошені були і Шеффер, і Томанді) вже виявилися безсилі, хоча й захищали інтереси свого пацієнта. Як-от, Пульхерія Іванівна, перебуваючи біля братнього ліжка в останні дні його життя, за свідченням небожа, «…все это время не спала, ни за что не давая батюшке умереть спокойно […]. А однажды он что-то потребовал, только она при нем вдруг говорит: «Посмотрите, у него рожа покривила!», что была ложь, ибо батюшка нимало не был обезображен болезнью» [12, арк. 10]. Після цієї фрази Томанді просто взяв її за руку, зійшов разом з нею сходами та наказав не пускати її нагору.

Розповідь М. Маркевича не тільки ілюструє стосунки всередині сімейства, де питання спадщини стає «каменем спотикання» між близькими родичами, але й показує дію соціальних механізмів, коли лікарі вимушені брати до уваги забаганки людей, котрі мають вищий соціальний статус, навіть якщо це шкодить здоров'ю пацієнтів, та демонструє ситуацію із станом медичного забезпечення в українській провінції початку XIX ст.: «власний» маєтковий лікар чи повітовий доктор – вибір небагатий.

Наступні п'ять листів з шести присвячено, у першу чергу, майновим питанням. Вони містять подробиці поділу спадщини та звітування небожа перед дядьком про виконання останньої волі небіжчика. Листи надають відомості про економічний стан маєтків Маркевичів (у селах Турівка, Васьківці, Жадьківка), механізм отримання спадку братами і сестрами. Як-от, відразу після 28 січня, 29 числа, М. Маркевич надсилає дядькові не менш докладний лист у відповідь на його основні питання щодо розподілу спадкового майна. П. Ґалаґан просив небожа: 1) надіслати йому вірчі копії, що ними А. Маркевич розподілив усе майно; 2) визначити, в якому стані маєтність його сестер у Турівці; 3) яке рухоме майно будуть мати сестри Миколи та Михайла Маркевичів, чи вже вони отримали дещо; 4) чи не висловлювався А. Маркевич додатково щодо власної «останньої волі» [12, арк. 11–14].

Аналізуючи зміст цього листа, пересвідчуємося, що у сімействах нащадків козацької старшини збереглися давні традиції успадкування майна, будь-то «віно» (посаг) чи батьківська спадщина. Так само, як в паперах XVIII ст., у листі М. Маркевича «за Дунечкой и Варенькой» закріплюються коштовності, посуд, постільна та столова білизна, екіпажі, наявні у виділених їм частинах маєтку споруди, скот, земельні угіддя тощо. Так само, як і у попередні часи, срібний посуд зберіг статус атрибуту знатності й добробуту [2, с. 199], про срібло М. Маркевич згадує на початку переліку спадкових речей: «Сребро все столове и чайное, оно мне неизвестно, но на моих руках и все у меня под ключем…» [29, арк. 13]. У листі, написаному пізніше, він, так само, як його предки, вказує загальну вагу срібла у фунтах і пудах: «Наличность в сребре состоит из двух полных дюжин нового неупотребляемого сребра столового: ножей, вилок и ложек суповых, десертных и обыкновенных, еще 19 полных приборов сребра, всегда употребляемого прежде, […] фунтов от 15 до 20 […]. Всего, я полагаю, с ломом будет пуда полтора, а, может, и два» [12, арк. 15]. Тут же М. Маркевич повідомляє П. Галагану про їхні із братом Михайлом наміри недодати сестрам по 63 десятини землі з ділянок, що мали їм відійти, замінивши їх 50 десятинами лісу кожній та грошима у сумі 8700 на двох у векселі, який батьком був виданий тітоньці. Він сподівається на повернення грошей, попри те, що вексель цей з книги витрат турівського маєтку П. Скоропадська видрала, «..в то время еще, как батюшка уже был на столе, и увезла его в Полошки» [12, арк. 13]. У наступному листі М. Маркевич прагне довести дядькові, що ті земельні ділянки, які є недостачею, не можна нарізати із землі маєтку в Жадьківці тому, що він придбаний був батьком відносно недавно, неупорядкований, в боргах, а якщо виділяти їх із землі в Турівці чи в Васьківцях, то постраждають інтереси братів: «…У брата 1500 десятин поля и степу, кроме лесов, у меня 1432 десятины, из коих до 70 неудобной. Отделить сестрам от Туровки 120 десятин, тогда я на 300 душ буду иметь в Туровке 1312 десятин, когда у брата более чем по 5 десятин на душу поля и почти по 1-й лесу. Отделить в Васьковцах такое количество – сестры будут иметь за 70 верст от своего имения по шестидесяти десятин земли черезполосной, и едва ли кто даст им тогда 8000 ассигнациями за эту землю» [24, арк. 17 зв.]. Як бачимо, орна земля залишається головною цінністю для власника маєтку. З текстів листів також дізнаємося, які зернові культури вирощувалися в маєтках Маркевичів, що в «економіях» були облаштовані й тютюнові плантації, що тут розводили вівців мериносової («шпанської») породи.

Також у листах між небожем та дядечком обговорюється тема останнього бажання А. Маркевича надати «відпускні» для тих «дворових людей», котрі йому служили 6 років. Подаючи список цих осіб (семи), М. Маркевич пропонує

виправити папери всім, але трьох – кондитера, повара та економа – утримати при сестрах, причому перших двох – на два роки, а економа – до того моменту, «пока найдется приличный к тому человек» [12, арк. 13 зв.]. Характеристика, що її дає М. Маркевич цьому економу, Памфілу Епімахову, ілюструє спосіб мислення самого автора листа як поміщика, котрий ставиться до торгівлі людьми як до «норми»: «Это человек необыкновенно изворотливый и знающий. Не отвечаю, чтобы он был такой же знаток в хлебопашестве, какой в торговых оборотах, но и там, и тут будет всегда крайне полезен. Правда, что надо иметь надзор, потому что он слишком умен, но всегда скажу, что не *я пожалел бы дать тысячу рублей за такого человека, если бы он не был назначен к другой цели* (курсив авт. – М. Б.)» [22 м, арк. 20].

У листах також міститься безліч подробиць щодо облаштування маєткового побуту поміщиків «середньої руки»: на свята приїжджають рідні та знайомі, найчастіше – з сусідніх маєтків, рідше – з Києва, вільний час гості та господарі коротають за вістом, самопочуття дворянського первістка залежить від «мамки», котра його доглядає: «Андрюша хворает. Я полагаю, причиною этому дурное поведение мамки его, ибо она забрюхатела от моего Ивана» [12, арк. 13 зв.], панський будинок наповнений слугами (це лакеї господарів-чоловіків, дівчата-покоївки хазяйок-жінок,працівники саду, кухні, економ тощо). Можемо також скласти уявлення про інтер'єр панського помешкання у Турівці на початку XIX ст.: будинок був двоповерховим, спальні розташовувалися на другому поверсі, тоді як на першому (серед інших) були облаштовані бібліотека, їдальня, «фортепіанна зала».

Врешті-решт, матеріал листів дозволяє уточнити дату народження Андрія Івановича Маркевича. Констатуючи смерть батька, М. Маркевич пише, що він мав «48 лет от роду» [12, арк. 10 зв.].Тобто, вірогідно, він народився 1783 року, що спростовує дати, подані як в «Малоросійському родословнику» В. Модзалевського (1781 р.) [8, с. 406], так і в розвідці «Марковичи» О. Маркевич а (1782 р.) [7, с. 9].

Таким чином, дійдемо висновку, що «приватний погляд» на історію родини Маркевичів початку 1830-х років, зроблений на основі листування між близькими родичами – Миколою Андрійовичем Маркевичем та його дядею Павлом Григоровичем Ґалаґаном – дозволяє уточнити особисто-психологічні характеристики окремих представників роду (А. Маркевич, П. Скоропадська (Маркевич), М. Маркевич тощо) та розглянути коло проблем, що поглиблюють уявлення про світоглядне бачення лівобережного панства козацько-старшинського походження (проблеми хвороби та смерті, етичні норми родинного спілкування, особисте ставлення до майнових та грошових питань), а також отримати відомості про маєтковий побут дворянства Лівобережної України другої чверті XIX ст. Перспективним вважаємо продовження розвідок у царині приватного життя лівобережного панства XIX ст. шляхом дослідження мережі родинно-сусідських зв'язків на рівнях панський маєток/повітове місто/губернське місто/імперська столиця.

ПОСИЛАННЯ

1. Барабаш Н.О. Дворянські садибні комплекси Дунаєць та Ярославець за споминами М.А. Маркевича / Н.О. Барабаш // Сіверщина в історії України. – 2013. – № 6. – С. 323–327.
2. Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу / Л. Буряк // СОЦІУМ. – 2003. – Вип. 2. – С. 197–206.
3. Голубчик Г.Д. Соціокультурна діяльність Миколи та Андрія Маркевичів крізь призму сімейної історії / Г.Д. Голубчик // Грані. – 2003.– № 5. – С. 47–52.
4. Державний архів Чернігівської області, ф. 229, оп. 1, спр. 73, 5 арк.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ ім. В.І. Вернадського), ф. І, оп. 1, спр. 95, 49 арк.
6. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. ІІІ, оп. 1, спр. 46585, арк. 1–2.
7. Маркевич А. И. Марковичи / А.И. Маркевич // Киевская старина, – Т. X (октябрь). –Приложение – С. 9–32.
8. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник / В.Л. Модзалевский. – К., 1908. – Т. 1: А –Д. – Галаганы: указ: С. 221–225; Гудовичи: указ: С. 352–365; Т. 3: Л–О. – Марковичи: указ С. 388–432.
9. Морозов В. Внесок дворянського роду Марковичів-Маркевичів у культурно-освітні процеси Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст. / В. Морозов // Сіверянський літопис. – 2011. – № 2. – С. 81–87.
10. Томазов В. Марковичі / В. Томазов // Старожитності. – 1994. – № 1–2, С. 24–26; № 3–4, С. 26–28.
11. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК), ф. 1475, оп. 1, спр. 1244, 51 арк.
12. ЦДІАК, ф. 1475, оп. 1, спр. 2026, 25 арк.

Будзар М.М. Смерть и другие неурядицы: страницы семейной истории в письмах Николая Маркевича к Павлу Галагану 1832 года

В статье рассмотрена переписка между представителями родственных семейств Галаганов и Маркевичей начала 1832 года. В письмах проанализированы важные события семейной истории – смерть одного из Маркевичей и раздел наследства. Это позволяет уточнить личностно-психологические характеристики отдельных представителей рода Маркевичей. Анализ писем раскрывает отношение дворянства Левобережной Украины к проблемам болезни, смерти, к этическим нормам семейного общения, к имущественным и денежным проблемам.

Ключевые слова: *Левобережная Украина, Маркевичи, Галаганы, семейная история, частная переписка, смерть, наследство.*

Budzar M.M. Death and other troubles: pages of family history in letters of Mykola Markevych to Pavlo Galagan in 1832 year

The article deals with correspondence between representatives of the related families of Galagan's and Markevych's in the beginning of 1832. In the letters, important events of family history were analyzed – the death of one of the Markevych family and the division of inheritance. This allows us to clarify the personality and psychological characteristics of certain representatives of the Markevych's family. An analysis of the letters reveals the attitude of the nobility of Left Bank Ukraine Region towards the problems of illness and death, to the ethical norms of family communication, to property and money problems.

Key words: *the Left Bank Ukraine region, the Galagan family, the Markevych family, family history, private epistolary, the death, the patrimony.*

07.03.2017 р.

УДК 908.929(477.52)

Л.А. Іванченко

ВНЕСОК В.В. КОЧУБЕЯ (1825–1879) В КУЛЬТУРНИЙ ТА ПРОМИСЛОВИЙ РОЗВИТОК СЕЛА/МІСТЕЧКА ДУБОВИЧІ

В статті представлено частину відомого нам внеску одного з членів родини Кочубеїв – Василя Васильовича (30) (1825–1879) у розвиток культури, освіти, релігії, промисловості та громадського життя села Дубовичі Глухівського повіту Чернігівської губернії. З'ясовано, що завдяки його старанням с. Дубовичі у 1853 р. отримало статус містечка.

Ключові слова: *Кочубей, Дубовичі, цукроваріння, Дубовицька ікона Божої Матері.*

На даному етапі історії з реформування адміністративного поділу країни вагомим є факт дослідження історії кожного населеного пункту. Для повноти викладу у дослідження історії с/м Дубовичі бажаним є відкриття незнаних сторінок внеску кожного з представників роду Кочубеїв. Метою статті є акцентування на особистості, яка в той чи інший історичний період долучилась до державотворчих процесів.

За універсалом гетьмана Мазепи від 1688 р. [1, с. 8] і протягом трьох століть – до 1918 р. родина Кочубеїв проживала у селі/містечку Дубовичі та на х. Ретик Чернігівської губернії. І в історичні роки лихоліть, і в роки процвітання вони дбали про добробут людей та розквіт краю – зводили церкви, відкривали школи, розвивали дрібну мануфактуру, піклувались про підняття культурного та релігійного рівня мешканців поселення. Історичні події початку XX ст. примусили родину емігрувати. Та до сьогодні нагадують про внесок різних представників родини залишки будівель, що руйнуються, древні липи, тополі та історичні джерела, в яких задокументовано дбайливе ставлення Кочубеїв до родового маєтку с. Дубовичі (тепер Кролевецького району Сумської області).

У родословниках прийнято біля кожного представника чоловічої статі ставити порядковий номер. Для зручності оперування інформацією ми теж будемо притримуватись такого порядку, посилаючись на книгу В. Модзалевського «Малороссийский родословник» [2, с. 524–557].

В силу відомих історичних подій Василя Леонтійовича Кочубея (3) (1640–1708) було страчено у 1708 р., маєтки відібрано. Та згодом царською грамотою їх було повернуто і затверджено за родиною [1, с. 10]. Вдова Любов Федорівна (Жученко) виявилась дбайливою власницею, гарно господарювала і примножувала добробут. По смерті заповіла с. Дубовичі старшому сину Василю (4) (1680–1743) [2, с. 530]. З того часу і до 1879 р. Дубовичі знаходились під постійним покровительством Василів Кочубеїв: Василь (8) (1728–1792), Василь (12) (1750–1800), Василь (16) (1784–1844), Василь (30) (1829–1878). Коли відійшов у вічність Василь Васильович (30), маєтності залишились неповнолітнім дітям – двом синам та донці, старшою серед яких була Варвара. Вона і стала останньою власницею маєтку [1, с. 11].

Кожен з представників роду Кочубеїв намагався покращити маєток в часи господарювання. Любов Федорівна Кочубей (Жученко) на хут. Ретик, поблизу с. Дубовичі, у 1710 р. збудувала дерев'яний храм Успіння Божої Матері [1, с. 3]. Вона клопоталася перед гетьманом І. Скоропадським вивільнити її села від постояльців московських [3, арк. 5–5 зв.].

Правнук Василя Леонтійовича та Люби Федорівни – Василь Васильович (8) (1728–1792) – долучився до зведення розкішного кам'яного храмового комплексу в центрі села – двохпрестольної церкви Різдва Богородиці з кам'яною огорожею, дзвіницею з десятьма дзвонами, господарськими будинками [1, с. 2]. Це свого роду була фортифікаційна споруда. Південна частина огорожі становила дев'ять кімнат, які здавали в найм.

Удова Василя Васильовича (12) – Олена Василівна Туманська (1762–1836) – після смерті чоловіка у 1800 р. протягом двадцяти п'яти років керувала господарством. У 1816 р. вона склала заповіт, за яким всі маєтки розділила між дітьми. Село Дубовичі успадкував старший син Василь (16) [3, с. 539–540]

Розквіту Дубовичі зазнали в роки господарювання Василя Васильовича (30) (1829–1878) – сина Василя Васильовича (16) (1784 – 1844) та Варвари Миколаївни Рахманової (…–1846), який народився в Москві. У 1848 р. він закінчив курс Імператорського Училища Правознавства, колезький секретар 1851 р. [3, с. 547–548]. Він, як і інші члени родини, вів багатогранну діяльність, відзначився у сфері просвітництва, розвивав сільське господарство, займався соціальним захистом населення, всіляко піклувався про підняття добробуту у поселеннях, де мав маєтки.

Ярмарки. Місцеві жителі с. Дубовичі займались рибальством, бджільництвом, сільським господарством. Щоб підняти економічний і соціальний рівень населеного пункту та для пожвавлення сільського життя Василь Васильович 1852 р. написав прохання Миколі І, щоб імператор дозволив запровадити у Дубовичах ярмарки [4, арк. 53–53 об]. Кочубей отримав дозвіл на проведення двох – у Десяту п'ятницю після Пасхи на святкування Дубовицької ікони Божої Матері та 2 серпня – в день Василя Блаженного, на честь якого хлопчики носили ім'я Василь. Це давало змогу обмінюватись сільськогосподарським інвентарем, домашнім начинням, ткацькими виробами тощо.

Надання селу статусу містечка. 20 липня 1853 р. Василь Васильович подав ще одне прохання імператору – про те, що «для збуту і покупки необхідних товарів тутешнім і сусідським мешканцям корисно буде запровадити щонедільні торги» і «надати селу Дубовичі статус містечка» [4, арк. 54–54 об].

Школа. У 1854 р. Василь Васильович написав прохання на ім'я Директора училищ Чернігівської губернії Київського навчального округу про надання дозволу на відкриття у своєму дубовицькому маєтку і на своє утримання приходського училища «для первоначального обучения грамоте крестьянских детей свого владения». І йому дозволили це на 10 років [6, с. 22]. А двома роками раніше, у 1852 р., він звертався з цим проханням до архієпископа Чернігівського і Ніжинського Павла. Крім того Кочубей клопотався щодо надання дозволу священику с. Тулиголове Кирилу Черняхівському зайняти в училищі посаду вчителя Закону Божого [7].

Хресний хід. В приходському храмі села знаходилась

місцева святиня – чудотворна Дубовицька ікона Божої Матері [1, с. 3]. Щороку восени у сусіднє м. Кролевець, що за 17 верст від м. Дубовичі [1, с. 1], на Воздвиженський ярмарок з'їжджалось багато народу [1, с. 6]. З 1861 р. установлено хресний хід з іконою з Дубовичів до Кролевця для поклоніння вірян на час проведення ярмарку. У вересні 1861 р. цю подію було ознаменовано приїздом в Дубовичі Чернігівського архієрея Філарета (Гумілевського) [8].

Церкви. З давніх-давен у с. Дубовичі стояв дерев'яний храм Архангела Михаїла. В 1777 р. клопотаннями Василя Васильовича (8), його фінансовою підтримкою і коштами прихожан було зведено двопрестольний кам'яний храм в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці [1, с. 2] «з окремо стоячою» дзвіницею [9, арк. 74 зв].

У 1855 р. на одному з сільських кладовищ було зведено дерев'яну церкву Успіння Пресвятої Богородиці з будівельного матеріалу, подарованого Василем Васильовичем. У будівництві брали участь парафіяни, долучалися кошти приходської церкви.

З дозволу архієпископа Чернігівського Філарета в 1863 р. Василь Васильович (30) своїм коштом збудував у парку Введенську двохярусну домову церкву, яка слугувала родинною усипальницею [10, с. 53]. Нижній храм було освячено в ім'я мучениці Надії на честь першої дружини Надії Михайлівни Маркович (1837–1862) [1, с. 6].

Промисловість. У 1839 р. на околиці Дубовичів, поряд з винокурним та костопальним заводами, збудували цукровий. Для цього тут було все необхідне – ліс, земля, сировина, робоча сила тощо [11, с. 121]. Відомо, що у 1857 р. у Дубовичах проходила таксація лісу [1, с. 13].

Те, що у 50-х роках XIX ст. в маєтку працювали винокурний і цукровий заводи, говорить про високий індустріальний розвиток і модернізацію господарств Кочубея [1, с. 12]. Журнал «Сельское хозяйство» за 1856 р. подає короткі відомості про цукроварню В.В. Кочубея в Глухівському повіті Чернігівської губернії. У виданні описується технологічний процес виготовлення цукру, починаючи з сівби буряка [12, с. 193–198]. У 1860–1861 рр. цукроварня виробляла 2340 пудів цукру-піску.

У середині XIX ст. швидкими темпами здійснювалась технічна перебудова підприємств цукрової галузі. Продуктивність вогневих була значно меншою за виробничу потужність парових, принцип дії яких полягав не у виварюванні соку та сиропу на голому вогні, а у згущенні його під парою [13, с. 48]. Кочубеївський завод було закрито у 1894 р. у зв'язку з реформою податкової системи міністра фінансів Російської імперії С.Ю. Вітте, за якою на алкогольні вироби поширювалася державна монополія [13, с. 49].

Діти. Другою дружиною Василя Васильовича (30) була Марія Іванівна Драгневич (1848–…). Від неї народились Варвара (1869), Леонтій (1871) та Михайло (1875). Після смерті батьків з 1878 р. маєток у м. Дубовичі знаходився під опікунською радою [13, с. 53]. У 1890 р. Варвара Василівна вийшла заміж за троюрідного брата – Василя Петровича Кочубея (48) (1868–1940). Та лише в 1896 р. як найстарша донька вона успадкувала дубовицький маєток. У 1897 р. на місці старого кам'яного будинку молода родина провела закладку нового двохповерхового дерев'яного, будівництво якого завершили в 1898 р. У подальші роки Варвара Василівна і Василь Петрович разом піднімали господарство і примножували володіння – розвивали сільськогосподарську справу, заклали сад, побудували оранжерею, теплиці; господарські будівлі було телефонізовано [1, с. 16].

Аналізуючи викладене, ми бачимо, наскільки виважено, ретельно і всебічно підходили до соціальних, освітніх, громадських питань представники родини Кочубеїв у населених пунктах, де мали свої маєтки. Вони піклувалися не лише про збагачення власного майна. Завдяки їх внеску у розвиток промисловості, освіти, культурного і релігійного життя, чисельність населення Дубовичів станом на 1903 р. складала близько 4000 чоловік. Архітектурний ансамбль центру містечка, ймовірно, був оновлений у XIX ст. Дотепер свідчать про це кілька будівель, які потребують ремонту, реставрації та збереження.

ПОСИЛАННЯ

1. Павлович П.А. Дубовичи. Имение Варвары Васильевны Кочубей, Глуховского уезда, Черниговской губернии. – К.: Тип. Кульженко. – 1903. – 145 с.
2. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник Т. 2, Е–К. – К.: Тип. т-ва Г.Л. Фронцкевича и К°, – 1910.–720 с.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК), ф. 1219, оп. 1, спр. 5–5 зв.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 679. оп. 3 спр. 388.
5. ДАЧО, ф. 679. оп. 3 спр. 388.
6. ЦДІАК, ф. 707, оп. 20, спр. 19.
7. ЦДІАК, ф. 707, оп. 20, спр. 19.
8. Черниговские епархиальные известия – Чернигов, 1861. – № 7. – С. 335–341, 363–366.
9. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 4.
10. Черниговские епархиальные известия – Чернигов, – 1863. – № 6. – С. 53.
11. Яременко М. Нарис історії Сумщини. Посібник з історії рідного краю для шкіл, серед спец і вузів. – Вип. 3.: поч. XIX ст. – 1961 р. – Суми, 2000. – С. 121.
12. Журнал сельскаго хозяйства – М.: Университетская тип. – 1856. – № 3. – С. 193–198.
13. Гурба В.Г. Дубовичі: історико-краєзнавчий нарис. – К.: Бізнесполіграф, 2012. – 279 с.: фотогр. + 4 с. дод.

Іванченко Л.А. Кочубей В.В. (1825–1879) и его вклад в культурное и промышленное развитие села/местечка Дубовичи

В статье излагается часть известного нам вклада одного из представителей семьи Кочубей – Василия Васильевича (30) (1825–1879) в развитие культуры, образования, религии, промышленности и общественной жизни села Дубовичи Глуховского уезда Черниговской губернии. Установлено, что благодаря его стараниям Дубовичи в 1853 г. получили статус местечка.

Ключевые слова: *Кочубей, Дубовичи, сахароварение, Дубовическая икона Божьей Матери.*

Ivanchenko L.A. Kochubey V.V. (1825–1879) and his contribution to the cultural and industrial development of the village/town Dubovychi

The article presentsa part of the contribution of one of the members of the Kochubey family – Vasyl (30) (1825–1879) in the development of culture, education, religion, industry and public life of the village Dubovychi of Hlukhiv County of Chernihiv province. It was found that due to his efforts Dubovychi in 1853 received the status of town.

Key words: *Kochubei, Dubovychi, sugar, Dubovychi icon of Our Lady.*

22.02.2017 р.

УДК 94(477):311.21(-055.623) «18»

О.А. Терещенко

НАРОДЖЕННЯ ПОЗАШЛЮБНИХ ДІТЕЙ У СЕЛАХ ЧЕРНІГІВЩИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. (статистичний аспект)

У статті розглядається проблема дошлюбних статевих стосунків у середовищі сільської молоді, проблема інфантициду. Аналізується частота народження позашлюбних дітей різними соціально-віковими категоріями жінок.

Ключові слова: *незаконні народження, інфантицид, статистика.*

Питання дошлюбних сексуальних стосунків у середовищі української сільської молоді досі викликає чимало дискусій. Виховання дівчат у родині було спрямоване на те, щоб підготувати їх до виконання обов'язків дружини, матері та господині. Однак це була ідеальна модель, яка дає уявлення лише про бажану та очікувану поведінку дівчини.

Чимало тем, які стосувалися, насамперед, інтимної сфери, в родинних розмовах були табуйованими, як вважають сучасні етнологи, зокрема О. Кісь [14, с. 49–55]. Через це подекуди складається хибне уявлення щодо морально-етичного боку взаємин і у молодіжному середовищі. Деякі автори наголошують на високій моральності, характерній виключно для української молоді, на неприпустимості будь-яких сексуальних стосунків до шлюбу [20, с. 170–182].

Однак більшість сучасних етнологів, зокрема М. Гримич, І. Ігнатенко, М. Маєрчик, дотримуються іншої думки. Дошлюбні сексуальні стосунки в українському селі не були такою вже рідкістю, особливо під час вечорниць, де хлопці та дівчата залишалися на спільну ночівлю [13; 14; 15 16].

Оскільки етнографічні матеріали про ступінь сексуальної свободи на вечорницях є досить суперечливими, варто звернутися до документальних матеріалів.

У Чернігівській губернії за період 30–50-х років XIX ст. у фонді Чернігівської палати кримінального суду відклалося 19 справ, які стосуються незаконного співмешкання і перелюбу, 16 із них – про вбивство позашлюбних дітей. У 8 випадках (тобто 50 % справ) у вбивстві новонароджених звинувачувалися саме незаміжні дівчата. Прослідкуємо деякі особливості. У більшості випадків дівчата мали вік за 20 років [5; 6; 7; 8; 9; 11], лише в одній справі – 19 років [10]. За традиційними уявленнями, які панували в середовищі українського селянства, ці дівчата вже перейшли граничну межу шлюбного віку і ризикували залишитися старими дівами (шлюбний вік в Україні становив 16–18 років) [2, с. 47]. Тож можемо припустити, що в такій ситуації легше було маніпулювати ними, обіцяючи одружитися. Тим більше, що в одному з випадків дівчина прямо заявляє, що звабник обіцяв взяти її заміж [5, арк. 2].

Також зазначимо, що більшість цих дівчат проживали з батьками, у цілком благополучних родинах, а за свідченнями односельців, були «поведінки гарної». Тобто якби, втративши цноту, вони не завагітніли, їхня «репутація» не потраждала б, бо довести факт втрати цноти та дізнатися межі близькості хлопця та дівчини практично було неможливо. Тут варто звернути увагу й на те, що односельці перед судом виступають, здебільшого, на боці дівчини, наголошуючи на тому, що нічого лихого за нею раніше не помічали. Це ще раз демонструє те, що популярні етнографічні розповіді про жорстокі санкції щодо покриток значно відрізнялися від реалій повсякденності (принаймні на досліджуваних нами територіях).

Однак, попри певну лояльність, дівчина, народивши позашлюбну дитину, все ж таки опинялася на маргінесі. Той факт, що більшість дівчат були досить благополучними, але все ж таки пішли на злочин дітозгубництва, може свідчити й про те, що вони боялися осуду односельців саме за народження позашлюбної дитини, а не за сам факт дошлюбних інтимних стосунків. Подібна ситуація ілюструє твердження дослідника сімейних девіацій В. Маслійчука, що хоча осуд громади й був певним стримуючим фактором інтимних стосунків молоді, але саме він штовхав дівчат на вбивство позашлюбних дітей [17, с. 95].

Натомість, одна зі справ про вбивство дівчиною своєї позашлюбної дитини, яку знаходимо у фонді Шаповалівського сільського управління, демонструє нам один з непривабливих боків стосунків всередині родини. Дівчина-сирота 17–18 років (точно свого віку не знала) народила позашлюбну дитину після того, як її кілька разів ґвалтував чоловік її старшої сестри, в родині якої вона жила. Свою незаконнонароджену дитину дівчина вбила [4].

У цьому випадку дівчина стала жертвою та заручницею сімейного ладу. Будучи сиротою, вона ставала, фактично, беззахисною перед свавіллям родича, в домі якого проживала. Незважаючи на те, що подібні випадки, судячи з архівних матеріалів, були поодинокими, ми можемо припустити, що в реальності їх було більше. Ймовірно, що випадки конфліктів та насилля всередині родини рідко доходили до суду.

Окрім судових матеріалів, дані про народження позашлюбних дітей та перелюб і незаконне співмешкання містяться також у фондах Духовних консисторій.

Виходячи з вищенаведених матеріалів по Чернігівській губернії, можна зробити такий висновок: через погану збереженість справ не завжди можемо визначити сімейний статус звинуваченої. Однак, із 57 справ про сексуальні злочини, точно можемо ідентифікувати 13 таких, у яких звинуваченими виступають саме дівчата (12 – народження позашлюбної дитини, у 6 випадках немовлят вбили), та один випадок блуду.

При цьому варто зауважити, що окремо взяті судові матеріали все-таки не можуть дати повної картини. Тож для порівняння ми залучили ще й дані метричних книг, адже у метриках фіксувалося, що дитина була народжена поза шлюбом. Проаналізувавши дані по 13-и селах Чернігівської губернії за першу половину XIX ст., ми отримали таку картину: на 879 народжень (народження двоєн ми рахували як один випадок) припадає 20 позашлюбних дітей, що складає 2,27% всіх народжень. Із двадцяти зазначених випадків у 7-ми сімейний стан породіллі не зазначений, 8 позашлюб-

них дітей народили незаміжні дівчата, троє позашлюбних дітей у солдаток, 1 у вдови і 1 у заміжньої жінки, чоловік якої був у від'їзді. Таким чином, позашлюбні діти, народжені незаміжніми дівчатами, складали, як мінімум, сорок відсотків із усіх зафіксованих нами народжень. Також слід зауважити, що далеко не у всіх селах протягом року фіксувалася хоча б одна позашлюбна дитина, в той час як в інших їх могло бути й кілька. Отримані дані ми узагальнили в таблиці № 1 (до розрахунків ми не включили матеріали по селах, які не містять даних за повний рік через погану збереженість метричних книг).

Таблиця 1

Позашлюбні народження у селах Чернігівської губернії у першій половині XIX ст.

Село	Рік	Загальна кількість народжень	Кількість позашлюбних народжень
с. Нові Боровичі Городнянський повіт)	1804	130	4
с. Охрамеєвичі (Сосницький повіт)	1809	50	0
с. Гаврилова Слобода (Н.-Сіверський повіт)	1816	43	4
с. Рудьковка (Козелецький повіт)	1820	78	0
м. Кобижча (Козелецький повіт)	1820	75	0
с. Лучковичі (Стародубський повіт)	1820	25	0
с. Слободка (Сосоницький повіт)	1836	41	2
с. Савинок (Сосницький повіт)	1836	120	2
с. Семиполки (Остерський повіт)	1850	33	1
	1851	34	3
с. Городище (Сосницький повіт)	1853	79	1
	1854	77	3
с. Адамовка (Козелецький повіт)	1802	38	0
с. Борковичі (Сосницький повіт)	1801	31	0
с. Осьмаки (Сосницький повіт)	1808	25	0
Загальна кількість народжень		**879**	**20**

Складено за: Держархів Чернігівської обл., ф. 679 «Чернігівська духовна консисторія», оп. 4, спр. 664, 700, 713, 716, 786, 1045, 1152, 1153, 1156, 1356, 1385, 1575.

Із внесених нами до таблиці матеріалів бачимо, що із 13 сіл у 7-ми (більше половини) протягом року не було зафіксовано жодної позашлюбної дитини. У той же час у двох селах (Нові Боровичі Городнянського повіту та Гаврилова Слобода Новгород-Сіверського повіту) зафіксовано максимальну порівняно з іншими кількість позашлюбних народжень – по 4 за рік. Щоб на основі цих цифр скласти уявлення про певну «суспільну мораль» у тому чи іншому селі, варто враховувати і загальну кількість народжень у тому чи іншому населеному пункті. Так, якщо у Нових Боровичах на 130 народжень припало 4 незаконних, тобто 3,07 % від загальної кількості (що в цілому не набагато перевищує середній показник по губернії), то у Гавриловій Слободі така ж кількість позашлюбних дітей придає на 43 випадки народжень. Це складає вже 9,3 %.

Слід також наголосити, що наприклад, в Суразькому повіті Чернігівської губернії (там проживали здебільшого етнічні білоруси та росіяни) втрата дівчиною цноти не вважалася перепоною до весілля. До втрати незайманості ставилися цілком ліберально [21, с. 32–48].

У такому разі при більш глибокому дослідженні по кожному з населених пунктів можна було б виявити причини (соціальні, економічні, етнокультурні) подібних ситуацій. Наявність або відсутність позашлюбних народжень у тому чи іншому селі могла бути викликана, як ми уже зазначали вище, певними місцевими традиціями та особливостями суспільної думки, однак для перевірки цієї гіпотези необхідно детальніше вивчати конкретні населені пункти вже на рівні мікроісторичного дослідження. Подекуди навіть у сусідніх селах ситуація могла кардинально різнитися.

Аналогічні дані М. Домонтович наводить по Чернігівській губернії. Він зазначає, що з 1856 по 1860 рр. одна позашлюбна дитина припадала на 24 законних. Для порівняння за даними на 1859 рік у Англії одна позашлюбна дитина припадала на 15 законних, у Швеції на 20, в Австрії на 5.

У таблиці № 2 наведені дані про загальну кількість позашлюбних дітей та підкидьків у Чернігівській губернії (1856–1860) [18, с. 124].

Таблиця 2

	1856	1857	1858	1859	1860	Всього	Середня кількість за рік
Кількість позашлюбних дітей	2420	2713	2960	3014	2869	13976	2795
Кількість підкинутих дітей	2	20	12	17	18	87	17

Із великою долею ймовірності можемо припустити, що підкинуті діти, принаймні якась їх частина, також були позашлюбними, а отже кількість незаконних народжень таким чином зростає. Однак перевірити це припущення ми не маємо змоги. (Дані стосуються виключно православного населення губернії).

У «Памятной книжке» Чернігівської губернії за 1862 рік також вміщена статистика народжень серед православного населення губернії. Так за рік в цілому народилося 75862 дитини (більша частина – у повітах губернії). З них 73600 складали законні народження, а 2262 незаконні [19, с. 48]. Таким чином, шляхом нескладних обрахунків обчислюємо, що відсоток незаконнонароджених складав 2,98 %, що загалом не набагато більше від підрахованого нами відсотка по досліджених селах. Похибка обумовлена тим, що при загально-

му обрахунку народжень по губернії враховуються дані й по міському населенню, де кількість позашлюбних дітей традиційно була більшою, ніж в селах.

О.Р. Кісь вважає, що на Поліссі і Полтавщині ставлення до дівчини-покритки було більш лояльним, ніж на Західній Україні. Вона не виключалася із життя громади, хоч і відносилася до маргінальних категорій, наприклад, таких, як солдатки чи старі діви [15, с. 198]. Також етнографи ще на початку XX ст. відзначали цікаву деталь: за народними уявленнями, позашлюбна дитина приносить щастя своїм хресним, тому люди не відмовлялися хрестити таких дітей. Також вважалося, якщо позашлюбну дитину охрестить незаміжня дівчина, вона скоро і вдало вийде заміж [3, с. 60].

Зазначимо, що в цілому на досліджуваних територіях показники незаконних народжень були відносно невеликими, особливо у порівнянні із промисловими губерніями, а також північним регіоном.

Однак статистика незаконних народжень не є повною, оскільки, якщо дитина народжувалася мертвою або помирала до хрещення, то факт народження в метриках не відображався [12, с. 145]. Таким чином можемо припустити, що фактична кількість незаконних дітей була дещо більшою.

Розташування на території тієї чи іншої губернії військових гарнізонів було одним із факторів, що впливав на збільшення кількості позашлюбних народжень. Розвиток промислів, відхід населення на заробітки був ще однією причиною збільшення кількості незаконних дітей. Однак слід зауважити: якщо чоловіки, перебуваючи поза домом, могли дозволити собі зв'язки «на стороні», які часто призводили до народження позашлюбних дітей, то жінки, залишаючись самі на господарстві, були надто виснажені на важких польових роботах, аби думати про подружню зраду. А зменшення кількості чоловіків у зв'язку з відходом на заробітки вело до скорочення народжуваності у селах загалом [12, с. 148].

Дослідники зауважують, що саме у XIX ст. кількість незаконнонароджених значно збільшилася. Якщо у XVIII ст. категорією ризику були переважно солдатки, то у XIX ст. до неї належали вже й інші категорії сільського населення, зокрема й незаміжні дівчата [23].

Відомий російський статистик та економіст Ю.Е. Янсон наголошував на неточності статистики незаконних народжень в Росії, оскільки до таких не включаються діти, народжені заміжніми жінками, але поза шлюбом [24, с. 234]. Таким чином, як незаконні позначалися діти, народжені лише незаміжніми дівчатами, а також солдатками і вдовами.

Чернігівська губернія, згідно класифікації Ю. Янсона, потрапляє до 4-ї групи, де кількість позашлюбних дітей складала менше 20 % [24, с. 235]. Однак дослідник зауважує, що досить часто сусідні губернії мають різний коефіцієнт незаконних народжень, тож географічний фактор не є ключовим. Частково кількість незаконних народжень дослідник пояснює шлюбним віком. Чим він нижчий – тим менша кількість незаконнонароджених дітей. Але разом з тим, у деяких губерніях, де шлюби укладалися також рано (Смоленська, Калузька), відсоток незаконних народжень значно вищий [24, с. 236].

Це ще раз засвідчує, що для отримання повної картини причин такого явища, як позашлюбні народження, необхідно вдаватися до мікроісторичних досліджень по кожному конкретному регіону.

Публічність міжособистісних стосунків сільського населення загалом та у молодіжному середовищі зокрема зумовлювала досить суворий контроль за ними з боку громади. З одного боку, всі знали про досить вільні стосунки під час вечорниць і не засуджували їх, бо так робилося віками. З іншого, дівчина, яка не змогла зберегти цноти, все ж таки засуджувалася, якщо цей її гріх ставав відомим громаді, особливо жорсткими могли бути санкції в разі народження позашлюбної дитини. Українські етнографи зазначають, що обряд «комори», спрямований на перевірку дівочої цноти, був здебільшого поширений якраз у тих регіонах, де практикувалася спільна ночівля парубків та дівчат на вечорницях. Тобто це було, фактично, стирмуючим фактором [13, с. 107]. Втім, як правило, вступаючи з парубком у статеву близькість, дівчина все-таки розраховувала на майбутній шлюб. Про це свідчать і записи етнографів. Так, наприклад, О.П. Семенова-Тян-Шанська зазначала, що зваблення дівчини хлопцем найчастіше відбувається саме з обіцянками майбутнього шлюбу [22, с. 681]. Можемо припустити, що серед незаміжніх дівчат своєрідною «категорією ризику» ставали ті, які вже вийшли за межі шлюбного віку. Перспектива залишитися старими дівами могла штовхнути їх на необдумані кроки, чим і користувалися деякі чоловіки. Адже ставлення громади до дівчини, яка не вийшла заміж, також було досить настороженим, а подекуди й негативним. Саме такі психологічні мотиви девіантної поведінки незаміжніх дівчат ми можемо виділити на основі аналізу архівних матеріалів.

З іншого боку, боячись громадського осуду, дівчина-покритка намагалася звільнитися від небажаної дитини, часто йдучи навіть на вбивство. Таким чином складається своєрідна парадоксальна ситуація, коли певні стереотипи селянської свідомості, спрямовані на дотримання та захист суспільної моралі, в реальному житті могли навіть призвести до злочину.

Цієї ж думки дотримуються й російські дослідники селянської повсякденності, зокрема В. Безгін. Він зазначає, що в тих регіонах, де народження позашлюбних дітей було рідкісним явищем і каралося суворіше, кількість дітовбивств була більшою [1].

На нашу думку, саме у питанні дошлюбних сексуальних стосунків та народження незаконних дітей найбільш різко проявляється невідповідність «ідеальної» поведінкової моделі незаміжньої дівчини та реалій повсякденності.

Документальні матеріали доводять наявність дошлюбних сексуальних стосунків у середовищі сільської молоді не лише на Чернігівщині, але і в сусідніх регіонах зі зміша-

ним російсько-українським та російсько-білоруським населенням. Однак дослідити справжню розповсюдженість цього явища, якщо наслідком зв'язку не було народження дитини, не є можливим. Але народження позашлюбних дітей різними категоріями жінок і дівчатами все ж таки складало на досліджуваній території незначний відсоток.

ПОСИЛАННЯ

1. Безгин В.Б. Инфантицид и криминальный аборт в сельской России: прошлое и современность / В.Б. Безгин // Юридические исследования. – 2013. – № 4. – С. 196–229.
2. Бернштам Т.А. Бернштам Т.А. Молодёжь в обрядовой жизни русской общины XIX – нач. XX в. / Т.А. Бернштам. – Л.: Наука, 1988. – 280 с.
3. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський М. – К: Либідь, 2006. – 256 с.
4. Державний архів Чернігівської області (Далі – ДАЧО), ф. 811. Шаповалівське сільське управління, с. Шаповалівка Борзенького повіту Чернігівської губернії. 1831–1919, оп. 1, спр. 25. Дело о помещичьей крестьянке Ромусевой, обвиняемой в умерщвлении незаконнорожденного ребёнка, 1831 р., 25 арк.
5. ДАЧО, ф. 242. Чернігівська палата кримінального суду. 1781–1869 рр., оп. 1, спр. 137. Дело о незаконном сожительстве казённой крестьянки Носовцовой села Бряновых Кустичь Стародубского уезда с казённым крестьянином Мязкиным и умерщвление его ребёнка, 1832 р., 38 арк.
6. Спр. 343. Дело об умерщвлении незаконного ребёнка казённой крестьянкой Пинчуковой, 1836–1837 рр., 13 арк.
7. Спр. 344. Дело об умерщвлении незаконнорожденного ребёнка крестьянкой помещика Забеллы Масечковой Марины, 1836 р., 52 арк.
8. Спр. 460. Дело о незаконном сожительстве клинцовского мещанина Максима Кузовлёва с крепостной крестьянкой Ириной Грешилиной, 1839–1843 рр., 8 арк.
9. Спр. 771. Дело об умерщвлении незаконного ребёнка крестьянкой священника Светильского Евдокией Лолиной, 1844–1846 рр., 89 арк.
10. Спр. 878. Дело об умерщвлении незаконного ребёнка крестьянкой села Авдеевки Сосницкого уезда Зиновией Корнеенковой. 1845–1846 рр., 63 арк.
11. Спр. 921. Дело об умерщвлении незаконнорожденного ребёнка крестьянкой помещика Забеллы Леуненко Ульяной, 1846–1849 рр., 44 арк.
12. Зайцева С.В. Факторы, оказывавшие влияние на рождение внебрачных детей в Российской империи во второй половине XIX в. // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – Вып. – Т. 4. – С. 144–152.
13. Ігнатенко І.В. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. – К.: Інтелектуальна книга, 2014. – 264 с.
14. Кісь О. Особливості соціалізації дівчаток в традиційній українській сім'ї XIX–початку XX ст. / О. Кісь // Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян: збірник наукових праць. – К. : Стилос, 1999. – С. 49–55.
15. Кісь О.Р. Жінка в традиційній українській культурі (2-а пол. XIX – поч. XX ст.) / О.Р. Кісь. – Л.: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 272 с.
16. Маєрчик М. «Як яка дівчина з хлопцем не спить, то вона й не дівчина зовсім» (секс до шлюбу в українській традиції): до постановки проблеми. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://abyss111.livejournal.com/3431.html#cutid1]
17. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / В. Маслійчук. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 128 с.
18. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. – Составил Генерального штаба подполковник М. Домонтович. – СПб.: Типография Ф. Персона, 1865.
19. Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 год. – Чернигов : Типография Губернская и Черниговского Ильинского Монастыря, 1862. – 576 с.
20. Пономарьов А. Сімейні звичаї та обряди / А. Пономарьов // Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. – К.: Либідь, 1993. – С. 170–182.
21. Семёнов Ю. Пережитки первобытных форм отношений полов в обычаях русских крестьян XIX – XX вв. / Ю Семёнов // ЭО. – 1996. –№ 1. – С. 32–48.
22. Семёнова-Тянь-Шанская О.П. Жизнь «Ивана» / О.П. Семёнова-Тянь-Шанская // «А се грехи злые, смертные…». Русская семейная и сексуальная культура глазами историков, этнографов, литераторов, фольклористов, правоведов и богословов XIX – нач. XX века: в 3 кн. – М. : Ладомир, 2004. – Кн. 1. – 2004. – С. 641–731.
23. Щербинин П. Плод страсти роковой / П. Щербинин // Родина. – 2003. – № 8. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istrodina.com/rodina_articul.php3?id=814&n=36
24. Янсон Ю.Э. Сравнительная статистика населения / Ю.Э. Янсон. – СПб.: Типография дома призрения малолетних бедных, 1892. – 446 с.

Терещенко Е.А. Рождение внебрачных детей в сёлах Черниговщины в первой половине XIX в. (статистический аспект)

В статье рассматривается проблема добрачных сексуальных отношений среди сельской молодёжи, проблема инфантицида. Анализируется частота рождения внебрачных детей разными социально-возрастными категориями женщин.

Ключевые слова: *незаконные рождения, инфантицид. статистика.*

Tereshchenko O.A. The birth of illegitimate children in the villages of Chernihiv region in the 1st half of the 19th century (statistical aspect)

The article deals with the problem of premarital sex among the rural youth, the problem of infanticide. The author analyzes the frequency of the birth of illegitimate children by different social and age categories of women.

Key words: *illegitimate birth, infanticide, statistics.*

27.02.2017 р.

УДК 94(477):303.4(323.3+-053) «185»

О.В. Кужельна

БЕБІ-БУМ ПО-КЛИШКІВСЬКІ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ СЕЛА КЛИШКИ КРОЛЕВЕЦЬКОГО ПОВІТУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ЩОДО ВІКОВОВГО ТА СОЦІАЛЬНОГО СТАНУ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

У статті досліджується історія села Клишки Кролевецького повіту Чернігівської губернії. На підставі довідкових видань та метричних книг проаналізовані дані щодо демографічного стану даного населеного пункту другої половини XIX сторіччя.

Ключові слова: *село Клишки, Чернігівська губернія, козацька старшина, Забіла, Соломка, близнюки, соціальний стан населення.*

У довідкових виданнях, що побачили світ в останні десятиріччя, інформація про історичне минуле села Клишки Кролевецького повіту Чернігівської губернії (зараз Шосткинського району Сумської області) досить лаконічна і наповнена відомостями на кшалт: «Село Клишки. Розташоване за 16 км від райцентру [м. Шостка]. Засноване в кінці XVI ст. Неподалік від села знайдено знаряддя праці доби бронзи» [1, с. 131]; «Село Клишки засноване в кінці XVI ст. У 1861 р. тут відбувся виступ селян, що були невдоволені грабіжним характером реформи» [2, с. 612] .

Звісно, подібного роду відомості не дають уявлення про історію села часів так званого «дорадянського періоду», і будь-яке дослідження, що виходить за рамки вищенаведених фактів, є дуже цінним. Тому, посилаючись на низку до-

відкових видань та відомості метричних книг, спробуємо заповнити цю прогалину, розглянувши питання щодо вікового та соціального стану населення с. Клишки Кролевецького повіту Чернігівської губернії другої половини XIX ст.

У історичному дослідженні «Описание старой Малороссии. Полк Нежинский» Олександр Лазаревський зазначає, що «за поляків» села Клишки, Чепліївка та Лушники належали Вишлю – засновнику міста Кролевець [15, с. 59]. У середині XVII ст., після вигнання поляків, село перейшло у власність представників козацько-старшинського роду Забіл. Один з його перших власників – Петро Михайлович Забіла.

Петро Михайлович Забіла народився 1580 р. у містечку Борзна. Борзенський сотник (1654–1661), генеральний суддя (1663–1669), генеральний обозний (1669–1687), 1665 року пожалуваний до дворянського стану. Петро Михайлович Забіла у першому шлюбі з Параскою Станіславівною мав синів Івана-старшого, Тараса, Степана, Василя та двох доньок. Усі сини були козаками Борзенської сотні. Іван був вбитий під Чигирином у 1678 р. Тарас обіймав посаду борзенького сотника (1669–1672). Степан – борзенький сотник (1674–1677), генеральний хорунжий (1678–1683), Ніжинський полковник (1687–1694), учасник Чигиринських та Кримських походів (1687 та 1689 рр.). Василь – борзенський сотник (1680, 1683), генеральний хорунжий, загинув 1690 року у татарському полоні [3, с. 74–76].

У 85-річному віці Петро Забіла уклав шлюб з Агафією Герцик. За спогадами Василя Кочубея, «Герцичка была вдова выкрещенного еврея и так была бедна, что сын ея Павел Герцик (будущий Полтавский полковник и тесть Орлика) в то время торговал на Полтавском базаре иголками» [15, с. 137]. Дивацтво такого нерівного шлюбу (між генеральним суддею та бідною вдовою) можна пояснити хіба що віком жениха. У другому шлюбі Петро Забіла мав сина Івана та доньку Федору. Петро Забіла пережив свою другу дружину, що померла 1686 р., і встиг «поставити на ноги» своїх молодших дітей. Доньку Федору він видав заміж за сина ніжинського полковника Жураковського, а сина одружив на дочці генерального обозного Борковського [15, с. 137]. Іван-молодший брав учать у Кримських походах, у 1690–1692 рр. був знатним військовим товаришем [3, с. 76]. Петро Михайлович Забіла прожив довге життя і помер у 1689 р. у віці 109 років. Похований у Свято-Миколаївському Пустинно-Рихлівському монастирі [3, с. 74].

Царською грамотою 1656 р. борзенькому сотнику Петру Михайловичу Забілі були віддані у володіння села Лучники, Реутинці, Клишки, Обтов, Погорілівка. Пізніше, 25 січня 1661 р., він отримав царську грамоту на ці ж села та на млин і рудню на річці Реть [3, с. 74].

У своєму заповіті, складеному 21 січня 1671 р., Петро Михайлович не тільки розподілив майно, що «на были працею нашею», у тому числі «готовые гроши, сребро, медь… и вселякое ношенье», а й земельні володіння. Син Тарас отримав млин на річці Есмань, Степан – Лучники, Василь – Реутинці [4, с. 972]. За заповітом батька Іван-молодший отримав села Обтов, Клишки і Погорілівку [3, с. 76]. Але Іван Забіла не довго володів цим маєтком – 1689 р. гетьман Мазепа відібрав у нього Клишки і передав його Степану Петровичу Забілі [3, с. 76]. 15 травня 1689 р. Степан отримав гетьманський універсал, а пізніше, 20 вересня цього ж року, і царську грамоту на села Лучники, Клишки, Чепліївку, Плиски [3, с. 75–76]. У цій грамоті читаємо: «В прошлых годах служил он Степан отцу нашему – и брату – нещадя головы своей против неприятелей креста святого в чигиринских и иных походах, так же в 1687 и 1689 г. в обоих крымских походах был. И за те его службы – гетман Иван Степанович Мазепа подтверждает ему в полку нежинском село Лучники… да село Клишки с тремя греблями, – которые села отец его умерший Петр Забела, бывший войсковый обозный, имел, – да вновь дал ему Степану село Чаплеевку…да село Плиску» [4, с. 972].

У родині Степана Петровича Забіли народилося троє синів (Василь, Степан, Семен) і дві доньки (Анастасія, Ганна). З часом Степан Петрович Забіла розподілив власні володіння між своїми дітьми. Село Клишки та Чепліївка дісталися найменшому сину Семенові Степановичу [3, с. 79]. За участь у «мазепинській зраді» Семен Степанович Забіла був позбавлений цих сіл. Згідно гетьманського універсалу від 25 вересня 1709 р. Клишки та Чепліївка перейшли у володіння князя Григорія Федоровича Долгорукова [3, с. 79]. Але після падіння Долгоруких ці села були у них забрані та «отписаны на ея императорское величество» [15, с. 360]. Пізніше села Клишки та Чепліївка були передані на утримання «конських заводів», а 1744 р. – надані імператрицею Єлизаветою її духовнику, священику Федору Яковичу Дубянському. У володінні роду Дубянських вищезазначені села перебували до кінця XVIII ст. [15, с. 360]. За даними Лазаревського на той час у с. Клишки налічувалося 66 дворів та 89 хат, що належали козакам, та 356 селянських дворів. Саме у володінні Дубянських було 404 двори та 500 хат [15, с. 360–361].

У XIX ст. у села Клишки знову змінився власник. П. Семенов у своєму багатотомному дослідженні зазначав: «В епоху звільнення селян село це належало найзаможнішому з поміщиків Кролевецького повіту генералу Опанасу Даниловичу Соломці, який володів тут 8.500 дес.» [5, с. 344]. Опанас Данилович народився 1787 р. на хуторі Лапшин Кролевецького повіту. Військову службу розпочав 1806 р. в артилерійському батальйоні в чині юнкера. 1843 р. отримав звання генерал-лейтенанта. Перебував на службі в Генеральному штабі, обіймав посаду інспектора арсеналів та парків інженерного відомства. О.Д. Соломка помер 1872 р., похований у Санкт-Петербурзі. За даними 1856 р. числилося «за ним в Кролевецком у[езде] благоприобретенных 1,162 души» [6, с. 698].

У другій половині XIX ст. кількісний, соціальний та майновий стан населення села зазнає значних змін. За даними 1859 р. у Клишках нараховувалося 559 дворів, де проживали 3635 мешканців (1760 чоловіків та 1875 жінок). У селі була 1 православна церква, 2 заводи (цукровий та винокурний) [7, с. 85]. 1885 р. тут було вже 785 дворів. Чисельність населення становила 3720 жителів. На території села

знаходилося 2 церковно-приходських школи, 7 постоялих дворів, 8 крупорушок, 2 водяних млина, винокурний завод. Все більшого розвитку набувала торгівля. У селі було 7 лавок, щонеділі – базар, а також три ярмарки на рік – 19 лютого, 9 травня та 1 жовтня [8, с. 112]. В цілому Клишківська волость на той час мала 22 населених пункти, 1241 двір, 6325 жителів (3131 чоловік, 3194 жінки). Площа земель становила 23912 десятин, у тому числі орних – 8987 дес. [8, с. 98–99].

Найстарішим храмом в с. Клишки є храм Покрови Богородиці. Але 1820 р. він був знищений під час пожежі. На його місті була побудована кам'яна однойменна церква [9, с. 1043], яка простояла більше ніж сторіччя і була розібрана вже за радянські часи. Діюча на цей час Покровська церква побудована зовсім на іншому місті.

У 80-х – на початку 90-х років XIX ст. у Покровській церкві проводили службу священики Василь Іванович Обуховський, Стефан Васильович Шекун. Псаломщиками були Петро Аврамович Демченко та Петро Мойсейович Левитський, пономарем – Антон Васильович Ждановський [10, с. 323]. Переважаюча частина мешканців волості була православного віросповідання. Так, за даними перепису населення 1897 р. в с. Клишки мешкало 5442 жителі (2661 чоловіків та 2781 жінок), з них православних – 5379 осіб або 98,84 % від загальної кількості населення [11, с. 263]. Протягом свого існування чисельність прихожан Клишківської церкви збільшувалась [12, с. 132].

Чисельність прихожан	Роки					
	1770	1790	1810	1830	1850	1860
Чоловіків	1534	1595	1669	1778	1869	1918
Жінок	1540	1609	1705	1898	1854	2050
Всього	**3074**	**3204**	**3374**	**3676**	**3723**	**3968**

У 1874 р. в с. Клишки відкрилося початкове народне училище. На утримання цього учбового закладу земством виділялися кошти в сумі 695 крб. Попечителькою закладу була дворянка Ганна Миколаївна Аммосова. Наприкінці XIX ст. кількість учнів Клишківського училища досягла 141 особи. Переважну більшість учнів складали хлопці, лише 8,5 % від загальної кількості учнів становили дівчата (12 учениць). У грудні 1895 р. на посаду вчительки Клишківського училища була призначена Олена Іванівна Матвієвська – випускниця єпархіального жіночого училища. Другою вчителькою з жовтня 1896 р. працювала Надія Йосипівна Бардакова, яка закінчила жіночу гімназію. Законовчителем з 1900 р. був священик Федір Денисенко. На його утримання виділялися кошти в сумі 40 крб., вчителів – по 240 крб. [13, с. 108–109].

Зі списків населених місць Чернігівської губернії та інших видань [7, с. 85; 8, с. 112 ; 10, с. 115; 11, с. 263] дізнаємося про чисельність села Клишки у другій половині XIX ст.

Роки	Кількість дворів	Чисельність жителів		
		чоловіків	жінок	всього
1859	559	1760	1875	3635
1885	785			3720
1892	894	2627	2489	5116
1897		2661	2781	5442

Як видно з таблиці, за невеликий проміжок часу (після 1861 року) кількість дворів в с. Клишки зросла на 60 %, а чисельність населення збільшилась на 40,7 %. Здійснення реформи призвело і до змін у соціальному складі мешканців – у відомому з давніх-давен козацькому селі значно зросла кількість селян-власників.

На підставі даних метричної книги Покровської церкви с. Клишки Кролевецького повіту за 1879–1881 роки [14] спробуємо провести аналіз соціального, вікового та гендерного складу місцевого населення.

Роки	Зареєстровано народжень	Укладено шлюбів	Зареєстровано смертей	Приріст населення
1879	227	46	175	+52
1880	236	49	162	+74
1881	239	54	110	+129

За вказаний період народжуваність значно перевищувала смертність, але при відносно стабільному показникові народжуваності рівень смертності значно змінювався. Так, в порівнянні з 1879 р. смертність місцевого населення у 1881 р. зменшилася на 37 %. Великий показник смертності у 1879 р. був обумовлений зростанням інфекційних хвороб. Того року багато дітей померло від віспи, коклюшу та скарлатини (загалом 32 випадки). При цьому, якщо взяти до уваги кількість померлих «від дитячої хвороби» (51 випадок), то загальна кількість померлих дітей становить неймовірно високий показник – 47,4 % від загального числа. Пік захворюваності на віспу припадає на січень 1879 р. – тоді від цієї хвороби померло 10 дітей (ще одна дитина померла у квітні). Вік померлих дітей складав від 3 місяців до 4 років. Випадки дитячої смертності від коклюшу припадають в основному на вересень-листопад місяць.

Причини смерті мешканців
села Клишки у 1879, 1881 роках

Причини смерті	1879 рік		1881	
	кількість	у % до загальної кількості померлих	кількість	у % до загальної кількості померлих
Від дитячої хвороби	51	29,14	54	49,09
Від натуральної хвороби	58	33,14	35	31,81
Віспа	11	6,28		
Гарячка	14	8		
Скарлатина	9	5,14		
Чахотка	4	2,28	4	3,63
Коклюш	12	6,86		
Водянка	1	0,57	1	0,9
Дифтерія	2	1,14		
При пологах	1	0,57	4	3,63
Круп			1	0,9
Хвороби горла, застуда			2	1,81
Запалення легенів			1	0,9
Нещасні випадки	1	0,57	1	0,9
Причини не вказані			7	6,36
ВСЬОГО:	175		110	

Від нещасних випадків померло 2 людини: 50-річний селянин Іван Григорович Злагодух потонув у колодязі (30.10.1879 р.), а 13-річного сина селянина Якова Антоновича Шульги Антона вбив кінь (26.10.1881 р.) [14, арк. 101, 254]. У 1881 р. при пологах померли чотири жінки віком від 35 до 40 років [14, арк. 249, 251, 253, 256]. У більшості інших причин смерті у метричний книзі було зазначено – «від натуральної хвороби».

Тягар селянської праці та багаторічна солдатська служба вкорочували віку місцевим мешканцям. Мало хто з них доживав до глибокої старості. Жінка селянина-власника Семена Онуфрійовича Шолохмана прожила 85 років (померла 28.07.1879 р.), удова, селянка-власниця Марфа Євстахіївна Пашкова померла 08.08.1879 р. у 82-річному віці [14, арк. 95].

У метричній книзі наводяться підсумкові дані щодо віку померлих по селу Клишки за 1879 р. та 1880 р. [14, арк. 104, 184].

Вік	1879 рік			1880 рік		
	чоловіків	жінок	всього	чоловіків	жінок	всього
від народження до 1 року	27	20	47	27	26	53
1–5	23	16	39	17	21	38
5–10	4	3	7	2	5	7
10–15	7	1	8	2	3	5
15–20	1	2	3	-	1	1
20–25	1	-	1	4	2	6
25–30	2	3	5	1	2	3
30–35	6	-	6	2	2	4
35–40	2	1	3	3	3	6
40–45	3	2	5	-	4	4
45–50	5	5	10	2	5	7
50–55	8	4	12	1	1	2
55–60	3	7	10	5	4	9
60–65	4	2	6	5	5	10
65–70	2	2	4	3	1	4
70–75	3	3	6	1	-	1
75–80	-	3	3	1	1	2
80–85	-	-	-	-	-	-
	101	**74**	**175**	**76**	**86**	**162**

Узагальнені відомості про соціальний стан населення за даними метричної книги Покровської церкви с. Клишки щодо укладених шлюбів

Роки	Селяни-власники		Козаки		Солдати та члени їх сімей		Міщани		Дворяни		Духовенство	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1879	25	35	11	5	8	2	-	2	2	1	-	1
1880	34	40	5	6	10	1	-	2	-	-	-	-
1881	39	41	10	10	5	2	-	1	-	-	-	-
Разом	**98**	**116**	**26**	**21**	**23**	**5**	**-**	**5**	**2**	**1**	**-**	**1**

Загалом у 1879–1881 рр. шлюб уклали: чоловіки і жінки з числа селян-власників – 214, козаків – 47, солдат – 28, міщан – 5 (жінки), дворян – 3, духівництва – 1 (донька дячка).

Шлюби, укладені дворянами, припадають на 1879 р. 25 квітня 1879 р. 34-річний дворянин села Клишки Афанасій Васильович Імшенецький уклав шлюб з 21-річною «собственницею» Варварою Прокопівною Несвітайловою. Свідками на весіллі були дворянин Адам Станіславович Гриневецький, відставний вахмістр Семен Федорович Роботько, міщанин Микола Дементійович Малчев та селянин-власник Кирило Маркович Лугина [14, арк. 69]. 25 липня 1879 року до метричної книги був занесений запис про шлюб, укладений дворянином с. Слоут Глухівського повіту Захарієм Яковичем Начаровим (?) з дворянкою с. Клишки Станіславою Адамівною Гриневицькою. 25-річний жених належав до православного віросповідання, а 20-річна наречена – до римо-католицького. Свідками були представник купецтва Іван Григорович Лукашов та міщани містечка Вороніж Глухівського повіту Олександр Сільвестрович Імшенецький, Федір Сілкович (?) Лещинський, Іван Омелянович Преображенський [14, арк. 72].

Слід зазначити, що серед молодят були вихідці і з інших населених пунктів. Так, 11 листопада 1879 року 18-річний козак села Землянка Глухівського повіту Григорій Іванович Єресь оженився на солдатській дочці, 22-річній Доминиці Федорівні Єленицькій, а 20-річна донька померлого дячка с. Линькова Новгород-Сіверського повіту Ганна Андріївна Полуянова 23 травня 1879 р. вийшла заміж за 24-річного клишківського козака Мирона Прокоповича Вегеру [14, арк. 71, 75].

Більша частина шлюбів була укладена між ровесниками у віці 16–25 років. Наприклад, за період з 16 по 25 січня 1879 р. було укладено 12 шлюбів. Вік молодиків складав 18–22 роки, а їхніх наречених – від 16 до 24 років. Як правило, молодики були за віком старші від своїх наречених, але були й винятки. Так, 23 січня 1879 р. був зареєстрований шлюб між 24-річним відставним солдатом та 30-річною селянкою-власницею. 25.05.1880 р. уклали шлюб Дмитро Доміанович Гаркавенко та Євдокія Юхимівна Рубанікова. Нареченому було 25 років, нареченій – 36 [14, арк. 152].

Більшість молодят укладали шлюб вперше. Вдруге стали на весільний рушник 14 чоловіків та 12 жінок. 30 січня 1881 р. 52-річний клишківський козак Ануфрій Матвійович Короткевич одружився на 47-річній солдатці Секлеті (?) Яківні Майоровій. Для жениха це був другий шлюб, а для нареченої – третій [14, арк. 233].

Був випадок, коли молодята мали однакові прізвища. 31 жовтня 1879 р. 23-річний селянин-власник Федір Петрович Патлах одружився на 17-річній Параскеві Власівні Патлах. При цьому одним із свідків був Корнелій Антонович Патлах [14, арк. 73]. До речі, це прізвище і зараз є доволі розповсюдженим на території Клишківської сільської ради.

По соціальному стану переважають шлюби, укладені селянами-власниками. Вони становлять 71,8 % від загальної кількості шлюбів (214 з 298). Шлюби, укладені представниками козацтва, дорівнюють 15,8 %, солдатами – 9,4 %.

Дещо різниться картина щодо соціального стану населення за метричними записами про смерть. Так, у 1879,

1881 рр. померло 285 мешканців села Клишки, з них належали до селянського стану 74,7 %, представників козацтва – 11,5 %, солдатів – 8 %. Наведені дані дають підставу стверджувати, що у пореформений період майже ¾ населення с. Клишки становили селяни-власники, які отримали у свою власність землі після реформи 1861 р. Наступний за чисельністю соціальний прошарок становили козаки та солдати.

Узагальнені відомості про соціальний стан населення за даними метричної книги Покровської церкви с. Клишки щодо реєстрації смертей

Роки	Селяни-власники		Козаки		Солдати та члени їхніх сімей		Міщани		Не вказано стан		Всього	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1879	78	57	6	7	7	5	3	1	7	4	101	74
1881	27	51	14	6	7	4	1	-	-	-	49	61
Разом	**105**	**108**	**20**	**13**	**14**	**9**	**4**	**1**	**7**	**4**	**150**	**135**

Дуже цікавими, на наш погляд, є відомості щодо народження в с. Клишки близнюків. Так 23 травня 1879 р. у селянки-власниці, вдови Неоніли Микитівни Роговинової народилися близнята Михайло та Єфросинія. На той час голова родини помер і Неоніла Микитівна залишилася вдовою. З цієї причини дітей записали як незаконнонароджених [14, арк. 17]. 21 жовтня 1879 р. у родині селян-власників Конона Юхимовича та Євдокії Іванівни Киричок народилися близнюки Іоанн та Параскева [14, арк. 38].

Дві пари близнюків народилося і у 1880 р. 22 березня 1880 р. дві дівчинки Матрона та Марія народилися в родині селян Антона Матвійовича та Параскеви Дорофіївни Прядко. Близнюки Даниїл та Юліанія (Уляна) народилися 11 грудня 1880 р. у родині білетного солдата Матвія Петровича Короткевича та його дружини Ольги Михайлівни [14, арк. 101, 140].

«Врожайним» на двійні став 1881 рік. Тоді тут народилося аж 6 пар близнят [14, арк. 188, 190, 197, 206, 208, 209].

№ з/п	Дата народження	Імена близнюків	Прізвище, ім'я, по батькові батьків	Соціальний стан батьків
1	23.01.1881	Григорій Іоанн	Трохим Пилипович та Катерина Максимівна Коротич	Козак
2	20.02.1881	Федір Євдокія	Пилип Іванович та Неонілла Андріївна П'ятак	Селянин
3	01.05.1881	Пелагія Ірина	Данило Захарович та Єпистимія Євстахівна Карпенко	Бувший солдат
4	29.07.1881	Стефан Василь	Мартин Моїсійович та Параскева Платонівна Касюк	Козак
5	15.08.1881	Андрій Наталія	Терентій Григорович та Акилина Григорівна Киричок	Відставний солдат
6	28.08.1881	Олександр Павло	Костянтин Андрійович та Наталія Федорівна Кравченко	Селянин

За статистикою руху народонаселення у селах Чернігівської губернії в 1866 році виглядало наступним чином: співвідношення числа народжених до загальної кількості населення – 5,06; співвідношення чисельності двійнят до числа народжених – 2,07; співвідношення числа померлих до загальної кількості населення – 3,58 [16, с. 36–38].

Яку ж картину спостерігаємо по с. Клишки? У 1881 р. показник народжуваності тут становив 6,45, смертності – 2,97. Співвідношення числа двійнят по відношенню до загальної чисельності народжених становить 5,02. Тобто показник народжуваності у с. Клишки вищий, ніж по губернії в цілому, а показник смертності – нижчий. Чисельність народжених в с. Клишки близнят перевищує загально-губернський показник майже у 2,5 рази.

За статистичними даними з 1879 по 1881 рр. в Чернігівський губернії в середньому народжувалося 42737 хлопчиків та 41044 дівчатки (всього 83781), помирало 29662 чоловіки та 28377 жінок (всього 58039). А. Русов у своєму дослідженні робить наступний висновок: «Душ мужскаго пола ежегодно рождается и умирает больше, чем женскаго. Именно на 100 мужчин рождается 95,07 женщин, а умирает 95,78» [17, с. 54]. У с. Клишки за вказаний період на 100 чоловіків народжувалося приблизно 90,2 жінки. Але що стосується показників смертності, то тут спостерігаються значні коливання. Якщо у 1879 р. на 100 чоловік померло 73,2 жінок, то у 1880 р. на 100 чоловіків померло 113 жінок. Чим викликаний такий «стрибок» жіночої смертності – достеменно невідомо. 3,63 % від загальної кількості померлих становили жінки, що померли під час пологів.

В цілому з 1879 по 1881 рр. в с. Клишки народжувалося більше людей, ніж помирало. Приріст населення у 1879 р. становив 52 чол., наступного року –+ 74, а у 1881 р. – + 129 чоловік. Загалом чисельність населення села Клишки у другій половині XIX ст. збільшилась на 50 %. Майже ¾ населення складали селяни-власники, значний соціальний прошарок становили козаки та солдати.

Автор сподівається, що наведені у статті факти та персоналії не лише доповнять сторінки історії населених пунктів Сіверщини, а й стануть у нагоді уродженцям с. Клишки, які цікавляться минулим своєї малої батьківщини та вивченням родоводу.

ПОСИЛАННЯ

1. Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник. Упорядн. Л.А. Покидченко; Редкол.: Л.П. Сапухіна (відп.ред.) та ін. – Суми, 2000. – 384 с.
2. История городов и сел Украинской ССР. – Сумская область. – К., 1980. – 700 с.
3. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2. – 746 с.
4. Кролевецкий уезд. Лучники и Чапліевка // Черниговские епархиальные известия. – 1868. – № 21. – Часть неофициальная. – С. 971–974.
5. Семенов П.П. Россия. Полное географическое описание нашого отечества. – Т. 7. – Малороссия. – СПб, 1903. – 520 с.
6. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. 4. – 746 с.
7. Черниговская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года. – СПб, 1866. – 298 с.
8. Волости и важнейшие селения Европейской России. – СПб, 1885. – 314 с.

9. Кролевецкий уезд. Собычи. // Черниговские епархиальные известия. – 1868 – № 23. – Часть неофициальная. – С. 1043–1045.
10. Адрес-календарь Черниговской епархии на 1893 год. – Чернигов, 1892. – 380 с.
11. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей. По материалам всеобщей переписи населения 1897 г. – СПб, 1905. – 298 с.
12. Кролевецкий уезд. Число прихожан прочих церквей уезда // Черниговские епархиальные известия. – 1869. – № 4. – Часть неофициальная. – С. 132.
13. Памятная книжка Киевскаго учебнаго округа на 1901 год. – Часть IV. Черниговская губерния. Издание Управления Учебного округа. – К., 1901. – 280 с.
14. Метрическая книга данная из Черниговской духовной консистории Кролевецкого уезда села Клишек Покровской церкви для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших [на 1879, 1880, 1881 гг.]. / Из фондов Шосткинского краеведческого музея. – № КВ-6354/Д-763. – 258 л.
15. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Том второй. Полк Нежинский. – К., 1893. – 560 с.
16. Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Книга вторая. – Выпуски 5, 6. – Чернигов, 1872. – 140 с.
17. Русов А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1898. – Т. 1. – 378 с.

Кужельная Е.В. Бэби-бум по-клишковски: страницы истории села Клишки Кролевецкого уезда Черниговской губернии и исследование возрастного и социального состава местного населения второй половины XIX века

В статье исследуется история села Клишки Кролевецкого уезда Черниговской губернии. На основе справочных изданий и метрических книг проанализированы данные о демографическом составе данного населенного пункта во второй половине XIX века.

Ключевые слова: *село Клишки, Черниговская губерния, казацкая старшина, Забела, Соломка, близнецы, социальный состав населения.*

Kuzhelna O.V. Baby-boom of Klyshky village: pages of history of Klyshky village of Krolevets district of Chernihiv province and research of the age-related and social structures of local population in the second half of the 19th century.

The article is described about the historical way of Klyshky village of Krolevets district of Chernihiv province. On the basis of reference books and metric books, data on the demographic composition of this settlement in the second half of the nineteenth century are analyzed.

Key words: *Klyshky village, Chernihiv province, Cossack-officer, Zabila, Solomka, twins, social structure of population.*

28.02.2017 р.

УДК 94(477.15) «1858-1863»

Б.О. Галь

ОРГАНІЗАЦІЯ ОКРЕМОЇ ПОЛІЦІЇ В МІСТАХ ЛІВОБЕРЕЖНИХ ГУБЕРНІЙ (1858–1863)

Стаття присвячена організації окремої поліції в містах лівобережних губерній протягом 1858–1863 рр. З'ясовано структуру і штати окремих міських поліцій, принципи комплектування поліцейських чиновників і служителів, елементи поліцейської уніформи.

Ключові слова: *поліція, реформа, місто, лівобережні губернії, штати, уніформа.*

Наприкінці 1850-х рр. загальна поліція була усвідомлена на найвищому рівні як галузь державного управління, що негайно потребувала нової організації, більш адекватної вимогам часу. Рішення цієї проблеми, знайдені в рамках численних комітетів і комісій зламу 1850–1860-х рр., погоджені з місцевими адміністраторами і затверджені на найвищому рівні, носили вимушено тимчасовий характер (*«впредь, до издания общего учреждения полиции»*), оскільки передували впровадженню цілого шерегу пов'язаних реформ: земської, судової, військової та ін.

Звуження кола повноважень, збільшення фінансування місцевої поліції, зокрема, й за рахунок імперського бюджету, зміна принципів комплектування поліцейських чиновників дозволили уряду у короткі строки суттєво поліпшити ситуацію. Але новий спосіб організації місцевих сил правопорядку, за якого міські і земські поліції поглиналися новоутвореними повітовими, а окремі міські поліції наново створювалися лише як виключення з правила, став неочікуваним показником низького рівня урбанізації територій і, зокрема, лівобережних губерній.

Вперше загальний огляд поліцейських реформ 1850–1860-х рр. і, зокрема, процесу утворення окремих міських поліцій було запропоновано у службових записках чиновників Міністерства внутрішніх справ (Є.М. Анучін, С. Білецький, П. Руткевич), статтях істориків права (І.Ю. Андреєвський, В.Я. Фукс) і публіцистів (Є.П. Карнович), присвячених перспективам підготовки постійно діючого поліцейського статуту, ювілейних виданнях Міністерства внутрішніх справ кінця XIX – початку XX ст. (С.О. Адріанов) [7, с. 186–194, 210–214, 228–236; 8; 2; 31, с. 194-201; 9, с. 36–37; 11, с. 74–77; 13, с. 132–133]. В подальшому жоден нарис історії поліції Російської імперії не обходився без згадки про т. зв. «поліцейську реформу 1862 р.», але лише в останні декілька десятиліть з'явились змістовні дослідження, присвячені питанням законодавчого врегулювання поліцейської діяльності у другій половині XIX ст. [5; 6; 14; 25; 34], зокрема, поліцейській уніформі пореформеної доби [24], а також утворенню окремих міських поліцій у містах різних регіонів Російської імперії [3; 4; 12; 23; 33; 10; 15; 32].

У даній розвідці відтворюється перебіг і внутрішня логіка процесу започаткування окремої міської поліції в містах лівобережних Чернігівської та Полтавської губерній на основі аналізу діловодних і статистичних матеріалів Комісії про губернські та повітові установи (1858–1860), законодавчих актів та ін.

Стан дореформеного поліцейського управління в містах імперії зазвичай визначався як «незадовільний», втім оцінка земської поліції навіть після реформи 1837 р. була ще гіршою: *«<…> положение же земских полиций самое неудовлетворительное и несоответствующее их предназначению»* (1847) [цит. за: 13, с. 64]. Відносно більший порядок у справах міських поліцій пояснювався можливостями поліцейського нагляду та єдності дій, які надавала скупченість міського населення, суворішим підпорядкуванням міських виконавчих чиновників поліцеймейстеру / городничому, звільненням міської поліції від господарсько-розпорядчих справ і, нарешті, певною освіченістю і відносною самостійністю міського населення, якому було легше захищатись від поліцейської сваволі і впливати на поліцію силою громадської думки [27, с. 54–55].

Ініціювавши у середині 1850-х рр. Великі Реформи, уряд вирішив прискорити, зокрема, й реорганізацію поліції, *«дабы обеспечить порядок и спокойствие в столь важную переходную эпоху народной жизни»* [27, с. 59]. Від успішної реалізації реформаторських намірів очікували вирішення наступних завдань:

- надати місцевій поліцейській владі більшої сили, самостійності та єдності;
- поставити її в чіткі законні межі, викорінити сваволю;
- направити діяльність поліції на прямі і сутнісні її обов'язки, склавши з неї усе, їй не властиве [27, с. 59].

За височайшим повелінням 18 лютого 1858 р. у Головному комітеті з селянської справи міністри юстиції, державного майна і внутрішніх справ склали попередні пропозиції щодо начал нового устрою повітового управління, серед яких було з'єднання земської та міської поліції. У Міністерстві внутрішніх справ це питання розглядалося протягом півстоліття. Ймовірно, небезпідставно стверджувалося, що підпорядкування міста й повіту двом різним поліціям викликає часті зіткнення, марне пересилання справ і взаємне ухиляння від виконання обов'язків [27, с. 56]. Перший досвід такого з'єднання земської та міської поліції було отримано ще в 1806 р. у Московському повіті, а у 1852–1854 рр. міністр внутрішніх справ пропонував з'єднання міської та земської поліції в масштабах усієї імперії. Втім, тоді цю пропозицію відхилили в очікуванні підготовки загального поліцейського статуту. Натомість, цього разу погоджені міністрами начала перетворення місцевої поліції було після консультацій з начальниками губерній затверджено 25 березня 1859 р. Складання проектів реформи повітової поліції було доручено особливій Комісії з високопосадовців різних відомств, досвідчених губернаторів, губернських і повітових чиновників, утвореної 27 березня 1859 р.[1].

Крім того, 4 липня 1858 р. було затверджено запропоновані міністром внутрішніх справ принципи реформування власне міських поліцій, що передбачали змінити структуру міської поліції (зменшити кількість інстанцій з трьох до двох) і принципи комплектування міських поліцейських чиновників і службовців, збільшити їх грошове утримання і чітко визначити повноваження.

Після затвердження начал реорганізації повітових закладів, міністр внутрішніх справ надіслав начальникам губерній копію з височайшого повеління від 25 березня 1859 р. і просив їх циркуляром від 12 квітня 1859 р. надати, якщо вважатимуть за потрібне, місцеві відомості і вказівки про запровадження і подальший розвиток затверджених начал. Усі начальники губерній визнавали необхідність з'єднання міської та земської поліції, але в більшості вказували на міста ввірених їм губерній, в яких вважали за потрібне започаткування окремої міської поліції [28, с. 1]. Зокрема, полтавський губернатор пропонував зберегти окрему міську поліцію у повітовому місті Кременчуці, а чернігівський губернатор – у Ніжині, Глухові та Новгород-Сіверську (**Додаток 2**) у тому ж складі з прибавкою одного слідчого пристава; крім того, він пропонував залишити без змін поліцейську організацію розкольницьких посадів [28, с. 30].

Комісія про губернські та повітові установи визнала за можливе *«допустить учреждение отдельной полиции лишь в таких случаях, когда соединение полицейских обязанностей по городу и уезду, представляет очевидные затруднения, или даже невозможность для успешного и правильного хода дел»* [27, с. 95]. Критерії, відповідність яким дозволяла повітовому місту отримати окрему міську поліцію, було сформульовано у «Загальній пояснювальній записці до проектів про повітові заклади» від 20 квітня 1860 р. та у «Міркуваннях міністра внутрішніх справ» від 30 квітня 1860 р.:

- постійне населення понад 15 тис. жителів (хоча до уваги бралось і тимчасове населення);
- наявна кількість поліцейських чиновників понад 7 осіб;
- розвинута в місті фабрична та заводська промисловість і торгівля;
- наявність річкової пристані чи морського торгівельного порту;
- інші місцеві умови, про які йшлося у відгуках начальників губерній [27, с. 95; 29, с. 3].

Відповідно до цих критеріїв у додатку до статті 3 проекту «Загального статуту повітової поліції» (*«Общего Учреждения уездной полиции»*) та в «Міркуваннях міністра внутрішніх справ» від 30 квітня 1860 р. було визначено «Список міст, посадів і містечок, які мають окрему від повітової поліцію», куди ввійшли обидві столиці, 42 губернських міста, 3 градоначальства, 19 повітових міст (в тому числі, м. Кременчук Полтавської губернії та м. Ніжин Чернігівської губернії), 2 безповітових міста та 1 містечко, тобто загалом 69 населених пунктів [26, с. 8].

У «Пояснювальній записці до проектів заснування міської поліції» Комісія пропонувала розділити усі ці міста з окремою поліцією на 3 розряди, виходячи зі складу поліцейського управління та розміру утримання чиновників поліції. Міста І-го розряду (найбільші губернські міста та Одеса, загалом – 11) отримували посилений склад міського поліцейського управління з помічником поліцеймейстера та трьома засідателями включно. До міст ІІ-го розряду належали усі інші губернські центри, включно з Полтавою та Черніговом (усього – 32), 2 градоначальства і 7 важливіших повітових міст, включно з Кременчуком. Інші 12 повітових міст з Ніжином включно, 5 безповітових міст, посадів та містечко (загалом – 17) було віднесено до міст ІІІ-го розряду [29, с. 24–25].

20 жовтня 1860 р. міністр внутрішніх справ звітував, що Комісія про губернські та повітові установи надала йому проекти «Особливого статуту міської поліції», «Положення про міські поліцейські команди» та «Штатів окремих міських поліцій (з правилами про форму мундирів міських поліцейських чиновників і поліцейських служителів)» [29, с. 1].

1. 23 жовтня 1859 р. на комісію було покладено завдання ще й складати проекти перетворення губернських установ.

У вигляді окремих законодавчих актів ці проекти так і не побачили світ, натомість їх положення було частково інтегровано в текст «Тимчасових правил про влаштування поліції у містах та повітах губерній, що керуються загальним статутом» (*«Временные Правила об устройстве полиции в городах и уездах губерний, по общему учреждению управляемых»*), височайше затверджених 25 грудня 1862 р. [19, с. 588–593].

Зокрема, у додатку до ст. 1 було без змін затверджено «Список міст, посадів і містечок, які мають окрему від повітової поліцію» [37, с. 543–544]. Втім, у примітці 3 до «Височайше затверджених штатів поліції в губерніях, що керуються загальним статутом» (*«Высочайше утвержденные штаты полиции в губерниях, по общему учреждению управляемых»*) до особливого на цей предмет розпорядження було залишено[2] без змін введені у 1846–1847 рр. штати особливого поліцейського управління в розкольницьких посадах Лужки, Воронка, Єленка Стародубського повіту і Чуровичи Новозибківського повіту Чернігівської губернії, як і пропонував свого часу чернігівський губернатор [16, с. 473; 17, с. 704; 35, с. 260–261; 37, с. 543–544]. Тобто, у такій-от прихованій формі список міст, посадів і містечок, які отримували окрему міську поліцію, було розширено.

З певними (часто несуттєвими) змінами було затверджено і запропоновані Комісією новий склад окремих міських поліцій та спосіб комплектування членів міського поліцейського управління і виконавчих чиновників окремої міської поліції.

Окремі міські поліції, *«в тех городах, посадах и местечках, кои не подведомы уездной полиции»*, мали складатися з міського поліцейського управління, виконавчих поліцейських чиновників (міські пристави та їх помічники) і нижніх поліцейських службовців (поліцейські служителі міських поліцейських команд)[3]. До складу міського поліцейського управління входили поліцеймейстер, помічник поліцеймейстера (відсутній в містах лівобережних губерній) та загальна присутність міського поліцейського управління, яку, крім названих поліцеймейстера та його помічника, складали два ратмани / засідателі міського магістрату чи ратуші.

При кожному міському поліцейському управлінні знаходились канцелярія, розсильні та, у деяких губерніях, кінна варта. Примітка до ст. 8 «Тимчасових правил» уточнювала, що організація поліцейської кінної варти у тих губерніях та повітах, де її не існує, надається на розсуд міністра внутрішніх справ, який кожного разу входить з особливим поданням щодо затвердження штатів такої варти і коштів на її утримання. Крім цієї згадки, про розсильних більше не згадується ні в основному тексті «Тимчасових правил», ні у додатках до них; норма про розсильних (як і про кінну варту) була відсутня й у пропозиціях Комісії [29, с. 2–3; 19, с. 588–592].

Попередня практика призначення начальників міських поліцій майже виключно з числа поранених відставних офіцерів, як стверджував міністр внутрішніх справ в «Історичному огляді поступового розвитку загальних повітових закладів», мала невтішні результати, оскільки, за одноголосим свідоцтвом губернаторів, ці чиновники, в більшості, без досвіду, без знання законів, без усілякого поняття про свій обов'язок, дивлячись на службу як на спосіб життя, або залишались у повній опіці своїх секретарів, або ж використовували владу для власного збагачення, що підтверджували часті зміни городничих / поліцеймейстерів [27, с. 54–55].

«Тимчасові правила» (пп. 18–19) встановлювали, що поліцеймейстери, їх помічники та виконавчі поліцейські чиновники мали призначатись начальником губернії, останні – за поданням поліцеймейстера. Як і підготовлений Комісією проект «Особливого статуту міської поліції», «Тимчасові правила» (п. 18) звільняли відтепер начальників губерній від необхідності при призначенні поліцмейстерів та їх помічників керуватись нормою про відповідність чинів і розряду посади, а також постановою про призначення у поліцеймейстери офіцерів зі списків Комітету про поранених [19, с. 592].

Натомість, до тексту «Тимчасових правил» чомусь не потрапили сформульовані у проектах «Загального статуту повітової поліції» (п. 34) та «Особливого статуту міської поліції» (п. 15) вимоги до кандидатів на посаду поліцеймейстера та його помічника: особа переважно з дворян-землевласників чи обивателів, знайома з місцевими умовами повіту, наявність досвіду цивільної служби, закінчення курсу наук у вищому або, принаймні, середньому навчальному закладі [26, с. 9–10; 29, с. 5].

Так само, до «Тимчасових правил» не потрапила норма проекту «Особливого статуту міської поліції» (п. 36), згідно з якою усі службовці канцелярії призначались поліцеймейстером.

Розподіл поліцейських управлінь у містах, які отримували окрему міську поліцію, призначення до них нових поліцейських виконавчих чиновників і розмір сум на канцелярські витрати покладалися у примітках до «Височайше затверджених штатів поліції в губерніях, що керуються загальним статутом» (п. 3) на міністра внутрішніх справ з єдиною вимогою не виходити за межі загальної суми, призначеної на утримання усієї повітової та міської поліції.

Що «Тимчасові правила» обійшли повністю, так це питання реформування поліцейських команд, варіант вирішення якого Комісія пропонувала у проектах «Положення про міські поліцейські команди» (додаток до ст. 10 проекту «Особливого статуту міської поліції») та «Штатів окремих міських поліцій (з

2. Взагалі, автори «Тимчасових правил», вочевидь, плутались щодо того, окрема міська поліція створювалась наново чи просто зберігалася, адже ст. 2 вимагала «утворити» повітову та міську поліцію на основі «Тимчасових правил» і нормальних штатів, натомість ст. 7 – «залишити» міську поліцію в підпорядкуванні поліцеймейстерів в містах, які зберігають її окремою від повітової.

3. Зміни кількісного складу поліцейських виконавчих чиновників і службовців в окремих міських поліціях міст лівобережних губерній за штатами 1853 і 1862 рр., а також джерела надходження і розміри збільшення грошового утримання відображені у **Додатках 1, 3–5.**

правилами про форму мундирів міських поліцейських чиновників і поліцейських служителів)». Згідно з нормами затвердженої 4 липня 1858 р. доповіді міністра внутрішніх справ і численними відгуками Військового міністерства, Комісія пропонувала перейти до комплектування поліцейських команд в усіх губернських, повітових, безповітових містах, градоначальствах, посадах і містечках шляхом вільного найму (п. 1) [29, с. 1].

Майже через три роки з'явилось пояснення, згідно з яким *«до приведения в исполнение проектированных в Министерствах Военном и Внутренних Дел, новых правил об укомплектовании всех полицейских команд, как губернских, так и уездных, вольным наймом из бессрочно-отпускных и отставных нижних чинов, сохранить ныне существующий в этом отношении порядок, по которому названные команды комплектуются назначением воинских чинов, но с тем вместе вменить местным Воинским Начальникам, чтобы при назначении людей в полицейские команды, хотя и из неспособных I-й статьи, они выбирали лучших людей, и при сем не иначе, как по соглашению с местным полицейским начальством»* [21, с. 932].

Оскільки «Тимчасові правила» передбачали, що норми законів і постанов про поліцію, які прямо не було відмінено, залишались у силі (ст. 10), то аж до 1873 р. діяли штати міських поліцейських команд 1853 р., за якими комплектування поліцейських команд нижніми служителями здійснювалось військовим відомством на вимогу начальників губерній[4] [36, с. 58].

Так само, за відсутності будь-яких згадок у «Тимчасових правилах», залишилися в силі затверджені у тому ж 1853 р. штати пожежних команд при окремих міських поліціях[5], які також комплектувалися людьми від військового відомства, а для заміщення посад брандмейстерів призначались відставні унтер-офіцери, якщо не виявлялося бажаючих цивільних чиновників [36, с. 43; 18, с. 721].

Що стосується уніформи міських поліцейських виконавчих чиновників та міських поліцейських служителів, то у підготовлених Комісією проектах «Правил про форму одягу чинів повітової поліції» та «Правил про форму одягу міських поліцейських служителів» (додаток до примітки 6 проекту «Штатів окремих міських поліцій») йшлося про дещо модифіковану форму одягу, встановлену у ст. 223 «Положення про форму одягу повітових чиновників» (додаток до ст. 975 «Уставу про службу за призначенням від уряду») [26, с. 39; 29, с. 1; 30, с. 587]. Натомість, височайше затверджені «Правила про форму одягу чинів поліції» від 22 лютого 1863 р. (оприлюднені 4 березня 1863 р.)[6] зберігали для чиновників, які мали військові чини, військову форму за загальним зразком для чинів поліції, а для цивільних чиновників і нижніх поліцейських службовців встановлювали наступні елементи поліцейської уніформи:

- **мундир** флотського фасону і крою, замість введеного у 1856 р. напівкаптана, – темно-зелений у поліцейських чиновників (з помаранчевою облямівкою замість червоної, срібними галунами, петлицями і шиттям, посрібленими ґудзиками замість золотих і шнуром на плечах у поліцеймейстера) з темно-зеленим коміром (замість червоного, 1856) і темно-сірий (замість темно-зеленого) у служителів;
- **шаровари** з помаранчевою облямівкою (замість червоної) – темно-зелені у чиновників і темно-сірі (замість темно-зелених) у служителів;
- **чоботи** гвардійського зразка;
- сірий **плащ**;
- сіра **шинель**;
- нового зразка **башлик** з верблюжого сукна у служителів;
- **перчатки** білі замшеві без краг у унтер-офіцерів поліцейської команди;
- **шапка** нового зразка, на околичці якої кріпиться металева бляха з гербом губернії та кокардою – темно-зеленого сукна з помаранчевими кантами у чиновників і темно-сірого сукна у служителів;
- піхотна **шпага** з темляком на шкіряній портупеї у чиновників та тесак з лакованими піхвами у служителів;
- нового зразка **свисток** на чорному шовковому шнурі у служителів;
- нового зразка **нагрудний** чорний мідний **знак** з зображенням номера у служителів [37, с. 543–544; 20, с. 181–183].

Після проведення земської та судової реформ (1863–1864), у Комісії знову постало питання про доцільність збереження окремих міських поліцій чи, навпаки, розповсюдження на всі чи то більшість міст загального правила про з'єднання міської та (тепер вже) повітової поліції в одне управління.

Попередньо Комісія пристала була на пропозицію залишити окрему від повітової міську поліцію лише для вельми невеликого числа міст, у яких проживає не менше 40 тисяч жителів, а саме для двох столиць, трьох градоначальств, дев'яти губернських та семи безповітових міст, посадів та містечок, тобто загалом для 21 населеного пункту [7, с. 234–235]. Крім того, передбачалось скасувати окрему поліцію у розкольницьких слободах Чернігівської губернії, оскільки зі зміною урядового курсу щодо розкольників вона ставала зайвою[7]. Але наполегливі клопотання губернаторів змусили Комісію відмовитись від своїх планів, і міста лівобережних губерній на тривалий час зберегли окрему міську поліцію.

Нижче наведено витяги з матеріалів до проектів повітових закладів і статуту окремої міської поліції, підготовлених Комісією про губернські та повітові установи (1860).

4. Інколи помилково стверджується, що 1862 р. було затверджено штати, за якими унтер-офіцери, їх помічники і нижні чини міських поліцейських команд вільно наймалися переважно з безстроково відпускних та відставних нижніх військових чинів [8, с. 22].

5. Відомості про кількісний склад, устаткування і грошове утримання пожежних команд Полтавської губернії у 1864 р. див.: [22, с. 388–389].

6. Передбачались приміткою 12 височайше затвердженого додатку до ст. 1 «Тимчасових правил».

7. Востаннє фіксується в «Адрес-календарі» на 1871 р. [1, с. 409].

Додаток № 1.
[Загальний обсяг і джерела надходження коштів на утримання міської поліції Чернігівської та Полтавської губерній станом на 1860 р., не пізніше 20 жовтня 1860 р.].

Ведомость о расходах на содержание городской полиции в 44 губерниях

Название губерний и исчисление предметов расхода	Число полиций, полицейских чиновников, служителей, пожарных команд	Сумма всего расхода		Из оказанной суммы относится					
				На счет казны		На городские доходы		На другие источники	
		руб.	к.	руб.	к.	руб.	к.	руб.	к.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Полтавская губерния I. Губернский город Полтава а) Содержание полиции 1. Полицейских чиновников	1 1 15	2,818	84 ½	–	–	2,818	84 ½	–	–
2. Служителей	70	2,557	31 ¼	–	–	2,557	31 ¼	–	–
3. Канцелярия	–	2,360	–	–	–	2,360	–	–	–
4. Помещение, отопление, освещение	–	1,053	32 ½	–	–	1,053	32 ½	–	–
Итого	1	8,789	48 ¼	–	–	8,789	48 ¼	–	–
б) Содержание пожарной части	1	6,221	46 ¾	–	–	6,221	46 ¾	–	–
Всего	–	15,010	95	–	–	15,010	95	–	–
II. Города уездные а) Содержание полиций 1. Полицейских чиновников	14 14 56	7,664	7 ¾	2,857	15	4,806	92 ¼	–	–
2. Служителей	179	4,793	70 ½	–	–	4,793	70 ½	–	–
3. Канцелярии	–	5,074	72 ¼	2,857	15	2,217	57 ¼	–	–
4. Помещение, отопление, освещение	–	2,944	68 ¾	–	–	2,944	68 ¾	–	–
Итого	14	20,477	19 ¼	5,714	30	14,762	89 ¼	–	–
б) Содержание пожарной части	14	10,725	60 ¼	–	–	10,725	60 ¼	–	–
Всего	–	31,202	79 ½	5,714	30	25,488	49 ½	–	–
Итого по губернии: а) Содержание полиции	15	29,266	67 ½	5,714	30	23,552	37 ½	–	–
б) Пожарной части	15	16,947	7	–	–	16,947	7	–	–
Всего по Полтавской губернии	–	46,213	74 ½	5,714	30	40,499	44 ½	–	–
Черниговская губерния I. Губернский город Чернигов а) Содержание полиции 1. Полицейских чиновников	1 1 10	2,050	54 ¼	280	20	1,770	34 ¼	–	–
2. Служителей	29	983	46	–	–	983	46	–	–
3. Канцелярия	–	1,355	93 ½	284	55	1,071	38 ½	–	–
4. Помещение, отопление, освещение	–	867	45	–	–	867	45	–	–
Итого	1	5,257	38 ¾	564	75	4,692	63 ¾	–	–
б) Содержание пожарной части	–	2,039	76	–	–	2,039	76	–	–
Всего	–	7,297	14 ¾	564	75	6,732	39 ¾	–	–
II. Города уездные а) Содержание полиций 1. Полицейских чиновников	14 14 51	6,317	21	4,014	88	2,302	33	–	–
2. Служителей	147	4,815	93	–	–	4,815	93	–	–
3. Канцелярии	–	4,382	29 ½	3,669	45	712	84 ½	–	–
4. Помещение, отопление, освещение	–	2,918	18 ¼	–	–	2,918	18 ¼	–	–
Итого	14	18,433	61 ¾	7,684	33	10,749	28 ¾	–	–
б) Содержание пожарной части	14	5,319	96 ¼	–	–	5,319	96 ¼	–	–
Всего	–	23,753	58	7,684	33	16,069	25	–	–
III. Заштатные города и местечки а) Содержание полиций 1. Полицейских чиновников	4 4 4	961	42 ½	–	–	571	42 ½	390[8]	–
2. Помещение, отопление, освещение	–	271	93 ¾	–	–	271	93 ¾	–	–
Итого	4	1,233	36 ¼	–	–	843	36 ¼	390	–
б) Содержание пожарной части	1	141	35	–	–	141	35	–	–
Всего	–	1,274	71 ¼			984	71 ¼	390	–
Итого по губернии: а) Содержание полиции	19	24,924	36 ¾	8,249	8	16,285	28 ¾	390	–
б) Пожарной части	16	7,501	7 ¼	–	–	7,501	7 ¼	–	–
[Всего]	–	32,425	44	8,249	8	23,786	36	390	–

8. На сбор с обществ по приговорам.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Сверх того содержание полиции в раскольничьих посадах 1. Полицейских чиновников	15 15	3,300	–	–	–	–	–	3,300[9]	–
2. Служителей	140	4,410	–	–	–	–	–	4,410	–
3. Канцелярии	–	1,150	–	–	–	–	–	1,150	–
Итого	15	10,860	–	–	–	–	–	10,860	–
Всего по Черниговской губернии	–	43,285	44	8,249	8	23,786	36	11,250	–

[28, с. 60–61, 88–89].

Додаток № 2.

[Відомість про повітові міста Чернігівської та Полтавської губерній, в яких начальники губерній пропонували створити окремі міські поліції, з резолюціями Комісії про губернські та повітові установи, не пізніше 20 жовтня 1860 р.]

Ведомость об уездных и безуездных городах, посадах и местечках, в которых начальниками губерний предполагалось учредить особую городскую полицию

Название городов, посадов и местечек: **Кременчуг** с посадом Крюковым (две пристани на р. Днепре)

Какой губернии: Полтавской

Число жителей и домов в городе, посаде и местечке: 25,534 / 2,593

Число полицейских чиновников по существующему положению: 15

Число нижних чинов по существующему положению: 33

Число фабрик и заводов и количество рабочих на них: 37 / 407

Число гостиниц, трактиров, питейных домов и постоялых дворов: 137

Число базаров в неделю: Ежедневно, но главное два раза в неделю

Число ярмарок в год, сроки их и время продолжения: 1-я двух-недельная, 2 и 3-я по 9-ти дней, а 4-я 3 дня

Количество временно прибывающего для торговли и промыслов народа: До 200,000 человек в продолжение года

Местные особенности, по отношению к полицейскому управлению: В Кременчуге и посаде Крюкове состоит 177 каменных и 239 деревянных лавок, находятся Коммисариатская и Провиантская Комиссии, Главное Управление Южными поселениями, Артиллерийские парки и другие части управления; кроме того, существует Днепровская переправа, в летнее время чрез наплавной мост, а весною и осенью на судах

Число жителей в уезде, к которому принадлежит город, посад или местечко: 106,177

Число станов в уезде: 3

Соображения и заключение начальника губернии: По обширности народонаселения, движению торговли, промышленности, при судоходстве р. Днепра, по значительному стечению разного народа для промыслов и заработков, по существованию переправы чрез Днепр и судоходных пристаней, признается совершенно необходимым учреждение в Кременчуге, для устройства и содержания должного порядка, особого полицейского управления, отдельного от уездной полиции

Заключение Комиссии о губернских и уездных учреждениях: Утвердить заключение Начальника губернии

Название городов, посадов и местечек: **Глухов** у.г.

Какой губернии: Черниговской

Число жителей и домов в городе, посаде и местечке: 8,856 / 1,103

Число полицейских чиновников по существующему положению: 4

Число нижних чинов по существующему положению: 14

Число фабрик и заводов и количество рабочих на них: 10 / 67

Число гостиниц, трактиров, питейных домов и постоялых дворов: 61

Число базаров в неделю: 2

Число ярмарок в год, сроки их и время продолжения: 4 трех-дневные

Количество временно прибывающего для торговли и промыслов народа: До 185,000

Местные особенности, по отношению к полицейскому управлению: Глухов служит центром торговли не только Черниговской, но и соседних с нею губерний, особенно Курской, Орловской и Смоленской. Кроме того, в нем производится значительная торговля лесом

Число жителей в уезде, к которому принадлежит город, посад или местечко: 80,563

Число станов в уезде: 3

Соображения и заключение начальника губернии: Постоянное и в большом количестве стечение народа в городе и довольно деятельная торговля делают необходимым учреждение в Глухове особой городской полиции, отдельно от уездной

Заключение Комиссии о губернских и уездных учреждениях: Население ниже положенного предела, равно как и нынешний состав полиции, местные условия требуют лишь достаточно сильного состава исполнительных полицейских чиновников; почему, не учреждая в Глухове особой полиции, внести этот город в 3-й разряд городов подведомственных общей уездной полиции

Название городов, посадов и местечек: **Новгород-Северск** у.г. (пристань на Десне)

Какой губернии: Черниговской

Число жителей и домов в городе, посаде и местечке: 5,065 / 772

Число полицейских чиновников по существующему положению: 3

Число нижних чинов по существующему положению: 13

Число фабрик и заводов и количество рабочих на них: 7 / 22

9. На сбор с жителей посадов.

Число гостиниц, трактиров, питейных домов и постоялых дворов: 32

Число базаров в неделю: 2

Число ярмарок в год, сроки их и время продолжения: 3 трех-дневные

Количество временно прибывающего для торговли и промыслов народа: На каждом базаре до 1000, на ярмарках до 3,000, а на судах до 5,000 душ в лето

Местные особенности, по отношению к полицейскому управлению: Судоходная пристань, Гимназия и Духовное училище

Число жителей в уезде, к которому принадлежит город, посад или местечко: 82,441

Число станов в уезде: 3

Соображения и заключение начальника губернии: В существующую в Новгород-Северске пристань прибывают суда, большею частию с грузкими товарами, как зерновой хлеб, мука, хлебный спирт, конопляное масло, бумага, бечева, пенька, камень, известь, соль, сало, смола и разные деревянные изделия; на плотах сплавляется много строевого и дровяного леса. Это обстоятельство, а равно данные, заключающиеся в предыдущих графах делая необходимым постоянный и особый полицейский присмотр, особенно на пристани в летние месяцы, указывают в то же время на необходимость особой городской полиции в Новгород-Северске

Заключение Комиссии о губернских и уездных учреждениях: Население ниже положенного предела, равно как и нынешний состав полиции, местные условия требуют лишь достаточно сильного состава исполнительных полицейских чиновников; почему, не учреждая в Новгород-Северске особой полиции, внести этот город в 3-й разряд городов подведомственных уездной полиции

Название городов, посадов и местечек: **Нежин** у.г.

Какой губернии: Черниговской

Число жителей и домов в городе, посаде и местечке: 16,342 / 2,334

Число полицейских чиновников по существующему положению: 7

Число нижних чинов по существующему положению: 28

Число фабрик и заводов и количество рабочих на них: 4 / 38

Число гостиниц, трактиров, питейных домов и постоялых дворов: 138

Число базаров в неделю: 2

Число ярмарок в год, сроки их и время продолжения: 3;

1-я с 20-го Января по 10-е Февраля, 2-я с 25-го по 29-е Мая и 3-я с 20-го Сентября по 2-е Октября

Количество временно прибывающего для торговли и промыслов народа: До 300,000

Местные особенности, по отношению к полицейскому управлению: Нежин есть самый населенный город губернии и постройка его разбросана до того, что город растянут почти на 15 верст; он главный пункт табачной торговли в губернии, что привлекает в него особенно много Евреев, и в нем же производится значительная торговля хлебом, особенно с Южным краем, кроме того, в Нежине находится Лицей, Гимназия, 3 училища: уездное, греческое и еврейское и 2 монастыря внутри города, мужской и женский

Число жителей в уезде, к которому принадлежит город, посад или местечко: 82,946

Число станов в уезде: 3

Соображения и заключение начальника губернии: Обстоятельства, изложенные в предыдущих графах, ясно указывают на необходимость иметь в Нежине особую городскую полицию, отдельно от уездной

Заключение Комиссии о губернских и уездных учреждениях: Утвердить заключение Начальника губернии

[29, с. 38–39, 60–65].

Додаток № 3.

[Відомість числа поліцейських чиновників і коштів на їх утримання станом на 1860 р. в містах Чернігівської та Полтавської губерній, де планувалися окремі міські поліції, не пізніше 20 жовтня 1860 р.]

Ведомость о расходах на содержание городской полиции в городах губернских, уездных, безуездных, градоначальствах, посадах и местечке, поименованных в приложении к 3 ст. Общего Учреждения уездной полиции

Название городов	Число полицейских чиновников	содержание						Итого	
		Жалованье и столовые		квартирные		Содержание канцелярии			
		руб.	коп.	руб.	коп.	руб.	коп.	руб.	коп.
Полтава	15	2,818	84 ½	–	–	2,360	–	5,178	84 ½
Чернигов	10	2,050	54 ¾	–	–	1,355	93 ½	3,406	48 ¼
Нежин	7	540	69	–	–	694	84 ½	1,235	53 ½
Кременчуг	15	1,966	¾	–	–	1,074	17	3,040	17 ¾

[29, с. 4, 5].

Додаток № 4.

[Порівняльна відомість числа поліцейських служителів і коштів на їх утримання за штатами 1853 р. і за проектом штатів 1860 р в містах Чернігівської та Полтавської губерній, де планувалися окремі міські поліції, не пізніше 20 жовтня 1860 р.]

Сравнительная ведомость о составе и содержании городских полицейских команд

Название городов, посадов и местечек	Число жителей	По существующему положению				По новому учреждению	
		число полицейских служителей		Сумма расхода на полицейских служителей			
		Наличное	По нормальному штату 1853 года	руб.	коп.	Число полицейских служителей	Содержание полицейских служителей
Полтава	20,516	70	41	2,504	81 ¼	40	От 60 до 144 рублей в год на каждого
Чернигов	4,279	29	9	983	46	20	
Глухов[3]	*8,856*	*14*	*20*	*367*	*53 ½*	*15*	
Кременчуг	20,030	33	40	1,017	73 ½	30	
Новгород-Северск	*5,065*	*13*	*10*	*476*	*62*	*10*	
Нежин	16,342	28	40	1,001	51	25	

[29, с. 4–17].

10. Курсивом позначено міста, щодо яких Комісія відмовила губернаторам у створенні окремих міських поліцій.

ДОДАТОК № 5.

[Проект штатів міських поліцейських управлінь та поліцейських виконавчих чиновників окремих міських поліцій Чернігівської та Полтавської губерній, не пізніше 20 жовтня 1860 р.]

Штаты особых городских полиций в 69-ти городах губернских, уездных, безуездных, градоначальствах, посадах и местечке, указанных в статье 3-й Общего Учреждения уездной полиции

Личный состав и предметы расходов	Число лиц	оклады		разряды		
		одному	всем	по должности	по пенсии	по мундиру
		рубли	рубли			
По второму разряду						
Уездный город Кременчуг (Полтавской губернии). а) Городское полицейское управление: Полициймейстер	1	1,200	1,200	VII	V	–
Городские заседатели	2	400	800	VIII	VI	VIII
Канцелярия: Секретарь	1	500	500	X	VII	IX
На наем канцелярских служителей и на прочие канцелярские издержки	–	–	550	–	–	–
б) Исполнительные чиновники: Пристава	3	600	2,400	IX	VI	–
(на канцелярию)	–	200				
Помощники	6	400	2,400	X	VII	–
Итого	13	–	7,850			
Губернский город Полтава. а) Городское полицейское управление: Полициймейстер	1	1,200	1,200	VII	V	–
Городские заседатели	2	400	800	VIII	VI	VIII
Канцелярия: Секретарь	1	500	500	X	VII	IX
На наем канцелярских служителей и на прочие канцелярские издержки	–	–	1,800	–	–	–
б) Исполнительные чиновники: Пристава	3	600	2,400	IX	VI	–
(на канцелярию)	–	200				
Помощники	7	400	2,800	X	VII	–
Итого	14	–	9,500			
Губернский город Чернигов. а) Городское полицейское управление: Полициймейстер	1	1,200	1,200	VII	V	–
Городские заседатели	2	400	800	VIII	VI	VIII
Канцелярия: Секретарь	1	500	500	X	VII	IX
На наем канцелярских служителей и на прочие канцелярские издержки	–	–	1,100	–	–	–
б) Исполнительные чиновники: Пристава	2	600	1,600	IX	VI	–
(на канцелярию)	–	200				
Помощники	3	400	1,200	X	VII	–
Итого	9	–	6,400			
По третьему разряду						
Уездный город Нежин (Черниговской губернии). а) Городское полицейское управление: Полициймейстер	1	1,000	1,000	VII	V	–
Городские заседатели	2	400	800	VIII	VI	VIII
Канцелярия: Секретарь	1	400	400	X	VII	IX
На наем канцелярских служителей и на прочие канцелярские издержки	–	–	500	–	–	–
б) Исполнительные чиновники: Пристава	2	600	1,400	IX	VI	–
(на канцелярию)	–	100				
Помощники	3	400	1,200	X	VII	–
Итого	9	–	5,300			

[29, с. 16, 21, 28, 35, 37].

ПОСИЛАННЯ

1. Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи на 1871 год. – СПб., [б.г.]. – Часть II. Власти и места управлений губернского, областного, окружного, городского, уездного и ведомства их. – 2, 645, 94 с.

2. Андреевский И.Е. Реформа исполнительной полиции в России // Сборник государственных знаний под редакцией В.П. Безобразова действительного члена императорской Академии Наук. – СПб., 1878. – Том V. – С. 125–140.

3. Гомонова С.А. Полицейские учреждения Самарской губернии в 1851–1917 гг.: Дисс. … канд. ист. наук: 07.00.02. – Самара, 2012. – 259 с.
4. Горлова Н.И. Полиция российской провинции в XIX веке (на примере Курской губернии): Дисс. … канд. ист. наук: 07.00.02. – Курск, 2005. – 240 с.
5. Ершов Ю.А. Полиция России в пореформенный период: Комплектование, профессиональная подготовка и социальная защищенность, историко-правовой аспект: Дисс. … канд. юрид. наук: 12.00.01. – СПб., 1998. – 238 с.
6. Иванова Е.А. Правовые основы организации и деятельности общей полиции России: XVIII – начало XX вв.: Автореф. дисс. … канд. юрид. наук: 12.00.01. – Краснодар, 2003. – 24 с.
7. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России, с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени. Составлен, по распоряжению Министра Внутренних дел, Чиновником особых поручений при Министре Е. Анучиным. – СПб.: Тип. МВД, 1872. – 239 с.
8. Исторический очерк образования и развития полицейских учреждений в России / С. Билецкий, П. Руткевич. – СПб., 1913. – 42 с.
9. Карнович Е.П. По вопросу о преобразовании полиции // Карнович Е.П. Очерки наших порядков административных, судебных и общественных. – СПб., 1873. – С. 33–47.
10. Коротенко Д.В. Реформа полиции 1862 г.: реалии Екатеринославской губернии // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2013. – № 2 (28): в 2-х ч. – Ч. I. – С. 86–91.
11. Краткий очерк деятельности Министерства внутренних дел за двадцатипятилетие 1855–1880 г. (Представлен Государю Императору 19-го Февраля 1880 г.). – СПб., 1880. – 104 с.
12. Лазарева О.В. Провинциальная полиция в конце XVIII – начале XX в.: По материалам Пензенской губернии: Дисс. … канд.. ист. наук: 07.00.02. – Саранск, 2000. – 249 с.
13. Министерство внутренних дел: [1802–1902]: Исторический очерк / С.А. Адрианов. – СПб., 1902. – [5], 225, [5] с.
14. Нарбутов Р.В. Полиция Российской империи (1862–1917 гг.): Историко-правовой аспект: Автореф. дисс… канд. юрид. наук: 12.00.01. – М., 1992. – 24 с.
15. Петровський В.М. Становлення та розвиток міської поліції Російської імперії у другій половині XVIII – на початку XX ст. (на матеріалах Одеси): Автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. – Одеса, 2007. – 17 с.
16. Полное собрание законов Российской империи (далі: ПСЗ РИ). Собрание второе. – СПб., 1847. – Т. XXI. 1846. – Отделение первое. – 668 с.
17. ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1848. – Т. XXII. 1847. – Отделение первое. – 950 с.
18. ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1855. – Т. XXIX. 1854. – Отделение первое. – 912 с.
19. ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1865. – Т. XXXVII. 1862. – Отделение второе. – 608 с.
20. ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1866. – Т. XXXVIII. 1863. – Отделение первое. – 940 с.
21. ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1867. – Т. XL. 1865. – Отделение первое. – 991 с.
22. Разные статистические числовые данные о Полтавской губернии // Памятная книжка Полтавской губернии, за 1865 год, изданная Полтавским губернским статистическим комитетом, составлена членом-секретарем комитета Павлом Бодянским. – Полтава, 1865. – Отдел I. Материалы для статистики Полтавской губернии. – С. 1–470.
23. Седунов А.В. Псковская городская полиция в XVIII – начале XX вв.: Автореф. дисс. … канд. ист. наук: 07.00.02. – СПб., 2004. – 26 с.
24. Сергеев В.Н. Форменная одежда полицейских органов России в XIX – начале XX вв.: социально-политический и культурно-исторический аспекты: Дисс. … канд. ист. наук: 07.00.02. – Б.м., 2007. – 249 с.
25. Тот Ю.В. Реформа уездной полиции в правительственной политике России в XIX веке: Автореф. дисс. … докт. ист. наук: 07.00.02. – СПб., 2003. – 38 с.
26. Труды Комиссии о губернских и уездных учреждениях. Часть первая. Учреждения уездные. Книга I. Проекты. – СПб., 1860. – 332 с.
27. Труды Комиссии о губернских и уездных учреждениях. Часть первая. Учреждения уездные. Книга II. Объяснительные записки. – СПб., 1860. – 358 с.
28. Труды Комиссии о губернских и уездных учреждениях. Часть первая. Учреждения уездные. Книга III. Материалы к проектам уездных учреждений. – СПб., 1860. – 624 с.
29. Труды Комиссии о губернских и уездных учреждениях. Часть первая. Учреждения уездные. Книга IV. Особое учреждение городской полиции. – СПб., 1860. – 292 с.
30. Устав о службе по определению от правительства // Свод законов Российской империи, издания 1857 года. Том третий. Уставы о Службе Гражданской. – СПб.: В Типографии Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. – С. 1–752.
31. Фукс В.Я. Суд и полиция: В 2-х ч. / [Соч.] Виктора Фукса. – М.: Унив. тип., 1889. – Часть вторая. – 232 с.
32. Холод Ю.А. Загальна поліція Російської імперії в Україні в 1862–1905 рр.: Автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. – Харків, 2001. – 17 с.
33. Чернова И.В. Томская городская полиция в конце XVIII – начале XX вв.: Дисс. … канд. ист. наук: 07.00.02. – Томск, 2005. – 181 с.
34. Шелкопляс В.А. Полицейская реформа в России в 60-х годах XIX века / В.А. Шелкопляс. – Минск : Мин. ВШ, 1981. – 49 с.
35. Штаты и табели // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1848. – Т. XXII. 1847. – Отделение второе. – С. 1–282.
36. Штаты и табели // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1854. – Т. XXVIII. 1853. Приложения. – Отделение второе. – С. 1–310.
37. Штаты и табели // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1865. – Т. XXXVII. 1862. Приложения. – Отделение третье. – С. 1–545.

Галь Б.А. Организация отдельной полиции в городах левобережных губерний (1858–1863)

Статья посвящена организации отдельной полиции в городах левобережных губерний в 1858–1863 гг. Определены структура и штаты отдельных городских полиций, принципы комплектования полицейских чиновников и служителей, элементы полицейской униформы.

Ключевые слова: *полиция, реформа, город, левобережные губернии, штаты, униформа.*

Hal' B.O. An organization of a separate police in the towns of the left-bank provinces (1858–1863)

The article deals with the organization of a separate police in the towns of the left-bank provinces during 1858–1863. The structure and staff of separate town police, the principles of manning police officers and ministers, elements of a police uniform are reconstructed.

Key words: *police, reform, town, left-bank provinces, staff, uniform.*

05.04.2017 р.

УДК 94(477):-043.86(35.08) «189/190»

О.В. Крупенко

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОРАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ПРО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Охарактеризовані основні напрямки дорадянської історіографії щодо проблеми соціально-економічного розвитку Чернігівської губернії у пореформений час. До наукового обігу введено низку нових праць.

Ключові слова: *Чернігівщина, соціально-економічна модернізація, промислове підприємництво.*

У другій половині XIX – на початку XX ст. з'явилося немало досліджень історичного, історико-статистичного, економічного і юридичного характеру, де у тій чи іншій мірі розглядалися питання соціально-економічного розвитку Наддніпрянщини у пореформений період. Слід зауважити, що окремі автори дореволюційного періоду користувалися архівними документами державних відомчих установ, а також мали власний досвід роботи в різних урядових структурах. Крім того, вони були обізнані з сучасною їм європейською літературою з історії та економіки. Дослідники ввели до наукового обігу велику кількість джерел, а зібраний ними статистич-

ний матеріал не втратив своєї актуальності і сьогодні.

Проте, окремі з них не позбавлені недоліків, що потребує від сучасного науковця уважного опрацювання. Оскільки їх автори брали активну участь у підготовці багатьох законопроектів Російської імперії або безпосередньо впливали на економічну політику уряду, то часто зроблені ними висновки є суб'єктивними, а висловлені міркування в значній мірі залежали від того, яку позицію вони займали у суспільних і внутрішньоурядових дискусіях того часу. Окрім цього, головна ціль таких публікацій полягала у створенні історично переконливого фундаменту для своїх політичних концепцій. Натомість, указані обставини не зменшують значимість таких праць для вивчення обраної теми. Разом із тим, при використанні дореволюційної літератури слід враховувати ідеологію й політику імперської Росії щодо України, тогочасний рівень теорії та методики досліджень, обмеженість джерельної бази.

Метою даної розвідки є спроба проаналізувати економічний розвиток Чернігівщини пореформеної доби в контексті дорадянських досліджень із позиції сучасного бачення проблеми.

Серед цієї групи праць доцільно виділити, в першу чергу, дослідження узагальнюючого характеру, присвячені різним питанням економічного становища Наддніпрянської України в пореформений період. Їх автори чимало уваги приділяли аналізу основних стадій індустріального розвитку імперії, визначаючи при цьому роль держави та її вплив на модернізаційні процеси. Саме ці означені аспекти проблеми стали пріоритетними для багатьох досліджень [1].

Проблеми регулювання державою діяльності монопольних об'єднань активно вивчали українські економісти, зокрема, М. Туган-Барановський [2]. Їхні думки з приводу імперської політики в Україні істотно розходилися: від необхідності жорсткої ревізії за монополіями до ліберальної урядової політики й контролю за негативними наслідками їх діяльності. Історичний процес формування індустріального виробництва в імперії XIX ст. доволі повно представлений у працях відомого українського вченого і політичного діяча М. Туган-Барановського. У фундаментальній роботі «Русская фабрика в прошлом и настоящем» він розкриває доволі повну картину еволюційного переходу кріпосної мануфактури в машинну індустрію, характеризує ті умови, за яких відбувалася ця трансформація, вказуючи на зміни як у самому виробництві, так і у становищі робітників, визначає роль іноземного капіталу в розвитку товарної економіки [3].

Жваву дискусію серед науковців викликала діяльність кредитно-банківських установ щодо фінансування підприємницької діяльності. Російський учений П. Мігулін доводив, що для успішної модернізації економіки необхідно перетворити Державний банк у центральну фінансову структуру країни, на належному рівні забезпечити діяльність Сільськогосподарського банку, рівномірно розподіляти кредити по всій території імперії, а головне – ліквідувати спекулятивні операції на ринку [4]. Загалом, протягом другої половини XIX – початку XX ст. було написано немало праць, присвячених фінансовій ситуації в Російській імперії та її вплив на розвиток фабрично-заводського виробництва, у тому числі в Україні. Серед них варто відмітити дослідження І. Бліоха, А. Гурьєва, І. Кауфмана, П. Сабурова та В. Судєйкіна, які наголошували, що першочерговим завданням держави у справі сприяння промисловому підприємництву має бути стабілізація грошової системи [5].

Економічна криза в Російській імперії перших років XX ст. спричинила появу критичних публікацій, в яких автори вказували на непослідовність і суперечливий характер урядових реформ [6]. Подальший розвиток подій продемонстрував курс царизму на розвиток промислового підприємництва у сільському господарстві й фабрично-заводському виробництві, переорієнтацію економіки на ринкові потреби, посилення її конкурентноспроможності. Враховуючи ситуацію, яка складалася в останні декілька років у фінансово-економічній системі сучасного світу, аналіз цих робіт для нас має неабияке значення. Як і тоді, актуальним є питання подолання негативних результатів, що зумовлені глобальними потрясіннями в економіці. Мова йде про спад виробництва, зниження рівня життя населення, наростання негативних тенденцій у сфері зайнятості, процеси депопуляції та погіршення екологічної ситуації. Вивчення історичного досвіду є корисним в плані проведення дієвих урядових заходів.

Важливий матеріал для вивчення теми авторка почерпнула у працях, що розкривають історію становлення та розвитку залізничного транспорту як важливої передумови промислового підприємництва. Розширення залізничної мережі сприяло входженню Лівобережної України в єдиний імперський господарський ринок. Дослідник І. Бліох стверджував про збитковість окремих приватних залізничних компаній, які негативно впливали на фінансову ситуацію в країні, фактично будували магістралі за кошти держави. Він наголошує, що царський уряд не міг обійтися самотужки без залучення приватних інвестицій, а це прискорило будівництво доріг і покращило ефективність їх експлуатації [7, с. 13–14]. Наприкінці XIX ст. серед учених зріс інтерес до вивчення технічних і організаційних проблем, пов'язаних із будівництвом доріг у віддалених від центру національних регіонах імперії.

Заслуговують на увагу праці історико-географічного спрямування, де подано досить детальний опис природно-кліматичних умов і ландшафту конкретних регіонів. Ці роботи мають велике науково-практичне значення, оскільки дозволяють виявити вплив географічного фактора на розвиток промислового виробництва у Чернігівській губернії [8]. Активно цими питаннями займа-

лося земство, яке вивчало природно-кліматичні умови краю і розробляло відповідні заходи щодо розвитку підприємницького господарювання населення, поліпшення умов його життя [9]. Необхідно також відмітити змістовні для нас спостереження Я. Вінклера щодо впливу географічного чинника на товарний характер розвитку сільського господарства, зокрема, у Ніжинському повіті Чернігівської губернії [10].

Доволі солідний історіографічний комплекс, без вивчення якого не можна аналізувати становлення і розвиток ринкової економіки, являє собою наукова література, присвячена різним аспектам Великої реформи 1861 р. У працях П. Кованька, П. Лященка мова йде про неоднозначий характер фінансового забезпечення пореформених перетворень і наслідки ліквідації кріпосної системи для селян і їх підприємницького господарювання [11].

Варто відмітити дослідження А. Дядиченка [12], присвячені проблемам експорту й імпорту продукції сільського господарства і переробної промисловості протягом 1903–1907 рр. Роботи є доволі інформативними, хоча й не позбавлені недоліків, про які говорить і сам автор. Це пов'язано із загальною практикою збору статистики в Російській імперії, що була ще несистематичною і вибірковою. Проте, на основі поданих автором статистичних даних можна стверджувати, що основну частину експортної продукції Чернігівської губернії становили тютюн, хліб, коноплі, ліс, а головними транспортними магістралями служили Поліська, Лібаво-Роменська і Московсько-Київська-Воронезька залізниці. Матеріали досліджень сприяли розкриттю ролі товарного сільськогосподарського виробництва у становленні й розвитку ринкової економіки Лівобережжя.

Становлення і розвиток товарного виробництва потребували залучення інвестиційних ресурсів. У пореформений період значну роль у промисловому розвитку Наддніпрянщини відігравав іноземний капітал, який використовував значні природні й дешеві людські ресурси. Аналіз літератури вказаного періоду дозволяє стверджувати, що пріоритетними галузями для іноземного інвестування були гірська, машинобудівна, металообробна, кам'яновугільна, нафтова, також сфера кредиту та інфраструктура. Чернігівська губернія, залишаючись аграрною, не викликала особливої зацікавленості з боку зарубіжних інвесторів, за винятком окремих галузей переробної промисловості, зокрема цукрової та винокурної, а тому товарне виробництво створювалося капіталами місцевого населення.

Важливе значення для вивчення обраної теми мають регіональні дослідження, написані на широкому й змістовному статистичному матеріалі. В основу переважної більшості сучасних праць з історії становлення і розвитку товарного виробництва у Чернігівській губернії покладено документи й матеріали, зібрані відомим діячем українського національного і культурного відродження О. Русовим [13]. Ученому вдалося здійснити аналіз і охарактеризувати різні аспекти соціально-економічного розвитку краю: побут населення; господарство сільських громад і поміщицьких маєтків; описати фабрики і заводи, стан торгівлі. Крім того, на основі поданої автором статистики можна простежити еволюцію господарства Чернігівщини, виявити місцеві особливості протягом досить тривалого часу. Заслуговує на увагу праця М. Домонтовича, де наводяться статистичні дані й характеристика соціальної структури населення Чернігівщини: кількість представників соціальних верств, співвідношення чоловіків і жінок, рівень грамотності серед різних вікових категорій, стан медичного обслуговування, а також окремі аспекти побутового і економічного життя людей [14].

Крім монографічних досліджень у цей період були опубліковані окремі статті, що стосувалися економічного та матеріально-побутового життя населення Чернігівської губернії. Вони дозволяють дослідникам на основі аналізу й узагальнень відтворити незвичну картину побуту українця, його світоглядні та ментальні аспекти, які характеризували господарську діяльність і матеріальне становище української сім'ї. У спогадах Д. Мордовцева висловлено занепокоєння тим, що «незабаром на вулицях можна буде почути лише «москалювання», свідченням чого є пісні хлопців і дівчат. Парубки вносять елемент російської солдатчини. Це є дивна мелодія української вулиці. Їдучи шляхом від Києва до Ніжина, можна зустріти багато жінок. Це богомольці, які йдуть на прощу. Є боязнь, що з часом ніде не зустрінеш чистої української пісні, а то й мови Шевченка» [15].

Окремо заслуговують на увагу ті невеликі публікації, де розкривається діяльність промислових підприємців, а також роль іноземців у економічному розвитку Лівобережної України. Серед них варто відзначити працю В. Ейнгорна, у якій висвітлено історію греків та їх роль у становленні промисловості Чернігівської губернії [16].

Загалом, у дореволюційній історіографії основна увага звернена на вивчення загального процесу капіталізації промисловості в Російській імперії, її організації та управлінні, участі іноземного капіталу, проблемі взаємовідносин підприємців і робітників. Натомість, регіональна історія становлення і розвитку промислового підприємництва, особливо Лівобережної України, так і не стала об'єктом комплексних наукових досліджень. Соціально-економічний розвиток губерній висвітлювався однобічно і фрагментарно, а окремі галузі господарства взагалі опинилися поза науковим аналізом.

ПОСИЛАННЯ

1. Живописная Россия: отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении [под ред. П.П. Семенова]. – СПб.; М.: Издание М.О. Вольфа, 1897. – Т. 5. – Ч. 1. – 342 с.; История торговли и промышленности в России (под ред. П.Х. Спасского). – СПб., 1910. – Т. 1. – Вып. 1. – 56 с., Вып. 2. – 40 с., Вып. 3. – 76 с., Вып. 4. – 36 с., Вып. 5. – 96 с., Вып. 6. – 43 с.; Нилус А.М. Материалы к истории русской промышленности. – Б.М., 1905. – 16 с.; Очерк сравнительной хозяйственной статистики России. Сочинение Платона Павлова. – СПб., 1869. – 71 с.;

О внешних влияниях на промышленность России и их последствия. Народно-экономическая статья К.Ф.М. – М., 1886. – 27 с.; Обзор развития главнейших отраслей промышленности и торговли в России за последнее десятилетие: В графических таблицах / Составил Д.А. Тимирязев/. – СПб., 1876. – 134 с.

2. Туган-Барановский М.И. Статистические итоги промышленного развития России. Доклад члена Императорского Вольного Экономического Общества М. Туган-Барановского и прения по этому докладу в заседании III отделения общества 17-го января и 7-го и 21-го февраля 1898 г. / М.И. Туган-Барановский. – СПб., 1898. – 107 с.

3. Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: Историко-экономическое исследование / М.И. Туган-Барановский. – Том 1: Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – 2-е изд. – М.: Пролетарий, 1926. – 448 с.

4. Мигулин П.П. Реформы денежного обращения в России и промышленный кризис (1892–1902 гг.). Русский государственный кредит / П.П. Мигулин. – Харьков, 1902. – Т. III. – Вып. 2. – 324 с.; Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Русский государственный кредит / П.П. Мигулин. – Харьков, 1899. – Т. I. – 602 с.

5. Блиох И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика / Блиох И.С. – СПб., 1882. – Т. 1–4; Гурьев А.Н. Очерк развития кредитных учреждений в России / А.Н. Гурьев. – СПб.: Типолитогр. «Якорь», 1904. – 250 с.; Кауфман И.И. Из истории бумажных денег в России / И.И. Кауфман. – СПб.: Тип. «Север», 1909. – 292 с.; Сабуров П. Материалы для истории русских финансов. 1866–1897 / П. Сабуров. – СПб.: Тип. Гл. упр. Уделов, 1899. – 278 с.; Судейкин В.Т. Государственный банк. Исследование его устройства, экономического и финансового значения / В.Т. Судейкин. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1891. – 553 с.

6. О внешних влияниях на промышленность России и их последствия. Народно-экономическая статья К.Ф.М. – М., 1886. – 27 с.; Брандт Б.Ф. Торгово-промышленный кризис в Западной Европе и в России (1900–1902 г.) / Борис Филиппович Брандт. – СПб.: Типография В.Ф. Киршбаума, 1904. – 314 с.; Бунятян М.А. Экономические кризисы. Опыт морфологии и теории периодических экономических кризисов и теории коньюктуры / М.А. Бунятян. – М., «Мысль», 1915. – 303 с.

7. Блиох И.С. Влияние железных дорог на экономическое состояние России / И.С. Блиох – СПб., 1878. – С. 13–14.

8. Кобецкий О. К вопросу об осушении болот в Черниговской губернии / О. Кобецкий. – Харьков, 1894. – 53 с.; Кондаков Д.М. Черниговская губерния в естественно-историческом отношении / Д.М. Кондаков // Земский сборник Черниговской губернии. – 1914. – Вып. 1. – С. 1–76.; Справочник к карте мельниц, винокуренных, пивоваренных, маслобойных и писчебумажных фабрик и заводов губерний Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской. – К.: Издание Тов-ва Рос.-Америк. резиновой мануфактуры под фирмою «Треугольник», 1912. – 381 с.; Оценка промышленных заведений в Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 35. – С. 11.

9. Отчет Черниговской губернской управы за 1901 год. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1902 год. – 392 с.; Отчет Черниговской губернской земской управы за 1906 год. – Чернигов: Типография губернского земства, 1907. – 469 с.; Отчет Черниговской губернской земской управы за 1905 год. – Чернигов: Типография губернского земства, 1906. – 386 с.

10. Винклер Я.Э. Осадки и грозы в Нежине в связи с урожайностью в Черниговской губернии / Я.Э. Винклер. – Чернигов: Изд. ред. «Земский сборник Черниговской губернии», 1898. – 51 с.; Винклер Я.Э. Ход метеорологических элементов в Нежине / Я.Э. Винклер. – Чернигов: Изд. ред. «Земский сборник Черниговской губернии». – 1896. – 58 с.

11. Кованько П.Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения (выкупная операция 1861 г. – 1907 г.) / П.Л. Кованько. – К.: Тип. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1914. – 484 с.; Лященко П.И. Очерки истории аграрной эволюции в России / П.И. Лященко. – СПб. : Тип. Ред. период. изд. Мин. фин. – 1913. – Т. 2. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика. – 247 с.

12. Дядиченко А.Н. Вывоз и ввоз продуктов сельского хозяйства и обрабатывающей промышленности в пределах Черниговской губернии за 1903–1907 гг. / А.Н. Дядиченко. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1910. – 22 с.; Дядиченко А.Н. Статистический справочник по Черниговской губернии / А.Н. Дядиченко. – Чернигов: Типоргафия Губернского Земства, 1914. – 112 с.

13. Русов А.А. Описание Черниговской губернии: в 2 т. / А.А. Русов.– Чернигов, 1898. – Т. 1. – 138 с.

14. Домонтович М.А. Материалы географии и статистики России. Черниговская губерния / М.А. Домонтович. – СПб., 1865. – 868 с.

15. Мордовцев Д.А. Под небом Украины (путешествие в Прилукский уезд) / Д.А. Мордовцев // Исторический вестник. – Т. XVIII. – 1884. – С. 511–537.

16. Эйнгорн В. К истории иноземцев в Старой Малороссии / В.К. Эйнгорн. – М.: ОИДР, 1908. – 53 с.

Крупенко О.В. Некоторые аспекты досоветской историографии о социально-экономическом развитии Черниговской губернии конца XIX – начала XX в.

Охарактеризированы основные направления досоветской историографии по проблемам социально-экономического развития Черниговской губернии у пореформенный период. В научный оборот введен комплекс новых работ.

Ключевые слова: *Черниговщина, социально-экономическая модернизация, промышленное предпринимательство.*

Krupenko O.V. Some aspects of the pre-Soviet historiography of socio-economic development in Chernihiv province from the end of nineteenth to the beginning of the twenties century

The main trends of pre-Soviet historiography concerning the issues of socio-economic development in Chernihiv province post-reform time are characterized. A number of new works were included to the scientific circulation.

Key words: *Chernihiv province, socio-economic modernization, industrial business.*

10.03.2017 р.

УДК 94(477):330.3+394 «1900/1917»

В.О. Прудько

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ І ГРОМАДСЬКЕ ЖИТТЯ НІЖИНСЬКОГО ПОВІТУ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті відтворюється стан економічного та громадського життя Ніжинського повіту на початку XX ст. Особливу увагу автор звертає на діяльність Ніжинського повітового земства.

Ключові слова: *повіт, кредитна спілка, сільськогосподарська спілка, земство.*

Початок XX ст. став часом динамічних змін у всіх сферах життя Російської імперії. Соціально-економічна та громадська його складова не стали виключенням. До передумов цього процесу належали російська революція 1905–1907 рр., Столипінська аграрна реформа і зрештою Перша світова війна. Саме навколо цих подій і було зав'язане життя як всієї імперії, так і окремих її повітів зокрема.

Дослідження соціально-економічного і громадського життя Ніжинського повіту в дореволюційний період є актуальним у наш час, оскільки осягнути всю повноту втрат і здобутків революційних перетворень 1917–1921 рр. без цих відомостей неможливо. До того ж, саме на початку XX ст. в повіті відбувається розгортання мережі кредитних спілок, створюються нові підприємства, упроваджуються нові методи та засоби господарювання в економіці, відбуваються суттєві зрушення у формуванні громадської та політичної думки.

Не дивлячись на значне поширення регіонального підходу до вивчення історичних процесів, життя Ніжинщини на початку XX ст. не знайшло цілісного відображення в наукових дослідженнях. На сьогодні ми зустрічаємо лише окремі відомості у колективній праці «Ніжин і Ні-

жинщина» (історичний нарис) 1962 р. [11] та більш сучасних працях Л.Б. Петренко [12] та інших дослідників.

У даній статті автор намагався проаналізувати основні форми та методи ведення господарства на Ніжинщині, викликані насамперед потребами жителів повіту, а також вивчити становище громадськості у вказаний період.

Станом на 1917 р. площа Ніжинського повіту складала 2541 кв. версту із 46 тис. квадратних верст, що припадали на Чернігівську губернію. До складу повіту входило 12 волостей. Загалом до Ніжинського повіту належало 153 населені пункти – хутори, села, містечка. Проживало в повіті 178 тис. населення. Згідно з даними 1905 р. Ніжин був найбільшим містом Чернігівської губернії, у ньому мешкало 42125 осіб, що перевищувало кількість жителів губернського центру. До інших великих населених пунктів повіту належали з наступною кількістю жителів: Носівка – 15551, Вертіївка – 8237, Лосинівка – 7304, Володькова-Дівиця – 6591. Ніжинський повіт був одним з густонаселених повітів губернії; густота населення тут становила 67,2 осіб на 1 кв. версту [11, с. 90]. Порівняно з даними за 1880 р. (51 особа на 1 кв. версту) густота населення помітно збільшилась.

На початку XX ст. країна потребувала системних реформ, які б вирішили найбільш наболілі питання як політичного, так і економічного характеру. Вирішити останні мала Столипінська аграрна реформа, в ході якої частина дрібних землевласників повіту продала свої землі та виїхала на освоєння нових земель до Сибіру. Загалом, в період з 1906 по 1912 рр. з Ніжинського повіту перебралося на Схід 7230 переселенців. Середній наділ переселенців становив 2–3 дес. землі. Найбільше в ці роки переселилось з Талалаївської, Галицької, Монастирищенської, Ніжинської, Дроздовської, Лосинівської волостей, найменше – з Веркіївської, Носівської, Дрімайлівської, Макіївської [11, с. 61].

Столипінська аграрна реформа робила ставку на «міцного землевласника» та його господарство. В ході її реалізації на Лівобережній Україні число хазяїв, що закріпили землю у приватну власність на 1 травня 1915 р., становило 16,5 % [11, с. 59]. На Ніжинщині цей відсоток був значно скромнішим, що пояснювалося перевагою в повіті козацького землеволодіння та значним опором з боку общинників. Повсякденна практика показала, що це протистояння не могло бути довготривалим. Прагнення до покращення свого матеріального становища серед більш заможних селян брало гору. Це призводило до розшарування сільських громад на заможних і бідних. Саме в ході такої трансформації сільського укладу відбувалося формування нових об'єднань землевласників.

Всі ці фактори сприяли поступовому формуванню достатньо міцного класу землевласників, який з настанням революційного часу всіляко активізував свою діяльність. 25 червня 1917 р. був створений Ніжинський союз землевласників, в якому об'єдналися заможні й середні селяни. Головним завданням організації стало вирішення аграрного питання шляхом наділення без- та малоземельних селян землею з державного фонду, церковного та монастирського володіння, і в крайньому разі приватновласницькою за правомірним викупом. Такий підхід до вирішення аграрного питання демонструє «прихований мотив» активної діяльності «союзників», що зводився до відстоювання права приватної власності на землю. За результатами проведеної реєстрації присутніх, до складу повітового відділу Всеросійського Союзу земельних власників увійшло близько 400 членів. На цьому ж засіданні було прийнято статут Всеросійського Союзу та обрано виконавчий орган, яким стала очолена С. Шепелем рада з 26 представників повіту [13, 1917, 25 липня].

У дещо іншому руслі протікало життя повітового центру. Ніжин з давніх часів мав міцні торговельні традиції, що сприяло його динамічному економічному зростанню на тлі інших міст та містечок губернії. Хоча Ніжин був лише повітовим містом Чернігівської губернії, життя тут протікало досить активно завдяки тому, що через нього проходила залізниця. Наявність залізничного сполучення відкривала перед містом більш широкі можливості в сфері освоєння загальноросійського ринку, а це в свою чергу сприяло зростанню економіки. Цей процес посилився на початку XX ст., коли розпочалося широке впровадження механізації у виробничі процеси.

Великих промислових підприємств у Ніжині не було. На промислових підприємствах міста і залізниці працювало лише 200 робітників. Інші підприємства були кустарними і напівкустарними. На території повіту в 1910 р. нараховувалося 122 кузні селянського типу, 26 міського типу, 6 маслоробних заводів з ручним пресом і кінним приводом, 2 миловарні заводи, 5 шкіряних заводів, 41 цегляний завод, 75 крупорушок і просорушок, 1 завод колісної мазі, 3089 вітряків [11, с. 91].

Одним з піонерів використання нових технологій у Ніжині став підприємець А. Гольдин, який у 1916 р. відкрив парову хлібопекарню, чим значно потіснив дрібних пекарів. Надалі, модернізувавши виробничий процес, Гольдин налагодив промислове виробництво ніжинських огірків, що також призвело до банкрутства його конкурентів Москаленка і Каратаєва. Здорова конкуренція, що панувала в сфері економічного життя повіту, сприяла постійному і системному оновленню та модернізації форм виробництва. Окрім підприємств Гольдина з виготовлення хліба та огірків, у дореволюційному Ніжині був пивоварний завод чеха Янса, а пізніше – Збирака [1, с. 14]. Низка дрібних майстерень займалася різними видами виробничої діяльності від обробки металу до пошиття одягу, чим практично повністю задовольняла попит мешканців міста і навколишніх сіл.

Значною подією для Ніжина були повітові осінні сільськогосподарські виставки, під які відводилося декілька гектарів поблизу Вокзальної вулиці. Демонстрація виробничих досягнень була зоряним часом для підприємливих власників найкращої продукції, котрі під час виставки укладали угоди з купцями на поставку тютюнових виробів, славнозвісних вже тоді ніжинських огір-

ків, а також продуктів тваринництва та сільського господарства [1, с. 17]. Організатором виставок була Ніжинська сільськогосподарська спілка[1]. Проведення цього соціально-економічного заходу вимагало чималого фінансування. Так, до кошторису витрат на організацію виставки у 1912 р. було закладено 3 000 крб., внесення яких було розподілено між повітовим земством – 500 крб., губернським земством – 1 000 крб. та департаментом землеробства МВС – 1 500 крб. [3, с. 256].

Окрім виставки в Ніжині протягом року відбувалось п'ять великих ярмарків. На них, як і під час виставки, також велася оптова торгівля. Споживчі ж потреби мешканців повіту задовольнялись на більш дрібних торгах, базарах, ярмарках, які відбувалися значно частіше. У дореволюційний час на території Ніжинщини було зафіксовано 20 торгових пунктів, які напередодні світової війни забезпечували торговельний оборот у розмірі 8,2 млн. крб. Існування місцевих ярмарок та базарів напряму залежало від сільських мешканців, які відстоювали право на їх функціонування перед повітовим земством. Так, за рішенням Мринської спільноти у 1911 р. було проведено Успенську триденну ярмарку (15–17 серпня). У с. Татарівці Макіївської волості було дозволено проведення щотижневих базарів по четвергах [4, с. 37]. Взагалі, торгівля набувала все більшого поширення. Про кількість крамниць у самому повітовому центрі свідчить той факт, що під час погрому у жовтні 1905 р. було пограбовано 145 з них [10, с. 92].

Кінець XIX ст. позначився системним посиленням позицій земств. Саме за їх ініціативою відбувалося впорядкування всіх структур управління та контролю в житті губерній імперії. На повітовому рівні земські органи влади були представлені повітовими земськими управами та зібраннями. Вирішальну роль у прийнятті нововведень та вирішенні повсякденних питань відігравали повітові зібрання, які скликались раз на рік для розгляду нагальних питань. Подальшим втіленням прийнятих рішень займались повітові управи, що відігравали роль виконавчих органів влади на місцях.

Динаміка розвитку народного господарства протягом першого десятиріччя XX ст. підтвердила потребу в розширенні мережі владних інстанцій на місцях. Практично назрівала необхідність у створенні волосних земських управлінь. Ініціативу у цій справі взяло до рук Міністерство внутрішніх справ, яке у листі від 26.09.1916 р. звернулося до голови Ніжинської повітової земської управи з проханням винести на розгляд чергового земського зібрання вироблену міністерством «Головнішу основу проекту положення про волосне земське управління». Відповідь підготувала повітова управа, яка працювала над документом понад місяць. Значну увагу земці приділили питанням компетенції волосних управлінь, їх виконавчих органів, складанню волосних кошторисів, системі нагляду та контролю за роботою з боку повітової та губернської управи. Зі сфери відання волосних управ повністю виключалася функція поліцейського нагляду. Можливо, цим передбачалося якнайшвидше сприйняття нового органу влади на місцях. Формування земського управління мало відбуватися із врахуванням майнового цензу, а також включенням представників немайнового статусу, які проживали на території волості більше року [6, с. 244]. Процес реалізації даного задуму розтягнувся й досяг кінцевої мети вже за нового державного ладу.

На початку XX ст. Ніжинщина зберігала притаманну їй сільськогосподарську орієнтацію в розвитку економіки. Наявність придатних ґрунтів та переважної кількості сільського населення повіту (82 %) стали об'єктивними передумовами для вдосконалення сільськогосподарського виробництва. В цей час у сільськогосподарському використанні перебувало 15718 десятин землі, 16685 десятин лісу, 7815 десятин пасовищ. Мешканці повіту віддавали перевагу вирощуванню зернових культур. Водночас значного розвитку набуло тютюнництво. Щорічний збір тютюну складав 88600 пудів [2, с. 18].

Провідну роль у розвитку сільського господарства повіту відігравав агрономічний відділ повітової земської управи. У справі підвищення рентабельності сільськогосподарських угідь повіту важливе місце зайняло улаштування показових ділянок. Протягом 1913 р. Ніжинський повіт вкрився густою мережею таких полів, кількість яких сягнула близько двох сотень, не рахуючи значного числа люцерників, яких на кожне село повіту припадало від 5 до 25. Разючі результати врожаїв на показових ділянках робили свою справу, спонукаючи хліборобів відходити від дідівських методів господарювання й переходити на більш раціональні [4, с. 85]. Серед завдань, що ставили перед собою організатори дослідних ланів, було поширення найпродуктивніших сортів насіння та новітніх засобів обробітку ґрунту. Саме в такому напрямку працювали аграрії-дослідники на Макіївському дослідному полі протягом 1913–1919 рр. [15, с. 426].

Помітних успіхів досягло Ніжинське земство у розширенні площ під травосіяння для забезпечення кормами тваринництва. Особливо гостро ця потреба була відчутною на півдні повіту. Один із шляхів її вирішення земство вбачало в поширенні на пільгових умовах насіння кормових трав серед господарів. Така робота управи була цілком виправданою. Вона закладала підґрунтя для продовження заходів у справі покращення ведення сільського господарства [4, с. 76].

Економічний розвиток повіту вимагав залучення до господарського використання тих 16 % території (низин, лугів та боліт), котрі не були придатними для землеробства. Влітку 1913 р. Чернігівська губернська земська управа направила в повіт майстра у справі освоєння заболочених земель. Ознайомлення із станом угідь показало, що є нагальна потреба у заходах щодо покращення земель. Цьо-

1. Ніжинська сільськогосподарська спілка розпочала свою роботу в 1897 р. під керівництвом Руссо-де-Живона (землевласник з Таталаївки). Протягом перших років існування спілка заручилася фінансовою підтримкою з боку повітового земства, яке вбачало в ній провідника аграрного оновлення краю.

го хотіли, перш за все, власники землі, які бажали розширити свої господарства за рахунок раніше неприбуткових ділянок. Найкращим шляхом для поліпшення заболочених земель стало улаштування вже відомих мешканцям повіту показових ділянок, практичне освоєння яких планувалося доповнити лекціями та бесідами, щоб дати селянам необхідний мінімум знань, потрібних у цій справі. Першим практичним кроком до освоєння нових площ стало складення кошторису, згідно з яким планувалося закласти 15 показових ділянок загальною площею близько 4 га [4, с. 113]. Мотивація, якою керувалося зібрання, приймаючи таке рішення у 1913 р., збереглася і в 1914 р. Досвід першого року існування показових ділянок наочно підтвердив користь від розпочатої справи [5, с. 83].

Центром аграрного життя повіту в дореволюційний період була Носівська сільськогосподарська дослідна станція, заснована 1911 р. як науково-експериментальна установа, головним завданням якої було вироблення на підставі дослідів найкращих за місцевими умовами технічних засобів ведення сільського господарства. Комплекс будівель станції був зведений у 1911–1913 рр. в с. Дослідному. Його територія поділялася на функціональні зони: адміністративну, дослідницьку, господарську та житлову. Велика заслуга у здобутках станції належить її засновнику і першому директору (1912–1930 рр.) С. Кульжицькому. Після закінчення у 1909 р. сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту він працював на Роменському дослідному полі на Полтавщині, а згодом розгорнув агрономічну діяльність в Носівці [15, с. 561].

Позитивні зміни у господарюванні вимагали оновлення пунктів первинної переробки сільськогосподарської продукції. В першу чергу це стосувалося модернізації млинів. Якщо в 1908 р. у повіті млини з паровими та нафтовими двигунами були рідкістю, по одному на волость, то у 1913 р. їх кількість зросла до 24, з яких 5 припадало на повітовий центр. Продуктивність таких млинів була набагато вищою від вітряків, які з часом взагалі перестали використовувати за призначенням [4, с. 373].

Значний рівень розвитку економіки підтверджує низка фінансово-економічних установ, що діяли в повіті. До останніх слід віднести земську касу дрібного кредиту, повітове казначейство, міський громадський банк. Одних тільки приватних страхових агентств по Ніжину нараховувалося 13. Показовим є той факт, що протягом 1909–1916 рр. Ніжинській повіт було охоплено досить розгалуженою мережею кредитних спілок, які діяли як у волосних центрах, так і в окремих населених пунктах. Ще раніше, з 1874 по 1909 рр., в повіті було засновано низку позиково-ощадних товариств, які напередодні революції охоплювали близько 20 тис. дворів (приватних господарств). Про результативність діяльності каси дрібного кредиту красномовно говорять цифри з її звіту перед земською управою за 1912 р. Так, валовий прибуток, отриманий протягом звітного періоду, становив 12 280 крб., чистий прибуток – 5 077 крб. Особливе зацікавлення викликає звіт, поданий правлінням каси за період з 1 по 15 травня 1913 р., у якому представлено всю діяльність за поточний рік. До 15 травня оборот фінансових операцій сягнув рівня усього 1912 р. Якщо у 1912 р. оборот каси становив 347 986 крб., то на 15 травня 1913 р. він досяг 305116 крб. Таке зростання вимагало розширення діяльності організації, що й було забезпечено на рівні місцевих органів влади [4, с. 419].

Системний розвиток господарства був порушений внаслідок вступу Росії у Першу світову війну. 23 липня 1914 р. в Ніжинському, як і в інших повітах Чернігівської губернії, було оголошено воєнний стан та мобілізацію. Військовозобов'язане населення Ніжинського повіту після мобілізації направлялося до 176-го Переволочанського піхотного полку (Чернігів), 316-го піхотного полку (Чернігів), 44-ої і 77-ої артилерійських бригад, Лейб-гвардії Ізмайлівського полку (Петербург), Чорноморського флотського екіпажу, понтонних і саперних батальйонів та авіапарку у Києві [11, с. 80].

Війна позначилася на діяльності земства і перш за все призвела до режиму жорсткої економії. Ніжинське повітове земське зібрання скоротило необов'язкові статті витрат на утримання персоналу управи, дорожніх артілей, класу столярного і ремісничого навчання при училищі в с. Сальному, посади запасного лікаря тощо. Згорнуті були програми по боротьбі зі шкідниками садівництва, покращення культури луків, осушення боліт, підтримки тваринництва тощо. Обмежувалися кошти на відрядження агрономів, поповнення агрономічних кабінетів, бібліотек й т. ін. Все це дало змогу заощадити 15896 крб. [2, с. 213].

Земці розуміли нагальну потребу в економії коштів, але водночас їх погляд був спрямований у майбутнє, на найближчу перспективу. Тому, незважаючи на проблеми військового часу, Ніжинське повітове земство намагалося всіляко підтримати сільськогосподарське виробництво. Так, Ніжинським повітовим земським зібранням у 1916 р. щодо питання про збереження культурних господарств, розплідників і цукрових заводів була створена спеціальна комісія в складі гласних В. Скальковського, А. Мигельного, В. Кота, яка запропонувала утриматись від асигнувань на підтримку дослідних полів та ділянок, відмовитись від облаштування агрономічних кабінетів, натомість організувати продаж сільськогосподарської літератури. Щодо розвитку тваринництва, комісія запропонувала «не відступати від вже відомих заходів і в майбутньому році влаштувати виставку тваринництва у м. Ніжині» [2, с. 217]. На думку комісії, господарства, що оброблялися власною працею господарів, із усім живим та мертвим інвентарем, мали залишитися у розпорядженні кожного господаря, надлишок землі, який ним не обробляється, підлягав відчуженню [2, с. 216].

Особливе зацікавлення викликає позиція земців щодо діяльності сільськогосподарських спілок: «…Наближається той час, коли землеробам доведеться отримати землю і детально переформувати свої господарства у бік вдосконалення. Тоді сільськогосподарські спілки мають запрацювати з новою силою, і їх необхідно фінансово під-

тримати» [7, с. 116], – говорилося в доповіді Ніжинської повітової земської управи, поданій на сесію повітового Зібрання 1917 р. Така позиція земців свідчила про усвідомлення потреби в подальшому реформуванні земельних відносин, в ході якого головна ставка мала робитися не на великих виробників, а на дрібних та середніх, які шляхом удосконалення форм виробництва підвищили б продуктивність своєї праці. На жаль, всі ці та інші плани Ніжинського повітового зібрання залишилися на папері у зв'язку із загостренням політичної ситуації в країні.

Масовий відрив від виробництва молодого працездатного населення призводив до погіршення ефективності промисловості та сільського господарства. Якщо в довоєнний час Ніжинський повіт був одним з найбільш густо заселених, а відтак проблем з робочими руками не відчувалося, то станом на 1916 р. значні площі сільськогосподарського призначення залишились незасіяними. Це зменшувало шанси на отримання належного врожаю й викликало масове занепокоєння як земців, так і пересічних мешканців повіту. З кожним воєнним роком нестача робочої сили відчувалася все гостріше. У 1916 р. керівництво повітового земства дійшло висновку, що «при довготривалій війні з її щоденно зростаючими потребами в людських ресурсах, можна бути впевненими в тому, що сільськогосподарський сезон 1917 р. населенню Ніжинського повіту доведеться зустріти при ще більшій нестачі робочої сили» [7, с. 172].

В умовах, коли тривали мобілізації, для надання допомоги господарству тилових губерній використовували працю військовополонених. Нею могли скористатися сільські господарі, селянські організації, земські та дворянські організації, губернські та волосні адміністрації. Перші заявки в Ніжинську земську управу почали надходити від лісоторговців та власників економій, що спеціалізувалися на виробництві сільськогосподарської продукції для військових потреб, особливо цукрового буряку. Велика кількість замовлень надходила від дрібних земельних власників Ніжинської волості. Згідно з цими замовленнями, сформовані в спеціальні робітничі команди військовополонені були відправлені до містечка Носівка, до сіл Галиця, Лосинівка, Липів Ріг, Монастирище, Мала Кошелівка, Переяславка, а також до хутора Петрик поблизу села Сального. Але у господарствах селян військовополонених працювало небагато. Кількість полонених у них становила 1–8 робітників. Більш масові замовлення робили великі економії. Так, у Дорогинській економії нащадків К. Троцини працювало 28 осіб, у Заньківській економії – 36, у Веркіївській економії Н.Терещенка – 40. Найбільш масове використання праці військовополонених (80 осіб) задокументовано в економії графа Мусіна-Пушкіна. Працю військовополонених використовувала й Ніжинська міська управа. Вони працювали на потреби державної оборони, санітарних заходів, із облаштування казарм, бараків; заготівлі палива, фуражу, продовольства як для військових частин, так і для населення; займалися ремонтом доріг, копанням канав, прибиранням вулиць та на інших невідкладних роботах [9, с. 140].

Даючи високу оцінку застосуванню праці австрійських полонених, слід відзначити, що переважна більшість із них мала в минулому сільськогосподарську спеціалізацію, що сприяло їх продуктивній праці. Це стало особливо помітним, коли їм на зміну було надіслано солдатів з нестройових частин, вихідців з Туркестану, які не мали необхідних навичок для праці у сільськогосподарському виробництві нашого регіону. І хоч полонені не змогли повністю компенсувати нестачу робочих рук, не змінили соціального й економічного обличчя регіону, проте можна стверджувати, що вони зіграли помітну роль у забезпеченні продовольством місцевого населення й армії в скрутні воєнні роки.

Повітове земство, розуміючи критичний стан селянських господарств, застосовувало низку заходів, спрямованих на полегшення праці, особливо в період жнив. Одним з них став продаж протягом 1915–1916 рр. кооперативам повіту жаток зі знижкою до 50 %. Протягом двох років кооперативи змогли придбати 49 жаток, що, безумовно, сприяло виробництву сільськогосподарської продукції. У 1917 р. Ніжинська повітова земська управа порушила перед зібранням питання про розширення меж надання допомоги селянам, особливий наголос роблячи на осінньо-весняному циклі польових робіт, пов'язаних з оранкою та посівом. Проте складність часу та повна фінансова неспроможність не дозволили продовжити пільговий продаж сільськогосподарських машин кооперативам та волосним земствам [7, с. 119].

Окрім спроб поширення сільськогосподарської техніки за рахунок продажу на пільгових основах, земська управа потурбувалася і про ремонт зношеного реманенту. Управа закликала господарів завчасно звертатися до майстерень, оскільки мала кількість спеціалістів не могла забезпечити вчасного ремонту. Завдяки ініціативі земців було створено мережу майстерень та ковалень, де кожен господар мав змогу полагодити сільськогосподарський інвентар за встановленою та контрольованою управою ціною. Загалом у межах повіту була налагоджена робота 13 таких майстерень та 13 ковалень [14, 1917, 6 січня].

Проте попри намагання земської управи поліпшити економічне становище, ситуація загострювалася з кожним днем. Війна та її економічні наслідки вели до зубожіння селянства, невідповідності заробітної платні стрімкому зростанню цін на продукти першої необхідності. Вкупі з новими мобілізаціями все це негативно відбивалося на настроях населення, вело до напруження ситуації. Ріст дорожнечі став сприятливим фактором для радикалізації й без того далеко недружніх взаємин між населенням міста й села [16, с. 33]. Все це призвело до появи широкого загалу невдоволених соціально-економічним становищем. Але на той момент у Ніжинському повіті не знайшлося організованої політичної сили, яка б повела за собою маси. Та це й не дивно, адже реакційна урядова політи-

ка, викликана революційним піднесенням 1905–1907 рр., призвела до придушення діяльності будь-яких політичних сил в повіті. Виняток складали лише октябристи, які підтримували політику царського уряду і були його надійною опорою у владних структурах на місцях. З-поміж усіх громадських організацій, що діяли в Ніжині та Ніжинському повіті у 1908 р., не були ліквідовані тільки товариство «Просвіта», Носівське сільськогосподарське товариство, Товариство любителів церковного співу, Ніжинське товариство сприяння народній освіті і товариство по створенню в Ніжині родильного притулку. Та й ці організації перебували під пильним наглядом поліції та жандармерії [11, с. 57].

В умовах політичного терору колишні активісти УДРП у 1908 р. на своєму з'їзді в Києві створили позапартійне об'єднання – «Товариство українських поступовців» (ТУП), котре провадило свою діяльність через мережу «Просвіт». Наявність у Ніжині «Просвіти» підтверджує існування в межах повіту «протогромади» ТУП. За даними жандармського управління у 1911 р. на щорічному зібранні ТУП у Києві був присутній представник Ніжинського повіту І. Кичка [10, с. 229]. Це підтверджує дійсну роботу «протогромади», а не її фіктивне існування, що було поширеним явищем тогочасного громадського життя. Ще один український гурток було створено студентами Ніжинського історико-філологічного інституту, але невідомо, чи був він пов'язаний із ТУП. Учасники гуртка, що налічував навесні 1914 р. 10–12 осіб, зуміли добитися надходження українських видань до інститутської бібліотеки, а 9 лютого 1914 р. взяли участь у постановці на музично-драматичному вечорі в інституті оперного спектаклю українською мовою [8, с. 132].

Завдяки трансформації УДРП в ТУП вдалося не лише зберегти помірковану інтелігенцію для національного руху, а й утримати від руйнування його центристську, ліберально-демократичну течію, зібрати в рамках організації як колишні громади УДРП, так і діячів інших партій. У свою чергу це дало підґрунтя для подальшого формування національної свідомості серед мешканців губернії, що проявилося з початком революційних подій 1917 р.

У той час, коли партійні організації ліберально-демократичного та соціалістичного спрямування переживали період системного занепаду, активно діяла інша політична сила. На 1907–1908 рр. припадає пік найбільшого поширення та популярності реакційної чорносотенної організації Союз руського народу (СРН). За даними департаменту МВС, СРН налічував у краї 8100 членів, організованих у 9 відділах і 30 підвідділах. Найбільшим центром союзу були Ніжин і Ніжинський повіт, де міській відділ і 11 сільських підвідділів об'єднували 3750 осіб. Значне зосередження чорносотенців у Ніжинському повіті пояснюється складом його населення. Ніжин був найбільшим містом губернії зі значною кількістю заможного населення, серед якого набували найбільше поширення консервативно-монархічні ідеї. В жодному місті губернії, включаючи й губернський центр, не було такої кількості навчальних закладів, в тому числі й вищого. Саме дружини викладачів як інституту, так і училищ найбільш активно приєднувалися до СРН. Виділявся за кількістю й Чернігівський відділ, що мав 800 членів, а разом з 5 підвідділами у повіті налічував 1250 осіб. У Городнянському повіті СРН мав 1400 членів, у Конотопі – 56 [16, с. 38].

Як видно, у міжреволюційний період Ніжинський повіт став центром діяльності консервативно-монархічних організацій Чернігівської губернії. Цікаво, що у сусідніх з Ніжинським повітами – Козелецькому та Сосницькому – відділів СРН взагалі не існувало. Очевидно, причина полягала в особливостях розвитку економіки та соціальному складі населення. Незважаючи на таку велику кількість членів, Ніжинський відділ СРН напередодні Лютневої революції вже практично припинив існування, втративши підтримку населення. У 1908–1911 рр. у Ніжині діяв також відділ київського товариства молоді «Двуглавий орел». Його очолював священик Лубенцов, у 1908 р. організація налічувала близько 300 членів [8, с. 143].

Таким чином, напередодні революційних перетворень Ніжинський повіт залишався типовим аграрним регіоном. У ході активної діяльності земських установ вдалося суттєво покращити ведення господарювання. Завдяки появі у межах повіту значної кількості показових ланів, що давали суттєво більші врожаї, вдалося схилити переважну більшість сільськогосподарських виробників до використання нових методів та засобів ведення господарства.

Прямим наслідком масового застосування оновлених методів господарювання стало зростання продуктивності, а відповідно й прибутків селянських господарств. Цю тенденцію підтверджує поява значної кількості кредитних спілок та інших фінансових установ, до яких залучалося населення повіту. За таких обставин створювалися передумови для позитивного зв'язку між представниками місцевої адміністрації та пересічним населенням.

Не дивлячись на відсутність великих промислових об'єктів у межах повіту, процеси модернізації виробництва набували масового застосування на базі існуючих дрібних підприємств. Завдяки використанню передових технологій у промисловому виробництві вдавалося суттєво знизити собівартість готової продукції, яка у свою чергу ставала більш конкурентноспроможною та доступною для споживачів.

Загалом економіка Ніжинщини на початку XX ст. була представлена всіма необхідними ланками для її успішного розвитку. Територія повіту була цілком придатною для вирощування сільськогосподарської продукції, ініціатором покращення господарювання виступало повітове земство, щорічно у Ніжині проводилася сільськогосподарська виставка, яка давала можливість оптової реалізації готової продукції.

На хвилі революційного піднесення 1905–1907 рр. відбулися зміни і в громадсько-політичному житті повіту. Паралельно зі згасаючою діяльністю правих політичних

сил відбувається зростання соціал-демократичних течій, представники яких створили нову політичну партію РУП, що стала одним з етапів на шляху формування соціалістичних партій.

ПОСИЛАННЯ

1. Воспоминания о дореволюционном Нежине Александра Николаевича Лазаренко. – К., 1992. – 34 с.
2. Емельянов В.Н. Очерки истории Нежинского земства / В.Н. Емельянов, Т.О. Диденко, Н.М. Дмитренко, В.В. Кулик. – Нежин: ТВК «Орхидея», 2011. – 260 с.
3. Журналы Нежинского уездного земского собрания очередной сессии 1911 года и чредзвычайных собраний 27 февраля и 19 июня 1911 года. – Нежин: Типо-лит. Насл. В.К. Меленевского, 1912. – 474 с.
4. Журналы Нежинского уездного земского собрания очередной сессии 1913 года и чредзвычайных собраний 18 мая и 17 ноября 1913 года. – Нежин: Типо-лит. Наследников В.К. Меленевского, 1914. – 444 с.
5. Журналы Нежинского уездного земского собрания очередной сессии 1914 года и чредзвычайного собрания 6 августа 1914 года. – Нежин: Типо-лит. «Печатник» бывш. насл. Меленевского, 1915. – 479 с.
6. Журналы Нежинского уездного земского собрания очередной сессии 1916 года и чредзвычайных собраний 3-го января, 24-го февраля, 20-го апреля и 17-го июля 1916 года. – Нежин.: Типо-лит. «Печатник» бывш. насл. В.К. Меленевского, 1917. – 477 с.
7. Журналы Нежинского уездного земского собрания очередной сессии 1917 года и чредзвычайных собраний 4–7-го марта, 16-го апреля и 4 июля 1917 года. – Нежин.: Типо-литография. «Печатник», 1918. – 478 с.
8. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на Півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст.: [монографія] / О.П. Кривобок. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – 202 с.
9. Лейберов О.О. Військовополонені на Ніжинщині в 1916–1917 роках / О.О. Лейберов // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 17. – С. 138–142.
10. Наумов С. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.) / Сергій Наумов. – Харків: ХНУ, 2006. – 344 с.
11. Ніжин і Ніжинщина (історичний нарис). Машинопис у 2-х кн. – Ніжин, 1962. – Кн. 1. – 314 с.
12. Ніжин: древній і завжди юний: Матеріали про історію, краєзнавство та топоніміку Ніжина / Л.Б. Петренко. – 3-тє вид., випр. й доп. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – 388 с.
13. Черниговская земская газета. – Чернигов. – 1917, 25 липня.
14. Черниговская земская газета. – Чернигов. – 1917, 6 січня.
15. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник [За ред. А.В. Кудрицького]. – К.: УРЕ ім. М.П. Бажана, 1990. – 1006 с.
16. Щербаков В.К. Черниговщина накануне революции и в дооктябрский период 1917 г. / В.К. Щербаков // Літопис революції. Журнал історії КП(б)У та Жовтневої революції на Україні, 1927. – № 2(23). – С. 31–68.

Прудько В.А. Социально-экономическое положение и общественная жизнь Нежинского уезда в начале XX в.

В статье отображено состояние экономической и общественной жизни Нежинского уезда в начале XX в. Особенное внимание автор уделяет деятельности Нежинского уездного земства.

Ключевые слова: *уезд, кредитное общество, сельскохозяйственное общество, земство.*

Prudko V.O. Socio-economic status and social life of Nizhyn district in the early twentieth century

This article is reproduced state of economic and social life of Nizhyn district in the early twentieth century. The author pays particular attention to the activities of Nizhyn district zemstvo.

Key words: *district, Credit Union, agricultural Society, zemstvo.*

15.02.2017 р.

УДК 94(477.51):35.078 Кушакевич П.

О.В. Крупенко
К.Ю. Солодка

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАВЛА КУШАКЕВИЧА НА ПОСАДІ ОЧІЛЬНИКА НІЖИНСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ

У статті зроблена спроба реконструювати портрет очільника Ніжинської міської думи Павла Кушакевича. На основі архівних матеріалів автори піднімають проблемні питання щодо його приватного життя та суспільної діяльності.

Ключові слова: *міська дума, Чернігівщина, пореформені зміни, модернізація.*

Сучасна Україна переживає період складних, але вкрай важливих суспільно-політичних перетворень. Прагнучи створити європейську країну, велика відповідальність покладається на держслужбовців, особливо вищого рангу. На жаль, більшість сучасних чиновників переймається власними інтересами. Відтак набуває актуальності дослідження діяльності очільників міських дум, які значною мірою впливали на розвиток міста, його культуру і побут міщанської верстви у пореформену добу.

Будь-які ініційовані державою реформи здійснюються людьми, на котрих покладається завдання їх реалізації, а відтак і успіх. Ліберальні перетворення 1860–1870-х рр. модернізували Російську імперію. Ліквідація кріпацтва, запровадження місцевого самоврядування, формування суду на основі рівності всіх підданих перед законом, загальна військова повинність, поглиблення змісту освіти й розширення освітньої мережі – усе це вимагало наявності відповідних фахівців. Відтепер кадрове забезпечення набувало значення внутрішньої складової перетворень. Серед держслужбовців, які дійсно піклувалися про благоустрій міста та добробут громадян, виділяємо очільника думи міста Ніжина у 1881–1899 рр. Павла Кушакевича.

Метою розвідки є спроба дослідити основні напрямки діяльності Павла Кушакевича на посаді міського голови, визначаючи при цьому проблеми ефективного управління містом та його здобутки, і на основі неопублікованих джерел та наукової літератури дослідити життєвий шлях чиновника, охарактеризувати сімейний стан, прослідкувати кар'єрне зростання, з'ясувати матеріальне становище.

Сучасна історіографія теми дозволяє констатувати про наявність достатньої кількості наукових праць, присвячених запровадженню та діяльності міських дум на Чернігівщині у пореформену добу. Серед вітчизняних дослідників виділяємо М. Бармака, Р. Воробей, В. Шандру, Л. Шару [1]. У своїх розвідках науковці звертаються до проблематики запровадження та діяльності нових органів управління, аналізують кадровий склад державних службовців.

Важливу роль у вивченні окресленої проблематики мають неопубліковані джерела, які суттєво розширили інформацію про сімейне становище Кушакевича, його матеріальні статки. Окремі аспекти приватного життя міського чиновника і далі залишаються малодослідженими.

Мабуть, одним із кращих очільників Ніжинської міської думи був купець І гільдії Павло Федорович Кушакевич, котрий беззмінно керував містом двадцять років поспіль, хоча вказані роки на сьогодні викликають запитання. П.Ф. Кушакевич народився у 1875 р. в родині священика, яка за спадкову приналежність до духовенства отримала пожалуваний стан дворянства. Кілька поколінь родини Кушакевичів служили у Пантелеймоно-Василівській церкві, що у місті Ніжині. Батько, Федір Федорович Кушакевич, декілька років був її настоятелем. На долю Павла Федоровича як державного службовця, ймовірно, великий вплив мав дядько Андрій Федорович Кушакевич, який, відмовившись від кар'єри священика, поїхав до Санкт-Петербурга та влаштувався до судової установи. Сам Павло Кушакевич теж відрікся від духовної кар'єри на користь цивільної державної служби, хоча і закінчив Чернігівську духовну семінарію [2, с. 238–240].

Наприкінці 50-х років XIX ст. Павло Федорович переїжджає до столиці Російської імперії, де вступає на навчання до Юридичного інституту, а після його закінчення в 1861 р. влаштовується на службу до Санкт-Петербурзької судової палати. З цього часу він досить стрімко робить чиновницьку кар'єру – за два роки отримав титулярного радника та посаду заступника столоначальника. На думку дослідників, Павло Федорович у столиці займався не лише цивільною службою, але і був помічником або й компаньйоном свого дядька Андрія Кушакевича в бізнесових справах. За сімейною легендою основний капітал А.Ф. Кушакевича походив із сибірських золотих копалень [2, с. 240–241].

Як бачимо, народження в родині священика надало П. Кушакевичу можливість отримати освіту у духовній семінарії, а власні амбіції дозволили покинути батьківський дім, не дивлячись на перспективу стати священиком і шанованою у суспільстві людиною. Отримання другої юридичної освіти відкрило перед обдарованою особистістю перспективу державної служби.

У 70-х роках П. Кушакевич повертається до Ніжина, де з 1878 р. обіймає посаду мирового судді земського суду. Виникають питання стосовно часу обрання Павла Кушакевича міським головою. Відомо, що з 1896 р. щороку він обирався заступником повітового предводителя дворянства [3, арк. 2]. На нашу думку, Павло Кушакевич став очільником міста у 1881 р. Відповідно до формулярних списків першим міським головою у 1872 р. було обрано М. Фальковського. Якщо ж Кушакевич зайняв цю посаду у 1888 р., то його попередник очолював ніжинське місцеве самоврядування 16 років, що видається малоймовірним. З іншого боку, виникають питання стосовно часу відставки. Автори вважають, що це був 1899 р., адже з цього року, відповідно до формулярного списку, посаду займав Іван Рейкун [3, арк. 4].

Важливого значення у діяльності міської думи за часів М. Кушакевича набували проблеми культурно-освітнього життя Ніжина. Зокрема, у травні 1894 р. членами міської

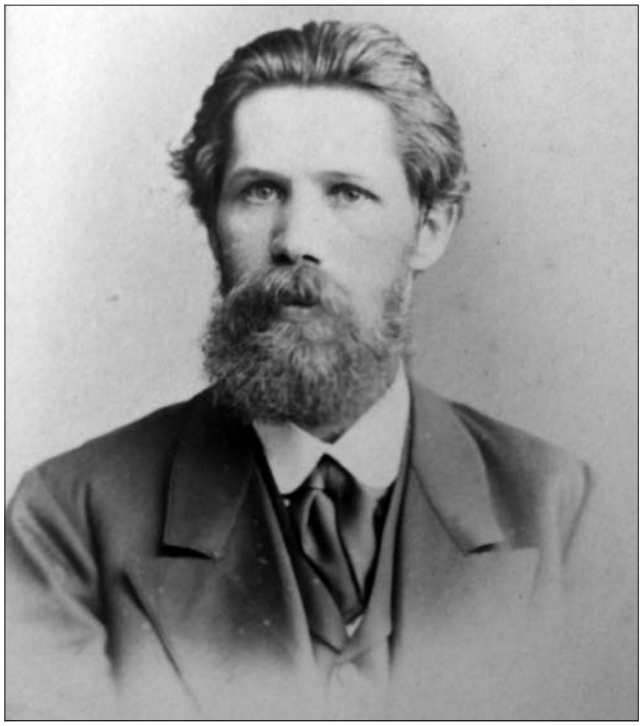

Рис. 1. Павло Кушакевич

управи було розглянуто питання про відкриття в місті купчихою Сарою Радиловською «елементарної» школи для дівчаток бідних євреїв під назвою «Толмуд-Торе». Управа задовольнила дане прохання [4, с. 63].

1 липня на пожертви А. Кушакевича гласні думи та члени управи заснували ремісниче училище. У 1892 р. в Ніжині з'явилися перші телефони, встановлені управою для службового зв'язку між вокзалом Курсько-Київської залізниці та його конторою, що знаходилася на Мільйонній вулиці (сучасна Овдіївська). Була закладена кам'яна мостова – під'їзний шлях до ніжинської станції на Курсько-Київській залізниці, побудований новий сквер на Богданохмельницькій площі (тоді Миколаївській, а нині Шевченківський парк), облаштовані дві будівлі міських приходських училищ, відкрита школа садівництва [5, с. 50], проведена розбудова та покращені площадки для проведення ярмарків [6, арк. 9].

Як бачимо, дії міського голови спрямовувалися на покращення стану міста, його вигляду та умов життя людей. Будучи високоосвіченою людиною, П. Кушакевич чудово розумів значення відкриття у місті закладів освіти, як і розвитку медичного обслуговування ніжинців. Так, гласними міської думи було підняте питання організації міської лікарні для боротьби з епідемічними хворобами, особливо з холерою. У 1890 р. управа прийняла резолюцію щодо придбання хімічних речовин для дезінфекції хвороб дифтерії та віспи. Цього ж року до управи надійшло прохання від лікаря Розенгарта, у якому він просив отримати довіреність на закупівлю у Берліні рідини Коха, що і було зроблено [7, арк. 1–13].

Міська дума значно посилила контроль за санітарно-

гігієнічним станом міста, про що свідчило кілька нормативно-правових актів, прийнятих у 90-х роках. Були затверджені правила санітарії на скотобійнях. Щоб підтримувати вулиці в гарному стані, були встановлені чіткі норми та терміни чистки вулиць від снігу, мощення її камінням. Дума визначила конкретні місця для звалу нечистот, установила, якою повинна бути якість водостічних труб. Що саме цікаве – були видані обов'язкові правила для перукарень Ніжина [8, арк. 1–16]. Таким чином, у 1880–1890-х роках пріоритетним напрямком діяльності міської думи стають культурно-освітні проблеми, а також контроль за санітарно-гігієнічним станом міста.

Цікавим є питання, наскільки матеріально забезпеченим був Павло Кушакевич. Із нерухомого майна йому належав двоповерховий будинок у місті, 28 десятин орної землі у Ніжинському повіті, половина будинку у Санкт-Петербурзі [3, арк. 1]. До родинного майна слід віднести одноповерховий будинок на Гоголівській вулиці, що належав дядьку Андрію Кушакевичу, та одноповерховий будинок біля Пантелеймоно-Васильківської церкви, що був власністю Юхима Федоровича Кушакевича [5, с. 241]. Оцінювалося все майно у 15 тис. 240 руб. [3, арк. 1]. Річний оклад міського голови складав 2 тис. руб. на рік.

Важливо те, що Павло Федорович, як і більшість службовців того часу, активно займався меценатською діяльністю. Так, у 1878 р. було відкрито першу в Ніжині загальну жіночу гімназію (до 1884 р. – прогімназія), для якої його дядько пожертвував власний будинок на Гоголівській вулиці. За кошти Павла Кушакевича було збудовано другий поверх (у тому вигляді, в якому ці будинки можна побачити зараз). Задля поширення в Ніжині професійної та комерційної освіти він ініціював відкриття ремісничого училища, заповівши більше 200 тис. руб. на будівництво та устаткування майбутнього навчального закладу. Після смерті дядька справою опікувався Павло Федорович, котрий неодноразово вкладав у будівництво власні кошти й домігся відкриття училища в 1895 р. [2, с. 241]. Враховуючи щедру меценатську діяльність П.Ф. Кушакевича, можна констатувати, що розміри пожалування на благодійні справи значно перевищували доходи голови міської думи за рік, отже, це було не єдине джерело заробітку. Міський голова належав до верхівки бюрократичного апарату, тому мав гарне матеріальне становище не тільки завдяки високооплачуваній посаді, але і соціальному походженню, багатій та самодостатній родині.

За віддану державну службу Павло Федорович був удостоєний наступними державними нагородами: орденами Св. Анни II ступеня, Св. Володимира IV ступеня, Св. Станіслава II ступеня, срібним орденом від Олександра III [3, арк. 1]. Активна діяльність Кушакевича була високо оцінена урядом, що підвищувало його соціальний статус.

Аналіз формулярних списків дає можливість дізнатися про сімейний стан П.Ф. Кушакевича. Він був одружений на дочці титулярного радника Єлизаветі Луговиковій, дітей не мав. Дружина знаходилася на повному утриманні чоловіка [3, арк. 2]. На жаль, інших подробиць про особисте життя родини не виявлено.

Як бачимо, Павло Федорович Кушакевич відіграв значну роль у політичному та громадському житті Ніжина. Походження з родини священика надало можливість отримати освіту у духовній семінарії, а згодом і в Юридичному інституті. Починаючи з рангу губернського секретаря, він зробив блискучу кар'єру, досягши рангу дійсного статського радника. Пріоритетними напрямками його діяльності були культурно-освітні та медичні питання, вирішення яких значно покращило та підвищило рівень життя ніжинців. Ніжинський міський голова великого значення надавав благодійності, чому варто повчитися сьогоднішнім чиновникам усіх рівнів.

ПОСИЛАННЯ

1. Бармак М.В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.) – Монографія. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. – 288 с.; Воробей Р.В. Система місцевих органів влади та управління в другій половині XIX ст. (на прикладі Чернігівської губернії) – Чернігів: КП видав. «Чернігівські обереги» – 2004. – 104 с.; Шандра В.С. Долання кадрового дефіциту під час ліберальних реформ 1860–1870-х рр.: особливості українських губерній Російської імперії // УІЖ. – 2013. – № 6. – С. 92–111.; Шара Л. Формування міських дум Чернігівщини за положенням 1870 р. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 2002. – Вип. V. – С. 38–44.

2. Зозуля С.Ю. Ніжин модерної доби: студії з історіографії, пам'яткознавства, персоналістики / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Північно-Східне регіональне відділення. – К.: Видавець Олег Філюк, 2014. – 344 с.

3. Відділ державного архіву Чернігівської області в місті Ніжин (далі – ВДАЧОН), ф. 340, оп. 1, спр. 1478, 230 арк.

4. Страшко Є.М. Міське самоврядування в Ніжині у 2-й половині XIX ст. // Історія та культура Лівобережжя України. – К.; Ніжин, 1997. – С. 70–75.

5. Кулик В. Ніжинська міська управа // Ніжинська старовина. – 2007. – Вип. 3(6). – С. 47–51.

6. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 131, 11 арк.

7. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 1265, 13 арк.

8. ВДАЧОН, ф. 340, оп. 1, спр. 444, 16 арк.

Крупенко О.В., Солодка К.Ю. Деятельность Павла Кушакевича в должности главы Нежинской городской думы

В статье предпринята попытка реконструировать портрет главы Нежинской думы Павла Кушакевича. На основе архивных материалов авторы поднимают проблемные вопросы его частной жизни и деятельности.

Ключевые слова: *городская дума, Черниговщина, пореформенные изменения, модернизация.*

Krupenko O.V., Solodka K.Yu. Pavlo Kushakevych activity as the Chairman of Nizhyn city Council.

The attempt to reconstruct the portrait of the leader of Nizhyn Duma P. Kyshakevych is made in the article. On the base of archive materials the author raises issues about his private life and work.

Key words: *city Council, post-reform changes, modernization.*

10.03.2017 р.

УДК 94 (477.51) Вовк-Карачевський Г.Н. «18/19»

О.Я. Рахно

ЗЕМСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ Г.Н. ВОВКА-КАРАЧЕВСЬКОГО

У статті йдеться про життєвий шлях та громадську діяльність гласного Борзенського повітового та Чернігівського губернського земських зібрань Г.Н. Вовка-Карачевського (1832–1914).

Ключові слова: *Г.Н. Вовк-Карачевський, Борзна, Чернігів, земство, гласний, земська управа.*

Борзенський земський діяч Григорій Никодимович Вовк-Карачевський (Карачевський-Вовк) (1832–1914) відіграв помітну роль у громадському житті другої половини XIX – початку XX ст. не лише Чернігівщини, а й України в цілому. Втім, його життєвий шлях, діяльність у земських установах Чернігівської губернії ще не знайшли належного висвітлення в історичній літературі. У даній статті зроблено спробу заповнити цю прогалину.

Рід Вовків-Карачевських належить до дворянських родів Мінської губернії. Представник його, колезький асесор Никодим Вовк-Карачевський, на початку 30-х рр. XIX ст. перебрався до Чернігівської губернії, де придбав понад 400 десятин землі у с. Британи Борзенського повіту (тепер с. Дуболугівка Ніжинського району Чернігівської області). Він був одружений з Марфою Павлівною і мав з нею крім Григорія ще синів Никодима (бл. 1828–1913) та Василя (1834–1893) – відомих громадських діячів.

Середній син подружжя Вовків-Карачевських Григорій народився в 1832 р. у с. Британи Борзенського повіту Чернігівської губернії. Він навчався у Ніжинській гімназії, а потім у Ніжинському юридичному ліцеї, який закінчив у 1853 р. з чином XIV класу [1, LVIII]. 11 грудня 1854 р. він улаштувався на службу до Чернігівської палати цивільного суду, де 3 листопада наступного року був призначений виконувати обов'язки столоначальника 2-го «тяжебного» столу. 28 жовтня 1857 р. Г.Н. Вовк-Карачевський був підвищений у чин губернського секретаря і 8 листопада того ж таки року переведений на посаду чиновника до канцелярії чернігівського губернатора [2, арк. 53 зв. – 54]. Втім на цій посаді він не затримався, оскільки 4 червня 1858 р. звільнився з неї за власним бажанням. Протягом наступних чотирьох років він ніде не служив, мабуть, займався господарством у своєму маєтку у с. Британи, де мав на той час 11 дес. землі.

1 липня 1862 р. Г.Н. Вовк-Карачевський був призначений старшим помічником наглядача 9-го округу акцизних зборів Чернігівської губернії, а потім 1 травня 1864 р. був переведений на таку ж саму посаду до 1-го округу. 25 листопада того ж таки року указом Сенату він був підвищений у чин колезького секретаря. 20 листопада 1865 р. Г.Н. Вовк-Карачевський був призначений мировим посередником Комарівської дільниці Борзенського повіту Чернігівської губернії і перебував на цій посаді до 1 грудня 1868 р. [2, арк. 54 зв. – 55].

Тим часом на Борзенських повітових земських виборах 1868 р. від курії сільських громад Г.Н. Вовк-Карачевський був обраний повітовим земським гласним, а згодом на Борзенському повітовому земському зібранні – гласним Чернігівського губернського земського зібрання, а також почесним мировим суддею Борзенського судово-мирового округу [3, с. 14, 25].

Зазначимо, що на ці посади він обирався і в наступні роки. Гласним Борзенського повітового земського зібрання та почесним мировим суддею Г.Н. Вовк-Карачевський переобирався до 1907 р. Разом з тим, протягом 1868–1873, 1877–1879 та 1892–1900 рр. він був гласним Чернігівського губернського земського зібрання, у 1868–1870 рр. – членом Чернігівської губернської земської управи, а у 1892–1900 рр. очолював Борзенську повітову земську управу [4, с. 23; 5, с. 4–5].

На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 12 листопада 1868 р. відбулися вибори нового складу губернської земської управи. Її головою був обраний лікар О.П. Карпінський (41 проти 4). У складі управи опинився й Г.Н. Вовк-Карачевський, діставши підтримку 32-х з 53-х гласних [6, с. 28].

Перебуваючи на цій посаді, він чимало прислужився розвитку земської освіти в Чернігівській губернії. Зокрема, завдяки і його турботам була відкрита та почала готувати учительські кадри Чернігівська земська учительська семінарія. На засіданні губернського земського зібрання 28 листопада 1869 р. комісія з питань народної освіти доповіла пропозицію Г.Н. Вовка-Карачевського, який, ретельно вивчивши стан народної освіти в губернії, з'ясувавши, що народна освіта знаходиться «в материальном отношении в самом беспомощном положении», запропонував створити постійний грошовий фонд, на відсотки з якого земство могло б утримувати значну кількість шкіл в губернії [7, с. 81]. Комісія погодилася з цією пропозицією, вбачаючи у ній «единственную прочную гарантию существования школ» та визнала за необхідне утримувати 300 шкіл (по 2 на парафію), рахуючи на кожну на рік по 300 руб., тобто утримання всіх шкіл мало обійтися губернському земству у 90 тис. руб. Ці кошти мали являти собою відсотки з проектованого грошового фонду у 1,5 млн. руб. [8, с. 68–69]. На жаль, пропозиція не зустріла співчуття у гласних – губернське земське зібрання ухвалило передати питання про утворення училищного фонду на попереднє обговорення повітових земських управ, тобто воно було покладено земством у «довгий ящик». Лише 1874 р. земське зібрання ухвалило рішення про виділення 5 тис. руб. для видачі позик сільським громадам на будівництво приміщень для народних училищ, і думка Г.Н. Вовка-Карачевського була частково втілена у життя створенням губернського земського шкільно-будівельного фонду [8, с. 69].

Ініціатива Г.Н Вовка-Карачевського дала позитивний результат у Борзенському повіті. По доповіді гласного І.І. Петрункевича повітове земське зібрання 22 вересня 1870 р. ухвалило «составить школьный фонд посредством сбора по 4 коп. с десятины земли, не облагая им неудобной и продолжая этот сбор до образования капитала, на проценты

с которого можно бы было содержать в Борзенском уезде 60 школ, полагая по 400 руб. на каждую». Щорічно цей збір давав сумму 8 тис. руб. – 400 руб. п'ятивідсоткової ренти, що надавало можливість Борзенському земству щорічно відкривати у повіті одну початкову школу [9, с. 58].

Інше питання, яке турбувало Г.Н. Вовка-Карачевського, губернську управу і її очільника О.П. Карпінського – економічний стан та продовольче забезпечення населення північних Суразького та Мглинського повітів губернії, яке постійно голодувало. Воно стало певною мірою причиною конфлікту між очолюваною О.П. Карпінським губернською земською управою та губернським предводителем дворянства М.І. Неплюєвим. У 1869 р. земське зібрання доручило губернській земській управі дослідити економічне становище населення цих повітів. Члени спеціально створеної комісії дійшли висновку, що «главною причиною безвыходного положения населения этих уездов являются чрезмерно высокие выкупные платежи, истощающие последние средства плательщиков, тем более, что полиция, несмотря на закон, ограничивающий продажу имущества в пополнение недоимок, беспощадно разоряет крестьян при взыскании казенных сборов. Они же сообщили, что большинство крестьян, вовсе не имея хлеба, употребляют вместо муки перемолотые семена сорных трав с примесью макухи (жмыхи) и желудей» [10, с. 138].

30 жовтня 1870 р. губернська земська управа наприкінці доповіді з цього питання запропонувала земському зібранню «ходатайствовать о понижении выкупных платежей до размера, соответствующего доходу с земли, и избрать особую комиссию для подробного исследования на месте положения дела и предоставления правительству результатов этого исследования» [10, с. 140]. Але голова зібрання М.І. Неплюєв не дозволив обговорення пропозицій управи. На знак протесту голова губернської земської управи О.П. Карпінський та її члени К.І. Перепелицин та Г.Н. Вовк-Карачевський зробили заяву про свою відставку і залишили зал засідань [11, с. 175]. Наступного дня, вже без згадки щодо зниження викупних платежів, зібрання ухвалило постанову порушити клопотання перед урядом щодо здійснення надзвичайних заходів для поліпшення становища населення Суразького та Мглинського повітів і обрати спеціальну комісію для дослідження потреб місцевого населення [10, с. 141].

Дослідник земства О. Моргун, характеризуючи прогресивну діяльність борзенських земців цього періоду, зазначав, що М.А. Імшенецький, І.І. Петрункевич та брати Вовки-Карачевські багато зробили «для піднесення в повіті народної освіти і здоровельних умовин. За їх ініціятивою губерніяльне земство заснувало учительську семінарію і запровадило видання Земського Збірника» [12, с. 60].

Залишившись без роботи, Г.Н. Вовк-Карачевський повернувся до Борзни і кілька місяців працював секретарем Борзенської повітової земської управи, завідуючи бібліотекою, створеною при ній на пожертвувані В.В. Тарновським кошти [13, с. 113].

З 6 липня по 30 вересня 1871 р. Г.Н. Вовк-Карачевський перебував на посаді секретаря Полтавського окружного суду, а потім з 5 жовтня того ж таки року по 10 жовтня 1872 р. служив дільничним мировим суддею у Борзенському судово-мировому окрузі Чернігівської губернії. З 21 січня 1874 р. по 20 квітня 1878 р. він працював на аналогічній посаді у Чигиринському окрузі Київської губернії. Згідно обрання Чернігівським губернським земським зібранням Г.Н. Вовк-Карачевський з 20 квітня 1878 р. три роки працював «непременным членом» Борзенського повітового у селянських справах присутствія, а потім 26 січня 1881 р. був переобраний на цю посаду [14, с. 209]. З 13 лютого 1882 р. по 11 березня 1885 р. він знову служив дільничним мировим суддею Чигиринського округу Київської губернії [2, с. 55 зв. –56].

Після двох років перебування у відставці Г.Н. Вовк-Карачевський 26 жовтня 1887 р. був обраний Борзенським повітовим земським зібранням на посаду дільничного мирового судді Борзенського округу, на якій перебував до 1 лютого 1890 р., ведучи судочинство на 3-му окрузі. Місцева преса повідомляла, що указом Сенату від 4 квітня 1888 р. № 4109 затверджений «на новое трехлетие с 1887 г. участковым мировым судьей по Борзенскому уезду Григорий Карачевский-Волк» [15, с. 1].

На засіданні Борзенського повітового земського зібрання 30 жовтня 1892 р. Г.Н. Вовк-Карачевський був обраний головою Борзенської повітової земської управи і 10 грудня того ж таки року затверджений на посаді чернігівським губернатором. На цю посаду він переобирався ще двічі: 25 листопада 1896 р. та восени 1898 р. [2, арк. 57 зв. – 58].

Г.Н. Вовк-Карачевський був неодружений, наприкінці XIX ст. мав у власності 142 дес. землі у с. Британи Борзенського повіту Чернігівської губернії [2, арк. 53 зв.].

Перебуваючи на посаді голови Борзенської повітової управи, Г.Н. Вовк-Карачевський значну увагу приділяв розвитку освіти і медицини у повіті, підйому сільського господарства, боротьбі з ерозією ґрунтів. Зокрема, у 1896 р. він разом з борзенськими гласними М.В. Котляревським та О.М. Білозерським звернувся до Чернігівської губернської земської управи з питанням надання позики у 6 тис. руб. на створення у Борзні школи садівництва, городництва і бджільництва [16]. Кошти були виділені. Борзенська сільськогосподарська школа садівництва, городництва й бджільництва з трирічним терміном навчання була відкрита 15 жовтня 1898 р. і почала готувати необхідні губернії кадри (тепер – Борзнянський державний сільськогосподарський технікум). Сучасник згадував, що, перебуваючи на посаді голови Борзенської земської управи, Г.Н. Вовк-Карачевський «проявил много энергии при учреждении в г. Борзне школы садоводства и огородничества, был долгое время ее попечителем и все время заботливо относился к ее нуждам» [17].

На засіданні Борзенського повітового земського зібрання 27 вересня 1900 р. він оприлюднив оприлюднив «Проект

доорганизации медицинской части», який мав на меті удосконалити земську медицину у повіті [18, с. 109–117].

Разом з тим, Г.Н. Вовк-Карачевський активно працював на засіданнях Чернігівського губернського земського зібрання, перебуваючи там як губернський гласний та за посадою голови Борзенської повітової земської управи. Зокрема, він намагався вирішити питання відкриття поштово-телеграфних відділень на залізничних станціях Крути і Британи. Г. Н. Вовк-Карачевський двічі 5 грудня 1893 р. та 18 лютого 1897 р. порушував на губернському земському зібранні клопотання, і зібрання приймало позитивне рішення, направляючи відповідне клопотання в урядові установи [19, с. 766–767].

Разом з тим, Г.Н. Вовк-Карачевський намагався вирішити проблеми, які стосувалися селянського населення. Він тричі подавав на обговорення зібрання (10 січня 1893 р., 26 січня 1896 р. та 19 січня 1899 р.) клопотання Борзенського повітового земського зібрання «об отмене телесных наказаний», які визнавалися головуючими на зібранні губернськими предводителями дворянства «выходящими из пределов ведомства земских учреждений» і відповідно не виносилися на обговорення зібрання [20, с. 69, 74–75, 231]. Лише 19 січня 1899 р., коли Г.Н. Вовк-Карачевський разом з гласним І. Л. Шрагом виступили з пропозицією порушити клопотання про звільнення гласних-селян від дисциплінарної відповідальності на час їх перебування гласними, зібрання ухвалило рішення порушити клопотання про те, «чтобы гласные от крестьянских обществ на все время своего состояния гласными были освобождены от дисциплинарных взысканий земских начальников, а также и от дисциплинарных взысканий, налагаемых волостными старшинами и старостами» [20, с. 33].

У 1892 р. Г.Н. Вовк-Карачевський разом з братами Василем та Никодимом звернулися до Чернігівської губернської земської управи з клопотанням про відкриття на їх земельній ділянці поряд із залізничною станцією «Британи» залізниці «Пирятин–Чернігів» «Сільськогосподарського семиденного ярмарку», який мав щорічно починатися 15 серпня. Губернська управа передала це клопотання на розгляд Борзенського земства [21, с. 815–816].

У 1897–1898 рр. Г.Н. Вовк-Карачевський разом з відомими земськими діячами О.О. Бакуринським, П.А. Буштедтом, Ф.А. Лизогубом О.О. Русовим, П.М. Солониною, Д.Р. Тризною, Ф.М. Уманцем, В.М. Хижняковим, І.Л. Шрагом входив до складу очолюваної губернським предводителем дворянства, князем М.Д. Долгоруковим губернської земської Комісії з питань освіти, яка за дорученням губернського земського зібрання ретельно вивчила стан та розробила проект запровадження в Чернігівській губернії загальної початкової освіти, який, на жаль, не був втілений в життя [22, с. 6]. Він же оприлюднив власну позицію щодо цієї проблеми [22, с. 42–43].

Г.Н. Вовк-Карачевський плідно працював у створеній 1898 р. при Чернігівській губернській земській управі Сільськогосподарській економічній раді, покликаній сприяти покращенню сільського господарства, «содействию и улучшению экономических и промышленных условий населения губернии» [23, с. 16]. Зокрема, на її засіданні 28 червня 1899 р. під час обговорення питання проектованого будівництва залізниці «Санкт-Петербург–Київ» він висловив пропозиції Борзенської повітової земської управи щодо будівництва залізничного мосту через р. Десну та звернув увагу на переваги, які має дати ця дорога [24]. На засіданні Ради 7 серпня 1900 р. Г.Н. Вовк-Карачевський доповідав про стан шелюгової плантації на дачі с. Британи Борзенського повіту на землі його брата Н.Н. Карачевського-Вовка, який у 1898 р. надав безкоштовно губернському земству в оренду на 12 років земельну ділянку «сыпучих» пісків площею 9 десятин для улаштування на ній губернського питомника шелюги (червоної лози для боротьби з розповсюдженням «сыпучих» пісків). Власником безкоштовно була надана й необхідна кількість плугів та найняті робітники, які того ж таки року засадили половину площі лозою, закупленною у селян с. Заньки Ніжинського повіту. Стан плантації був гарним, хоча посадка лози виявилася рідкуватою. Повідомлення Г.Н. Карачевського-Вовка було прийнято до відома [25, с. 38–39].

Залишивши посаду голови Борзенської земської управи, Г.Н. Вовк-Карачевський продовжував відігравати помітну роль у земському житті Борзенського повіту й Чернігівської губернії. Свої думки з актуальних питань земської діяльності він оприлюднював на сторінках земських видань [26; 27; 28; 29].

Г.Н. Вовк-Карачевський відійшов від активної земської діяльності у 1907 р. Корреспондент «Земского сборника Черниговской губернии», подаючи інформацію про Борзенське повітове земське зібрання 25–29 вересня 1907 р., зазначав: «Заметно было в эту сессию отсутствие забаллотированных старых земцев – Волков-Карачевских и недавнего гласного Т.В. Локтя, которые здоровой критикой всегда вносили большую ясность и оживление в обсуждаемые вопросы» [30, с. 175–176].

Останні роки життя Г.Н. Вовк-Карачевський мешкав у власному маєтку і займався його благоустроєм. Ведучи боротьбу з ерозією ґрунтів, він засадив шелюгою та сосною 19 дес. 748 саж. земли і порушив клопотання перед Борзенським повітовим земством про зняття земського оподаткування з цих земель. 13 листопада 1912 р. зібрання задовольнило його прохання [31, с. 173].

Відомий український громадський діяч І. Зілинський, який літом 1911 р. відвідав с. Британи, залишив такі спогади про братів Н.Н. та Г.Н. Вовків-Карачевських: «Цікаві два типи українських дідичів пізнав я на Чернігівщині в с. Британах коло Борзни – двох братів Вовк-Карачевських. Оба старі діди: один 85, другий 80-літній; цілком подібні до Толстого, а ще добре держаться. В їх домі вправді говориться по-російські, як взагалі по дворах наших дідичів, але оба старики свідомі українці» [32, с. 163].

Г.Н. Вовк-Карачевський помер у власному маєтку в

с. Британи 9 жовтня 1914 р. на 83-му році свого життя. Часопис «Черниговская земская неделя» відгукнувся на цю трагічну подію некрологом [17].

Так завершив свій життєвий шлях земський діяч Г.Н. Вовк-Карачевський, який зробив багато корисного для піднесення життєвого та культурного рівня населення, відіграв помітну роль у активізації громадського життя у Борзенському повіті та Чернігівській губернії.

ПОСИЛАННЯ

1. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб.: Типография В. Безобразова, 1881. – 474, CXCII с.
2. Державний архів Чернігівської області, ф. 127, оп. 14, спр. 3875.
3. Земский сборник Черниговской губернии на 1869 год / [Издание Черниговской губернской земской управы]: В 2 частях. – Чернигов: Ильинская типография, арендуемая Губернскою земскою управою, 1869. – Ч. 2. – 80 с.
4. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX–XXXV сессий) 1883–1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I–XVIII) / [составил по поручению губернской земской управы С.В. Сотников]. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1902. – Вып. I. – С. I–XV, 1–619.
5. Состав Черниговского губернского земства (1865–1884) // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1884. – № 4–10. – Приложение. – С. 1–106.
6. Журналы очередных заседаний Черниговского губернского земского собрания 1868 г. – Чернигов: В Ильинской типографии, арендуемой Губернскою земскою управою, 1868. – 192, IX с.
7. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию (Продолжение) // ЗСЧГ. – 1906. – № 5. – С. 59–85.
8. К вопросу – о восстановлении субсидирования губернским земством уездных на нужды народного образования // ЗСЧГ. – 1912. – № 5. – С. 61–76.
9. Вопрос об образовании школьного фонда в Борзенском уездном земском собрании // ЗСЧГ. – 1871. – № 1. – С. 56–58.
10. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля / В. М. Хижняков / [Предисловие В.Я. Богучарского]. – Пг.: Издательство «Огни», 1916. – XV, 251 с.
11. Журналы очередного Черниговского губернского земского собрания 1870 года. – Чернигов: Земская типография, 1870. – 224, VI с.
12. Моргун О. Українські діячі в земствах / О. Моргун // Український історик. – 1969. – № 1–3. – С. 56–64.
13. Вопросы о женской школе, земской библиотеке, назначения попечителей земских школ и устройстве медицины в Борзенском уездном земском собрании // ЗСЧГ. – 1872. – № 5. – С. 102–117.
14. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1880 года, состоявшейся в январе 1881 года. – Чернигов: Земская типография, 1881. – 678, 214, XIV с.
15. Служебные перемены по Черниговской губернии // ЧГВ. – 1888. – № 31. – 17 апреля. – Часть официальная. – С. 1–2.
16. Отношение в Черниговскую губернскую земскую управу гласных Борзенского уезда Г.Н. Волк-Карачевского, Н.В. Котляревского и О.М. Белозерского по вопросу о ссуде в 6000 р. на устройство в г. Борзне школы садоводства, огородничества и пчеловодства [Прилож. № 93] // Приложения к Журналам губернского земского собрания 1896 года (окончание) // ЗСЧГ. – 1898. – № 9. – Приложение. – С. 436–437.
17. Н. Г.Н. Карачевский-Волк (некролог) / Н. // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 46. – 14 ноября. – С. 7.
18. Журналы Борзенского уездного земского собрания XXXVI очередной сессии. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1901. – 12, 219, 170 с.
19. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX–XXXV сессий) 1883–1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I–XVIII с.с.) / [составил по поручению губернской земской управы, С.В. Сотников]. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1903. – Вип. II. – С. I–XIII, 621–1295.
20. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX–XXXV сессий) 1883–1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I–XVIII с.с.) / [составил по поручению губернской земской управы, С.В.Сотников]. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1902. – Вып. I. – С. I–XV, 1–619.
21. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXVIII очередной сессии 1892 года, состоявшейся 10–22 января 1893 года. – Чернигов: Земская типография, 1893. – XIII, 437, 971.
22. Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIV-й очередной сессии 1898 года Комиссии по народному образованию доклад с мнениями членов ее и статистическими данными о положении начального образования в Черниговской губернии (№ 165). – Чернигов: Типография Губернского земства, 1899. – 294 с.
23. Положение о Сельскохозяйственном экономическом совете при Черниговской губернской земской управе // ЗСЧГ. – 1899. – № 4. – С. 16–18.
24. Заявление г. председателя Борзенской уездной земской управы Г.Н. Карачевского-Волк (от 28 июня № 2648) // ЗСЧГ. – 1899. – № 11. – С. 33–34.
25. Журнал заседания Сельскохозяйственного экономического совета при Черниговской губернской земской управе. 7-го августа 1900 года (№ 5-й) // ЗСЧГ. – 1900. – № 8. – С. 36–41.
26. К.–Волк Г. Начальное образование в Борзенском уезде / Г.К.–Волк // ЗСЧГ. – 1901. – № 12. – С. 69–92.
27. К.–В. Г. О мерах к сокращению истребительных пожаров / Г. К.–В. // Журналы Борзенского уездного земского собрания XXXVI очередной сессии. – Чернигов, 1901. – С. 174–178.
28. Карачевский-Волк Г.Н. По поводу мер к поднятию и развитию сельскохозяйственной промышленности / Г.Н. Карачевский-Волк // ЗСЧГ. – 1903. – № 6. – С. 77–83.
29. Карачевский-Волк Г.Н. По поводу постоянных школьных выставок (музеев) / Г.Н. Карачевский-Волк // ЗСЧГ. – 1903. – № 10–11. – С. 96–99.
30. Очередные уездные земские собрания Черниговской губернии. Борзенское собрание // ЗСЧГ. – 1907. – № 11. – С. 175–178.
31. Журналы Борзенского очередного уездного земского собрания 1912 года 48 сессии (с 9 по 15 ноября). – Борзна: Типография наследников Г.Л. Арлозорова, 1913. – XIV, 345 с.
32. Зілинський І. Враження з подорожі по Україні літом 1911 р. / І. Зілинський // Березіль. – 1995. – № 3–4. – С. 153–165.

Рахно А. Я. Земская деятельность Г.Н. Волка-Карачевского

В статье освещается жизненный путь и общественная деятельность гласного Борзенского уездного и Черниговского губернского земских собраний Г Н. Волка-Карачевского (1832–1914).

Ключевые слова: *Г.Н. Волк-Карачевский, Борзна, Чернигов, земство, гласный, земская управа.*

Rakhno O. Ya. Zemstvo activity of H.N. Vovk-Karachevskyi

The article tells about the life and social activities of H.N. Vovk-Karachevskyi (1832–1914) who was a councilor of the Borzna district and Chernihiv province zemstvo assembly.

Key words: *H.N. Vovk-Karachevskyi, Borzna, Chernihiv, zemstvo, councilor, Distric Zemstvo.*

15.03.2017 р.

УДК 94(477):352.07«188/190»

Н.М. Дмитренко

НІЖИНСЬКА МІСЬКА УПРАВА: РОЗКВАРТИРУВАННЯ ТА ЖИТТЄЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті розглядається діяльність Ніжинської міської управи в період проведення модернізації міського громадського управління у відповідності до Городових Положень 1870 та 1892 рр. Приділена увага аналізу змін в системі життєзабезпечення військових частин та їх наслідки для міського бюджету.

Ключові слова: *Городове Положення, міська управа, квартирна воїнська повинність, квартирна комісія.*

Актуальність дослідження зумовлює необхідність усвідомлення досвіду управлінської культури для створення ефективної системи міського громадського управ-

ління. Об'єктом даного дослідження є Ніжинська міська управа. Предметом дослідження є практична діяльність міської управи в означений період у справі обслуговування державної системи дислокування армійських частин. Окремі аспекти даної проблеми розглядаються в сучасних містознавчих студіях [1].

У відомому радянському кіно лунала фраза: «Життя у місті починається, коли до нього входять військові». Насправді ж життя повітового міста значною мірою ускладнювалось додатковими фінансовими витратами, побутовими проблемами та незручностями як військових, так і цивільного населення. Положенням про перетворення воїнської квартирної повинності (червень 1874 р.) визначалось, що забезпечення військ квартирним «довольствием» покладалось на місцеві розпорядчі комітети (місто повинно було мати комунальні будівлі для розміщення військових управлінь, зброї, нижніх чинів тощо). У разі якщо дії розпорядчого комітету виявлялися безуспішними, Губернський Распорядчий Комітет, згідно до ст. 13 цього Положення, розпоряджався передачею призначених для цього коштів в міські та сільські управління, які зобов'язувались винайняти приміщення для військових штабів, управлінь або надати для цього громадські будівлі [2, арк. 29]. Оскільки забезпечення воїнських чинів квартирами в натурі складало загальну повинність обивателів, воно забезпечувалось шляхом безоплатного виділення квартир в домах, якщо власники житла не утримували для цього окремих будівель або по закону не платили замість цього так званих квартирних грошей. Городове Положення 1892 р. внесло зміни стосовно воїнської квартирної повиності. Згідно цих змін виділення квартир натурою відбувалось тільки у наступних випадках: 1) згідно розпорядження Уряду у воєнний час; 2) при нетривалих зупинках військ – не більше 3-х діб; 3) протягом перших трьох днів по прибуттю військ на нові квартири. Заборонялось відводити квартири генералам, штаб та обер-офіцерам, які знаходились при армії без посад; офіцерам, що приїздили в особистих справах; офіцерам у відставці; генералітету та членам провіантських комісій.

Призначення міст та повітів для розквартирування військових частин (загальна дислокація військ) було прерогативою імператора. Військо, у відповідності до розкладу, що отримувалось від місцевого губернатора, розміщувалось таким чином: у містах переважно розміщувались полкові штаби з унтер-штабами, одна або дві роти (в залежності від кількості обивателів), решта – по найближчих поселеннях. Кіннота у містах розквартировувалась у виключних випадках, зазвичай – у приміських слобідках.

Порядок відводу квартир був наступним. Про поселення воїнських частин їх командир дововив до відома губернатора, який у свою чергу видавав припис повітовим та міським поліціям. Наближаючись до місця постою, воїнські начальники інформували повітове та міське поліційне управління щодо точної кількості команди, коней та висилало вперед квартир'єрів. Висувати вимоги стосовно приміщень безпосередньо до власників житла військові не мали права. Усі претензії, зауваження висловлювались поліційному начальству. Для розрахунку сплати коштів за воїнський постій здійснювались такі кроки: Чернігівський губернський розпорядчий комітет надсилав талон на отримання у Ніжинському казначействі коштів, дозволених Чернігівським розпорядчим комітетом квартирних окладів [3, арк. 1]. Видача управі коштів здійснювалась при обов'язковому наданні наступних документів: 1) квітанція начальника військової частини про забезпечення військ квартирами; 2) копії рапортів про прибуття і кількість військових, що були засвідчені командиром дивізії [4, арк. 91 зв.].

Правом отримання квартир від обивателів користувались всі, кого не могли розмістити у казармах, спеціально облаштованих у містах та населенних пунктах (генерали, штаб та обер-офіцери, полкові священики, нижні чини армії та флоту). Усі чини, що отримували квартири від обивателів, мали право селити із собою дружин та дітей. Але це право скасовувалось для нижчих чинів у разі досягнення синами 14-річного віку, для доньок – у разі взяття шлюбу.

Забезпечення воїнських чинів квартирами складало загальну повинність обивателів, яка здійснювалась шляхом безоплатного відводу квартир у власних або орендованих домах (якщо вони не утримували для цього окремих будинків або ж згідно закону не сплачували замість того так званих квартирних коштів). Орендар укладав договір з міської управою, у якому оговорювались його обов'язки та права. Наведемо для приклада один з таких документів. «15 октября 1876 года нежинский казак Иван Романов Кривец заключил это условие с Нежинскою Городскою Управою в следующем: 1) арендуемую мной у дворянки Александры Павловны Горской усадьбу, находящуюся за Киевской заставой нанял я для помещения конюшен 6-й батареи 5-й артиллеристской бригады сроком на 2 года, считая от 15 октября 1876 года и обязуюсь дать для 6-й батареи следующие помещения: большую клуню, что на огороде, рядом с нею меньшую клуню для сена, конюшню около дома, амбар для овса, помещение для 26 человек нижних чинов... Плату за наем помещений определено в 200 рублей серебром, которую должен я получать с городской управы по окончании каждой трети года» [5, арк. 23]. Це приносило додаткові видатки з міської казни. Міська управа сплачувала кошти за найм будинків під військові приміщення та військові розрахунки. Їснував певний прошарок містян, які згідно закону звільнялись від воїнського постою: поміщицькі маєтки в селах; будинки церковнослужителів усіх конфесій; будівлі публічних бібліотек та опекунських рад, університетів, академій, ліцеїв, гімназій; богоугодні заклади; дома, що перебували у власності професорів, вчителів; будинки чиновників міської поліції (за винятком секретарів та канцеляристів); будинки міських

голів, бургомістрів та ратманів (під час виконання ними посадових обов'язків); поштові станції.

Розподілом квартир для постою військових займалась квартирна комісія, яка складалась з поліцмейстера (або городничого), депутата від дворян, купецтва та міщан. Всі вони обирались своїм станом строком на 1 рік. Квартирна комісія повинна була мати достеменні відомості щодо числа покоїв у кожному помешканні та призначала кожному власнику чергу для постою військових. Згідно статті 24 Положення про державний квартирний податок, власники та утримувачі житла повинні були до 7 січня кожного року подавати до квартирного податку присутствія заяву про свої домоволодіння. За несвоєчасну подачу заяв доводилось платити штрафи, розмір яких залежав від розміру оцінки житла та провини власника (чи надав заяву після першого нагадування, чи проігнорував його) [6, арк. 1–387]. Міська поліція передавала в комісію відомості про необхідну кількість квартир. На кожну призначену для постою квартиру комісія видавала начальнику міської поліції квартирний квиток, у якому зазначались будинок та прізвища постояльців [7, арк. 89–137]. Квиток, як квітанцію про виконання квартирної повинності, надавали хазяїну та квартиранту. Якщо кількість військових у місті скорочувалась (вирушали у військовий похід, передислокація і т. і.) для можливого урівняння обивателів, що несли тяготи постою, комісія надавала розпорядження про перевод постояльців з одних квартир на інші через кожні 3 місяці.

У містах для воїнських управлінських підрозділів облаштовувались будинки, які утримувались за рахунок державної казни, міських обивателів та, власне, військових частин. На міських обивателів була покладена повинність в облаштуванні та утриманні караульних домів, будок та шлагбаумів. Будівництво стаєнь, полкових дворів (в яких розміщувався обоз), кузень та майстерень, сараїв для сіна та овса покладалось на військові частини, але будматеріали постачались міськими мешканцями. У разі, якщо вони відмовлялись це робити, для цих потреб відводились помешкання в домах городян.

Опалення та освітлення квартир та воїнських управлінських підрозділів забезпечувалось або хазяївами квартир, або за рахунок міських прибутків. Кількість місяців на рік, що потребували опалення помешкань, визначались кліматичними умовами регіону. Зокрема, Чернігівська губернія належала до середньої кліматичної смуги, де зимовими місяцями вважались жовтень – квітень. Приватні помешкання опалювалисть та освітлювались за рахунок хазяїв (для нижніх чинів видавались 3 сальних свічки на добу). Військові чиновники у містах отримували свічки з міських прибутків або земського збору. За рахунок міських прибутків комірне отримували казенні казарми та будинки, у яких розквартировані були військові чиновники та управління; будівлі, де розміщувались хворі військовослужбовці; артилеристські школи. За рахунок міського та земського зборів відпускались дрова (війську у літніх таборах для випікання хліба, родинам військовослужбовців, нижнім чинам). Міська управа оголошувала торги для закупівлі дров, свічок та соломи, попередньо заявивши необхідну кількість та початкову ціну [8, арк. 148]. Купець, що вигравав торги, отримував від управи у разі потреби розпорядження на видачу комірного: «В лавку господина Г.С. Дмитренко. Прошу отпустить на счет управы для 6-й батареи сальных свечей 1 пуд 27 фунтов на март месяц 1876 года» [9, арк. 28].

З настанням 80-х рр. XIX ст. і до 1917 р. у місті були розквартировані Севський піхотний полк [10, арк. 4], 4-й резервний батальон Брянського піхотного полку [11, арк. 42], 42-га та 44-та артилерійськй бригади [12, арк 49–56]. Також у місті були розміщені 20-й Галицький піхотний полк, 5-та і 6-та роти Архангелогородського полку, 18-й Володимирський полк та 3-й і 4-й драгунські ескадроні [13, арк. 1–56].

Як бачимо, в місті була скупчена значна кількість військового люду. Запит на квартири для обер та штаб-офіцерів перевищував пропозицію. Міські домовласники підняли орендну плату до таких сум, що грошового квартирного довольства, що отримували офіцери від казни, не вистачало на найм житла. Члени Міської Думи на засіданні 11 грудня 1880 р., розглядаючи бюджет міста на 1881 р., зазначали, що річні видатки до квартирних окладів розквартированих у Ніжині військових «ставят городскую кассу в невозможное положение выполнять даже обязательные городские расходы, поручила городской управе ходатайствовать в установленном в законе порядком о переводе Нежин в высший разряд квартирных окладов, отпускаемых от казны на расквартирование войск» [14, арк. 1–2]. Командири військових частин писали скарги до міської управи: «В Нежинскую городскую управу от управления 42-й артбригады. 1 ноября 1897 г. Ввиду высоких цен на квартиры в сравнении с отпускаемым от казны окладом, прошу Городскую управу о производстве добавочных денег к квартирному окладу Господ офицеров, так как в противном случае Господа офицеры принуждены будут отказаться от довольствия деньгами и требовать отвода квартир натурою. Командир части генерал-майор Шукевич» [15, арк. 3]. Протягом десяти днів Міська Дума прийняла постанову, визначивши розмір додаткових квартирних коштів з міської казни. «Выдача добавочных квартирных денег Господам офицерам определена в следующих размерах: Вашему Превосходительству и штаб-офицерам по 81 руб. 50 коп., обер-офицерам по 40 руб. 75 коп. каждому в течение 6-ти зимних месяцев» [16, арк. 2]. Коли ці виплати стали суттєвим навантаженням на міський бюджет, Міська Дума прийняла у листопаді 1890 р. Постанову про збір квартирною комісією відомостей щодо помешкань, які винаймають офіцери в різних частинах міста. «Оказалось, что 28 офицеров занимало 89 комнат, с 12-ю передними, 14-ю кухнями, 20-ю сараями, 7-ю отдельными дворами и 3-мя фруктовыми садами и платят за все это помесячно 350 руб. 35 коп. На 28

осмотренных офицерских квартир полагается 46 комнат, на наем которых казною отпускается в месяц 287 руб. 49 коп. или каждая комната обойдется в 6 руб. 20 коп., а фактически обходится в 4 руб. 40 коп., таким образом, на каждой комнате офицер имеет выгоду от казенных денег 2 руб. 20 коп.» [17, арк. 3]. Беручи до уваги вищевикладене, комісія запропонувала припинити виплати додаткових грошей (видатки становили 2689 крб. 50 коп. на рік з міського бюджету). А у разі згоди панів офіцерів всієї військової частини, квартири відводити в натурі з виплатою домовласникам казенних окладів без доплати з боку міста. Дума погодилась скоротити виплати на 50 %.

У березні 1894 р. Державна Рада Російської імперії прийняла Постанову, якою визначався розмір помешкання для розквартирування генералів та старших офіцерів у відповідності до чину та з урахуванням того факту, чи ці помешкання знаходяться у домах міських обивателів, чи у спеціально облаштованих будівлях. У першому випадку розмір помешкання визначався кількістю кімнат (в залежності не тільки від чину, але й сімейного стану військового), у другому ж – загальною площеє «покоев» [18, арк. 20]:

Чини	Кількість кімнат		
	одружений	холостий	Слуги
Генерал від кавалерії або інфантерії	9	7	2
Генерал-лейтенант	7	6	2
Генерал-майор	5	4	2
Полковники та штаб-офіцери	3	2	Мешкають з хазяйськими людьми
Обер-офіцери	2	1	Мешкають з хазяйськими людьми

У спеціально облаштованих містом приміщеннях, призначених для розквартирування військових, житлові площі розподілялись наступним чином [19, арк. 2–16]:

Чини	Житлова площа (кв. саж.)	Кімнат для слуг	Кухні	Приміщення для екіпажів	Стаєнь (по числу стройових та упряжних коней)
Повний генерал	80	1	1	2	8
Генерал-лейтенант	60	1	1	1	6
Генерал-майор	50	1	1	1	5
Штаб-офіцери (командири полків)	42	1	1	1	5
Інші штаб-офіцери	26	-	1	1	2
Обер-офіцери (командири рот)	17	-	1	-	1
Обер-офіцери – вершники	7	-	0,5	-	1

Новий розклад квартирних грошей для офіцерів передбачав збільшення окладів, які були б достатні для найма квартир. Вимога про відведення квартир офіцерам в натурі була обов'язковою лише у випадку, коли всі офіцери військової частини мали можливість знайти квартири на оклади, що їм призначались. Фактично ж, наприкінці 90-х рр. XIX ст. штаб та обер-офіцери займали квартири набагато більші, ніж було визначено законом. І, як виявилось, певна частина квартирних грошей осідала в їхніх кишенях. Наприклад, полковник Гербель мав право на 3 кімнати за плату 350 крб. від казни, плюс 81 крб. 50 коп. від міста на рік, а займав 6 кімнат у будинку поміщиків Врахоріт за 32 крб. на місяць. За рік сума становила 384 крб. В такому разі різниця складала 47 крб. 50 коп. Такі ж самі були справи у полковника Кістера, що квартирував у будинку поміщиці Стебліної, займаючи 6 кімнат, 2 передпокої за 360 крб. на рік, отримуючи від державної казни та міста 431 крб. 50 коп. (прибуток складав 71 крб. 50 коп.) [20, арк. 27–29].

У березні 1898 р. Державна Рада прийняла постанову про відшкодування з 1 січня 1897 р. різниці між попереднім та новим офіцерським окладом квартирних коштів тим містам, які при розквартируванні військових чинів робили приплати з власних бюджетів [21, арк. 49]. Таким чином, закон мав звільнити міста від тягаря грошових приплат до офіцерських квартирних окладів.

У відповідності до мобілізаціонного розкладу 1910 р. Ніжин був визначений як центр формування 42-го запасного батальйону 12-го піхотного Тульського полку та управління Ковельського повітового воїнського начальника у складі 18-ї піхотної дивізії [22, арк. 19]. На органи місцевого самоврядування було покладено влаштування пункту збору запасних (близько 5 тис. осіб) Ніжинського повіту [23, арк. 2 зв.].

Отже, в період модернізації міського громадського управління у відповідності до Городових Положень 1870 та 1892 рр. була створена система організації виконання обов'язків, покладених на органи міського управління щодо розквартирування в повіті військових формувань. У 90-ті рр. XIX ст. в результаті реформування була дещо скорочена кількість зобов'язань міста перед військовими (припинили брати податок, так звану «квартирну повинність» з городян, що не мали власного житла для розквартирування військових; було скасовано видатки з міського бюджету на утримання казарм, гауптвахт, комендантських управлінь). Але це суттєвим чином не вплинуло на зменшення видатків з міської казни на життєзабезпечення військових формувань на території повіту.

ПОСИЛАННЯ

1. Стецюк В.Б. Гарнізони російської армії на території Сіверщини (кінець XIX ст. – 1914 р.) // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 5. – Київ – Глухів. – 2012. – С. 292–296; Чорний Д.М. По лівий берег Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – поч. XX ст.). – Харків, 2007. – 301 с.; Сидоренко О.С. Розвиток економіки Чернігівської губернії під час російсько-турецьких війн другої пол. XIX ст. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 9. – Київ – Глухів, 2016. – С. 326–330.
2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 340, оп. 1, спр. 3214.
3. ДАЧО, ф. 340, оп. 1, спр. 3209.
4. ДАЧО, ф. 340, оп. 1, спр. 3209.
5. ДАЧО, ф. 340, оп. 1, спр. 3186.
6. ДАЧО, ф. 345, оп. 1, спр. 5.
7. ДАЧО, ф. 1338, оп. 1, спр. 1.
8. ДАЧО, ф. 340, оп. 1, спр. 3184.
9. ДАЧО, ф. 340, оп. 1, спр. 3186.
10. ДАЧО, ф. 341, оп. 1, спр. 752.

11. ДАЧО, ф. 341, оп. 1, спр. 967.
12. Єсюнін С. Історія 44-ї артилерійської бригади (1897–1914) // Ніжинська старовина, № 15. – 2013.
13. ДАЧО, ф. 340, оп. 1, спр. 3194.
14. ДАЧО, ф. 340, оп. 1, спр. 3192.
15. ДАЧО, ф. 340, оп. 1, спр. 3224.
16. ДАЧО, ф. 340, оп. 1, спр. 3224.
17. ДАЧО, ф. 340, оп. 1, спр. 3211.
18. ДАЧО, ф. 340, оп. 1, спр. 3224.
19. ДАЧО, ф. 340, оп. 1, спр. 3227.
20. ДАЧО, ф. 340, оп. 1, спр. 3224.
21. ДАЧО, ф. 340, оп. 1, спр. 3224.
22. ДАЧО, ф. 1338, оп. 1, спр. 2.
23. ДАЧО, ф. 1338, оп. 1, спр. 3.

Дмитренко Н.М. Нежинская городская управа: расквартирование и жизнеобеспечение воинских частей (последняя четверть XIX – начало XX века)

В статье рассматривается деятельность Нежинской городской управы в период модернизации городского общественного управления в соответствии с Городовыми Положениями 1870 и 1892 годов. Дан анализ изменений в системе расквартирования воинских частей и их последствия для городского бюджета.

Ключевые слова: *Городовое Положение, городская управа, квартирная воинская повинность, квартирная комиссия.*

Dmytrenko N.M. Nizhyn City Counsil quartering and life-support of military units (the last quarter of the XIX th – the beginning of the XX th century)

This article deals with the Nizhyn City Counsil activities in the period of the pablic management modernization in accordanse with the Municipal Regulations in the years of 1870 and 1892. The analysis of changes in the system of military units providing and their consequences for the City Treasury is given.

Key words: *Municipal Regulations, City Counsil, housing conscription.*

13.03.2017 р.

УДК 94(477):336.71 «185/190»

О.В. Крупенко
К.Ю. Сиволожська

РОЗВИТОК БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена дослідженню процесу становлення та розвитку кредитно-банківської системи в Чернігівській губернії у пореформений період. Автори визначають урядові заходи, які сприяли модернізації фінансової системи у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: *Чернігівська губернія, пореформена економіка, банк, кредит, фінансова система.*

В сучасних умовах становлення національної економіки ринкового типу досить актуальною є проблема дослідження процесу формування вітчизняної банківської системи другої половини XIX ст. Епоха вільного підприємництва привертає нині увагу багатьох дослідників та науковців у зв'язку з тим, що її всебічне вивчення дає змогу осмислити власний історичний досвід розвитку ринкових відносин, який почав накопичуватися саме в той час.

Вивченню банківської системи у її історичній ретроспективі присвячена низка праць як вітчизняних, так і зарубіжних істориків та економістів. Серед дорадянських досліджень заслуговують на увагу роботи П. Мігуліна, І. Кауфмана [1]. У них мова йде про особливості здійснення фінансової політики в Російській імперії та її вплив на кредитно-банківську систему в українських губерніях.

У радянський період тема становлення банківської системи та банківської справи в другій половині XIX – на початку XX ст. була не менш актуальною. Серед праць, опублікованих у цей час, слід відзначити роботи І. Гіндіна, В. Голобуцького, О. Погребинського [2].

Проте, всі ці праці повного уявлення про розвиток української банківської системи другої половини XIX ст. не дають. У них практично відсутні матеріали з історії кредитних установ у містах і містечках Чернігівщини. Внаслідок цього виникла потреба прослідкувати формування кредитної системи в губернії, визначити місце у цьому процесі муніципальних органів влади.

Дослідження фінансової системи України періоду пореформених перетворень набувають сьогодні якісно нового характеру. У руслі наукової тематики виходять окремі публікації. Однак, усі ці проблеми щодо українських губерній досліджено побіжно. Це зумовлює актуальність подальшої розробки проблеми.

Метою статті є вивчення процесу становлення та розвитку кредитно-банківської системи на Чернігівщині в умовах ринкових трансформацій.

Починаючи з першої половини XIX ст., в Україні здійснювалися банківські операції і використовувалися широкі форми кредитування, що насамперед було пов'язано з розвитком ярмаркової торгівлі. Кредитно-розрахункові установи поступово ставали невід'ємною частиною господарського життя в Україні. Основне їхнє призначення в дореформений період полягало в підтримці поміщицьких господарств. Дворянський банк та інші кредитні установи надавали позики під заставу маєтків. Іншою важливою рисою дореформеної банківської системи було те, що держава тримала у своїх руках монополію на використання грошових накопичень. Усе це не відповідало інтересам індустріального розвитку країни. Тому з припиненням видачі позик під заставу маєтків у 1859 р. почалася ліквідація кредитних установ. Проте, створюючи нову банківську систему, царський уряд не хотів втрачати керівних позицій у фінансовій справі [3, с. 99].

У 1896 році кредитно-банківська мережа в українських губерніях виглядала таким чином: Держбанк мав три контори у Києві, Одесі і Харкові та 14 відділень у Чернігові, Ромнах, Полтаві, Кременчуці, Катеринославі, Юзівці, Бердянську, Феодосії, Севастополі, Херсоні, Миколаєві, Кам'янець-Подільському, Житомирі і тимчасове відділення в Ялті, що працювало щороку лише з 25 травня до 1 листопада. При повітових казначействах і відділеннях Держбанку діяло 66 позичково-ощадних кас.

У Чернігівській губернії такі товариства почали виникати з ініціативи земських установ, якими протягом 1871–1872 рр. було виділено для цього 30 тис. крб. У наступному році на ці кошти відкрили 12 позичково-

ощадних товариств. Через 11 років таких уже нараховувалося 42. Кредитувалися в них лише члени товариства, які регулярно сплачували членські внески. З 1883 по 1895 рр. відкрилося лише 5 товариств [4, с. 35]. Урядові кола спонукали створення подібного типу кредитних установ. У 1895 р. було прийнято новий закон про організацію дрібного кредиту. Для формування стартових капіталів Державний банк виділяв позики. Через рік у Міністерстві фінансів затверджується зразковий статут кредитних товариств. Їх різновидом були земські каси й банки, позичково-ощадні товариства та інші кредитні установи. В 1896–1898 рр. у губернії відкрилося 5 земських такого роду товариств для обслуговування, в основному, селян [5, с. 71].

Дрібні торговці, підприємці й ремісники міст і містечок продовжували користуватися лихварськими позиками. Із становленням нового муніципального управління було зроблено перші кроки для впорядкування дрібного кредитування шляхом організації ломбардів. У Чернігівській губернії перший ломбард відкрився у 1888 р. у Стародубському повіті. Його населення, переважно старообрядці, займалося торгівлею і дрібними промислами, а відтак постійно потребувало кредитів. Урахувавши це, муніципалітет виділив 5 тис. крб. на заснування ломбарду й обладнання приміщення. Директором обрали А. Петрова, заступником – М. Хамова, який виконував за сумісництвом обов'язки оцінщика й бухгалтера [6, с. 152].

У Чернігові ломбард відкрили 2 лютого 1899 р. За рахунок міських коштів сформували стартовий капітал, орендували за 500 крб. приміщення. Штат складався із директора, заступника, бухгалтера, оцінщика й двох сторожів. У своїй діяльності чернігівський ломбард враховував досвід роботи київських установ подібного типу, який вивчався майбутнім директором Ф. Казановським.

Отже, земськими й міськими органами самоврядування у губернії формувалася нижча ступінь установ фінансово-кредитної системи – позичково-ощадні товариства й ломбарди. Їхніми послугами користувалася незначна частина населення і вони не змогли повністю витіснити лихварство. Із розвитком товарно-грошових відносин існуючі кредитні установи були ліквідовані. На їх місці відкрився у 1860 р. Державний банк із філіями у різних містах. Одна з перших з'явилася у Києві. Вона виявилася неспроможною задовольнити попит на кредит промисловців шести українських губерній. У Чернігові така контора відкрилася 16 жовтня 1893 р. Організовувалися і спеціалізовані банки. 10 квітня 1883 р. почала працювати Чернігівська філія Селянського банку, якою з лютого по листопад 1884 р. було видано 66 позик обсягом 954558 крб. для купівлі 20629 дес. землі [7, арк. 6].

Кредитуванням крупних землевласників займалося відділення Дворянського земельного банку, засноване 1 грудня 1885 р. Обидві установи видавали позики під заставу землі й маєтків – іпотеку. Земля, куплена через Селянський банк, вважалася заставленою до остаточного розрахунку позичальника із кредитною установою. В умовах розвитку підприємництва й торгівлі представники купецтва і промислової буржуазії продовжували відчувати труднощі в отриманні державних позик. Відтак перед урядом постала потреба демонополізувати кредитні відносини в країні. З цією метою у лютому 1862 р. Міністерство фінансів розробило статут міських громадських банків. Для їх створення ставилося декілька обов'язкових умов: формування стартового капіталу не менше як 10 тис. крб., забезпечення відповідним приміщенням і вироблення статуту, що затверджувався Міністерством фінансів. У статутах фіксувалася мета й умови організації установи, визначалися види фінансових операцій, правила ведення документації.

Для визначення основних напрямків діяльності й організації поточних справ гласними дум призначалося правління банку у складі директора, заступників на 4 роки і декількох членів – на 2–3 роки. Всі рішення приймалися простою більшістю голосів із вирішальним значенням позиції директора. Члени правління могли звертатися з апеляціями до міської думи. Згідно зі статутами дві третини банківських прибутків відраховувалися у розпорядження управ і 2–3 % – благодійним фондам.

У Чернігівській губернії перші громадські банки відкрилися у Кролевці в 1863 р. та в Глухові у 1865 р. Шестигласним думам вдалося зібрати по 50 тис. крб. для фундаторських капіталів. У лютому 1870 р. виник Новгород-Сіверський банк, а в листопаді – Стародубський зі стартовими капіталами до 10 тис. крб. у кожному.

Чернігівський громадський банк має свою історію. У листопаді 1870 р. під час виборів до міської думи купець П. Цвєт запропонував потрібну суму для відкриття кредитної установи за умови, що головою муніципалітету буде обрано О. Карпінського. Виборці з такою пропозицією не погодилися, оскільки ця посада була виборна [7, арк. 32].

Організація громадських кредитних установ у Ніжині й Чернігові дещо ускладнювалася фінансовими проблемами самоврядних структур. Ніжинський банк вдалося заснувати лише 8 червня 1873 р., скориставшись позикою депутата М. Куликова. Його ж обрали і директором, дозволивши, з одного боку, розширити підприємницьку діяльність, а з іншого – підпорядкувати її інтересам міста. У місцевому інформаційному виданні з цього приводу висловлювалося переконання, що «банківське кредитування сприятиме розвиткові торгівлі, промисловості, збільшенню муніципальних прибутків, поліпшенню міського благоустрою» [8, с. 34].

Спроба управи взяти державну позику закінчилася невдало. Після цього прийняли рішення формувати засновницький капітал, виходячи із місцевих можливостей. Було продано міські землі у Пагорілках і здано в орендне утримання землю біля цвинтаря. Допоміг і випадок. Помер багатий міщанин А. Крапівенцев, який не мав прямих спадкоємців. Його майно переходило у повне розпорядження органів самоврядування.

Одночасно було вироблено і статут Чернігівського громадського банку. У березні 1874 р. управа звернулася до Міністерства фінансів за ліцензією на заснування кредитної установи. 28 листопада її було отримано, а через два тижні відбулися вибори банківського правління. Директором обрали О. Карпінського, заступниками – В. Гутмана, Я. Селюка і Т. Страховського. 19 лютого 1875 р. відбулося офіційне відкриття Чернігівського міського банку. У наступні роки внаслідок кризових явищ у народному господарстві країни темпи формування кредитних установ дещо призупинилися.

У 1873 р. наступила фінансова криза, яка спочатку розпочалася з банківської системи, а потім перекинулася на промисловість і торгівлю. Фінансова неспроможність промисловців і купецтва набрала епідемічного характеру. У період нового промислового піднесення виникли громадські банки із мінімальним засновницьким капіталом у Добрянці, Клинцях і Новозибкові. Діяльність міських кредитних установ була, в основному, однотипною і зводилася до прийому вкладів (депозитів), надання позик, операцій з цінними паперами й векселями.

Депозитні операції поділялися на поточні й термінові. Із поточних при нарахуванні 5,5 % річних внески видавалися у будь-який час. При термінових депозитах гроші знімалися після заздалегідь домовленого строку. Розміри дивідендів диференціювалися в залежності від терміну зберігання внесків: після 2–5 років – 6,5 %, більше 6 років – 7 %. Значними за обсягом були вексельні позики. В 1880 р. у Чернігівському банку ними скористалися 10199 осіб: 70 % із них – селяни й різночинці, 18 % – дворяни і 1 % – купці. Зростання попиту на кредити серед селян і різночинців обумовлювалося процесом їх розшарування внаслідок отримання права придбання нерухомості, занять промислами й торгівлею.

Завдяки громадським банкам збільшувалися прибутки муніципальних скарбниць. З 1875 по 1885 роки Чернігівський банк перерахував у розпорядження управи 266503 крб. або 62% доходів. У 1897 р. до кролевецького бюджету таким способом надійшло 13683 крб. Фінансувалися міськими банківськими установами і благодійні заходи. За 10 років Чернігівським банком на це було виділено 28491 крб.

Таким чином, у другій половині XIX ст. завдяки ініціативі й матеріальній підтримці органів місцевого самоврядування у Чернігівській губернії розпочалося формування фінансово-кредитної системи, що вирізнялася різноманітністю форм. Для дрібного кредитування найбільш поширеними були позичково-ощадні товариства й ломбарди, для середнього та великого – банківські установи державного й муніципального підпорядкування.

Задіяним лишався і лихварський капітал, оскільки попит на тимчасово вільні кошти постійно зростав. Усі ці форми співіснували не конкуруючи, а доповнюючи одна одну й обслуговуючи різні верстви населення. Незначна кількість кредитних установ у містах і містечках свідчила про перспективні можливості для поглиблення ринкових відносин у країні взагалі і в окремих регіонах зокрема.

Чернігівське відділення селянського й дворянського поземельного банку було створено за указом Сенату у 1882 році. Воно займалося кредитуванням селян під заставу земельних наділів, мало право купувати й продавати землю за свій рахунок. Особливо активізувало свою діяльність після революції 1905–1907 рр. під час Столипінської реформи. У 1905 році в Чернігові з'явився ще один банк – Південно-Російський, точніше, його відділення, яке проіснувало до 1908 р., тобто до злиття з двома іншими – Московським міжнародним і Орловським комерційним [9, с. 121].

Втім, слід зазначити, що Чернігівська губернія на початку XX ст. займала останнє місце в Україні по кількості кредитно-банківських установ, що негативно позначилося на її економічному розвитку. Проте, банківські установи змогли протриматися до 1914 р. завдяки підтримці та контролю міських дум. Ситуація змінилася 16 липня 1914 р., коли була оголошена загальна мобілізація. Згідно статуту про військову повинність саме міські управи були зобов'язані фінансувати всі мобілізаційні заходи на місцях. Лише два банки в Чернігові та Ніжині змогли повноцінно функціонувати до 1916 р.

Загалом, реформи 60–70-х рр. XIX ст. відкрили значні можливості для розвитку банківського промислу на території України. Нові фінансові установи визначали на ринку біржову кон'юнктуру, контролювали грошовий обіг, а невдовзі почали відігравати домінуючу роль у становленні й розвитку промислового підприємництва на українських землях. Особливо це проявилося під час форсованого будівництва залізничної мережі, металургійних заводів, створенні системи акціонерних комерційних та земельних іпотечних банків. Царський уряд, крім безпосередньої фінансової підтримки окремих галузей промисловості, значну увагу приділяв створенню мережі комерційних банків.

ПОСИЛАННЯ

1. Мигулин П.П. Реформы денежного обращения в России и промышленный кризис (1892–1902 гг.). Русский государственный кредит / П.П. Мигулин. –Харьков, 1902. – Т. III. – Вып. 2. – 324 с.; Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Министерство И.А. Вышнеградского. Русский государственный кредит / П.П. Мигулин. – Харьков, 1899. – Т. II. – 602 с.; Кауфман И.И. Из истории бумажных денег в России / И.И. Кауфман. – СПБ.: Тип. «Север», 1909. – 292 с.

2. Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892) / И.Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1960. – 412 с.; Голобуцький В.С. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В.С. Голобуцький. – К.: Вид-во «Вища школа», 1970. – 301 с.; Погребинский А.П. Государственно-монополистический капитализм в России. Очерк истории / А.П. Погребинский. – М.: Соцэкгиз, 1959. – 266 с.

3. Советская историческая энциклопедия. – М., 1962. – Т. 2. – С. 99.

4. Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1905. – № 3. – С. 35.

5. ЗСЧГ. – 1877. – № 9–12. – С. 71.

6. Половець В. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.). – Чернігів, 1996. – С. 152.

7. Ніжинська філія Державного архіву Чернігівської області, ф. 340, оп. 1, спр. 137.

8. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления: 1870–1900 гг. – Чернигов, 1901. – С. 34.
9. ЗСЧГ. – 1866. – № 3. – С. 121.

Крупенко О.В., Сиволожская К.Ю. Развитие банковского дела на Черниговщине во второй половине XIX – начале XX века

Статья посвящена исследованию процесса становления и развития кредитно-банковской системы в Черниговской губернии в пореформеный период. Авторы определяют правительственные меры, которые способствовали модернизации финансовой системы во второй половине XIX – начале XX века.

Ключевые слова: *Черниговская губерния, пореформеная экономика, банк, кредит, финансовая система.*

Krupenko O.V., Syvolozhska K.Yu. Development of banking in the Chernihiv region in the second half of XIX – earlier XX century

The article is devoted to research of process of formation and development of credit and banking system in the province of Chernihiv in the post-reform period. The author defines government measures that contributed to the modernization of the financial system in the second half of XIX – beginning of XX century.

Key words: *Chernihiv province, the post-reform economy, banking, credit, financial system.*

10.03.2017 р.

УДК 94(477):347.237

В.В. Назарова

ИСТОРИЧЕСКОЕ, ЛАНДШАФТНОЕ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ИМЕНИЙ ЗАРУЦКОЕ, БЕЛОКОПЫТОВО, НАУМОВКА И УСАДЕБНОГО КОМПЛЕКСА «ЗАРУЦКОЕ» ГЛУХОВСКОГО УЕЗДА ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ

В статье на основании архивных, картографических и документальных источников рассказывается об истории имений Заруцкое, Белокопытово, Наумовка и усадебного комплекса «Заруцкое» в нескольких километрах от г. Глухова, даны основные ландшафтные и экономические описания этих мест, прослежена смена их владельцев и приведены некоторые биографические данные о них.

Ключевые слова: *Глухов, Заруцкое, Белокопытово, Наумовка, Заруцкий, Дергун, Бетхер, Бек, Радченко, имение, усадьба, мел, меловой завод.*

В последние годы интерес к изучению старинных усадебных комплексов Малороссии заметно возрос. В ряде статей и монографий рассказывается об их зарождении, расцвете и угасании вместе с распадом Российской империи, отображаются особенности архитектуры и садово-парковых ландшафтов. Основное внимание большинства исследований обращено на усадьбы-резиденции украинских гетманов (Батурин, Яготин, Почеп, Михайловка и др.) и усадьбы императорских фаворитов и придворных вельмож (Ляличи, Стольное, Качановка, Вишеньки и др.). Значительно меньше освещена история и архитектура усадеб богатых малороссийских помещиков и среднего дворянства, которые дожили до наших дней в руинах или были вовсе уничтожены временем, бесхозяйственностью или перипетиями советской эпохи. Из числа последних на территории бывшего Глуховского уезда наиболее известно, исследовано и описано лишь Волокитинское имение Миклашевских, ныне практически уничтоженное. В данной статье речь пойдет о старинной усадьбе Заруцкое, располагавшейся недалеко от города Глухова на границе с Курской губернией и ныне тоже практически уничтоженной. В 1914 году имение это описывалось на страницах журнала «Столица и усадьба» [1], где в 3-х коротких абзацах были приведены основные сведения об усадьбе и ее владельцах (с допущением некоторых, весьма значительных, неточностей). Позднее этот же материал, без изменений и дополнений, был опубликован в сборнике В.А. Шилова «Усадьбы Малороссии» [2, с. 146–147]. Цель данной работы наиболее полно, на основании целого ряда архивных, картографических и документальных источников, изложить историю имений Заруцкое, Белокопытово, Наумовка и усадебного комплекса «Заруцкое», дать их ландшафтное и экономическое описание, рассказать о людях, в разное время владевших этими имениями.

Имения эти находились в 6-ти верстах на юго-восток от города Глухова по старинной Рыльской дороге на правом берегу реки Клевени, протекавшей по границе с Курской губернией. Заселены эти земли были одновременно со всеми остальными селами в окрестностях Глухова и во времена поляков принадлежали Песочинскому. После поляков значились в числе ратушных сел, а потом были отданы Новгород-Северскому войсковому товарищу Алексею Заруцкому универсалом, данным Брюховецким 30 декабря 1667 года [3, с. 478–479]. Другой источник указывает, что по указу царя Алексея Михайловича были даны «за многия его службы» Алексею Заруцкому, жене его и детям безповоротно эти земли и на ту дачу дана ему Великого Государя жалованная грамота. Позднее, в царствование Великих Князей Иоанна и Петра Алексеевичей, 9 мая 1683 года была ими дана еще одна грамота Алексею Заруцкому на эти земли [4, л. 9 об.]. Это владение охватывало почти 1300 десятин земли с располагавшимися на них сельцом Белокопытово и слободками Старой Наумовкой и Белокопытовкой. В слободке Белокопытовке на речке Клевени на месте брода, по которому проходила старая Рыльская дорога, была построена Заруцким плотина и мельница при ней. Со всех проезжавших по плотине людей бралось Заруцким «от воза по две деньги». Заруцкий же владел берегами по обеим сторонам реки Клевени и имел единоличное право по реке Клевени сено косить и рыбу ловить. Ему же за рекой Клевенью в Крупецкой волости Курской губернии в дровяных угодьях разрешалось лежащее дерево на дрова брать, чтоб «ему и детям его было из чего на Государевой службе служить» [5, л. 127–128 об.]. И служили они – Алексей Заруцкий был Глуховским городовым атаманом, а впоследствии стал Новгородсеверским протопопом. Его сын, Афанасий Заруцкий, женился на дочери богатого новгородсеверского мещанина Прасковье Константиновне Пригаре, взял за нею

хорошее приданное, и в 1692 году, после смерти своего отца, заступил на место Новгородсеверского протопопа. Афанасий Заруцкий приобрел известность своими литературными способностями, которые с успехом применял в проповедничестве. Именно в этом качестве он выступал на торжественном богослужении 12 ноября 1708 года в Глухове, где в присутствии царя, вельмож и новоизбранного гетмана Скоропадского произнес проповедь, посвященную красноречивому изображению изменнических дел Мазепы и оправданию наложенного на него церковного проклятия. Проповедь понравилась царю, и Афанасий Заруцкий на следующий же день получил царскую жалованную подтвердительную грамоту на сельцо Белокопытово и прочие земли и угодья, принадлежавшие его отцу в Глуховском и Новгородсеверском уездах. В двух верстах от сельца Белокопытово в слободке Белокопытовке Заруцкие построили себе дом, и место это стало называться хутор Заруцкий, а возникшая рядом деревня стала именоваться Клевень, совершенно вытеснив из употребления прежнее название [6, л. 1]. В начале 1720-х годов Афанасий Заруцкий скончался, и все его владения были разделены между его сыновьями Алексеем, Андреем и Иваном Заруцкими [7, с. 403]. Двум последним достались земли в Глуховском уезде. Иван унаследовал слободку Старую Наумовку, а Андрей получил сельцо Белокопытово и деревню Клевень с находившимся в ней хутором отца. После этого началась череда тяжб за это наследство. Вдова Афанасия Заруцкого была недовольна мотовством своего сына Андрея и его жены, поэтому, приблизив к себе своего племянника, тогдашнего дельца, Петра Васильевича Валькевича, и разделив с сыном владения, свою часть, в том числе и сельцо Белокопытово с деревней Клевенью, завещала Валькевичу. После смерти Андрея Афанасиевича Заруцкого его вдова, узнав об этом завещании, жаловалась в 1734 году князю Шаховскому: «Свекруха моя, будучи больна, ствердила духовную свою племяннику Петру Валькевичу, по некоторому своему недоброходству на мене и на детей моих, с. Ковпинку, д. Клевень с сельцом Белокопытовым, якие маетности с суда войскового отданы мне и детям моим декретом; а оную духовную сам Валькевич, надиктовавши в дому своем, прислал писарем своим до свекрухи моей больной… которую духовную послала она свекруха в Стародубский магистрат для вписания в книги… Того ради прошу приказать…, дабы свекрухи моей духовной, яко неправильно Валькевичем составленной и по непригодию быть ему, Валькевичу, посессором имений Заруцкого, ибо имеются премии тих добр законные наследники, мужа моего дети, такой духовной не принимают…». Дело это было решено генеральным судом в 1736 году в пользу Валькевича, но когда в 1740 году приехал в Глухов «правителем» масон Кейт, известный своей правдивостью, то дело это, по жалобе Заруцкой, было перерешено в генеральной канцелярии в пользу Заруцких. Валькевич жаловался в сенат, где это дело снова рассматривалось уже при Разумовском, и снова было решено в пользу Заруцких. Однако, после этого возвращенные судом сельцо Белокопытово и деревня Клевень долго в роду Заруцких не удержались. Вдова Андрея Заруцкого действительно отличалась своим мотовством и большую часть мужниных имений растратила, в том числе и сельцо Белокопытово с деревней Клевенью, которые, по преданию, были ею променяны известному местному дельцу Сергею Дергуну на «берлину» – модный экипаж того времени [3, с. 478–479].

Этот «обмен» состоялся между 1765 и 1770 годами [5, л. 127–128 об.]. Коллежский советник Сергей Сидорович Дергун был женат на Прасковье Федоровне Ширай и занимал должности члена генерального суда, земского судьи и глуховского городского головы. Получив в свое распоряжение сельцо Белокопытово и деревню Клевень с хутором Заруцким и находившимся там домом Заруцких, Дергун выкупил у Ивана Афанасьевича Заруцкого деревню Наумовку [8, л. 10] и все эти земли снова стали одним общим владением. После этого приобретения Сергей Сидорович Дергун выделил из своих владений в сельце Белокопытово два земельных участка: 18 десятин под строительство храма и 15 десятин для сельскохозяйственных посадок на церковные нужды [9, л. 16об.]. На свои же средства к началу 1780-х годов Дергун построил там каменную Покровскую церковь [9, л. 21 об.], которая на протяжении почти целого столетия служила усыпальницей для нескольких поколений семьи Дергунов. Об этом свидетельствуют ряд находок погребального назначения, относящихся к тому времени, сделанных во время ремонтных работ под бывшей колокольней Покровского храма. В начале 1780-х годов при нем состоял 1 священник и 2 церковных причетника. По всей вероятности, тело самого Сергея Сидоровича Дергуна, скончавшегося уже после постройки и освящения церкви, 23 декабря 1788 года, было тоже погребено именно там. Предположительно, основы усадебного комплекса Заруцкое в деревне Клевень были заложены именно при Сергее Сидоровиче Дергуне – был построен каменный дом «о шести покоев» и разбит парк. При нём началось экономическое освоение этих мест. В деревне Клевень появился винокуренный завод, в котором было 6 котлов. В деревне Наумовке начал работать еще один винокуренный завод с 2-мя котлами. Эти заводы из принадлежавшего Дергуну зерна и леса выцеживали горячее вино, сбываемое помещиком в тех же селах или в Глухове. В деревне Клевень на плотине был устроен мельничный амбар о трех мучных колах, а с проезжавших по плотине, как и прежде, взымалась плата по копейке с воза, шедшая в пользу владельца этих мест Дергуна. Им же была устроена еще одна плотина в деревне Наумовке и на ней тоже мельничный амбар на одном мучном коле. Освоение меловых гор, располагавшихся в северной части этих имений в Сенокосном Яру также началось во времена Сергея Сидоровича Дергуна. В конце 1770-х годов в его владении было в деревне Клевень 11 хат и 11 жителей, в селе Белокопытово – 22 хаты и 25 обывателей, в дерев-

не Наумовка – 12 хат и 12 обывателей. В этих дачах было достаточное количество пахотных и сенокосных земель, строевого и дровяного леса. Жители занимались хлебопашеством и ловлей рыбы. Хлеб, рыбу и картошку, а иногда излишки скота продавали в Глухов, а основные заработки получали от винокурен их владельца [10, с. 470–471]. В деревне Клевень существовал в то время кирпичный завод, глина для которого раскапывалась тут же в имении в Яру, известном под названием «гора».

По духовному завещанию, составленному Сергеем Сидоровичем Дергуном 28 ноября 1786 года, после его смерти дачи деревни Клевень достались сыновьям Дергуна Ивану и Андрею; последнему отошли во владение и дачи села Белокопытово. Дача деревни Наумовка по этому завещанию была отдана во владение внукам Дергуна (сыновьям умершего сына Наума), Николаю и Павлу Дергунам [8, л. 7]. Они же получили во владение и меловые горы, формально находившиеся в дачах деревни Наумовки. Однако Ивану и Андрею Дергунам по этому завещанию было оставлено право общего пользования (т. е. брать крейду), которое закреплялось и за их наследниками [11, л. 2об.–3], а Николай и Павел и все их потомки не должны были препятствовать этому [8, л. 57]. За скорой смертью Павла деревня Наумовка перешла в полное владение его брата Николая. В начале 1800-х годов все владельцы этих мест служили при Глуховском Земском Суде: ротмистр Иван Андреевич Дергун состоял при этом суде Комиссаром и Исправником, майор Андрей Сергеевич Дергун также состоял Комиссаром, а их племянник коллежский регистратор Николай Наумович Дергун – подсудком. В это время при деревне Клевень числилось уже 47 душ, в селе Белокопытово – 82 души, а в деревне Наумовке – 25 душ. Вероятно, во времена именно этих владельцев в деревне Клевень, где располагался дом Сергея Сидоровича Дергуна и которая была разделена между двумя братьями, был выстроен второй каменный господский дом. Деревянный господский дом в Наумовке тоже мог появиться именно в это время.

До середины 1860-х годов деревня Клевень (которая к этому времени всё чаше стала упоминаться, как Заруцкое), село Белокопытово и деревня Наумовка находились во владении потомков Сергея Сидоровича Дергуна.

После смерти Николая Наумовича Дергуна, владевшего Наумовкой, эти земли по наследству перешли к его сыну, поручику Николаю Николаевичу Дергуну, который в 1840-х годах был Глуховским уездным предводителем дворянства. После смерти Николая Николаевича Дергуна его дочь отказалась от принятия наследства и в сентябре 1858 года деревня Наумовка с крестьянами и разными вокруг угодьями досталась его сестре, подпоручице Варваре Николаевне Шечковой [12, л. 81об.]. Имение это на тот момент заключалось в 43 душах мужского пола и 46 душах женского пола, господском деревянном доме с разными при нем службами, крестьянскими домами, винокуренным заводом, меловыми горами с вапенным заводом, водяной мельницей на речке Заньковы криницы, шинковым домом и землями под господским домом и крестьянскими усадьбами, огуменниками (места, где молотят и хранят сжатый хлеб) и конопляниками, а также фруктовым садом, пахотной земле, дровяном лесе и сенокосном болоте [8, л. 9–10об.]. Общая площадь этого владения достигала 370 десятин.

Основная часть деревни Клевень (она же Заруцкое) от Ивана Сергеевича Дергуна досталась его дочери, Прасковье Ивановне Кошелевой, супруге крупного рыльского помещика Михаила Дмитриевича Кошелева, владельца усадьбы Дурово (Знаменское). От Прасковьи Ивановны в 1858 году земли в деревне Клевень (Заруцкое) по дарственной записке перешли во владение к ее дочери, внучке Ивана Сергеевича Дергуна, Марии Михайловне Бетхер [4, л. 52–54]. Супруг последней, штабс-капитан Александр Карлович Бетхер, владел селом Ново-Ивановка Суджанского уезда, находившимся недалеко от этих мест. На момент перехода имения Заруцкое в собственность Марии Михайловны Бетхер оно заключалось в 25 душах мужского пола и 13 душах женского пола, 5 крестьянских дворах [6, л. 1], огромном каменном господском доме, огуменниках, трех шинковых заведениях, мельнице о двух поставах, сукновальне и других экономических заведениях, огородах, саде, пахотных, лесных и сенокосных землях, а также половинной доле в плотине со всеми находящимися при ней водами, криницей и меловой горой, в которой одна из трех печей для выжига извести принадлежала Бетхер. Общая площадь этого владения составляла более 247 десятин [4, л. 51].

Остальная часть деревни Клевень (Заруцкое) и всё село Белокопытово от Андрея Сергеевича Дергуна перешли по наследству к его сыну Андрею Андреевичу. Флота Капитан-Лейтенант Андрей Андреевич Дергун начинал гражданскую службу с должности подсудка в Глуховском уездном суде, затем несколько лет был заседателем в этом суде и окончил службу, будучи судьей. Андрей Андреевич был женат на Варваре Степановне. У них было 2 сына, которые скончались в юном возрасте, и 3 дочери – наследницы владений отца. А эти владения к началу 1860-х годов заключались в следующем: 71 душа мужского пола и 71 душа женского пола, в селе Белокопытово 21 крестьянский двор, в деревне Клевень (Заруцкое) 6 крестьянских дворов и господский каменный одноэтажный дом с разными службами, двором, садом, гумном и огородами, 2-мя шинковыми заведениями в деревне Клевень (Заруцкое) и 1 шинковом заведении в селе Белокопытово, половинной доле в плотине через реку Клевень, водяной мельнице в деревне Клевень (Заруцкое), правом владения рекой Клевенью по обоим берегам и правом брать крейду в меловой горе и выжигать известь в одной печи, устроенной при горе [13, л. 20]. Общая площадь владений Андрея Андреевича Дергуна в деревне Клевень (Заруцкое) и в селе Белокопытово составляла около 700 десятин.

После подписания Манифеста 19 февраля 1861 года крестьяне вышли из крепостной зависимости и всеми тремя помещиками этих мест были наделены землей в установленных количествах. О каких-либо нарушениях и проволочках в этом вопросе ни одного документа выявить не удалось.

Попробуем описать, как выглядела эта местность в 1861 году, чем была примечательна и какие имела экономические особенности.

Как уже упоминалось, деревня Клевень (Заруцкое) располагалась по обеим сторонам большой почтовой дороги из города Глухов в город Рыльск. Неподалеку от самой деревни, к востоку от дороги, на близком расстоянии друг от друга были построены две господские усадьбы, принадлежавшие одна Марии Михайловне Бетхер, а вторая Андрею Андреевичу Дергуну. Издавна это селение было замечательно своими оброчными статьями – его процветанию способствовали удачное расположение на берегу реки Клевени, проходившая по деревне большая дорога и пограничность с Курской губернией. Взимание платы за проезд по плотине, а также построенные на плотине 2 мельницы, при которых были устроены две сукновальни, приносили владельцам большие выгоды. В самой деревне было 6 постоялых дворов, и, как в первом малороссийском селе по дороге из Великороссии, сбыт вина был чрезвычайно там выгоден. Мельницы принадлежали двум владельцам Клевени (Заруцкое): ближайшая к правому берегу реки принадлежала Дергуну, а другая Бетхер. Число четвертей, смолачиваемых каждой мельницей, доходило до 7000. Каждая из этих мельниц была о двух поставах, а устроенная при каждой сукновальня была об одном поставе. Близость селений, в которых не было мельниц (слобода Шутовка Путивльского уезда в 3-х верстах и село Белокопытово в 2-х верстах), и расположение мельниц на большом тракте способствовали процветанию как самих мельниц, так и сукновален. За валку сукна на этих мельницах взималась плата по 2–3 копейки с аршина. Число переваливаемых каждой сукновальней аршин сукна определить сложно, но доход с каждой достигал 500 рублей.

К 1861 году производство на Кирпичном заводе и винокурне в деревне Клевень (Заруцкое) было прекращено, а сами здания уничтожены.

Почти вся земля этих владений считалась удобной. Большая ее часть была занята полями, лесом, сенокосными лугами, огородами, садами и коноплянниками, 2015 кв. саж. занимало кладбище в деревне Клевень (Заруцкое). В этой де деревне было 2 господских дома Андрея Андреевича Дергуна и Марии Михайловны Бетхер. Рельеф этих владений ровный, только берег при речке Клевень представлял очень крутую местность – овраг при речке тянулся на всем протяжении от дачи села Сварково до дачи села Белокопытово и на всем этом пространстве сохранял довольно значительную высоту в 25 саж. над уровнем воды. В Яру, известном под названием «гора», почва была частью мел, частью глина. Неподалеку от дома Дергуна была в глинистой почве медная руда, остававшаяся без употребления. Почва всей остальной равнинной части почти везде черноземная. Лес в этих владениях был почти везде довольно крупный (15–25 лет) и состоял из дуба и березы, а лучший лес был в урочище Корпековщина, его возраст был примерно 25–35 лет и состоял он почти из одного дубового дерева. Остальные лесные угодья состояли из мелкой лесной заросли: березы, дуба и осины. Заросль эта называлась чагарником и служила для употребления в хозяйство – для топки, заборов и плетения. Протекавшая в южной части этих владений речка Клевень впадала в Сейм и текла по направлению с востока на запад. Она имела чрезвычайно важное экономическое значение – близость воды давала владельцам этих мест и жителям много выгод: кроме обычных занятий земледелием тут процветало рыболовство и ловля раков. Право ловить рыбу принадлежало обоим владельцам деревни Клевень (Заруцкое), располагавшейся на правом берегу реки. Жители левого берега такого права никогда не имели. Речка Клевень в этих местах была богата обилием родников – криниц. В низменных местах на берегу вода находилась на очень маленьком расстоянии от поверхности земли. На расстоянии 200 саж. от реки был природный пруд, а рядом с ним 2 искусственных. Когда рабочие копали один из этих прудов, то, не прорыв и 1 аршина, должны были кончить работу – естественный фонтан высотой до 2 аршин не позволил им продолжить. На реке Клевени была устроена плотина протяженностью до ½ версты. Плотина эта со времени ее постройки принадлежала владельцам деревни Клевень (Заруцкое), ее ремонт и право сбора за проезд всегда лежал на владельце. Ширина реки над плотиной была до 150 саж., а за плотиной – от 10 до 20 саж., высота наводнения в обыкновенное время при небольшом количестве снега доходила до 1,5 аршин. Противоположный берег был низмен, поэтому он заливался водой и сенные покосы там всегда были в отличном состоянии. Дно Клевени в этих местах было илистое и при устроенной плотине, на восточной ее стороне, постоянно образовывались наносы. Эти наносы постепенно образовывали острова, с которых скашивали значительное количество сена. Бывало, что эти острова исчезали также неожиданно, как появлялись. Например, в 1830 году, когда во время половодья вода стояла выше обыкновенного уровня на 3 аршина, один из таких островов был поднят водой и перемещен через плотину вниз по течению, при этом одна из мельниц, расположенных на плотине, была совершенно разрушена напором движущегося острова.

Пчеловодство было любимым занятием владельцев деревни Клевень (Заруцкое). Число ульев в прежние времена доходило до 7000 штук, к 1861 году число их уменьшилось и не превышало 200–300 ульев. Все жители деревни Клевень (Заруцкое) и села Белокопытово, за

исключением дворовых, занимались земледелием. Дворовые несли все обязанности по хозяйству во дворе владельца (в том числе и надзор за пасекой). Расположение деревни Клевень (Заруцкое) на большой дороге делало ее жителей способными к промысловым занятиям: они содержали постоялые дворы, ходили в извоз по найму и в небольших количествах возили в Глухов на продажу свой излишний хлеб и дрова. В 1830-х годах эти места были почти полностью покрыты лесом, но к 1861 году много леса было вырублено и преобразовано в пашню, которая полностью засеивалась хлебом.

В округе деревня Клевень (Заруцкое) в это время была известна тем, что через нее ежегодно 19-го июля проходило торжественное шествие с образом Божией Матери из Богородицко-Глинской Пустыни на Ильинскую ярмарку в Глухов [6, л. 1].

Деревня Наумовка располагалась на правой стороне речки Заньковы Криницы и к 1861 году полностью находилась во владении Варвары Николаевны Шечковой. В деревне было 9 крестьянских дворов и господская усадьба Шечковой. Местность этой дачи довольно гористая. С запада к востоку и юго-востоку пролегает глубокий овраг, от которого по разным направлениям идут неглубокие отвершки. По всем скатам грунт известковый, и он составляет всю массу возвышенности. По оврагу и отвершкам рос преимущественно дубовый лес с кустарником. В этом овраге от ключей образовалась речка, получившая название Заньковы Криницы, которая и текла по оврагу. В конце оврага, около самой деревни, была устроена плотина, при которой существовала мельница. От плотины речка узким ручейком текла на юг и впадала в Клевень. От мельницы берега речки были болотисты. Длина ее течения была до 3 верст. По восточной стороне дачи деревни Наумовка протекала на юго-запад речка Клевень, ее берега были очень топкие и покрыты мелким лиственным кустарником. В обеих речках водились в изобилии караси и раки. Судоходства по мелководью не существовало на всем протяжении этих рек. Жители деревни Наумовки преимущественно занимались хлебопашеством, хозяйство было трехпольное и никаких усовершенствованных орудий труда не применялось. Засевались в основном овес, гречка, рожь и горох. При среднем урожае с десятины собирали по 7 копен, а из копны получали 4,5–5 пудов зерна. На огородах крестьян была засеяна по большей части конопля, картофель, капуста и свекла, которые шли для домашнего употребления, только часть конопли при хорошем урожае продавалась в Глухове. Помещица большую часть хлеба и овощей продавала. Крестьяне жили бедно, хлеба и прочих продуктов едва хватало на пропитание. Кроме занятий хлебопашеством, крестьяне из-за отсутствия поблизости промышленных заведений другой работы не имели. Помещица же, кроме торговли хлебом, еще имела на речке Заньковы Криницы мельницу на 2-х поставах, а на левом берегу той же речки в 2-х верстах от имения добывала известь, которая обжигалась в устроенных там же печах [12, л. 152–155]. Печей для выпалки извести было устроено 3 штуки (по одной для каждого владельца этих мест): одна во владении помещика Дергуна, вторая во владении помещицы Шечковой и третья во владении помещицы Бетхер [8, л. 36 об.]. Работы эти проводились летом, осенью и весной. Печь топилась 6 дней, при этом уходило 30–33 саж. дров. Из печи получалось от 250 до 300 четвертей извести хорошего качества. Цена извести была от 70 коп. до 1 руб. за четверть [12, л. 152–155]. В восточной части деревни Наумовке располагалось еще одно кладбище.

В середине 1860-х годов произошла последняя глобальная смена владельцев этих мест.

В 1859 году престарелый Андрей Андреевич Дергун, имевший трех дочерей, составил 2 завещания. По первому завещанию Марие, вышедшей замуж за Александра Михайловича Туманского и при этом уже получившей имущества на значительную сумму, отходили все земли отца за рекой Клевенью в Путивльском уезде, часть земли в селе Белокопытово, шинковой дом в деревне Клевень (Заруцкая) и 1/3 часть в меловой горе. По второму завещанию остальным дочерям его, Татьяне и Варваре, после его смерти должны были отойти поровну земли в селе Белокопытово и деревне Клевень (Заруцкая), по 1/3 от его доли в меловой горе каждой, шинковой дом в Белокопытово, шинковой дом в Заруцкой, водяная мельница на реке Клевени и дом его, Дергуна, со всеми службами в деревне Клевень (Заруцкая). После составления этого завещания Андрей Андреевич Дергун прожил еще несколько лет, в 1862 году похоронил дочь Татьяну, так и не вышедшую замуж, а в 1864 году выдал замуж дочь Варвару [13, л. 20]. Ее супругом стал помещик Николай Григорьевич Радченко, владевший родовым имением в хуторе Нежинщина Борзенского уезда в 200 десятин и приобретенными 700 десятинами земли в Глуховском уезде и 2000 десятинами в Рыльском уезде Курской губернии. Николай Григорьевич Радченко и его брат Константин были юристами. Николай в течение 30 лет состоял Мировым Судьей по Глуховскому уезду, избирался Предводителем Дворянства по Глуховскому уезду, Председателем Глуховской уездной Земской Управы и Глуховским городским головой [14, л. 1об.–9]. Его брат Константин долгое время занимал должность Почт-Директора в Москве [15, л. 1]. 19 января 1865 года Андрей Андреевич Дергун подписал доверенность, по которой именно Константин Григорьевич Радченко должен был составить новое завещание и вновь распределить владения между дочерями Дергуна: Марией Туманской и Варварой Радченко. Используя эту доверенность, свои юридические знания и махинаторские способности, 28 января 1865 года Константин Радченко объявил, что Марии Туманской остаются все имущества, которые она ранее получила, а Варвара Радченко после смерти отца наследует все, ранее причитавшиеся ей пополам с сестрой Татьяной, владения Дергуна в городе Глухове, в селе Сварково,

селе Белокопытово и деревне Клевень (Заруцкая). В селе Белокопытово и деревне Клевень (Заруцкая) эти владения заключались в разного рода землях, саде, огородах и огуменнике, доле в меловой горе, шинковом доме в селе Белокопытово, берегам по обеим сторонам реки Клевени, половинной доле плотины и мельнице на ней, а также в каменном одноэтажный доме в деревне Клевень (Заруцкая) со всей находящейся в нем мебелью, разными вещами и всеми службами. Взамен этого Варвара Радченко должна была разрешить отцу доживать свои дни в его доме в деревне Клевень (Заруцкое), в начале каждого года выдавать на содержание отца по 1000 рублей серебром, для его обслуживания по его выбору предоставить ему 2-х человек, для выезда его из дома предоставлять ему приличных лошадей и экипаж, дом его и все вещи в нем должны были быть приводимы в порядок и исправность и всё это должно оставаться в его, Дергуна, распоряжении до смерти. Также Варвара должна была ухаживать за ним при наступающих болезнях и летах, а после смерти должна была внести 50 рублей серебром в приходскую Белокопытовскую церковь и предать его тело земле в усыпальнице, в той церкви находящейся. после чего раздать 50 рублей серебром по ее усмотрению бедным и для поминовения его души [13, л. 20].

После смерти отца Варвара Андреевна Радченко стала полновластной хозяйкой большей части дачи села Белокопытово и половины дачи деревни Клевень (Заруцкое). Тем временем Константин Григорьевич Радченко, постоянно живший в Москве и получавший огромное жалование по своей должности, выкупил у Варвары Николаевны Шечковой принадлежавшие ей дачи деревни Наумовка вместе с ее долей в меловой горе. Таким образом, семья Радченко стала основными землевладельцами этих мест.

Тем не менее, половина дач деревни Клевень (Заруцкое) всё еще принадлежала Марии Михайловне Бетхер. Ее муж очень не любил деревенской жизни и сразу после вступления жены в права владения имением стал уговаривать ее продать Клевень (Заруцкое). Мария Михайловна на это не соглашалась. По местным легендам по болезни случилось ей отъехать заграницу. Бетхер воспользовался ее отъездом и снес громадный каменный дом до основания. Это так подействовало на возвратившуюся, что она совершенно покинула усадьбу и искала случая продать ее [1]. 6 мая 1866 года в Курской Палате Гражданского Суда была составлена купчая крепость, по которой Мария Михайловна Бетхер продала за 4000 рублей серебром, а Титулярный Советник Петр Вильгельмович Бек приобрел в вечное и потомственное владение недвижимое имение в хуторе Заруцком. Имение это заключалось в 247 десятинах лесной и сенокосной земли, остатках господского дома с другими усадебными постройками, огуменнике, 3-х шинковых заведениях, мельнице о двух поставах, сукновальне, приносящей годового дохода 25 рублей серебром, доле в меловой горе и одной печи для выжига извести, половинной доле в плотине, реке, имевшейся при имении, кринице, а так же огородах и саде площадью 5 десятин [4, л. 51–54].

Петр Вильгельмович Бек был главным управляющим всех имений и предприятий Терещенко в Глуховском уезде и сотрудником попечительства всех открываемых Терещенко в уезде заведений: Глуховского детского приюта, больницы Св. Евфросинии, Глуховского городского 3-х классного училища, которым Бек заведовал со дня основания, не получая жалования и трудясь совершенно безвозмездно, а также попечительного совета женской гимназии города Глухова [16, с. 2–3]. После приобретения имения Заруцкое Бек не стал восстанавливать старый дом, а выстроил с другой стороны усадьбы (прилегавшей к старинному парку) новый, вписав его в комплекс старых и новых усадебных построек. Сразу после приобретения имения и части в меловой горе Петр Вильгельмович Бек вместе с Николаем Григорьевичем Радченко, которому фактически принадлежала остальная часть меловой горы, учредили в Заруцком меловой завод, который спустя некоторое время стал выжигать извести до 25000 пудов в год [17, с. 274]. С самого своего основания завод находился в аренде у Израиля Абрамовича Янпольского, исправно платившего Беку и Радченко причитавшееся за аренду завода. В это же время появился маслобойный завод Радченко. Заведение было устроено в деревне Клевень (Заруцкое) в имении владельца при самой усадьбе. Здание было деревянное, крытое деревом, внутри делилось на 2 помещения и имело 36 аршин в длину и 16 в ширину [18, с. 176]. В 1875 году Петр Вильгельмович Бек учредил в Заруцком винокуренный Сергиевский завод № 109 [17, с. 552], который существовал в имении до 1917 года. А в 1879 году Николай Григорьевич Радченко в селе Белокопытово открыл школу 2-го разряда. Благодаря занимаемой должности и своему влиянию Радченко добился, чтобы эта школа полностью субсидировалась из средств Земской Управы.

К концу 1870-х годов плотина на реке Клевень, принадлежавшая владельцам этих мест, прилично устарела и требовала ежегодного ремонта. Плата за проезд, ранее взимавшаяся в пользу владельцев, была давно отменена, обязанность по ремонту была возложена на Глуховское Земство, а строительный материал для всех ремонтных работ были обязаны предоставлять владельцы плотины Бек и Радченко. Тем не менее, даже стоимость одного строительного материала была для владельцев достаточно высока, и каждый год он выделялся в минимальном количестве, а Земство выполняло свои обязанности по ремонту с еще большим нежеланием, т. к. плотина всё-таки была владельческая, а обязанности по её ремонту на Земстве лежали только из-за того, что по плотине проходила почтовая дорога, стоявшая «на балансе» Земства. В 1895 году по дачам деревни Наумовка прошла узкоколейная железнодорожная ветвь Ворожба – Середина-Буда, связавшая Глухов с основными железнодорожными магистралями. В районе меловой горы и известнякового завода была устро-

ена станция «Разъезд Заруцкий», благодаря чему добыча, производство и отгрузка мела и извести на Заруцком заводе резко возросли. Станция занималась исключительно отправкой грузов, которых отпускалось до 125 пудов в год [19, с. 35]. С проведением через эти местности узкоколейной ветви дорога, проходившая через деревню Клевень (Заруцкое), утеряла свое значение и перешла из разряда почтовых в проселочные, с учреждением монополии постоялые дворы в деревне были окончательно закрыты, а проезд по плотине стал совершенно незначительный. К 1897 году плотина пришла в полный упадок. Она уже лежала ниже уровня воды, и вода задерживалась одним лишь гребнем. Мельница Петра Вильгельмовича Бека еще немного действовала, а мельница семьи Радченко полностью устарела и не приносила доход совершенно. Ежегодный ремонт плотины стал не выгоден ни Земству, ни владельцам. Последние, в случае, если Земство построило бы на этом месте пролетный мост, были даже согласны лишиться своих мельниц на этой плотине, лишь бы не вкладывать ежегодно средства в стройматериалы на ее починку, а новую выгоду рассчитывали получить от открывшихся от воды сенокосов [20, с. 109].

Петр Вильгельмович Бек скончался 9 сентября 1902 года и был погребен на территории Покровской церкви села Белокопытово рядом с первой супругой. Его часть дач деревни Клевень (Заруцкое) перешла во владение к его сыну, Евгению Петровичу Беку [16, с. 2–3].

Николай Григорьевич Радченко умер 11 ноября 1905 года (где похоронен – неизвестно), его часть дач деревни Клевень (Заруцкое) и дачи села Белокопытово достались его сыну Дмитрию Николаевичу Радченко.

Дачи деревни Наумовка до 1917 года так и оставались во владении Константина Григорьевича Радченко, который в 1907 году ушел в отставку с должности Московского Почтдиректора и довольно много времени с семьей проводил в своем имении. В 1911 году на своих землях близ станции «Разъезд Заруцкий» Радченко построил паровую меловую мельницу [21, л. 39] и хлопотал о перестройке Покровской церкви села Белокопытово [22, л. 11].

В начале XX века дачами деревни Наумовка, дачами деревни Белокопытово и кусочком дач деревни Клевень (Заруцкое) владела семья Радченко. Оставшейся частью дач деревни Клевень (Заруцкое) владела семья Беков. Несмотря на то, что площадь владений Радченко в этих краях была значительно обширней, нежели земли Беков, известность в округе эти места получили именно в качестве имения Евгения Петровича Бека – усадьбы «Заруцкое».

Не отличавшееся выдающимися архитектурными творениями имение Заруцкое славилось своей живописностью, благодаря чему в 1909 году и попало на страницы журнала «Столица и усадьба». Сама усадьба находилась в дубовой роще, на правом берегу реки Клевени, на высоком бугре, с которого открывалась красивая панорама лугового берега, лежавшего уже в пределах Курской губернии [1]. Дом был расположен в старинном регулярном парке с цветниками, стрижеными кустами и высокими липовыми аллеями, спускавшимися постепенно к реке, берега которой были покрыты зарослями ольхи и камыша. Из множества источников чистой холодной воды текли ручьи, впадавшие в Клевень. В летнее время днем и ночью стояло здесь несмолкаемое разноголосье уток, гусей и журавлей. В реке купали лошадей, а в заливных озерах водилось много рыбы. По многочисленным воспоминаниям Заруцкое было знаменито просто образцовым хозяйством, чудесным купанием, лесом и парком с качелями, «гигантскими шагами» и игрой в крокет и частыми обедами, проходившими в доме Беков за пышно накрытым столом в присутствии многих гостей из элиты глуховского общества [23, с. 4–5].

Последний владелец усадьбы «Заруцкое», штабс-ротмистр Евгений Петрович Бек, воспитывался в Тверском Кавалерийском юнкерском училище, затем служил в 27-м Драгунском Киевском полку [24, л. 255]. Отсюда и пошла его любовь к лошадям, которых впоследствии всегда держали в Заруцком. Выйдя в отставку, он вернулся в свое имение, участвовал в делах отца, некоторое время состоял агентом «Санкт-Петербургского страхового общества» в Глухове. Перед революцией 1917 года был Земским Начальником 1-го участка Глуховского уезда и гласным Глуховского уездного земского собрания. Его супруга, Ольга Игнатьевна, была дочерью командира 19-го Костромского полка, долгое время квартировавшего в Глухове. Ее отец, полковник Игнатий Михайлович Клейнгауз, погиб в 1877 году под Плевной во время русско-турецкой войны, а Ольга с матерью так и осталась жить в Глухове, куда после войны возвратился полк отца. В семье Беков было трое сыновей – Петр, Александр и Евгений – и дочь Вера. Мальчики окончили гимназию в Глухове, поступили в высшие учебные заведения, по окончании которых были призваны на военную службу в Царскую Армию. Вера в детские годы воспитывалась дома, ее образованием занималась гувернантка – приглашенная Беками из Петербурга выпускница института благородных девиц Ольга Терентьевна Юрченко. Затем юная Вера поступила в один из киевских институтов, но революция прекратила и образование, и весь привычный жизненный уклад, и саму жизнь в родовом гнезде… Семья посчитала, что во время этих смутных событий безопасней жить в Глухове. Туда же в конце 1917 года, после разрухи армии, возвратились братья Петр и Евгений. Но оставаться в Глухове представителям местных дворян и помещичьей буржуазии оказалось не меняя опасно. Вскоре вернувшиеся с военной службы Петр и Евгений были расстреляны проходившими бандами красных почти на глазах у матери, Ольги Игнатьевны Бек. Оставшиеся члены семьи после этой трагедии уехали в Киев, затем вместе с отступавшими частями белой армии дальше на юг, и в конце 1920 года были эвакуированы из Новороссийска в Египет, навсегда утратив связь с Глуховом и родовой усадьбой «Заруцкое».

В советское время имение постигла печальная участь. После национализации все поля и хозяйственные постройки стали колхозными, в центральных зданиях усадьбы разместилась местная школа. Чуть позже в некогда господском парке был построен памятник погибшим в годы войны. Но, как это часто бывает, без истинного хозяина все закономерно приходит в упадок. В 1970-х годах школа была закрыта, усадебные постройки были заброшены, постепенно разрушались и, в конце концов, были разобраны на кирпич.

На сегодняшний день усадьба Заруцкое полностью уничтожена. Широкий двор зарос травой, кустарником и деревьями. Парк превратился в лес, в котором изредка можно найти столетние акации и липы с признаками стрижки вековой давности. Места многочисленных построек усадьбы уже с трудом можно определить по ямам от подвалов и грудам вросшего в землю кирпича, не различаются границы парка и двора, не читаются следы аллей. Лишь руины винокуренного завода, основанного в 1875 году Петром Вильгельмовичем Беком и заново отстроенного в 1899 году его сыном Евгением Петровичем, напоминают о некогда бывшей тут усадьбе. Но и их время уже сочтено. Напротив развалин завода, как и сто с лишним лет назад, просачиваясь сквозь известняк, бьют чистейшие родники. Их вода образует ручьи, которые, как и прежде, бегут, устремляясь в Клевень.

Через дорогу от усадьбы Беков, на месте усадебного дома Радченко, с 1980-х годов расположены дачные строения жителей Глухова.

О бывших владельцах этих мест напоминают лишь чудом сохранившиеся могилы Марии Захаровны Дергун, Софии Ивановны и Петра Вильгельмовича Беков во дворе Покровской церкви села Белокопытово.

ССЫЛКИ

1. Столица и усадьба. – СПб. – № 1415. – 1914.
2. Шилов В.А. За оградой старинных усадеб. Т. 3. Усадьбы Малороссии. – СПб: Издательство «Галея Принт», 2011. – 236 с.
3. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 2. Полк Нежинский. – Киев: Типография К.Н. Милевского, 1893. – 560 с.
4. Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА), ф. 1350, оп. 1, ч. 2, д. 5434.
5. РГАДА, ф. 1350, оп. 1, ч. 2, д. 5435.
6. РГАДА, ф. 1350, оп. 1, ч. 2, д. 5437.
7. Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов. – № 12. – 1900.
8. РГАДА, ф. 1350, оп. 2, ч. 1, д. 5397.
9. РГАДА, ф. 1350, оп. 2, ч. 1, д. 5401.
10. Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр. / Передм. і ред. П. Федоренка. – К.: Вид-во ВУАН, 1931. – 592 с.
11. РГАДА, ф. 1350, оп. 1, ч. 2, д. 5396.
12. РГАДА, ф. 1350, оп. 1, ч. 2, д. 5950.
13. РГАДА, ф. 1350, оп. 2, ч. 1, д. 5399.
14. Российский государственный исторический архив, ф. 796, оп. 438, д. 2344.
15. Центральный исторический архив Москвы, ф. 508, оп. 1, д. 2187.
16. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ // Соборный майдан. – Глухов. – №4 (64). – 2014.
17. Орлов П.А. Указатель фабрик и заводов европейской России и Царства Польского. – СПб: Типография Р. Голини, 1887. – 824 с.
18. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1875 года. – Глухов: Печатня А. Шумицкого, 1876. – 195 с.
19. Назарова В.В. «Глуховская» железная дорога. – К.: Новий друк, 2016 г. – 48 с.; ил.
20. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1897 года. – Глухов: Печатня Наслед. Шумицкого, 1899. – 199 с.
21. Государственный архив Черниговской области (далее – ГАЧО), ф. 127, оп. 10, д. 2033.
22. ГАЧО, ф. 127, оп. 10, д. 2416.
23. Назарова В.В., Мирошниченко А.Н. Феофан Пашкевич в воспоминаниях дочери Евы // Соборный майдан. – Глухов. – № 3 (63). – 2014.
24. Российский государственный военно-исторический архив, ф. 400, оп. 17, д. 2969.

Назарова В.В. Історичний, ландшафтний і економічний опис маєтків Заруцьке, Білокопитово, Наумівка і садибного комплексу «Заруцьке» Глухівського повіту Чернігівської губернії

У статті на підставі архівних, картографічних і документальних джерел говориться про історію маєтків Заруцьке, Білокопитово, Наумівка і садибного комплексу «Заруцьке» у кількох кілометрах від м. Глухова, подані основні ландшафтні і економічні описи цих місць, простежена зміна їх володарів і наведені деякі біографічні дані про них.

Ключові слова: *Глухів, Заруцьке, Білокопитово, Наумівка, Заруцький, Дергун, Бетхер, Бек, Радченко, маєток, садиба, крейда, крейдяний завод.*

Nazarova V.V. Historical, landscape and economic description of farmstead Zarutskoye, Belokopytovo, Naumovka and farmstead complex «Zarutskoye» of Glukhov country of the Chernigov province.

In article on the basis of archival, cartographical and documentary sources the history of manors of Zarutskoye, Belokopytovo, Naumovka and the farmstead complex of Zarutskoye is told about. They are displayed in a few kilometers from the town Glukhov. The main landscape and economic descriptions of these places are given, change of their owners is tracked and some biographic data on them are provided.

Key words: *Glukhov, Zarutskoye, Belokopytovo, Naumovka, Zarutsky, Dergun, Betkher, Beck, Radchenko, a manor, the estate, chalk, the chalk plant.*

20.03.2016 р.

УДК 94(477):616-051(070)

В.Г. Нікітін
М. І. Терех

«ЗЕМСКИЙ ВРАЧ» – ОДНА З ПЕРШИХ В УКРАЇНІ МЕДИЧНИХ ГАЗЕТ

У статті розглядається історія виникнення на Чернігівщині першого періодичного щотижневого медичного видання «Земский врач», подається інформація про його засновників – доктора медицини Є.В. Святловського і відповідального секретаря, лікаря В.В. Шеболдаєва.

Ключові слова: *лікар, медична газета, доктор медицини, Батуринська медична дільниця, наукові статті.*

У розвитку земської медицини, поширенні новин медичної науки, висвітленні досвіду роботи земських лікарів суттєву роль відіграли періодичні медичні видання. Перші видання, які друкувались за рахунок медичних товариств, з'явились у 1863 р. У цьому контексті слід згадати «Протоколы заседаний Харьковского медицинского общества» (1863–1916), «Протоколы заседаний Общества Киевских врачей» (1863–1894), «Протоколы заседаний Общества Одесских врачей» (1868–1913), «Протоколы заседаний Общества врачей Черниговской губернии» (1871–1894), «Протоколы

общества Херсонских врачей» (1871–1902) та інші [1, с. 122].

В середині XIX ст. почали виходити друком медичні журнали, які засновували і фінансували відомі лікарі того часу. Так в Москві у 1858 р. побачила світ «Московская медицинская газета», яку видавав професор медицини Ф.І. Іноземцев. Це був щотижневий журнал для лікарів – перше публічне медичне видання [2, с. 232–238). В Києві у січні 1860 р. стараннями професора Імператорського університету св. Володимира О.П. Вальтера з'явилась газета «Современная медицина» [3, с. 72], а в Санкт-Петербурзі став виходити медичний журнал «Земский врач». Незважаючи на велику популярність, у 1878–1880 роках ці перші медичні видання у зв'язку з труднощами матеріального характеру досить швидко перестали існувати.

ЗЕМСКІЙ ВРАЧЪ.

24-го февраля № 8 1889 года.

Еженедѣльное изданіе по вопросамъ земской медицины.

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ въ г. Черниговѣ въ конторѣ Редакціи „Земскаго Врача". Подписная цѣна на годъ съ пересылкой и доставкой 9 руб. въ годъ; для земскихъ фельдшеровъ и фельдшерицъ — 6 руб. въ годъ. Плата за объявленія по соглашенію съ Редакціей. За перемѣну адреса — 30 коп. Отдѣльные номера продаются по 15 коп. Допускается разсрочка подписной платы по третямъ.

Всѣ статьи за полной подписью и съ адресомъ автора присылаются на имя редактора-издателя Д-ра Евгенія Владиміровича Святловскаго (г. Черниговъ). Гонораръ уплачивается въ концѣ года по разверстѣ чистой прибыли между всѣми сотрудничавшими въ изданіи, сообразно числу помѣщенныхъ каждымъ изъ нихъ печатныхъ листовъ или ихъ долей.

О всякой книгѣ, присланной въ Редакцію, дѣлается безплатное объявленіе.

СОДЕРЖАНІЕ: В. Долженковъ: Итоги законодательной дѣятельности земскихъ собраній послѣдней очередной сессіи въ Курской губерніи въ области земской медицины. — В. Шеболдаевъ: Очеркъ санитарнаго состоянія и дѣятельности хирургическаго отдѣленія Черниговской губ. земск. больницы за 1888 г. (продолженіе). — В. В. Святловскій: Рабочія помѣщенія и освѣщеніе малороссійскихъ и привислянскихъ фабричныхъ заведеній. — В. О. Портуналовъ: Очеркъ успѣховъ фабричной гигіены (окончаніе). — Корреспонденціи: 1) Къ казуистикѣ поврежденій въ утробѣ

«Земский врач» – одна з перших в Україні медичних газет

З 1880 р. відомий лікар В.А. Манасеїн почав видавати журнал «Врач», який мав«служить верным зеркалом всего, что составляет действительный прогресс в клинической медицине и гигиене; привлекать к совместной научной работе возможно большее количество врачей; постоянно подвергать критическому, независимому и беспристрастному разбору все явления, касающиеся образования, быта и деятельности врачей» [4, с. 379]. Журнал тривалий час був єдиним на всю Росію, але це не завадило земському лікарю Конотопського повіту В.В. Шеболдаєву уже в перший рік його видання опублікувати наступні статті: «Экстренный губернский съезд земских врачей Черниговской губернии» [5, с. 519], «Эпидемия дизентерии в Батурине Черниговской губернии в 1880 году и «дело» о ней» [6, с. 521].

Земська медицина, яка існувала в 6-ти губерніях України, з багатьох галузевих питань займала передові позиції. Особливо слід відмітити ставлення до медицини земств Полтавської і Чернігівської губерній. Факти свідчать, що із 1600 лікарів, які перебували на службі земства у 34-х губерніях Росії, станом на 1890 р. 25 % працювали у 5-ти губерніях – Московській, Воронезькій, Курській, Полтавській і Чернігівській [4, с. 440].

У Чернігівській губернії особливо відзначились земські лікарі Конотопського повіту – брати Шеболдаєви: Василь Валентинович завідував земською медичною дільницею у м. Батурин, Данило Валентинович – у м. Красному Колядині (згодом очолював Конотопську повітову земську лікарню).

Професор В.Ч. Бржеський зазначав, що вони «выделялись своей научной и практической деятельностью» [7, с. 124–126]. На їх рахунок відносять багато прогресивних починань: від нових методів антисептики до організації з'їздів лікарів, створення системи реєстрації захворювань, медико-санітарних звітів тощо [8, с. 44].

В.В. Шеболдаєвим було підготовлено 41 повідомлення разом із науковими статтями, які пов'язані з його практичною діяльністю, і опубліковано у щомісячнику «Земский сборник Черниговской губернии». Перший номер цього журналу вийшов з друку у 1868 році. Періодичного медичного видання в Україні, яке б висвітлювало питання охорони здоров'я, на той час не було. Його створення стало заповітною мрією прогресивного земського лікаря.

Переїхавши у 1885 р. до Чернігова і зайнявши посаду завідувача хірургічного відділення та старшого лікаря губернської земської лікарні, В.В. Шеболдаєв стає відповідальним секретарем «Общества врачей Черниговской губернии» і розпочинає друкувати «Труды общества врачей Черниговской губернии» у типографії губернського правління.

У 1888 р. до Чернігова переїздить відомий земський лікар Євгеній Володимирович Святловський (1854–1914). Напередодні, у 1887 році, він захистив докторську дисертацію «Матеріали з питання про санітарний стан російського селянства. Медико-топографічний опис Волчанського повіту Харківської губернії» і був запрошений на посаду губернського лікаря Чернігівської губернії. У Чернігові працював його брат Володимир, також відомий лікар. Як керівник лікарської управи при губернаторі, Є.В. Святловський мав відповідні повноваження, а як спадковий дворянин (його батько і дід були генералами) мав необхідні фінансові можливості. До того ж, як доктор медицини, він спілкувався з широким колом науковців. Очоливши «Общество врачей Черниговской губернии», він

досить швидко зійшовся з В.В. Шеболдаєвим. Їх погляди і інтереси співпали. З'явились реальні умови для створення медичної газети, про яку обидва мріяли. Є.В. Святловський став її видавцем і головним редактором, В.В. Шеболдаєв – відповідальним секретарем.

В липні 1888 р. у Чернігові побачив світ перший номер щотижневої, обсягом у 12 друкованих аркушів, газети під символічною назвою «Земский врач». Титульна сторінка повідомляла, що «земско-медицинская газета … посвящена разработке всех вопросов земской медицины». В редакційній статті зазначалось, що газета «призвана привлечь к сотрудничеству возможно большее количество сил – земских врачей, … призвать науку на помощь населению, … открыть постоянную врачебную консультацию по земско-медицинскому делу». Газета була розрахована на земських лікарів, фельдшерів, акушерок і аптекарів. «Подписная цена на год с пересылкой и доставкой 9 руб. в год, для фельдшеров и фельдшериц – 6 руб. в год. Отдельные номера продаются по 15 коп.» [9, с. 1]. До речі, саме 15 коп. на день складала вартість лікування у Конотопській земській лікарні.

Особливістю газети стала оригінально оформлена титульна сторінка: на фоні привабливої української природи, церкви, сільських будинків і колодязя з журавлем знаходилося зображення будинку земської сільської лікарні.

Пам'ятаючи продуктивні роки роботи в якості земського лікаря Конотопського повіту і завідувача Батуринської лікарні, що розміщувалась в приміщенні колишньої гетьманської лікарні, В. Шеболдаєв використав зображення знайомої йому будівлі у якості прототипу вигляду земської сільської лікарні. Незважаючи на поважний вік (понад 100 років), будівля першої в Україні сільської лікарні була і у 1888 р. кращою серед сільських лікарень Чернігівської губернії [10, с. 61].

Газета «Земский врач» була на той час «єдиним земсько-медичним друкованим органом». Деякі дослідники (наприклад, А.І. Кохан) називали її журналом [11, с. 74–76]. Зміст видання мав науково-практичне спрямування. Тут публікувались наукові статті з різних галузей медицини, реферати, огляди медичної літератури, переклади іноземних статей, звіти про діяльність земських лікарень, інформація про нові лікарські засоби.

Пропагуючи профілактичну направленість земської медицини, газета порушувала питання гігієни і санітарії, писала про сільськогосподарський травматизм, організацію санітарно-бактеріологічних станцій, друкувала матеріали санітарно-просвітнього характеру. Співпрацювали з нею такі відомі лікарі, як професор Ф.Ф. Ерісман, Д.І. Жбанков, І.І. Тезяков, лікар-публіцист В.О. Португалов. Активну участь в роботі газети брав лікар В.В. Святловский. Дописувачами були земські лікарі не тільки українських (Чернігівської, Полтавської, Харківської, Таврійської, Херсонської), а і російських (Московської, Петербурзької, Курської, Рязанської, Пермської, В'ятської, Смоленської, Могильовської та ін.) губерній. Досить часто в газеті публікував свої статті і В.В. Шеболдаєв. Особливий інтерес викликали наступні його статті: «Очерк деятельности земских больниц и амбулаторий» (1889), «Движение народонаселения в Конотопском уезде, Черниговской губернии за последние десять лет 1879–1889 гг.» (1890), «Околопочечные нарывы» (1891), «Очерк деятельности хирургической земской больницы за 1891 г.» (1892), «Трепанация сосцевидного отростка» (1893) та ін. [12, с. 128–130].

Газета відразу стала популярною в широких колах. Її авторитет, а разом з ним і тираж постійно зростали. На жаль, зростали і матеріальні труднощі. Вже в кінці 1888 р. Є.В. Святловский звернувся до читачів з аналізом фінансового стану: «Редакция за истекшие полугодие получила чистого убытка 277 руб., … платы за труд не оказывается ни для редакции, ни для сотрудников. Мы лично не теряем надежды достигнуть чистой прибыли, но если ее не будет, то смущаться нечего: когда же и где земские врачи наживали капиталы от своих трудов – и если это не мешало им поставить заботы о народном здравии так, как ни в одном государстве в мире, то это не помешает и их органу работать для этой же цели без надежды на приобретение капиталов» [9, с. 1].

На жаль, газета не стала прибутковою, адже земським медикам, які були її головними читачами, вона пересилалась за ціною, набагато нижчою за собівартість. Трималось видання на фінансових можливостях братів Святловських та ентузіазмі відповідального секретаря В.В. Шеболдаєва, який, будучи старшим (головним) лікарем губернської лікарні, залучав до виконання різних другорядних робіт (отримання газети в друкарні, упаковка її в бандеролі, відправка по пошті тощо) працівників цього медичного закладу.

У Чернігові газета видавалась до вересня 1892 р. З переїздом Є.В. Святловського до Полтави, де він отримав посаду директора губернської земської лікарні, видання газети «Земский врач» деякий час продовжувалось, але недовго. Причиною тому стали фінансові труднощі, відсутність людини, яка б виконувала функцію секретаря медичного видання так відповідально, як В.В. Шеболдаєв. Справа тоді є успішною, коли нею займається ентузіаст-професіонал. Без нього вона завмирає. 28 липня 1894 р. вийшов останній 312 номер газети. Так одна з перших в Україні медичних газет «Земский врач» перестала існувати [12, с. 69].

Не зменшуючи значення відомого земського лікаря Є.В. Святловського як головного редактора і видавця газети, без якого її народження просто не відбулось, мусимо віддати належне лікарю В.В. Шеболдаєву як ініціатору, ентузіасту і беззастережно відданому справі професіоналу. Його причетність до появи однієї із перших в Україні медичних газет «Земский врач» – це ще одна сторінка в переліку важливих історичних здобутків медицини Конотопщини.

ПОСИЛАННЯ

1. Садівничий В.О. Становлення вітчизняного інформаційного простору в сегменті медичної преси наддніпрянської України XIX – початку XX століть: типологія, функціонально-змістові особливості, комунікативно-прагматичні складники. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук і соціальних комунікацій. – К., 2015. – 480 с.
2. Губерти Н.Н. Воспоминания о Ф.И. Иноземцеве // Русский архив. – 1898. – Кн. 2. – С. 231–238.
3. Маринжа Л., Вальтер А.П. Отец киевской анатомической школы // Медицинская газета «Здоровье Украины".– 2009. – № 10 (июнь). – С. 72.
4. Большая медицинская энциклопедия. В 30 т. / Гл. ред. Б.В. Петровский. – М.: Сов. нциклопедия. – Т. 14. – 496 с.
5. Экстренный губернский съезд земских врачей Черниговской губернии // Врач. – 1880. – № 15. – 12 с.
6. Эпидемия дизентерии в г. Батурине Черниговской губернии в 1880 г. и «дело» о ней // Врач. – 1881. – №31. – 12 с.
7. Бржеский В.Ч. К истории земской хирургии в Черниговской губернии (1864–1914). // Новый хирургический архив. – К., 1960. – № 4. – С. 124–126.
8. Никитин В.Г., Никитин Ю.В. Прогрессивные врачи Д.В. и В.В. Шеболдаевы // Медицина и здоровье населения Левобережной Украины. – К., 2007. – С. 34–42.
9. Земский врач – еженедельное издание по вопросам земской медицины. – Чернигов, 1888. – 12 с.
10. Нікітін В.Г., Терех М.І. Лікарня гетьманської столиці. – Ніжин, 2016. – 252 с.
11. Кохан А.И. К столетию журнала «Земский врач» //Советское здравоохранение. – М., 1989. – № 2. – С. 74–76.
12. Руденок В. Чернігів – подорож на 100 років назад. – Чернігів, 2009. – 84 с.

Никитин В.Г., Терех Н.И. «Земский врач» – одна из первых в Украине медицинских газет

В статье рассматривается возникновение на Черниговщине первого периодического еженедельного медицинского издания «Земский врач», даётся информация о его основателях – докторе медицины Е.В. Святловском и ответственном секретаре издательства, враче В.В. Шеболдаеве.

Ключевые слова: *врач, медицинская газета, доктор медицины, Батуринский медицинский участок, научные статьи.*

Nikitin V.H., Terekh M.I. «Zemstvo doctor» – one of the first medical newspapers in Ukraine

In the article an origin of the first periodic, weekly medical edition «Zemstvo doctor» in Chernihiv region, and his founder of doctor of medicine Ye.V. Sviatlovskyi and responsible secretary of publishing house of doctor V.V. Sheboldaiev is exemined

Key words: *doctor, medical newspaper, doctor of medicine, Baturyn medical site, scientific articles.*

09.02.2017 р.

УДК 283.9(477.51) «1861»

М.М. Блакитний

СПИСКИ ЦЕРКОВНОСЛУЖБОВЦІВ ГЛУХІВСЬКОГО, КОНОТОПСЬКОГО І КРОЛЕВЕЦЬКОГО ПОВІТІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА 1861 Р. (МАТЕРІАЛИ ЧАСОПИСУ «ЧЕРНИГОВСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ИЗВЕСТИЯ»)

У статті наведені списки церковнослужбовців Глухівського, Конотопського і Кролевецького повітів Чернігівської губернії на 1861 р., які були складені на основі матеріалів часопису «Черниговские епархиальные известия».

Ключові слова: *Чернігівська єпархія, «Черниговские епархиальные известия», священик.*

У другій половині XIX ст. цивільні органи влади Російської імперії намагалися контролювати більшість процесів у суспільстві, у тому числі і на тих територіях, що були завойовані або приєднані в різний спосіб. Це ми можемо прослідкувати на прикладі українських земель, що були інкорпоровані до складу імперії наприкінці XVIII ст. Забезпечити необхідний вплив на населення допомогала також і церква, яка була повністю під контролем царської влади і її цивільного органу – Святійшого Синоду.

Церковне життя на Чернігівщині мало свої суттєві особливості, які склалися у XVII–XVIII ст. Щоб розширити російський вплив на українські землі, стандартизувати життя, провести духовну «асиміляцію», царська влада використовувала різні методи. Як правило керівниками Чернігівської єпархії у XIX – на початку XX ст. призначалися росіяни за походженням, які іноді дуже активно намагалися викорінювати місцеві, а фактично українські традиції у духовному житті. Так нав'язувалися різні російські свята (дні народження царів, ювелії їх правлінь, коронації, свято військового ордену св. Георгія, ін.), система дозволів (ремонт, будівництво церков, освяченя іконостасів), фінансовий контроль і звітність, призначення духівництва, затвердження церковних старост, негативне ставлення до народних звичаїв.

Окремі аспекти церковного життя Чернігівської єпархії у другій половині XIX – на початку XX ст. допомагають пізнати духовні періодичні видання регіону, що видавалися на той час. Так, з 1861 р. почав друкуватися єпархіальний часопис «Черниговские епархиальные известия», на сторінках офіційної і неофіційної частин якого була опублікована значна кількість матеріалів про призначення, переміщення, звільнення церковнослужбовців того або іншого населеного пункту Чернігово-Сіверщини. Ці публікації дозволяють виявити поіменний склад духовних службовців по окремим селам, містечкам та містам Глухівського, Конотопського і Кролевецького повітів колишньої Чернігівської єпархії. У церковнослужбовців були різні мотиви: шукали кращого місця для служби (більш багатий приход), керувалися особистими мотивами (ставлення мешканців населеного пункту до них), дуже часто йшли по лінії «успадкування» посади від свого батька.

У статті наведена інформація лише про ті населені

пункти і церковний причт, про які є публікації у «Черниговских епархиальных известиях» за 1861 р. У матеріалах, що були оприлюднені на сторінках єпархіального часопису, не завжди зазначено, у якому саме храмі конкретного населеного пункту церковнослужбовець працював, якщо таких церков у селі, містечку або місті було декілька.

Глухівський повіт

с. Баничі *(Покровська церква):* священик Іоан Рознатовський

с. Бачевськ *(Георгіївська церква):* священик Андрій Григорович

с. Білокопитове *(Покровська церква):* священик Іоан Іванов

с. Береза *(Успенська церква):* священик Василь Неговоров

с. Вікторове *(церква Різдва Богородиці):* священик Федір Воскресенський

с. Волокитино *(Покровська церква):* священик Андрій Базилевич (у жовтні 1861 р. звільнений)

с. Воргол *(церква Різдва церква; Михайлівська церква*; *Покровська церква* (дячок Микола Покровський *Богородиці):* священик Самуїл Андрієвський

м. Воронеж: *Преображенська церква; Успенська* був рукоположен у диякони, 1861 р.); священик Матвій Тищенко; священик Фома Вересотський; священик Василь Андеїв

м. Глухів: *Вознесенська церква* (диякон Тимофій Велиготський переміщений до с. Масани, серпень 1861 р.; місце диякона надано сироті – доньці священика Марині Масютиній, вересень 1861 р.; пономарь Павло Зоткевич переведений до Трьох-Анастасіївського храму; учень Чернігівського духовного училища Микола Красновський був призначений пономарем, вересень 1861 р.); *Миколаївська церква; Покровська церква; Преображенська церква* (дяк Григорій Ждановський); *церква Різдва Богородиці* (дяк з Броварів Олександр Григорович отримав місце диякона, липень 1861 р.); *Соборно-Троїцька церква* (пономарь Стефан Носачевський призначений пономарем, липень 1861 р.); *Трьох-Анастасіївська церква; Трьох-Святительська церква* (священик Євменій Росинський); священик Іоан Сечка; священик Іоан Петровський; священик Федір Карпинський; протоієрей Данило Сочава; священик Симеон Чернявський; священик Олексій Шекун; священик Никифор Імшенецький; священик Євдоким Матвієвський; священик Іосиф Петровський.

с. Годунівка *(Покровська церква):* священик Микола Рознатовський

с. Горино *(Покровська церква):* священик Василь Біловський

с. Гремячка *(Михайлівська церква):* священик Стефан Спановський

с. Дорошівка *(Василівська церква):* священик Григорій Кучеровський; церковний староста поручик Микола Миклашевський

с. Дубовичі *(церква Різдва Богородиці і Вознесенська церква):* священик Самуїл Імшенецький; дяк Петро Шермеревич рукоположен на диякона

с. Дунаєць *(церква Різдва Богородиці):* священик Микита Гусаківський

с. Дунайська слобода *(Георгіївська церква):* священик Михайло Громаковський

с. Зазірки *(Успенська церква):* священик Іоан Нагорний (Нагорський)

с. Землянки *(Покровська церква):* священик Павло Ягодовський

с. Есмань *(Миколаївська церква):* священик Порфирій Красовський

с. Кочерга *(Миколаївська церква):* священик Іоан Медведєв

с. Кучерівка *(Михайлівська церква):* священиком рукоположен Іоан Богуславський (жовтень 1861 р., закінчив Чернігівську семінарію)

с. Макове *(Миколаївська церква):* священик Микола Долгополов

с. Локоток *(Вознесенська церква):* священик Андрій Полубинський був позбавлений місця (взяв церковні гроші, серпень 1861 р.); священик Іоан Танський був переміщений з с. Кучерівка (серпень 1861 р.)

с. Марчихина-Буда *(Миколаївська церква і Предтеченська церква):* священик Микола Любимов, священик Федір Доброславський

с. Некрасове *(Покровська церква):* протоієрей Григорій Базилевич

с. Орлівка *(церква Різдва Богородиці):* священик Федір Тарасевич

с. Паліївка *(церква Іоана Предтечі):* священик Іоан Барановський, дячок Іоан Андрієвський рукоположен на диякона (серпень 1861 р.)

с. Полковнича слобода *(церква Різдва Богородиці):* священик Іоан Шапочников

с. Полошки *(Миколаївська церква):* священик Михайло Богуславський

с. Пустогород *(Георгіївська церква):* священик Олексій Покровський

с. Сваркове *(Миколаївська церква):* священик Микола Муравський

с. Слоут *(церква Різдва Богородиці):* священик Іоан Щуцький

с. Собичів *(Покровська церква):* священик Висаріон Григоровський

с. Сопич *(Миколаївська церква):* священик Микола Проценко

с. Суходіл *(Іллінська церква):* священик Микола Лукашевич

с. Тулиголове *(Преображенська церква):* священик Кирило Черняхівський, священик Віктор Мозалевський

с. Ховзівка *(Миколаївська церква):* священик Гаврило Григорович

с. Холопківка *(Михайлівська церква):* священик Афанасій Пиневич

с. Хохлівка *(церква Різдва Богородиці):* священик Микола Базилевич

с. Чернорій *(церква Різдва Христового):* священик Стефан Базилевич (1861 р.); священиком призначено Миколу Балицького (липень 1861 р., до того був священиком

без місця); священик Григорій Болдовський; дяк Антон Боровський рукоположен на диякона (липень 1861 р.)

с. Чуйківка *(Успенська церква):* священик Георгій Каминський переміщений до Курилівки Ніжинського повіту (листопад 1861 р.), на його місце призначений священик без місця Іоан Воскресенський; священик Іоан Пиневич

м. Шостка *(Введенська церква):* Микола Лизлов призначений дияконом до церкви Різдва-Христового Шостинського порохового заводу (грудень 1861 р., закінчив Курську семінарію)

с. Юрасівка *(Казанська церква):* священик Пилип Смоличев

м. Ямпіль *(Георгіївська церква і Преображенська церква):* священик Іоан Юркевич, священик Микола Янчевський

с. Ярославець *(Благовіщинська церква):* священик Георгій Мироненко, пономарь Василь Тершовський призначений пономарем (липень 1861 р.)

с. Ястребщина *(Преображенська церква):* священик Іоан Миславський (Масловський)

Конотопський повіт

м. Батурин *(Воскресенська церква, Покровська церква, церква Іоана Богослова):* протоієрей Федір Затворницький, священик Петро Боровський, священик Симеон Беглевський

м. Бахмач: *Успенська церква; Вознесенська церква* (вдова священика Марфа Ісаєнко була призначена просфирнею, жовтень 1861 р.); священик Микита Богдановський, 1861 р.; священик Георгій Соломаха

с. Білі-Вежі *(Олександро-Невська церква):* священик Віктор Федорович

с. Великий Самбур *(Миколаївська церква):* священик Федір Григорович

с. Вирівка *(Покровська церква):* священик Пантелеймон Бордонос, церковний староста козак Стефан Ярош

с. Гайворон *(Покровська церква):* священик Афанасій Лисовський

с. Галенка *(Михайлівська церква):* священик Федір Давидовський, священик Олександр Тупатилов

с. Городище *(церква Різдва Богородиці):* священик Василь Нагорський

с. Григорівка *(Михайлівська церква):* священик Іосиф Козачинський

с. Гута *(Миколаївська церква):* священик Іоан Марковський

с. Дептівка *(церква Різдва Богородиці):* священик Василь Стефанович

с. Дмитрівка *(Троїцька церква):* священик Василь Кондратович

м. Конотоп: *Богоявленська церква* (послушник Козелецького Георгіївського монастиря Василь Максимович був призначений пономарем, жовтень 1861 р.); *Вознесенська церква* (церковний староста унтер-офіцер у відставці Іаков Силка); *Соборна церква* (послушник Козелецького Георгіївського монастиря Григорій Главинський був призначений пономарем, жовтень 1861 р.); *церква Різдва Богородиці* (послушник Рихлівського монастиря Матвій Самчевський був призначений пономарем, липень 1861 р.); священик Микола Леонтович, священик Дмитро Демяновський, священик Платон Лукашевич, протоієрей Стефан Івашутич, священик Григорій Крачковський, священик Яків Петровський, священик Микола Прокопович

с. Коребутів *(Миколаївська церква):* священик Максим Григорович

с. Коренецьке *(Покровська церква):* священик Хома Андрієвський

с. Кошари *(Воскресенська церква):* священик Микола Малиновський

с. Крапивне *(Успенська церква):* священик Іосиф Химуля

с. Красне *(церква Різдва Богородиці):* священик Іоан Бивалькевич, священик Михайло Крачковський

с. Красний-Колядин *(Свято-Миколаївська церква):* священик Федір Кондратович

с. Курень *(Миколаївська церква):* священик Іоан Златковський, священик Адріан Некрашевич

с. Курилівка *(церква Різдва Богородиці):* священик Георгій Минтюков

с. Малий Самбур *(Покровська церква):* священик Симеон Соколов, дружина священика Олександра Соколова призначена просфирнею (серпень 1861 р.)

с. Михайло-Аннівка *(Свято-Троїцька церква):* священик Микола Переясловцев

с. Мельня: священик Симеон Бугославський

с. Митченки *(Варваринська церква):* священик Іван Богдановський, священик Петро Боровський

с. Обмачів *(церква Різдва Богородиці):* священик Федір Якимович (Якимов)

с. Пальчики *(Троїцька церква):* священик Михайло Григорович, син дяка Іван Петровський призначений пономарем (липень 1861 р.)

с. Підлипне *(Миколаївська церква):* священик Михайло Тимошевський

с. Понори *(Василіївська церква):* священик Петро Сахновський

с. Попівка *(Преображенська церква):* священик Іоан Леонтович, священик Лука Яновський

с. Рубанка *(Миколаївська церква):* священик Микола Креховецький

с. Рябухи *(Петропавлівська церква):* на місце священика Павла Лапчинського (призначений до Баклані) переміщений священик Павло Щегловитов з Баклані (липень 1861 р.); священик Василь Григорович

с. Семенівка *(Троїцька церква):* священик Іуліан Максимович, дружина священика Олена Максимович призначена просфирнею (серпень 1861 р.)

с. Соснівка *(Успенська церква):* священик Федот Бугославський (Богуславський)

с. Тиниця *(Покровська церква):* священик Дмитро Стопановський (Степановський)

с. Шаповалівка *(Покровська церква):* священик Василь Скубачевський, священик без місця Трофим Андрієвський призначений священиком (жовтень 1861 р.)

Кролевецький повіт

с. Алтинівка *(Преображенська церква):* священик Михайло Андрієнко, священик Павло Тарасенко, син дячка Іван Дяченко призначений пономарем (серпень 1861 р.)

с. Андріївка *(Успенська церква):* церковний староста козак Євменій Яковенко (грудень 1861 р.)

с. Атюша *(Миколаївська церква):* священик Микола Величковський, священик Павло Юницький

с. Билки *(Троїцька церква):* священик Григорій Главиновський, пономарь Василь Чернявський

с. Бистрик *(Троїцька церква):* священик Петро Баран

с. Блистова *(церква Іоана Предтечі):* рукоположен у сан священика Єлисей Колчевський (листопад 1861 р., студент Чернігівської семінарії)

с. Божки *(церква Різдва Богородиці):* священик Іван Іваницький

с. Будище *(Георгіївська церква):* священик Іоан Хреновський

с. Бужанка: священик Василь Липський

с. Верба *(Троїцька церква):* священик Іон Реутський

с. Городище *(Успенська церква):* священик Павло Баранівський

с. Гнатівка *(Всесвятська церква):* священик Сампсон Фотієв

с. Грузьке *(церква Іоана Предтечі):* священик Іосиф Бугославський

с. Добротів: священик Василь Гончаров

с. Іваньків *(Покровська церква):* священик Маркел Іваницький

с. Камень *(Троїцька кладбищенська церква):* священик Іоан Величко

с. Клишки *(Покровська церква):* священик Стефан Барзаковський, священик Іоан Никитин (був переведений з с. Дегтярівка Новгород-Сіверського повіту, вересень 1861 р.)

с. Конятин *(Успенська церква):* священик Григорій Рожанівський

с. Корильське *(Преображенська церква):* священик Григорій Бивалькевич

м. Короп: *Вознесенська церква* (Іван Шкуринов призначений пономарем); *Михайлівська церква; Покровська церква* (Андрій Шкуринов призначений пономарем, вересень 1861 р.); *Преображенська церква* (пономарем переміщено Василя Кулагина, вересень 1861 р.), священик Андрій Шкляревський, священик Яків Самойлович, священик Іоан Кибальчич, священик Микита Рахинський, священик Віктор Волинський

с. Краснопілля *(Успенська церква):* священик Микола Косменко (студент Чернігівської семінарії був рукоположен 1861 р.)

с. Криськи *(церква Різдва Богородиці):* священик Іоан Реутський

м. Кролевець: *Варваринська церква* (учень Новгород-Сіверського училища Петро Деркачев призначений пономарем, грудень 1861 р.); *Преображенська церква* (священик Іоан Липський); *Покровська церква* (священик Микола Сушинський); *церква Різдва Богородиці* (дячок Василь Шекун призначений до с.Радомка, вересень 1861 р.); *Соборна церква Різдва Богородиці* (дяк з Макошино Василь Шекун призначен дяком, липень 1861 р.; заштатний дяк Тимофій Григорович був призначений дяком оскільки Шекун не з'явився, вересень 1861 р.); священик Андрій Івашутич, священик Іоан Липський, священик Віктор Волинський, священик Григорій Реутський, протоієрей Олександр Миткевич

с. Ксьонзівка *(церква Різдва Богородиці):* священик Олексій Смоличев

с. Локні *(Софіївська церква):* священик Максим Білий

с. Лоски *(Миколаївська церква):* священик Іоан Марачевський

с. Лукнов *(церква Архістратига Михаїла):* священик Іоан Власенко

с. Лучники *(церква Різдва Богородиці):* священик Михайло Ягодовський

с. Мезин *(Іллінська церква):* священик Федот Мануйлович

с. Мутино *(Миколаївська церква):* священик Василь Якимов; диякон Олександр Никольський переміщений до с. Козаричі Суразького повіту, вересень 1861 р. (на його місце призначено учня Смельницького)

с. Оболоньє *(церква Різдва Богородиці):* священик Антоній Самбурський

с. Обтов *(церква Різдва Богородиці):* священик Михайло Журавченко, дяк без місця Федір Главинський призначений пономарем (серпень 1861 р.)

с. Погребки *(Покровська церква):* священик Павло Кучеровський

с. Подолове *(Троїцька церква):* священик Петро Шкляревський

с. Покошичі *(Троїцька церква):* священик Іоан Миславський

м. Понорниця *(церква Різдва Богородиці, Михайлівська церква):* священик Павло Кучеровський, священик Герасим Глядиковський

с. Псарьовка *(Петро-Павлівська церква):* священик Іоан Петровський

с. Радичів *(Миколаївська церква):* священик Прокопій Горбатівський

с. Разльоти *(Казанська церква):* пономарем було призначено Феофана Вербицького (вересень 1861 р., мав 18 років, закінчив повітове училище)

с. Райгородок *(Преображенська церква):* священик Гаврило Дієсперов

с. Реутинець *(Покровська церква):* священик Костянтин Лялицький

с. Різдвяне *(церква Різдва Богородиці):* священик Федір Гаврильцов

с. Риботин *(Архангело-Гаврилівська церква):* священик Сергій Шиянов

с. Собич *(Михайлівська церква):* священик Василій Городиський

с. Сохачі *(Покровська церква):* церковний староста селянин Наум Пальчиковський

с. Спаське *(Преображенська церква):* священик Пилип Адамович, священик Василь Корейша.

с. Хижки *(Хресто-Воздвиженська церква):* священик Федір Кучеровський

с. Чепліївка *(Успенська церква):* священик Флор Барзаковський

с. Шаболтасівка *(Покровська церква):* священик Георгій Диаконов, син дяка Тимофій Лисунов призначений пономарем [1].

ПОСИЛАННЯ

1. Черниговские епархиальные известия. – 1861. – № 1–24. – Часть официальная.

Блакитный М.М. Списки церковных служителей Глуховского, Конотопского и Кролевецкого уездов Черниговской губернии на 1861 г. (материалы журнала «Черниговские епархиальные известия»)

В статье опубликованы списки церковных служителей Глуховского, Конотопского и Кролевецкого уездов Черниговской губернии за 1861 г., которые были составлены на основе публикаций в журнале «Черниговские епархиальные известия».

Ключевые слова: *Черниговская епархия, «Черниговские епархиальные известия», священник.*

Blakytny M.M. Lists of church ministers of Hlukhiv, Krolevets and Konotop county of Chernihiv province in 1861 (journal materials of «Chernihiv diocesan news»)

In the article published lists of church workers of Hlukhiv, Krolevets Konotop county of Chernihiv province for 1861, which were compiled on the basis of publications in «Chernihiv diocesan news».

Key words: *Cherniivv diocese, «Chernihiv diocesan news», the priest.*

28.02.2017 р.

УДК 930.1:908(051):244 «18/193»

В.М. Орлов

ВІДРОДЖЕНЕ ВИДАННЯ «КРАЄЗНАВСТВО» ЯК ІСТОРІОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ УПРОДОВЖ XIX – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТ. У КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛІСТИЧНИХ СТУДІЙ

Стаття присвячена аналізу наукових публікацій, уміщених у відродженому виданні «Краєзнавство». Наголошено на важливості цього часопису для дослідження історії релігії та церкви в Україні XIX – першої третини XX ст. Охарактеризовано тематику наукових розвідок, які були опубліковані у журналі «Краєзнавство» упродовж 1993–2016 рр.

Ключові слова: *журнал «Краєзнавство», історична регіоналістика, історіографічне джерело, історія релігії та церкви в Україні.*

Починаючи з квітня 1927 р. видання «Краєзнавство» було флагманом у дослідженні широкого діапазону історико-краєзнавчих проблем. До цього переліку була долучена тематика вітчизняної історії релігії і церкви на українських землях. Незважаючи на те, що часопис існував неповні три роки й було опубліковано 11 номерів, однак, він значно вплинув на сприйняття історичного краєзнавства не як аматорства та вияву публіцистичного жанру, а саме наукової дисципліни, став першим виданням, навколо якого консолідувалися широкі кола українських істориків та краєзнавців.

Відновлене у 1993 р., за сприяння Всеукраїнської спілки краєзнавців, видання «Краєзнавство», яке спочатку носило науково-популярну, публіцистичну спрямованість, відображало на власних сторінках й історико-релігійну тематику. Упродовж першого десятиліття XXI ст. значно активізувалося вивчення історії релігійних об'єднань в Україні періоду XIX – початку XX ст. у регіональному контексті, що потребує історіографічного узагальнення наукових праць з історії релігії та церкви в Україні і є актуальним та своєчасним.

Метою статті є аналіз публікацій, уміщених у науковому і науково-популярному журналі «Краєзнавство», як історіографічного джерела зі студіювання історії релігії та церкви в Україні XIX – першої третини XX ст. у регіоналістичному вимірі.

У сучасній українській історіографії історії релігії та церкви в Україні XIX – початку XX ст. одним із перших досліджень, яке підсумовує значення видання «Краєзнавство» для вітчизняної історичної регіоналістики, є академічна публікація В. Савчука [1]. Її цінністю є наявна характеристика двох етапів фундації журналу, а також зазначення ролі відродженого у 1993 р. часопису та його наукової ваги в становленні українського історичного краєзнавства у часи незалежності України, а саме 1993–2002 рр. Цей період відзначений накопиченням критичної маси історичних джерел, всебічним аналізом раніше не досліджуваних документів з історії релігії і церкви в Україні, методологічною переорієнтацією, відходом від радянських ідеологічних стереотипів щодо релігії в історичній науці.

Перший етап існування часопису «Краєзнавство» упродовж 1927–1930 рр. відображено у статті О. Кошаби [2]. Однак, незважаючи на цінність запропонованих узагальнень, у публікації не акцентовано належної уваги на дослідженні проблематики історико-конфесійного плану.

Упродовж 1993–2016 рр., за авторськими підрахунками, у 36-ти номерах відродженого видання «Краєзнавство» було опубліковано 24 статті та інформація про проведення наукової конференції щодо історії релігії та церкви в Україні XIX – першої третини XX ст. До загального переліку авторів, які були задіяні у дослідженні історії релігійних громад на українських етнічних землях упродовж зазначеного періоду, належать І. Баляс [3], Ю. Волошин [4], Н. Діанова [5; 6], О. Жам [7; 8], А. Зінченко та О. Петренко [9], В. Каліновський [10–12], А. Кирилюк [13], Д. Кудінов [14], Л. Місінкевич [15], А. Непомнящий [16], О. Нестуля [17], В. Пащенко і Р. Сітарчук [18], Н. Пилипенко й Л. Посохова [19], Ю. Селевич [20–22], І. Старенький [23], С. Таранець [24; 25], О. Тригуб [26], Л. Хрящевська [27].

Потребує дослідження тематична спрямованість академічних студій. Зокрема, за територіальним критерієм можна простежити популярність наукового пошуку історії релігійних об'єднань на українських теренах у

контексті кримознавчих досліджень, вивченння релігійного фактору півдня України (загальна чисельність – 6 статей). Дослідження історичної ретроспективи релігійних громад Правобережжя (Поділля, Волинь) упродовж XIX – першої третини XX ст. також знайшло своє відображення у відновленому виданні «Краєзнавство». Наразі вітчизняні волинознавчі історико-релігійні студії репрезентовані трьома публікаціями, дослідження релігійної історії Поділля – двома.

Наявні публікації, які характеризують функціонування релігійних громад в локальному вимірі, зокрема, присвячені розвитку конфесій упродовж XIX – першої третини XX ст. на теренах Полтавщини, Харківщини, а також давнього українського етнографічного регіону – Стародубщини [18; 19; 25]. Поодинокі статті історико-урбаністичного спрямування ілюструють становлення релігійних об'єднань у містах Балті, Бериславі та у поселеннях Сумського повіту [6; 14; 24].

Паралельно із локаційним чинником важливе місце у дослідженнях публікацій журналу «Краєзнавство» новітнього періоду займає конфесійний фактор (див. табл. 1).

Табл. 1. Конфесійний вимір публікацій часопису «Краєзнавство» (1993–2016 рр.)

Православ'я	Католицизм	Старообрядництво	Протестантизм	Загальна характеристика релігійних громад
10	**2**	**3**	**2**	**7**

Аналіз наявних видань, присвячених історико-релігійному аспекту, чітко засвідчує відносне домінування православної тематики, досліджень історії православних громад на українських етнічних землях у зазначений період, історичної біографістики діячів православної церкви тощо (загальна кількість – 10). Загально-релігійний контекст, релігійна політика, особливості комунікації між органами державної влади та церковними інституціями віддзеркалено у 7 публікаціях. Авторів цікавили значно менше проблематика старообрядництва (3 статті) та історія католицьких та протестантських громад (по 2 публікації).

Варто наголосити на активному процесі накопичення науково-історичних джерел щодо розвитку релігійних громад на українських етнічних землях XIX – початку XX ст.

Першою публікацією щодо релігійної тематики у журналі «Краєзнавство» була стаття на той час кандидата, зараз доктора історичних наук, професора О. Нестулі, у котрій проаналізована проблема взаємодії церковних інституцій з органами державної влади України. Особливості державно-релігійних відносин в українських губерніях під час Першої світової війни було проілюстровано архівними джерелами. Автор чи не вперше у сучасній українській історіографії історії релігії та церкви в Україні зазначеного періоду висвітлив процес вивезення церковних цінностей з території окремих повітів Волині упродовж 1915 р. Здійснений аналіз цього процесу з акцентацією на відсутності чітко скоординованої системи у реалізації зазначених вище дій [17, с. 14–15], розглянуто політику органів державної влади в радянській Україні щодо релігійних об'єднань початку 1920-х рр. та визначено їх антирелігійну спрямованость [17, с. 15]. Одним із перших у вітчизняній історичній науці О. Нестулею здійснено поділ періоду 1920-х рр. на два хронологічні відрізки діяльності релігійних організацій. Так, істориком наголошено, що починаючи з другої половини 1920-х рр. радянська влада і релігійні інституції остаточно перетворюються на антагоністів [17, с. 16]. Через розгляд взаємовідносин органів державної влади в Україні упродовж 1920–1930-х рр. визначено долю старовинних церковних дзвонів. Зазначена проблематика є лейтмотивом цієї статті. Де-факто, це перша публікація в сучасному українському історіописанні історії релігії та церкви в Україні періоду XIX – початку XX ст., яка узагальнено відображає дихотомію та неоднозначність у реалізації політики органів радянської влади щодо церкви: від прагнення збереження церковних цінностей (наприклад, дзвонів) до утилізації та абсолютного знищення церковного майна в радянській Україні міжвоєнного періоду [17, с. 17–18]. Дослідник активно використовував краєзнавчий матеріал та співвідносив особливості взаємовідносин органів державної влади і церкви різних адміністративно-територіальних одиниць України.

Через сім років після публікації О. Нестулі у статті представників полтавської школи істориків релігії та церкви в Україні В. Пащенка та Р. Сітарчука було продовжено дослідження релігійної політики 1920–1930-х рр. щодо громад баптистів та євангельських християн на теренах Полтавщини, що значно розширило тематичний спектр науково-історичних праць [18].

Нове десятиліття XXI ст. ознаменувалося появою сучасних фундаментальних публікацій І. Баляса, Н. Діанової, А. Зінченка та О. Петренка, В. Каліновського, А. Кирилюк, Д. Кудінова, А. Непомнящого, Ю. Селевич, І. Старенького, С. Таранця, О. Тригуба, які стосувалися нових тем та переосмислювали напрацювання попереднього періоду. Починаючи з 2010 р. відбувається як чисельне, так і якісне зростання академічних досліджень з історії релігії і церкви на українських теренах упродовж XIX – першої третини XX ст., авторами яких були фахові історики. Упродовж останнього періоду можемо простежити різнопланове тематичне розмаїття наукових досліджень з історії релігійних громад в Україні визначеного періоду, опублікованих у виданні. Зокрема, аналізувалася проблема функціонування греко-католицьких громад, протестантських церковних інституцій, розглядалися деякі аспекти з історії повсякдення православного духовенства, проблеми економічного функціонування релігійних громад, конфесійної конфліктології, тобто ті теми, які раніше вважалися менш актуальними і навіть маргінальними. Найбільш продуктивним у студіюванні історії релігійних громад в Україні зазначеного пе-

ріоду був 2011 р. Цьому сприяла поява у 2010 р. у часописі «Країзнавство» окремого підрозділу «Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс», публікації котрого присвячені широкому спектру історії релігійних груп і церковних інституцій в Україні.

Таким чином, відродження академічного часопису «Краєзнавство» у перші роки української незалежності мало важливе значення для становлення вітчизняної історичної регіоналістики. Видання «Краєзнавство», окрім історико-краєзнавчих питань, висвітлює проблеми з історії релігії та церкви на українських етнічних землях у XIX – першій третині XX ст. З 1993 р., відчутним є значне коригування як кількісного, так і якісного показників академічних праць із зазначеної проблематики. Характерним також є методологічне та тематичне розмаїття науково-історичних публікацій, уміщених у виданні.

ПОСИЛАННЯ

1. Савчук В.О. Журнал «Краєзнавство» як феномен краєзнавчого руху в Україні / В.О. Савчук // Краєзнавство: науковий журнал. – 2002. – № 1–4. – С. 25–26.
2. Кошаба О. Часопис «Краєзнавство» як популяризатор краєзнавчого руху в Україні (1927–1930 рр.) / О. Кошаба // Краєзнавство: науковий журнал. – К.: Національна спілка краєзнавців України, 2012. – № 79 (2). – С. 22–27.
3. Баляс І. Вплив греко-католицького духовенства на суспільно-політичне життя Волинської губернії в другій третині XIX ст. / І. Баляс // Краєзнавство: науковий журнал. – К.: Національна спілка краєзнавців України, 2013. – № 85 (4). – С. 139–142.
4. Волошин Ю. Російські старообрядці на території Волинської губернії у дореформений період / Ю. Волошин // Краєзнавство: науковий журнал. – 2000. – № 1–2. – С. 168–173.
5. Діанова Н. Наративні джерела про діяльність Херсонського архієпископа Інокентія (Борисова) / Н. Діанова // Краєзнавство: науковий журнал. – К.: Національна спілка краєзнавців України, 2014. – № 86 (1). – С. 107–112.
6. Діанова Н. Херсонська єпархія наприкінці XIX ст. (на матеріалах міста Берислава) / Н. Діанова // Краєзнавство: науковий журнал. – К.: Національна спілка краєзнавців України, 2010. – № 72 (3). – С. 142–146.
7. Жам О. Монастирські млинарські заклади Правобережної України XIX ст. / О. Жам // Краєзнавство: науковий журнал. – 2002. – № 1–4 (46–49). – С. 80–83.
8. Жам О. IV-ті Єфремівські читання «Релігійне життя Переяславської землі (IX–XXI ст.)», присвячені 1025-літтю хрещення Русі / О. Жам, Н. Ткаченко // Краєзнавство: науковий журнал. – К.: Національна спілка краєзнавців України, 2013. – № 84 (3). – С. 195–198.
9. Зінченко А. Документи з історії парафіяльного церковного землеволодіння на Брацлавщині кінця XVIII – першої чверті XIX століть (на матеріалах села Парпурівці Вінницького повіту) (Вступна стаття і публікація А. Зінченка, О. Петренка) / А. Зінченко, О. Петренко // Краєзнавство: науковий журнал. – К.: Національна спілка краєзнавців України, 2016. – № 96–97 (3–4). – С. 95–119.
10. Каліновський В. До історії церковного пам'яткознавства в Криму (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. Каліновський // Краєзнавство: науковий журнал. – К.: Національна спілка краєзнавців України, 2011. – № 74 (1). – С. 91–96.
11. Каліновський В. Краєзнавча робота в духовно-навчальних закладах Таврійської єпархії (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. Каліновський // Краєзнавство: науковий журнал. – К. : Національна спілка краєзнавців України, 2011. – № 76 (3). – С. 40–44.
12. Каліновський В. Монастирі Криму в студіях духівництва Таврійської єпархії (XIX – перша чверть XX ст.) / В. Каліновський // Краєзнавство: науковий журнал. – К.: Національна спілка краєзнавців України, 2010. – № 70–71 (1–2). – С. 143–148.
13. Кирилюк А. Скорочення мережі римо-католицьких монастирів у Волинській губернії у XIX ст.: причини та наслідки / А. Кирилюк // Краєзнавство: науковий журнал. – К., Національна спілка краєзнавців України, 2015. – № 92–93 (3–4). – С. 135–138.
14. Кудінов Д. Конфесійний конфлікт в Сумському повіті наприкінці XIX – на початку XX ст. / Д. Кудінов // Краєзнавство: науковий журнал. – К.: Національна спілка краєзнавців України, 2011. – № (2). – С. 170–181.
15. Місінкевич Л. Л. Реалізація державної політики щодо релігії та віруючих на Поділлі в 20-30-ті рр. XX ст. / Л. Л. Місінкевич // Краєзнавство: науковий журнал. – 2003. – № 1–4. – С. 94–97.
16. Непомнящий А. Церковне кримознавство: нові грані актуальної теми / А. Непомнящий, В. Каліновський // Краєзнавство: науковий журнал. – К.: Національна спілка краєзнавців України, 2012. – № (4). – С. 51–58.
17. Нестуля О. Хрипкий віддзвін «Великого перелому» / О. Нестуля // Краєзнавство: науково-популярний журнал. – 1993. – № 1 (27). – С. 13–18.
18. Пащенко В. Деякі аспекти державно-церковних відносин у 20–30-ті роки (на прикладі громад баптистів та євангельських християн Полтавщини) / В. Пащенко, Р. Сітарчук // Краєзнавство: науковий журнал. – 2000. – № 1–2. – С. 228–233.
19. Пилипенко Н. Г. Сім'я парафіяльного священика Харківської єпархії XIX ст. / Н. Г. Пилипенко, Л. Ю. Посохова // Краєзнавство: науковий журнал. – 2005. – № 1–4. – С. 146–150.
20. Селевич Ю. Діловодство Харківської Духовної консисторії: документообіг, розвиток формулярів документів, особливості церковного справочинства / Ю. Селевич // Краєзнавство: науковий журнал. – К.: Національна спілка краєзнавців України, 2011. – № 74 (1). – С. 81–90.
21. Селевич Ю.Л. До історії церковних покарань: використання єпитимій в практиці церковного суду / Ю. Л. Селевич // Краєзнавство: науковий журнал. – 2006. – № 1–4. – С. 141–143.
22. Селевич Ю. Участь Харківської Духовної консисторії у вирішенні конфліктів серед духовенства та прочан в XIX – на початку XX ст. / Ю. Селевич // Краєзнавство: науковий журнал. – К.: Національна спілка краєзнавців України, 2011. – № 77 (4). – С. 144–149.
23. Старенький І. Діяльність подільського духовенства зі збереження архівної спадщини на території Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст. / І. Старенький // Краєзнавство: науковий журнал. – К.: Національна спілка краєзнавців України, 2013. – № 82 (1). – С. 95–102.
24. Таранець С. Балта старообрядська / С. Таранець // Краєзнавство: науковий журнал. – 2001. – № 1–4. – С. 187–190.
25. Таранець С. Стародубщина як один з провідних духовних центрів старообрядців у другій половині XVIII – на початку XX ст. / С. Таранець // Краєзнавство: науковий журнал. – К.: Національна спілка краєзнавців України, 2013. – № 83 (2). – С. 133–138.
26. Тригуб О. Монастирі Південної України у господарсько-економічному житті краю (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. Тригуб // Краєзнавство: науковий журнал. – К.: Національна спілка краєзнавців України, 2015. – № 90–91 (1–2). – С. 178–183.
27. Хрящевська Л. Переселення менонітів у південні райони України / Л. Хрящевська // Краєзнавство: науковий журнал. – К.: Національна спілка краєзнавців України, 2009. – № 66–67 (1–2). – С. 204–209.

Орлов В.Н. Возрожденное издание «Краеведение» как историографический источник по истории религии и церкви в Украине на протяжении XIX – первой трети XX вв. в контексте регионалистических студий

Статья посвящена анализу научных публикаций в возрожденном издании «Краеведение». Подчеркнута важность этого журнала для исследования истории религии и церкви в Украине XIX – первой трети XX вв. Охарактеризовано тематику научных исследований, которые были опубликованы в журнале «Краеведение» на протяжении 1993–2016 гг.

Ключевые слова: *журнал «Краеведение», историческая регионалистика, историографический источник, история религии и церкви в Украине.*

Orlov V.M. The renewed edition of «Local studies» as a historiographical source for the history of the religion and church in Ukraine of the 19th and of the first third of the 20th century in the context of regionalist studios

The article analyzes the scientific publications placed in the revival of the publication of «Local studies». This journal is important for the study of history of the religion and church in Ukraine of the 19th and the first third of the 20th century. Characterized by themes of scientific research, that have been published in the journal «Local studies» during 1993 – 2016 years.

Key words: *magazine «Local studies», historical regional studies, historiographical source, the history of the religion and church in Ukraine.*

25.01.2017 р.

УДК 930.2 (477.51) «18/190»

В.В. Ребенок

ПОЛЬСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТАРОДРУКИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. У НІЖИНСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМ. МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Автор аналізує й висвітлює тематичний зміст та склад польських історичних стародруків XIX – початку XX ст. у бібліотечному зібранні Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя.

Ключові слова: *бібліотека, польські стародруки, історична література, університет, фонди, картотека.*

Бібліотека Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя (далі НДУ) має величезні фонди стародруків. Особливе місце серед зібрання займають польські стародруки XVI–XIX ст. Початок формування полоністичного зібрання припадає на 1875 рік. Це пов'язано з відкриттям Ніжинського історико-філологічного інституту ім. кн. Безбородька. Завдяки активній діяльності першого директора М.О. Лавровського до бібліотеки інституту було передано Варшавським університетом дублетних примірників колекції «Polonica» у кількості 639 томів.

Надалі до бібліотеки література надходила систематично аж до 30-х років XX ст. Однак варто відзначити, що у 1934–1936 рр. значна частина стародруків, в тому числі й польських, була вилучена із фондів Ніжинської бібліотеки (здебільшого без інвентарних позначень) і передана до Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка [7, с. 9–10] (далі КДУ). Через це вилучені стародруки досі значаться в каталозі польської дореволюційної літератури НДУ. Важливо зазначити, що спроби опрацювання полоністичного зібрання відбувалися неодноразово, але в основному вони торкалися польських видань XVI–XVIII ст. Так, у 2002 р. І. Костенко та Г. Тимбровська класифікували 156 книг зазначеного періоду польською та латинською мовами [1]. Пізніше, у 2006–2007 та 2010 роках, М. Потапенко опублікував три розвідки, присвячені тематичній класифікації та опису польських стародруків XVI–XVII ст. [2; 3; 4]. Проте досі відсутня тематична класифікація, перелік наявних та вилучених польських стародруків XIX – початку XX ст., хоча старанням працівників бібліотеки було видано два каталоги польських стародруків [6; 7]. На жаль, вони охоплюють лише період XVI – початок XIX ст., а каталог дореволюційної польської літератури досі залишається у відповідності до його останнього впорядкування у 70–80-х. роках XX ст., відображаючи склад книжкового зібрання на час останньої ревізії, не висвітлюючи його зміст. Через це є потреба подальшої перевірки наявних примірників літератури, зазначених в каталозі. Також варто відзначити, що каталог іноземних стародруків та, безпосередньо, полоністики НДУ, не дивлячись на свій поважний вік, дуже зручний в користуванні, розділений за мовною ознакою і розташований в алфавітному порядку. Це значною мірою було обумовлено специфікою формування університетської бібліотечної колекції та її неодноразовим впорядкування вченими університету кінця XIX – початку XX ст. [5].

Мета даної публікації – охарактеризувати в загальних рисах польські історичні праці XIX – початку XX ст., виділити з-поміж них унікальні праці, які потребують більш детального дослідження та в цілому окреслити для дослідників полоністики статистичні відомості, зміст та наявність в наукових фондах університету важливих історичних джерел для активізації їх подальших досліджень.

В цілому у бібліотеці НДУ нараховується близько 120–200 тисяч примірників дореволюційної літератури. З них, за нашими підрахунками, на час останньої редакції картотеки було наявно близько 1392 карток і, відповідно, приблизно 1408 примірників польських стародруків XIX – початку XX ст. Основу польської дореволюційної полоністики становила саме історична та філологічна література. За нашими підрахунками зазначена в картотеці історична література різноманітного спрямування становила близько 41 % всієї полоністики, філологічні праці становили понад 21 % фонду. Однак також варто враховувати, що значна частина цієї літератури входить до складу стародруків XVI–XVIII ст. та й довідково-бібліографічні, біографічні та історико-релігійні праці підраховувалися нами окремо, становлячи 21 % карток каталогу. Загалом, аналізуючи склад і тематику дореволюційної історичної польської літератури в фондах бібліотеки НДУ, варто відзначити її надзвичайну різноманітність за спрямуванням та об'єктом дослідження. Це свідчить про спробу керівників Гімназії вищих наук та, головним чином, Історико-філологічного інституту забезпечити найповніше укомплектування навчального закладу універсальною, науковою й найновішою для свого часу польською літературою. Проведене дослідження полоністичної картотеки та фонду польських стародруків дозволяє виділити основні направленості польських історичних досліджень XIX – початку XX ст. та їх кількісно-статистичне відображення у фондах бібліотеки до 1930-х років:

- історія права (4 %);
- історія літератури (10 %);
- історія освіти (2 %);
- історія друкарства (1 %);
- історія слов'ян (2 %);
- історія науки (3 %);
- історіографія (5 %);
- джерела та джерелознавчі дослідження (26 %);
- загальні праці з історії Польщі (30 %);
- спеціальні історичні дисципліни (генеалогія, нумізматика, геральдика, історична географія та ін.) (2 %)?
- всесвітня історія (4 %)?
- історія бібліотек (2 %)?
- історія польських міст (3%)?
- історія України (1 %)?
- етнічна історія та антропологія (євреїв, білорусів, молдаван) (1 %).

Окремо у складі історичної літератури виділяються етнографічні польські дослідження, які становлять 4 % фондового змісту (34 пр.). Також серед історичних польських стародруків можна умовно виділити праці, при-

свячені жіночій історії. Вони репрезентовані дослідженнями ролі й статусу жінки у різних народів, в обрядах і звичаях та, власне, спеціальні дослідження історії жіноцтва в Польщі, які однак становлять незначну кількість одиниць зберігання (близько 5 досл.) в загальному обсязі полоністичного фонду бібліотеки.

Подальше дослідження статистичних даних картотеки дореволюційної полоністичної літератури університету дозволило встановити, що наукова та науково-популярна польська література XIX – початку XX ст., яка стосується історії України, становить незначну частину. Основна інформація з історії України знаходиться в контексті досліджень історії Польщі та, безпосередньо, першої Речі Посполитої. За ступенем інформативності польську літературу умовно можна поділити на певні групи. До першої відносяться узагальнюючі праці з історії Польщі, в контексті яких розкривається історія українських козаків, видатних діячів та відповідні історичні події, спільні для українців та поляків. Це – найчисельніша група, яка відзначається невеликою кількістю інформації, від одного речення до десятка сторінок. Друга група – публікації збірників джерел та матеріалів, відповідних досліджуваному періоду, тематиці; третя – біографічні дослідження, відповідні подіям з історії України. Четверта група містить історіографічні дослідження, в контексті яких висвітлюються питання з історії України або їх торкаються частково, п'ята – праці, присвячені історії Україні (вони малочисельні).

Проте, перед тим, як розглядати безпосередньо польські стародруки, які стосуються історії України і наявні в університетській бібліотеці, варто відзначити втрачені та передані до КДУ книги історичного та бібліографічного спрямування. Зокрема, за збереженими інвентарними записами встановлено, що до КДУ у 1936 році було передано такі книги: Л. Кубалі «Історичне зібрання» (1880 р. у II т.), А. Слівінського «Йоахім Лелевель років 1786–1831» (1918 р.), А. Левицького «Нарис польської історії» (1888 р.), Л. Василевського «Україна і справа українська» (1911 р.). Варто зауважити, що зі складу університетської бібліотеки було також вилучено унікальне багатотомне видання, одне з найбільш повних видань польської бібліографії XV–XVII та XIX ст. під редакцією К. Ерстрайхера. Дане видання на сьогоднішній день знаходиться у довідково-бібліографічних фондах дореволюційної літератури НБУ ім. Вернадського. Також були втрачені або, скоріше за все, передані до Києва без інвентарного позначення такі цінні історичні видання, як-от Ю. Німцевича «Історія панування Сигізмунда III» (1819 р. в III т.), Я. Даровського «Історичне зібрання» (1895 р.), А. Резек «Словник історичний» (II–III т. 1884–1885 р.), Й. Лелевеля «Польща та Іспанія…» (1863 р.), «Пам'ятники Самуеля Маскевича…» (1838 р.).

Оскільки охопити всю різноманітність та специфіку фондів польської історичної дореволюційної літератури в повному обсязі в рамках даної статті неможливо, то автор свідомо досліджуватиме лише основні історичні дослідження, які містять інформацію про українське козацтво та Україну.

Першу групу літератури представляють комплексні та узагальнюючі польські історичні праці XIX – початку XX ст., які репрезентують стан розвитку польської історичної науки, історичних підходів, відображають сприйняття польськими науковцями місця України й українських козаків в історії Речі Посполитої та ставлення польських дослідників до них. Прикладами таких досліджень можна назвати наступні праці: М. Бобжинський «Нарис історії Польщі», Й. Домбровський «Короткий виклад історії Польщі», Ф. Дмоховські «Короткий збір історії в світлі найновіших джерел історичних», К. Гурські «Історія кінноти польської», Т. Корзон «Історія воєн та військовості в Польщі» (1923 р.). Найбільш інформативними працями з цієї групи польських історичних досліджень є роботи Т. Корзона і К. Гурського.

В фондах НДУ досі зберігається тритомна праця видатного польського історика другої половини XIX – початку XX ст. Тадеуша Корзона під назвою «Історія воєн та військової справи в Польщі…»[15]. Праця охоплює польську військову історію від найдавніших часів до 90-х. років XIX ст. Для нас найбільш цінний другий том, який висвітлює військові події XVII ст., зокрема, молдовські походи, Інфляндську та польсько-московську війни, де в контексті історії польського війська згадуються українські козаки, їх кількість та, деякою мірою, описується участь козаків в тогочасних військових подіях. Однак історик доволі детально описує події 1648–1654 років, оскільки вони являються ключовими у військовій історії XVII ст. Вчений давав досить суб'єктивну і негативну оцінку українському козацтву та подіям української революції Б. Хмельницького (називав її «бунтом»), акцентуючи увагу на пограбуваннях, знущаннях над євреями та руйнівному характері козаччини, протиставляючи їй благородну і хоробру шляхту.

Серед історичних праць у фондах бібліотеки є дослідження відомого польського військового історика-аматора XIX ст. К. Гурського «Історія польської кінноти» [11]. На жаль, ця робота в бібліотечному зібранні втратила оригінальну палітурку і титульну сторінку. Праця починається з першого нарису від 1410 р. до 1500 р. Українське козацтво в даній книзі зустрічається періодично, в контексті дослідження становлення польської кінноти в XV–XVI ст., а саме українські козаки якраз і входили довгий час до складу як панських свит, так і складали частину рот польських гусарів. К. Гурський вивчав у своїй праці частково й етнічний склад польської кінноти та її оснащення. Однак дане дослідження відзначається рядом суб'єктивно-оціночних позицій стосовно українського козацтва, характерних для польських істориків XIX ст.

Менш інформативними, але не менш важливими є наукові, науково-популярні та літературно-історичні праці М. Бобжинського, Й. Домбровського і Ф. Дмоховського. Видатний польський історик XIX ст. Міхал Бобжинський у своїй монографії «Нарис історії Польщі» [8] розглядав історію України в контексті суспільно-політичної історії Речі Посполитої. Найбільш відчутний зв'язок польської та української історії у висвітленні автора припадє саме на вій-

ськові події XVII ст., однак, на жаль, науковець майже не приділив уваги походам на Молдову, Інфляндській війні та історії Лжедмитріад. В подальшому історик згадує українське козацтво побіжно, в контексті висвітлення воєн між Польщею та Туреччиною. Питанню національно-визвольної революції Б. Хмельницького М. Бобжинський приділив значно більше уваги. Цікаво, що історик відмічав військово-дипломатичний хист Б. Хмельницького і називав його польським шляхтичем, завдяки якому повстання переросло у війну, акцентував увагу також на особистих мотивах гетьмана. Проте в цілому, традиційно для більшості сучасників, описував українське козацтво як стихійне, глибоко руйнівне і слабо підконтрольне полякам явище. Тому варто відзначити у праці вченого ряд суб'єктивних позицій автора, основаних на польській національній ідеологемі.

Інший польський історик Й. Домбровський у праці «Dzieje Polski w streszczeniu» [9] відзначав участь українського козацтва в основних подіях початку XVII ст. – здобутті Смоленська та Троїцько-Сергієвської лаври [9, с. 200]. Вченим було згадано про участь українських козаків на чолі з гетьманом П. Сагайдачним у поході королевича Владислава IV на Москву 1617 р. та її облозі. У контексті висвітлення Хотинської війни Й. Домбровський виділив поряд з польськими військовими силами й козацькі на чолі з П. Сагайдачним. Проте науковцем не було здійснено ні детального опису, ні аналізу даних подій.

Подібно висвітлював події початку XVII ст. й інший польський письменник та поет Ф. Дмоховський. У праці «Короткий збір історії польської в світлі найновіших джерел історичних» [10] відсутня інформація про участь українських козаків у польсько-московській війні, не згадується похід гетьмана П. Сагайдачного 1617–1618 рр. на Москву. Науковець зробив висновок, що причиною війни Речі Посполитої з Туреччиною став напад татар на Подол і Україну. Особливий акцент був зроблений безпосередньо на тому, що саме військові дії козаків на території Причорномор'я стали причиною цієї війни. При опрацюванні джерела автором статті були виявлені наявні у праці фактографічні помилки, зокрема, дата битви під Цецорою (1619 р.) [10, с. 160]. Якщо не вдаватися в подальшому в риторику тексту, то опис Хотинської битви цілком стандартний для тогочасної навчальної літератури. Стосовно ж війни Б. Хмельницького і Руїни письменник здійснив короткий опис подій без детального аналізу суспільно-політичних причин польсько-української війни з поверховими судженнями про неї.

В полоністичних зібраннях університетської бібліотеки особливе місце належить відомому польському історику-аматору Францішку Равіті-Гавронському, який безпосередньо займався вивченням історії України. Зокрема, у фондах бібліотеки була наявна його відома праця, присвячена історії українського козацтва «Українське козацтво в Речі Посполитій Польській до середини XVIII століття», яка, проте, відповідно до інвентарних записів, була передана до бібліотеки КДУ і пізніше – до фондів НБУ ім. Вернадського. Однак у бібліотеці досі зберігається двотомне дослідження Ф. Равіті-Гавронського, присвяченне гайдамацьким повстанням XVIII ст., Коліївщині, – «Історія рухів гайдамацьких (XVIII ст. до 1770 р.), «Історія рухів гайдамацьких» (1913 р.) [17].

У першому томі польський науковець звертався до пошуку причин, з яких розпочалась Гайдамаччина. Вчений намагався визначити прямі та опосередковані причинно-наслідкові зв'язки цього історичного явища XVIII ст. Цікаво, що автор у пошуках причин звертався до історії іноетнічних народів, які проживали на теренах України та степовому прикордонні. У даному контексті важливу роль відведено протистоянню татар і турків з козаками, і увага автора акцентована на розвитку козаччини до початку XVIII ст. Істориком був зроблений аналіз ряду подій, здійснені важливі узагальнення стосовно козацько-гайдамацьких рухів перехідного періоду та соціально-економічних процесів даного періоду.

У другому томі праці вчений продовжував опрацювання історії Коліївщини та Гайдамаччини. Зокрема, автором досліджувалися релігійні настрої серед польського суспільства перед вибухом Коліївщини, становище православної церкви до середини XVIII ст., загалом аналізувалися події, які передували Коліївщині та Гайдамаччині, висвітлювалася історія Уманщини в контексті Коліївщини. Польський вчений вивчав повстанську діяльність Максима Залізняка, Гонти та інших ватажків. Важливо, що Ф. Равіта-Гавронський відзначив співучасть російських сил в знищенні Гайдамаччини. В цілому двотомна робота Ф. Равіти-Гавронського характеризується об'ємністю, комплексністю, великим масивом джерел, але одночасно наповнена суб'єктивним висвітленням українського козацтва та історії України.

У бібліотеці університету наявна праця О. Яблоновського, присвячена історії України під назвою «Історія південної Русі до падіння Речі Посполитої Польської (1912 р.). На жаль, ця праця загубилася в надрах університетської бібліотеки або, цілком можливо, також була передана до КНУ ім. Т. Шевченка. Однак у бібліотеці досі наявні зібрання творів О. Яблоновського «Pisma A. Jablonowskiego» (Варшава 1910–1913 рр. у VII т.). Перші 4 томи присвячені безпосередньо історії України: перший – «Землі Руські Речі Посполитої», другий – «Українські кордони», третій – «Україна» та четвертий – «Волинь, Поділля і Русь Червона».

Найбільш інформативним виявився другий том «Українські кордони» (1910 р.), який містить значну інформацію з історії українського козацтва XVI–XVII ст. [13]. Два розділи безпосередньо присвячені українському козацтву від початку його виникнення та до оформлення у складі Речі Посполитої. Другий розділ так і називається «Козацтво». У першому розділі зі сторінки 120 по 175 розповідається історія виникнення і розвитку козаччини з 90-х років XV до початку XVII ст. В тексті окремі підтеми присвячені етимології походження назви «козак», першим згадкам про козацтво, їх етнічному складу, утворенню козацького реєстру. Також розглядається роль польських королів у формуванні реєстрового козацтва.

Третій том записок присвячений безпосередньо іс-

торії України [14]. У ньому вчений висвітлює історію української окраїни Речі Посполитої, Задніпров'я, Запоріжжя, адміністративно-політичний поділ України, географічне розміщення волостей, староства України та, в цілому, періоду Хмельниччини.

Зокрема, головна увага польського історика в даних працях зосереджена на формуванні українського козацтва в XIV–XVI ст. Період початку XVII ст. досліджено вкрай фрагментарно й однобоко, з рядом суб'єктивно-оціночних суджень. Подальший виклад української історії під час революції Б. Хмельницького та періоду Гетьманщини, будучи складною й дискусійною темою, викладався польським істориком обережно, з деякою осторогою й суто фактографічно, зі стриманими оцінками подій.

У бібліотечному зібранні НДУ наявний також перший том досліджень відомого польського письменника, історика-аматора, який активно займався вивченням української минувшини, Міхала Грабовського під назвою «Про пам'ятки найглибшої старовини» [12] (з серії праць «Україна давня і сучасна» 1850 р.). Цей том присвячений одному з найдавніших періодів історії української землі – ранньому залізному віку. У своїй праці вчений здійснив опис археологічних досліджень української території за відповідними районами та повітами, висвітлив дослідження розкопок могил, городищ та залишків замків.

Важливою і комплексною польськомовною працею, яка знаходиться у фондах університетської бібліотеки, є збірник розвідок відомого українського історика, політичного і державного діяча польського походження В'ячеслава Липинського «З історії України» (Київ, 1912 р.) [16]. У книзі розміщена розвідка М. Грушевського «Українська шляхта на переломі XVI і XVII ст.». Збірка містить історичні, історіографічні та джерелознавчі дослідження В'ячеслава Липинського, зокрема «Польський історик про спольщення Русі. Кароль Шайноха: як Русь спольщувалась». Наявні виписки із Хронік та Актів, зібрані та прокоментовані В. Липинським (джерела з II пол. XVI ст. – 1569 р.), присвячені історії української шляхти. В даній праці знаходиться також його ґрунтовне дослідження під назвою «Станіслав Міхал Кричевський: з історії боротьби шляхти української в шеренгах повстанчих під керівництвом Б.Хмельницького». У ній історик проводив детальний аналіз досліджуваного питання. Цінним також у даному контексті є вміщені автором документальні додатки. Не менш важлива також частина книги, присвячена історії «…пореволюційної України», невелике зібрання документів періоду Руїни та розвідки В. Липинського, М. Грушевського, присвячені гетьману І. Мазепі і його добі.

Таким чином, здійснивши аналіз літератури фонду дореволюційної полоністики, стає цілком зрозумілим, що він відповідав потребам часу й безпосередньо потребам Історико-філологічного інституту кн. Безбородька, тобто зберігав праці історико-філологічного змісту (63 %). Як було вказано вище, серед цієї літератури 41 % – історична. Відповідно до проведеного дослідження було встановлено, що більшість історичних стародруків була присвячена загальними питанням історії Польщі, зібранням історичних документів та джерел, історії літератури. На жаль, в зібранні історії України безпосередньо присвячено лише 1 % історичної літератури. В цілому бібліотечне зібрання польської дореволюційної літератури НДУ ім. Миколи Гоголя є унікальним за складом і змістом, являється одним із національних перлин книжкових зібрань нашої Батьківщини. Воно має аналоги тільки в зібраннях історичних бібліотек Польщі, Західної України та, деякою мірою, київських, а тому потребує подальшого детального вивчення й опрацювання.

ПОСИЛАННЯ

1. Костенко І., Тимбровська Г. «Polonica» університетської бібліотеки // Поляки в Ніжині. – Ніжин, 2002. – С. 50–51.
2. Потапенко М. Польськомовні стародруки релігійного характеру XVI–XVII століть у фондах бібліотеки Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя // Український вимір. Збірник матеріалів з України та діаспори. – Вип. 5 – Ніжин, 2006. – С. 172–173.
3. Потапенко М. Польськомовні стародруки XVI–XVII століть з колекції «POLONIKA»: забута перлина університетської бібліотеки // Поляки в Ніжині. – Ніжин, 2007. – С. 64–78.
4. Потапенко М. Польськомовні стародруки XVI–XVII століть з колекції «POLONIKA»: забута перлина університетської бібліотеки // Інформаційно-науковий вісник бібліотеки НДУ імені Миколи Гоголя. – 2010. – № 1. – С. 51–52.
5. Міщук С. Бібліотека Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині та її рукописна колекція (др. пол. XIX – 10-ті рр. XX ст.) // Інформаційно-науковий вісник бібліотеки НДУ імені Миколи Гоголя. – 2010. – № 1. – С. 21–25.
6. Морозов О., Потапенко М. Стародруки XVI – першої половини XVIII ст. з колекції «Polonica» бібліотеки Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя. Каталог. – Ніжин «Гідромас», 2010. – 180 с.
7. Морозов О. Стародруки з колекції «Polonica» бібліотеки Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя. Друга половина XVIII – початок XIX ст. Каталог. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 180 с.
8. Bobrzynski M. Dzieje Polski w zaryse. – T. II. – Warzawa, 1880.– 397 s.
9. Dąbrowski J. Dzieje Polski w streszczeniu. – Warszawa, 1907. – VIII+468 s.
10. Dmochowski F. Krotki zbior historii polskiej podług najnowszych żrodeł historycznych. – Warszawa, 1887. – 280 s.
11. Górski K. Historya jazdy polskiej. – Kraków, 1895. – 364 s.
12. Grabowski M. Ukraina dawna i terazniejna.– T.I. – Kujow, 1850. – 172+IV s.
13. Jablonowski A. Pisma. – T. II. Kresy ukrainne. – Warszawa: Wende, 1910. – 346 s.
14. Jablonowski A. Pisma. – T. III. Ukraina. – Warszawa: Wende, 1911. – 369 s.
15. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowsci w Polsce.– Lwow – Warszawa – Krakow, 1923. – T. II. – 522 s.
16. Lipinski W. Z dziejow Ukrainy. – Kijow, 1912. – 675 s.
17. Rawita-Gawronski Fr. Historya ruchów hajdamackich (w. XVIII). – T. 1–2. – Brody, 1913. – 269; 297 s.

Ребенок В.В. Польская историческая литература XIX – начала XX в. в Нежинском государственном университете им. Николая Гоголя

Автор анализирует и освещает тематическое содержание и состав польской исторической старопечатной литературы XIX – начала XX в. в библиотечном собрании Нежинского государственного университета им. Николая Гоголя.

Ключевые слова: *библиотека, польские старопечатные книги, историческая литература, университет, фонды, картотека.*

Rebenok V.V. Polish history literature of the late XIX and early XX centuries kept at Nizhyn State University of Mykola Hohol

The author analyzes and highlights the thematic content and composition of the Polish history literature of the late XIX and early XX centuries kept at the library of Nizhyn State University of Mykola Hohol.

Key words: *library, old Polish printing, history literature, university, funds, card file.*

25.02.2017 р.

УДК 001.814:94(477) «1861/1912»

О.В. Онопрієнко

«ЧЕРНІГІВСЬКІ ЄПАРХІАЛЬНІ ВІДОМОСТІ» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГЛУХІВЩИНИ

У статті йдеться про видання «Черниговские епархиальные известия»(1861–1912) як джерело вивчення регіональної історії взагалі та церковно-релігійного життя Глухівщини зокрема.

Ключові слова: *видання «Черниговские епархиальные известия», Глухівщина, єпархія.*

Вивчення історико-документальної літератури допомагає відтворити специфіку соціально-економічного, духовного, культурного розвитку краю певної історичної епохи. До таких джерел відносяться церковні періодичні видання кінця XIX – початку XX ст., зокрема «Черниговские епархиальные известия». Ці документальні джерела забезпечують реалізацію принципів об'єктивності у вивченні різних аспектів регіональної історії.

Дані про діяльність, структуру та бібліографію часопису «Черниговские епархиальные известия» наведені у статті Г. Андреєва і А. Троїцького (1995).

Церковну періодичну пресу Чернігівської єпархії початку XX ст. розглядав і М. Блакитний, звернувши увагу на специфіку часопису «Вера и жизнь»(1912–1917) та газети «Черниговский церковно-общественный вестник» (1914–1917), а також на матеріали часопису «Черниговские епархиальные известия» (1861–1911), характеризуючи сторінки історії Сумщини загалом [1, с. 213].

У статті автор має на меті проаналізувати видання «Чернігівські єпархіальні відомості», що знаходяться у фондах бібліотеки Глухівського міського краєзнавчого музею, особливо ті матеріали , що стосуються історії Глухівщини.

Фонди бібліотеки нараховують 33 екземпляри Відомостей. Вони охоплюють події середини XIX і початку XX ст. (з 1861 по 1912 рр.) за виключенням декількох років. За 1861, 1875, 1887, 1889, 1890, 1891, 1893 роки збереглися як офіційна, так і неофіційна частини «Черниговских епархиальных известий», а за інші роки тільки одна із них.

Офіційна частина містить наступну інформацію: укази і розпорядження Святійшого Синоду (як загальні, так і ті, що відносяться до даної єпархії); розпорядження єпархіального керівництва, що стосуються всієї єпархії або її різних частин; кадрові питання; відомості про відкриття нових духовних установ; оголошення подяк; звіти єпархіального управління; відомості про основні події, які відбувались в єпархії, включаючи стан церковно-парафіяльних шкіл та училищ; відомості про бібліотеки при церквах; пожертви на будівництво нових храмів та їх освячення.

Неофіційна частина включає в себе найкращі статті духовно-літературного змісту, розповіді з історії церкви, короткі витяги з творів отців церкви і духовних письменників, найкращі з повчань та бесід, проведених в різних місцях єпархії, а також ювілейні привітання та некрологи, опис історичного минулого єпархії, стан церков, святих ікон, хресних ходів , замітки, які стосуються навчально-виховного процесу в церковно-парафіяльних школах, училищах, духовних семінаріях.

Відомості розповідають про історію сіл, в тому числі і Глухівського повіту, будівництво церков, основні історичні події, які відбувались у краї, про видатних особистостей православної церкви як нашого краю, так і України. Наприклад, наводиться такий факт, що поселення Глухівського повіту Глухів, Хорошеє (Некрасове), Сліпород, Береза, Ярославець, Полошки, Воргол, Волокитино, Кочерги, Тулиголово, Холопки, Баничі, Ховзовка, Воронеж, Клин (Ямпіль), Орловка, Локотки, Уланово, Княжичі, Пустогород, Єсмань дотатарські, всі інші – XV–XVI ст. [2, с. 827]. За 1866 р. у Відомостях подаються дані про кількість прихожан церков повіту за 1770, 1790, 1810, 1830, 1850, 1860 роки [3, с. 825]. Якщо говорити про статистичні дані, то Відомості за 1897 р. містять інформацію про кількість приходів єпархії, яких налічувалось 1006, із них 93 мали більше 2000 душ населення чоловічої статі, 643 – від 700 до 2000 душ чоловічої статі, 270 – 700 душ чоловічої статі. По Глухівському повіту приходи розподілялися наступним чином: з кількістю населення більше ніж 2000 – жодного, від 700 до 2000 чол. – 43, до 700 – 33 приходи [4, с. 413–415].

У виданні знаходимо інформацію про нагородження священників, кадрові та фінансові питання єпархії, наприклад, асигнування на діяльність Глухівського-Петропавлівського монастиря за 1875 рік, відкриття нових парафіяльних попечительств та повчання отців церкви, їх біографічні дані, про діяльність священнослужителів єпархії. Цікавими є повчання святителя Димитрія Ростовського «О Богоугодности и душеспасительности пожертвований на построение и украшение святых храмов Божих» [5, с. 253–263, 280–291], біографічні дані про життєвий шлях архієпископа Чернігівського Лазаря Барановича [6, с. 563–580].

В некролозі пам'яті священика Василя Неговорова (с. Береза Глухівського повіту) мова йде не тільки про його життя і діяльність, а й подається характеристика соціально-економічного розвитку села початку XIX ст. [7, с. 237–246].

На сторінках Відомостей досить часто звертаються до питання навчально-виховного процесу, розглядаючи такі аспекти, як матеріально-технічне забезпечення шкіл, навчально-виховний процес, підготовка вчительських кадрів, статистичні дані про кількість дітей шкільного віку як охоплених навчанням, так і тих, що залишились поза школою, а також дані про навчання в цих школах дітей іншого віросповідання. Інформація про це міститься в офіційній частині Відомостей за 1884 та 1898 роки, неофіційних частинах за 1871, 1887, 1894 та 1895 роки. Наводиться список шкіл, створених до 1861 року при церквах Чернігівської єпархії, в яких навчалось 25 і більше учнів.

По Глухівському повіту в жовтні 1860 р. були відкриті школи в с. Дунаєць при храмі Різва Богородиці (учнів чоловічої статі 29 чол.), в с. Кочерги при Миколаївському храмі (21 хлопчик, 7 дівчаток), в с. Полошки при Миколаївській церкві (хлопчиків – 33, дівчаток – 3), в с. Холопкове при Михайлівській церкві (хлопчиків – 34, дівчаток – 4), в

с. Зазірки при Успенській церкві (хлопчиків – 23, дівчаток –4), в с. Дубовичі при храмі Різдва Богородиці (хлопчиків – 32, дівчаток – 6), в м. Ямпіль при Преображенській церкві (хлопчиків – 32), в с. Орловка при храмі Різдва Богородиці (хлопчиків – 36, дівчаток – 4), в с. Собичево при Покровській церкві (хлопчиків – 31), в с. Суходол при Іллінській церкві (хлопчиків – 19, дівчаток – 9), в с. Полковнича Слобода при храмі Різдва Богородиці (хлопчиків – 26, дівчаток – 5), в с. Марчихина Буда при церкві Іоанна Предтечі (хлопчиків – 34, дівчаток – 3), в с. Кучерівка при Михайлівській церкві (хлопчиків – 23, дівчаток – 6). В 1847 р. було відкрито школу в с. Волокитино при Покровській церкві (хлопчиків – 13, дівчаток – 9), в 1848 році – в с. Ярославець при Благовіщенській церкві (хлопчиків – 54, дівчаток – 11), в с. Сварково при Миколаївській церкві (хлопчиків – 40, дівчаток – 4) [8, с. 173–174]. Станом на 1897 р. по Глухівському повіту дітей шкільного віку від 7 до 17 років нараховувалося 18 045 осіб, з них хлопчиків – 9 000, дівчаток – 9 045 [9, с. 201–202].

На сторінках видання ставилося питання про взаємовідносини земства і церковних шкіл Глухівського повіту. Земство, вказуючи на недоліки церковно-парафіяльних шкіл, підтримувало їх матеріально. Так земська комісія по народній освіті вирішила надати грошову допомогу церковно-парафіяльним школам в розмірі 175 руб., школам грамоти – в розмірі 50 руб. на рік кожній при виконанні певних умов [10, с. 701–702], про що свідчить інформація голови Глухівського відділення єпархіальної учительської ради священника К. Розантовського: «И мы имеем истинное утешение сказать, что семя упало на добрую почву. Этою доброю почвою, не говоря об общем составе гласных, явились в особенности некоторые члены земского собрания гуманные, просвещенные, идущие не только за веком во всем хорошем, но и навстречу веку. К ним принадлежит: господин председатель уездной земской управы и гласный (он же земский начальник и член нашего Отделения) А.Г. Трофименко… В числе гласных собрания находился местный землевладелец, камергер Двора Его Величества Василий Аркадиевич Кочубей. Человек глубоко религиозный и высоконравственный. Он пожелал поближе ознакомиться с церковно-школьным вопросом. Ознакомившись до известной степени с церковно-школьной деятельностью, В.А. Кочубей выступил в земском собрании с рядом речей сердечных, доказательных в пользу церковных школ [11, с. 698–700].

Цінність матеріалів, опублікованих у Відомостях, полягає у тому, що вони мають докладні дані про церковно-релігійні, демографічні, соціально-економічні, культурно-освітні аспекти життя на території окремих регіонів Чернігівської єпархії. З них складається цілісна картина суспільних відносин на рубежі XIX – XX ст. в Україні.

ПОСИЛАННЯ

1.Блакитний М.М. Церковна періодика Чернігівської єпархії на початку XX ст. (1912–1917) // Сіверщина в історії України: збірник наукових праць. Випуск 7. – Київ – Глухів: Центр памяткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – С.213–218.

2.Черниговские епархиальные известия. – 1866. – Часть неофициальная. – Типографія Чернігівського Іллінського монастиря, 1866. – С. 827.

3. Черниговские епархиальные известия. – 1866. – Часть неофициальная. – Типографія Чернігівського Іллінського монастиря, 1866. – С. 825.

4. Черниговские епархиальные известия. – 1866. – Часть неофициальная. – Типографія Чернігівського Іллінського монастиря, 1866. – С. 413–415.

5. Черниговские епархиальные известия. – 1893. – Часть неофициальная. – Чернігів, Губернська типографія, 1893. – С. 253–263, 280–291.

6. Черниговские епархиальные известия. – 1893. – Часть неофициальная. – Чернігів, Губернська типографія, 1893. – С. 563–580.

7. Черниговские епархиальные известия. – 1861. – Часть официальная. – Чернігів, Губернська типографія, 1861. –. С. 237–246.

8. Черниговские епархиальные известия. – 1861. – Часть официальная. – Чернігів, Губернська типографія, 1861. – С. 173–174.

9. Черниговские епархиальные известия. – 1887. – Часть официальная. – Чернігів, Губернська типографія, 1887. – С. 201–202.

10. Черниговские епархиальные известия. – 1895. – Часть неофициальная. – Чернігів, Губернська типографія, 1895. – С. 701–702.

11. Черниговские епархиальные известия. – 1895. – Часть неофициальная. – Чернігів, Губернська типографія, 1895. – С. 698–700.

Оноприенко Е.В. «Черниговские епархиальные известия» как источник изучения истории Глуховщины

В статье анализируется издание «Черниговские епархиальные известия» (1861–1912) как источник изучения региональной истории вообще и церковно-религиозной жизни Глуховщины в частности.

Ключевые слова: *издание «Черниговские епархиальные известия», Глуховщина, епархия.*

Onopriienko O.V. «Chernihiv Eparchial News» as a source of studying the history of Hluhiv

In the article the publication «Chernihiv Eparchial News» (1861–1912) is analyzed as a source of studying of regional history in general and church and religious life in the vicinity of Hlukhiv.

Key words: *publication «Chernihiv Eparchial News», Hluhiv, diocese.*

17.03.2017 р.

УДК 37(09):(477.51) «1850/1950»

Д.В. Рига

НАРИС З ІСТОРІЇ МАЛОВІДОМОГО ПАНСІОНУ ПРИ ЧЕРНІГІВСЬКІЙ КЛАСИЧНІЙ ЧОЛОВІЧІЙ ГІМНАЗІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТ.)

У статті йдеться про історію будівництва та про роки діяльності благородного пансіону у XIX–XX ст. при Чернігівській класичній чоловічої гімназії.

Ключові слова: *благородний пансіон, класична чоловіча гімназія, навчальний процес.*

Питання будівництва у другій половині XIX ст. та діяльності пансіону при Чернігівській чоловічій класичній Олександрійській гімназії на сьогоднішній час – доволі невідоме питання.

Чернігівська класична чоловіча гімназія займала два будинки. В одному з них розміщувались навчальні класи (зараз це будівля Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського), в іншому розташовувався пансіон для приїжджих учнів.

Пансіони створювали в дореволюційній Росії при навчальних закладах. Фактично це були гуртожитки з пов-

ним утриманням учнів. Діяльність Чернігівської класичної чоловічої гімназії та благородного пансіону при ній не були предметом окремого наукового дослідження.

Фактично дослідники XIX–XX ст. описували діяльність чоловічої гімназії у Чернігові, але вони не розкривали на належному рівні факти з життя та діяльності пансіону при гімназії. Серед дослідників XIX ст. на окрему увагу заслуговує єдиний автор М. Тутолмин, який в своїй праці «Столетие Черниговской гимназии: Краткая историческая записка», що побачила світ у 1906 р., багато уваги надавав фактам з життя пансіону та вихованцям цього закладу [1, с. 420–421]. Можна констатувати, що упродовж всього XIX ст. фактично ніхто з дослідників не приділяв окремої уваги діяльності пансіону при гімназії. В XX ст., тобто вже в радянський час, взагалі питання діяльності Чернігівської гімназії на території колишньої Російської імперії розглядалось в контексті розвитку системи середньої освіти загалом по всій імперії. Ці дослідження знайшли своє втілення в загальних виданнях, які присвячені історії освіти та навчально-виховному процесу у XIX ст.

Щоправда, єдина публікація, яка була присвячена будівлі пансіону, вийшла в 1924 р. в чернігівський газеті «Червоний стяг», коли була надрукована стаття під назвою «Чи не помилка». Стаття розкривала тогочасні проблеми, пов'язані з будівлями колишньої гімназії. Зокрема, в будівлі колишнього пансіону в 20-х роках XX ст. на вулиці Революції була розташована спочатку Чернігівська середня школа ім. Коцюбинського, а потім – дитяче містечко ім. Комінтерну. Можна констатувати, що, на жаль, жодного ґрунтовного видання з історії Чернігівської чоловічої класичної гімназії у XIX та XX ст. в радянський час не було видано.

В 90-ті роки XX ст. чернігівський дослідник В. Сапон у своїх публікаціях основну увагу приділив місцю розташування пансіону при Чернігівській гімназії [2, с. 18].

Дослідник історії Чернігова Ф. Спиридонов в своїй статті проаналізував питання виховання, життя гімназистів всієї Російської імперії, побут вихованців та розпорядок дня учнів Чернігівської гімназії [3, с. 4].

Історик Е. Шпилевський також займався дослідженням життя гімназистів Чернігівської класичної гімназії та пансіону при ній, щоправда лише частково. Він висвітлював історію будівництва будівлі пансіону та її використання в XIX–XX ст. [4, с. 4].

Серед джерел з історії будівництва та ремонтних робіт, пов'язаних з Чернігівською чоловічою гімназією, окрему і досить важливу групу складають документи Державного обласного архіву Чернігівської області. Тут у фонді 127 (Чернігівське губернське правління) знаходяться матеріали з питання будівництва та ремонту пансіону при гімназії у другій половині XIX ст.

Пансіон для приїжджих або сторонніх учнів був збудований у 1850 р. і упродовж XIX – на початку XX ст. фактично виконував роль «гуртожитку» для гімназистів. Збільшення будівель гімназії було необхідно тому, що кількість бажаючих навчатись в навчальному закладі поступово зростала.

Будівництво пансіону стало можливим, завдячуючи благодійництву. Одним з відомих меценатів був Осип Степанович Судієнко, який мав намір дати батьківство для свого сина від однієї з кріпосних. Для цього потрібно було отримати дозвіл Державної Ради. У разі позитивної відповіді він пообіцяв щедрі пожертвування на користь навчальних закладів (40 тис. руб.). Гроші були покладені в Державний банк, і у 1834 р. пожертвувана сума за рахунок відсотків виросла до значної цифри – 180 тис. руб.; на 1840 р. вона вже дорівнювала 200 тис. руб. Пожертвування на функціонування пансіону у 1838 р. (30 тис. руб.) надав і син О. Судієнка Михайло. У свою чергу дворяни Чернігова у 1844 р. прийняли рішення про збір коштів з власних доходів на будівництво пансіону при гімназії [4, с. 4].

Пансіон було урочисто відкрито в Чернігові 25 червня 1850 р. За головним двоповерховим корпусом знаходилися будівля з квартирами для вихователів, лікарня та баня. Для 50 вихованців обладнали великі спортивні майданчики. У 1854 р. пансіон заселили гімназистами. На жаль, на сьогоднішній день від всього комплексу збереглася єдина будівля, де знаходилась обласна рада спортивного товариства «Спартак» на Валу. Зараз в будинку розміщується спортивна школа.

У жовтні 1857 р. імператор Олександр II разом з дружиною їхав до Москви через Київ. Під час свого перебування в Чернігові він відвідав класичну гімназію: «...он гимназией и пансионом остался отлично доволен как чистотою и порядком во всем, так и видом воспитанников» [5, с. 4].

У 60-ті роки XIX ст. будинок пансіону був реконструйований. 1865 року були затверджені кошториси на ремонт будівель Чернігівської гімназії [6, арк. 1]. 1 січня 1866 р. пансіон закрили. Були складені акт про ознайомлення з пошкодженнями і плани будівель. Кошторис на виправлення камінної будівлі пансіону передбачав витрати у розмірі 431 руб. 80 коп. [7, арк. 1–2]. На другому поверсі планувалося встановлення двох дерев'яних перегородок для розміщення класів. Відомо, що у 1866 р. тут знаходились 1 та 4 класи гімназії [8, арк. 1].

У цьому ж році губернський архітектор Д. Савицький ознайомився зі станом благородного пансіону. Він констатував, що навантаження перегородок не привели до руйнування балок, а самі балки були доволі міцними і безпечними [8, арк. 1], що вага перегородок не призвела до осадки будинку [8, арк. 1–2]. Директор училищ просив зробити розпорядження на виправлення даху, кам'яної огорожі та парканів при будинку Чернігівської гімназії [9, арк. 4–4 зв.]. Кошторис на роботи був складений молодшим архітектором будівельного відділення Чернігівського губернського правління І. Куцевичем [10, арк. 1]. Загалом у 1866 р. сума на ремонтні роботи склала 636 руб. 65 коп. сріблом [11, арк. 1].

Через два роки знову виникла потреба у проведенні ремонту в будівлях гімназії та колишнього пансіону. Підрядник Френкель виконав ремонтні роботи на загальну суму 917 руб. 50 коп. [12, арк. 1 зв.]. У цьому ж році були відремонтовані дах, кам'яна огорожа та паркани на суму

285 руб. [13, арк. 1]. Затверджений 1868 р. кошторис на ремонт будівлі гімназії складався з витрат на матеріали – 862 р. 51/4 коп. і на роботу – 433 руб. 94 коп. на загальну суму 1295 руб. 99 1/4 коп. [14, арк. 2–3].

Пансіон був розрахований на 40 вихованців і утримувався за рахунок вихованців (300 рублів щорічно). Керівництво пансіону складалося з 1 начальника пансіону (він же директор гімназії), 1 інспектора, 2 вихователів, 1 помічника вихователя; господарський комітет вів всі справи по пансіону. Виконавчу функцію здійснював економ. Щорічно складався кошторис витрат, який затверджувався попечителем [15, с. 420–421]. Пансіон видавав кожному учню книги, писемні приналежності, дві пари брюк, жилет, мундир, кашкет з гербом, два пояси, два пальто, дві пари чобіт, постільний комплект, влітку – дві пари парусинових штанів та білий кашкет.

Заслуговують на увагу наступні дані.

Стіл пансіонерів:

08.00 – чай з молоком та білим хлібом; 12.00 – сніданок, який складався з одного гарячого блюда; 15.00 – обід, який складався з 3-х блюд (першого, гарячого, солодкого) 20.00 – вечеря, легка закуска та чай з молоком і білим хлібом [15, с. 423].

Розпорядок дня пансіонерів:

06.00 – підйом; 08.00 – ранковий чай; 09.00–12.00 –уроки в гімназії (2); 12.00 – обід; 12.00–14.00 – відпочинок, прогулянки, гра; 14.00–17.00 – уроки в гімназії (2); 17.00 – перекус; 18.00–20.00 – репетиція; 20.00 – чай; 20.00–21.00 – прогулянки в залі; 21.00 – молитва та сон [15, с. 187].

Після жовтневих подій 1917 р., «завдячуючи» новим суспільним перетворенням, навчальний заклад проіснував тільки два роки. У 1919 р. Чернігівську класичну чоловічу гімназію закрили. Приміщення двох будівель залишались деякий час вільними. В одній споруді, де зараз знаходиться Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського, розмістили Губпартшколу. У 1924 року в будинку колишньої класичної чоловічої гімназії знаходилась вже середня семирічна українська школа ім. Коцюбинського, про що дізнаємось із газети «Червоний стяг»: «… школа за 6 років свого існування вже пережила три переселення: до будинку дворянського пансіону, до бувшего пансіону гімназії і до будинку гімназії. Школа починалась з 18 чоловіків в 1917 році, вона мала 230 душ дітей на весні 1923 року, а того ж року в осені – 400 душ. Школа врешті дістала будинок бувшей гімназії (будівля сучасного Чернігівського історичного музею), коли його звільнила Губпартшкола. Довгий час вона була єдиною середньою українською школою в Чернігові, а тепер ставала найбільшою на Чернігівщині» [16, с. 4].

Відомо, що у місті Чернігові в цей час працювали дві головні школи міста: семирічка ім. Леніна з російською мовою навчання (була розташована в будівлі колишньої жіночої гімназії) та семирічка ім. Коцюбинського з українською мовою навчання. Цікаво, що в будинку колишнього пансіону Чернігівської гімназії на вул. Революції було розташоване дитяче містечко ім. Комінтерна. Щоправда, про це містечко фактично нічого невідомо.

Середня українська школа ім. Коцюбинського з семирічним терміном навчання знаходилась в будівлі колишньої гімназії тільки до 1932 р. З цього часу і до початку Другої світової війни тут розташовувався Чернігівський обласний історичний музей з досить великою кількістю експонатів.

В роки Другої світової війни споруда гімназичного пансіону була зруйнована. Після війни відбудували тільки приміщення колишньої гімназії, у якому упродовж 1951–1964 рр. знаходився зооветеринарний технікум, з 1964 року – Чернігівський філіал Київського політехнічного інституту [17, с. 4]. Після реставрації 1975–1977 рр. будівлю класичної чоловічої гімназії займає Чернігівський обласний історичний музей.

Таким чином, історія пансіону при Чернігівській класичній чоловічій гімназії наразі залишається маловивченою. На жаль, ще немає окремого ґрунтовного наукового видання з діяльності гімназії, відповідно і окремого видання про історію створення благородного пансіону, хоча ця тема потребує окремого належного наукового дослідження.

ПОСИЛАННЯ

1. Столетие Черниговской гимназии. 1805–1905: краткая историческая записка / [составил М.Т. Тутомлин]. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1906. – 516 с.
2. Сапон В. Вулиці старого Чернігова / Володимир Сапон. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 18.
3. Спиридонов Ф. Гіркий запах лози: із історії Чернігівської чоловічої гімназії та методів виховання / Фелікс Спиридонов // Чернігівські відомості. – 1997. – 10 жовтня – С. 4.
4. Шпилевский Е. Как учились наши прадеды / Евгений Шпилевский // Черниговский полдень. – 1995. – 16 ноября – С. 4.
5. Спиридонов Ф. Гіркий запах лози: із історії Чернігівської чоловічої гімназії та методів виховання / Фелікс Спиридонов // Чернігівські відомості. – 1997. – 10 жовтня – С. 4.
6. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127, оп. 10, спр. 8.
7. ДАЧО, ф. 127, оп. 1б, спр. 39.
8. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 1б, спр.131.
9. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 2б, спр. 169.
10. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 3б, спр. 46.
11. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 1б, спр. 180.
12. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 4б, спр. 212.
13. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 2б, спр. 259.
14. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 10, спр. 8.
15. Тутомлин М. Столетие Черниговской гимназии. 1805–1905: краткая историческая записка. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1906. – С. 420–421.
16. Чи не помилка? // Червоний стяг, 1924. – 3 червня – С. 4.
17. Шпилевский Е. Как учились наши прадеды / Евгений Шпилевский // Черниговский полдень. – 1995. – 16 ноября – С. 4.

Рига Д.В. Очерк по истории малоизвестного пансиона при Черниговской классической мужской гимназии (вторая половина XIX – первая половина XX в.)

В статье говорится об истории построения и о годах деятельности благородного пансиона в XIX–XX в. при Черниговской классической мужской гимназии.

Ключевые слова: *благородный пансион, классическая мужская гимназия, учебный процесс.*

Ryha D.V. Outline of the history of a little-known board at Chernihiv classical gymnasium (second half of XIX– first half of the XX)

The article tells about the history of the building and years of activities of boarding school in the XIX–XX century, in Chernihiv classical gymnasium.

Key words: *boarding school, classic men's gymnasium, educational process.*

16.02.2017 р.

УДК 94(977):37.091 «1874/1914»

В.М. Крижанівський

ІСТОРІЯ В СИСТЕМІ НАВЧАЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН ГЛУХІВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ (1874–1914 РР.)

У статті розкривається місце історичних курсів у системі навчальних предметів Глухівського учительського інституту в 1874–1914 р. Реконструйовано навчально-методичні прийоми при викладанні історичних дисциплін та з'ясовано рівень успішності слухачів за 1891–1904 рр.

Ключові слова: *історія, методика, метод, прийом, хрестоматія, наочність.*

1874 року Глухів стає важливим освітнім осередком із підготовки вчителів міських шкіл Київського учбового округу у зв'язку із відкриттям учительського інституту. На нововідкриту установу було покладено важливе урядове завдання із підготовки якісних кадрів та здійснення планової русифікації краю. На жаль, наявна історіографічна традиція не репрезентує дослідження із проблеми викладання історії у стінах учительського інституту [1, с. 116–134]. У зв'язку з цим у статті окреслимо навчально-методичні параметри учіння курсів історичного циклу в Глухівському інституті 1874–1914 рр.

Слід відмітити, що історія як навчальна дисципліна в інститутській навчальній програмі не належала до пріоритетних предметів. Так, згідно з навчальним розписом 1891 р. для I–III класів на перше місце висувалася російська мова – 360 годин / рік, далі йшли арифметика – 330 годин, природознавство та креслення – по 300 годин та історія – 180 годин [2].

У закладі викладалося два предмети історичного циклу: інтегрований курс історії та методика. Слід відзначити, що методика викладалася з другого класу, спочатку як складова нової історії, а у третьому класі – як складова російської історії [3, с. 83]. 1912 р. було скорочено кількість практичних уроків з 3 до 2 годин на день, а вивільнені 6 уроків були заміщені уроками з Закону Божого, педагогіки, російської мови, математики, фізики та історії. При викладанні цих предметів прискіплива увага приділялася саме методиці [4, с. 429].

У 1880–1890-х рр. у Російській імперії лише відбувався процес становлення методики. Так, у 1860–1890-х рр. з проблем викладання історії було написано лише кілька монографічних праць [5, с. 56]. Якісний прорив було зроблено тільки після подій 1905–1907 р. [6]. Так, 1912 р. вийшов перший посібник викладача Феодосійського учительського інституту Д.А. Маркова з проблем викладання історії. Про істотну потребу в такого типу працях засвідчує те, що це видання 1912 р. було схвалене Ученим комітетом при Міністерстві освіти як базове для учительських інститутів, підтримане Учбовим комітетом при св. Синодові для фундаментальних бібліотек духовних семінарій та училищ й рекомендоване Головним Управлінням військово-учбових закладів у фундаментальні бібліотеки кадетських корпусів [7, с. 1].

Наявні дореволюційні програми з методики історії, у тому числі й для учительських інститутів, передбачали вивчення таких блоків. По-перше, з'ясування відмінностей між історією як наукою і навчальною дисципліною, співвідношення між загальноросійською та всесвітньою історією, загальна структура курсу. По-друге, характеристика методів розташування та викладу історичного матеріалу (хронологічно-регресивний, хронологічно-прогресивний, реальний та ін.) й відповідні прийоми викладу історії (акроаматичний та катехізичний). По-третє, огляд посібників, виокремлення місця наочності (карт, атласів), хронології, задачників при вивчення історичного матеріалу. У цьому ж розділі вивчалась роль історичної белетристики для підвищення рівня засвоєння курсу. По-четверте, підготовка вчителя до уроку [8, с. 85–86].

Для покращення рівня викладання методики при Глухівському інституті на 1890-ті рр. функціонував відділ навчальних «пособій» [9, с. 7], а 1909 р. було створено педагогічний музей [10, с. 5]. Упродовж 1911–1917 рр. кількість науково-методичної літератури в музеї зросла з 311 назв до 1933 (від 347 до 2307 томів відповідно), а наочних посібників – з 243 одиниць до 429.

За директора М. Григоревського утвердилася традиція, коли студенти 3 класу здійснювали аналіз наявної науково-методичної літератури в музеї та готували реферати. Ці роботи зачитувалися на відповідних педагогічних засіданнях, на яких головував директор або викладач відповідного предмету. Так, 29 та 31 березня 1911 р. на такій педагогічній раді випускники Мартиненко, Ящик та Корсун підготували доповідь, у якій проаналізували 11 посібників та наочних підручників з історії. Також слухачі інституту складали бібліографічні вказівники з предметів, у тому числі й з історії [10, с. 9–11].

Теорія тісно пов'язувалася з практикою. Так, слухачі 3 класу обов'язково проходили практику, якою керував учитель міської школи при інституті. Зі спогадів випускника В. Дорошенка відомо, що подібний підхід до організації педагогічної практики діяв за директорства О. Бєлявського [11, с. 12]. Якщо його наступник І.С. Андрієвський продовжив цю традицію, то П. Міловський у 1905–1907 рр. спробував перекласти керівництво практикою на викладачів інституту, але новація не була реалізована через спротив студентів [12, арк. 23–25].

На жаль, відомості побіжні про методичні прийоми викладання історії в самому інституті. З протоколів педагогічної ради дізнаємося, що 1906/07 р. при викладанні історії був здійснений перехід від урочої системи до лекційно-репетиторської. Така система подачі матеріалу використовувалася й для педагогіки та теорії словесності, Закону Божого. Нова система викладання, за спостереженням викладачів інституту, дозволила підняти рівень зацікавленості слухачів та сприяла більш раціональному використанню навчального часу [12, арк. 57].

Із спогадів випускника 1910 р. О. Карпекіна відомо,

що на вступних іспитах вимагали добре знання хронології та карт з номенклатурою [13, с. 4]. Слід зазначити, що в підручнику з методики Д. Маркова відзначалося, що хронологія в історії виконує роль своєрідного каркасу, як карти в географії.

Із спогадів того ж О. Карпекіна дізнаємося, що директор П. Міловський був незадоволений з того, що слухачі використовували багато наочності. На підтвердження цього на атласах із загальної історії Н.Н. Торнау виявлено штемпелі бібліотеки Глухівської міської школи при учительському інституті. Доцільно відмітити, що у дореволюційній Росії інтенсивно використовувалися німецькі карти Кіппера, Швабе, але їх недоліком була передача номенклатури латиницею. Проте, російські карти Ілюстрова, Максимова та Неслуховського були гіршими. У зв'язку з цим з тодішніх історичних атласів високо котувалися видання Іордана та Н.Н. Торнау [8, с. 32–34].

Із загальної історії нам відомо три частини історичних атласів барона Н.Н. Тарнау з 77 карт, які почергово розкривали епоху стародавнього світу [14], часів Середньовіччя [15] та Нової доби [16]. Ці атласи були рекомендовані Головним управлінням Військово-Учбових закладів для використання у кадетських корпусах, Учбовим комітетом Міністерства Фінансів для викладання історії в комерційних училищах та Вченим комітетом Міністерства освіти для середніх закладів освіти. Окремо було видано карти Н. Торнау з історії Російської імперії на 27 зображень [17]. У звіті попечителя Київського учбового округу за 1907 р. зазначалося, що в інституті були географічні та історичні карти та «пособія» [18, с. 7].

Також у навчальному процесі інтенсивно використовувалася робота з хрестоматіями. Слід відмітити, що на початку XX ст. в європейській методиці було обґрунтовано важливість використання першоджерел (хрестоматії (Quellenbuch) при вивчені історії [8, с. 35]. З дореволюційної бібліотеки Глухівського учительського інституту збереглося 10–12 подібних хрестоматій з історії Європи та Російської імперії.

Побіжно можна окреслити методологічні та методичні підходи, які використовувалися або могли використовуватися викладачами інституту при викладанні історії. У звіті за 1891 р. зазначалося, що «на уроках історії особлива увага приділялася діячам, які можуть служити для вихованців за зразок честі, справедливості, любові до Батьківщини, вірності дому та самовідданості» [9, с. 11]. Припускаємо, що у викладанні минулого важлива увага приділялася діяльності відомих політичних діячів. У той же час в офіційно рекомендованому міністерством освіти підручнику з методики історії Д.А. Маркова 1913 р. відчувається вплив позитивізму з його вірою в універсальність історичного поступу, можливістю виокремлення причинно-наслідкових зв'язків, певною мірою нівелювання ролі одиничного фактору та особистості в житті суспільства [7, с. 12].

Цікаво реконструювати дидактичні прийоми при викладанні історії в Глухівському учительському інституті. У дореволюційних підручниках з методики історії згадується два методи навчання: евристичний та акраоматичний. Евристичний метод ґрунтується на тому, що викладач та студенти шляхом дискусії доходять певних висновків. У свою чергу акроаматичний метод зводився до лекційного виступу викладача [19, с. 119]. Так, випускник 1910 р. О. Карпекін згадував, що викладач педагогіки та психології М. Григоревський одного разу запропонував висловитися з певного питання слухачів інституту [13, с. 17–18]. Тому доцільно припустити, що й інші викладачі інституту використовували як метод дискусії, так і лекційну форму. Слід відмітити, що вивчення історичного матеріалу відбувалося й у післяурочний час. Так, 1894 р. на інститутському літературно-музичному вечорі вихованець 2-го класу представив реферат на тему: «Історія міста Глухова» [20, с. 12].

Збережені матеріали звітів попечителя Київського учбового округу уможливлюють реконструкцію успішності слухачів інституту за 1891–1904 рр. Так, у перший період (1891–1894) середня успішність з предметів становила 57 % (похибка у межах 5–7 %); у другий (1897–1901) – 89,5 %, у третій 1903– 1904) – 69,8 %. У свою чергу успішність з історії в перший період становила 60,4 %, у другий – 88 %, у третій – 79,75 %.

Нам не вдалося віднайти програму з історії для учительських інститутів. Проте, уявлення про її зміст можна сформувати, проаналізувавши програму 1913 р. з історії для бажаючих отримати звання учителя вищого початкового училища (до 1912 р. – міські школи). На 1914 р. зазвичай в учительських інститутах давня та середньовічна історія вивчалася у 1 класі, а нова – у другому.

Курс давньої історії обмежувався вивченням Близького Сходу (Єгипет, Вавилон, Ассирія, Мідія, Персія, Фінікія, Персія) та Греції з Римом. З історії античної Греції вивчалася політична історія, а саме зміна гегемонії Спарти, Афін та Фів у результаті греко-перського збройного протистояння та Пелопонеської війни. Політична історія греків завершалася Македонською монархією. Історія Риму передбачала поступове вивчення зміни форми державного правління від республіки на принципату.

Програма з середніх віків окреслювала вивчення Близького Сходу (світу ісламу) та християнської Європи. Студенти мали розуміти суть феодальної системи та процес її кризи і виникнення централізованих держав. Також вивчалося протистояння імператорів та Пап, хрестові походи, світ міста та загалом культура «темних віків». Закінчувався курс епохою Відродження. Курс нової історії окреслювався межами тільки Європи. Ключові проблеми студіювання: Реформація та Контрреформація, посилення Пруссії, Англійська та Французька революції; Франція доби Наполеона; ідейні зрушення: епоха консерватизму та лібералізму [8, с. 44–45].

Що стосується курсу «русской» історії, то політична

історія імперії починалася з епохи Київської Русі: поступового її росту, централізації до удільного розподілу. Визначальною подією визначалася монголо-татарська навала, в результаті якої Русь розпалася на «північно-західну» та «південно-західну» або «Західну Русь». Для північних земель XIV–XVI ст. це епоха піднесення Москви та спроба модернізації за Івана Грозного і доба Смути. Для південно-західних земель – домінування Литви та утворення Речі Посполитої. XVII–XVIII ст. – епоха модернізації за Петра І та Катерини ІІ, у зовнішній політиці – повстання Б. Хмельницького, вирішення «малоросійського питання» за Федора Олексійовича та повернення «западно-русских земель» за Катерини ІІ.

У релігійному блоці всі процеси зводилися до початкового хрещення. У добу литовсько-польського домінування акцент робився на посилення західноєвропейських впливів, а саме церковна унія 1596 р. і протистояння православних з католиками та уніатами. Для власне російських земель XVII–XVIII ст. – це скасування патріаршества та боротьба з розкольниками [8, с. 49].

Вище вказана концепція об'єктивно ігнорувала особливості суспільно-політичного, культурно-освітнього поступу України. Незадоволення Москво- та російськоцентризмом проявилося в післяреволюційну добу, коли студенти вимагали від директора П. Миловського ввести нові курси, у тому числі й історію України [11, с. 24].

Отож, у системі історичних дисциплін Глухівського учительського інституту 1874–1914 р. викладалися історія та методика. При вивченні методики викладачі інституту звертали увагу на форми, методи організації навчального процесу. У свою чергу, на уроках загальної та російської історії осмислювалися суспільно-політичні процеси в Євразії від стародавнього світу до XIX ст. Зрозуміло, що історія України була інтегрована до історії Російської імперії.

ПОСИЛАННЯ

1. Бєлашов В. І. Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України. – Глухів: Глухівська міська друкарня, 1996. – 145 с.
2. Глуховский учительский институт. Ведомость № 4 // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состянии мужских гимназий и прогимназий за 1891 год. – К.: Типо-Литография И.Н. Кушнарев и К, 1892. – 13 с.
3. Краткая методика истории С. Троцкого. – Казань, Идание книжного магазина М.А. Голубева, 1914. – 86 с.
4. Ежегодник Глуховского учительского института / под. ред. М. С. Григоревского. – К., 1912. – 435 с.
5. Див. бібліографію з книги Покотило Н.П. Практическое руководство для начинающего преподавателя истории / Н.П. Покотило. – СПб.: Изд-во Т-ва А.С. Суворина – Новое время, 1913. – 569 с.: Кареев Н. Заметки о преподавании истории в средней школе. – СПб., 1900. (систематизація матеріалів, опублікованих 1889 року в № 10 – 12 журналу «Русская школа»); Кролюницкий А. Опыт методики элементарного курса истории. – СПб, 1899. – Изд. 2-е.; Петров. Историческая подготовка. Pro domo suo – Харьков, 1881; Стасюлевич О формальном и реальном методе преподавания истории // История средних веков. – СПб., 1863. – Т. 1.
6. Див.: Кульжинский Я.С. Опыт методики систематического курса истории. – СПб, 1914. – 2-е изд. – 179 с.; Его же Опыт методики систематического курса истории. – Звенигородка, 1913. – 196 с.; Марков Д.А. Записки по методике истории и географии. – М.: Типо-Литография Товарищества И.Н. Кушнарев и К, 1912. – 141 с.; Его же Записки по методике истории. – М.: Типо-Литография Товарищества И.Н. Кушнарев и К 1913. – 159 с.; Краткая методика истории С. Троицкого. – Казань, 1914. – 86 с.; Уланов В.Я. Опыт методики истории в начальной школе. – М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1914. – 283 с.; Сингалевич С.П. Среднешкольное и университетское преподавание истории. – Казань, Типо-Литография Т-ва Дома «Веремеев и Шашабрин», 1916. – 23 с.; Влахопулов Б.А. Методика истории. – Киев, 1913. – 132 с.; Очерки по методике истории / сост. К.А. Иванов. – СПб., 1908. – 165 с.. и др.
7. Марков Д.А, Записки по методике истории и географии. – М.: Типо-Литография Товарищества И.Н. Кушнарев и К, 1912. – 141 с.
8. Краткая методика истории С. Троицкого. – Казань, 1914. – 86 с.
9. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1891 год. – Киев: Типо-Литография И.Н. Кушнарев и К, 1892. – 42 с.
10. Сапитон Г. Педагогический музей. – Глухов, 1949 (рукопись).
11. Сапитон История Глуховского учительского института. – Глухов, 1949 (рукопись).
12. Глухівський учительський інститут в 1905/06 і в 1906/07 навчальних роках (доповідні записки, протоколи засідань педагогічної ради) (копії з справ Центрального державного історичного архіву в СПб.). (машинопис). – Фонди Глухівського історико-педагогічного музею.
13. Карпекин А.А. Глуховский учительский институт. Воспоминания бывшего слушателя института. – Тетрадь 2. – 23 с. (рукопис) – Фонди Глухівського історико-педагогічного музею.
14. Учебный исторический атлас. Часть 1. Седьмое издание / составил барон Н.Н. Тарнау. – СПб, 1907. (рекомендоване учбовим комітетом Міністерства народної освіти в якості учбового «пособія» для всіх середніх учбових закладів Міністерства).
15. Учебный исторический атлас. Средняя история. Часть II. / составил барон Н.Н. Торнау. Одинадцатое издание – СПб, 1912. – 5 лист.
16. Учебный исторический атлас. Часть III. Новая история / составил барон Н.Н. Торнау. Шестое издание. – СПб., 1908. – 4 лист.
17. Учебный атлас по русской истории / составил барон Н.Н. Тарнау. Издание седьмое. – СПб, 1909. – 10 лист.
18. Глуховский учительский институт и учительские семинарии // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1907 год – К., 1908. – 28 с.
19. Кульжинский Я.С. Опыт методики систематического курса истории. – СПб., 1914. – 2-е изд. – 179 с.
20. Глуховский учительский институт и учительские семинарии // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1894 год. – К., 1895. – 16 с.

Крижановский В.М. История в системе учебных дисциплин в Глуховском учительском институте (1874–1914 гг.)

В статье раскрывается место исторических курсов в системе учебных предметов Глуховского учительского института в 1874–1914 г. Реконструированы учебно-методические приемы преподавания исторических дисциплин, выяснено уровень успеваемости слушателей за 1891–1904 гг.

Ключевые слова: *история, методика, метод, прием, хрестоматия, наглядность.*

Kryzhanivsky V.M. History in the educational discipline in Hlukhiv Institute (1874–1914)

In the article to the place of historical courses in system of subjects of Hlukhiv Institute (1874–1914) is devoted. The methods of teaching of historical subjects and found the level of success of students in 1891–1904 is reconstructed.

Key words: *history, methodology, method, reading-book, evidentness.*

28.02.2017 р.

УДК 94(477)+303.446.4:[393:355.08] «185/190»

А.В. Попружна

ПОХОВАЛЬНА КУЛЬТУРА КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті проаналізовано стан наукової розробки поховальної культури соціально-політичної еліти Гетьманщини протягом другої половини XIX – початку XX ст., зокрема висвітлені характеристики основних складових частин поховальної культури козацької старшини.

Ключові слова: *козацька старшина, поховальна культура, духівниця, надгробний портрет, епітафія.*

У вивченні поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. особливе місце посідають напрацювання другої половини XIX – початку XX ст. Саме в цю добу дослідники привернули увагу до писемних, речових та зображувальних джерел, які ілюструють поховальну культуру соціально-політичної еліти другої половини XVII–XVIII ст.

У 1857 р. на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» побачила світ стаття видатного українського історика О. Лазаревського «Духовницы». Вона стала чи не першою спробою аналізу текстів духівниць, з'ясування структури спадкових актів ранньомодерної доби. Докладно ознайомившись з текстами, О. Лазаревський визначив місце, яке вони займали у життєвому циклі представників козацької еліти другої половини XVII–XVIII ст., проаналізував причини, що спонукали представників козацької старшини укладати духівниці, з'ясував механізм написання і традиції зберігання [1, с. 152–160].

Аналізуючи зміст і структуру спадкових актів, О. Лазаревський виокремив саме духовну складову, наголосивши, що роздуми про тлінність життя, необхідність каяття та спокутування гріхів були природними та невід'ємними проявами поховальної культури козацької старшини. Відтак, духівниці як своєрідне виявлення цієї культури засвідчили, на думку історика, переконання і смаки представників військової еліти XVII–XVIII ст. на «порозі смерті». Тому О. Лазаревський справедливо зазначив, що «нельзя не желать, чтобы их побольше являлось в свет».

У розвідці «Похороны Запорожця в 1772 году» [2, с. 43–47] А. Скальковський реконструював поховальну церемонію, притаманну запорозькому козацтву. Нариси О. Ксензенка «Гетманская усыпальница» [3, с. 353–358] і А. Хатемкина «К памятникам недавней старины в г. Козельце» [4, с. 413–424] містили унікальні відомості про облаштування родинних усипалень, поховальний інвентар, оздоблення трун і одяг гетьманів та козацької старшини.

У замітках В. Піскорського [5, с. 484–486], В. Ястребова [6, с. 80–82], В. Краснова [7, с. 5–10] йшлося про могили Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Дорошенка. О. Лазаревський на прикладі епітафії Є. Брежинської припустив, що часом вони складалися ще за життя тих, кому адресувалися [8, с. 180–181]. І. Єгоров засвідчив, що синодики XVIII ст. інколи містили вірші про смерть [9, с. 169–170].

В останній чверті XIX ст. на сторінках «Киевской старины» з'явилася низка публікацій О. Лазаревського, присвячених надгробним портретам, зокрема, чернігівського полковника та генерального обозного Війська Запорізького Василя Дуніна-Борковського з Успенського собору Єлецького Свято-Успенського монастиря в Чернігові [10, с. 530–536], гадяцького полковника Михайла Бороховича з Успенського собору с. Лютенька на Полтавщині [11, с. 547–551], київського воєводи Адама Киселя з Максаківського Спасо-Преображенського монастиря на Чернігівщині [12, с. 745–750], стародубського війта Спиридона Ширая з церкви Святої Трійці с. Спиридонова Буда на Чернігівщині [13, с. 398–400]. Саме завдяки публікаціям О. Лазаревського можна скласти уявлення про надгробні портрети, адже більшість з них згодом була втрачена. Студії О. Лазаревського створили підґрунтя для подальших досліджень українського надгробного портрету як частини поховальної культури представників соціальної еліти.

Увага О. Лазаревського до надгробних портретних зображень представників козацької старшини XVII–XVIII ст. була тісно пов'язана з його фундаментальною роботою з історії козацько-старшинських родів Гетьманщини, що отримала назву «Люди старой Малороссии» [14; 15; 16; 17].

Історик виділив надгробні портрети в окрему типологічну групу, відзначивши, що право на розміщення портретів над похованнями в церквах і монастирях належало здебільшого їх фундаторам.

О. Лазаревський першим опублікував віршований епітафійний напис 1683 р. на надгробному портреті фундатора церкви Св. Миколая Батуринського Миколаївського Крупицького монастиря Івана Домонтовича [18, с. 337]. Продовжив дослідження надгробних портретів як складової поховального обряду військової еліти Гетьманщин, «у склад котрого входило, між іншим заготовлення портрету і несення його за домовиною», К. Широцький. Мистецтвознавець й історик дійшов висновку, що поява надгробного портрету була тісно пов'язана з розвитком поховального ритуалу [19, с. 198–202].

На думку К. Широцького, надгробні портрети козацької старшини створювались заздалегідь, а обличчя домальовувалось після смерті. Про це свідчать «однакові постави фігур (пози), однаково незмінні положення голови, або всюди одні і тіж драпіровки, як це робили портретники». Традиція встановлювати надгробні портрети над похованнями, як гадав К. Широцький, була продовженням давнього звичаю нести за гробом хоругви (знамена), на яких розміщувались епітафії або зображення померлого [20, с. 200].

Є. Кузьмін у розвідці «Український живопис XVII століття» відзначив наявність двох протилежних впливів: «Побут, уклад, смак, звички, весь життєвий і почасти політичний устрій ріднив Україну з Річчю Посполитою, віра ж, що так гостро і постійно ображалась представниками польської культури, мимоволі змушувала тиснутись до чужої, по суті, за духом Москви» [21, с. 455–482].

Аналізуючи розвиток українського портрету, авторитетні дослідники українського мистецтва Д. Щербаківський та Ф. Ернст у праці «Український портрет XVII–XX століть», виданій у 1925 р., відзначили, що для цього періоду характерними були портрети фундаторів, вотивні та надгробні. Вони пов'язали ці практики з греко-римськими скульптурними надгробними портретами [22, с. 11–12].

Надгробні портрети прилуцького полковника Івана Стороженка, бунчукового товариша Григорія Стороженка згадуються у студіях А. Стороженка [23, с. 577–579] та М. Стороженка [24, с. 167–173].

Відомий історик, архівіст, генеалог і мистецтвознавець В. Модзалевський (1882–1920) присвятив духівницям козацької старшини свою розвідку «Два старинных духовных завещания» [25, с. 92–117]. Він також висловив думку не тільки про необхідність впорядкування некрополя Чернігова, «на кладбищах которого, равно как и в монастырях и церквях, погребено немало деятелей на разнообразных поприщах», але й про копіювання і збереження епітафійних надписів: «Такие сведения очень часто можно найти только на надгробных памятниках, которые, при вообще плохом надзоре за ними на наших кладбищах, быстро приходят в разрушение» [26, арк. 1].

Генеалогічні розписи у капітальній праці В. Модзалевського «Малороссийский родословник» зазвичай закінчувались повідомленням про місця поховання представників козацької старшини.

У 1992 р. у збірнику «Чернігівська старовина» за редакцією О. Коваленка була опублікована студія П. Савицького та В. Модзалевського «Очерки искусства Старой Украины. Чернигов. В одній із глав, присвяченій добі Гетьманщини, автори, спираючись на тексти духівниць, висвітлили специфіку релігійності представників тогочасної козацької аристократії, яка проявлялася «напередодні смерті» [27, с. 107].

О. Єфименко зауважила, що духівниці містили відомості про землеволодіння козацької старшини [28]. М. Грушевський на підставі тестаментів схарактеризував світогляд та культурно-побутові відносини волинського панства [29].

Поховальній культурі запорозького козацтва присвятив низку своїх розвідок Д. Яворницький. Він описав звичай козаків «прощатися зі світом» і завершувати своє життя у монастирі та поховальний церемоніал запорозького козацтва. Розкопки, які проводив історик, дали йому матеріал для наукових праць про духовну культуру запорожців, могили яких містили зброю та предмети побуту [30, с. 241–256].

Інформаційний потенціал синодиків та епітафій як історичних джерел схарактеризували М. Максимович [31; 32; 33], В. Щербина [34], Е. Де Вітте [35].

Відомості про окремі атрибути поховальної культури містять студії М. Петрова [36], В. Барвінського [37], етнологічні дослідження З. Кузелі [38], В. Гнатюка [39] та І. Свєнціцького [40].

На початку 20-х рр. XX ст. у контексті розпочатої радянською владою антирелігійної кампанії було відкрито і досліджено усипальні козацько-старшинських родів Галаганів [41, с. 274], Марковичів [42, с. 273], Гребінок [43, арк. 10], Розумовських [44, с. 102].

У 20-х рр. XX ст. з'явилася серія публікацій М. Вайнштейна [45, с. 37–47], А. Оландера [46, с. 37–47], В. Дроздова [47, с. 1–8], Я. Бріка [48, с. 1–108], О. Новицького [49, с. 13–18], в яких схарактеризовано облаштування та поховальний інвентар фамільної усипальні родини Лизогубів у Воскресенській церкві містечка Седнів.

Історик права А. Кристер у своїй роботі «Духівниці XVI–XVII віку» [50, с. 491–513] використав тексти духівниць для з'ясування особливостей українського спадкового права XVI–XVII ст. Він зосередив увагу на правовій регламентації права заповідачів, механізмі написання, юридичному закріпленні заповітів.

Отже, протягом другої половини XIX – початку XX ст. українські історики здійснили вагомий внесок у дослідження поховальної культури в добу Гетьманщини – запроваджували до наукового обігу духівниці козацької старшини, з'ясовували структуру й особливості спадкових актів, збирали відомості про облаштування родинних усипалень, поховальний інвентар, оздоблення трун і одяг козацької старшини, вивчали надгробні портрети, епітафії та синодики як складові частини поховальної культури соціально-політичної еліти доби Гетьманщини.

ПОСИЛАННЯ

1. Лазаревский А. Духовницы / А. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 19. – Часть неофициальная. – С. 152–160.
2. Скальковский А. Похороны запорожца в 1772 году / А. Скальковский // Киевская старина. – 1898. – № 2. – С. 43–47.
3. Ксензенко А. Гетманская усыпальница / А. Ксензенко // Киевская старина. – 1887. – № 2. – С. 353–358.
4. Хатемкин А. К памятникам недавней старины в г. Козельце / А. Хатемкин // Киевская старина. – 1898. – № 12. – С. 413–424.
5. Пискорский В.К. Памятники старины в селе Субботове / В.К. Пискорский // Киевская старина. – 1892. – № 3. – С. 484–486.
6. Ястребов В. Разоренная могила / В. Ястребов // Киевская старина. – 1898. – № 9. – С. 80–82.
7. Краснов В. Могила гетьмана Дорошенка / В. Краснов // Киевская старина. – 1900. – № 7–8. – С. 5–10.
8. Лазаревский А. Образчик старинной малорусской эпитафии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. 180–181.
9. Егоров И. Вирши о смерти в синодике XVIII ст. / И. Егоров // Киевская старина. – 1903. – № 6. – С. 169–170.
10. Лазаревский А. Генеральный обозный Василий Касперович Борковский 1640–1702: К портрету / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – № 3. – С. 530–536.
11. Лазаревский А. Михайло Борохович Гадяцкий полковник 1687–1704. (К портрету) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1890. – № 3. – С. 547–551.
12. Лазаревский А. К портрету Адама Киселя / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1885. – № 8. – С. 745–750.
13. Лазаревский А. К портрету С.Я. Ширая / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1887. – № 10. – С. 398–400.
14. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 3. – С. 449–498.
15. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 253–258.
16. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1884. – № 1. – С. 31–32.
17. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С. 1–16.
18. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 337–342.

19. Широцький К. Дещо про давні портрети / К. Щироцький // Сяйво – 1914. – Ч. 7–9. – С. 198–202.
20. Там само. – С. 200.
21. Кузьмин Е.М. Украинская живопись XVII столетия / Е.М. Кузьмин // История русского искусства / [под. ред. И. Грабаря]. – М., 1914. – Т. VI. – С. 455–482.
22. Щербаківський Д. Український портрет. Виставка українського портрету XVII–XX ст. / Д. Щербаківський, Ф. Ернст. – К., 1925. – 61 с.
23. Стороженко А. Старинные малороссийские портреты / А. Стороженко // Киевская старина. – 1882. – № 9. – С. 577–579.
24. Стороженко Н. Полковник Прилуцкий Иван и бунчуковый товарищ Григорий Стороженки / Н. Стороженко // Киевская старина. – 1890. – № 4. – С. 167–173.
25. Модзалевский В.Л. Два старинных духовных завещания / В.Л. Модзалевский // Историко-литературный сборник: Посвящается В. Срезневскому (1891–1916). – Л., 1924. – С. 92–117.
26. Заявление В.Л. Модзалевского в Черниговскую губернскую ученую архивную комиссию, 1 л. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України, ф. І, спр. 12062.
27. Модзалевский В.Л. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / В.Л. Модзалевский, П.Н. Савицкий [підготовка до друку і передмова О.Б. Коваленка] // Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 101–142.
28. Ефименко А.Я. История украинского народа / А.Я. Ефименко – К.: Либідь, 1990. – 512 с.
29. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2: Роки 1654–1657. – 776 с.
30. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Д. Яворницький. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.
31. Максимович М.А. Надгробная суета / М.А. Максимович // Максимович М.А. Собрание сочинений. – К.: Типография М.П. Фрица, 1877. – Т. 2. – С. 238–239.
32. Максимович М.А. Надгробные стихи Кочубею и Искре в Печерской лавре / М.А. Максимович // Максимович М.А. Собрание сочинений. – К.: Типография М.П. Фрица, 1877. – Т. 2. – С. 240–242.
33. Максимович М.А. О надгробиях в Печерском монастире / М.А. Максимович // Максимови М.А. Собрание сочинений. – К.: Типография М.П. Фрица, 1877. – Т. 2. – С. 216–237.
34. Щербина В. Помянник киевского Пустынно-Николаевского монастиря / В. Щербина // Киевская старина. – 1895. – № 12. – С. 90–92.
35. Де Витте Е.И. Древний помянник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря (XVI–XVII вв.) / Е.И. Де Витте // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1903. – Кн. 17. – Отд. I – Вып. I. – С. 1–64.
36. Петров Н.И. Две надгробные надписи конца XVII века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу князьям Острожским / Н.И. Петров // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1879. – Кн. 1. – С. 80–81.
37. Барвінський В. Помяники усопших / В. Барвінський // Стара Україна. – 1924. – № 6. – С. 88–89.
38. Кузеля З. Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі / З. Кузеля // Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. XXXII. – С. 133–201.
39. Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. XXXII. – С. 133–201.
40. Свєнціцький І. Похоронні голосіння / І. Свєнціцький // Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. XXXI. – С. 1–129.
41. Будзар М. Доля сімейних поховань родини М.А. Маркевича у садибі села Турівка Прилуцької округи в 20-ті роки XX ст. у розвідках В.І. Маслова / М. Будзар // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – К.; Глухів, 2015. – Вип. 8. – С. 272–276.
42. Там само. – С. 273.
43. Звіт члена-кореспондента Харківської краєвої комісії охорони пам'яток культури і природи за пророблену ним протягом 1928–1929 рр. роботу по охороні пам'яток культури на Прилуччині та матеріали до звіту, 5 грудня 1929 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України, ф. 243, спр. 1171, 13 арк.
44. У склепі останнього гетьмана / [підготовка до друку і передмова О. Коваленка та С. Гаврилової] // Сіверянський літопис. – 1995. – №. 3. – С. 102–110.
45. Вайнштейн М. Мощі і мумії / М. Вайнштейн // Безвірник. – 1929. – № 11–12. – С. 37–47.
46. Оландер А.О. Седнівські мощі / А.О. Оландер // Безвірник. – 1927. – № 1. – С. 37–47.
47. Дроздов В. Спекуляція попівства на людських трупах / В. Дроздов. – Чернігів, 1930. – 8 с.
48. Брік Я. Місця минулого й майбутнього: По Чернігівщині (літературний репортаж) / Я. Брік. – К.: Державне видавництво України, 1929. – 108 с.
49. Новицький О. Муміфіковані тіла в Седневі / О. Новицький // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 13–18.
50. Кристер А.Е. Духівниці XVI–XVII віку / А.Е. Кристер // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія. – К., 1927. – С. 491–513.

Попружная А.В. Погребальная культура казацкой старшины в трудах украинских историков второй половины XIX – начала XX ст.

В статье проанализировано состояние научной разработки погребальной культуры социально-политической элиты Гетманщины во второй половине XIX – начале XX вв., а именно выяснены характеристики основных составляющих частей погребальной культуры казацкой старшины.

Ключевые слова: *казацкая старшина, погребальная культура, духовница, надгробный портрет, эпитафия.*

Popruzhna A.V. Cossack nobles funeral culture in the works of Ukrainian historians of the second half of XIX – early XX century

The article analyzes the scientific development of the funerary culture of social and political elite of Hetman period in the second half of XIX – the beginning of the XX century as follows: characteristics of the main constituent parts of the Cossak nobles funerary culture.

Key words: *Cossack nobles, funeral culture, will, funerary portrait, epitaph.*

01.03.2017 р.

УДК 94(477):631.117.2«190»

М.О. Мельник

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПЕТРОВСЬКОЇ ШКОЛИ САДОВИХ ПРАЦІВНИКІВ У ГЛУХІВСЬКОМУ ПОВІТІ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У даній статті, переважно на основі аналізу доповідей Глухівської управи, досліджується процес створення та діяльності Петровської школи садових працівників, розглядається роль земства у цьому процесі.

Ключові слова: *сільськогосподарська освіта, нижчі сільськогосподарські школи, Петровська школа садових працівників, земство, Глухівський повіт.*

Освіта на сучасному етапі розвитку сільськогосподарського виробництва відіграє надзвичайно важливу роль. Вона виступає безпосередньо продуктивною силою суспільства, визначаючи і прискорюючи розвиток цієї галузі. І саме становлення та розвиток сільськогосподарської освіти дав поштовх розвитку сільського господарства, сприяв розповсюдженню знань у всіх галузях агропромислового комплексу, починаючи зі шкіл і закінчуючи вищими сільськогосподарськими навчальними закладами. Тому на сучасному етапі реформування системи освіти в Україні погляд в історію є доцільним для більш глибокого переосмислення досвіду, зокрема, до вивчення історії земських установ, які внаслідок реформи 1864 р. у Російській імперії стали важливим громадським інститутом і функціонували в українських губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст., адже земства розпочали освітню діяльність для всіх верств населення, заклали організаційні засади та сприяли розвитку сільськогосподарської освіти.

Аналіз літературних джерел засвідчує значну увагу відомих вітчизняних учених, педагогів, громадських діячів, діяльність яких припадає на другу половину XIX – початок XX ст., до функціонування земств на теренах України. Серед них слід згадати праці Б. Веселовського, Є. Звягінцева, М. Корфа, С. Миропольського, К. Ушинського, В. Чарнолуського та ін. Вагомим у контексті досліджуваної проблеми вважаємо роботи сучасних науковців, котрі об'єктивно переосмислили значення земств у розвитку освіти в Україні (Л. Дроздюк, С. Горохов, Л. Корж-Усенко, В. Курченко, Н. Мірошниченко, Н. Олійник). У своїх роботах вчені звертали увагу на різні аспекти історії сільськогосподарських навчальних закладів та роль земських установ щодо сприяння їхньої діяльності, але по Петровській школі садових працівників, що діяла у Глухівському повіті Чернігівської губернії у першій половині XX ст. такого дослідження немає, що і зумовлює вибір теми.

Мета статті – на конкретних прикладах дослідити освітню діяльність Петровської школи садових працівників Глухівського повіту Чернігівської губернії у контексті розвитку нижчої сільськогосподарської освіти на початку XX ст. та з'ясувати роль Глухівського земства у цьому процесі.

Джерельну базу складають матеріали журналів засідань Глухівського повітового земського зібрання. У них публікуються повністю та скорочено доповіді й постанови чергових та позачергових зборів з культурно-освітньої діяльності, економіко-статистичні матеріали, які висвітлюють повсякденну діяльність земства. В журналах друкувалися стенографічні звіти, протоколи, а також доповіді управ. Вони дають змогу судити про головні напрями земської діяльності й пропозиції гласних при вирішенні питань, яке розглядало земство.

Згідно з «Положенням про губернські та повітові земства» (1864 р.) в Україні перші земства з'явилися в 1865 р. в Харківській, Полтавській та Чернігівській губерніях, у 1866 р. – в Катеринославській та Таврійській. Земствам було дозволено займатися господарчими, соціальними та освітніми справами, хоча в останній галузі права їх були обмежені і вичерпувалися такими пунктами: вирішення різних фінансово-господарських питань (збирання коштів на будівництво й облаштування шкіл, наймання приміщень для їх відкриття, забезпечення господарським обладнанням, паливом тощо); рекомендація кандидатів на вчительські посади; вибори попечителів училищ, шкіл; заснування початкових, середніх та професійних шкіл; участь у роботі рад училищ, до яких залучалися два земські представники [1, с. 34].

Розвиток капіталізму в Російській імперії вимагав збільшення кількості освічених людей, розширення мережі навчальних закладів із метою підготовки фахівців для промисловості, сільського господарства, торгівлі. Саме земські установи Лівобережної України великого значення надавали заснуванню сільськогосподарських шкіл, значна частина яких фінансувалась за рахунок їхніх коштів. Адже якість підготовки професійних кадрів не завжди могла задовольнити зростаючі запити економіки, тому сільське господарство вимагало все більше підготовлених фахівців. Створення нової професійної школи було гострою необхідністю. Тому урядом, земствами та приватними особами створювалися різноманітні нижчі сільськогосподарські освітні заклади, які готували працівників для цієї галузі і сприяли поширенню сільськогосподарських знань серед населення.

У 1883 р. урядом було видане «Нормальне положення про нижчі сільськогосподарські школи», яке внесло деяку одноманітність в їх організацію та зміст навчання. Усі нижчі сільськогосподарські школи поділялися на два типи – загальні і спеціальні. Навчальні заклади загального типу готували фахівців з усіх основних галузей сільського господарства, а спеціальні – лише з окремих галузей, наприклад, садівництва, виноградарства. Згідно з положенням школи обох типів – і загальні, і спеціальні – поділялися на розряди. Школи, що належали до першого розряду, готували тих, хто міг вести «поліпшене селянське господарство» або займати у великому господарстві посади нарядчиків сільських робіт, старост і прикажчиків; школи другого розряду – «знаючих сільських робітників». Метою нижчих сільськогосподарських шкіл було розповсюдження серед сільського населення переважно шляхом практичних занять основних знань із сільського господарства та сільськогосподарських ремесел.

На навчання до нижчих сільськогосподарських шкіл приймались особи не молодше 14 років. Три роки учні отримували теоретичні знання і виконували практичні роботи в шкільному господарстві. На четвертий рік навчання вони проходили практику в поміщицьких маєтках, звітували про свою роботу перед педагогічною радою і вже потім одержували атестат [2].

Серед нижчих сільськогосподарських шкіл Глухівського повіту Чернігівської губернії наприкінці XIX ст. були створені М. Неплюєвим Воздвиженська – чоловіча (1885 р.) та Преображенська – жіноча (1891 р.) [3].

Початок XX ст. позначився подальшим розвитком середньої та нижчої сільськогосподарської освіти, передусім, за рахунок земської і приватної ініціативи. 26 травня 1904 р. було затверджене «Нове Положення про сільськогосподарську освіту». «Узаконення», що належали до «Нового Положення», спрямовувалися головним чином на доповнення та зміну тих, які діяли раніше: «Положення про середні землеробські училища» (1878 р.), «Нормальне положення про нижчі сільськогосподарські школи» (1883 р.) та ін. Згідно «Нового положення» систему сільськогосподарської освіти складали вищі, середні і нижчі навчальні заклади. Особливістю нижчої сільськогосподарської освіти була велика кількість різних типів навчальних закладів. Так нижчі школи готували обізнаних і вмілих працівників сільського господарства. Практичні сільськогосподарські школи призначалися для підготовки умілих техніків з різних галузей сільського господарства: садівників, виноградарів, винороблів, тваринників та ін. [4, с. 126].

Вагомий внесок у розбудову нижчої сільськогосподарської освіти зробили місцеві меценати, які виділяли для створення навчальних закладів значні фінансові

ресурси та майно. Так, на початку XX ст. серед сільськогосподарських шкіл у Глухівському повіті особливе місце посідала Петровська школа садових працівників, яка була заснована (згідно з «Положением о низших сельскохозяйственных школах» від 27 грудня 1883 р.) землевласником М.П. Беком. Він виділив для школи більше 11 десятин землі, за власні кошти побудував простору будівлю для школи, будинок для помічника завідувача школи, квартири для вчителів, теплиці та інше. У 1915 р. Петровська школа садових працівників була реорганізована в нижчу школу садових працівників і городництва Глухівського земства (див. додаток 1, 2).

Петровська школа садових працівників була заснована в 1902 р. на хуторі Павлівка біля м. Глухова. Офіційне відкриття відбулось 20 жовтня 1903 р. Цей заклад був відкритий земством і перебував на його утриманні. Цьому навчальному закладу надавались щорічні асигнування, зокрема у 1913 р. на його утримання було виділено Департаментом Землеробства 2500 руб., Глухівським повітовим земством – 250 руб., Чернігівським губернським земством – 250 руб. (див. додаток 3).

Мета Петровської школи садових працівників полягала в тому, щоб, переважно шляхом практичних занять, підготувати умілих і досвідчених спеціалістів із садівництва і городництва, а також з бджільництва й деревознавства.

У Петровській школі садових працівників особливого значення надавалося практичним заняттям. Вони розподілялися таким чином, щоб кожен учень протягом всього періоду навчання досконало засвоїв усі, передбачені шкільним курсом, роботи з садівництва, городництва та іншими галузями господарства для того, щоб не тільки свідомо та чітко їх виконувати, а й керувати робітниками.

У цій школі упродовж трьох років готували працівників садівництва, городництва, деревознавства і бджільництва, які, крім того, набували навичок столярного ремесла та плетіння корзин в межах необхідного для садового працівника. Також під час навчання учні Петровської школи на практиці оволодівали прийомами догляду за плодовими насадженнями, способами боротьби з шкідливими комахами та з несприятливими кліматичними явищами.

До школи приймалися учні віком з 14 років, які закінчили сільську школу. Вступники підлягали медичному огляду на предмет придатності до виконання всіх садівничих робіт. Прийом учнів в школу відбувався в кінці серпня, а випуск – на початку вересня. У Петровській школі садових працівників учні, які перебували на державному забезпеченні, отримували іменні стипендії з губернського фонду, створеного на кошти меценатів, земські стипендіати (див. додаток 2)

Значну роль в управлінні Петровської школи садових працівників відігравали попечителі школи. Вони виступали в ролі прохачів і посередників між своїм навчальним закладом і установами, які керували шкільною справою. З усіх питань школи вчителі мали звертатися саме до попечителя, які слідкували за своєчасним отриманням заробітної плати вчителями й законовчителями, разом із учительським складом вирішували спірні питання щодо прийому учнів, регулярного відвіданням ними школи, призначення екзаменів, видачі учням свідоцтва про закінчення школи і призначення їм нагород, розгляд звітів про стан школи за рік та кошторису на наступний рік, і представлення документів через управу на земських зборах тощо [5, с. 98]. Також вони здійснювали нагляд за дотриманням у навчальному закладі норм чинного законодавства та нормативних документів. Попечитель школи обирався один раз на три роки Глухівським земством та затверджувався Міністерством землеробства, причому виконував свою роботу безоплатно.

Першим попечителем Петровської школи садових працівників був землевласник В.М. Амосов. Керівництво школи щорічно звітувало про діяльність Петровської школи, про що завідувач надавав звіт попечителю навчального закладу та Глухівській земській управі.

Таким чином, зміст навчання в Петровській школі садових працівників мав чітку практичну спрямованість. Крім того, він передбачав глибоке вивчення теоретичних питань, що забезпечувало наукове розуміння сільськогосподарських процесів і явищ, ознайомлення з усім комплексом робіт, пов'язаних з вивченням різних галузей сільського господарства. Наявна матеріальна база була достатньою для виконання практичної підготовки в повному обсязі. Школа, в цілому, задовільно виконувала своє основне завдання – підготовку фахівців для промисловості, сільського господарства та сприяла популяризації сільськогосподарських знань всіма можливими способами.

Аналіз діяльності Глухівського земства у контексті розвитку Петровської школи садових працівників свідчить, що воно активно сприяло розповсюдженню сільськогосподарських знань через мережу професійних навчальних закладів. Завдяки йому була створена матеріальна база для подальшого розвитку освіти, оскільки земство виділяло як щорічні, так і одноразові асигнування на потреби школи, що і було одним із основних джерел існування школи. Земські діячі брали активну участь у заснуванні та організації управління навчальним та господарським процесом школи, розширяючи можливості населення отримувати професійну освіту.

У додатках ми вперше подаємо комплекс звітно-доповідної документації Глухівської управи, яка містить інформацію про діяльність Петровської школи садових працівників Глухівського повіту Чернігівської губернії на початку XX ст. При публікації збережено усі лексичні і стилістичні особливості оригінального тексту.

Додаток № 1.

[Доклад об учреждении Петровской школы садовых рабочих в имении Н.П. Бек, при х. Павловке № 25].

Землевладелец П.В. Бек, устроив в своем имении на х. Павловке Глуховского уезда обширные питомники, возбудил пред Министерством земледелия ходатайство об

открытии школы садоводства, заручившись от Глуховского уездного земства лишь выражением на это сочувствия.

Возбужденное им ходатайство получило удовлетворение Министерства земледелия, но за смертью П.В. Бек осуществление этого дела выпало на долю его сына, Николая Петровича Бек, который, проживая на службе в Петербурге и не имея существенной связи с уездом, хотя и выполнил предначертания своего отца, но, не располагая большими средствами, не мог ей дать широкой организации, так что помощь земства в данное время будет весьма существенной.

Докладывая об изложенном на благоусмотрение земскаго собрания, имеем честь доложить, что Н.П. Бек представил в безсрочное пользование министерства земледелия участок земли более 11 десятин с заведенным на 5 десятинах питомником (доход с котораго пойдет на содержание школы), с теплицей, домом для помощника управляющаго школой, высторил весьма обширное здание для школы и квартиры учителя со всеми службами и оборудует все это на свой счет, министерство земледелия выдает ежегодно субсидию в 1500 р.

Было-бы весьма желательно, чтобы на основании утвержденных губернским земским собранием правил, Петровская школа, как и всякая другая профессиональная, воспользовалась 1000 руб. в возврат на понесенныя по оборудованию расходы и 250 руб. ежегодной субсидии, для чего потребуется со стороны уездного земства внесение также 250 р. в свою смету расходов и ходатайство пред губернским земским собранием о вышеуказанной субсидии.

Подлинный за надлежащим подписом.

(Журналы Глуховского уездного земского собрания 1903 года, чрезвычайных сессий 11 и 12 января, 1 и 2 марта и 18 июня, и очередной XXXIX сессии с 24 по 29 сентября включительно. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1904. – С. 124–125).

Додаток № 2.
[Доклад Попечителя Петровской школы садовых рабочих].

В минувшем году Глуховский уезд обогатился еще одним просветительным учреждением: 20 октября 1903 года открыта школа садоводства, в которой ощущался безусловно недостаток, так как Глуховский уезд, находясь в весьма благоприятных климатических условиях для массоваго разведения плодовых деревьев, располагает не только обширными старинными и новыми садами, но и хорошими питомниками. Дальнейшему распространению столь полезной отрасли сельскаго хозяйства препятствовало отсутствие следующих людей, которое в недалеком будущем, таким образом, будет устранено.

Петровская школа садовых рабочих учреждена на собственныя средства местным землевладельцем, Николаем Петровичем Бек, в память своего покойнаго отца, которому и принадлежала инициатива этого полезного дела.

Задумав устроить школу, Петр Вильгельмович Бек насадил питомник на 4-х с лишним десятинах, построил две теплицы, квартиру для садовника и пр., но смерть прервала его последовательныя работы, вследствие чего окончательное разрешение вопроса выпало на долю его сына, Н.П. Бек.

Николай Петрович Бек сдал Министерству землевладения в безсрочное пользование участок, принадлежащей ему под городом земли, примерно 11 десятин, сдал все заведенное его отцом, как питомник, теплицы и квартиры помощникам, выстроил здание школы со всеми к нему холодными постройками, затратив на все это более 10000 руб., и заручившись ежегодной субсидией Министрества земледелия в 1500 руб., Глуховскаго уезднаго и Черниговскаго губернскаго земств по 250 руб. (Кроме того, на обзаведение получить субсидию Губер. Земства безвозвратно в 1000 руб.) с этими средствами открыл школу при обязательстве, согласно нормальному уставу, иметь не менее 5 стипендиатов.

Цель школы – дать хороших, трудолюбивых садовников практикантов, ознакомленных теоретически и практически с плодоводством, огородничеством, древоводством и пчеловодством.

Курс школы трехлетний с необходимыми теоретическими занятиями, по садоводству и ремеслам столярному и корзиночному в зимнее время и ненастье, все же прочее время заполнено занятиями и работами в питомнике, огороде, теплице и пасеке, а также в уходе за школьным скотом (коровами, лошадьми, свиньями и птицами).

В школу принимаются в конце августа дети в возрасте не моложе 14 лет, окончившие сельскую школу, при хорошем здоровье и физическом развитии. Штат преподавателей в отчетном году состоял из управляющаго школой А.П. Киселева (окончил курс в Пензенском училище садоводства), помощника его И.Е. Иванова (окончил курс Царско-Славянской школы Имп. Рос. О-ва садоводства) и законоучителя, настоятеля св. Анастасиевскаго храма, о. Герасима Смоличева.

Общее руковоство дела – вверено Министерством земледелия Владимиру Михайловичу Аммосову, как попечителю школы.

Школа открыта при девяти человеках учащихся (все полные стипендианты) из детей местных крестьян, православнаго вероисповедания.

В нынешнем году принято еще 5 человек. (Из них один – стипендиант Черниг. Губер. Земства, другой В.П.Кочубея и проч. стипендианты школы садоводства), с тем, чтобы в будущем году принятием еще 4 человек составить полный комплект учащихся. Для обучения большаго количества желающих, к сожалению, нет ни средств, ни места в здании.

Со дня открытия школы начались систематическия классныя занятия и практическия в саду. (Питомник, огород, на пасеке, в теплицах и парниках, на что уходить примерно 3/4 всего времени), кроме того, ежедневно два дежурят воспитанника, один по теплице, другой по хозяйству, так как уход за животными, содержание в чистоте здания школы, пилка дров, топка печей, выдача

товарищам инструментов и прочия хозяйственныя заботы лежать всецело на учениках.

Местность на хут. Павловке вполне здоровая. Классныя помещения и спальни достаточно просторны. Летом имеется у себя прекрасное купанье, а зимою ученики посещают два раза в месяц баню. Пища учеников простая, здоровая: борщ с мясом, каша, а утром и вечером чай с черным хлебом.

Одежду составили в зимнее время пальто чернаго солдатскаго сукна, для выхода вне работе, а для работ такого же сукна на верблюжьяго цвета тужурка, для дома серыя блузы.

Для здоровья учащихся минувший год был весьма благоприятен, заболеваний никаких не было.

Благоприятныя условия, при которых школа начало свою деятельность и милостивое к ней со стороны губернскаго и уезднаго земств внимание вселяют веру в жизненность этого юнаго учреждения, которое смеет надеяться, оправдать возложенное обществом на его доверние.

Подлинное за надлежащей подписью.

(Журналы Глуховского уездного земского собрания 1904 года, XI очередной сессии с 29 сентября по 7 октября включительно и чрезвычайной сессии 17 декабря. – Глухов: Типография А.К. Нестерова, 1904. – С. 40–43).

Додаток № 3.
[Доклад Попечителя Петровской школы садовых рабочих Леонида Павловича Запрягаева].

Текущий год является десятым существования Петровской школы садовых робочих.

Средства школы в текущем году состояли из сумм отпускаемых:

Департаментом Земледелия 2500 р.

Глуховским уездным Земством 250 р.

Черниговским Губернским Земством 250 р.

Итого 3000 р.

В текущем году учащихся в школе находилось 10 человек, из них девять – крестьяне Глуховскаго уезда и один крестьянин Гомельскаго уезда, Могилевской губ.

По классам ученики распределялись так:

В 1-м классе 5 человек

2-м – 4

3-м – 1

Занятия учеников в этом году подразделялись на классныя и практическия, последния состояли из разных работ в саду, огороде, в плодовых питомниках, оранжерее, теплице и на парниках. Со времени открытия школы окончило ее 36 человек. Все окончившие, за исключением отбывающих воинскую повинность, занимаются садоводством самостоятельно или же служат в качестве садовников или их помощников. До сего времени, благодаря отзывчивости Земскаго Собрания к нуждам школы, школа имеет возможность содержать 15 человек учеников и в этом году будет принято 5 учеников в 1 класс, для составления комплекта из 15 человек.

В заключение сего имею честь покорнейше просить Земское уездное Собрание сохранить за школой на будущий 1914 год субсидии Глуховскаго уезднаго Земства в 250 рублей и просить о том же Черниговское Губернское Земство.

Попечитель школы Л. Запрягаев.

С подлинным верно.

(Журналы Глуховского уездного земского собрания 1913 года, чрезвычайных сессий 31 марта и 10 ноября, и очередной сессии 23–28 сентября. – Глухов: Электро-Тип. А.И. Дворкина, Тел. № 73, 1914. – С. 115–116).

Додаток № 4.
[Доклад № 57 о принятии в ведение Земства Петровской школы садовых рабочих].

В заседании прошлаго очерднаго Земскаго Собрания 1 декабря 1914 г. был разсмотрен доклад Управы № 39 о принятии Земством в свое ведение Петровской школы садовых рабочих в виду невозможности по сложившимся обстоятельствам оставаться названной школе на хуторе Павловке близь г. Глухова на прежних условиях.

Со стороны Департамента Земледелия последовало предложение Земству принять названную школу в свое ведение, получая в свое распоряжение субсидию от казны и Губернскаго Земства.

Земское Собрание, не выразив тогда своего определеннаго решения прямо по вопросу и ограничиваясь сохранением ассигнования из земских средств 300 рублей, просило гласнаго Д.Н. Радченко принять эту школу в свое ведение, согласно выраженнаго им желания.

После этого школа и переведена из хутора Павловки в хутор Вознесенск, в имение Радченко, но положение ея остается не устойчивым, она является как бы между ведомственною, т. е. ни министерской, ни земской и ни частной.

В виду такой неопределенности школы не заставили сказаться и нежелательныя последствия. Черниговская Губернская Земская Управа, отношением от 3-го сего сентября сообщила Управе, что для получения 300 руб. субсидии Губернскаго Земства на содержание школы садовых рабочих необходимо располагать данными о переходе этой школы в ведение Земства и из этого сообщения вытекает вполне ясное понятие, что дальнейшая выдача субсидии Губернскаго Земства на содержание школы будет прекращена, пока школа эта не будет поставлена в условия более прочнаго ея существования.

На основании вышеизложеннаго Уездная Земская Управа имеет честь внести на новое обсуждение Собрания вопрос принятия школы садовых рабочих в ведение Земства, в противном случае школа эта может быть закрыта, и Земство, обязанное идти вперед по пути насаждения в народ профессиональных знаний, сделает шаг назад, тем более, что в уезде очень заметен недостаток профессиональных школ.

Если Земскому Собранию угодно будет согласиться принять школу садовых рабочих в свое ведение, Управа

вносит следующия предложения:

1) Сумму ежегоднаго расхода по содержанию школы определить в 3100 рублей и внести полностью в расходную смету, а по смете доходов показать к получению пособие на школу садоводства от Департамента Земледелия 2500 руб. и Губернскаго Земства 300 руб.

Таким образом расход, упадающий на средства Уезднаго Земства, остается прежний – 300 руб.

2) Изменить самое название школы «Петровская», так как имя это с переходом ея из имения Павловка утрачивается, и дать название «Низшая школа садоводства и огородничества Глуховскаго Земства».

3) Избрать Попечителя школы.

4) Просить Департамент Земледелия и Черниговское Губернсоке Земство о сохранении пособия школе садоводства на 1916 г. в сумме, исчисленной по земской доходной смете.

С подлинным верно.

(Журналы Глуховского уездного земского собрания 1915 года чрезвычайных сессий 5 июля и 12 сентября 1915 года, очередной 24–28 сентября 1915 года. – Глухов: Электро-Тип. А.И. Дворкина, Тел. № 73, 1916. – С. 169–170).

ПОСИЛАННЯ

1. Нариси історії українського шкільництва 1905–1933: [навч. посіб.] / за ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – 304 с.

2. Прокопенко Л.Л. Політика російського уряду щодо розвитку професійної освіти в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс] / Л.Л. Прокопенко. – Режим доступу: http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011–01(5)/11pllpto.pdf.

3. Мірошниченко Н.О. Педагогічні погляди та освітня діяльність Миколи Неплюєва в контексті розвитку сільськогосподарської освіти (XIX – поч. XX ст.): дис. … канд. пед. наук: 13 00.01 / Н.О. Мірошниченко; СДПУ ім. А.С. Макаренко. – Суми, 2015. – 293 с.

4. Костюк М.В. Нове положення про сільськогосподарську освіту (26 травня 1904 р.): до 110-річниці від його затвердження / М.В. Костюк // Соціальний розвиток сільських регіонів: колективна монографія. – Вип. II. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2014. – С. 126–130.

5. Потій Н. М. Система управління земськими початковими народними училищами Чернігівської губернії (1874–1889 рр.) / Н.М. Потій // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія : «Історія та географія». – 2011. – Вип. 40. – С. 95–99.

Мельник М.А. Становление и развитие Петровской школы садовых работников в Глуховском уезде в начале XX в.

В данной статье, преимущественно на основе анализа докладов Глуховской управы, исследуется процесс создания и деятельности Петровской школы садовых работников, рассматривается роль земства в этом процессе.

Ключевые слова: *сельскохозяйственные образование, низшие сельскохозяйственные школы, Петровская школа садовых работников, земство, Глуховский уезд.*

Melnyk M.O. Formation and development of the Petrovska school of garden workers in Hlukhiv district at the beginning of the XX century

In this article, mainly on the basis of the analysis of the reports of the Hlukhiv Board, the process of creation and activity of the Petrovska school of garden workers is investigated, the role of the zemstvo in this process is examined.

Key words: *an agricultural education, the lowest agricultural schools, Petrovska school of garden workers, zemstvo, Hlukhiv district.*

12.04.2017 р.

УДК 94(477):-043-83(140.8) Неплюєв М.М.

Н.О. Мірошниченко

ОСОБИСТОСТІ ТА ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИНУЛИ НА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ МИКОЛИ МИКОЛАЙОВИЧА НЕПЛЮЄВА

Стаття присвячена визначенню знакових особистостей та основних чинників, які вплинули на формування життєвої позиції, світогляду та становлення видатного філософа, педагога, громадського діяча – М.М. Неплюєва.

Ключові слова: *світогляд, вплив, особистість, духовні пошуки, послідовник.*

Постать Миколи Миколайовича Неплюєва (1851–1908 рр.) є багатогранною та складною. Він був надзвичайно розумною людиною свого часу, видатним мислителем, філософом і педагогом. М. Неплюєв заснував чоловічу та жіночу сільськогосподарські школи, ПравославнеХрестовоздвиженське Трудове братство. Викликають інтерес різні аспекти життєдіяльності Миколи Неплюєва, пов'язані з філософськими пошуками кінця XIX – початку XX ст., історією комунітарного та духоборчого рухів, реформаторських соціально-економічних і соціально-педагогічних практик.Незважаючи на те, що М. Неплюєв розробляв свої ідеї майже півтора століття тому, вони не втратили актуальності і з користю можуть бути використані в соціальній та освітній сферах.

Життєдіяльності М.М. Неплюєва, як соціального практика, богослова, філософа, педагога, присвячені праці В. Авдасьова, М. Андреєва, М. Богуна, В. Глушка, І. Гордеєвої, Н. Жевахова, Л. Мельника, А. Сикорського, Н. Солодовника, М. Соміна, В. Ткаченка, Л. Федоренко, Г. Фурсея, В. Шейка, А. Малишевського, Е. Черненко, С. Майдановоїта інших.

Метою нашої статті є визначення основних чинників і тих особистостей, які вплинули на обрання життєвого шляху видатного філософа, педагога, громадського діяча – М.М. Неплюєва.

Народився Микола Неплюєв в респектабельній аристократичній родині таємного радника, предводителя дворянства Чернігівської губернії, Миколи Івановича Неплюєва та представниці роду видатного шведського фельдмаршала Олександри Миколаївни Шліппенбах. Взагалі Неплюєви були знатним російським родом, представники якого займали високі державні посади декілька століть поспіль. Таким чином майбутнє М. Неплюєва вже було дещо окреслено, враховуючи положення та можливості його родини.

Батько Миколи Неплюєва належав до найбагатших людей свого часу, який був зацікавлений у збереженні та примноженні своїх статків не завжди законними методами. Прикладом можна назвати події 1870 року, коли, протестуючи проти заборони М.І. Неплюєва знижувати селянам викупні платежі, всі члени Чернігівської земської управи вирішили піти у відставку, оскільки були не в змозі допомогти своїм виборцям. Як встановив О. Рахно [1, с. 268], саме партія М. Неплюєва гальмувала вирішення

Фото 1. М.М Неплюєв (1851–1908)

Фото 2.О.С. Хомяков (1804–1860)

проблеми постійно голодуючого населення північних регіонів Чернігівської губернії. Разом з цим М.І. Неплюєв, відповідно до свого статусу, мав займатися і благочинною діяльністю, був попечителем Чернігівської жіночої гімназії та Новгород-Сіверської чоловічої гімназії (1863–1866 рр.).

Аналіз праць М. Неплюєва показує, що перший етап життєвого шляху подвижника пов'язаний із закладеними в дитинстві особливостями характеру, взаєминами в родині, вразливістю хлопчика і відчуттям невдоволення життям. Змалку Микола Неплюєв відчував особливу одухотвореність і душевну втіху під час щоденних молитов і читання Євангелія, що компенсувало дефіцит любові у житті хлопчика. Пізніше М. Неплюєв писав, що не все було зрозуміло для дитячого розуму, але «серце відчувало правду животворящого духу святих слів, любило цю святу правду і звикало звіряти з нею явища навколишньої дійсності. З дитинства мене вражала і лякала відірваність життя від цієї святої правди» [2, с. 1].

Відповідно до традицій того часу нащадок знатного роду отримав пристойну домашню освіту, яку завершив у Санкт-Петербурзькій гімназії, що однак не задовольняло високих духовних потреб юнака. Під час навчання юний Микола Неплюєв, як засвідчили його наставники, вирізнявся екзальтованістю і фанатичною вірою у високі ідеали, що рідко знаходило розуміння серед ровесників і вчителів. Тому гнітюче відчуття самотності та духовної задухи спонукало юного аристократа до самоаналізу, самореалізації і пошуків однодумців.

Особистий досвід дав підстави М. Неплюєву жорстко критикувати систему освіти і релігійного виховання в Російській імперії, викриваючи казенщину і формалізм в організації навчального процесу: «Школа не дала мені... цілісного християнського світогляду, не дала мені ясного розуміння християнського ідеалу і стрункої системи християнської моральності, не дала мені пізнання абсолютної істини чіткого усвідомлення Святого учення Христа Спасителя і визначення моїх християнських обов'язків щодо Бога, самого себе і моїх ближніх. Все це було замінено штучними висловами про дивовижні події і такими ж штучними словами етичних сентенцій» [3, с. 15].

Навчаючись у Петербурзькій гімназії (1869–1870 рр.), Микола Неплюєв усвідомив принципові розбіжності власного світосприйняття і розуміння Бога з інтерпретацією викладачами сутності релігії, що здійснювалося в дусі сухої схоластики. «Переді мною розгорнулася така страшна картина жахливого приниження релігійного почуття, такого жахливого і суцільного ігнорування любові Божої і на мене війнуло таким мертвенним духом похмурого аскетизму і людиноненависництва, що я з жахом відсахнувся від всього цього» [4, с. 15].

Все це спонукало юнака, розчарованого в ортодоксальному православ'ї, до самостійних духовних пошуків, що межували з атеїзмом. «Вірність любові і віра в любов тимчасово зробили мене абсолютно байдужим до релігійного життя навколишнього суспільства. Навіть молитися я не міг, сама ідея про Бога була принижена, зганьблена, і саме звернення до цього Бога, до цього жорстокого і могутнього божества, стало здаватися мені якимось ганебно корисливим блюзнірством, зрадою любові. Як і раніше, я не тільки вірив і думав, але всім своїм єством відчував, переживав, як живу правду, що Бог – любов, що в одній любові правда, що вона одна – абсолютна істина, вічна краса, моральність, чистота

Фото 3. Пам'ятник О. Хомякову в с.Воздвиженське

і святість» [4, с. 15–16]. Очевидно, таке критичне ставлення до постулатів Російської Православної Церкви стало поштовхом до реформаторської діяльності подвижника в освітній сфері.

Духовна криза молодого аристократа поглибилася протягом 1871–1875 років, коли Микола Неплюєв навчався на юридичному факультеті Петербурзького університету. Цей період життєдіяльності М. Неплюєва співпав зі згортанням демократичних реформ у Російській імперії після вбивства Олександра II, суспільним розчаруванням прогресивної громадськості у зв'язку зі втраченими надіями на оновлення суспільства еволюційним шляхом. І. Гордеєва виявила, що в особовій справі Миколи Неплюєва, яка зберігається в Петербурзькому університеті, часто зустрічаються прохання звільнити його від занять за станом здоров'я, що, на думку дослідниці, вказує на тяжкий душевний стан та нервовий недуг студента [5].

Як згадує Микола Неплюєв, під час навчання в університеті «багато талановитих професорів на чолі з Петром Редкіним здійснили на мене велике враження, читаючи лекції, вони священнодіяли, в кожному слові їх відчувалася і пристрасна любов, і майже релігійне пошанування науки; вони заразили мене жагою знань» [4, с. 4]. Саме П. Редкін – уродженець м. Ромни Полтавської губернії, ректор Петербурзького університету (1873–1876 рр.), наставник К. Ушинського – під враженням лекцій Г.-В.-Ф. Гегеля в Берлінському університеті активно знайомив студентську молодь зі здобутками передової педагогічної теорії і практики Західної Європи, ідеями та досвідом Й. Песталоцці, А. Дістервега, В. Ланге. У праці «Стара і нова німецька школа» П. Редкін доводив, що стара школа – це заклад церкви, для якої найважливішим були культ і догма, а нова – це заклад громадськості, що плекає самостійність мислення, «учить трудитися і молитися» [6, с. 301–302]. Щодо старої школи, Микола Неплюєв на власному досвіді відчув всі її недоліки і в особисто створених навчальних закладах організовував освітній процес за принципом нової школи, поєднуючи розумову та фізичну працю на основі релігійного виховання.

У студентські роки М. Неплюєв захоплювався класичною німецькою філософією, творами Платона, В. Гегеля, Ф. Ніцше, Г. Спенсера, А. Шопенгауера, ознайомився зі світовими релігіями. Є підстави припускати, що в цей час юнак, перебуваючи під впливом професора Петербурзького університету М. Вагнера, жваво цікавився спіритизмом та окультизмом. Пізніше М. Неплюєв пояснював, що він «ніколи не займався спіритизмом», хоча «багато представників спіритизму і окультизму заслужили з мого боку почуття поваги, любові і вдячності за їх сердечне, чуйне ставлення і до мене, і, що для мене найцінніше, до справи Братства… Вони подарували мені свою любов…, вони обирали мене почесним президентом своїх конгресів, почесним членом своїх товариств… тому не беруся засуджувати їх за те, що їх діяльність відрізняється від моїх особистих поглядів і почуттів» [7, с. 224–225].

Після завершення навчання в університеті Микола Неплюєв розпочав свою дипломатичну кар'єру, протягом 1875–1877 років працюючи радником російського посольства в Мюнхені.Спостерігаючи за впорядкованістю і добробутом життя в Західній Європі, юнака постійно пригнічував контраст із російською дійсністю. «Жилося мені весело, що не день, то свято, але серце тягнуло назад в бідну Росію, в сірі російські будні. Бувало, стою я в розкішній залі, … гримить весела музика, кругом мене вирує ошатна юрба, … і ввижається мені неозора сніжна долина, маленькі, похилені хатини трохи видно з-під снігових кучугур… І соромно мені стане серед всіх цих веселих людей, які не відчувають у мені потреби, коли у мене на батьківщині так багато страждають, так багато потребують мене. І дав я собі слово все моє життя, всі мої сили віддати на служіння моїй бідній батьківщині» [8, с. 23]. Тож, повернувшись з Німеччини, М. Неплюєв оселяється в маленькому хуторі Воздвиженське, бере на виховання селянських дітей, відкриває школу, з випускників якої згодом формується Православне Хрестовоздвиженське Трудове Братство – община, яка жила за рахунок сільськогосподарської праці на засадах православ'я.

Професор Л. Мельник, досліджуючи діяльність М. Неплюєва, звернув увагу на те, що всього за кілька кілометрів від Мюнхену – в Авзбурзі існувало перше у світі соціальне поселення Фуггерай (1521 р.),

засноване меценатом Я.Ф. Багатієм [9, с. 220]. Мешканці містечка – ревні католики –коштом мецената забезпечувалися роботою і засобами існування, молячись за свого благодійника. Можливо, цей приклад спонукав М. Неплюєва до доброчинної діяльності. Принаймні Микола Миколайович зізнавався, що ідею створення соціального поселення він запозичив у Німеччині, реалізувавши її на інших засадах [9, с. 220].

Ідеалістичні устремління Миколи Неплюєва підтримали всі члени його родини (мати і дві сестри– Ольга та Марія), окрім батька. На відміну від нього Микола Миколайович, переймаючись долею простого народу, дотримувався інших суспільно-політичних поглядів, що було причиною серйозних непорозумінь між ними. Дослідниця І. Гордеєва вважає, що постійні протиріччя між батьком і сином були вагомим поштовхом до самореалізації подвижника, своєрідною сублімацією енергії для створення «псевдосім'ї» – мікросередовища, де він був оточений любов'ю і взаєморозумінням [5].

Є свідчення, що на формування комунітарних поглядів Миколи Неплюєва міг здійснити вплив його земляк із знаної козацько-старшинської родини, вихованець французького коледжу Монпельє і Петербурзького університету Д. Лизогуб (син А. Лизогуба – мецената Т. Шевченка), який під впливом праць Ш. Фур'є переймався ідеєю створення землеробської колонії з метою залучення в село інтелігенції [5, с. 47–40]. Проте за щедре фінансування терористичної народницької організації «Земля і воля» Д. Лизогуб був страчений разом зі своїм однодумцем – дворянином із Чернігівської губернії Ф. Малинкою, чому присвячено оповідання Л. Толстого «Боже і людське». На нашу думку, ця смерть могла позначитися на зміні поглядів М. Неплюєва, спонукавши його до відмови від радикальних методів оновлення суспільства та пошуків мирних шляхів вирішення суспільних проблем.

Деякі дослідники вважають, що Микола Миколайович Неплюєв спирався на ідеї російського письменника Льва Толстого. Так, наприклад, знаний російський богослов Г. Флоровський, як і багато інших сучасників, вважав М. Неплюєва наступником Л. Толстого. За його словами, «толстовство» виявилося для його послідовників, у тому числі й М. Неплюєва, шляхом повернення до Церкви [10, с. 37]. Насправді погляди Л. Толстого і М. Неплюєва щодо богослов'я суттєво відрізнялися. Так, на відміну від видатного письменника, Микола Неплюєв визнавав особливу роль православ'я у справі морального оздоровлення суспільства, зазначаючи, «в той час як граф Толстой бажає руйнування церкви і держави шляхом пасивної анархії, я завжди прагнув мирного перетворення життя на лоні їх…» [11, с. 142]. Якщо Л. Толстой був упевнений, що в російській православній церкві нічого не залишилося крім «парчі, свічок та слів», то М. Неплюєв сподівався на її докорінне реформування. Крім того, М. Неплюєв ніколи «не грав у народ», не перевдягався у селянський одяг (як це іноді робив Л. Толстой), а прагнув підняти селян до рівня аристократів духу. Водночас, М. Неплюєв провадив досить скромний спосіб життя, а Л. Толстой так і не зміг позбутися «шкідливих барських звичок» і використання великої кількості прислуги.Необхідно вказати на те, що мислителі були особисто знайомі і тривалий час листувалися.

Суттєвий вплив на формування світогляду Миколи Неплюєва мали ідеї російського філософа та поета Олексія Хомякова, за визначенням М. Бердяєва, – першого вітчизняного вільного богослова, який виступав за нормалізацію взаємин поміщиків і кріпаків, розвиток християнської общини, єдність церкви з народом, верховенство любові у духовному житті. Хоча О. Хомяков (1804–1860 рр.) був представником течії слов'янофілів, однак у творчості М. Неплюєва не виражене протиставлення західництва і слов'янофільства. Крім того, він гостро критикував слов'янофілів за ідеалізацію селянства.

М. Неплюєв поклав на музику декілька віршів О. Хомякова, спорудив йому єдиний на той час у Росії пам'ятник у вигляді насипної гірки. У своїй книзі «Воздвиженська школа – колиска Трудового братства» Микола Неплюєв детально описує історію створення та вигляд пам'ятника. Хомяковська гірка була насипана вихованцями школи на місці невеликого природного пагорба в пам'ять«улюбленого християнина-поета». Гірка і пам'ятник були споруджені 4 серпня 1886 року. Широкі сходи вели на перший майданчик до кам'яної стінки з металевою дошкою, на якій був напис: «Християнину-поету і глибокому мислителю Олексію Степановичу Хомякову». На фасадній стіні був вмонтований бронзовий горельєфний портрет О.С. Хомякова, над фронтоном знаходився бронзовий янгол, який в одній руці тримав хрест, а другу простягнув догори. Як вважає Микола Неплюєв, таке положення янгола вдало передає загальний характер творінь «християнина-поета, який високо прославляв хрест і так гаряче закликав звернути сердечні погляди до неба». Майданчик і сходи влітку прикрашали тропічні рослини. Від майданчика вгору піднімалася вузька гвинтова доріжка на вершину гірки до гарної різьбленої альтанки, порослої диким виноградом і увінчаної невеликим срібним куполом [2, с. 5]. Незважаючи на велику прихильність до особистості та спадщини О. Хомякова, твори М. Неплюєва не містять аналізу праць цього мислителя. Найбільше, на нашу думку, Миколу Неплюєва та Олексія Хомякова об'єднувала ідея верховенства християнської любові у житті.

На думку М. Соміна, який називає М. Неплюєва послідовником ідей О. Хомякова, їх життєві шляхи мали багато спільного. Вони обидва були поміщиками, вихідцями із знатних дворянських родин, богословами, філософами, письменниками, належним чином не оціненими сучасниками. Навіть тривалість життя у них була однаковою – 56 років і 4 місяці [12, с. 60].

Тож, протягом життя на формування особистості Миколи Неплюєва, визначення його життєвого шляху, як і на будь-яку людину,чинило свій вплив оточуюче середовище. Вивчаючи та захоплюючись ідеями знаних філософів, бого-

словів, педагогів М. Неплюєву вдалося втілити у життя їх провідні задуми, багато з яких залишалися тільки в теорії. Він створив селянську общину, яка існувала на самоокупній основі, організував зразкове господарство, що неодноразово займало призові місця на сільськогосподарських виставках, виховав цілу плеяду видатних учених, науковців, діячів культури. В особисто створеному мікросередовищі Микола Неплюєв втілював свої ідеї, які пропагував в державному масштабі. Перш за все він намагався донести, що суспільство має керуватися законом любові (до ближнього, своєї держави, роботи, яку виконуєш і т. д.) та віри в Бога, який є втіленням любові, а не старозаповітним караючим і жорстоким створінням. Але і досі суспільство залишається на тому рівні розвитку, коли для впорядкування життя необхідні залякування та погрози.

ПОСИЛАННЯ

1. Рахно О.Я. Земська діяльність М.І. Неплюєва/ О.Я. Рахно // Сіверщина в історії України: зб. наук. праць. – Київ –Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2011. – Вип. 4. – С. 266–270.
2. Неплюев Н. Воздвиженская школа – колыбель Трудового братства / Н. Неплюєв. – СПб.: Паровая скоропечатня Я.И. Либермана, 1895. – 180 с.
3. Неплюев Н. Полное собрание сочинений: в 5 т.: Томление духа / Н. Неплюев. – СПб, 1901. –Т. 1. – 157 с.
4. Неплюев Н. Совесть. Страница из жизни помещика / Н. Неплюев. – М.: Типография А.А. Мамонтова и Ко, 1881. – 19 с.
5. Гордеева И.А. «Забытые люди» история российского коммунитарного движения / И.А. Гордеева ; под ред. Г.А. Бордюгова – М.: АИРО–XX, 2003. – 240 с.
6. Редкин П.Г. Избранные педагогические сочинения, [вступительная статья В.Я. Струминского] / П.Г. Редкин М., 1958. – С. 301–302.
7. Неплюев Н. Полное собрание сочинений: в 5 т.: Отчеты блюстителя о религиозно-нравственной жизни братства / Н. Неплюев. – СПб., 1908. – Т. 5 – 223 с.
8. Неплюев Н.Н. – подвижник земли русской (венок на могилу). – Сергиев-Посад : Типография Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1908. – С. 13–61.304.
9. Мельник Л.Г. Сходження до утопії, або «Машина часу» М.М. Неплюєва (Соціально-економічний аналіз): монографія / Л.Г. Мельник. – Суми: «Фолігрант», 2013. – 240 с.
10. Флоровский Г. Пути русского богословия / Г. Флоровский; с предисл. прот. И. Мейендорфа. – 2-е изд. – Париж, 1937. – 600 с.
11. Неплюев Н. Полное собрание сочинений: в 5 т.: Программа жизни христианской по молитве Господней / Н. Неплюев. – СПб., 1906.–Т. 2 – 236 с.
12. Сомин Н.В. Крестовоздвиженское трудовое братство Николая Николаевича Неплюева / Н.В. Сомин // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия IV: Педагогика. Психология. – 2008. – Вып. 1 (8). – С. 57–72.

Мирошниченко Н.А. Личности и факторы, которые повлияли на формирование мировоззрения Николая Николаевича Неплюева

Статья посвящена определению знаковых личностей и основных факторов, которые повлияли на формирование жизненной позиции, мировоззрения и становления выдающегося философа, педагога, общественного деятеля – Н.Н. Неплюева.

Ключевые слова: *мировоззрение, влияние, личность, духовные поиски, последователь.*

Miroshnychenko N.O. Persons and factors which influenced on formation of worldview of M.M. Nepliuiev

Article is devoted to definition of sign persons and major factors which influenced of formation of living position, worldview and realization of the outstanding philosopher, teacher, public figure - M.M. Nepliuiev.

Keywords: *worldview, influence, personality, spiritual searches, follower.*

10.04.2017 р.

УДК [028-052.001:929](477)«1907»

С.Л. Зворський

ГЛУХІВЧАНИН ДМИТРО КОЛОНІУС І ЙОГО ПРОГРАМА ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЧИТАЧА (1907 Р.)

У статті висвітлено біографічні відомості про глухівчанина Дмитра Михайловича Колоніуса, його родинного кола, розкрито і охарактеризовано розроблену ним дослідницьку програму «Що і як читає наш народ?» (1907 р.) та її долю після розгляду у видавничій комісії київського товариства «Просвіта». Наголошується, що програма вивчення українського читача, запропонована Д. Колоніусом, була однією з перших спроб в інституціоналізації вітчизняного читачезнавства, продовженням дослідження Бориса Грінченка в цій царині.

Ключові слова: *Дмитро Михайлович Колоніус, українське читачезнавство, київське товариство «Просвіта», Борис Грінченко.*

Українська прогресивна інтелігенція ще у XIX ст. усвідомлювала велике значення друкованого слова в національному освідомленні народних мас, незмінно керуючись полум'яним гаслом Тараса Шевченка «Возвеличу Малих отих рабів німих! Я на сторожі коло них поставлю Слово». Тому поширенню читання рідною мовою кращих творів українського письменства серед української людності приділялась посилена увага з боку багатьох видатних представників національно-визвольного та культурницького руху і українських громадських інституцій, зокрема київської «Просвіти».

Документи «Просвіти» – протоколи засідань загальних зборів членів товариства, Ради, видавничої, бібліотечної та шкільно-лекційної комісій –свідчать, що «просвітяни» приділяли велику увагу питанням доступності своїх видань для найширших верств українського населення і, передусім, селянства, максимально широкому розповсюдженню книжок поза Києвом. Велика вага надавалася встановленню зворотного зв'язку із читачами, вивченню їх листів, пропозицій, відгуків на прочитані книжки, рецензіям на них у пресі.

Тому не випадково серед діячів київської «Просвіти» поступово визрівала ідея постійного вивчення читача як своїх видань, так і книжок українською мовою взагалі. Серед ініціаторів цієї справи, насамперед, потрібно назвати імена Бориса Грінченка та Дмитра Колоніуса. Фактично вони заклали підвалини вітчизняного читачезнавства, яке нині є самостійною наукою у рамках дисциплін соціально-гуманітарного циклу. Якщо багатобічна наукова, літературна, громадська, просвітницька діяльність Б. Грінченка, одного з останніх енциклопедистів в українській науці і культурі, надзвичайно працьовитої людини, хто першим став досліджувати питання українського читачезнавства (у ґрунтовній народознавчій праці «Перед широким світом», виданій у 1907 р. з підзаголовком «Книга на селі» і яка базується на власних спостереженнях автора під час вчителювання на Луганщині) [1] дістала належну оцінку в науковій літературі і добре відома, то про уродженця м. Глухова Дмитра Михайловича Колоніуса тривалий час інформації було обмаль. Лише в останні роки, завдяки

наполегливій пошуковій праці в багатьох архівах історика і генеалога Віри Назарової, якій висловлюю вдячність за люб'язно надану біографічну інформацію про родину Колоніусів, вдалося встановити деякі факти з життя Дмитра Колоніуса.

Сім'я Колоніусів була досить знаною у Глухові в останній чверті XIX – на початку XX ст., однак нині, через 100 років, у місті її нащадків не зафіксовано. Походить вона від дворян Санкт-Петербурзької губернії, згодом була приписана до тифліського дворянства. Судячи з рідкісного для Російської імперії та України прізвища, імені прадіда Дмитра (Карл) можемо зробити припущення, що Колоніуси походили з прибалтійських німців або шведів. За сімейною традицією чоловіки служили по військовому відомству. Військовими були прадід Дмитра Карл, дід Микола (дослужився до підполковника), батько Михайло. Про останнього варто розповісти більш детальніше, оскільки можна припустити, що син Дмитро дещо з рис характеру перейняв від свого батька, хоча його майже не знав.

У молоді роки Михайло Миколайович навчався в реальному училищі у Ростові-на-Дону. З притаманною молоді різкістю висловлювався про російський уряд і в листах, про що є архівні свідчення, доводив користь і необхідність соціалістичної пропаганди. За вольнодумство був відрахований з училища без права вступу до інших навчальних закладів і відправлений до батьків у Глухів. Після спроби вивчитися на столяра був влаштований батьками в 19-й Костромський полк, який тоді квартирував у Глухові. Відтоді розпочалась його військова кар'єра, служба в різних гарнізонах імперії. Він дослужився до ротмістра Окремого корпусу прикордонної охорони.

Мати Дмитра, Олімпіада Гаврилівна, походила із заможного глухівського роду купців, отримала досить велику спадщину у вигляді землі і торговельних лавок і все життя потроху розпродувала це майно, за рахунок чого й утримувала своїх дітей, бо з чоловіком, якого військова служба закидала у різні гарнізони, жила фактично лише 10 років і коштів від нього не отримувала. Освіту мала домашню. Цікаво, що і вона, судячи з віднайденого її листа, не цуралась революційних ідей.

Дмитро Колоніус народився 3 травня 1883 р. у Глухові, навесні 1903 р. закінчив курс глухівської чоловічої гімназії. У серпні 1904 р. став студентом юридичного факультету імператорського університету св. Володимира у Києві. На канікули приїздив до рідного Глухова і навіть мав стосунки з місцевими революційними колами. Деякий час Дмитро навіть перебував під арештом у Кролевецькій в'язниці, але інкримінувати йому протиправну діяльність влада не змогла. Чи вдалося Дмитру здобути повну університетську освіту достеменно не відомо, знаємо лише, що у 1909 р. він вже значився «колишнім студентом». Після цієї дати сліди Дмитра Колоніуса губляться і обставини подальшої біографії цієї, поза сумнівом, непересічної особистості поки що залишаються недослідженими.

У 1906 чи 1907 р. Д. Колоніус став членом нової української інституції, що мала офіційну назву «Товариство «Просвіта» у Києві, засноване в пам'ять Тараса Шевченка», фактичним засновником якої був Борис Грінченко. Членство у товаристві, що стояло на чітко задекларованих у власному Статуті українських позиціях, та той факт, що Дмитро Колоніус вільно володів українською мовою, свідчить про його виразні українофільські настрої.

Свідченням прагнення Д. Колоніуса прислужитись справі національного просвітництва є рукопис його програми з вивчення українського читача під заголовком «Що і як читає наш народ?», який він надіслав на розгляд видавничої комісії київської «Просвіти» (нині зберігається в архівному фонді товариства за № 144 в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського) [2, арк. 11–21]. Зміст і стилістика рукопису свідчать, що Д. Колоніус був високоосвіченою, добре обізнаною з українською видавничою продукцією людиною.

Свою працю Д. Колоніус завершив 29 грудня 1907 р., перебуваючи на той момент у Глухові (ймовірно, на студентських канікулах), а вже перше засідання видавничої комісії «Просвіти» у 1908 р. (відбулося воно 3 січня) Б. Грінченко розпочав з повідомлення про одержання рукопису з Глухова і ознайомлення з ним членів комісії.

У преамбулі до своєї праці Д. Колоніус слушно зауважує, що український читач з народу (селянин і міщанин) за своєю суттю є terra incognita. Фактично, вказує він, крім спостережень Б. Грінченка, «не було спроб ближче спізнатися з ним» [2, арк. 11]. На думку Д. Колоніуса, «всі просвітні товариства українські ходимуть манівцями, доки не пізнають свого читача, доки не розв'яжуть тим самим основних проблем книжкової просвіти народа» [2, арк. 11].

Тому Д. Колоніус висунув ідею проведення всебічного вивчення читацьких запитів і уподобань українського народу в різних регіонах силами місцевої української інтелігенції. Її кінцевим результатом, за задумом автора, має стати науково обґрунтована програма вдосконалення діяльності українських видавничих і просвітянських інституцій. Запропонована ним праця – це своєрідний запитувальник (анкета), що охоплює надзвичайно широке коло питань. Загалом автор виділив 30 вузлових питань (але, оскільки майже всі вони, в свою чергу, складаються з кількох дрібніших питань, то насправді їх набагато більше – близько двох сотень!) у п'ять блоків, які охоплюють велике коло фактографічної інформації. Перший і найбільш стислий з цих блоків (одне запитання) стосується людини, яка проводить опитування (Д. Колоніус називає таку особу «спостерігачем»). Другий блок – це перелік запитань (загалом їх три), відповіді на які дають можливість отримати розгорнуту соціально-економічну характеристику місцевості, де проводиться спостереження, людності, яка там мешкає, та умов її побуту. Третій блок (6 запитань) стосується рівня розвитку народної освіти в регіоні. Четвертий, найголовніший і найбільший за обсягом, блок (17 запитань) має на меті одержати відповіді на питання: друкована продукція

яких видавництв поширена в даній місцевості і як ставиться до неї сам народ. І, нарешті, у завершальному, п'ятому блоці (три запитання) мова повинна йти про власні міркування, думки і пропозиції спостерігача з теми «Книга і народ». Узагальнені відповіді на них, на думку Д. Колоніуса, дадуть змогу визначити об'єктивний стан справ у національній книговидавничій практиці, зокрема: рівень поширення книжкової продукції в народних масах (як сільських, так і міських); сприйняття людністю українських видань і ступінь впливу друків на формування світогляду читачів; ступінь відповідності змісту і форми українських книжок реальним потребам народу і його розумового розвитку; за яких умов ці друки могли б приносити дійсну користь народові.

Як зазначав Д. Колоніус, дане дослідження дасть можливість «розглянути критично дотеперішню працю нашої інтелігенції коло освіти народної» [2, арк. 12], а відтак намітити нові шляхи просвітницької діяльності. Однак, підкреслює ініціатор заходу, наукова і практична цінність дослідження матимуть вагу лише тоді, коли відповіді на питання будуть «виходити передовсім *од самого народу*, а почасти і *від інтелігенції* (виділення Д. Колоніуса – С. З.), яка близько стоїть до народу» [2, арк. 12].

Усвідомлюючи певні недоліки свого дослідницького проекту, зокрема надмірну насиченість запитаннями, Д. Колоніус підкреслював, що наведена форма анкети не є чимось шаблонним, в ній можливі й творчі зміни з боку спостерігача, певні скорочення, головне – аби думки і погляди читачів з народу (4-й блок) були відтворені правдиво, без перекручень і в якомога більшій кількості, тобто забезпечена репрезентативність дослідження.

Не виключено, що поштовхом до написання Д. Колоніусом дослідницького проекту, крім праць Б. Грінченка, могла стати й стаття Я. Сагайди (цілком можливо, що це є псевдонімом когось з провідних діячів «Просвіти») «До уваги наших просвітніх інституцій», опублікована 10 серпня 1907 р. в «Раді» [3]. Автор зазначав, що малоосвічені українські читачі в загальній масі стикаються з великими труднощами у виборі літератури, відсутні кваліфіковані порадники з цього питання, що призводить до зниження інтересу населення до друкованого слова. На думку Я. Сагайди, «щоб уникнути цих небажаних з'явищ, необхідно скласти в найкоротший час каталог всіх українських книжок, які є в продажі по можливості з рецензіями на них і вказівками, де їх можна дістати» [3]. Над укладанням подібного каталогу «Просвіта» на той час вже працювала.

На тому ж засіданні Б. Грінченко висунув пропозицію, щоб форму («план») анкети Д. Колоніуса, за умови, якщо вона буде схвалена видавничою комісією, або тієї, яку вироблять члени комісії, було включено до вже запланованого «Каталогу книжок для народного читання» (за своєю суттю це мав бути рекомендаційний бібліографічний покажчик видань для найширших мас малопідготовлених читачів), і щоб цю анкету надрукувати в часописах. Пропозиція Б. Грінченка була підтримана членами комісії. За заведеним порядком подальша доля рукопису Д. Колоніуса мала вирішуватися після внутрішнього рецензування серед членів видавничої комісії, яке доручили Д. Дорошенку та С. Єфремову.

Через тиждень, 10 січня 1908 р., у видавничій комісії відбулося обговорення рукопису Д. Колоніуса. Д. Дорошенко охарактеризував твір як проект наукової програми із зразками запитань. Програма ця, зазначав рецензент, занадто широка, піднімає питання культурно-просвітні, соціально-економічні тощо, тому, на думку рецензента, працю Д. Колоніуса приймати до публікації не варто, тим більше, що, відповідно до постанови комісії, прийнятої на попередньому засіданні, аналогічну програму запитань буде додано до запланованого «Каталогу рекомендованих книжок». Тому Д. Дорошенко запропонував працею Д. Колоніуса скористатися як поточним робочим матеріалом, переробити її і виправити мову. Інший рецензент, С. Єфремов, не зміг сказати про рукопис нічого певного. Імовірно, масштабність запропонованої програми і великий обсяг анкети не дозволили сприйняти проект Д. Колоніуса однозначно. Комісія ухвалила таке рішення: працю Д. Колоніуса не друкувати, а переробити. Дійсно, реалізація форми анкети у тому вигляді, в якому її запропонував Д. Колоніус, була недоцільною з огляду на її великий обсяг, який би зробив працю дослідника дуже обтяжливою й малоефективною, та й формування кола добровільних спостерігачів на периферії з середовища національно свідомої інтелігенції, коли спостерігався масовий відхід освічених людей від активної участі в освітянському русі, видавався дуже проблематичним.

У зв'язку з тим, що пропозиції Д. Колоніуса співпали за часом з ідеєю діячів «Просвіти» видати «Каталог книжок для народного читання», то основні принципи вивчення читача з народу, викладені в рукописі глухівчанина, були творчо використані при підготовці зазначеного каталогу до друку, в основному зусиллями Б. Грінченка, якому належить більшість матеріалів, вміщених в «Каталозі», зокрема ґрунтовна передмова, а також С. Єфремова і Гр. Шерстюка.

Уперше неанотований систематичний «Каталог книжок для народного читання (найбільше – сільського)» було видано 1908 р. величезним для того часу накладом в 5000 примірників. У 1910 р. його було двічі перевидано (як додаток до звіту «Просвіти» за 1909 р. і як 59-й випуск серії «Селянська бібліотека» у видавництві «Вік»), що свідчить як про велику потребу суспільства в інформації про україномовні друки, так і про його практичну корисність. Показово, що жодне інше видання київської «Просвіти» цим товариством в дореволюційний період не перевидавалось, в той час як інші видавництва неодноразово, особливо після 1917 р., передруковували книжки, що уперше побачили світ під егідою «Просвіти» в 1906–1910 рр.

Ідеї Б. Грінченка і Д. Колоніуса були практично

використані «просвітянами» і в іншому ракурсі. На останніх сторінках видань, що виходили під егідою товариства з 1908 р., стали регулярно друкуватися питання, адресовані читачам і спрямовані на визначення їхнього ставлення до прочитаного твору: що в ньому сподобалося, що залишилось незрозумілим, що вони хотіли б прочитати з цієї чи інших тем у подальших випусках книжок «Просвіти» тощо. Звичайно, з точки зору сучасних вимог методології соціології читання цей перелік запитань може видатися занадто спрощеним, однак слід враховувати, що запитання адресувалися читачам, як правило, з дуже низьким рівнем освіти, неспроможним дати розгорнуті письмові відповіді на них. Відгуки на книги та відомості про тих, хто їх читав та як сприймав прочитане надсилалися до «Просвіти» у довільній формі, як, наприклад, у листі 28-річного І. Вербицького з с. Комиші Зіньківського повіту Полтавської губернії у 1909 р. [4, с. 51]. Результати цього соціологічного опитування українських читачів знайшли певне висвітлення у звіті «Просвіти» за 1909 р. [4, с. 137–182].

Є всі підстави стверджувати, що ідеї, викладені у праці Д. Колоніуса, діячі «Просвіти» мали намір реалізувати у більш повному обсязі за умов, коли настануть кращі часи для ведення просвітницької праці, особливо на периферії. Так, коли у 1910 р. ліквідаційна комісія «Просвіти» займалась справами улаштування майна вже забороненого владою товариства, то у загальному списку паперів видавничої комісії рукопис Д. Колоніуса було виділено окремим рядком, що свідчить про його особливу цінність для товариства. Після Лютневої революції 1917 р. діячі відродженої «Просвіти» мали намір повернутися до теми, запропонованої для вивчення Д. Колоніусом. Про це свідчить знайдений в архіві інституції рукопис без підпису і дати, в якому викладено міркування стосовно використання анкети Д. Колоніуса в тогочасних умовах [5, арк. 4–8]. Питання, наведені у післяреволюційному рукописі, багато в чому дублюють ті, що були сформульовані «просвітянином» з Глухова наприкінці 1907 р. Однак тогочасні складні соціально-політичні й економічні умови, особливо відчутне погіршення зв'язків з периферією, стали непереборною завадою на шляху реалізації ідеї Д. Колоніуса.

Можна з упевненістю констатувати, що соціологічна діяльність київської «Просвіти» була однією з перших спроб колективного наукового підходу до вивчення масового читача саме української книги та його читацької психології. Внаслідок заборони товариства царською владою ця робота, на жаль, залишилася незавершеною. Але немає сумнівів в тому, що якби вона була доведена до кінця, то її підсумком стала б розробка великої видавничої програми діяльності «Просвіти», спрямованої на якомога більш повне залучення українського громадянства до найкращих надбань вітчизняної і світової науки і культури. У післяреволюційний період спостерігався новий сплеск інтересу до цієї теми, але він не отримав розвитку з багатьох причин.

ПОСИЛАННЯ

1. Грінченко Б. Перед широким світом (Книга на селі) / Б. Грінченко. – Київ, 1907. – XII. – 320 с.
2. Державний архів Київської області, ф. 1447, оп. 1, спр. 1.
3. Сагайда Я. До уваги наших просвітніх інституцій / Я. Сагайда // Рада. – 1907. – № 181. – 10 серпня.
4. Звідомлення товариства «Просвіта» в Київі, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1909 рік. – К., 1910. – 220 с.
5. Державний архів Київської області, ф. 1447, оп. 1, спр. 47.

Зворский С.Л. Глуховчанин Дмитрий Колониус и его программа изучения украинского читателя (1907 г.)

В статье наводятся биографические сведения о глуховчанине Дмитрии Михайловиче Колониусе, его семейном окружении, раскрыта и охарактеризована разработанная ним исследовательская программа «Что и как читает наш народ?» (1907 г.) и ее судьба после рассмотрения в издательской комиссии киевского общества «Просвита». Отмечается, что программа изучения украинского читателя, предложенная Д. Колониусом, была одной из первых попыток в институционализации отечественного читателеведения, продолжением исследования Бориса Гринченко в этой области.

Ключевые слова: *Дмитрий Михайлович Колониус, украинское читателеведение, киевское общество «Просвита», Борис Гринченко.*

Zvorskyi S.L. Dmytro Colonius from Hlukhiv and his studying of Ukrainian reader program (1907)

Article induced biographical information about Dmytro Mykhailovych Colonius from Hlukhiv, his family environment, discovered and described it developed a research program «What and how our people are reading?» (1907) and its fate after consideration by the Commission of publishing the Kiev Society «Prosvita». It is noted that the program of study of Ukrainian reader proposed D. Colonius, it was one of the first attempts to institutionalize domestic reader study, Borys Hrinchenko continuation of studies in this area.

Key words: *Dmytro Mykhailovych Colonius, Ukrainian reader, Kiev Society «Prosvita», Borys Hrinchenko.*

28.02.2017 р.

УДК 37(09): 379.822 «1910/1917»

В.В. Снагощенко

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕДАГОГІЧНОГО МУЗЕЮ ГЛУХІВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються основні тенденції освітньої діяльності педагогічних музеїв України, характеризується освітня діяльність педагогічного музею Глухівського учительського інституту, її вплив на професійну підготовку майбутніх учителів на початку XX століття. З'ясовано основні напрямки роботи та особливості в діяльності зазначеного педагогічного музею.

Ключові слова: *освітня діяльність, педагогічний музей, методичні посібники, книги.*

Глибокі соціальні, духовні, економічні зрушення, що відбуваються на початку XXI ст. в Україні, суттєво змінюють вимоги до рівня професіоналізму, інтелектуальних, соціокультурних, моральних якостей учителя, а отже, є потреба в змінах щодо професійної підготовки майбутнього вчителя. У Законі України «Про освіту» (2016), Державній програмі «Вчитель» (2002) зазначається, що саме через діяльність педагога реалізується державна політика, спрямована на зміцнення інтелектуального та духовного потенціалу нації, розвиток вітчизняної науки, збе-

реження і примноження культурної спадщини.

Важливим, на нашу думку, в справі професійного становлення майбутнього вчителя, удосконалення його професійної майстерності є звернення до функціонування педагогічних музеїв на початку ХХ ст. Аналіз діяльності музеїв педагогічного профілю – своєрідних центрів методичної допомоги вчителям – сприятиме професійному зростанню педагогів у вивченні історії освіти України, поглибленню, розширенню та отриманню нових знань з історії рідного краю, безцінних історико-методичних надбань тощо.

Аналіз численних публікацій дає нам змогу виділити такі напрямки досліджень: загального (теоретичні засади музеєзнавства) (М. Бондар, Й. Бенеш (J. Beneŝ), Ф. Вайдахер (F. Waidacher), А. Грегорова (A. Gregorova), І. Довжук, К. Левикін, Р. Маньковська, Г. Мезенцева, І. Пантелейчук, А. Разгон, М. Рутинський, Г. Скрипник, В. Хербст); педагогічного (Л. Данилова, О. Караманов, С. Мелик-Нубаров, Ю. Павленко, Н. Пусепліна, К. Патцвал (K. Patzwall), В. Тригубенко, К. Шрайнер (K. Schreiner), М. Юхневич), шкільного (Л. Гайда, І. Верба, М. Заїрова, І. Ласкій, Ю. Омельченко, А. Сейненський, О. Юрчук). Історію становлення і розвитку педагогічного музею Глухівського учительського інституту презентували М. Гурець, Т. Дружченко, Л. Задорожна та ін.

Метою нашого дослідження є розширення й поглиблення знань про основні тенденції діяльності педагогічних музеїв України на початку ХХ ст., їх вплив на професійну підготовку майбутніх учителів на прикладі діяльності педагогічного музею Глухівського учительського інституту.

Завдяки реформам середини ХІХ ст. в країні почалися помітні суспільно-політичні перетворення, що істотно прискорили трансформацію освітньої галузі. У другій половині ХІХ ст. музей активно освоює нову галузь соціальної практики – сферу освіти. Реалізація нових соціальних функцій зумовила виникнення педагогічних музеїв. У 1864 р. було створено Педагогічний музей військово-навчальних закладів з метою накопичення навчальних посібників з різних галузей знань. Первинний його фонд склали книги, карти і креслення. Основна колекція посібників почала формуватися з предметів, які виписувалися із-за кордону. Це було пов'язано з відсутністю вітчизняної науково-методичної і матеріально-технічної бази. Постачання здійснювалося переважно із західноєвропейських країн – Німеччини, Англії, Франції та Італії.

Наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. в нашій країні і за кордоном склалася ситуація, коли музей, набувши статусу освітнього інституту, сприймався чи не найактуальнішим засобом реформування школи. Він був потрібний учителям, студентам, учням, ставши невід'ємною частиною освітньої системи. Звернення до музею як засобу подолання кризи в освіті було не випадковим. Адже програма, зокрема педагогічних музеїв, передбачала поширення прогресивних методів навчання через ознайомлення учителів із новітніми посібниками і колекціями, використання візуальних джерел на уроках.

Перший педагогічний музей був задуманий як просвітницький заклад для всіх категорій населення, що надавало йому характеру суспільного центру, який досліджував актуальні проблеми педагогічної науки. З часом музей розширив сферу впливу. Він мав кабінети наочних посібників з усіх предметів середньої школи, ініціював створення нових посібників, сприяв освоєнню прогресивних методів навчання і виховання. Також музей був ініціатором проведення всеросійських з'їздів учителів, психологів (1903–1913), створення першої в Російській імперії лабораторії експериментальної психології, Педагогічної академії, брав участь у міжнародних виставках тощо. За прикладом Педагогічного музею, народні читання почали проводитися в багатьох містах Російської імперії: Києві, Кишиневі, Одесі, Миколаєві, Єкатеринбурзі та інших містах [6; 7, с. 162].

Необхідно зазначити, що педагогічні музеї виникали як за ініціативою органів народної освіти (відділів народної освіти губернських та повітових земств), так і різноманітних просвітницьких товариств, навчальних закладів. Мета цих музеїв – пропаганда ідеї наочного навчання. Вона досягалася шляхом зібрання в музеях наочних посібників, які були виготовлені вітчизняними й закордонними виробниками, а також саморобних посібників (виготовлені майстернями при музеях, руками самих студентів і учителів).

Перший обласний педагогічний музей для сільських учителів було створено в 1885 р. Катеринославським земством. Один з перших окружних музеїв, що виник при управлінні Київським навчальним округом (1902, з 1912 – Педагогічний музей їм Цесаревича Олексія в Києві), мав колекцію наочних посібників, предметів шкільної архітектури, гігієни і фізичного виховання, навчальні приладдя (вітчизняні та іноземні), педагогічну бібліотеку, з 1907 – зразковий фізичний кабінет. Основне призначення Педагогічних музеїв наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. – надання допомоги педагогам у доборі засобів навчання [3, с. 421].

Чернігівський педагогічний музей та подібні йому, що існували на той час в Україні, слугували для практикуючих учителів своєрідними методичними центрами по обміну педагогічним досвідом. До музеїв педагогічного профілю належали також Катеринославський педагогічний музей (1885), Одеський міський з професійним відділом (1898); музеї наочних посібників при Товариствах писемності в Києві (1899) та Харкові (1902), при Херсонській міській управі (1912), при Глухівському учительському інституті тощо [1, с. 146–147].

Глухівський учительський інститут було засновано в 1874 р. Згідно з «Положенням про учительські інститути», затвердженого 31 травня 1872 р.; основним його завданням була підготовка вчителів для міських учи-

лищ. Для здійснення цієї мети викладачі інституту повинні були володіти ґрунтовними знаннями, ознайомитись з кращими візуальними джерелами і навчальними посібниками та методичними рекомендаціями по предметах курсу міських училищ.

На той час в інституті крім основних кабінетів, передбачених Статутом, існував ряд допоміжних навчальних підрозділів, зокрема фізичний кабінет, природничо-історичний кабінет та ін. До 1 січня 1911 р. у ньому містилося 35 предметів на суму 462 крб. 7 коп. [2, с. 433].

З метою покращення практичної підготовки студентів інституту, ознайомлення їх з передовими досягненнями методичної науки в 1910 р. було відкрито педагогічний музей. До його колекції входили найкращі методичні посібники та підручники з педагогіки, історії, географії, фізики, природознавства, книги для читання, наочні посібники з кожного навчального предмета, кращі роботи студентів з ручної праці. Музей був призначений також для ознайомлення викладачів і студентів з педагогічними творами, з методичними довідниками і наочністю з предметів курсу міських училищ тощо. Учителі зразкового міського училища користувалися наочними посібниками, що знаходилися в музеї інституту, добре усвідомлюючи необхідність цих посібників для ефективної і успішної роботи.

Створення музею відбулося за рахунок «пожертвування» різних установ міста. Уже в перший рік існування він мав значні фонди навчальної та методичної літератури. У тогочасних звітах говорилося про те, що Педагогічний музей станом на 1 січня 1911 р. мав колекцію з книг – 311 назв в 347 томах на суму 225 крб. 08 коп. та наочних посібників 233 назви на суму 2204 крб. 83 коп. [2, с. 434].

Певна річ, опрацювати таку кількість літератури вихованцям було важко. Тому, починаючи з 1910–1911 навчального року, виробили систему групових занять у музеї (були організовані практичні заняття вихованців випускного класу), за якою невеликі групи студентів працювали з літературою окремо визначеного розділу музею. Заняття проходили щоденно упродовж навчального року з 17 до 19 год., крім неділі і святкових днів. Така робота тривала протягом навчального року, але після студентських канікул, починаючи з березня, щотижня проводилися збори, де слухалися реферати студентів з бібліографічним аналізом методичних посібників та підручників [4, с. 76]. Вихованцями були представлені письмові реферати по вивченим посібникам, які і були заслухані на особливих педагогічних зібраннях, в присутності викладачів (по спеціальності) і під головуванням директора, причому в обговоренні реферату брали участь усі вихованці. Результати обговорення (переваги і недоліки навчальних наочних посібників і ступінь їх придатності для використання вчителями міських училищ) записувались в особливі протоколи, які згодом були видані кожному студенту, що слугувало для них своєрідним довідковим виданням.

Зокрема, у Протоколі № 4 педагогічних зборів засідання 29 і 31 березня 1911 р. під головуванням директора інституту М. Григоревського в присутності учителів і вихованців випускного класу інституту, після заслуховування рефератів вихованців Маринченка, Ящика і Корсуна про наочні посібники по історії, які знаходилися в педагогічному музеї при інституті і в результаті всебічного обговорення, дійшли до наступних висновків наочні посібники з історії:

1. Автор Рождественський «Вітчизняна історія в картинах», 30 картин наклеєних на полотно (ціна 22 крб.). Картини, відрізняючись цілком задовільним виконанням з художнього боку і історичною правдою, дуже бажані для придбання в міські училища, як хороший посібник для викладання історії.

2. Автор А.К. Залеська «Картини по російській історії для школи і дому», 14 картин (ціна 3 крб.), а також наклеєні на картон (6 крб.). Порівняно з картинами Рождественського картини Залеської менш художні, маючи перші, немає потреби придбавати картини Залеської.

3. Автор Дубенський «Історія в картинах», 5 картин, наклеєних на полотно за ціною 7 крб. Картини дуже придатні при повторенні курсу російської історії і при огляді подій з російського життя по епохах. На кожній картині приблизно 14–18 окремих картин. Для міських училищ картини Дубенського цілком придатні.

4. «Російська історія в картинах», 18 картин без наклейки (ціна 3 крб. 60 коп.). Картини представляють копії з картин кращих художників і відрізняються історичною достовірністю. Незручність картин для показу полягає в тому, що на окремому листі зображено по 2–3 картини. Видано видавництвом Т-ва І.Д. Ситіна. Останнім часом І.Д. Ситіним видані ті ж картини в альбомі, ціна якого 3 крб., в 33 окремих картинах. Текст розміщений у вигляді книжечки. Для міських училищ картини дуже бажані.

5. Автор С.О. Князьков «Історія в картинах», видавництво Гросмана і Кнебеля, 29 картин (ціна 53 крб. 65 коп.). Деякі з картин за своїм змістом тенденційні і зображують негативні сторони історичного життя російського народу (наприклад, картина за царювання імператора Миколи І). При картинах є текст окремими книжечками для кожної картини, складений дуже цікаво. Ціна картин досить висока. Загалом серія картин С.О. Князькова представляє багату ілюстрацію різних сторін культурно-побутового життя держави і має слугувати гарним посібником при викладанні історії. Придбання в міські училища названої серії дуже бажано [2, с. 410].

На засіданнях обговорювались навчальні та методичні посібники із багатьох навчальних дисциплін. Зокрема, Педагогічні збори 20 і 22 квітня 1911 р. під головуванням викладача природознавства С.О. Криловського після заслуховування рефератів вихованців випускного класу Вирового, Жакова, Панченка, Бессараба і Михайлеця про навчальні і наочні посібники по

фізиці і природознавству дійшли наступного висновку. 1. Книги для сучасної школи: Основні питання фізики в елементарному викладі. Збірка статей, складена групою викладачів середньої і вищої школи, 2 книги з малюнками. Ціна 2 крб. Видання Ситіна, Москва. Виклад матеріалу у посібнику з найважливіших питань фізики доступний, популярний. Ілюстрований достатньою кількістю хороших малюнків, що дає можливість легко розібратися в тому, що підручники фізики дають в надзвичайно стислому і не завжди легко зрозумілому вигляді. Видані книги добре.

Автор В.В. Лермантов «Методика фізики і утримання приладів у справності». Видання К. Л. Римера, СПб., 1907 р. за ціною 1 крб. 20 коп. Методика фізики Лермантова, хоча і не дає методів викладання фізики, але є цілком доступною інструкцією по догляду за фізичним кабінетом. У цій книзі можна знайти дуже багато корисних відомостей відносно постановки фізичних дослідів і ремонту фізичних приладів. Видана книга досить добре. Тому її можна рекомендувати учителям міських училищ як інструкцію по догляду за фізичним кабінетом.

Крім того, обговорювались посібники з ботаніки, зокрема авторства Кайгородова «Початкова ботаніка для міського училища» з багатьма малюнками, схвалений Міністерством народної освіти для учнів міських училищ і вчительських семінарій як посібник. Ціна 65 крб., СПб., 1905 р. Ця книга відрізняється елементарністю викладу. Рослини в ній розподілені по поясах і, головне, – вказана користь кожної рослини. Вказані достоїнства книги дають можливість рекомендувати її для придбання у бібліотеки міських училищ як хорошу книгу для молодшого віку. Ціна книги доступна.

У педагогічному музеї інституту демонструвались наступні наочні навчальні посібники з ботаніки, які можна використовувати в міських училищах:

1. А.Г. Генкель «Шкільний ботанічний атлас», 52 таблиці з текстом в окремих виданнях (СПб., вид. Пересувний музей наочних посібників, ціна 29 крб. 80 коп.).

2. «Середовище кольорів». Наочний посібник з вивчення ботаніки, 50 таблиць із зображенням представників найголовніших сімейств квіткових вищих спорових рослин з детальним їх описом. З додатком бібліографічного покажчика кращих книг з ботаніки (Видання Т-ва І.Д. Ситіна, Москва, Ціна 3 крб.).

3. Шуберт «Ботанічний атлас» як допоміжне видання до навчальних посібників, з додатком короткого пояснювального тексту у перекладі М.І. Раєвського (СПб. Видання О.А. Битепана, ціна 3 крб.).

4. «Шкільний біологічний гербарій» з пояснювальним текстом (видавець Музей і майстерня наочних навчальних посібників Курського губернського земства, ціна 6 крб. 15 коп.).

5. «Яблуня. Зовнішня і внутрішня будова окремих органів». Модель з пояснювальним текстом (Москва, вид. Кнобеля. Ціна 1 крб.).

Таблиці шкільного ботанічного атласу А.Г. Генкеля вийшли в 4-х наступних виданнях: морфологія рослин – 14 табл.; анатомія і фізіологія рослин – 14 табл.; біологія рослин – 12 табл.; біологія і палеонтологія і рослин – 12 табл. великого формату з паперу, наклеєним на полотно, стінні розфарбовані таблиці Генкеля були незамінним посібником при викладанні ботаніки. Учитель може за допомогою цих таблиць в повному обсязі і наочно пройти курс морфології, анатомії, фізіології і навіть біології рослин. У першому випуску (морфологія рослин) у збільшеному вигляді виразно і наочно зображено: 1) насіння і проростання квасолі; 2) корінь; 3) стебло і його видозміни; 4) бульба, цибулина і бруньки; 5) форма листя; 6) видозміна листя; 7) листорозміщення; 8) суцвіття; 9) будова квітки; 10) покриттів квітки; 11) тичинка, товкачик; 12) запліднення і 13) плоди. Завдяки правильному забарвленню і виразним малюнкам ці таблиці давали дітям прекрасні поняття про проростання насіння, будову квітки, суцвіття тощо.

Взимку, коли вчитель не мав можливості показати дітям справжню квітку, зелені гілочки з листям, повести дітей у ліс і вивчити листорозміщення на самих деревах, будову листка та ін., таблиці давали можливість без екскурсій на природу наочно вивчати окремі частини рослини. Значна необхідність відчувалася в цих таблицях при проходженні анатомії і фізіології рослин. Адже далеко не кожна школа мала мікроскоп [2, с. 392]. Крім того, завдяки таблицям можна було вивчати рослини інших країн. Зокрема у 3-му випуску були представлені таблиці: 1) гірських і полярних рослин; 2) водних рослини; 3) рослин посушливих країн; 4) співжиття / симбіоз; 5) паразити вищих рослин; 6) рослин м'ясоїдних; 7) захист від ворогів; 8) запліднення за допомогою вітру і води; 9) самозапилення; 10) запліднення за посередництва комах; 11) захист пилку; 12) турбота про потомство. Цей перелік вказує на багатий і різноманітний зміст третього випуску таблиць, а четвертий випуск був присвячений біології і палеонтології [2, с. 395]. По мінералогії в педагогічному музеї демонструвались наступні наочні посібники:

1. Царство мінералів, опис головних мінералів і їх родовище і значення для промисловості. Таблиці по мінералогії (73 таблиці у фарбах і 18 фотокопій).

2. Мінералогічний атлас складається з 24 хромолітографічних таблиць з коротким текстом. У рефераті студента О. Панченка подано докладний перелік наочних посібників з ботаніки та мінералогії. Це атласи, таблиці, моделі, гербарії, колекція мінералів тощо. Крім того, в музеї широко були представлені різноманітні навчальні матеріали з географії: підручники і навчальні посібники, хрестоматії і книги для читання, наочні посібники з географії та методика викладання географії тощо [2, с. 402].

На педагогічних зборах заслуховували доповіді вихованців, які аналізували не лише наочні посібники, кар-

ти, картини, але і підручники з різних галузей знань. Так, наприклад на засіданні 19 квітня 1911 р. заслухали доповіді студентів Тимофія Гимона і Вікентія Кулика, що розглядали методичні посібники до проведення пояснювального читання з російської мови. Схвальні відгуки отримали посібники авторів Тихомирова, Козьмина, Єльницького і Зимницького, що знаходилися в педагогічному музеї. Незначні зауваження мали посібники авторів Шереметовського та Трояновського. Користь таких занять у музеї, на думку викладачів і по визначенню самих студентів, була очевидною: останні виходили із стін навчального закладу, ознайомившись з кращими зразками навчальних і наочних посібників [2, с. 387].

Про високий рівень підготовки студентів Глухівського учительського інституту може свідчити той факт, що їхньому суворому аналізу підлягали підручники педагогіки, написані М. Олесницьким (наприклад «Курс педагогіки», Київ, 1885–1887 та ін.), К. Єльницьким («Курс педагогіки і дидактики» СПб, 1907 р., «Педагогічна хрестоматія для навчальних закладів» та ін.), М.Чистяковим («Курс педагогіки», СПб., 1907 р. та ін.), Демковим та іншими відомими педагогами [2, с. 421].

Усього ж до 1917 р. в музеї інституту зберігались книжки (1933 найменування у 2307 томах) і 429 наочних посібників (крім посібників, виготовлених руками студентів) [4, с. 78].

З усіх учительських інститутів, що існували в дореволюційній Росії та Україні, така робота студентів проводилась лише в Глухівському.

Результати творчої роботи вихованців інституту були широко представлені на Київській виставці навчальних посібників і матеріалів навчальних закладів (1913), де від Київського учбового округу брали участь Глухівський, Київський та Вінницький інститути, десятки учительських семінарій, реальних училищ, чоловічих та жіночих гімназій. Глухівський учительський інститут подав експонати 108 найменувань і при ньому міське училище – 52 (для порівняння: від Київського – 92 і 20, від вінницького – 20). Серед робіт вихованців були альбоми з тематичними ілюстраціями, папки з творами, виготовлені власноручно географічні карти, зразкові зошити та ін. [5].

За кілька років музей уже являв собою гордість інституту, нараховував тисячі примірників літератури та експонатів на 3000 карбованців, хоча багато предметів поступало безоплатно. Музей був лабораторією не тільки для студентів інституту, а й для вчителів міського училища [3, с. 422].

Таким чином включення педагогічних музеїв в освітній процес неминуче сприяв розширенню сфери професійної компетентності педагога, детермінував необхідність набуття дидактичного досвіду організації діяльності на створення експозицій нових музеїв. Фактично була поставлена проблема вдосконалення професійної підготовки педагогів, уведення в освітні програми розділів, якість яких з найбільшим освітнім ефектом виявлялася, якщо їх освоювали в музеї. Адже саме педагогічні музеї взяли на себе ініціативу навчання педагогів основам візуальної грамотності. На початку XX ст. в різних містах Російської імперії налічувалася значна кількість педагогічних музеїв, що надавали методичну допомогу педагогам, займалися колекціонуванням раритетів, що стосувалися освіти, складали колекції наочних і навчальних посібників, здійснювали видання і розповсюдження методичної літератури, проведення тематичних освітніх виставок, тобто їх діяльність була спрямована на сприяння професійного розвитку педагогічних кадрів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів цієї багатогранної проблеми. Перспективними напрямками подальших наукових розвідок, на наш погляд, може стати пошук інших форм і методів діяльності педагогічного музею, ефективного розвитку системи професійної підготовки майбутніх учителів засобами музейної педагогіки.

ПОСИЛАННЯ

1. Данилова Л.О. Розвиток музеїв педагогічного профілю в Україні з кінця XIX ст. до наших днів / Л.О. Данилова // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 2. – С. 146–153.
2. Ежегодник Глуховского учительского института. – К., 1912. – Вып. 1. – С. 389–420.
3. Енциклопедія освіти / Академія педагогічних наук України; гол. ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком, Інтер, 2008. – 1040 с.
4. Задорожна Л. Глухівський учительський інститут (1874–1917) /Л. Задорожна // Шлях освіти. – 1999. – № 1. – С. 74–79.
5. Рибальченко Л.Л. Учбові музеї Харкова у другій половині XIX– на початку XX ст. / Л.Л. Рибальченко // 9 Сумцовські читання: Музей і сучасність. – Харків, 2003. – С. 1–2.
6. Новорусский М.В. Музеи и их образовательное значение // Помощь семье и школе / Сост. Н.Н. Бахтин, Е.С. Дедюлина и др. – М., 1911. – С. 38.
7. Юхневич М.Ю. Я поведу тебя в музей: учеб. пособ. по музейной педагогике / М.Ю. Юхневич; М-во культуры РФ и [др.]. – М., 2001. – 224 с.

Снагощенко В.В. Образовательная деятельность педагогического музея Глуховского учительского института в начале XX в.

В статье рассматриваются основные тенденции образовательной деятельности педагогических музеев Украины, характеризуется образовательная деятельность педагогического музея Глуховского учительского института, ее влияние на профессиональную подготовку будущих учителей в начале XX века.

Ключевые слова: *образовательная деятельность, педагогический музей, методические пособия, книги.*

Snahoshchenko V.V. Educational activities of pedagogical museum in Hlukhiv Teachers Institute in the beginning of the twentieth century

In the article we talk about the main trends of educational activity of pedagogical museums in Ukraine, we characterize educational activity of pedagogical museum in Hlukhiv Teachers Institute and its impact on the professional training of future teachers in the beginning of the twentieth century. We determine the main directions of work, and peculiarities in the activity of the given pedagogical museum.

Key words: *educational activity, pedagogical museum, methodical study guides, books.*

07.03.2017 р.

УДК 94(477.51-25):336.14:352.07 «1905/1907» (045)

Л.М. Шара

СОЦІАЛЬНІ ВИДАТКИ У БЮДЖЕТІ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЧЕРНІГОВА 1905–1907 рр.

Стаття присвячена одному з важливих напрямів господарювання міського самоврядування Чернігова – соціальній сфері. Йдеться про видатки з місцевого бюджету на розвиток освіти, утримання лікарні, забезпечення належних санітарно-гігієнічних умов у губернському центрі.

Ключові слова: *міське самоврядування, бюджет, видатки, навчальні заклади, лікарня, санітарія.*

Ліберальні реформи 60–70-х років XIX ст., здійснені в українських губерніях за імперської доби, на позір модернізували практично усі сфери життєдіяльності країни. Вагому роль в оновленні зовнішнього простору населених пунктів, задоволенні повсякденних запитів сільських і міських мешканців відіграли муніципальні органи влади – земства та міські громадські управління. Незважаючи на те, що законодавча база, на підставі якої вони функціонували, зазнавала переформатування у 90-х роках XIX – на початку XX ст., значно звузивши межі їхньої самостійності, утім, це не завадило сумлінно виконувати свої обов'язки у господарсько-побутовій і соціальній царинах.

Самоврядними інституціями Чернігова, що обиралися за Положеннями 1870 й 1892 рр., було зроблено чимало. Завдяки зусиллям гласних Чернігів із «губернського хутора», як назвав його свого часу Л. Глібов, перетворився на оновлене місто. Про очевидні здобутки та недоліки у роботі чернігівського громадського управління, особливості його формування, соціальний склад й політичні уподобання думців побіжно писали у контексті вивчення загальноісторичних процесів і скрупульозно досліджували окремі аспекти [1; 3; 7]. Однак, наразі більше невідомих сторінок, ніж знаних, через що тема самоврядування Чернігова є актуальною й беззаперечно містить наукову новизну.

Однією із незаповнених лакун є проблема фінансового підґрунтя виборної влади, шляхи наповнення бюджету та вектори спрямування грошових потоків. Відтак, ставимо за мету охарактеризувати соціальні видатки міської думи упродовж 1905–1907 рр. Це однозначно складні часи, коли економіка, ще не оговтавшись від російсько-японської війни, постала перед першою російською революцією; у тісний клубок переплелися суспільно-політичні та соціально-економічні негаразди. Та, попри те, чернігівські думці не полишили опікуватися соціальною сферою. Спираючись на наявні у нашому розпорядженні матеріали, можемо стверджувати, що поміж соціально значимих статей міських видатків пріоритетними були відрахування на розвиток освітньої мережі, організацію медичного обслуговування населення, підтримання належного санітарно-гігієнічного стану у Чернігові.

Цілковито усвідомлюючи потребу молодого покоління в освіті, гласні, діючи у законодавчо дозволеному просторі, фінансували початкові, професійні та середні навчальні заклади, ініціювали заснування нових училищ, виділяли стипендії малозабезпеченим учням, одноразову адресну допомогу для поліпшення матеріально-технічної бази освітніх осередків, проведення загальноміських заходів, націлених на поширення грамотності серед чернігівців.

Першорядною у структурі соціальних витрат муніципального бюджету була початкова освіта. Кошти спрямовувалися по кількох напрямах – відкриття та утримання навчальних закладів, оплата роботи педагогічного колективу, заохочувальні стипендії для талановитих, але бідних, вихованців. Протягом 1905–1907 рр. міська дума Чернігова допомагала чотирикласному міністерському училищу (чоловічому), двокласному міністерському училищу (жіночому), першому однокласному чоловічому училищу, другому однокласному жіночому училищу четвертому однокласному, третьому однокласному чоловічому училищу (Володимирському), жіночому училищу (Гоголівському), п'ятому Гоголівському училищу, шостому міському училищу на Лісковиці, єврейському училищу Талмуд-Тора [4, арк. 1]. Так, 1905–1906 навчального року, з огляду на переповненість четвертого міського училища імені М. Гоголя, самоврядні органи задумали відкриття п'ятого училища. Задля цього асигнували 18 тис. руб., збудувавши кам'яний навчальний корпус [2, с. 84]. Через два роки, у вересні 1908 р., на Лісковиці (історичний район Чернігова) спорудили шосте міське училище, що отримало назву Лісковицьке. Щоправда, того разу змогли скористатися державною поміччю у сумі 9400 руб., з яких 8500 руб. поглинули будівельні роботи, а 900 руб. – придбання меблів і шкільного приладдя. Для квартир учителів місто прилаштувало приміщення колишньої читальні-чайної [2, с. 85].

Частково за муніципальний кошт постало й двокласне міністерське училище (жіноче). На будівництво навчального корпусу дума передала 2 тис. руб. Крім фінансової підтримки, самоврядні структури ухвалювали рішення про безкоштовне відведення під навчальні заклади міської землі. Приміром, для побудови двокласного міністерського жіночого училища виділили ділянку напроти Воскресенської церкви, для початкового училища Талмуд-Тори – на Олександрівській площі.

У бюджеті планувалися витрати на оплату праці учительського колективу та ренти за житло, так звані квартирні. Характерно, що, враховуючи тогочасні економічні труднощі, громадське управління турбувалося про збільшення виплат по цих статтях. Зокрема, упродовж 1905–1907 рр. квартирні зросли з 96 до 120 руб. на рік. Збільшувався також й річний заробіток педагогів з урахуванням стажу роботи. Молоді спеціалісти отримували по 540 руб. на рік (разом із квартирними), а за кожні 5 років праці оплата примножувалася на 5 %. Із 1 вересня 1908 р. учителі здобули право на державну пенсію.

Аби підтримати учнів із малозабезпечених родин, гласні затверджували стипендії. Скажімо, кожного року асигнували по 1 тис. руб. для 10 стипендіатів у двох Го-

голівських училищах [2, с. 87].

До соціальних видатків чернігівського бюджету належало й фінансування професійних навчальних закладів. Щорічно планувалося по 200 руб. для чоловічого ремісничого училища та єврейського жіночого ремісничого училища А.І. Коган [2, с. 90]. Значно більше передбачалося на утримання міського Олександрівського ремісничого училища, заснованого думою 1888 р. З моменту утворення воно готувало фахівців для слюсарно-ковальської і слюсарно-токарної справ. Через деякий час міська влада вирішила розширити напрями підготовки майстрів. Було асигновано 6 тис. руб. на відкриття ливарного відділення. Щорічно виділялося по 1500 руб. для його потреб. На жаль, реалії засвідчили, що дана спеціальність не користувалася попитом, отже, утримання ливарного відділення стало збитковим. Проаналізувавши ситуацію, гласні пішли не найпростішим шляхом (шляхом закриття спеціальності), а, навпаки, задумали пристосувати ливарне відділення для виробництва конче необхідних у комунальному господарстві водогінних труб, гідрантів, арматур для обозів та іншої подібної продукції на замовлення приватних осіб й промислових підприємств [2, с. 88].

Поза своєю увагою думці не полишали й заклади середньої освіти – чоловічу і жіночу гімназії та реальне училище. Скажімо, на потреби паралельного класу при чоловічій гімназії давали по 800 руб. на рік, для жіночої гімназії виділяли по 1840 руб. Варто наголосити, що жіноча освіта, на відміну від чоловічої, вважалася прерогативою муніципального управління, через те у Чернігові гімназія для дівчат утримувалася частковим способом – земством й міським самоврядуванням. Та найбільше бюджетних грошей поглинало реальне училище – щорічно по 5 тис. руб. Така сума була завеликою, тому, як свідчить документація діловодства, міська дума неодноразово клопотала про звільнення від цих витрат. Хоча ж, наголосимо, реальне училище постало саме завдяки наполегливості самоврядних інституцій.

Гласні міської думи також виношували ідею заснування у Чернігові ще трьох навчальних закладів – чоловічої і жіночої гімназій та учительської семінарії. Навіть на мапі губернського центра запланували три місцини для навчальних корпусів і в бюджеті передбачили 9 тис. руб. для будівельних робіт [2, с. 89, 90]. Безсумнівно, потреба в нових освітніх закладах була, утім, чи спроможним виявився би місцевий бюджет?

Загалом же, протягом 1905–1907 рр. чернігівське самоврядування витратило на розвиток освіти 171662 руб. 88 коп. (1905 р. – 67872 руб., 19 коп., 1906 р. – 57452 руб. 20 коп., 1907 р. – 46338 руб. 49 коп.) [2, с. 92]. Із цих грошей початковими й професійними освітніми інституціями поглинулося 146658 руб., 31 коп. Зокрема, 1905 р. асигнували 54521 руб., 33 коп., 1906 р. – 50606 руб. 81 коп., 1907 р. – 41530 руб. 17 коп. [2, с. 91]. Адресна допомога навчальним закладам обійшлася у 21444 руб. 28 коп., з яких 1905 р. виділили 12072 руб. 92 коп., 1906 р. – 5549 руб. 12 коп., 1907 р. – 3822 руб. 24 коп. Крім цього, на різноманітні заходи, націлені на поширення грамотності, витратили 3560 руб. 29 коп.: 1905 р. – 1277 руб. 94 коп., 1906 р. – 1296 руб. 27 коп., 1907 р. – 986 руб. 08 коп. [2, с. 92].

Зауважимо, що видатки на соціальні потреби виділялися як безпосередньо з міського бюджету, так із річних прибутків громадського банку, заснованого ще 1875 р. Так, щорічно кредитна установа відраховувала по 200 руб. на утримання початкового училища Талмуд-Тора, по 700 руб. – на стипендії для 10 кращих вихованців Гоголівських училищ [2, с. 87], по 100 руб. – нужденним учням жіночої гімназії та реального училища, по 70 руб. – вихованцям чоловічої гімназії [2, с. 90]. Регулярно допомагали міським притулкам, асигнуючи по 300 руб. на рік дитячому притулку, по 100 руб. – притулку для хлопчиків, по 50 руб. – притулкам глухонімих і сліпих [2, с. 87].

Іншим спрямуванням соціальних витрат були організація медичного обслуговування населення та підтримання належної санітарії у Чернігові. Передусім, муніципальні кошти витрачалися на функціонування міської лікарні, розташованої, за висловом гласних, у добротному приміщенні з необхідним умеблюванням і лікарськими інструментами. Працювали там лікар і фельдшер-жінка. Остання, окрім професійних зобов'язань, видавала з аптеки безкоштовні медичні препарати для малозабезпечених категорій чернігівської громади. З огляду на її завантаженість роботою, особливо у періоди епідемій, думці проголосували за розширення штату медичного персоналу й запросили на роботу ще одну фельдшерку. Також на засіданні думи підняли питання про відкриття другої міської лікарні на Лісковиці та запрошення штатного лікаря. На жаль, до кінця 1907 р. не вдалося реалізувати задумане. Натомість спробували втілити, як тоді здавалося, слушну ідею про запровадження нічних чергувань міського лікаря. Проте, виявилося, що у містян не має нагальної потреби у медичній допомозі серед ночі. Водночас, лікар, не поспавши кілька ночей поспіль, з труднощами проводив прийом хворих удень. Нічні чергування довелося відмінити [2, с. 95]. Бюджетним коштом утримувався також шкільний лікар.

Соціальними видатками передбачалися заходи під час боротьби з інфекційними епідеміями – досить частими явищами у тогочасному суспільстві. Гласними ретельно продумувався план щодо локалізації заражених, зокрема у міській лікарні організовували нічні чергування додатково запрошених лікарів, оплачувалися послуги візників, які транспортували інфікованих.

За підтриманням санітарно-гігієнічних умов стежили санітарні комісії, які періодично ревізували приватні садиби, заклади, спеціалізовані на виробництві й реалізації продуктів харчування, установи громадського користування. Органи самоврядування фінансували централізоване прибирання Чернігова з використанням асенізаційного обозу, видавали обов'язкові розпорядження

профілактичного характеру. У цілому, протягом 1905–1907 рр. міське врядування асигнувало на потреби медичної та санітарної частин 44209 руб. 29 коп. Якщо простежити по роках, то маємо наступне: 1905 р. виділили 12708 руб. 76 коп., 1906 р. – 14692 руб. 29 коп., 1907 р. – 16808 руб. 24 коп. Із них значний сегмент спрямовувався на купівлю препаратів для безоплатного лікування малозабезпечених городян [2, с. 96].

Окрім цього, під опікою самоврядних інституцій перебував нічний притулок на 90 осіб й безкоштовна для них їдальня [2, с. 93]. За три роки на різноманітні напрями громадського «призрения» асигнували 12791 руб. 83 коп., з яких 3528 руб. 04 коп. виділили 1905 р., 3875 руб. 50 коп. – 1906 р. та 5388 руб. 29 коп. – 1907 р. [2, с. 94]. Сумарний показник соціальних витрат (освіта, медицина, санітарія, громадське «призрение») за 1905–1907 рр. склав 228664 руб. або 84108 руб. 99 коп. у 1905 р., 76019 руб. 99 коп. – 1906 р., 68535 руб. 02 коп. – 1907 р. Відносна частка видатків на соціальну сферу у річному бюджеті становила відповідно 32 % – 1905 р., 28 % – 1906 р. і 23 % – 1907 р. [2, с. 20, 24, 26]. Цілком закономірно, що на фоні загального скорочення доходів знижувався й відсоток на фінансування соціально значимих проектів.Таким чином, міське самоврядування Чернігова, плануючи видаткові статті у місцевому бюджеті на 1905–1907 рр., попри складнощі суспільно-політичних процесів, а отже, й економічного стану, продовжувало фінансувати навчальні заклади, у тому числі розширюючи освітню мережу, дбало про медичне забезпечення городян й належні санітарно-гігієнічні умови у губернському центрі. Утім, з огляду на загальне скорочення річних прибутків, воно мусило зменшувати і соціальні витрати.

ПОСИЛАННЯ

1. Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році: (До століття першої російської революції) / Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 27–35; Демченко Т., Тарасенко О. До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 року / Т. Демченко, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 11–19.
2. Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырёхлетие 1905–1909 гг. – Чернигов, 1908. – 116 с.
3. Нікітін Ю. Культурно-господарська діяльність муніципальних структур в останній третині XIX ст.: на прикладі Чернігівської губернії / Ю. Нікітін // Сумська старовина. – Суми, 2009. – № XXVIII–XXIX. – С. 7–20.; Його ж. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування / Ю. Нікітін. – Вінниця, 2014. – 252 с. та ін.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 145, оп. 1, од. зб. 20, 4 арк.
5. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, од. зб. 452, 25 арк.
6. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, од. зб. 644, 13 арк.
7. Чорний Д. Видатки міських дум Харківської та Чернігівської губерній на народну освіту (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. Чорний // Вісник Харківського національного університету імені В. Каразіна. – Х., 2003. – № 594. – С. 224–233.; Його ж. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) // Д. Чорний. – Х., 2007. – 304 с. та ін.

Шарая Л.Н. Социальные расходы в бюджете городского самоуправления Чернигова 1905–1907 гг.

Статья посвящена одному из важных направлений в хозяйствовании городского самоуправления Чернигова – социальной сфере. Рассказывается о расходах из местного бюджета на развитие образования, содержание больницы, обеспечение надлежащих санитарно-гигиенических условий в губернском центре.

Ключевые слова: *городское самоуправление, бюджет, расходы, учебные заведения, больница, санитария.*

Shara L.M. Social expenses in the budget of Chernihiv city government in 1905-1907

The article is devoted to one of the important areas in the management of Chernihiv city government – the social sphere. Expenses from the local budget on the development of education, maintenance of hospitals, and provision of hygienic and sanitary conditions in the provincial center are under consideration.

Key words: *municipality, budget, expenses, education, hospital, sanitation.*

28.02.2017 р.

УДК 94(477.552) «1906/1917»

А.П. Гриценко

СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ НА ГЛУХІВЩИНІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена питанню проведення Столипінської аграрної реформи 1906–1917 рр. на теренах Глухівщини як одного з багатьох регіонів України. Автор досліджує загальнодержавні процеси в регіональних умовах.

Ключові слова: *регіональна історія, аграрна реформа, Глухівський повіт, община, хутір, відруб.*

Питання проведення Столипінської аграрної реформи початку XX ст. привертали до себе увагу дослідників історії. Однак, представники радянської історіографії тенденційно підходили до оцінки реформи, досліджуючи її соціально-політичні завдання. Втім, такі науковці, як С. Дубровський, П. Єфремов, С. Сідєльніков [1], опрацювавши значний масив фактичного матеріалу, систематизували та залучили до наукового обігу нові історичні джерела.

З середини 1980-х рр., в умовах трансформації суспільства, відбувається повернення до вивчення цієї теми. Історики А. Глаголєв, А. Аврех, І. Ковальченко [2] звертають увагу на проблеми аграрної історії, аналізують причини та позитивні наслідки Столипінської аграрної реформи. Відзначення на початку XXI ст. сторіччя з часу її упровадження спричинило появу нових історичних розвідок А. Анфімова, А. Бородіна, В. Тюкавкіна [3], які у своїх публікаціях здійснили відхід від стереотипів та ідеологічних догм.

Означене питання досліджували і українські вчені О. Реєнт, О. Бойко, В. Пилипенко, М. Якименко, В. Шевченко [4], які зосередились на розгляді регіональних особливостей реформи. Також українським істориками В. Майстренком, В. Бочаровим, І. Власиком, О. Приймаком та Л. Ігнатовою [5] було здійснено низку дисертаційних досліджень. На теренах Чернігівщиши та Сумщини цією проблемою займалися О. Герасимчук та В. Жмака [6].

Однак, незважаючи на досить велику кількість наукових праць з історії Столипінської аграрної реформи, включно

із дослідженнями на регіональному рівні, історія аграрних відносин зазначеного періоду малих регіонів, локусів залишається маловивченою, а тому і актуальною.

Аграрна реформи 1861 р., що скасувала кріпосне право, не вирішила проблему землекористування селян. Вони отримали особисту свободу й право розпоряджатися своїм майном, купувати й продавати його, втім, стали ще більше залежними від сільської общини, а точніше від сільських поміщиків [7, с. 83]. Останні облаштовували землі, виходячи з власних інтересів, не турбуючись про умови землекористування селян.

У нашому краї переважала подвірна форма володіння надільною землею на відміну від общинної. Ще з 1860-х рр. господар двору одержував раз і назавжди земельну ділянку, а потім вона передавалася у спадок дітям. Її не можна було ні продати, ні віддати під заставу. Єдиним було те, що подвірне землеволодіння подібно до общинного могло поєднуватися зі спільним користуванням неорними землями (луками, пасовищами, лісом, «незручними» землями) [8, с. 68].

У 1905 р. у Глухівському повіті було 5 358 десятин казенної землі, включаючи 336 дес. «незручних» проти 3 597 десятин у 1877 р. [9, с. 41]. Тобто за 28 років їх кількість зросла на 49 %. В той же час у межах Чернігівської губернії землі казни за 1877–1905 рр. зменшилися на 99 731 дес. або на 34,4 %. Така ситуація була аналогічною і в інших губерніях, тому 4 березня 1906 р. царський прем'єр-міністр Петро Аркадійович Столипін видав Указ «Про організацію землеустрою та утворення Комітету в землевпорядних справах, губернських і повітових землевпорядних комісій». На комісії було покладено завдання сприяти селянам у купівлі земель за допомогою Селянського поземельного банку, продажу та надання в оренду казенних земель; заохочувати переселення на казенні землі Азіатської Росії; покращувати селянське землекористування [11, с. 28–29].

Згодом, 9 листопада цього ж року, з'явився Указ Урядового Сенату «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосується селянського землеволодіння й землекористування», який унормовував виділення селян з общини на хутори та відруби [12, с. 72]. Організація хуторів і відрубів здійснювалась згідно з Наказом землевпорядним комісіям від 19 вересня 1906 р. Для цього облаштовувалися цілі групи володінь без їх розподілу на одноосібні господарства. Групове землевпорядкування дрібнило общину й було підготовчим етапом до одноосібного землевпорядкування [13, с. 23–24].

Вся ця урядова законотворчість започаткувала у 1906 р. реалізацію аграрної реформи. По-перше, віковічна селянська громада переставала грати монопольну роль в житті звичайного селянина. Він, якщо мав мінімум підприємливості і сміливості, відтепер сам міг вирішувати свою долю і брати свій наділ в особисту власність чи навіть його продати. По-друге, царський уряд за рахунок общинних земель і банківських кредитів давав змогу переселятись селянам на хутір чи відруб.

Перед цим у серпні 1906 р. було видано ще два укази «Про передачу Селянському банку частини удільної землі» та «Про передачу Банку для продажу селянам вільних казенних земель» [14, с. 118; 15, с. 92]. У нашому регіоні це зробити було дуже важко, адже Чернігівщина налічувала 117,8 тисяч десятин казенних земель, переважно лісових масивів, більша половина яких (66,3 тис. дес.) перебувала в Остерському повіті [9, с. 41], а удільних земель взагалі не було.

Уряд забороняв землевпорядним комісіям і Селянському банку передавати державні землі сільським люмпенам, які не мали інвентаря й робочої худоби [16, с. 111]. У той же час місцеві можновладці наполягали на оренді казенних земель, що було одним із заходів ліквідації малоземелля. Для цього з 12 до 36 років зріс граничний строк оренди для селян [17, с. 66]. Тому у Чернігівській губернії протягом 1907–1916 рр. лише 8,7 % селян-общинників (16 414 дворів) приватизувало землю. Також мало (7,8 % або 89 667 дес.) землі перейшло з общинної в індивідуальну власність [18, с. 575–577; 19, с. 1]. Хутори й відруби на Глухівщині, як і по всій імперії, створювались переважно на землях сільських громад (більше половини) та Селянського поземельного банку (третина).

Для прискорення реформи 14 червня 1910 р. було видано новий закон «Про зміни й доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння». Відтепер, усі сільські общини, створені до 1887 р., автоматично переходили до приватного ділянкового чи подвірного володіння незалежно від бажання членів общини. У Чернігівській губернії таких неподільних товариств налічувалося 1 950 і в них перебувало 88 644 домогосподарств на площі 565 тис. дес. [20, с. 746]. За цим Законом «до розряду земель надільних не відносяться спадкові землі малоросійських козаків» [21, арк. 25 зв.].

Отже, Столипінська аграрна реформа здійснювала пріоритет відрубного (хутірського) землеволодіння. Газета «Черниговское слово» у 1910 р. писала: «Деякі частини закону мають не стільки навіть політичну, скільки – більш вузьку поліцейську тенденцію, як, наприклад, наполегливе прагнення до розселення сіл окремими хуторами на відрубні ділянки. Очевидно, цим заходом передбачалося за можливості утруднити в майбутньому повторення бурхливих стихійних виступів сільського натовпу» [22, с. 1].

Ще один закон від 29 травня 1911 р. затвердив нове Положення про землеустрій, що урівняло статус земель та полегшило розділ однопланових поселень. Раніше для цього необхідна була згода 2/3 домогосподарів усіх сіл або рішення суду, або навіть дозвіл самого царя. З 1911 р. було достатньо заяви простої більшості домогосподарів. Також для виділу землі частинам сіл і висілкам було достатньо бажання 1/5 домогосподарів (у селах з населенням близько 250 мешканців), а у великих селах – не менше 50 жителів. У подвірних селах для розверстання на хутори й відруби вистачало бажання більшості, а не 2/3 як раніше (у селах з общинною формою все залишалося

як і раніше) [23, с. 459–461].

Завдяки полегшенню створення хуторів, у 1913 р. в Чернігівській губернії було виконано робіт на площі 18 883 дес. (за планом 19 640 дес.) для 5 075 дворів (за планом 5 138 дворів) [24, арк. 38–39, 71], тоді як за шість попередніх років (1907–1912 рр.) було здійснено групових землевпорядних робіт лише 9 817 дес. На 1914 р. запланували таких робіт для 4 492 дворів на площі 20 754 дес. Через початок війни частина групових робіт так і не була завершена.

Глухівський повіт не був у лідерах – тут у процесі виходу перебувало порядку 1000 десятин. На 1915 р. було заплановано перевести в одноосібне господарювання 242 господарства площею 1 437 десятин, а в групове – відповідно 499 господарств площею лише 305 десятин [25, арк. 62 зв. – 63].

Деякі сім'ї при бажанні отримували землю, на яку вони переносили свої житла. Утворювалося нове поселення чи нова община, проте значно меншого розміру, ніж община материнська. На нове місце переносилися й усі будівлі. Відповідно, навколо Слоута та інших сіл Глухівського повіту після 1911 р. з'явилась низка нових населених пунктів – хуторів, на які переселились по декілька підприємливих сімей. Вочевидь, вони були родичами, бо за їх прізвищем і було обрано назву нового поселення, наприклад, Гузенків хутір.

Заснували хутір три брати Гузенки – Родіон, Василь та Максим. Переїхали вони сюди з с. Чорториги (нині с. Шевченково). У найстаршого Родіона та Улити Гузенків народилось четверо дітей: у 1900 р. – Марія, через шість років – Іван, потім – Софія, і вже у 1928 році – наймолодший Яків. Сім'я жила заможно: і старші, і молодші працювали на свої потреби і раділи гарним урожаям. У 1924 р. на хуторі в трьох дворах жило 17 осіб. Цей новий населений пункт розташовувався в лісі за болотом, яке й зараз гарно видно за Далиною. Проблеми розпочались із початком політики колективізації. Брати розпродали все своє майно і переселились у с. Слоут. Василь Гузенко із сім'єю поселився у Далині. Маючи непогану освіту (закінчив Глухівську чоловічу гімназії), він у довоєнний час працював учителем Далинської школи.

Слоутчанка Тетяна Тихонівна Халявко згадувала, що неподалік Биденського яру був Карпійчин хутір (за прізвищем господарки), однак вона мала великі борги, тому, очевидно, в часи революції спалила своє обійстя. Деякі поселення отримали назву від місцевості, де розташовувався хутір. Навколо Слоута такими були Туровщина (2 двори, 16 чоловік) і Долина (11 дворів, 68 чоловік) [26, с. 4]. Загалом на той час по Слоутській сільській раді було 619 господарств, населення складало – 3509 осіб: чоловіків – 1646, жінок – 1863.

Досліджуючи процес проведення Столипінської аграрної реформи на Глухівщині, варто зазначити її позитивні наслідки. Зокрема, у 1913 р. у володінні жителів с. Слоут перебувало 7 тисяч десятин орної землі, лісів та пасовищ. Більше третини (2,5 тис. дес.) землі належало поміщику Брігену, ще 300 десятин – поміщику Губському. 60 заможних господарів, яких радянська влада пізніше запише у куркулі, володіли двома тисячами десятин землі або по 33,3 десятини у середньому кожний. Ще 400 родин із середніми статками обробляли 1900 десятин (загалом по 4,75 десятини). Решта 300 десятин розподілялась між трьома сотнями бідних селян. Тобто, на той момент більшість жителів села мали високі і середні статки. У 1916–1917 рр. землевпорядні роботи фактично вже не велися.

Таким чином, аграрна реформа початку XX ст. мала два етапи свого проведення: перший – підготовчий, коли у 1906–1911 рр. готувалась законодавча база; другий – коли у 1912–1915 рр. було здійснено практичне застосування напрацьованих законів. Аналіз статистичних джерел та спогади очевидців свідчать про певні успіхи реформи на Глухівщині.

ПОСИЛАННЯ

1. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР. – 1963. – 60 с.; Ефремов П.Н., Столыпинская аграрная политика – М., 1941; Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина. – М.: Изд-во Московского университета, 1973. – 338 с.

2. Глаголев А.И. Формирование экономической концепции П.А. Столыпина (1885–1905 гг.) [Текст] / А.И. Глаголев // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 56–63.; Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа [Текст]: предпосылки, задачи, итоги / М. Румянцев // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 63–74.; Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России [Текст] / А.Я. Аврех. – М., 1991; Ковальченко, И.Д. Столыпинская аграрная реформа [Текст]: мифы и реальность / И.Д. Ковальченко // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 52–72.

3. Бородин А.П. Столыпин. Реформы во имя России [Текст] / А.П. Бородин. – М.: Вече, 2004. – 380 с. Анфимов А.М. Власть и реформы. П.А. Столыпин и российское крестьянство [Текст] / А.М. Анфимов. – М., 2002.; Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и Столыпинская аграрная реформа [Текст] / В.Г. Тюкавкин. – М.: Памятники исторической мысли, 2001. – 304 с.; Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России в 1907–1914 гг. / П.Н. Зырянов. – М.: Наука, 1992. – 256 с.; Комов Н. Российская модель землепользования и землеустройства / Николай Комов. – М.: Ин-тут оценки природных ресурсов, 2001. – 624 с.

4. Реєнт О. Україна в імперську добу (кінець XIX – початок XX ст.) [Текст]:/ О. Реєнт. – К., 2003. – 340 с.; Бойко О.Д. Історія України: навч. посіб.: [для студ. вищ. навч. закл.] / О.Д. Бойко. – К.: «Академвидав», 2003. – 656 с.; Пилипенко В. Від експериментів до соціальної практики (П.А. Столипін і його реформа) / В. Пилипенко, В. Тарасенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 151–157; Шевченко В.М. Реформа П.А. Столипіна та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906–1916 рр.) / В.М. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 91–101; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М.А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–14; Якименко М.А. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. [Текст] / М. А Якименко. – Полтава, 2003. – 130 с.

5. Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії [текст]: дис… канд. істор. наук: 07.00.01. / В.С. Майстренко – Х., 1997. – 195 с.; Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906–1916 рр.) [текст]: дис… канд. Істор наук: 07.00.01. /В.В. Бочаров – Донецьк, 2001. – 171 с.; Власюк І.М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.) [текст]: дис… канд. іст. наук: 07.00.01. / І.М. Власюк – Житомир, 2000. – 179 с.; Приймак О.М. Столипінська аграрна реформа на півдні України (1906–1917 рр.) [текст]: дис… канд. істор. наук: 07.00.01. / О.М. Приймак – Запоріжжя, 2001. – 169 с.; Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А Столипіна та її здійснення в Україні (1906–1914 рр.) [текст]: дис… канд. істор. наук: 07.00.01. / Л.Р. Ігнатова – Одеса, 2002. – 202 с.

6. Герасимчук О.М. Одноосібне землевпорядкування на селянських надільних землях Чернігівщини в роки Столипінської аграрної реформи (1907–1916 рр.) / О.М. Герасимчук // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 159–173.; Герасимчук О.М. Групове землевпорядкування на селянських надільних землях Чернігівщини в роки Столипінської аграрної реформи (1906–1917 рр.) /

О.М. Герасимчук // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1. – С. 132–145.; Герасимчук О.М. Землевпорядкування на казенних землях Чернігівщини в роки Столипінської аграрної реформи (1906–1917 рр.) / О.М. Герасимчук // Сіверянський літопис. – 2016. – № 1. – С. 107–114.; Жмака В.М. Столипінська аграрна реформа на Сумщині [Текст] / В.М. Жмака // Матеріали шостої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції / МОН України, Управління освіти і науки Сумської обл. адміністрації [редкол.: В.В. Турков, А.В. Гончаренко, Г.І. Корогод та ін.]. – Суми: Сум ДПУ ім А.С. Макаренка, 2005. – С. 82–87.

7. Экономическая история СССР: учеб. для экон. вузов / В.Т. Чунтулов, Н.С. Кривцова, А.В. Чунтулов, В.А. Тюшев]. – М.: Высшая школа 1987. – 368 с.

8. Черниговская губерния. XLVIII. Труды местных комитетов о нуждах сельско-хозяйственной промышленности. – СПб.: Отд. тип. П.П. Сойкина,1903. – 442 с.

9. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 47. – Черниговская губерния. – СПб.: Тип-я М. Яковлева, 1906. – 60 с.

10. Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина / Д. Мэйси // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С 3–19.

11. Земельна реформа в Україні / упор. Я.П. Конопада, І.І. Оржехівська; ред. Ю.Д. Білик. – К.: Урожай, 2001. – 47 с.

12. Давыдов М.А. Статистика землеустройства в ходе Столыпинской аграрной реформы (1907–1915 гг.) / М.А. Давыдов // Имущественные отношения в Российской Федерации. – 2007. – № 7. – С. 69–75.

13. Статистический ежегодник России 1914 г. (год одиннадцатый). – Пг.: Изд-е ЦСК М.В.Д., 1915. – 724 с.

14. Волковинський В.М. П.А. Столипін: з життя та державної діяльності / В.М. Волковинський, Ю.А. Левенець // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 116–123.

15. Проскурякова Н.А. Крестьянский поземельный банк и столыпинская реформа (1906–1916 г.) / Н.А. Проскурякова // Имущественные отношения в Российской Федерации. – 2007. – № 5. – С. 91–98.

16. Бородай Ю.М. Кому быть владельцем земли / Ю.М. Бородай // Наш современник. – 1990. – № 3. – С. 102-119.

17. Будзілович І. Оренда землі в Україні (історико-правовий нарис) / І. Будзілович, А. Юрченко // Право України. – 1994. – № 10. – С. 63–67.

18. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX в. / С.М. Дубровский. – М., Изд-во Академии Наук СССР. – 1963. – 600 с.

19. Статистический ежегодник России 1915 г. (год двенадцатый). – Пг: Изд-е ЦСК М.В.Д., 1916. – 659 с.

20. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. XXX. 1910. Отд. 1. – СПб, 1913. – 1425 с.

21. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 230.

22. Закон об общине в Государственном Совете // Черниговское слово. – 1910. – № 968. – 25 марта. – С. 1.

23. Полное собрание законов Российской империи. Собр 3. Т XXXI 1911. Отд 1. – СПб, 1914. – 1443 с.

24. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 430, 167 арк.

25. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1205, оп. 1, спр. 36, 91 арк.

26. Задко В. Слоут: історичний екскурс // Соборний майдан. – 2004. – № 3. – С. 4

Гриценко А.П. Столыпинская аграрная реформа начала XX века на Глуховщине: региональный аспект

Статья посвящена вопросу проведения Столыпинской аграрной реформы 1906–1917 годов на Глуховщине как одном из многих регионов Украины. Автор статьи исследует общегосударственные процессы в региональных условиях.

Ключевые слова: *региональная история, аграрная реформа, Глуховский уезд, община, хутор, отруб.*

Hrytsenko A.P. Stolypin's agrarian reforms in early twentieth century in Hluhivschyna: regional aspect

This article is devoted to the issue of Stolypin's agrarian reforms 1906–1917 years in Hluhivschyna, as one of many regions of Ukraine. The author examines national processes in terms of regional history.

Key-words: *regional history, agrarian reform, Hlukhiv county, community, farm, cut.*

14.02.2017 р.

УДК 355.257.7':94(477.52) «1914/1918»

Л.І. Рожкова

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ АРМІЙ ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НА МАТЕРІАЛАХ СУМЩИНИ)

У статті досліджується правове, соціально-побутове становище військовополонених німецької та австро-угорської армій у роки Першої світової війни. На матеріалах Сумщини аналізується національний склад, масштаби та характер примусової праці полонених у сільському господарстві, на промислових підприємствах, громадських роботах. Визначаються напрями переміщення полонених наприкінці війни.

Ключові слова: *Перша світова війна, військовополонені, Сумщина, правові норми, примусова праця, сільське господарство.*

1914 рік відкрив відлік нового століття, позначеного війнами тотального характеру. Залучення колосальних людських резервів і матеріальних ресурсів, військової техніки, поширення воєнних дій на територію кількох держав призвели до небачених військових втрат. Військовополонені, поряд з пораненими, біженцями, виявились однією з найбільш уразливих соціальних груп. Роки Великої війни стали суттєвим випробуванням суспільства на етнічну, соціальну, релігійну толерантність, на гуманізм в цілому. Вивчення історії військового полону має не лише пізнавальну цінність. На початку XXI ст. у військових конфліктах та локальних війнах, як і сто років тому, потребують вирішення проблеми визначення статусу військовополонених, гуманного ставлення до них, повернення на батьківщину. Засвоєння історичних уроків Першої світової війни сприятиме утвердженню у суспільній свідомості, міжнародно-правовій та політичній практиці антивоєнних цінностей, унеможливить відтворення «втрачених поколінь» у майбутньому.

Однією з провідних тенденцій сучасної історіографії є зміщення дослідницького інтересу з суто воєнних, дипломатичних аспектів в бік соціальних. Адже, як зазначають О. Реєнт та Б. Янишин, «війна – це не лише бойові дії, але й життя соціуму в режимі екстремального часу, глибокі соціальні, економічні, психологічні, ментальні зрушення» [1, с. 20]. У 2013 р. побачила світ колективна праця українських істориків «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна». Це – перше в українській історіографії узагальнююче видання, присвячене впливу війни на суспільні процеси. Певне місце у дослідженні приділено становищу військовополонених австро-угорської та німецької армій, які віднесені до тимчасових маргінальних груп населення. Подаються узагальнені кількісні дані полонених Центральних держав, аналізуються правові документи щодо статусу військовополонених, які діяли в період війни, у загальних рисах охарактеризовано їх становище [2, 476–480].

Дослідження німецького історика Р. Нахтігаля розкриває історію розташованого у селищі Дарниця під Києвом табору військовополонених, що існував із весни 1915 р. і через який пройшла більша частина військових бранців Центральних держав [3]. Існує досвід вивчення історії військового полону у регіональному контексті [4; 5]. Проте

на матеріалах Сумщини дана проблема не досліджувалася. У роботі М. Манька «Суми та сумчани у документах та спогадах сучасників» згадується табір для військовополонених австро-угорської та німецької армій, що знаходився в Сумах поблизу залізничного вокзалу, але відомостей про нього немає [6]. В одній із публікацій автор даної статті порушила питання про становище військовополонених російської армії за кордоном і становище деяких категорій полонених австро-угорської і німецької армій на теренах Сумщини [7].

Джерельну базу даної статті склали документи з фондів Державного архіву Сумської області. Нами були використані матеріали місцевих органів управління, а саме: фонд 814 – «Конотопська міська управа», 251 – «Лебединська земська управа», 1001 – «Земські начальники», 1064 – «Поліцейський пристав 2-го стану Роменського повіту», 1045 – «Поліцейський наглядач Павлівського рафінадного заводу»; навчальних закладів, зокрема, фонд 820 – «Конотопська чоловіча гімназія», а також фонду 2362 – «Колекція документів з історії Сумщини». Тут містяться матеріали, які характеризують становище, умови перебування та праці військовополонених на промислових підприємствах, у сільському господарстві, а також напрямки переміщення полонених наприкінці війни. Документально зафіксовано факти втеч та розшуку місцевою поліцією полонених, а також наводяться приклади гуманного ставлення до військових бранців з боку місцевої влади, цивільного населення.

У 1994 р. у Сумах було відновлено випуск газети «Сумской голосъ» (видання під такою назвою виходило у 1905–1906 рр.). До 80-х роковин від початку Першої світової війни побачив світ тематичний номер газети (за редакцією І. Скворцова), який складався з публікацій «Сумского вестника» 1914–1917 рр., листів та щоденників сумчан – безпосередніх учасників війни [8]. На сторінках газети вміщено декілька публікацій, присвячених військовополоненим німецької та австро-угорської армій, що перебували на території Сумщини.

У даній статті на основі архівних джерел автор аналізує правове, соціально-побутове становище військовополонених армій Центральних держав. На матеріалах Сумщини досліджується питання використання праці полонених на промислових підприємствах, у сільському господарстві, на громадських роботах. Певне місце приділено становищу такої специфічної групи, як «інородці» – представники корінних народів Середньої Азії, що в умовах війни залучалися до виконання трудової повинності і тим фактично прирівнювалися до військовополонених. Термін «Сумщина» відносно того часу носить умовний характер – фактично йдеться про території, що в період Першої світової війни перебували у складі чотирьох російських губерній: Харківської (Сумський, Лебединський повіт), Полтавської (Роменський, частково Гадяцький, Лохвицький та Зіньківський повіти), Чернігівської (Конотопський, Кролевецький, Глухівський повіти, частина Новгород-Сіверського повіту) та Курської (Путивльський, частково Суджанський повіти).

Вперше міжнародно-правові норми, що регулюють становище військовополонених, були закріплені у Брюсельській декларації 1874 р. і кодифіковані в Гаазьких конвенціях про закони та звичаї війни 1899 р. і 1907 р. [9, с. 531]. Аналіз публікацій, присвячених проблемі військового полону часів Першої світової війни, дозволяє зробити висновок про порушення зазначених міжнародно-правових норм обома воюючими сторонами.

Після оголошення мобілізації у Київському військовому окрузі, до якого належала територія Сумщини, наприкінці липня 1914 р., було оприлюднено розпорядження Полтавського губернатора про необхідність вважати військовозобов'язаних німецьких та австро-угорських громадян військовополоненими [10, арк. 22 зв.]. З метою попередження шпигунства поліцмейстерам та повітовим справникам належало забезпечити стеження за іноземними громадянами. Німецькі та австро-угорські піддані, яких підозрювали у шпигунстві, мали бути заарештовані та вислані у Заволзькі губернії. З сумських підприємств, зокрема найбільшого в регіоні Бельгійського анонімного акціонерного товариства «Сумські машинобудівні заводи» (нині – Сумське машинобудівне науково виробниче об'єднання), були звільнені іноземні робітники та службовці, а директор заводу Альберт Бероунський, чех за походженням, прийняв російське підданство і залишився керівником підприємства [6, с. 178].

Основна кількість полонених армій Центральних держав була захоплена упродовж двох перших років війни. Вони підлягали обліку, що був покладений на управління Генерального Штабу. Їх становище регламентувалося рядом нормативно-правових актів, наприклад, «Положенням про військовополонених» від 14 жовтня 1914 р. [2, с. 476]. Крім того, видавалися відомчі інструкції та циркуляри. Так, у липні 1915 р. Харківське губернське правління отримало циркулярне розпорядження Міністерства внутрішніх справ стосовно умов розміщення та лікування поранених і хворих військовополонених у державних лікувальних установах або земських лікарнях за умови ретельної охорони. Наголошувалося, що військовополонені не мали користуватися «жодними перевагами порівняно з нашими воїнами» [11, арк. 16, 41]. Згідно з наказом військового командування полоненим заборонялось надсилати за кордон телеграми. Дане розпорядження мотивувалась аналогічною забороною німецького уряду стосовно військовополених російської армії, що перебували у німецьких таборах. Заборонялося надсилати будь-які листівки із зображенням портретів монархів Центральних держав. Уся кореспонденція, що відправлялася за кордон, підлягала обов'язковій перевірці комітетом військової цензури, що знаходився у Харкові. Розшук військовополонених був одним із напрямів діяльності міжнародних гуманітарних організацій. Зокрема, при російському товаристві Червоного Хреста було створене Центральне довідкове бюро, що збирало інформацію

про військовополонених, зокрема і тих, хто перебував у шпиталях [12, арк. 72]. На адресу бюро надходили речі та гроші померлих полонених для відправки за кордон. Предмети обмундирування та спорядження (шинелі, мундири, каски, частини військових наметів) не підлягали поверненню родичам померлих, оскільки вважалися військовими трофеями. Запити про військовополонених надходили на Сумщину з Міжнародного бюро миру, заснованого 1892 р., яке базувалося у м. Берні (Швейцарія) [13, арк. 21].

Даних щодо перебування військовополонених армій Центральних держав на території Сумщини до 1916 р. нами не виявлено. У фондах Державного архіву Сумської області зберігається «Именной список военнопленных австрийской и германской армии, взятых в плен в войну 1914–1917 гг. и прибывших на работы Павловского рафинадного завода», датований 22 вересням 1916 р. [14, арк. 24]. Базуючись на дослідженні Р. Нахтігаля, можна припустити, що вояки прибули з Дарницького табору військовополонених, який на той час був перевантажений [3, с. 108]. Список налічує 119 осіб, вік прибулих – від 19 до 44 років. За національністю – угорці (мадяри) – їх найбільше; румуни, словак, чех, поляк, німці, що походили з Угорщини, Моравії, Богемії, Австрії. Зустрічаються також «русини» (західні українці) із Закарпаття та Буковини. Полонені мали наступні військові звання: старші та молодші унтер-офіцери, фельдфебелі, єфрейтори, найбільше – рядові піхотних полків та сапери. Було також 3 гусари кавалерійського полку. Деякі полонені мали поранення. У графі «де і коли потрапили у полон» зазначалося: «Карпати, березень 1915 р., Перемишль, травень 1915 р., Волинь, травень 1916 р., Буковина, травень 1916 р., Люблін, червень 1915 р., Броди, станція Самбор, травень 1916 р., Луцьк, травень 1916 р., Берестечко, червень 1916 р.». До війни полонені мали найрізноманітніші професії: ковалі, слюсар, муляр, чоботарі, купці, фабричні робітники, тесля, м'ясник, токар, каретник, пекар тощо.

Гостра нестача робочих рук внаслідок мобілізацій в російську армію 1914– 1915 рр. зумовила необхідність залучення військовополонених до праці у промисловості та сільському господарстві. У квітні 1916 р. Міністерством внутрішніх справ спільно з військовим відомством та міністром землеробства були затверджені «Правила про порядок використання військовополонених на сільськогосподарських роботах» (опубліковані російською, польською, німецькою, угорською мовами) [15, арк. 62]. Згідно з правилами, умови праці (тривалість робочого дня, харчування) полонених мали бути не кращими, ніж для місцевих працівників, регламентувались святкові та вихідні дні. В разі злісного ухилення від роботи полонені могли бути піддані покаранням: арешту «на хлібі і воді» до семи діб, примусовим надурочним роботам у святкові дні. Якщо господар маєтку, в якому працював полонений, відмовлявся від його праці, то в подальшому цей полонений направлявся у розпорядження найближчої військової адміністрації. До обов'язкової праці залучались унтер-офіцери молодших категорій та солдати.

На місцях розподілом військовополонених відали земства, а загальний нагляд за ними здійснювала поліція. До земських управ надходили запити від власників сільськогосподарських економій, кредитних товариств, цукрових заводів, окремих селян на робітників. Про масштаби залучення військових бранців до сільськогосподарських робіт свідчить інформація, опублікована в «Сумском вестнике» у серпні 1916 р.: «…для Харківської губернії відпущено 10 тис. полонених» [8, с. 5]. Станом на 1 липня 1916 р. у Лебединському повіті було мобілізовано до війська 2331 особу, тому в період збирання врожаю праця полонених набувала великої ваги. Ті, хто не могли за станом здоров'я працювати у полі, залучались до робіт з ремонту доріг, мостів, прибирання вулиць, працювали двірниками, сторожами, візниками тощо. Відповідно до розпорядження Сумським земством було знято 30 % військовополонених з економій Сумського повіту, що призвело до значного скорочення працівників. Розв'язати цю нагальну проблему земство намагалось навіть шляхом залучення робітників з Китаю із цією метою звернулося до управління Східно-Китайської залізниці, але отримало відмову з посиланням на заборону китайського уряду. У деяких економіях, цукрових заводах військовополонені складали основну робочу силу.

Частина військовополонених зі згаданого вище «Списка» у травні 1917 р. була відправлена на роботи в Угроїдський маєток, п'ятеро – на роботи у Вихринську економію нащадків П.І. Харитоненка, троє – у розпорядження військового начальника, один – у Грязнянський маєток. Один полонений, хронічний хворий, був направлений у розпорядження Сумської повітової земської управи, ще один втік [14, арк. 25]. До речі, випадки втеч військовополонених траплялися нерідко. Зокрема, у вересні 1916 р. до Полтавського губернського правління надійшов рапорт від Золотоношського повітового справника про втечу та розшук полоненого австрійської армії на ім'я Юзиф, який працював на сільськогосподарських роботах у козака Ф. Кандибова [16, арк. 159].

Певний час військовополонені працювали разом з місцевими робітниками на Павлівському рафінадному заводі. У серпні 1917 р. 23-річний військовополонений Людвиг Шмідт, рядовий 250-го піхотного полку німецької армії, під час роботи у цеху внаслідок порушення техніки безпеки отримав важку травму, був доставлений у заводську лікарню, де знаходився під наглядом військовополоненого офіцера. Травмованому була надана медична допомога, проте, не приходячи до тями, Л. Шмідт помер. Про даний нещасний випадок надзирателем міліції Павловського заводу було складено протокол за відповідною формою для подання до губернського правління [14, арк. 169].

Внаслідок нестачі приміщень для розміщення військовополонених умови їх утримання, особливо у невеликих містах та селах, були незадовільними. У Лебедині полонені були розміщені у підвалі земської управи, а також у кількох приватних будинках, перетворених на казарми.

Зокрема, Лебединський повітовий справник у рапорті до управи повідомляв про результати відвідання пункту перебування військових бранців: «Полонені перебувають у казармі на Покровській вулиці. Підлога цього приміщення вкрита товстим шаром бруду, в одній з кімнат казарми складений хмиз для опалення печей, в іншій кімнаті, що служить спальнею для полонених, розкидана брудна солома, постільні речі – там же» [12, арк. 128]. Не кращими були умови утримання полонених і в підвалі самої управи.

Сучасні дослідники вказують, що становище військовополонених певною мірою залежало від їх національності [2, с. 477]. Так, південні слов'яни та румуни користувались деякими привілеями (вільне пересування поза межами табору, пом'якшений режим утримання), а також залучались до національних легіонів, які мали воювати проти Центральних держав. Згідно з наказом військового командування заборонялось спрямовувати на роботи групи військовополонених, які складались з німців, слов'ян та румун, оскільки останнім «доводилось зазнавати знущань з боку німців» [13, арк. 15]. У вересні 1916 р. було видано циркуляр начальника Харківської місцевої бригади щодо з'ясування бажання полонених сербів, хорватів та словенців, що перебували на сільськогосподарських роботах, служити у Сербській армії. В разі отримання згоди вони мали терміново прибути на збірні пункти для подальшої відправки на фронт [17, арк. 327 зв.].

Особливу соціальну групу, що за своїм становищем була подібна до військовополонених, становили так звані «інородці». За російським законодавством того періоду представники деяких етнічних груп Середньої Азії, Кавказу, Сибіру були звільнені від військової служби, але внаслідок нестачі робочої сили в період війни залучалися до трудової повинності, в тому числі, й на території українських губерній.

29 жовтня 1916 р. було затверджено «Правила про порядок використання інородців, які залучались для робіт на території імперії на державну оборону» [18, арк. 10–11]. Відповідно до «Правил», робітники-інородці за виконання робіт мали отримувати заробітну плату у розмірі, що дорівнював зарплаті місцевих робітників. Вони забезпечувались харчуванням, медичною допомогою, для них створювалися належні побутові умови, надавалася допомога у відправленні зароблених ними грошей на підтримку залишених родин. Робітники-інородці перебували під наглядом адміністрації підприємств, яка в разі втечі робітника, нещасного випадку негайно повідомляла у відповідні відомства. У роз'яснені Чернігівського губернатора уточнювалися розцінки за працю інородців: якщо робітник забезпечувався харчуванням, то поденна оплата праці становила 1 крб., без харчування – 1 крб. 50 коп. 3 грудня 1916 р. Міжвідомча комісія з розподілу військовополонених ухвалила рішення направити до Конотопа 25 інородців з Туркестану. Вік прибулих становив від 19 до 42 років. Вони направлялись на сільськогосподарські, лісові роботи, а також на підприємства. Зокрема, на Конотопському снарядному заводі працювала група робітників-сартів (узагальнена назва уродженців Середньої Азії) на чолі зі старшим сотником Сулейманом Шамшидіновим, який володів російською мовою. За період роботи на заводі протягом 5-ти місяців сарти зарекомендували себе з позитивного боку, а сотник С. Шамшидінов отримав подяку від Конотопської міської управи за виконання обов'язків перекладача.

В окремих випадках місцеві органи самоуправління регламентували умови утримання та праці військовополонених. Зокрема, Лебединською земською управою були затвердженні «Правила утримання господарями військовополонених» [12, арк. 98]. Згідно з «Правилами», стеження за військовополоненими покладалося на охоронців з розрахунку 1 охоронець на кожні 15 полонених. Охоронці мали бути озброєні за рахунок власників підприємств, на яких працювали полонені. Оплата праці полонених встановлювалася у розмірі 10 крб. на місяць, з них половина витрачалася на утримання робітника, а друга видавалася на руки полоненому. Одягом полонених мали постачати власники підприємств або господарств. Передбачалося, що в разі нестачі взуття можна використовувати саморобні постоли. Власники підприємств мали надати військовополоненим необхідну медичну допомогу. На тих працівників, які ухилялися від роботи або недбало ставилися до праці, накладались дисциплінарні стягнення, зокрема арешти від 3 до 7 діб. Після відбуття покарання полонені повертались до своїх господарів.

Залучення військовополонених до праці на підприємствах, у сільському господарстві та на громадських роботах (Лебединський повіт) [12, арк. 10].

	Німецька армія		Австро-угорська армія							
На с/г роботах	німців	слов'ян	слов'ян	німців	угорці	румун	вірмен	італійців	євреїв	разом
	3	286	211	249	800	344	1	4	3	1901
Громадські роботи		4	10	2	12	8				36
Торгово-промислові підприємства			58	1	24	5				88
Разом у повіті	3	290	279	252	836	357	1	4	3	2025

Наведені дані характеризують масштаби залучення військовополонених до праці станом на липень – серпень 1917 р. Для встановлення потреби у робочій силі на наступний рік земська управа приймала замовлення від місцевих землевласників та кооперативів. На початок 1917 р. надійшло замовлень на 3648 осіб, але, з урахуванням площі посівів у Лебединському повіті, ця потреба становила не менше 5000 військовополонених [13, арк. 107].

Після революційних подій у Петрограді в лютому – на початку березня 1917 р., в умовах дезорганізації господарського життя та державних структур, становище військовополонених суттєво змінилося. Вони отримали фактично необмежену свободу пересування, інколи

вдавалися до дрібних крадіжок, про що повідомляла місцева преса [8] і навіть долучилися до громадських заходів. Так, у гучному святкуванні Дня народної свободи 1 травня (18 квітня) у Сумах поряд з місцевими мешканцями брали участь військовополонені, які працювали на підприємствах міста. Згідно з розпорядженням командування Південно-Західного фронту полоненим дозволялося вступати в шлюб з реєстрацією органами цивільної влади та церкви. Органи влади всіх рівнів не могли забезпечити охорону та утримання полонених. У квітні 1917 р. до Конотопської управи надійшло розпорядження Петроградського мобілізаційного відділу, що стосувалося подальшого переміщення 1918 «інородців», серед яких 123 перебували у розпорядженні Чернігівської земської управи, 100 – Новгород- Сіверської управи, 131 – Глухівської управи, 60 – Ніжинської управи, 446 – Сосницької повітової управи, 160 – Стародубської повітової управи, 264 – Мглинської повітової управи, 308 – Новозибківської управи, 153 – Остерської міської управи, 148 – Кролевецької міської управи і 25 – Конотопської міської управи. «Інородці» мали бути відправлені до Курської губернії, міст Самари, Саратова, Рязані, Кургана, Омська, Томська, станції Тайга [15, арк. 25].

27 травня 1917 р. був оприлюднений наказ начальника гарнізона м. Суми, який містив директиву командуючого військами Московського округу: «Втечі військовополонених набули за останній час масового характеру. Є факти, що вони, видаючи себе за біженців з Польщі, безперешкодно переходять кордон і повертаються на Батьківщину, де поповнюють лави ворогів» 19, с. 31]. Командування вимагало негайно взяти під варту усіх полонених.

Після проголошення Центральною Радою незалежності України та підписання мирного договору з Центральними державами розпочалася масова репатріація полонених. Згідно з наказом Глухівського повітового коменданта УНР від 20 квітня 1918 р. всі військовополонені австрійці, що перебували на території Глухівського повіту і працювали в економіях, на підприємствах, установах, шпиталях, тощо мали бути негайно відправлені через міста Путивль, Ворожбу Києво-Московської залізниці до головного табору військовополонених на станцію Дарниця [20, арк. 5]. Звідти для військових бранців починався шлях на батьківщину. Наближалась до завершення Велика війна.

Таким чином, правове становище військовополоненених армій Центральних держав що перебували на території Сумщини в період Першої світової війни, регулювалось нормами міжнародного права, законами та відомчими документами Російської імперії. Регламентація соціально-побутових умов утримання та залучення до праці військовополонених була покладена на місцеві органи влади (губернські та повітові земські управи). Військові бранці масово залучалися до примусової праці у сільському господарстві, на підприємствах та громадських роботах. Уточнення потребують взаємовідносини з місцевою владою та цивільним населенням. Розширення джерельної бази сприятиме більш глибокому вивченню всіх аспектів історії військового полону.

Автор вважає за приємний обов'язок подякувати головному спеціалісту відділу інформації та використання документів Державного архіву Сумської області І.П. Кузьменко за допомогу у підборі та опрацюванні документів.

ПОСИЛАННЯ

1. Реєнт О.Р., Янишин Б. М. Велика війна 1914–1918 рр. в сучасній українській історіографії / О. Реєнт, Б Янишин //Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 4–21.
2. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К.: Кліо, 2013. – 784 с.
3. Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни / Р. Нахтігаль // Український історичний журнал. – 2010. – № 2.
4. Саранча В. Військовополонені Першої світової війни в Кременчуцькому гарнізоні / В. Саранча //Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 84–92.
5. Лейберов О. Військовополонені на Ніжинщині в роки Першої світової війни / О. Лейберов // Ніжинська старовина. – 2006. – № 12. – С. 92–97.
6. Манько М.О. Суми і сумчани у документах сучасників. Кн. друга (1655–2008) / М. Манько // Суми: ВПП «Мрія – 1» ТОВ, 2008. – 436 с.
7. Рожкова Л.І. Сумщина і військовополонені Першої світової війни / Л.І. Рожкова // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. праць / Ред. кол. В.А. Смолій, О.І. Гуржій та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2015. – Вип. 10. – С. 106–109.
8. Сумской голосъ. – 1994. – № 8–9 (19 августа).
9. Енциклопедія сучасної України. [Текст] Т. 4. / Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, К.: Ін-т енциклопедичних досліджень, 2005. – 699 с.
10. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф 1064, оп. 1, спр. 79.
11. ДАСО, ф. 359, оп. 1, спр. 1.
12. ДАСО, ф. 251, оп. 2, спр. 13.
13. ДАСО, ф. 251, оп. 2, спр. 16.
14. ДАСО, ф. 1045, оп. 1, спр. 30.
15. ДАСО, ф. 1001, оп. 1, спр. 486.
16. ДАСО, ф. 1063, оп. 1, спр. 17.
17. ДАСО, ф. 1063, оп. 1, спр. 66.
18. ДАСО, ф. 814, оп. 1, спр. 168.
19. Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині: Т. 1 / Автор-упорядник Г.М. Іванущенко. – Суми: ФОП Наталуха А.С., 2010. – 280 с.
20. ДАСО, ф. – Р, оп. 2362, оп. 1, спр. 35.

Рожкова Л.И. Военнопленные армий Центральных держав в годы Первой мировой войны (на материалах Сумщины)

В статье исследуется правовое, социально - бытовое положение военнопленных немецкой и австро-венгерской армий в годы Первой мировой войны. На материалах Сумщины анализируется национальный состав, масштабы и характер принудительного труда пленных в сельском хозяйстве, на промышленных предприятиях, общественных работах. Определяются направления перемещения пленных на завершающем этапе войны.

Ключевые слова: *Первая мировая война, военнопленные, Сумщина, правовые нормы, принудительный труд, сельское хозяйство.*

Rozhkova L.I. On the situation of war prisoners during the First World War

The article examines the situation of war prisoners during the First World War. It reveals the involvement of German and Austro-Hungarian army prisoners to the work in industry, in agriculture. Some attention is paid to the representatives of ethnic groups performing the labor service under war conditions.

Key words: *First World War, army prisoners, Sumy region, legal provisions, forced labor, agricultural.*

02.04.2017 р.

УДК 94(477.51):352«1914/1917»

П.С. Гринь

НІЖИНСЬКЕ ПОВІТОВЕ ЗЕМСТВО В РОКИ І СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1917 р.).

Стаття присвячена діяльності органів земського самоврядування Ніжинського повіту в роки І Світової війни. Аналізуються структурні та функціональні зміни в його діяльності. З'ясовується ступінь ефективності Ніжинського повітового земства в справі вирішення проблем воєнного часу.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, земство, Ніжинський повіт, І Світова війна.*

Вдосконалення органів місцевого самоврядування в сучасній Україні зумовлює інтерес до вивчення вітчизняного досвіду у цій сфері діяльності. Від ефективності роботи установ місцевого самоврядування залежить культурно-господарська розбудова не тільки міст і регіонів, а й країни загалом. Використання творчої сили місцевого самоврядування сприяє гармонійному поєднанню історичних традицій суспільного розвитку й новаторських форм громадського буття, консолідації суспільства, подоланню у ньому споживчих тенденцій, перетворенню громадянина з інертного спостерігача суспільних процесів на їх активного учасника. Вирішення цих складних економічних та гуманітарних завдань вимагає дедалі ширшого залучення до їх здійснення всіх верств населення. Цьому може слугувати вивчення досвіду роботи Ніжинського повітового земства в період 1914–1917 років.

Метою даної статті є установлення особливостей діяльності органів земського самоврядування в роки І Світової війни (до початку Лютневої революції) на прикладі Ніжинського повітового земства Чернігівської губернії.

Окреслена проблематика привертає увагу вітчизняних дослідників найперше в ракурсі з'ясування ефективності місцевого самоврядування в справі подолання породжених війною соціальних катаклізмів. Загальні аспекти цієї теми висвітлені у працях О. Доніка [12], І. Сулиги [20], І. Миколаєнка [19]. Окремим напрямкам діяльності районних, губернських та повітових земських установ, зокрема надання допомоги пораненим військовослужбовцям та біженцям, забезпечення військових частин продовольством присвячені праці Л. Жванко [14], Н. Загребельної та І. Коляди [18]. Водночас маємо констатувати, що регіональний вимір функціонування земського самоврядування на території Наддніпрянської України в роки І Світової війни не отримав належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Так питанню діяльності Ніжинського повітового земства у досліджуваний період у роботі В.М. Ємельнова присвячено лише кілька сюжетів [13]. Губернський контекст при цьому взагалі не представлений у наукових напрацюваннях.

Загалом, досліджуючи земство в роки І Світової війни, треба відзначити, що структура та керівні органи земського самоуправління не зазнали докорінних змін. Порядок їх формування та функціонування визначався «Положенням про земські установи» 1890 р., який обмежував демократичні засади виборів до земств та підпорядковував їх органам державної влади, найперше губернській адміністрації.

У досліджуваний період земські збори Ніжинського повіту, очолювані М. Висоцьким, складалися з 17 гласних. З їх числа було сформовано 5 постійних комісій. Кожна з них складалася, зазвичай, із голови та 2–4 членів, котрі щорічно переобиралися. Очолювана І. Почекою ревізійна комісія найперше займалася питанням контролю фінансової діяльності підпорядкованих Ніжинському земству установ (школи, сільськогосподарські товариства, дослідні станції тощо) [2, с. 15]. Кошторисна комісія на чолі з А. Сєриком займалася складанням кошторисів різноманітних земських ініціатив. З нею особливо тісно співпрацювала підготовча комісія. Вона під головуванням А. Забіли готувала проектну документацію цих ініціатив, зокрема будівництва та ремонту доріг [3, с. 43]. Головою будівельної комісії був М. Висоцький. Її діяльність зосереджувалася найперше на будівельних та ремонтних роботах [4, с. 27]. Нарешті, санітарною комісією, яка координувала протиепідемічні заходи в повіті, керував С. Синдеревський [5, с. 76].

Виконавчим органом земських зборів була управа. Ніжинська повітова управа складалася з голови та семи членів, яких обирали на трирічну каденцію. В роки І Світової війни її головою був С. Синдеревський. Так само як і збори, управа контролювалася губернатором та його канцелярією.

Перша світова війна стала масштабним потрясінням, з яким державний механізм Російської імперії від самого початку не міг впоратися самотужки. Налагодження забезпечення фронту, найперше організація тилу, вимагало дієвої участі у цій справі всього суспільства. В результаті було прийнято рішення реалізувати давнє прагнення учасників земського руху – утворити комплексну загальнодержавну земську організацію, орієнтовану на виконання конкретних потреб воєнного часу. Нею став Всеросійський земський союз (далі ВСЗ).

30 липня 1914 р. в Москві відбувся Всеросійський земський з'їзд, на якому було прийнято рішення про утворення ВЗС [12, с. 3]. Він брав участь у вирішенні наступних соціо-гуманітарних проблем: евакуація, лікування та утримання поранених, організація шпиталів та формування їх кадрового складу, надання допомоги біженцям і т. д.

Для оперативної роботи на місцях при повітових земствах створювалися місцеві комітети ВСЗ. В Ніжинському повіті він постав 8 вересня 1914 р. Головою був обраний предводитель дворянства М. Висоцький. До складу комітету входили гласні земських зборів І. Почека, К. Модзеленський, М. Адасовській, земській лікар М. Галицький, голова повітової управи С. Синдаревський, члени управи Г. Забело і М. Моругій [6, с. 64].

Доповнення структури органів земського самоврядування супроводжувалося і розширенням їх повноважень. До війни земства зосереджувалися на господарсько-розпорядчій та інфраструрній діяльності. До переліку їх обов'язкових функцій входило сприяння економічного розвитку

повіту, розвиток та утримання його транспортної інфраструктури, розширення мережі публічних закладів, найперше освітніх та медичних [7, с. 38]. Із утворенням Ніжинського комітету ВСЗ до основних завдань земства додалися нові: допомога хворим і пораненим військовослужбовцям, утримання біженців та постачання армії провізією.

Загалом у діяльності Ніжинського повітового земства в роки І Світової війни можна виділити економічний та соціальний напрямок.

У сукупності економічних ініціатив Ніжинського повітового земства першість традиційно утримувало сільське господарство. 15 січня 1914 р. було схвалено рішення про відкриття Носівської сільськогосподарської станції, яка мала забезпечити селян повіту новим посівним матеріалом. Проте, у повній мірі розгорнути діяльність станції не вдалося. Початок її фактичної роботи співпав із першою хвилею мобілізації до діючої армії, під яку потрапили завідувач відділом тютюнництва М. Ренський і метеоролог І. Логвиненко. З цим пов'язане і подорожчання врожаю, адже спеціалістів, як і робочих рук, не вистачало [8, с. 96].

В умовах війни активізувалась і будівнича діяльність земства, яка мала задовольнити зростаючий попит на медико-санітарні установи армії й тилу. На теренах Ніжинського повіту знаходилось 4 лікарні і декілька амбулаторій. В 1914 р. Ніжинське повітове земство виділило 10385 крб. 34 коп. на будівництво двох лікарень в Лосинівці і Носівці [9, с. 54].

Згідно зі статутом, земська каса дрібного кредиту мала власний капітал, який надавався в кредит. Починаючи з 1915 р. земство звернулося до позичальників з вимогою виплати раніше наданих кредитів. Проте, повністю виконати це завдання не вдалося. На 1917 р. в касі Управи утворився відчутний дефіцит на суму 425037 крб., що поставило земство украй скрутне матеріальне становище й фактично заблокувало реалізацію багатьох ініціатив [10, с. 69].

У соціальній сфері діяльності Ніжинського повітового земства особлива увага приділялася наданню медичної допомоги військовим. Вже в перший місяць війни в Ніжинському повіті було облаштовано 3 госпіталі на 210 ліжок, а на початок 1916 р. був створений ще один на 170 ліжок. Витрати на одне ліжко-місце становили щонайменше 3,5 крб. на добу, а норма на харчування одного пацієнта на початку війни сягала 40 коп., в 1917 р. – 90 коп. [17, с. 105].

Масові переміщення населення, особливо ж біженців, зумовили поширення в Ніжинському повіті епідемії тифу. Для боротьби з ним в Ніжині, Носівці та Лосинівці були облаштовані тифозні бараки із кількістю ліжок від 12 до 24. Загальні суми витрат лише на їх облаштування становили 61657 крб. [11, с. 38].

Також проводилася робота по наданню матеріальної допомоги воїнам та їх сім'ям, біженцям, для чого збиралися продукти харчування, одяг, взуття, предмети першої необхідності. Було утворену спеціальну комісію, яка на грудень 1915 р. зібрала одягу і взуття на 4223 крб. 70 коп., білизни – на 2122 крб. 10 коп., продуктів харчування – на 1614 крб. [16, с. 78].

Забезпечення армії найнеобхіднішим відбувалося безперервно протягом всієї війни. З серпня 1914 р. проходила заготівля сухарів для військових, а вже з грудня 1914 р. 44-ій артилерійській бригаді було передано 500 теплих сорочок, 150 овечих курток та багато інших речей [15, с. 97].

Таким чином, у роки І Світової війни Ніжинське повітове земство активно залучалось до вирішення проблем воєнного часу. Поряд із традиційними функціями воно надавало величезну допомогу армії й фронту, успішно вирішувало нові соціальні проблеми, що були породжені війною. Запорукою цього стало максимальне залучення фінансового і кадрового потенціалу.

ПОСИЛАННЯ

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 342, оп. 1, спр. 1864.
2. ДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1865.
3. ДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1869.
4. ДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1870.
5. ДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1872.
6. ДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1893.
7. ДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1898.
8. ДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1908.
9. ДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1913.
10. ДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1916.
11. ДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1925.
12. Донік О.М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрямки та результати діяльності / О.М. Донік // Український історичний журнал. – К., 2014. – Вип. 3.– С. 22–31.
13. Ємельянов В., Коновальчук В., Дмитренко Н. З історії Ніжинського Земства (1864–1918 рр.) / В. Ємельянов В. Коновальчук, Н. Дмитренко. – Ніжин, 2012. – 116 с.
14. Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) / Л.М. Жванко. – Харків, 2012. – 568 с.
15. Журналы Нежинского Уездного Собрания 1914 г. – Нежин, 1914. – 479 с.
16. Журналы Нежинского Уездного Собрания 1915 г. – Нежин, 1915. – 532 с.
17. Журналы Нежинского Уездного Собрания 1916 г. – Нежин, 1916г. – 468 с.
18. Загребельна Н.І., Коляда І.А. Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.) / Н.І. Загребельна, І.А. Коляда. – К., 2006.– 349 с.
19. Миколаєнко І.М. З досвіду діяльності земських установ на території України (1864–1919) / І.М. Миколаєнко // Вісник Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. Історія. – К., 2002. – Вип. 63–64. – С. 32–43.
20. Сулига І.Г. Південно-західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни / І.Г. Сулига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 234–239.

Гринь П.С. Нежинское уездное земство в годы I Мировой войны (1914–1917 гг.)

Статья посвящена деятельности органов земского самоуправления Нежинского уезда в годы Первой мировой войны. Анализируются структурные и функциональные изменения в его деятельности. Выясняется степень эффективности Нежинского уездного земства в деле решения проблем военного времени.

Ключевые слова: *местное самоуправление, земство, Нежинский уезд, I Мировая война.*

Hrin P.S. Nizhyn uyezd zemstvo in the years of The First World War (1914–1917).

The article is devoted to the activities of the zemstvo government in Nizhyn uyezd in the years of The First World War. The author analyzes the structural and functional changes in its activities and identifies the degree of efficiency of the Nizhyn uyezd zemstvo in addressing the problems of war.

Key words: *local government, zemstvo, Nizhyn uyezd, The First World War.*

29.02.2017 р.

УДК 94(477):323.272«1917»

В.Д. Кириєвський
А.О. Земанек

ШОСТКА 1917. МІЖ РЕВОЛЮЦІЄЮ І ПЕРЕВОРОТОМ

Вкрай насичений подіями політичного життя виявився для мешканців поселення Шосткинського порохового заводу 1917 рік. Донедавна історія висвічувала минуле однобоко й не завжди об'єктивно. Лише зараз, завдяки залученню до вивчення тогочасних подій прихованих раніше в архівах документів, вдається впізнати сучасне в далекому складному минулому.

Ключові слова: *Базарна площа, мітинги, маніфестації, збори, комітет, вибори, депутати, есери, меншовики, більшовики, війна, ревком.*

Зима 1917 р. в поселенні Шосткинського порохового заводу (ШПЗ) була як ніколи за три роки війни напружено робітничою. Завод посилено виробляв порох для фронту. Кількість робітників постійно зростала. Наявних у Шостці людей працездатного віку не вистачало, тому звідусіль звозили до заводу мобілізованих, але непридатних для військової служби чоловіків. За спогадами старожилів, цих «бородатих дядьків» підселяли по двоє-троє до кожної з хат поселення [24; 30 с. 2]. Таким чином у цей час на ШПЗ працювало до 15 тисяч робітників [35].

Революційні події в Петрограді наприкінці лютого 1917 р. стали для шосткинців доволі несподіваними. У Шостці перші відомості про відречення царя Миколи II від престолу отримали з приходом московських газет надвечір 3 (16) березня [29]. Газети переходили з рук в руки та жадібно читалися. Розгубленість минулася швидко і вже 4 (17) березня з Шостки була відправлена вітальна телеграма Тимчасовому уряду в Петербурзі. За прикладом Петербурга, робітники ШПЗ вирішили негайно створити свою раду робітничих депутатів. Вибори призначили на 5 (18) березня. День виборів оголосили святковим, укороченим до обіду. З ранку робітники кожної майстерні ШПЗ обирали на своїх зборах делегатів до організаційного комітету по утворенню Совєта. Загалом було обрано до 60 делегатів. О другій годині дня жителі міста почали збиратися на Садовій вулиці, з'явилися й прапори, під якими натовп рушив до військової казарми, де проживали солдати Полтавського полку, що охороняв тоді ШПЗ. Мітингарі запросили їх приєднатися до маніфестації, проте у солдатів вже були свої підготовлені прапори і вони очікували дозвіл начальника команди на залучення до акції музикантів. Далі під звуки музики військового оркестру і зі співом революційних пісень маніфестанти рушили з червоними прапорами та бантами на грудях по Садовій вулиці на Базарну площу до каплиці, збудованої у 1868 р. в пам'ять чудесного спасіння 25 травня 1867 р імператора Олександра II від невдалого вбивчого акту терориста Березовського. Там навколо каплиці, на вимоленому за півстоліття численними «молебствиями» місці, розпочався мітинг з вітаннями Лютневої революції. Цей емоційний момент сприйняття мешканцями міста падіння самодержавства зафіксований на світлинах фотографа Івана Опанасовича Карпова (1879–1953).

На початку мітингу біля паркану каплиці полковник Тархов зачитав революційну звістку про відречення царя від престолу. Потім маніфестанти разом зі священиком Нименським та помічником начальника ШПЗ гвардії полковником Юркевичем пом'янули хвилиною мовчання загиблих в Петрограді борців за народну волю. У мітингу брало участь 8 тисяч робітників і службовців порохового заводу [23, с. 600].

Надвечір того ж дня усі обрані делегати зібралися на першому поверсі солдатської казарми (Садовий бульвар, 40) в приміщені електротеатру. Тут була обрана рада робітничих депутатів з 13 осіб, з розрахунку 1 депутат від 1 тисячі робітників. Два депутатські мандати були надані жінкам, зокрема колишній соціаліст-революціонерці 1907 р., робітниці Євдокії Киричковій [29; 18, арк. 3 зв.]. Зважаючи на велику підтримку серед робітників есерки Киричкової, останню було обрано ще й до президіуму Ради [7, арк. 65]. Загалом же практично увесь склад Ради становили колишні соціалісти-революціонери (есери) та соціал-демократи (меншовики) [7, арк. 24]. Також меншовики та есери переважали і в керівництві Центральної ради старост, що складалася з 18-ти низових рад старост майстерень ШПЗ [11, арк. 6 зв.; 17, арк. 36]. Інакше й не могло бути, адже представники саме цих партій здійснили Лютневу революцію. Шосткинські меншовики як представники Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) до червня 1917 р. перебували ще у союзі з більшовиками [35]. На початку революційних подій шосткинські есери, виступаючи від Союзу російської партії соціалістів-революціонерів (СРПСР), діяли як російські представники, яких очолив Гнат Андрійович Ахтирко, майстер ШПЗ [15, арк. 73]. Останнього ще у 1908 р. судили за приналежність до партії есерів [16, арк. 107]. Есерівські партійні осередки з'явилися в кожній майстерні ШПЗ [11, арк. 12 зв.]. Робітники повелися на активну агітаційну роботу есерів, які обіцяли в своїх листівках боротися за їхні права, зазначаючи, що чим більше робітників стануть есерами, тим скоріше покращиться їхнє життя [16, арк. 144, арк. 162]. Свої збори партійці проводили в кімнаті хіміків у будинку заводоуправління (Садовий бульвар, 36) [8 арк. 14 зв.].

У березні 1917 р. у Шостці також утворюються профспілкові комітети – союзи металургів, хіміків, конторських робітників [23, 600]. Правління загальнозаводського профспілкового комітету, що мав назву «Металіст», складалося з есерів (Никифоров, Григорьєв, Віник Герасим, Миргородський, Коротич, Щегольков, Перун, Землянський, Анастасія Половинко, Кортиков, Кононенко) та меншовиків (Федоров, Кащеєв, Кияновський) [15 арк. 44; 18, арк. 5 зв.; 9, арк. 16]. В союзі «Металіст» головну комісію з покращення побуту робітників очолював коваль механічного заводу есер Трохим Семенович Кононенко [9, арк. 19]. Мешканці поселення для підтримки порядку утворили громадський «тимчасовий комітет» у

складі 12 осіб (7 – від ради, 5 – від обивателів: купців, вчителів, поштових чиновників, службовців...) [29].

При заводоуправлінні з'являється комісар Тимчасового уряду, за наказом якого щодня у фойє першого поверху вивішувались тексти телеграм з повідомленнями про події на фронтах [26].

Навесні 1917 р. з Сибіру до Шостки почали повертатися звільнені за амністією Лютневої революції політв'язні, колишні есери-максималісти, засуджені Київським військово-окружним судом 1 листопада 1908 р. за статтею 102 ч. 2 Кримінального положення за приналежність до союзу фракції есерів-максималістів. Першим наприкінці квітня повернувся з міста Канська Єнісейської губернії Роман Діомидович Литовченко (1885 – ?) [4, арк. 6 зв.]. 1 травня 1917 р. з села Манзурки Верхньоленського повіту Іркутської губернії прибув Іван Іванович Машицький (1887–1938) [5, арк. 3]. Також у травні повернувся до Шостки Тит Васильович Ковбаса (1889–1931), який відбував покарання у с. Дядіно Марковської волості Киренського повіту Іркутської губернії, у липні – Митрофан Антонович Соломко (1889–1942), який прибув з міста Жигалов Верхньоленського повіту Іркутської губернії [12, арк. 23].

Полковник Тархов. 5(18) березня 1917 р.

Усі прибулі влаштувалися працювати на ШПЗ та долучилися до політичної діяльності. Колишній бойовик есерів-максималістів Роман Литовченко називав себе анархістом [15, арк. 29 зв.]. Машицький також відносив себе до анархістів і ще на засланні ввійшов до групи анархістів-комуністів т. зв. «кропоткинської теорії» [18, арк. 54]. Саме він першим перейнявся проблемою створенням осередку більшовиків у Шостці, допоки не повернувся додому з Києва студент-більшовик Петро Безкровний [12, арк. 17, 29]. Учитель Тит Ковбаса «примкнул к УСДРП» (партія українських меншовиків на чолі з В. Вінниченком та С. Петлюрою [31]), осередок якої саме організовували в Шостці Федір Федорович Євсеєнко та Михайло Іванович Федоренко [12, арк. 28]. У Локотках колишній ватажок есерів-максималістів Митрофан Соломко, що щільно співпрацював з більшовиками, створив групу максималістів у складі 5 осіб: Івана Портянки, Потапа Бубенця, Пилипа Іванова, Парфія Мироненка, Івана Клочка [12, арк. 23].

У квітні 1917 р. зо два десятки національно свідомих шосткинців, зокрема Микита Петач, Корній Проников, Павло Кукарешников, зорганізувалися в український гурток, який через короткий проміжок часу налічував аж 700 членів. 29 (12.05) квітня 1917 р. гуртківці заснували український клуб та товариство «Просвіта» [37, с. 27].

1 (14) травня 1917 р. на Базарній площі відбувся урочистий мітинг – маніфестація усіх політичних, профспілкових та громадських організацій Шостки. Вийшло справжнє свято утвердження свободи та демократії в робітничому поселенні. Свідченнями цих знаменних подій є 12 фотографій згаданого вище І.О. Карпова. Перші дві зроблені зі східного боку Базарної площі з даху кам'яного офіцерського магазину. Тисячі шосткинців утворили велике коло навкруги каплиці. На прапорах – вітальні гасла, зокрема, на першому від каплиці – «Да здравствует свободная Россия, равенство и братство!» з намальованою в центрі шестикутною «зіркою Давида». Мабуть, під цим прапором стояли партійні шосткинські євреї. На інших прапорах читаються наступні гасла: «Пролетарии всех стран соединяйтесь!», «Да здравствует братство и равенство свободной России!». Вірогідно під ними зібралися робітники ШПЗ – есери та меншовики. Далі – щільний ряд солдатів зі своїми численними прапорами. Пересічні громадяни Шостки присутні на трьох інших фото Карпова, зроблених з протилежного (західного) боку Базарної площі.

На маніфестації був присутній начальник ШПЗ полковник Юркевич, який «висловив побажання, щоб завод був прилучений до Києва, а не до Петрограда через те, що до Петрограда далеко звертатись за всякими потребами і багато йде на се часу» [37, с. 27]. На жаль, фотографія виступу Юркевича не збереглася; безумовно, за спогадами старожилів, вона десь є [14]. На сьогодні маємо лише стару доволі затерту фотографію моменту виступу місцевого есера Абрама Спиридоновича Гашникова. Його прізвище згадується у спогадах учасників тих подій, зокрема Анатолія Йосиповича Приходька (1908–1990) [30, с. 3]. Оратор тримав слово з дерев'яної трибуни, що стояла із західного боку каплиці, тому на фото потрапив прапор з зіркою Давида. Есер А.С. Гашников (1872 – ?) був знаним у Шостці героєм бунтівного майдану 21 грудня 1905 р. За інфор-

Революціонер Абрам Гашников. 1(14) травня 1917 р.

мацією з обвинувальних документів Київського військово-окружного суду від 30.04.1906 р. він походив із селян занадто далекого від Чернігівської губернії села Собачек (нині с. Мічуріно у Мордовії) [38, арк. 464 зв.]. Його національність в судових документах не зазначена, за переказами, він був євреєм, мешкав у хаті по дорозі на село Локотки, якою нині йде вулиця Марата, за другим єврейським цвинтарем біля Володимирської церкви.

Уперше в маніфестації прийняли участь українські гуртківці та просвітяни. Вони вдягнулися в український одяг, у вишиванки [37, с. 27]. Надзвичайно колоритними є чотири світлини Карпова, зроблені на західній стороні Базарної площі біля будинку Марковських, що стояв на розі вулиці Садової та Міщанського провулку (нині проїзд між рестораном «Ювілейний» та Держказначейством). Маніфестанти стоять під портретами Шевченка та великими прапорами з гаслами українською мовою: «Гуртуйтеся українці!», «Слава Україні!», «Прийшов тей рік, згинула неволя. Гуртуйтеся українці. Да здрастує воля!». Цікаво, що священик Нименський, дещо вороже налаштований до українства в Шостці, побачивши той великий рух на маніфестації, щиро привітав усіх українців [37, с. 27]. По завершенню мітингу солдати рушили з площі, тримаючи прапор з гаслом: «Нехай правда запанує в Україні!».

За кілька днів після маніфестації ще додатково записалося до українського гуртка 350 шосткинціів. При клубі відкрилася читальня та почали проводитися лекції на політичні теми [37, с. 27]. Таким чином в Шостці стрімко відновилося українське життя, придушене в грудні 1905 р., коли поліція підступно спалила першій в історії поселення український заклад культури – робітничий клуб, де місцевими любителями сцени ставилися українські п'єси [25].

У Шостці в травні 1917 р. в есерівській організації (СР) вже нараховувалося більше однієї тисячі членів [15, арк. 74], що викликало необхідність обрання керівництва та формування програмних документів. Голова організації СР Ахтирко звернувся до Чернігівського губкому українських есерів – Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) – з проханням командирувати до Шостки свого представника для проведення загальних зборів. Зібрання СР Шостки відбулося в міському саду, ліворуч головного входу до ШПЗ. На ньому був присутній представник Чернігівського губкому УПСР Успенський. На зібранні піднімалося питання виборів партійного комітету СР, ставилися завдання організації, розглядалися проблеми підготовки до виборів депутатів Всеросійських установчих зборів (Парламенту). Також обговорювалася роль кожного члена партії в проведенні передвиборчої кампанії. Зібрання обрало склад комітету СР: Ахтирко – голова комітету, Симоненко – скарбник, Федоров, Руденко, Панков – члени комітету. Есери вели потужну агітаційну роботу з метою залучення в партію ще й селян навколишніх сіл. До складу есерівського комітету було дообрано сільського заступника голови. Ним став фельдшер Івахненко, який безпосередньо займався розгалуженням та укріпленням сільських осередків есерів. У Воронежі осередок есерів налічував 11 осіб на чолі з Омеляном Ковтуном, у Ямполі – 11 осіб на чолі з Білоусовим, у с. Івоті – 13 чол., у Собичеві – 15, у Макові – 6 [15, арк. 74].

Есерівський комітет створив у Шостці озброєну дружину для несення сторожової служби: Федоров – керівник, Чалий, Панков, Ушаков (капітан), Деменченко, Петецький, Соколов, Секерін, Снежко та інші. Голова комітету СР Ахтирко отримав на заводському складі 25 бойових гвинтівок, які роздав дружинникам, хоча у деяких з них була і особиста зброя [15, арк. 74].

У цей час есерівський комітет зосередив всю повноту влади у Шостці [18, арк. 44] і дуже потужно формував соціал-демократичне ідеологічне підґрунтя у середовищі робітників [15, арк. 75]. Штаб-квартира есерів розташовувалась у будинку полковника Віктора Олександровича Лишева [7, арк. 14] (у 1930-ті роки тут розмістився піонерський клуб) [16, арк. 225]. Як відомо, діти полковника Лишева – Микола та Ольга, брат із сестрою, були по суті засновниками партійної організації соціалістів-революціонерів в Шостці 1904 р. [12, арк. 15]. У дворі Лишева знаходилось велике приміщення, яке пристосували для масових зборів та періодичних робітничих гулянь, що проводились з метою залучення останніх до есерівської організації [10, арк. 25].

Шосткинські есери активно підтримували коаліційний Тимчасовий уряд у Петербурзі, дотримуючись гасла «Война до победного конца», і готові були «воювати в за-

хист щойно здобутої в революцію Свободи» [16, арк. 221; 12, арк. 13]. Есесерівський комітет навіть направив на фронт кілька своїх партійців, щоби вони своїми виступами перед солдатами протидіяли впливу більшовиків в армії, які агітували за негайне припинення війни [16, арк. 144 зв.]. Також, за дорученням президіума Совєта, есерка Киричкова проводила збір пожертв на військові потреби [7, арк. 34, 65]. Есерівці двічі возили зібрані гроші на Київ, бо відправленого першого разу партійця Давиденко нібито обікрали по дорозі [16, арк. 222].

У травні 1917 р. на загальних есерівських зборах голова комітету Ахтирко наголосив на необхідності створення ударного батальйону та направлення його на фронт. Після зборів відбувся запис бажаючих до його лав. Першими записалися Пантелій Киричек, Севастян Кореньков, Михайло Барков, Степан Шевченко, Михайло Івахно, Петро Гонченко, Захар Велихов, Петро Никифоров, Никитін, Риженков, Кузьменко, Демиденко та ін. [16, арк. 164]. Невдовзі, з цією ж метою, на Базарній площі був організований мітинг, де записували в есерівський «батальйон смерті» [16, арк. 222]. Декількох більшовиків, які спробували виступити проти відправки шосткинців на фронт, негайно видалили з мітингу, а виступаючого більшовика Шереметьєва ледь не вбили. То й те дивно, бо шосткинці вже тоді знали від есерів, що більшовики діють за вказівкою свого вождя Леніна, який прибув у квітні 1917 р. в опломбованому вагоні з Германії до Петербурга як німецький шпигун. Він є зрадником революції, мета якого знищити здобуту народом свободу та віддати Росію німцям [4, арк. 11; 7, арк. 42; 16, арк. 257].

Незабаром для організації шосткинського батальйону прибув з Петербурга відряджений Керенським бойовий офіцер. Сформований ним батальйон вже у травні вирушив через Брянськ – Вітебськ на фронт, де вступив у бій з німцями, зазнав поразки та повернувся додому [16, арк. 164 зв.].

5(18) червня 1917 р. шосткинські більшовики розмежувалися з меншовиками і утворили свій окремий партійний осередок на чолі зі студентом Петром Безкровним [31]. Останній був молодшим братом колишніх есерів-максималістів Михайла та Андрія Безкровних. Відомо, що Михайла засудили у 1908 р. до смертної кари через повішання як жорстокого вбивцю, відомого в поліції під прізвищем «Курила» [39]. Андрія Безкровного також засудили 30.10.1908 р. Київським військово-окружним судом разом з Пилипом Бойко, Іваном Киричком та Павлом Трегубченко за грабіж пана Полякова, власника цегляного заводу [4, арк. 8]. У 1917 р. Андрій Безкровний вступив до партії більшовиків. На той час у Шостці більшовицька організація була ще «дуже слаба», керували нею, окрім братів Безкровних, Петруненко, Супрун, та Соломко [32, с. 134].

Влітку 1917 р. у Шостці відбувся, запроваджений рішенням Тимчасового уряду, Всеросійський перепис населення. За його даними в поселенні Шостка нараховувалось 1082 двори («владения») із 1328 квартирами, де проживало 9319 осіб [34, с. 69]. Однак, переписом не були враховані кілька тисяч мобілізованих квартирантів-ополченців, які тимчасово працювали на пороховому заводі [24, с. 30].

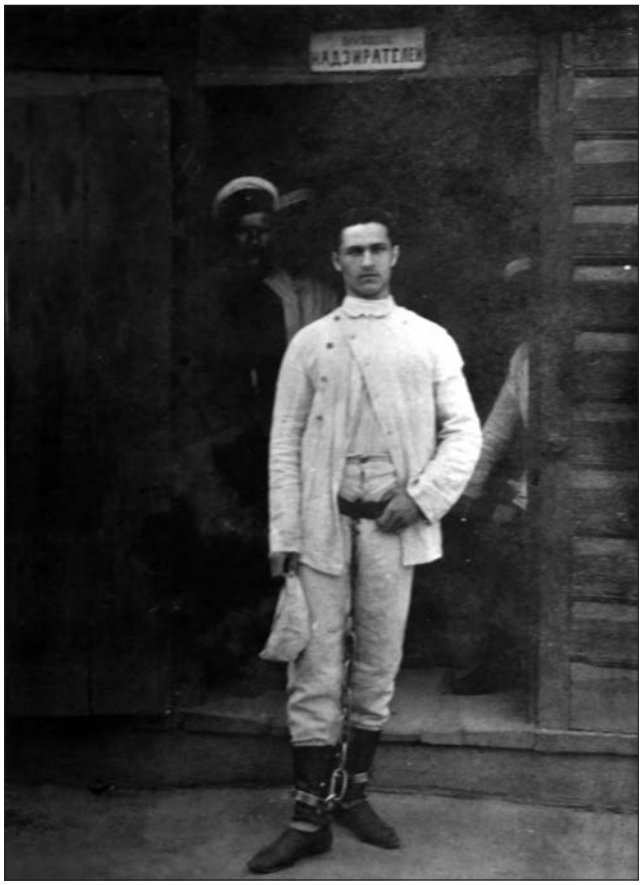

Революціонер Абрам Гашников. 1(14) травня 1917 р.

У серпні 1917 р. знову завирувала Базарна площа, що стала агітаційним майданчиком виборів до міської думи. Есерівці та меншовики вели активну передвиборчу боротьбу з «миролюбними» більшовиками, які закликали до припинення війни з німцями. Більшовики ж повсякчас звинувачували останніх, що ті фінансувалися місцевою буржуазію, зокрема мали від неї гроші на великі агітаційні транспоранти [1; 22]. Мешканцям Шостки запам'ятався своїми полум'яними виступами чудернацький більшовик-«очкарик» з неохайною зачіскою, вдягнутий у довгу одежину, підперезану шнурком [1], який отримав прізвисько «П'єр» та депутатський мандат на ім'я Петра Безкровного. Загалом до шосткинської міської думи пройшло п'ятеро представників цієї політичної сили, які обиралися за передвиборчим списком №9 [35]. Перемогли меншовики, які обиралися за списком №1; вони набрали 40 % голосів виборців [3, с. 73; 40], а есери зі своїм списком №2 посіли друге місце [14].

У вересні 1917 р. було відкрито Шосткинське технічне училище (ШТУ, нині коледж ім. Івана Кожедуба) [27, с. 139], яке знаходилося в приміщенні колишнього «Шостенского высшего начального городского училища» (нині школа № 3-гімназія по вул. Інститутській, 4). У цьому навчальному закладі викладав хімію інженер Олександр Мико-

Український гурток Шостки на маніфестації 1(14) травня 1917 р.

лайович Машкін, випускник Казанського університету, який з 1909 р. працював на ШПЗ [28, с. 113]. Викладачем фізичної хімії був Володимир Олександрович Александров, фізики – Іван Георгійович Ткаченко, алгебри – Володимир Іванович Яневський, креслення – Вітольд Костянтинович Баранцевич [28, с. 124].

5 (18) листопада 1917 р. у Шостці відбулася партійна конференція місцевих більшовиків, де була офіційно оформлена їх парторганізація [35]. Таким чином Петро Безкровний разом зі старшим братом Андрієм вперше у Шостці створили напівлегальну більшовицьку групу РСДРП [б].

Шостка дізналася про жовтневий більшовицький переворот в Петербурзі лише на дванадцятий день потому 7(20) листопада 1917 р. [31]. Наступного дня 8(21) листопада більшовики організували у місті мітинг, на який зібрали 1200 чоловік [20], усемеро менше, ніж прийшло на першу демонстрацію після Лютневій революції [23, с. 600]. Більшовицький мітинг 8(21) листопада проходив суто під їх гаслами [41, с. 35]. На жаль, фото цього дійства відсутні. За результатами останніх виборів шосткинські більшовики отримали мізерну підтримку у місті. Не склалися у них відносини і з солдатами гарнізонного полку, що охороняв завод. За свідченням колишнього есера Івана Машицького, одразу після «Октябрьской революции» на одному із зібрань виступав від більшовиків Митрофан Соломко, то ледь не був вбитий солдатами Полтавського полку, які підтримували есерів [12, арк. 17]. Вбивству Соломки запобігли його колишні однопартійці Машицький та Литовченко. За словами шосткинських більшовиків П. Дубка, П. Успенського, Ф. Садового, М. Мойсеєнка, Т. Гончарова, А. Бескровного, Д. Кукарешникова не сприйняли їх і місцеві меншовики [19, с. 106].

На головних виборах року 12 (25) листопада колишній політв'язень 27-річний вчитель Тит Васильович Ковбаса був обраний депутатом Всеросійських установчих зборів (Парламенту). Він обирався від Української партії СР та Української Селянської спілки [3, с. 85]. Загалом же від українських губерній було обрано 158 депутатів. Відповідно до пропозиції голови Центральної Ради М. Грушевського депутати від України, в тому числі й Тит Ковбаса, увійшли до складу Центральної Ради Української Народної Республіки на правах її членів з дорадчими голосами [33, с. 168].

На початку грудня Андрій Безкровний як представник шосткинських більшовиків вирушив на обласний з'їзд РСДРП (б), який відбувся у Києві 3–5 (16-18) грудня 1917 р. [2, с. 33], а вже 8 (21) грудня розпочалася Перша Українсько-Більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918 рр.) [36].

13 (26) грудня 1917 р. у Шостці відбулося засідання президії усіх місцевих осередків політичних, профспілкових, економічних та громадських організацій щодо ставлення до Центральної Ради та до незалежності України [35]. На засіданні президії із 95 присутніх лише 11 більшовиків закликали боротися проти Центральної Ради. Перевага проукраїнських настроїв у Шостці була закономірною, бо більше 80 % (6,5 тис.) її населення становили українці. Шосткинські більшовики не мали переваги у силі, щоби захопити владу, і сподівалися на збройну допомогу московських пролетарів, яка й була невдовзі надана. Тоді, за відсутності українського війська у Центральної Ради, наш регіон окупував московський загін № 1 Красної гвардії, сформований із робітників-учасників жовтневих боїв у Москві. Цей загін очолював більшовик А.О Знаменський (1887–1943) [21, с 96].

Наприкінці 1917 р. есерівський комітет доручив Литовченку створити збройний загін для самооборони Шостки [16, арк. 164 зв.]. Той провів зібрання есерів (в будинку полковника Лишева), на якому роз'яснив присутнім необхідність оборони міста, а також повідомив, що «на поміч ідуть українці, які підтримають нас та встановлять владу». Після зібрання Литовченко особисто провів запис у загін, який був названий його ім'ям. До нього записалися Суховій, Ковтун, Трегубченко, Рибенко, Биченко, Сашура, Лишков, Симак, Титаренко, Віник Захар, Доценко Павло, Василь Седов, Рябок, Никифоров та багато інших людей з навколишніх сіл [16, арк. 165]. Потім було визначено штаб загону з трьох осіб: Романа Литовченка (командир), Юхима Робока, Анатолія Лишкова [16, арк. 165 зв.].. За наявності збройного загону есерів та їхнього впливу на населення у місті ніяких виступів більшовиків не відбувалося. Їх дії у Шостці були контрольованими, на відміну від сусіднього Новгорода-Сіверського, де за участі більшовиків сталися єврейські погроми [13, арк. 4; 16, арк. 222].

Звідти до Шостки приїхала делегація з 8 есерів, очолювана Яковом Саксоновим, з проханням про збройну допомогу. Голова шосткинських есерів Ахтирко відправив до Новгорода-Сіверського загін Литовченка, який заарештував 12 осіб, що брали участь у бандитських розбоях, у тому числі й більшовиків [6, арк. 17 зв.; 16, арк. 222]. Серед заарештованих виявився матрос, який ще за царя сидів у в'язниці. Матроса-більшовика було застрелено в тюремній камері бійцем загону Комендантом, за наказом командира Литовченка [6, арк. 16 зв.].

25 грудня 1917 р. (7 січня 1918) 30-тисячна російська армія вирушила з Гомеля і Брянська в Україну чотирма групами у напрямах Чернігів – Бахмач, Глухів – Конотоп, Харків – Полтава – Лозова. 6(19) січня 1918 р. на станції Хутір Михайлівський стався перший тривалий бій між тисячним більшовицьким загоном Кудинського та українським куренем Дорошенківського полку (400 багнетів). Дорошенківці змушені були відступити до станції Кролевець [36, с. 119]. Із Шостки відступив спільний воронізько-шосткинський загін вільних козаків під командуванням сотенного (штабс-капітана) Монастирського у кількості 50–60 козаків, які виконували міліцейські та самооборонні функції у Воронежі та Шостці [42, с. 35].

14 (27) січня 1918 р. більшовики установили свою владу у Шостці [24]. Вони організували перший революційний комітет, який розташувався у двоповерховому будинку на Садовій вулиці (нині Садовий бульвар, 51/73), де напередодні мешкав генерал – помічник начальника заводу [1]. Над ревкомом замайорів червоний прапор із серпом і молотом, на всіх афішних тумбах з'явилися ленінські декрети, перші закони совєтської влади, звернення до народів Росії та рішення ревкому про запровадження 8-годинного робочого дня на ШПЗ [14]. Ревкомівці розформували «буржуазную полицию» [35], провели обшуки та вилучення зброї у бійців загону Литовченка [6, арк. 17 зв.]. Задля убезпечення репресій, керівники есерів та меншовиків наказали своїм партійцям перейти в підпілля [7, арк. 46], проте, як покажуть події 1918 р., там вони перебували недовго.

ПОСИЛАННЯ

1. Безкровний А. Незабутні дні // Зоря. – Шостка, 1957. – 25 грудня.
2. Бова О.П. та ін. Нариси Сумської обласної партійної організації. – Харків, 1981. – 304 с.
3. Бойко В.М., Демченко Т.Д., Оніщенко О.В. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – 126 с.
4. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 533, оп. 3, спр. 1735.
5. ГАРФ, ф. 533, оп. 3., спр. 1901.
6. Галузевий державний архів Служби безпеки України в Сумській області (далі – ГДАСБУСО), спр. О-3460.
7. ГДАСБУСО, спр. П-164.
8. ГДАСБУСО спр. П-165.
9. ГДАСБУСО, спр. П-183.
10. ГДАСБУСО, спр. П-226.
11. ГДАСБУСО , спр. П-1661.
12. ГДАСБУСО, спр. П–1772.
13. ГДАСБУСО, спр. П-12141.
14. Гончаров О. Жовтень в Шостці // Зоря – Шостка. – 1957. – 22 грудня.
15. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. Р-7641, оп. 1, спр. 407.
16. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 431.
17. ДАСО, ф .Р-7641, оп. 1, спр. 488.
18. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 896.
19. Дубок П.,Успенський П., Садовой Ф., Мойсеєнко М., Гончаров Т., Безкровний А., Кукарешников Д. Герої-більшовики Ремньов і Моргун // Жовтень на Сумщині. Спогади учасників ВЖСР на Україні. – Суми, 1958. – 134 с.
20. Эстафета добрых дел. – Харьков, 1976. – 176 с.
21. Жовтень на Сумщині // Спогади учасників ВЖСР на Україні. – Суми, 1958. – 134 с.
22. Іванов Ю.Я. З історії рідного заводу // За доблесну працю. – Шостка. – 1971. – 25 червня.
23. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – 694 с.
24. Комарницкий В. Это было недавно // Советское Полесье. – Шостка. – 1989. – 5 сентября.
25. Кукарєшніков Д. Наша народна культура // Зоря. – Шостка. – 1962. – 25 грудня.
26. Ларіна А. Незабутній 1917-ий… // За доблесну працю. – Шостка. – 1964. – 6 листопада.
27. Мошик І. Регіональна вища освіта Чернігівщини у 20-х роках XX ст. // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2–3. – С. 137–145.
28. Мошик І.В. Роль Шосткинського хіміко-технологічного інституту (технікуму) у формуванні української інтелігенції у 20–30-ті роки XX ст. // Спадщина Сіверщини. Збірник історико-краєзнавчих праць. – Шостка, 2010. – С. 111–125.
29. Первые выборы в Совет рабочих депутатов // Советское Полесье. – Шостка. – 1967. – 4 марта.
30. Приходько А.И. Воспоминания // Рукопись. – Шостка,1990. – 15 с.
31. Пустовойтов В. Великий Октябрь в Шостке // Советское Полесье. – Шостка. –1987. – 27 октября.
32. Романченко Ю. Боротьба за порох // Літопис революції. – 1931. – № 3.
33. Сергєєва С. Участь чернігівців у роботі Української Центральної Ради // Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Вип. 16. – Чернігів, 2015. – С. 164–169.
34. Список селений и городов Черниговской губернии по уездам и волостям. – Изд. 2-е. – Чернигов, 1919. – 72 с.
35. Сушко Л. Борьба за установление Советской власти в Шостке // Советское Полесье – Шостка, 1965. –17 декабря.
36. Тинченко Я. Перша Українсько-Більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – К. – Львів, 1996. – 372 с.
37. Український з'їзд у Чернігові: (8–10 червня 1917 р.): матеріали та коментарі / Упоряд.: В.М. Бойко, Р.Б. Воробей, Т.П. Демченко. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2012. – 98 с.
38. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 580, оп. 2, спр. 30.
39. Цирльов А. Сім'я Безкровних // Зоря. – Шостка. – 1962. – 18 вересня.
40. Черниговская земская газета. – 1917. – 15 августа.
41. Шостка. Историко-краеведческий очерк. – Харьков, 1970. – 96 с.
42. Янов М. Кіш УВК в Чернігові // Українське козацтво. – 1973. – Ч. (24). – С. 28–35.

Кириевский В.Д., Земанек А.О. Шостка 1917. Между революцией и переворотом

Крайне насыщенный событиями политической жизни оказался для жителей поселения Шосткинского порохового завода 1917 год. До недавнего времени историки показывали прошлое однобоко и не всегда объективно. Только сейчас, благодаря привлечению к изучению тогдашних событий скрытых ранее в архивах документов, удается узнать современное в далеком сложном прошлом.

Ключевые слова: *Базарная площадь, митинги, манифестации, собрания, комитет, выборы, депутаты, эсеры, меньшевики, большевики, война, ревком.*

Kyryievsky V.D., Zemanek A.O. Shostka 1917. Between revolution and coup

Extremely eventful political life was for the residents of the settlement of the Shostka Powder Plant in 1917. Until recently, historians have shown the past one-sidedly and not always objectively. Only now, thanks to the attraction to the study of the events of the documents hidden earlier in the archives, it is possible to find out the present in the far complicated past.

Key words: *trade square, rallies, demonstrations, meetings, committee, elections, deputies, socialist-revolutionaries, mensheviks, bolsheviks, war, revolutionary committee.*

06.02.2017 р.

УДК 37.014.62–057.343 «1918»

Н.М. Демиденко

ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ПРОКОПОВИЧА ВАСИЛЕНКА (1866–1935) НА ПОСАДІ МІНІСТРА НАРОДНОЇ ОСВІТИ ТА МИСТЕЦТВА ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ

«…Людина включає в себе не тільки особисто-якісне Я, яке йде від Бога, але і земну індивідуальність – батьківщину і предків».
(Сергій Булгаков)

У статті висвітлена діяльність державного і громадського діяча, академіка, видатного ученого і правознавця Миколи Прокоповича Василенка (1866–1935), зокрема його робота на посаді міністра народної освіти та мистецтва за часів гетьмана П. Скоропадського.
Ключові слова: *М.П. Василенко, П.П. Скоропадський, кадет, освіта, Українська Академія наук.*

До видатних постатей української історії по праву належить Микола Прокопович Василенко (1866–1935), якого називають основоположником української історико-правої науки. У радянських енциклопедичних виданнях академіка, ініціатора заснування і другого президента Української Академії наук називали виключно «українським буржуазним націоналістом». Прізвище М. Василенка, якому була адресована «перша подяка щойно заснованої у 1918 році УАН», викреслювали з української історії упродовж півстоліття [1, с. 34]. Політична реабілітація вченого, який поєднував наукову роботу з громадською діяльністю та участю у процесах національно-державного будівництва, почалася лише наприкінці 1980-х рр. Повністю він був реабілітований у червні 1991 року. Таке запізніле визнання було пов'язане з ідеологічними поглядами М. Василенка. За часів національно-визвольних змагань він завжди дотримувався поміркованого державницького курсу і тому підпадав під гостру критику соціалістів-революціонерів.

Життя і творчість видатного українця стали предметом вивчення дослідників В.Ф. Верстюка, І.Б. Гирича, В.В. Заїки, І.Б. Косенка, Ю.С. Шемшученка та інших. Доповненням для об'єктивної характеристики діяльності М. Василенка є спогади гетьмана П.П. Скоропадського, які охоплюють події з грудня 1917 р. по грудень 1918 р.

Але у висвітленні постаті Миколи Василенка і дотепер існує багато ідеологічних нашарувань. Метою даного дослідження є вивчення його впливу на національно-культурний розвиток Української держави, вклад у становлення української національної науки та освіти.

Микола Прокопович Василенко народився у 1866 р. у селі Есмані Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер с. Червоне Глухівського району Сумської області). Подорожуючи Глухівщиною ще у 1845 р., Т. Шевченко у творі «Капітанша» опише власні враження про село Есмань: «Так мы … коротали и время, и дорогу до самой Эсмани (первая станция Черниговской губернии). Не успеешь переехать границу Орловской губернии, как декорация переменилась: вместо ракитника по сторонам дороги красуются высокие развесистые вербы; в первом селе Черниговской губернии уже беленькие хатки, соломой крытые, с дымарями. А не серые бревенчатые избы; костюм, язык, физиономии – совершенно все другое. И вся эта перемена совершается на пространстве двадцати верст. В продолжение одного часа вы уже чувствуете себя как-будто в другой атмосфере; по крайней мере я себя всегда так чувствовавал, сколько раз не проезжал этой дорогой…» [2, с. 313–314].

Микола Прокопович Василенко (1866–1935)

У спогадах «Моє життя» М. Василенко зазначав, що їх будинок був розташований окремо від села, на хуторі: «Краси не було, але був затишок. І ми всі любили наш хутір, нашу Есмань» [3, с. 10].

Середню освіту М. Василенко отримав у Глухівській гімназії. В.В. Заїка зауважує: «Пізніше глухівська тема неодмінно простежувалася у наукових дослідженнях історика і краєзнавця М.П. Василенка, в оточенні глухівців він працюватиме і в уряді гетьмана Скоропадського» [4, с. 48].

У 1885–1890 роках М. Василенко навчався на медичному, а потім історико-філологічному факультетах Дерптського (Юріївського) університету, заснованого ще у 1632 р. в Естонії. Цей вищий навчальний заклад вважався одним із найдемократичніших закладів того часу. У 1890 р. майбутній учений захистив кандидатську дисертацію на звання кандидата російської історії. Працював викладачем історії, журналістом. Дещо пізніше, у 1905 р., вступив до Новоросійського (Одеського) університету, де отримав диплом професійного юриста з правом на адвокатську практику.

Хист до юридичної справи Василенку передався, ма-

буть, від батька – Прокопа Івановича. Батько, не маючи юридичної освіти, обіймав в Есмані посаду станового пристава, успішно допомагаючи односельцям у веденні складних юридичних справ [5, с. 30].

М. Василенко, прийнявши приблизно у 1910 р. історичну концепцію «мазепинця» Грушевського, отримає заборону на викладання історії [6, с. 347], тому змушений буде займатися адвокатською діяльністю (у 1912–1913 рр. працював в Одеській, а у 1913–1917 рр. – Київській судових палатах), не полишаючи при цьому наукової діяльності у сфері історії та права.

У 1917 р. Миколу Василенка призначають куратором Київської шкільної округи і товаришем (заступником) міністра освіти Тимчасового уряду Росії, з 2 травня 1918 р. – міністром народної освіти та мистецтва уряду П. Скоропадського. Заступником міністра М. Василенка став П. Холодний, який працював у міністерстві за доби УНР. Керівником департаменту загальних справ залишився працювати український вчений-літературознавець П. Зайцев. У зв'язку з хворобою голови ради міністрів М. Устимовича, який занедужав у перші дні діяльності уряду, М. Василенко виконував одночасно і обов'язки голови уряду [7, с. 159].

За короткий період діяльності уряду П. Скоропадського (квітень-жовтень 1918 р.) М. Василенко брав безпосередню участь у заснуванні Національної бібліотеки, Державного українського архіву, Національного музею, Національної галереї мистецтва, двох державних українських університетів, відкритих відповідно 6 та 22 жовтня 1918 року у Києві та Кам'янці-Подільському.

М. Василенко разом із В. Вернадським заклали основи академічної справи в Україні. Саме Микола Василенко 14 листопада 1918 р. затвердив законопроект про заснування Української Академії наук, залучивши до її діяльності В. Вернадського. Майбутній перший президент Академії у своїх спогадах напише про М. Василенка: «У нього першого з'явилася ідея про заснування Української Академії наук. У нас з ним зразу ж виникли дорогі для нас обох дружні зв'язки» [1, с. 35].

Гетьман Скоропадський у своїх спогадах надав вичерпну характеристику діяльності багатьом діячам свого уряду. Зокрема, про Д. Донцова, якого у свій час призначав керівником Українського прес-бюро, напише наступне: «... он оказался не на высоте, только жаловался на всех, а сам ничего не делал» [7, с. 478]. Про міністра ж Василенка гетьман констатував: «Он за это дело взялся рьяно, почти с юношеским, можно сказать, пылом» [7, с. 232]. Далі Скоропадський зазначав, що враховуючи вельми успішні результати, які були досягнуті урядом у галузі науки і освіти, «иметь такого министра народного просвещения все же была находка» [7, с. 230].

Саме міністру Василенку гетьман у своїх спогадах надає найрозлогішу характеристику: «Профессор Василенко, министр народного просвещения, ученый, историк, кадет. Он обладал всеми качествами и недостатками наших профессоров. Он, кажется, всю жизнь провел на Украине, во всяком случае, в области исторических исследований, насколько я знаю, посвятил себя исключитеьно ей. Работал очень много. С украинским вопросом основательно ознакомлен, но, как всякий честный человек, не мог отрицать значения русской культуры и выбросить из обихода Пушкина, Толстого, Достоевского, другими словами, относился к украинскому сознательно, без шовинизма и без всякой нетерпимости» [7, с. 166].

Микола Прокопович належав до кадетської партії, яку критикували за прихильність до великодержавних поглядів. Про власні погляди на національне питання М. Василенко заявляв відкрито: «Я – украинец, но я никогда не замыкался в кругу только украинских интересов. Меня за это упрекают, смотрят на меня искоса, иногда даже подозрительно. Но что поделаешь, когда мое мировоззрение сложилось так, что я считаю возможным разрешение украинского вопроса только на почве федерального устройства России, и украинский вопрос не могу выделить и обособить от других национальных вопросов, польского, еврейского, латышского и пр.» [6, с. 345]. Уникаючи політичного протистояння, на початку своєї діяльності у міністерстві в травні 1918 р. він чітко заявляв, що хоче відійти від суперечок на національному ґрунті, бо на них витрачається дуже багато часу і сили, що заважає конструктивній праці.

Міністр Василенко, за словами гетьмана, акцентуючи велику увагу на розвитку української науки, активно опікувався і діяльністю шкіл, які на той час «были в состоянии полного развала» [7, с. 230]. Вже влітку 1918 р. було відкрито понад 50 гімназій з українською мовою викладання. Надзвичайно складним виявилося вирішення питання відкриття шкіл восени 1918 р., на початок навчального року. Приміщення шкіл, особливо у прифронтовій зоні, потребували ремонту, також виникала проблема відсутності вчительського персоналу. Не дивлячись на труднощі, восени 1918 р. додатково запрацювало 40 гімназій і 10 училищ. Рівень викладання в українських гімназіях був достатньо високим і до них стали переходити навіть з російських гімназій,

За весь період діяльності уряду П. Скоропадського було відкрито понад 150 українських середніх шкіл. Причому необхідно зазначити, що міністр Василенко надзвичайно помірковано підходив до вирішення організаційних питань, виступаючи не за збільшення кількості навчальних закладів, а за їх упорядкування, адже за часів Центральної Ради, при відсутності дієвої адміністрації, українські гімназії були відкриті лише у великих містах. У більшості сіл школи відкривались лише формально або ж перебували у занедбаному стані.

Великі сподівання М. Василенко покладав на з'їзди вчителів, де обговорювались питання організації навчального процесу у середніх школах. За надзвичайно складних економічних проблем у державі, уряд зміг успішно вирішити питання матеріального забезпечення вчите-

М.П. Василенко та Н.Д. Полонська. Прєображенiє (будинок відпочинку ВУАН, 1933 р.)

лів. П. Скоропадський згадував: «Прибавки в то время мы, как я припоминаю, дали основательные» [7, с. 230]. Школи, які були створені за місцевий бюджет, отримали фінансову підтримку від Міністерства народної освіти, яке на початку вересня з державного бюджету отримало для вирішення шкільних питань 400 тис. крб.

Уряд Скоропадського постійно звинувачували у згортанні українізації освіти. Та факти стверджують протилежне. Наприклад, у липні 1918 р. Міністерство народної освіти займалось напрацюванням законопроекту «О принудительном введении «украиноведения» во всех средних школах Украины» [8, с. 2]. В усіх російських гімназіях в Україні міністерство ввело обов'язкове вивчення української мови, літератури, географії та історії. Міністри уряду Скоропадського складали присягу на вірність Українській державі. Всіх співробітників міністерств зобов'язували вести документацію українською мовою. Наприклад, в газеті «Луч» за липень 1918 р. згадується такий вельми цікавий факт: коли з міністерства торгівлі до міністерства праці надійшов лист на російській мові, то департамент праці демонстративно відповідь прислав французькою… [8, с. 2].

Міністр Василенко змушений був працювати за умов гострих протиріч між російськими та українськими вчителями. Він неухильно дотримувався курсу поступового, безболісного, еволюційного переходу до викладання українською мовою в гімназіях та реальних училищах, виступав не за закриття російських гімназій, а за створення нових українських, заявляючи, що «українська школа має будуватися заново, а не на руїнах нею ж зруйнованої російської школи» [9, с. 39]. Через відсутність відповідних приміщень, заняття українських школярів проводилися у другій половині дня у приміщеннях російських гімназій.

Траплялися окремі випадки повного ігнорування питання відкриття українських шкіл. Наприклад, керівництво одного із жіночих монастирів спочатку погодилось надати вільне приміщення для заняття учнів, але дізнавшись, що це учні саме української школи, категорично відмовило, мотивуючи тим, що хлопці ніби можуть «соблазнить взрослых монахинь» [7, с. 231].

Роботу ускладнювали також протиріччя між М. Василенком та його заступниками, які часто ігнорували його розпорядження. Скоропадський зауважував, що Миколі Прокоповичу не вистачало наполегливості щодо оновлення складу своїх найближчих помічників: «Василенко очень просвещенный человек, но, к сожалению, его помощники были далеко не из удачных. У него было любовное и деловитое отношение к украинскому языку и громадное уважение ко всей русской культуре, без шовинизма. Это и не нравилось его ближайшим помощникам, и они не шли ему навстречу» [7, с. 230]. Серед причин неприпустимої толерантності міністра була, на думку Скоропадського, «врожденная мягкость» [7, с. 166]. Та все ж, визнаючи колосальний обсяг зробленого, гетьман зазначав, що які б Україна у майбутньому не переживала випробовування, «след деятельности Василенко останется» [7, с. 234].

Залишившись працювати у галузі української, вже тепер радянської науки, у липні 1921 р. Василенко був обраний президентом Української Академії наук. «Куратором» Академії, який неодмінно мав бути присутнім на всіх академічних заходах, призначили політичного комісара Л. Левітського. Про нього у своєму щоденнику Василенко зазначав: «Дивлячись на нього – я думав: «Бідна країна, які немовлята роблять над тобою експеримент» [3, с. 27]. У лютому 1922 р. на Загальних зборах Академії, не витримавши політичного тиску, Василенко склав із себе обов'язки президента Академії.

Не полишаючи оптимізму, у березні 1923 р. у листі до Н.Д. Полонської, Василенко писав: «Я верю в торжество человеческого разума, который, в конце концов, перейдет же таки к устройству таких форм общежития, когда всякому талантливому, энергичному научному работнику будет предоставлена возможность развернуть свои силы» [10, с. 447].

У квітні 1923 року на 57-у році життя Микола Про-

копович одружився з істориком Наталією Полонською, якій з іронією напише, що зійшлися вони «…не на заре веселой юности», а тоді, коли у кожного була «своя история и даже археология…» [10, с. 442].

Через декілька місяців, у липні 1923 р. за сфабрикованою справою у створенні «контреволюційної організації» та шпигунстві на користь Польщі і Франції, його арештують. Н.Д. Полонська активно боротиметься за зняття з нього всіх звинувачень. На судовому процесі у квітні 1924 р. Василенка засудять до десятирічного терміну позбавлення волі. Та, «з огляду на протести української та світової громадськості, зокрема звернення прем'єр-міністра Франції Р. Пуанкаре», наприкінці цього ж року він буде звільнений [11, с. 36]. На його захист виступлять авторитетні вчені К.Г. Вологий, О.М. Гіляров, Д.О. Граве, М.С. Грушевський, С.О. Єфремов, О.В. Корчак-Чепурківський, А.Ю. Кримський, В.І. Лепський та ін. [3, с. 28]. До речі, М. Василенко і М. Грушевський довгі роки були ідеологічними опонентами, що не завадило їм бути близьким друзями і надалі плідно співпрацювати в Академії. Але тяжко переживши арешт і події публічного суду, він занедужає. У 1935 р. М. Василенко помер. Похований у Києві.

Актуальними дотепер залишаються думки М. Василенка стосовно розв'язання болючого і на сьогоднішній день для України мовного питання: «Мову насильницьким методом прищепити не можна. Тому ті особи, які обстоюють необхідність заборони російської мови і заміни її виключно українською, глибоко помиляються. Вони лише гальмують розвиток мови та її проникнення у народну товщу. Заборонні заходи диктуються швидше невірою в силу і спроможність української мови розвинутися природним шляхом і здобути значення мови національної» [3, с. 29]. Називаючи себе «ворогом всіляких сепаратистських течій», він закликав до встановлення добрих стосунків між українськими і російськими народами та їх культурами.

Можливо, не з усіма твердженнями М. Василенка, погляди якого були сформовані понад століття тому, можна погодитись. Але беззаперечним є те, що його державотворча політика у галузі освіти і культури виявилась надзвичайно продуктивною.

У 2008 р. завершилась публікація трьохтомного видання вибраних праць М. Василенка. До першого тому ввійшли твори з історії України, до другого – питання вітчизняного права, до третього – його спогади, щоденники, листи. За 40 років він опублікував понад 500 наукових і публіцистичних праць, яким характерний глибокий аналіз історичних джерел, чітка обґрунтованість висновків, мудре поєднання історичного та юридичного підходів. Багато праць присвячені подіям, які відбувались на його рідній Глухівщині.

Насправді важко переоцінити історичну вагу постаті Миколи Василенка. Під час діяльності в уряді його постійно звинувачували у згортанні українізації у галузі освіти. І лише з відстані сьогоднішніх подій цілком очевидно, що якраз цей період був найбільш результативним у розбудові національної науки і освіти. Сучасна історіографія зробила лише перші кроки у науковому осмисленні його спадщини. Діяльність і наукова творчість М.П. Василенка, який був лібералом, видатним науковцем, справжнім гуманістом, заслуговує на подальше ретельне вивчення та глибоке переосмислення.

ПОСИЛАННЯ

1. Матвеєва Л.В. М.П. Василенко та його роль в утвердженні Української Академії наук / Л.В. Матвеєва // Вісник НААН УРСР. – 2006. – № 6. – С. 34–38.
2. Шевченко Т.Г. Капитанша / Т.Г. Шевченко. Повне зібрання творів. – Т. 3. – К., 1939.– С. 313– 314.
3. Шемшученко Ю.С. Біля джерел / Ю.С. Шемшученко // Голос України. – 2013. – № 222. – С. 10.
4. Заїка В.В. Глухівський період у житті М.П. Василенка / В.В. Заїка // Вісник НАН України. – 2006. – № 6 . – С. 48–52.
5. Косенко І.Б. Основоположник української історико-правової науки / І.Б. Косенко // Вісник НАН України, 2006. – № 6. – С. 30–34.
6. Гирич І.Б. М. Грушевський і М. Василенко (до історії творчих взаємин) / І.Б. Гірич // Український археологічний щорічник. – Т. 6/7. – 1999. – С. 344–355.
7. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / Павло Скоропадський: НАН України, Інститут археології і джерелознавства ім. М. Грушевського, Ін-т східноєвропейських досліджень. – К.: Філадельфія, 1995. – 492 с.
8. Луч // 1918. – № 34. – 3 июня. – С. 2.
9. Верстюк В.Ф. Громадсько-політична діяльність М.П. Василенка / В.Ф. Верстюк // Вісник НАН України . – 2006. – № 6. – С. 38–47.
10. Василенко М.П. Вибрані твори: У 3-х т.: Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування / Упорядники: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарчук, А.Ю. Іванова, Відп. ред.: Ю.С. Шемшученко, І.Б. Косенко. – К.: ТОВ «Вид-во Юридична думка», 2008. – 720 с.
11. Павленко Ю.В. Василенко Микола Прокопович / Ю.В. Павленко // Наука та наукознавство. – 2008. – № 4. –С. 34–36.

Демиденко Н.М. Деятельность Николая Прокофьевича Василенко (1866–1935) на посту министра народного просвещения и искусства в период Гетманата

В статье освещена деятельность государственного и общественного деятеля, выдающегося ученого и правоведа Николая Прокофьевича Василенко (1866–1935), а именно его деятельность на посту министра народного просвещения и искусства во времена гетмана П. Скоропадского.

Ключевые слова: *М.П. Василенко, П. Скоропадский, кадет, образование, Украинская Академия наук.*

Demydenko N.M. Work of Mykola Prokopovych Vasylenko (1866–1935) on the position of the Minister of Publicf Education and Arts during the period of Hetmanat

The article is about work of state and public figure, academician, prominent scientist and lawyer Mikola Prokopovych Vasylenko (1866–1935), in particular his activity on the position of the Minister of Education and Arts during the period of Hetman P. Skoropadskyi.

Key words: *M.P. Vasylenko, P. Skoropadskyi, cadet, Public education, Ukrainian Academy of Sciences.*

29.03.2017 р.

УДК 94(477.51=411.16) «1918»

М.В. Потапенко

ВИБОРИ ДО ГЛУХІВСЬКОЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ОБЩИННОЇ РАДИ В 1918 Р.

Розглядається виборчий процес до місцевих органів єврейського національного самоврядування в Наддніпрянській Україні на прикладі м. Глухова. Висвітлені умови та правові засади проведення виборів. Окрема увага присвячена аналізу їх етапів, особливостей та наслідків. Обґрунтовується теза про те, що, незважаючи на складну політичну ситуацію в місті після вчиненого більшовиками погрому, єврейська громада Глухова залишалася зацікавленою в якомога швидшому створенні органу кагального самоврядування.

Ключові слова: *євреї, національна автономія, Глухів, Міністерство єврейських справ.*

У всій Наддніпрянській Україні протягом лютого – липня 1918 р. організовувалися вибори до єврейських общинних (кагальних) рад. Їх юридичною основою був тимчасовий закон Центральної ради від 2 грудня 1917 р. Головне завдання цих виборів полягало у ствердженні на місцях впливів вищих органів нещодавно створеної єврейської національно-персональної автономії – Міністерства єврейських справ та Єврейської національної ради. З цього приводу С. Гольдельман зазначав: «Тодішні керівні кола жидівської автономії не задовольнялися тим, що була створена верхівка автономного будинку. Вони поставили собі як першорядне завдання – і це завдання вони також здійснили – закласти фундамент під цей будинок, підвести під нього базу, а саме вибудувати найширшу й густу мережу місцевих демократичних жидівських громад, і цим забезпечити можливість для центральних установ автономії спертися на організованій волі народу» [1, с. 69].

У цьому зрізі особливої ваги набували вибори до єврейської громадської ради в Глухові. В місті 22–25 лютого 1918 р. відбувся єврейський погром, який під гаслом «вирізати всіх буржуїв і жидів» вчинили більшовицькі та українські військові частини [8, с.145–147]. Участь останніх, зокрема 175-го піхотного Батуринського полку, кидала тінь на Центральну раду й сіяла сумніви у щирості її намірів розбудовувати єврейську автономію. Відтак негайні вибори до місцевої єврейської громадської ради мали не лише зміцнити авторитет Міністерства єврейських справ, але й авторитет відновленої після більшовицького терору влади УНР загалом. Ось чим пояснюється особлива зацікавленість органів української влади у «єврейських» виборах в Глухові. Трохи більше ніж через два тижні після погрому, 19 березня, Чернігівський губернський комісар звертався із запитом до департаменту національного самоврядування Міністерства єврейських справ щодо ходу організації виборів до єврейської громадської ради у Глухові [4, арк. 1]. Проте, організувати вибори в такий короткий термін було неможливо. Значна частина євреїв втекла з міста. Ті, що залишилися, були деморалізовані. Навіть у середині квітня «все єврейське населення міста почувалося приреченим на смерть; було самотнім, безпорадним й відрізаним від інших єврейських общин» [8, с. 290].

Перші приготування до виборів розпочалися значно пізніше – вже за часів гетьманату П. Скоропадського, коли ситуація стабілізувалася й була взята під контроль німецькими окупаційними військами. Лише 30 травня у 1-му молитовному домі відбулися загальні збори євреїв-виборців міста, які ухвалили рішення про необхідність виборів [2, арк. 1]. Відзначимо, що станом на кінець травня – початок червня 1918 р. вибори до єврейських громадських рад відбулися у більшості міст Чернігівської губернії. Вже 4 червня Міністерство єврейських справ вимагало звітів про вибори до єврейських громадських рад у Борзні, Березні, Городні, Кролевці, Клинцях, Мглині, Мені, Новгороді-Сіверському, Ніжині, Новозибкові, Ріпках, Сосниці, Стародубі, Суражі, Семенівці [6].

Головним результатом згаданих зборів стало утворення виборчого бюро. Йому доручалося підготувати й організувати виборчий процес у максимально стислі строки. До складу бюро увійшло 17 осіб: А. Юдкевич, З. Міхлін, Т. Губкін, С. Ліфшиц, З. Ратнер, Т. Хайфец, М. Менжніков, Т. Ліпман, Р. Вульфов, Г. Брагінський, Тираспольський, брати Еткінди, Г. Воловник, Пінський, І. Ліхтенштейн, М. Рудкін. Звертає увагу доволі численне представництво в бюро академічної молоді – чотирьох студентів та одного курсанта [2, арк. 5зв.]. Того ж дня, 30 травня, за головування Т. Губкіна у приміщенні Глухівського позичково-ощадного товариства відбулося перше засідання бюро. З огляду на терміновість справи було вирішено виділити зі складу бюро постійно діючий секретаріат. Він мав працювати в перервах між засіданнями бюро. Із 6 членів секретаріату вдалося установити лише 4 – голову бюро і секретаріату А. Юдкевича, товариша голови Т. Губкіна, секретарів Х. Еткінда та Г. Воловника. Робота бюро та його секретаріату складалася із чотирьох етапів [2, арк. 6].

На першому етапі (30 травня – 20 червня) здійснювалися заходи загального приготування до виборів. У першу чергу на основі положення Тимчасового уряду про вибори до міських дум було розроблено правила виборів в Глухівську єврейську общинну раду. Згідно них право голосу отримували всі євреї чоловічої і жіночої статі, яким виповнилося 20 років і котрі перебували в Глухові на час проведення виборів або володіли майном у межах міста. На зібранні бюро 30 травня була визначено, що в раді має бути 35 місць. Така кількість мала забезпечити її дієздатність – за умови меншої кількості членів у складі ради було б неможливо уторити кілька робочих комісій. З іншого боку, в такий спосіб забезпечувалася демократичність представництва, адже за попередніми обрахунками 50 виборців мали б делегувати 1 представника. Тобто, за попередніми приблизними обрахунками єврейська громада Глухова нараховувала 1750 виборців [2, арк. 4]. Найбільш клопіткою справою на цьому етапі було складання алфавітного списку виборців. На жаль, його не вдалося віднайти. Можемо лише припустити, що він не повністю відображав склад виборців єврейської громади Глу-

хова, адже значна частина тих, хто втікав від погрому, так і не повернулася. Також доволі затратною справою в плані часу й фінансів було виготовлення та рознесення виборчих карток. Запорукою успішного вирішення всіх цих завдань були контакти з вищими органами національного самоврядування на території УНР – Міністерством єврейських справ та Єврейським національним союзом. Вони не лише забезпечили бюро необхідними інструкціями, але й представляли його перед органами місцевої влади. Зокрема, Міністерство єврейських справ 13 червня клопотало перед Чернігівським губернським комісаром про виділення коштів на проведення виборів до Глухівської єврейської общинної ради із залишків коробочного збору [5, арк. 6]. Підсумки першого етапу виборчої кампанії були заслухані на засіданні бюро 20 червня. Загалом успішне виконання підготовчої роботи дало підстави визначити дату проведення виборів – 25 червня [2, арк. 8зв.].

На другому етапі (21–24 червня) відбувався процес реєстрації виборчих списків. Кожен з них мав уміщувати не більше 35 кандидатів, які дали письмову згоду балотуватися. Також списки мали бути підписані щонайменше 18 виборцями. Всього протягом 21–22 червня було подано й зареєстровано 5 виборчих списків. На відміну від більшості інших міст та містечок, в Глухові виборчі списки формувалися не за партійним принципом. Принаймні на це вказує «аполітичність» їх назв. Загалом лише список під № 1 мав назву «Список трудової групи». Всі інші мали лише номер, визначений порядком їх реєстрації в бюро. Також немає жодних свідчень про ведення партійної агітаційної роботи – скликання зборів, проведення диспутів, поширення газет та листівок. На цьому етапі трапився перший доволі серйозний збій виборчого процесу. У виборчому списку № 5 була згода на балотування лише 23 з 35 кандидатів. Всі інші перебували за межами Глухова й можливості швидкої кореспонденції з ними не було. Зважаючи на обмаль часу та погрози бойкоту виборів від представників цього виборчого списку, бюро все ж зареєструвало його [2, арк. 10]. Також на цьому етапі було завершено роздачу виборчих карток, а це стало підґрунтям ще одного серйозного збою – викривлення волевиявлення виборців шляхом тиску. Було зафіксовано щонайменше 32 епізоди, коли один з кандидатів від списку № 5 Т. Ліпман, погрожуючи не видати грошової допомоги бідним євреям, вимагав від них виборчі картки. В них, без відома виборців, робилися необхідні позначки (напис «№ 5») [2, арк. 12–12зв.]. При цьому навіть не всі картки поверталися виборцям, а отже планувалося «організоване» вкидання виборчих карток.

Третій етап – власне вибори, які відбулися 25 червня. Голосування відбувалося у 1-му молитовному домі й тривало від 9 години 30 хвилин до 21 години 20 хвилин. Процедура голосування була наступною: кожного виборця, що з'явився на дільницю, реєстрували в списку виборців, після цього його допускали до урни, в яку він опускав запечатаний конверт із виборчою карткою. У день виборів було зафіксовано доволі значну кількість порушень. Зокрема, було кілька випадків пошкодження виборчих карток опонентами. Також були встановлені випадки голосування особами, які не досягли 20-річного віку. Але все ж найбільш резонансним порушенням стало викриття афери Т. Ліпмана. Загалом журнал спостереження за виборами свідчить про напружену атмосферу на виборчій дільниці упродовж всього дня. Після закриття дільниці відбувся загальний підрахунок голосів. Всього в урні було виявлено 1086 конвертів з виборчими картками. При цьому було виявлено 1 конверт без печатки бюро й 1 конверт з печаткою сторонньої організації [2, арк. 12–12 зв., 15]. Отже, проголосувало 62 % від загальної орієнтовної кількості виборців – доволі високий показник як для виборчих процесів 1917–1918 рр.

На четвертому етапі (26 червня) встановлювалися результати волевиявлення. Результати підрахунку голосів були наступними: Список № 1 отримав 382 голоси, № 2 – 49, № 3 – 22, № 4 – 58, № 5 – 567. 8 виборчих карток були визнані недійсними. Між списками, пропорційно отриманим голосам, розподілися місця в Глухівський єврейській общинній раді. В результаті, список № 1 отримав 12 місць, № 2 – 2, № 3 – 1, № 4 – 2, № 5 – 18 [2, арк. 16].

Попередній і частковий аналіз соціального складу обраної ради свідчить про переважання у ній «міщанського елементу» – дрібних підприємців, чиновників та інтелігенції місцевого рівня. Серед членів ради, які швидше за все користувалися найбільшим авторитетом, можемо виділити А. Юдкевича, орендаря коробочного збору в Глухові, М. Ратнера, Г. Заліксона та Л. Гінзбурга, які мали від 1200 до 2600 крб. торгового капіталу [3; 7]. Через брак джерел неможливо хоча б у загальних рисах окреслити діяльність єврейської общинної ради в Глухові. Безперечно, що у її межах проводилася робота щодо формування делегації для участі в запланованих на осінь 1918 р. Єврейських національних зборах в Україні. Напрямки практичної роботи (перш за все в сфері освіти) швидше за все гальмувалися фінансовими труднощами, спричиненими незначними сумами залишків коробочного збору, які «з'їдала» інфляція.

Загалом аналіз виборчого процесу до Глухівської єврейської ради, який відбувався із запізненням і у вкрай складних умовах, свідчить про високу зацікавленість місцевих євреїв питанням організації національного самоврядування. Передуючий виборам погром відіграв консолідуючу роль й лише посилив цю зацікавленість.

Додаток

Список членів єврейської общинної ради Глухова[1]

Від списку № 1

1. Ратнер Залман Афроімович
2. Міхлін Залман Зусьєвич
3. Юдкевич Аврам Залманович

1. ЦДАВО України, ф.1746, оп.1, спр.14, арк. 16зв. – 17 зв.

4. Мондрус Мойша Хаїм-Янкелевич
5. Брагінський Гіля Лейбович
6. Криворукий Самуїл Беньямінович
7. Дубровський Самуїл Шаєвич
8. Каплунов Іцхак Беркович
9. Курляндський Юда Менделевич
10. Каплунова Бася Лейбовна
11. Каплунов Йосип Ельйович
12. Левандовський Янкель Абрамович

Від списку № 2

13. Гінзбург Лейба Мордухович
14. Баркан Бер Ізраілевич

Від списку № 3

15. Шумляцький Берка Нохімов

Від списку № 4

16. Руцький Мендель Лейбович
17. Каплунов Вульф Юдович

Від списку № 5

18. Самуйлович Мойсей Григорович
19. Пінська Хая-Роня Ельївна
20. Соловйов Вульф Абрамович
21. Айзенштадт Іцка Янкелевич
22. Піндрик Аврам Айзікович
23. Ліхтенштейн Ізраіль Моісейович
24. Зеліксон Генах Абрамович
25. Самуйлович Раїса Михайлівна
26. Лугінський Залман Іцкович
27. Ліпман Тевель Гілелевич
28. Руденський Шмуель Ельйович
29. Самуйлович Дон Григорович
30. Ратнер Меєр Аронович
31. Ніхінсон Гіля Іцкович
32. Коновалов Олександр Павлович
33. Гафт Мордух Янкелевич
34. Воловик Арон Велькович
35. Мілославський Залман Беров

ПОСИЛАННЯ

1. Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920. – Мюнхен-Париж-Єрусалим, 1967. – 138 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1748, оп. 1, спр. 14.
3. ЦДАВО України, ф. 1854, оп. 1, спр. 38.
4. ЦДАВО України, ф. 1854, оп. 1, спр. 76.
5. ЦДАВО України, ф. 1854, оп. 1, спр. 77.
6. ЦДАВО України, ф. 1854, оп. 1, спр. 78.
7. Часницкий М. Глухов. Евреи. Память жива. – К., 2009. – 317 с.
8. Чериковер И. История погромного движения на Украине 1917–1921 гг. – Берлин, 1923. – Т. 1. – 350 с.

Потапенко М.В. Выборы в Глуховский еврейский общинный совет в 1918 г.

Рассматривается избирательный процесс в местные органы еврейского национального самоуправления в Надднепрянской Украине на примере г. Глухова. Представлены условия и правовые основания проведения выборов. Особое внимание посвящено анализу их этапов, особенностей и результатов. Обосновывается тезис о том, что, несмотря на сложную политическую ситуацию в городе после организованного большевиками погрома, еврейская община Глухова проявляла интерес в скорейшем создании органа кагального самоуправления.

Ключевые слова: *евреи, национальная автономия, Глухов, Министерство еврейских дел.*

Potapenko M.V. Elections to Hlukhiv Jewish community council in 1918

The author studies the election process to the local Jewish national government in Dnieper Ukraine illustrated by the example of the town of Hlukhiv. The conditions and legal framework for elections are being highlighted. Special attention is devoted to the analysis of the stages, characteristics, and consequences of the elections. The author gives a deep insight into the thesis that despite the difficult political situation in the city after the massacre committed by the Bolsheviks, Hlukhiv Jewish community remained interested in creating a local qahal government in the soonest possible time.

Key words: *Jews, national autonomy, Hlukhiv, Ministry of Jewish Affairs.*

15.03.2017 р.

УДК 94 (477.46):(323.3+329.13) «1917/1921»

С.В. Костенко

СЕЛЯНИ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

У статті аналізується історія створення та функціонування громадських селянських спілок в Україні в період Української революції 1917–1921 років. Доводиться, що їм відводилося провідне місце в утвердженні більшовицького режиму, здійсненні ним суспільно-політичних і соціально-економічних аграрних трансформацій в середовищі українського селянства.

Ключові слова: *селяни, селянські спілки, Українська революція, більшовицький режим.*

2017-й рік проголошено Роком Української революції 1917–1921 років, під час якої відбулась низка подій, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою українського народу.

Україна пережила різні форми національної державності, розділ етнічних територій, ряд конфліктів між більшовиками і Центральною Радою, проголошення незалежності УНР і багато іншого. В якому становищі опинилася більшість українського населення?

У ті часи саме селяни становили більшу частину населення в Україні. В умовах революційних подій влада постійно змінювалася, що породжувало анархічні настрої на селі. У звітах повітових комісарів неодноразово можна було зустріти твердження про нестійкість або відсутність влади: «…виконуючого апарату влади майже немає, в селі власті як такої немає. Кожне село живе по свойому». Селяни вважали себе господарями в межах свого села чи волості і самі вирішували ті питання, які раніше відносили до компетенції вищих органів влади, зокрема Установчих зборів [14, с. 107–108]. Після більшовицького перевороту в Петрограді, проголошення III Універсалом земельної реформи в Україні губернські селянські з'їзди переходять до самостійного вирішення земельного питання [11].

Серед селян домінувало переконання, що раніше поміщики насильно захопили землю, тож тепер її таким же чином слід повернути собі. Вони були впевнені, що все, що має поміщик, нажито їх працею й працею їхніх

предків, тому вони самочинно захоплювали й порівну розподіляли майно маєтків, вважаючи, що тим самим повертають собі колись вкладену працю. Вирішуючи на сходах забрати чуже майно, селяни аргументували свої ухвали тим, що «по скасуванні старого державного ладу ми тільки взяли в руки свою власну працю, за котру довгий час ми добивались» [20, арк. 137].

У квітні 1918 року безвладдя сягнуло вершини. Селянство повністю ігнорувало органи влади й правопорядку та жило не державним, а регіонально-самодостатнім життям.

Значна частина населення ніяких законів та постанов не визнавала, сільські адміністрації не виконували розпоряджень уряду, більшість селянства не дотримувалась земельного закону УНР, а сільські громади виносили свої постанови й утілювали їх у життя, ігноруючи аграрний акт [7, с. 92].

Отже, селяни, при втраті владою сили примусу, почали займатись власною правотворчістю, створюючи норми, які більш відповідали інтересам населення даної місцевості, ніж державні закони. Це був ще один крок до локалізації й цілковитого безладдя суспільного життя.

Селяни не мали потреби у підтриманні зв'язків із містом. До того ж держава і місто, вимагаючи від села ресурсів, передусім продовольчих, натомість нічого не могли дати взамін. Оскільки обмін був нееквівалентним, ресурси доводилося брати за допомогою репресій. Селянство все більше замикалося в собі, намагаючись відділитися від держави та міста. Констатуючи обмеженість селянських інтересів, газети писали, що «темні селяни» тільки й знають «про своє село. А вже про життя всього повіту рідко хто знає» [10, с. 238]. Оцінюючи ситуацію на Київщині, повітова земельна управа інформувала: «Вся Канівщина розбилась на кільканадцять республік, а республіка – село як велике, то ділиться у свою чергу на окремі республіки, досить того, щоб коло частини села була невеличка економія чи водяний млин, як вже виникає республіка, котра встановлює свої закони і нікому абсолютно ні в чому не хоче підлягати. Всякі накази секретаріату, губерніального чи повітового комітету, коли приходять у село, то, раз вони по вузькому розумінню окремого села не є відповідними інтересам села, з них тільки сміються і роблять те, що по їхньому розумінню добре» [5, с. 28].

28 квітня 1918 року було заплановане скликання загального з'їзду усіх «хліборобських» організацій, на якому планувалося обговорити земельне питання і домагатися повернення права приватної власності на землю селянам [8, с. 63]. На з'їзд прибуло понад 8 тисяч делегатів, серед яких значну частину складали середньозаможні селяни. Ухвалена з'їздом резолюція містила низку вимог, головними серед яких були відновлення та зміцнення права власності на землю, вільного розпорядження нею; скасування земельних комітетів тощо. Підкреслювалося, що вся діяльність українського уряду до того часу була спрямована на проведення «чужого українському народові соціалізму», що призвело до повної руйнації всього сільськогосподарського життя. В результаті уряд втратив авторитет і селянство не вірить у його здатність вивести країну з важкого становища. Вибори до Установчих зборів принесли абсолютну перемогу блоку Селянської спілки та есерів. Тим більше, що проводилися вони у розпал «громадянської війни, насилля, підпалів і розстрілів» [4].

У травні 1918 року почав діяти Всеукраїнський союз хліборобів-власників. Членом союзу при умові сплати членського внеску міг бути «кожен власник землі, як і кожен, хто мав відношення за своєю діяльністю до сільського господарства, або співчував його завданням» [17, с. 7]. Діяльність Союзу була спрямована на скликання з'їздів, організацію лекцій і курсів для пропаганди розвитку сільськогосподарського виробництва; поширення серед населення «здорових понять про право власності» і корисних знань в галузі сільськогосподарської культури за допомогою друку; організацію економічних підприємств для розвитку сільського господарства і підвищення його ефективності. Члени союзу зберігали за собою право засновувати кредитні товариства, банки, каси взаємодопомоги, технічні та землевпорядні бюро, кооперативи і т. ін. [17, с. 4–5]. Після Першого Всеукраїнського селянського з'їзду гетьманським режимом було заборонено з'їзди такого характеру, розпочалися масові репресії проти його учасників. Це звичайно завдало удару по активності селянських спілок, проте в кінцевому результаті лише загнало їх діяльність у підпільні, напівлегальні форми.

Після репресивного тиску на селян у червні 1918 року розпочалися масові повстання. Найбільшого розмаху вони набули у базовому регіоні Всеукраїнської селянської спілки та ініційованого нею тут Вільного козацтва: Таращанському, Звенигородському повітах південної Київщини, звідки перекинулось на сусідні Уманський, Черкаський, Канівський та Васильківський повіти [15, с. 264]. Загальна кількість учасників повстання в період його найвищого підйому складала до 40 тисяч осіб.

Подальша доля Всеукраїнської селянської спілки як організації селянства у загальнонаціональному масштабі була тісно пов'язана із перебігом громадянської війни на території України. На Київщині, Лівобережжі, Півдні, Харківщині, які перебували більшу частину року під окупацією більшовицьких та денікінських військ, діяльність селянських спілок була надзвичайно ускладнена.

Революційні перетворення 1917 р. надали доброякісного поштовху і розвиткові української кооперації. Центральна Рада 20 березня 1917 р. ухвалила кооперативний закон, який давав правові підстави для діяльності та відкривав можливість проведення загальнонаціональних кооперативних з'їздів. Перший Всеукраїнський кооперативний з'їзд відбувся у Києві в травні 1917 р., а незабаром, у серпні 1917 р., свою роботу провів вже Другий кооперативний з'їзд. На цих форумах активно обговорювалися проблеми та опрацьовувалися плани подальшої розбудови української кооперації. На виконання рішень першого кооперативного з'їзду розпочав діяльність,

як тимчасовий центр національного кооперативного руху, Центральний Український Кооперативний Комітет [3, с. 89–90], який складався з трьох головних відділів: культурно-освітнього, ревізійного та страхового.

Сільськогосподарська кооперація була нечисельною та слаборозвиненою порівняно із споживчою та кредитною кооперацією. Так за даними першого статистичного обстеження кооперації, проведеного у 1918 р., із 222 кооперативних спілок 120 були споживчими, 43 – кредитними, 7 – сільськогосподарськими, решта – комбінованими [2, с. 113–134]. 2 січня 1918 р. Київське центральне сільськогосподарське товариство було реорганізоване у Всеукраїнський сільськогосподарський кооперативний союз під скороченою назвою «Централ» [1, с. 331–332]. Щоправда початок діяльності цього спеціалізованого центру сільськогосподарської кооперації співпав із більшовицькою агресією, поширенням анархії, репресіями проти кооператорів та у низці випадків руйнацією і без того нечисленних сільськогосподарських об'єднань. У зв'язку з цим статут «Централу» був зареєстрований лише 8 квітня 1918 р. [9, с. 59].

Загальну атмосферу, яка панувала у кооперативних колах країни навесні 1918 р., яскраво демонструє вітальна промова голови правління ЦУКК Б. Мартоса на третьому Всеукраїнському кооперативному з'їзді: «…минулу осінь, зиму й весну ми переживали в таких тяжких умовах, що нічого було й думати про скликання з'їзду… Але саме тепер… встає над Україною величезна чорна хмара і застилає від народу нашого те, що йому по праву належить. Але наша кооперація і народилася в негоду, і виростала в люту зиму деспотизму…» [13, с. 17].

У зв'язку з цим варто відзначити, що ухвали третього Всеукраїнського кооперативного з'їзду були спрямовані на посилену спеціалізацію української кооперації. Відтак за сільськогосподарською кооперацією були зарезервовані наступні, майже універсальні, функції: закупівля та продаж предметів першої необхідності в сільському господарстві та підсобних промислах; виробництво тих, яких не вистачає на ринку (сільськогосподарських машин та знарядь, штучних добрив і т. ін.); збут сільськогосподарської продукції та організація необхідних інфраструктурних підприємств (зерносховищ та елеваторів, холодильників, центральних складів і т. ін.); переробка сільськогосподарської сировини та організація відповідних підприємств; поліпшення окремих галузей сільського господарства і агрокультурна діяльність [13, с. 123–124].

Сільськогосподарська кооперація опинилась в центрі уваги делегатів третього Всеукраїнському кооперативного з'їзду, який ухвалив спеціальне рішення про її підтримку усіма іншими, більш розвинутими гілками кооперативного руху, вказавши, що «спеціалізовані хліборобські, молочарські та інші спілки, артілі, супряги, що… збудовані на кооперативних засадах – заслуговують повної уваги і щирої допомоги з боку кооперацій, товариств і їх союзів. Заходи щодо поширення таких спілок, фінансування і об'єднання їх повинні входити в порядок основних робіт» [13, с. 124–125]. Така увага до сільськогосподарської кооперації зумовлювалась тими завданнями, які на неї покладали українські кооперативні кола – відродження аграрного сектору, взаємовигідного товарного селянського співробітництва. У цьому контексті ухвала з'їзду проголошувала, що допомога сільському господарству є одним із найголовніших завдань сільськогосподарської кооперації на Україні. Для виконання статутних завдань у складі «Централу» було створено низку структурних підрозділів: постачання машин і реманенту; постачання металу і металевих виробів; технічно-будівельний; лісовий; скотарства; видавничий та інші. Оскільки засадничою метою «Централу» було сприяння організації нових сільськогосподарських товариств, то створювався спеціальний штат інструкторів та лекторів, якими влаштовувалися професійні курси з різних напрямків сільськогосподарської кооперації [1, с. 331–332].

Протягом 1918 р. кількість спілок, що входили до складу «Централу», зросла вдвічі – з 14 до 28, проте більшість із них продовжували складати кредитні та споживчі, власне сільськогосподарськими були менше третини. Подібний стан констатувався функціонерами «Централу» ще й в 1919 р.: «…з усіх галузей кооперації найбільший розвиток має на Україні кредитна й споживча… сільськогосподарська кооперація, хоча в деяких галузях сільського господарства, наприклад, молочної, має широкий розвиток, але взагалі далеко ще не займає відповідного своєму значенню становища» [22, с. 3].

Агітатори «Централу» наголошували, що «дрібному сільському трудовому господарству не досить взяти в кредит потрібні кошти для придбання сучасних машин, треба ще організувати машинну спілку для продуктивного використання… Інакше зроблені затрати не виправдають себе» [12, с. 16–17]. І дійсно упродовж 1918 р. спостерігався значний розрив між темпами розвитку кредитної та сільськогосподарської кооперації. На момент повалення режиму Скоропадського чисельність кредитних товариств в Україні досягла 3 тисяч, об'єднаних у 45 спілок [17, арк. 39; 6, с. 35].

В жовтні – листопаді 1918 р. завершувався процес створення Народного Кооперативного земельного банку, фундаторами якого виступили кооперативні центри, а метою мало стати сприяння проведенню земельної реформи, орієнтованої на міцного селянина-власника [16, с. 26].

Підбиваючи підсумки 1918 р. на зборах уповноважених Централу 20–23 липня 1919 р., голова правління В. Коваль заявив, що «кооперація може бути сильною тільки тоді, коли матиме свої власні підприємства» [18, арк. 17]. З огляду на дефіцит аграрної техніки, що поглибився в Україні в умовах більшовицької інтервенції та громадянської війни, одним із найбільших досягнень «Централу» можна вважати купівлю ним наприкінці 1918 р. заводу сільськогосподарських машин Гена в Одесі. Заводи І. Гена в Одесі напередодні Першої світової війни щорічно виготовляли до 175 тис. таких потрібних селянству України сільськогосподарських машин [19]. Купівля цих підпри-

ємств не лише давала можливість піднести на якісно новий рівень агротехнічне забезпечення в Україні, але й забезпечила б зростання ролі Централу в середовищі кооперованого селянства, а також популярності сільськогосподарської кооперації в його середовищі. Проте за іронією долі завершення викупу заводів І. Гена фактично співпало з окупацією України більшовиками, потім білогвардійцями, в результаті чого звело нанівець позитивний ефект діям спілки. Водночас інфляція, економічна та продовольча криза, постійні реквізиції майна, пограбування кооперації не давали змоги розгорнути належним чином заготівельну діяльність. Існували обмеження й суто політичні. Ще в квітні 1918 р. уряд заборонив вивіз товарів з України. З великими труднощами відбувалася заготівля сільськогосподарської продукції, оскільки хлібна монополія стримувала селян від його збуту [9, с. 61]. Подібна ситуація повторилася і у серпні 1920 року.

Незважаючи на різке погіршення соціально-політичної ситуації в Україні у 1919–1920 роках, кооперативні організації продовжували свою роботу. Більшовицький службовець Д.З. Мануїльський з цього приводу визнавав, що «…за цей час в Україні неодноразово погасала комуністична організація господарства, а маленький кооперативний союз став в період громадянської війни майже монопольним господарем українського ринку. Кооперативи виросли на Україні за три роки в потужну економічну силу, що ще більш ворожо протидіяла радянській економічній організації. На Україні немає зараз ані політичної партії, ані економічної організації, яка б так утвердила свій вплив на селі, як це зробила українська кооперація… немає жодного великого села, в якому б ця кооперація не мала свого осередку. Вона має десятки тисяч агентів в особі народних учителів, сільського духовенства і тієї інтелігенції, яка пов'язана з українським селом» [21, арк. 1].

У 1919–1920 роках у зв'язку з поглибленням економічної кризи та активними бойовими діями різко загострилася проблема збуту аграрної продукції та постачання селянства промисловими товарами. Лідери українського кооперативного руху змушені були шукати шляхів порозуміння із більшовиками. Натомість з їх боку розпочався масовий терор. Кооперативні функціонери були піддані невмотивованим обшукам та залякуванню. У травні 1920 р. почав свою діяльність новостворений спеціальний Кооперативний комітет (більшовицький), який опанував і підкорив сільськогосподарську кооперацію. Москва вибрала курс на насильницьку ліквідацію української сільськогосподарської кооперації за російським зразком – шляхом її підпорядкування споживчій. Причому більшовики не приховували свою ворожість і те, що ключовим мотивом була ліквідація сільськогосподарської кооперації.

Українське селянство прагнуло провести радикальні дії проти уряду більшовиків. Він вдався до репресій та намагався спрямувати громадську активність селянства в економічне русло, заохочуючи створення «своїх» кооперативів.

Розв'язкою стала масштабна війна між більшовицьким режимом та уже ослабленим, малоорганізованим селянством, у процесі якої селяни були зламані голодом 1921–1923 років.

ПОСИЛАННЯ

1. Бородаєвський С. Історія кооперації / С. Бородаєвський. – Прага: Укр. громадський видавничий фонд, 1925. – 445 с.
2. Гавсевич П. Перші відомості про кооперативні союзи України по матеріалах обслідування 1918 року / П. Гасевич // Українська кооперація. – 1919. – № 3. – С. 113–134.
3. Гай-Нижник П. Зародження і занепад української кооперації (кінець XIX ст. – 1920 р.) / П. Гай-Нижник // Київська старовина. – 2003. – № 6. – С. 87–93.
4. Голос Юга. – Елисаветград, 1918. – 3 мая.
5. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / Петро Захарченко. – К.: ЗАТ «Ніглава», 1997. – 188 с.
6. Кооперативна хроніка // Сільський господар. – 1918. – № 12. – С. 31–38.
7. Лозовий В.С. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.) / В.С. Лозовий // УІЖ. – 2005. – № 6. – С. 88–94.
8. Любовець О.М. Всеукраїнський союз земельних власників у політичній системі гетьманату П. Скоропадського / О.М. Любовець // УІЖ. – 2008. – № 4. – С. 60–72.
9. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929) / В.І. Марочко. – К., 1995. – 216 с.
10. Народнє слово. – 1917. – 14 жовтня. – № 40.
11. Прилуцька думка. – 1917. – 4 серпня. – № 3.
12. Прокопенко І.П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – початок 30-х років XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / І.П. Прокопенко. – К., 1992. – 24 с.
13. Протоколи засідань, доклади, постанови та інші матеріали. – К.: Видання Центр. укр. кооператив. ком-ту Коопероцентр, 1918. – 134 с.
14. Скальський В.В. Губернські селянські з'їзди як складові української революції 1917–1921 рр. / В.В. Скальський // Проблеми вивчення історії української революції. 1917–1921 рр. – К.: Інститут історії України. – Вип. 4. – С. 89–146.
15. Солдатенко В.Ф. Гетьманська держава – альтернатива революційному розв'язанню суспільних проблем в Україні / В.Ф. Солдатенко // Політична історія України XX століття в шести томах. – Т. 2. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920).
16. Український народний кооперативний земельний банк // Сільський господар. – 1918. – Ч. 8. – С. 26.
17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі –ЦДАВОУ, м. Київ), ф. 206, оп. 1, спр. 213, 39 арк.
18. ЦДАВОУ, м. Київ, ф. 313, оп. 1, спр. 5, 45 арк.
19. ЦДАВОУ, м. Київ, ф. 313, оп. 1, спр. 69.
20. ЦДАВОУ, м. Київ, ф. 1412, спр. 7, 145 арк.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, спр. 378, 72 арк.
22. Центральний український сільськогосподарський кооперативний союз «Централ». Справоздання за 1919 рік та план на 1920 рік. – К., 1920. – 343 с.

Костенко С.В. Крестьяне в условиях Украинской революции 1917–1921 годов

В статье анализируется история создания и функционирования общественных крестьянских союзов в Украине в период Украинской революции 1917–1921 годов. Доказывается, что им отводилось ведущее место в утверждении большевистского режима, осуществлении им общественно-политических и социально-экономических аграрных трансформаций в среде украинского крестьянства.

Ключевые слова: *крестьяне, крестьянские союзы, Украинская революция, большевистский режим.*

Kostenko S.V. Peasants in the conditions of the period of the Ukrainian revolution of 1917–1921 years

The article examines the history of the establishment and their peasant unions in Ukraine during the Ukrainian revolution of 1917–1921 years.

Proved, that a leading place was taken them in claim of the bolshevist mode in the environment of the Ukrainian peasantry and realization of social and political and socio-economic agrarian transformations.

Key words: *peasants, peasant unions, Ukrainian revolution, Bolshevik regime.*

14.03.2017 р.

УДК 94(477):2-523.6(631.361.8) «192»

Протоиерей Александр Чурочкин

СЕЙМСКИЕ МЕЛЬНИЦЫ НА ОКРАИНЕ ПУТИВЛЯ – ЗАБЫТЫЙ УГОЛОК СТАРОЙ ГЛИНСКОЙ ПУСТЫНИ

В статье сделана попытка проследить историю подворья Глинской пустыни на Сеймских мельницах близ Путивля, где в середине 1920- хх гг. под видом мукомольной артели функционировал нелегальный мужской монастырь. В научный оборот вводятся ранее неизвестные документы и материалы Государственного архива Сумской области.

Ключевые слова: *Глинская пустынь, Сеймские мельницы, Боголюбские мельницы, Путивль.*

В настоящее время Глинская пустынь хорошо известна во всём православном мире. Свою духовную славу обитель стяжала не только благодаря чудотворным иконам, но и, в равной мере, подвигами своих монахов, многие из которых ныне причислены к лику святых.

В историографическом плане Глинской пустыни повезло – до революции 1917 г. о ней вышло несколько солидных изданий, а в 1994 г. увидел свет колоссальный труд [1], принадлежащий перу приснопамятного схиархимандрита Иоанна (Маслова, †1991). Отец Иоанн преставился на излёте советской эпохи, именно поэтому в его труде оценка событий, постигших обитель после 1917 г., даётся крайне осторожно, о многих событиях автор просто не мог сказать в своё время. Будучи насельником Глинской пустыни периода «второго открытия», схиархимандрит Иоанн, безусловно, общался с монахами царского времени, узнавал от них многие исторические факты, однако не всё он мог изложить в своём труде.

Все три монастыря Путивльского уезда были закрыты советской властью в сентябре 1922 г. [2]. Эту же дату приводит и отец Иоанн как дату первого закрытия; рассказав о судьбе опустевших храмов, зданий, библиотеки, ризницы и прочего, он сразу переходит к следующему разделу – периоду «второго открытия» (1942–1961). Между тем данные, выявленные в результате архивных поисков, позволяют говорить о нелегальном существовании Глинской пустыни «в изгнании», по крайней мере, до 1924 года.

До сих пор на западной окраине Путивля стоит ветхий деревянный двухэтажный дом (рис. 1), называемый в народе «монашеским» [3]. Дом этот – последнее зримое свидетельство знаменитых в своё время «Сеймских мельниц» Глинской пустыни. Изначально мельницы на Сейме находились в казённом ведомстве, монастырскими же они стали лишь во второй половине XIX в.

С 1797 г. Глинская пустынь пользовалась мельницей, подаренной императором Павлом I, которая находилась на речке Волосовке [2, с. 316] (ныне в границах села Новая Слобода Путивльского района). На рубеже XVIII–XIX веков число братии было невелико, и подаренная царем мельница вполне обеспечивала потребность обители в муке. Однако через несколько десятилетий обстоятельства изменились. Благодаря введённым преподобным игуменом Филаретом порядкам, количество монахов многократно увеличилось, а в 50-60-х гг. XIX в. речка Волосовка, превратившись в ручей, окончательно обмелела, ввиду чего мельница перестала работать.

Сложившаяся ситуация была крайне неудобной для монастыря. «Поэтому когда в конце 1860-х годов было объявлено о продаже Сеймских казённых мельниц в Путивльском уезде, [преподобный] игумен Иннокентий [(Степанов)] подал прошение о разрешении Глинской пустыни приобрести эти мельницы» [2, с. 316].

Не вдаваясь в подробности, отметим, что это прошение, хотя и принесло игумену множество хлопот, было удовлетворено 24 октября 1869 г. [2, с. 317].

Находясь в казённом ведомстве, мельницы пришли в крайне запущенное состояние, нуждались в серьёзном ремонте, переделке и модернизации. Все эти работы требовали немалых капиталовложений. Не считаясь с затратами, игумен принялся за работу. «К 1877 году [на мельницах] было уже 14 поставов, 2 турбины и 19 водяных колёс. …Здесь ежегодно перемалывалась рожь (от 50 до 70 тысяч пудов), отделывалось до 3000 пудов пшена и до 8000 пудов круп. При мельницах была также устроена сукновальня, где переваливалось до 10 тысяч аршин сукна в течение года» [2, с. 317]. По слову современного исследователя П.Н. Зырянова, годовая производительность глинских мельниц почти втрое превосходила производительность мельниц Киево-Печерской лавры на Днепре [4, с. 185].

Рис. 1. Современный вид бывшего подворья. Фото автора

Всеми работами на мельнице управлял назначенный игуменом инок, в подчинении которого было до 20 послушников. Со временем, за счёт приобретений

и пожертвований, площадь земли при мельницах значительно возросла, что позволило монастырю обустроить здесь полноценное подворье (рис. 2, 3).

Работа с архивными документами позволила несколько прояснить один «тёмный» момент путивльской топонимики. Выше Путивля по течению, в месте, называемом «Верхние Штаны», река Сейм разделяется на два рукава – собственно, Сейм и Рехту; Рехта впадает в озеро Хатыш, из Хатыша вытекает речка Любка; на «Нижних Штанах» Любка сливается с Сеймом. Такая система распределения воды в реке требует создания двух плотин (и, соответственно, двух мельниц) – на основном русле и на притоке, иначе по закону сообщающихся сосудов невозможно будет создать напор воды.

Рис. 2. Общий вид подворья. Фото Я.К.Фесика, 1890-е гг.

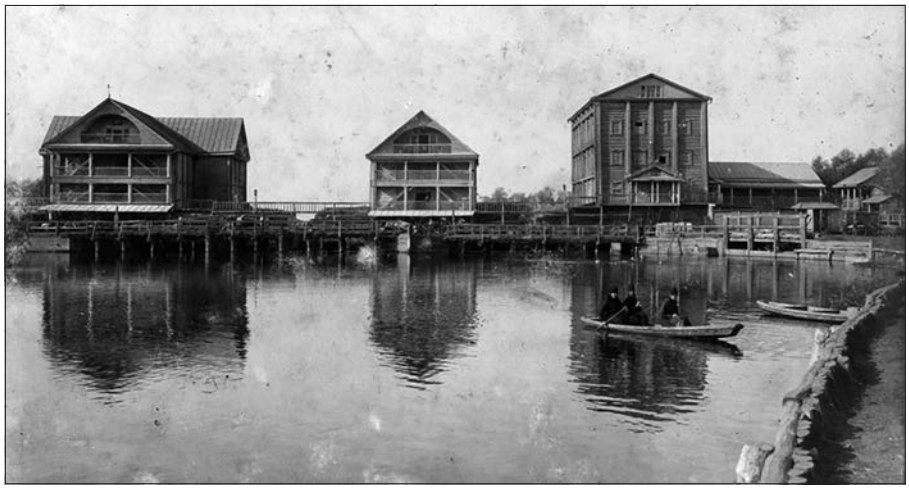

Рис. 3. Мельничная плотина и амбары. Фото Я.К.Фесика 1890-е гг.

До недавнего времени объяснить, почему речка называется именно «Любка», никто не мог. Просматривая послужные списки монахов Глинской пустыни, находим: «Иеромонах Антоний (Манжес). ... Заведывает Боголюбскими мельницами» [5, л. 20об.–21]. Схиархимандрит Иоанн (Маслов) ничего не говорит об этой мельнице, однако это архивное сообщение говорит нам, что полное, не усечённое название притока вовсе не Любка, а Боголюбка. Возникает другой, закономерный вопрос: что значит Боголюбка? В честь Боголюбской иконы Богоматери или в память о каком-либо боголюбце – человеке, пожертвовавшем мельницу на данном притоке монастырю? Пока ответа нет.

Сеймские мельницы посещали многочисленные паломники, прибывавшие издалека. Это объясняется тем, что до проведения железнодорожных путей неподалёку от самой Глинской пустыни, ближайшей станцией к обители была станция Путивль (Киево-Воронежской железной дороги). Едва прибывая на подворье, богомольцы сразу погружались в монастырскую атмосферу: всё здесь настраивало на молитву и благочестие. Много душевной пользы приносило паломникам общение с братьями гостиного двора, да и сам игумен Иннокентий часто лично посещал мельницы, проводил беседы с приезжими. В своём дальнейшем пути богомольцам не нужно было искать помощи мирских извозчиков – специально назначенные послушники на монастырских лошадях доставляли их с подворья прямо в Глинскую пустынь.

Иноки и монахи жили, трудились и умирали на подворье. До наших дней, выше по течению реки (ближе к Путивлю), возле нового моста, фрагментарно сохранилось монашеское кладбище. Из всего некрополя уцелело лишь два каменных надгробия.

Из всех насельников подворья наибольшую славу стяжал монах Евгений (в миру Евмений Бобров). Биографические сведения о нём помещены в книге «Жизнеописания отечественных подвижников благочестия XIX века» [6, с. 78–86].

Преемник о. Иннокентия по настоятельской должности – игумен Исаия (Иоанникий в схиме) – не оставил без своего внимания Сеймское подворье. Его усердием в 1893 г. в двухэтажном корпусе подворья был устроен домовой храм в честь Архистратига Михаила. Несмотря на удалённость подворья от Путивля (Пригородная Слобода, некогда отделявшая Путивль от подворья, в 1960-х гг. вошла в черту города), богослужения в храме посещали многие горожане [7, с. 26].

Грянул 1917 год.... Перемены коснулись всех и каждого.

В мае 1922 г. по городу и уезду прошла волна изъятия церковных ценностей. Из Михайловского храма было изъято около 1 кг серебряной церковной утвари (2 фунта 48 золотников) [8, л. 40].

Рис. 4. Священномученик Павлин (Крошечкин) с братией Сеймских мельниц. Фото Я.К.Фесика, середина 1920-х гг.

Согласно «Послужным спискам» Глинской пустыни, в 1918 г. на Сеймских мельницах трудилось 29 человек, в том числе заведующий – иеромонах Николай (Калинин), иеродиакон Гамалиил (Ковыршин), при конторе служил монах Иеракс (Плуговой). Кроме них трудилось 13 монахов, 7 указных и 6 временных послушников [5, л. 20 об.–21]. На Боголюбской мельнице трудился 1 иеромонах, 1 монах, 1 указной и 1 временный послушник.

Судьба мельниц после 1917 г. пока окончательно не выяснена. Скорее всего, монахам, под видом светских лиц, удалось образовать мукомольную артель, заниматься которой новым властям (ввиду гражданской войны) было некогда. Не подлежит сомнению и тот факт, что вплоть до 1924 г. (возможно, с небольшими перерывами) мельницы находились в распоряжении монахов.

В газете «Плуг и молот» от 20 августа 1921 г. читаем: «Путивльский уездный совет Народного Хозяйства предполагает сдать в аренду Боголюбскую водяную мельницу на срок не более 6 лет. Обязательным условием сдачи является постройка новой яловой и моста» [9].

Как видим, даже в официальных документах советские чиновники, которых явно нельзя уличить в любви к Церкви, некоторое время не стеснялись называть мельницу «Боголюбской».

12 марта 1923 г. Курский Губисполком направил на места тайный срочный циркуляр, в котором говорилось следующее: «Ввиду ликвидации монастырей на территории уезда осталось много монашествующих, которые, проживая в селах и деревнях, продолжают свою прежнюю деятельность, то есть устраивают «душеспасительные» беседы, проповедуют всевозможную ересь на почве религии и тем самым умышленно поддерживают вековую темноту среди части темного невежественного крестьянства» [10, л. 60]. Местным властям предписывалось незамедлительно поставить на учёт всех монахов, проживающих в городе и уезде, что и было исполнено. Такая «монашеская перепись» показала, что в конце марта 1923 г. на Сеймских мельницах (Пригородная волость) проживало и трудилось 33 монаха [11, л. 215], а на Боголюбских (называемых в тексте уже сокращённо «Любскими») – 10 [11, л. 216].

Основной костяк монахов составляли всё те же лица, которые числились при Сеймских мельницах ещё в 1918 г. Интересную подробность сообщил при допросе последний настоятель Глинской пустыни архимандрит Нектарий (Нуждин): «После закрытия монастыря в 1923 году я приехал в Путивль на Сеймские мельницы к монахам бывшей нашей братии: Герман Камский который в то время держал мельницы в аренде. После чего я перешел жить в город к Герману, у коего был дом» [12, л. 26].

Таким образом, мы видим, что некоторое время на Сеймских мельницах обосновалась Глинская пустынь «в изгнании» во главе с настоятелем – отцом Нектарием. Как и в каждом монастыре, средоточием духовной жизни монахов был Архангело-Михайловский храм, в котором регулярно совершались все уставные богослужения, а также и монашеские постриги.

Среди трудившихся на мельницах монахов мы видим и тех, которые со временем стали настоящими столпами православной веры. Например, в «Послужных списках» за 1918 г. в числе временных послушников значится Алексей Андреевич Лукаш [5, л. 20 об.–21], который в 1923 г. отмечен уже как монах Андроник [11, л. 215] – ныне причисленный к лику святых преподобный Андроник Глинский. В списке 1923 г. так же видим иеродиакона Иулиана – будущего преподобного Серафима (Романцова) [11, л. 215].

Большим утешением для братии были приезды «милостивого Владыки» – священномученика Павлина (Крошечкина), келейником которого со временем стал о. Андроник. Сохранилась интересная фотография, сделанная в доме на Сеймских мельницах, на которой запечатлён один из приездов епископа Павлина (рис. 4).

Такой островок монашеской жизни не давал покоя властям. 12 декабря 1923 г. из Курска на имя начальника Путивльского ГПУ пришёл документ под грифом «совершенно секретно», в котором говорилось: «По имеющимся сведениям Сеймские мельницы зданы в аренду коллективу монахов, что с политической стороны крайне нежелательно, а по сему прошу Вашего распоряжения о пересмотре договора и под разным благовидным предлогом расторгнуть таковой дабы разогнать последних по месту жительства» [13, л. 25].

Далее завязалась переписка, однако не все документы сохранились в архивном деле.

19 января 1924 г. заместитель председателя Путивльского уездного исполкома Паникеев писал в президиум курского Губисполкома о том, что при заключении арендного договора с монахами были допущены некоторые неточности в формулировках, ввиду чего «нет возможности документально установить факта безхозяйственного отношения арендаторов к мельнице…. Напротив, все последовательные осмотры указывают, что арендаторами произведены и производятся все необходимые и довольно солидные [работы].

Президиум УИК считает необходимым – с политической точки зрения – настоящих арендаторов снять, так как мельница в настоящий момент является опорным пунктом монашества. Для этого, так как найти юридические основания для расторжения договора нельзя, в настоящее время происходит пересмотр договора с целью повысить как требования на ремонт, так и арендную плату, чтобы заставить арендаторов самих отказаться от нее. Если это не удастся, то необходимо будет расторжение судом» [13, л. 11].

Несмотря на такие решительные заявления путивльских властей и стремление, в случае необходимости, довести дело до суда, 12 февраля 1924 г. из Курска пришёл обнадёживающий для монахов ответ (под грифом «секретно»): «По распоряжению Председателя Губисполкома Секретариат ГИК по вопросу о Сеймских мельницах сообщает, если аренда мельниц монашествующими не вызывает на месте политических осложнений, то оставить договор в силе, так как арендаторы аккуратно исполняют свои договорные обязательства. Секретарь ГУБИКа Дегятрев» [13, л. 190].

К сожалению, документов, которые бы раскрывали дальнейшую историю нелегального монастыря на Сеймских мельницах, пока не обнаружено. В «Книге учёта служителей культа Глуховского окружного административного отдела» (17 октября 1926 – 2 февраля 1928 гг.) основная масса монахов, прикреплённых в 1923 г. к мельницам, отмечена, как проживающие в Путивле с пометкой «бесприходный». Дату ликвидации монашеской мельничной артели ещё предстоит выяснить. С закрытием мельниц, братство уменьшалось, монахи разъезжались по разным городам и весям, многие из них пережили тюрьмы, лагеря и ссылки, некоторые были расстреляны [14].

В 1930-е годы на Сейме, выше старой, деревянной, была построена новая кирпичная мельница и электростанция. Ветхие, построенные ещё при монахах мельничные амбары некоторое время простояли без дела, потом их разобрали, после чего место былого подворья пришло в запустение. Единственным напоминанием о некогда кипевшей здесь жизни остался лишь старый дом, в котором доживают свой век несколько пенсионеров. Несмотря на нынешнее забвение, этот дом достоин того, чтобы ему был присвоен статус памятника истории как свидетелю духовных подвигов многих иноков, как месту, где была поставлена последняя точка дореволюционного периода славной в прошлом и будущем Глинской пустыни.

ССЫЛКИ

1. Иоанн (Маслов), схиархим. Глинская пустынь. История обители и её духовно-просветительская деятельность в XVI–XX веках – М., 1994. – 608 с.
2. Материалы ликвидационной комиссии Путивльского уисполкома по ликвидации монастырей Путивльского уезда. 9 мая 1922 – 5 ноября 1922. – Государственный архив Сумской области (далее – ГАСО), ф. Р – 1662, оп. 2, д. 8.
3. В этой связи интересно отметить, что буквально на каждой из улиц старого города есть два-три дома, упорно называемые местными жителями аналогично – «монашескими». Тем не менее, трудно представить, что век тому назад Путивль был так густонаселён монахами; скорее всего, в этих домах жили мирские священники и диаконы путивльских храмов.
4. Зырянов П.Н. Русские монастыри и монашество в XIX и начале XX века. – М., 1999.
5. Глинская Рождество-Богородицкая общежительная пустынь Путивльского уезда Курской губернии. Именные списки монахов и послушников за 1918 год. ГАСО, ф. – 454, оп. 1, д. 3.
6. Жизнеописания отечественных подвижников благочестия 18 и 19 веков. – Май. –М., 1908. – С. 78–86.
7. Дневник протоиерея Иоанна Андреевича Серова. – Житомир, 2004. – С. 26.
8. Материалы секретной комиссии по изъятию церковных ценностей (Путивльский уезд). 10 апреля 1922 – 12 июня 1922. ГАСО, ф. П – 460, оп. 1, д. 188.
9. Плуг и молот. – 20 августа. – 1921 г. – № 26. – С. 2.
10. Приказы и положения курского губисполкома. 11 декабря 1921 – 27 декабря 1923. ГАСО, ф. Р – 1804, оп. 1, оп. 5.
11. Список бывших монахов, проживающих в районе Пригородной волости. ГАСО, ф. Р – 1804, оп. 1, д. 5.
12. Дело № 2293 по обвинению Нуждина Николая Флегонтовича. 3 декабря 1931 – 17 октября 1939 г. ГАСО, ф. Р – 7641, оп. 1, д. 596 П-607. Помимо прочего, данный документ интересен тем, что сообщает нам отчество о.Нектария – Флегонтович, которое в труда схиархим. Иоанна (Маслова) не упоминается.
13. Путивльский уездный исполнительный комитет совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. гор. Путивль Путивльского уезда Курской губернии. Отношение председателя волостного исполкома, начальника административного отдела о борьбе с дезертирством, об увольнении и высылке иностранцев, смета на ремонт зданий. Список белогвардейцев, баптистов, 31 декабря 1923 – 29 ноября 1924. ГАСО, ф.Р – 1662, оп. 3, д. 3.
14. Иеромонах Модест (Ильченко) был расстрелян в Туле 22 ноября 1937 г. Источник: Книга памяти Тульской обл. http://lists.memo.ru/d14/f293.htm. Иеромонах Гамалиил (Ковыршин) был убит на берегу р. Сейм в середине 1930-хх (свидетельство об этом записано 20.01.2000 автором со слов очевидца – Покровского Н.А., 1922–2001), погребён на Пригородно-Слободском кладбище. Иеромонах Герман (Камский) был арестован в Курске в 1932 г. по делу «Ревнителей церкви», дальнейшая судьба неизвестна. Архив УФСБ по Курской обл. Д.П-11015. Иеромонах Измаил (Невдачин) и монах Северин (Грачев), пережив все мытарства, после 1942 г. вернулись в Глинскую пустынь, где и умерли в преклонном возрасте. Предстоит большая работа по выяснению судеб прочих тружеников Сеймских мельниц.

Протоієрей Олександр Чурочкін. Сеймські млини на околиці Путивля – забутий куточок старої Глинської пустині

У статті зроблено спробу простежити історію подвір'я Глинської пустині на Сеймських водяних млинах поблизу Путивля, де в середині 1920-хх рр. під виглядом борошномельної артілі функціонував підпільний чоловічий монастир. До наукового обігу вводяться раніше невідомі документи Державного архіву Сумської області.

Ключові слова: *Глинська пустинь, Сеймські млини, Боголюбські млини, Путивль.*

Protopriest Alexander Churochkin. Seym mills on the outskirts of Putivl – forgotten corner of old Glinskaya desert

In the article an attempt to trace the history of a farmstead Glinskaya desert on Seim mills near Putivl is made, where in the middle 1920's under the guise of milling cooperatives operated illegally male monastery. In the scientific use previously unknown documents and materials of State archive of Sumy region are introduced.

Key words: *Glinskaya deserts, Seym mills, Bogolyubsky mills, Putivl.*

29.02.2017 р.

УДК 94(477):271.222(2-283)«192/193»

І.В.Мошик

УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА У ГЛУХОВІ У 20-ті – 30-ті РОКИ XX ст.

У статті аналізується проблема діяльності Української Автокефальної Православної Церкви у м. Глухові у 20-ті – 30-ті роки XX ст. Виокремлюються питання функціонування її Глухівської округової організації та підпорядкування церковних громад міста означеній конфесії.

Ключові слова: *Глухівська округа, автокефальна громада, Трьох-Святська церква, старослов'янська орієнтація.*

В сучасних умовах формування української національної церкви та відновлення її традицій актуальною постає проблема науково-історичної ретроспективи з метою вивчення та аналізу діяльності Української Автокефальної Православної Церкви (далі – УАПЦ) періоду національної церковної автономії 20-х – 30-х років XX ст.

Для визначеності й ефективності аналізу конфесійно-церковного життя в Україні та його впливу на соціально-політичні, духовні й етнокультурні процеси нації слід виокремлювати та досліджувати зазначені проблеми в регіональному вимірі, де яскраво ілюструються здобутки та втрати української церкви на шляху її історичного становлення. Всебічне та глибоке розкриття цієї проблематики потребує не тільки залучення та введення до наукового обігу широкого кола документів регіонального характеру, а й їх грунтовне вивчення, перспективний аналіз та узагальнення напрацювань рекомендаційного характеру.

Питання необхідності формування, становлення та діяльності національної церкви обгрунтовували такі дослідники, як С.І. Зідорук [1; 2], О.В. Шуба [3], А. Колодний [4; 5]. Мається аналіз текстів літописів парафій УАПЦ, де А. Зінченко [6] подає соціокультурні та ментальні зрізи процесу формування осередків цієї церкви й характерні вияви національної ідентичності мешканців Сіверщини й Середнього Подніпров'я у зазначений період. Автором здійснювалася публікація окремих документів джерельної бази функціонування автокефальної церкви на Глухівщині у 20-ті роки [7], проте грунтовний аналіз проблем діяльності регіональних відділень УАПЦ не проводився.

В роки національного революційного протистояння 1917–1921 рр. в Україні поширився рух за українізацію церкви та її автокефалію, відновлення в ній соборного устрою на чолі з власним патріархом. Прихильники автокефалії активно просували ідеї незалежності та українізації УПЦ. 1 січня 1919 р. у Києві був проголошений «Закон про автокефалію Української Православної Церкви та її вищий уряд». Директорія навіть намагалася добитись визнання автокефалії православної церкви в Україні Вселенським патріархом. У березні 1919 р. православні українці заснували гурток для створення української православної громади, який потім організувався у парафію. Віруючі отримали можливість створювати громади без санкції церковної ієрархії, зареєструвавши лише свій статут в органах місцевої влади. Це було сприятливим для прихильників автокефалії, оскільки вони ще не мали власної ієрархії.

Ключову роль у поширенні українського церковного руху відіграв Всеукраїнський церковний православний собор у жовтні 1921 р. Серед його делегатів були і представники Глухівщини, зокрема А.П. Коломієць від парафії с. Дубовичі, «з повертанням якого до парахвії вона доконче українізувалася 21/X 1921 року» [6, с. 349]. Почали відкриватися автокефальні парафії в українських губерніях. Кожна з таких громад отримувала право на існування після реєстрації свого статуту в органах Центральної міжвідомчої комісії у справах союзів та товариств (обществ), МЕКОСО, яка входила до складу адміністративно-організаційного управління НКВС.

Слід враховувати загальну суперечливість цих процесів: з одного боку, підрив довіри до старої царської церкви, поширення настроїв реформування церковного життя, до яких в умовах України додалися й вимоги національного характеру; з іншого, різноманітність настроїв духівництва й вірян у підходах до діяльності церкви в умовах суспільного протистояння. Національний церковний рух охоплював лише частину священнослужителів та віруючого люду, а значна кількість духівництва і вірян дотримувалася церковного консерватизму. На початку 1920-х років питома вага чисельності громад УАПЦ на Чернігівщині становила лише 10 % (за кількістю громад) і понад 8,3 % за кількістю вірних. У Глухівському повіті у 1921 р. діяла лише одна парафія національної церкви, у 1922 р. – дві, а у 1923 р. їх кількість знову зменшилась до однієї [6, с. 354].

Діяльність УАПЦ у регіонах була слабо забезпечена інформаційно, тому формування її низових структур найтісніше пов'язане з виявами української ідентичності, на які впливали як історичний контекст та особливості соціокультурних процесів на місцях, так і наявність ініціаторів українізації церковного життя, здатних своїми діями викликати резонанс у середовищі парафіян та духовенства. У цій справі важливими були такі заходи, як проведення на запрошення громади зразкових служб авторитетними священиками УАПЦ. З приводу вищезазначеного, автор історії парафії с. Годунівки (Покровська парафія) повідомляв: «До свят Петра і Павла 1923 року члени нашої Покровської парахвії мали деякі непевні й смутні чутки, що десь в Дубовичах чи Ярославці мається якась Українська церква; коли ж на свято Петра і Павла у Глухові, який стоїть у 7-ми верстах від Годунівки, дзвінко вперше залунала в Троїцькому Соборі Божа служба на рідній мові, то годунівців у ньому було чимало, і хоч мови української і мало помітно в балачках годунівців, вони все-таки побувавши в цьому Соборі та почувши цю Святу Службу, яка допадала в самісіньку глибину їх душі й захоплювала її цілком, не можна було вже не визнати і не почути, що вона ця мова і служба, близька та рідна душі» [6, с. 356].

Існували різні перепони соціального та політичного характеру, що стояли на шляху українізації церковного життя на Глухівщині, зокрема і строкатість настроїв у парафіяльних громадах краю: від активної позиції частини мешканців до пасивної й вичікувальної (у значної кількості духівництва і вірян), і, нарешті, до неприховано ворожої (у старого єпископату та чернецтва). Тому активізація УАПЦ у регіоні стала більш помітною у другій половині 20-х років.

З 1925 р. у Глухівському окрузі, незважаючи на заперечення Глухівського округового виконавчого комітету, діяла Округова церковна рада Української Автокефальної Православної Церкви, статут якої був зареєстрований Чернігівською губернською МЕКОСО під № 817 [8, арк. 16]. У статуті зазначалося, що Глухівська округова церковна рада церковних об'єднань парафій УАПЦ, виконуючи загальну мету Української Автокефальної Православної Церкви – «морально-релігійне виховання української людності на грунті чистих євангельських заповітів Христа з рішучим відмовленням від старорежимних принципів російської цареславної та панеславної церкви, проводячи в життя основи соціальної правди» [8, арк. 18] – зобов'язувалася тримати у своїй компетенції виконання рішень та постанов округових, крайових та Всеукраїнських церковних соборів; розв'язання нагальних конфесійних проблем, які виникали на території Глухівського округу; догляд через священиків та місцеві парафіяльні ради за морально-релігійним життям всієї УАПЦ на Глухівщині; ухвалення кандидатів на священнослужителів та затвердження чи усуненя (за постановами парафіяльних соборів) церковного керівництва в парафіях; контроль за життям парафіяльних об'єднань та розв'язання непорозумінь між ними та священиками; задоволення потреб парафій богослужебною і релігійно-освітньою літературою, періодичними церковними виданнями та культовим начинням; організацію підготовки «священнодіячів» та диригентів церковних хорів шляхом утворення курсів та шкіл [8, арк. 18 зв.].

Трьох-Святська церква у Глухові, 1930 р.

У статуті чітко виокремлювалися питання формування відповідних закладів для розвитку релігійно-філософської думки, однак шляхи вирішення зазначеної проблеми не визначалися. Проте релігійно-освітній напрямок конкретно окреслювався проведенням конфесійної просвітницької діяльності «для виховання віруючої людності» у формі лекцій, рефератів, диспутів, слухань, концертів.

У 20-х роках XX ст. радянські форми та засоби ідеологічного обробітку позначилися навіть на діяльності церковних конфесій, а революційно-пролетарські штампи використовувались у церковній документації, наприклад: «Глухівська *округова церковна рада* проводить своє керування церквою через: а) *Великі збори* округової церковної ради, що відбуваються двічі на рік; б) *Пленум округової ради*, що відбувається щомісячно; в) *Президію округової церковної ради*, яку обирають Великі збори терміном на один рік і яка працює щоденно» [8,арк. 18 зв.].

Кошти глухівської округової ради УАПЦ складалися з добровільних пожертвувань від парафіяльних об'єднань та від окремих осіб віруючих. Контроль за надходженнями та витратами здійснювався через ведення відповідної книги добровільних пожертв та прибутків [8,арк. 19]. Ліквідація Глухівської округової церковної ради УАПЦ мала здійснюватися лише тоді, коли число парафій було б менше двох, за постановою Глухівського округового церковного собору та за постановою відповідних республіканських органів влади у разі порушення Радою декрету про відокремлення церкви від держави [8, арк. 19].

Однак, основною перепоною для існування Глухівської округової церковної ради УАПЦ було досить вороже ставлення до неї місцевої влади, яка у цей час всіляко намагалася не допустити розширення сфери

впливу зазначеної конфесії. У січні 1926 р. до НКВС надійшов лист від Глухівського округового виконавчого комітету, в якому зазначалося, що «…на терені Глухівської округи існує округова церковна рада УАПЦ, статут якої невідомо по яким причинам і на якій підставі було зареєстровано Чернігівським губернським МЕКОСО у 1925 р., проте з огляду обставин місцевого характеру з політичного боку виконавчий комітет вважає безумовно необхідним ліквідацію Глухівської церковної ради УАПЦ» [8, арк. 16]. Серед причин «місцевого характеру» зазначалися наступні: неправильні оформлення та реєстрація статуту; невідповідність обраних на з'їзді членів округової церкви з кооптованими пізніше; відсутність у статуті пункту, що округова церква може бути ліквідована за невиконання статуту. Такі «нестерпні» порушення засвідчили підписами завідувач округовим адмінвідділом Яковлів та начальник округової філії культів Сутуленко [8, арк. 16 зв.]. У відповідь на «кричущі неподобства» заступник Наркомату внутрішніх справ, начальник адмінвідділу Фадіїв санкціонував закриття округової церковної ради на Глухівщині: «…у справі ліквідації статуту Глухівської округової церковної ради (липківської) НКВС повідомляє, що з огляду на те, що статут Всеукраїнського об'єднання автокефальних громад не зареєстровано, а за листом НКВС з 26.10.25 р. за ч. 2640/т таке об'єднання не може мати будь-яких місцевих управлінь, Глухівську окрцерковну раду на зазначених у вашому листі мотивах слід ліквідувати» [8, арк. 14]. Але у лютому 1926 р. Державне політичне управління при РНК таку ліквідацію не схвалило [8, арк. 12]. Розподіл Глухівських храмів між церковними конфесіями у 1927 р. поданий у наступній таблиці (мова оригіналу)

Список религиозных обществ Глуховского района 1927 г. [10, арк. 4]

Город, село	При каком молитвенном доме находится	Религиозная группа или течение	Число членов
Глухов	Николаевская	синодальная[1]	200
	Покровская	автокефальная	1000
	Трех-Анастасиевская	временно закрыта	
	Вознесенская	автокефальная	452
	Рождества Богородичная	автокефальная	973
	Соборная Троицкая	-	146
	Трех-Святкая	старославянская	160
	Еврейская	еврейская	287
	Спасская	синодальная	314

УАПЦ позиціонувала себе як реформаторська церква. Для більшої переконливості та відчутного контрасту вона намагалася всіляко протиставляти себе церкві старослав'янської «тихонівської орієнтації» (православна церква Московського патріархату на чолі з патріархом Тихоном, що активно підтримував в часи громадянського протистояння білогвардійський рух). У меморандумі Глухівської округової церковної Ради УАПЦ, поданому у 1927 р. до Глухівського округового адміністративного відділу по філії культів, зазначалося: «УАПЦ як реформаторська революційна організація є перша й найбільш глибока на Україні серед свідомих віруючих робітників і селян, користується повним довір'ям особливо зараз, коли ретельно проводиться повна українізація всіх інституцій і шкіл. … Вона визволяє рішуче душу меншого брата від вікового намулу князів, віку цього царе-патріархату. … Старі форми церковного життя, що базуються на монархізмі, як патріаршество, щоб ця форма нагадувала їм про давно минулий монархізм, до котрого дійсно прагне патріарша (тихонівська) орієнтація, не може мати місця в Радянському Союзі, зокрема на Україні. Взагалі відомо, що тихонівська орієнтація виявила себе належною до монархічної партії з метою відродження царату, тому її єпископи і вищі керівники як контрреволюціонери одержали собі належне засудження з боку Радянської влади і широких кіл людності» [9, арк. 23]. Хоча російська тихонівська церква офіційно режимом не підтримувалася, але на Глухівщині саме їй влада надавала перевагу, що простежується при аналізі документальних джерел, які засвідчують міжконфесійні протистояння того часу.

У лютому 1926 р. до НКВС надійшла заява ініціативної групи віруючих громад Глухівщини старослов'янської орієнтації з проханням дозволу на проведення округового з'їзду представників релігійних громад і духівництва цієї орієнтації з метою відновлення у регіоні її вищої церковної ієрархії. Вирішення проблеми потребувало делікатного підходу з огляду на мінливу офіційну політику уряду щодо зазначеної церкви та уподобань місцевих чиновників. У кінці березня того ж року до Глухівського окрадмінвідділу від НКВС надійшов таємний циркуляр із «соломоновим рішенням»: «…НКВС пропонує вам, не реєструючи статуту групи старослов'янської Глухівської округи, що відокремилась від реакційного тихонівського духівництва, до належного у цій справі повідомлення НКВС дати цій групі можливість легальної праці і виконування функцій управлінчаського органу релігійних громад, що приєднаються до цієї групи. … У справі подання ініціативної групи про видачу їм дозволу на улаштування з'їзду, то на думку ТВ ДПУ УСРР це питання слід залишити без відповіді» [8, арк. 1–6]. Про проблемність вирішення таких питань зазначалося у черговій гнівній відозві УАПЦ: «Перерегістрація парахвій зупинилась, бо там, де українці отримали статути, тихонівці одержали без статутів договори і церкву, а тому українці не хочуть тратити даремно гроші на статути» [6, с. 357].

У 1927 р. у м. Глухові створюється Білополівська гро-

1. Українська синодальна (обновленська) церква діяла в Україні у 1925–1946 рр. Ідеологи цього руху виступали за оновлення церкви, демократизацію управління та модернізацію богослужіння. У 1922-1927 рр. ця церква була єдиною православною організацією, яку визнавала радянська влада. До 1927 р. до її лав перейшла майже половина всього єпископату Російської православної церкви.

мада Української Автокефальної Православної Церкви при Трьох-Святському храмі, який вона намагалась витребувати у місцевої влади для користування: «…майже чотири роки ми піклуємося про відродження своєї парафії й приєднання її до спілки УАПЦ й українізації храму нашого та всього щодо служб Божих на нашій рідній мові. Чотири роки ми робітники й селяни, батьки яких були будівничими Трьох-Святського храму, мешканці тієї ж парафії, не дивлячись на наші бажання, історичне право й зусилля, ми не можемо ніяк українізувати й повернути українській громаді свій рідний храм і примушені ходити молитись по всіх церквах м. Глухова» [9, арк. 3–3 зв.]. До поданої до Глухівського окрадмінвідділу заяви додавалися списки з підписами у складі 205-ти осіб, що належали зазначеній громаді. Серед них відомі глухівчанам прізвища Дубіна, Артюх, Сенченко, Черненко, Прокопенко, Шутко, Тарасенко, Юрченко, Гриценко, Слідюк, Шумицький, Муковоз, Мельник, Смоленський, Терпиловський та ін. [9, арк. 4–5].

Проте, на момент чергового звернення храм вже належав віруючим старослов'янської (тихонівської) громади. Виникли суперечності між представниками двох конфесій щодо використання храму. Автокефали пропонували здійснювати службу почергово, старослов'яни ж заперечували таку можливість. У зв'язку з невизначеністю ситуації Глухівська округова церковна Рада УАПЦ подала до Глухівського округового адміністративного відділу по філії культів меморандум, цитати з якого наводяться вище. Питання використання Трьох-Святського храму було вирішено не на користь УАПЦ. У відмові зазначалося, що «НКВС, розглянувши ваше подання і заяву автокефальної релігійної громади при Трьох-Святській церкві м. Глухова і беручи до уваги, що цією церквою в цей час користується досить численна кількість членів старослов'янської громади, що налічує 439 осіб (*за вищезазначеним списком релігійних громад 1927 р. вказано 160 осіб. – прим. автора*) і, що зазначена церква в користуванні старослов'янської громади міста Глухова – одна, не вважає за можливе санкціонувати вашу ухвалу про передачу церкви автокефальній громаді, яка має певну змогу задовольняти свої релігійні потреби в інших молитовних будинках цієї орієнтації. НКВС звертає вашу увагу, що в випадках, аналогічних цьому, округовому адміністративному відділу треба ставитись особливо обережно до питань про вилучення останньої церкви від віруючих тієї чи іншої орієнтації. Пропонуємо вам лишити Трьох-Святську церкву м. Глухова в цілковитому користуванні місцевої старослов'янської громади» [9, арк. 1, 6].

Вознесенська церква у Глухові. Сучасний вигляд

Для збільшення кількості осіб, належних старослов'янській Білополівській громаді, представники цієї церкви швидко підробили відповідні списки, про що зазначалося у таємному листі Глухівського окрадмінвідділу до НКВС: «Коли тільки-но надійшла заява від автокефальної групи про передачу Трьох-Святської церкви, старослов'янська громада, побачивши, що їх меншість, стала збирати списки по усьому Глухову, роблячи підробку власноручних підписів, записів до списків тих, що не мешкають у Глухові, та неповнолітніх, що свідчить про це прикладами розписки громадян та звірки ЗАГСУ від 8 березня 1927 р.» [9, арк. 7]. Навіть не дивлячись на такі явні протизаконні порушення як місцева, так і центральна влада були непохитними у своїх рішеннях, адже віяння часу невпинно змінювалися. На межі 20-х – 30-х років українізаційні процеси поступово згорталися, а церква, як і всі інші громадські та державні установи, уніфіковувалась.

Для пришвидшення передачі храмів автокефалів іншим конфесіям проводилися заходи з метою дискредитації автокефальних громад. Одним з них була ревізія майна Глухівського Вознесенського храму у жовтні 1927 р., що належав автокефальній громаді. В перевірочному акті зазначалося: «Мы комиссия в составе Жа-

рова, Кравченко и председателя религиозной общины Садовничего Ф.И. в присутствии помощника церковного старосты Лученка Я.Н. произвели проверку культового имущества Вознесенской церкви. При сем оказалось:

Книга описи культового имущества находилась на руках религиозной общины, составлена не полностью, не указывается длинна некоторых предметов, вес и оценка их, например ковры не были измерены, кроме того книга описи культового имущества разорвана на несколько частей и испачкана, по которой не удается установить количественность и качественность предметов находящихся в церкви, а также продолжить по ней запись незанесенных предметов. Не занесены нижеследующие предметы: 7 метров резной парчи; 2 шт. покровицы разных мелких; 1 шт. покрывал на ризу; 8 шт. поручников; одне счета маленькие; два колокольчика маленьких.

Не оказалось предметов: 3 шт. покрывал бархатных на аналой, жупан пономаря темносинего цвета.

Отмечено невнимательное и не бережное отношение к имуществу, которого часть расхищена, а также к записи в книгу и хаотическое состояние последней, куда не представляется возможным занести предметы обнаруженные комиссией, а также представить оценку всему имуществу, измерить и свесить некоторые предметы находящиеся в пользовании Вознесенской церкви, а также сделать оценку имущества, а именно: 10 шт. ковров, 7 из них длина по 2 м., ширина 1 ¼ м, один – длина 11 ½ м, ширина 1 м; один – 2,374 м, ширина 2 м, а один 1 ¼ м длиной, а шириной ¾ м, а всего 10 шт.» [11, арк. 19–21]. Не дивлячись на скаргу автокефальної громади Вознесенської церкви до НКВС, де заперечувались зазначені в акті перевірки проблеми з майном і документально підтверджувалась його наявність («майно все ціле і в належному стані») [12, арк. 2], у грудні цього ж року Нарком внутрішніх справ на основі наказу місцевої влади, де зазначалися чисельні порушення, зокрема «пункт 5 договору про надання відомостей про культове майно Вознесенської церкви та неохайне поводження з ним» [11, арк. 17–18], а також «…з огляду на те, що автокефальні громади міста Глухова мають у своєму користуванні ще три міські церкви, тоді як віруючі синодальної церкви користуються лише одною (*за вищезазначеним списком релігійних громад 1927 р їх було дві. – Прим. автора*)» [12, арк. 17] – видав розпорядження про розірвання договору з автокефальною громадою Вознесенської церкви та передачу її у користування синодальної громади [11, арк. 17–18].

УАПЦ при більшовицькому режимі проіснувала недовго. Вона не мала можливостей в ізольованій від світу державі налагодити зв'язки з іншими православними церквами та отримати своє визнання Вселенським православ'ям. Більшовицький уряд, усвідомивши небезпеку, яку створювала для нього УАПЦ, посилилив звинувачення у націоналізмі, сепаратизмі, контрреволюції та петлюрівщині. Уже у 1930 р. УАПЦ була ліквідована за «антирадянську діяльність». Почалися масові репресії автокефальників.

Модель взаємовідносин влади і церкви, яка склалася у 20-ті – 30-ті роки минулого століття в Радянській Україні, була цілком закономірною в силу не лише суб'єктивних прагнень режиму, а й завдяки дії об'єктивних чинників. Не лише партійно-державні структури насаджували саме таку модель, але й суспільство дозволило її втілення, сприйняло такий перебіг справ, стало повноправним творцем нового змісту стосунків влади і церкви.

Національне відродження будь-якого етносу, як це засвідчує історія, не лише стимулює активізацію релігійної і суспільної діяльності різних конфесій на його національному грунті, а й зумовлює виокремлення питання про національну релігію цієї соціальної спільноти, її інституалізацію. А самостійні національні церковні інститути може мати лише незалежна держава.

ПОСИЛАННЯ

1. Здіорук С.І. Етноконфесійність // Релігієзнавчий словник [За ред. А. Колодного і Б Лобовика] – К.: Четверта хвиля, 1996. – С. 110–111.
2. Здіорук С.І. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти. – К.: НІСД, 1993. – С. 9–32.
3. Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К.: Криниця, 1999. – 243 с.
4. Колодний А. Релігійні процеси в Україні: реалії сьогодення // Релігія і церква в контексті реалій сьогодення. – К., 1995. – 118 с.
5. Колодний А. Національна Церква українців як форма їх духовного самовираження – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://centerculture.uagate.com/?p=337
6. Зінченко А. Українізація церковного життя на Сіверщині й Середньому Подніпров'ї (за матеріалами історії парафій УАПЦ 1917-1925 рр.) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_55/zinchenko_ukrainizatsia.pdf
7. Мошик І.В. Меморандум Глухівської округової організації Української автокефальної православної церкви // Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – Ніжин-Київ, 2017 – Випуск 24 (27). – С. 62–66.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 5, оп. 2, спр. 2223, 30 арк.
9. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 286, 66 арк.
10. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 980, 27 арк.
11. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 2194, 27 арк.
12. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 287, 38 арк.

Мошик И.В. Украинская Автокефальна Православная Церковь в Глухове в 20-е – 30-е годы XX в.

В статье анализируется проблема деятельности Украинской Автокефальной Православной Церкви в г. Глухове в 20-е – 30-е годы XX ст. Рассматриваются вопросы функционирования ее Глуховской Окружной организации и подчинения церковных общин города указанной конфессии.

Ключевые слова: *Глуховский округ, автокефальная община, Трех-Святская церковь, старославянская ориентация.*

Moshik I.V. Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Hlukhiv in the 20s–30s years of the XXth century.

The article is analyzed the problem of the activities of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the town of Hlukhiv in the 20s-30s years of the XX th century. The issues of the functioning of its Hlukhiv District Organization and the subordination of the church communities of the city of the said confession are considered.

Key words: *Hlukhiv district, autocephalous community, Trioh-Sviatskaia church, Old Slavonic orientation.*

15.04.2017 р.

УДК 929: 94 (477)

Т.В. Луговик

«МЕНЯ ЛИКВИДИРОВАЛИ, КОНЕЧНО, ИЗ-ЗА Д.М., КОТОРОГО Я ЛЮБИЛА И ЛЮБЛЮ!» (СУДОВО-СЛІДЧА СПРАВА Є.Ю. СПАСЬКОЇ З АРХІВНОГО ЗІБРАННЯ ЦДАГО)

Стаття присвячена аналізу судово-слідчої справи Є.Ю. Спаської в архівному зібранні ЦДАГО. В студії проаналізовано ключові моменти науково-музейної діяльності ученої, наведені фрагменти свідчень колег та друзів, що призвели до заслання дослідниці в Казахстан.

Ключові слова: *Київський відділ ДПУ, чистки, репресії, Всеукраїнський історичний музей ім. Шевченка, Укрнаука, Наркомос, Уральський НКВС, реабілітація.*

Кінець 20-х – початок 30-х рр. XX ст. увійшов у вітчизняну історію як період «великого перелому», що торкнувся майже усіх сфер життя. В політиці він характеризувався установленням режиму одноосібної влади, усуненням з політичної арени інакодумців, формуванням і утвердженням командно-бюрократичної системи.

В науковій галузі спостерігалося зростання ідеологічного тиску, зокрема, в царині суспільних наук. Чисткам були піддані більшість академічних наукових організацій, які оголошувалися «гніздами української контрреволюції» [1, с. 282–283]. Укрполітосвіта, як головний центр агітаційно-пропагандистської роботи, намагалась поширити свій вплив на музеї та перетворити їх в політосвітні установи. В постанові ВЦВК і РНК РРФСР «Про музейне будівництво» від 20 серпня 1928 р. зазначалось, що науково-освітня робота музеїв повинна сприяти загальним завданням розвитку індустріалізації та колективізації сільського господарства. Одночасно в постанові вказувалось на «рутину і незадовільне відображення завдань соціалістичного будівництва» [2, с. 11]. Одночасно музейною секцією Укрнауки була розроблена типова схема експозиційної, фондової й адміністративної діяльності музеїв, в якій основна увага акцентувалася на організацію масової пропаганди, а науково-дослідна й фондова робота різко скорочувалася. З метою контролю діяльності музейних установ в кінці 1920-х рр. в УСРР була створена громадська організація «Войовничий матеріаліст», яка займалася формуванням експозицій на засадах марксистсько-ленінського розуміння історичного розвитку та сприяла «комуністичному підходу» до виконання своїх обов'язків музейними працівниками.

У 1930-х рр. музейні працівники зазнали репресій [2]. Згідно статистичних даних, до 1936 р. під репресивні заходи потрапило не менше третини працівників центральних музеїв, а осередки, підпорядковані Наркомосу, позбавилися приблизно кожного четвертого співробітника [3]. Так втілювалася в життя вимога Сталіна, виголошена на XVI з'їзді ВКП(б), що «репресії в галузі соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу» [3, с. 309].

Серед плеяди відомих музейників 1920–1930-х рр., які потрапили під репресивні акції радянської влади, була Є.Ю. Спаська (1892–1980). Свого часу Євгенія Юріївна обіймала посаду завідуючого кустарного відділу Київського сільськогосподарського музею (1931–1934), брала активну участь в організації Постійної промислової виставки, що діяла при ньому. В завдання відділу входило виявлення етнографічних особливостей в деревообробному промислі, лозоплетінні та розписах селянських хат. Дослідниця збирала та вивчала зразки народного мистецтва, складала виставкові каталоги та займалася формуванням музейного зібрання та колекцій. Її плідні напрацювання в музейництві отримали схвальний відгук з боку колег та друзів [4].

Кримінальне провадження проти Є.Ю. Спаської було відкрите в жовтні 1933 р. Перші свідчення, що вказували на приналежність ученої до «прихованої контрреволюційної організації», надав відомий музейник О.Ц. Поплавський. В показах від 19 жовтня 1933 р. він інформував, що «из состава к.-р. [контрреволюційної – авт.] организации мне известно по Киеву: …по сельхозмузею Спасская» [5, арк. 5]. Із кримінальної справи дослідниці відомо, що 27 січня 1934 р. він надав повторні свідчення [5, арк. 10]. Наступні записи свідчень проти Є.Ю. Спаської датовані 23 жовтня 1933 р. зі слів С.А. Таранушенка, «…из состава к.-р. организации мне известны по Киеву: …по сельхозмузею дочь попа, нацдемовец» [5, арк. 6]. 1 листопада 1933 р. завідувач мистецького відділу Всеукраїнського історичного музею Ф.Л. Ернст також надав інформацію проти Є.Ю. Спаської. Варто зазначити, що Федір Людвігович також зазнав репресій: наприкінці 1933 р. його було звільнено з посади і пред'явлено звинувачення у «контрреволюційній діяльності та створенні ворожого осередку в музеї». Ернста було засуджено до трьох років виправних робіт на будівництві Біломор-Балтійського каналу, а у 1942 р. – до вищої міри покарання [6]. Компрометуючі свідчення на адресу Спаської надав 8 січня 1934 р., музейник Д.П. Гордєєв: «Сельхозмузей. Спасская, укр. националистка, ученица проф. Зуммера, вовлечена им в к.-р. организацию» [5, арк. 8]. Варто відмітити, що сформований комплекс свідчень у справі Євгенії Юріївни представлений у формі невеликих виписок, ймовірно, взятих з інших джерел. Це слугує підтвердженням сфабрикованості та штучності кримінального провадження Спаської.

У документах кримінальної справи міститься протокол допиту працівниці Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка Аделаїди Володимирівни Артюхової, датований 24 березня 1934 р. Аделаїда Володимирівна інформувала, що познайомилася з Є.Ю. Спаською приблизно в 1925–1926 рр. на мистецтвознавчому семінарі Ернста: « В семінарі я читала доповідь про худ. Ярошенка, в якій старалася висвітлити художника як представника революційного народництва… Спаська відповіла, що я не звернула

увагу на національну українську стихію в творчості художника… Цей виступ Спаської я запам'ятала з боку українських національних установок» [5, арк. 14–14 зв].

Зібраних «уривків» свідчень вистачило для відкриття кримінальної справи проти дослідниці: 27 березня 1934 р. Є.Ю. Спаська була викликана на допит до слідчого в Київський відділ ДПУ. Протокол допиту Євгенії Юріївни, датований 27.03.1934 р., зберігається в кримінальній справі. З її спогадів, «у меня был один единственный ½ часовой разговор с лощеным элегантным [нерозбірливо написані слова – авт.] – евреем, очень спокойный, во время которого я ничего не подозревала… И домой вернулась спокойная» [7]. Привертає увагу форма викладу свідчень – автобіографічна розповідь: «Наша семья состояла из следующих лиц: отец и мать, я – старшая, брат Георгий – эмигрировал с вражескими войсками за границу, брат Феодосий и Василий – студенты, служили в деникинской армии и тоже эмигрировали за границу, в данное время находятся где-то во Франции, переписку с ними вела до 1931 г. После смерти матери переписку прекратила. Мой брат Иван окончил Нежинский институт материальной культуры, работал последнее время в Ленинграде, в Эрмитаже, и в данное время арестован органами ГПУ… С 1923 г. я решила заняться научной работой. Желая пополнить свой теоретический и практический багаж, вступила вольнослушательницей в археологический институт, посещая секции и семинары. Руководили семинарами Щербаковский, Ернст и Зуммер, Дахнович и Гиляров». Подальші записи свідчили про ідеологічний тиск та провокаційні питання з боку слідчого: «Все руководители, названные мною, кроме Зуммера, Дахновича, являлись представителями буржуазной науки, воспитывали в националистическом и шовинистическом направлении. После ликвидации археологического института, как учреждения, являвшегося, по сути, оплотом националистических элементов, при историческом музее был организован музейный семинар, приблизительно в 1925/26 году, руководимый Щербаковским и Эрнстом. В данном семинаре количество слушателей было ограниченное количество, руководство со старых руководителей Щербаковского, Эрнста и др., проводилось в украинском националистическом направлении» [5, арк. 11–12]. Підсумовує свої свідчення Спаська наступним чином: «…я абсолютно не была под влиянием националистического влияния… никогда ни с кем из руководителей семинаров и научных работников в личной беседе не вела разговоров на политические темы, кроме научной работы. Никогда не вела каких-либо из политического характера, осуждавшей мероприятия соввласти» [5, арк. 12 зв].

Такі свідчення Є.Ю. Спаської наштовхують на думку: в які жорсткі рамки поставили слабку тендітну жінку і які нелюдські засоби до неї були застосовані, що вона вимушена була брати участь у «викритті» своїх найближчих, найдорожчих вчителів і друзів. Виправданням для неї може слугувати материнський інстинкт (4 дітей), який не дозволив ризикувати дитячою долею (припущення авт.). Звертаючись до ранніх і більш пізніх щоденникових записів та листів Є.Ю. Спаської, зустрічаємо виключно позитивні, душевні епітети на адресу «поважаного і милого» Ф.Л. Ернста, «найповажнішого, найсуворішого, незабутнього Вчителя» Д.М. Щербаківського [8; 9]. Окрім того, свідчення Ернста проти Спаської (про які вона не знала) доводять, що науковці були поставлені в однакове положення, проходили за однією слідчою справою і врешті були засуджені за однією статтею – 58–11 КК УСРР. Зважаючи на меншу кількість зібраних свідчень, Є.Ю. Спаська залишилася в живих, проте до кінця життя була під наглядом органів НКВС. Доля Ф.Л. Ернста більш трагічна – в 1942 р. його розстріляли. Стосунки Є.Ю. Спаської з головним наставником в її житті, людиною, яка вплинула на вибір професійного заняття, проходять червоною лінією через її долю та душу. Особливе ставлення Спаської до Щербаківського, «…которого я любила и люблю…» [7], тяжке переживання його трагедії (покінчив життя самогубством у 1926 р.), наповнені щирими почуттями, доводять протиріччя написаного і дійсності.

Є.Ю. Спаській було пред'явлено звинувачення за статтями 58–2, 54–10 КК УСРР. В обвинувальній постанові вказувалося, що «гр-ка Спасская Е.Ю. состояла активным членом укр. к.-р. организации, стремившаяся к свержению Сов. Власти» [5, арк. 1а]. Таким чином, вищеназвані статті були перекваліфіковані в статтю 54–11 Кримінального кодексу УСРР, що означали «участь в контрреволюційній організації». Як свідчать подальші записи, «…следственными действиями установлено, что Спасская проводила а/п работу, направленную к подрыву проводимых мероприятий и свержению соввласти… и не исключена возможность отъезда гр-ки Спасской из г. Киев» [5, арк. 2 – 3]. 28 березня 1934 р. Євгенія Юріївна підписала документи про невиїзд з м. Києва.

В заключній постанові від 28 березня 1934 р. зазначено, що органами ДПУ була викрита та ліквідована контрреволюційна організація, членами якої були Ф.Л. Ернст, Д.П. Гордеєв, Є.Ю. Спаська ті ін. Було прийнято рішення: «Следственное дело № 6350 по обвинению гр. Спасской Евгении Юрьевны преступных деяниях по признакам ст. 54–11, направить на рассмотрение Особого совещания коллегии ГПУ с ходатайством о ВЫСЕЛЕНИИ обвиняемой СПАССКОЙ Е.Ю. за пределы Украины сроком на три года» [5, арк. 16]. Рішенням Особливої наради колегії ДПУ УСРР від 31 березня 1934 р. «СПАССКУЮ Евгению Юрьевну – выслать в Казахстан сроком на ТРИ года, считая срок с 28/III.1934 г. К месту ссылки направить в одиночном порядке. Дело сдать в архив» [5, арк. 18]. В «Заключении НКВД УССР» від 4 вересня 1935 р. зазначалося: «Досрочное освобождение – НЕЖЕЛАТЕЛЬНО» [5, арк. 20]. В листі до брата Івана

Євгенія Юріївна констатувала: «Удивилась только, когда мне подписали предложение в 10-дневный срок покинуть Киев…. и – в Уральск. Не знаю ни кто обличал меня, ни кто содействовал… Меня ликвидировали, конечно, из-за Д. М. [Данило Михайлович Щербаківський – авт.], которого я любила и люблю, т. к. только о нем меня и спрашивали» [7]. Незважаючи на це, Щербаківський завжди був для Спаської «вірним наставником», «незабутнім Вчителем» та порадником.

Наступна тека в кримінальній справі Є.Ю. Спаської – документи про перебування в Казахстані (численні довідки з місця проживання, місця роботи) та матеріли про зняття судимості. В листі до брата Івана вона написала: «Насчет подачи заявления, ты все еще меня не убедил. Мне кажется, что ни мне, ни Юльку это не понадобится. А я так тщательно старалась убедить себя, что ничего не было, чтобы не унывать? но не хочется…» [7]. Врешті, 6 січня 1947 р. учена подала заяву про зняття судимості. В заяві до МВС КазУССР Спаська повідомляла: «Через 3 года, закончив срок высылки 28.III.–37 г. я получила в Уральском НКВД отношение об окончании срока высылки, с которым уехала в г. Саратов, где и сдала его в обмен на паспорт… После подтверждения Уральским НКВД сведений об отбытой мной в г. Уральске трехлетней высылке,… я подала заявление в Верховн. Совет КазСССР о снятия с меня ограничений в месте жительства. 13 арпеля с. г я получила в Республ. Милиции разьяснение, что мне следует просить Министерство Внутренних Дел КазССР не о снятии ограничений в месте жительства, а о снятии судимости, чего я до сих пор не делала, так как просто не знала, что была судима» [5, арк. 2].

У справі міститься детальна біографія дослідниці, включаючи відомості про сімейний стан Є.Ю. Спаської, а також інформацію про дітей (троє – від першого шлюбу чоловіка, і спільний син): «Семейное положение следующее: в 1930 г. я вышла замуж за вдовца с тремя детьми: 3, 7, 8 лет. В 1934 г. я уехала в г. Уральск, где и поселилась с моим двухлетним сыном, так как муж не пожелал переехать всей семьей в Уральск, но через некоторое время привез мне на воспитание всех своих троих ребят, с которыми я рассталась в 1937 г., когда они уже подросли. С тех пор я живу только с моим родным сыном, которого я вырастила вполне самостоятельно, ему уже 13 лет. Младшая дочка учится в г. Ромнах в медтехникуме, старший пасынок, как кадровый военный, с началом войны ушел на фронт и я его потеряла из вида, младший в период оккупации Украины, спасаясь, как комсомолец от немцев, прибежал ко мне в Семипалатинск, где окончил агротехникум, был взят в военное училище, от меня был взят в армию, где и сражался в рядах гвардии в Германии, сейчас демобилизован, работает агрономом в УССР и намерен приехать ко мне сюда, чтобы поступить в Сельхозинститут» [5, арк. 4]. Автобіографія закінчується наступними словами: «…надеюсь, что ограничения с места жительства и судимость будут сняты с меня и я смогу провести остаток своей жизни спокойно с моим подрастающим сыном – отличником учебы и принесу еще посильную помощь в восстановлении приостановленных войной художественных промыслов КазССР и в научной работе в этой области» [5, арк. 4].

Подальші записи у справі Є.Ю. Спаської – це численні довідки з місць проживання та роботи. Серед них особливу інформативно-пізнавальну цінність становлять трудова книжка та зведена характеристика дослідниці: «Тов. СПАССКАЯ Евгения Юрьевна, / рождения 1982, образование высшее / работает в системе промкооперации КазССР с 1934 г. по настоящее время, более 10 лет… За время работы в системе промкооперации тов. Спасская, кроме большой организационной, непрерывно вела работу по подготовке кадров мастеров художественных промыслов ширпотреба, читала лекции, руководила техминимумами как в Алма-Ата, так и в Семипалатинске. За свой добросовестный труд и инициативную работу т. Спасская, как работник высокой квалификации, неоднократно получала премии и ценные подарки, а в 1943 г. была награждена грамотой Семипалатинского облисполкома «за образцовую работу по выпуску товаров широкого потребления для фронта и населения», «…тов. СПАССКАЯ Е.Ю. обязанности свои исполняет вполне добросовестно и работает инициативно» [5, арк. 6–7]. Згідно постанови 5-го відділу МДБ КазССР, датованої 13 травня 1947 р., «все материалы о снятии судимости на СПАССКУЮ Евгению Юрьевну соответственно приказу НКВС СССР № 0117 от 11 мая 1939 года направить на рассмотрение Особого совещания при МГБ СССР… В связи в с тем, что СПАССКАЯ проходит по учетно-наблюдательному делу, ходатайство о снятии судимости оставить без последствий» [5, арк. 20]. Незважаючи на численні позитивні характеристики дослідниці, 26 липня 1947 р. рішенням Спеціальної Ради при МДБ СССР, «СПАССКОЙ Евгении Юрьевне в снятии судимости отказать» [5, арк. 25]. Кримінально-слідчі матеріали було здано в архів.

Є.Ю. Спаська померла 12 вересня 1980 р. в Алма-Аті. Лише через 9 років, 28 жовтня 1989 р., згідно ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СССР від 16 січня 1989 р. «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40-х и начала 50-х годов», дослідниця була реабілітована посмертно [5, арк. 38]. Україна не забуває своєї палкої патріотки та подвижниці: її ім'я було викарбовано на меморіалі пам'яті репресованих митців України, відкритому 16 грудня 1996 р. біля Академії мистецтв в Києві. З 2010 р. на малій Батьківщині дослідниці в м. Ніжині Чернігівської області проходить Міжнародна наукова конференція «Спаські читання». Кожні два роки конференція об'єднує вчених, які прагнуть відродити національну пам'ять та встановити

історичну справедливість щодо родини Спаських.

Інформацію, що міститься в матеріалах кримінальної справи Є.Ю. Спаської, можна вважати класичним прикладом особистої життєвої трагедії. Адміністративна висилка та прижиттєве тавро «політненадіної» стали цілковитою несподіванкою для Євгенії Юріївни і, водночас, своєрідним випробуванням на міцність. У розвідці про Є.Ю. Спаську відома дослідниця Л.С. Мельничук писала: «Вічна пам'ять цій мудрій, мужній, відданій Україні жінці! Нехай її доля буде німим докором тим людцям від влади, які так вільно маніпулювали чужим життям. Пам'ятаймо й бережімо їх імена, бо цією пам'яттю вивіряється і наша людяність, право на гідний завтрашній день» [10, с. 121].

ПОСИЛАННЯ

1. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
2. Юренева Т. Формирование кадров советских музейных работников. 1917–1941: автореф. дис. канд. ист. наук. 07.00.02 / Юренева Татьяна Юрьевна. – М., 1991. – 18 с.
3. Сталин И. Сочинения / И. Сталин. – Т. 12. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1953. – 689 с.
4. Відзив Ф.Л. Ернста про наукову і музейну роботу Є.Ю. Спаської // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 429–430.
5. ЦДАГО, ф. 263,спр. 30353 ФП.
6. Писаренко Н. Федір Людвігович Ернст. Служіння історії / Н. Писаренко // Музей історії Десятинної церкви. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/10.06.2014_Писаренко_Федір%20Ернст.pdf.
7. Використані матеріали листування з родинного архіву Л.І. Вуіч та Н.Ю. Анохіної.
8. Спаська Є. Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського / Є. Спаська // Наука і культура: Україна. Щорічник. – Вип. 24. – 1990. – С. 272–286.
9. Білокінь С. Федір Ернст: невідома автобіографія початку 1930-х рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник праць. – 2007. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.s-bilokin.name/Personalia/AutobiogrErnst.html.
10. Мельничук Л. Гончарні промисли Поділля в науковому доробку Є.Ю. Спаської / Л. Мельничук // Від роду до народу, від народу до роду: Народознавчі студії. – 2006. – С. 116–121.

Луговик Т.В. «Меня ликвидировали, конечно, из-за Д.М., которого я любила и люблю!» (комплекс судебно-следственного дела Е.Ю. Спасской из архивного собрания ЦГАОО)

Статья посвящена анализу комплекса судебно-следственного дела Е.Ю. Спасской в архивном собрании ЦГАОО. В студии проанализированы ключевые моменты научно-музейной деятельности ученой, приведены фрагменты свидетельств коллег и друзей, что привели к ссылке исследовательницы в Казахстан.

Ключевые слова: *Киевский отдел ГПУ, чистки, репрессии, Всеукраинский исторический музей им. Шевченко, Укрнаука, Наркомпрос, Уральский НКВД, реабилитация.*

Luhovyk T.V. «I was eliminated, of course, because D.M., whom I loved and love!» (a complex forensic investigation of the case Ye.Yu. Spasska with the archive collection of CSASO)

The article is devoted to the analysis of complex forensic investigation of the case Ye.Yu. Spasska in the archival collection of CSASO. At the studio analyzed the key points of the scientific activities of the academic Museum, fragments of testimonies of colleagues and friends, which led to the link researcher in Kazakhstan.

Key words: *Kyiv Department of the GPU, purges, repressions, Ukrainian historical Museum named after Shevchenko, Ukrnauka, Commissariat, Ural NKVD, rehabilitation.*

28.02.2017 р.

УДК 94 (477.51).092 Петровський М.Н.

С.В. Рой

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М.Н. ПЕТРОВСЬКОГО У НІЖИНСЬКІЙ ВИЩІЙ ШКОЛІ: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПИТАННЯ

Стаття присвячена висвітленню в історіографії науково-педагогічної діяльності М.Н. Петровського у Ніжинській вищій школі у 20–30-х рр. XX ст.

Ключові слова: *М.Н. Петровський, Ніжинська вища школа, українська історіографія.*

Життя і науково-педагогічна діяльність Миколи Неоновича Петровського (1894–1951) були безпосередньо пов'язані з Ніжинською вищою школою. У 1919 р. він закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька і протягом 1924–1933 рр. викладав у Ніжинському інституті народної освіти, який згодом був перетворений у Ніжинський інститут соціального виховання. Саме у цей час М.Н. Петровський здобув репутацію одного з кращих знавців історії України козацької доби. Значний інтерес у цьому контексті становить питання про висвітлення науково-педагогічної діяльності М.Н. Петровського у Ніжинській вищій школі у працях українських істориків.

Започаткували історіографічний аналіз доробку М.Н. Петровського К. Харлампович [36] та С.В. Шамрай [37], які оприлюднили на зламі 20–30-х рр. XX ст. у журналі «Україна» рецензії на перші публікації дослідника. Високо оцінили наукові студії М.Н. Петровського авторитетні вчені М.С. Грушевський [3], Б.Д. Греков [2] та В.І. Пічета [29].

До вивчення науково-педагогічної діяльності і творчої спадщини М.Н. Петровського українські історики звернулися у 60–70-х рр. XX ст., вже після його передчасної смерті. Саме тоді були опубліковані стислі біографічні нариси Л.В. Олійника [22], І.О. Гуржія та В.С. Петренка [4], які містили згадки про ніжинський період у житті М.Н. Петровського. Позитивну оцінку його наукового доробку довоєнного періоду навели В.А. Дядиченко, Ф.С. Лось, В.Г. Сарбей в узагальнюючій праці «Розвиток історичної науки в Українській РСР» [10].

Н.В. Комаренко відзначила плідну діяльність М.П. Петровського на посаді керівника історичної секції Науково-дослідної кафедри історії культури та мови, що діяла в Ніжинському інституті народної освіти [15]. Археографічні публікації М.Н. Петровського високо оцінили С.О. Яковлєв [42] та М.П. Ковальський [16], а Я.І. Дзира віддав йому належне як досліднику видатної пам'ятки української історіографії – «Літопису Самовидця» [19].

Науково-педагогічну діяльність М.Н. Петровського у Ніжинській вищій школі у загальних рисах уперше окреслив М.М. Ярошенко. Зокрема, він наголосив на провідній ролі вченого у роботі історичної секції Науково-дослідної кафедри історії культури та мови й цілком слушно виокремив головні напрями наукових студій М.Н. Петровського: історія Визвольної війни українського на-

роду середини XVII ст., пам'ятки української історіографії козацької доби, публікація історичних джерел [43].

Підсумовуючи здобутки радянських дослідників у вивченні доробку та діяльності М.Н. Петровського, В.Г. Сарбей, Г.К. Швидько і К.І. Стецюк наголосили, що його наукові студії, які побачили світ у 20–30-х рр. XX ст., попри певну ідеологічну заангажованість, стали помітним явищем в українській історіографії [32; 33; 38]. Визнання М.Н. Петровського як одного з провідних вітчизняних істориків першої половини XX ст. засвідчило відзначення в Інституті історії АН УРСР в 1985 р. 90-річчя від дня його народження [14].

Наукові студії М.Н. Петровського привертали увагу відомих істориків української діаспори. Так, Л.О. Окиншевич назвав М.Н. Петровського «найвидатнішим дослідником Літопису Самовидця», наукові студії якого «залишаються дорогоцінним внеском в українську історичну науку» [21]. В.В. Дубровський поділився спогадами про М.Н. Петровського [9]. О.П. Оглоблин також дав високу оцінку студіям М.Н. Петровського 1920 – початку 1930-х рр. [20].

Проте цілеспрямоване вивчення життєвого шляху і науково-педагогічної діяльності М.Н. Петровського на підставі нововиявлених історичних джерел розгорнулося лише у 90-х рр. XX ст. С.В. Дмитрієнко уперше висвітлив студентські роки та невідомі сторінки біографії М.Н. Петровського і дійшов обґрунтованого висновку про те, що саме на ніжинський період припадає розквіт науково-педагогічної діяльності вченого [5; 6]. Водночас С.В. Дмитрієнко зазначив, що репресії проти науковців, що розгорнулися на зламі 20–30-х рр. XX ст., змусили М.Н. Петровського пристосовуватися до «марксівської» методології історичного дослідження і критикувати власні наукові праці за так звані «ідеологічні збочення» [7]. Крім того, С.В. Дмитрієнко і О.Б. Коваленко запровадили до наукового обігу написані в Ніжині листи М.Н. Петровського до М.С. Грушевського [8] та його неопубліковану студію «З історії чарівництва в старій Україні» [26]. У передумові до цієї публікації О.Б. Коваленко та С.В. Дмитрієнко зазначили, що «творча спадщина вченого переконливо засвідчує еволюцію його поглядів на минуле. Повсякчас перебуваючи під дамокловим мечем тоталітаризму, М.Н. Петровський крок за кроком поступався своїми переконаннями і уподобаннями, зрікався своїх учителів і соратників… Зрештою, сходження на «Голгофу слави» привело його до оманливих вершин офіційної радянської історіографії».

С. Коржелецька зробила спробу проаналізувати внесок М.Н. Петровського у розвиток історичної науки в Україні в цілому [18]. Маловідомі факти про його наукові контакти та роботу в комісіях ВУАН у 20-х рр. XX ст. оприлюднила О.В. Юркова [41].

В.Ф. Кондрашов на підставі особової справи історика стисло проаналізував науково-педагогічну діяльність М.Н. Петровського у Ніжині [17].

А.М. Острянко дослідив конфіденційну доповідну записку М.Н. Петровського на ім'я ректора Ніжинського інституту народної освіти М.Г. Куїса від 27 грудня 1926 р., написану невдовзі після обрання його головою історичної секції Науково-дослідної кафедри історії культури та мови. На його думку, достеменно невідомо, хто був ініціатором цієї доповідної записки – директор інституту, який прагнув зрозуміти ситуацію в середовищі ніжинських науковців, чи сам М.Н. Петровський, котрий виклав своє бачення болючих проблем радянської історичної науки кінця 20-х рр., дошкульність яких він відчував на собі [25].

А.М. Острянко також зазначив, що М.Н. Петровський був безпосередньо причетний до створення у 1925 р. Ніжинського краєзнавчого товариства й очолював його історичну секцію. Він займався упорядкуванням Гоголівського музею, створеного ще у 1909 р., й наполягав на розширенні його експозиції за рахунок історико-краєзнавчих матеріалів, зібраних на Ніжинщині.

Проаналізувавши зміст «Записок Ніжинського інституту народної освіти», А.М. Острянко звернув увагу на цілу низку статей М.Н. Петровського. Так, у першій же книзі «Записок» він опублікував статтю «До історії міста Ніжина», в якій спробував з'ясувати час виникнення і первісне місцезнаходження Ніжина. М.Н. Петровський також оприлюднив на сторінках «Записок» декілька розвідок, присвячених видатним діячам доби Гетьманщини. Значний інтерес становить його стаття «До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського)». У додатках до своїх розвідок, опублікованих у «Записках», М.Н. Петровський запровадив до наукового обігу низку документів з історії Гетьманщини й уривок із щоденника проф. М. Бережкова про події 1905 р. у Ніжині [23].

У статті «Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-і – початок 30-х рр. XX ст.)» А.М. Острянко назвав М.Н. Петровського представником нової генерації ніжинських істориків і схарактеризував педагогічну діяльність М.Н. Петровського, який основний акцент робив на практичних заняттях із залученням широкого кола першоджерел, відтак лекції мали «характер вступу й пояснювання змісту теми й матеріалу, що опрацьовують студенти» [24].

С.Ю. Зозуля відзначив, що в середині 1920-х рр. М.Н. Петровський активно співпрацював з Комісією ВУАН для укладання Історико-географічного словника української землі, підтримував зв'язки з О.С. Грушевським і сприяв залученню до академічних досліджень своїх ніжинських колег А.Г. Єршова та К.Т. Штеппи [11]. С.Ю. Зозуля також з'ясував, що М.Н. Петровський читав для членів спілки «Робос» лекції з історії класової боротьби в Україні і у жовтні 1927 р. виступив з доповіддю на засіданні Науково-дослідної кафедри історії культури та мови, влаштованому з нагоди сторіччя появи збірника «Малороссийских песен» М.О. Максимовича [13].

С.Ю. Зозуля особливо виділив напрацювання М.Н. Петровського з історії Ніжина XVII–XVIII ст. і схарактеризував діяльність Ніжинського краєзнавчого товариства, одним з фундаторів якого був М.Н. Петровський [12].

Г.В. Самойленко та О.Г. Самойленко у монографії «Ніжинська вища школа: сторінки історії» у загальних рисах показали науково-педагогічну діяльність Н.М. Петровського в Ніжинській вищій школі [30]. Крім того, О.Г. Самойленко висвітлив зв'язки ніжинських науковців, зокрема М.Н. Петровського з М.С. Грушевським [31].

У дисертаційному дослідженні А.Ю. Шевченка «М.Н. Петровський та його внесок в українську історичну науку 20-х – початку 50-х рр. XX ст.» значне місце відведено ніжинському періоду в біографії вченого [39]. А.Ю. Шевченко також слушно зауважив, що ідеологічний тиск спричинив поступову трансформацію поглядів історика [40]. Певним підсумком дослідження життєвого шляху та науково-педагогічної діяльності М.Н. Петровського стала видана у 2005 р. монографія А.О. Удода та А.Ю. Шевченка [34].

Стислі біограми М.Н. Петровського, опрацьовані С.І. Білоконем [1], Ю.А Пінчуком [27; 28], А.О. Удодом і В.А. Чабаненком [35], були вміщені в енциклопедичних виданнях, що побачили світ за доби незалежності.

Отже, М.Н. Петровський значною мірою прислужився розгортанню історичних студій та краєзнавчого руху в Україні у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. Його праці з історії України, вміщені у малотиражних ніжинських та київських виданнях тієї доби, і на сьогодні зберігають своє наукове значення. Науково-педагогічна діяльність М.Н. Петровського у Ніжинській вищій школі загалом знайшла відображення у працях вітчизняних істориків, але потребує подальшого поглибленого вивчення.

ПОСИЛАННЯ

1. Білокінь С. Петровський Микола Неонович / С. Білокінь // Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 249–250.
2. Греков Б.Д. Рец.: Петровский Н.Н. Воссоединение украинского народа в едином Советском государстве / Б.Д. Греков // Исторический журнал. – 1944. – № 12. – С. 74–75.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси; В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський. – К., 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 5–7.
4. Гуржій І.О. Петровський Микола Неонович / І.О. Гуржій, В.С. Петренко // Видатні радянські історики. – К., 1969. – С. 158–159.
5. Дмитрієнко С.В. Невідомі сторінки біографії Миколи Петровського / С.В. Дмитрієнко // Україна на порозі XXI століття: Актуальні питання історії. Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 168–181.
6. Дмитрієнко С.В. Студентські роки Миколи Петровського / С.В. Дмитрієнко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 4. – С. 96–103.
7. Дмитрієнко С.В. Проблеми регіональної історії Північного Лівобережжя у науковому доробку М. Петровського / С.В. Дмитрієнко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 113–119.
8. Дмитрієнко С.В. Листи М.Н. Петровського до М.С. Грушевського / С.В. Дмитрієнко, О.Б. Коваленко // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 325–331.
9. Дубровський В.В. Спогад про професора доктора М.Н. Петровського / В.В. Дубровський / Український історик. – 1964. – Ч. 2–3. – С. 21–26.
10. Дядиченко В.А. Розвиток історичної науки в Українській РСР / В.А. Дядиченко, Ф.С. Лось, В.Г. Сарбей. – К., 1970. – 80 с.
11. Зозуля С.Ю. До питання про зв'язки М.Н. Петровського з О.С. Грушевським (за матеріалами ЦДІАК України). / С. Зозуля // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – К., 2003. – Т. 4. – С. 213–219.
12. Зозуля С.Ю. Ніжинське краєзнавче товариство 20-х рр. XX ст. / С. Зозуля // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 98–104.
13. Зозуля С.Ю. Структурні утворення Ніжинської вищої школи 1920-х років / С. Зозуля // Питання історії науки і техніки. – 2008. – № 4. – С. 8–17.
14. Іванова Т.С. Збори в Інституті історії АН УРСР, присвячені 90-річчю з дня народження М.Н. Петровського / Т.С. Іванова // Український історичний журнал. – 1985. – № 2. – С. 159–160.
15. Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР 1917–1937 рр. / Н.В. Комаренко. – К., 1973. – 170 с.
16. Ковальский Н.П. Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII в.). Ч. 1. Анализ советских археографических публикаций документальных источников / Н.П. Ковальский. – Днепропетровск, 1977. – 95 с.
17. Кондрашов В.Ф. М.Н. Петровський і Ніжинська вища школа: штрихи до портрету вченого / В.Ф. Кондрашов // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2006. – Вип. 32. – С. 210–213.
18. Коржелецька С. Внесок М.Н. Петровського в історичну науку // Історіографічні дослідження в Україні / С. Коржелецька. – К., 1998. – Вип. 8. – С. 94–98.
19. Літопис Самовидця (з передмовою Я.І. Дзири). – К., 1970. – С. 11, 15, 24–25.
20. Оглоблин О.П. Петровський Микола / О.П. Оглоблин // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2039.
21. Окиншевич Л.О. Дослідник Самовидця: Пам'яті М.Н. Петровського // Україна: Українознавство і французьке культурне життя / Л.О. Окиншевич. – Париж, 1952. – Ч. 7. – С. 536–537.
22. Олійник Л.В. Український радянський історик М.Н. Петровський. До 70-річчя з дня народження / Л.В. Олійник // Український історичний журнал. – 1964. – № 5. – С. 116–117.
23. Острянко А.М. Історія Північного Лівобережжя на сторінках «Записок Ніжинського інституту народної освіти» / А.М. Острянко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 106–110.
24. Острянко А.М. Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-і – початок 30-х рр. XX ст.) / А.М. Острянко // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 31–38.
25. Острянко А.М. Микола Петровський: «Особисто, конфіденційно» / А.М. Острянко // Архіви України. – 2010. – № 3–4. – С. 110–116.
26. Петровський М.Н. З історії чарівництва в старій Україні / [підготовка до друку і передмова О.Б. Коваленка та С.В. Дмитрієнка] / М.Н. Петровський // Сіверянський літопис. – 1996. – № 1. – С. 110–111.
27. Пінчук Ю.А. Петровський М.Н. / Ю.А. Пінчук // Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 186.
28. Пінчук Ю.А. Петровський Микола Неонович / Ю.А. Пінчук // Енциклопедія історії України. – К., 2011. – Т. 8. – С. 194.
29. Пичета В.И. История Украины в советской историографии / В.И. Пичета // 25 лет исторической науки в СССР. – М., 1942 – С. 166–167, 171–172, 177.
30. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко. – Ніжин, 2005. – С. 224–226.
31. Самойленко О.Г. М.С. Грушевський та Ніжинська вища школа: до проблеми творчих та наукових зв'язків // Ніжинського державного педагогічного інституту: Наукові записки / О.Г. Самойленко. – Ніжин, 1996. – Т. XVI. – С. 82–86.
32. Сарбей В.Г. Видатний радянський історик. Життєпис і творчий шлях М.Н. Петровського / В.Г. Сарбей, Г.К. Швидько / Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Збірник наукових праць. – К., 1986. – С. 3–8.
33. Стецюк К.І. Український радянський історик М.Н. Петровський. До 90-річчя з дня народження / К.І. Стецюк // Український історичний журнал. – 1984. – № 11. – С. 145–150.
34. Удод О.А. Микола Неонович Петровський (1894–1951): життя і творчий шлях історика /О.А. Удод, А.Ю. Шевченко. – К.: Генеза, 2005. – 192 с.
35. Удод О.А. Петровський Микола Неонович / О.А. Удод, В.А. Чабаненко // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 376.
36. Харлампович К. Рец.: Записки Ніжинського інституту народної освіти та Науково-дослідної кафедри історії культури й мови при інституті. Кн. V (1928 р.) / К. Харлампович // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 148–151.
37. Шамрай С.В. Рец.: Петровський М. Українські діячі XVII віку. Тиміш Цицюра / С.В. Шамрай // Україна. – 1930. – Березень-квітень. – С. 154–157.
38. Швидько Г.К. Вопросы истории Левобережной Украины XVII–XVIII вв. в трудах Н.Н. Петровского / Г.К. Швидько // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII–XVIII вв. – Днепропетровск, 1982. – С. 48–57.
39. Шевченко А.Ю. М.Н. Петровський та його внесок в українську історичну науку 20-х – 50-х рр. XX століття: автореф. дис… канд. іст. наук / А.Ю. Шевченко. – Дніпропетровськ, 2003. – 18 с.
40. Шевченко А.Ю. Український історик в умовах тоталітаризму (до 50-ї річниці смерті М.Н. Петровського) / А.Ю. Шевченко // Борисфен. – 2002. – № 2. – С. 156–162.
41. Юркова О.В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930) / О.В. Юркова. – К., 1999. – 433 с.

42. Яковлєв С.О. Українська радянська археографія / С.О Яковлєв. – К., 1965. – 176 с.
43. Ярошенко М.М. Розвиток історичної науки в Ніжинському педагогічному інституті. М.В. Гоголя (До 150-річчя вузу) / М.М. Ярошенко / Український історичний журнал. – 1970. – № 9. – С. 114–117.

Рой С.В. Научно-педагогическая деятельность Н.Н. Петровского в Нежинской высшей школе: к историографии вопроса
Статья посвящена освещению в историографии научно-педагогической деятельности М.Н. Петровского в Нежинской высшей школе в 20–30-х гг. XX в.
Ключевые слова: *Н.Н. Петровский, Нежинская высшая школа, украинская историография.*

Roi S.V. Research and teaching activities of M.N. Petrovsky in Nizhyn High School: the historiography of the topic
The article is devoted to the research and teaching activities of M.N. Petrovsky in Nizhyn High School.
Key words: *M.N. Petrovsky, Nizhyn High School, Ukrainian historiography.*

18.03.2017 р.

УДК 94(477.51–25) «19»

В.А. Казимір

ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ВАСИЛЯ ДУБРОВСЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена особливостям висвітлення життя та діяльності репресованого українського історика та громадського діяча В.В. Дубровського (1897–1966).
Ключові слова: *В.В. Дубровський, Чернігів, історіографія.*

Антропоцентричність історичної науки XXI століття сприяє відродженню інтересу до осіб, які були цілеспрямовано «стерті» з історичного олімпу за радянських часів. До згаданої когорти належав і уродженець Чернігівщини – репресований історик, педагог та громадський діяч першої половини XX ст. Василь Васильович Дубровський (1897–1966), інтерес до життя та діяльності якого, незважаючи на історичну «призабутість» в українській історіографії до 1991 року, актуалізувався з новою силою, коли зникла радянська цензура.

В історіографії питання можна виділити три етапи. Перший етап (1920-ті – 1933 рр.) репрезентують відгуки про діяльність та рецензії на публікації В. Дубровського. Вони мали здебільшого компліментарний характер, адже вчений натоді одним з перших в Україні приступив до студій у галузі архівної, бібліотечної та музейної справи.

Діяльність створеного з ініціативи В. Дубровського історико-архівного гуртка при Чернігівському інституті народної освіти та Комісії з дослідження Спасо-Преображенського та Успенського соборів у Чернігові, в якій вчений виконував обов'язки секретаря, висвітлено у публікаціях Я. Ждановича, І. Моргилевського, М. Макаренка [1, с. 6; 2, с. 184; 3, с. 3;].

У регіональній періодиці середини 1920-х рр. прізвище В. Дубровського згадується в контексті розвитку краєзнавчих досліджень, зокрема діяльності Чернігівського інституту краєзнавства та проведенні наукових конференцій, а на загальноукраїнському рівні фігурує у довідниках про наукові установи та організації УСРР [4, с. 28].

Заслуговує на увагу відгук С. Шамрая про монографію В. Дубровського «Історично-культурні заповідники та пам'ятки України», опублікований 1930 р. у журналі «Україна» [5, с. 178–180].

С. Таранушенко у 1928 р., характеризуючи статтю В. Дубровського «Чергові завдання сучасного музейного будівництва», відзначив, що автор вдало висвітлив загальні тенденції музейної політики Наркомосвіти [6, с. 210–211].

У рецензії С. Глушка на монографію В. Дубровського «Селянські рухи на Україні після 1861 р. Чернігівська губернія (1861–1866 рр.)», видану в 1928 р. у Харкові, констатовано актуальність роботи В. Дубровського, оскільки в науковій літературі бракувало досліджень «про українське селянство і зокрема про селянські розрухи та ті соціально-економічні та політичні передумови, що спричинилися до них» [7, с. 112].

Другий етап (1933–1980-ті рр.) характеризується ігноруванням і вилученням з наукового обігу доробку репресованого вченого. Після арешту у листопаді 1933 р. В. Дубровський лише подекуди згадувався в радянській періодиці. Зокрема, А. Хвиля у своїх статтях, що побачили світ у 1934 р. в газеті «Комуніст» та альманасі «Образотворче мистецтво», назвав його «махровим контрреволюціонером» [8, с. 19–20].

Виняток становлять хіба що студії І. Фальковича та М. Дмитрієнка з історії вітчизняного сходознавства [9, с. 270–278; 10, с. 368–370], а також стаття О. Коваленка й С. Заремби про розвиток краєзнавчого руху на Чернігівщині у 20–30-х рр. XX ст. [11, с. 104–112], які схвально відгукнулися про участь В. Дубровського у науковому житті.

Натомість вчені української діаспори належним чином оцінили спадщину та науково-організаційну діяльність В. Дубровського, що засвідчили енциклопедичні гасла та некрологи. Особисте багаторічне спілкування Л. Биковського з В. Дубровським та листування з членами його родини дали йому змогу докладно, наскільки це дозволяла стисла форма некрологу, й достовірно висвітлити віхи життя й наукової діяльності вченого, навести перелік основних наукових праць В. Дубровського [12, с. 92–97]. Ще одним некрологом у газеті «Свобода» вшанував пам'ять В. Дубровського його товариш і колега Ф. Бульбенко [13].

У травні 1966 р. у журналі «Церква й життя» та газеті «Наш клич» побачили світ два не менш інформативні некрологи, автори яких, на жаль, залишилися невідомими [14, с. 26–27]. Проте, проаналізувавши текст некрологу у газеті «Свобода» й беручи до уваги стиль викладу матеріалу та його інформативну компоненту, можна припустити, що автором цих текстів був Ф. Бульбенко.

Узагальнюючу оцінку наукової діяльності В. Дубровського містила праця О. Оглоблина «Українська історіографія 1917–1956», оприлюднена у Нью-Йорку 1957 р. [15, с. 307–435]

(у 2003 р. її було видано українською мовою). О. Оглоблин відзначив, що В. Дубровський «працював переважно над історією Лівобережної України вісімнадцятого та дев'ятнадцятого століть (історією селян та селянських рухів та історією промисловості та торгівлі), а також над історією українсько-кримських та українсько-турецьких стосунків у XVII–XVIII століттях». О. Оглоблин звернув увагу на те, що В. Дубровський продовжував займатися науковою діяльністю і в окупаційний період, і в еміграції.

Участь В. Дубровського у діяльності ВУАН знайшла відображення у роботі Н. Полонської-Василенко «Українська академія наук: Нарис історії» [16, с. 98]. М. Міллер відніс В. Дубровського до українських учених, істориків та археологів, які «були змушені втікати за кордон, рятуючись від совєтського терору і заслання» [17, с. 119, 121].

Третій етап в історіографії проблеми розпочався у 1990-х рр. і був пов'язаний з відродженням української державності, залученням до наукового обігу масиву нових джерел і спростуванням застарілих стереотипів.

Саме тоді на сторінках загальноукраїнських і регіональних наукових й науково-популярних видань почали з'являтися статті, присвячені життю та діяльності В. Дубровського, публікувалися уривки зі спогадів та особистого листування вченого в еміграції. Автори коротких нарисів життя і діяльності В. Дубровського І. Матяш [18, с. 384–385], О. Коваленко [19, с. 108–109], Г. Курас [20, с. 9–10,], Т. Зуб [21, с. 236–243], А. Морозова [22, с. 17], В. Ткаченко [23, с. 132–134], В. Астаф'єв [24, с. 2], М. Чабан [25, с. 2] використали матеріали вітчизняних архівів і в загальних рисах висвітлили науково-педагогічну і громадську діяльність В. Дубровського. Біограми В. Дубровського були вміщені в «Енциклопедії історії України», «Енциклопедії сучасної України», «Українській архівній енциклопедії», біобібліографічних довідниках «Українські історики XX століття», «Українські архівісти (XIX–XX ст.)», «Українська журналістика в іменах», «Сходознавство і візантологія в Україні в іменах». В «Українському історичному календарі» на 1996 р. стисло схарактеризовано життя, діяльність та найважливіші праці В. Дубровського [26, с. 125–126].

Досить плідно вивченням біографії та наукового доробку В. Дубровського займався Г. Курас. У 2006 р. він у газеті «Свобода», що видається українською діаспорою у США, опублікував статтю «Хотів одного – бути вільним». Автор у стислій формі оприлюднив невідомі широкому загалу факти біографії В. Дубровського. Крім того, статтю було проілюстровано фотографіями членів родини Дубровських. У 2007 р. її було передруковано у журналі «Сіверянський літопис» з нагоди 110-ліття від дня народження В. Дубровського. Г. Курас зробив висновок, що «смерть не дала можливості визначному науковцю й палкому патріоту України здійснити все задумане. Але його мрія мати право на спокійну смерть, а дітям забезпечити спокійне життя – здійснилася» [27, с. 141]. В. Дубровського як випускника Чернігівської духовної семінарії згадує у своїй дисертації Н. Ципляк [28, с. 162, 223].

Біографію «призабутого видатного українського вченого, історика і сходознавця-тюрколога» подав Ю. Кочубей у своїй книзі «В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець» [29, с. 5–34]. Ю. Кочубей поставив собі за мету всебічно висвітлити діяльність В. Дубровського як сходознавця – історичний, літературознавчий, геополітичний контекст його робіт. До того ж, книга містить тексти усіх виявлених сходознавчих праць В. Дубровського.

Оскільки В. Дубровський обіймав відповідальні посади в Управлінні наукових установ Народного комісаріату освіти УСРР, його ім'я неодноразово згадується С. Білоконем [30, с. 86, 98] та В. Акуленком [31, с. 455–456] у роботах з історії музейної справи й охорони пам'яток в Україні радянського часу.

І. Чернікова висвітлила подробиці сфабрикованої кримінальної справи проти «контрреволюційного блоку наукових і музейних працівників», в якій фігурувало ім'я В. Дубровського [32, с. 171–176].

В. Дубровського як фахівця з історії соціальних конфліктів на Лівобережжі та одного з теоретиків бібліотечного краєзнавства на Харківщині згадано й у дисертаційному дослідженні О. Рябокобили «Розвиток історичного краєзнавства на Харківщині в 20–30-ті роки XX ст.» [33, с. 119, 131, 152].

В. Дубровський привернув увагу сучасних дослідників і з огляду на його внесок у теоретичну розробку та практичну реалізацію ідеї реформування бібліотечної справи в Україні. Л. Дубровіна та О. Онищенко неодноразово згадують В. Дубровського серед фундаторів ВБУ [34, с. 181–182].

У монографії Р. Маньковської «Музейництво в Україні» висвітлено роль музеїв у виявленні, збиранні, дослідженні, охороні та експонуванні рухомих пам'яток культури та мистецтва у післяреволюційний період. Авторка принагідно схарактеризувала участь В. Дубровського в об'єднанні музейної мережі під керівництвом Укрнауки [35, с. 6].

Окремі аспекти громадської роботи В. Дубровського як голови «Просвіти» під час нацистської окупації висвітлено у роботах Т. Чугуй, Л. Бадєєвої, М. Коваля, Б. Зайцева та Б. Мигаля [36, с. 139, 141–143, 145–147]. Принагідно діяльність В. Дубровського у монографії «Харків у часи німецької окупації (1941–1943)» схарактеризував А. Скоробагатов [37, с. 104–105, 138, 188].

Науково-організаційна діяльність В. Дубровського схарактеризована І. Вербою у монографіях, присвячених життю і творчості сучасників вченого О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко та К. Штеппи [38, с. 223]. У 2013 році захищено кандидатську дисертацію, яка стосується життя та діяльності В.Дубровського в Україні [39].

Отже, варто зауважити, що обрана дослідницька проблема привертає увагу представників різних галузей історичної науки, а постаті В. Дубровського присвячене окреме наукове дослідження. Проте у вітчизняній історіографії й досі відсутнє ґрунтовне комплексне дослідження науково-педагогічної та громадської діяльності В. Дубровського в еміграції.

ПОСИЛАННЯ

1. Жданович Я. Письмо в редакцию / Я. Жданович // Красное знамя (Чернигов). – 1923. – 28 августа. – С. 6.
2. Макаренко М. Біля Чернігівського Спасу / М. Макаренко // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, статті, матеріали / [за редакцією акад. М. Грушевського]. – К., 1928. – С. 184–196.
3. Моргилевский И. О научном исследовании Спаского собора в Чернигове / И. Моргилевский // Красное знамя (Чернигов). – 1923. – 22 сентября – С. 3.
4. Наукові установи та організації УСРР. – Харків: Видання Державної Планової Комісії УССР, 1930. – 404 с.
5. Шамрай С. [рецензія]. Дубровський В. Історично-культурні заповідники та пам'ятки України / С. Шамрай // Україна. – 1930. – Січень – лютий. – С. 178–180.
6. Таранушенко С.А. Український музей. Збірник [рецензія] / С.А. Таранушенко // Червоний шлях. – 1928. – № 8. – С. 210–211.
7. Глушко С. В. Дубровський. Селянські рухи на Україні після 1861 р. [рецензія] / С. Глушко // Україна. – 1929. – Січень – лютий. – С. 112–113.
8. Хвиля А.А. Про музеї / А.А. Хвиля // Образотворче мистецтво – К.; Харків, 1934. – Альманах 2. – С. 19–20.
9. Фалькович И. К истории советского востоковедения на Украине / И. Фалькович // Народы Азии и Африки. – 1966. – № 4. – С. 270–278
10. Дмитрієнко М. Українське пам'яткознавство і музеєзнавство в науковій спадщині В. Дубровського / М. Дмитрієнко, О. Ясь // Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність: Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства. – К., 1995. – Частина ІІ. – С. 368–370.
11. Заремба С.З. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині / С.З. Заремба, О.Б. Коваленко // Український історичний журнал. – 1983. – № 4. – С. 104–112.
12. Биковський Л. Василь Дубровський (1897–1966): [Некролог] / Л. Биковський // Український історик. – 1966. – Ч. 1–2. – С. 92–97.
13. Бульбенко Ф. Професор Василь В. Дубровський / Ф. Бульбенко // Свобода (Нью-Йорк, США). – 1966. – Ч. 91 – С. 2.; Ч. 92. – С. 2, 4.
14. Світлій пам'яті проф. В. Дубровського // Церква й життя (Чикаго, США). – 1966. – № 4. – С. 26–27.
15. Ohloblyn O. Ukrainian Historiography, 1917–1956 / O. Ohloblyn // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – New York, 1957. – Vol. V–VI. – P. 307–435.
16. Полонська-Василенко Н. Українська академія наук: Нарис історії (1931–1941) / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен: Видавництво ВУАН, 1958. – Ч. 2. – 211 с.
17. Міллер М. Доля українських археологів під Совєтами / М. Міллер // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. – Париж; Чікаґо, 1962. – С. 112–126.
18. Матяш І.Б. Василь Дубровський / І.Б. Матяш // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 384–405.
19. Коваленко О.Б. На варті духовних скарбів України: архівісти Чернігівщини 20–30-х рр. / О.Б. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 106–112.
20. Курас Г. Хотів одного – бути вільним (До 40-ліття від дня смерті проф. Василя Дубровського) / Г. Курас // Свобода (Нью-Йорк, США). – 2006. – № 43. – С. 9–10.
21. Зуб Т. Видатні архівісти Чернігівщини / Т. Зуб // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції. – К., 1997. – С. 236–243.
22. Морозова А. Люби та знай свій рідний край (К 75-летию конференции по краеведению) / А. Морозова // Пульс недели (Чернигов). – 1999. – 25 ноября. – С. 17.
23. Ткаченко В.В. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20–30-х рр. XX ст.: дис. … кандидата іст. наук: 07.00.01 / В.В. Ткаченко. – Чернігів, 1995. – 178 с.
24. Астаф'єв О.Г. Василь Дубровський / О.Г. Астаф'єв // Просвіта. – 1997. – № 19 (63). – С. 2.
25. Чабан М. Учений земляк… / М. Чабан // Вісті Борзнянщини (Борзна). – 1999. – 16 січня. – С. 2.
26. Історик Василь Дубровський // Український історичний календар 1996 р. / [під редакцією П.П. Толочка]. – К., 1995. – С. 125–126.
27. Курас Г. Хочу відчувати себе вільним (До 110-ліття від дня народження В. Дубровського) / Г. Курас // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1 (73). – С. 136–141.
28. Ципляк Н.О. Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Північного Лівобережжя (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. … кандидата іст. наук: 07.00.01 / Н.О. Ципляк. – Чернігів, 2012. – 163 с.
29. Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець / Ю.М. Кочубей. – К.: Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, 2011. – 544 с.
30. Білокінь С.І. Музей України (збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали / С.І. Білокінь; 3-тє видання, доповнене – К.: Києво-Печерський історико-культурний заповідник; Інститут історії України НАН України, 2006. – 476 с.
31. Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України // В.І. Акуленко. – К.: Юстініан, 2013. – 608 с.
32. Чернікова І.В. Охорона, вивчення і використання пам'яток історії та культури на Харківщині (1920 – червень 1941 рр.): дис. … кандидата іст. наук: 07.00.01 / І.В. Чернікова. – Харків, 2007. – 298 с.
33. Рябокобила О.О. Розвиток історичного краєзнавства на Харківщині в 20–30-ті роки XX ст.: дис. … кандидата іст. наук: 07.00.01 / О.О. Рябокобила. – Харків, 2001. – 189 с.
34. Дубровіна Л.А. Бібліотечна справа в Україні в XX столітті / Л.А. Дубровіна, О.С. Онищенко. – К.: Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського НАН України, 2009. – 530 с.
35. Маньковська Р.В. Музейництво в Україні / Р.В. Маньковська – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 140 с.
36. Чугуй Т.О. Товариства «Просвіта» на Харківщині в XX – на початку XXI ст.: дис. … кандидата іст. наук: 07.00.01 / Т.О. Чугуй. – Харків, 2008. – 323 с.
37. Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А.В. Скоробагатов. – Харків: Прапор, 2004. – 368 с.
38. Верба І.В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973) / І.В. Верба. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2008. – 324 с.
39. Казимір В.А. Науково-педагогічна та громадська діяльність В.В. Дубровського в Україні: автореф. дис. … на здобуття наук ступеня канд. історичних наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.А. Казимір. – Чернігів, 2013. – 19 с.

Казимир В.А. Особенности презентации жизни и деятельности Василия Дубровского в историографии

Статья посвящена особенности презентации репрессированного украинского историка и общественного деятеля В.В. Дубровского (1897–1966) в историографии.

Ключевые слова: *В.В. Дубровский, Чернигов, историография.*

Kazymir V.A. Specific of Vasyl Dubrovsky's life and activity presentation in historiography

The article is devoted to the Ukrainian historian and public figure V.V. Dubrovsky's life and activity presentation in historiography (1897 – 1966).

Key words: *V.V. Dubrovsky, Chernihiv, historiography.*

20.03.2017 р.

УДК 94 (477.52) «1932/1935»

М.В. Горох

РОМЕНСЬКА КРАМНИЦЯ «ТОРГСИН» (1932–1935 РР.)[1]

В даній статті автор, використовуючи широке коло архівних документів, розглядає невідомі раніше сторінки з історії функціонування крамниці «Торгсин» у Ромнах. Особлива увага приділена організаційній структурі, характеристиці її роботи, аналізу показників виконання валютного плану та плану реалізації товарів.

Ключові слова: *система «Торгсин», Ромни, крамниця, організаційна структура.*

Перша половина 1930-х рр. ознаменувалася рядом важливих змін в соціально-економічному житті УСРР, які прямо чи опосередковано привели до однієї з найбільших трагедій – Голодомору 1932–1933 рр. Вона посіла особливе місце у пам'яті людей та забрала життя

1. Стаття підготовлена за підтримки Holodomor Research and Education Consortium (Canadian institute of Ukrainian Studies, University of Alberta).

Фото 1. Місце, де з 1932 по 1935 роки розташовувався Роменський універмаг «Торгсин». Будинок знесли у післявоєнні роки. Сучасна адреса – бульвар Шевченка, 9. Фото 2011 р.

мільйонів наших співвітчизників. Саме в цей період на історичній арені з'явилася організація під дивною назвою – «Торгсин», що утворилася від російського словосполучення «торговля с иностранцами». Для більшості радянських громадян це було місце, де в обмін на золоті чи срібні монети, побутові вироби з коштовних металів, діаманти, іноземну валюту можна було придбати буханець хліба чи мішок борошна.

Десятиліттями історія Торгсину залишалася поза увагою дослідників. Перші наукові розвідки, в яких об'єднання почали цілеспрямовано вивчати, з'явилися після розпаду Радянського Союзу. Основними фахівцями з даної проблематики є О.О. Осокіна та В.І. Марочко, доробок яких налічує одну монографію та з три десятки статей [1]. Цікавість у дослідників викликає так званий регіональний напрямок, у межах якого вивчається історія Торгсину на рівні республік, областей (краю), районів чи окремих населених пунктів. Започаткував його український історик В.І. Марочко своїми працями, які присвячені Київській обласній конторі «Торгсин» [2], а розвинули – І.В. Павлова, О.Ю. Орєшкін, О.Ю. Мельничук, І.В. Шуйський, О.Д. Попов та інші [3]. Однак вони майже не звертаються до питання функціонування окремих крамниць. Натомість саме низова ланка в структурі об'єднання ставала визначальною в з'ясуванні успішності організації, ефективності прийнятих нею рішень, зацікавленості населення в системі, виявленні недоліків та помилок.

Отже, метою даної розвідки є спроба дослідити процес становлення та функціонування філії Торгсину у Ромнах. Місто було центром Роменського району, який на 1 січня 1932 р. займав територію у 1228,1 км^2 з населенням 98,5 тис. осіб, з них у райцентрі проживало 22,5 тис. [4, с. 7; 5, с. XXXVII]. Об'єктом дослідження є Роменський універмаг «Торгсин», а предметом – обставини створення філії системи, його господарська діяльність, виконання валютного плану та плану продажу товарів. Робота ґрунтується на невідомих документах, що зберігаються в архівах Києва, Чернігова, Сум, Ніжина, Харкова. Хронологічні рамки обмежені часом існування торговельного пункту (1932–1935 рр.).

Представництво Торгсину в Ромнах було одним з найпотужніших на Чернігівщині. У березні 1933 р. на нього припадало 14,3% усіх валютних надходжень Чернігівської облконтори «Торгсин» [6, арк. 13]. За даними промислово-фінансового плану на 1934 р. обіг осередку мав становити не менше 40,8 тис. крб. [7, арк. 74]. Філія об'єднувала універмаг, два склади та до двох пунктів скуповування цінностей. До грудня 1932 р. вона перебувала у складі Харківської облконтори «Торгсин». Рішення ж підпорядкувати її новоствореній обласній конторі з центром у Чернігові було офіційно закріплено наказом № 165 по ВУК «Торгсин» від 21 листопада 1932 р. [8, арк. 55].

Торговельний пункт об'єднання у райцентрі розпочав свою роботу 16 серпня 1932 р., розмістившись в окремому будинку за адресою вулиця Шевченка, 3 [9, арк. 35]. На шпальтах місцевої газети «Радянське життя» за 14 грудня 1932 р. зустрічаємо оголошення наступного змісту: «Роменська філія Всесоюзного об'єднання для торгів з чужоземцями «Торгсін» має для продажу великий вибір краму імпортного та експортного, одержано багато сезонних товарів: мануфактуру, взуття, трикотаж, готовий одяг, а також харчові продукти: борошно, крупу, жири, цукор, гастрономію. Крам відпускається в необмеженій кількості. Ціни знижено на 20–40 %. Кожний громадянин може купити за лом побутового золота, золото старого карбування, чужоземну валюту, та за переказами з закордону. Крамниця відчинена щоденно з 9 год. ранку до 6 год. вечора» [10].

Питанню реклами обласне керівництво Торгсину приділяло особливу увагу. Директору Роменського універмагу рекомендували, крім газет, активно залучати до цього радіо та журнали. У грудні 1933 р. в райцентр надіслали 25 екземплярів оголошень, які планувалося розмістити по сільрадах, правліннях колгоспів, у місцях великого скупчення людей [11, арк. 59]. Приваблювати покупців мали вітрини при торговельних пунктах. Однак у Ромнах вони радше відлякували тих своїм брудом, обрізками сиру замість продовольчих товарів, роєм мух [12, арк. 109 а]. Крамниця конче потребувала ремонту. Звичайно Торг-

син виділяв на це кошти, але суми були невеликими та надходили несвоєчасно. Так, у 1935 р. на ремонт магазину асигнували 4 тис. крб., з яких станом на 1 вересня використали не більше 970 крб. [13, арк. 258].

Спогади про універмаг віднаходимо у розповідях очевидців тих подій. Уродженка с. Протасівка (нині у складі с. Сміле) Роменського району Сумської області Варвара Логан (1915 р. н.) пригадувала: «У Ромнах у той час, коли я була на тих курсах, то спостерігала, як тут на Шевченківському бульварі був торгсин, й біля цього торгсину коли я проходила, то завжди повно людей в черзі стояло. В черзі стояли до торгсина, а тут на хіднику сиділи люди, хоч кожного разу поліція їх проганяла, й можна було спостерігати кожного ранку, як підбирали цих людей» [14, с. 259]. Черги були своєрідною «візитівкою» системи. Інспектор Харківської облконтори «Торгсин» А. І. Черніковський доповідав у січні 1933 р.: «Поблизу крамниці щоденно чекає натовп покупців до ста осіб, багато приїжджих очікують по три доби і не можуть дочекатися… При відкритті натовп покупців винятково прямує в бакалійний відділ» [15, арк. 76]. Відвідувачі потрапляли до тісного, досить брудного, не прикрашеного гаслами чи портретами приміщення. Єдина прибиральниця, яка до того ж виконувала функції кур'єра, не встигала підтримувати його в чистоті. Черги очікували на людей і всередині універмагу. Потрапивши, наприклад, до бакалійного відділу, покупцю доводилося ще мінімум двічі відстояти в них: спочатку до заввідділом, який виписував чек, а потім до фасувальника, щоб отримати товар. Останній, до речі, не встигав всіх обслуговувати, тому відвідувачі хвилювалися, обурювалися, в приміщенні стояв гармидер і галас.

Загальний стан універмагу оцінювався як «незадовільний». Інспектор пунктів скуповування Чернігівської облконтори «Торгсин» М.І. Мірецький, обстеживши його 24 червня 1933 р., порадив відпускати товари промислової та продуктової груп у різних кімнатах. Однак наявне приміщення не дозволяло це зробити. Директор Роменського універмагу «Торгсин» спробував виклопотати у місцевої влади будівлю крамниці Чернігівторгу, однак перемовини зайшли у глухий кут [16, арк. 31]. Та все ж таки наполегливість керівника осередку дозволила відкрити у місті спеціалізовану філію магазину. Принаймні вона точно працювала у лютому 1934 р. Ймовірно недовго, адже більше про неї в документах не згадується [17, арк. 22].

Графік роботи універмагу, особливо у перший рік функціонування, був достатньо напруженим. Упродовж другого кварталу 1933 р. його персонал працював без вихідних, але цього виявилося замало. Відвідувачі вимагали збільшення тривалості робочого дня осередку. Згаданий вже інспектор Харківської облконтори «Торгсин» А.І. Черніковський вважав за необхідне відкривати крамницю не пізніше 8 год. ранку та працювати у півтори зміни. Такої ж думки дотримувався інспектор пунктів скуповування Чернігівської облконтори «Торгсин» М.І. Мірецький, про що зазначив у відповідному акті, датованому 24 червня

К сведению переводополучателей
на „Торгсин"
Роменское отделение „Торгсина" предлагает всем переводополучателям, имеющим извещения о поступивших для них из-за границы переводах, получить таковые
до 1 ноября 1933 г.
После означенного срока невостребованные переводы будут возвращены
обратно
Выдача переводов производится ежедневно, кроме выходных, в конторе „Торгсина" с 9 до 11 час. дня
В-О „ТОРГСИН" Роменское отделение

Фото 2.Торгсинівське оголошення в газеті «За більшовицький колгосп». 17 жовтня 1933 р.

1933 р. [15, арк. 76 зв.; 16, арк. 31 зв.].

Всі продовольчі та промислові товари об'єднання зберігалися у кількох складських приміщеннях загальною площею 520 м^2. За свідченнями інспектора А. І. Черніковського, у січні 1933 р. універмаг в Ромнах користувався трьома складами. Вони були світлими, сухими, проте потребували косметичного ремонту (передусім побілки), облаштування полиць і засіків [15, арк. 76 зв.]. За окремі приміщення об'єднанню доводилося вступати у боротьбу з іншими організаціями та місцевою владою. 13 вересня 1933 р. директор Роменського універмагу «Торгсин» поскаржився на міську раду, яка спробувала передати ввірений йому склад об'єднанню Заготзерно для зберігання цукру, борошна і круп. Реакції від обласного керівництва організації довелося чекати недовго. Вже за два дні в Ромни надійшов лист, яким заборонялося займати торгсинівський склад без надання філії рівноцінної заміни [18, арк. 12–13].

Підсобні приміщення Торгсину знаходилися в антисанітарному стані. Сприяло цьому невміле, ба навіть недбале ставлення персоналу до зберігання товарів. У жовтні 1934 р. мішки з борошном і крупами розміщувалися поряд з бочками з оселедцями, у ємності з соняшниковою олією плавали мухи, ваги через забрудненість давали значну похибку при зважуванні [12, арк. 109 а.]. За три місяці ситуація якісно не покращилася. Оселедці продовжували важити на несправних вагах, які до того ж заїдали. Крізь вікна, які щільно не закривалися, в приміщення затікала вода, що з настанням відлиги загрожувало намоканням товарів і псуванням підлоги. Реальною залишалася загроза збитків через наявність на складах пацюків, з якими ніхто не боровся. Свої враження від побаченого інспектори та члени різноманітних комісій залишали в книзі скарг, проте її сторінки не були пронумеровані, прошиті та скріплені печаткою, що дозволяло адміністрації філії у будь-який момент позбутися небажаних записів [13, арк. 15 зв.].

Валютні цінності населення зносило до спеціальних пунктів скуповування цінностей. Їхня кількість в місті не була сталою. У червні 1933 р. в Ромнах працювало два скуппункти (один приймав побутове золото, інший – срібло, золоті монети та іноземну валюту). Цього виявилося недостатньо. У повідомленні голови Роменського районного виконавчого комітету Каневського від 4 липня 1933 р. зазначалося, що люди по 5–6 днів сто-

яли під пунктами скуповування цінностей, щоб здати свої коштовності [11, арк. 16]. Інспектор Чернігівської облконтори «Торгсин» М.І. Мірецький в акті перевірки універмагу від 24 червня 1933 р. вказував на необхідність відкриття додаткового скуппункту в місті. До речі, роботу приймальника золота він оцінив на «добре», натомість до касира, який скуповував монети, мав претензії [16, арк. 31]. На думку голови Роменського РВК Каневського, міській раді слід було повністю передати Торгсину будинок, в якому розташовувався універмаг, виселивши звідти міську залізничну станцію. Водночас пункт скуповування цінностей він рекомендував перенести до більш просторого приміщення, прибравши його з-під стін райвиконкому. Позитивні зрушення в роботі скуппунктів зафіксували 21 липня 1933 р., коли вони об'єдналися в один [11, арк. 16; 19, арк. 27; 20, арк. 27].

Золото об'єднання скуповувало у великому, світлому та зручному для роботи приміщенні поряд з універмагом на розі вулиць Шевченка та Луценка (офіційна адреса – вул. Шевченка, 1). Щодня скуппункт отримував від відвідувачів валютних цінностей на 100 крб., хоча озвучена сума не була сталою. Вона могла суттєво змінюватися як у бік збільшення, так і зменшення [21, арк. 44]. Своїх перших відвідувачів оцінювач починав обслуговувати о 9 год. ранку. Загальна тривалість його робочого дня не перевищувала шести годин. Про актуальні ціни на валютні цінності покупці мали дізнаватися зі спеціальних прейскурантів, яких в скуппункті, попри рекомендації облконтори, так і не облаштували [11, арк. 55].

Агентство з оформлення переказів розмістилося у тісній загальній кімнаті разом з іншими співробітниками філії, але знали про це одиниці. На вулиці не було жодного вказівника, а вхід до нього був з двору. Старший інспектор управління закордонних операцій ВУК «Торгсин» А.С. Краснопольський рекомендував перенести агентство до окремої кімнати, облаштувати там робоче місце для працівників, поставити стільці або лаву для зручності відвідувачів [21, арк. 41 та зв.]. Цінні документи та бланки оцінювачів і касирів зобов'язували зберігати у вогнетривкій шафі, якої в Роменському універмазі не було. Допоки необхідне обладнання підшукувалося, керівник Харківської облконтори «Торгсин» Ф.П. Зазулінський (у листі від 25 грудня 1932 р.) пропонував складати їх в залізний ящик, який пригвинчувався до підлоги. Проте і такий предмет інтер'єру був відсутній в крамниці [15, арк. 76; 22, арк. 6].

У вересні 1933 р. універмаг обслуговували 24 співробітника. За півроку їхня кількість зменшилася до 18, у вересні 1934 р. – до 16, у січні та червні 1935 р. – до 14 та 11 відповідно [23, арк. 66; 24, арк. 21; 25, арк. 4; 26, арк. 40; 27, арк. 4]. На початку 1935 р. утримання директора, двох заввідділами, 4 продавців, 3 працівників касово-контрольного апарату й 4 охоронців обходилося Торгсину в 1,6 тис. крб. [27, арк. 4]. Кожний п'ятий працівник крамниці перебував у лавах партії чи комсомолу, а понад 70 %

Заяви подавати на адресу: м. Ромен, вул. Ко

Від Ром. Філії „ТОРГСИН'а"

Востаннє нагадується, що „Торгсин" провадить обмін раніше виданих ТОВАРНИХ ОРДЕРІВ [ТОТ'и] на товарні забірні книжки лише до 15-го червня ц. р.

Після 15 червня ТОТ'и вважатимуться недійсними й прийматися не будуть

ДИРЕКЦІЯ

-1269

Фото 3. Торгсинівське оголошення в газеті «За більшовицький колгосп». 11 червня 1933 р.

здобули лише початкову освіту. Що стосується національного складу, то він не відзначався строкатістю. У вересні 1933 р. в універмазі працювало по десять українців та євреїв, троє росіян і один білорус. За шість місяців картина майже не змінилася. В осередку значилися вісім українців, семеро євреїв і два росіянина [25, арк. 4; 26, арк. 40].

Обов'язок підбирати або рекомендувати кандидатів, які б відповідали рівню Торгсину, покладався на Роменський РПК і районний відділ праці. Це мали бути найкращі працівники системи державної торгівлі чи кооперації. Прийом на роботу здійснювався без дотримання всіх норм процедури. Відсутність трудових списків і анкет на співробітників сприяла проникненню в Торгсин так званого «ворожого елементу». Так, посаду завідувача виробничим відділом крамниці обійняв працівник з судимістю. Якщо відсутність подібних документів у серпні 1932 р. можна було пояснити клопотами організаційного періоду, то надалі інакше як злочинна недбалість це не називали. У листопаді 1933 р., за словами керівника відділу кадрів Чернігівської облконтори «Торгсин», Роменський універмаг продовжував оформлювати робітників без трудового списку та рекомендацій від двох членів профспілки для безпартійних [28, арк. 312; 16, арк. 107].

Дрібні крадіжки, обважування та обмірювання клієнтів були типовими порушеннями, до яких вдавалися працівники крамниці. Часто їх виявляли під час проведення інвентаризації. Упродовж 1933 р. в Роменському універмазі «Торгсин» зафіксували розтрат аж на 42 тис. крб. [29, арк. 91]. У наступні роки підсумкові цифри стали значно скромнішими. Так, за чотири місяці 1934 р. прорахунки касирів завдали збитків осередку всього на 13 крб., а станом на 1 липня 1935 р. нестача по промисловому відділу універмагу не перевищувала 6 крб. [30, арк. 43; 31, арк. 100 зв.]. До крамниці регулярно заходили спекулянти, які пропонували довірливим відвідувачам придбати у них бони чи товарні книжки. Вони не ховалися, працювали відкрито, ігноруючи навіть присутність завідувача продовольчої групи осередку М.І. Гафта. Не справлялися з покладеними на них обов'язками й охоронці, які допустили пограбування

універмагу в ніч з 14 на 15 листопада 1934 р. [32, арк. 172]. У жовтні того ж року за зловживання своїм становищем з роботи зняли чотирьох основних співробітників філії на чолі з директором, яких спробували притягнути до кримінальної відповідальності. Однак не варто перебільшувати ефективність цих заходів. Рішень по окремим справам доводилося очікувати роками, що дозволяло підозрюваним уникати покарання [12, арк. 178; 33, арк. 39 зв.].

Окрему групу працівників становили приймальники цінностей. Восени 1933 р. скуппункт обслуговували два оцінювачі та контролер [20, арк. 27]. Володимир Сеник (1924 р. н.) пригадував: «Вижили ми завдяки тому, що в сім'ї були деякі цінні речі. Ще до революції мама працювала в Одесі в наймах і купила там два золоті хрести. Здали до торгсину також два срібних Георгіївських хрести і медалі батька, декілька срібних ложок і срібні карбованці, штук 25. Мати розказувала, що в Ромнах у торгсині золото й срібло приймав єврей. За срібний підстаканник він дав цілу гарну велику буханку хліба. Яким же смачним був той хліб! Смак його я пам'ятаю й тепер» [34, с. 190]. Кваліфікація оцінювачів часто не відповідала навіть мінімальним вимогам. Вони порушували чинні інструкції та правила, зловживали становищем. Замінити їх більш кваліфікованими працівниками дозволялося лише Держбанку, який мав для цього і вільні кадри, і асигнування, але не бажання. Так, у січні 1935 р. приймальник цінностей у Роменському універмазі «Торгсин» відмовлявся працювати у вихідні дні, коли торговельний пункт обслуговував відвідувачів. У квітні того ж року посада приймальника-оцінювача в місті взагалі була вакантною [13, арк. 66 зв.–67, 116 зв.].

Єдиний працівник, який обслуговував агентство з оформлення грошових переказів з-за кордону, свій робочий день розпочинав о 9 год. ранку, а вже опівдні переходив до виконання зовсім інших функцій. Короткий робочий день в агентстві пояснювався малою кількістю переказів (зрідка більше 200 на місяць) та відсутністю черг. Він оформлював лише перекази, натомість товарну книжку видавав інший співробітник універмагу – старший касир [21, арк. 43–44]. Кваліфікація касирів викликала нарікання. Не всі вони, наприклад, вміли відрізняти справжні товарні книжки від підробок [35, арк. 204].

Вразливим місцем у роботі агентства було зростання кількості незатребуваних переказів. Якщо у квітні 1933 р. їх нараховувалося 77 на суму 1329 крб., то у вересні – 109 на 1140 крб. Два з трьох переказів лежали неоформленими по місяцю, кожен третій – більше 50 днів. Частина з них надійшла до Роменського універмагу «Торгсин» ще у 1932 р., вони не були передані адресатам чи повернені відправникам [21, арк. 41 та зв., 43, 48.]. Працівники філії регулярно нагадували клієнтам про небезпеку втратити кошти, якщо вчасно не оформити переказ, для чого залучали місцеву пресу. 17 жовтня 1933 р. на сторінках газети «За більшовицький колгосп» з'явилося оголошення з закликом до 1 листопада звернутися до агентства та оформити перекази з-за кордону, інакше кошти повернуться відправнику [36]. Таку ініціативу обласне керівництво не оцінило, порадивши щоденно надсилати адресатам повторні повідомлення про надходження переказу з кур'єром (в межах міста) або рекомендованим листом, але в жодному випадку не через пресу. Фіксувалися затримки з передачею в банк списків незатребуваних переказів, через що ті не могли зв'язатися з відправниками, уточнити адресу адресата, визначитися з подальшими діями у випадках, коли одержувач помирав. Основними причинами, які сприяли цьому, називали відсутність кваліфікованого інструктажу, картотек і алфавітного переліку отриманих філією переказів.

Наявних штатних одиниць не вистачало для обслуговування стаціонарних об'єктів об'єднання. Незважаючи на це, кількох з них доводилося прикріплювати до обслуговування фургонів роз'їзної торгівлі. Наприклад, у жовтні – грудні 1933 р. планувався виїзд до сусіднього Недригайлівського району з відвіданням сіл Хоружівка, Коровинці, Недригайлів. Поїздка тривалістю у 18 днів мала обійтися універмагу в 1,6 тис. крб. На перший квартал 1934 р. були заплановані виїзди до сіл Сміле, Перекопівка, Глинськ, Гаврилівка (Роменського району) та Коровинці (Недригайлівського району). 36 днів роботи фургону в цих населених пунктах коштували б системі 4,3 тис. крб. [37, арк. 29]. Зважаючи на досить значні суми, директор Роменського універмагу «Торгсин» М. А. Ітенберг доповідав: «Виїздів для торгівлі в інші місця не було і протягом вересня [*1934 р. – М. Г.*] не передбачається» [38, арк. 6 зв.].

Адміністрація універмагу постійно перевищувала ліміти на утримання філії (придбання канцелярських виробів, неекономне використання пакувальних матеріалів, необґрунтовані поштово-телеграфні витрати). Наприкінці грудня 1933 р. перевитрати по крамниці обраховувалися сумою в понад 2,7 тис. крб., у другому кварталі 1935 р. – 1,3 тис. Наведені показники були одними з найбільших по облконторі. Так, влітку 1934 р. на універмаг в Ромнах припадало 60 % всіх перевитрат торговельної мережі Торгсину в області [31, арк. 17 зв.; 39, арк. 74]. Лише за світло у 1935 р. Роменський універмаг щомісяця сплачував 225 крб., тобто більше ніж магазин у Чернігові, Ніжині або Прилуках [13, арк. 229 зв.]. Неповоротка бюрократична система управління не дозволяла швидко приймати рішення, змінювати ціни в залежності від кон'юнктури ринку, що також завдавало суттєвих збитків об'єднанню. Через погану поінформованість і власну неуважність персонал універмагу реалізовував окремі групи товарів дешевше або дорожче за їхню реальну вартість. Для уникнення непорозумінь облконтора рекомендувала виготовити спеціальний прейскурант та розмістити його у приміщенні універмагу, щоб кожен відвідувач міг з ним ознайомитися [15, арк. 76].

Зовнішній вигляд співробітників місцевого Торгсину неприємно вражав покупців. Так, продавці в універмазі були вдягнені у брудний одяг, а не чисті халати, на що в

січні 1933 р. звертав увагу інспектор Харківської облконтори «Торгсин» А.І. Черніковський. Він порадив придбати для них десять нових халатів, але до його думки ніхто не дослухався. До питання відсутності спецодягу у продавців зверталися й пізніше. Його озвучив завідувач кадрів Чернігівської облконтори «Торгсин» І.Л. Розенберг на загальних зборах колективу Роменського універмагу, що відбулися 25 листопада 1933 р. [11, арк. 55; 15, арк. 76–77].

Широкого поширення набули заклики до організації соцзмагання між окремими працівниками, відділами, крамницями. Участь в них часто обмежувалася викликом, а ось до реальних дій більшість так і не доходила. Незважаючи на це, 27 жовтня 1934 р. співробітники Прилуцького універмагу «Торгсин» на зборах колективу вирішили позмагатися зі своїми колегами з Ромнів. Про початок соцзмагання було оперативно поінформовано на сторінках «Конкурсного листка конкурсної комісії Чернігівської облконтори» [12, арк. 162; 40, арк. 42 а; 41, арк. 117]. Кращих працівників об'єднання заохочувало грошовими преміями. Для цього директору універмагу виділяли 200–350 крб., які він розподіляв серед ударників. Самі ж керівники магазинів преміювалися окремо [42, арк. 58; 43, арк. 18].

Крамниця відчувала нестачу так званих «ходових» товарів. У липні 1934 р. Чернігівторг передав в Ромни партію жовтих черевиків «Бульдог», однак бажаючих їх придбати в місті майже не було. Натомість борошно, яке користувалося підвищеним попитом у населення, надходило з перебоями. Інколи траплялися досить кумедні ситуації. Так, коли адміністрація універмагу замовила партію взуття, більш привабливішого, на її думку, фасону, то за нез'ясованих обставин повторно отримала з Шостки загадані вище черевики «Бульдог» [12, арк. 109 а – 110 а.]. Товари продуктової групи, що надходили великими партіями, швидко псувалися, чому сприяли низька кваліфікація та бездіяльність персоналу торговельного пункту. Різноманітні акти та доповідні, складені за результатами перевірок чи інвентаризацій, рясніли повідомленнями про зіпсовані товари. 20 червня 1933 р. старший інспектор ВУК «Торгсин» Д.Б. Хазанов зазначав, що грибок і пліснява вразили два ящика лимонів і десять кілограмів копчених м'ясних виробів, криси погризли сім пачок печива та ящик шоколадних цукерок, неприємним запахом віддавала копчена риба [44, арк. 58]. Наприкінці жовтня 1934 р. зіпсованими вважали 15 коробок рибних консервів (кілька), 2,5 тони гречки, яка прогіркла та мала затхлий запах, 7 тон борошна пшеничного 75-відсоткового та 85-відсоткового помелу, понад 6 тон житнього борошна, 0,9 тон ячної крупи, 2,1 тис. літрів пісного масла. Про непридатність цих товарів до споживання засвідчили результати лабораторних досліджень, однак адміністрація не поспішала вилучати їх з реалізації [12, арк. 178 зв.]. Як наслідок, 21 жовтня 1934 р. громадянка Любкович привселюдно повернула в універмаг гречану крупу, що мала затхлий запах та була гіркою на смак, чим дискредитувала Торгсин в очах інших відвідувачів. Винним у цьому зробили завідувача продовольчої групи універмагу М.І. Гафта, який не прибрав з полиць зіпсований товар [12, арк. 109 а].

Частина продуктів псувалася ще під час транспортування. Відповідальні торгсинівські працівники заплющували очі на це, свідомо заповнюючи склади неякісними товарами. Навесні 1935 р. в Роменський універмаг «Торгсин» надійшов цукор-пісок, який залізниця перевозила у вугільних вагонах. Уся партія цукру виявилася забрудненою вугільним пилом, але це не переконало персонал філії відмовитися від нього. Ретельного очищення від домішок потребувала квасоля, що прибула з Прилук, і цукор-рафінад. Ці та подібні товари недбало розміщувалися у складських приміщеннях. Відкриті мішки та ящики нічим не накривалися, що сприяло потраплянню в них комах, павуків, пилу. Варто зауважити, що керівництво універмагу все ж таки дослухалося до зауважень і, нехай із певним запізненням, намагалося виправляти недоліки [13, арк. 126, 138].

Безперечно найважливішою частиною роботи Торгсину було скуповування ним так званих валютних цінностей. Знайомлячись зі свідченнями очевидців, не можна не звернути увагу на схожість їхніх оповідей про об'єднання. Передусім до крамниць системи людей штовхала безвихідь – закінчення чи повна відсутність харчів. Житель м. Ромни Микола Анашин (1927 р. н.) з сумом констатував: «Щоб якось врятуватись, ті, у кого було золото, срібло, везли все це у спеціальні магазини – торгсини. Викачували з людей коштовності» [45, с. 854]. «Коли в нашій сім'ї закінчилося все, – згадував Олександр Ковтун (1925 р. н.) з Ромнів, – тоді <…> мати вирішила віднести свої гарні золоті сережки до Торгсіну. Там вона виміняла їх на 4 фунта муки, сьогодні це приблизно 1,5 кг» [45, с. 854]. Трохим Лазоренко (1921 р. н.) з с. Українське (на той час – Ярошівка) Талалаївського району розповідав: «У нас дома теж не було чого їсти. Мій батько повитягував все золото, яке було: хрести, серги, цепки і одвіз конякою в Ромни, щоб обміняти на хліб» [46, с. 105]. Аналогічна доля спіткала у 1933 р. сережки Катерини Буряк (Онищенко) (1925 р. н.) [34, с. 185]. Про нестачу харчів переповідала й жителька с. Глинськ Роменського району Раїса Журавльова (1920 р. н.): «А 1933-й рік був неврожайним. Із самої осені вже не було чого їсти. Картопля була, а крупи закінчилися. Ні борошна, нічого. А в Ромнах був торгсін. Ми й поїхали туди. За дві каблучки дали кілограмів два гречки, кілограмів два пшона і чотири буханки хліба, кирпичики двокілограмові. У батька були ще хрести, але він пожалів» [45, с. 857].

Документи, які б дозволили проаналізувати виконання універмагом валютного плану та плану реалізації, збереглися частково. Кращою є ситуація зі звітами по Роменському відділенню «Торгсин» за 1933 р. Якщо врахувати, що до складу останнього входив лише універмаг у Ромнах, то їхні показники повинні співпадати. Незначні роз-

біжності пояснюються рядом об'єктивних і суб'єктивних чинників (різним часом подання підсумкових цифр, уточненнями та коригуванням планів протягом року), але на підсумкову картину вони впливають мінімально. Отже, маємо можливість більш повно прослідкувати динаміку скуповування цінностей осередком.

Валютний план 1932 р. Роменський універмаг «Торгсин» виконав на 46,4 % [8, арк. 38]. Так, протягом першої та третьої декад вересня та першої декади жовтня 1932 р. скуппункт придбав побутового золота на 6,2 тис. крб., тобто щонайменше 4,8 кг [47, арк. 79]. За грудень 1932 р. місцева філія оформила 101 грошовий переказ на загальну суму в 2 тис. крб. Третина з них надійшла з США (837 крб.), сімнадцять з Польщі (281 крб.), один з Німеччини (майже 5 крб.), всі інші – це внутрішні перекази [48, арк. 11]. Підсумкових даних за рік віднайти не вдалося.

Наступного 1933 р. Торгсин планував отримати від Роменського відділення валютних цінностей на 245,6 тис. крб. (11,3 % надходжень облконтори). План не було виконано. Підсумкові показники не перевищували 163,8 тис. крб. або 66,7 %. З них 46,8 тис. крб. (56,5 % від запланованого) крамниця отримала від скуповування побутового золота, 49,3 тис. (100,7 %) – золота в монетах, 31,3 тис. (70,4 %) – срібла, 28 тис. (52 %) – грошових переказів, 8,4 тис. (54,4 %) – іноземної валюти [12, арк. 9; 49, арк. 98, 116; 50, арк. 4, 7, 16]. Майже 59 % надходжень філії припали на золото у виробах і монетах. Перевиконання плану по монетах може свідчити про наплив значної кількості селян. Саме їх вважали основними постачальниками золотих монет. Відвідувачі за рік здали не менше 74,5 кг хімічно чистого золота та 2045 кг хімічно чистого срібла. Реальні ж розміри коштовних металів були значно більшими. Так, лише за вересень – грудень 1933 р. магазин придбав 347,3 кг срібла на суму в 3757 крб. [51, арк. 16, 32, 51, 72, 74, 96, 140, 155, 174, 189, 210, 226]. Протягом квітня – вересня 1933 р. універмаг оформив 1116 грошових переказів на загальну суму 15,2 тис. крб., тобто в середньому один адресат отримував 13,6 крб. Основні країни, з яких вони надходили, залишалися незмінними: 41 % з США, 24 % з Польщі, 11 % з Англії, 8 % з Німеччини, ще 9 % з Франції, Литви, Туреччини, Китаю та інших країн, ще 7 % – внутрішні перекази [21, арк. 47].

Третій рік функціонування філії засвідчив, що пік відносно успішної її роботи залишився позаду. Упродовж 1934 р. універмаг «мобілізував» валютних цінностей на 71 тис. крб. (без даних за травень) проти 107 тис. запланованих, тобто 66,4 % [12, арк. 163; 23, арк. 48; 52, арк. 75; 53, арк. 84, 98, 107, 118, 182]. Директор Роменського універмагу «Торгсин» М.А. Ітенберг пояснював низькі показники залучення цінностей змінами в кон'юнктурі ринку, контингенті відвідувачів та відсутності «ходових» товарів. Так, у першому півріччі 1934 р. основними відвідувачами крамниці були селяни, яких цікавили винятково борошно. Проте у третьому кварталі ситуація докорінно змінюється. «Селянство, – зазначав М.А. Ітенберг, – загалом відхлинуло, лишилися лише ті, хто здавав цінності переважно не за борошно, а за промтовари, особливо шкіру, тканину, шерсть». Домінувати у крамниці стало міське населення, передусім одержувачі переказів. Вони цікавилися значно дорожчими та якіснішими товарами, що перетворило «ходові» до цього товари на «неходові» і навпаки. Наявний асортимент товарів не зміг задовольнити більш вибагливих покупців і ті йшли з крамниці. Крім того, лунали скарги на занадто високі ціни. Зменшення відпускних цін дозволило б Торгсину швидше реалізовувати борошно, крупи, рибу, цигарки, рослинну олію, винно-горілчані вироби, соду, чоловіче та жіноче взуття, жакети, светри, вироби з хутра та шкіри, трикотаж, хром, гас та інше [12, арк. 178].

До нас майже не дійшли щомісячні чи квартальні звіти по надходженню коштовних металів. Відомо, що за три місяці (квітень, червень та вересень) 1934 р. філія скупила золота у виробах і монетах на 10,4 тис. крб. (щонайменше 8 кг), а срібла на 5 тис. (302 кг) [53, арк. 98, 107, 118, 182, 235]. Краща ситуація з даними по іноземній валюті та грошових переказах з-за кордону. Протягом 1934 р. універмаг отримав їх на 2,5 та 20,2 тис. крб. відповідно [23, арк. 48; 54, арк. 3]. Ця обставина дозволяє припустити, що коштовних металів та каміння філія придбала на 48,3 тис. крб. Частка діамантів не була значною (у четвертому кварталі їх планували отримати не більше ніж на 900 крб.) [55, арк. 101].

Фінансовий план 1935 р. Роменський універмаг «Торгсин» перевиконав на 101,8 %, отримавши цінностей на 49,8 тис. крб. проти 48,9 тис. запланованих [13, арк. 194–195; 56, арк. 26, 28, 30, 36, 38, 40]. Цього вдалося досягти завдяки ажіотажу останніх місяців року, коли населення поінформували про ліквідацію об'єднання 1 лютого 1936 р. Покупці поспішали позбутися наявних на руках товарних книжок системи, які за кілька місяців втратили б свою цінність. Упродовж 1935 р. універмаг в Ромнах придбав побутового золота щонайменше на 8 тис. крб., золотих монет на 7,2 тис., срібла на 8,1 тис., грошових переказів на 20,4 тис., іноземної валюти на 5,6 тис., коштовного каміння на 0,5 тис. [13, арк. 194–195; 57, арк. 13, 25, 39, 52, 83, 60, 112, 120, 129, 138]. У ваговому еквіваленті торговельний пункт «мобілізував» щонайменше 11,8 кг хімічно чистого золота та 405 кг хімічно чистого срібла.

Таким чином, за підрахунками автора протягом серпня 1932 р. – грудня 1935 р. Роменський універмаг «Торгсин» скупив у населення валютних цінностей не менше ніж на 292,8 тис. крб. Вага хімічно чистого золота, яке населення у вигляді брухту чи монет продало місцевій крамниці об'єднання, сягала, за найскромнішими підрахунками, 99,1 кг, а срібла – 2,8 т.

Водночас з валютним планом філію зобов'язували виконувати план реалізації. Якщо за 1932 р. даних віднайти не вдалося, то у 1933 р. універмаг продав товарів покупцям на 160,4 тис. крб. (62,8 % від запланованого), у 1934 р – на

78,7 тис. (86,7 %), у 1935 р. – 52,5 тис. (102,5 %), тобто загалом на 291,6 тис. [12, арк. 6, 163; 13, арк. 202; 23, арк. 55; 49, арк. 98 а; 50, арк. 3, 6, 15, 61; 56, арк. 7, 9, 11, 25, 27, 29, 35, 37, 39]. Фахівці об'єднання сподівалися, що у першому кварталі 1933 р. співвідношення між проданими магазином товарами продуктової та промислової груп становитиме 66 % на 34 %, а у другому – 93 % на 7 %. Однак домінування продтоварів виявилося тотальним – 98 %. Левова частка продажів припадала на так званий «хлібофураж»: січень – 91 % (10 тис. крб.), лютий і березень – по 93 % (11,1 та 15,8 тис. відповідно) [39, арк. 12–13]. Такі результати лише підтверджують, що людям не було чого їсти, адже вони масово обмінювали родинне золото та срібло на найпростіші товари – борошно і хліб.

Торгсином були розроблені валютні плани і на 1936 р., хоча обмежувалися вони операціями зі скуповування іноземної валюти та оформлення грошових переказів. Упродовж року, на думку фахівців, населення мало віднести до Роменського універмагу інвалюти на 0,9 тис. крб., а переказів – на 16,3 тис. [58, арк. 170]. Однак зреалізувати задумане не вдалося. 13 грудня 1935 р. Чернігівська облконтора «Торгсин» отримала телеграму від голови Правління Всесоюзного об'єднання М.А. Левенсона, в якому той вимагав ліквідувати Роменський універмаг до 22 грудня, що й було зроблено [59, арк. 20].

Таким чином, дана розвідка є першою спробою відновити історію створення та функціонування Роменського універмагу «Торгсин». Реалії, з якими зіштовхувалися працівники системи в районах, були значно складнішими за роботу центральних універмагів великих міст чи обласних центрів. Проте було і чимало схожого між ними: нестача кваліфікованих кадрів, боротьба за приміщення, безвідповідальне ставлення до зберігання товарів, наплив покупців у перші роки роботи. Універмагу вдавалося скуповувати у населення достатньо великі об'єми валютних цінностей, але не виконувати завищені плани. До середини 1934 р. люди вичерпали запаси золота і срібла, а з закінченням голоду – швидко втратили інтерес до системи. Дана проблематика навряд чи може вважатися вичерпаною. Подальшого вивчення потребують біографії працівників, які обслуговували універмаг, а також уточнення об'ємів «мобілізованих» ним валютних цінностей.

ПОСИЛАННЯ

1. Осокина Е. А. За зеркальной дверью Торгсина / Е.А. Осокина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86–104; Її ж: Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е.А. Осокина. – М.: РОССПЭН, 2009. – 592 с.; Її ж: Торгсин в советской экономической системе 1930-х годов / Е.А. Осокина // Труды Института российской истории РАН. – 2013. – № 11. – С. 206–226; Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) / В. Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 90–103; Його ж: Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років / В. Марочко // Український історик. – 2008. – № 3–4. – С. 194–209.

2. Марочко В. Діяльність торгсинівської системи міста Києва / В. Марочко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2008. – Вип. 18. – С. 163–175; Його ж: Торгсини Києва в роки голодомору / В. Марочко // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2009. – Вип. 15 : у 2-х ч. – Ч. 2. – С. 63–77.

3. Павлова И. В. Торгсины в Западно-Сибирском крае / И. В. Павлова // Экономика и организация. – 2003. – № 3. – С. 162–169; Орешкин О.Ю. Организационно-правовые мероприятия по противодействию хищениям и злоупотреблениям в работе торговой сети Ивановской областной конторы Торгсин в 1933–1935 гг. / О. Ю. Орешкин // Вестник Владимирского юридического института. – 2012. – № 4. – С. 162–165; Мельничук О. Київська обласна контора «Торгсину» (1931–1936 рр.): становлення та функціонування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 «Історія України» / О. Ю. Мельничук. – К., 2015. – 18 с; Шуйський І. В. Всеукраїнська контора «Торгсин» у Харкові в 1932–1934 роках / І. В. Шуйський // Studia Slobozhanica: Матер. міжнар. наук.-метод. конф. – Харків, 2016. – С. 86–90; Попов А. Деятельность в Крыму Всесоюзного объединения по торговле с иностранцами в СССР (1931–1936 гг.) / А. Попов // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «История». – 2007. – Т. 20. – № 1. – С. 66–72.

4. Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Чернігівської області УСРР. – Харків, 1933. – 140 с.

5. Підсумки обліку міської людности УСРР 1931 року. – Харків, 1933. – 211 с.

6. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-1369, оп. 1, спр. 42, 26 арк.

7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 571, 292 арк.

8. Державний архів Сумської області (далі – Держархів Сумської обл.), ф. Р-1629, оп. 1, спр. 4, 69 арк.

9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4051, оп. 1, спр. 23, 66 арк.

10. Радянське життя. – 1932. – 14 грудня.

11. Держархів Сумської обл., ф. Р-1629, оп. 1, спр. 20, 60 арк.

12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 334, 237 арк.

13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 578, 318 арк.

14. Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. / [виконавчий директор комісії Джеймс Мейс]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Т. III : Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – 2008. – 782 с.

15. Держархів Сумської обл., ф. Р-1629, оп. 1, спр. 3, 78 арк.

16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 39, 120 арк.

17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 78, 102 арк.

18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 53, 26 арк.

19. Держархів Сумської обл., ф. Р-5608, оп. 1, спр. 8, 58 арк.

20. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 38, 97 арк.

21. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 93, 108 арк.

22. Держархів Сумської обл., ф. Р-1629, оп. 1, спр. 19, 16 арк.

23. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 70, 115 арк.

24. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 144, 149 арк.

25. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 58, 42 арк.

26. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 73, 42 арк.

27. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 103, 147 арк.

28. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 180, 320 арк.

29. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 94, 203 арк.

30. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 155, 149 арк.

31. Держархів Чернігівської обл., ф. П-616, оп. 1, спр. 379, 124 арк.

32. Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р-1379, оп. 1, спр. 36, 224 арк.

33. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 150, 224 арк.

34. Український голокост. 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив : у 10 т. / [ред., упоряд. Ю. Мицик]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 4. – 2007. – 504 с.

35. ВДАЧОН, ф. Р-1379, оп. 1, спр. 21, 205 арк.

36. За більшовицький колгосп (Ромни). – 1933. – 17 жовтня.

37. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 45, 67 арк.

38. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 543, 6 арк.

39. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-323, оп. 1, спр. 411, 83 арк.

40. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 181, 123 арк.

41. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5599, оп. 1, спр. 75, 156 арк.

42. Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 932, 102 арк.

43. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 30, 29 арк.

44. Держархів Сумської обл., ф. Р-1629, оп. 1, спр. 27, 121 арк.

45. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область / [редкол. : О.Ф. Лаврик, О.В. Медуниця (співголови) та ін.]. – Суми : Собор, 2008. – 920 с.

46. Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження. Зб. документів і матеріалів / [упоряд.: С. В. Бутко, С. І. Федусь]. – Чернігів: КП «Видавництво "Чернігівські обереги"», 2009. – 208 с.

47. Державний архів Харківської обл., ф. Р-4640, оп. 13, спр. 3, 95 арк.

48. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 3, 17 арк.
49. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 58, 145 арк.
50. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 132, 61 арк.
51. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 35, 230 арк.
52. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 58, 75 арк.
53. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 70, 273 арк.
54. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 74, 43 арк.
55. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 66, 145 арк.
56. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 761, 44 арк.
57. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 107, 163 арк.
58. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 97, 189 арк.
59. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5599, оп. 1, спр. 124, 79 арк.

Горох Н.В. Роменский магазин «Торгсин» (1932–1935 гг.)
В данной статье автор, используя широкий круг архивных документов, рассматривает неизвестные ранее страницы из истории функционирования магазина «Торгсин» в Ромнах. Особое внимание уделено организационной структуре, характеристике ее работы, анализу показателей выполнения валютного плана и плана реализации товаров.
Ключевые слова: *система «Торгсин», Ромны, магазин, организационная структура.*

Horokh M.V. Torgsin store in Romny (1932–1935)
In this article the author, using the wide circle of archive documents, examines previously unknown pages from history of Torgsin store in Romny. Special attention is devoted to the organizational structure, characteristics of its work and the analysis of the data about the implementation of the currency plan and the realization of goods plan.
Key words: *system of «Torgsin», Romny, shop, organizational structure.*

28.02.2017 р.

УДК 94(477.51):379,8«19»

М.О. Герасько

ТРАДИЦІЙНЕ ДОЗВІЛЛЯ МОЛОДІ БАТУРИНЩИНИ У XX СТ.

Стаття присвячена дослідженню форм громадського дозвілля молоді на Батуринщині у XX ст. Дана праця базується на вивченні польового матеріалу, зібраного автором у старожилів Батурина та навколишніх сіл – Обмачів, Осіч, Пальчики, Матіївка, Красне та Митченки. З метою передачі колориту говірки без порушень «правил» місцевого діалекту, автор подає у тексті спогади старожилів із збереженням усіх фонетичних та стилістичних особливостей.
Ключові слова: *Батуринщина, дозвілля, вечорниці, досвітки, вулиця, колодка, молодіжні розваги, забави.*

Народна система педагогіки та культурних цінностей українців виробила певні правила поведінки, філософське ставлення до активної енергії молодого покоління і мала власні етнічні засоби для впорядкування емоцій та надзвичайної енергії. Це була не система приборкування пристрастей, а продуманий до дрібниць спосіб розумного витрачання енергії [1, с. 50]. Традиція проведення молодіжного дозвілля в Україні, що була основним соціальним інститутом тимчасового чи фіктивного споріднення [2, с. 51], сягає своїм корінням у сиву давнину. В населення містечок та сіл ці звичаї переходили із покоління в покоління, тому залишались майже незмінними аж до середини XX ст.

Українські форми громадського дозвілля молоді неодноразово ставали предметом уваги вітчизняних етнологів, краєзнавців та фольклористів. Практичне дослідження їхньої історії розпочалося ще в XIX ст. Зокрема, вивченням традиційної культури населення займалися історики та етнологи О. Шафонський, Я. Маркович, Б. Грінченко, П. Чубинський, О. Афанасьєв-Чужбинський, Є. Гребінка, А. Стороженко, М. Закревський, Л. Боровиковський, М. Гоголь, та багато інших. Варто зазначити, що краєзнавча діяльність П. Куліша відкрила шлях іншим дослідникам, до яких належать М. Маркевич, П. Литвинова-Бартош, О. Потебня, М. Сумцов та ін. У XX та XXI ст. цю тему досліджували В. Борисенко, І. Ігнатенко, О. Кісь. Проте, праці, яка б узагальнила вивчення дозвілля молоді як феномену традиційної культури населення містечок Чернігово-Сіверщини, зокрема Батуринщини, донині не існує.

Дана робота базується на вивченні польового матеріалу, зібраного автором у старожилів Батурина та навколишніх сіл – Обмачів, Осіч, Пальчики, Матіївка, Красне та Митченки. Опрацьований матеріал дає можливість дослідження теми вечорниць на Батуринщині.

Як зазначає О. Воропай, «після Миколая в селах України вже кожного вечора збирались вечорниці» [5, с. 32]. Проте, в деяких місцевостях вони розпочинались 14 вересня на Семена [6, с. 258], в інших – на другу Пречисту (21 вересня за н. ст.), ще в інших – на Покрову (14 жовтня за н. ст.) чи на Кузьми й Дем'яна (14 листопада за н. ст.) [7, с. 15].

Довгими осінніми та зимовими вечорами дівчата сходилися в одну хату, де, співаючи, пряли; туди приходили і парубки. Такі гуляння називалися вечорницями [8, с. 27]. У кожної дівчини було сподівання на те, що вечорничний обранець згодом стане її нареченим; вона гордилась тим, що має парубка [3, с. 116]. В Україні хлопці найчастіше одружувалися після служби у війську. Якщо з якоїсь причини парубок не йшов до війська, то до досягнення 21 року він, як правило, не одружувався, а в Російській імперії навіть законодавством заборонялося церкві вінчати неповнолітніх хлопців віком до 20 років [9, с. 205].

Молодь по-різному ставилась до проведення дозвілля і дотримання норм етики та моралі. Якщо для дівчини незайманість до шлюбу була безумовним принципом, то на хлопців таке правило не поширювалось [3, с. 117]. На вечорницях, незважаючи на залицяння хлопців, дівчата намагалися гуляти чесно, пам'ятаючи настанови матері, яка нагадувала, що «на козаку нема знаку». Були такі дівчата, які вже вийшли із свого віку, а ще ходили на вечорниці. В такому випадку мати радила: «Виходь, доню; сякий-такий Пантелій, аби душі веселій»; могла з гнівом кричати: «Виходь заміж, коли хоч хтось сватає, бо досидишся до сивої коси, до чорного зуба» [27, с. 1], адже до старої діви часто ставилися упереджено [3, с. 123]. А коли вже знаходився гарний парубок і дівчина відповідала взаємністю, то їй мати давала таку настанову: «З Богом,

Вечорниці на Поліссі. 20-ті роки XX ст.

Парасю, поки люди находяться» [27, с. 1]. Часто виникала така ситуація, коли дівчина подобалась хлопцю, а він їй ні. Жартома на неї казали: «А наша Галя балувана…». В свою чергу, мати парубка при зустрічі з матір'ю дівки, дорікаючи, казала: «Я за свого Хому кого хочеш візьму, а ти свою Іринку ще поповодиш по ринку».

У 40-х рр. XX ст. заміжжя було навіть необхідністю, бо причиною того були податки, якими держава обкладала неодружену молодь. Такий податок звався «за бездітність». М. Гуржій, 1925 р. н., уродженка х. Бондарів, згадує, як у 20 років її викликали до Батуринського районного суду за таке «порушення». Підсудна змушена була пообіцяти вийти заміж «і за дурного, і за кривого, аби лишень отак не срамили» [22, с. 6].

Варто зазначити, що вся тогочасна молодь умовно поділялась на парубочі та дівочі громади. Основним інститутом гендерної соціалізації дівчат (поряд із сім'єю) було саме це дівоче угрупування, що гуртувалось завдяки побутуванню на значній частині України інституту вечорниць/досвіток (восени-взимку) та вулиці/колодки (навесні-влітку) [3, с. 109]. Як і у всіх регіонах України, дівчата Батуринщини створювали свої громади, яких в одному селі, зазвичай, було декілька. До одних громад входили дівчата молодшого віку (12–14 років), які називалися «піддівки», а дівчата старші (16–18 років), що звалися «на виданні», входили до іншої громади. Якщо в силу обставин доводилося дівчатам різних вікових груп перебувати в одній хаті, то менші не мали права брати участі у вечорницях. В цей час вони, зазвичай, із печі разом із молодшими за віком дітьми спостерігали за розвагами старших.

За переказами уродженки х. Осіч О. Скалюн, 1924 р. н., дізнаємося, що в їхній громаді на вечорниці молодь починала ходити років з 15-ти [10, с. 1]. Постійного місця їх проведення не було, бо збиралися переважно у хатах, де проживала молодь одного віку, почергово змінюючи місце зібрання. Також користувалися популярністю домівки самотніх жінок, яких називали «вечорничні матері» [11, с. 1], проте це було не основне та не єдине місце для розваг молоді, на противагу іншим регіонам України.

За надану хату для гуляння господарі отримували плату, яку називали басаринки. Чітко встановленої платні не було, «що в кого було, те й зносили» – переважно продукти харчування – хліб, картоплю, борошно та ін. [10, с. 1]. На Різдво та Паску плата за хату збільшувалась, бо приносили ще й паляниці та ковбасу [11, с. 1]. Н. Завадко, жителька с. Обмачів, згадує, що «гуляли у хаті. Наймали хату, платили – тоді платили картошкою і зерном. А на Роздво – буханку хліба, булку. І так цілу зиму гуляли. Празник гуляли: суботу і неділю. А в буденний день уже ж не ходили – в буденний день дома сиділи, вишивали чи плели, хто шо придумає. А як празники були, так там собиралися гуртом, складалися гуртом і тоже гуляли» [12, с. 688]. Платили також і грішми, які на той час дуже цінувалися. Найвища плата за так звану оренду приміщення становила 5 рублів [13, с. 1].

Якщо для хлопців вечорниці були просто нагодою порозважатись, відпочити та пожартувати, то дівчата до цього зібрання відносились більш серйозно. На вечорницях вони не тільки обмінювалися знаннями та досвідом у вишиванні, прядінні, тканні, а ще й мали примножувати своє придане. Це було однією з причин, що дівчата першими сходилися на вечорниці [13, с. 1]. В буденні дні, поряд з плетінням та вишиванням, вони, принісши з собою прядки і мички, пряли вовну, а також в'язали у вінки цибулю [14, 1], лущили кукурудзу, квасолю та ін. А от хлопці заважали дівчачій роботі; то жартували, то всіляко відволікали їх, намагаючись якось накапостити – смикали за мички [11, с. 1], інколи навіть підпалювали їх [13, с. 1]. Проте, були й такі парубки, що використовували вечорничний час з користю. В. Винник, 1939 р. н., уродженець х. Осіч, згадує, як він у 50-х роках XX ст., йдучи на вечорниці, брав із собою знаряддя та матеріали для плетіння кошиків: «Беру оцю верстать, рогіз оцей і йду до дівчат. Вони там собираються і я до їх притулюся» [15, с. 1]. До речі, дід Володимир і донині не забув свого ремесла і передав його синові та онукам. На сьогодні осіцькі кошики – ексклюзивні, бо їх виробництвом в Україні займається лише ця родина Винників.

НІКЗ «Гетьманська столиця». Відтворені батуринські вечорниці. Фото 2017 р.

Загалом, вечорниці проходили цивілізовано і мали переважно розважальний характер. Дівчата не зазнавали жодного насилля, яке було притаманне іншим регіонам України [3, с. 112–116]. В святкові та вихідні дні на вечорницях не працювали, а лише влаштовували гуляння. Чекаючи на хлопців, дівчата веселилися та лузали заздалегідь підсмажене соняшникове і гарбузове насіння. Разом молоді люди грали в карти [13, с. 1] та «притвори» (жартуючи, притворялися). Хлопці бавилися в «Ляща» (суть цієї гри полягала в тому, що один учасник заплющував очі й клав руку за спину, його стукали по руці, а він мав здогадатись, хто це зробив) [11, с. 1]. А ось на х. Осіч ця забава трохи відрізнялася і називалася «У вовса». Г. Левусь, 1938 р. н., розповіла, що за правилами гри, комусь треба було лягти або нахилитись, заклавши руки за спину. В цей час інший учасник стукав по руці, і треба здогадатись, хто то був [13, с. 1].

Кожна молодіжна громада мала свій фонд, до якого вносились різні речі, іноді ті, які вважалися рідкісними (дорогими), наприклад, металеві шпильки [16, с. 1]. Часто організовували ігри винятково для хлопців. Дівчину, яка подобалась юнакові, саджали на якесь підвищення, а парубок, попередньо здавши до фонду певний предмет, повинен був, діставшись до дівчини, поцілувати її. Якщо ж він не виконував умов конкурсу, то річ із фонду йому не повертали. Також «грали у «куцу бабу»: зав'язували очі і ловили гав. Поймав – хто ти така, угадуй. Пойме дівчину хлопець і з зав'язаними очима» [12, с. 688]. Інша забава звалася «Сорока-ворона» і була на кшталт сучасної гри «в резинку» чи трохи призабутих «класиків». Навхрест клали вила [12, с. 688], палиці або рогачі і стрибали по колу так, щоб не наскочити на них. Граючи, примовляли: «Сорока-ворона по болоту ходила і хвист замочила. А за нею деркач: «Ти, сороко, не плач. Ти сорока – джа. Сорока – в жито, сороки – нема», – згадує Н. Сухомлин батуринську версію гри [16, с. 1]. В сусідньому с. Обмачів текст цієї різдвяної гри дещо відрізнявся: «Сорока, ворона по болоту ходила і хвист замочила. А за нею деркач: – Ти, сороко, не плач, Ти сороко, не журись, ти, сороко, веселись. Ти сороко, джа хвист волоча. Ой горе сороці не в долині, не в толоці. Де кликала дівчина козака, козака». Н. Завадко згадувала: «Витанцьовували оце, бувало, що і по п'ять раз. А, бувало, що це ж вилка на вилку, і спотикалися. А, бувало, стрибали. Ну, разні ігри придумували, аби весело було. Ну, і гармошка грала, і танцювали, і все було. А тепер того нема» [12, с. 688].

Жодне молодіжне зібрання не відбувалось без пісень та танців. Навіть у будні, коли дівчатам необхідно було займатись рукоділлям, парубки спокушали їх до танців. Серед молодіжної громади обов'язково знаходився музика (або гармоніст, або гітарист), а інші вибивали у бубон та вистукували металевою ложкою по скляній пляшці. Зачувши веселу музику, дівчата змушені були кидати всю роботу, і тоді розпочинались танці, як говорять – «до упаду». Танцювали «не до неба, не до землі» та так, що над долівкою, підмазаною глиною, аж курява здіймалася. Популярними на Батуринщині були «Полька», «Краков'як», «Гопак» «Яблучко», танцювали ще й «Мєсяца» [13, с. 1], а також парний танок, який мав назву «Страданіє» [14, с. 1]. Улюбленими піснями вечорничної молоді були «Пора, мати, жито жати» та «Місяцю не місяцю» [13, с. 1].

На свята та вихідні для кращого настрою дозволялося потроху випити горілки [11, с. 1], а також молодь смакувала своїм найулюбленішим традиційним хмільним напоєм, що мав місцеву назву «штаньок», головним інгредієнтом якого був цукровий буряк. Напій готували за особливим рецептом, який передавався із покоління в покоління – тертий буряк поміщали у велику макітру, запікали в печі і охолоджували. З цієї маси чавили сік, додавали мед та дріжджі [11, с. 1]. Відтворити

процес виготовлення напою в сучасних умовах вдалося К. Парфененко – співробітнику НІКЗ «Гетьманська столиця», а головним консультантом та дегустатором виступила її мама Г. Лось, 1929 р. н., уродженка с. Обмачів, яка в молоді роки була учасником процесу приготування та смакування напою. Поласувати штаньком вдалося і учасникам та гостям відтворених співробітниками НІКЗ «Гетьманська столиця» вечорниць.

На свята «і на Роздво, і на Сорок Святих сорок вареників ліпили. Хлопцям вареників з мукою наліплювали, і з чим попало… тоді кому як попадеться, одкусить, – а він з мукою! Або іще з чим-небудь…» [12, с. 688]. Серед інших страв молодь віддавала перевагу батуринському пиву та коржикам батуринським, приготованими за особливими місцевими рецептами [17, с. 365], а також пиріжкам з калиною або капустою, печеним на капустяному чи кленовому листі [18, с. 1].

В кожної молодіжної громади існували свої неписані правила. Одним з них було те, що хлопцям дозволялось ходити на вечорниці в навколишні села, а от дівчата збирались лише по місцю проживання, переважно «на своєму кутку». Деякі спритні парубки, які мали велосипеди, примудрялися за одні вечорниці об'їхати декілька найближчих сіл і встигали порозважатись в різних компаніях. Вечорниці продовжувались до другої, а інколи й до п'ятої години ранку [14, с. 1], тобто тривали аж «до світа».

Коли починався Великий Піст, вечорниці припинялися – гріх. Влітку вечорниць не було – починаючи від Великодня їх заміняла «вулиця» [5, с. 33] (улиця, гулиця, юлиця) чи просто – «колодка», куди весною та влітку переносились гуляння [14, с. 1]. Поняття «вулиця» означало зібрання молодих людей ввечері весною, літом і на початку осені де-небудь на площі [21, с. 30]. Весняними вечорами на вулиці збиралися дівчата та нежонаті чоловіки і співали веснянок, сповіщаючи про прихід весни. Гуляння продовжувалось ціле літо і називалося просто на вулицю ходить [8, с. 27]. На вулиці співали пісень, «балагурили, а иногда и танцуют до полуночи» [21, с. 30]. Тільки-но вечоріло і добрі люди вже повечеряли, старі, діти та одружені збирались спати, а молодь поспішала на вулицю. Літніми ночами по селу пісні не затихали і дзвінко переливались в різних місцях під занавісом світлого українського неба [21, с. 30]. У святкові дні після обіду дівчата і молоді жінки разом з нежонатими чоловіками збиралися на вулиці і танцювали під музику двох чи одного скрипаля [8, с. 27].

12 липня – Петра і Павла – останній день Петрівського посту і останнє свято перед жнивами [6, с. 245], а вже 3 серпня, зазвичай, буває перший сніп, перше зерно [6, с. 249]. З настанням жнивної пори батуринські, як і всі загальноукраїнські своєрідні «клуби дозвілля» сільської молоді, переставали функціонувати, а з приходом осені їхня діяльність відновлювалась [7, с. 15].

Перехід від вулиці/колодки до вечорниць/досвіток відбувався не в один і той же час, а по-різному – в залежності від кліматичних умов; якщо осінь тепла та суха, то й до Покрови можна було гуляти на вулиці. Якщо ж осінь холодна та сира – то й на Семена ховалися по хатах. В осінній та зимовий періоди збирались переважно в хатах [14, с. 1]. А ось місцевий старожил О. Дорошенко, 1928 р. н., згадував, що батуринська молодь влаштовувала вечорниці не лише по хатах, а й у старому занедбаному водяному млині [4, с. 1].

Одружені, як правило, на вечорниці приходили дуже рідко, або й зовсім не брали в них участі. Для них своєрідним народним клубом, за відсутності інших культурних закладів на селі, була корчма [19, с. 156–157]. Туди сходилися в години дозвілля чоловіки та жінки і заводили дружні бесіди із знайомими й приятелями, а частіше – з метою людей подивитись і себе показати [20, с. 352].

На периферії – в сільських місцевостях та хуторах – довше, ніж в самому Батурині, зберігалася традиція проведення дозвілля на вечорницях та колодках. М. Авула, 1933 р. н., згадує, що батуринська міська молодь, в той час (початок 50-х рр. XX ст.) вже розважалась «по-городському» – відвідувала бібліотеку, «Чайну», клуб, де діяло 5 гуртків художньої самодіяльності, а у вихідні дні відбувалися танці, перегляд фільмів, гра в більярд [26, с. 1].

Досліджуючи та вивчаючи тему дозвілля молоді Батуринщини, можна стверджувати, що воно мало певні відмінності в порівнянні з ідентичними народними зібраннями у інших регіонах України. Завдяки спогадам та переказам старожилів нам вдалося відтворити цілісну картину молодіжних гулянь і віднайти особливості, які вирізняли їх серед інших місцевостей. Вдалося також прослідкувати еволюцію своєрідного переходу від зібрань по хатах до розваг і відпочинку в клубах та інших громадських місцях. Якщо на початку XX ст. міські й сільські молодіжні розваги мало чим різнилися, то вже через декілька десятиліть спостерігаються деякі урізноманітнення в житті міської молоді.

ПОСИЛАННЯ

1. Борисенко В. Сімейна обрядовість українців XX – початку XXI століття / Валентина Борисенко. – К, 2016. – 256 с.
2. Ігнатенко І. Етнологія для народу. Свята, традиції, звичаї, обряди, прикмети, вірування українців / Ірина Ігнатенко. – Харків, 2016. – 320 с.
3. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) / Оксана Кісь. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 272 с.
4. НІКЗ «Гетьманська столиця» (БІМ). – кв. № 53. – Спогади Дорошенка О.Л.
5. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – Т. І. / Олекса Воропай. – Мюнхен: Українське видавництво, 1958. – 309 с.
6. Бугай Н.І. Український етикет. – К. 1. / Надія Бугай. – К.: Видавництво «Бібліотека українця», 2002. – 288 с.
7. Борисенко В.К. Українське весілля: Традиції і сучасність / Валентина Борисенко. – К.: ВД «Стилос», 2010. – 136 с.
8. Шафонский А. Топографическое описание Черниговского намесничества / Афанасий Шафонский. – К., 1851. – С. 137.
9. Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С.П. Павлюка, Г.Й. Горинь, Р.Ф. Кирчіва. – Львів: Фенікс. – 1994. – 608 с.
10. НІКЗ «Гетьманська столиця», ф. 14, спр. 267, арк. 1. Спогади Скалюн О.Я.
11 НІКЗ «Гетьманська столиця», ф.14, спр. 269. Спогади Лось В.С.

12. Народні пісні Чернігівщини (з колекції збирачів фольклору) / упоряд. та вступ. статті Л.О. Єфремової; НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – К.: Логос, 2015. – 752 с.
13. НІКЗ «Гетьманська столиця», ф. 14, спр. 270. Спогади Левусь Г.Л.
14. НІКЗ «Гетьманська столиця», ф. 14, спр. 271. Спогади Винник З.М.
15. Спогади Винника В. – зберігаються в приватному архіві автора.
16. НІКЗ «Гетьманська столиця», ф. 14, спр. 268. Спогади Сухомлин Н.П.
17. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін.; Редколегія: О.Б. Коваленко та ін. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. – 786 с.
18. Спогади Лось Г.В. – зберігаються в приватному архіві автора.
19. Культура і побут населення України: Навч. посібник / Наулко. В.І., Артюх Л.Ф., Горленко В.Ф. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
20. Чубинський П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край / П.П. Чубинский. – СПб., 1877. – Т. VII – В. 2. Ч. III. – С. 606.
21. Этнографический сборник [издаваемый Императорским Русским Географическим Обществом]. – СПб: в типографии Эдуарда Праца, 1858 – Вып. III. – С. 19–46.
22. Олефіренко Н. Один день в Батуринському суді / Олефіренко Н. // «Слово «Гетьманської столиці». – 2007. – № 4, травень-червень. – С. 6.
23. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців / Ірина Ігнатенко. – 2-е вид. – К.: Дуліби, 2013. – 224 с.
24. Іванникова Л. Вечорниці. А що після них? / Людмила Іваннікова. – К., 2008. – 72 с.
25. Ігнатенко І. Дошлюбне спілкування української молоді / І. Ігнатенко // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / [наук. ред. М. Гримич] – К.: Дуліби, 2010. – Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – 2010. – С. 40–55.
26. Спогади Авули М.П. – зберігаються в приватному архіві автора.
27. Спогади Тищенко Є.Г. – зберігаються в приватному архіві автора.

Герасько М.А. Традиционный досуг молодежи Батуринщины в XX в.
Статья посвящена исследованию форм общественного досуга молодежи на Батуринщине в XX веке. Данная работа базируется на изучении полевого материала, собранного автором у старожилов Батурина и окрестных сел – Обмачив, Осич, Пальчики, Матиивка, Красное и Митченки. В тексте автор приводит воспоминания старожилов с сохранением всех фонетических и стилистических особенностей, с целью передачи колорита местного говора, без нарушений «правил» местного диалекта.
Ключевые слова: *Батуринщина, досуг, вечерницы, гулянки, улица, завалинка, молодежные развлечения, забавы.*

Herasko M.O. Traditional entertainment of youth of Baturyn region in the XX century
The article is devoted to the research of forms of social entertainment for the youth of Baturyn region in the XX century. This work is based on the study of the expeditionary material collected by the author from the old-timers of Baturyn and the surrounding villages – Obmachiv, Osich, Palchyky, Matiivka, Krasne and Mytchenky. In the text the author brings memories of old-timers with the preservation of all phonetic and stylistic features to convey the flavor of the local dialect, without violations of the "rules" of the local dialect.
Key words: *Baturyn region, entertainment, party, partying, youth sitting on the pad, youth entertainment, entertainment.*

07.04.2017 р.

УДК [94+930.253](477) «1941/1943»

А.О. Горова

БАТУРИН В УМОВАХ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ БАТУРИНЦІВ

На основі документальних матеріалів Державного архіву Чернігівської області досліджено політику німецької окупаційної влади, спрямовану на використання сільського господарства та трудових ресурсів с. Батурин упродовж 1941–1943 рр.
Ключові слова: *Друга світова війна, окупаційний режим, сільське господарство, селянство, Батурин.*

Скільки б не пройшло років, але Друга світова війна назавжди залишиться однією з найтрагічніших сторінок вітчизняної історії. Україна тоді вже вкотре опинилася в епіцентрі подій, які призвели до жахливих демографічних і матеріальних втрат. Найчисельнішою, але найменш захищеною верствою в умовах війни, було українське селянство. Керівництво Вермахту прагнуло зробити українське село постачальником продуктів та інших засобів німецьким солдатам. Така політика мала негативний вплив на всі аспекти життя кожного селянина.

На сучасному етапі розвитку історичної науки все більш популярними стають дослідження, предметом вивчення яких є соціальні аспекти, пов'язані з повсякденним життям сільського населення України в 1941–1945 рр. Над даною темою працювали українські історики Н.М. Глушенок, П.В. Добров, В.І. Лаврищук, В.А. Нестеренко, О.Г. Перехрест, І. Тарнавський, С.І. Власенко та ін. Однак для достовірності фактів варто глибше вивчити становище українського селянства в умовах окупації на регіональному рівні, хоча й на цій ниві вже деякі кроки теж зроблені О.Б. Коваленком, Р.Ю. Подкуром, О.В. Лисенко, які випустили збірник документів та матеріалів «Чернігівщина в роки нацистської окупації», присвячений маловідомим аспектам життя краю під час Другої світової війни та іншими істориками-краєзнавцями, які досліджували історію власних населених пунктів.

Аналіз даної проблеми наразі є актуальним з огляду на те, що з плином часу втрачається зв'язок з безпосередніми свідками досліджуваного історичного проміжку часу. Отже, мета даної статті полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу архівних матеріалів, опублікованих документів, наукових праць і усних джерел дослідити умови життя та побуту жителів Батуринського краю в умовах німецької окупації.

Чернігівська область у роки нацистської окупації разом із Кримом, Сумською, Харківською областями та Донбасом входила до військової зони і перебувала під військовим управлінням командування груп армій «Південь» [1, с. 368]. Територія військової зони формувалася поступово, оскільки цей процес був пов'язаний з просуванням частин вермахту вглиб СРСР та створенням 20 серпня 1941 р. і наступним розширенням території райхскомісаріату «Україна», кордон з яким проходив по

Дніпру [2, с. 34]. Захоплення ж власне Чернігівської області тривало від 23 серпня до 24 вересня 1941 р. [3, с. 443]. Межі колишніх районів і сіл (громад) у зоні військового управління зберігалися так само, як і в зоні цивільного управління, оскільки влаштовували окупантів. Виняток становили лише ті місцевості, де для полегшення боротьби проти партизанів і підпільників німці з одного утворювали два райони [4, с. 149].

Батурин, в минулому гетьманська столиця, напередодні війни мав статус села і був центром Батуринського району. Населяло його тоді близько 4 тис. чоловік. Окупація Батурина німецькими військами розпочалась 9 вересня 1941 р. Після трьохденних кровопролитних боїв частини Червоної Армії під тиском переважаючих сил ворога відступили [5, арк. 6].

Першим кроком агресора на окупованій території стало встановлення нової владної верхівки на рівні районів і окремих населених пунктів. Діяли вони через спеціально створені військово-адміністративні та військово-економічні апарати. Уся повнота влади в зоні військового управління належала командуючому оперативного тилового району, а він спирався на головні польові комендатури (фельдкомендатури) та гарнізонні (місцеві) комендатури (ортскомендатури). Головна польова комендатура, якій підпорядковувалась Чернігівська область, знаходилась в м. Конотоп, а в Чернігові була вже місцева комендатура, з якої й надходили директиви до Батуринської районної управи [8, с. 53].

Вже 13 жовтня було опубліковано «Наказ начальника батуринської районної поліції про створення нових органів влади» [6, арк. 1]. Згідно з ним старшиною (бургомістром) новоствореного районного управління було обрано В.А. Горбанівця. Його накази і розпорядження були обов'язковими для виконання всіх мешканців Батурина і району, однак видавав він їх лише після санкції німецького коменданта. Не даремно саме Горбанівця обрали старшиною, бо в його особі окупанти побачили соратника, оскільки той був незадоволений радянською владою і політикою колективізації, про що не соромився говорити привселюдно [7, арк. 82]. Для управління всіма сферами життя затверджувалась структура районної управи: начальник району, заступник начальника району, районний секретар (перекладач); відділи сільського господарства, лісництва, індустрії, фінансів, шкільного відомства, відомства здоров'я, ветеринарний, соціальних справ, торгівлі й промисловості, продовольчих закладів, будівельний та дорожній.

Сільська управа на чолі з сільським старостою І.А. Тарасенком перебувала на найнижчому щаблі адміністрації. Він призначався районним керівництвом за погодженням із окупаційною адміністрацією. Права та обов'язки старост сільських та селищних громад визначалися «Інструкцією для старост», «Тимчасовим положенням про старост сіл та селищ району» та іншими нормативними документами [8, с. 53]. Сільські старости зобов'язані були знати усіх мешканців свого населеного пункту (рід занять, сімейний стан, матеріальне становище, ставлення до роботи і «нового порядку»).

Також в наказі було зазначено про створення районних управлінських відділів. В першу чергу був сформований відділ поліції, на посаду начальника якої призначили Н.І. Пекура [6, арк. 1]. Такі загони допоміжної поліції відіграли важливу роль в утверджені нацистського окупаційного режиму. Вони не лише здійснювали охорону установ, шляхів сполучення, виконували завдання польових і гарнізонних комендатур, а й залучалися до активної боротьби з партизанами. З дозволу військових інстанцій поліція могла переходити у підпорядкування начальника військ СС. Допоміжна поліція комплектувалася за рахунок добровольців з місцевого населення і колишніх військовополонених Червоної Армії. Їх чисельність становила приблизно 1 % від усього населення, тобто на 100 чоловік цивільного населення, незалежно від віку, призначався один поліцай. До лав поліції йшли як ідейні противники комуністичної ідеології (колишні репресовані та розкуркулені селяни, «позбавленці», «розпроданці» тощо), так і ті, хто в умовах війни прагнули отримати стабільний заробіток [8, с. 54].

Окремо створювався відділ паливної промисловості (лісництво). Її керівником призначався лісник Б.С. Данько [6, арк. 1]. Вже в грудні 1941 р. в Батурині було встановлено заборону на самовільний поруб дерев як на садибах, так і на присадибних ділянках. Виключенням були випадки, коли громада надавала спеціальний дозвіл [9, арк. 42]. Це пояснювалося потребою збереження лісових ресурсів, які в майбутньому мали б вивозитися до Німеччини або ж використовувалися для потреб армії.

Для організації роботи їдальні, хлібопекарні і магазину, а також збору овочів з покинутих городів і підсобних господарств, які перейшли в відомство районного управління, був створений батуринський відділ торгівлі, заготовок і постачання на чолі з П.І. Руденком. Торгівля продуктами в райцентрі дозволялася, але лише на місцевому базарі і з дозволу керівника Райземуправи. Ринковий збір складав 1 руб. з «ручного» продажу і 3 руб. з підводи. До речі, радянські гроші використовувалися й надалі, але 1 руб. прирівнювався до 10 німецьких франків, 10 руб. червонців до 1 німецької марки. Ціни на товари залишались старі, їх умисне завищення каралося законом, переважно штрафами [6, арк. 1]. Згідно розпорядження Польової жандармерії Батурина, з квітня 1942 р. для цивільного населення з 21.30 до 5.00 вводилась комендантська година [9, арк. 328].

Керівником новоствореного сільськогосподарського відділу було призначено агронома М.С. Моргацького [6, арк. 1]. На нього було покладено обов'язок забезпечення організації посіву і збору врожаю, а також ведення тваринництва в районі.

Для того, щоб заохотити батуринців працювати на землі, вчасно і якісно здійснювати посіви і збирати врожаї,

окупаційна влада обіцяла поетапне запровадження індивідуального селянського господарювання, тим самим намагаючись привернути на свій бік тих, хто втратив фактично все в період форсованої колективізації.

Першим етапом реформи стало створення громадських господарств, які функціонували під керівництвом і пильним наглядом окупаційної адміністрації. На початку 1942 р. був ухвалений також «Тимчасовий статут роботи» з конкретними вказівками щодо організації і керівництва громадськими господарствами. Зокрема, зазначалося, що до громадських господарств увійшли садиби і майно колишніх колгоспів. Членами громадського господарства ставали колишні колгоспники та їхні діти, які досягли 16-річного віку. За вимогою Бахмацької ортскомендатури вже до 30 березня 1942 р. до Райуправи було надіслано списки військовополонених, робітників від 16 до 50 років, тих хто працював для Німеччини та її армії і загалом списки жителів всього Батурина [9, арк. 191]. До громадських господарств не приймалися особи, які заплямували себе негідною поведінкою. Членство ж припинялося зі смертю. Майно радгоспів і МТС залишалося у державній власності. Присадибна ділянка ставала приватною власністю селянина і не підлягала оподаткуванню. Вона могла бути розширена, але без шкоди для громадського господарства [4, с. 162].

За статистичними даними на грудень 1942 р. в Батурині проживав 1191 робітник. В цю цифру були включені й місцеві ремісники, а саме: 16 ковалів, 20 слюсарів, 1 токар, 3 бляхарі, 26 теслярів, 17 столярів, 2 бондарі, 1 колісник, 39 шевців і 16 кравців [9, арк. 192]. Районним старшиною постійно вівся ремісничий реєстр залежно від роду занять. Відповідно до «Тимчасового ремісничого уставу», який набрав чинності 1 квітня 1942 р., створювались спеціальні умови для відкриття і продовження ремісництва. В першу чергу бралася до уваги досвідченість у своїй справі та необхідність відкриття підприємства в районі або громаді. Лише ті мали право на відкриття самостійного цеху, хто раніше працював у артілях або промислових підприємствах, які на той час вже були закриті. Посвідчення про спеціальну придатність видавали лише тим, хто витримав іспит або гарно зарекомендував себе, працюючи у вже існуючих ремісничих цехах. При розподілі продуктів харчування зареєстровані майстри бралися до уваги як працююче населення, а в випадку нестачі сільських ремісників місцеві комендатури за пропозицією господарської службової частини або німецьких сільськогосподарських керівників за участі біржі праці (якщо вона була) мали право переселяти або переводити їх в громадські і державні господарства. Однак за невиконання планів і неякісну роботу з ремісничого реєстру виключали, а штраф за ремісничу діяльність без реєстрації становив 500 крб. [10, арк. 23].

Новостворені громадські господарства на практиці були аналогами колгоспів, й надалі продовжували функціонувати бригади та ланки, розроблялися й доводилися до виконавців виробничі плани, облік і оплата праці здійснювалися за трудоднями. Новим було те, що замість радянських назв вони отримали номери, хоча у документах поряд із новою нумерацією вживалися й попередні назви. Оскільки напередодні окупації в Батуринському районі існувало 40 колгоспів, то відповідно утворилось стільки ж сільськогосподарських общин (общинних дворів) [11, арк. 10]. Постанова Окружної Військово-Господарчої команди та Батуринської Райуправи від 28 квітня 1942 р. встановлювала 11-ти годинний робочий день (з 6.00 до 19.00 з перервою на обід з 12.00 до 14.00.) під час польових робіт. Все наявне тягло використовувалось лише на общинних землях, кінний обробіток на власних садибах батуринцям суворо заборонявся і карався штрафом в розмірі 500 крб. Селяни ж, які не мали коней, працювали на полі звичайними лопатами [9, арк. 14]. Не випадково абсолютна більшість населення райцентру до створення громадських господарств поставилася прохолодно, часто колгоспники взагалі не виходили на роботу. Окупанти просто не змогли зацікавити селянство у розбудові сільського господарства, тому змушували їх працювати, погрожуючи грошовими штрафами та ув'язненням, іноді і розстрілом [12, с. 29].

Для того, щоб хоч якось налагодити оперативне керівництво общинами району на період збирання хлібів та посіву озимих культур, з 20 серпня 1942 р. організували щоденну спеціальну перекличку. Проводилась вона о 20.00 по телефону. Збирались на неї старости сіл і общинних дворів, начальники відділів Земуправи, агроном, зоотехніки, ветлікарі і агенти заготовок. Під час переклички староста села звітував за пророблену роботу кожною общиною в полі протягом дня: яку площу засіяли і скільки посівного матеріалу витратили, скільки корів працювало і який відсоток поставки хліба за день виконано. Явка на перекличку була обов'язковою, адже не лише за неявку, а навіть за запізнення накладався штраф у розмірі 100 крб. [13. арк. 52].

Хоча розведення худоби не обмежувалося, однак її самовільний забій заборонявся. З початку окупації батуринці намагалися просто знищувати молодняк великої рогатої худоби, щоб він не потрапив до реєстру і не дістався ворогу. Розуміючи значні втрати, вже 28 березня 1942 р. Чернігівське Облземуправління видало наказ про захоронення всіх знищених телят і застосування найсуворішої міри покарання до винних в забої. В Батурині цей наказ під пильним наглядом Райземуправи набрав чинності від 13 квітня і зобов'язав господарські общини створити облік корів і новонароджених телят, який звірявся щомісяця з 1 по 5 число [9, арк. 78].

Також, відповідно до розпорядження керівника відділу сільського господарства, до відома населення району доводилося про те, що вичинка будь-яких шкір і овчин в індивідуальному порядку заборонялася, а дозволялося здавати їх споживчій кооперації за плату [9, арк. 76]. Проте, скоріш за все, у місцевого населення такі дії великого

здивування не викликали, адже ще до війни поширеними були листівки з наступним текстом: «Не забивайте скот на дворах! Производите забой только на бойнях и боенских площадках. Этим обеспечите высокое качество мяса и шкур. За хорошую шкуру получите повышенную цену и по желанию кожевенные товары» [14, арк. 143]. Таким чином, влада контролювала кількість худоби, збирала податки і забезпечувала сировиною легку та харчову промисловості. Якісна шкіра неабияк цінувалася, адже йшла переважно на пошив чобіт та елементів одягу для солдатів. Закуповували їх за встановленою ціною районні заготівельні контори, базарні ларьки, забійні майданчики, роз'їздні агенти союззаготкожу, а також сільпо [14, арк. 146].

Ще одним болісним ударом для батуринців стало закриття і пломбування 2 січня 1942 р. всіх сільських млинів [15, арк. 67]. Робилося це для зменшення несанкціонованої переробки та споживання сільськогосподарської продукції. Категорично заборонялося й вивозити зерно ярових культур в рахунок хлібопоставок до повної засипки посівних фондів і обліку всередині району. Хлібопоставку вивозили озимими культурами [9, арк. 41]. Переробка зерна на борошно дозволялася лише на визначених млинах за спеціальними помольними картками [12, с. 31].

Час від часу в вітрині неподалік Батуринської районної управи, яка розміщувалась в двоповерховому будинку по вул. Ющенка 14 (в ньому була військова комендатура і всі важливі інстанції районного значення), з'являлись розпорядження про кількість необхідних робітників на той чи інший об'єкт [15, арк. 1]. Оскільки зима 1942 р. була дуже морозною і сніжною, постійно здійснювалась розчистка мосту через р. Сейм та стратегічно важливих шляхів. Так, наприклад, 2 квітня після надзвичайно сильного снігопаду старостам общинних дворів було дано розпорядження вислати 700 чол. для розчищення снігу. До вечора все зробити просто не встигли, через що за допомогою поліції населення Батурина організували на нічну роботу з 2 на 3 квітня з наказом закінчити роботу до ранку. За невиконання розпоряджень військового значення всіх чотирьох старост общинних дворів на перший раз оштрафували на 500 крб., бригадирів общинних дворів – на 400 крб. зі стягненням штрафу протягом двох днів [9, арк. 196]. Однак, не забуваймо, що всі ті важкі роботи були покладені на виснажені злиднями жіночі плечі, оскільки через мобілізацію на фронт в Батурині станом на 25 жовтня 1943 р. нараховувалось 1984 жінки (віком від 16 до 50 років – 897) та лише 1214 чоловіків (віком від 16 до 55 років – 325) [16, арк. 2].

Від 30 квітня 1942 р. набула чинності постанова Батуринської Райуправи «Про охорону автогужових шляхів Батуринського району». Згідно з нею організацію охорони шляхів, шляхових споруджень та деревонасаджень в полосі відводу шляхів по Батуринському р-ну було покрадено на Районний шляховий відділ. Додатком до постанови були «Правила охорони автогужових шляхів…». Для місцевих жителів вони були фактичною забороною користуватися головними дорогами. Вони тепер могли їздити лише в об'їзд навіть під час польових робіт. Також суворо заборонялося смітити на узбіччях дороги, випилювати дерева у придорожніх лісосмугах, розпалювати вогнища в радіусі 200 м від мостів, а також біля них купатися і ловити рибу [9, арк. 15].

Ще одним тягарем для селян Батуринського краю стала податкова політика військової зони, яка включала забезпечення безпосередніх потреб Вермахту. Податки були постійними і тимчасовими (одноразовими). Постійний характер мало постачання німецьким солдатам молока і яєць. З початку листопада до кінця грудня 1941 р. повинність здачі молока на потреби військ зросла від 1600 л до 2700 л на місяць. Приймали його на Батуринському маслозаводі за ціною 70 коп. за літру при жирності 3,8 % [9, арк. 5]. Одноразовим же був, наприклад, податок кіньми. Згідно розпорядження сільськогосподарської комендатури Батуринського р-ну від 21 серпня 1942 р. з общин району призначалося відправити в Курську область 600 коней. В першу чергу забирали їх в одноосібників, до того ж відбирали найкращих (віком від 4 до 12 років), здатних переходити відстані до 400 км. Господар мав не лише віддати вороного, а й спорядити його в дорогу і забезпечити фуражем на 1 день [11, арк. 50]. Подібне розпорядження до Батуринської земельної управи надходило й 11 січня 1943 р. Згідно нього на 9 годину 12 січня район мав надати якнайбільше коней для військових потреб, пункт прийому знаходився в Бахмачі. Для того, щоб вчасно виконати розпорядження, 11 січня коней із сіл Ксензівка, Атюша і Горохове переганялися до Батурина, а з Головеньок, Кербутівки, Нових Млинів і Осічі в Городище на ночівлю, а вранці відправляли в Бахмач. Так само відбиралися лише здорові і витривалі тварини, однак не бралися до уваги племінні та вагітні [13, арк. 9].

Поголів'я коней різко зменшувалось. Якщо влітку 1942 р. по Батуринському р-ну їх нараховувалось 3094, то до осені 1943 р. цифра зменшилась до 1501 [11, арк. 73]. В якості тяглової сили під час польових робіт почали використовувати корів. Для кожної господарської общини населеного пункту фіксувалась кількість худоби, яка мала щоденно працювати в полі. Наприклад, для Батуринської общини № 15 встановили план роботи з коровами в кількості 46 голів. Відбір тварин здійснювали ветлікарі [13, арк. 57].

В умовах війни продовжували працювати громадські освітні заклади: школи, дитсадки, бібліотеки, однак селяни просто боялись їх відвідувати. У зоні військової адміністрації освітня галузь регулювалася постановою «VII секції вермахту зони Б (Україна)» № 34 від 29 грудня 1941 р. Передбачалося функціонування початкових, промислових, сільськогосподарських, лісогосподарських професійних шкіл, професійних курсів жіночого персоналу для навчання веденню господарства, кравецької справи, охорони здоров'я та гігієни. Заборонялося відкривати вищі й середні навчальні заклади, загальні професійні школи зі спеціалізацією за певним фахом [12, с. 37]. Питання-

ми освіти займався районний відділ освіти [9, арк. 554].

Хоч і не в повній силі, але функціонували і місцеві підприємства. Батуринський Коноплезавод станом на 1942 р. переробляв за місяць 13,5 т сировини і відправляв готову продукцію на підприємства Чернігова, а Маслозавод переробляв за то й же термін 9 т сировини, готову продукцію відправляючи на Бахмацький ЦКВ [17, арк. 106]. Документацію для потреб району виготовляла Батуринська друкарня [18, арк. 140].

Лікарня, очолювана М.А. Кисілем, продовжувала лікувати хворих і під час окупації Батурина [19, с. 4]. Керував же медициною району відділ охорони здоров'я на чолі з райздоровінспектором М.С. Загорюлько. На початку 1942 р. в районі розпочалась епідемія висипного тифу. Причиною розповсюдження хвороби були військовополонені, які проходили селами й просилися на нічліг. Для запобігання розповсюдження інфекції в Батурині і Нових Млинах створили інфекційні бараки (відділення), де й розміщували хворих. Для ночівлі ж військовополонених обладнали спеціальні кімнати-нічліжки; населенню їх приймати було суворо заборонено [9, арк. 54]. З настанням весняного потепління виникла нова загроза загострення і поширення хвороб. Для дотримання належного санітарного стану по Батуринському р-ну було видано наказ № 478, відповідно до якого всі установи району, приватні домовласники і квартиронаймачі мали очистити від сміття всі подвір'я і вулиці навколо садиб, привести до належного стану базарну площу, вбиральні і смітники. Старостам сіл було наказано організувати ремонт колодязів, спорудити біля них підставки для відер і розчистити територію навколо колодязів в радіусі 5 м, щоб запобігти стіканню до них води та нечистот. Старости общинних дворів мали провести належне поховання тіл померлих, які знаходились в межах володінь їх общинних дворів. Вищевказані заходи мали бути вжиті до 1 травня 1942 р., за невиконання винним загрожував штраф у розмірі 300 крб. [9, арк. 12].

Батурин було визволено від німецького поневолення 6 вересня 1943 р. силами 207-го полку 75-ї гвардійської стрілецької Бахмацької дивізії [20, с. 552]. За роки окупації в Батурині було спалено і розстріляно 43 чол., 60 вивезено на примусові роботи до Німеччини. Постраждало сільське господарство: вивезено 3116 т хліба, значно зменшилось поголів'я худоби. Внаслідок бомбардувань було знищено за офіційними даними 86 будинків, 2 будинки культури, 1 складське приміщення та 5 млинів [21, арк. 2]. Отже, як бачимо, війна велася на двох фронтах: власне зброєю і поневоленням мирного населення. Життя на окупованих територіях було надто тяжким через велику кількість наказів, постанов і розпоряджень, які чітко регламентували всі аспекти існування селян. Батуринці, як і більшість українців, мали виживати в стані постійного страху бомбардувань, непосильних податків, і перспективи отримати «путівку» до Німеччини на примусові роботи. Важко працюючи на полях, забезпечуючи продовольством, худобою і реманентом німецьких солдат, люди самі часто залишались голодними.

Аспекти життя батуринців у роки нацистської окупації, розкриті у даній статті, висвітлюють далеко не повну картину існування сільських мешканців України у зазначений період. Існує чималий спектр проблем, який потребує подальшого детального вивчення та аналізу дослідниками.

ПОСИЛАННЯ

1. Перехрест О.Г. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси: у 2-х кн. / О.Г. Перехрест. – Київ: Наукова думка, 2010. – Кн. 1. – 735 с.
2. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): Дис. канд. іст. наук / Нестеренко В.А. – К., 2005. – 307 с.
3. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы: В 3 т. –Т. 1. – К., 1985. – 519 с.
4. Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище / НАН України. Інститут історії України / О.Г. Перехрест. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-1429, оп. 1, спр. 194.
6. ДАЧО, ф. Р-3887, оп. 1, спр. 1.
7. Там само, ф. П-267, оп. 1, спр. 611.
8. Власенко С.І. Органи адміністративного та господарського управління німецьких окупантів у військовій зоні в України (1941–1943) // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – Вип. 83. – К., 2006. – С. 53–56.
9. ДАЧО, ф. Р-3199, оп. 1, спр. 1.
10. ДАЧО, ф. Р-3204, оп. 1, спр. 2.
11. ДАЧО, ф. Р-3200, оп. 2, спр. 1.
12. Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. – 496 с.
13. ДАЧО, ф. Р-3246, оп. 1, спр. 1
14. ДАЧО, ф. Р-1774, оп. 1, спр. 5.
15. ДАЧО, ф. Р-3887, оп. 1, спр. 5.
16. ДАЧО, ф. Р-993, оп. 1, спр. 2.
17. ДАЧО, ф. Р-3200, оп. 2, спр. 10.
18. ДАЧО, ф. Р-3381, оп. 1, спр. 6.
19. Терех М.І. З історії Батуринської лікарні // Слово гетьманської столиці. – 2012. – № 3. – С. 4.
20. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін.: Редколегія: О.Б. Коваленко та ін. – Чернігів, 2009. – 786 с.
21. ДАЧО, ф. Р-900, оп. 1, спр. 2.

Горовая А.А. Батурин в условиях немецкой оккупации сквозь призму повседневной жизни батуринцев

На основе документальных материалов Государственного архива Черниговской области исследовано политику немецких оккупационных властей, направленную на использование сельского хозяйства и трудовых ресурсов с. Батурин в течение 1941–1943 гг.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, оккупационный режим, сельское хозяйство, крестьянство, Батурин.*

Horova A.O. Baturyn during the German occupation in the light of the living conditions of local residents

Based on documentary materials of the State Archives of Chernihiv region studied German occupation government policy aimed at using agricultural and human resources of Baturyn during 1941–1943.

Key words: *World War II, the occupation regime, agriculture, farmers, Baturyn.*

28.02.2017 р.

УДК 94(477.51):323.3«1941/1942»

С.В. Виноградов

ПОВСЯКДЕННІСТЬ СЕЛЯНСТВА ЧЕРНІГІВЩИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (ВЕРЕСЕНЬ 1941 – ЛЮТИЙ 1942 РР.)

Автор аналізує головні чинники повсякдення сільських мешканців Чернігівщини на початку окупації області гітлерівськими військами.

До лютого 1942 року визначилися основні складові впливу окупації на життя українських селян. Це встановлення органів окупаційної адміністрації, реорганізація колгоспів, початок формування двох гілок руху опору.

Ключові слова: *повсякденне життя, німецька окупація, сільська управа, староста, ОУН(М), радянські партизани.*

Дослідження подій на окупованих територіях під час Другої світової війни й на сьогодні залишається в центрі уваги істориків.

Упродовж останніх років змінюються напрями дослідження в історичній науці, спостерігається чітка тенденція до висвітлення соціальних аспектів життєдіяльності населення, об'єктом дослідження яких постає пересічна людина. Однак, на сучасному етапі розвитку історичної науки бракує досліджень, що пов'язані з повсякденним життям сільського населення України в 1941–1943 рр., тому актуальним напрямком стає об'єктивне висвітлення історії повсякденного життя селянства під час окупації при застосуванні регіонального підходу, що дозволяє на місцевому рівні дослідити моральний та матеріальний стан селян, зміни, що відбулись в житті сільського населення з приходом німецької влади та проаналізувати втілення окупантами соціально-економічної політики стосовно українських селян.

Чернігівщина не раз ставала об'єктом дослідження низки питань, пов'язаних з перебігом воєнних дій, наслідком яких стала окупація краю [5; 7; 13], з оформленням радянського руху опору та наслідків репресивних заходів з боку окупаційної влади [2; 6; 9; 14], зі спробами гітлерівців залишити систему колгоспів, частково реформувавши її, з метою вирішення проблеми забезпечення продуктами сільськогосподарського виробництва [3; 17]. За останні десятиріччя опубліковано корпус усних свідчень, спогадів, котрі дозволяють висвітлити особистий погляд сучасників на події тих трагічних днів [4; 15]. Водночас не вистачає розвідок, які б визначили основні чинники, котрі обумовили зміст повсякденного життя селян Чернігівщини в умовах формування окупаційного режиму.

Метою статті є системний аналіз комплексу історіографічних джерел, опублікованих і архівних матеріалів для визначення факторів, дією яких зумовлювалося повсякденне життя селян Чернігівщини на початковому етапі німецької окупації.

Кінець серпня 1941 р. став визначальним для Чернігівщини. Військові дії дійшли до адміністративних меж області. Німецькі війська на півночі області 23 серпня захопили селище міського типу Холми, 25 серпня – Семенівку, 26 серпня – Новгород-Сіверський. На півдні області вони форсували нижню течію Десни і вийшли в район Прилук, Ромен. Вже 9 вересня 1941 р. німецькі війська зайняли Чернігів, 13 вересня – Ніжин, 19 вересня – Прилуки. Захоплення Чернігівської області частинами вермахту тривало з 23 серпня по 20 вересня 1941 р. [5, с. 60–61]. Таким чином, в кінці вересня вся територія Чернігівщини була окупована.

Оповіді свідків демонструють, що в перші дні окупації серед селян домінували почуття збентеження та страху. Це можна пояснити тим, що більшість селян не знала, чого їм очікувати від німців, тому панівним був стан невизначеності та невідомості.

Житель села Наумівка Корюківського району Чернігівської області Н.ф. Симончук згадує, що коли 4 вересня 1941 р. прийшли німці, люди ховалися в льохах, боялися виходити. Німці спочатку не чіпали людей, але поводилися як хазяї. Людей обурювало те, що в деяких подвір'ях загнали коней в клуню де зберігалося зерно на хліб [13, с. 211].

Як згадує житель села Ядути Борзнянського району Чернігівської області О.Т. Дудка, 8 вересня 1941 р., коли німці ввійшли до їхнього села, вони нишпорили по коморах, хлівах, знаходили продукти харчування. Свідок згадує, як німці були здивовані рівнем життя українських селян, адже коли один із них проходив повз хату Дудки, що була покрита соломою і наче вросла в землю, то сказав йому: «Якби я жив в такій хаті, то повісився б» [15, с. 53].

Протягом усього періоду окупації територія України була поділена на дві частини: зону цивільного та зону військового управління. Територія Чернігівської області разом із Сумською, Харківською, Ворошиловградською (Луганська) й Сталінською (Донецька) областями під час окупації перебували під управлінням військової адміністрації. На цій території була утворена зона військового управління. Вищим органом влади був вермахт [7, с. 175].

Територіально-адміністративний поділ на місцях зберігався той, який існував тут за радянської влади. Відразу з приходом німецьких військ створювалися районні, міські, громадські та сільські управи. Сільські управи вели бухгалтерію, стежили за виконанням планів поставки сільськогосподарських продуктів для німецької армії, збирали податки з населення та вирішували інші питання життя села. На чолі сільських управ перебували старости сіл. На початковому етапі місцевому населенню навіть дозволялося обирати старост, якот зберігся протокол загальних зборів громадян села Авдіївка Понорницького району Чернігівської області, що відбулися 19 грудня 1941 р. На зборах були присутні понад 100 односельчан [13, с. 20].

На території Чернігівської області здійснювали свою діяльність похідні групи ОУН(М) [14, с. 10]. Відомо, що найбільш активно осередки ОУН(М) діяли в Дмитрівському, Козелецькому, Остерському, Ріпкинському, Борзнянському, Любецькому, Менському, Ніжинському районах та в місті Чернігів.

З вересня 1941 р. члени похідних груп ОУН(М) розпочали відкриту пропагандистську роботу. Вони влаштовувались до місцевих окупаційних установ, органів самоврядування, допоміжної поліції, займались створенням різних громадських організацій, таких як «Січ», «Просвіта» тощо [2, с. 9]. Можна стверджувати, що створені ними організації на цьому етапі існування ще не проводили збройної боротьби, обмежуючись організаційною та пропагандисткою діяльністю.

Відразу з початком війни розпочалась організація радянського партизанського руху. Ставлення населення до радянських партизанів було неоднозначним: деякі підтримували, допомагали, вступали згодом в ряди партизанів; інші сподівалися, що з приходом німецької влади їх життя покращиться, тому вони з недовірою ставились до дій партизан. Наприклад, у с. Воловиця Борзнянсьського району у листопадову ніч господарі не пускали партизан на нічліг, хоча надворі був мороз. А в Ласочках Холменського району все село зустрічало разом з партизанами на чолі з М. Попудренком і С. Новиковим Новий 1942 рік.

Однак переважна більшість населення з острахом і тривогою ставилась до партизанів, через дії яких воно зазнавало репресій з боку окупаційної влади. Так, в с. Кирилівці Щорсівського району, де селяни шанували партизан «як добрих гостей», в лютому 1942 р. німецькі каральні загони спалили цілу вулицю [1, с.53].

За підтримку партизанів були спалені наступні села: Єліне, Рейментарівка, Лосівка, Тополівка, Срібне, Мурав'ї, Самотуги, Клубівка, Зелений Гай, Червона Гута, Ведильці, Кувечичі, Яцеве, Червоні Партизани, Пакуль, Рокитне, Мочалище, Піски, Козари [8, с. 12].

Таким чином, ситуація на території Чернігівщини через діяльність партизанських загонів була напруженою. У своєму щоденнику Дмитро Браженко, житель села Авдіївка Понорницького району, описує події, пов'язані з партизанським рухом в своєму селі, репресії, яких зазнавали селяни з боку німців, а також зазначає, що в селі існувала постійна тривога місцевого населення [4, с. 161–173].

Прихід німецьких військ був по-різному сприйнятий населенням області. Німецькі архівні документи свідчать, що певна частина селян по відношенню до окупантів зайняла очікувальну позицію. В першу чергу це було старше покоління, селяни, котрі сподівалися на ліквідацію колгоспної системи, а також ті люди, які найбільш постраждали та зазнали переслідувань при більшовицькому режимі. Не була вороже налаштована до окупаційної влади й молодь, яка хоч і виховувалась в комуністичному дусі, проте з приходом німців сподівалася на певне покращення свого життя [10, арк. 66]. Інша частина населення зустріла прихід німців з неприхованою ненавистю і люттю. Вона відкрито засуджувала німецьку агресію і вірила в непереможність Червоної Армії.

Нова адміністрація намагалась максимально контролювати життя на окупованих територіях. Були встановлені певні обмеження для місцевого населення, протягом усього періоду окупації в селах Чернігівщини діяла комендантська година, яка встановлювалася з 19 години вечора до 5 години ранку. Були відмінності щодо дії комендантської години протягом року. Так, за розпорядженням Ортскомендатури ходіння та їзда цивільного населення заборонялася по селах Прилуцького, Яблунівського, Варвинського та Срібнянського районів з 1–30 квітня від 20.00 години вечора до 5.00 години ранку; з 1–30 травня від 20.30 до 4.00 год.; з 1–30 червня від 21.00 до 4.00 год.; 1–31 липня від 21.00 до 4.00–год.; 1–31 серпня від 21.00 до 4.00 год.; 1–30 вересня 20.30 до 4.00 год. [13, с. 56–57]. Німці під час польових робіт збільшували межі комендантської години, щоб продовжити години праці колгоспників на полях.

Покарання за порушення комендантської години передбачало штраф до 1000 крб. В районах, де активно діяли партизани, покарання було більш суворим: за порушення комендантської години військові могли розстріляти на місці [16, с. 162].

В аграрній політиці окупаційна адміністрація намагалась знайти таку форму землекористування, при якій збережеться колективне господарство і при цьому селянин залишиться задоволений своїм положенням та буде зацікавлений в роботі [12, арк. 2]. Було залишено колгоспну систему господарювання.

Віковий ценз працездатного населення, згідно з наказом А. Розенберга «Про обов'язкове запровадження трудової повинності» від 5 серпня 1941 р., становив від 18 до 45 років [11, арк. 129]. Проте на практиці у кожній області і навіть в окремих районах віковий ценз встановлювався безпосередньо місцевими органами влади. На Чернігівщині працезобов'язаними вважалися чоловіки віком від 18 до 60 років та жінки віком від 18 до 50 років [3, с. 132].

Робочий день тривав з 5–6 години ранку до 6–7 години вечора. Було встановлено норми трудоднів, мінімум яких складав не менше 120 для чоловіків та 80 для жінок на рік [16, с. 159].

За свою працю селяни отримували мізерну платню. Переважно це була натуральна оплата зерном, іноді виплачували гроші. Так, в 1941 р. селяни с. Радичів Понорницького району отримали по 1 кг житньої соломи за трудодень, просяної соломи – 150 г, ярої соломи – 200 г, проса – 100 г, полови – 400 г. Така оплата діяла не в усіх господарствах, досить часто люди нічого не отримували за свою працю [17, с. 194]. Наприклад, селяни Новгород-Сіверщини в 1941–1942 роках під час німецької окупації у матеріальному забезпеченні почували себе краще порівняно з радянськими часами. Вони одержували по 3–4 кг хліба на трудодень, тоді як за ввесь час радянсько-колгоспного життя оплата трудодня в цих місцях майже ніколи не перевищувала 500–700 г [1, с. 54].

З 1 січня 1942 р. на території області окупаційною владою було запроваджено грошову оплату за трудодні. Планувалося за вироблені перші 100 трудоднів

отримувати від 1.30 крб. до 3.10 крб., за 200 та 300 – на 30 % більше [16, с. 494]. Якщо взяти до уваги ціни на продовольчі товари станом на 5 січня 1942 р. (1 л молока коштував 3 крб., 1 кг сала – 100 крб., 1 кг масла – 80 крб.), то це було відвертим грабунком селян. Для того, щоб купити собі одяг, потрібно було заплатити за якісний костюм чи пальто від 150 до 600 крб. [4, с. 164–165].

Отже, на початковому етапі окупації на окупованих землях було залишено радянську колгоспну систему. Як і за радянських часів, робота вимірювалася в трудоднях. Залишалась без змін система оплати праці та методи господарювання.

Взимку 1942 р. німецька адміністрація розпочала підготовку до реформи аграрного сектору. Метою цієї реформи було налагодження постачання для Німеччини продуктів харчування та забезпечення продовольством нацистської армії [8, с. 201].

У Міністерстві східних окупованих областей було розроблено проект сільськогосподарської реформи для окупованих територій. Його було затверджено 15 лютого 1942 року, а опубліковано в пресі 26 лютого під назвою «Про новий земельний порядок», суть якого полягала в поступовому переході від колективного господарювання до індивідуального.

Аграрна реформа передбачала створення нових форм господарювання, а саме громадських господарств, хліборобських спілок, хуторів та відрубів. Реформа мала реалізуватися в три етапи.

Після прийняття реформи було розпочато агітаційну кампанію за «новий земельний лад» [13, с. 24–25]. Окупаційна адміністрація використовувала пресу, де критикувалася більшовицька система господарювання: колективізація, розкуркулення і т. п. Окупанти намагались переконати населення в тому, що в їхньому житті відбудуться кардинальні зміни на краще. Газети, що виходили на початку 1942 р., починалися з повідомлень про новий земельний лад, що вміщували відповідні агітаційні заклики: «Кожному селянинові своя земля!», «Селянам – приватну власність на землю».

Перший етап реформи розпочався в лютому 1942 р. і передбачав перетворення колгоспів у громадські господарства, а радгоспів – у державні маєтки. Проте це була лише формальна зміна назв. На практиці громадські господарства були аналогами колгоспів.

Для позначення громадських господарств розпочалося їх перейменування. Вони відрізнялися від старих колгоспів тим, що останні мали назви, а нові господарства отримували нумерацію [8, с. 201]. Так, наприклад, в селі Фастівці Бахмацького району колгосп «Ворошилова» перейменовувався в громадське господарство № 1 [16, с. 494].

Праця в громадських господарствах здійснювалась в обов'язковому порядку. Жінки, які мали дітей у віці до 6 років, звільнялися від робіт. Решта жінок повинна була працювати тільки тоді, коли це буде необхідно [11, арк. 132]. Однак на практиці дані розпорядження здебільшого не виконувались, жінки працювали нарівні з чоловіками, виконуючи тяжку роботу. За «прогул» накладався штраф у 500 крб., за запізнення – 200 крб. [17, с. 495].

Таким чином,з початком війни територія Чернігівської області входила до складу німецького фронтового командування. Відразу на окупованих територіях створювалися місцеві органи самоврядування, що спиралися на радянський територіально-адміністративний поділ.

Певний влив на буденне життя мали члени похідних груп ОУН(М), які створили тут свої осередки та пропагували ідею створення незалежної української держави. Враховуючи географічне положення області, більшу частину якої складає лісиста місцевість, Чернігівщина була одним із районів розміщення партизанських загонів, що вносило свої особливості в повсякденне життя селян, адже через діяльність партизанів німці в першу чергу карали мешканців сільської місцевості. Населення Чернігівської області постійно відчувало страх і тривогу за своє життя, боячись репресій з боку німецької влади.

Розпочата на початку 1942 р. реформа аграрного сектору передбачала поступовий перехід від колективного до індивідуального господарювання. Спочатку відбулось створення громадських господарств, які мали стати перехідною ланкою до індивідуального землекористування, хоча на практиці громадські господарства були аналогами колгоспів.

Отже, повсякденне життя селянства Чернігівщини на початковому етапі окупації визначалось станом екзистенціальної невизначеності, розпачу, розумінням необхідності зберегти близьких та своє життя.

ПОСИЛАННЯ

1. Азарх І. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини 1941–1943 рр. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області) / І. Азарх // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко. – 2013. – Вип. 16. – С. 47–56.

2. Бутко С. Національно-визвольна боротьба на Чернігівщині у 1941–1945 рр. / С. Бутко // Сіверянський літопис. 1995. – № 5. –С. 9–13.

3. Власенко С.І. Методи та форми використання нацистською окупаційною владою трудових ресурсів українського села (1941–1944 рр.) / С.І Власенко // Архіви України. – 2014. – № 2. – С. 128–141.

4. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини у 1942 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) / І. Еткіна // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5 (119). –С. 158–216.

5. Історія міст і сіл Української РСР у 26 томах. – Том 26. Чернігівська область / ред. колегія тому: О.І. Дериколенко (гол. редколегії) та ін. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 780 с.

6. Партизанська слава. Чернігівська область / Упорядники: О.Б. Коваленко, О.В. Лисенко, І.М. Цимбаленко. – Чернігів : Десна Поліграф, 2011.– 498 с.

7. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010 – 590 с.

8. Романюк І. М. Українське село в роки німецької окупації / І.М. Романюк // Сторінки воєнної історії України. – К., 2002. – Вип. 6 – С. 201–203.

9. Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 роках: злочини проти цивільного населення; [упо-ряд.: С.В. Бутко, О.В. Лисенко; відп. ред. Р.І. Пилявець]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2013. – 224 с.

10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38.

11. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 12.

12. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 77.

13. Чернігівщина в роки нацистської окупації: документи і матеріали / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. – Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2013. – 496 с.

14. Шанковський Л. Похідні групи ОУН (Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.) / Л. Шанковський. – Мюнхен: «Український самостійник», 1958. – 370 с.
15. Шаповаленко Є.Ю. Окупація Чернігівщини нацистськими військами в серпні –вересні 1941 р. за спогадами очевидців / Є.Ю. Шаповаленко // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. – 2014. – II (5), Issue 31. – С. 51–56.
16. Шаповаленко Є.Ю. Повсякденність селянства Чернігівщини в умовах німецької окупації 1941–1943 рр.: заборони й покарання / Є.Ю. Шаповаленко // Література та культура Полісся. Сер.: Історичні науки. – 2014. – Вип. 76. – С. 157–169.
17. Шаповаленко Є.Ю. Сільськогосподарське виробництво як повсякденна практика жителів Чернігівщини у 1941–1943 рр. / Є.Ю. Шаповаленко // Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. – К. – Глухів, 2013. –Вип. 6. –С. 493–496.

Виноградов С.В. Повседневность крестьянства Черниговщины на начальном этапе немецкой оккупации (сентябрь 1941 – февраль 1942 гг.)
Автор анализирует основные факторы повседневности сельских жителей Черниговщины в начале оккупации области гитлеровскими войсками. К февралю определились основные признаки влияния оккупации на жизнь украинских крестьян. Это создание органов оккупационной администрации, реорганизация колхозов, начало формирования двух направлений движения сопротивления.
Ключевые слова: *повседневная жизнь, немецкая оккупация, сельская управа, староста, ОУН(М), советские партизаны.*

Vynohradov S.V. Daily life of the peasantry of Chernihiv region at the initial stage of the German occupation (September 1941 - February 1942)
The author analyzes the main factors of the everyday life of rural residents of Chernihiv region at the beginning of the occupation of the region by Hitler's troops. By February, the main signs of the influence of occupation on the life of Ukrainian peasants were determined. This is the creation of the bodies of the occupation administration, the reorganization of collective farms, the beginning of the formation of two directions of the resistance movement.
Key words: *everyday life, German occupation, village government, headman, OUN (M), Soviet partisans.*

26.02.2017 р.

УДК 94(477):908(093.3:341.3) «1943»

В.В. Заїка

ГЛУХІВ. ОКУПАЦІЯ (З ПРИВАТНИХ ЗАПИСІВ В.М. ЗАЇКИ 1943 Р.)

У статті уперше публікуються уривки з щоденника уродженця міста Глухова, педагога Володимира Миколайовича Заїки, який він почав вести з 1 січня 1943 року. У цьому важливому історичному джерелі міститься знауща інформація про захоплення міста восени 1941 р., репресивну політику окупаційної адміністрації та його визволення Червоною Армією.
Ключові слова: *Друга світова війна, окупація, Глухів, визволення, щоденник.*

Заплутаність української історії в багатьох питаннях – давно відома істина. Втрачені архіви, заідеологізовані політичні інтереси, неточні знання свідків – все це має місце. Тому дуже важливо залучити до обігу все більше коло джерел. Мій батько – Володимир Миколайович Заїка (1925–1994), якому на початку 1943 року виповнилося вісімнадцять років, почав в умовах німецької окупації вести щоденник. Він містить багато приватних записів – спілкування з друзями, метеорологічні дані (майже щоденно), перекази радіостанції про події на фронтах, чутки, стосунки в сім'ї, де йому довелось бути старшим чоловіком (його батько – Микола Костянтинович Заїка помер у 1934 році).

Значне місце займають описання подій у Глухові. Вже в 1943 році записаний спогад про окупацію міста 8 вересня 1941 року. Зафіксовано побутові проблеми Глухівщини, робота у спеціалізованій сільськогосподарській школі, очікування вивозу молоді з Глухова до Німеччини.

Батьки Володимира Миколайовича – освітяни. Батько – Микола Костянтинович (1882–1934) – вчився у Глухівській чоловічій гімназії, закінчив Колегію Павла Галагана у Києві, вступив до історико-філологічного інституту Безбородька у Ніжині, перевівся до Київського університету Св. Володимира, але по закінченні четвертого курсу був змушений залишити навчання, а потім працював у освітніх установах Глухова.

Мати – Надія Іванівна (уроджена Гришанова) (1891–1979 рр.) – по закінченні Глухівської жіночої гімназії все життя присвятила початковій освіті, спочатку в земських закладах освіти, а потім у радянських. Перед війною почала працювати у бібліотеці Глухівського учительського інституту, у 1941 році на початку вересня, перед вступом німців, брала участь у порятунку інститутської бібліотеки.

Сам Володимир Миколайович вчився у Глухівській школі № 3, під час окупації відвідував сільськогосподарську школу, де молодь готували до роботи на німецьких садибах; після визволення міста вступив на природничо-географічне відділення Глухівського вчительського інституту. У 1945 році за успіхи у навчанні йому було призначено Сталінську стипендію. Цього ж року, по завершенні навчання, його залишили в інституті як організатора комсомольської роботи, але у 1946 році відправили працювати на Львівщину. Потім він був переведений до Київської області і вже з 1949 року почав працювати на Глухівщині, спочатку у селищі Червоне (тоді районний центр), а згодом – інспектором Глухівського районного відділу освіти. Один із перших у районі удостоєний міністерської відзнаки «Відмінник освіти УРСР».

У 1963 році Володимир Миколайович перевівся на роботу до середньої школи № 1, де через рік став завучем. Останнім місцем роботи стала середня школа № 4, де він викладав історію та географію і працював завучем.

Щоденник складається з 11 зошитів різного формату та трьох записничків (де занотовані враження від поїздок до Бердянська, Закарпаття та Ленінграда). Найбільш систематизовані записи стосуються 1943–1947 років, потім з'являються перерви у записах, а за 1950 та 1951 роки просто по декілька сторінок підсумкових оцінок, вражень, нотаток.

Все більше місця відводиться суто сімейним проблемам або оцінкам найближчого оточення, хоча, без-

умовно, важливі враження від наслідків XX з'їзду КПРС з розвінчанням культу особи Сталіна. Детально описується налагодження життя в звільненому Глухові, відновлення в жовтні 1943 року роботи Глухівського учительського інституту, студентське життя, характеристики педагогів, радість від повідомлення про перемогу над Німеччиною і роздуми від оголошення війни Японії. Щоденник вівся з перервами, практично до останніх днів життя.

1/I/43 г.

Вот и 1943 год наступил. Что он нам принесет? Будет ли закончена война, или мы будем свидетелями новых ужасов, и мне придется увидеть «великую» Германию?

Сейчас в городе паническое настроение. В двадцатых числах декабря 1942 г. конотопская газета известила о вербовке всех холостых от 16 до 30 лет. Не знаю, насколько это верно, но в связи с этими слухами много молодёжи вступило в брак (по слухам, иной раз насчитывали до 40 записей в день). Правда, много браков было фиктивных. Я сам знаю такие примеры. Предлагали и мне такое удовольствие, но я отказался. Я почему-то уверен, что в Германию не попаду. Почему, я и сам не знаю.

Не улеглась еще паника по случаю «Конотопского объявления», как на Глухов надвинулась черная туча. Началась «чистка» населения. В ночь с 26/12 на 27/12 произошли первые аресты и продолжались две последующие ночи. Некоторых, правда. после допроса выпустили, но многих и расстреляли. В числе расстреляных находится и Круш. Судьба его особенно угнетающе подействовала на нашу семью, ибо Круши сделали для нас много хорошего. Расстрелы, говорят, проводились в Борку. Так немцы «надлежащим образом» отметили свое Рождество.

3/I/43 г.

Раньше мне и во сне не снилось увидеть то, свидетелем чего я стал теперь. Кого только не пришлось перевидать за последние два года (1941–42): и немцев, и французов, и мадьяр, и румын. А какие орудия истребления человека провозили мимо меня: начиная от русской трехлинейки до новейших автоматов и танков.

О самолетах я вообще не говорю. Часто воздух дрожал от их гула целый день. Говоря словами Лермонтова: «Все промелькнуло перед нами, все побывало тут». А сколько пришлось пережить! Впервые не оправдалась пословица «Не так страшен черт, как его малюют». Вполне оправдалось все, о чем писали наши советские газеты. Портрет немца был нарисован ими правдиво. Кругом только и слышно, что об убийствах и грабежах. Всё оставшиеся еврейское население было уничтожено. Плохо пришлось и пленным красноармейцам. Многие из них нашли себе могилу в приказарменном саду.

Правда, все эти ужасы минули нашу семью.

На первых порах, на устрашение населению города, немецкое командование соорудило виселицу, и даже отправило с нее на тот свет несколько человек так называемых «партизан». Однако вряд ли это действительно были партизаны. Виселица просуществовала недолго, немецкие власти решили ее убрать. Но мне она запомнится на всю жизнь (да и не только мне). В те дни многие почувствовали когтистую руку средневековья.

Одновременно с виселицей была введена и позорная казнь, когда человека на определенное время привязывали к столбу. Но, с упразднением виселицы, отпала и она.

29/I -43 г.

В городе неспокойно. Если немцы начнут отступать, как бы и жителей не захватили. В классе, правда, настроение хорошее. Девчата на переменках устраивали концерты.

Говорят, в селах, расположенных по Киевскому шляху и в радиусе 5 км от него, готовят квартиры для войск. К чему все это поведет, посмотрим.

4/II-43 г.

8 ч. 25 мин. (вечер)

Сегодня вечером в 6.20 по нем. времени был налет на Глухов. Налетел один самолет и сбросил две бомбы. Наши очень перепугались. Ведь мы живем около моста, имеющего некоторое стратегическое значение. Кстати, вчера и сегодня говорят, ночью через Глухов идут на запад машины (военные). Пожалуй, немцы и впрямь отступают. Со Сталинградом уже покончено, бои идут западнее Воронежа. Южную группу немцев могут отрезать.

9 часов вечера

Только что снова был налет. То ли было три выстрела, то ли самолет сбросил три бомбы. Ночь испорчена.

20/II-43 г.

Вчера перевели нас из верхнего этажа в нижний, в самый худший класс. Верх, наверное, займут мадьяры. Вообще, очевидно, школу скоро закроют. На фронтах ничего не разберу. Радио сообщает очень мало. Либо стало затишье, либо немцам «непереливки». Толков в городе очень много и все противоречивые. Но большинство с нетерпением ожидает прихода наших.

21/II-43 г.

Война началась 22 июля 1941 г. Помню, как это было неожиданно и как сначала интересовало меня. Теперь-то уже я хочу, чтобы война окончилась скорее. А тогда все было так ново, такие хорошие концерты передавали по радио! Начиная с конца августа 1941г. события начали назревать очень быстро. Когда мы думали, что немцы еще около Днепра, в Глухове началось передвижение наших частей. Пронесся слух о немецком десанте, который потом оказался немецкой регулярной частью. Еще до этого 26/08, почти все еврейское население, большинство руководящих и партийных работников, а также многие из «простых смертных» уехали на восток. Я в это время возился с дровами и еле успел вывезти из Березовских дач. Оставшиеся готовились к немецким бомбежкам, оклеивали окна бумагой, которая, кстати сказать, ничем не помогла. Говорили что

немцы близко, но где – никто не знал.

Я никогда не забуду, как при отступлении наших частей один боец, проезжая на машине, улыбнулся и помахал нам рукой: «До скорого, мол, свидания!» (Вид наших отступающих частей не производил угнетающего впечатления. Это шли не побежденные, а вполне уверенные в себе части. Это впечатление поддерживало и согревало меня на протяжении всей оккупации).

Вдруг перед вечером 6/09 взлетел на воздух мост и посыпались из окон стекла (не помогла бумага). Начались пожары. Загорелся архив, типография, а с ней заодно и фотография. Было видно зарево и в других концах Глухова.

А 7/09 в Глухов вступили немцы. Случилось это под вечер, когда мы сидели в укрытиях. Я видел немецкую разведку и помню, как удивился их автомобилю. Город наши сдали почти без боя. С 1/09 начались в городе грабежи. Грабили оставленные квартиры, магазины и склады. Погибли центральная и детская библиотеки. Много книг, правда, растащили по домам, но много и порвали.

Грабежи продолжались некоторое время и при немцах [...]. Итак, я остановился на том, что немцы вступили в город. Вот тогда я насмотрелся на орудия войны. Немецкие части двигались беспрерывным потоком в две колонны. Преобладали механизированные части. Машины самых разнообразных марок разных стран Европы. Танки, орудия, мотоциклы и т. д. Все это производило внушительный вид, невольно сжималось сердце: как-то наши бойцы справятся с этой махиной? Пришлось повидать и представителей разных национальностей. На второй же день немцы наладили сообщение с городом. Для этого они построили маленький мостик чуть выше большого. Главный мост они поправили значительно позже, так как его поправке мешали мины, оставленные нашими «на добрую память». На минах подорвался один немец, исковеркало немецкую машину «ту, что удивила меня» и разорвало на куски лошадь. Немцы быстро отметили заминированные места и приступили к их очистке. Пальба поднялась знатная. Через несколько недель немцы наладили и второй мост.

В первый же день жители познакомились с большой любовью немцев к «яйкам», «млеку», «курам», «свиньям» и другой живности. Эта любовь заходила у них очень далеко! Свои 3 курицы мы тоже постарались прирезать. У других немцы лазили по сундукам, кладовым, погребам, но у нас все обошлось благополучно. Был только один случай, когда немец со спичками искал хлеба [...]. В городе полно мадьяр, куда едут, трудно разобрать.

22/II-43 г.

На дворе холодновато, но довольно сносно. Сегодня слышал птичку, песню которой народ передает словами: «К весне! К весне!».

Киевский шлях гудит, столько мадьяр едет. В небе нет-нет, да и пролетит самолет. В стороне Березы были слышны взрывы.

Итак, продолжим воспоминания:

«... Не успел фронт отодвинуться дальше на восток, как с запада подошла к городу красноармейская часть, прорывавшаяся на восток. Поднялась такая трескотня, что и небу было жарко. Извините, что касается неба, то было ли ему жарко или нет, я не знаю, то что людям было не по себе, то это факт.

Наши уже подходили к Усовке. Были слышны пулеметные и ружейные выстрелы, взрывы гранат. Летали наши самолеты, сбрасывали листовки.

Однажды под утро мы были разбужены стрельбой и взрывами. А накануне, на Белополовке, наши ворвались в город, но были отброшены с большими потерями. Так вот, оделись мы, сидим в доме, в окоп не лезем (потом оказалось, что в окопе и без нас чужих было много) и не знаем, что наши заняли Синявку, Глинищи и часть Веригино (они доходили до центра города). Весть эту принес Вадим. Через 5 минут я пошел к Вадиму и по пути видел, как приехал танк. Я решил, что это наш. Прихожу к Вадиму, а там Вадим, Сергей и Борис что-то рассматривают в бинокль. Оказывается – убитый немец. Потом хлопцы говорят: «Смотри, вон немцы расхаживают». Посмотрел я в бинокль. И впрямь расхаживают немцы, и танк, который я принял за советский, оказался немецким. «Где же наши?». «А немцы их разбили и отогнали». Вернулся я домой с этой печальной вестью. Вскоре и немцы стали ходить по квартирам, искать красноармейцев. Вдруг тетя говорит мне, что Новичка звала Бориса и кричала, что они горят. Я к окну. Ничего. Тут тетя, смотревшая в другое окно, сказала, что кто-то горит. Посмотрел, а это два чубуновских сарая немцы подпалили. Во все время боя я не боялся, а тут перетрусил. Но все обошлось благополучно. Немцы спалили несколько домов и сараев. У нас в сарай попал снаряд из танка и перепортил много книг, да немцы разбили два стекла. А у Вадима разбили почти все стекла и кинули две гранаты...».

7/III-43 г.

Недаром немцы так всполошились 5/III. Был возможен налет партизанского отряда под предводительством генерал-майора Колпака. Численность отряда, говорят, 5000 человек. Отряд находился в ночь с пятого на шестое в двадцати километрах от Глухова. В ту ночь многие уехали. Говорят, немецкие власти Глухова вытребовали 200 танков, при помощи которых им удалось отбить партизан. Сегодня все убегавшие из города вернулись назад. П.И. Рева говорит, что фронт находится от нас в 95 км. Он же рассказал и о Колпаке. Про Колпака я услышал только сегодня. Говорят, он боевой генерал. Он, как выражаются, всюду.

9/III-43 г.

В городе неспокойно. Эту ночь стреляли по патрулям из домов, и комендатура пригрозила, что в случае повторения, каждый десятый житель будет расстрелян.

21/III-43 г.

8 ч. 25 мин. Утро. Воскресенье.

Каждую ночь над городом на запад летят советские

самолеты. Почти точно в 6 часов (18 ч.) появился первый самолет. 19/III на город сбросили 2 бомбы, и ночью – 2 или 4. Я уже начал привыкать и этим посещениям, хотя и раньше не очень боялся.

15/IV-43 г.

Недавно советский самолет сбрасывал местами листовки с итогами зимнего наступления. Вот ее дословное содержание.

«Підсумки зимової кампанії Червоної Армії»

(З 10 листопада 1942 р. по 31 березня 1943 р.)

31 березня ц. р. Червона Армія завершила зимову кампанію проти німецько-фашистських військ. За час зимової кампанії радянські війська завдали ворожим арміям тяжкої воєнної поразки. Червона Армія завдала німецько-фашистським військам найбільшу в історії воєн поразку під Сталінградом, розгромила німецькі війська на Північному Кавказі і Кубані, завдала ряд тяжких поразок ворогу в районі середнього Дона і Воронєжа, ліквідувала ворожі плацдарми на центральному фронті (Ржев-Гжатськ-Вязьма) і в районі Дем'янська, прорвала блокаду Ленінграда.

За 4 місяці і 20 днів наступу Червона Армія в найтрудніших умовах зими просунулась на захід на деяких ділянках до 600–700 км. Радянські війська визволили від німецьких загарбників величезну територію в 480000 км^2. В результаті наступу Червоної Армії були очищені від ворога райони країни, що мають важливе економічне і воєнно-стратегічне значення. Цілком звільнені Воронєжська і Сталінградська обл., Чечено-Інгушська, Північно-Осетинська, Карачаєвська і Адигейська автономні обл., майже цілком Краснодарський край, Ростовська і Курська обл., значна частина Ворошиловградської, Смоленської і Орловської областей з десятками великих міст і багатьма тисячами сел.

Червона Армія, відкинувши ворога на захід, звільнила найважливіші водні і залізничні комунікації країни, в тому числі поновила перерваний ворогами восени 1942 р. Волзький шлях, очистила від ворожих військ всю територію Дона. Звільнені від ворога і пущені в експлуатацію залізничні магістралі: Сталінград-Поворіно, Сталінград-Ворошиловград, Сталінград-Краснодар, Владикавказ-Ростов-на-Дону, Єлець-Кострома-Валуйки-Ворошиловград, Ліски-Міллерово-Шахти-Ростов-на-Дону, Москва-Вязьма, Москва-Ржев-Великі Луки і багато інших.

За час наступу Червоної Армії з 10 листопада 1942 року по 31 березня 1943 року нашими військами захоплені такі трофеї: літаків – 1490, танків – 4670, гармат різного калібру – 15860, мінометів – 9835, кулеметів – 30705, гвинтівок – понад 800000, снарядів – 17000000, патронів – 128000000, автомашин – 123000, паровозів – 890, вагонів – 22000, складів з різними військовим майном – 1825, а також велику кількість радіостанцій, мотоциклів і багато іншого військового майна.

За цей же час нашими військами знищено: 3600 літаків противника, 4520 танків, 4500 гармат.

Всього противник за час нашого зимового наступу втратив: літаків – 5090, танків – 9190, гармат – 20360. З 10 листопада 1942 р. по 31 березня 1943 р. захоплено в полон 343525 ворожих солдатів і офіцерів.

Вісті з Радянської батьківщини. 6 квітня 1943 року. Вівторок».

14/V-43 г.

В ночь с 9 на 10^{е} в Глухове была слышна сильная канонада. Говорят, это партизаны трепали немецкие части. В следующую ночь летела масса каких-то самолетов. В Глухове недавно расстреляли более 40 человек, очевидно, за сочувствие нашим. Сейчас многие с нетерпением ожидают прихода наших войск.

6/VI-43 г.

Интересно, что при такой близости фронта по городу ходит мало танков. Раньше, бывало, сколько людей, столько и танков. Теперь же ни гу-гу.

Рассказывают только в нескольких вариантах об иконе, хлебе и камне, которые отправили из Белой Церкви (или Иерусалима) разными дорогами на фронт. Какая вещь раньше придет, так и война дальше будет идти. Если придет икона, война скоро окончится, если хлеб – протянется, если камень – камня на камне не останется. Через Глухов, говорят, проносили хлеб.

1/VII-43 г. Четверг.

Сегодня в третьем-четвертом часу дня был воздушный налет. Самолетов было больше двадцати. Были пожары и жертвы. Вообще, вчера и сегодня канонада слышна даже днем.

Заика В.В. Глухов. Оккупация (из частных записей В.Н. Заики. 1943 р.)

В статье впервые публикуются отрывки из дневника уроженца города Глухова, педагога Владимира Николаевича Заики, который он начал вести с 1 января 1943 года. В этом важном историческом источнике содержится значительная информация о захвате города осенью 1941 г., репрессивной политике оккупационной администрации и его освобождении Красной Армией.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, оккупация, Глухов, освобождение, дневник.*

Zayika V.V. Hlukhiv. Occupation (from the private notes by V.M. Zayika of 1943)

The article presents the fist punlishing the extracts from the diary of the native citizen of Hlukhiv, a teacher Volodymyr Mykolayovych Zayika, which was begun on January 1, 1943. The important historic source contains significant information on seizing the town in autumn of 1941, repressive policy of the occupation administration, and its liberating by the Red Army.

Key words: *World War II, occupation, Hlukhiv, liberating, diary.*

23.02.2017 р.

УДК 94(477.52+477.51):316.343-058.862«1943/1953»(045)

В.М. Гаврилов

ДИТЯЧІ КОНТИНГЕНТИ БЕЗ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ СУМСЬКОЇ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ПЕРШОГО ПІСЛЯОКУПАЦІЙНОГО ДЕСЯТИРІЧЧЯ

Стаття присвячена вивченню проблеми становища дітей, які залишилися без батьківського піклування у перше післяокупаційне десятиріччя. Військові дії, окупація, різке зниження рівня соціального становища населення потужно вплинули на зростання кількісного складу таких контингентів. Встановлено, що роботою з такими категоріями дітей на державному рівні опікувалися кілька міністерств, крім того, у сільській місцевості ця справа була покладена на колгоспи. Окреслено типові проблеми, з якими стикалися діти, що опинилися без опіки батьків, проаналізовано заходи владних структур щодо їх соціального облаштування.

Ключові слова: *діти-сироти, безпритульні, опіка, дитячі будинки, інтернати, усиновлення.*

Актуальність вивчення порушеної проблеми зумовлена тяжкими наслідками війни, воєнних дій, умов окупації та постокупаційних років для соціально вразливої дитячої вікової категорії. Зазначені фактори потужно вплинули на чисельне зростання таких когорт, як сироти, напівсироти, безпритульні, бездоглядні, волоцюги, жебраки. Варто відзначити, що ці когорти не були сталими, і одні й ті ж діти у різний час могли належати до різних груп, або ж одночасно бути у кількох із них. Обмежене матеріальне забезпечення, або ж його повна відсутність, часто штовхало ці контингенти на прояви девіантної поведінки та напружувало криміногенну обстановку як у стихійних, так і організованих місцях їхньої концентрації. Крім того, долями цих дітей, у силу функціональних обов'язків, опікувалися різні державні відомства, а це позначалось на якості кінцевого результату їхньої діяльності. Тому суспільно значимим є вивчення історичного досвіду роботи з подолання окреслених проблем.

Аналізуючи історіографічний спадок з теми, необхідно наголосити на появі у сучасній українській історичній науці спеціалізованих праць, які торкаються порушеної проблеми, на відміну від радянської історіографії, яка, незважаючи на очевидну актуальність зазначеного питання, не приділяла йому належної уваги. Так О. Шеремета справедливо наголошує, що війна та окупація значно погіршили становище дітей в економічному і соціальному сенсі [1, с. 73]. Проблемам становища дітей в умовах голоду 1946–1947 рр. присвячена праця Т. Долинянської [2, с. 350]. Г. Голиш у своїй роботі аналізує соціально-демографічні, медико-санітарні та психологічні наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України [3, с. 37]. Аналізуючи проблеми бродяжництва та жебрацтва у першій половині 50-х рр., В. Швидкий вказує, що соціальна необлаштованість населення до часу залишалась невирішеною і тому впливала на активізацію девіантної поведінки на тлі покращення радянських життєвих реалій [4, с. 37]

Метою даної наукової розвідки є дослідження умов, у яких опинилися дитячі контингенти після звільнення від окупації областей Північного Лівобережжя України у 1943 р., та аналіз державних заходів з виявлення, обліку та облаштування дитячих категорій, які опинилися без батьківського піклування. Відповідно мети завдання охоплюють з'ясування кількісного складу цих когорт, можливостей закладів інфраструктури для їх розміщення, спроможності надання матеріальної допомоги, усиновлення.

Після визволення окупованих територій надання допомоги дітям, які втратили батьківську опіку, було доволі складною соціальною проблемою. Виявлення, взяття на облік і розподіл до відповідних дитячих закладів безпритульних та бездоглядних дітей здійснювалось через заклади освіти, охорони здоров'я та органи внутрішніх справ. На кінець 1943 р. у Чернігівській області було виявлено 5493 дитини-сироти та 8145 напівсиріт [5, арк. 15]. Для порівняння зазначимо, що до війни в області діяло вісім дитячих будинків з контингентом 1135 дітей. У 1944 р. їх планова місткість становила 1800 чол.

На 1 червня 1944 р. у Чернігівській області було зареєстровано 7782 дитини-сироти та 126 543 дитини, батьки яких перебували в діючій армії. У той же час було взято на опіку лише 849 дітей, що складало всього 10,9 % [6, арк. 77]. Зовсім мізерною була кількість усиновлених – 69 дітей (0,9 % від кількості зареєстрованих сиріт) [7, арк. 43]. Практично за рік було виділено лише 150 безкоштовних путівок на оздоровлення для дітей-сиріт. Також виділялася матеріальна допомога сиротам одягом та взуттям (4576 екземплярів), а в дитячі будинки було надано 1470 предметів одягу та 1100 м тканин [8, арк. 45].

У дитячих будинках Сумської області могло бути розміщено 1950 дітей, Чернігівської – 900. На 1944 р. дитячі будинки Сумської області розташовувались в Ахтирці, Лебедині, Тростянці, Путивлі, Кролевці, С.-Буді, Гребенюках, Глухові, Конотопі, Сумах, Ромнах. Аналогічні заклади Чернігівської області знаходились у Ніжині, Бахмачі, Городні, Новгороді-Сіверському, Острі, Семенівці, Новій Басані. Крім того, у системі закладів по боротьбі з дитячою безпритульністю у Сумській області існувало 2 приймальники-розподільники – в Сумах та Конотопі, кожен на 50 чол. У Чернігівській області вони знаходились на вузлових залізничних станціях – у Чернігові (на 75 чол.), Ніжині і Бахмачі (кожен на 50 чол.) [9, арк. 84].

У березні 1944 р. перевірка Ніжинського спецдитбудинку з контингентом на 200 дітей показала, що умови утримання в ньому були задовільними. Харчами дитбудинок був забезпечений на 10 днів. Дітей щотижня мили та перевдягали, вони мали одяг і взуття, але вкрай сутужно було з матрацами, ковдрами, подушками [5, арк. 2]. Діаметрально протилежною була картина

у Городнянському дитячому будинку. Тут до хронічних нестач твердого та м'якого інвентарю додалась безгосподарність адміністрації. Подарований одяг зовсім не обліковувався і зберігався у непридатному для цього приміщенні. На момент перевірки м'ясо в стравах подавалось напівсирим, санітарний контроль за приготуванням їжі та зберіганням продуктів не здійснювався. Жодній дитині не було зроблено профілактичних щеплень [5, арк. 32].

У Новгород-Сіверському дитячому будинку станом на 18 жовтня 1944 р. обліковувалось лише 36 ліжок, а столів, стільців, м'яких меблів не було зовсім. Для забезпечення наявного контингенту не вистачало 66 ліжок, 21 ковдри, 21 подушки, 66 тумбочок. Дитбудинок зовсім не був готовий до зими. Вікна другого поверху були незасклені, подвійних рам не було взагалі, паливо не завезене, а його наявного залишку було лише на два дні. Більша частина приміщень дитячого будинку в с. Черешеньки Коропського району використовувалась пунктом «Заготзерно» для зберігання збіжжя, а житлові приміщення та засоби опалення в них після окупації не ремонтувались [5, арк. 86]. За 1944 р. до дитячих будинків області було передано 1354 пальт, 1063 пари взуття, 14130 м мануфактури, 1357 пар калош, 1086 шарфів, 559 ковдр, 200 пар валянок. Підсобні господарства дитячих будинків були в межах 3–15 га, 1–3 корів, 1–2 коней, 2–11 свиней. При всіх будинках були організовані кравецькі майстерні.

Вже через рік на обліку перебували 8492 дитини-сироти. 789 з них були влаштовані до дитячих будинків наркомату освіти, 102 перебували в спецбудинках НКВС, 3757 знаходились на патронаті, над 2225 була оформлена опіка та 183 дитини було усиновлено [10, арк. 25]. Разом з тим відзначалось, що «недокомплект контингентів дитячих будинків полягає в тому, що діти-сироти, які повинні бути до них направлені, працювали в сільському господарстві» [5, арк. 116]. У 1945 р. в Україні діяв 441 дитячий будинок із загальним контингентом 44 305 дітей [11, арк. 13].

На 1 січня 1946 р. 1171 дитина в Чернігівській області була відправлена до дитячих будинків, 1475 перебували на опіці та 4807 на патронаті [12, арк. 65]. З часом спостерігається зменшення кількості офіційно зареєстрованих сиріт. У 1947 р. на обліку вже перебувало 6874 сироти, з них – 3900 шкільного віку. На цей час патронатом було охоплено 2800 дітей, опікою – 904, жили у родичів 2242 дитини, самостійно 742 і 186 були усиновлені [13, арк. 341]. Акти обстеження матеріально-побутових умов сиріт, напівсиріт та патронованих дітей показують, що практично всі вони мали потребу в продуктах харчування, одязі, взутті, паливі для обігріву приміщень [14, арк. 2]. У 1947 р. спостерігаємо сплеск виявлення безпритульних та бездоглядних дітей. Так лише за перше півріччя у Сумській області було виявлено 753 такі дитини, у другому – дещо менше, але також багато (512). 43,1 % з них було повернуто родичам [15, арк. 37]. Серед дітей було багато дистрофіків. Наприклад, у Краснопільському районі виявлено 983 такі дитини, Великописарівському – 963. «…загальна робота у цьому напрямку організована дуже погано», – відзначає акт перевірки прокуратури [16, арк. 14].

На середину 1948 р. у Чернігівській області 74 дитини було усиновлено та 6556 перебувало на патронаті та охоплювалося опікою [17, арк. 3]. Сиротам було надано допомогу грошима в сумі 27 648 крб., взуттям – 3304 пари, тканиною – 1492 м, зерном – 11 669 ц, картоплею – 550,4 ц, паливом – 1789 м^3.

Для того, щоб проблема дітей-сиріт не стояло так гостро, в Сумській області 469 дітей було відправлено до ремісничих училищ, 414 – до суворовських училищ, 929 – до дитячих будинків. Обстеження побутових умов патронованих дітей Олишівського району Чернігівської області органами держконтролю в січні 1949 р. виявило незадовільну ситуацію. Так, патроновані діти конче потребували одягу та взуття, у багатьох будинках було холодно, а в січні багато колгоспів зовсім не видало їм продуктів [18, арк. 13].

Перше повоєнне десятиліття характеризувалось значною кількістю виявлених безпритульних дітей. Частина з них набула цього статусу з часів війни, втративши близьких та рідних, частина втікала з інтернатів чи навчальних закладів, інші полишали домівки чи тимчасові помешкання у пошуках кращого життя. За 9 місяців 1953 р. до дитячих приймальників-розподільників Міністерства юстиції УРСР надійшло 15 588 безпритульних дітей: 2989 прибули з інших союзних республік, решта проживала на території УРСР. 7519 пішли з родини з причини поганого нагляду, 1187 – із-за поганого ставлення до них, 1361 – з родин, що потрапили в скруту, 996 втекли з місць влаштування, 1188 втекли з дитячих будинків, невлаштовані діти, яких було вперше виявлено, становили 2686 осіб.

Отже, війна суттєво вплинула на появу великої кількості дітей без батьківського піклування. Їх виявлення, взяття на облік та забезпечення вимагало певної централізації, але їхніми долями опікувалися кілька наркоматів/міністерств; крім того у сільській місцевості забезпечення цих дитячих категорій було покладено на колгоспи. Створення системи дитячих будинків у перші повоєнні роки відставало від потреб часу. Забезпечення їхньої діяльності здійснювалось через місцеві бюджети зі значним компонентом самозабезпечення. Велику групу дітей становили діти-сироти поза межами дитячих будинків, що проживали у родичів, знайомих, самостійно. Акти обстеження матеріально-побутових умов сиріт, напівсиріт та патронованих дітей показують, що практично всі вони мали потребу в продуктах харчування, одязі, взутті, паливі.

Перспективи подальших досліджень проблеми можуть стосуватися як тематичного, так і хронологічного

напрямку для поглиблення її окремих аспектів та простеження динаміки соціальних змін.

ПОСИЛАННЯ

1. Шеремета О.В. До питання про становище дітей в Україні у перші повоєнні роки (1946–1950 рр.) / О.В. Шеремета // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., 1998. – Вип. 3. – С 70–77.
2. Долинянська Т. До питання про становище дітей в умовах голоду 1946–1947 рр. в СРСР / Т. Долинянська // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 173–174. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 348–357.
3. Голиш Г.М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України / Г.М. Голиш // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 37–49.
4. Швидкий В.П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. / В.П. Швидкий // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 149–169.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р.-5065, оп. 2, спр. 1504, 135 арк.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2, оп. 7, спр. 147, 89 арк.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 1017, 167 арк.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1017, 167 арк.
9. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 1547, 175 арк.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1753, 413 арк.
11. ДАЧО, ф. Р.-5065, оп. 2, спр. 6, 30 арк.
12. ДАЧО, ф. Р.-5065, оп. 2, спр. 1509, 78 арк.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4891, 507 арк.
14. ДАЧО, ф. Р.-2634, оп. 7, спр. 47, 50 арк.
15. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. Р.-3684, оп. 1, спр. 30, 201 арк.
16. ДАСО, ф. Р.-3684, оп. 1, спр. 48, 74 арк.
17. ДАЧО, ф. Р.-5065, оп. 2, спр. 304, 90 арк.
18. ДАЧО, ф. Р.-2634, оп. 7, спр. 66, 24 арк.

Гаврилов В.Н. Детские контингенты без родительской опеки Сумской и Черниговской областей первого послеоккупационного десятилетия

Статья посвящена изучению проблемы состояния детей, оставшихся без родительской опеки в первое послеоккупационное десятилетие. Военные действия, оккупация, резкое понижение уровня социального состояния населения сильно повлияли на увеличение количества таких контингентов. Определено, что работой с этими категориями детей на государственном уровне занимались несколько министерств, кроме этого в сельской местности она была возложена на колхозы. Выяснены типичные проблемы, с которыми сталкивались дети без родительской опеки, проанализированы действия структур власти по их социальному обеспечению.

Ключевые слова: *дети-сироты, беспризорные, опека, детские дома, интернаты, усыновление.*

Havrylov V.M. Contingents of children without parental care in Sumy and Chernihiv regions in the first decade after the occupation

The article is devoted to the problem of children left without parental care in the first decade after the Nazi occupation. The war, occupation, the sharp decline in social status of the population significantly influenced the growth of quantitative composition of these children contingents. It is established that at the state level several ministries worked with such groups of children, and in addition, in a rural location, this case was entrusted to the collective farms. The typical problems faced by children who were without parental care are marked, and the measures of power structures and their social construction are analyzed.

Key words: *orphans, homeless, guardianship, children's homes, boarding schools, adoption.*

28.02.2017 р.

УДК 94 (477. 51) «1953/1964»

Є.М. Страшко
А.О. Донець

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ МІСТЯН НІЖИНА ПЕРІОДУ ХРУЩОВСЬКОЇ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ (1953–1964 рр.)

Стаття присвячена аналізу життєвих стандартів повсякденності ніжинців у неоднозначну та суперечливу епоху хрущовської лібералізації. Досліджено умови проживання містян і купівельну спроможність. Зроблено спробу розкрити їх вплив на трансформації суспільної свідомості.

Ключові слова: *лібералізація, соціальна політика, житлове будівництво, дефіцит, парадигма мислення.*

Східні філософи ще наприкінці VI ст. до н. е. зауважували: «Не дай Вам Бог жити в епоху змін». Політичні події та суспільні протести трьохрічної давнини в Україні яскраво продемонстрували незгоду населення з політикою команди колишнього президента та прагнення реалізації обіцяного європейського вибору нашої держави. Прихід до влади нової політичної сили ознаменувався проголошенням курсу на вступ України до Європейського Союзу, що мало підтвердитися підписанням та ратифікацією Угоди про асоціацію. Декларований вирішальний крок для майбутнього країни вимагав приведення відповідних норм у законодавчій, виконавчій та судовій гілках влади до загальноєвропейських стандартів, забезпечення належного рівня життя населення за допомогою кардинальних змін у економічній, соціальній та культурній сферах тощо. Нові тенденції сприяли появі у суспільній свідомості уявлень про швидкі трансформаційні процеси – підвищення життєвих стандартів, соціальних гарантій з боку органів державної влади.

Майже півстоліття тому подібні настрої були притаманні населенню УРСР. Смерть Й.В. Сталіна 5 березня 1953 р. зумовила початок нового періоду в історії радянської держави, який у науковій літературі отримав назву «десталінізації» чи «лібералізації». Він пов'язаний з іменем М.С. Хрущова, котрий вже 14 вересня 1953 р. зайняв посаду Першого секретаря ЦК КПРС. Зазначений період співпав з глибокою кризою радянської тоталітарної системи та спробою перших кроків її реформування. Зміни в житті населення характеризувалися послабленням тиску державного апарату на життєвий уклад, звільненням від найбільш реакційних рис тоталітарного режиму, відмовою від культу вождя та застосування потужного репресивного апарату. Подібні трансформації зумовлювали часткове морально-психологічне розкріпачення суспільства, а також породжували надії на покращання рівня життя населення.

Період існування радянської держави є досить суперечливим та неоднозначним в оцінці політичних змін, суспільних процесів, тому значну увагу науковці приділяють дослідженню повсякденного життя різних соціальних груп в умовах тоталітарного режиму. Визначенню характерних рис основних періодів розвитку УРСР, аналізу та оцінці історичних подій присвячена

монографія В. Барана та В. Даниленка [1]. Ще однією загальною працею з повсякденної історії УРСР є наукові розвідки Н. Шліхти. Завдяки критичному погляду на соціальну історію держави автор охарактеризувала структуру суспільства, розкрила особливості виховання радянських людей, їх дозвілля, побуту та культурного життя [2].

Фундаментальною науковою розвідкою з висвітлення проблем соціальної історії УРСР періоду хрущовської лібералізації стала колективна монографія Інституту історії НАН України, видана за редакцією В.М. Даниленка [3]. Дослідники розкрили особливості політичного, економічного й культурного життя радянського суспільства та зосередили значну увагу на аналізі динаміки соціальних процесів. Трансформаційним процесам суспільної свідомості на тлі поліпшення матеріально-побутових умов життя пересічних людей присвячене дослідження О.В. Тєвікової [4]. Історик С.В. Кульчицький проаналізував спроби реформування економіки УРСР партійно-радянською номенклатурою в 1953–1964 рр., визначив вплив командно-адміністративної системи на рівень життя населення [5].

Значний внесок у розкриття різних аспектів повсякденного життя у добу десталінізації здійснили й російські дослідники – І. Вельможко, А. Григор'єва, В. Лелеко [6].

Вагомим показником рівня розвитку будь-якої держави є соціальна політика. Її ефективність визначається якістю життя населення, ступенем його добробуту, купівельною спроможністю тощо.

То ж, мета нашої статті полягає в історичному моделюванні повсякденного життя ніжинців у роки хрущовської лібералізації з огляду на наявність придатних умов життя різних прошарків і груп населення. Для реалізації поставлених цілей необхідно з'ясувати рівень забезпеченості містян місцем проживання, продуктами харчування та відповідними соціальними умовами.

Проблема необхідності економічних перетворень після смерті Й.В. Сталіна виникла саме в колах вищого партійного керівництва, а не в середовищі громадськості, котра влітку 1953 р. в силу психологічної інертності ще не була готова до будь-яких форм протесту. Результатом четвертої березневої сесії Верховної Ради СРСР стало рішення, що «законом для нашого уряду є обов'язок піклуватися про благо народу, про максимальне задоволення матеріальних і культурних потреб» [7, арк. 22]. Зазначений факт свідчить про зміщення вектору економічної політики з форсованого розвитку важкої промисловості на ті сфери виробництва, котрі забезпечували зростання благоустрою суспільства – житлове будівництво, легка промисловість та ін.

Першочерговим стало завдання забезпечення населення необхідними засобами для проживання. У роки післявоєнної реконструкції будівництво житла навіть не наблизилося до державних пріоритетів, хоча мільйони людей жили в комуналках, бараках, підвалах і просто аварійних будинках [8, с. 215]. Зокрема, у Ніжині більше 500 сімей, згідно з офіційними даними, змушені були проживати у підвальних приміщеннях [9, арк. 7]. Тому партійно-державна номенклатура з вимоги Першого секретаря ЦК КПРС М.С. Хрущова розпочала розробку законодавчих ініціатив, котрі передбачали відмову від нераціонального використання матеріальних засобів і робочої сили [8, с. 367]. У 1954 р. було рішуче засуджено парадність і надмірні прикрашання в архітектурі, що зумовило початок переходу до будівництва індустріальним методом. Він мав сприяти зменшенню витрат на матеріали, зниженню собівартості житлової площі та мінімізації експлуатації основних механізмів. 22 вересня 1955 р. була прийнята спільна постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про заходи по дальшій індустріалізації, поліпшенню якості та зниженню вартості будівництва», котра передбачала масову забудову мінімально комфортних п'ятиповерхових будинків за типовим проектом [8, с. 246]. Однак, як зауважує О. Янковська, від початку грандіозні плани гальмувала властива плановій економіці відомчість, підсилена нещодавнім розширенням самостійності міністерств, а з іншого боку – халатність безпосередніх виконавців та, здебільшого, низька якість будівництва на всіх етапах [3, с. 221]. Нелегким було становище містян Ніжина, адже майже 36 будинків знаходилося в аварійному стані, а 400 сімей перебували в черзі на житлову площу [9, арк. 13].

Для втілення рішень партійно-державної номенклатури на 1955 р. у Ніжині було здано в експлуатацію понад 60 тис. кв. м. житлової площі та завершувалося будівництво двоповерхового гуртожитку для будівельників [10]. Проте, задоволення житлових потреб містян залишалося на вкрай низькому рівні через сукупність таких причин. По-перше, постійна нестача будівельних матеріалів гальмувала реалізацію соціального проекту. Наприклад, директор клікерного заводу Жидик скаржився, що нестаток глини зумовив дефіцит цегли та негативно позначився на показниках [11]. Вимоги ж прискореного виконання планів будь-якими засобами сприяли низькій якості та великій кількості недоробок при проведенні робіт. Зокрема, мешканці відремонтованого будинку 42 по вулиці Шевченка зазначали, що «… покрівля протікає так, що сховатися ніде. Від сирості будинок розрушується» [11]. По-друге, реалізація житлового будівництва порушувалася нестачею робочої сили. Будівельники управління № 6 Ніжина нарікали на вкорінення такої практики, як перекидання людських ресурсів з одного об'єкту на інший, тобто не тільки рядові робітники, але й виконроби, десятники та бригадири не знали, куди їх перемістять наступного дня [12]. Безсумнівно, вказані факти порушували трудову дисципліну серед робітників, сприяли ухиленню від виконання виробничих норм. У результаті негативних тенденцій будівництва інтер'єр міста на 1955 р. «прикрашали» недобудований павільйон міськпромкомбінату, глибокий котлован під приміщення 27-квартирного житлового будинку по Гоголівській вулиці та котлован під майбутній гуртожиток для студентів педінституту [13].

Популярне доби відлиги гасло «Кожній сім'ї – окрему

квартиру!» воєдино пов'язало обіцянку поліпшення умов побуту та стрімкий будівельний бум, зробивши ці два явища частиною офіційної урядової риторики. Як наслідок, глобальні завдання щодо забезпечення населення житлом були декларовані у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР у липні 1957 р. «Про розвиток житлового будівництва в СРСР». Свідченням розгортання масштабів і прискорених темпів будівництва в Ніжині є архівні матеріали щодо будівництва 27-ми квартирного житлового будинку № 1, № 2 та гуртожитку педінституту відповідно на 115,2 %, 111,6 % та 54,3 % [7, арк. 74].

Джерелами фінансування програми житлового будівництва були державні асигнування, кошти підприємств та індивідуальні заощадження громадян. Частіше за все зведення квартир відбувалося за рахунок народного будівництва – спорудження квартир майбутніми мешканцями. Наприклад, робітники Ніжинського обозобудівного заводу у 1958 р. саме таким методом ввели в експлуатацію 4 двохквартирні житлові будинки та 1 одноквартирний загальною площею 371 кв. м. Перевиконали планові показники й робітники засолзаводу (5 двохквартирних будинків площею 300 кв. м). Натомість, не виконали завдань плану лише робітники клінкерного заводу, м'ясокомбінату та швейної фабрики [14, арк. 57].

Складною проблемою міста, котра гальмувала розвиток житлового будівництва та негативно впливала на екологічне здоров'я мешканців, була відсутність централізованої каналізації. Голова Ніжинського міськвиконкому Л.Т. Гузієнко неодноразово звертався до Голови Ради Міністрів УРСР І.І. Мороза з проханням зазначити в проекті 7-річного плану будівництво каналізації, однак, відповідь залишалася незмінною – «…зараз недоцільно складати проектні завдання на будівництво цього об'єкту» [15, арк. 7]. Наявність 6 асенізаційних машин для вивезення нечистот, з яких 3 потребували капітального ремонту, лише частково вирішувала проблему. Тому до 1964 р. місцем для відходів з виробництва слугувала р. Остер, котра протікала через центр міста.

Аналіз документів дозволяє стверджувати, що проблема забезпечення містян житлом на 1964 р. частково була вирішена. Кількісне зростання квартирної площі на 1 особу становило у середньому від 7 кв. м у 1950 р. до 8,7 кв. м, що демонструє певні позитивні зрушення в соціальній політиці періоду лібералізації. До того ж, наявність окремої квартири сприяла почасти послабленню контролю держави над життям окремої особи. Завдяки усвідомленню власних інтересів і потреб повсякденне життя радянських громадян поступово трансформувалося на дві сфери – публічну та приватну.

Іншою складовою соціальної політики, про котру було зазначено на сесії Верховної Ради СРСР 12 серпня 1953 р., стало створення умов для повноцінного забезпечення населення продуктами, «…щоб рівень споживання продуктів харчування відповідав науково-обгрунтованим нормам, і був не гірше, ніж в Західній Європі і США» [8, с. 238]. Поряд із вирішенням проблем продовольчого забезпечення населення радянське керівництво прагнуло за допомогою системи заходів подолати дефіцит споживчих товарів. Остаточно зазначений закон було прийнято лише на липневому пленумі ЦК КПРС 1955 р., делегати якого вирішили використовувати досвід минулих років і збільшити на 40–50 % виробництво товарів для населення на оборонних підприємствах за рахунок скорочення військового виробництва [8, с. 265].

Для того, щоб товари або продукти харчування стали доступними споживачеві, збільшення лише обсягів виробництва було недостатньо, потрібно було ще й удосконалити торговельну мережу. По-перше, здійснювалися кроки щодо кількісного зростання торгових підприємств за рахунок виділення необхідних приміщень у нових житлових будинках. Так, директор Ніжинського педінституту М.І. Повод повідомляв, що на першому поверсі студентського гуртожитку по вулиці І. Франка будуть розташовуватися два магазини – продуктовий та книжковий, площа яких становитиме близько 120 кв. м. [16, арк. 12].

Додамо, що характерною рисою повсякденного життя ніжинців була й проблема дефіциту споживчих товарів. Зокрема, перебої у постачанні життєво необхідних товарів – солі, крейди, керосину, масла та крупи, фруктів і мінеральних вод [17, арк. 7] пояснювалися кількома причинами. Насамперед, чітка ієрархія «загальнодержавний – республіканський – місцевий» рівні та обмеженість повноважень на місцях зумовлювали затримки в прийнятті рішень. Наприклад, голова Ніжинського міськвиконкому Л.Т. Гузієнко у листі до заступника міністра торгівлі УРСР М.К. Попова від 2 квітня 1958 р. звертався з проблемою нестачі солених огірків у місті та просив зобов'язати керівництво Ніжинського засолзаводу надати в продаж 25 тонн продукції [17, арк. 4]. Позитивну відповідь на дане прохання було отримано лише через 3 місяці – 3 липня 1958 р. По-друге, необхідність модернізації обладнання зумовлювалася його технічною відсталістю. Працівники ніжинської артілі «Червоний кондитер» у запиті до міністра машинобудування І.Г. Смолякова прохали про заміну непридатного для використання лапшерізного станка, котрий вимагав великих фізичних затрат, на новий [18, арк. 14].

Аналіз архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що соціальна політика періоду хрущовської лібералізації частково сприяла підвищенню життєвого рівня радянського суспільства. Спостерігається тенденція до певного покращення соціальних параметрів розвитку. Екстенсифікація житлового будівництва мала вирішальне значення у трансформації соціально-побутового устрою життя населення. Швидкі темпи житлового будівництва, надання індивідуальних помешкань зумовили зміни в суспільній свідомості. Покращення житлових умов супроводжувалося збільшенням потреб і структурною зміною предметів домашнього вжитку. Своєрідний споживацький бум стикнувся з неспроможністю радянської

промисловості забезпечити потреби населення в предметах широкого вжитку.

ПОСИЛАННЯ

1.Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.

2. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Курс лекцій. – 2-ге вид., переробл. і доп. – Харків: «Акта», 2015. – 252 с.

3. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – 698 с.

4. Тєвікова О. Матеріально-побутові умови життя українців у контексті дослідження повсякденності (1953 – 1964 рр.) // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 244–252.

5. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956–1964) // УІЖ. – 1998. – № 2. – С. 12–22.

6. Вельможко И.Н. Социальные трансформации в период хрущевской оттепели // Вестник Удмуртского университета. Серия история и филология. – 2016. – Т. 26. – Вып. 4.; Григорьева А.Г. Становление государственной политики СССР в 1953–1964 гг. // Теория и практика общественного развития. – 2011. – № 7.; Лелеко В. Пространство повседневности в европейской культуре. – СПб., 2002. – 320 с.

7. Відділ державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р-5293, оп. 1, спр. 601 «Капитальное строительство и ремонт на 1956 г.», 41 арк.

8. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т. 9. 1956–1960. – 9 изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1986.

9. ВДАЧОН, ф. Р-5293, оп. 1, спр. 550 «Переписка с Советом Министров за 1955 г.», 18 арк.

10. Довгоброд І. Ніжин сьогодні // Радянський Ніжин. – 1954. – 8 листопада.

11. Іванов Т., Смірнов І. Житлове управління міськкомунгоспу працює погано // Радянський Ніжин. – 1954. – 25 жовтня.

12. Романенко І. Будувати швидко, якісно і дешево! // Радянський Ніжин. – 1955. – 19 січня.

13. Шевчук М., Моргун Д. Поліпшити роботу будівельників // Радянський Ніжин. – 1955. – 7 січня.

14. ВДАЧОН, ф. Р-5293, оп. 1,спр. 699 «Социалистические обязательства с городом Прилуки на 1958 г.», 92 арк.

15. ВДАЧОН, ф. Р-5293, оп. 1,спр. 742 «Переписка с Министерствами о строительстве паротурбинной электростанции, канализации города, устройстве дорог, строительных жилдомов за 1959 г.», 39 арк.

16. ВДАЧОН, ф. Р-5293, оп. 1, спр. 596 «Переписка министерств СССР и УССР за 1956 г.», 90 арк.

17. ВДАЧОН, ф. Р-5293, оп. 1, спр. 693 «Переписка с Министерством торговли УССР, Черниговским облисполкомом и др. по хозяйственным и финансовым и др. вопросам», 36 арк.

18. ВДАЧОН, ф. Р-5293, оп. 1, спр. 552 «Справки и заявления за 1955 г.», 95 арк.

Страшко Е.М., Донец А.А. Материально-бытовые условия повседневной жизни горожан Нежина периода хрущовской либерализации (1953–1964 гг.)

Статья посвящена анализу жизненных стандартов повседневности нежинцев в неоднозначную и противоречивую эпоху хрущевской либерализации. Исследованы условия проживания горожан и покупательная способность. Сделана попытка раскрыть их влияние на трансформации в общественном сознании.

Ключевые слова: *либерализация, социальная политика, жилищное строительство, дефицит, парадигма мышления.*

Strashko Ye.M., Donets A.O. The material conclusions of everyday life of the citizents of Nizhyn in Khrushchev's liberalization period

The article is devoted to the analyze of the living standards in everyday life of the citizents of Nizhyn in ambiguous and contradictory era of Khrushchev's liberalization. The conditions of citizens living and their purchasing power are reviewed. Their impact on the transformation of the public consciousness are investigated.

Key words: *liberalization, social policy, housing building, deficit, the paradigm of thinking.*

09.03.2017 р.

УДК 94:[271.2-523:005.419(477.51) «1945–1962»

Ф.А. Юхно

ЗАКРИТТЯ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ У 1945–1962 рр.

Стаття присвячена питанню закриття православних монастирів у Чернігівській області радянською владою. Висвітлюються методи та заходи, які прискорювали цей процес. Досліджується ідеологічна підготовка людей до закриття обителей, зокрема показано проведення пропагандистської роботи в містах та селах області, а також на сторінках обласної газети «Деснянська правда». Аналізується робота владних структур з передачі церковних володінь новим власникам, розподілу контингентів до соціальних закладів та працевлаштування.

Ключові слова: *православна церква, монастир, атеїстична пропаганда, скарги, закриття.*

У сучасних умовах розвитку конфесійних відносин в Україні важливо розуміти історико-культурні процеси, які відбувалися в Радянському Союзі та їхній вплив на релігійне життя. Одне з чільних місць у цьому питанні займає переосмислення ролі православних монастирів у житті населення. У радянській історіографії висвітлення цієї проблеми проводилося виключно в атеїстичному контексті, а висновки були заангажованими та упередженими [1, с. 38–41]. Останнім часом з порушеної проблеми починають публікуватись роботи, які висвітлюють історію ліквідації православних монастирів радянською владою [2; 3; 4; 5]. До питання закриття монастирів на Чернігівщині у своїх наукових дослідженнях зверталися В. Войналович [6, с. 300–325], Н. Шліхта [7, с. 224–249], О. Тарасенко [8, с. 10–52]. Також ця проблема представлена у документальній серії книг «Реабілітовані історією», але попри все вона залишається недостатньо вивченою [8].

Метою даного дослідження є: вивчення теми ліквідації православних монастирів у Чернігівській області у 1945–62 рр.; аналіз діловодної документації органів влади (постанов, листування, доповідних записок), в яких йдеться про обмеження діяльності та закриття обителей; узагальнення методів та заходів, які проводились радянською владою для прискорення цього процесу.

За часів нацистської окупації у 1941–1942 рр. відбулося відкриття багатьох храмів та монастирів. На Чернігівщині свою діяльність у 1941 р. поновлюють Троїцький [9, арк. 4] та Домницький [10, арк. 57] жіночі монастирі. Густинський жіночий монастир розпочинає служби у 1942 р. [11, арк. 18].

З початком 1943 р. виникаає новий етап у владно-церковних відносинах. Історики його пов'язують із зустріччю Й. Сталіна в ніч на 5 вересня 1943 р. з патріаршим місцеблюстителем митрополитом Московським і Коломенським Сергієм (Старогородським), Ленінградським митрополитом Олексієм (Симанським) та екзархом України митрополитом Київським і Галицьким Миколаєм (Ярушевичем). Результатом цих переговорів стало зменшення тиску на церковні установи, повернення їм храмів, культового майна та

амністія репресованих священиків. Згідно з постановою РНК СРСР від 1 вересня 1943 р. рада у справах Російської Православної Церкви через уповноважених на місцях мала займатися питанням реєстрації церковних громад та відкриттям нових храмів, вивчати перебіг релігійних процесів та доповідати про них вищим партійним та державним органам [6, с. 70]. У Чернігівській області реєстрацію проводив уповноважений ради у справах православної церкви при Чернігівському облвиконкомі Ф. Репа. У післявоєнний час більшість монастирів області, внаслідок атеїстичної політики 20–30-х рр., знаходилися у занедбаному стані. Успенська церква Чернігівського Єлицького монастиря була непридатною для служби і використовувалася як склад. Тепла Дмитрівська церква слугувала казармою. Зруйнованим залишався Рихлівський монастир, Козелецький Свято-Георгіївський та Ніжинський Благовіщенський монастирі були приходськими. Не діючим був і Введенський монастир у Ніжині. За таких умов монастирське життя в повній мірі поновилося лише у Чернігівському, Густинському та Домницькому монастирях [10, арк. 6]. Троїцький монастир отримав реєстрацію 3 лютого 1944 р. [12, арк. 2], Домницький – 4 жовтня 1944 р. [13, арк. 154], Густинський – 10 грудня 1944 р. [13, арк. 200].

Незважаючи на потепління у відносинах з радянською владою, з кінця 1945 р. розпочинаються втручання в монастирське життя. Питання про передачу приміщень монастиря у Чернігові зоотехнікуму підіймав заступник наркома земельних справ Адаменко через уповноваженого ради у справах православної церкви при РНК УССР П. Ходченка. Республіканським уповноваженим для вирішення цього питання було направлено два листи до уповноваженого ради у справах православної церкви при Чернігівському облвиконкомі Ф. Репі та до голови виконкому Чернігівської обласної ради С. Костюченка. У них зазначалося, що питання передачі приміщень має бути вирішене на місцевому рівні. У своїй відповіді Ф. Репа написав, що передача є недоцільною, оскільки монастир є історичною пам'яткою і взятий на облік як заповідник. Ним також було звернено увагу на вклад церкви у його відбудову після бомбардувань у 1941–1943 р. на загальну суму 374854 руб. Думка уповноваженого була підтримана облвиконкомом і у листі республіканському уповноваженому зазначалося, що Троїцький монастир вважається типовим монастирським приміщенням, має історичну вагу, а свічний завод, який знаходиться на його території, обслуговує всю єпархію. Також на його території знаходилися корпус єпископа та просфорня, яка випікала просфори для церков Чернігова [13, арк. 7–9]. Повторно питання про передачу господарських приміщень монастиря підіймав директор зоотехнікуму у листі від 16 травня 1949 р. до Ради Міністрів УССР, але також не отримав позитивної відповіді [13, арк. 88].

Напруженими залишалися відносини Густинського монастиря з директором будинку інвалідів Козлом, який 27 серпня 1947 р. не визнав договір, укладений між монастирем та Прилуцьким райвиконкомом, і не дозволяв монастирю користуватися трапезною, вимагаючи за її ремонт 3000 руб. Брутальні дії Козла оскаржила ігуменя та благочинний у листах до уповноваженого. Ф. Репа у телеграмі від 13 березня 1948 р. зобов'язав райвиконком вплинути на неправомірні дії директора та дати вказівку завершити ремонт [11, арк. 16–22].

Перші спроби закриття Густинської обителі місцевою владою розпочинаються у 1949 р. Рішенням виконкому Прилуцької районної ради № 473 від 30 вересня 1949 р. порушувалось клопотання до уповноваженого Ф. Репи про закриття монастиря через його негативний вплив на мешканців будинку інвалідів, проведення обрядів священиком без згоди адміністрації та спілкування його мешканок з монахинями на релігійні теми [11, арк. 51].

Також через уповноваженого Ф. Репу Чернігівським облздороввідділом у 1949 р. порушувалось питання про передачу території Домницького монастиря у його користування з метою відкриття кістково-туберкульозного диспансеру. У відповідь Ф. Репою було зроблено висновок про доцільність такого прохання у зв'язку із необхідністю розширення мережі лікувальних закладів. Найбільш підходящим для цього місцем він вважав територію Домницького монастиря, оскільки вона є віддаленою від обласного центру, а місцевість довкола обителі відповідає особливостям закладу. Монахинь, на його думку, можна було перевести до інших монастирів області [10, арк. 106]. Відповідно до цього висновку рішенням виконкому Чернігівської обласної ради за № 969 від 31 травня 1949 р. було ухвалено передати монастирську територію у користування облздороввідділу, а монахинь переселити до Густинського та Троїцького монастирів. Але при їх переселенні виникли проблеми з браком житлової площі [13, арк. 218]. Питання про переселення сестер залишалося не вирішеним ще два роки. Для цього 16 травня 1951 р. було створено комісію у складі уповноваженого Репи, секретаря міськвиконкому Розсадника та настоятельниці Сорокіної для проведення огляду території Чернігівського монастиря і подальшого переселення монахинь. Після перевірки обителі комісією було складено акт, в якому зазначалось, що монастир в результаті підселення та переобладнання приміщень під житло зможе прийняти 56 осіб. Переселення монахинь планувалося провести після будівельних робіт і завершити до кінця 1951 р. [13, арк. 4].

Наступ на православні монастирі Чернігівщини продовжився з приходом до влади М. Хрущова. З виходом двох постанов від 7 червня 1954 р. «Про великі недоліки в науково атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення» та від 10 листопада «Про помилки у проведенні науково атеїстичної пропаганди серед населення» значно посилюється антирелігійна кампанія в Радянському Союзі [14]. Постановою «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих «святих місць», яка була

прийнята 28 листопада 1958 р., розпочинається прямий тиск на обителі [6. с. 311]. На Чернігівщині з 1958 р. підіймається питання про ліквідацію Густинського монастиря. Відповідно бюро обкому компартії України передбачало працевлаштувати 27 монахинь та розмістити у будинках інвалідів 40 насельниць: у с. Вільшанка – 13, Козелецькому – 14, Новгород-Сіверському – 13 [10, арк. 96].

Під час переїзду прийом та передачу житлових приміщень будинку інвалідів мала організувати настоятельниця монастиря Рафаїлла. Безпосередні заходи по закриттю монастиря розпочалися 14 липня 1959 р. о 8 годині ранку і тривали до 16 години. Допомагали з переїздом монахиням жінки з будинку інвалідів. До Чернігівського монастиря виїхало 27 монахинь відповідно до списків, затверджених архієпископом Чернігівським та Ніжинським Андрієм. 8 сестер влаштовувались на різні роботи в Чернігові. У Прилуках залишилося 18 монахинь, з них 10 (молодшого віку) працевлаштували на підприємства, решту розселили по рідних та знайомих, а 19 монахинь роз'їхалось різними містами країни.

До Чернігова монахині прибули ввечері. Після цього влада провела звичну акцію зняття хрестів з церков Густинського монастиря, а приміщення були передані у використання будинку інвалідів. Церковне начиння ігуменя передала благочинному Прилуцького району. На територію монастиря вводилася охорона. З метою проведення роз'яснювальної роботи та читання лекцій на антирелігійну тематику до с. Густинь направлялася група кваліфікованих лекторів-атеїстів у кількості 7 чоловік. Відповідальність за цю роботу було покладено на завідувача відділу пропаганди та агітації обкому партії І. Собка. Також місцевими органами влади мали вивчатись настрої населення навколо обителі [15, арк. 302–305].

З 1960 р. у Чернігівській області розпочинається нова кампанія по закриттю останньої обителі – Троїцького монастиря. Масштаби її проведення значно перевершували дві попередні. Мотивом закриття монастиря у доповідній записці уповноваженого ради по справах православної церкви по Чернігівській області стала недоцільність існування обителі через її розташовування біля промислових районів. Вказувалось на відсутність матеріальної бази, земель, що робило монастир не самодостатнім і таким, що вимагав постійних дотацій. Зверталась увага на негативний вплив монахинь на населення. Сам монастир уповноважений називав «вогнищем мракобісся». Підіймалося питання про постійне порушення монахинями паспортного режиму. Також уповноваженим було наголошено на доцільності використання засобів масової інформації для висвітлення теми його закриття. Житлова площа обителі, на його думку, мала бути передана робітникам міста, 64 монахині повинні виїхати до родичів, а 29 – до будинків пристарілих [13, арк. 94–98].

У справі уповноваженого також містяться матеріали про заходи, які мали сприяти закриттю монастиря: скорочення житлової площі для ущільнення проживання насельниць, узяття на облік міським комунальним господарством п'яти будинків і частини житлових помешкань монастирських корпусів (для подальшого поселення робітників), збільшення орендної плати, слідкування за вчасною сплатою податків, закриття кухні під приводом недотримання санітарних норм. Передбачалося також виявлення хронічно хворих насельниць та виведення їх з обителі. Уповноваженим мав бути проведений пошук родичів монахинь, про яких не було вказано в анкетних даних, для подальшого переселення. Керівнику міської контори поштового зв'язку було дане завдання зібрати листування, яке велося послушницями з населенням на релігійні теми та з проханнями здійснити подаяння на монастир. Обласною прокуратурою мало бути пришвидшене слідство над архієпископом Андрієм і завгоспом І. Слабошпицьким, яким інкримінувалися зловживання в єпархії. Для ведення пропаганди на підприємствах та установах міський комітет партії мав виділити агітаторів, які спільно з «Товариством для поширення політичних і наукових знань» повинні були організувати читання циклу лекцій на антирелігійну тематику. Спільно з облуправлінням культури ними в будинку атеїзму на території дитинця, червоних кутках мали проводитися лекції та тематичні вечори, а в бібліотеках міста організуватися фото та літературні виставки. В кінотеатрах повинні були постійно демонструватися науково-популярні фільми на антирелігійну тематику. У Будинках культури мали відбуватися кінолекторії, у кіосках та книжкових магазинах планувався продаж літератури, плакатів, що висвітлювали тему наукового атеїзму [13, арк. 99].

З 1961 р. починаються активні перевірки обителі. Після огляду технічного стану монастиря постійною житловою комісією міської ради рішенням виконкому ради від 25 лютого 1961 р. керівництво монастиря було зобов'язане до 1 вересня провести капітальний ремонт житлових приміщень, а аварійні роботи на окремих об'єктах – до 25 квітня. Керівництво монастиря зобов'язувалося у двотижневий термін переселити людей з житлового будинку № 1 на території монастиря і повернути його на баланс міського комунального господарства [13, арк. 53].

У березні 1961 р. відбулася перевірка житлових та побутових приміщень обителі в складі представників міськвиконкому К. Сорокіної, М. Лашука, працівників міської санстанції К. Маренка, В. Рябоконя та ігумені монастиря Іларії. У складеному акті від 14 березня зазначалося, що всі приміщення та кухня перебувають в антисанітарному стані. Рішенням комісії монастирю було винесено припис, згідно якого в обителі має бути проведений капітальний ремонт до 1 серпня 1961 р., замінена електропроводка до 1 травня 1961 р. Кухня мала функціонувати з дотриманням всіх санітарних норм [13, арк. 38–39]. Незважаючи на виконання вимог санітарної комісії та проведений ремонт в трапез-

ній все одно не було надано дозволу на її відкриття. Ігуменя Іларія змушена була скаржитися до уповноваженого А. Коробко. У її заяві від 22 лютого 1962 р. говорилося про значні незручності, що переживає монастир без трапезної, та про допомогу в цьому питанні, але прохання залишилось без розгляду [13, арк. 57]. Протипожежну перевірку монастиря було проведено 1 серпня 1961 р. начальником пожежної команди м. Чернігова Каррою та начальником 2-ї міської команди Разказовим. Комісія виявила багато недоліків у дотриманні норм протипожежної безпеки і поставила вимогу усунути їх до 1 вересня 1961 р [13, арк. 56]. Наступна перевірка була здійснена 12 липня 1962 р. в складі голови виконавчого комітету Чернігівської міської ради Александровича, старшого економіста відділу держдоходів Чернігівського міського відділу фінансів Бережного. Комісія зафіксувала порушення ведення документації. Після перевірки начальником державного фінансового відділу Косачевським було відсторонено ігуменю Іларію від ведення торгівлі. Фінансовими питаннями тепер мала займатися церковна рада Троїцького монастиря [13, арк. 88].

Під час кампанії по закриттю обителі уповноважений А. Коробко складав списки на виселення, в яких зазначалося місце проживання родичів для подальшого переселення. У випадку їх відсутності інформація перевірялася за місцем попередньої прописки. Ігуменя на його запит мала скласти список пристарілих насельниць, які бажали доживати віку в будинках інвалідів. Але в листі до уповноваженого вона повідомила, що таких осіб немає, а всі монахині хочуть продовжувати жити в обителі.

Одним із важелів тиску на ігуменю були листи голів сільських рад та родичів до уповноваженого з проханням вплинути на керівництво монастиря і повернути монахинь до населених пунктів, звідки вони були родом [13, арк. 42–48].

Для проведення роботи по закриттю монастиря заступником голови виконкому міської ради В. Проньковою та спеціально створеною комісією були обговорені та затверджені організаційні заходи для реалізації через агітаторів, голів вуличних комітетів. Мета цих заходів передбачала проведення бесід з родичами монахинь для приписки до них насельниць, а в разі відсутності родичів – влаштування осіб похилого віку до будинків пристарілих та інвалідів. Міські партійні структури мали проводити роботу по веденню пропаганди серед населення з метою відходу їх від релігії та підготовки до закриття монастиря [8, с. 121].

У пропагандистській роботі лекторською групою міськкому партії широко використовувалися матеріали комісійних перевірок монастиря, судового процесу над архієпископом Чернігівським та Ніжинським Андрієм і завгоспом єпархії І. Слабошпицьким. З метою дискредитації обителі первинними партійними організаціями було виділено агітаторів для проведення роботи на підприємствах, у будинках культури, червоних кутках, постійно діючих агітпунктах. У міських кінотеатрах регулярно демонструвалися фільми на антирелігійну тематику, був проведений навіть відповідний кінофестиваль. У пересувному клубі атеїста проводилися лекції та бесіди на наступні теми: «Наука і релігія про будову всесвіту», «Проблеми польоту людини в космос», «Наука і релігія про життя та смерть», «Досягнення кібернетики» [8, с. 124].

Не стояла осторонь і обласна газета «Деснянська правда», на сторінках якої упродовж 1960–1962 рр. було надруковано 89 статей на антирелігійну тематику (робота пересувних клубів атеїстів, суперечки священників, судові процеси над релігійними діячами в Радянському Союзі та за кордоном). В атеїстичному дусі представлялась творчість Т. Шевченка та І. Рєпіна, друкувалися анотації книжок атеїстичної тематики [16, с. 1–4]. Темі закриття чернігівської обителі було присвячено 14 статей. Перша з них під назвою «Темна пляма» вийшла 31 серпня 1960 р. [17, с. 2]. В ній говорилося, що монастир раніше був великим землевласником і «лише революція це кубло змела» [18, с. 3]. У підсумку автор вимагав закриття обителі.

Через газету активно висвітлювався судовий процес над архієпископом Андрієм та завгоспом єпархії І. Слабошпицьким [19, с. 2]. У рубриці «Бібліографія» популяризувалася збірка роз'яснювальних матеріалів з даної справи та дискредитувала обвинувачених. Остання стаття була надрукована 7 вересня 1962 р. під назвою «Кубло мракобісся», а вже після закриття монастиря публікацій на антирелігійну тематику значно зменшилось [20, с. 2].

Внаслідок тиску на монастир у 1960–1962 рр. зменшується чисельність насельниць. У доповідній записці уповноваженим зазначалося, що покидати обитель вони розпочали в 1960 р., в 1961 р. пішло 50 монахинь, а 1962 року цей процес набув масового характеру. Монахиням, що виїздили на постійне місце проживання до родичів та були працездатного віку, місцеві органи влади мали сприяти у працевлаштуванні. Також вони повинні були вести нагляд та контроль за релігійним життям монахинь для недопущення з їхнього боку пропаганди. У випадку проведення загрозливих, на думку наглядачів, дій вони мали бути відразу припинені, з негайним інформуванням органів влади. Отже, згідно доповідної записки уповноваженого за цей період було працевлаштовано 20 осіб, до родичів на проживання переїхали 50, в райони області – 9, до інших областей – 12. Дві пристарілі монахині були влаштовані до будинку інвалідів.

Для того, щоб приховати від громадськості брутальний тиск на насельниць, закриття обителі було представлено як саморозпуск. Після того, як монахині покинули її, міська рада прийняла рішення за № 462 від 31 серпня 1962 р. про передачу територій та приміщень монастиря на баланс міського комунального господарства для перебудови під гуртожитки для студентів політехнічного

інституту. Приміщення монастирських церков (Ільїнської, Введенської, Троїцького собору) були передані Чернігівському обласному та міському архівам під сховища. Служби в монастирських церквах припинилися 7 вересня 1962 р. Під пильним наглядом та охороною правоохоронців з дзвіниці були зняті дзвони. Єпископ Чернігівський Ігнатій місцем кафедрального собору замість Троїцького обрав Воскресенську церкву Чернігова [13, арк. 119].

Отже, процес закриття православних монастирів у Чернігівській області проходив упродовж 1945–1962 рр. До 1949 р. це питання підіймалося виключно на місцевому рівні, а потім в області розпочалася активна фаза почергової ліквідації обителей. Закриттю передували проведення ідеологічної роботи серед населення, підготовка списків на виселення, переселення монахинь, працевлаштування, відправка до будинків інвалідів. Після закриття обителей їх приміщення переходили до медичних, соціальних, освітніх закладів. Брутальний тиск на монастирі через систему дій преси, агітаторів, перевірок технічного стану, санстанції, пожежних, фінансистів влада представляла як необхідність вирішення внутрішніх проблем.

У подальших дослідженнях планується вивчення судових справ проти архієпископа Андрія та І. Слабошпицького для об'єктивного висвітлення їхньої діяльності у контексті даної теми.

ПОСИЛАННЯ

1. Культова архітектура й атеїстичне виховання / Черній А., Наконечний Р. // Людина і світ. – 1978. – № 4. – С. 38–41.
2. Бондарук П.М., Даниленко В.М., Крупина В.О., Купальський О.Н. Релігійна політика в Україні у 1960–80-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 26–27.
3. Войналович В. Чорні дні чорго духовенства // «З архівів ВУЧК ГПУ-НКВД-КГБ». – 1995. – № 1–2. – С. 209–217.
4. Помаз Ю. Нищення радянською державою монастирів у період хрущовської «відлиги» // Історична пам'ять. – 2010. – № 2. – С. 294–300.
5. Римарчук Л.В. Зимненський монастир у 1939–49 рр. // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки . – 2010. – С. 94–99.
6. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
7. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. – Харків: Акта, 2011. – 468 с.
8. Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упорядники О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. – Кн. 3. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 600 с.
9. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р – 5166, оп. 1, спр. 1, 4 арк.
10. ДАЧО, ф. Р – 5166, оп. 1, спр. 1, 113 арк.
11. ДАЧО, ф. Р – 5166, оп. 1, спр. 2, 128 арк.
12. ДАЧО, ф. Р – 5166, оп. 1, спр. 19, 142 арк.
13. ДАЧО, ф. Р – 5166, оп.1, спр.20, 226 арк.
14. РГАНИ, ф. 4, оп. 16 д. 554. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://rusoir.ru/03print/03print-02/03print-02-239/
15. ДАЧО, ф. П – 470, оп. 10, спр. 518, 323 арк.
16. «Деснянська правда». – №1 (7091). – 1 січня 1960 р.; № 257 (7862). – 31 грудня 1962 р.
17. «Деснянська правда». – № 173 (7263). – 31 серпня 1960 р.
18. «Деснянська правда». – № 236 (7584). – 26 листопада1961 р.
19. «Деснянська правда». – № 178 (7783). – 7 вересня 1962 р.
20. «Деснянська правда». – № 179 (7984). – 8 вересня 1962 р.; № 257 (7862). – 31 грудня 1962 р.

Юхно Ф.А. Закрытие православных монастырей советской властью в Черниговской области в 1945–1962 гг.

Статья посвящена вопросу закрытия православных монастырей в Черниговской области советской властью. Указываются методы и мероприятия, которые ускоряли этот процесс. Исследуются идеологическая подготовка людей к закрытию обителей, в частности показано проведение пропагандистской работы в городах и селах области, а также на страницах областной газеты «Деснянская правда». Анализируется работа властных структур по передаче церковных владений новым владельцам, распределение контингентов по социальным заведениям и трудоустройство.

Ключевые слова: *православная церковь, монастырь, атеистическая пропаганда, жалобы, закрытие.*

Yukhno F. A. The liquidation of the orthodox monasteries by the communist regime in Chernihiv region between 1945 and 1962

The article deals with the closure of the orthodox monasteries in Chernihiv Region by the communist regime. The methods and actions taken to accelerate this process are covered. Ideological grooming of people to make them support the liquidation of the monasteries is studied in the given article, especially the emphasis is made on the propaganda that took place in towns and villages of Chernihiv Region as well as on the pages of «Desnianska Pravda» newspaper. An analysis of political power structures in giving church properties to its new owners is given as well as the division of the community members to social institutions and their employment.

Key words: *The Eastern Orthodox Church, monastery, atheist propaganda, complaints, closure.*

29.02.2017 р.

УДК 930.2:394.92 Огієнко Онацький

І.Ю. Тарасенко

З ЛИСТУВАННЯ МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА (ОГІЄНКА) ТА Є. ОНАЦЬКОГО

У статті розглянуто листування двох видатних українських науковців, громадських діячів – митрополита Іларіона (Огієнка) та Є. Онацького на базі матеріалів канадських архівів.

Ключові слова: *архів, листування, українська еміграція.*

Листи українського журналіста, дипломата, громадського діяча, науковця Євгена Дометійовича Онацького можна знайти у кількох архівних установах Канади: у фонді В. Кубійовича в Бібліотеці-архіві м. Оттава, фонді Є. Бачинського у Бібліотеці Карлтонського університету, фонді О. Кошиця в Осередку української культури і освіти (Вінніпег). Ми розглянемо лише декілька, що збереглися в архіві Української Православної Церкви (Вінніпег) у особовому фонді митрополита Іларіона (Огієнка) серед іншого листування різних часів [1].

Листи (всього 5) відносяться до післявоєнного періоду 1946–1947 рр., надіслані з Італії (Рим) та Аргентини (Буенос-Айрес). На жаль, іншої переписки не вдалося знайти. Є й три листи-відповіді митрополита Іларіона до Є. Онацького (1946–1956 рр). Ці джерела дають змогу пролити більше світла на життя і працю двох видатних українців в еміграції. Листи за квітень-травень 1946 р. пов'язані між собою і дають змогу встановити діалог між Є. Онацьким і митрополитом Іларіоном.

Точний час знайомства між ними невідомий. Можна тільки припустити, що їх зустріч відбулася в часи УНР, коли

І. Огієнко був міністром освіти, Є. Онацький знаходився на державній службі, а згодом став членом делегації на мирній конференції у Парижі.

Перший лист Є. Онацького до митрополита, датований 22.04.1946 р., був надісланий до Швейцарії. З нього стає зрозумілим, що саме митрополит Іларіон, ініціатор відновлення зв'язків, шукав адресу Онацького через спільних знайомих (преосвященний Іван). Про Швейцарію у Онацького залишилися чудові довоєнні спогади: «Льозанна багата на бібліотеки, спокійна, затишна, – в ній добре працювати. Я жив в Льозанні в 1919 році і зберіг з того часу про неї найкращі спогади» [2]. Цим не міг похвалитися Огієнко. Швейцарія стала для нього тимчасовим прихистком, черговим етапом в пошуках спокійного місця життя і праці. Вона у Огієнка пов'язувалася з матеріальною нестабільністю, хворобами і операціями, непевністю у майбутньому і, найстрашніше, – великою небезпекою бути поверненим проти волі «назад на родіну». Він, навіть, не мав доступу до бібліотек, про що писав: «У Лозанні для мене одна тільки бібліотека, – проф. Н.А. Рубакина (має 110000 томів, головно російських), але вона від Великодня вже закрилась і я зовсім прибитий, бо стратив варстат праці» [3]. Саме тому митрополит звертався по допомогу до Онацького: «Отож, я шукав Вашої адреси, щоб сильно попросити в Вас на недовгий час дві книжки: 1. Номис: Українські приказки і 2. М. Грушевський: Історія української літератури т. І, а також той том, де є про «Слово о полку Ігореві» [...] Дуже Вас прошу про ці книжки, – використаю й негайно поверну зо щирою подякою». У підсумку митрополит з гіркотою зауважує: «Так, дуже гарна Лозанна, але... тим, хто живе, а хто животіє, той на красу мало дивиться. Краса найбільше сприймається спокійним серцем» [3].

У першому ж листі Є. Онацький мимохідь згадав своє ув'язнення і ділиться своїми науковими планами та здобутками: «...по німецькому полоні, я зараз же віддався знову науковій праці – «Енциклопедії символів, вірувань та обрядів українського народу», для якої збирав матеріяли 25 років. Закінчую тепер літеру Н, – себто зробив приблизно половину праці» [2]. Дане масштабне видання (15 томів) було здійснене Онацьким у 50-х роках XX ст.

В листах піднімається й релігійне питання. Як зазначає Т. Демченко, Є. Онацький багато уваги приділяв церковній проблемі, і хоча, як і всі соціалісти, мав би бути атеїстом, та перебування у католицькому середовищі і прихильне ставлення папи римського до українських дипломатів очевидно змінило його світогляд [4]. Онацький, як колишній дипломат і людина, що довго проживає у католицькій країні, звертає увагу на переслідування УГКЦ і закликає митрополита Іларіона вступитися за неї. За приклад він наводить виступ митрополита Шептицького, коли той захищав українські православні церкви на Холмщині, навіть гостро закидає: «Чи може наші православні єпископи теж готуються під омофор патріарха Олексія?» [2].

У відповідь на це митрополит зауважує, що греко-католики Канади вороже ставляться до нього, а «гр[еко]-кат[олицькі] органи «Світло» та «Будучність нації» вмістили замітку під заголовком: «Зловіща вістка», в якій напали на мене. Отож, на сході б'ють греко-католиків, а на заході греко-католики б'ють православних. Це я заслужив собі за 40 літ праці народу... Аби ж українці не були в згоді!» [3]. «Крім цього я дав підписку, що не буду нічого ані писати, ані друкувати, ніде не буду політично виступати, особливо проти (відомо кого). Коли б я виступив проти переслідування греко-катол[ицької] Церкви, то другого дня мене видали б і вивезли б «на родіну»...» [3].

Щодо допомоги книжками Є. Онацький пояснює, що його бібліотека невелика, адже він виїжджав з України тільки на короткий час з невеликим багажем, а залишився на все життя. У своїй роботі він використовує давні виписки, конспекти, що пережили його арешт, ув'язнення і переїзди. Але дечим він в змозі допомогти: «У відповідь на Ваш лист із 10 березня, мушу, на жаль, повідомити, що бажаної Вам книжки «Сучасна українська літературна мова» 1936 р., у мене немає. «Рідну мову» прошу тримати до повного використання, а після використання прошу переслати її мені на нову адресу – на адресу Т-ва Відродження чи «Нашого Клича» в Буенос Айресі, в Аргентині....» [5]. Це останній лист, написаний Онацьким з Італії: «Вибираюсь туди при кінці цього місяця, бо в Італії ніяка розбудовна праця неможлива, хоч можливі натомість всілякі неприємні несподіванки...» [5]. Можливо Є. Онацький натякає на ту причину, що Л. Винар вказує у своїй статті – небезпека бути виданим Радянському Союзу [6].

В Аргентині Онацький «свіжим оком» побачив масу проблем і невирішених питань: низький культурний рівень українців, слабку розрізнену робота українських національних організацій, і на цьому тлі успіхи московських агітаторів: «Величезна більшість далася підманути большевицьким підбрехачам і визнала Советську Україну. Дуже багато зголосилося «на родіну», – навіть відмовилися від аргентинського громадянства, яке вже мали» [7].

Є. Онацький одразу ж включається в українське культурне і громадське життя – продовжує наукову роботу над «Українською малою енциклопедією», стає редактором тижневика «Наш Клич», редагує православний місячник «Дзвін» та ін, у листі до митрополита Огієнка, пише: «...19-го вересня я мушу почати курси української мови для тих, хто хотів би нею краще говорити та писати...» [7].

Важко сказати, чи були вони давніми друзями, чи було регулярним листування між Є. Онацьким та митрополитом Іларіоном. Відомо, що вікова різниця між ними складала більше ніж 10 років, а стиль листів, по суті, можна назвати діловим. Останні листи Огієнка відносяться до 1956 року і стосуються суто наукової роботи. В одному з них він звертається до Є. Онацького з проханням надіслати список його праць, щоб внести у бібліографію своєї книги «Дохристиянські вірування українського народу» [8]. В наступному листі митрополит дякує за прислану книжку: «...книги переспівів: «Очима душі». Я її читаю з насолодою, бо вона цілком відбиває мій настрій та мою ідеологію» [9].

На жаль, це поки все, що вдалося нам знайти з листування між двома видатними українцями. Сподіваємось, що подальші пошуки в архівах принесуть свої результати.

ПОСИЛАННЯ

1. о. Юрій Мицик. Листування митрополита Іларіона (Огієнка). – К., 2006. (Це видання не охоплює всієї кореспонденції митрополита і якраз та частина, що стосується зв'язків митрополит Іларіон – Онацький, має увійти в 2 том видання).
2. Архів УПЦ в Канаді (Вінніпег), архів митрополита Іларіона(Огієнка), бокс № 9, папка Онацький, лист від 22.04.1946 р.
3. Архів УПЦ в Канаді (Вінніпег), архів митрополита Іларіона (Огієнка), бокс № 5, лист від 02.05.1946 р.
4. Демченко Т.П. Здобуття Батьківщини: життя та творчість Євгена Онацького. – Чернігів, 2016. – 184 с.
5. Архів УПЦ в Канаді (Вінніпег), архів митрополита Іларіона (Огієнка), бокс № 9, лист від 20.03.1947 р.
6. Винар Л. Євген Онацький – чесність з нацією 1894–1979/ Л. Винар // Український історик. – 1980. – Ч. 1–4. – С. 161.
7. Архів УПЦ в Канаді (Вінніпег), архів митрополита Іларіона (Огієнка), бокс № 9, папка Онацький, лист від 07.09.1947 р.).
8. Архів УПЦ в Канаді (Вінніпег), архів митрополита Іларіона (Огієнка), бокс № 5, лист від 27.05.1956 р.
9. Архів УПЦ в Канаді (Вінніпег), архів митрополита Іларіона (Огієнка), бокс № 5, лист від 24.07.1956 р.

Тарасенко И.Ю. Из переписки митрополита Иллариона (Огиенко) и Е. Онацкого

В статье рассматривается переписка двух выдающихся украинских научных и общественных деятелей – митрополита Иллариона (Огиенко) и Е. Онацкого на базе материалов канадских архивов.

Ключевые слова: *архив, переписка, украинская эмиграция.*

Tarasenko I.Yu. Correspondence of Metropolitan Hilarion (Ohienko) and Ye. Onatsky

The article deals with the correspondence of two prominent Ukrainian scientists, public figures – Metropolitan Ilarion (Ohienko) and Ye. Onatsky based on material of Canadian archives.

Key words: *archive, correspondence, Ukrainian emigration.*

09.03.2017 р.

УДК (093)94(477)«1948/1955»

Я.М. Гирич

ЛИСТУВАННЯ С. СЕРГЄЄВА-ЦЕНСЬКОГО З ДИРЕКТОРОМ ГЛУХІВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ Г. САПІТОНОМ

Публікуються декілька листів випускника Глухівського учительського інституту 1895 р. Сергія Миколайовича Сергєєва-Ценського (його ім'я носив Глухівський педінститут упродовж 1975–2001 рр.) до директора Глухівського учительського інституту Григорія Сапітона

Ключові слова: *Глухів, учительський інститут, університет, епістолярій, Г. Сапітон, С. Сергєєв-Ценський.*

Пошук та публікація історичних документів є одним з важливих завдань історичної науки. Археографічна робота з оприлюднення та збереження пам'яток минувшини відноситься до числа її стратегічних напрямів. Традиційною складовою спеціальних історичних досліджень є епістолологія (епістолографія), що вивчає приватне листування як окремий вид джерел особового походження [8, с. 228]. Цілком природним є той факт, що

Значок, присвячений С. Сергєєву-Ценському

подібні тексти характеризуються значною долею суб'єктивізму, тому до них дослідникам варто ставитися дуже обережно, пам'ятаючи про необхідність їх верифікації.

У фондах народного історико-педагогічного музею Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка виявлено листування Сергія Сергєєва-Ценського з директором Глухівського учительського інституту Григорієм Сапітона. Листи написані 15 листопада 1948 р., 22 грудня 1948 р. та 24 червня 1949 р. На сьогодні в музеї зберігаються машинописні копії листів. Їх оригінали 10 листопада 1965 р. (три названі листи за 1948 та 1949 рр. та телеграма 1955 р.) були передані літературно-меморіальному музею письменника у Алушті. Листів Г. Сапітона до російського письменника виявити не вдалося. Далі наведено тексти трьох листів 1948–1949 рр. і телеграми 1949 р., відтворені за машинописними копіями. Окрім того, публікується лист колективу Глухівського педінституту до літератора за 1955 р. та вітальна телеграма митця. В опублікованому листуванні точно відтворено орфографію, стиль та пунктуацію тексту. Російський письменник Сергій Сергєєв-Ценський[1] у своїх листах намагався коротко

1. ***Сергій Миколайович Сергєєв (з 1892 р. використовував творчий псевдонім Сергєєв-Ценський)*** народився 18 (30 н. ст.) вересня 1875 р. у с. Бабино Тамбовської губернії (с. Преображення Расказівського району Тамбовської області) у родині вчителя земської школи. Батько, Микола Сергійович Сергєєв, був учасником Східної війни, зокрема оборони Севастополя, мати – Наталія Іллівна, походила з терських козаків. 1880 р. родина переїхала до Тамбова. У 1887–1890 рр. навчався у Тамбовському повітовому училищі. У 1891–1892 рр. навчався у підготовчому класі Катерининського учительського інституту в Тамбові. 1892 р. вийшла перша публікація у «Тамбовских губернских ведомостях». У замітці «Кочетовская плотина» вперше було вжито псевдонім Ценський, пов'язаний з річкою Цна. На той момент у нього померли двоє старших братів, батько і мати, С.М., лишився без засобів до існування.

Того ж року за державний кошт вступив на навчання до Глухівського учительського інституту. На 1892 р. там було 53 вихованці. 1895 р. він його закінчив. Отримавши призначення на роботу до Немирівської жіночої гімназії, невдовзі від нього відмовився. Спочатку вирішив відбути військову повинність, записавшись добровольцем (рос. вольноопределяющийся) I розряду до 19 Костромського піхотного полку. Упродовж року служби (1895–1896 рр.) в Батурині та Житомирі пройшов щаблі від рядового, єфрейтора, унтер-офіцера та склав іспити на звання прапорщика запасу. Потім працював викладачем російської мови у Кам'янець-Подільському міському училищі (вересень – грудень 1896 р.) та вчителем історії й географії у Куп'янському повітовому училищі

згадати свої студентські роки. У 1892–1895 рр. він навчався у Глухівському учительському інституті. 1895 р. повний трирічний курс навчання завершили 14 вихованців інституту. Сергію Миколайовичу Сергєєву, «сину міщанина з м. Тамбова, православному, 19 років» було присвоєне звання «міського вчителя» та вручено срібну медаль «за зразкову поведінку та відмінні успіхи у науках» [12]. Період навчання у Глухові час від часу знаходив відображення у листах літератора не тільки до Г. Сапітона, а й до російського письменника та журналіста Олексія Володимировича Прямкова чи свого друга В.П. Дорошенка. У посланні до останнього за 1948 р. він у черговий раз з вдячністю оцінював свою Alma Mater, зауважуючи: «Я очень благодарен Глуховскому Учительскому Институту за энциклопедию, которой он снабдил меня» [3, с. 11].

Пізніше, у 1951 р., письменник згадував свою промову на урочистому врученні атестатів 16 серпня 1895 р.: «Благодаря Глуховскому институту, его педагогам, студентам я полюбил умственный труд, полюбил прочно, на всю жизнь. Надо благодарить наш институт именно за то, что курс его был очень широк, и мы из института выходим наполненными энциклопедическими знаниями. Куда бы судьба меня ни забросила, я буду вспоминать о Глуховском институте, его прекрасных педагогах, студентах, товарищах с неизменным уважением, симпатией и благодарностью» [10, с. 88].

У місцевих публікаціях та розвідках упродовж останніх сімдесяти років досить часто цитують окремі фрагменти першого листа. Зокрема, регулярно згадуються сюжети про подяку інституту та його викладачам, любов до України, енциклопедичний характер освіти, надання письменником учительському інституту неофіційного звання «університету для бідних» [3, с. 15; 11, с. 12; 9; 2, с. 19]. Проте, повний текст листа досі не наводився, іноді його фрагменти цитувалися з деякими розбіжностями з оригіналом [13]. Тому публікація наявного листування покликана ліквідувати існуючі лакуни та суперечності.

З точки зору інформативності найбільший інтерес становить перший лист письменника написаний, 15 листопада 1948 р. У ньому колишній випускник помітну увагу присвятив реаліям учительського інституту кінця XIX ст. Ним дуже високо відзначені викладачі закладу: Олександр Васильович Бєлявський (у 1874–1894 рр. – перший директор Глухівського учительського інституту, викладач педагогіки), Іван Семенович Андрієвський (у 1880–1894 рр. працював викладачем історії та географії, у 1894–1905 рр. – директор інституту та викладач педагогіки), Михайло Іванович Демков (у 1885–1900 рр. – викладач природничої історії), Григорій Омелянович Линник (у 1882–1894 рр. – викладач російської мови, у 1894–1901 рр. – викладач історії та географії).

У тому ж листі російський письменник стверджує, що учительський інститут «заклав міцний фундамент моєї освіти». Проте, необхідно усвідомлювати, що після Глухова Сергєєв-Ценський більше ніде не вчився і йому не було з чим порівнювати (за винятком декількох місяців вільного відвідування занять у Харківському університеті 1898 р.), а учительські інститути до Лютневої революції не давали вищої освіти. На час написання листів Глухівський заклад так само мав статус учительського інституту. До середини XX ст., після комуністичних експериментів у сфері вищої освіти, учительські інститути стали ерзац-варіантом неповної вищої освіти[2].

Ще одним сюжетом, на який постійно звертали увагу автори попередніх публікацій, це симпатія літератора до України. З українськими землями його пов'язували роки навчання, військової служби та вчительської праці, місце видання його першої книги. На момент осідання письменника в Алушті у 1905 р. Крим був частиною Таврійської губернії, яка навіть у ті часи багатьма підданими російського монарха вважалася «українською».

Варто зазначити, що в публікаціях радянської доби не згадувалися пасажі С. Серггєєва-Ценського про «закутковий» характер Глухова та роль місцевого філантропа Неплюєва[3] у відкритті інституту.

Як можна зрозуміти зі змісту листів, тогочасний

(Харківський учбовий округ), займався репетиторством у Харкові. Восени 1898 р. як вільний слухач відвідував деякі курси у Харківському імператорському університеті. Після цього вчителював у Європейській частині Російської імперії в різних навчальних закладах: Спаське трикласне міське училище (вчитель географії та природознавства, Рязанська губернія, Московський учбовий округ), Павлоградська жіноча гімназія (вчитель фізики, Катеринославська губернія, Одеський учбовий округ), училище Павловського Посаду (викладач математики та природознавства, Московська губернія, Московський учбовий округ), Тальсенське міське училище (вчитель словесності, історії та географії, Курляндська губернія, Ризький учбовий округ), потім повернувся до Павлоградської гімназії. 1901 р. у Павлограді накладом 300 примірників вийшла друком його перша книга «Думы и грезы».

Після початку війни з Японією вдруге мобілізований до війська. Служив у Херсоні (Очаківський полк), Одесі та Сімферополі (51 Литовський полк). Звільнений наприкінці 1905 р. за політичну неблагонадійність. Тоді він полишив вчителювання та вийшов у відставку у чині колезького асесора (VIII ранг, відповідав військовому званню капітана піхоти). Після цього оселився в Алушті, де звів особняк на схилі Орлиної гори. 1914 р. на рік був знову мобілізований як прапорщик запасу до ополченської дружини Севастополя. Найвідомішим твором письменника стала «Севастопольская страда» за яку 15 березня 1941 р. він був удостоєний Сталінської премії в галузі літератури і мистецтва I ступеня в номінації художня проза. У 1941–1944 рр. – в евакуації у Москві, Куйбишеві, Алма-Аті. 1943 р. обраний дійсним членом АН СРСР з присудженням наукового ступеня доктора філологічних наук. Останні роки працював над завершальними творами епопеї «Преображение России», розпочатої ще 1918 р. Повністю закінчити їх він не встиг, до її складу увійшли 12 романів, 3 повісті та 2 етюди. Помер 3 грудня 1958 р. в Алушті [10].

2. Після реорганізації у 1920–1921 рр. в інститути народної освіти чи педтехнікуми, учительські інститути були відновлені у 1933–1934 н. р. Тепер ці заклади існували паралельно з педінститутами і не давали повної вищої освіти. Тут готували вчителів для 5-7 класів. Після трирічного відпрацювання в школі випускники учительських інститутів мали право поступати на III курс педінституту без іспитів. До середини 1950-х рр. учительські інститути були реорганізовані у педінститути, педучилища або ліквідовувалися. Глухівський учительський інститут 1954 р. набув статусу педагогічного.

3. ***Микола Іванович Неплюєв*** (30 жовтня 1825 – 17 січня 1890) – таємний радник, поміщик. Нащадок відомого російського роду. Був праправнуком засновника Оренбурга Івана Івановича Неплюєва. Виховання здобув у Швейцарії та школі гвардійських підпрапорщиків. 1844 р. одержав офіцерське звання та служив у лейб-гвардії драгунському та кінно-гренадерському полках. 1863 р. обраний Глухівським повітовим предводителем дворянства, у 1872–1890 рр. був Чернігівським губернським предводителем дворянства. Нагороджений орденом Св. Володимира II ст. Похований у Ямполі. Його старший син Микола став засновником Хрестовоздвиженського православаного трудового братства [4, с. 227].

очільник інституту Григорій Сапітон[4] першим написав С. Сергєєву-Ценському. Напевно, це було пов'язане з наближенням 70-ліття закладу та роботою директора над створенням нарису з історії інституту [3].

З нагоди 80-ї річчя російського митця у 1955 р. відбувся новий обмін листами між Глухівський педінститутом та ювіляром.

Після смерті письменника 1958 р. активізувався процес його глорифікації[5]. 5 травня 1964 р. у Алушті в садибі письменника відкрився літературно-меморіальний музей, а за два роки в Алушті було встановлено перший пам'ятник митцеві. 1967 р. побачило світ 12-томне зібрання творів.

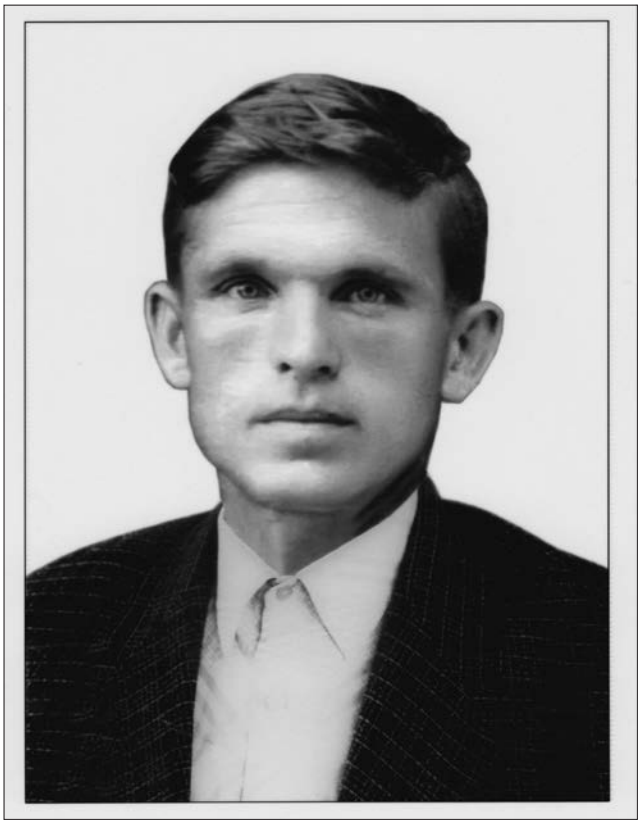

Григорій Львович Сапітон

З нагоди столітнього ювілею російського літератора йому відкрили пам'ятник у Тамбові та спільними зусиллями Сімферопольського держуніверситету ім. М. Ф. Фрунзе та Алуштинського меморіального музею провели наукову конференцію. Конференції, присвячені розгляду творчої спадщини академіка, потім пройшли у Глухові («С.Н. Сергеев-Ценский – выдающийся советский писатель-академик (к 110-летию со дня рождения)», 1985 р.), Алушті (робота секції «Жизнь и творчество С.Н. Сергеева-Ценского» у межах Кримської наукової конференції «Проблемы художественного метода русской литературы конца XIX – начала XX веков», 18–29 вересня 1990 р.), Тамбові («С.Н. Сергеев-Ценский и современность», вересень 1995 р.). У 2009 р. при факультеті філології та журналістики Тамбовського університету створено Лабораторію з вивчення творчої спадщини С. Сергєєва-Ценського у контексті російської літератури.

Важливою частиною заходів до вшанування 100-ліття російського письменника стало присвоєння його імені Глухівському державному педагогічному інституту. Це питання було вирішене Постановою Ради Міністрів УРСР № 439 від 29 жовтня 1975 р. Ім'я С.М. Сергєєва-Ценського ВНЗ носив двадцять шість років до моменту реорганізації в університет [6]. Літератор став першою людиною, чиє ім'я було надано Глухівському педінституту. Присвоєння українському вишу імені російського письменника цілком відповідало тогочасній політичній кон'юнктурі. Проте, подібні прецеденти мали місце раніше. Так, ще у 1933 р., за рік до святкування 60-річчя

4. ***Сапітон Григорій Львович*** народився у жовтні 1901 р. у с. Тупичів Городнянського повіту Чернігівської губернії (нині – Городнянський район Чернігівської області) у селянській родині. Влітку 1921 р. вчився на учительських курсах та отримав звання учителя семирічної школи. У 1921–1922 роках працював вчителем початкової школи у с. Вихвостів на Чернігівщині. У 1922–1924 роках проходив військову службу в лавах РСЧА у 136 полку (м. Миколаїв, червоноармієць-політосвітній робітник). У 1924–1927 роках навчався на фізико-математичному факультеті Чернігівського інституту народної освіти («викладач фізики і математики»). У 1927 –1930 роках викладав фізику та електротехніку у Добрянській профтехшколі. Із 1 вересня 1930 р. до 1 вересня 1931 р. перебував на посаді асистента в Шосткинському хіміко-технологічному інституті. Із 1 вересня 1931 – 1 вересня 1932 рр. – працював асистентом фізики у Чернігівському інституті соціального виховання. Із 1 вересня 1932 р. – до 23 травня 1934 (1935?) р. – перебував на посаді доцента у Глухівському сільськогосподарському інституті. У 1935–1937 роках був завідувачем з учбової частини та викладав електротехніку у Глухівському технікумі механізації сільського господарства. У 1937–1939 роках працював завідувачем з учбової частини Глухівської СШ № 3 й за сумісництвом викладав фізику в Глухівському учительському інституті (1 вересня 1938 – 1 вересня 1939 рр.).

1 вересня 1939 – 27 серпня 1941 року перебував на посаді старшого викладача фізики та був деканом фізико-математичного факультету Глухівського учительського інституту. Із 21 жовтня 1941 – 1 лютого 1944 рр. викладав електротехніку у Дятьковському склокерамічному технікумі (заклад з Брянської області було евакуйовано у м. Вольськ, Саратовська обл. РРФСР). Одночасно, з 1 жовтня 1942 по 10 жовтня 1943 року за сумісництвом був викладачем фізики у Вольському учительському інституті.

За викликом НКО УРСР прибув у розпорядження Глухівського УІ та 17 лютого 1944 року призначений на посади старшого викладача фізики, завідувача кафедри фізики та декана фізико-математичного факультету (завідувача фізико-математичного відділу) Глухівського учительського інституту. 1 вересня 1947 р. призначений директором Глухівського учительського інституту. 8 серпня 1952 року звільнений з посади директора Глухівського УІ з формулюванням «як такий, що не забезпечив керівництва інститутом». Залишився завідувачем та старшим викладачем кафедри фізики ГУІ.

1950 р. склав кандидатські іспити з педагогіки. Працював над написанням кандидатської дисертації. Викладав фізику та методику фізики. На початку 1953 р. брав 10-денне наукове відрядження для роботи в Київському республіканському історичному архіві для написання дисертації. У листопаді 1953 – січні 1954 рр. брав творчу відпустку для завершення роботи над дисертацією. Був автором рукопису з історії інституту. 29 січня 1954 року був виключений зі штату у зв'язку із смертю.

Член ВКП(б) з 1945 р. У 1928–1930 рр. – член Добрянської селищної ради. У 1927–1930 рр. – був головою Добрянського районного комітету робітничої освіти. У 1928–1930 рр. – член Чернігівського окружного комітету робітничої освіти. Мав військове звання техінтенданта І рангу (капітан інтендантської служби). Нагороджений медаллю «За трудовую доблесть» (1945 р.). У персональній анкеті вказано слабкий рівень володіння німецькою мовою [1].

5. Це явище іноді носило зворотній характер. Так, 1956 р. двом річковим кораблям було присвоєне ім'я письменника. Перший з них, двохпалубний пасажирський дизель-електрохід німецького проекту 646, вже наступного 1957 р. був перебазований з Архангельська до Омська та одержав нову назву «Родина» (рос.).

Інший – вантажопасажирський пароплав українсько-угорського проекту 737А 1958 р., змінив ім'я на «Сталінград» (з 1962 р. – «Волгоград»). 2001 р. колишнє судно Московського річкового пароплавства було утилізоване поблизу Саратова.

закладу, тогочасне керівництво безуспішно порушувало клопотання про надання Глухівському інституту соціального виховання (педінституту?) імені тодішнього наркома освіти УСРР Миколи Скрипника [5, с. 42–43]. Починаючи з 2008 р. Глухівський педуніверситет носить ім'я Олександра Довженка – випускника 1914 р. [7].

Отже, запропоновані листи й телеграми є цікавими документами, що по-своєму ілюструють історію освіти Північного Лівобережжя XIX–XX ст. Їх оприлюднення покликане розширити джерельну базу дослідження минулого Глухівського університету, залучити до наукового обігу листи випускника 1895 р. Сергія Сергєєва-Ценського, ім'я якого носив заклад у 1975–2001 рр.

****

Копия

Уважаемый т. Сапитон! 15/XI/1948 г. Алушта

Я получил одно за другим два Ваши письма и могу сообщить Вам, что я, действительно, с сентября 1892 г., по июнь 1895 г. Проходил курс Глуховского Учительского института, который закончил I-й по успехам, будучи тогда 19 летним.

Мне нужно было, ввиду полного отсутствия средств для получения образования, поступить в такое учебное заведение, где я мог бы учиться за казенный счет, почему я и приехал тогда в уездный город Черниговской губ. из губернского – Тамбова.

Учительский институт тогда, – этих университетов для бедных было на всю Россию только девять: в Петербурге, Москве, Тифлисе, Вильне, Казани, Томске, Феодосии, Белгороде и Глухове (а университетов было тогда 10). Не все учебные округа того времени имели свои уч. ин-ты.

Глуховский институт был основан для нужд Киевского учебного округа, Феодосийский – Одесского, Белгородский – Харьковского.

Почему учительский институт попал в какой-то захолустный Глухов, к которому и железной дороги не было (станция была в 60 верстах), объясняется тем, что об этом хлопотал местный филантроп (или что то в этом роде) Неплюев, богатый помещик Глуховского уезда (как в Феодосии был основан институт благодаря художнику Айвазовскому, а в Тамбове учительская семинария была названа «институтом» благодаря представлению об этом своего попечителя гофмейстера Эммануила Дмитриевича Нарышкина, – сына Александра I от Мар. Ант. Нарышкиной).

В то время, когда я поступил в Глух. инст. (по конкурсному экзамену), директором был Ал-р Вас. Белявский, но через год он, уже весьма маститый, вышел в отставку, и директором стал преподаватель истории Иван Семенович Андриевский.

Белявский был директором едва ли не с самого основания института и преподавал нам педагогику, т. е. историю и теорию педагогического искусства, причем в теорию входили и психология, и логика. При нем же один из преподавателей, естествовед – Михаил Иванович Демков (ставший впоследствии директором Московского учит. института) начал и закончил свой объемистый труд «История русской педагогики», а И.С. Андриевский написал книгу «Генезис науки, ее методы и принципы». Преподаватель русского языка и словесности был учеником знаменитого Потебни и ввел в качестве учебника его «Записки по русской граматике» в курс института. Сам же он, – Григорий Емельянович Линник, – написал «Корнесловие».

Вот этим 4-м преподавателям, т. е. Белявскому, Андриевскому, Демкову и Линнику, я и считаю себя обязанным за полученное мною образование, имевшее энциклопедический характер. Особенно широко преподавались: русский язык и словесность, история и биология. Кроме того, мне, как любителю рисования, очень помнится и преподаватель рисования, Ал-р Ив. Шапорин (отец композитора). Всегда содержательными были темы для четвертных сочинений, даваемые Линником, причем часто они выходили за пределы тем литературных (напр. – «Сознание законности, как результат эволюции человечества» или «Почтово-телеграфные регалии»).

Глуховский учительский институт заложил прочный фундамент моего образования; кроме того, он познакомил меня и с Украиной, с украинским языком (в объеме Шевченко), с украинскими песнями, – а это тоже имело для меня большое значение.

Приветствую Вас и желаю процветания институту.

Академик Сергеев-Ценский

****

22/XII/48 г. г. Алушта Крым

Уважаемый Григорий Львович!

Я нисколько не сомневаюсь, что преподавание в Глуховском учительском институте теперь поставлено несравненно лучше, чем 55 лет назад, когда не было отделений. Сам же я уже 45 лет как оставил учительство и интересы преподавания отошли от меня в далекое прошлое. А что касается статьи для институтского сборника, то должен Вам сказать, что статей я вообще не пишу ни на какие темы: это совершенно не моя специальность.

Благодарю за приглашение приехать на юбилей института. Однако до сентября 49 года времени еще очень много и такому маститому старцу, как я, давать обещания приехать по меньшей мере легкомысленно.

Нынче жив, – завтра помер.

Поживем – увидим.

Приветствую Вас и прошу передать мой привет Совету института.

Сергеев-Ценский

****

Москва 24/VI-49

Многоуважаемый Григорий Львович!

Ваше письмо с фотоснимками получил в Алуште, готовясь ехать в Москву, почему своевременно Вам не отвечал. Да, признаться и отвечать-то было нечего: никаких снимков у меня с той отдаленной поры не могло бы уцелеть, если бы они и были, но их и не было.

Что касается моего портрета, то посылаю Вам пока открытку, выпущенную год назад «Литературной газетой», а по возвращении в Алушту пошлю Вам свою трехтомную эпопею «Севастопольская страда», к которой приложен другой мой портрет, и в конце 3-го т. имеется маленькая биография.

Приветствую Вас!

Акад. Сергеев-Ценский

****

(Осінь 1949 р. – прим. вид.)

Глухов, Сум. обл., уч институт директору.

Сердечно поздравляю торжественным днем семидесятипяти летия института Вас Григорий Львович преподавательский состав и студентов горячо желаю дальнейшего процветания очень сожалею что не могу приехать на праздник института о котором более полувека храню светлые воспоминания.

Академик Сергеев-Ценский

****

Гор. Алушта, Крымской области, УССР.

Большому художнику русского слова писателю-академику

Сергею Николаевичу Сергееву-Ценскому

Мы, студенты-профессорско-преподавательский состав и сотрудники Глуховского государственного педагогического института, собравшись на торжественное собрание, посвященное 81-й годовщине существования нашего института – одного из старейших на Украине педагогических учебных заведений, шлем Вам дорогой Сергей Николаевич воспитаннику нашего института, большему художнику слова, свои искренние пожелания доброго здоровья и дальнейших творческих успехов на благо советской литературы. Мы с удовольствием отмечаем Ваше славное 80-летие со дня рождения, 55-летие литературного творчества и горячо поздравляем Вас, с высшей наградой нашей Родины – орденом Ленина.

Мы свято храним лучшие традиции нашего старейшего вуза и гордимся тем, что наш институт, будучи до революции «университетом для бедных», дал Вам энциклопедические знания, чем способствовал становлению Вас как великого художника слова.

Выступив впервые со своими литературными произведениями в мрачную эпоху самодержавного гнета, Вы сумели стать на путь правдивого изображения русской действительности и показали себя проникновенным мастером русского слова, говоря словами великого Горького, – «властелином словесных тайн».

После грозных октябрьских дней, преобразовавших Россию на началах коммунизма, наша родная Коммунистическая партия, созданная и выпестованная гением В.И. ЛЕНИНА, создала все условия для безграничного развития науки, культуры и искусства. В годы Советской власти, Вы, дорогой Сергей Николаевич, став на путь социалистического реализма, создали ряд замечательных произведений, пользующихся большим успехом и заслуживающих высокого уважения. Мы горячо благодарим Вас за героическую эпопею «Севастопольская страда», которая принадлежит к числу любимых наших книг, и раскрывает массовый героизм, непреклонную стойкость и легендарное мужество русского народа при защите своей Родины. Мы с нетерпением ждем выхода в свет новых Ваших произведений, органически входящих в художественное полотно «Преображение России», которое, рисуя картину русской жизни на протяжении десятилетий, помогает нам глубже понять прошлое и те грандиозные преобразование в нашей стране, происшедшие благодаря победоносной героической борьбе масс под испытанным руководством Коммунистической партии Советского Союза.

Дорогой Сергей Николаевич! В своем «Слове к молодым» Вы призвали молодежь к напряженному труду, к непрерывному накоплению знаний «Всегда осознавать, всегда чувствовать ответственность перед народом к которому принадлежишь».

В нашем институте, благодаря великой заботе Коммунистической партии и Советского правительства о подготовке высококвалифицированных кадров для народного просвещения, за годы Советской власти была укреплена материальная база и созданы благоприятнейшие условия для учебно-воспитательной и культурно-массовой работы, а также быта студентов и преподавателей.

Отвечая на заботу Партии и Правительства студенты нашего института идут в авангарде молодежи Глуховского района. Они не только упорно овладевают высотами науки, но и принимают активное участие в общественной жизни, оказывая значительную помощь труженикам колхозных полей в выполнении исторических решений Пленумов ЦК КПСС.

Коллектив института и дальше будет прилагать все усилия, чтобы давать стране полноценных специалистов для Советской школы.

Приветствую Вас, дорогой Сергей Николаевич, со славным 80-летием, желаем от всей души еще долго радовать нас плодами своего творческого вдохновения, могуществом своего таланта.

По поручению общего собрания студентов, профессорско-преподавательского состава и сотрудников Глуховского государственного педагогического института:

ДИРЕКТОР	(ТОМЧУК)
СЕКРЕТАРЬ ПАРТБЮРО	(ЕВСЕЙЧИК)
ПРЕДСЕДАТЕЛЬ МЕСТКОМА	(САСС)
СЕКРЕТАРЬ КОМИТЕТА ЛКСМУ	(ДУБИНА)
ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ПРОФСОЮЗА	(ШАМРАЙ)

гор. Глухов, 21 октября, 1955 г.

****

ПОЗДРАВИТЕЛЬНАЯ ТЕЛЕГРАММА № 1447 от 13. 11. 1955. Из Алушты Крымской обл. в Глухов Сумской области директору педагогического института Томчуку

Весьма благодарен за поздравительное письмо. Желаю процветания институту. Сердечный привет студентам,

профессорам, преподавателям. Книги свои послал библиотеке института. Академик Сергеев-Ценский

ПОСИЛАННЯ

1. ВАГНПУ, особ. спр. викладача Г.Л. Сапітона, 46 арк.
2. Глухівський державний педагогічний інститут (1874–1994 рр.) / [авторський колектив: І. М. Ляшко, В.І. Бєлашов, В.А. Мосіяшенко, В.В. Заїка, В.П. Зінченко, М.П. Гурець]. – Суми: ВВП «Мрія» ЛТД, 1994. – 80 с.
3. Глуховскому учительскому институту 75 лет (1874–1949 гг.) [Рукопис] / Григорий Львович Сапитон. – Глухов, 1949. – 47 с.
4. И.И. Неплюевъ, вѣрный слуга своего Отечества, основатель Оренбурга и устроитель Оренбургскаго края. Биографическо-исторический очеркъ, съ приложеніемъ портрета Неплюева и родословной его потомковъ по прямой линии. Къ 300 л. юбилею существованія Уральского казачьяго войска / [сост. В.Н. Витевский]. – Казань: Типографія Императорскаго университета, 1891. – 230 с.
5. Овчаренко Ф.Д. Спогади / [Федір Данилович Овчаренко; упоряд. В. Г. Буткевич, Н. Ф. Овчаренко]. – К.: Оріяни, 2000. – 456 с.
6. Постанова Кабінету Міністрів України № 504 від 16 травня 2001 р. «Про утворення Глухівського державного педагогічного університету» // Офіційний вісник України. – 2001. – № 20. – С. 292.
7. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 958-р від 16 липня 2008 р. «Про присвоєння Глухівському державному педагогічному університету імені Олександра Довженка». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/958-2008-%D1%80
8. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.)]. – К.: Либідь, 2008. – 520 с.
9. Становление личности С.Н. Сергеева-Ценского-педагога / Л.В. Гнатюк // С.Н. Сергеев-Ценский – выдающийся советский писатель-академик (к 110-летию со дня рождения). Тезисы докладов научно-практической конференции / [редкол.: Звагельский Б.Л., Ковальчук Г.С., Колесник Л.С., Куриленко В.М., Симоненко В.Д. (отв. ред.)]. – С. 3–5.
10. Степанов Г.Г. Дорогой длинною: повествование / Георгий Георгиевич Степанов. – Краснодар: Краснодарское книжное издательство, 1985. – 415 с.
11. Столітній шлях. Нарис історії Глухівського державного педагогічного інституту [Рукопис] / І.М. Ляшко, А.Т. Гамалій; І.Т. Качан (відп. ред.). – Глухів, 1973. – 40 с.
12. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 60, спр. 85., арк. 2–5.
13. Шахненко В.И. Глуховский пединститут в жизни С.Н. Сергеева-Ценского (на материалах писем писателя) / Вячеслав Иванович Шахненко // Вопросы профессиональной подготовки учителя в свете основных направлений реформы общеобразовательной и профессиональной школы (Тезисы докладов научно-практической конференции, посвященной 110-летию Глуховского института (24–26 октября 1984 г.). – Глухов: ГГПИ им. С.Н. Сергеева-Ценского, 1984. – С. 22–23.

Гирич Я.Н. Переписка С. Сергеева-Ценского с директором Глуховского учительского института Г. Сапитоном

Публикуются несколько писем известного выпускника Глуховского учительского института 1895 г. Сергея Николаевича Сергеева-Ценского, имя которого в 1975–2001 гг. носила его Alma mater, к директору Глуховского учительского института Григорию Сапитону.

Ключевые слова: *Глухов, учительский институт, университет, эпистолярий, Г. Сапитон, С. Сергеев-Ценский.*

Hyrych Ya.M. Correspondence between S. Serheiev-Tsenskyi and director of Hlukhiv teacher's institute H. Sapiton

This article deals with publishing of a few letters from Serhii Mykolaiovych Serheiev-Tsenskyi to the director of Hlukhiv teacher's institute Hryhorii Sapiton

Key words: *Hlukhiv, teacher's institute, university, epistolary, H. Sapiton, S. Serheiev-Tsenskyi.*

15.03.2017 р.

УДК 94(477):930.253 «1956/1957»

В.А. Петриченко

РОЗСЕКРЕЧЕННЯ ДОКУМЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ У ПАРТІЙНИХ АРХІВАХ УКРАЇНИ У 1956–1957 РОКАХ

Стаття присвячена історії розсекречення документів Національного архівного фонду України. Розглянуто особливості процесу розсекречення документів у партійних архівах України у 1956–1957 роках.

Ключові слова: *історія архівної справи, архівний фонд, партійні архіви, розсекречення.*

Історія партійних архівів є однією з цікавих і малодосліджених сторінок як української, так і радянської архівної системи. Розпочавши свою діяльність у 1918–1921 роках у рамках існуючої архівної системи держави, вже у 1929 році, як зазначає Р.Я. Пиріг, «в УРСР була започаткована паралельна державній автономно діюча архівна система, покликана обслуговувати політико-ідеологічні, інформаційні, наукові та управлінські потреби правлячої партії» [5, с. 429]. Таким чином, партійні архіви фактично ставали досить дієвим інструментом комуністичної партії, у функції якого, відповідно, входили збір, накопичення та використання різноманітної партійної документації. Відповідно, доступ до партійних архівів та використання документальної інформації суворо регламентувався. Проте, певні зміни настали з приходом до влади М.С. Хрущова. ХХ з'їзд КПРС та пов'язані з ним рішення і події, які увійшли в історію під назвою «хрущовської відлиги», відбилися як на архівній системі в цілому, так і на системі партійних архівів СРСР та України. Початок цьому поклали постанови ЦК КПРС та РМ СРСР «Про заходи по впорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств» від 7 лютого 1956 р., які в свою чергу були продубльовані аналогічними постановами, відповідно, ЦК КП України 22 березня 1956 р. та РМ УРСР 18 квітня 1956 р.

Дослідження проблеми розсекречення та спрощення доступу до документів партійних архівів у 1956–1957 роки дає можливість розглянути не лише особливості, власне, самого механізму передачі архівних документів із секретного на загальне зберігання, а й політичні, економічні та культурні особливості досліджуваного періоду. Проте, незважаючи на це, даний сегмент вітчизняної історії все ще залишається практично недослідженим, що, відповідно, виступає основним чинником її актуальності.

Отже, відтворення історії процесу та висвітлення особливостей розсекречення документів партійних архівів України у 1956–1957 рр. становлять мету та завдання розвідки.

Як зазначалося вище, процес розсекречення в архівах України розпочався 22 березня 1956 року. З прийняттям постанови ЦК КП України «Про заходи

по впорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств» був зроблений наголос на наступне: «Значна частина архівних документів необґрунтовано засекречена і не може бути використана установами та відомствами, а також науковими працівниками. В багатьох архівних установах запроваджений нічим не виправданий надзвичайно складний порядок допуску дослідників до роботи над архівними матеріалами» [6, арк. 1]. Виходячи з цього у постанові було проголошено: «Зобов'язати Архівні Управління Міністерства внутрішніх справ УРСР, філіал Інституту Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна при ЦК КПРС, Президію Академії наук та керівництво міністерств і відомств протягом 1956–1957 рр. переглянути у підвідомчих архівах фонди, що знаходяться на таємному зберіганні, з метою передачі їх на загальне зберігання необґрунтовано засекречених матеріалів і документів для всебічного їх використання.

Організувати систематичне видання описів, несекретних архівних фондів, довідників та путівників по архівах» [6, арк. 4].

Як бачимо, було поставлено три завдання:

а) передати на загальне зберігання необґрунтовано засекречені матеріали і документи для всебічного їх використання;

б) спростити допуск дослідників до роботи над архівними матеріалами;

в) публікація документальних матеріалів.

Крім того на партійні архіви також лягало завдання розробити методичний інструментарій для розсекречення документальних матеріалів у звичайних архівах.

Щодо перших двох пунктів, то тут привертає до себе увагу робота, здійснена працівниками Інституту історії партії, в результаті якої було визначено перелік описів фондів, матеріали яких відкривалися для дослідників. Так за період 1917–1941 роки було відкрито 64 описи фондів (в основному матеріали губернських комітетів комуністичної партії та матеріали комуністичних фракцій на різноманітних з'їздах профспілкового та господарського характеру), за період 1943–1953 рр. – 22 описи фондів.

Недоцільним вважалося видавати дослідникам такі описи матеріалів: ЦК Галіції, Особливого сектора ЦК КП(б) У, ЦК КПЗУ, матеріали діяльності опозиції, матеріали партизанського руху та партизанського підпілля, а також матеріали, котрі на той момент становили партійну та державну таємницю [1, арк. 11–15].

Іншим важливим документом, який створював методичну базу для розсекречення, був «Орієнтовний перелік документальних матеріалів державних архівів західних областей УРСР, які мають зберігатися у відділах секретних фондів». Даний документ було розроблено архівним управлінням МВС УРСР і затверджено в Інституті історії партії ЦК КП України – філіалі інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Згідно з ним на секретному зберіганні мали залишатися наступні групи документальних матеріалів:

а) документи, що містили інформацію про кордони і прикордонні території Російської імперії та СРСР (договори, карти, географічні описи, прикордонні конфлікти);

б) іноземні документи, отримані незаконним шляхом, та матеріали радянської дипломатичної служби;

в) документи, які містили інформацію про військово-стратегічні об'єкти та військово-мобілізаційні заходи;

г) документи, що містили інформацію про діяльність розвідувальних спецслужб;

д) документи, які містили негативну оцінку поведінки російських збройних сил та їх особового складу за кордоном;

е) документи про в'їзд і виїзд за кордон різних категорій громадян з кінця Першої світової війни;

є) документальні матеріали про російське майно за кордоном і іноземне майно на території СРСР;

ж) матеріали про діяльність та склад різноманітних політичних партій, організацій, союзів, товариств, редакцій і видавництв та видана ними література;

з) матеріали про діяльність та склад національних урядів періоду національно визвольних змагань 1918–1922 рр. та створених ними адміністративно-політичних та військових формувань;

и) документальні матеріали періоду німецької окупації.

Проте, документи підприємств, бірж, кооперативних товариств, поштово-телеграфних контор, лікарень, аптек та інших подібних закладів окупаційного періоду, якщо вони не містили документів, які відображали антирадянську діяльність, переводилися на загальне зберігання [3, арк. 29–33].

Досить значною була робота, проведена в напрямку підготовки і публікації документальних матеріалів та надання методичної допомоги обласним архівним установам по виконанню рішень постанов ЦК КП України та РМ УРСР [2; 4; 7].

Отже, підводячи підсумки, можна сказати, що значення партійних архівів у розсекречуванні документальних матеріалів було практично провідним, адже першими в цей процес вступили саме вони, і лише через місяць аналогічна постанова була прийнята РМ УРСР. Таким чином, відіграючи одночасно і роль ініціатора, і роль обмежувача та контролера, партійні архіви стали тією ланкою архівної системи, яка визначала і коригувала процес розсекречення документів у 1956–1957 рр.

ПОСИЛАННЯ

1. Докладная записка о разрешении исследователям-диссертантам пользоватся описями документальных материалов. – Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО), ф. 39, оп. 3, спр. 883, арк. 11–15.

2. Інформація про хід виконання рішень ЦК КПРС і ЦК КП України «Про заходи по впорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів Міністерств і відомств». – ЦДАГО, ф. 39, оп. 3, спр. 883, арк. 16–21.

3. Ориентировочный перечень документальных материалов государственных архивов западных областей УССР, подлежащих хранению в отделах секретных фондов. – ЦДАГО, ф. 39, оп. 3, спр. 173, арк. 29–33.

4. Перспективний план роботи інституту історії партії ЦК КП

України – філіалу інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС на 1956–1960 рр. . – ЦДАГО, ф. 39, оп. 3, спр. 883, арк. 25.

5. Пиріг Р.Я. Архіви комуністичної партії України: формування, структура, функціонування(1918–1991) // Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б. Матяш та К.І. Климової. – К., 2002. – С. 427–442.

6. Постанова ЦК КП України «Про заходи по упорядкуванню режиму зберігання та кращого використання архівних матеріалів міністерств і відомств». – ЦДАГО, ф. 39, оп. 3, спр. 883, арк. 1–6.

7. Справка о ходе выполнения решения ЦК КПСС и ЦК КП Украины «О мерах по упорядочению режима хранения и лучшему использованию архивных материалов Министерств и відомств». – ЦДАГО, ф. 39, оп. 3, спр. 883, арк. 7–10.

Петриченко В.А. Рассекречивание документов Национального архивного фонда в партийных архивах Украины в 1956–1957 годах

Статья посвящена истории рассекречивания документов Национального архивного фонда Украины. Рассмотрены особенности процесса рассекречивания документов в партийных архивах Украины в 1956 –1957 годах.

Ключевые слова: *история архивного дела, архивный фонд, партийные архивы, рассекречивание.*

Petrychenko V.A. Declassification of documents of the National Archival Fund in the Party archives of Ukraine in 1956–1957 years

The article is devoted to the history of the declassification of documents of the National Archival Fund of Ukraine. We consider the peculiarities of declassifying the documents in the party archives in Ukraine 1956 –1957 years.

Key words: *history of archives, archives, party archives, declassification.*

27.02.2017 р.

УДК 069.8:629.76(477.53) Кондратюк Ю.В.

І.О. Пістоленко

Ю.В. КОНДРАТЮК (О.Г. ШАРГЕЙ). З ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМИ ВСТАНОВЛЕННЯ ТА ПОВЕРНЕННЯ ДО ІСТОРІЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ СПРАВЖНЬОГО ІМЕНІ ВЧЕНОГО (до 120-річчя від дня народження)

На основі маловідомих матеріалів з українських і російських архівів та інших джерел репрезентуються деякі результати досліджень щодо встановлення справжнього імені одного з перших теоретиків космонавтики Ю.В. Кондратюка (О.Г. Шаргея).

Ключові слова: *ракетна техніка, космонавтика, Юрій Кондратюк (Олександр Шаргей), експертиза.*

Земля Полтавщини, як і Сіверська земля, належить до тих історичних областей, які вважаються колискою Київської Русі [1]. Полтавський край, так само як і Сіверська Україна, має багату історію, що знайшла відображення й акумулювалася у численних пам'ятках, музейних експозиціях. Полтавщина є батьківщиною багатьох непересічних особистостей – діячів у найрізноманітніших галузях людської діяльності. Саме до таких особистостей належить один із піонерів космонавтики, вчений, винахідник, уродженець Полтави Ю.В. Кондратюк (О.Г. Шаргей) (1897~ -1942).

На сьогодні кількість публікацій, що стосуються творчого спадку і біографії Ю. Кондратюка, обчислюється сотнями (понад 1000). Нині широко відомо, що один із перших у світі теоретиків космічного польоту майже половину життя (~21 рік) прожив під прізвищем іншої людини. Однак до початку 1980-х рр. ця обставина була покрита таємничістю. В опублікованих тогочасних працях, присвячених полтавському вченому і винахіднику, йшлося, головним чином, про його ідеї у космонавтиці та винаходи в інших галузях техніки [напр., 2–8 та ін.]. Наприкінці 1960-х – у 1970-х рр. таких різнопланових публікацій щодо діяльності Юрія Васильовича налічувалось більше трьохсот.

У 1977 р. зведена сестра вченого Ніна Гнатівна Шаргей написала листа до очільника спеціальної комісії академіка Г.С. Писаренка, в якому, за наполяганням родичів, відкрила таємницю зміни імені свого брата й отримання ним документів іншої людини, але ці відомості певний час були недоступні для наукової спільноти та широкої громадськості. Після презентації документального фільму «Что в имени тебе моем» та публічного виступу льотчика-космонавта В.І. Севастьянова на телебаченні з'явилися перші біографічні розвідки, наукові статті та публікації у мас-медіа, в яких згадувався факт зміни імені та прізвища вченого, а джерелом цієї інформації називався згаданий лист його сестри [напр., 9–17 та ін.]. У деяких із цих праць, на жаль, подавалися певні помилкові або неточні відомості, що було обумовлено майже повною відсутністю архівних та інших документів, які б обґрунтовували або спростовували ті чи інші твердження. Лише після того, як у Центральному державному історичному архіві в Ленінграді (ЦДІАЛ, тепер – РДІА СПб), архіві Інституту історії природознавства і техніки АН СРСР (нині – ІІПТ РАН), Державному архіві міста Києва (ДАМК) були знайдені та вперше опрацьовані документальні матеріали, а також виявлені деякі нарративні джерела, що стосувалися О.Г. Шаргея та його близьких, з'явилася можливість оприлюднити уточнені факти з біографії вченого, з'ясувати, яким чином встановлювалися обставини зміни імені і прізвища О.Г. Шаргея на Ю.В. Кондратюка та встановлювалася особа самого вченого. На жаль, опубліковані результати наших студій є нечисленними [18–22], тому неточності, «запозичені» окремими сучасними дослідниками із деяких попередніх розвідок і сьогодні «перекочовують» з однієї публікації до іншої [напр., 23–25], Це і спричинило появу цієї статі.

Автору вдалося опрацювати деякі документи, що стосуються спеціальних досліджень щодо Ю.В. Кондратюка (О.Г. Шаргея), які проводилися групою, організованою на базі ІІПТ у 1962. Проведення таких досліджень підтверджується і документами ДАПО [26].

1962 року Комісія з розробки наукового спадку піонерів освоєння космічного простору АН СРСР почала готувати до видання збірник, до якого мали бути включені вибрані твори чотирьох учених у галузі ракетної техніки і космонавтики: М.І. Кибальчича, К.Е. Ціолковського, Ю.В. Кондратюка та Ф.А. Цандера [27]. Довідавшись про це, родина останнього заявила протест. Члени родини не бажали, щоб роботи Ф.А. Цандера друкувалися в одному

збірнику з працями Ю.В. Кондратюка. Цей протест зініціював і підтримав професор О.Л. Чижевський. У липні 1962 р. він написав лист директору видавництва АН СРСР, редактору журналу «Авіація та космонавтика», в якому заперечував авторство відкриттів Ю.В. Кондратюка у галузі космічних досліджень [26]. О.Л. Чижевський стверджував, що книга «Завоювання міжпланетних просторів» (1929 р.) була написана не Ю.В. Кондратюком, а професором В.П. Ветчинкіним, і нібито сам К.Е. Ціолковський називав «Завоювання…» «Новосибірським Апокрифом», а «низку статей про Ю.В. Кондратюка за останні роки – «цілковитим фальшем» [26].

О.Л. Чижевський підкреслював, що В.П. Ветчинкін почав дослідження з ракетодинаміки у 1922 р., про що свідчив рукопис останнього, датований груднем 1922 р., і що В.П. Ветчинкін «очолив похід проти К.Е. Ціолковського» [26]. О.Л. Чижевський спирався на опубліковану у газеті «Известия» (1925 р.) [28; 29] відкриту дискусію між ученими, а також на приклади своєї участі у протиборстві на боці К.Е. Ціолковського. Він висловлював жаль з приводу того, що «…печальні факти боротьби К.Е. Ціолковського та Ф.А. Цандера за свої наукові ідеї відомі лише вкрай обмеженому колу людей», до якого відносив і себе [26], та впевненість, що В.П. Ветчинкін не бажав видавати праці, в яких викладав би свої думки про ракету від свого імені, щоб його жодним чином не вважали учнем або послідовником К.Е. Ціолковського та Ф.А. Цандера.

О.Л. Чижевський наголошував, що Ю.В. Кондратюк після видання книги у 1929 р. «більше не виступав у пресі з працями з ракетодинаміки та космонавтики … Лише написав лист … до професора М.О. Риніна…» [26]. Як на свого однодумця, у даному випадку, О.Л. Чижевський посилався на інженера Б.Б. Камінського. Зберігся лист останнього від 20 січня 1961 р. до О.Л. Чижевського, в якому автор повідомляв, що в 1932 р. у Москві познайомився з Ю.В. Кондратюком через зв'язок його роботи з роботами Ю.В. Кондратюка та П.К. Горчакова у галузі вітросилових установок, а також що «Кондратюк…ніколи не торкався питань про ракети або космічні польоти … нічого не говорив про свою книжку 1929 р. або про К.Е. Ціолковського» [26]. Б.Б. Камінський констатував також, що «у своїх працях Ю.В. Кондратюк отримував незмінну допомогу та підтримку проф. В.П. Ветчинкіна (ЦАГІ)» [26].

Посилаючись на вказані дані, професор О.Л. Чижевський закликав провести «вичерпне вивчення цього питання» [26].

Про ставлення до даної ситуації С.П. Корольова та самого професора В.П. Ветчинкіна йдеться у листі дружини останнього Катерини Пилипівни Ветчінкиної, яка згадувала: «… Юрія Васильовича бачила у нас разів зо три… Я не була присутня при його розмовах з Володимиром Петровичем. Лише одного разу чула … [що] якийсь проф. Чижевський … написав статтю про те, що лише він … підтримував Ціолковського, а проф. Жуковський і Ветчинкін всіляко Ціолковському заважали. Позбирав він під цим твором підписи від відомих політичних діячів. Дали цю статтю Корольову, і він, звісно, дав відповідну відсіч. … Цей Чижевський стверджував, що ніякого Кондратюка не існувало, що це просто міфічна особа. У музеї Жуковського йому показали книгу Кондратюка із передмовою В.П. Ветчинкіна, листування з Ціолковським, … листи Ціолковського Володимиру Петровичу. В одному з листів він крушився, що через глухоту не чув виступу Виноградова, котрий звинувачував Володимира Петровича противником Ціолковського, а тому й не зміг опротестувати це брехливе обвинувачення» [29].

Академія наук не могла залишити поза увагою таку заяву Л.О. Чижевського – відомого вченого, професора, Почесного президента Міжнародного Конгресу з біологічної фізики та космічної біології (Нью-Йорк, 1939 р.), академіка ряду університетів країн Європи, Азії та Америки, а також представників родини Ф.А. Цандера. ІІПТ почав відповідні дослідження.

Вивчаючи документи, що мали відношення до Ю.В. Кондратюка і були в їхньому розпорядженні, дослідники звернули увагу на те, що у деяких із них вказувалось, що Кондратюк навчався у Полтавській гімназії, згадувалось прізвище Шаргей і те, що він мешкав у Полтаві у родичів на прізвище Даценко. Вчений секретар інституту З.К. Новокшанова підготувала запит до ДАПО з проханням надіслати «список осіб, які закінчили у 1916 р. полтавські чоловічі гімназії…, склад 3-х класів за 1910–1911 рр. та 4-х класів за 1911–1912 рр.», а також «повідомити … дані про Гната Бендитовича Шаргея, котрий помер у Полтаві у 1910 р.» [26]. У запиті пояснювалося, що «вказані відомості потрібні … для роботи, що проводиться для встановлення, хто є автором двох рукописів, переданих до інституту» [26]. У документах були знайдені відомості про випускника Другої Полтавської чоловічої гімназії 1916 року О.Г. Шаргея, а викладач гімназії у ті роки Г.С. Оголевець впізнав на фото Ю.В. Кондратюка свого учня Олександра Шаргея, який з рідними мешкав у Полтаві.

Інститутом досліджувалися також документи до біографії Георгія (Юрія) Васильовича Кондратюка – студента Київського університету св. Володимира – з фонду колегії Павла Галагана ДАМК [30]. З цього фонду були одержані фотознімки Ю.В. Кондратюка та зразки почерку. У вересні 1962 р. ІІПТ направив до Центральної криміналістичної лабораторії Всесоюзного інституту юридичних наук Міністерства юстиції СРСР три рукописні праці, машинопис із правкою автора (Ю.В. Кондратюка) та 9 фотознімків (Юрія Васильовича Кондратюка – вченого, Георгія (Юрія) Васильовича Кондратюка – студента, Олександра Гнатовича Шаргея – гімназиста) з проханням встановити, хто є автором рукописів, яким часом вони датуються і чи однією особою вони написані. З висновків експертизи стало зрозуміло, що рукописи виконані не Г.(Ю.)В. Кондратюком, а О.Г. Шаргеєм. Експерти встановили також, що на світлинах з підписами Г.(Ю).В. Кондратюк та Ю.В. Кондратюк зображені різні особи, а на фотознімках, підписаних як О.Г. Шаргей та Ю.В. Кондратюк,

зображена одна й та сама людина: полтавець Олександр Гнатович Шаргей [31].

Професор О.Л. Чижевський та родина Ф.А. Цандера були ознайомлені з результатами експертизи. За даними вченого, науковця ІІПТ В.М. Сокольського, який брав активну участь у згаданих дослідженнях та експертизі, О.Л. Чижевський залишився при думці, що праця «Завоювання міжпланетних просторів» все ж таки була підготовлена В.П. Ветчинкіним, а технік Ю.В. Кондратюк (О.Г. Шаргей) лише переписав її своєю рукою і підписався як автор.

Таким чином, результати проведених на початку 1960-х рр. досліджень і висновки експертизи довели, що справжнє ім'я одного з перших у світі теоретиків космонавтики Ю.В. Кондратюка – О.Г. Шаргей, і зробили можливим видання книги «Піонери ракетної техніки. Кибальчич. Ціолковський. Цандер. Кондратюк», яка все ж побачила світ у 1964 р. Лист Н.Г. Шаргей у 1977 р. остаточно підтвердив ці факти, які, через зрозумілі причини, до певного часу залишалися доступними вузькому колу дослідників. Проте, яким чином передавалися документи Г.(Ю.). Кондратюка О.Г. Шаргею, якими власне були ці документи – питання, що наразі залишаються без відповіді і потребують подальших досліджень.

ПОСИЛАННЯ

1. Сіверська земля [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Сіверщина.
2. Сокольский В.Н. Работы отечественных ученых пионеров ракетной техники: Исторический очерк / В.Н. Сокольский // Пионеры ракетной техники. Кибальчич. Циолковский. Цандер. Кондратюк: Избранные труды. – М.: Наука, 1964. – С. 624–632.
3. Воробьев Б.Н., Тростников В.Н. О неопубликованной работе Ю.В. Кондратюка «Тем, кто будет читать, чтобы строить» / Б.Н. Воробьев, В.Н. Тростников // Из истории ракетной техники: Сборник научных статей. – М.: Издание Советского национального объединения историков истории и естествознания СССР, ИИЕТ АН СССР, 1964. – С. 222–223.
4. Сокольский В.Н. Краткий очерк развития ракетных исследований в СССР / В.Н. Сокольский // Труды ИИЕТ АН СССР. – М., 1969. – Т. 29. – С. 3–49.
5. Замлинський В.П., Кочегура М.А. Юрій Васильович Кондратюк – один з піонерів ракетної техніки і космонавтики / В.П. Замлинський, М.А Кочегура. – К., 1970. – Вип. XI. – С. 72.
6. Наши земляки / Сост. А. Гордин. – Новосибирск: Западно-Сибирское книжное издательство, 1979. – С. 127–144.
7. Раушенбах Б.В. Развитие советскими учеными основ теории космических полетов / Б.В. Раушенбах // Из истории авиации и космонавтики: Сборник научных статей. – М.: Издание Советского Национального объединения историков техники и естествознания СССР, ИИЕТ АН СССР, 1981. – Вып. 43. – С. 3.
8. Глушко В.П. Работы Ю.В. Кондратюка в области ракетно-космической науки и техники / В.П. Глушко // Исследования по истории и теории развития авиационной и ракетно-космической науки и техники: Сборник научных статей. – М.: Наука, 1981. – С. 63–69.
9. Даценко А.В. Жизнь в творческом горении / А.В. Даценко. – К.: Знание УССР, 1986. – Вип. 22. – № 21. – 48 с.
10. Романенко Б.И. Юрий Васильевич Кондратюк / Б.И. Романенко. – М.: Знание, 1988. – № 8. – 64 с.
11. Севастьянов В. Гений с чужим именем / В. Севастьянов // Украина. – 1988. – № 5. – С. 6–9.
12. Череватенко Л. Тернистий шлях до зірок / Л. Череватенко // Новини кіноекрана. – 1988. – Квітень. – № 4(321). – С. 1–3.
13. Даценко А.В. Я полечу туда …: Док. Повесть / А.В. Даценко. – Х.: Прапор, 1989. – 271 с.
14. Даценко А.В. Александр Шаргей – Юрий Кондратюк, сын Украины, Полтавы / А.В. Даценко. – Полтава: Полтава, 1997. – 352 с.
15. Раппопорт А.Г. Траектория судьбы / А.Г. Раппопорт. – Новосибирск: Новосибирское книжное изд-во, 1990. – 200 с.
16. Раппопорт А.Г. «Стало целью моей жизни»: Творческая биография Ю.В. Кондратюка в письмах, документах, воспоминаниях / А.Г. Раппопорт // Сибирские огни, 1984. – № 10. – С. 148–159.
17. Родиков В. Кто вы, инженер Кондратюк? // Загадки звездных островов / Сост. Ф.С. Алымов / В. Родиков. – М.: Мол. Гвардия, 1989. – Кн. 5. – С. 36–53.
18. Пістоленко І.О. Полтавщина в аерокосмічній історії: Монографія / І.О. Пістоленко. – Полтава: Поліграфічний центр «Скайтек», 2008. – 200 с.; Полтава: Оріяна, 2009. – 250 с.
19. Пистоленко И.А. Исследование полтавских корней выдающихся деятелей космонавтики // Материалы XXXII Академических чтений по космонавтике, секция «Космонавтика и культура» // Н.С. Кирдода, Л.А. Филина, под ред. Н.С. Кирдоды. – М.: Издательство «Ителеком Экспо», 2008. – С. 82–97.
20. Пістоленко І.О. Ю.В. Кондратюк (О.Г. Шаргей): версії «перевтілення» // Матеріали 6-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Полтава, 11–12 жовтня 2007 р.). – Полтава: Видавництво Terra, Полтавська державна аграрна академія, 2008. – С. 175–181.
21. Пістоленко І.О. Ю.В. Кондратюк (О.Г. Шаргей): до питання про дослідження життя і діяльності // Матеріали наукових читань «Дніпровська орбіта» (м. Дніпропетровськ, 11–13 вересня 2008 р.): Зб. доповідей. – Дніпропетровськ: НЦАОМ, 2008. – С. 51–56.
22. Пістоленко І.О. Ю.В. Кондратюк (О.Г. Шаргей): деякі дати життя і творчої діяльності // Матеріали Всеукраїнських читань, присвячених пам'яті Ю.В. Кондратюка (м. Полтава, 23 червня 2009 р.). – Полтава: ПНПУ, 2010. – С. 18–21.
23. Малишевський І. Під чужим ім'ям / І. Малишевський // Вітчизна. – 2002. – № 3–4. – С. 110–119; № 5–6. – С. 112–122.
24. Герей В. Юрій Кондратюк: таємниці долі та винаходів. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://na-skryzhalyah.blogspot.com/2016/05/blog-post_42.html.
25. Юрій Кондратюк (Олександр Шаргей) (1897–1952) фізик, астроном, винахідник. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/biographies /vidomi_ukraintsi/part4/kondratyuk.htm.
26. Державний архів Полтавської області, ф. р-8828: Биографические заметки Даценко А.В. о Ю.В. Кондратюке.
27. Пионеры ракетной техники. Кибальчич. Циолковский. Цандер. Кондратюк: Избранные труды / Ред.-сост. Б.Н. Воробьев, В.Н. Сокольский. – М.: Наука, 1964. – 672 с.
28. Архів Полтавського музею авіації і космонавтики (далы – АПМАК), ф. 2: Колекція документів про розвиток повітроплавання, авіації, ракетобудування та космонавтики.
29. АПМАК, ф. 1: Документи до біографії та діяльності Ю.В. Кондратюка (О.Г. Шаргея).
30. Державний архів міста Києва, ф. 900: Фонд колегії Павла Галагана.
31. Матеріали фото- та графологічної експертизи Центральної криміналістичної лабораторії Всесоюзного інституту юридичних наук Міністерства юстиції СРСР // Фонд Ю.В. Кондратюка ПМАК, № 1312/414-д. – 25 с.: копії.

Пистоленко И.А. Ю.В. Кондратюк (А.Г. Шаргей). Из исследований проблемы установления и возвращения в историю науки и техники настоящего имени ученого (к его 120-летнему юбилею)

На основе малоизвестных материалов из украинских и российских архивов, других источников представляются некоторые результаты исследований относительно установления настоящего имени одного из первых теоретиков космонавтики Ю.В. Кондратюка (О.Г Шаргея).

Ключевые слова: *ракетная техника, космонавтика, Юрий Кондратюк (Александр Шаргей), экспертиза.*

Pistolenko I.O. Yu.V. Kondratiuk (O.H. Sharhey). From researches of problem of establishment and returning to history of science the real name of scientist (to 120-years-old anniversary from the day of his birth)

On the basis of little known materials from the Ukrainian and Russian archives and other sources there are some results of researches in relation to establishment of one real name of the first theorists of cosmonautics Yu.V. Kondratiuk (O.H Sharhey).

Key words: *missilery, cosmonautics, Yurii Kondratiuk (Oleksandr Sharhey), examination.*

21.02.2017 р.

УДК 738:001 (477)(092) «1955/1985»

Ж.А.Чечель

НАУКОВІ СТУДІЇ ЮРІЯ ЛАЩУКА В КУЛЬТУРНІЙ КЕРАМОЛОГІЇ УКРАЇНИ 1955–1985 РР.

Стаття присвячена науковій діяльності видатного українського дослідника кераміки Юрія Лащука в період з 1955 по 1985 роки. Проаналізовано студії, які презентують гончарні осередки: монографії, енциклопедичні видання та статті.

Ключові слова: *Юрій Лащук, керамологія, гончарство, кераміка, майоліка.*

Академічні наукові студії, сформовані ще на початку ХХ століття під пильним наглядом радянської цензури, потребують перегляду та осучаснення. Найменші порухи у бік формування національної (української) наукової школи зустрічали шквал критики і опору. Завжди особливо прискіпливо ставилися до тих науковців, які намагалися довести унікальність української національної культури. Нам десятиліттями нав'язувалася думка про єдність та міфічність великого брата, без якого не може існувати Україна.

Становлення української культурної керамології на просторах сучасної наукової спільноти не було легким. Мало хто сприймав її, але, незважаючи на всі критичні випади та зневажливе ставлення, дослідники продовжували працювати над керамологічними проблемами, які з роками виокремилися у різні напрямки. Особливе місце зайняла культурна керамологія, оскільки об'єднала дослідників різних галузей: етнологів, культурологів, мистецтвознавців, істориків і т. д.

Загалом культурна керамологія виникла не на порожньому місці. Багато науковців обирали кераміку для своїх праць, утверджуючи її важливість та унікальність. Аналізуючи праці, пов'язані з дослідженням гончарства України, їх можна умовно поділити на періоди, що ознаменовані як історичними подіями, так і політичними чи економічними.

У середині ХХ століття в час так званої «відлиги», коли в української інтелігенції з'явилася надія на покращення у соціально-культурній сфері, пом'якшення тиску на дослідників та поціновувачів національної культури, науковці розпочали серію важливих експедицій у різні регіони України з метою пошуку автентичних творів народного мистецтва та поповнення колекцій музеїв. Лише за кілька років, які минули зі смерті Сталіна, провідні етнологи та мистецтвознавці Львова, Києва встигли зібрати унікальні польові матеріали, які досі належним чином не опрацьовані і не оприлюднені.

Ці експедиції стали для окремих науковців знаковою подією на старті пошукової діяльності на все подальше життя, сформували пріоритети і захоплення. Цим пріоритетом для них стало гончарство України у всіх можливих проявах.

Серед багатьох дослідників кераміки України виділяється постать виданої особистості – Юрія Пилиповича Лащука – доктора мистецтвознавства, керамолога. Після закінчення в 1953 році Львівського інституту прикладного і декоративного мистецтва, відділу кераміки, його головним життєвим захопленням стало гончарства.

Лише за кілька років навчання в аспірантурі Інституту суспільних наук АН СРСР під опікою Івана Крип'якевича він зібрав унікальні матеріали, які згодом були оприлюдненні у монографії «Гуцульська кераміка» (1956). Якщо аналізувати цю роботу без огляду на її політичну заангажованість (вся наука того часу повинна була славити ідеологічні «перемоги»), варто зазначити, що Юрій Пилипович розпочав унікальні в межах України розвідки народної гончарської культури. Особливу увагу автор приділив історії осередків [2, с. 6–11], майстрам [2, с. 11–13], прискіпливо занотував гончарську термінолексику [2, с. 43–44], створив таблиці елементів декору [2, с. 61–82].

Для української керамологічної спільноти вихід у світ першої праці, присвяченої цілком гончарному мистецтву одного із регіонів України, – грандіозне досягнення – невелика за обсягом книга стала великим поштовхом для інших дослідників.

Згодом, працюючи науковим співробітником в Інституті мистецтвознавства та етнографії, який очолював Максим Рильський, Ю. Лащук поринув у «польові дослідження народної кераміки в місцях її виробництва» [3, с. 405]. Віднайдені ним матеріали були настільки інформативними, що згодом, 1958 року, він подав до захисту кандидатську дисертацію на тему: «Косівська кераміка ХІХ–ХХ ст.». Так на теренах України, вперше була захищена кандидатська дисертація керамологічного спрямування.

Успішний захист утвердив наміри Юрія Пилиповича не залишати пошукової діяльності навколо гончарства. Він став єдиним українським науковцем, який все життя присвятив кераміці.

До успішного захисту докторської дисертації «Українська народна кераміка ХІХ–ХХ століть» 1972 року він видав низку монографій, присвячених кераміці: «Закарпатська народна кераміка» (1960), «Косівська кераміка» (1966), «Українські гончарі» (1968), «Львівська кераміка» (1970). Вони невеликі за обсягом, але насичені фактами із життя гончарів, історії осередків, особливостей виготовлення та декорування глиняних виробів. Цінними вони є зараз і тому, що Юрій Пилипович вказував імена майстрів, давав характеристику їхніх робіт, тобто подавав ту інформацію, яка на сьогодні вже, на жаль, втрачена. Він першим став утверджувати суто українську народну термінологію, простежуючи її зв'язок зі старослов'янською мовою: «На диво мало запозичень з мов інших народів» [4, с. 30], провів аналогії з формами та їхніми назвами з різних осередків України [4, с. 35].

Працюючи над черговою книгою про кераміку, Юрій Лащук прагнув показати не лише особливості окремого села чи міста – він утверджував етнографічне районування, посилаючись на стародруки та архівні джерела. Шукаючи спільні та відмінні риси гончарних форм косовської кераміки з іншими регіонами, він проводив історичні розвідки [5, с. 6–9], досліджував створення цегельних і черепичних заводів [5, с. 81] – прагнув довести, що глина і та вироби з неї завжди актуальні.

До його думки прислухалися і цінували. Упродовж 1960-х років Академією наук України була започаткована і видана у світ багатотомна Українська Радянська Енциклопедія, до авторського колективу якої був залучений Юрій Лащук. Його невеликі замітки про гончарні осередки та майстрів доповнили довідкове видання. Він брав участь і у створенні колективних монографій.

Так склалися життєві обставини, що Юрій Пилипович переїхав до Львова, де і продовжив свою наукову та викладацьку діяльність. Працюючи з 1963 року у Львівському музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР на різних посадах, він опрацював велику кількість керамологічних матеріалів з усієї України, власноруч сформував негатеку, фотоархів, альбоми унікальних замальовок, передав велику кількість глиняних виробів у різні музеї України. Для нього це був час формування як керамолога, мистецтвознавця, справжнього патріота.

Як не прикро визнавати, але ейфорія від зацікавлення українською народною керамікою у наукових колах швидко минула. 1970-ті роки залишили по собі безліч нереалізованих планів науковця. Після блискавичного захисту докторської дисертації рукопис до цього часу не оприлюднений і майже не доступний до широкого кола читачів. Роки польових досліджень народного мистецтва, закарбовані у світлинах, негативах, замальовках, нотатках, розпорошені по різних музеях та архівах України і чекають на вихід у світ. Лише поодинокі статті, вступні слова чи примітки дійшли до читача. Своєрідний вакуум, який утворився до 1990-х років, позначився у всіх сферах дослідження українського гончарства.

Постать Юрія Пилиповича для української науки є винятковою, бо все своє життя, всі сили він присвятив українському гончарству, не змінив напрямків дослідження як Катерина Матейко, яка працювала поряд з ним. Гончарство було не епізодом чи об'єктом дослідження, воно і було його життям.

Про Юрія Лащука вдало сказав генеральний директор Національного музею-заповідника українського гончарства, доктор історичних наук Олесь Пошивайло: «Він – єдиний вітчизняний учений-керамолог, який побував майже в усіх центрах українського народного гончарства… Юрій Лащук вперше в Україні здійснив комплексний мистецтвознавчий аналіз досягнень гончарів одного гончарного центру (Косова); першим фундаментально дослідив мистецтво українських гончарів XIX–XX століть, визначив закономірності історичного розвитку та художньо-стильові особливості окремих осередків і регіонів промислу; запровадив порівняльні студії за матеріалами української і зарубіжної кераміки» [1, с. 129].

Наукова спадщина Юрія Пилиповича уважно аналізується і виводиться у світ. Співробітники Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України продовжують вивчати гончарство, послуговуючись надбаннями видатного керамолога, мистецтвознавця. Завдяки зібраним в середині XX століття керамологічним матеріалам ми можемо уявити повну картину побуту населення України в різних регіонах, здійснити комплексне порівняння народної термінології, форм та декору глиняних виробів, простежити долю цілих династій гончарів. Наукова спадщина видатного керамолога актуальна і цінна для кожного, хто вивчає гончарство України.

ПОСИЛАННЯ

1. Пошивайло О. Патріарху української керамології – Юрію Лащуку лише 80! // Український керамологічний журнал. – 2002. – № 1. – С. 128–130.
2. Лащук Ю.П. Гуцульська кераміка. – Київ: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1956. – 84 с.
3. Лащук Ю. Юрій Лащук: пройдене і пережите // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. 2002 / За ред. доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2002. – Кн. 2. – С. 402–409.
4. Лащук Ю. Закарпатська народна кераміка. – Ужгород: Закарпатське обласне книжково-газетне видавництво, 1960. – 61 с., іл.
5. Лащук Ю. Косівська кераміка. – Київ: Мистецтво, 1966. – 100 с.

Чечель Ж.А. Научные исследования Юрия Лащука в культурной керамологии Украины 1955–1985 гг.

Статья посвящена научной деятельности выдающегося украинского исследователя керамики Юрия Лащука в период с 1955 по 1985 годы. Проанализированы студии, которые представляют гончарные центры: монографии, энциклопедические издания и статьи.

Ключевые слова: *Юрий Лащук, керамология, гончарство, керамика, майолика.*

Chechel Zh.A. Scientific studies of Yuriy Lashchuk's in cultural Ceramology Ukraine 1955-1985

This article is devoted to scientific activity of outstanding Ukrainian researcher ceramics Yuriy Lashchuk in the period from 1955 to 1985. Studies, that presenting pottery centers – monographs, encyclopedias and articles are analyzed.

Key words: *Yuriy Lashchuk, Ceramology, pottery, ceramics, majolica.*

25.02.2017 р.

УДК 738(477)(092) «1986/2000»

О.Г. Ликова

КЕРАМОЛОГІЧНІ СТУДІЇ ЮРІЯ ЛАЩУКА (1986–2000)

Стаття присвячена аналізу керамологічних публікацій видатного українського керамолога Юрія Лащука, які було надруковано упродовж 1986–2000 років. Визначено основні тематичні зацікавлення керамолога та проблеми, на які він звертав увагу.

Ключові слова: *Юрій Лащук, керамолог, наукові студії, керамологічна тематика, Україна.*

Нині немає жодного дослідника українського гончарства, якому було б невідоме ім'я Юрія Пилиповича Лащука (15.03.1922–04.01.2003) – видатного українського керамолога, доктора мистецтвознавства, професора. Усі сучасні дослідники кераміки або були безпосередніми його учнями, або ж вчилися на його працях. Саме великий науковий доробок Юрія Лащука красномовно свідчить про його досягнення на ниві керамології.

Подільська дослідниця Лідія Мельничук відзначала, що Юрій Лащук був фундатором наукової мистецтвознавчої школи, «діяльність якої у 1960-х роках значною мірою

вплинула на зростання наукового інтересу до проблем народного гончарства та професійної кераміки, формування у 1970-х–1990-х роках київської та опішненської історико-етнографічних та мистецтвознавчих наукових шкіл» [1, с. 80–81]. Однак у даному ракурсі доречніше говорити не про наукові школи, а про осередки, у яких зібралася певна кількість науковців-керамологів, про регулярні експедиційні дослідження й послідовні студіювання проблематики вітчизняного гончарства в українській науці. Упродовж XX – початку XXI ст. в Україні лише Юрій Лащук послідовно захистив кандидатську («Косівська кераміка XIX–XX ст.») й докторську («Українська народна кераміка XIX–XX ст.») дисертації з керамологічної проблематики й до останнього дня життя працював над керамологічними матеріалами. Однак наразі ще немає комплексного дослідження наукової діяльності цього видатного керамолога, хоча й є окремі статті, переважно з нагоди його чергового ювілею.

Оцінюючи своє життя, видатний керамолог впевнено стверджував, що «основою всього було служіння рідному народові, його визвольним зусиллям шляхом збагачення його духовної скарбниці». А провідне місце в його науковій діяльності займала українська народна кераміка як явище матеріальної й духовної культури народу. За свідченнями його сучасників, головними для дослідника залишалися польові експедиції до гончарних осередків України. Він єдиний вітчизняний учений-керамолог, який побував майже в усіх центрах українського народного гончарства. У своїй біографії Юрій Лащук зазначив, що «на цьому шляху було зібрано багато польових матеріалів у понад 100 місцевостях української етнографічної території, в усіх музеях України, а також у музеях Австрії, Білорусі, Польщі, Росії, Румунії, Словаччини й Угорщини. На цій основі стало можливим скласти карти народної кераміки (понад 700 осередків), простежити розвиток українського кахлярства протягом X–XIX століть, дослідити еволюцію форм і орнаментики сільських гончарів та діяльність міських (цехових) майстрів за період XIV–XVIII століть» [2, с. 407–409]. Усі свої напрацювання Юрій Лащук прагнув викласти на папері. Велика частина його досліджень була опублікована.

Утвердження Юрія Лащука на науковій ниві керамології почалося із захисту кандидатської дисертації й продовжилося рядом наукових статей і розділів у колективних монографіях (усього – понад 300). Надруковані й ґрунтовні монографічні дослідження – «Гуцульська кераміка» (1956), «Закарпатська народна кераміка» (1960), «Косівська кераміка» (1966), «Українські гончарі» (1968), «Львівська кераміка» (1970), «Олекса Бахматюк» (1976), «Народне мистецтво українського Полісся» (1992), «Українські кахлі» (1993), «Покутська кераміка» (1998). А його докторська дисертація, хоч і не опублікована, стала справжньою енциклопедією про вітчизняне гончарство й настільною книгою усіх керамологів.

За твердженням Олеся Пошивайла «наприкінці 1980-х років до усвідомлення важливості критичних виступів, одним із перших серед керамологів, прийшов доктор мистецтвознавства, професор Юрій Лащук» [3, с. 65]. Проблема розвінчування фальсифікації у трактуванні українського народного мистецтва турбувала Юрія Лащука постійно. Він наголошував на цьому і в публікаціях 1990-х років: «Науковий аналіз і розвінчування фальсифікації у галузі витоків і стилю нашого народного мистецтва – невідкладне завдання етнографів та мистецтвознавців» [4, с. 515]. Усвідомлення недосконалості наукової літератури про розвиток українського гончарства та створення фундаментальної фактичної матеріальної бази в результаті багаторічної пошукової діяльності сприяло тому, що керамологічні праці Юрія Лащука з середини 1980-х років набули загальнонаціонального спрямування. Однак у його працях цього періоду простежуються окремі теми, якими керамолог більше цікавився й, відповідно, приділяв їм більше уваги. Простежу основні напрямки керамологічних студій вченого у період організаційного структурування української керамології (від часу заснування Музею гончарства в Опішні до виокремлення із структури музею спеціалізованої академічної установи – Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України).

Як уже відзначалося, Юрій Лащук приділяв увагу темі сучасного стану й витоків гончарства на території України в межах її сучасних державних кордонів від найдавніших часів до сьогодення. До цієї проблеми він звертається на сторінках довідкових видань та під час наукових форумів. Зокрема, у відносно невеликій статті «Кераміка» на сторінках довідника «Народні художні промисли УРСР» [5] він робить загальний огляд сучасного стану розвитку українського гончарства. Автор відзначає найбільші осередки, у яких на 1986 р. виготовляли глиняні вироби. Він перераховує асортимент глиняних виробів в окремих осередках і загально характеризує основні техніки декорування кераміки, які застосовують українці, хоча і припускається кількох помилок. Зокрема, Юрій Лащук стверджує, що «для полив'яної кераміки України властиві різні види декоративного розпису – фляндрівка, ріжкування, ритування» [5, с. 61]. Ритування – це не вид розпису, це техніка декорування поверхні. Так само керамолог стверджує, що «характерними лише для сірої кераміки є «лисковані» орнаменти, що виводяться твердим предметом по підсушених стінках» [5, с. 60]. Однак у музейних колекціях зберігається багато виробів з теракотовим (не сірим!) черепком, які випалені у звичайному окислюючому вогні й декоровані технікою «лискування». Описуючи провідні гончарні осередки України, автор називає й найвідоміші, на його думку, імена майстрів, які прославили своєю творчістю конкретні населені пункти. Статтю проілюстровано фотографіями глиняних виробів, хоча й незрозумілий принцип відбору ілюстрацій. Майже на половині ілюстрацій зображено глиняні виробі Івано-Франківщини (хоча Юрій Лащук

сам писав у своїй докторській дисертації, що на початку XX ст. в Україні існувало понад 700 гончарних осередків). Ілюстрації не прив'язані до тексту і не відображають усього розмаїття форм та декору глиняних виробів України, про яке пише керамолог у статті.

Беручи участь у конференціях, Юрій Лащук неодноразово окреслює витоки та особливості українського народного мистецтва, зокрема, кераміки. Він зазначає, що мальована трипільська кераміка, створення населенням Трипілля, яке є «субстратом українців та антів – наших предків, які створили першу українську і першу слов'янську державу» [6, с. 15], вплинула на формування мистецтва античної Греції [7, с. 148]. «Це саме можна сказати про її вплив на кераміку земель Балкан, Кавказу, Середньої Азії» [6, с. 15]. Автор неодноразово стверджує, що сучасні глиняні вироби окремих регіонів сягають своїм корінням власне трипільської культури. Це достатньо яскраво проявляється у гончарстві Покуття і Закарпаття – найбільше у біконічності форм та пануванні «кольорової тріади (розписи «побілкою», «червінкою» та «опискою»)» [6, с. 16].

Поряд із загальними темами Юрій Лащук звертає увагу й на розвиток гончарства в окремих регіонах, етнографічних групах чи населених пунктах України – Гуцульщині [8], Поліссі [9], бойків [10], Потеличах [11]. У своїх працях автор описує процес виготовлення глиняних виробів у окремих місцевостях, акцентуючи увагу на особливостях кожного регіону. Паралельно він звертає увагу на неповноцінність формування керамологічних колекцій у музеях. Зокрема, він акцентує увагу на відсутності простої кераміки у фондових колекціях. Позитивним моментом у працях керамолога є те, що в усіх дослідженнях він використовує місцеву термінологію, характерну для гончарного осередку, називаючи як форми гончарних виробів, елементи орнаментики, так і гончарні інструменти. Одночасно, для керамологічних праць Юрія Лащука найбільш характерним моментом у дослідженні є процес порівняння розвитку гончарства у різних країнах світу в різні часи.

Деякі з досліджуваних Юрієм Лащуком тем завершилися підготовкою ґрунтовних монографій. Такими стало гончарство Полісся [12] і Покуття [13].

Окремою сторінкою у керамологічній діяльності Юрія Лащука постають публікації на сторінках видань видавництва «Українське Народознавство», заснованого 1992 р. на базі редакційно-видавничого сектора Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Усі наукові збірники видавництва до 2000 р. містять в собі дослідження видатного керамолога. Остання його керамологічна монографія («Покутська кераміка») також була підготовлена й надрукована у цьому видавництві.

Перша ґрунтовна праця, підготовлена новим видавництвом, побачила світ у 1993 р., уже після розпаду Радянського Союзу. Ним стала перша книга всеукраїнського періодичного видання «Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа». Загалом, було надруковано чотири книги збірника, і всі вони містять праці Юрія Лащука.

Перша публікація – тези доповіді, виголошеної ще 27–29 вересня 1985 р. на Республіканському науково-практичному семінарі «Гончарство України: проблеми і перспективи», який проходив у Музеї народної архітектури та побуту УРСР. Юрій Лащук акцентує увагу на розвитку традицій в сучасному українському гончарстві, наголошуючи на занепаді ремесла по всій республіці. Він констатує, що народні майстри мають працювати вдома, оскільки «виконуючи замовлення на керамічних виробництвах України народні майстри не беруть участі у створенні зразків для виробництва, перебуваючи на становищі виконавців робіт, створених художніми керівниками» [14, с. 33]. Тобто, народний майстер втрачає зв'язок із своїм корінням та місцевими традиціями.

Друга стаття Юрія Лащука у збірнику («Дещо про українську кераміку») була оголошена у вигляді доповіді на Першій республіканській науково-практичній конференції «Гончарство України: минуле й сьогодення», яка проходила в Опішному 8–10 червня 1989 р. на базі Музею гончарства. В Україні вперше було зібрано таку кількість дослідників гончарства, причому не у столичному місті, а у провінції, в селі, у невеличкому нещодавно створеному спеціалізованому музеї. Юрій Лащук підготував матеріал про історію розвитку та регіональні й художньо-стильові особливості української кераміки. У становленні «мистецтва української кераміки» автор виділяє три етапи – «докласових суспільств, феодалізму, народної кераміки 19–20-х ст.» [15, с. 60]. Аналізуючи гончарство України, Юрій Лащук особливу увагу приділяє кахлярству, яке вважає «найяскравішим художнім явищем» у виробництві різних видів будівельної кераміки. Витоки кахляного виробництва в Україні сягають XIII–XI ст., коли у міському житлі з'являються кімнатні печі (груби). Сучасного вигляду кахлі набули у XVI ст. (форма, розмір, декор). На початку XVII ст. кахляні печі стали з'являтися і в сільських помешканнях. Вершиною кахлярства став розвиток мальованих кахляних комплектів, розрахованих на сільського споживача, що набуло поширення у XIX ст.

Ґрунтуючись на історико-культурних, типологічних та художніх ознаках української кераміки, Юрій Лащук в українському гончарстві виділяє кілька зон: «... в Середньому Подніпров'ї – Східно-Поліську та Наддніпрянську, на Лівобережжі – Чернігівську та Полтавсько-Слобідську, на Поділлі – Східно-Подільську та Західно-Подільську, в районі Карпат – Підкарпатську та Закарпатську, в північно-західних регіонах України – Західно-Поліську та Волинсько-Львівську» [15, с. 66]. Характеризуючи кожну зону, керамолог акцентує увагу на місцевих особливостях, на формах посуду та його декорі, фіксує осередки та майстрів, які у них працювали. Наприкінці статті зазначено й охарактеризовано основні техніки декорування глиняних виробів в Україні. У відносно невеликій статті Юрій Лащук спромігся викласти основні етапи розвитку українського гончарства від часів його витоків до кінця XX ст. Він показав становлення

локальних особливостей української кераміки, одночасно вказуючи осередки й авторів.

Попередня праця стала розгорнутим викладом ще однієї статті у цьому виданні, яка готувалася до збірника 1988 р. («Полтавщина. Гончарський збірник за рік 1988-й»), що так і не був надрукований. Мова йде про статтю «Українське гончарство – феномен народного мистецтва слов'янського світу» [16]. Відмінність полягає у тому, що тут Юрій Лащук порушує вкрай важливу проблему Академії наук України – відсутність системності у керамологічних студіях науковців. До кінця ХХ ст. Юрій Лащук був єдиним науковцем, який послідовно захистив кандидатську і докторську дисертації на керамологічну тематику і все своє життя присвятив вивченню гончарства і його аналізу. Системні керамологічні дослідження активізувалися лише із розгортанням наукової діяльності на базі Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, а з початку ХХІ ст. – в Інституті керамології – відділенні Інституту народознавства НАН України.

Як уже зазначалося, усі чотири томи щорічника «Українське Гончарство» містили у собі праці Юрія Лащука. Тематика цих матеріалів різноманітна, що ще раз підкреслює широке коло зацікавлень видатного керамолога у дослідженні українського гончарства. Він продовжує порушену ним на конференціях тему витоків української народної кераміки ХІХ–ХХ ст. У статті «Кераміка Трипілля, Античної Греції, сучасної України: збіг чи спадкоємність?» він доводить, що у сучасній народній кераміці чітко простежуються риси, які характерні як для кераміки Трипілля, так і для Античної Греції. Зокрема, виділено три ключові подібності: «біконізм форм горщиків, який панує нині у всіх гончарних осередках Покуття й Закарпаття […]; повсюдне нині застосування для розпису неполив'яного посуду трьох мінеральних фарб – «побілки», «червіньки» і рудої «описки» […]; «незвичайно широка варіантність композиції при збереженні поділу декоративної площі – на два, три, чотири і більше секторів» [17, с. 270]. Думка про наслідування трипільської кераміки сучасними народними гончарями проходить червоною ниткою через усі керамологічні праці Юрія Лащука.

Звертається дслідник на сторінках щорічника «Українське Гончарство» і до сакральної теми («Сакральні сюжети і мотиви в гончарстві Покуття» [18]), і порушує питання розвитку гончарних навчальних закладів, зокрема у статті «Керамічний осередок у Глинську» [19].

Отже, ім'я Юрія Лащука нерозривно пов'язане з українською керамологією. Він, досліджуючи українське гончарство, об'їздив майже всю територію України, що дало можливість укласти перший довідник і карту гончарних осередків. Його фундаментальні праці й приватний архів донині слугують зразками для дослідників українського гончарства.

Багаторічна натхненна праця цієї дивовижної людини постає унікальною сторінкою в літописі науково-культурного поступу України другої половини ХХ ст. Його цілеспрямована діяльність сприяла розвитку важливого напрямку наукових досліджень національної культури. У них охоплено достатньо широке коло питань, якими нині займається українська культурна керамологія. Причому, керамолог не лише описував певні процеси в гончарстві, він аналізував їх і порівнював із розвитком гончарства в інших країнах. Згадані праці – це невелика частина друкованої спадщини видатного керамолога в окреслений період. Повний аналіз керамологічних напрацювань Юрія Лащука – вкрай важлива справа в осмисленні основних тенденцій становлення української культурної керамології в період її організаційного структурування (1986–2000 рр.), і його буде здійснено найближчим часом.

ПОСИЛАННЯ

1. Мельничук Л. Гончарство Поділля в другій половині ХІХ–ХХ століттях: історико-етнографічне дослідження. – К.: УНІСЕРВ, 2004. – 350 с.
2. Лащук Ю. Юрій Лащук: пройдене і пережите // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. 2002 / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2002. – Кн. 2. – С. 402–440.
3. Пошивайло О. Українська академічна керамологія ХХІ сторіччя. Теорія, історія, сучасний ужинок, майбутній поступ / Олесь Пошивайло. – Опішне: Українське Народознавство, 2007. – Кн. 1: (2001–2005). – 776 с.: іл.
4. Лащук Ю. Народне гончарство гуцулів очима деяких сусідів // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн. 2. – С. 513–516.
5. Лащук Ю.П. Кераміка // Народні художні промисли УРСР. Довідник. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 59–66.
6. Лащук Ю. Правитоки українського народного мистецтва // Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 6 вересня, 1994 р. – Вінниця, 1994. – С. 15–16.
7. Лащук Ю.П. Деякі особливості народного мистецтва українців // Велика Волинь: Минуле і сучасне. Тези міжнародної наукової краєзнавчої конференції. 9–11 вересня, 1993 р. – Житомир, 1993. – С. 148–150.
8. Лащук Ю.П. Кераміка // Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 405–411.
9. Лащук Ю.П. Милюченков С.А. Гончарство // Полесье. Материальная культура. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 178–185.
10. Лащук Ю.П. Мистецтво бойківської кераміки // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 1. – С. 36–42.
11. Лащук Ю.Ф. Потелыч – откровение украинской керамики // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность, искусство, археология. Ежегодник, 1989. – М.: Наука, 1990. – С. 323–333.
12. Лащук Ю. Народне мистецтво українського Полісся. – Львів: Каменяр, 1992. – 134 с.: іл.
13. Лащук Ю. Покутська кераміка. – Опішне: Українське Народознавство, 1998. – 160 с.: іл.
14. Лащук Ю. Художня спадщина і сучасна творча практика в гончарстві України // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник: Науковий збірник за минулі літа / за ред. д-ра іст. н. Олеся Пошивайла. – Київ – Опішне: Молодь – Українське Народознавство, 1993. – Кн. 1. – С. 33.
15. Лащук Ю. Дещо про українську кераміку // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник: Науковий збірник за минулі літа / за ред. д-ра іст. н. Олеся Пошивайла. – Київ – Опішне: Молодь – Українське Народознавство, 1993. – Кн. 1. – С. 60–75.
16. Лащук Ю. Українське гончарство – феномен народного мистецтва слов'янського світу // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник: Науковий збірник за минулі літа / за ред. д-ра іст. н. Олеся Пошивайла. – Київ – Опішне: Молодь – Українське Народознавство, 1993. – Кн. 1. – С. 371–379.
17. Лащук Ю. Кераміка Трипілля, античної Греції, сучасної України: збіг чи спадкоємність? // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн. 2. – С. 266–271.
18. Лащук Ю., Лобурак І. Сакральні сюжети і мотиви в гончарстві Покуття // Українське Гончарство: Національний культурологіч-

ний щорічник. За рік 1995. – Опішне: Українське Народознавство, 1996. – Кн. 3. – С. 274–285.
19. Лащук Ю. Керамічний осередок у Глинську // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996–1999 / за ред. Олеся Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 1999. – Кн. 4. – С. 328–330.

Лыкова О.Г. Керамологические студии Юрия Лащука (1986–2000)
Статья посвящена анализу керамологических публикаций выдающегося украинского керамолога Юрия Лащука, которые были напечатаны в течение 1986–2000 годов. Определены основные тематические интересы керамолога и проблемы, на которые он обращал внимание.
Ключевые слова: *Юрий Лащук, керамолог, научные исследования, керамологическая тематика, Украина.*

Lykova O.H. The Ceramological Studies of Yuriy Lashchuk`s (1986–2000)
This article analyzes the ceramological publications of outstanding Ukrainian ceramologist Yuriy Lashchuk which was published during 1986–2000 years. The main thematic interest of ceramologist and problems to which he drew attention have been determined
Key words: *Yuriy Lashchuk, ceramologist, scientific studies, ceramological themes, Ukraine*

22.02.2017 р.

УДК 908 (477, 51) /39

Н.М. Салтан

ЕТНОГРАФІЧНА СПАДЩИНА МЕНСЬКОГО КРАЄЗНАВЦЯ ДМИТРА ПАНАСОВИЧА КАЛІБАБИ

У статті аналізується життєвий та творчий шлях відомого хроніста Менщини – Дмитра Панасовича Калібаби. Автором класифіковано та систематизовано основні напрямки його краєзнавчих розвідок. Узагальнено роль і місце зазначеного регіонального історика у дослідженні минувшини населених пунктів Менського району Чернігівської області та суспільно-політичної діяльності окремих персоналій Чернігово-Сіверщини XVIII–XX ст.
Ключові слова: *етнограф, вивчення минулого, краєзнавець, місто Мена, історичні розвідки, газетні публікації, Чернігівщина.*

Серед численних етнографів та краєзнавців Чернігівщини другої половини XX – початку XXI ст. особливе місце посідає менський краєзнавець Дмитро Панасович Калібаба, якого слід вважати одним із фундаментальних хроністів сучасної Менщини. З початку 1950-х років його регулярні історичні та етнографічні статті міг прочитати кожен передплатник менського районного тижневика «Колгоспна правда». Однак, незважаючи на популярність, на превеликий жаль до цього часу ніхто так і не здійснив аналіз та систематизацію його багатолітньої роботи, спрямованої на збір інформації про історичне минуле Менщини та Чернігово-Сіверщини. З нагоди восьмидесятиріччя краєзнавця співробітниця Менської районної бібліотеки Лілія Москальська уклала загальний реєстр публікацій Д. Калібаби та написала невеличке автобіографічне есе, долучивши до нього текстовий некролог менського письменника Анатолія Соломка [1]. Керівництво Державного архіву Чернігівської області у фонді Р-8867 створило окрему справу, де було зібрано матеріали про Дмитра Калібабу [2]. Після його смерті 9 січня 2005 року ім'я Дмитра Калібаби стало поступово забуватися, а його етнографічна спадщина випала з поля зору вітчизняних істориків та науковців. Тому авторка поставила за мету дослідити його науковий доробок.

Дмитро Панасович Калібаба народився 18 червня 1925 р. в с. Ушня Менського району Чернігівської області у сім'ї сільського фельдшера та колгоспниці. У юному віці він пережив німецьку окупацію, а після визволення рідного села у 1943 р. був мобілізований до лав Червоної Армії. Калібаба брав участь у Другій світовій війні, за яку отримав декілька бойових нагород. Після закінчення воєнних дій Дмитро Панасович до 1948 р. служив у Середній Азії. Після демобілізації, вже одружений, повернувся на рідну Чернігівщину, де з 1949 р. по 1959 р. перебував на партійній роботі, виконуючи функції штатного пропагандиста, завідуючого відділом пропаганди та агітації. Пізніше його обрали секретарем Менського райкому партії. Це був етап номенклатурно-партійної діяльності майбутнього краєзнавця.

Закінчивши філологічний факультет Ніжинського педагогічного інституту, з 1959 р. по 1963 р. Дмитро Калібаба викладав російську мову та літературу в Ушнянській семирічці. Пізніше (незважаючи на відсутність фахової освіти) працював вчителем історії в Менській середній школі ім. В. Леніна. За його ініціативи у цьому навчальному закладі було відкрито краєзнавчий музей та започатковано випуск літературного альманаху.

У 1963–1969 рр. та 1970–1980 рр. Дмитро Панасович обіймав посаду інспектора шкіл Менського райвно. Упродовж 1969–1970 рр. Калібаба – завідувач методичного кабінету. З 1980 по 1986 рр. – спочатку завуч, а згодом і директор Менської заочної школи [3]. Непересічною подією для Менщини стало відкриття у міському будинку культури 19 вересня 1993 р. районної художньої галереї, ініціатором створення якої був саме Дмитро Калібаба. Окрім того Дмитро Панасович був її безпосереднім фундатором, адже саме Калібаба, передавши новоствореній мистецькій установі низку експонатів власної колекції, по-суті створив її першу експозицію. Нині художня галерея налічує понад 600 експонатів [15]. В експозиції – картини як професійних художників, так і аматорів, колекція ікон, вироби місцевих майстрів із дерева, скла, гіпсу, глини; предмети вишивки і ткацтва, роботи гуртківців станції юних техніків, шкіл району, колекція мінералів, подарована уродженцем Мени, членом Спілки художників України Геннадієм Польовим. Тут можна побачити картини народного художника України Віктора Шаталіна, Тетяни Яблонської та її дочки Гаяне Атаян, Анатолія Радзіховського, Миколи Стратілата а також заслуженого і народного художника України Анатолія Гайдамаки. Окрім Менської художньої галереї за життя Д. Калібаба був причетний і до створення кількох сільських музеїв Менськогоу району.

Однак, справжньою пристрастю Дмитра Панасовича

Дмитро Панасович Калібаба

стало вивчення історичної минувшини рідного краю. Інтерес до краєзнавства у нього виник у повоєнні роки. Вочевидь, це було пов'язано з його роботою сількором районної газети «Колгоспна праця». Ремесло журналіста вимагало постійного спілкування з літніми людьми, які ще пам'ятали далеке минуле та були свідками тих чи інших історичних подій. Значний вплив на його етнографічну діяльність справив сосницький краєзнавець Юрій Степанович Виноградський, з яким Калібаба регулярно контактував. Окрім того Дмитро Панасович почав збирати старовинні артефакти, які спочатку зберігав вдома, а згодом став передавати до Менського краєзнавчого музею, відкритому (не без його участі) у 1954 р. Першим директором музею став його друг і колега Володимир Покотило. Двома роками раніше, у 1952 р., Дмитро Панасович опублікував свою першу статтю, присвячену історії Менщини [4]. З роками написання статей стало регулярним. Вони виходили переважно у менській районній газеті «Колгоспна праця» (з червня 1962 р. – «Колгоспна правда», з січня 1991 р. – «Наше слово» – *прим. Авт.*) і були присвячені подіям минулих років [4]. До речі, саме Володимир Покотило є співавтором більшості колективних публікацій Дмитра Панасовича. Саме вони започаткували краєзнавчі дослідження Менського району Чернігівської області.

Упродовж більшої частини свого життя Д.П. Калібаба здійснив близько 250 публікацій, що побачили світ у низці регіональних газет Чернігівщини та окремих всеукраїнських наукових часописах другої половини XX – початку XXI ст. Майже усі вони є історико-етнографічними за стилем написання і репродуктивно-довідковими за характером подачі інформації. Двісті вісім із них є одноосібними, шістнадцять – написані у співавторстві [Див. таблицю 1]. За характером історичних сюжетів їх можна умовно розділити на 13 тематичних сегментів: «Козацькі часи на Чернігівщині», «Імперський період історії Чернігівщини», «Доба Української національної революції», «Революційна боротьба на Чернігівщині», «Менщина та Чернігівщина у роки Другої світової війни», «Історія райцентру Мена та населених пунктів Менського району», «Установи та організації міста Мена», «Літературні огляди та роздуми про сучасність». Окремими блоками можна виділити публікації, присвячені яскравим персоналіям: «Класики української літератури», «Революціонери та партійні діячі Менщини й Чернігівщини», «Герої Другої світової війни», «Видатні особистості Менщини та Чернігівщини», «Кобзарі та лірники Чернігівщини» [Див. таблицю 1].

Етнографічні та літературознавчі статті Д. Калібаби вирізняє певний ступінь безсистемності. Це є свідченням застосування автором творчого підходу в процесі вивчення історичної минувшини та сьогодення Менщини. Іншими словами, Калібаба писав не стільки те, що було треба, стільки те, що йому здавалось більш цікавим та актуальним.

Окрім написання статей у 1960-ті – 1970-ті роки Дмитро Панасович долучався до укладання історичних довідок про населені пункти Менського району. Зокрема, ним було написано енциклопедичну статтю про Мену в 9-му томі «Української радянської енциклопедії» (1966 р.), а також (у співавторстві) статті про історичний поступ та сьогодення низки сіл, селищ Менського району та самого райцентру Мена, надрукованих у 25-му томі «Історії міст і сіл Української РСР» (1972, 1983 р.) [5; 6]. За підрахунками авторки цій темі Д. Калібаба присвятив 17 публікацій [4].

Особливе місце серед творчого доробку Дмитра Панасовича посідають дві автобіографічні хрестоматії: «Відомі діячі культури, науки, політики Придесення» (1995 р.) та «Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини» (1998 р.), що увібрали в себе прізвища знаних особистостей Чернігово-Сіверщини [1, с. 7–8]. До вищезазначеного алфавітного реєстру відомих і видатних персоналій авторським колективом, активним членом якого став Д. Калібаба, було включено більше двох тисяч біографій, що вважалось визначною історико-культурною подією Чернігівщини у 1990-х роках.

Тридцять три статті Д. Калібаби описують боротьбу за владу рад та розбудову соціалізму на теренах Менського району Чернігівської області [4]. Окрім загальних хронологічних нарисів, етнограф приділяє увагу чи не всім відомим і маловідомим борцям за втілення в життя більшовицьких ідей у цьому регіоні. Інтерес до даної тематики пояснюється марксистсько-ленінським світоглядом краєзнавця, адже до кінця своїх днів Калібаба залишався палким прихильником комуністичної ідеології. В останні роки життя (з 2002 по 2005 р.) Дмитро Панасович був помічником на громадських засадах народного депутата Верховної Ради 4-го скликання Володимира Лещенка. «Ліві» погляди позначились на його

Таблиця 1

Тематична таблиця історико-етнографічних праць, написаних Дмитром Калібабою з 1952 по 2004 рр.

Тематика статей		Назви видань та кількість публікацій Д.П. Калібаби в них														
		Комуністичні часописи					Всеукраїнські журнали та газети					Енциклопедичні та краєзнавчі видання	Газетна періодика Чернігівщини			ВСЬОГО
		«Комуніст»	«Серп і молот»	«Комсомолець Чернігівщини»	«Комсомольський Гарт»	«Патріот Батьківщини»	«Народна творчість і етнографія»	«Сіверянський літопис»	«Пам'ятки України»	«Літературна Україна»	«Культура і життя»		«Деснянська правда»	«Чернігівський вісник»	«Колгоспна правда» («Наше слово»)	
Козацькі часи на Чернігівщині														1	5	6
Імперський період історії Чернігівщини								1					1		4	6
Доба Української національної революції			1												1	2
Революційна боротьба на Чернігівщині			7												11	18
Менщина та Чернігівщина у роки Другої світової війни						1									13	14
Персоналії	Класики української літератури							1							3	4
	Революціонери та партійні діячі Менщини і Чернігівщини			1	1								4		27	33
	Герої Другої світової війни												5		22	27
	Видатні особистості Менщини та Чернігівщини				1				1			2	4	1	31	40
	Кобзарі та лірники Чернігівщини						3			1	1		5		22	32
Про історію райцентру Мена та населені пункти Менського р-ну												3	1		13	17
Установи та організації міста Мена															15	15
Літературні огляди, та роздуми про сучасність		1	1										1		7	10
ЗАГАЛОМ		1	9	1	2	1	3	2	1	1	1	5	20	2	174	224
Серед загальної кількості опублікованих праць Д.П. Калібаби можна виділити:																
Одноосібних публікацій																208
У співавторстві																16

[Складено авторкою на підставі підрахованих та внесених нею даних, розміщених на сайті: https://uk.wikipedia.org/wiki/Тематична_класифікація_історико-етнографічних_праць_Д._Калібаби]

статтях пізнього періоду, в яких автор опирається процесу зламу ідеологічних стереотипів та ностальгує за втраченим минулим. Незважаючи на втрату актуальності у наш час, революційно-комуністичний блок публікацій Д.П. Калібаби є на сьогодні єдиною комплексною історичною фіксацією радянського періоду історії міста Мена та Менського району. В умовах декомунізації його статті мають стати основою для переосмислення комуністичного минулого центральної частини Чернігівської області.

Не оминув краєзнавець і роки Другої світової війни. Чотирнадцять статей, які побачили світ у проміжку між 1963 і 2003 рр., розповідають про яскраві моменти партизансько-підпільного руху на Чернігівщині, бої за визволення Мени та населених пунктів Менського району від німецьких загарбників [4]. Схожа тематика стосується героїв війни – уродженців Менщини. Серед них – партизани, підпільники, снайпери, орденоносці, переважним чином прості солдати, що захищали рідну землю. Їх фронтовий та життєвий шлях поданий у 27-ми статтях [4]. Як не дивно, але саме завдяки публікаціям Д. Калібаби з'явилася інформаційна можливість для створення біографічного альбому визначних учасників Другої світової війни, що народились на теренах Менського району. Дмитро Калібаба присвятив їм 40 статей [4]. Це робить дану тематику абсолютним лідером серед інших рубрик Дмитра Панасовича. На нашу думку, цінність історичного пошуку Д. Калібаби полягає у тому, що він проробив величезну роботу зі збору відомостей про минуле Менщини, її відомих і видатних осіб, які були свідками та творцями історії краю на різних етапах. Фактично саме Калібаба започаткував своєрідну «хлопоманську» фазу краєзнавства Менщини. Дмитро Панасович знайшов і переробив великий масив даних, що належить до категорії так званих джерел типу oral history (англ. усної історії – *Авт.*), яку з роками буде втрачено назавжди. Збираючи головним чином усні свідчення про минуле, стародруки та речові артефакти, Калібаба започаткував створення етнографічного фонду Менщини. Варто наголосити, що матеріали, зібрані ним, становлять левову частку історико-етнографічних та археологічних надбань Менського району. Зазначимо, що стиль краєзнавчих статей Дмитра Калібаби репродуктивно-розповідальний. Їм бракує наукової аналітики, тому, на нашу думку, Дмитра Панасо-

вича не можна вважати ані істориком, ані науковцем. Це можна пояснити відсутністю фахової історичної освіти та наукового досвіду [3]. Окрім того, на сьогодні є невизначеною джерельна база, якою користувався етнограф. Вона частково втрачена, а ті папери краєзнавця, які зберігаються в Менському краєзнавчому музеї ім. В.Ф. Покотила, досі не систематизовані і не каталогізовані.

Інколи краєзнавець вводив до обігу не зовсім перевірені історичні дані та сумнівні наукові факти. Так, описуючи історію міста Мена, Дмитро Калібаба (посилаючись на словник Брокгауза та Єфрона) помилково ототожнив цей населений пункт Чернігівщини з білоруським Мінськом, вказавши, що датою виникнення слід вважати 1066 рік [8; 7, с. 14–15]. Його топонімічна інтерпретація міста Мена базувалась на припущенні Ю. Виноградського, який пов'язував назву даного населеного пункту Чернігівщини з товарообміном або обміном полонених за часів Київської Русі [9, с. 94]. Втім, як зазначає український історик О.М. Салтан, незважаючи на цю прикру помилку, «саме завдяки краєзнавцям В.Ф. Покотилу та Д.П. Калібабі, Мена у 1966 р. з містечка перетворилася на місто, ставши районним центром» [9, с. 93–94]. Між тим, з такою позицією не погоджуються екс-директор Менського краєзнавчого музею Галина Сироткіна та вчитель Данилівської ЗОШ Менського району Анатолій Магула, які намагаються опонувати науковцю, вважаючи Мену давньоруським містом [10; 11].

Слід зазначити, що справжньою перлиною творчого доробку краєзнавця є серія статей, яка присвячена дослідженню творчості кобзарів та лірників Менщини та Чернігівщини. Цій проблемі Д. Калібаба присвятив 32 статті, які були надруковані у низці газетних видань Чернігівщини та України [Див. таблицю 1]. Однак, на превеликий жаль, титанічна праця краєзнавця і до сьогодні залишається маловідомою для дослідників, які вивчають історію українського музичного мистецтва XIX – XX ст. Проблема полягає у тому, що більшість історій кобзарів та лірників Чернігівщини, досліджених Калібабою, було опубліковано на сторінках менської районної газети. Примірники номерів «Колгоспної правди» і «Нашого слова» зберігаються головним чином у Менській районній бібліотеці, а тому є недоступними для широкого загалу. Мабуть тому автобіографії кобзарів та лірників Чернігівщини, впорядковані Дмитром Панасовичем, не потрапили до енциклопедичних та наукових видань з даної тематики. Принаймні, автори та упорядники біографічних енциклопедій не посилаються на статті Д. Калібаби, а це значить, що вони їх не використовували [12]. Таким чином, менський етнограф Дмитро Калібаба не потрапив до плеяди дослідників, що вивчали історію кобзарства та лірництва Північного Лівобережжя.

Вершиною етнографічної спадщини Дмитра Панасовича Калібаби вважається його колективний краєзнавчий нарис «Наша рідна Менщина», який вийшов друком у 2003 р. У співавторстві з Володимиром Соляником Дмитро Калібаба систематизував інформацію про минуле і сьогодення Менського району [7]. Це є своєрідний концептуальний синтез чисельних етнографічних наробок Д. Калібаби, розпорошених у вигляді газетних статей, що виходили у світ головним чином на теренах Чернігівської області. З кінця 1990-х поважний вік та фізичний стан негативно позначалися творчості дослідника. Робота над етнографічним нарисом «Наша рідна Менщина» забирала дуже багато сил. Краєзнавець болісно переживав розпад СРСР та кризові явища останнього десятиліття XX ст. У 1997 р. на шпальтах комуністичної газети «Серп і молот» Калібаба несподівано публікує серію статей про більшовицьку революційну боротьбу на Менщині. А у 2004 р. на сторінках часопису «Комуніст» розмірковує, «чи об'єднає нас Тарас Шевченко» [4]? Втім, незважаючи на певний ступінь кон'юнктурності та ностальгії по «славному» радянському минулому, Дмитро Калібаба (після Юрія Виноградського) з середини 1950-х років став першим хроністом міста Мена та Менщини. З середини 1990-х років його окремі історичні наробки будуть використовувати (а інколи і критикувати) представники нової генерації істориків: Дмитро Казіміров, Юрій Мицик, Сергій Павленко, Олександр Салтан, а також українські письменники Іван Корбач та Анатолій Соломко [9; 13–21].

Таким чином, етнографічний та творчий доробок менського краєзнавця Дмитра Панасовича Калібаби являє собою величезний пласт призабутої та маловивченої краєзнавчо-етнографічної та репродуктивно-історичної інформації, яка головним чином описує минуле міста Мена та Менського району Чернігівської області. Її опрацювання та систематизація дозволяє сучасним науковцям отримати хоча подекуди й заідеологізовану, але цінну інформаційну платформу для здійснення більш глибоких та фахових історичних досліджень регіональної історії Північного Лівобережжя. Водночас використання творчої спадщини Дмитра Панасовича Калібаби відкриває місцевим краєзнавцям та туристичним агенціям можливість для організації крайових етнографічних екскурсій. На нашу думку, це може сприяти розвитку «зеленого» туризму на Менщині, привабити іноземні інвестиції, що, в перспективі, здатне подолати депресивність цього занедбаного регіону сучасної Чернігівщини.

ПОСИЛАННЯ

1. Життя – невтомний пошук. До 80-річчя з дня народження краєзнавця Дмитра Панасовича Калібаби: (Бібліогр. покажч.) / Укл. Л.Л. Москальська; Відп. За вип. Р.Б. Фесюн. – Мена.: Б.в., 2005. – 51 с.

2. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Особовий фонд Дмитра Панасовича Калібаби Ф. Р-8867, спр. 13, 126 арк.

3. Бушак С.М. Калібаба Дмитро Панасович / С.М. Бушак // Енциклопедія сучасної України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=10559. – Заголовок з екрану. – 15.02.17.

4. Тематична класифікація історико-етнографічних праць Д. Калібаби. // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: https://uk.wikipedia.org/wiki/Тематична_класифікація_історикоетнографічних_праць_Д. Калібаби . – Заголовок з екрану. – 20.02.17.

5. Калібаба Д.П. Мена // Українська радянська енциклопедія / М.П. Бажана.– Т. 9.– К.: Головна редакція Української радянської

енциклопедії, 1962. – 568 с.
6. Калібаба Д.П., Кизевич А.Г., Олійник Л.В. Покотило В.Ф. Менський район / Д.П. Калібаба, А.Г. Кизевич, Л.В. Олійник, В.Ф. Покотило // Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область / В.Н. Денисова, О.П. Лотоцька, І.І. Озолін та ін. – К.: Інститут історії академії наук УРСР, 1972. – 779 с.
7. Калібаба Д.П., Соляник В.С. Наша рідна Менщина / Д.П. Калібаба, В.С. Соляник. – Мена.: Домінант, 2003. – 176 с.
8. Калібаба Д.П. Древня і молода: історична довідка про Мену / Д.П. Калібаба // Наше слово. – 1996. – 21 серпня.
9. Салтан О.М. Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени / О.М. Салтан // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2015. – № 2 (122). – С. 91–128.
10. Сироткіна Г.Ф. Тож скільки років нашій Мені. Дискусія триває // Наше слово 24 серпня 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: http://nslovo.com/blog/tozh-skilky-rokiv-nashij-meni-dyskusiya-tryvaje. – заголовок з екрану. – 19.02.17.
11. Магула А.В. Мена – місто давнє, сіверянське (щодо висвітлення історії давнього населеного пункту в публікаціях О. Салтана) / А.В. Магула // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2016. – № 1 (127). – С. 148–175.
12. Жеплинський Б.М., Ковальчук Д.Б. Українські кобзарі, бандуристи, лірники. Енциклопедичний довідник / Б.М. Жеплинський, Д.Б. Ковальчук. – Львів.: Галицька видавнича спілка, 2011. – 316 с.
13. Казіміров Д.В. Особливості формування та розвитку сотенних структур Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. (за матеріалами Менської сотні Чернігівського полку). Дис. на здобуття ст. канд. іст. наук / Д.В. Казіміров. – Київ, 2012. – 265 с.
14. Мицик Ю.А. З документації Максаківського Спасо-Преображенського монастиря XVII–XVIII ст. / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2013. – № 1 (109). – С. 14–22.
15. Павленко С.О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини / С.О. Павленко.– Чернігів: ПАТ ПВК «Десна», 2013.– 600 с.
16. Салтан Н.М. Грамота та портрет менського сотника Гната Васильовича Сахновського: археографічний та іконографічний аналіз / Н.М. Салтан // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2014. – № 6 (120).– С. 104–116.
17. Салтан О.М. Урустай – «князь» менський / О.М. Салтан // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал – 2011. – № 1 (97). – С. 9–17.
18. Салтан О.М. До питання про першу літописну згадку про місто Мена, Чернігівської області / О.М. Салтан // Українознавство. Науковий громадсько-політичний культурно-мистецький релігійно-філософський педагогічний журнал – 2011. – № 2 (39). – С. 187–192.
19. Салтан О.М. Місто Мена в історичній та науковій ретроспективі. Науково-документальний нарис / О.М. Салтан. – Х.: Барбаріс-Прінт, 2013. – 170 с.
20. Корбач І.М. Сотники. Історичний роман-хроніка / І.М. Корбач. – К.: Український центр духовної культури, 1995. – 299 с.
21. Соломко А.М. Перстень єзуїта. Історичний роман / А.М. Соломко. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 2015. – 453 с.

Салтан Н.Н. Этнографическое наследие менского краеведа Дмитрия Афанасьевича Калибабы

В статье анализируется жизненный и творческий путь известного хрониста Менщины – Дмитрия Афанасьевича Калибабы. Автором классифицированы и систематизированы основные направления его краеведческих исследований. Обобщено роль и место указанного регионального историка в исследовании прошлого ряда населенных пунктов Менского района Черниговской области и общественно-политической деятельности отдельных персоналий Чернигово-Северщины XVIII–XX вв.

Ключевые слова: *этнограф, изучение прошлого, краевед, город Мена, исторические разведки, газетные публикации, Черниговщина.*

Saltan N.M. Ethnographic heritage of the district Mena historian Dmytro Panasovych Calibaba

The article examines the life and career of the famous chronicler of Mena region – Dmytro Panasovych Calibaba. The author classified and systematized the main directions of its local history research. The role and place of the specified regional historian in the study of the past number of settlements of Mena district, Chernihiv region, and socio-political activities of certain personalities of Chernihiv-Siverschyna XVIII–XX centuries.

Key words: *ethnographer, study of the past, a local historian, town of Mena, historical investigations, newspaper articles, Chernihiv region..*

25.02.2017 р.

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

УДК 94(477):069«185/187»

Н.М. Товстоляк

МУЗЕЙ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ В. ТАРНОВСЬКОГО НАПРИКІНЦІ 50-Х – НА ПОЧАТКУ 70-Х РР. XIX СТ.

Стаття присвячена формуванню колекцій музею українських старожитностей В.В. Тарновського наприкінці 50-х – на початку 70-х рр. XIX ст. Проаналізовано перший період історії музею, його основні колекції – козацьких старожитностей і артефактів, шевченківську, галерею портретів історичних діячів, роль П. Куліша у їх комплектуванні.

Ключові слова: *В. Тарновський-молодший, музей українських старожитностей, П. Куліш, садиба Качанівка.*

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення історії формування садиби Качанівка як провідного центра українського національного відродження XIX ст. та значення музею українських старожитностей В.В. Тарновського для розвитку музейної справи в Україні. Традиційно виникнення музею пов'язують з ім'ям В.В. Тарновського-молодшого (1838–1899), але документи родинного архіву свідчать, що ідея українського музею належить його батькові, В.В. Тарновському-старшому (1810–1866). Світогляд молодого Василя Тарновського формувався під впливом батьків та їх друзів, більша частина яких належала до кола національно свідомої української дворянської інтелігенції, брала активну участь у громадсько-політичному житті суспільства середини XIX ст.

Мета статті – охарактеризувати перший період формування колекцій музею українських старожитностей В.В. Тарновського. Задля досягнення мети автор ставить наступні завдання: використовуючи документи родинного архіву Тарновських, епістолярну спадщину українських письменників, мемуарну літературу та каталоги музею висвітлити процес формування основних колекцій музею, перший період музейної діяльності В.В. Тарновського, його стосунки із відомими українськими колекціонерами та громадськими діячами.

Окремих наукових досліджень, присвячених першому періоду історії музею українських старожитностей, немає. Наприкінці XX – на початку XXI ст. історія музею досліджувалася науковими співробітниками Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського С.О. Половніковою [1], С.Л. Лаєвським, Л.П. Линюк [2; 3], українськими істориками В.Г. Сарбеєм [4], Л.Д. Федорової [5] та ін. Цінними джерелами з історії музею є листи українських письменників П.О. Куліша [6; 7], М. Вовчка [8], документи родинного архіву Тарновських у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, спогади М.В. Тарновського [9] та інші.

У процесі роботи над дисертацією, присвяченій ролі Тарновських в історії України XIX ст., нами було з'ясовано, що у 30-ті роки молодий В.В. Тарновський-старший мріяв зібрати матеріали та заснувати журнал, присвячений історії його батьківщини України («Малоросії»). У нотатках «Про Малоросійський журнал» він написав: «Если обстоятельства и здоровье позволят мне жить в Малороссии, то предполагаю употребить насколько это возможно (по собранным материалам) издавать Малороссийский журнал..., распространяемый оптом и в розницу такого рода статьи, которые принесут пользу родине...» [10]. Основними розділами журналу були малоросійська історія, археологія, право Малоросії і його історія, описи Малоросії, малоросійська література, сільське господарство. У проекті програми журналу згадується «інтересний малоросійський музеум», що планується зібрати під час підготовки матеріалів до друку. Термін «музеум» в його нотатках означав зібрання рідкісних речей або предметів з певної галузі науки або мистецтва. Свою ідею видання журналу В.В. Тарновський не здійснив. Причину він пояснив тим, що господарство привертало його увагу більше. Серед документів особистого архіву В.В. Тарновського-старшого є «Список музеуму Київського навчального округу», який представляє собою тематичну структуру музею [11].

Проте його син, В.В. Тарновський-молодший, втілив юнацькі мрії свого батька. Кінець 50-х – 60-ті рр. XIX ст. – доба підйому національного відродження багатьох народів Європи. Зріс інтерес до минулого, історичних коренів, національної історії, культури, що сприяло виникненню нових музеїв та реконструкції старих. Формування приватних колекцій і музейних збірок стало особливістю культурного життя українських губерній. У Росії відкрилися перші публічні музеї: у 1852 р. – Новий Ермітаж, в якому імператорська родина виставила для публіки свої музейні колекції; у 1852 р. Оружейну палату Московського Кремля було переведено у нове приміщення біля Боровицьких воріт. В.В. Тарновський у середині 50-х рр. навчався у пансіоні Єнесса у Москві, цікавився новими музейними практиками. Його улюбленими напрямами колекціонування стали українська старовина, шевченкіана, наукова та художня література про Україну різних авторів та різних років видання.

М.В. Тарновський, автор першої ґрунтовної наукової розвідки про початок музейної діяльності В.В. Тарновського, писав: «Разом з пристрастю до всього, що стосувалося улюбленого українського поета, він мав ще й іншу – до любої України, її минувшини, її героїв, – наслідком якої стало колекціонування українських старожитностей.

Збирати їх Вас. Вас. розпочав ще замолоду, чи не вісімнадцятирічним юнаком. Через брак коштів робилося це в дуже скромних розмірах. Але й тоді, за словами його брата, а мого батька, Волод. Вас. Тарновського,

його кімната у Москві в квартирі д-ра Шеффера, в якого вони жили під час навчання у пансіоні в Москві, являла собою невеликий музей української зброї, келихів, чарок, що мали герби героїв України, та інших предметів української давнини. Усе купувалося на Сухаревому базарі, а також і в Україні під час вакацій, а потім відвозилося до Москви і прикрашало стіни його кімнати. Вже тоді було видно, що народився серйозний збирач спеціальної старовини, і це супроводжуватиме все його, порівняно коротке життя. Отже підвалини музею українських старожитностей було закладено в Москві, і він залишався там до здобуття Вас. Вас. середньої освіти. Потім його перевезли до родинного маєтку в Качанівку Борзенського повіту Чернігівської губернії, де він зайняв частину кімнат і кімнату, в якій містилася бібліотека, що залишилася по Григ. Степ. Тарновському. Ця кімната межує з великою їдальнею» [9, с. 158–159].

У 1854 р. В.В. Тарновський-старший отримав у спадщину знамениту Качанівку. З того часу садиба стала його родинною резиденцією, в якій збиралася, як і раніше, інтелектуальна еліта українського суспільства. Все частіше звучали промови про необхідність «емансипації», тобто звільнення селянства від кріпацької залежності та необхідності проведення низки реформ. З 1957 р. Василь Васильович-старший самовіддано працював у комісії з поліпшення побуту селян, а потім у Санкт-Петербурзі у Редакційних комісіях. За роки праці на користь демократичних перетворень у Росії в приватному архіві та бібліотеці В.В. Тарновського-старшого сформувалася цінна колекція документів з історії селянської та земської реформ, деякі з них були надруковані у кількох примірниках та швидко стали раритетами. Після смерті батька у 1866 р. В.В. Тарновський включив їх до свого музейного зібрання.

В.В. Тарновський-молодший у 1856 р. завершив своє навчання у Москві. 7 березня 1856 р. П.О. Куліш (Листи Куліща подані мовою публікації) у листі до В.В. Тарновського-старшого повідомив: «Видел я Вашего возлюбленого сына у доктора Шеффера, но как он был окружен студентами, не студентами, девицами и детьми, то я могу Вам сказать о нем только то, что он очень бледен и не по летам солиден…» [6, с. 115]. Точної дати вступу В. Тарновського до університету Св. Володимира у Києві поки ще не встановлено. Можна припустити, що це сталося у 1857 р., так як П.О. Куліш в листі від 25 березня 1857 р. запитував В.В. Тарновського-молодшого: «Що ж ви, Паничу! Чи потоваришили з студентами? Чи є між ними хороші люде? Здається, в Києві можна б рости не одним тополям…» [7, с. 148].

Повернувшись в Україну, з 1856 р. Василь Тарновський розпочав багаторічну роботу над збиранням та влаштуванням свого музею. Він добре пам'ятав, що належить до нащадків козацької еліти, тому навіть одяг обрав для себе козацький. Так, Марко Вовчок у серпні 1857 р. у листі до свого чоловіка, О.В. Марковича, згадувала про те, що бачила «…Василька Тарновського у синіх шароварах, в сорочці вишиваній і в чемерці…» [8, с. 28]. У вересні 1857 р. вона писала: «Василь Тарновський убрання на собі козаче мав, здається що я вже тобі писала?» [8, с. 30].

А.М. Лазаревський згадував наступні свідчення М.М. Білозерського (листопад 1857 р.): «По Вкраїни я зовсим не издыв. Тильки двичи був у молодого Тарновського. У іого вже чималенький музей нашой старовині; іе й гарматы! Тилькы мало кныжок та шпаргалив. Хоче купыть архив Марковича, дак той просить безбожну цину: який іому чорт дасть не тильки 5, да и 2 тисячи карбованцив?… Тарновский хоче зибрать уси книжки, у которых писано про нашу краину, и збере! А нам треба допомогать іому у такому доброму дили. Для тих книжок и усякой старовины вин муруе камяницу на пречудовому мисци…» [5, с. 148–149].

Отже, у 1857 р. студент Василь Тарновський мріяв побудувати у Качанівці окреме приміщення для свого музею. На це його надихнуло спорудження так званого «малоросійського будинку» в с. Лебединець Пирятинського повіту Полтавської губернії. Його власником був близький друг батька Г.П. Галаган, якому було необхідно мати у своєму селі приїжджій будиночок. Він вирішив відтворити українську будівлю у стилі житла козацької старшини часів Запорозької Січі і старосвітських будинків небагатого українського панства, наближену за своєю архітектурою до хати, «затишну, своєрідну, наповнену ніжною ідилічною розкішшю». Розробити проект було непросто. Разом із полтавським архітектором Є.І. Червінським Г.П. Галаган досліджував різні споруди, їх архітектурні складові, розпитував літніх людей, читав спогади та описи подібних споруд. Його зведення розпочалося у 1854 р., закінчили будівництво у 1856 р. Лебединецький будинок представляв собою оригінальну та цікаву споруду за старими народними традиціями, технологіями, специфікою організації внутрішнього та зовнішнього простору, конструктивними особливостями [13].

В.В. Тарновському, який хотів створити музей та шукав відповідне архітектурне рішення, не так просто було це здійснити. Г.П. Галаган побудував житлову споруду в українському народному стилі, а В.В. Тарновському необхідно було поєднати в одному проекті сучасні вимоги до музейних приміщень з архітектурою, виконаною в українських народних традиціях. Про це свідчить лист П.О. Куліша від 25 серпня 1857 р.:«…а що пишете про рисунки для кам'яниці, то було в мене їх трохи, да ніяк не знайду між паперами. Як попадуться на очі, то зараз пришлю. Тільки не раджу Вам, мій голубе, мурувати кам'яницю, поки ми з Левком вернемося із чужих земель. Будемо ми проходжати через Слов'янщину, вбачатимем старосвітську будову, розметикуємо її добрим розумом і виведем на папері всякі будинки, панські й мужичі, як їх будувати подобає по щиро слов'янському, а не по німецькому стилю. А тепер Ви попсуєте запас і збудуєте сміховище, а не кам'яницю. Коли ж Вам дуже пильно припало, то не забудьте хороший чертеж Чернігівської кам'яниці, що стоїть на валу – як вона зна-

двору і як із середини вимурована – да й поставте собі таку штуку в Качанівці, пустивши частину на піддашшє – тим самим важким стилем. На сю будову всяке дивитиметься з ушануванням, як на кожні стародавні вещі, й ніхто Вашого смаку не зневажить…» [7, с. 148].

Як відомо, музей В.В. Тарновського залишився у качанівському палаці; кам'яницю не було збудовано, і можливо тому, що в умовах підготовки та проведення селянської реформи економіст і юрист В.В. Тарновський-старший, прогнозуючи погіршення економічного стану господарства своїх маєтків, відмовив сина від великих витрат. Так, ще у серпні 1856 р. П.О. Куліш у листі з Качанівки до О.М. Куліш писав: «…Вас. Вас. помишляє тепер про емансипацію, котра може залишити його без робочих рук для цукрового заводу і для полів. Він навіть думає продати свій Київський маєток, щоб мати у запасі готові гроші для цієї важливої події…» [14].

Свою мрію про український будинок В.В. Тарновський здійснив пізніше. Це відбулося наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. Таким будинком стала знаменита хата-«порада», збудована наприкінці 70-х років XIX ст. у качанівському парку.

У передмові до «Каталогу українських древностей колекції В.В. Тарновського» (Київ, 1898, грудень) Василь Васильович написав: «Издавая каталог моей коллекції, нахожу нужным предпослать несколько слов о ея характере и происхождении. Еще в молодые годы, лет сорок назад, я задался мыслью собрать возможно полную коллекцию предметов, характеризующих старинный быт моей родины, Малороссии. Так как выполнение этой задачи в полном ея объеме не по силам частному лицу, то я по необходимости принужден был ограничиться пределами более тесной и наиболее мне близкой територии, а именно левобережной Малороссии» [15].

Зі студентських років коло контактів В.В. Тарновського було дуже широким. Він спілкувався із представниками свого покоління і людьми, що належали до покоління його батька. Серед них особливе місце посідав Тарас Григорович Шевченко. Сучасники визнавали, що для В.В. Тарновського він був справжнім кумиром. На превеликий жаль, їх особисте знайомство не було тривалим: під час їх першої зустрічі Василь Тарновський був ще дитиною, вдруге вони зустрілися у 1859 р., а у березні 1861 р. Т.Г. Шевченко пішов з життя.

Якщо спочатку у качанівському палаці знаходилось кілька картини та автографів Т.Г. Шевченка, то з кінця 50-х років XIX ст. В.В. Тарновський почав цілеспрямовано збирати все, що мало відношення до Кобзаря. У цьому йому допомагав і П.О. Куліш. 1 листопада 1857 р. П.О. Куліш написав у листі до В.В. Тарновського: «Тарас у Ныжньому Новгороди дожыдаеться якогось лысту на прожыванне. Хвалятця, що ему добре. Переслав сюди 17 акварелей, котори представляють уси тыи стороны, по которым вин блукав невольныком. Тут розиграють их у лотерею, и шкода, що история заточення нашого поэта розыйдетця по чужим рукам. Годылось бы панам нашым захватывать у свои руки таки клейноти. 250 срибних им цина.Стоять того: душа Тарасова в тых выдах пустинних так и сыяе…» [16, с. 81–82.]. Вагомим здобутком В.В. Тарновського є те, що крім особистих речей, рукописів та творів Т.Г. Шевченка він збирав численні статті, нотатки, публікації творів знаменитого українця, комплектував тим самим науково-допоміжний фонд свого музею. Цю методику у подальшому він використовував, збираючи все, що мало відношення до таких видатних українців, як М.І. Костомарова, П.О. Куліша, М.В. Гоголя та ін.

За порадою П. Куліша В. Тарновський у 60-ті рр. почав збирати портрети української козацької еліти. 23 липня 1860 р. П. Куліш писав В. Тарновському про колекцію Горошковського: «…Там есть дуже гарни патрати панив XVII чы XVI вику. Одежа на ных коштовна и гарна, а мы зовсим не знаемо, як тогди паніи ходили наши…Дуже добре було б , колы б вы такымы портретами убрали свою свитлыцю…» [16, с. 82]. З 60-х рр. В. Тарновський розпочав створення картинної галереї свого музею. Якщо він не міг придбати оригінал, то замовляв копію, запросивши до Качанівки художника Г. Васька.

На початку 70-х років XIX ст. музей українських старожитностей В.В. Тарновського у садибі Качанівка був уже відомий далеко за межами Чернігівської губернії. Його засновник приділяв багато уваги каталогізації своїх експонатів. Так у каталозі музею 1900 р. за № 913 у розділі «Бумаги В.В. Тарновського, основателя музея» записано: «Опись древностей В.В. Тарновського. Качановка, 1870. Книга в полулисте, в переплете. При ней различные материалы В.В. Тарновского для каталога музея» [17]. На жаль, каталог, який би допоміг нам з'ясувати склад колекцій музею, поки ще вважається утраченим. До 1876 р. музей українських старожитностей В.В. Тарновського розміщувався у бібліотеці, а потім його було перенесено у інше приміщення на другому поверсі палацу.

Таким чином, В.В. Тарновський з молодих років цілеспрямовано збирав музей українських старожитностей, колекції якого були цінними та рідкісними за своїм змістом. Вже у перший період свого існування музей мав цінні колекції української старовини зокрема XVII–XVIII ст., колекцію козацьких старожитностей, шевченківську колекцію, колекцію документів періоду селянської та земської реформ, збірки творів та особисті речі видатних українців XIX ст., галерею портретів української козацької еліти. У наступні роки музей поповнився археологічною колекцією та іншими експонатами. Наразі наукове дослідження першого періоду формування музею українських старожитностей В. Тарновського залишається актуальним у контексті історії українського національного відродження.

ПОСИЛАННЯ

1. Половнікова С.О. Історія заснування Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського мовою документів / С.О. Половнікова // Скарбниця української культури: Збірник наукових

праць. – Вип. 2. – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – С. 19–27.
2. Лаєвський С.Л. Музей українських старожитностей В.В. Тарновського у часі і просторі / С.Л. Лаєвський, Л.П. Линюк. – Скарбниця української культури: збірник наукових праць. – Вип. 3. – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – С. 5–8.
3. Линюк Л.П. Імені Василя Тарновського / Л.П. Линюк // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 17. – Чернігів, 2016. – С. 126–136.
4. Сарбей В.Г. Друковані джерела і розвідки до біографії В.В. Тарновського / В.Г. Сарбей // Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 14–15.
5. Федорова Л.Д. Приватні зібрання української старовини Василя та Миколи Тарновських у контексті історії музейної справи в Києві / Л.Д. Федорова // Український історичний журнал. – 2015. – № 6. – С. 69–88.
6. Письма Кулиша к Тарновскому // Киевская старина. – 1898. – Вып. 4. – С. 107–131.
7. Кирилюк Є. Листи П. Куліша до В. Тарновського / Євген Кирилюк // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – Книга шоста. – Харків: Державне вид-во України, 1930. – С. 145–152.
8. Листи Марка Вовчка: у 2 т. – К.: Наукова думка. – Т. 1. – 1984. – 399 с.
9. Тарновський М.В. Василь Васильович Тарновський (молодший). 1837–1899 / М.В. Тарновський // Хроніка – 2000. – 1997. – Вип. 19–20. – С. 140–188.
10. Чернігівський історичний музей (далі – ЧІМ), інв. № Ал – 17.
11. ЧІМ, інв. № Ал. – 77, арк. 40–41.
12. А. Л. [Александр Лазаревский]. Памяти Н.М. Белозерского / А.Л. // КС. – 1897 – Т. 61. – № 1. – С. 146–150.
13. Письмо Г.П. Галагана о Малороссийском будынке в селе Лебединец, Прилукского уезда // КС. – 1904. – Т. 86. – № 7–8. – Документы, известия и заметки. – С. 1–7.
14. Інститут рукопису НБУВ ім. В.І. Вернадського, ф. І, спр. 29229, арк. 3.
15. Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского (С приложением 16-ти таблиц фототипних снимков). – К.: Типография К.Н. Милевского, 1898. – 86 с.
16. Письма П.А. Кулиша к В.В. Тарновскому-сыну. 1857–1897 // Киевская старина. – 1899. – Т. 64, январь. – С. 81–100.
17. Каталог музея украинских древностей В.В. Тарновского. Том II. – Сост. Б.Д. Гринченко. – Чернигов: Типогр. Черниг. губ. земства, 1900. – [Приложение к № 7 Земского сборника Черниговской губ.]. – 367 с.

Товстоляк Н.Н. Музей украинских древностей В. Тарновского в конце 50-х – в начале 70-х гг. XIX в.
Статья посвящена формированию коллекций музея украинских древностей В. Тарновского в конце 50-х – начале 70-х гг. XIX в. Проанализировано первый период истории музея, его основные коллекции – казацких древностей и артефактов, шевченковскую, галерею портретов исторических деятелей, роль П. Кулиша в их комплектовании.
Ключевые слова: *В. Тарновский-младший, музей украинских древностей, П. Кулиш, усадьба Качановка.*

Tovstoliak N. M. V. Tarnovskyi' Museum of Ukrainian Antiques at the end of the 50th – the beginning of the 70th years of XIX century
The article is about forming the collections V. Tarnovskyi's Museum of Ukrainian Antiques at the end of the 50th – the beginning of the 70th years of XIX century. The first period of its history, is analyzed the main collections – Cossacks antiques and artifacts, Shevchenko collection, the portrait gallery of historical figures, P.Kulish role in its completing.
Key words: *V. Tarnovskyi the younger, Museum of Ukrainian Antiques, P. Kulish, Kachanivka Estate.*

14.03.2017 р.

УДК [069.070](477-25) «1931/1941»

А.С. Яненко

КИЇВСЬКЕ МУЗЕЙНИЦТВО НА ШПАЛЬТАХ РАДЯНСЬКИХ ГАЗЕТ 1930-х – ПОЧАТКУ 1940-х рр.

У статті висвітлений радянський газетний дискурс київського музейництва 1930-х – початку 1940-х рр., окреслені основні змістовні рубрики та інформативний потенціал повідомлень у пресі для вивчення історії музеїв УСРР/УРСР на прикладі музейної мережі Києва, наведені приклади використання більшовицької преси як дієвого механізму ідеологічного конструювання потрібної й зручної для тоталітарної влади «суспільної думки» щодо музейних інституцій та їх співробітників.
Ключові слова: *музейництво, Київ, антирелігійний музей, історичний музей, преса, 1930-ті рр.*

Десятиліття, що передувало німецько-радянській війні, було черговим етапом випробувань для українського суспільства, зокрема інтелектуального співтовариства. На початку 1930-х рр. принципи «великого перелому», проголошеного 1929 р., почали агресивно впроваджуватися в сфері науки й культури національних республік, втілюючись у згортанні політики коренізації, політизації усіх форм і виявів інтелектуального життя, викритті ворогів народу й партії, тотальних чистках, репресіях проти інакомислення. Українське музейництво – інституціональна та персоніфікована мережі, що забезпечували реалізацію й спадкоємність традицій дослідження, збереження й популяризації культурної спадщини, – протягом 1930-х – на початку 1940-х рр. зазнало значних деформацій: в умовах тоталітаризму музейні заклади штучно перетворювалися на зброю соціалістичної боротьби, «старі» кадри фізично винищувалися, дослідницькі традиції, що не засуджували класового ворога, були затавровані «буржуазним/махровим націоналізмом», «нацдемівщиною», «попівщиною», «фашизмом» тощо. Для переходу музеїв на «нові марксистсько-ленінські рейки» більшовицька влада задіяла всі можливі механізми та інструменти, зокрема, «могутнє знаряддя зв'язку партії з народом» – більшовицьку пресу. Газетний дискурс, покликаний виконувати низку функцій (пізнавальну, інформативну, регулятивну), в умовах радянської дійсності перетворився на провідника «непримиренної боротьби з ворогами народу за здійснення генеральної лінії партії». «Найсильніша, найгостріша зброя» мала згуртовувати трудящих на виконання завдань партії й уряду, мобілізувати на боротьбу за виконання планів сталінської п'ятирічки, закликати бути напоготові дати відсіч класовим ворогам. Продуценти газетного дискурсу – кореспонденти й дописувачі – виконували функцію формування думки суспільства, водночас створюючи оману демократичності преси, адже через тісний зв'язок трудящих зі «своєю» пресою вони мали «широкі можливості висвітлювати на сторінках більшовицьких газет свою роботу, соціалістичні методи праці, нові рекорди сталінських вихованців, критикувати і неполадки в роботі». Головними й вирішальними завданнями більшовицької преси визнавалося «вирощування нових кадрів радянської інтелігенції», що з допомогою

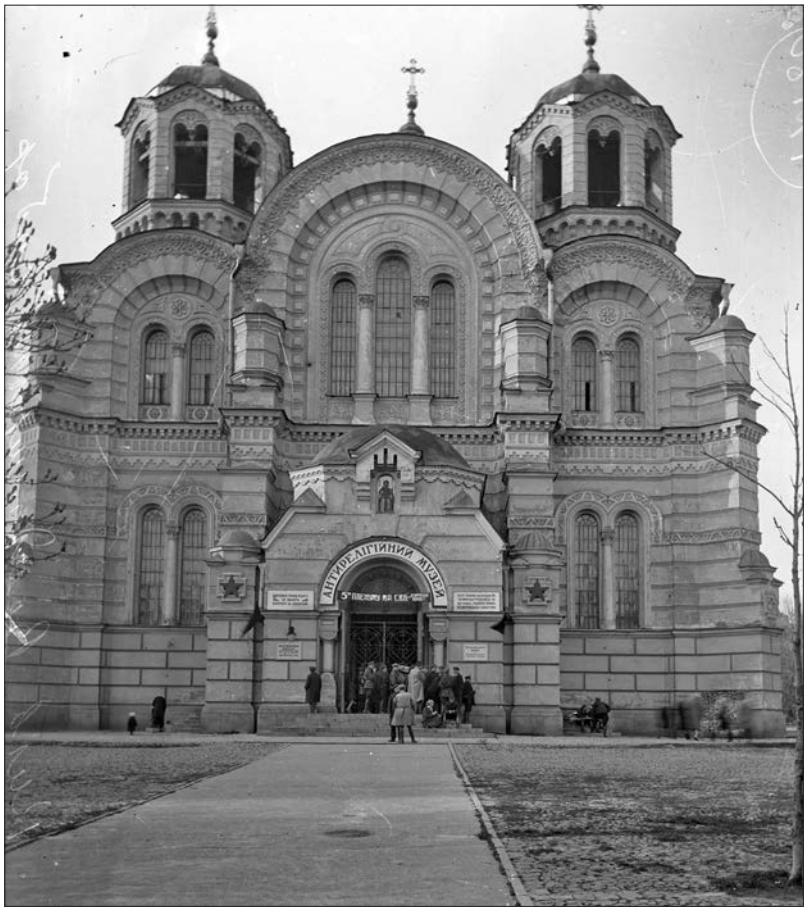

Іл. 1. Всеукраїнський антирелігійний музей (Володимирський філіал Всеукраїнського музейного городка) у Володимирському соборі. Травень 1931 р. [НА ІА НАН України, ф. 57 (негативи), од. зб. 12180]

преси проходять «прекрасну школу ленінсько-сталінської принциповості, пильності», а також «показ кращих людей сталінської епохи, зростання політичної активності мас, соціалістичне ставлення до праці, любов до батьківщини» [1]. В цілому ЗМІ використовувалися як дієвий механізм ідеологічного конструювання потрібної й зручної для тоталітарної влади «суспільної думки». Маніпуляції інформацією в управлінні цією суспільною думкою щодо музеїв УСРР/УРСР рельєфно прослідковуються на прикладі газетних повідомлень про київське музейництво 1930-х – початку 1940-х рр.

Слід наголосити, що інформація про музеї й музейників Києва на шпальтах радянської преси позбувалася своєї об'єктивності, читач отримував викривлене, заангажоване й заідеологізоване відображення музейної дійсності. Водночас, така «газетна» репрезентація київського музейництва дає сучасним дослідникам не лише можливість розглянути механізми політизації інтелектуального простору, розпізнати її форми й методи, але й верифікувати фактографічні, подієві аспекти історії музеїв міста – особливості підпорядкування музейної мережі, її кількісні характеристики, зміни у кадровому складі інституцій, провадження соціалістичних форм праці, практики пристосування «старих» музейників до радянських реалій, діяльність профспілок, бригад перевірки тощо.

Запропоноване дослідження не претендує на вичерпне висвітлення газетного дискурсу київського музейництва, маючи на меті окреслити основні змістовні рубрики та інформативний потенціал повідомлень у пресі для вивчення історії музеїв УСРР/УРСР на прикладі музейної мережі Києва. Для досягнення поставленої мети розглядається інформація, розміщена протягом 1930-х – на початку 1940-х рр. на сторінках таких газет, як «Войовничий безвірник», «За Радянську Академію», «Більшовик», «Комуніст», «Пролетарська правда», «Вісті», «Літературна газета», «Советская Украина», «Правда».

Виходячи з головних завдань більшовицької преси, повідомлення на шпальтах газет мали висвітлювати або досягнення соціалістичного будівництва, або ж критикувати недоліки й «прориви» у роботі. Ці головні принципи поширювалися й на т. зв. музейну інформацію: дописувачі всіляко вітали й заохочували розбудову антирелігійних музеїв, події, пов'язані з пропагандою радянського мистецтва, повідомляли про відкриття нових виставок та експозицій тощо, водночас, дотримуючись «ленінсько-сталінської принциповості й пильності», нищівно критикувати «бездіяльність», ворожість, прояви контрреволюційності.

Продуценти дискурсу газети «Войовничий безвірник» – органу Київської міської ради Спілки войовничих безвірників – передовсім, мали на меті проводити широку антирелігійну пропаганду, яка пожвавлювалася у період революційних свят та річниць. У травні 1931 р. П.А. Карпенко[1] розмістив у газеті статтю «Антирелігійний музей на фронті соцбудівництва», написану з нагоди річниці роботи Володимирського філіалу ВМГ. Автор зазначав, що до 1924 р. Володимирський собор був осередком «релігійної пропаганди реакційної тихонівської громади», протягом 1925–1929 рр. тут «заправляли «живісти-обновленці»[2], що вміло перетворили щоденну «службу божу» на пропаганду своєї роботи під прапором художньо-релігійного музею». Постановою ВУЦВК від 5 серпня 1929 р. ухвалили закрити Володимирський собор у Києві та перетворити його на антирелігійний музей. Організа-

1. ***Павло Андрійович Карпенко*** (1904–?) – лектор Центрального лекційного бюро НКО УСРР, згодом завідувач відділу феодалізму, а з 29 квітня 1930 р. Володимирського філіалу ВМГ [2, с. 173].

2. Українська синодальна (обновленська) церква (живоцерковники, обновленці) – церковна згромадження, яке діяло в Україні у 1924–46 рр. Ідеологи цього руху виступали за оновлення церкви, демократизацію управління та модернізацію богослужіння. Протягом 1922–27 рр. ця церква була єдиною православною організацією, яку визнавала радянська влада.

цію останнього доручили ВМГ. Утім, робота з улаштування музею розпочалася лише на початку 1930 р. – «на п'ятому місяці бюджетового року, без жодних заздалегідь передбачених асигнувань». П.А. Карпенко зазначав, що фінансові труднощі були вирішені притаманним для радянської влади методом: «вирятували дзвони. Знайшлися кошти». 17 квітня 1930 р. відбулося урочисте відкриття музею, а на першотравневі свята «трудяща людність вперше оглядала собор, як початок своєї нової роботи, просякнутої політичним змістом на фронті клясової боротьби і соціалістичного будівництва» (іл. 1). Філіал мав на меті висвітлювати соціальну й класову роль релігії й зокрема православ'я в Україні, форми й методи релігійної пропаганди «тихонівських» церковних організацій, викривати «чорносотенне тло Володимирського собору, як пропаґатора великодержавства й православ'я» тощо. Протягом першого року роботи співробітники підготували для відвідувачів низку музейно-експозиційних груп: «Володимирський собор на службі царатові», «Церковна торгівля», «Православ'я на Україні», «Релігія і медицина», «Мистецтво на послугах церкві». На думку очільника філіалу, музей закріпив свої позиції «на фронті» масової політосвітньої роботи в системі ВМГ, набув популярності й авторитету як осередок «пролетарської безвірницької культури». Колектив філіалу складався з 8 співробітників, фондова збірка налічувала до 2500 одиниць збереження [3]. У тому ж випуску «свідома» громадськість вимагала перетворення «релігійних кубел на нові десятки антирелігійних музеїв», апелюючи до здобутків перетвореного на музей Володимирського собору: колектив музею, «застосовуючи марксо-ленінську аналізу», зумів виявити класову суть художніх творів, систематизувати відповідні написи, таблички, плакати, гасла, що «б'ють не в бров, а в око православне самодержавство, оголюючи те, що так старанно прикривалось, здавалося б непроникливою маскою релігії». Виконуючи директиви міськради СВБ, співробітники музею (поза його стінами) провели 54 лекції і 21 антипасхальну доповідь, 3 виїзди з пересувною виставкою на село, 1 – на Донбас. Повідомлялося, що «на черзі до закриття "свята Софія"», «шляхетна» контрреволюційна роля якої виявилася на всі 100 % на процесі СВУ. У цій кампанії Володимирський Музей також повинен іти попереду, щоб другу свою річницю відзначити разом із «Софійським філіялом ВМГ» [4]. Наглядач Київського антирелігійного музею Новосельський у своєю газетному повідомленні наголошував, що «трудяща людність бачить у цьому музеї все попівське шахрайство, бачить, як колись переходили трудящі копійки до попівських бездонних кишень», агітуючи за ширше розгортання антирелігійної роботи, пропонував вимагати від уряду «позакривати решту розкладницьких, контрреволюційних осередків, де ще багато живе трутнів. Насамперед закрити фортелю петлюрівщини – Софію, що є величезний музейний скарб» [5].

Всі музеї---на службу соцбудівництву!
Хаос в музеях
ПРО РОБОТУ МУЗЕЙНОГО МІСТЕЧКА
ДЕЛА МУЗЕЙНЫЕ
ЗРОБИТИ МУЗЕЇ УКРАЇНИ ЗРАЗКОВИМИ
Про Центральний антирелігійний музей
Кто хозяйничает в музеях Украины?
ТРИБУНА ВСЕУКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЙНОГО ГОРОДКА
ЧЕРГОВЕ ВИЯВЛЕННЯ ОДНОГО ІЗ ЗЛОЧИНІВ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ
Ганебну бездіяльність археологічного музею
Могутнє знаряддя соціалістичного виховання
ПРИТУЛОК НАЦДЕМІВЦІВ, осередок войовничого націоналізму
9 СЕРПНЯ 1937 Р., № 182 (4686)
ДО XX РОКОВИН ВЕЛИКОЇ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
НОВІ ВІДДІЛИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ
КОМУНІСТ
БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ КУБЛО В МУЗЕЯХ КИЄВА
ВОЙОВНИЧИЙ БЕЗВІРНИК
МР СВБ та „ВБ" вітають антирелігійний музей з першими роковинами та бажають йому ще краще підпорядкувати свою роботу завданням соцбудівництва
АНТИРЕЛІГІЙНИЙ МУЗЕЙ НА ФРОНТІ СОЦБУДІВНИЦТВА
(До річниці роботи Володимирського філіялу ВМГ)

Іл. 2. Радянські газети 1930-х – початку 1940-х рр. про музейництво Києва

«Войовничий безвірник» приділяв особливу увагу не лише діяльності Володимирського філіалу ВМГ, а й самому заповідникові, історії Києво-Печерської лаври, печер тощо. 1929 р. ВМГ, Лаврський антирелігійний комбінат, був залучений до реалізації культурного шефства на Сталінщині, співробітники інституції мали допомогти «Сталінським пролетарям щодо піднесення культурно-політичного їх рівня й підсилення їх керівної участи в будуванні української пролетарської культури» [6]. О.М. Жаров, науковий співробітник ВМГ, у червні 1931 р.

інформував читачів «Войовничого безвірника», що Київ, «культурний шеф вугільного Донбасу», продовжував допомагати Сталінському музеєві, зокрема ВМГ мав надати частину експонатів для побудови нової експозиції [7]. 21 червня 1931 р. у рубриці «Трибуна Всеукраїнського музейного городка (безбожна лавра)» газета оприлюднила повідомлення співробітників заповідника Г.І. Денісова[3] та М.О. Щепотьєвої[4]. По-перше, йшлося про виявлення 26 травня 1931 р. під час ремонту в Феодосіївській церкві «ще однієї схованки церковних цінностей», наводився акт, складений під час виявлення, тенденційно засуджувалася діяльність «найчорносотеннішої фортеці російського самодержав'я». На думку Г.І. Денісова, наведений акт «найяскравіше виявляв справжнє лице рясоносних злодіїв, що колись кублилися в так званій Києво-Печерській Лаврі» [9]. М.О. Щепотьєва повідомляла, що на третьому ярусі Великої лаврської дзвіниці експонується колекція дзвонів, що репрезентують ліярництво XVIII–XIX ст., зокрема найбільший дзвін Лаври вагою 1636 пудів. У повідомленні музейниця коротко виклала історію створення й підняття цього дзвону – «видатної пам'ятки зв'язків Лаври з царатом уже за останнього царювання Миколи Кривавого», а насамкінець зауважила, що «мідь, що колись «жертвували» царі та панство коштом трудящих, тепер ці трудящі використали на машини. Замість служити забобонам та славити царів, метал вистилає шлях індустріалізації» [10].

До прикладів тенденційного висвітлення історії Києво-Печерської лаври та її святинь на шпальтах «Войовничого безвірника» правомірно зарахувати і статтю співробітниці ВМГ Н.В. Геппенер[5] «Мощі та торгівля ними», опубліковану 31 липня 1931 р. Авторка зазначала, що «борючись проти переможного наступу соціялізму, що нищить ґрунт для всіляких видів релігійного мракобісся, духівництво не забуває жодної зброї зі свого арсеналу», внаслідок чого «ще й досі часом до цієї «святині» [мощів – авт.] простують загітовані прочани, щоб прикластися до «угодників» і побачити, як вони ніби плачуть та стогнуть, перебуваючи у Всеукраїнському Музейному Городку» [12].

Вже восени 1931 р. «Войовничий безвірник» закликав до перебудови діяльності ВМГ, з'явилися звинувачення на адресу адміністрації та колективу інституції. Дописувач Г. Луценко повідомляв, що заповідник, який мав, «виходячи з ленінських засад, провадити боротьбу за войовничий атеїзм на фактах, прикладах, пам'ятках минулого рабства», висвітлювати контрреволюційну роль релігії та церкви, її боротьбу проти визвольного руху пролетаріату й селянства, викрити класову суть, «фізіономію» різних сект, не виконував покладених на нього завдань. У повідомленні наголошувалося, що літературна продукція ВМГ не відповідає вимогам марксо-ленінської науки боротьби з релігійною ідеологією, науки за діалектично-матеріалістичний атеїзм, у видавничій безвірницькій роботі відсутня атеїстична пропаганда й агітація «в зв'язку із завданнями соціалістичного будівництва й класової боротьби нашого сьогодні». Ґрунтовні наукові видання установи «Український музей» [13] та «Ксилографічні дошки» [14] характеризувалися як «безпартійне атеїстичне просвітництво, голе культурництво, конкретні прояви опортунізму на практиці» [15][6].

Традиційними протягом 1930-х рр. для газетного дискурсу були повідомлення про наслідки перевірки музейних установ бригадами[7]. Подібні повідомлення зазвичай мали характер критики, вказували на «прориви», «шкідництво» тощо. У листопаді 1931 р. «Войовничий безвірник» ознайомив читачів з результатами роботи бригади біологів-матеріалістів антирелігійників, що перевіряла антирелігійні музеї Києва – ВМГ і ВАМ. Учасники перевірки закликали перебудувати роботу установ на засадах діалектичного матеріалізму, вказували на виявлені хиби: «не зосереджується уваги на досягненнях п'ятирічки на її чергових завданнях», «помічається непідготовленість екскурсоводів у біологічних питаннях», «у вітрині «скопців» у ВМГ нема пояснення про біологічну шкідливість кастрації», відділ сектантства надзвичайно малий, незадовільний етикетаж, відсутність пояснювальних текстів у печерних комплексах, «пояснення лише культурницькі, а не висвітлюють класової ролі творів та їх авторів». Бригада рекомендувала відкрити відділи походження людини, походження рослини та тварини, походження світу, протестантства та мусульманства, розширити відділ сектантства, «висвітлити питання про природу "душі"», видати довідник по антирелігійних музеях, висвітлити досягнення медицини, до роботи в музеях залучити товариства біологів та медиків-матеріалістів [17].

Події й зміни, що відбувалися в академічному музейництві, знайшли відображення у друкованому органі партосередку, президії й райкому ВУАН – «За Радянську Академію!». 1932 р. світ побачила стаття «Всі музеї – на службу соцбудівництву!», у якій гостро засуджувалися музейники, що притримувалися «старої» методології, маскуючись «в різних формах специфікуму музейної роботи», співробітники, які перетворювали музеї на «кладовища старих речей», практикували «алілуйство» – «виголосити загальну декларацію про зречення старих

3. ***Григорій Іванович Денісов*** – співробітник ВМГ, призначений у 1930 р. завідувачем відділу пам'яток (до відділу входили Успенський собор, Троїцька надбрамна церква, Спас на Берестові, Ближні та Дальні печери) [2, с. 154].

4. ***Марія Олександрівна Щепотьєва*** (1893–1974) – мистецвознавець, музейний працівник, з кінця 1929 р. співробітник ВМГ, станом на 15 квітня 1933 р. лектор-доцент Музею історії Лаври [8].

5. ***Надія Володимирівна Лінка (Геппенер)*** (1896–1981) – археолог, музейний і архівний працівник, з 1930 р. – екскурсовод, 1933 р. – завідувачка відділу пам'яток ВМГ [11, с. 496].

6. Деталізована критична стаття щодо невідповідності видань ВМГ вимогам «марксо-ленінської науки щодо боротьби з релігійною ідеологією» пізніше була надрукована у журналі «Безвірник» [16].

7. Протягом 1930-х рр. тоталітарна влада широко використовувала такий інструмент, як бригади перевірки, через які реалізувалась диктатура пролетаріату. До подібних комісій входила «свідома пролетарська» громадськість, передовсім члени профспілок (у випадку з музеями – Спілки наукових робітників) та партійних осередків, більшовицька молодь, самовисуванці, які мали пильно стежити за виконанням настанов Маркса–Леніна–Сталіна та запобігати «контрреволюційному шкідництву».

позицій, щоб за цими деклараціями продовжувати свою стару роботу в старих рутинерських напрямках». Різкій критиці були піддані київські музейники – П.П. Курінний[8], М.О. Новицька[9], В.Є. Козловська[10], Є.Ю. Спаська[11], В.Г. Ляскоронський[12], В.В. Дубровський[13], Б.К. Пилипенко[14], С.О. Гіляров[15], П.І. Рулін[16], Є.Я. Рудинська[17]. Їхня робота хибувала на «голий техніцизм, попівщину, рутинерство», мала «нацдемівське» або ж і «фашистське офарблення». У експозиціях музеїв (ВІМ, Етнографічного, Археологічного музею ВУАН, ВМГ) прослідковувалася «куркульська ідеологія». Музеї недостатньо виконували рішення, вказівки й настанови листа Й.В. Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму» до редакції журналу «Пролетарська революція» 1931 р., Першого всесоюзного музейного з'їзду 1931 р., XVII партконференції ВПК(б) 1932 р. Основна «боротьба» музейників мала спрямовуватись проти «рутинерства, перекручувань, безсистемності, поверховості, розрахованих на показ речей як таких». Музейні експозиції мали відображати плани першої п'ятилітки і пропаганду директив партії щодо другої п'ятилітки. З цією метою ВІМ мав негайно почати комплектацію матеріалів з соцбудівництва, зосередивши увагу на дослідженні історії заводів та промисловості; у ВМГ мали провести «рішучішу боротьбу» проти спроб приховати буржуазний зміст експозиції, що «затушковує класовий зміст релігійних речей», усунути з експозиції механістичні моменти, організувати відділ побуту «лаврських тубільців», відділ історії лаврської друкарні; в Археологічному музеї ВУАН необхідно було рішуче ліквідувати тенденції показу «самобутніх культур»; Музей мистецтв ВУАН рекомендувалося об'єднати з Київською картинною галереєю; Театральний музей мав скерувати свою роботу на відображення класового змісту театральних течій; Етнографічний музей рекомендувалося приєднати до ВІМ, а приміщення цього музею використати на розгортання експозиції «в ділянці політехнізації школи»; Музей діячів науки та мистецтв мав зосередитися на показі досягнень ВУАН періоду соцреконструкції та «чіткіше показати фашистську ідеологію в науці ([С.О.] Єфремова, [М.Є.] Слабченка, [М.І.] Грушевського і інш.)»; Геологічний музей мав більше уваги приділити висвітленню місцевих ресурсів для соцбудівництва, організувати відділ походження світу та людини; всі київські музеї мали розгорнути роботу щодо участі в весняній посівній кампанії [27].

Повідомленням про досягнення музейного будівництва стала стаття П.І. Руліна «Театральний музей ВУАН відкриває свою нову експозицію», у який викладена коротка історія інституції, перебіг перебудови експозиції на марксистсько-ленінських засадах, перші результати цієї роботи. За час існування музею, з 1926 р., «пролетарський наступ на буржуазний табор у мистецтві і науці дійшов нарешті й музейних фортець. Рутинерство, фетишизування музейної речі, цілковитий «аполітизм» – усе це рясно цвіло по радянських музеях». На думку П.І. Руліна, наявна експозиція музею, створена 1930–1931 рр., все ще відбиваючи «збиральницький» етап радянського музейництва, утім вже висвітлювала класову суть театрального процесу в Україні і мала активізувати відвідувача у боротьбі за соціалізм [28].

Про цілковиту методологічну перебудову Музею діячів наук та мистецтва ВУАН 1932 р. на шпальтах «За Радянську Академію!» повідомляла Є.Я. Рудинська. Авторка констатувала, що музей «рішуче порвав з колишнім своїм настановленням вшановувати й увічнювати видатних «українських» діячів (тобто переважно буржуазних)» і взяв собі за стрижневу проблему – досліджувати пролетарський науковий і мистецький рух в окремих найвиразніших, найтиповіших його представниках. Кожен такий науковець чи мистець цікавив музей, передовсім, як певний елемент класово-диференційованого суспільства, як «згусток» суспільних відносин у процесі класової боротьби. На прикладі розвитку ВУАН інституція мусила висвітлювати здобутки післяжовтневого культурного руху «в динамічному його розрізі», водночас у виставкових проектах приділяючи уваги й іншим науковим інституціям УСРР (ВУАМЛІН, музеїв тощо). Перебудований Музей діячів мав задовільними висунені пролетаріатом вимоги – експонованими матеріалами мобілізувати відвідувача до активної участі в соцбудівництві шляхом ознайомлення його з досягненнями робітників пролетарської науки, «збудити в ньому волю до боротьби за комуністичне безкласове суспільство» [29].

Якщо критичний газетний дискурс 1932 р. залишав «старим» академічним кадрам шанс на виправдання, самокритику, зречення т. зв. «буржуазної» й набуття марксистсько-ленінської методології, то 1933 р. викривальні повідомлення набули граничної категоричності щодо носіїв «ворожої» ідеології. Повсякчасно продуценти газетної інформації вимагали безкровних репресій для інакомислячих (звільнення, усунення з керівних посад), все частіше наголошували на необхідності збільшення ролі партійних і профспілкових осередків в житті музейних установ, вболівати за «чистоту», партійність, радянізацію кадрів. Так у квітні 1933 р. на шпальтах «За Радянську

8. ***Петро Петрович Курінний*** (1894–1972) – археолог, музейний діяч, директор ВМГ (1926–1933) [11, с. 481–482].

9. ***Марія Олексіївна Новицька*** (1896–1965) – мистецтвознавець, музейний діяч, археолог. Дочка Президента ВУАК акад. О.П. Новицького. Учениця Д.М. Щербаківського [18].

10. ***Валерія Євгеніївна Козловська*** (1889–1956) – археолог, музейний діяч, завідувач відділу археології ВІМ [19].

11. ***Євгенія Юріївна (Георгіївна) Спаська*** (1891–1980) – етнограф, мистецтвознавець, музейний співробітник [20].

12. ***Василь Григорович Ляскоронський*** (1859–1928) – історик, археолог, музейний діяч [11, с. 497–498; 21].

13. ***Василь Васильович Дубровський*** (1897–1966) – історик-орієнталіст, громадський діяч. Інспектор охорони пам'яток культури в Управлінні наукових установ (1925–1929) [22].

14. ***Борис Кузьмич Пилипенко*** (1892–1937) – художник, етнограф, мистецтвознавець. Співробітник ВІМ (1929–1933) [23].

15. ***Сергій Олексійович Гіляров*** (1887–1946) –мистецтвознавець, історик, музейний діяч. З 1919 р. – співробітник Музею мистецтв ВУАН, згодом – учений секретар, з 1926 р. – заступник директора музею, а потім – охоронець [24].

16. ***Петро Іванович Рулін*** (1892–1940/1941) – театрознавець, педагог, музейний діяч, директор Київського Музею театрального мистецтва (1926–1936) [25].

17. ***Євгенія Яківна Рудинська*** (1885–1977) – музейний діяч, перекладач, працювала у Музеї українських діячів науки та мистецтв при ВУАН [26, с. 140].

Академію!» з'явилося викривальне повідомлення з красномовною назвою «Припинити ганебну бездіяльність археологічного музею». У статті нищівної критики зазнали фактичні керівники устнови та сама інституція (експозиція, принципи організації роботи, культурно-освітня діяльність тощо). Автори повідомлення, члени бригади перевірки, Н.Й. Байорис, Костенко, К.О. Лазаревська[18], Т.М. Мовчанівський[19], наголошували: «…серед більшости працівників [музею] панує й досі повна знеосібка. Особливо це стосується адміністрації. З протоколів та інших матеріялів виявлено, що керівника музею г. В. Козловську часто заміняє по суті стороння особа – М.М. Ткаченко[20], що до музею не має ніякого відношення. А тим часом Ткаченко іноді ставить на виробнарадах вирішальні питання. Все це робиться по-сімейному. Лінією адміністративно-організаційною немає ніякої чіткости й оперативности в роботі. Співробітники не мають нормальних годин праці, сама тов. Козловська буває в музеї через кілька день, і то без будь-якої календаризованости». Пильні члени бригади констатували нехтування ударницькими зобов'язаннями, бездіяльність, безвідповідальність, «феодальну ізольованість», безсистемність комплектування музейних фондів, відсутність експозиції («адже ніяк не можна назвати експозицією просте розкладання експонатів за «хронологічним» принципом, як то є в відділі "Первісного суспільства"»), схожість музею на кладовище. Сама назва музею засуджувалася як ідеологічна невитримана, нерелевантна концепції суспільно-економічних формацій, як «спадщина буржуазної науки», що нічого спільного з методологією марксизму-ленінізму не має. Бригада наполягала на терміновому оновленні керівництва «влиттям свіжої сили», зобов'язувала профспілковий комітет «взятися керувати виробничою роботою музею», рекомендувала адміністративним і партійно-профспілковим організаціям допомогти «поставити музей передкапіталістичного суспільства на творчі перспективні рейки, змобілізувавши навколо цього завдання громадську наукову увагу» [32].

Протягом 1930-х – на початку 1940-х рр. фактографічно містка (фактично, констатація т. зв. досягнень) та контекстуальна (критика, звинувачення, маніпуляції суспільною думкою щодо музейництва) інформації тісно перепліталися у газетному дискурсі, утім відомості про урочисті й протокольні події дедалі поступалася «викриттю» зловживань, «контрреволюційних» дій, «шкідництва». Кілька відносно нейтральних повідомлень про київські музеї зафіксовані на початку 1930-х рр.: «Пролетарська правда» – щоденна газета міського комітету КП(б)У, обласної (губвиконкому, окрвиконкому) та міської рад депутатів, – 1932 р. інформувала адресантів, що ВМГ організовував експедицію для вивчення фабрик, заводів і сировинної бази соціалістичної промисловості та експедицію для «вивчення й організації боротьби проти сектантства», здійснив археологічні розкопки з метою дослідження матеріальної культури, утворив новий відділ феодалізму, підготував виставки соцбудівництва, «православ'я за доби капіталізму», сектантства [33]; щоденна газета «Більшовик» – друкований орган київського міському КП(б)У та міськради – повідомляла, що у серпні 1933 р. Київ відвідав французький політичний діяч Едуард Ерріо: у ВМГ гості оглянули Велику Печерську церкву, Музей історії релігії, Музей історії України – збірку П.П. Потоцького. Представники французької делегації залишили запис в книзі відгуків Музею історії релігії: «…Я вважаю за свій обов'язок подякувати вченому директорові, який керував моєю прогулянкою в минуле, під час якої я багато чого довідався. Я висловлюю також подяку представникам радянської влади Києва, що супроводили мене з увагою, яку я і мої французькі колеги надовго збережемо» [34].

Утім хвиля арештів й чисток серед музейного співтовариства Києва 1933 р. (зокрема, навесні звільнений з посад у ВМГ і ВУАН та заарештований директор П.П. Курінний, протягом року кадровий склад заповідника оновлений більш ніж на 60 % за рахунок звільнення кваліфікованих науковців-музейників [35]) супроводжувалася відповідною «інформаційною підтримкою» радянської преси. На шпальтах «Більшовика» з'явилася стаття С.В. Якубовського[21] «Притулок нацдемівців, осередок войовничого націоналізму», у якій йшлося про ВМГ та про наміри «класового ворога» «опанувати позиції колишньої Печерської лаври, вихолостити ідеологічну суть войовничого центру атеїзму, використати ВМГ як знаряддя боротьби проти партії і радвлади», перетворити монастир на «релігійно-нацдемівський сейф старовинних речей та цінностей, в якому непорушно зберігалась би матеріяльна база для "майбутньої лаври соборної України"». П.П. Курінному інкримінували залучення до роботи у заповіднику «шкідників, нацдемівців, розкуркулених, колишніх попів, «єпіскопів» (жінок)», виконання соціального замовлення «українського фашизму», консолідацію «антирадянських елементів», розбазарювання фондів, утворення «зайвих» релігійних фондів. Видання ВМГ, що побачили світ за редакцією П.П. Курінного, засуджувалися як розраховані «на буржуазну Европу». Господарство інституції характеризувалося як дезорганізоване: «…нечуваний бруд, сморід, руйнація будинків». Хибною й ганебною визнавалася бездіяльність комуністів ВМГ, які, на думку С.В. Якубовського, звели нанівець масову роботу інституції, «штампували шкідницькі дії Курінного», пиячили, боролись за портфелі. Партробітнику, заступникові директора з наукової частини, професору діамату М.А. Балицькому закидалося зрощування з класовим ворогом, адже «цей типовий опортуніст і "шляпа"» прикривав чи то ігнорував ідеалізм попівської експозиції музею, виступав проти вилучення дзвонів. Парторга

18. ***Катерина Олександрівна Лазаревська*** (1879–1939) – археограф, палеограф. Молодша дочка О.М. Лазаревського [30].

19. ***Теодосій Миколайович Мовчанівський*** (1899–1938) – археолог, краєзнавець, музейний діяч [11, с. 518–519].

20. ***Микола Михайлович Ткаченко*** (1892/1893–1965) – історик, археограф, архівіст, джерелознавець, літературознавець, шевченкознавець [31].

21. ***Сергій Васильович Якубовський*** (1895–1937) – партійний діяч, редактор, директор УНІК з 16 вересня 1931 р., редактор [36, с. 473].

Т.С. Назаренка, «недавнього чоловіка контрреволюціонерки [М.О.] Щепотьєвої, колишньої дружини автокефального митрополіта», обвинувачували у типовому штампуванні ворожих дій «групи Курінного» й пияцтві. Завідувачеві Музею історії релігії Я.Д. Скрипці інкримінували участь у всіх склоках ВМГ, боротьбу за директорський портфель, дружбу з «реакційною» професурою; очільнику Музею історії лаври Г.І. Денісову – недбайливість і безвідповідальність у виконані дорученої йому роботи, науковцю І категорії В.Е. Фаворському – ігнорування партійного життя та штампування ворожої роботи в Музеї історії релігії; лектору-доценту Музею історії лаври Ф.К. Лобкову – остаточну дезорганізацію масової роботи заповідника та інших доручених йому ділянок, т. в. о. директора В.І. Касію –наказоманію та подальшу дезорганізацію роботи ВМГ. Автор наголошував, що Музейний городок вкотре вимагав цілковитої перебудови, зміни структури музеїв, «піднесення наукової масової роботи на належну височінь», а першочерговим завданням на цьому шляху мало бути «очищення» ВМГ від «недобитків петлюрівщини», звільнення території заповідника від «шкідницько-злочинного елементу». «Притулок нацдемівців, уламків контрреволюційних сил, осередок войовничого націоналізму» мав перетворитися на «справжній розсадник марксо-ленінської науки, знаряддя комуністичного виховання мас, войовничо-атеїстичний осередок союзного значення», «передового борця за безкласове суспільство», «гордість соціялістичного Києва» [37].

Своєрідним підсумком хвилі репресій 1933–34 рр. проти музейників УСРР, як «класових ворогів», так і дискредитованих партійців, стала стаття першого заступника наркома освіти УСРР А.А. Хвилі «Могутнє знаряддя соціалістичного виховання». Читачів інформували, що тривалий час керівництво музеями в Україні перебувало в руках «українських націоналістів-контрреволюціонерів, шкідників, які знайшли тут собі затишний притулок», майже з перших років революції і до 1933 р. в апараті НКО УСРР музейною справою керували «махрові контрреволюціонери націоналісти» – М.І. Яворський[22], К.Й. Коник[23], Ю.І. Озерський[24], К.Т. Червяк[25], В.В. Дубровський, М.Г. Криворотченко[26] та ін. У ВМГ «заправляв український націоналіст» П.П. Курінний, у ВІМ «сиділи українські націоналісти» Ф.Л. Ернст[27], Д.М. Щербаківський[28], у Київському музеї західного мистецтва – «контрреволюціонери» І.І. Врона[29], М.Ф. Христовий[30]. Науково-дослідна робота «націоналістів» скеровувалася на відрив України від СРСР, на «повалення пролетарської диктатури і реставрацію капіталізму, на перетворення України в колонію міжнародного імперіалізму». Майже всі експозиції музеїв до 1933 р., на думку А.А. Хвилі, відображали процес розвитку «“єдиної української нації”, “єдиного українського народу”, який, мовляв, завжди являв собою “безбуржуазний народ”»; показували українську культуру, як «єдину національну, безбуржуазну культуру». Коли ж «могутня рука пролетарської диктатури» розпочала «очищення» українського музейництва, «контрреволюційні шкідницькі кадри, українські фашисти, контрреволюціонери, шкідники» розпочали псувати, знищувати музейне майно та культурні цінності. Черговим актуальним завданням у музейній сфері проголошувалося збереження й упорядкування фондових колекцій, висвітлення «справжньої історії трудящих мас України», розгорнутий показ соціалістичного будівництва УСРР, її «могутній розквіт за проводом комуністичної партії». Водночас, А.А. Хвиля вказував і на т. зв. «перегини» більшовицької радянської політики, зокрема, про необхідність попередження «лівацького» ухилу, представники якого буквально розуміли боротьбу із «речознавством» як цілковите витіснення оригінальних експонатів. Тож свідомі громадяни УСРР мали одночасно провадити нещадну боротьбу проти «українського націоналізму», «російського великодержавного націоналізму», формалізму та «лівацтва» в музейній справі, вигнати з музеїв рештки «націоналістичних шкідницьких елементів», «по-бойовому» розгорнути роботу над експозиціями [43].

Подальше очищення музеїв України, й київського музейництва зокрема, від класово-ворожих елементів активізувалося у часи «Великого терору» (1937–1938). Для легітимації фізичного винищення інтелектуальної спільноти радянська влада задіяла й ЗМІ. Шпальта газет вкотре зарясніли красномовними назвами: «Буржуазно-націоналістичне кубло в музеях Києва», «Хаос в музеях», «Музейні звалища», «Кладовище історичних цінностей» тощо (іл. 2). На початку березня 1937 р. «Комуніст» повідомив про стан музейних інституцій на теренах Києво-Печерської лаври (Музей революції, ЦІМ, ЦАМ, Театральний музей). Музей революції, що лише 1934 р. переведений до корпусу № 30, так само як і ЦІМ, розміщений на цій території з 1935 р., протягом кількох років перебували у законсервованому стані. Занехаяними, неупорядкованими й загроженими характеризувалися фондові колекції останнього. Автор констатував відсутність кваліфікованого директора установи, оскільки за-

22. ***Матвій Іванович Яворський*** (1884/1885–1937) – історик, партійний діяч. 1924 р. призначений заступником, у 1926–1929 рр. – в. о. завідувача Управління науковими установами в Україні (Укрнаука) при НКО УСРР [23, с. 152–153].

23. ***Клим (Климент, Климентій) Йосипович Коник*** (1888–1937) – військовик, організатор освітянської справи в УСРР [38].

24. ***Юрій Іванович Озерський*** (1896–1937) – державний і партійний діяч, освітянин [39].

25. ***Корній Григорович Червяк*** (1894– ?) – краєзнавець, музейний діяч. Очолював музейний сектор НКО УСРР [40].

26. ***Михайло Григорович Криворотченко*** (1892– ?) – краєзнавець, громадський і державний діяч. Заступник голови Українського комітету краєзнавства [41].

27. ***Федір Людвігович Ернст*** (1891–1942) – мистецтвознавець, музеєзнавець, історик, видатний спеціаліст з української архітектури та образотворчого мистецтва XVII–XX ст., організатор пам'яткоохоронної справи в Україні [42].

28. ***Данило Михайлович Щербаківський*** (1877–1927) – мистецтвознавець, музейний діяч, педагог [8].

29. ***Іван Іванович Врона*** (1887–1970) – партійний діяч, мистецтвознавець [26].

30. ***Микола Федорович Христовий*** (1894–1938) – партійний діяч, функціонер. У 1924–1929 рр. очолював відділ мистецтва при НКО УСРР. З 1929 р. директор Київського оперового театру. Директор Музею мистецтв ВУАН.

Іл. 3. Ю.А. Лесневський (ліворуч) біля ротонди підпірної стіни Дебоскета на Ближніх печерах. 1930-ті рр. [НА ІА НАН України, ф. 57 (негативи)]

тверджений на цій посаді А.К. Левкович[31], «будучи аматором збройової справи», забігав до музею лише у вихідні дні. Новопризначений в лютому 1937 р. наказом за підписом А.К. Левковича на посаду директора В.А. Грінченко[32] отримав характеристику – «людина, якій не можна політично довіряти». Директором законсервованого Театрального музею працював науковий співробітник ЦІМ Н.Л. Соловйов, який «на жаль нічогісінько в театральній справі не розуміє». Для відвідувачів був відкритим лише Центральний антирелігійний музей, однак і його робота була піддана різкій критиці. Влітку 1936 р. виключили з партії, а невдовзі звільнили з посади директора установи Н.О. Багрія[33], тоді ж зняли й виключили з партії заступника директора з науково-масової роботи парторга М.С. Беніна. 8 серпня 1936 р. начальник Українського управління в справах мистецтв при РНК УРСР А.А. Хвиля призначив тимчасово директором антирелігійного музею комсомольця В.М. Знойка, який, керуючи установою за сумісництвом, до музею «заходив на дві години наприкінці дня – це в кращому разі, здебільшого ж його не бачили по 5–6 днів». Основною фігурою в антирелігійному музеї були екскурсоводи: «З 14 екскурсоводів лише троє мають спеціальну освіту. Решта – люди випадкові, яким навряд чи можна доручити роз'яснювальну та пропагандистську роботу. Є й окремі ворожі люди. Чи дивно після цього, що музей, маючи такі кадри і таке керівництво, тепер напіврозвалений? Відділ феодалізму закрито. Експонати з нього скрізь розпихують...». Вчергове критики зазнала парторганізація музейного містечка, районний комітет партії і НКО УРСР, що припустили таку ситуацію [47].

У травні 1937 р. співробітники Музейного містечка Ю.А. Лесневський і Н.В. Геппенер на сторінках «Пролетарської правди» повідомили читачам, що музей «досі не розпочав ще своєї перебудови [...] за розпорядженням музейного сектора Управління в справах мистецтв недавно ліквідовано два антирелігійні музеї на території музейного містечка: «Церква на послугах феодалів» і «Церква доби капіталізму» [...] Ось уже понад півроку, як у музейному містечку немає директора з наукової частини, науково-дослідна робота зовсім підупала, але це нікого не обходить». Роботою музейного містечка мало цікавилася й Центральна рада Спілки безвірників УРСР, що розташовувалася на території Києво-Печерської лаври. На думку співробітників, Музейне містечко перебувало у неприпустимому стані, що вимагало негайно руба поставити питання про перетворення його на «великий науковий антирелігійний музей» [48] (іл. 3).

На початку серпня 1937 р. на сторінках «Комуніста» знову з'явилася «викривальна» інформація про неприпустимий стан «неіснуючого київського історичного музею, розташованого в Музейному містечку», наголошувалося, що вже протягом 4 років музей залишався закритим, фонди кількаразово перекидалися, внаслідок чого чимало культурних цінностей зазнали пошкоджень. До «бездоглядного» музею, що перетворився на «якесь кладовище важливих історичних і матеріальних документів», «пролізло немало підозрілих людей» [49].

Кореспондент «Пролетарської правди» у серпні 1937 р. інформував: «Вороги, що провадили диверсійну роботу на культурному фронті, не обминули, звісно, і таку важливу ділянку, як музейну. Троцькістсько-фашистські, націоналістичні та інші бандити, скориставшися з притупленої пильності працівників НКО та Управління в справах мистецтв, приклали свої брудні лапи до київських музеїв». За спиною колишнього завідувача музейного відділу НКО УРСР (згодом – Управління мистецтв) В.М. Знойка «шкідники зухвало й безкарно розвалювали музеї»,

31. ***Антон Казимирович Левкович*** (1891–1938) – колекціонер, працівник культури. Директор ЦІМ (1935–1937) [44].

32. ***Володимир Автономович Грінченко*** (1900–1948) – археолог, музейний діяч [45].

33. ***Назар (Назарій) Олексійович Багрій*** (1895–1937) – партійний функціонер, музейний співробітник. Очолював Музейний городок з серпня 1933 р., 12 червня 1937 р. – заарештований; 27 листопада того ж року – розстріляний [46].

«псуючи найкращі цінності, ховаючи від мас найвидатніші експонати, організуючи експозиційну роботу в ідеологічно-шкідливому дусі». Викриття й вигнання ворогів з музеїв однак не призвело до остаточної ліквідації наслідків «шкідництва», київські музеї, на думку дописувача, являли собою «жахливі звалища, де гинуть і псуються великі цінності». Вказувалося, що до цілковитого розвалу й закриття ВІМ/ЦІМ призвела шкідницька діяльність його директорів А.М. Костюченка[34] та В.А. Грінченка. Останній, на думку автора повідомлення, намагався зірвати розгортання роботи музею до «ХХ роковин великої пролетарської революції», оточив себе «своїми людцями», насадив у музеї «дух підлабузництва, затичку критики й сімейності». «Під крильцем» В. А. Грінченка «подвизалися» й «грілися» «вигнані з багатьох музеїв» Т.Т. Тесля[35] і М.С. Мушкет[36]. Фондові колекції, включно із переданою до установи збіркою П.П. Потоцького, лежали «у купах», псувалися й гинули. У злочинно поганому стані перебував ЦАМ та Музей революції. Хиби констатувалися у роботі Музею Російського мистецтва, директор якого С.Є. Раєвський «оточив себе родичами й сумнівними людьми» і разом зі В.М. Знойком витратив чимало коштів, відпущених на устаткування музею, щоб відремонтувати свої квартири і квартири родичів В.М. Знойка, що оселилися в приміщенні інституції. У кімнатах Музею українського народного мистецтва проживали сторонні особи, музейна бібліотека була «звалена» в підвальному приміщенні [52].

Переспів критичних повідомлень щодо музеїв столиці УРСР невдовзі з'явився і на шпальтах союзної преси: «Правда» (Москва) повідомила, що Український музей народного мистецтва не висвітлює належним чином художні цінності, створені українським народом за 20 років радвлади; «буржуазні націоналісти», очолені А.А. Хвилею, зруйнували ВІМ/ЦІМ, яким керував «колишній волосний писар при гетьмані Скоропадському» В.А. Грінченко; у антирелігійному музеї «орудував буржуазний націоналіст, виключений з партії, Калашнік[ов]. Безграмотні екскурсоводи, а то й просто вороги, по-своєму пояснювали відвідувачам експонати, серед яких чимало контрреволюційних вітрин», «буржуазно-націоналістичні шпигуни, користуючись бездіяльністю ЦК КП(б)У звили собі теплі кубла, які ще й досі не розгромлені» [53].

Водночас у липні–серпні 1937 р. кореспонденти «Пролетарської правди» повідомляли й про нові досягнення на музейній ділянці: про археологічні дослідження печерних комплексів Києво-Печерської лаври, «заповнених горами людських кісток» [54], виявлення у Ближніх печерах старовинних срібних і мідних монет та фрагментів кераміки [55], про відкриття влітку 1937 р. нового філіалу Київського музейного містечка – «цілком відреставрованої» Андріївської церкви [56]. Анонсувалася поява оновлених експозицій з нагоди відзначення «ХХ роковин великої пролетарської революції»: на території Київського музейного містечка мав відкритися для відвідувачів Театральний музей УРСР [57], ЦІМ презентував нові відділи – докласового та рабовласницького суспільства, феодалізму, а також кабінет історії монети [58][37], Український музей народної творчості «для ознайомлення трудящих з українською народною творчістю» готував пересувну виставку до м. Сталіно (понад 2000 експонатів – робіт майстрів народної творчості, переважно колгоспниць і колгоспників), а також виставку «Досягнення українського народного мистецтва за 20 років» (кілька тисяч експонатів художньої вишивки, кераміки, гончарних виробів, килими, гобелени) [60].

А на початку жовтня 1937 р. «Комуніст» знову викрив «буржуазних націоналістів, троцькістсько-бухарінських виродків, різну фашистську гидоту», що «довгий час творили в музеях наймерзенніші контрреволюційні справи», маскуючись під друзів радянської влади, «прикриваючись щоразу новою шумихою, колишні петлюрівці, білогвардійці, попівські й куркульські синки – буржуазні націоналісти розвалювали музейну роботу», старанно «руйнували братерську дружбу українського і російського народів», «перетворили музеї в притулок для зберігання контрреволюційних архівів, у так званих "закритих фондах"». Безкарні дії «махрових контрреволюціонерів та їх підсобників» були можливі лише за умови втрати пильності, бездіяльності й цілковитої політичної безтурботності партійних і комсомольських музейних організацій, київських партійних осередків. З метою подолання цієї ситуації були скликані партійно-комсомольські збори музейних працівників. Однак, на думку дописувачів, наслідки зборів виявилися незадовільними. Наприклад, учасники події не зробили жодних висновків щодо секретаря парторганізації Музейного містечка Р.Х. Двойриної, в той час як вона потурала й прикривала численних ворогів, зокрема, націоналіста директора Калашнікова, який замінив таких же, як і він, «мерзенних запроданців», ігнорувала розкрадання ворогами цінних фондів Музейного містечка, затискала критику експозицій, що «затушковували роль релігії, як прислужниці реакції, царату, білогвардійщини». Помічнику директора Зяблікову інкримінували пияцтво з Калашніковим, а тимчасовий директор М.Й. Овчаренко викликав підозру як запрошений на роботу шпигунами і ворогами. ЦІМ «перебував на відкупі в буржуазного націоналіста» В.А. Грінченка, який розвалив установу й знищив найцінніші фонди. «Тонко маскуючись, націоналісти шкодили на кожному кроці» в Музеях російського та західного мистецтва. У Музеї західного мистецтва

34. ***Андрій Максимович Костюченко*** (1902– ?) – радянський функціонер, музейний працівник. Директор ВІМ з квітня 1932 р. до листопада 1934 р.

35. ***Трохим Трохимович Тесля*** (1903–1937) – археолог, історик, музейний діяч [50].

36. ***Марія Степанівна Мушкет*** (1899–1938) – археолог, музейна діячка [51].

37. Експозиції зброї, Київської Русі, нумізматики відкриті для відвідування 1937 р. Відділ Скіфії і грецьких колоній Північного Причорномор'я відкрито для відвідування 2 травня 1938 р. Відкриття експозиції доби первісності спочатку планувалося на 1 листопада 1937 р., але пізніше строки були перенесені на 1 липня 1938 р. [59].

широко популяризувалися німецький ренесанс та польський живопис і водночас ігнорувалися досягнення народів Сходу, а «подружжя Гаркавенко й Шестакових, які вірою і правдою служили власникові музея – капіталістові Ханенкові», продовжували оберігати порядки і традиції Ханенків. У Музеї російського мистецтва ті ж функції виконувало «подружжя Ковалів, прислужники цукрозаводчика Терещенка».

«Розвалили вороги» й Український державний музей народного мистецтва: директор установи П.М. Рудяков[38] «усіляко поширював теревені про те, що буржуазні українські націоналісти існують лише в теорії»; на стінах музею «красувались» картини М.Г. Дерегуса[39], де в карикатурному вигляді відображалися колгоспники, їх побут, життя тощо; фонди «засмічувались іконами та іншими нікчемними речами»; до роботи в музеї залучалися шпигуни та «махрові націоналісти», протаскувалися «націоналістично-петлюрівські» концепції й твердження. Старший науковий співробітник Г.А. Адольф[40], «син дворянина, учень фашиста Ернста» побудував експозиції музею за націоналістичної схемою, всіма силами «випинаючи гетьманів, козацьку старшину»; «запеклий націоналіст М.О. Тарасенко[41] в анкетах про соціальне походження «демонстративно» відповідав: «походжу з козацького роду».

«Буржуазна націоналістка» Н.Б. Заглада[42], «приятелька наймахровіших контрреволюціонерів і шпигунів», виступала із фашистськими концепціями, «оббріхуючи сучасне українське народне мистецтво». Л.С. Шульгіна «вивчала… каганець на Поділлі», а Ю.Ю. Павлович[43] – «писав трактат про еволюцію ніжки в стільці та стулі!» [64], що з точки зору будівників соціалізму вважалося неприпустимим. Автори статті наголошували, що до такого неприпустимого стану музеїв призвели не лише їх працівники, але передовсім керівники Українського управління в справах мистецтв при РНК УРСР та київська партійна організації, що довгий час стояла осторонь музейних справ [65].

На початку лютого 1938 р. на шпальтах всесоюзних щоденних «Известий» спільноті повідомили про скрутне становище Театрального музею УРСР, у якому тривалий час «орудували вороги народу – буржуазні націоналісти». У музеї, засміченому «усяким контрреволюційним мотлохом», тривала ліквідація наслідків «шкідництва» і він був недоступний для відвідувача [66].

5 лютого з'явилася стаття П.Т. Ніколаєнко із черговими закликами перебудувати роботу музеїв, що внаслідок «шкідництва ворогів народу» являли собою «кунсткамери». Дописувачка повідомляла про результати нещодавньої наради директорів художніх музеїв, яка намітила низку конкретних заходів щодо ліквідації наслідків шкідництва: з метою вирішення кадрової проблеми в Києві утворили вечірній семінар музейних працівників; обговорили схему побудови експозицій, насамперед, відділів радянського мистецтва в музеях, адже «вороги народу опоганили цю відповідальну ділянку мистецтва формалістичними вправами»; розглянули питання музейних приміщень (будівлі руйнувалися й використовувалися не за призначенням: у кімнатах музеїв жили приватні особи, у Київському музеї російського мистецтва «вороги народу» перетворили експозиційні зали в канцелярію інституту фольклору, у Музеї українського народного мистецтва на виставці «Квітуча Соціалістична Україна» по стінах стікала вода); ухвалили провести переінвентаризацію музейних фондів, запровадити нову форму облікових карток, інвентарних книг, утворити посаду спеціального працівника по охороні, обліку та зберіганню музейних фондів; ухвалили здійснити спеціалізацію музеїв, утворюючи музеї краєзнавчі та музеї мистецтв [67].

На початку 1940 р. читачі знову дізналися про музейні справи столиці. Кореспондент повідомляв, що революція дала Києву десятки нових музеїв – російського, західного, українського мистецтва, музей Т.Г. Шевченка, низку великих заповідників. Утім, стан Музейного містечка[44] викликав у дописувача занепокоєння: «…если пятитонный грузовик въедет в так называемые экономические ворота Киевского музейного городка, причем сорвет часть свода, собьет штукатурку с боковых стен, обратит в щепы несколько половиц деревянного настила – никто ничего не скажет, никто ни с кого не взыщет». В гонитві за «вигідними комерційними» справами, дирекція містечка гостинно надала приміщення і двори заповідника різним артілям і збутовим організаціям під склади, льохи і сховища – тут розмістилися сировинні бази двох великих виноробних організацій «Главвино» і кавказького товариства «Арарат», що безкарно руйнували й калічили старовинні будівлі та нищили зелені насадження. Серед причин такої безгосподарності вказувалася т. зв. «директорська чехарда» – протягом двох-трьох років у музейному містечку змінилося понад десять керівників, здебільшого «випадкових людей». Хибували київські музеї й на відсутність постійних експозицій, перекиданням експонатів з виставки у фонди, з одного корпусу/приміщення до іншого, що неминуче призводило до загроження й псування музейних предметів. Неодноразово перекидалися колекції Театрального музею, внаслідок чого десятки експонатів були пошкоджені, втрачено близько

38. ***Пимен Михайлович Рудяков (Рудяків)*** (1898–1937) – діяч культури, музейний працівник [61].

39. ***Михайло Гордійович Дерегус*** (1904–1997) – живописець, графік і педагог [62].

40. ***Густав Артурович Адольф*** (1901–1940) – мистецтвознавець, музейний працівник. З 1926 р. співробітник ВІМ [26, с. 235].

41. ***Михайло Олександрович Тарасенко*** (1903–1938) – історик, музейний працівник [26, с. 244].

42. ***Ніна (Леоніла) Борисівна Заглада*** (1895–1938) – етнограф, музейний працівник [20].

43. ***Юрій Юрійович Павлович*** (1872–1947) – етнограф і художник [63].

44. Відповідно до постанови РНК УРСР від 11 липня 1939 р. про «Про український історико-культурний заповідник «Музейне містечко» в Києві» історико-культурний заповідник «Музейне містечко», який став правонаступником ВМГ на території музеєфікованої Києво-Печерської лаври, підпорядкували НКО УРСР, а для безпосереднього керівництва фінансово-господарською діяльністю установи утворили підпорядковане НКО УРСР Управління історико-культурного заповідника.

1000 негативів на склі. Недбайливим у ставленні до своїх фондів визнавався й УЦАМ. Музей російського мистецтва «буквально задихався від тісноти», не маючи можливості розгорнути експозиції, у виставкових залах скрізь були встановлені стенди, використовувався «кожен вершок площі» – прохідні коридори, напівтемні або зовсім темні кімнати. Інститут українського фольклору АН УРСР, що з 1936 р. займав значну частину будівлі, наполегливо відмовлявся звільнити приміщення, пліч-о-пліч з експозиційними залами або над ними продовжували жити приватні мешканці. Тож оскільки «на музейному фронті» знову було не все гаразд, наркому НКО УРСР Ф.А. Редько та начальнику Управління в справах мистецтв при РНК УРСР М.П. Компанійцю рекомендувалося активно втрутитися в цю справу [68].

Відповідно до повідомлення у «Літературній газеті» наприкінці 1940 р. для відвідувачів нарешті відкрилася оновлена експозиція Українського театрального музею. Щоправда, представлені були лише матеріали, які характеризували життя українських театрів за радянських часів, відділ дореволюційного театру планувалося відкрити пізніше. Втім, і нова експозиція мала низку хиб: не показано характерного для українського театру «виходу з вузьких меж сільської тематики на широкий шлях світової драматургії» одразу ж після жовтневого перевороту; майже зовсім не висвітлено роботи столичного театру ім. Франка; недостатньо детально подано процес створення спектаклів, починаючи від зародження ідеї вистави до остаточного втілення її на сцені тощо. Нова експозиція Театрального музею походила скоріше на виставку театральних експонатів. Співробітникам установи пропонувалося її переробити, глибше і ширше показати певну спадковість радянського театру від кращих традицій корифеїв української сцени, виправити огріхи [69].

У травні 1941 р. «Комуніст» повідомляв, що співробітники УЦАМ все ще не виконували основних завдань, покладених на інституцію, – викривати, як «церква отруювала свідомість народу, збирати документи, свідоцтва, картини, що ілюструють антинародну роль церкви, її експлуататорську суть». За весь час існування ВМГ/УЦАМ не було здійснено повного обліку музейного майна. Виставка музейних фондів, яку на початку 1940 р. колегія НКО УРСР запропонувала організувати дирекції УЦАМ, станом на травень 1941 р. так і не була підготовлена. Винними в цьому, на думку дописувача, були завідуюча фондами Р.Х. Красинько та наукова співробітниця У.П. Безкоровайна. Науково-дослідна робота інституції перебувала на низькому рівні, керівництво відмовилося від пропозиції Інституту філософії АН СРСР взяти участь у підготовці фундаментальної «Истории атеизма», масово-екскурсійна робота УЦДАМ занедбана, кількість екскурсантів зменшувалася рік-у-рік [70].

Одним з останніх газетних повідомлень з музейного життя напередодні німецько-радянської війни стала невтішна інформація «Преступники из музейного городка». Київський обласний суд розглядав справу групи злочинців, що влаштувалися на роботу до історико-культурного заповідника Музейного містечка: «Главный обвиняемый – заместитель директора заповедника Кобец И.П. приговорен к 7 годам лишения свободы в отдаленных местностях Советского Союза, комендант Домбровский И.С. и главный бухгалтер Гречанюк К.М. – к 5 годам каждый, главный инженер Нечитайленко М.С. – к 4 годам. Обвиняемые Ефимов Л.Г. и Тримполь Д.М. осуждены каждый к 2 годам лишения свободы в общих местах заключения, Дубровин Л.И. – к 3 месяцах принудительных работ. Ятловский Ф.И. оправдан» [71].

Газетний дискурс 1930-х – початку 1940-х рр. є важливим джерелом для вивчення передвоєнного десятиліття в історії музейництва Києва. Інформація, що міститься у таких повідомленнях, передовсім, має дві інформативні площини: фактографічну (дозволяє верифікувати відомості щодо змін кадрового складу, прослідкувати якісний і кількісний склад музейних інституцій, уточнити перебіг подій, протокольних заходів) та контекстуальну (є підставою для відтворення тогочасної атмосфери цькування, залякування, викриття, безперервного процесу «очищення», що панувала у сфері культури і науки). Для київського музейництва, репрезентованого на шпальтах радянських газет передовсім ВМГ/Музейним містечком/УЦАМ, ВІМ/ЦІМ, Музеєм російського мистецтва та ін., цей хронологічний відрізок став десятиліттям «боротьби на музейному фронті» за перебудову на марксистсько-ленінські засади, за впровадження в роботу принципів діалектичного матеріалізму й класовості, за перетворення музеїв на «справжні вогнища науки і культури» і водночас проти «буржуазних/махрових націоналістів», «українських фашистів», «ворогів народу», «шкідників». Репресії проти інтелектуального співтовариства супроводжувалися агресивними кампаніями цькувань й викриття на сторінках республіканської та союзної преси, формуючи необхідну в той чи інший момент радянській владі ідеологічно виважену суспільну думку щодо діяльності й ефективності профспілкових та партійних осередків, бригад перевірки, соціалістичних змагань, ударництва, «старих» (буржуазних) й «нових» (тих, що будують соціалізм) музеїв й музейників.

З огляду на незначну кількість, а часом й цілковиту відсутність, діловодної документації музеїв другої половини 1930-х рр. – початку 1940-х рр., яка була втрачена чи свідомо знищена в роки Другої світової війни, подальший детальний аналіз газетних повідомлень відкриває нові перспективи для дослідників історії українського музейництва зазначеного хронологічного етапу.

ПОСИЛАННЯ

1. Г.Н. Найгостріша зброя // Соціалістична культура. – 1939. – № 4. – С. 8–10.

2. Геппенер-Лінка Н.В. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. / С.І. Білокінь (науковий коментар) // Лаврський альманах. – 2003. – Вип. 11. – С. 142–175.

3. Карпенко П. Антирелігійний музей на фронті соцбудівництва (до річниці роботи Володимирського філіялу ВМГ) // Войов-

ничий безвірник. – 1931. – 21 травня. – С. 4.
4. П.Т. Роковини КАМ'у вимагають перетворення релігійних кубел на нові десятки антирелігійних музеїв // Войовничий безвірник. – 1931. – 21 травня. – С. 4.
5. Невосельський. Другі першотравневі дні в колишньому кублі чорносотенства // Войовничий безвірник. – 1931. – 21 травня. – С. 4.
6. НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 294а, арк. 1.
7. Жаров. Київ–Сталіно // Войовничий безвірник. – 1931. – 21 травня. – С. 4.
8. Найден О., Ходак І. Квітка на комині. Настінні розписи Уманщини першої половини ХХ століття: історія, семантика, образи. – К.: Стилос, 2013. – 300, 80 с.
9. Денісов Г. Чергове виявлення одного із злочинів Києво-Печерської лаври // Войовничий безвірник. – 1931. – 21 червня. – С. 3.
10. Щепотьєва М. «Великий дзвін» // Войовничий безвірник. – 1931. – 21 червня. – С. 3.
11. Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014. – К. : ВД «АДЕФ-Україна», 2015. – 668 с.
12. Гепенер. Мощі та торгівля ними // Войовничий безвірник. – 1931. – 31 липня. – С. 2.
13. Український музей : Зб. 1. – Репринтне перевидання 1927 року. – К. : Фенікс, 2007. – 478 с. – (Пам'ятки історії. ХХ століття).
14. Попов П. М. Ксилографічні дошки Лаврського музею. – К. : [б. в.], 1927. – Вип. 1. – 21 с.
15. Луценко Гр. Під вогнем більшовицької самокритики перебудуємо роботу ВМГ. Геть опортунізм з видавничої практики ВМГ // Войовничий безвірник. – 1931. – 14 жовтня. – С. 8.
16. Луценко Гр. Попівщина під машкарою «аполітичности». Про деякі видання Всеукраїнського музейного городка) // Безвірник. – 1932. – № 7–8. – С. 29–31.
17. Поліпшити роботу антирелігійних музеїв // Войовничий безвірник. – 1931. – 21 листопада. – С. 4.
18. Студенець Н. Марія Новицька. Життєвий шлях і наукова діяльність (до 110-річчя з дня народження) // Студії мистецтвознавчі. – К., 2005. – Ч. 3(11). – С. 103–106.
19. Павлова В. Сторінки життя Валерії Козловської // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 70–83.
20. Борисенко В.К. На тернистій ниві української етнології: Катерина Грушевська, Ніна Заглада, Лідія Шульгина, Євгенія Спаська // Українки в історії. – К. : Либідь, 2004. – С. 78–89.
21. Мельник-Антонович К. Василь Григорович Ляскоронський // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. 24. – С. 367–387.
22. Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К. : Медобори-2006, 2011. – 544 с.
23. Українська діаспора в Російській Федерації: історико-культурна спадщина – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 276 с.
24. Корнієнко Н. Наукова діяльність С.О. Гілярова на матеріалах архіву музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків) // Ханенківські читання. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 5–23.
25. Іващук Л.А. Петро Іванович Рулін – перший директор Музею театрального, музичного та кіномистецтва України // Українська біографістика. – 2010. – Вип. 7. – С. 180–191.
26. Білокінь С.І. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К. : б. в., 2006. – 476 с.
27. Всі музеї – на службу соцбудівництву! // За Радянську академію! – 1932. – № 6–7.
28. Рулін П. Театральний музей ВУАН відкриває свою нову експозицію // За Радянську Академію! – 1932. – № 12. – С. 2.
29. Рудинська Є. Цілим колективом ВУАН творімо Музей діячів // За Радянську Академію! – 1932. – № 14.
30. Білокінь С.І. Лазаревська Катерина Олександрівна // Енциклопедія історії України : Т. 6 : Ла-Мі / Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2009. – С. 23.
31. Юркова О.В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 433 с.
32. Припинити ганебну бездіяльність археологічного музею // За Радянську Академію! – 1933. – № 10.
33. Всеукраїнський музейний городок // Пролетарська правда. – 1932. – 27 липня.
34. Перебування п. Едуарда Ерріо в Києві // Більшовик. – 1933. – 29 серпня.
35. Яненко А.С. Віддзеркалення музейної політики у кадрових трансформаціях «Всеукраїнського музейного городка» 1933 р. // Могилянські читання 2015 : збірник наукових праць. – К., 2016. – С. 485–490.
36. Ковальчук Г.І. Український науковий інститут книгознавства (1922–1936) / Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К. : Академперіодика, 2015. – 688 с.
37. Якубовський С. Притулок нацдемівців, осередок войовничого націоналізм // Більшовик. – 1933. – 9 серпня.
38. Даниленко В.М. Коник Клим Йосипович // Енциклопедія історії України : Т. 5 : Кон-Кю / Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2008. – С. 24.
39. Шевченко С.В. Соловецький реквієм. – К. : Експрес-Поліграф, 2013. – 592 с.
40. Маслова Н.І. Видатні вчені України та їх роль у розбудові Житомирського краєзнавчого музею // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми : наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир, 2005. – Т. 33. – С. 3–13.
41. Данилюк Ю.З., Юренко О.П. Один з організаторів українського краєзнавства // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : Зб. ст. – К., 1998. – Вип. 3. – С. 174–188.
42. Білокінь С.І. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – 286 с.
43. Хвиля А. Могутнє знаряддя соціалістичного виховання // Комуніст. – 1934. – 17 грудня. – С. 3.
44. Попельницька О. Антон Казимирович Левкович – перший директор Центрального історичного музею у Києві: 1935–1937 // Науковий вісник Національного музею історії України. – К., 2016. – Вип. 1. – Ч. ІІ. – С. 31–41.
45. Нестуля О.О. Сплюндрована доля (В.А. Грінченко) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К.-Хмельницький, 1991. – С. 204–209.
46. Преловська І.М. Діяльність Назара Олексійовича Багрія (1895–1937) як директора Всеукраїнського музейного городка у 1930-ті рр. // Могилянські читання 2005. – К., 2006. – С. 432–442.
47. Вескер А. Хаос в музеях // Комуніст. – 1937. – 3 березня.
48. Леснєвський Ю., Геппнер Н. Про роботу Музейного містечка // Пролетарська правда. – 1937. – 16 травня.
49. Баумштейн В. Кладовище історичних цінностей // Комуніст. – 1937. – 5 серпня.
50. Григоренко Т.О. Трагічна доля українського археолога Трохима Трохимовича Теслі // Фундатори музейних колекцій та реалії сучасного стану розвитку музейної справи. – К., 2014. – С. 277–284.
51. Яненко А.С. Гурток антропології та передісторії Кабінету антропології ім. Ф. Вовка // Археологія. – 2015. – № 4. – С. 129–139.
52. Дунаєв Г. Музейні звалища // Пролетарська правда. – 1937. – 15 серпня.
53. Вадимов Д., Лильченко Л. Кто хозяйничает в музеях Украины? // Правда. – 1937. – 25 сентября.
54. Археологічні розкопки в музейному містечку // Пролетарська правда. – 1937. – 15 липня.
55. Рідкісні зразки старовинних монет // Пролетарська правда. – 1937. – 5 серпня.
56. Філіал Київського музейного містечка // Пролетарська правда. – 1937. – 29 липня.
57. Театральний музей УРСР // Пролетарська правда. – 1937. – 3 серпня.
58. Нові відділи Центрального історичного музею // Пролетарська правда. – 1937. – 9 серпня.
59. Сорокіна С., Радієвська Т., Завальна О. Експозиція відділу докласового суспільства Центрального історичного музею ім. Т.Г. Шевченка в Києві (1938–1941 рр.) // Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 320–329.
60. До ХХ роковин великої пролетарської революції // Пролетарська правда. – 1937. – 16 серпня.
61. Репресоване «Відродження»: (Українська культура у 20-ті роки) / Упоряд. : О.І. Сидоренко, Д.В. Табачник. – К. : Україна, 1993. – 399 с.
62. Бугаєнко І. У пошуках величного образу України. До 100-річчя від дня народження Михайла Дерегуса // Образотворче мистецтво. – 2004. – № 4. – С. 104–105.
63. Скрипник Г. Сторінка з життя та художньо-етнографічної творчості Юрія Павловича. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=147
64. Павлович Ю. До питання про еволюцію ніжки в стільці й столі // Матеріали до етнології. – К., 1929. – Т. 2. – С. 46–51.
65. Вядро Ш., Близнюк П. Буржуазно-націоналістичне кубло в музеях Києва // Комуніст. – 1937. – 2 жовтня.
66. Заброшенный музей // Известия. – 1938. – 2 февраля. – С. 3.
67. Ніколаєнко П. Зробити музеї України зразковими // Вісті. – 1938. – 5 лютого. – С. 3.
68. Бабат Мих. Дела музейные // Советская Украина. – 1940. – 10 февраля.
69. Кротевич Євг. Український театральний музей (Нова експозиція) // Літературна газета. – 1940. – 13 грудня.
70. Михайлов Й. Про Центральний антирелігійний музей // Комуніст. – 1941. – 31 травня.

71. Преступники из музейного городка // Советская Украина. – 1941. – 1 июня.

СКОРОЧЕННЯ

ВАМ/КАМ – Всеукраїнський/Київський антирелігійний музей (Володимирський філіал ВМГ)

ВМГ – Державний історико-культурний заповідник «Всеукраїнський музейний городок»

ВІМ – Всеукраїнський музей імені Т.Г. Шевченка у Києві

УНІК – Український науковий інститут книгознавства

ЦАМ/УЦАМ – Центральний антирелігійний музей/ Український центральний антирелігійний музей

ЦІМ – Центральний історичний музей

Яненко А.С. Киевские музеи на страницах советских газет 1930-х – начала 1940-х гг.

В статье освещен советский газетный дискурс киевского музейного дела 1930-х – начала 1940-х гг., обозначены основные содержательные рубрики и информативный потенциал сообщений в прессе для изучения истории музеев УССР на примере музейной сети Киева, приведены примеры использования большевистской прессы как действенного механизма идеологического конструирования необходимого и удобного тоталитарной власти «общественного мнения» касательно музейных учреждений и музейных сотрудников.

Ключевые слова: *музейное дело, Киев, антирелигиозный музей, исторический музей, пресса, 1930-е гг.*

Yanenko A.S. The museums in Kyiv on soviet newspaper columns in the 1930s – the beginning of 1940s.

The article deals with the soviet newspaper discourse of museums and museum staffs in Kyiv in the 1930s – the beginning of 1940s. Main content rubrics and informative potential of the press paragraphs for research into the history of museums of UkrSSR by way of example Kyiv museum network are indicated. Usage practices of the Bolshevik press as an effective mechanism for the ideological design of public opinion about museum institutions and museum staffs which was suitable for totalitarian authority's purpose and needs are given.

Key words: *museums, Kyiv, antireligious museum, historical museum, newspapers, 1930s.*

03.03.2017 р.

УДК 069: 27-523.41(477.51) «196/199»

О.М. Ванжула

РОЛЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ В МУЗЕЙНІЙ КОМУНІКАЦІЇ 60–90-Х РР. XX СТ.

Стаття присвячена аналізу комунікативного потенціалу Спасо-Преображенського собору упродовж 60–90-х рр. XX ст.; висвітлена історія формування музейної експозиції храму-музею Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника.

Ключові слова: *Спасо-Преображенський собор, музей, комунікація, експозиція, заповідник.*

2017 рік – ювілейний для Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (далі – НАІЗ «Чернігів стародавній»). Одна з провідних музейних установ Чернігово-Сіверщини пройшла непростий п'ятдесятирічний шлях свого становлення та творчого зростання. На сучасному етапі заповідник є науково-дослідним закладом архітектурно-історичного спрямування, що об'єднує комплекс нерухомих та рухомих пам'яток матеріальної і духовної культури, які становлять виняткову історичну, мистецьку, художню та наукову цінність. До цілісного майнового комплексу заповідника входять 26 пам'яток архітектури національного значення, охорона, реставрація, дослідження та популяризація яких є пріоритетними завданнями заповідника.

Хронологічно можна виокремити певні етапи його діяльності: перший – (1967–1978 рр.) з моменту створення Чернігівського філіалу Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей»; другий – (1979–1998 рр.) з часу набуття Чернігівським архітектурно-історичним заповідником (далі – ЧДАІЗ) самостійного статусу; третій – (1999–2017 рр.) з моменту присвоєння йому звання «національного». Зазначена стаття є першою спробою аналізу комунікативного потенціалу Спасо-Преображенського собору (XI ст.) упродовж 60–90 рр. XX ст., адже розвиток сучасного музею неможливий без врахування попереднього досвіду, удосконалення та запровадження нових форм музейної діяльності. Сучасні фахівці музейної справи та педагогіки приділяють значну увагу вивченню різноманітних форм комунікації, без яких неможливе успішне функціонування сучасних музейних установ [1].

Основою роботи кожної музейної установи є наявність фондових колекцій, на базі яких формуються постійні експозиції та тимчасові виставки. В уявленні більшості відвідувачів музей завжди асоціюється саме з його експозицією. Вона була й залишається основним із запропонованих громадськості продуктом багатопрофільної інтелектуальної праці творчого колективу установи. Відвідувач вступає в контакт з музеєм, коли оглядає його експозицію, спілкується з науковими співробітниками під час проведення лекцій, екскурсій, консультацій, цікавиться музейними виданнями і бере участь у заходах музею, обираючи інформацію для власних потреб. Музейні предмети, представлені в експозиціях, в процесі музейної комунікації перетворюються в «предмет-слово», «предмет-символ». Саме з цього моменту розпочинається процес їхнього впливу на свідомість відвідувача. Таким чином, важливою формою музейної комунікації є передача інформації від музейного предмету до відвідувача. Експозиції підвищують доступність і суспільну значущість музейних фондів, вводять до наукового та культурного обігу матеріальні пам'ятки, що знаходяться у музейних фондових колекціях та приватних зібраннях.

60–70-ті роки XX ст. були періодом піднесення музейного будівництва в Україні, адже значна частина відреставрованих після Другої світової війни пам'яток архітектури національного значення підлягала музеєфікації. Особливість функціонування чернігівського заповідника полягала в музеєфікації колишніх культових споруд, які становили головну мистецьку цінність новоствореної музейної установи. Проте, головною проблемою багатьох нещодавно створених заповідників було те, що упродовж перших років своєї діяльності їхні фондові колекції практично знаходились у стадії збирання та комплектування. На відміну від Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського, якому в спадок перейшли унікальні фондові колекції провідних дореволюційних музеїв Чернігова (колекція ста-

рожитностей родини Тарновських, чернігівського древлесховища та губернської архівної комісії), Чернігівський філіал Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей», створений 20 лютого 1967 р., починав формування власних фондів із нуля. В першу чергу вони комплектувались артефактами, знайденими під час розкопок на територіях охоронних зон його архітектурних пам'яток. Отже, процес комунікації між музейним предметом та дослідником, який розкривав інформаційний потенціал експоната, плавно переходив до подальшої комунікації між музейними предметами та експозиціонерами. Упродовж першого етапу функціонування заповідника порівняно нечисельні музейні фонди не давали можливості повноцінно заповнити наявні експозиційні площі. Експозиційна діяльність реалізовувалась у двох основних напрямках: по-перше, у створенні постійних експозицій у пам'ятках архітектури, які всебічно популяризували та висвітлювали їхню історію, архітектурні особливості та фондові колекції заповідника; по-друге, в організації та проведенні тимчасових виставок із фондів провідних музеїв країни та приватних колекцій.

1967 р. став не лише часом народження Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника, філіалу «Софійського музею», але й початком створення перших музейних експозицій. Серед 11 пам'яток, переданих на той час заповіднику, лише частина була відреставрована, деякі приміщення пустували або використовувались різноманітними установами та організаціями Чернігова [2, с. 4]. Серед пам'яток заповідника чинне місце посідав стародавній Спасо-Преображенський собор [3, с. 3].

За спогадами Андрія Антоновича Карнабеда (завідувача сектору фондів та експозицій заповідника), який стояв у витоків створення музейної установи, перша постійна експозиція відкрилась у Спасо-Преображенському соборі – головному музеї-храмі новоствореного філіалу. Ніколи не забудуться старожилам заповідника ті «спекотні» дні серпня-вересня 1967 р., коли задля відкриття першої експозиції його співробітники змушені були власноруч відмивати брудну керамічну підлогу Спасо-Преображенського собору, облаштовувати першу тимчасову виставку археологічних знахідок, монтувати перші вітрини [2, с. 4]. Ця робота проводилась паралельно з продовженням невідкладних архітектурно-археологічних досліджень в зонах пам'яток, де споруджувались інженерні комунікації. Одночасно відбувалась лабораторна та камеральна обробка, реставрація та дослідження знайдених артефактів, готувались тексти екскурсій. Археологічні дослідження 1967 р. навколо собору дозволили виявити князівське поховання XI ст., ймовірно чернігівського князя Гліба Святославича. Шиферна князівська гробниця та знайдені артефакти стали одними з перших експонатів виставки, яку відкрили у Спасо-Преображенському соборі [4]. Зусилля не були марними, адже черги бажаючих потрапити до старовинної пам'ятки восени та взимку 1967–1968 рр. говорили самі за себе.

На момент відкриття експозиції настінний олійний живопис в соборі був забілений, іконостас XVIII ст. потребував термінової реставрації. Важливим елементом зворотного зв'язку з відвідувачами були книги відгуків та пропозицій, журнали консультацій, які допомагали усувати недоліки в оформленні експозиції, спонукали до удосконалення змісту екскурсій. Варто відзначити всебічну допомогу науковців «Софійського музею» на початковому етапі діяльності заповідника. Втім, у відгуках перших екскурсантів поряд із захопленням від монументальності давньоруської пам'ятки, величі її історії та професіоналізму науковців заповідника, які проводили цікаві та змістовні екскурсії, часто-густо висловлювались нарікання на «бідність експонатів» та повільні темпи реставраційних робіт, що заважало цілісному сприйняттю пам'ятки. Лунали пропозиції спочатку завершити повну реставрацію, а потім вже проводити екскурсії [5].

Упродовж 1968–1969 рр. у Спасо-Преображенському соборі проводились архітектурно-археологічні дослідження під керівництвом М.В. Холостенка, що частково обмежило доступ екскурсантів до пам'ятки. Проте, в результаті проведених робіт були відкриті для огляду відвідувачів елементи давньоруського оздоблення інтер'єру собору XI ст. (первісної підлоги, біломармурової колони та орнаментованих шиферних парапетних плит XI ст.) [6, арк. 1–5]. В результаті досліджень було виявлено залишки первісного престолу собору з унікальною срібною мощеницею XI ст., яка стала родзинкою фондів заповідника [7, с. 199–200].

У 60-ті – 80-ті рр. XX ст. заповідник активно співпрацював з Чернігівською міською організацією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Результатом співпраці стала фотовиставка, що проводилась влітку 1969 р., на якій було представлено сто світлин пам'яток архітектури та археології Чернігова. Виставку розмістили між Спасо-Преображенським собором і будівлею Колегіуму та приурочили до проведення загальноміського свята квітів [8, с. 4]. Найбільший резонанс викликали світлини археологічних досліджень міської спелео-археологічної секції товариства, які розповідали про дослідження «підземного» Чернігова.

Протягом 1974 р. науковці заповідника упорядкували оздоблення постійної виставки в нартексі Спасо-Преображенського собору. Макети чернігівського дитинця, реконструкція Спасо-Преображенського собору XI ст., а також нові артефакти давньоруської доби сприяли кращій візуалізації історії пам'ятки. У другій половині 70-х рр. XX ст. була завершена реставрація фасадів Спасо-Преображенського собору з відкриттям елементів орнаментального мурування стін XI ст.

Наступне оновлення постійної експозиції в нартексі Спаського собору відбулось у липні 1980 р. Відповідно до ідеологічної спрямованості тих років воно було приурочене до 110-річниці від дня народження В. Леніна та Олімпіади-80. Згідно з тематико-експозиційним планом заповідника була доповнена текстова інформація на стендах про археологічні розкопки 1972 р., дослідження стінопису

північної нави 1974 р. під керівництвом художника-реставратора В. Бабюка та ремонтно-реставраційні роботи 1978–1979 рр. в нартексі собору [9, арк. 1–2]. Відреставрований іконостас (XVIII ст.) та стінопис храму (XI, XIX ст.) гармонійно доповнювали експозицію. Поступово Спасо-Преображенський собор перетворився на один з головних об'єктів туристичних маршрутів Чернігова як самодостатня, унікальна історична пам'ятка [10, с. 3].

Проте, для пожвавлення процесу музейної комунікації у другій половині 70-х рр. XX ст. по святкових та вихідних днях запроваджуються прослуховування магнітофонних записів концертів хорової музики XVII–XVIII ст. [11]. Величний інтер'єр пам'ятки та його чудова акустика, віртуозне виконання хорових творів Д. Березовського та М. Бортнянського справляли гарне враження на відвідувачів собору. Успіх прослуховувань підштовхнув до ідеї проведення «живих» концертів симфонічної музики у храмі, які започаткували у 1986 р. Ця форма музейної комунікації була доволі популярною, адже замість сухого викладення мистецтвознавчих знань створювались умови для естетичних переживань та зовсім іншого сприйняття пам'ятки через твори класичної музики. Неймовірний сплеск емоції викликали концерти камерного оркестру Чернігівської обласної філармонії влітку 1987 р., який ретельно підійшов до відбору репертуару творів, що пролунали у стінах стародавнього собору. Симфонія Д. Саммартіні, музика з опери «Алкід» талановитого українця Д. Бортнянського, твори Д. Перголезі, Й. Баха, Л. Бетховена та сучасного українського композитора В. Губи звучали неперевершено [12, с. 3]. Отже собор став концертним залом, де лунали виступи камерних колективів обласної філармонії, виконувались твори класичної музики з вокальними партіями, відбувались концерти хорового колективу Чернігівського музичного училища, народної капели Чернігівської фабрики музичних інструментів, фольклорного ансамблю «Джерела» Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т.Г. Шевченка, які користувались надзвичайною популярністю [13, с. 3].

Традицією у діяльності ЧДАІЗ у 70-90 рр. XX ст. стало проведення виставок творчих робіт відомих архітекторів, художників графіків. Поступово заповідник став головним осередком виставкової діяльності у Чернігові. Спасо-Преображенський собор час від часу перетворювався в зал для проведення тимчасових виставок. У соборі експонувались тимчасові ювілейні виставки «10 років ЧДАІЗ» (1978 р.) та «15 років ЧДАІЗ» (1982 р.), які були своєрідними творчими звітами колективу.

У листопаді 1984 р. у соборі урочисто відкрили виставку «Давньоруські міста – сучасники «Слова о полку Ігоревім», яка у стінах давньоруського храму презентувала 40 робіт кандидата архітектури Гурія Вікторовича Борисевича. Вона була приурочена до 800-річного ювілею геніального історико-поетичного твору, який святкували під егідою ЮНЕСКО (1985 р.). Г.В. Борисевич як співробітник Центрального науково-дослідного інституту теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури постійно брав участь у наукових археологічних експедиціях. Сорок акварелей, що вміщували реконструкції міст, святилищ, окремих споруд, обрядові сцени та природні краєвиди, вражали достовірністю образів та влучним проникненням у давньоруську епоху [14, с. 3]. Проте, найбільш резонансною цього року стала виставка з фондів Києво-Печерського історико-культурного заповідника, де можна було побачити гравюри відомих художників Франції, Німеччини, Італії, Іспанії та Росії XVIII ст. Єднало роботи те, що вони були виконані на основі творінь великого Рафаеля Санті. Гравюри відомих графіків, розміщені у величному просторі стародавнього храму, приємно здивували відвідувачів [15, с. 4].

Упродовж 70–80-х рр. XX ст. в заповіднику відбувався активний процес реставрації ікон з іконостасу Спасо-Преображенського собору, інших експонатів, виявлених та врятованих музейними співробітниками під час відряджень та науково-пошукових експедицій. Наприкінці 1985 р. 56 ікон з іконостасу чернігівського Спасо-Преображенського собору та 13 з козелецького собору Різдва Богородиці, відреставрованих у київських майстернях, прикрасили експозицію пам'ятки.

Науковці заповідника постійно здійснювали моніторинг кількості відвідувачів та екскурсій, враховували зауваження та побажання екскурсантів. Спасо-Преображенський собор у 60-х – 90-х рр. XX ст. був лідером за кількістю відвідувачів серед інших музеїв заповідника, що наочно демонструє наступна таблиця [16, арк. 1–2]:

Рік	Загальна кількість відвідувачі в по музеях заповідника			
	Спасо-Преображенський собор	Борисоглібський собор	Антонієві печери	П'ятницька церква
Жовтень 1967	10000	-	-	-
1968	30992	-	20208	-
1969	32141	-	37859	-
1970	35815	-	33685	-
1971	37404	-	39136	-
1972	38458	27122	29256	7425
1973	40330	26010	37945	6055
1974	45354	38167	27922	6382
1975	48850	37929	29878	7849
1976	61778	38462	37895	4543
1977	70178	33981	46566	4267
1978	87134	64556	70872	5522
1979	105021	70804	75577	-
1980	104791	67214	73179	5108
1981	125333	61101	50911	4836
1982	113637	64454	55729	8311
Разом	987216	529800	666618	60298

На початку 80-х рр. XX ст. серед відвідувачів переважали дорослі люди – 78 %, учнівська та студентська молодь становила 28 %. За соціальним складом відвідувачі розподілялись наступним чином: робітники – 53 %, службовці – 52,6 %, колгоспники – 14 %, інші (категорії

відвідувачів, які не входили до попередніх категорій) – 1,7 % [17, арк. 3]. Протягом 1967–1986 рр. кількість відвідувачів собору складала вже 1386968 осіб [18, с. 168].

Проте, кінець 80-початок 90-х рр. XX ст. був складним періодом в історії заповідника. За часів так званої «горбачовської перебудови» розпочинається період повернення культових споруд релігійним православним громадам міста. Після передавання у безоплатне строкове користування Спасо-Преображенського собору громаді Української Православної Церкви Московського патріархату постійна експозиція в нартексі була брутально розгромлена її представниками (1990 р.). Заповідник втратив музейні площі всередині собору, проведення екскурсій узгоджувалось з часом проведення богослужінь. Знадобився час, щоб порозумітися із соборною громадою та налагодити конструктивну співпрацю, адже на сучасному етапі діяльності НАІЗ «Чернігів стародавній» стародавній храм, як і раніше, лідер серед відвідувань туристів. Спасо-Преображенський собор, за статистичним даними, відвідало понад 3 млн. екскурсантів з різних країн світу [18, с. 169]. Собор включено до популярного маршруту оглядової екскурсії по території колишньої Чернігівської фортеці (сучасна паркова зона на Валу) та до оглядової екскурсії в охоронних зонах заповідника. Таким чином, Спасо-Преображенський собор в Чернігові відігравав провідну комунікативну роль серед інших пам'яток заповідника у 60–90-х рр. XX ст. Втрата експозиційної форми комунікації спонукала науковців до використання інших форм діяльності на сучасному етапі: проведення екскурсій (у вільний від богослужінь час), науково-дослідницької та видавничої роботи, залучення храму до культурно-мистецьких акцій.

ПОСИЛАННЯ

1. Бєлофастова Т.Ю. Музей у системі сучасних комунікації / Т. Ю. Бєлофастова // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва: наук. журнал. – К.: Міленіум. 2009. – № 4. – С. 36–39. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: // arch ive. nbub. gov. ua; Руденко С. Б. Про можливості соціокультурного використання музейних пам'яток у сучасних умовах / С.Б. Руденко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. – К.: Міленіум, 2012. – № 3. – С. 79–83. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: // archive.nbuv.gov. ua/portal/soc_gum/vdakk/2012_3/18.pdf.
2. Карнабед А.А. Збережемо перлину / А. Карнабед // Чернігівські відомості. – 1997. – 5 вересня. – 4 с.
3. Карнабед А.А. Нове життя пам'яток архітектури / А. Карнабед. – № 132. – 1975. – С. 4; Карнабед А. А. Свідок незабутньої події. / А. Карнабед // Комсомольський гарт. – 1979. – 20 лютого. – С. 4.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області), ф. Р. 1533, оп. 1, спр. 3, 2 арк.; Карнабед А. А. Археологічні знахідки в Чернігові / А. Карнабед // Деснянська правда. –1968. – № 1. – С. 3.
5. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», документальний фонд, інв. № КН-646/26 [Книга отзывов Спасский собор 1981–1984 гг.]. – Чернігів, 1984. – 96 арк.
6. Архів УкрНДІпроектреставрація. Холостенко Н.В. Отчет об исследованиях 1968–1969 гг. внутри Спасского собора в Чернигове / [Рукопис]. – К.,1970. – 70 арк.
7. Холостенко Н.В. Мощеница Спаса Черниговского / Н.В. Холостенко // Культура средневековой Руси. – Л., 1974. – С. 199–202.
8. Сіверянська Н. Дійова форма популяризації пам'яток / Н. Сіверянська // Комсомольський гарт. – 1972. – 5 січня – 4 с.
9. Держархів Чернігівської області, ф. Р. 1533, оп. 1, спр. 167, 4 арк.
10. Карнабед А.А. Архітектурні скарби і сучасність / А. Карнабед // Деснянська правда. – 1984. – № 137. – 4 с.
11. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», документальний фонд, інв. № КН-591, ДФ-74-80 [Книга регистрации концертов духовной музыки в Спасском соборе]. – Чернігів, 1978–1979. – 96 арк.
12. Романіка М. Концерт у Спаському соборі / М. Романіка // Деснянська правда. – 1987.– 16 червня. – 4 с.
13. Глянько И. Концерты, конкурсы, выставки / И. Глянько // Правда Украины. – 1987. – 19 августа. – 4 с.
14. Карнабед А.А. Дослідник, архітектор (до 800-річчя «Слова о полку Ігоревім») / А. Карнабед // Деснянська правда. – 1985. – № 17. – 4 с.
15. Боголюб Р. М. На теми Рафаеля / Р. Боголюб // Деснянська правда. – 1984.– 3 червня. – 4 с.
16. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», документальний фонд, інв. КН-591/47 [Отчеты по итогам посещаемости и экскурсионной работы заповедника за 1982 год]. – Чернігів, 1982 – 29 арк.
17. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», документальний фонд, інв. КН-591/47 [Отчеты по обслуживанию населения и работе научных сотрудников заповедника 1976–1980 гг.]. – Чернігів, 1982 – 29 арк.
18. Спас Чернігівський: 975-річчю першої писемної згадки про Спас. собор у Чернігові…присвяч. / [авт. кол.: А. Доценко (кер.) та ін.]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 191 с.

Ванжула Е.Н. Роль черниговского Спасо-Преображенского собора в музейной коммуникации 60-90-х гг. XX в.

Статья посвящена анализу коммуникативного потенциала Спасо-Преображенского собора на протяжении 60–90-х гг. XX в.; раскрыта история формирования музейной экспозиции храма-музея Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника.

Ключевые слова: *Спасо-Преображенский собор, музей, коммуникация, экспозиция, заповедник.*

Vanzhula O.M. The role of the Cathedral of the Transfiguration of Our Savior in Chernihiv in museum communication during the 1960's-1990's.

The article analyzes the communicative potential of the Cathedral of the Transfiguration of Our Savior during the 1960's–1990's, describes the history of formation of exhibitions at the cathedral-museum of the Chernihiv State Architecture-Historical Sanctuary.

Key words: *Cathedral of the Transfiguration of Our Savior, museum, communication, exhibition, sanctuary.*

28.02.2017 р.

УДК 94(477):069.4/5

С.А. Березова
О.М. Терещук

МЕМОРІАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ РОДИНИ ПОЛУБОТКІВ У КОЛЕКЦІЇ НМІУ

У колекції НМІУ зберігається срібний посуд, який пов'язаний із відомою в Україні родиною гетьмана П. Полуботка. Вивчення, опис та наукова атрибуція меморіальних пам'яток стали предметом дослідження.

Ключові слова: *доба Гетьманщини, Павло Полуботок, Василь Полуботок, ложка, потир, герб, атрибуція.*

У спільному зібранні Національного музею історії України (МНІУ) і Музею історичних коштовностей[1] зберігаються пам'ятні речі – ложка та потир, які пов'язані з прославленою родиною Полуботків. Вони є мовчазними

1. Музей історичних коштовностей України (МІКУ) – філію Національного музею історії України було відкрито для відвідувачів у січні 1969 р.

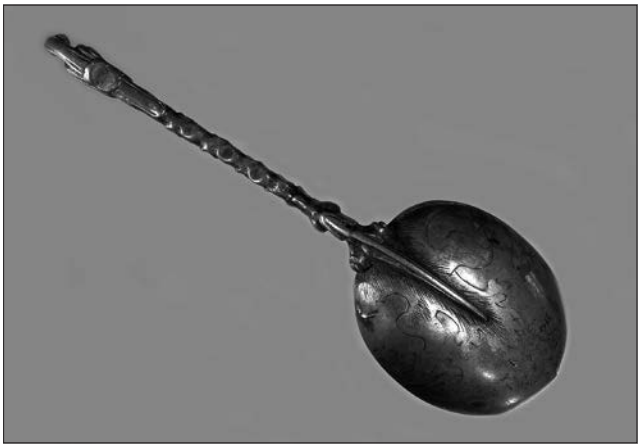

Фото 1. Загальний вигляд ложки

Фото 2. Зображення герба і літери навколо

свідками того складного і бурхливого часу, в якому судилося жити і діяти відомій постаті в історії України Павлу Полуботку (1660–1724) та спадкоємцям його роду.

Меморіальні речі належать до високохудожніх золотарських виробів XVIII ст., які з давніх часів були окрасою побуту людини. Вони є різного походження, виготовлення та призначення.

Музейні інвентарі не дають конкретної інформації про походження експонатів, лише запис *«старі музейні фонди»* наводить на думку, що ці експонати є цінним надбанням від початку фундації колекції.

Вивчення, опис та наукова атрибуція меморіальних пам'яток стали предметом даного дослідження. У розвідці інформація про експонати подається за хронологією подій.

До світських речей, які дають уявлення про час та власника, належить срібна столова ложка [6], позначена гербом власника (фото 1). Має овальної форми чашечку та держак у вигляді нерівної, сучкуватої палиці, яка на кінці завершується жіночою голівкою із завитком над нею. Вочевидь, що при її виготовленні майстер прагнув знайти гармонійні пропорції та внести щось нове в орнаментальні прикраси. На звороті чашечки, біля основи держака, золотар вправно вигравірував поодиноку барокову оздобу – розлогий листок аканту, а над ним герб у бароковому картуші (фото 2). У центрі поля геральдичного щита розпізнається палаюче серце, пронизане двома стрілами та увінчане кавалерійським хрестом. Навколо емблеми зображені літери: «П П П В Е Ц П В З Ч». Через погану збереженість експонату, а саме потертості поверхні чашечки, деформації та зазублини країв, важко було ідентифікувати символіку та напис. Із авторитетних джерел дізнаємось, що це родинний герб Полуботків[2]. Літери читаються наступним чином: *«Павел Полуботок Полковник Войска Его Царского Пресветлого Величества Черниговский»* [3]. Вони допомагають розпізнати власника і замовника пам'ятки – полковника чернігівського (1705–1724 рр), а з часом і наказного гетьмана України-Гетьманщини. Відсутність тавра майстра на експонаті обмежує повну атрибуцію. Як правило, всі здобутки в житті краще цінуються і пізнаються в порівнянні. Отже, порівнюючи і співставляючи родинну реліквію Полуботків з аналогічними зразками, виготовленими відомими майстрами-золотарями провідних ювелірних центрів Західної Європи, можна припустити наступне. Імовірно, ложка відомого політика була виготовлена німецькими чи польськими золотарями [2] або вдало скопійована із аналогічного зразка українським майстром, який побажав залишитися невідомим. Що стосується датування ложки, співставивши стиль і нанесений декор та роки життя і правління П. Полуботка як полковника чернігівського, то можна продатувати виріб 1710–1715 рр. Відомо, що представники української еліти XVII–XVIII ст. були головними замовниками і «споживачами» творів мистецтва. Неабияку роль у розкішному побуті можновладців відігравав столовий посуд із дорогоцінних металів, який, як правило, виготовляли відомі золотарі на замовлення. Отже, маємо справу з властивим добі бароко особливим, естетично насиченим, побутом, який відповідав потребам часу і задовольняв смаки української еліти XVIII ст.

Функції чернігівського полковника П. Полуботок виконував впевнено і поступово покращив своє суспільне становище – з 1722 р. став виборним правителем Українського гетьманату (1722–1724).

Як відомо з джерел, життя і діяльність Павла Полуботка були тісно пов'язані із Слобожанщиною, зокрема з Лебединим і Михайлівкою на Сумщині. Головною ж була садиба в селі Михайлівці, неподалік Лебедина. Вона слугувала резиденцією полковника Полуботка на Слобожанщині. За твердженням художника та архітектора Г. Лукомського (1884–952), дружина П. Полуботка із синами Андрієм та Яковом переважно мешкала саме у Михайлівці [4, с. 7]. За твердженням чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського), П. Полуботок також опікувався розташованою поблизу його маєтку Михайлівською пустинню [1, с. 189]. Михайлівський Предтечів монастир знаходився приблизно на відстані 12 км від Лебедина, на околиці с. Михайлівки серед живописного лісового уро-

2. Родина Полуботків мала шляхетський герб «Приятель»

чища – на високій горі, оточеній столітніми дубами. Це місце обрали не випадково, бо колись тут жили в печері *«два странника, иноки Афонские»* [5, с. 253–258]. Серед церковних святинь, які зберігались в обителі, були срібні хрести і чаші, фрагменти нетлінних мощей Великомучениці Варвари та Іоанна Предтечі[3], старовинні ікони в срібних шатах – подарунки-вклади наказного гетьмана Павла Полуботка [9, с. 175–181].

Традиції благодійницької діяльності гетьмана П. Полуботка продовжили спадкоємці роду.

У зібранні Національного музею історії України зберігається потир-вклад нащадка гетьмана П. Полуботка – його онука[4], бунчукового товариша[5] Василя Андрійовича Полуботка у пустинку Михайлівську Предтечівську 1764 р. [7].

Потир[6] (*від грецької мови – «чаша», «кубок»*) – це келих культового походження, який використовується під час богослужіння. Він призначений для червоного вина, яким причащаються духівництво та миряни під час проведення церковного обряду таїнства євхаристії (причастя)[7].

Келих має красиву форму, ефектне декоративне оздоблення, чітку й логічно завершену композицію (фото 3). У ньому рельєфно вирізняються граціозними формами й щедрим оздобленням головні частини – чаша, стержень, яблуко і седес. Чаша має дещо видовжені пропорції, вінця розширені, відігнуті назовні, денце заокруглене. Композиційно декор чаші складається з двох частин: верхньої та нижньої. Майстер-золотар відповідно до форми застосував технічні прийоми. Для підкреслення силуету виробу та підсилення художнього ефекту верхню частину зовнішньої та внутрішньої округлої поверхні покрив позолотою. У верхній частині чаші, на чільній стороні гладенької кованої поверхні, розміщене традиційне для православних зображення, обрамлене терновим вінком (фото 3). У центрі поля на підвищенні, що символізує гору Голгофу, вигравірований усталеної форми семикінцевий хрест із тростиною та списом, супроводжуваний літерами-ідеомами. На верхній горизонтальній перекладині хреста читаємо: «ІНЦІ» – *«Ісус Назарянин, Цар (І)Юдейський»,* – напис на хресті, на якому був розп'ятий Ісус Христос. По обидві сторони довгої вертикальної перекладини зображені

Фото 3. Загальний вигляд потиру

ініціали Ісуса Христа – «ІС ХС». Напис «НИКА» – «ПЕРЕМОЖЕЦЬ», розміщений між середньою перекладиною і Голгофою, символізує перемогу Ісуса Христа над пеклом і смертю. Ліворуч і праворуч хреста зображені знаряддя катувань Христа – тростина і копіє з губкою, відповідно позначені літерами «Т» і «К». Наступні літери, розміщені внизу хреста над горою Голгофою «М Л Р Б» – скорочений вислів – *«Место Лобное Рай Бысть»*, російський варіант грецького напису:*«Место лобное стало раем»*. Під хрестом у вигляді невеликого пагорба зображена гора Голгофа, позначена початковими літерами «Г Г». Техніка нанесених зображень вимагала від майстра великого хисту, твердої руки і пильного ока. Знизу на чашу надіта суцільна сітка (кожух) із чудовим карбованим рослинним орнаментом у вигляді пагінців з ніжним листям, квітами та гірляндами плодів, характерними для місцевої флори Середнього Подніпров'я. У декорі високого рельєфу розпізнаються соковиті груша та яблуко, чотирипелюсткова квітка та квіткові бутони троянди. Ці орнаментальні мотиви доповнюють три голівки херувимів. У виробі помітні ознаки нових художніх віянь, які з'явились в українському золотарстві у 60-х рр. XVIII ст. Вони спричинили до появи у виробах із золота та срібла химерних форм з безліччю гнутих ліній, завитків, сухого примхливого асиметричного орнаменту у вигляді стилізованої черепашки.

3. Особливо шанується на Афоні св. Іоанн Хреститель або Предтеча. Так, в Іверському монастирі, крім соборного храму, існує ще три малих церкви, одна з яких – св. Предтечі. Певно, що побувавши колись на Афоні, два мандрівники (ченці) і принесли в Михайлівку ідею створення тут монастиря за іменем цього подвижника.

4. Василь Андрійович Полуботок (? – 1768) – син Андрія Павловича Полуботка.

5. Бунчуковий товариш – найвищий ранг Значного військового товариства в Гетьманщині XVII–XVIII ст. В походах бунчукові товариші перебували під командою генерального бунчужного. Рангом вони вважалися трохи нижчими підполковниківі, при потребі заступали полковників у командуванні полком.

6. Потири відомі від часу перших християн. Спочатку чаші були дерев'яні, а з III ст. до IX ст. – скляні. Від введення християнської релігії з'являються також золоті та срібні келихи.

7. Таїнство (лат. sacramentum) – це священодія в Церкві, в якій через зовнішній обряд тайно і невидимо передається благодать Святого Духа – спасаюча сила Божа. У канонічних Євангеліях є опис Таємної вечері, під час якої Ісус дав заповіт Євхаристії. Саме та чаша, яку тримав в руках Ісус під час Таємної вечері, проголосивши заповіт Євхаристії, і стала праобразом потира. У потирі, за уявленням християн, вино перетворюється на кров Ісуса.

Цей новий декоративний елемент ми можемо бачити на всіх трьох складових експонату. Наприклад, краї карбованої сітки чаші орнаментовані стилізованою черепашкою (фото 3). Нові мотиви з'являються в обробці поверхні седеса. Він має круглу, шестигранну форму. Краї верхньої частини обведені вихлястим трилисником. У нижній частині кожна з граней закінчується округлим лопатевим розширенням, на яких упізнаються карбовані рослинні мотиви з барельєфними голівками ангелів і орнаментом у вигляді стилізованої черепашки (фото 4). Чаша з'єднана з седесом високим і фігурним стержнем. Щоб урівноважити чашу та седес, на стержень насаджене яблуко видовженої грушоподібної форми, схожої до церковних бань Києва та міст і сіл Придніпров'я. Його поверхню прикрашає рослинний орнамент у вигляді вигнутих акантових пагінців та трилисника у поєднанні зі стилізованою черепашкою. В цілому, оправа виконана вправно, чітко і високохудожньо. Наявність у оздобі нового декоративного елемента у вигляді стилізованої черепашки надає експонату вигадливо-манірного характеру, що повністю відповідало художнім смакам українського панства, яке прагнуло до показної імпозантності.

Отже, потир – це цілком зрілий і оригінальний художній твір, який має форми і декор, типові для роботи українських майстрів і в той же час знаменує собою нові художні явища в золотарстві другої половини XVIII ст. Автора цього келиха не встановлено, оскільки виріб не позначений тавром[8*]. Характер художнього оформлення виробу близький до чернігівської локальної групи. Саме вони працювали здебільшого тільки в техніці карбування, коли рослинний орнамент карбували на суцільній поверхні, а прорізний зустрічався дуже рідко [8, с. 82].

Краї седесу мають вигляд хвилясто срібної стрічки, на якій вигравірувано напис, що має виняткове значення для вивчення експонату: *«СІА ЧАША В ПА҃ (У)СТИНКУ МИХАИЛОВСКУЮ ПРЕДТЕЧЕВСКУЮ ОТ БА҃НЧА҃КОВАГО ТОВаРИША ВаСИЛІА ПОЛА҃БОТКА ВКЛаДЪ КТИТОРа ОНОЙ ПА҃УСТИНКИ 1764 ГОДа МЦА ИЮЛА 28 ДНА»* (фото 4). Напис вигравіруваний літерами кирилиці, ручним курсивом, письмом, що розвинулося із скоропису. Він містить важливу і цікаву інформацію про предмет і власника, адже, як історичне джерело, засвідчує про Василя Андрійовича Полуботка як ктитора[9] і мецената давньої святої обителі Слобожанщини – Михайлівської пустині. Релігійні почуття людей того часу було щирими, глибокими і сильними. На зразок своїх земних стосунків людина будувала своє ставлення до Бога. Гріхи свої вона прагнула спокутувати зовнішньою побожністю і матеріальними пожертвами. Вона добродіяла духівництву, будувала храми, прикрашала їх і помирала із спокійним сумлінням. У духівницях, ризницях храмів того часу залишився слід цієї простої,

Фото 4. Декор та вкладний напис седеса

але щирої релігійності й глибокого усвідомлення того, що обов'язок перед Богом виконаний як слід. Не становив у цьому відношенні жодного винятку і рід П. Полуботка.

8. Це пояснюється тим, що вироби, які виготовляли майстри на замовлення, рідко таврувались // Петренко М.З. Українське золотарство. – К., 1970. – С. 45.

9. Ктитор (від грец. – засновник). Ктиторство – заснування і господарське забезпечення церкви.

ПОСИЛАННЯ

1. Гумилевский Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1852. – Отд. I. – 322 с.

2. Лопато М.Н. Немецкое художественное серебро в Эрмитаже. Каталог. – Санкт-Петербург, 2002. – № 8. – 235 с.; Серебро Кенигсбергских мастеров из собрания Государственного Эрмитажа. Каталог выставки. – Санкт-Петербург, 2006. – 25 с.; Польское художественное серебро XVII – первой половины XIX ст. в Эрмитаже, Санкт-Петербург. Каталог выставки 19 октября 2004 – 6 февраля 2005 года. – Санкт-Петербург, 2004. – № 13. – 107 с.

3.Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник СПб., 1914. [Репринтне вид]. – К., 1993. – 214 с.

4. Лукомский Г. «Михайловка», усадьба графа А.В. Капниста, Харьковской губернии, Лебединского уезда // Столица и усадьба. –1916. – № 56.

5. Михайловская пустынь // Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение I. Краткий обзор епархии и монастырей. – Харьков, 1859. – 295 с.

6. Музей історичних коштовностей України (МІК). – Інвентарна книга дорогоцінного металу (ДМ), Інв. № ДМ – 4688. – Т. I. – L = 160 мм. У 1964 р. надійшла до МІКУ з Київського державного історичного музею, тепер – Національний музей історії України (НМІУ).

7. МІК. – Інвентарна книга дорогоцінного металу (ДМ), Інв. № ДМ – 5655. – Т. II. – Н = 370 мм.

8. Петренко М.З. Українське золотарство. – К., 1970. – 208 с.

9. Селиванов А.Ф. О поездке в с. Михайловку, Лебединского уезда, Харьковской губернии // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1889 год.– Харьков, 1889. – 251 с.

Березова С.А., Терещук О.М. Мемориальные ценности семьи Полуботков в коллекции НМИУ

В статье исследуется серебряная посуда с коллекции музея, которая связана с меценатской деятельностью гетмана П. Полуботка и наследников его рода. Происхождение, изучение, атрибуция, экспонатов стали предметом исследования.

Ключевые слова: *Украина-Гетманщина, Павел Полуботок, Василий Полуботок, ложка, потир, герб, атрибуция.*

Berezova S.A., Tereschuk O.M. The memorable materiales of hetman Polubotok's family in collection NMHU

The article explores silverware from the collection of the museum, which is associated with patronage activities of hetman Pavlo Polubotok and heirs of his family. The origin, study, attributation of exhibits become the subject of research.

Key words: *Ukrainian Cossack state, Pavlo Polubotok, Vasyliy Polubotok, spoon, chalice, coat of arms, attribution.*

01.03. 2017 р.

УДК 94(477):069.51 «189/191»

Н.Л. Заїка

«КРОЛЕВЕЦЬКІ» РУШНИКИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. В ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКОГО РУШНИКА НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

У статті проаналізовано «Кролевецький» рушник в експозиції Музею українського рушника та подано каталог цих рушників.

Ключові слова: *рушники, орнамент, композиція, каталог.*

Рушники, вироблені на кролевецьких мануфактурах, у експозиції Музею українського рушника складають невелику частину фондового зібрання Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (надалі у тексті ДІЕЗ «Переяслав») – всього 47 одиниць. Але треба відмітити, що у збірці українських народних рушників кролевецьких налічується понад триста одиниць.

«Кролевецькі» рушники в експозиції Музею українського рушника НІЕЗ «Переяслав»

До фондів НІЕЗ «Переяслав» із матеріалами етнографічної експедиції Переяслав-Хмельницького історичного музею, яка у 1963–1979 рр. працювала на території Чернігівщини, надійшло тільки два предмети (у 1973 р.) [1]. Це рушники із села Берестовець Борзнянського р-ну. Всі інші були знайдені під час пошукових експедицій у селах Черкащини та Полтавщини, а також в місті Переяславі-Хмельницькому та на Переяславщині.

Географія знахідок свідчить про їх масове поширення на території Полтавщини та Середньої Наддніпрянщини. Жителі цих регіонів купували кролевецькі рушники переважно на ярмарках та базарах, про що дізнаємось, наприклад, із розповіді респондента Марії Іванівни Дорошенко (1928 р. н.), мешканки села Помоклі Переяслав-Хмельницького району, Київської області: «Батько (Іван Григорович Дорошенко (1907 р. н.) з войни у 1945 році приніс «кролевець», як буду заміж іти. Купив у городі на ярмарку. Рушник давали молодим на весілля, тоді молоді віддавали. Сама заміж не шла, не було хлопців по війні» [2].

Окрім назви «кролевецькі», такі рушники називалися «куповані», «ярмаркові», «червоні», «возові», «орлові», «кролевець» – місц. Використовували їх здебільшого як святкові та обрядові.

Переважна більшість предметів, поданих у каталозі, ткана червоним по білому. Один із рушників має білі орнаменти на червоному тлі (Т-5553. КВ-11516) [3]. На 9 рушниках виткано напис: «г. Кролевецъ», на 3 предметах – прізвище «В.И. Бельченко» (2 шт.), «Ф. Аникіенко».

Серед орнаментів превалюють орнітоморфні та геометричні елементи. До найбільш уживаних можна віднести: «орли», «качечки», «клинці», «стовпчики», «ромби», «трикутники», «пірамідки». Фітоморфні деталі у візерунках («рожини», «листочки») геометризуються. Досить часто зустрічаються і скевоморфні елементи: «пилочки», «парканчик», «підсвічники», «млинки», «монастирки», «церкви» та інші. Всі назви, наведені у тексті, зафіксовані у фондово-обліковій документації НІЕЗ «Переяслав» як місцеві.

Композиція та орнаменти рушників, наведених у каталозі, традиційні для виробів кролевецьких мануфактур. Серед загалу рушників можна виділити дві групи: це рушники, композиція яких має виділений центр (основний узор – місц.) та горизонтальні смуги, обрамлені вгорі та внизу (нижня та верхня лиштва – місц.). Рушники цієї групи традиційно мають бокові вертикальні смуги, що обрамляють орнамент (бокова лиштва, бокова обводка – місц.) [3; 4].

Матеріали, подані у каталозі, вперше вводяться до наукового обігу.

КАТАЛОГ

1. Пхім 2973

Рушник тканий. «Кролевець». Затканий червоним. Чернігівщина. Кін. XIX ст. Розміри: 258 х 35.

2. Пхім 3894. КВ-2112

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. Кін. XIX – поч. XX ст. Знайдено: с. Підварки Переяславщина у 1960 р. Композиція: горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту: «качечки»; «орли» з короною; «підсвічники»-«трикіри». Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, мануфактурне виробництво. Розміри: 306 х 41 см.

3. Пхім 4065.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. кін. XIX ст. Знайдено: м. Переяслав-Хмельницький (Авраменко) у 1960 р. Композиція: горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, мануфактурне виробництво. Розміри: 306 х 41 см.

4. Пхім 4068 .

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. м. Кролевець, Чернігівщина. Кін. XIX – поч. XX ст. Знайдено: с. Підварки Переяславщина у 1960 р. Композиція: горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту: з написом «г. Кролевецъ». Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, мануфактурне виробництво. Розміри: 306 х 41 см.

5. Пхім 5082.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. 1914 р. Знайдено: м. Переяслав-Хмельницький у травні 1963 р. Композиція: горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту: «орел» з короною; «розети» з восьмираменними зірками. Легенда: рушник куплений Марією Юхимівною Юпик в Переяславі у період Першої світової війни. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 295 х 49 см.

6. Т-881(2). КВ-3045.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. м. Кролевець, Чернігівщина. Поч. XX ст. Передала: Анастасія Кирилівна Касьян. Знайдено: с. Андруші Переяславщина, 1969 р. Композиція горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту: «млинки», «кривульки», «качечки». Напис: «г. Кролевецъ». Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне (мануфактурне) виробництво. Розмір: 286 х 35 см.

7. Т-1556. КВ-3195.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. Поч. XX ст. Знайдено: с. Сомкова Долина, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл. у 1970 р. Композиція горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту: «ступінчасті ромби», «різані ромби», «рожі» (3), «качечки». Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне (мануфактурне) ткання. Розмір: 270 х 38,2 см.

8. Т-1629. КВ-3210.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. Поч. XX ст. Знайдено: с. Ковалин, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл. Передано громадою церкви у 1967 р. Композиція горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту: «двоголові орли» (2 шт.), «повні рожі», «качечки» (3 шт.), ромби. Знизу торочки. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне (мануфактурне) ткання. Розмір: 252 х 39,5 см.

9. Т-1710. КВ-3235.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. Поч. XX ст. Знайдено: с. Велика Буринка, Чорнобаївський р-н, Черкаська обл. у 1971 р. Композиція: горизонтальна з виділеним центром. Орнамент: «орли» (2 шт.), «вітрячки» розділені «клинчиками» і «хрестами». Бокова лиштва – «дамочки». Знизу торочки (4 шт.). Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне (мануфактурне) ткання. Розмір: 274 х 37,6 см.

10. Т-2193. КВ-3396.

Рушник тканий. «Кролевецький». Кілковий. Затканий червоним. Чернігівщина. Поч. XX ст. Знайдено: с. Нові Циблі, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл. у Олени Микитівни Савенко. Композиція: горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту: «підсвічники»; «рожі»; стилізований «орел» з ромбами і буквою «ж» по боках; «ромби». Нижня лиштва – два «трикутники» з «переділкою». Знизу торочки (4 шт.). Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабрична робота. Розмір: 290 х 37,5 см.

11. Т-2374. КВ-3457.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. 10-ті роки XX ст. Знайдено: м. Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл. у грудні 1973 р., передала О.І. Кувшинова. Композиція: горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту: два «орли» розділені «пилочкою»; три «рожі» розділені «стовпчиками»; різані «ромби». Знизу торочки (4 шт.). Легенда: куплений Палажкою Федорівною Чернечею на базарі в м. Борзні Чернігівщина. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабрична робота. Розмір: 268 х 38 см.

12. Т-2375. КВ-3457.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. 10-ті роки XX ст. Знайдено: м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл. у грудні 1973 р., передала О.І. Кувшинова. Композиція: горизонтальна з виділеним центром. Орнамент: «качечки»; два «орли» обведені «дамочками»; дві «рожі», розділені між собою «пилочкою»; п'ять різаних «прямокутників». Знизу торочки (4 шт.). Легенда: куплений Палажкою Федорівною Чернечею на базарі в м. Борзні Чернігівщина. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабрична робота. Розмір: 292 х 40 см.

13. Т-2383. КВ-3460.

Рушник тканий. «Кролевецький». Кілковий. Затканий червоним. Чернігівщина. Поч. XX ст. Знайдено: у с. Берестовець, Борзнянський р-н, Чернігівська обл. у жовтні 1973 р. Композиція: горизонтальна з виділеним центром. Орнамент: споювані «трикутники», з'єднані з ступінчатими «ромбами»; стилізовані «орли» з короною, між якими вгорі «рожі» з ромбом; «рожі» обведені «да-

мочками». Бокова лиштва – «дамочки». Нижня лиштва – дві смуги, над ними 4 китиці. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабрична робота. Розмір: 143 х 40,5 см.

14. Т-2400. КВ-3463.

Рушник тканий. «Кролевецький». Кілковий. Затканий червоним. Чернігівщина. Поч. ХХ ст. Знайдено: у с. Берестовець, Борзнянський р-н, Чернігівська обл. у жовтні 1973 р. Композиція: горизонтальна з виділеним центром. Орнамент: споювані «трикутники», розділені вузькими смужками, з'єднані «прямокутниками»; стилізований великий «орел» з крилами (розпростертими); «трикір». Бокова лиштва – два ряди «кривульок». Нижня лиштва – дві вузенькі смуги, над якими 4 китиці. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабрична робота. Розмір: 130 х 38 см.

15. Т-2621. КВ-3564.

Рушник тканий. «Кролевецький». Кілковий. Затканий червоно-коричневий. Чернігівщина. Поч. ХХ ст. Знайдено: у с. Софіївці, Золотоніського р-ну, Черкаської обл., грудень 1974 р. Композиція: горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту: чотири «орли» в шаховому порядку; «рожі»; два «орли» розділені кривулькою; «церкви»; «ромби». Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабрична робота. Розмір: 276 х 41 см.

16. Т-2893. КВ-3668.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. Кін. ХІХ ст. Знайдено: у с. Хоцьки, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл. Композиція: горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту: дві смуги переривчастих «ромбів»; дві смуги – «підсвічників», обрамлених подвійною пилочкою; дві смуги «рож»; дві смуги «монастирів» з «ромбами» та «пилочками»; одна смуга – «стовпчиків». Знизу 5 китиць. Легенда: рушник придбала В.П. Куниця на ярмарку в с. Хоцьках, Переяславщина. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабрична робота. Розмір: 278 х 38 см.

17. Т-3028. КВ-3724.

Рушник тканий. «Кролевецький». Кілковий. Затканий червоним. Чернігівщина. 1910 р. Знайдено: у с. Лецьки, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл. Композиція: з виділеним центром. Основний узор – двоголовий орел з короною і три качечки; «рожі». Нижня лиштва: повна «рожа», збоку – різані ромби. Верхня лиштва: «парканчик»; стовпчики, обведені кривулькою з «дамочок». Легенда: рушник належав Олександрі Канівець. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабрична робота. Розмір: 266 х 40 см.

18. Т-3402. КВ-3843.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. Кін. ХІХ ст. Знайдено: у с. Нові Андруші, Переяслав-Хмельницького р-ну, Київська обл., передала Оксана Миколаївна Чередніченко, лютий 1976 р. Композиція: горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту: дві смуги «рож» (3) чергуються з двома смугами «орлів» (2), розділені «пилочкою», «дамочками». Знизу – торочки. Легенда: рушник належав Надії Володимирівні Левченко, с. Андруші. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабрична робота. Розмір: 284 х 39 см.

19. Т-3866(1). КВ-4883.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. 20-ті рр. ХХ ст. Знайдено: м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл., передав М.І. Гойнік, лютий 1977 р. Композиція: горизонтальна з виділеним центром. Орнамент: «двоголові орли», між ними два «ромби»; стилізовані квіти з листочками, обведені кривулькою з «дамочок». Нижня лиштва: різані «ромби», розділені споюваними «пів ромбами». Знизу китиці. Легенда: рушник належав матері М.І. Гойніка Марфі Гойнік. Рушник куплений на базарі в Переяславі. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 268 х 37 см.

20. Т-3952. КВ-5140.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. Поч. ХІХ ст. Знайдено: с. Ковалин, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл., серпень 1977 р. Композиція: горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту: 1 та 3 смуги – два двоголові «орли»; 2 смуга – ступінчаті «ромби» з «хрестами» всередині. Нижня лиштва: «бовтики». Внизу китиці. Легенда: рушник куплено С.Й. Чорноусько. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 280 х 37,5 см.

21. Т-4077. КВ-5537.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. 30-ті рр. ХХ ст. Знайдено: с. Харківці, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл. у 1977 р. Композиція: горизонтальна з виділеним центром. Орнамент: один двоголовий «орел», з боків «рожини» (4), між ними дві «качечки»; два «орли», всередині ступінчасті ромби з хрестами; «рожини» (2), розділені «парканчиком». Нижня лиштва: «рожинки». Внизу китиці. Легенда: рушник належав бабі Миколи Гнатовича Ткаченка – Г.В. Кравченко. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 340 х 40 см.

22. Т-4228. КВ-5857.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. 20-ті рр. ХХ ст. Знайдено: м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл. Передала К.О. Лебедева у січні 1978 р. Композиція: горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту: 2 і 3 смуги двоголові «орли», розділені «ромбами»; 4 смуга – великий двоголовий «орел» з короною; 5 смуга – «качечки». Нижня лиштва: «бовтики». Внизу китиці. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 272 х 38 см.

23. Т-4471. КВ-6489.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. 1900 р. Знайдено: с. Дівички, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл. Композиція: горизонтальна з виділеним центром. Орнамент: дві широкі смуги – ромбів «кучерявих», розділених кривулькою з зубчиками; смуга – «кучерявок» (4). Внизу китиці. Ле-

генда: куплений на базарі. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 270 х 39 см.

24. Т-4606. КВ-7051.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. 20-ті рр. ХХ ст. Знайдено: с. Красносілля, Чигиринський р-н, Черкаська обл. Передала Я.П. Сербин. Композиція: горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту: 2 смуга – подвійні «бовтики»; 1 і 3 смуги – два «орли» та «стовпчики»; 4 смуга – «стовпчики» та ступеневі «ромби». Нижня лиштва: «бовтики». Внизу по 4 китиці. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 226,8 х 38,4 см.

25. Т-5054. КВ-9401.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. Кін. ХІХ ст. Знайдено: с. Скородистик, Чорнобаївський р-н, Черкаська обл. Композиція: горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту: 1 смуга – «пірамідки»; 2 смуга – «ромби», споювані «трикутники»; 3 – «підсвічники»; 4 – «церкви». Легенда: куплений у 1897 р. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 272 х 40 см.

26. Т-5099. КВ-9691.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. м. Кролевець. Поч. ХХ ст. Знайдено: м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл. Композиція: горизонтальна з виділеним центром. Орнамент: «двоголовий орел з короною» з «вітрячками»; «стилізовані вітрячки»; «трикіри»; «споєні трикутники», «клинчики», «качечки». Нижня лиштва: «павучки», обрамлені «кривулькою». На одному кінці рушника напис: «г. Кролевецъ». Внизу китиці. Легенда: куплений на базарі в Переяславі. Належав Єфросинії Романівні Чорній. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 307 х 43 см.

27. Т-5188. КВ-10175.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. 1920 р. Знайдено: с. Підварки, м. Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл.

Композиція: горизонтальна з виділеним центром. Орнамент: «Богиня-Берегиня», по кутках «рожини»; «вітряк з млиночками» по двоє, від з'єднання «вітрячків» тягнеться «доріжка» у вигляді «соснової гілочки» до віконця. Верхня і нижня лиштви: «рожини». Легенда: належав Зачепі Христині Данилівні, використовували на весіллях. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 300 х 40 см.

28. Т-5303. КВ-10820.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. Кін. ХІХ ст. Знайдено: с. Соснова, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл. Композиція: з виділеним центром. Орнамент: «орел», обведений «пилочкою», поперечна смуга, що складається з двох орлів, розділених «пилочкою». Нижня лиштва: стилізовані «рожини». Внизу китиці. Легенда: рушник святковий, куплений на ярмарку в Переяславі в кін. ХІХ ст. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 265 х 39 см.

29. Т- 5553. КВ-11516.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий білими нитками по червоному полю, («кумачевий»). Чернігівщина. Кін. ХІХ ст. Знайдено: с. Вовчик, Лубенський р-н, Полтавська обл. Композиція: горизонтальна з виділеним центром. Орнамент: в центрі велика «корона», навколо якої чотири «двоголові орли», «стовпчики», «клинчики», маленькі «корони»; смуга – два «двоголові орли», над ними «стовпчики». Нижня лиштва: різані ромби і трикутники. Внизу китиці (білі). Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 313 х 41 см.

30. Т-5611. КВ-11953.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. Поч. ХХ ст. Знайдено: с. Яхники, Лохвицького р-ну, Полтавської обл. Композиція: горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту: 1 і 3 смуга – «хрести» зі ступінчастих «ромбів», в заглибинах яких «гілочки» з «дамочок»; 2 смуга – «двоголовий орел» з короною, обрамлений «віночком повних рож», «стовпчиків», «клинців»; 4 смуга – «двоголові орли» (2), обрамлені «дамочками», «стовпчиками». Верхня лиштва: «клинці». Нижня – китиці. Легенда: куплений на ярмарку в Лохвиці матір'ю Марії Федотівни Юрченко. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 287 х 40 см.

31. Т-5644. КВ-12014.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. Поч. ХХ ст. Знайдено: с. Гайшин, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл. Композиція: горизонтальна з виділеним центром. Орнамент: «різані ромби», розділені трикутниками; орли, розділені «пилочкою»; «споювані різані ромби» та «ромби», що чергуються; «церковки», розділені пилочкою. Верхня лиштва: «качечки». Нижня лиштва: «бовтики». Внизу – 4 китички. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 275 х 38,5 см.

32. Т-6324. КВ-15813.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. м. Кролевець. Кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Знайдено: с. Помоклі, Переяслав-Хмельницького р-ну, Київської обл. Композиція: горизонтальна з виділеним центром. Орнамент: центральний узор – двоголовий «орел з короною», по кутах «рожини», обрамлені «дамочками»; стилізовані «квітки»; два «підсвічники», «качечки». Нижня лиштва – дві стилізовані «квітки». З одного кінця рушника напис: «г. Кролевецъ». Внизу – китиці. Легенда: куплений на базарі в м. Переяславі у 1928 р. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 288 х 39 см.

33. Т-6779. КВ-17921.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. Поч. ХХ ст. Знайдено: м. Переяслав-Хмельницький, Київської обл. Композиція: горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту, рапортний: «качечки», «підсвічники», «шишечки», «клинці». Внизу – китиці. Легенда: куплений на ярмарку в м. Переяславі. Матеріал та

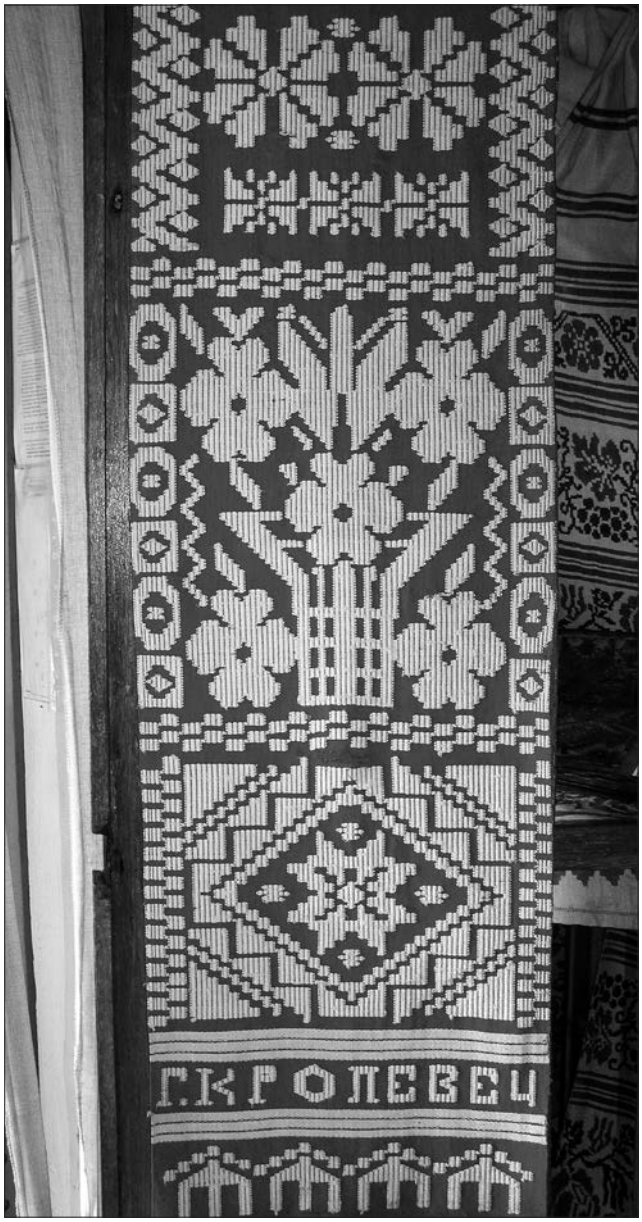

Рушник тканий «Кролевецький» (Т-7011. КВ-19452) м. Кролевець, Чернігівщина, 20-ті рр. XIX ст.

техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 264 х 37,8 см.

34. Т-6781. КВ-17923.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. м. Кролевець, Чернігівщина. Друга половина XIX ст. Знайдено: м. Переяслав-Хмельницький, Київської обл. Композиція: горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту: «стовпчики», «дамочки», «споювані ромби», «ступінчаті трикутники і ромби»; «Богиня-Берегиня», внизу стилізоване зображення «коня»; двоголовий «орел», під ним «рожини», зверху – «качечки»; композиція «рожини», «різані ромби», «стовпчики з переділками». На кінцях рушника напис: «г. Кролевецъ», «П. Бельчінкова». Внизу – по 4 китиці. Легенда: куплений на ярмарку в м. Переяславі. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, мануфактурне виробництво. Розмір: 338,5 х 42,5 см.

35. Т-7011. КВ-19452.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. м. Кролевець, Чернігівщина. 20-ті рр. XX ст. Знайдено: м. Переяслав-Хмельницький, Київської обл. Композиція: горизонтальна з виділеним центром, (складна). Орнамент: «вітряк» в «ромбах»; «вазон з деревом життя» (5 великих стилізованих квіток); «рожини», обведені маленькими «рожинками»; «свічники»; композиція зі «стовпчиків», «ромбів», «трикутників»; «шишечки». Нижня лиштва: «бовтики», напис: «г. Кролевецъ». Легенда: куплений як придане для мешканки с. Пологи-Яненки, Переяслав-Хмельницького р-ну Євгенії Лукашівни Мацкевич на ярмарку в м. Переяславі у 1924–1930 рр. (Ймовірно, виготолений за старими зразками на кролевецькій фабриці в 20-х рр. XX ст.). Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 320 х 41 см.

36. Т-7013. КВ-19454.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. Поч. XX ст. Знайдено: м. Переяслав-Хмельницький, Київської обл. Композиція: горизонтальна, складна. Смуги згеометризованого орнаменту: «підсвічники»; три «підсвічники»; два «орли»; 5 ступінчатих ромбів, з'єднаних з ступінчатими трикутниками. Легенда: рушник куплений бабусею Ганни Іванівни Дубошії в м. Переяславі на базарі. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 280 х 39 см.

37. Т-7184. КВ-19996.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. м. Кролевець, Чернігівщина. Кін. XIX – поч. XX ст. Знайдено: м. Переяслав-Хмельницький, Київської обл. Композиція: горизонтальна з виділеним центром. Орнамент: два двоголові «орли з короною», розділені смугою «руж». Нижня лиштва: «споювані ступінчасті трикутники та ромби». Верхня лиштва – «підсвічники» з «хрестами», між якими споювані «трикутники». Внизу напис: «г. Кролевецъ», «Ф. Аникіенко». Внизу – китиці. Легенда: виготовлений на фабриці м. Кролевець. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 280 х 39 см.

38. Т-7210. КВ-20164.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. Поч. XX ст. Знайдено: с. Ташань, Переяслав-Хмельницького р-ну, Київської обл. Композиція: горизонтальна. Рапортний. Смуги згеометризованого орнаменту: орли (2 шт.) зі «стовпчиками» і «клинцями»; «ромби в ромбах» (2 шт.). Верхня лиштва – «клинці», нижня – «бовтики». На кінцях –4 китиці. Легенда: куплений для Н.Х. Лазоренко на придане в м. Переяславі. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 254 х 35 см.

39. Т- 7325. КВ-21402.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. м. Кролевець, Чернігівщина. Кін. XIX – поч. XX ст. Знай-

дено: с. Велика Каратуль, Переяслав-Хмельницького р-ну, Київської обл. Композиція: горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту: двоголові «орли з короною»; два «підсвічники»; «качечки»; стилізовані «квіти». Внизу напис: «г. Кролевецъ». Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 278 х 40 см.

40. Т-7564. КВ-22594.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. Поч. XX ст. Композиція: горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту: «бовтики»; «церкви»; «ромби»; підсвічники і «стовпчики з переділкою»; «ступінчасті ромби». Легенда: куплений на базарі в м. Переяславі матір'ю П.П. Козелецького. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 245 х 36 см.

41. Т-7951. КВ-24265.

Рушник тканий. «Кролевецький». «Возовий» (місц.). Затканий червоним. Чернігівщина. Поч. XX ст. Знайдено: с. Лютеньки, Гадяцький р-н, Полтавська обл. Композиція: горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту: «берегиня»; «двоголові орли» (2 шт.), розділені «стовпчиками» та кривулькою; «двоголовий орел» з короною; «монастирки», розділені різаними «ромбами» та «крильцями». Легенда: належав Катерині Павлівні Цьодик. Матеріал та техніка: заполоч, фабричне виробництво. Розмір: 274 х 38 см.

42. Т-8366. КВ-25300.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. Кін. XIX ст. Знайдено: с. Велика Каратуль, Переяслав-Хмельницького р-ну, Київської обл. Композиція: горизонтальна. Раппортний. Смуги згеометризованого орнаменту: двоголові «орли з короною», розділені подвійною «пилочкою», по кутах – два ступінчастих «трикутники», розділені горизонтальною лінією; три «рожини», розділені «хрестиками» та ступінчастими «трикутниками». Внизу – торочки. Легенда: належав С.П. Сороці. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 294 х 40 см.

43. Т-8397. КВ-25363.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. Поч. XX ст. Знайдено: с. Чирське, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл. Композиція: горизонтальна з виділеним центром. Орнамент: «двоголові орли з хрестами», над ними «корона», «стовпчики» з переділками і велика «рожина»; 4 «рожини»; двоголовий орел з хрестами та короною. Нижня лиштва: смуга ступінчатих «ромбів» зі споюваними трикутниками, розділених горизонтальною лінією. Верхня лиштва: ряд «колосочків». Внизу – торочки.

Легенда: належав П.В. Левченку. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 256 х 38,5 см.

44. Т-8465. КВ-25602.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. Поч. XX ст. Знайдено: с. Полтавський Бобрик, Гадяцький р-н, Полтавська обл. Композиція: горизонтальна. Смуги згеометризованого орнаменту: чотири ступінчасті «ромби»; «підсвічник»; ступінчасті «ромби». Внизу – торочки. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 256 х 38,5 см.

Рушник тканий «Кролевецький» (Т-11382. КВ-38826) м. Кролевець, Чернігівщина, друга половина XIX ст.

45. Т-9399. КВ-23926.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. Поч. XX ст. Знайдено: с. Глибоке, Бориспільський р-н, Київська обл. Композиція: горизонтальна. Рапортний. Смуги згеометризованого орнаменту: 1 і 3 смуги – «рожини»; 2 смуга – «берегиня»; 4 – «двоголові орли» (2), розділені «стовпчиками». Верхня лиштва: ступінчасті «ромби». На кінцях – торочки. Легенда: належав Надії Володимирівні Кужіль. Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 142 х 39 см.

46. Т-11158. КВ-37839.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. Чернігівщина. Поч. XX ст. Знайдено: м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл. Композиція: горизонтальна. Рапортний. Смуги згеометризованого орнаменту: 1 і 3 смуги – «кучеряві ромби» з «хрестами»; 2 і 4 смуга – «стилізовані орли» з хрестами та короною. Нижня лиштва: ступінчасті трикутники з перетинкою. Верхня лиштва: ступінчасті трикутники. На кінцях – торочки. Легенда: належав Харитині Миколаївні Захарченко (1907 р. н.), жительці с. Віненці Переяслав-Хмельницького р-ну. Матеріал та техніка: бавовняні нитки, фабричне виробництво. Розмір: 142 х 39 см.

47. Т-11382. КВ-38826.

Рушник тканий. «Кролевецький». Затканий червоним. м. Кролевець, Чернігівщина. Друга половина XIX ст. Знайдено: м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл. Композиція: горизонтальна з виділеним центром. Орнамент: «двоголовий орел» з масивною короною; «качечки»; «багатораменні хрести»; «трикір»; «стовпчики» з перетинкою. На кінці рушника напис: «г. Кролевецъ», «В.И. Бельченко». Легенда: куплений в м. Переяславі на ярмарку на посаг донькам, належав мешканці с. Підварки Переяславського повіту Олександрі Федотівні Рудешко (1905 р. н.). Матеріал та техніка: бавовняна пряжа, фабричне виробництво. Розмір: 332 х 45 см.

ПОСИЛАННЯ

1. Годліна Л.О., Заїка Н.Л. Рушники-божники Сіверщини із колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» // Збірник наукових праць «Сіверщина в історії України». Вип. 4. – Київ – Глухів, 2011. – С. 454–458.

2. Звіт наукової експедиції НІЕЗ «Переяслав» від 4 жовтня 2016 р. Записано авторкою від Марії Іванівни Дорошенко (1928 р. н.), мешканки села Помоклі Переяслав-Хмельницького району Київської області.

3. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Фонди. Облікова документація. Інвентарна група «ПХІМ».

4. Там само. Інвентарна група «Тканини».

Заика Н.Л. «Кролевецкие» рушники конца XIX – начала XX в. в экспозиции Музея украинского рушника Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав».

В статье проанализированы «Кролевецкие» рушники из экспозиции Музея украинского рушника, Представлен каталог этих рушников.

Ключевые слова: *рушник, орнамент, композиция, каталог.*

Zaika N.L. «Krolevetsky» towels of late XIX – early XX century in the exhibition of Ukrainian towel museum of National historical-ethnographic reserve «Pereyaslav».

In the article «Krolevetsky» towel in the Museum of Ukrainian towel is analyzed and given the catalog of towels.

Key words: *towels, ornaments, composition, catalog.*

28.02.2017 р.

УДК 94(477):069.51

В.І Старченко
О.С. Сулима

ЗБІРКА ПОЯСІВ ДАНИЛА ЩЕРБАКІВСЬКОГО У КОЛЕКЦІЇ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Стаття присвячена дослідженню трьох поясів, зібраних Д.М. Щербаківським під час експедиції Полтавщиною у 1906 р., які зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Наведений науковий опис предметів групи зберігання «Тканини» підгрупи «Пояси».

Ключові слова: *Д.М. Щербаківський, пояс, збірка, колекція, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.*

У сучасному науковому просторі України традиційними стали розвідки, присвячені вивченню творчого спадку науковців-ювілярів. Цьогоріч виповнюється 140 років від дня народження видатного українського вченого – етнографа, археолога, мистецтво- та музеєзнавця – Данила Михайловича Щербаківського (1877–1927). У різний час були опубліковані численні розвідки про його різносторонню багатогранну діяльність [1]. Однак, актуальним завданням для нинішніх дослідників залишається вивчення та аналіз результатів невтомної праці Д.М. Щербаківського на ниві музейництва. Особливо важливим є встановлення внеску вченого у формування музейних етнографічних збірок. Це вирішує ряд наукових та практичних завдань: з одного боку, доповнює знання про створення фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського на зорі його діяльності як Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства; з другого – розширює обізнаність з екскурсійною та збиральницькою роботою Д.М. Щербаківською; з третього – вивчення зібраних дослідником зразків традиційного українського строю дає змогу прослідкувати характерні особливості побутування його елементів на Полтавщині.

У Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського (далі ПКМВК) проводяться систематичні дослідження комплектування фондів закладу, особливо на перших етапах його діяльності, у тому числі і Д.М. Щербаківським. Так, у 2012 р. побачила світ розвідка І.О. Власенко та М.П. Пісцової, що містить характеристики гаптованих і вишитих культових речей XVII–XIX ст., зібраних відомими вченими-музейниками К. Мощенком та братами Д. і В. Щербаківськими в першій чверті XX ст. для Полтавського музею [2]. У наступній статті згаданих вище авторів розкриті особливості символіки орнаментів, колористики, технік виконання рушників кінця XVIII – початку XIX ст. зі збірок згаданих вище етнографів [3].

Традиційний український одяг, у тому числі й козацький та старшинський, є предметом досліджень мистецтвознавців (З. Васіної, Ю. Смолій [4] та ін.), етнографів (О. Косміни [5], Г. Матейко [6], Т. Ніколаєвої [7] та ін.), іс-

ториків-уніформологів (Є. Славутича [8], С. Шаменкова). Учені опублікували низку ґрунтовних монографій та статей, у яких проаналізували історію, художньо-стилістичні засади українського народного вбрання.

На сьогодні розвідки, присвячені вивченню поясів у колекціях Дніпропетровського історичного музею імені Д.І. Яворницького, Музею українського народного декоративного мистецтва та Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського опублікували співробітники цих закладів М. Підосинова [9], О. Новодережкіна [10] і В. Зайченко [11] відповідно. Остання запропонувала класифікацію імпортних поясів та уклала їх каталог.

Незважаючи на значний масив літератури, присвяченої аналізу різних деталей традиційного українського одягу, не виникає сумніву у потребі дослідження аксесуарів до вбрання, що зберігаються у фондах ПКМВК.

Автори ставлять за мету розкрити внесок Д.М. Щербаківського у формування збірки поясів у колекції ПКМВК. Для цього прослідкуємо долю зібрання Д.М. Щербаківського у наявній фондові-обліковій документації. Також наведемо приклад заповнення уніфікованого паспорту на музейний предмет групи зберігання «Тканини», підгрупи «Пояси».

У 1904 р. Д.М. Щербаківський під впливом М.Т. Біляшівського «став працювати над народним мистецтвом» [12, с. 40]. За вказівкою останнього він вирушив у першу експедицію – збирати зразки українського побуту і мистецтва для Київського музею. Відтоді з властивою йому енергією і відданістю дослідник обходив села, збирав килими, скло, кераміку для Київського міського і Полтавського земського музеїв [13, с. IX].

Полтавська губернська управа запросила Данила Михайловича до Полтави у 1906 р., поставивши основним завданням «придбати предмети місцевої старовини», з метою подальшого поповнення етнографічного відділу Природничо-історичного музею. Під час своїх експедицій дослідник об'їздив Хорольський, Переяславський, Миргородський та Кобеляцький повіти Полтавської губернії, зібравши різні українські старожитності – килими, рушники, вибійчані тканини та церковні речі – вишиті підризники, воздухи, потири тощо. Загалом колекцію склали 273 предмети, у тому числі 17 поясів [14, с. 12–13]. Якісний склад зібрання дозволяє встановити «Список вещей доставленных Щербаковским в 1906 году в фонды музея» [15, арк. 1–5]. Нижче наводимо витяг зі згаданого вище документу, зберігаючи особливості авторського стилю.

1. Красный козацкій поясъ. Мальцы.
2. Фіолетовый казацкій поясъ. Чирковка.
3. Червоный, затканный цветами казацкій поясъ. Чирковка.
4. Шелковый поясъ. Борисполь.
5. Козацкій голубой поясъ. Войтовцы.
6. Слуцкій поясъ. Мацковцы.
7. Поясъ. Подделка подъ слуцкій. Харьковцы.
8. Поясъ шелковый полосатый. Борисовка.
9. Поясъ по образу слуцкихъ поясові. Хоцьки.
10. Поясъ подделка подъ слуцкій. Цибли.
11. Поясъ подделка подъ слуцкій. Чопилки.
12. Кусокъ пояса. Пол.[огие] Вергуны.
13. Поясъ подделка подъ слуцкій. Пол.[огие] Верг.
14. Поясъ красный. Положаи.
15. Шелковый поясъ. М[алая]-Карапуль.
16. Кусокъ красного пояса. Пол.[огие] Чоб.[итьки]
17. Козацкій старинный поясъ. Кобеляки.

Можемо констатувати, що збірка була різноманітною: у ній представлені пояси різного кольору шовкові козацькі, орнаментовані шовкові або золотні слуцькі чи підробки під них (за визначенням Д.М. Щербаківського). Найбільше цих виробів було зібрано на Переяславщині – 13 одиниць – у давніх козацьких поселеннях: Борисівка, Бориспіль, Войтівці, Мацьківці, Пологі Вергуни, Положаї, Харьківці, Хоцьки, Циблі, Чобітьки, Чопілки. Інші пояси належали жителям сіл Мальці Миргородського повіту і Чирківка Хорольського повіту та містечка Кобеляки. Більшість з цих населених пунктів за часів Гетьманщини були козацькими сотенними міста або містечками, волосними селами, тому в них навіть на початку XX ст. не забувалися традиції славних предків. Недарма дописувач журналу «Київська старовина» підкреслював: «У числі предметів старовинного козацького побуту, що траплялися збирачам, дуже ціняться розкішні шовкові, шалеві і литі пояси…» [16, с. 484]. Тому не дивно, що Данило Михайлович теж не обійшов їх своєю увагою, бо «невтомна натура штовхала його на нові й нові розшуки скарбів рідного мистецтва…» [17, с. 127].

На відміну від селянського традиційного строю, що був консервативним та прив'язаним до регіональної специфіки, костюм українського козацтва і особливо його вищих рангів тяжів до міського європейського вбрання і був синтезом традиційно-побутового колориту та орнаментики, імпортних тканин, готових елементів одягу, прикрас, крою. Крім головних уборів козацький одяг доповнювали і робили завершеним пояси. Найпоширенішими у XVI ст. і найбільш масово представленими в гардеробах української знаті, від гетьмана до нижчих чинів, були легкі широкі й довгі ткані шовкові, або шалеві, пояси турецького й перського походження, виткані простим тафтяним переплетенням із крученого фарбованого шовку-сирцю, переважно червоного, малинового, вишневого, рідше – зеленого або жовтого кольорів [18, с. 223]. За східними взірцями в Україні засновували у XVIII ст. мануфактури, що виготовляли золототкані шовкові, так звані кунтушеві пояси [19, с. 68]. Левова частка козацьких поясів була іноземного походження, як і більшість предметів розкоші давнього фабричного виробництва. Окрім того у статті «Один из предметов старинного малороссийского щегольства» автор наголошував: «Пояси дешевші і повсякденні, без сумніву, виготовляли місцеві виробники. Але вони не збереглися, уціліли лише ті,

що були особливо міцними, прекрасно виготовленими, їх особливо берегли через високу вартість» [20, с. 484].

Загалом, пояс був обов'язкою деталлю вбрання і виконував найрізноманітніші практичні функції – закріплення одягу, захист м'язів живота та спини під час важкої роботи. На поясах носили предмети повсякденного вжитку, вони слугувалили яскравою, часом домінантною, прикрасою строю і показником достатку та соціального статусу. Але пояс сприймався також і як талісман, оберіг, тому часто виготовлявся з тканин яскравих барв.

Вишиті пояси як спадок предків траплялися і в церквах. У минулі часи такі пожертви пристосовували для виготовлення облачення священиків. Зазвичай для їх виробництва використовували міцні імпортні тканини, що могли успішно «боротися з часом» і тривалий час слугувати як атрибут вбрання священнослужителів [21].

На сьогодні у колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського збереглися три пояси зі зборів Д.М. Щербаківського: два монохромні (малинові) шовкові козацькі, на одному з яких збереглася бирка з написом «панський» (ПКМВК 5861 Тк 1043; ПКМВК 7424 Тк 2549) та оксамитовий церковний з рослинним орнаментом (ПКМВК 6091 Тк 1271). Вироби неширокі (до 12 см), тому виконували найперше декоративну функцію. Пара малинових поясів вирізняється експресивним забарвленням, яке з часом ледь поблякло. Червоний (малиновий) колір є активним, випромінює сильну чоловічу енергію, виконує захисну функцію. Пояс – деталь облачення священика – примітний своєю поліхромною орнаментикою, сформованою зі стилізованих квіток, виконаних різнокольоровим шовком у техніці художньої гладі. По всій його довжині стелиться хвилеподібний пагін, від якого у різні боки відходять паростки з квітами гвоздики, гранату, пуп'янками троянди. Різноцвіття доповнюють дрібніші п'яти- та чотирипелюсткові квітки. Незважаючи на те, що кольори виробу вицвіли, із записів інвентарних книг Полтавського державного історико-краєзнавчого музею (назва ПКМВК у 1930-х рр.) пересвідчуємося в доцільному підборі барв: гілочка вишита жовтими, рожевими та блакитними нитками, квіти – кремовими, палевими, голубими [22, с. 68]. Червона кайма, яка оббігає пояс, «збирає» його воєдино, надаючи композиції цільності та завершеності.

Серед факторів, що суттєво скоротили кількісний склад надбань етнографа, варто вказати, що Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського за свою 125-річну історію пройшов численні випробування, які суттєво впливали на його фондове зібрання. Так, у 1940 р. частину колекцій народного мистецтва передали до фондів новоствореного Полтавського художнього музею (нині – Полтавський художній музей (галерея мистецтв) імені Миколи Ярошенка). Поміж інших музейних предметів збірку закладу поповнили 49 шовкових поясів, серед них 5 зі зборів Д.М. Щербаківського [23, с. 14].

Справжнім випробовуванням для Полтавського краєзнавчого музею стали роки Другої світової війни 1939–1945 рр. Про це переконливо свідчать цифри: напередодні війни у фондах закладу налічувалося близько 118 тис. музейних предметів, а після – дещо більше 37 тис. [24]. Частина музейних цінностей була розграбована або вивезена німцями у період окупації Полтави 1941–1943 рр., інші загинули у пожежі, організованій відступаючими військами [25, с. 116]. За відсутності документів, які б указували облікові позначення втрачених музейних раритетів, можемо лише припустити, що частина поясів разом з іншими козацькими старожитностями згоріла або зникла у часи воєнної круговерті.

Важливим етапом наукового опрацювання музейних предметів підгрупи «Пояси» є складання уніфікованого паспорта. Його актуальність обумовлена ще й тією обставиною, що дані речі відносяться до депаспортизованої частини музейної колекції і їх характеристика у сучасній фондово-обліковій документації неповна. Наприклад, пояс з обліковими позначеннями ПКМВК 6091 Тк 1271 датований XIX ст., однак за стилістичними особливостями орнаментики ближчий до барокових мотивів кінця XVIII ст. [26]. Крім того, щоб простежити долю раритетів, наводимо відомі старі інвентарні номери за погашеними інвентарними книгами історико-етнографічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства» (1909 р.) та Полтавського державного історико-краєзначого музею (1939 р.). Нижче наводимо науковий опис.

1. ПКМВК 5861 Тк 1043. **Пояс чоловічий**. XVIII ст.

Класифікація: речовий.

Типологія: предмет одягу.

Матеріал: шовк.

Техніка: ткацтво.

Розміри: 8 х 225 см.

Старі інвентарні номери: № 286 (1909 р.), № 837 (1939 р.).

Опис: Пояс шовковий, малинового кольору. На одному кінці збереглася бирка: «С. Мальцы. Миргородск. у. № 286. Экскурс. Щербаковскаго».

Походить з с. Мальці Миргородського повіту. Експедиція Д.М. Щербаківського, 1906 р.

Стан збереження: пояс забруднений, латаний, є розриви, незначні осередки деструкції.

2. ПКМВК 6091 Тк 1271. **Пояс чоловічий**. Кінець XVIII ст.

Класифікація: речовий.

Типологія: предмет культового призначення.

Матеріал: оксамит ритий, репс, крашенина, кручені шовкові нитки, канітель.

Техніка: ткацтво, пошиття, вишивка (художня гладь, «складний подвійний шов»).

Розміри: 12х116 см.

Старі інвентарні номери: № 326 (1909 р.), № 1272 (1939 р.).

Опис: Пояс оксамитовий з фітоморфним орнаментом. На чорному фоні вишитий хвилеподібний пагін з

пишними квітами гранату, пуп'янками троянд, гвоздиками, дрібними п'яти- та чотирипелюстковими квітами. Краї пояса обшиті смужкою червоного репсу. На одному кінці пришита синя репсова тасьма. Зворотній бік підбитий крашениною.

Походить з містечка Мала Каратуль Переяславського повіту. Експедиція Д.М. Щербаківського, 1906 р.

Стан збереження: пояс забруднений, є численні розриви, плями, втрати та потертості тканин основи та підкладки, нитки вилиняли, втрачені три тасьми.

3. ПКМВК 7424 Тк 2549. **Пояс чоловічий**. XVIII ст.

Класифікація: речовий.

Типологія: предмет одягу.

Матеріал: шовк.

Техніка: ткацтво.

Розміри: 10,5 х 142 см.

Старі інвентарні номери: № 285 (1909 р.), № 813 (1939 р.).

Опис: Пояс шовковий, малинового кольору. До одного кінця пришита тасьма, з суканих ниток, сплетених косою. На іншому зберігся напис тушшю «Г. Кобеляки. Экск. Щербаковскаго. № 285».

Походить з м. Кобеляки. Експедиція Д.М. Щербаківського, 1906 р.

Стан збереження: пояс забруднений, краї посічені, є осередки деструкції тканини, плями, надриви країв.

Незважаючи на всі негаразди, що спіткали Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, вдалося зберегти пам'ять про перших збирачів музейних раритетів та окремі зразки, зібрані ними на теренах історичної Полтавщини. Широкий асортимент знахідок Данила Михайловича, який у свій час збагатив етнографічний відділ Природничо-історичного музею, продовжує приваблювати увагу дослідників. Серед цих раритетів немає несуттєвих або дрібних. Аналіз одного елементу вбрання – поясу – збагачує сучасний музейний дискурс знаннями про місця знахідок, а отже і їх побутування, смаки минулих епох, способи виготовлення та декорування конкретних виробів, розкриває перед музейниками цілий пласт традиційного повсякдення. Крім того, доповнює відомості про полтавську експедицію 1906 р. Д.М. Щербаківського, під час якої він ще раз довів, що «…віддав найбільше своїх сил справі практичній – розшукуванню, збиранню, упорядкуванню пам'яток української культури» [27, с. 127].

ПОСИЛАННЯ

1. Данилевич А.П. Д.М. Щербаківський – відомий дослідник у галузі українознавства / А.П. Данилевич // Вісник Київського національно університету імені Тараса Шевченка: Історія. – 2001. – Вип. 55. – С. 51–55; Камінський В. Етнографія в науковій діяльності Данила Михайловича Щербаківського / В. Камінський // Етнографічний вісник. – 1928. – Кн. 6. – С. XX–XXVI; Козловська В. Пам'яті дорого товариша Д.М. Щербаківського / В. Козловська // Етнографічний вісник. – 1928. – Кн. 6. – С. VIII–XIX; Сидоренко С. Ревний колекціонер і невтомний дослідник / С. Сидоренко // Народня творчість та етнографія. – 1968. – № 5. – С. 67–71; Ходак І. Пам'яткоохоронні аспекти наукової діяльності Данила Щербаківського / І. Ходак // Українська художня культура: історія та сучасні проблеми: зб. наук. пр. – К.: Інститут культурології НАМ України, 2012. – С. 31–39: Шарафутдінова І.М. Данило Щербаківський (1877–1927) / І.М. Шарафутдінова // Археологія. – 1998. – № 3. – С. 140–142.

2. Власенко І. Колекція літургійного шитва в збірці Полтавського краєзнавчого музею (збори Костя Мощенка, Вадима й Данила Щербаківських) / І. Власенко, М. Пісцова // Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Вип. VII. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – С. 550–555.

3. Власенко І. Колекція рушників у збірці Полтавського краєзнавчого музею (фонд Костя Мощенка, Вадима і Данила Щербаківських) / І. Власенко, М. Пісцова // Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Вип. VIII. – Полтава: Дивосвіт, 2013. – С. 382–389.

4. Смолій Ю. Слуцькі пояси: Українське культурне поле / Ю. Смолій // МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія. – 2010. – Вип. 7. – С. 360–374.

5. Косміна О.Ю. Традиційне вбрання українців. – Том І: Лісостеп та степ. – К.: Балтія-Друк, 2008. – 160 с.

6. Матейко К.І. Український народний одяг. – К.: Наукова думка, 1977. – 224 с.

7. Ніколаєва Т. Історія українського костюму. – К.:Либідь, 1996. – 176 с.

8. Славутич Є. Одяг «малоросійських» козаків: склад, походження, покрій, матеріали, функціональність, забезпечення. Друга половина XVII – перша третина XVIII ст. / Є. Славутич // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 16. – С. 210–238.

9. Підосинова М.А. Виставка запорозького одягу з зібрання Дніпропетровського історичного музею / М.А. Підосинова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sa.nmu.org.ua/pdf/2009/Pidosinova.pdf

10. Новодережкіна О.В. Шовкові пояси XVIII століття з колекції Музею українського народного декоративного мистецтва. Каталог виставки / Керівник проекту А. Вялець. – К.: Родовід, МУНДМ, 2003. – 58 с. Її ж. Слуцькі пояси в колекції Музею українського народного декоративного мистецтва // Музейна справа та музейна політика в Україні XX століття. Зб. наук. пр. – К.: Златограф, 2004. – С. 151–156; Її ж. Шовкові пояси // Музей українського народного декоративного мистецтва: Альбом. – К.: Мистецтво, 2009. – С. 164–165.

11. Зайченко В. Старовинні коштовні пояси у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог / В. Зайченко // Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. – Чернігів, 2005. – Вип. 6. – С. 129–146.

12. Щербаківський Д.М. Т. Біляшівський і українське мистецтво / Д. Щербаківський // Записки історико-філологічного відділу. – 1926. – Кн. IX – С. 38–53.

13. Козловська В. Пам'яті дорого товариша Д.М. Щербаківського / В. Козловська // Етнографічний вісник. – 1928. – Кн. 6. – С. VIII–XIX.

14. Отчет о Естественно-историческом музее Полтавского губернського земства за 1906 год. – Полтава: Типо-литография торгового дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1907. – 20 с.

15. Список вещей доставленных Щербаковским в 1906 году в фонды музея // Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського – Ф. 11, спр. 2096, 9 арк.

16. Один из предметов старинного малороссийского щегольства // Киевская старина. – 1891. – Кн. 9. – С. 484–486.

17. Ернст Ф. Данило Михайлович Щербаківський (пам'яті дослідника) / Ф. Ернст // Бібліологічні вісті. – 1928. – № 1. – С. 127–136.

18. Славутич Є. Одяг «малоросійських» козаків: склад, походження, покрій, матеріали, функціональність, забезпечення. Друга половина XVII – перша третина XVIII ст. / Є. Славутич // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 16. – С. 210–238.

19. Школьна О.В. Шовк у побуті українців XVI–XIX століть і питання його музейного використання / О.В. Школьна // Питання історії, науки і техніки. – 2014. – № 3. – С. 61–73.

20. Один из предметов старинного малороссийского щегольства // Киевская старина. – 1891. – Кн. 9. – С. 484–486.

21. Там само, с. 484.

22. Інвентарна книга Полтавського державного історико-краєзнавчого музею. – Розпочата у 1939 р. – № 3. – 596 с.

23. Акт передачи от 02.10.1940 г. Государственный историко-краеведческий музей – Полтавский областной художественный музей // Акти передачі експонатів художньому музею. 1940 р. – Робочий архів фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. – 5 арк.

24. Акт про знищення і розграбування німецько-фашистськими загарбниками Полтавського державного краєзнавчого музею // Зоря Полтавщини. – 1944. – № 10. – С. 3.

25. Стадник .М. Музей у роки Великої Вітчизняної війни // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції. Зб. наук. праць. – Полтава, 1991. – С. 115–117.
26. Зайченко В. Вишивка козацької старшини / В. Зайченко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=725
27. Ернст Ф. Данило Михайлович Щербаківський (пам'яті дослідника) / Ф. Ернст // Бібліологічні вісті. – 1928. – № 1. – С. 127–136.

Старченко В.И, Сулима О.С. Собрание поясов Даниила Щербаковского в коллекции Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского
Статья посвящена исследованию трех поясов, собранных Д.М. Щербаковским во время экспедиции по Полтавщине в 1906 г., которые хранятся в фондах Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского. Приведено научное описание предметов группы хранения «Ткани» подгруппы «Пояса».
Ключевые слова: *Д.М. Щербаковский, пояс, собрание, коллекция, Полтавский краеведческий музей имени Василия Кричевского.*

Starchenko V.I., Sulyma O.S. Danylo Shcherbakiwsky's belt gathering in the Vasyl Krychewsky Poltava Local Lore Museum Collection
The article is dedicated to the research of three belts from the Vasyl Krychewsky Poltava Local Lore Museum funds brought by D.M. Shcherbakiwsky during the expedition in Poltava region in 1906. Scientific description of objects from the group «Fabrics» sub-group«Belts» is made.
Key words: *D.M. Shcherbakiwsky, belt, gathering, collection, the Vasyl Krychewsky Poltava Local Lore Museum.*

22.02.2017 р.

УДК 94(477):069.51(687.38)

О.І. Калінович
Л.М. Шкіра

ЖІНОЧІ ПОЯСИ (КРАЙКИ) ЧЕРНІГІВЩИНИ У ФОНДОВОМУ ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

У статті розглядаються особливості виготовлення та орнаментики жіночих поясів Чернігівщини кінця XIX – початку XX ст. із фондового зібрання Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».
Ключові слова: *український народний костюм, одяг, пояс, ткацтво, плетіння, орнаментика, декор, колористика, композиція.*

На сьогоднішній день у сучасному суспільстві існує тенденція зростання інтересу до українського народного костюма, зокрема, його регіональних особливостей – крою, оздоблення та орнаментики.

Історії українського народного костюма у найрізноманітніших його аспектах присвячено багато досліджень, найбільш відомими серед яких є праці Т.О. Ніколаєвої, Т.В. Кара-Васильєвої, О.С. Федорчук, Г.В. Врочинської, М.Р. Селівачова, З.О. Васіної, К.І. Матейко, Г.К. Стельмащук, М.С. Білан, Х.К. Вовка, В.К. Борисенко, О.І. Воропая, О.Ю. Косміної, Т.А. Агафонової, К.К. Стамерова та ін. Варті уваги також дослідження Л.М. Білякевич та О.Ю. Козирєвої «Пояс як невід'ємний елемент українського народного костюма Середньої Наддніпрянщини кін. XIX – поч. XX ст.», де автори досить детально проаналізували художні особливості, різноманіття функцій, використання різних матеріалів, технік виконання, художніх рішень.

Мета даного дослідження полягає у розкритті регіональних особливостей жіночих поясів Чернігівщини кінця XIX – початку XX ст. із фондової колекції ДІЕЗ «Переяслав» у контексті етнічної специфіки українського народного костюма.

Ґрунтовне вивчення окремих елементів народного одягу кінця XIX – початку XX ст., зокрема, відповідних музейних колекцій, є важливим та актуальним, оскільки вирішує завдання привернення уваги до культури, духовності та традицій українського народу, а також популяризує музейні зібрання.

Здавна пояс був важливим компонентом як чоловічого, так і жіночого народного одягу. Поясом підв'язували натільну сорочку, поясне вбрання або зимовий верхній одяг. Коли одяг підперезаний, тоді він щільніше обіймає тіло, зберігає тепло, а разом з тим це полегшує рух під час роботи. Упродовж століть пояс використовували для носіння знарядь праці (ножа, сокири), предметів побуту («цурки» для в'язання снопів; «кошівки» для клепання коси; шкіряної «калитки» з кременем, кресалом, грошима; гребінця) або холодної зброї (меча, шаблі, чекана). Відомості про те, як пояси жертвували на церкву в княжі часи, віднаходимо в Києво-Печерському патерику [1, с. 688].

На межі XIX–XX ст. способи зав'язування пояса залежали від його розміру та форми одягу. Жіночі плетені пояси найчастіше обгортали кілька разів поверх спідниць (фартухів) та зав'язували збоку, рідше зав'язували позаду. Орнаментований кінець, як правило «з кутасами», звисав донизу. Якщо ж підперізували верхній одяг, наприклад свити, то кінці підтикали з боків. Чоловіки зазвичай обмотували сітчастий пояс кілька разів навколо тіла, а оздоблені китицями кінці підтикали з боків таким чином, щоб вони звисали донизу [2, с. 118].

В українському народному одязі пояс вважався не просто одним із його компонентів – він був показником усталених етичних норм. Вважалось гідним осуду з'явитись на людях без пояса: це могла дозволити собі лише людина, котра втратила будь-яке сумління – вийти на люди без пояса означало «розпоясатися» [3, с. 76].

Локальну своєрідність традиційних поясів XIX – початку XX ст. створювали матеріал, розмір, техніка виготовлення, орнаментація і колорит, а також способи пов'язування. Пояси виготовляли з вовни, льону, коноплі, тканини, шкіри. Заможне населення використовувало шовк-сирець різних кольорів, срібну та золоту нитку [4, с. 171]. Наприкінці XIX ст. найбільш розповсюдженими були вовняні саморобні пояси, пофарбовані домашнім способом у яскраві червоні, зелені та інші кольори. Бідніша частина населення носила нефарбовані білі пояси, а то і просто лико чи мотузок.

Крім саморобних поясів, поширені були й пояси, виготовлені міськими ремісниками. Починаючи з

другої половини XIX ст., саморобні пояси замінювалися фабричними [2, с. 118].

У фондовій колекції ДІЕЗ «Переяслав» знаходиться понад 400 жіночих та чоловічих поясів кінця XIX – початку XX ст., зібраних із різних регіонів України, серед яких є і 15 крайок, виготовлених на Чернігівщині. Умовно їх можна поділити на дві групи – плетені та ткані.

Із праці польського етнографа К. Мошинського «Народна культура слов'ян» дізнаємося про назву використаної для поясів сітчастої техніки плетіння – «брання», від якої й виготовлені нею вироби називались «бранними» [5, с. 316]. Згідно з матеріалами С. Сидорович, на межі XIX–XX ст. сітчаста техніка плетення в Україні була відома на Полтавщині, Чернігівщині, а також невеликими острівцями в окремих районах Волині, на Бойківщині, Закарпатті, Тернопільщині [6, с. 36].

Вовняні пояси виплітали в особливий спосіб – «по стіні». Як правило, на «глухій» (без вікон) стіні для снування ниток вставляли кілки, відстань між якими становила 3 метри. Вовняну нитку навивали від першого до третього кілка, роблячи перехрестя перед другим кілком (усього 100 ниток). Чим більше було навито ниток, тим ширшим мав бути пояс. Початком для плетіння пояса слугувало місце перехрещення ниток [7].

Прикладом таких крайок є наступні предмети музейного значення з фондової колекції ДІЕЗ «Переяслав».

Крайки плетені:

Інв. № Т-1475 КН-3152 (від 02.11.1970 р.). Пояс жіночий, має по 15 китиць на кожному кінці. Виготовлений матір'ю Гусак Уляни Іванівни. На кожному кінці відірвані дві китиці, дев'ять великих дірочок. С. Бурдківка Ніжинського р-ну Чернігівської обл. Знайдено у Гусак Уляни Іванівни. Вовна, плетіння. 242 х 3,5 см. 1913 р. [8].

Інв. № Т-2391 КН-3461 Пояс жіночий, плетений вручну з вовняних червоних ниток. На кінцях – довгі китиці, скручені і зв'язані в кінці. Виготовила Харченко Євдокія. С. Комарівка Борзнянського р-ну Чернігівської обл. Знайдено у Моренець Н.С. Перша половина XX ст. [9].

Інв. № Т-3128 КН-3570. Крайка плетена з фіолетових, рожевих, жовтих, білих, червоних та зелених ниток. Узор: ряди червоних та зелених смуг переплітаються, утворюючи ряди «сливок». По краях – торочки. Кольори зблякли. Виготовила Зуга Устина Тимофіївна. С. Бубнівщина Прилуцького р-ну Чернігівської обл. 128 х 4,5 см. Початок XX ст. [10].

Інв. № Т-3161 (від 17.01.76 р.) КН-3752. Крайка плетена з різнокольорових ниток. Узор: «ключі» та «хрести» на червоному з поперечними зеленими смугами тлі, обведена з боків червоною і жовтою смугами, рожевою і фіолетовою «пилочкою» і тоненькою білою смужкою. Нитки збляклі. Вовна, плетіння. С. Бубнівщина Прилуцького р-ну Чернігівської обл. 242 х 6,5 см [10].

Інв. № Т-3281 КН-3780. Крайка плетена. Узор: поперечні жовті і малинові смужки, які на краях переплітаються, утворюючи «ромби» і «хрести»; облямівка – фіолетові і червоні поперечні смужки, зелена і червона повздовжні смужки. На кінцях – торочки. На одному краю – дірочка. Виготовила Жуковська Марія Архипівна. Вовна, плетіння. С. Бубнівщина Прилуцького р-ну Чернігівської обл. 282 х 5 см. 20-ті рр. XX ст. [11].

Інв. № Т-3396 КН-3837 (від 06.03.1976 р.). Крайка плетена з різнокольорових ниток повздовжніми смугами: в центрі – червона, з боків – зелені, оранжеві, чорні, білі. По краях – переплетені чорні з оранжевими. Краї витріпались. Виготовила Липка М.П. Вовна, плетіння. С. Івківці Прилуцького р-ну Чернігівської обл. Початок XX ст. 317 х 5,2 см [11].

Інв. № Т-3397 КН-3838. Крайка плетена. Посередині – поперечні червоні і зелені смужки, по них «ромби» з «дамочок» і «навскісні ланцюжки». По краях – біла, фіолетова, червона, біла, зелені смужки. Нитки зблякли, краї витріпані. Виготовила Падалка Є.П. Вовна, плетіння. С. Івківці Прилуцького р-ну Чернігівської обл. Початок XX ст. 279 х 4 см [11].

Інв. № Т-3398 КН-3839. Крайка плетена з ниток чорного, фіолетового, оранжевого і рожевого кольору. Посередині на фіолетових і оранжевих поперечних смужках – «ромби» з «дамочок», обведені рожевою смужкою, червоними і чорними «дамочками». Фіолетові і оранжеві нитки полиняли, краї витріпалися. Вовна, плетіння. С. Івківці Прилуцького р-ну Чернігівської обл. Початок XX ст. 316 х 4,5 см [11].

Інв. № Т-3414 КН-3848 (від 09.03.1976 р.). Крайка плетена з фіолетових, червоних, жовтих і синіх ниток. Узор: «кривулька», в заглибинах її – «хрести», обведена жовтою, синьою і червоною смужками. Виготовила Руденко М.К. Нитки потерті. Вовна, плетіння. С. Монастирище Ічнянського р-ну Чернігівської обл. Почfnjr XX ст. 322 х 4,5 см [11].

Інв. № Т-3524 КН-3998. Пояс жіночий, плетений з червоних ниток. По краях – торочки з китицями. У двох місцях зшитий. Виготовила Костомаха Уляна Данилівна. Вовна, плетіння. С. Івківці Прилуцького р-ну Чернігівської обл. Початок XX ст. 230 х 18 см [11].

Тканих чернігівських поясів у фондовому зібранні ДІЕЗ «Переяслав», на жаль, небагато, але вони незмінно привертають увагу соковитими кольорами та вдалими композиційними вирішеннями.

Ткалися пояси переважно полотняними переплетеннями без допомоги ткацького станка на дощечках, на нитку, на бердечку. Такі пояси могли бути одноколірними нефарбованими або ж забарвленими у червоний, синій, фіолетовий чи зелений кольори, а також поліхромними з виразним орнаментальним малюнком геометричного або рослинного характеру. Викінчувалися пояси різноколірними торочками або великими круглястими китицями (кутасами) [12].

Крайки ткані:

Інв. № Т-3297 КН-3791. Крайка ткана з різнокольорових ниток. Тло чорне. Кінці орнаментовані рожевими, зеленими, жовтими та фіолетовими трояндами і таких самих кольорів гілочками з білими чотирьохпелюстковими

квітами. Середина переписана широкими білими смугами. Ткання з «прорізами». Нитки місцями потерті, на білій смузі – плями. Виготовила Бондаренко В.П. Вовна, домашнє ткання. С. Бубнівщина Прилуцького р-ну Чернігівської обл. 220 х 9 см. Початок ХХ ст. [11].

Інв. № Т-3298 КН-3791. Крайка ткана з рожевих, зелених, червоних і фіолетових ниток. Узор: по краях – повздовжні рожево-червоні смужки і фіолетові «дамочки». Посередині поперечні рожеві і зелені смужки, по них – «хрестики». Нитки злегка потерті. Ткала мати Бондаренко В.П. Вовна, домашнє ткання. С. Бубнівщина Прилуцького р-ну Чернігівської обл. Початок ХХ ст. 267 х 3,5 см [11].

Інв. № Т-3299 КН-3791. Крайка ткана з рожевих, фіолетових і зелених ниток. Узор: поперечні червоні і фіолетові смуги, по них «хрести», по краях – зелені смужки. Торочки заплетені в косички. Нитки по краях потерті. Вовна, домашнє ткання. С. Бубнівщина Прилуцького р-ну Чернігівської обл. Початок ХХ ст. 237 х 3 см [11].

Інв. № Т-3375 КН-3825. Крайка килимова. Середина заткана сірим кольором, по ній розкидані зелена, фіолетова, бузкова, дві жовті і дві червоні 4-пелюсткові квітки. Кінці крайки фіолетові з квітковим орнаментом: 5-пелюсткові великі квітки і 4-пелюсткові малі, розміщені «купками» по три. По краях – торочки. Фіолетовий колір трохи побляк. Вовна, домашнє ткання. С. Івківці Прилуцького р-ну Чернігівської обл. Початок ХХ ст. 176 х 5,7 см [11].

Інв. № Т-3768 КН-4458. Крайка вузька, буденна, заткана поперечними фіолетовими та бузковими смужками, обрамлена повздовжніми жовтими смужками. По полю крайки розміщені «ступеневі ромби» і «хрести». Виготовила Шаповал Г. Вовна, ручне ткання. С. Івківці Прилуцького р-ну Чернігівської обл. 20-ті рр. ХХ ст. 273 х 3 см [11].

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні всі компоненти народного вбрання на різних рівнях зазнали впливу урбанізації (використання фабричної тканини, купованих речей, відтворення міських фасонів і альбомної орнаментики), що призвело до поступової втрати сакральної символіки народного костюма.

На сьогоднішній день великої популярності набуває стилізація українських народних поясів та їх застосування у сучасних дизайнерських колекціях одягу. Детальне дослідження орнаментики, колористики, технік виготовлення поясів та використання цих знань є важливим не тільки для модельєрів, а й для усіх, хто займається важливою справою – відродженням та збереженням мистецької і культурної спадщини українського народу.

ПОСИЛАННЯ

1. Маслова Г.С. Народная одежда русских, украинцев и белорусов в ХІХ – начале ХХ вв. // Восточнославянский этнографический сборник. Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в ХІХ – начале ХХ вв. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1956. – С. 688–694.
2. Матейко К.І. Український народний одяг. – К.: Наукова думка, 1977. – 224 с.
3. Ніколаєва Т.О. Український костюм. Надія на ренесанс. – К.: Дніпро, 2005. – 320 с.
4. Білозуб В.Г. Українське народне мистецтво. Вбрання. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музикальної літератури УРСР, 1961. – 326 с.
5. Mosyznski K. Kultura ludowa slowian. – Krakow: Polska akademja umiejetnosci, 1929. – C. 1. – 710 s.
6. Сидорович С.Й. Художня тканина західних областей УРСР. – К.: Наукова думка, 1979. – 156 с.
7. Пархоменко Т. Особливості виготовлення сітчастих поясів. Пояс у народних віруваннях і звичаях. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //http://istvolyn.info/index.php
8. Матеріали фондової інвентарної книги № 3 НІЕЗ «Переяслав» (шифр «Т» – «Тканини», №№ 783–1574).
9. Матеріали фондової інвентарної книги № 5 НІЕЗ «Переяслав» (шифр «Т» – «Тканини», №№ 2113–2663).
10. Матеріали фондової інвентарної книги № 6 НІЕЗ «Переяслав» (шифр «Т» – «Тканини», №№ 2664–3205).
11. Матеріали фондової інвентарної книги № 7 «Переяслав» (шифр «Т» – «Тканини», №№ 3206–3772).
12. Козирєва О.Ю. Пояс як невід'ємний елемент українського народного костюма Середньої Наддніпрянщини кінця ХІХ – початку ХХ століття. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.stattionline.org.ua

Калинович Е.И., Шкира Л.М. Женские пояса (крайки) Черниговщины в фондовом собрании Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав»

В статье рассматриваются особенности изготовления и орнаментации женских поясов Черниговщины конца XIX – начала XX вв. из фондового собрания Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав».

Ключевые слова: *украинский народный костюм, одежда, пояс, ткачество, вязание, орнаментация, декор, колористика, композиция.*

Kalinovych O.I., Shkira L.M. Women belts (edge) of Chernihiv region from stock collection of National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»

In the article features production and ornaments female belts of Chernihiv region late. XIX – early XX century from stock collection of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav».

Key words: *Ukrainian folk costume, clothes, belt, weaving, braiding, ornaments, decor, color, composition.*

24.02.2017 р.

УДК 94(477):069.51(677.541)«18/191»

О.М. Жам
В.М. Шакула

СОЛОМ'ЯНІ ЄМКОСТІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ІЗ ЧЕРНІГІВЩИНИ В ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

У статті аналізується колекція солом'яних ємкостей ХІХ – початку ХХІ ст. Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», зібраних під час експедицій на Чернігівщину в 60–70-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: *музей, колекція, ємкість, солома, матеріал, техніка, Чернігівщина.*

Плетіння із соломи – один із найдавніших допоміжних домашніх промислів українців. Чималі запаси соломи на території України сприяли розвиткові цього ремесла у сільській місцевості. Традиційне плетіння із соломи охоплювало великий асортимент виробів різного призначення, які виготовлялися селянами для власного вжитку та на продаж.

Наявні публікації лише частково розкривають окремі аспекти соломоплетіння, побіжно торкаючись асортименту виробів із соломи й солом'яних ємкостей зокрема, але предметом самостійного вивчення вони ще не були. У зв'язку з цим увагу привертають музейні збірки виробів із соломи.

Колекція виробів із соломи Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» нараховує близько 300 одиниць зберігання і є однією з найчисельніших в Україні. Основу музейної збірки складають солом'яні ємкості господарського і побутового призначення: коробки, миски, горщики для зберігання та транспортування зерна, борошна, горіхів, головок маку, квасолі, полови, одягу тощо.

Помітне місце в колекції посідають солом'яні ємкості XIX – початку XXI ст., зібрані в 60–70-х роках XX ст. під час етнографічних експедицій на Чернігівщину. У цей період науково-експедиційна робота була одним із найважливіших напрямків діяльності Переяслав-Хмельницького Державного історичного музею (нині Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав») і була пов'язана із створенням у 1958 р. етнографічного відділу Музею.

Головним завданням науково-експедиційної роботи був збір і наукова обробка предметів музейного значення, виявлення пам'яток народної архітектури, фіксація відомостей нематеріальної культури. У подальшому зібрані матеріали використовувалися при створенні музейних експозицій і комплектуванні різнопланових колекцій.

Перша етнографічна експедиція на Чернігівщину була проведена в січні 1961 р. з метою збору предметів музейного значення для розширення експозиції етнографічного відділу Музею. Під час експедиції вдалося зібрати велику кількість музейних предметів, проте серед них не було ємкостей, плетених із соломи.

Наступна черга експедицій на Чернігівщину розпочалася наприкінці 60-х рр. XX ст. і була пов'язана із створенням експозиції наддніпрянського села Переяслав-Хмельницького музею народної архітектури та побуту.

Насиченим у цьому плані був 1969 р., упродовж якого було організовано 5 експедицій. 18–20 квітня 1969 р. з метою виявлення пам'яток і збору експонатів генеральний директор Переяслав-Хмельницького Державного історичного музею М.І. Сікорський та завідуючий етнографічним музеєм під відкритим небом М.І. Жам у супроводі водія І.І. Теслі обстежили с. Обичів Прилуцького району. У серпні 1969 р. з цією ж метою науковий працівник музею О.І. Юзвікова була відряджена в с. Липів Ріг Ніжинського району. У жовтні 1969 р. переяславські музейники М.І. Жам, В.П. Шаблєвський, О.І. Юзвікова, В.А. Юзвіков., Л.С Чередніченко, Т.А. Козачковська взяли участь у спільній експедиції науковців Переяслав-Хмельницького Державного історичного музею та науковців новостворюваного музею-скансена в с. Пирогів під Києвом. Мета експедиції – пошук і збір предметів музейного значення для київського скансена. Окремі предмети з експедиції дісталися переяславським музейникам. Так, наприклад, відомо, що 15.10.1969 р. у жителя с. Євминки Козелецького району А.Г. Костриці був придбаний солом'яник на два центнери зерна. В листопаді 1969 р. було відряджено дві експедиції для збору предметів музейного значення та перевезення вітряка з с. Ліски Менського району [1; 2; 3]. Основну увагу учасники експедиції приділили збору народного одягу й рушникам. Лише М.І. Жам збирав знаряддя праці й домашнє начиння. До його арсеналу потрапили: солом'яники (2 шт.), солом'яні горшки (2 шт.), солом'яні коробки (2 шт.), солом'яні глечики (2 шт.) (акт № 403 від 02.02.1970 р.).

Упродовж 1970 р. було проведено 6 експедицій на Чернігівщину: 11–15 лютого, 13–19 березня, 25–30 квітня, 1–12 липня, 13–21 жовтня, 13–15 жовтня [3]. Їх учасниками були В.П. Шаблевський, Т.А. Козачковська, М.І. Жам, Ф.О. Трохимов, В.Л. Бейліс, Г.І. Слюсар, В.В. Красюк, Л.С. Кузьменко. Мета експедицій – обстеження території на предмет виявлення і закупівлі предметів музейного значення.

У наступному 1971 р. до Чернігівської області було відряджено 3 етнографічні експедиції: 12–14 лютого, 6–10 серпня, 22 грудня 1971 р. – 1 січня 1972 р. [3]. Учасниками були всі ті ж особи: М.І. Жам, О.І. Юзвікова, Є.С. Нестеровська, В.П. Шаблієвський і незмінний водій І.І. Тесля.

На початку 1973 р. була організована експедиція по виявленню споруд для Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини до Семенівського району Чернігівської обл. у складі М.Н. Єрмольєва, М.І. Петруні, М.Г. Ліхтмана, Г.І. Слюсар., В.В. Красюк [4]. Проте, пошуки пам'яток очікуваного результату не принесли. Більш вдалими виявилися знахідки етнографічних матеріалів, зокрема, солом'яних ємкостей.

Для обстеження сіл Ніжинського і Борзнянського районів у травні 1973 р. була організована експедиція у складі М.І. Жама, Т.А. Козачковської, Г.І. Слюсар, В.М. Дем'янчук, Н. Гребенщікової [4]. У жовтні 1973 р. чергова експедиція по збору експонатів була направлена до Борзнянського району у складі М.І. Жама (керівник), В.М. Дем'янчук, Г.І. Слюсар, В.Ф. Трястовської, І.В. Азаренкової, Л.І. Доброскок і водія І.І. Теслі [4]. Вдалими можна назвати розвідки в села Вертіївка і Заньки Ніжинського району, с. Берестовець Борознянського району. Тут було придбано чимало предметів, серед яких – солом'яні коробки, солом'яне всиплище. Пощастило переяславським музейникам на знахідки в с. Титовки Ніжинського району – Сирота Ганна Омелянівна передала музею нетипову комбіновану коробку, у якій дно і боки від денця були видовбані із суцільного куска дерева, а стінки виплетені із пучків соломи.

Починаючи із 1974 р. етнографічні обстеження Чернігівщини пішли на спад. Поодинокі експедиції були здійснені в Ніжинський район у листопаді 1975 р., в Липлянський (можливо Ріпкинський або Сріблянський?) район у січні 1976 р., в Куликівський район в липні 1977 р. [5].

Всього за досліджуваний період на Чернігівщину здійснено близько 50 експедицій. Обстеженнями були

Солом'яник (інв. №Е-459), початок XX ст., с. Петрівка Козелецького р-ну Чернігівської обл.

охоплені районні центри Ніжин, Сосниця, Куликівка і наступні райони: Ніжинський (с. Галиця, с. Заньки, с. Вертіївка, с. Титовки, с. Сальне, с. Липовий ріг), Прилуцький (с. Ковтунівка, с. Обичів), Сосницький (м. Сосниця, с. Авдіївка, с. Осьмаки, с. Чорнотичі, с. Лави, хут. Якличі), Козелецький (с. Євминки), Куликівський (м. Куликівка, с. Жуківка, с. Дрімайлівка), Борзнянський (с. Берестовець), Менський (с. Ліски, с. Борківка, с. Городище), Семенівський (с. Жадове), Корюківський (с. Жукля), Варвинський (с. Антоновка).

В результаті проведення етнографічних експедицій на Чернігівщину до Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» надійшло 22 ємкості, плетені із соломи, які згодом були використанні при створенні експозицій селянських садиб Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини та інших тематичних музеїв Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», зокрема, Музею хліба. З огляду на їх наукову цінність є необхідність охарактеризувати ці вироби більш детально.

У вересні-жовтні 1969 р. в с. Петрівка Козелецького району Чернігівської обл. М.І. Жам виявив сім солом'яних ємкостей для зберігання зерна: чотири солом'яники у формі глечика з кришками, один солом'яник у формі горшка та дві солом'яні коробки.

Солом'яник (інв. № Е-459) плетений із пучків житньої соломи, переплетених розколотою лозою. Виготовлений на початку XX ст. місцевим майстром. Використовувався як всиплище для зерна. Зберігався у прихатній або надвірній коморі, сінях. Має форму глечика: до дна розширений, до горловини плавно звужений, накривається покришкою. Висота становить 91 см, діаметр дна – 40 см, діаметр кришки – 31 см, окружність –170 см [8]. Солом'яник (інв. №Е-460) подібний до попереднього (ймовірно обидва солом'яники виготовлені одним майстром). Датується початком XX ст. Виплетений з житньої соломи у формі глечика з невеликим розширенням посередині, накривається кришкою. Висота виробу – 68 см, діаметр дна – 39 см, окружність в центральній частині – 160 см [8]. Солом'яник (інв. №Е-463) майже ідентичний з попереднім, лише дещо відрізняється розмірами: висота – 63 см, діаметр дна – 31 см, окружність – 178 см [8]. Солом'яник (інв. №Е-464) дещо відрізняється від попередніх за формою, матеріалом, датуванням. Має форму сплющеного глечика, сильно розширеного посередині, до низу бочки різко звуженого, до горловини плавно заокругленого. Зверху накривається кришкою. Виготовлений з пучків житньої соломи, переплетених корою червоної лози. Виготовлений наприкінці XIX ст. Висота з кришкою – 50 см, окружність – 155 см, діаметр дна – 30 см [8]. Солом'яник (інв. №Е-465) має форму горщика дуже розширеного в центральній частині, до дна стінки плавно звужуються, до горловини – більш різко. Зверху накривається кришкою. Виплетений з пучків житньої соломи, перев'язаних розколотою лозою. Виготовлений на початку XX ст. невідомим майстром. Розміри: висота становить 92 см, діаметр дна – 41 см, діаметр горловини – 36 см, окружність – 230 см [8].

Разом із солом'яними глечиками у вересні 1969 р. від жителя с. Петрівка до музею надійшли дві типові солом'яні коробки, датовані початком XX ст.(інв. №Е-461 та Е-462) Обидві коробки виготовлені з пучків житньої соломи, перев'язаних розколотою лозою. Призначалася як всиплище для зберігання квасолі, гороху, горіхів, головок маку, гречки, проса та інших сипучих речовин. Зберігалися такі коробки в прихатній або надвірній коморах. Обидві коробки продовгуватої форми, зверху закриваються кришками. Розміри коробки (інв. №Е-461) наступні: висота – 27 см, ширина – 50 см, довжина – 94 см. Розміри коробки (інв. №Е-462) по висоті – 27 см, ширина – 43 см, довжина – 46 см [8].

У жителя с. Євминки Козелецького району Андрія Григоровича Костриці 10 жовтня 1969 р. був придбаний за 10 крб. солом'янник (інв. №Е-431), який виплів його дід в сер. XIX ст. Солом'яник високий (107 см), циліндричної форми (діаметр днища 62 см), виплетений із житньої соломи і розщепленої лози, використовувався як всиплище для зерна, гречки (вміщує до 2-х центнерів зерна) [8].

В жовтні 1973 р. під час експедиції по збору експонатів у Борзнянському і Ніжинському районах Чернігівської обл. було придбано чимало побутових

виробів, плетених із соломи, зокрема, солом'яні коробки та всиплища.

Лише в с. Вертіївка Ніжинского району Чернігівської обл. було придбано шість солом'яних коробок. Жителька села Пріська Іванівна Якубович продала музею три солом'яні коробки XIX ст. Коробка (інв. №Е-1785) овальної форми, з різко скошеними до дна стінками, краї злегка загнуті всередину. Стінки плетені в 15 рядів з пучків житньої соломи, скріплених тоненькими смужками липової кори. Розміри: висота – 20,5 см, довжина – 59 см, ширина – 40 см [8]. Друга коробка (інв. №Е-1786) овальної форми, з трохи скошеними до дна стінками, краї злегка загнуті всередину. Плетена в 13 рядів житньої соломи, ряди густо скріплені тоненькими смужками липової кори темно-коричневого кольору. Розміри: висота – 21,5 см, довжина – 58 см, ширина – 34 см [8]. Третя коробка (інв. №Е-1809) також має овальну форму з різко скошеними до дна стінками, краї злегка загнуті всередину. Сплетена в другій половині. XX ст. з пучків житньої соломи, переплетеної розщепленою надвоє лозою. Розміри: висота –17 см, довжина – 54 см, ширина – 38,5 см [8]. Жителька с. Вертіївки П.П. Пилипенко передала до музею коробку ночвоподібної форми, виплетену із пучків житньої соломи, відповідно скріплених лозою, розщепленою надвоє. Бокові стінки плавно скошені до дна, поперечні стінки вигнуті, зрізані до дна. Краї коробки злегка загнуті доверху. Розміри: висота – 19 см, довжина – 73 см, ширина – 53 см [8]. Житель цього села П.О. Лесик подарував дві солом'яні коробки XIX ст. (інв. №ДФ-40 та ДФ-14). Коробка (інв. №ДФ-40) ночвоподібної форми, повздовжні стінки рівні, прямо перпендикулярні до дна, а поперечні плавно вигнуті і овальні донизу. Сплетена в 12 рядів житньої соломи, перев'язаних і зв'язаних розколотою лозою. Дно плетене з пучків соломи та вигнутої лози. Розміри: висота – 17 см, довжина – 87 см, ширина – 45,5 см [8]. Коробка (інв. №ДФ-14) овальної форми, стінки трохи скошені до дна, сплетені в 9 рядів житньої соломи, переплетених лозою, розщепленою надвоє. Розміри: висота – 17 см, довжина – 49 см, ширина – 35 см [8].

Солом'яні ємкості з Чернігівщини в експозиції Музею хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

В селах Заньки і Титовка Ніжинського району Чернігівської обл. були виявлені солом'яні ємкості оригінальної форми. Жителька с. Заньки Софія Іванівна Шафрай передала солом'яник «гармаш» (інв. №ДФ-62), який виготовив її чоловік Марко Остапович Шафрай у 1924 р. Використовувався гармаш як всиплище для зерна. Солом'яник має форму банки з дуже випуклими бочками, сплетений з житньої соломи. Розміри: висота – 33 см, діаметр дна – 33 см, діаметр верху – 14 см [8]. В цьому ж селі виявлене всиплище (інв. №Е-1784) початку XX ст., виплетене з житньої соломи у вигляді чашки (бочки від дна прямі, а потім від середини різко розширені). Дно кругле, верх овальної форми. У всиплищі зберігали зерно. Розміри: висота – 41 см, діаметр верху – 67 см, діаметр дна – 39 см [8].

Пощастило переяславським музейникам на знахідки в с. Титовки Ніжинського району. Жителька села Тетяна Корніївна Геймал передала до музею солом'яник (інв. №Е-1622) грушевидної форми, виплетений з пучків житньої соломи та розколотої навпіл лози. Використовувався як всиплище для зерна. Виготовив солом'яник Федір Степанович Геймал у 1918 р. Розміри: висота – 76 см, діаметр верху – 32 см, діаметр дна – 42 см [8]. Жителька с. Титовки Ганна Омелянівна Сирота продала музею за 1 крб. унікальну комбіновану коробку (інв. №Е-1626): дно і боки від дна видовбані із суцільного куска дерева, вище стінки виплетені з пучків житньої соломи, переплетені колотою лозою, кріпляться до дерев'яної основи за допомогою лози. Призначалася коробка для зберігання борошна. Виготовив дід А.О. Сироти – Г.О. Сирота у 10-х рр. XX ст. Розміри: верх – 49 х 32 см, низ – 45 х 24 см, висота – 19 см [8].

У травні 1973 р. у смт Куликівка Чернігівської обл. у жителя села Йосипа Кириловича Козинця був придбаний за 5 крб. цікавий солом'яник (інв. №Е-1624), що за формою нагадує куманець. Боки, дно, горловина сплющені, яйцевид-

ної форми. Виготовлений солом'яник з пучків житньої соломи, відповідно ув'язаних між собою розколотою червоною лозою. Нижній вінець (у дні) і верхній горловини щільно обплетені лозою. Використовувався солом'яник для зерна, круп. Зберігався у прихатній чи надвірній коморі. Виготовив солом'яник Козинець Йосип Кирилович у 30-х рр. XX ст. На його виготовлення в майстра пішло 10 днів. Розміри: висота – 87 см, дно – 75 х 50 см, верх – 41 х 33 см [8].

Тоді ж в с. Жуківка Куликівського району Чернігівської обл. був виявлений солом'яник (інв. №Е-1680), який сплів житель цього села Павло Васильович Митус в 90-х рр. XIX ст. За формою солом'яник нагадує глечик з низькою шиєю, під верх розширений, боки до дна плавно скошені. Виплетений із пучків житньої соломи, відповідно скріплених розколотою червоною лозою. Використовувався для зберігання зерна, буряків, соняшників, кукурудзи. Стояв у прихатній чи надвірній коморі, сінях. Передала солом'яник до музею Ольга Григорівна Митус. Розміри: висота – 55 см, діаметр верху – 16,5 см, діаметр дна – 56 см [8].

Останнє надходження до музею солом'яних ємкостей із Чернігівщини датується 31.01.1976 р. Це солом'яний «кошіль» (інв. №Е-2221) овальної форми, сплетений в 29 рядів житньої соломи, переплетених колотою лозою. Використовувався для зберігання зерна. Виготовив «кошіль» житель с. Обичів Прилуцького району Чернігівської обл. Андрій Ісаєвич Макаренко наприкінці XIX ст., передала його до музею Уляна Степанівна Мельник. Розміри: висота – 58 см, діаметр горловини – 19 см, ширина – 42 см [8].

Короткий аналіз музейної збірки солом'яних ємкостей із Чернігівщини дозволяє зробити деякі висновки про особливості соломоплетіння в цьому регіоні у XIX – на початку XX ст. Матеріалом для виготовлення побутових виробів слугували вимолочені стебла жита, сформовані у тонкі валики (місцева назва «пучки»). Підготовлені й зволожені солом'яні валики рівномірно укладалися по периметру ємкості рівними горизонтальними рядами та густо ув'язувалися у вертикальному напрямку пасочками з розщеплених навпіл лозових прутиків або тоненькими смужками липової кори. Такий спосіб плетіння із соломи був поширений по всій території Україні й використовувався здебільшого при виготовленні господарських та побутових виробів. Він отримав назву «техніка спірального суцільного плетіння».

Особливостями місцевих солом'яних ємкостей є великі розміри (до 1 м заввишки і до 1,5 м в обхваті), нетипові форми (грушоподібні, глекоподібні, горщикоподібні, чашоподібні), використання червоної лози та липової кори для переплітання валиків, обов'язкова наявність покришки.

Загалом солом'яні ємкості чернігівських майстрів, що зберігаються в фондах НІЕЗ «Переяслав», характеризуються високою якістю виконання, вирізняються вибагливими формами, міцністю і легкістю конструкції, довговічністю. Це є свідченням майстерності та професіоналізму майстрів, що їх виготовили.

Серед знахідок переважають великі посудиноподібні вироби: солом'яники, зерновики, гармаші, кошилі. Малі посудиноподібні вироби представлені менше. Це переважно солом'яні коробки овальної та ночвоподібної форми достатньо великих розмірів (до 1 м завдовжки та 0,5 м завширки) без покришок, які не відзначаються вишуканістю обрисів. Найчастіше їх використовували для перенесення картоплі та інших коренеплодів, ягід, фруктів, для зберігання зерна, борошна, горіхів, квасолі, головок маку, насіння буряків та інших продуктів. Застосовувалися вони й для транспортування продуктів харчування, інших речей, зрідка для віяння зернових культур. Виготовляли їх аналогічно до техніки виготовлення великих «солом'яників». Окремо варто згадати унікальну коробку, виготовлену комбінованим способом із дерева і соломи. У музейній збірці солом'яних виробів така коробка одна.

На сьогоднішній день у фондах Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» зберігається близько 300 виробів із соломи XIX – 1-ї пол. XX ст. Чільне місце в колекції посідають солом'яні ємкості із Чернігівщини.

ПОСИЛАННЯ

1. Жам О.М., Ткаченко Н.Г., Чередніченко Л.С. Польові етнографічні дослідження Чернігівщини науковцями Переяслав-Хмельницького історичного музею в 60–70-х роках XX ст.: історія, тематика, результати // Збірник наукових праць Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства (серія: «Пам'ятки Північного регіону України», № 6). Випуск 18(21). – К., 2014. – С. 56–64.
2. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Відділ кадрового та адміністративного забезпечення. Книга наказів по Переяслав-Хмельницькому історичному музею (02.01.1965 – 05.05.1969 рр.).
3. Там само. Книга наказів по Переяслав-Хмельницькому історичному музею (06.05.1969 – 29.03.1972 рр.).
4. Там само. Книга наказів по Переяслав-Хмельницькому історичному музею (03.04.1972 – 11.10.1973 рр.).
5. Там само. Книга наказів по Переяслав-Хмельницькому історичному музею (15.10.1973 – 03.07.1975 рр.).
6. Там само. Книга наказів по Переяслав-Хмельницькому історичному музею (08.02.1975 – 13.07.1976 рр.).
7. Там само. Книга наказів по Переяслав-Хмельницькому історичному музею (15.07.1976 – 31.12.1980 рр.).
8. НІЕЗ «Переяслав». Фонди. Облікова документація. Інвентарні книги «Е», «ДФ».

Жам Е.М., Шакула В.Н. Соломенные ёмкости XIX – начала XX вв. из Черниговщины в собрании Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав»

В статье анализируется коллекция соломенных ёмкостей XIX – начала XXI вв. Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав», собранных во время экспедиций на Черниговщину в 60–70-х гг. XX в.

Ключевые слова: *музей, коллекция, ёмкость, солома, материал, техника, Черниговщина.*

Zham O. M., Shakula V. M. Straw capacities (XIX century – the beginning of the XXI century) of Chernihiv in the collection of national historical-ethnographic reserve «Pereiaslav»

The article analyzes the straw capacities (XIX century – the beginning of the XXI century) of Chernihiv in the collection of national historical-ethnographic reserve «Pereiaslav» collected during the expeditions to Chernihiv in the 60–70-es of the XX century.

Key words: *museum, collection, capacity, straw, material, technique, Chernihiv region.*

09.02.2017 р.

УДК 069.51(477.53):738

Н.Г. Кондратенко

ПОСТАТЬ ІВАНА УКРАЇНЦЯ У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ МИРГОРОДСЬКОЇ ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВОЇ ШКОЛИ ІМЕНІ М.В. ГОГОЛЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ З КОЛЕКЦІЇ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО)

У статті висвітлюється історія Миргородської художньо-промислової школи імені М.В. Гоголя та робота одного з її викладачів Івана Українця. Особлива увага зосереджена на науковому описі тарілки «Колективізація – наш добробут» з колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: *кераміка, порцеляна, тарілка, Миргородська художньо-промислова школа імені М.В. Гоголя, Іван Українець, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.*

Зародження і становлення мистецьких осередків на теренах України – процес складний і тривалий, однак безперервний, невпинний і самобутній. З найдавніших часів керамічний посуд повсюдно супроводжує людину, ставши своєрідним мірилом соціального статусу, заможності, а інколи – рівня культури, перейшовши з розряду побутових речей до сонму предметів витонченого мистецтва, які з часом стають окрасою та гордістю музейних колекцій. Відповідно розвиток осередків гончарної майстерності заслуговує на ретельну увагу дослідників-мистецтвознавців, етнографів, музеологів.

Звертаючись до численних і різноманітних колекцій Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, варто звернути особливу увагу на збірку порцелянових і фаянсових виробів XIX–XX ст. вітчизняного та зарубіжного виробництва. Стаття покликана висвітлити одну з цікавих сторінок становлення керамічного виробництва на Полтавщині через призму діяльності роботи одного з її викладачів Івана Калениковича Українця Миргородської художньо-промислової школи імені М.В. Гоголя.

Історія мистецтва України кінця XIX – початку XX століть – складна й неоднозначна для дослідження царина, яка, однак, протягом багатьох років приваблювала увагу вчених-мистецтвознавців і надихала їх на пошуки нових підходів до її вивчення.

На зламі століть в українське мистецтвознавство прийшла когорта художників, вчених, етнологів, істориків, археологів: Ф. Вовк, М. Біляшівський, А. Прахов, Ф. Ернст, Д. І В. Щербаківський, К. Шероцький, які заклали підвалини сучасної методології вивчення декоративно-ужиткового мистецтва. Національно свідомі вчені-подвижники керувалися комбінацією етногенетичної, загально культурологічної, іконологічної методології; мистецтво прикладних виробів залучали на паритетних началах з образотворчістю до пріоритетних напрямів формування колекцій перших музеїв та приватних збірок. Перед Другою світовою війною на теренах СРСР почали складатися засади фундаментального мистецтвознавства за окремими напрямками декоративно-ужиткового мистецтва. Системно-історичний метод використовував А. Федоров-Давидов, історично-описовий – А. Кубе, типологічно-описовий – Л. Ліфшиць, С. Таранушенко. На перетині російсько-українсько-європейських зв'язків надалі працювали В. Татлін, К. Малевич, М. Суєтін, О. Екстер, О. Богомазов, Ж. Діндо, І. Падалка, В. Седляр, М. Бойчук [7, с. 24].

Після Другої світової війни українські мистецтвознавці-дослідники декоративно-ужиткового мистецтва створювали місцевий науковий базис, зокрема П. Жолтовський, В. Василенко, О. Тищенко, Ю. Лащук, Ф. Петрякова. Доробок цих вчених визначався фундаментальністю та енциклопедизмом, був своєрідним містком між російським і західним мистецтвознавством. У цей період з'являються і перші спеціальні наукові дослідження Л. Долинського, присвячені українській порцеляні [7, с. 25].

Сучасний етап вивчення порцеляни-фаянсу в світі зумовлений сплеском поступу цього мистецтва на хвилі досягнень технологій, моди і стрімким розвитком дизайну 1960-х [7, с. 28].

Як експерименти на дотику із суміжними науками, у 2000-х роках вийшов ряд видань про фарфор-фаянс Росії й України, адресований колекціонерам. Мова йде про роботи С. і Т. Дуленко, І. Никифоренко, Е. Саменької [7, с. 34].

З-поміж низки навчальних закладів мистецького спрямування, що працювали в Україні з кінця XIX ст., увагу привертає Миргородська художньо-промислова школа імені М.В. Гоголя.

Історія навчального закладу починається у 1879 р., коли з нагоди 70- річчя М.В. Гоголя шанувальники його таланту порушили питання про присвоєння його імені школі, яку мали відкрити у м. Миргород Полтавської губернії. Однак з об'єктивних причин відкриття затягнулося на цілих 17 років. Щоб профінансувати будівництво, у 1880 р. Полтавське губернське і Миргородське повітове земство оголосили збір коштів у межах полтавського краю. Загалом відповідно до кошторису необхідно було зібрати 80 тис. крб. Понад 32 тис. дала всенародна підписка, а решту грошей виділили Полтавське губернське і Миргородське повітове земство. Не залишилась осторонь і міська управа, подарувавши три десятини землі за мостом біля р. Хорол.

Споруда за проектом полтавського архітектора О.І. Ширшова у стилі французького ренесансу була закладена 22 серпня 1889 р. і зведена за три роки. 1 листопада 1896 р. в присутності великої кількості гостей і губернської адміністрації відбулося урочисте відкриття начального закладу.

Це була перша в Україні школа, де готували майбутніх керамістів, майстрів художнього оздоблення виробів та вчителів малювання. Сюди приймали дітей із 12-річного віку та дорослих з різних верств населення. Навчання тривало п'ять років.

Першим директором школи став С.І. Масленіков. У різні роки до роботи навчального закладу долучилось чимало майстрів-керамістів, серед яких особливо відзначились Опанас Сластіон, Василь Кричевський, Фотій Красниць-

кий, Федір Балавецький, Іван Українець та багато інших [3].

Школа експонувала свої вироби на багатьох виставках, у тому числі й зарубіжних. На Міжнародній художньо-промисловій виставці керамічних виробів у Санкт-Петербурзі 1901 р., а також на Міжнародній учбово-промисловій виставці у тому ж місті 1912 р. вироби миргородських майстрів були нагороджені золотими медалями, а на Міжнародній будівельно-художній виставці 1908 р. у Санкт-Петербурзі Міністерство фінансів нагородило школу дипломом за участь поза конкурсом [3].

За період з 1918 по 1933 роки заклад п'ять разів змінював свій формат. У 1918 р. художньо-промислову школу реорганізували у Миргородський художньо-промисловий інститут, який мав відділи: технічно-керамічний і декоративно-народного мистецтва, а також педкурси, що готували вчителів малювання для шкіл. Директором інституту призначили професора Української Академії мистецтв архітектора В.Г. Кричевського. У серпні 1919 р. інститут припинив існування у зв'язку з наступом денікінської армії. 1920 року створено профшколу та трирічний керамічний технікум. Згодом профшколу реорганізовують у технікум, а сам технікум – в Миргородський індустріально-керамічний інститут, який після злиття з Кам'янець-Подільським силікатним інститутом переведено до Кам'янця-Подільського. В Миргороді було залишено тільки технікум будівельних матеріалів, що мав два відділення: кераміко-теплотехнічне і механічне [8, с. 194].

У післявоєнний період технікум залишався провідним навчальним закладом Полтавщини, а його випускники й досі працюють в Україні та багатьох країнах світу [3].

У 1997 р. навчальний заклад перейменовано в Миргородський державний керамічний технікум імені М.В. Гоголя, а у 2011 р. реорганізовано в Миргородський художньо-промисловий коледж імені М.В. Гоголя Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

В колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського вироби студентів та викладачів цього навчального закладу представлені невеликим, однак цікавим зібранням із сімнадцяти предметів.

Об'єктом нашої зацікавленості та подальшого дослідження стала тарілка «Колективізація – наш добробут» ПКМВК-14690 Кс-1352, що ілюструє досить своєрідну добу у розвитку вітчизняного декоративно-ужиткового мистецтва – появу так званої агітаційної порцеляни – феномену, який не має аналогів у світовому мистецтві. Агітаційною вважається порцеляна, що виникла відразу після жовтневої революції 1917 р. і була спрямований на пропаганду ідей революції силами мистецтва. Змістом розпису блюд, тарілок, сервізів, чашок, ваз стає революційна тематика і політичні гасла [6, с. 264]. Головна ознака цієї порцеляни – нова, синтетична «пролетарська естетика» з орієнтацією на великотиражне виробництво.

Після «розстріляного відродження» 1920–1930-х рр. відбулося ідеологічне нівелювання об'єктивних критеріїв художності й підміна їх нібито важливими для радянської людини знаковими образами наприкінці 1930-х – 1950-х років (епоха Сталіна). Це спричинило появу вульгарних явищ, від оспівування теми трактора в творчості К. Білокур, до літописання досягнень нетворчої частини колективів в соцзмаганнях і стаханівському русі у фарфорі-фаянсі. Роль художників, скульпторів, модельників найчастіше висвітлювалась з боку набутків на ниві творчого переосмислення народного мистецтва і застосуванні його принципів у вишуканому матеріалі. Відтак, штучно занижувалися критерії художності, матеріал від того немовби «спрощувався», ставав ближчим до трудящих мас [7, с. 24].

Однак, навіть в умовах такого стилістичного спрямування митці знаходили можливість виразити свій талант та художній смак, збагатити скарбницю світового мистецтва. До цього часу агітаційна порцеляна привертає увагу, стаючи об'єктом музейного і приватного колекціонування, наукової систематизації та ретельного вивчення. Вірогідно, це пов'язано з тим, що вона – один із яскравих документів епохи, безперечний за своєю історичною достовірністю, який доніс до нас настрій часу у сучасній художній формі [6, с. 269].

Збірка виробів миргородського керамічного осередку в колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського включає кілька творів агітаційного характеру і була сформована у різні роки здебільшого з подарунків людей, небайдужих до мистецтва. Таким шляхом до музею надійшла й тарілка «Колективізація – наш добробут», що є ніби дзеркалом епохи свого народження. У 1957 р. вона була передана тогочасним директором Миргородського керамічного технікуму разом із цілим рядом інших зразків продукції, виготовленої на базі навчального закладу [1].

Звернемось до опису музейного предмету. Тарілка мілка порцелянова. Автор І.К. Українець. 1920–30-ті рр. Обриси чіткі, борт плоско відігнутий. Виготовлена з маси білого кольору. Дзеркало прикрашене тематичним малюнком. У верхній частині композиції по борту міститься заклик: «Колективізація – наш добробут», внизу скупчення лінійних елементів, які утворюють стилізоване зображення трактора із легкою тональною розтяжкою, що виглядає композиційним центром. Малюнок нанесений деколлю. Тарілка належить до цілого ряду виробів того періоду, подібних за наповненням, яким властива агітаційна плакатність та які містять велику шрифтову частину.

Напис технологічного змісту на звороті денця «Мотив украшения посуды массового производства» свідчить про те, що виріб не повинен був мати окремого значення, а планувався як деталь навчального процесу.

На денці тарілки стоїть підглазурне клеймо «И. У.», що дозволяє точно встановити автора – Івана Калениковича Українця (1888–1945) – українського художника, майстра розпису на фарфорі, чиє ім'я вписане великими літерами в книгу історії миргородського художньо-керамічного осередку. Народжений на Волині, в краю численних порцелянових виробництв, митець навчався у Миргородській худож-

ньо-промисловій школі. Хронологічно в творчій біографії І. Українця можна виділити чотири періоди: баранівський (до 1913 р.), пов'язаний з працею на Баранівському порцеляновому заводі М. Гріпарі; ічнянський, про який майже відсутня інформація, відомо лише, що митець викладав образотворче мистецтво у районній семирічці (1917–1926 рр.); два миргородських (студента 1913–1917 рр., викладача 1926–1941 рр.). У межах останнього можемо виокремити пізній, що пов'язаний з домінуванням агітаційної тематики, хронологічний же зсув пояснюється провінційною затримкою поширення художніх тенденцій [8, с. 194].

Окремо варто звернути увагу на якість черепка виробу. Тривалий час для керамічного малювання використовували високоякісну білизну іноземного походження, яка зберігалася на складі закладу ще з часів Миргородської художньо-промислової школи. У період діяльності школи іноземні клейма закривали надполивними миргородськими марками у вигляді стилізованого трилисника. І. Українець, працюючи в технікумі, замальовував чужоземні торгові знаки чорним геометричними фігурами (коло, п'ятикутник) та прошкрябував на них пером автограф [8, с. 197]. Такий п'ятикутник знаходимо і на музейній тарілці.

Талановитий фахівець, що володів широким спектром керамічних технік та матеріалів, він здійснював підготовку з керамічного малювання протягом трьох років. Педагогічну освіту І. Українець отримав на педагогічних курсах при Миргородській художньо-промисловій школі [8, с. 198]. Про завдання, що пропонувалися його учням до виконання у Миргороді, довідуємося з робочого плану, датованого 1926–1927 н. р. На першому курсі: «… ознайомлення з матеріалом, приладдям яке вживається в керамічному малюванні та догляд за ним. Як підготувати фарбу для ріжних робот. Які вживаються пензлі і для якої роботи. Засоби наносити малюнок на посуд. Писання пером та пензлем. Витравлювання по фону. Вправи однокольоровими, двойними і перехідними тонами. Робота білою емаллю. Підмальовка. Сушка. Опалювання. Орнамент власної композиції. Вправи в критті фону тампоном». На другому курсі: «…ознайомлення з матеріалом, приладдям яке вживається в керамічному малюванні та догляд за ним. Як підготувати фарбу для ріжних робот. Які вживаються пензлі і для якої роботи. Засоби наносити малюнок на посуд. Обводка і отводка фарбами та золотом. Матове золото, його поліровка щіткою та агатом. Витравлювання по фону. Вправи однокольоровими, двойними і перехідними тонами. Підмальовка. Сушка. Опалювання. Робота штуп-тампоном. Робота аерографом (пультом). Робота барботином по білому і кольоровому фону. Курсова праця: розмалювати наглазурними фарбами річ яку скомпоновано і ухвалено в класі композиції». На третьому курсі: «… надглазурне і підглазурне малювання. Змішування ріжних як над поливних так і під поливних фарб в залежності від хемичного складу і від змін їх після опалу. Набуття певності рухів при палюванні. Вільне оперування при передачі більш складних рисунків і орнаментів. Як на порцеляні так і на фаянсі. Роботи рельєф-гельбом. Інкрустація на порцеляні. Друк і розкрашування по друку. Декалькоманія і засоби переводити її на посуд. Ретуш декалькоманії. Відомості по літографії. Про виробництво декалькоманії. Витравлювання по глазурі ріжних узорів та надписів» [8, с. 195].

Для ефективного здійснення навчального процесу викладач повинен був володіти всіма згаданими техніками, інструментами та матеріалами, крім того, слід було наочно демонструвати свої вміння під час занять групами, супроводжуючи це готовими взірцями [8, с. 195].

Іван Українець користувався високим авторитетом серед колег, про що свідчать займані посади: завідувач літографською майстернею (1917), завідувач майстернею керамічного малювання (1926), голова циклової комісії художнього відділу (1928), член правління технікуму (1928). Неодноразово митець виконував обов'язки директора технікуму (1928), голови бюро керівництва практиками (1929), керував музеєм навчального закладу (1929-1932).

Варто згадати також, що Іван Українець одним з перших у Миргороді захопився фотографією, був людиною універсальних здібностей: власноруч виготовляв музичні інструменти, ювелірні прикраси, займався кравецтвом та швацтвом, ремонтував годинники [8, с. 197].

В особі І. Українця Миргородська школа художньої кераміки мала блискучого педагога, що став одним з метрів старої школи та першим майстром нової. Саме з І. Українця відродилось відділення тонкої кераміки після ліквідації його в 1933 р. У час відродження відділу на плечі майстра ліг тягар викладання всіх мистецьких дисциплін. Та незважаючи на всі свої досягнення, майстер зазнав шантажу та утисків аж до загрози фізичного знищення. Доживав віку митець в землянці на колишньому глинищі, що розташовувалось на північній околиці міста, де й помер у 1945 р. на 57 році життя [8, с. 198].

Порцелянові вироби без сумніву є окрасою колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Деякі з них здатні конкурувати із живописними полотнами знаних майстрів пензля, інші є втіленням атмосфери життя своєї доби. Особливо це стосується предметів, створених на зламі епох. До цієї категорії можна віднести вироби Миргородської художньо-промислової школи як знаного мистецького осередку Полтавщини.

ПОСИЛАННЯ

1. Акт № 1471 від 06.09.57 // Акти вступу музейних предметів до основного фонду. – Робочий архів фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

2. Андреева Л.Н., Антонян А.С., Барабанова Т.И., Кох Т.А. Реставрация музейной кераміки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.art-con.ru/node/237

3. Браиловский Г.Э. Миргородская художественно-промышленная школа имени Н.В. Гоголя // Среди коллекционеров. – № 2(7). – 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://be-inart.com/post/view/623

4. Протокол реставраційної ради музею № 3 від 15.04.2015. – Робочий архів фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

5. Рабочие планы Миргородского художественно-керамического техникума на 1925/1926 учеб. год. – Відомчий архів МХПК, ф. 1, оп. 1.

6. Хасанова О.І. Агітаційний фарфор у музейній колекції ХІМ // Збірник матеріалів наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках XVIII Сумцовських читань). – Харків: Майдан, 2012. – С. 263–269.
7. Школьна О.В. Фарфор-фаянс України ХХ століття: інфраструктура галузі, промислова та економічна політика, організаційно-творчі процеси. – К.: Інтертехнологія, 2011. – Кн. 1. – 400 с.
8. Шолуха О. Іван Каленикович Українець і становлення Миргородської кераміки кінця 1920 – початку 1930-х // Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки: Мистецькі обрії. – Київ: Фенікс, 2014. – С. 194–199.

Кондратенко Н.Г. Фигура Ивана Украинца в контексте деятельности Миргородской художественно-промышленной школы имени Н.В. Гоголя (по материалам из коллекции Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского)
В статье освещается история Миргородской художественно-промышленной школы имени Н.В. Гоголя и работа одного из ее преподавателей Ивана Украинца. Особое внимание уделено научному описанию тарелки «Коллективизация – наше благосостояние» из коллекции Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского.
Ключевые слова: *керамика, фарфор, тарелка, Миргородская художественно-промышленная школа имени Н.В. Гоголя, Иван Украинец, Полтавский краеведческий музей имени Василия Кричевского.*

Kondratenko N.H. Ivan Ukrainets character in the context of M. Hohol Myrhorod Art Industry School work (on the materials of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection)
The article tells about M. Hohol Myrhorod art industry school and work of its teacher Ivan Ukrainets. Some special attention is paid to scientific description of his plait "Collectivization – our wellness" from the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection.
Key words: *ceramics, porcelain, plait, M Hohol Myrhorod art industry school, teacher Ivan Ukrainets, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.*

22.02.2017 р.

Автопортрет 1959, папір, олівець. СХМ

УДК (069.51):76. 655 (477. 52) Гавриленко Г.

В.М. Ткаченко

КНИЖКОВА ГРАФІКА ГРИГОРІЯ ГАВРИЛЕНКА В ЗІБРАННІ СУМСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ Н. ОНАЦЬКОГО ТА ПРИВАТНОЇ КОЛЕКЦІЇ (до 90-річчя від дня народження Г.І. Гавриленка (1927–1984)

Основне – чистота людини і світу –
це прагнення моє в ілюстраціях
та у всіх останніх роботах.
(Г. Гавриленко)

Стаття присвячена творчості відомого українського художника-шістдесятника, уродженця Сумщини Григорія Івановича Гавриленка. Особливу увагу зосереджено на життєвому шляху митця, а також на прикладах творів музейної та приватної колекцій дослідження його діяльності в галузі книжкової графіки.
Ключові слова: *шістдесятники, Григорій Гавриленко, мистецтво, колекція, андеграунд, книжкова графіка, рисунок, неповторний стиль.*

У наш час актуальним постає питання ролі творчого доробку тих художнків, чиї імена незаслужено забуті, але на відстані часу здаються особливо значущими. З українського мистецтва ХХ ст. несправедливо викреслені митці, які становили опір тоталітарному режимові та існували в так званому «андеграунді» (невизнане, підпільне мистецтво), що в 1960-х показав напруженість і гостроту народження нового. Сьогодні повертаються до нас Віктор Зарецький, Алла Горська, Олександр Дубовик, Аким Левич, Анатолій Сумар… У цьому списку є місце й для Григорія Гавриленка. Його творчість за життя теж не здобула належного визнання, а її роль і значення недостатньо усвідомлені мистецтвознавством.

Колекція робіт нашого земляка Григорія Івановича Гавриленка (1927–1984) є гордістю Сумського художнього музею імені Н. Онацького (далі – СХМ). Художник належав до епохи шістдесятників – відомих сьогодні як нонконформісти – одного з нерозгаданих періодів під назвою «авангард». В історії мистецтва – це час пошуку свободи, початку боротьби за лібералізацію всіх сфер життя. «*Шістдесяті почалися в СРСР у 1956 р., коли на ХХ з'їзді було засуджено «культ особистості Сталіна». Традиційно шістдесяті розглядаються як час «падіння залізної завіси», що понад двадцять років відокремлювала СРСР від оточуючого світу* [6, с. 28].

З циклу «Пошуки пушкінських жіночих образів». 1960-70, папір, туш, перо. СХМ

Формування колекції живописних і графічних робіт Г. Гавриленка почалося влітку 1986 р. після проведеної посмертної виставки. Частина творів придбана музеєм у Федора Івановича Гавриленка, брата художника та власника спадщини. Це одна з найцікавіших колекцій державних установ в Україні, що складається з 43-х живописних і графічних творів. Цінність її в тому, що представлено всі періоди творчості художника (1950 – початок 1980-х років), репрезентовано різні грані його обдарування: майстра книжкової та станкової графіки, талановитого експериментатора як у галузі кольорового лінориту, так і в області фігуративного та безпредметного мистецтва.

На відзначення 80-річчя від дня народження митця Сумський художній музей підготував видання «Григорій Гавриленко (1927–1984). Живопис. Графіка. Книжкова ілюстрація: каталог творів з колекції Сумського та Лебединського художніх музеїв» [8]. Під час його написаня досліджено й опрацьовано матеріали колекцій Сумського й Лебединського художніх музеїв. Це видання присвячено пам'яті брата Григорія Івановича – Федора Івановича (1932–2007). Приватна збірка творів Гавриленка сьогодні належить його сину – Дмитру Федоровичу.

Мета даної статті – прослідкувати життєвий і творчий шлях Г. Гавриленка на прикладі творів музейної та приватної колекцій, звернувши особливу увагу на його роздуми про мистецтво та природу творчості, пов'язану з книжковою графікою.

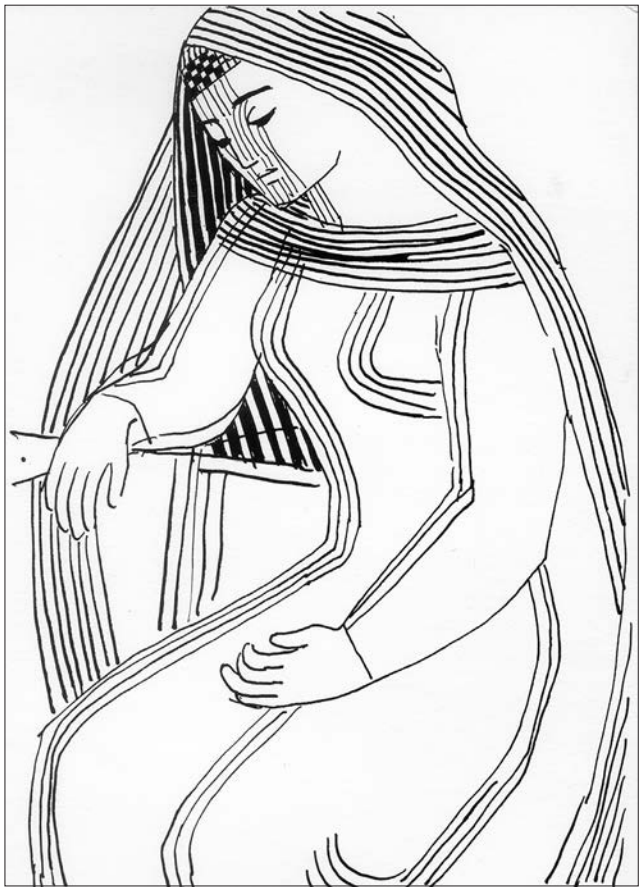

Ілюстрація до поеми «Витязь в тигровій шкурі» Ш. Руставелі. 1962-66, папір, туш, перо. Приватна колекція

Ще в 1990-ті, коли готували Бієнале нефігуративного мистецтва, Олексій Титаренко писав: «/…/*Мрію про той час, коли нарешті матимемо музей сучасного мистецтва, і ясною прозорою далечінню стануть в ньому картини Гавриленка. Ходити можна буде до них, як в органний зал*» [7, с. 16].

Творчість «шістдесятих» досліджують куратори, художні критики, кандидати мистецтвознавства Галина Скляренко, Олексій Титаренко, Ольга Петрова, Леся Смирна. У 2015 р. вийшла друком перша книга в історії українського мистецтвознавства, у якій автори Ольга Балашова та Лизавета Герман – редактори видання – зробили спробу дати оцінку цій унікальній епосі. Книга «Искусство украинских шестидесятников» присвячена Ганні Володимирівні Заваровій (1943–2011) – наставниці, головному теоретику та науковому популяризатору українських шістдесятників, професору Української Академії мистецтв [2, с. 3]. Завдяки її праці відтворено істинний масштаб діяльності Г. Гавриленка. Вона представила його портрет у часі: мистецтвознавчі та публіцистичні статті дають можливість тривалого спостереження за долею майстра.

Народився Григорій Гавриленко 7 липня 1927 р. у селі Холопкове (нині – с. Перемога Глухівського району на Сумщині). Ще дитиною запам'ятався він рідним з

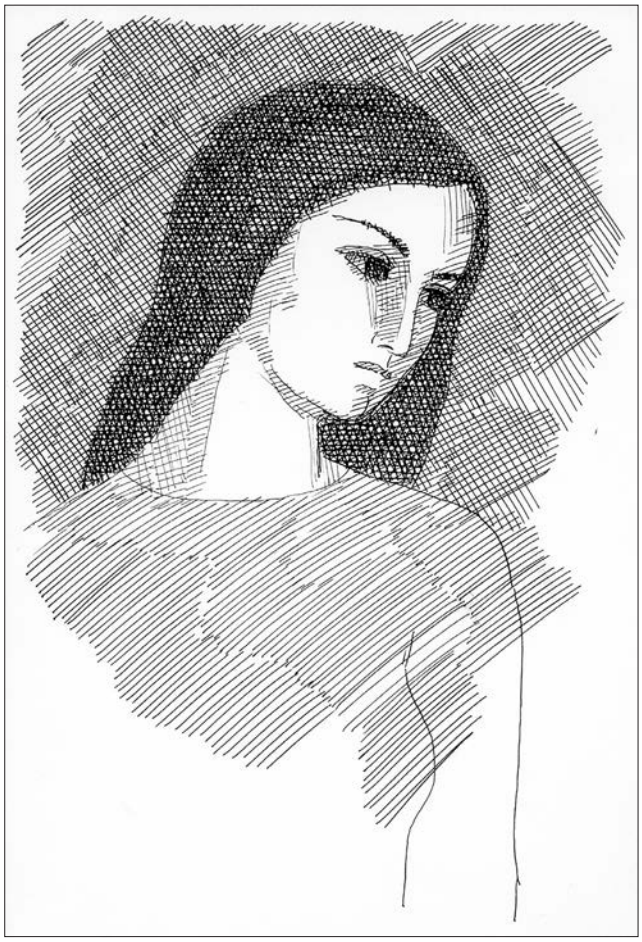

Варіант портрета Нестан-Дереджан до поеми «Витязь в тигровій шкурі» Ш.Руставелі. 1962-66, папір, туш, перо. Приватна колекція

олівцем у руках. Бажання навчитися малювати привело його до Києва: спочатку – у художню школу (1945–1949), пізніше – до художнього інституту (1949–1955) (з 2000 р. – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури). Курс графічного факультету (учитель з фаху Іларіон Плещинський) успішно завершив дипломною роботою «Оформлення та ілюстрації до повісті В. Короленка «Сліпий музикант».

Починаючи з 1945 р. життя та творчість Г. Гавриленка пов'зані з Києвом. Тут він брав активну участь у республіканських і всесоюзних виставках живопису, малюнка, акварелі, книги, мав персональні тематичні виставки, став членом Спілки художників України. Він був надзвичайно освіченою людиною (його цікавили історія і філософія, етнографія і археологія, поезія і музика), яка не лише любила і знала своє рідне мистецтво, а й світове. Ось як пише сам художник: *«Я сижу в своей комнате. Рядом стеллажи с книгами, альбомами по искусству, истории, философии. Фонотека. Могу увидеть весь мир, все эпохи в какой-то степени. В музыке тоже. Сейчас скажу, что для интересов сегодняшнего дня нет границ, национальных преград (насколько позволяет природа от них освободиться – свободен)»* [2, с. 76].

Особисте життя тісно переплелося з мистецькою діяльністю, адже визрівала, формувалася неофіційна культура «шістдесятників» у квартирі-майстерні Гавриленка. На той час він не мав постійного житла, тому орендував підвальне приміщення: «*До кімнати, в якій працював художник, треба було добиратися нескінченими коридорами, де щось шкварчало, варилося /…/. Але відразу за порогом майстерні відвідувача обіймала атмосфера храму мистецтва. У напівтемній кімнаті панували ідеальний порядок і чистота. Книжки на полицях, стіл, два табурети, стілець, вузьке ліжко і радіола з платівками Баха, Моцарта, Шостаковича…*» [5, с. 199], – відзначила доктор філософії, професор Києво-Могилянської академії Ольга Петрова. Його ерудиція, чітке принципове ставлення до тих чи інших явищ у мистецьких процесах минулого та сучасності викликали бажання у різних за віком і досвідом людей спілкуватися з ним. Це був час професійного становлення і творчих пошуків майстра.

У колекції СХМ зберігається «Автопортрет» (1959), де переважає реалістичне трактування образу, проте лінія, яка пізніше стала домінуючою, вже співіснує з плямою (вона в штриховці, що моделює обличчя). Інтелігентні риси зовнішності, широко відкриті очі дивляться на нас крізь окуляри, передають образ людини творчої, із твердо окресленою визначеністю думок і суджень. Таке відчуття підсилюється світло-тіньовими контрастами чорного та білого на обличчі, у ледь наміченому штрихами погрудді з білим комірцем, який надає портрету урочистості. Доповнює характеристику Г. Заварова: *«Це був красивий чоловік. Ставний, легкий, з точними, впевненими рухами. Зовнішність його, висвітлюючись і витончуючись з роками, ніби виявляла і закріплювала погляд, м'яка усмішка, що осявала обличчя. Стриманий, коректний, підтягнутий, він завжди дотримувався певної шанобливої дистанції у стосунках з людьми, – таким і запам'ятався* [4, с. 88].

Окреме місце у творчій біографії Гавриленка займає книжкова графіка. У 50-60-х рр. він співпрацював з різними видавництвами, створював обкладинки, його ілюстраціями були оформлені багатотисячні тиражі. Як художник оформив понад 30 книжкових видань. То був час загального захоплення та визнання таких майстрів, як В. Касіян, М. Дерегус, Г. Якутович, які дотримувалися принципів так званого «суворого стилю» з його плакатністю, енергією чорної плями на контрасті з білим тлом паперу. Григорій Іванович розробляв ілюстрації як до зарубіжної, так і до української класики (Аліг'єрі Данте, Шота Руставелі, Тарас Шевченко, Олександр Пушкін). *«Ці титани своїм генієм запалювали і надихали митця, пробуджували в ньому філософа, підтримували романтичний спалах його чутливої натури»* [5, с. 200].

Слід додати, що це був період, коли між художником Григорієм Гавриленком і поетом-академіком Миколою Бажаном зародилася міцна дружба. Знайомство відбулося в 1964 р. під час роботи над виданням укра-

Варіант портрета Беатріче до Vita Nova, Данте. 1964-65, папір, туш, перо. Приватна колекція

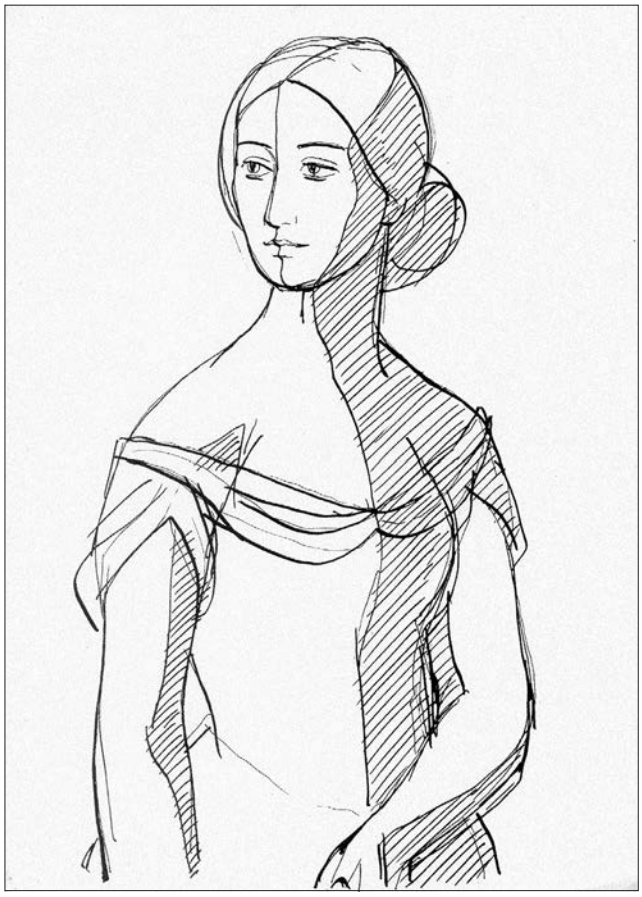

Варіант ілюстрації до циклу «Пошуки пушкінських жіночих образів». 1966-74, папір, туш, перо. Приватна колекція

їнського перекладу М. Бажана «Vita nova». Потрібен був художник, здатний створити образно-пластичний еквівалент шедевру Дантової лірики XIII ст. Зійшлися митець і поет, які гармонійно поєднали слово й образ. Протягом 20 років тривала співпраця митців. Доречно сказати про те, що поет часто гостював у майстерні художника, бачив його складні умови життя та допоміг отримати квартиру. Уже тоді, познайомившись із графічними й живописними творами, М. Бажан побачив у ньому майбутнього ілюстратора ренесансної ідеї взаємодії людини і природи. Григорій Іванович залишив записи, що допомагають нам зрозуміти природу його творчості: «*Прочёл «Vita nova». Увидел Данте в жизни с небом синим, деревьями, с каменными домами и белой пылью дорог. Любящего первой любовью, пишущего сонеты и канцоны, после Беатриче, объединившего их прозой. Создавшего образ чувства тонкого, ажурного, образ чувства, чуждого плоти. Образ, сотканный из мысли и чувств, кристаллический и тонкий*» [2, с. 77].

Це видання в Україні стало великою подією. Художник знав, що в радянській графіці вже є класичний образотворчий коментар до «Vita nova», зроблений Володимиром Фаворським, якого Г. Гавриленко вважав своїм учителем. Проте він зумів зробити за якихось три місяці свій ілюстративний цикл: *«Предмет и пространство – это пути анализа В.А. Фаворского. Я отказался от предмета в прошлом, тогда я считал, что «предмет и пространство» – неверный подход»* [2, с. 76]. Зауважимо на той факт, що художник отримав замовлення від видавництва на один портрет Беатріче, а зробив сімдесят – не чернеток, а повноцінних малюнків, і кожен має певні тональні відмінності: *«Работал, делая каждую иллюстрацию по много раз, пока не добился удовлетворяющего рисунка. Удачнее других, по-моему, стоящая Беатриче; делал её около 70 раз. Старался сделать все формы действенными, равномерно наполненными. /…/Добивался, чтобы среда так подходила к выступающим поверхностям, чтобы делала их средой. Добиться этого так, как хотелось, в этих иллюстрациях не удалось, хотя подошёл близко; это появилось в последних рисунках, добиваюсь сейчас в цвете»* [2, с. 78]. Підтвердженням цьому є один із варіантів приватної колекції, у якому теж відсутній персоніфікований, неузагальнений образ героїні.

Малюнки Гавриленка приваблюють щирим і глибоким вираженням особистості художника, дають можливість відчути відношення до зображеного «об'єкту». Характер образотворчих засобів сприймається як органічне виявлення творчої індивідуальності, як спосіб втілення духовного. Ось його думка: «*У меня будут*

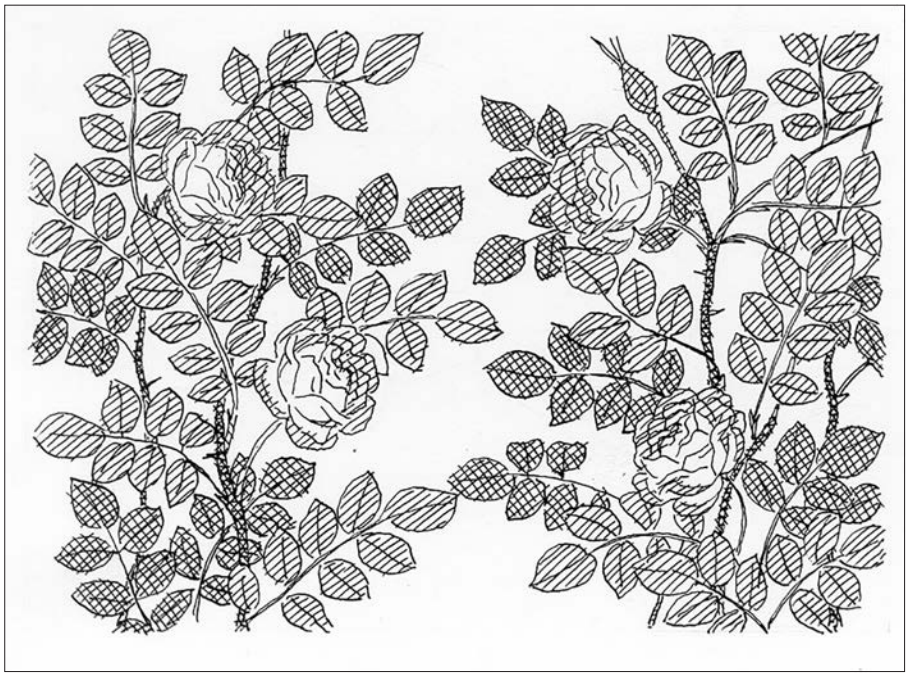

Заставка до поеми «Витязь в тигровій шкурі» Ш.Руставелі. 1962-66, папір, туш, перо. Приватна колекція

противоречия с автором, я не могу соткать тонкий образ из мысли и чувства, мои образы будут насыщены. Я стараюсь делать их такими, чтобы читатель, смотря на Беатриче и Данте, видел чистую возвышенную любовь, любовь душевных взлётов и падений, тревожных и светлых снов» [2, с. 78].

Випереджаючи час, художник відшукав те, що знадобиться мистецтву через 15–20 років. Уже тоді він відійшов від натуралістичного відображення, зумів у стисло-завершених образах-знаках відтворити свій «гавриленківський стиль», який можна назвати «монументальним ліризмом» [5, с. 200]. *«Медитативність і прозора поліфонія гавриленківського мистецтва до душі любителям тиші, що супроводжує народження музики»,* – пише Г. Заварова [4, с. 93], а кожна з обраних тем переходить у серії, інколи – сотні малюнків. Якщо слово «гармонія» замінити словом «музика», то малюнок Гавриленка звучить як голос музичного супроводу, у якому кожна лінія співає під натиском пера.

Це стосується і розробки близької художнику пушкінської теми: замальовки місць на Псковщині, а також невеличких за розмірами, але виразно багатих жіночіх образів. У музейній колекції – п'ять начерків, об'єднаних загальною темою, – «Пошуки пушкінських жіночих образів» (1960–70-ті), виконаних пером і тушшю. А у приватній збірці їх міститься до ста п'ятдесяти. Автор намагався виконати свої малюнки в темпі, ритмі і настрої пушкінської поезії. Перебуваючи під впливом лірики поета, художник то однією лінією – тихою і лагідною, то енергійною штриховкою як навколо дівочого обличчя, так і всього її стану, де повністю відсутня будь-яка деталізація навколишнього середовища, створює узагальнені образи. Його не цікавить портретна подібність и навіть зображення окремих рис обличчя.

Твори митця дозволяють відчути ту дивну силу скупих і скромних образотворчих засобів, якими володіє рисунок – силу живої лінії та штриха. Невибагливі відтінки і стрімкі розчерки, тонкі переривчасті лінії і вібруючі штрихи у його жіночих образах своїм характером виражають емоції, передають напругу або легкість, викликають відчуття витонченості чи граціозності. Білий колір паперу – символ світла й чистоти. Лінії, що з'являються з-під руки Гавриленка, надзвичайно красиві, витончені, м'які. Вони різного натиску, різної витягнутості та натягнутості. На білому просторі паперу він висікає щось подібне рельєфу. Тут уже працює не штрих, а контурна лінія, що має величезні можливості. Саме контурна лінія здатна створити зображення в єдиному безперервному русі під назвою «на одному диханні». А краса його ліній – ніжність і елегантність.

До найкращих надбань української графіки 1960–1970-х рр. увійшло трактування образів до поеми «Витязь у тигровій шкурі» Шота Руставелі. Митець захопився руставелівською поезією, спробував передати власне уявлення про віддалену епоху, про кохання, вірність і красу, які хвилюють і будуть хвилювати людину завжди. Гавриленкове архаїчне трактування образів і мотивів поеми вдало відбиває стилістику епосу Руставелі. У зібранні СХМ є лише один малюнок пером – «Жіночий портрет» (1966). Це погрудне зображення жінки в традиційному національному одязі. Сріблястий тон малюнка, система накладання штрихів (чергування білого та заштрихованого) – усе заперечувало натуралістичну ілюстрацію, стверджувало принцип умовної пластики у втіленні теми гармонії природи і людини. За висловом Г. Заварової, почалося «*звільнення від полону тривимірності, від грубої діалектики буття*» [3, с. 15]. Перехрещення штрихів, щільність накладання дають особливу тональну глибину тіней і напівтіней, що в поєднанні з чистими площинами світла творять враження об'єму. Стрімкі лінії ніби на льоту схоплюють форму, штрихи різних напрямів, сміливо розведені на аркуші, будують ажурний легкий ритм малюнків-заставок.

Отже, визначальна особливість творчості Г. Гавриленка – нова мова його мистецтва в графіці (книжкова ілюстрація не виняток), що втілила синтезуючу пластичну думку часу.

Прожив цей чудовий митець усього 57 літ. Багато задумів лишилося нездійсненними, але багато й зроблено. «*Гавриленко не тільки проміряв весь шлях європейського мистецтва своїми вивіреними, точними кроками, долаючи розрив у кілька десятиліть, а й зробив неоціненний внесок в українську культуру XX століття. Завдяки його самовідданій багаторічній праці наше мистецтво інтегрувалося у європейський художній процес*» [4, с. 87] – стверджує Г. Заварова.

ПОСИЛАННЯ

1. Балашова О. Герман Л. Искусство украинских шестидесятников / сост. О. Балашова, Л. Герман. – К.: Основы, 2015. – 384 с.
2. Гавриленко Г.И. Из записей разных лет // М. Баталин. Воздушные чернила: Лит. сборник за ред. А. Заваровой. – К.: Факт, 2000. – С. 74–82.
3. Заварова Г. Метафізика твірної лінії // Синтези. – 1994. –№ 1. – С. 10–15.
4. Заварова Г. Відблиск повноти. Син гармонії Григорій Гавриленко. // Музейний провулок. – 2004. – № 2. – С. 86–93.
5. Петрова О. Високість їхньої дружби // Вітчизна. – 1986. – № 4. – С. 197–201.
6. Скляренко Г. Искусство украинских шестидесятых: «другое», «своё» – разное. Искусство украинских шестидесятников /сост. О. Балашова, Л. Герман. – К.: Основы, 2015. – С. 28–35.
7. Титаренко А. Одинокие драгоценные звуки шестидесятых. Искусство украинских шестидесятников / сост. О. Балашова, Л. Герман.– К.: Основы, 2015. – С. 14–19.
8. Ткаченко В. Григорій Гавриленко (1927–1984). Живопис. Графіка. Книжкова ілюстрація: каталог творів з колекції Сумського та Лебединського художніх музеїв. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2007. – 32 с; 8 іл.

Ткаченко В.Н. Книжная графика Григория Гавриленко в собрании Сумского художественного музея имени Н. Онацкого и частной коллекции

Статья посвящена творчеству известного украинского художника-шестидесятника, уроженца Сумщины Григория Ивановича Гавриленко. Особое внимание сосредоточено на жизненном пути художника, а также на примере произведений музейной и частной колекций прослежено его работу в области книжной графики.

Ключевые слова: *шестидесятники, Григорий Гавриленко, искусство, коллекция, андэграунд, книжная графика, рисунок, неповторимый стиль.*

Tkachenko V.M. Book graphics of Hryhorii Havrylenko in assembly of Sumy Art Museum named after N. Onatskyi and private collection

The article is devoted to the creation of well-known Ukrainian artist of the sixties the native of Sumy Hryhotii Ivanovych Havrylenko. Particular attention is focused on the life of the artist, as well as the example of the works of the museum and private collection traced his work in the field of book graphics.

Key words: *sixtiers, Hryhorii Havrylenko, art, collection, Metal Underground, book graphics, drawing, unique style.*

14.03.2017 р.

УДК 069.4/5 (477.41)

Н.М. Ревега

МУЗЕЙНІ ПРЕДМЕТИ ІЗ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ» З СЕЛА ОБУХОВИЧІ ІВАНКІВСЬКОГО РАЙОНУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті досліджуються музейні предмети із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» з села Обуховичі Іванківського району Київської області.

Ключові слова: *село Обуховичі, вила, жлукто, копаниця, сокира, цурка, розувачка, мірочка, рубель, ряжка, лопатка, хустка, рушник, рядно, ліжник.*

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» (далі Заповідник) – один з найбільших і найвідоміших музейних закладів України. Його незмінним директором у 1951–2008 рр. був заслужений працівник культури України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, Герой України Михайло Іванович Сікорський (1923–2011). Вивчення історико-культурної спадщини краю, розвиток музейної справи на Переяславщині нерозривно пов'язані з його іменем.

Заповідник існує на базі комплексу визначних пам'яток історії та культури, різноманітних музейних колекцій, що мають велике історичне значення. У фондовому зібранні Заповідника знаходиться значна кількість предметів з Іванківського району Київської області, яка розкриває деталі життя та побуту, промислів населення цього регіону у далекому минулому. На жаль, не все дійшло до наших днів, проте ті предмети, що є у фондовому зібранні, можуть слугувати джерельною базою для написання історії Іванківського району.

Наразі вивчення даного питання є нагальним та актуальним, адже дослідники більшу увагу зосередили на розвідках колишнього Чорнобильського та Поліського районів Київської області, свідченням чого є наступні ґрунтовні праці: «Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження» (відповідальні редактори С. Павлюк та М. Глушко), «Полісся: мова, культура, історія» (відповідальний за випуск Г.А. Скрипник), «Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX–XX ст.) (автор І.І. Несен) «Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського (упорядкування С.Й. Грици) та ін. [5; 6; 7; 8]. Важливим кроком у вивченні історії Київського Полісся стала Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція (2015 р.), яка проводилась у смт Іванків. Результатом її роботи стало видання матеріалів конференції «Київське Полісся: історія, археологія, етнографія», в якому опубліковані статті, що безпосередньо стосуються історії Іванківського району Київської області [4].

В фондовому зібранні НІЕЗ «Переяслав» налічується близько 200 музейних предметів, які зібрані пошуковими експедиціями до Іванківського району. Здебільшого вони походять із сіл Болотня, Горностайпіль, Хочева, За-

Рис. 1. Мірочка

Рис. 2. Ряжка (помийниця)

прудка, Коленці, Феневичі, Термахівка, Обуховичі, Мусійки, Розважів, Сукачі, Прибірськ, Леонівка, Макарівка та з самого Іванкова. Ці музейні предмети систематизовані по різних фондових групах – етнографія, кераміка, різне, мистецтво, тканини. Крім того, на території музею Народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини розміщений будинок, перевезений з села Старовичі Іванківського району.

Вищезазначений район був сформований у березні 1923 р. Він розташований у північній частині Київської обл., межує з Житомирською та Чернігівською областями, Бородянським, Поліським, Вишгородським районами Київської області, а також з Республікою Білорусь. У межах його сучасної території поміщикам та окремим заможним селянам належали 4 винокурні заводи та 55 вітряних і водних млинів. Тут діяло 12 церков і 3 костьоли, які займали близько 1000 десятин земельних угідь [2, с. 11].

В Іванківському районі знаходиться с. Обуховичі, у якому з 1984 р. діє музей ткацтва, де представлені робо-

Рис. 3. Хустка

ти його відомих земляків. Перша згадка про село датується кінцем XVI ст., коли граф Браницький, мешканець с. Обухова (нині райцентр на Київщині), став переселяти своїх селян-кріпаків на правах слобожан на оточене густим лісом місце біля р. Мурави. Переселенці називали себе обухівчанами, звідси й пішла назва села Обуховичі. За переказами, граф Браницький був лютою й жорстокою людиною, за найменшу провину цькував людей собаками, а юнаків віддавав на 25 років у солдати. Селяни-кріпаки тікали від свого пана й оселялись край лісу на землях іншого пана – графа Станіслава на правах слобожан, тому за селом Станішівка до цього часу збереглася назва Слобода. Так, у травні 1645 р. кінні загони гетьмана С. Конецпольського у кількості 600 чоловік на чолі з Олександром і Яном Косперськими пограбували Іванків і навколишні села, у тому числі й Обуховичі. З 1724 р. Іванків та прилеглі села стали власністю князів Любомирських, а після приєднання Правобережної України до Росії у 1793 р. Обуховичі увійшли до складу Радомишльського повіту [2, с. 68].

Серед предметів фондової колекції НІЕЗ «Переяслав», які привезені з с. Обуховичі Іванківського району, є 17 речей, віднесених до групи «Етнографія». Зупинимося на їх описі.

1. Вила верхові. Довга жердина (палиця довжиною 1 м 95 см) з розвилкою на кінці, яка утворена гілками дерева, з якого робились вила. Кінці розвилки загострені. Вила верхові застосовувались для закидання сіна. Передані Іваном Івановичем Гузем у березні 1973 р.

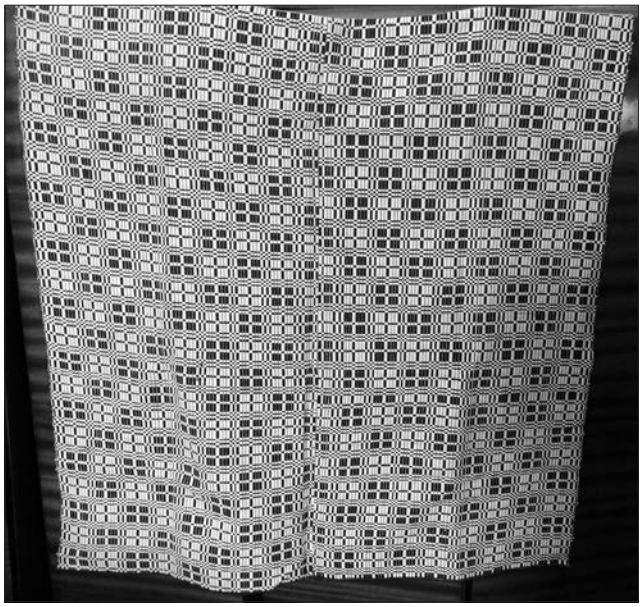

Рис. 4. Рядно ткане

2. Жлукто. Циліндричної форми (83 х 44 см), видовбане із колоди осикового дерева. Застосовувалось для зоління білизни. Передане К.К. Шульш у березні 1973 р.

3. Копаниця. Складається з двох частин: дерев'яного держака (73 см) та металевої сапки. Сапка має форму прямокутника, а лезо заокруглене (18 см). Призначена для розпушування ґрунту, сапання бур'яну, підгортання картоплі. Передана Варкою Любіч в березні 1973 р. Ще одна подібна копаниця передана Михайлом Любішем також у березні 1973 р.

4. Сокира-ночварка. По своїй формі нагадує колун, але має тонше лезо, яке знаходиться під великим кутом до топорища. Використовували даний предмет при виготовленні ночов. Заготівка під ночви ставилась з нахилом до опори і сокирою-ночваркою робили заглиблення. Передана Іваном Богушем у березні 1973 р.

5. Цурка. Рівна палиця (довжина 41,5 см), тонша з одного кінця. На тоншому кінці були три зарубки, з яких повністю збереглась одна і частково друга. Використовувалась для зав'язування перевесла при в'язці снопів. Передана Михайлом Любішем у березні 1973 р.

6. Розувачка. Нахилена дошка з підставкою (довжина 45 см, ширина 11,5 см, висота 10 см). Використовувалась при зніманні чобіт та іншого взуття. В її отвір вставляли задню частину взуття однієї ноги, а іншою наступали на дошку, таким чином знімаючи взуття. Передана Іваном Богушем у березні 1973 р.

7. Цурка. Кругла паличка довжиною 35 см, один кінець якої тонший і гранчастий. На кожній грані зроблено по чотири невеличкі заруби. Використовувалась для зав'язування перевесла при в'язці снопів. Передана Варкою Любіч в березні 1973 р.

8. Мірочка. Дерев'яна, виготовлена з семи клепок, які стягнуті двома дерев'яними обручами. Дно зроблене з двох клепок. Мірка має два виступи у вигляді невеликих ручок. Висота – 22 см, діаметр – 21 см. Зробив мірку у 1926 р. Євстрат Іванович Білохвост, ним же вона передана до музею у березні 1973 р. (рис. 1).

Рис. 5. Рушник тканий. Автор О.К. Бондарєва

9. Рубель. Зроблений з суцільного прямокутного дерев'яного бруска з виточеними 29 зубцями. Ручка кругла, трохи розширена, полотно широке. Предмет виявлений у Марії Іванівни Кудруцької у 1973 р.

10. Ряжка (помийниця). Виготовлена з дерева. Складається з 19 соснових клепок, стягнутих двома широкими

6. Рушник тканий. Автор Г.І. Верес

металевими обручами; одна з клепок закінчується ручкою. Дно зроблене з трьох клепок. Висота – 30 см, діаметр дна – 42 см, діаметр верху – 44 см. Зроблена Нестором Кононовичем Мусієнком у 30-х роках XX ст., який і передав її до музею у 1973 р. (рис. 2).

11. Дерев'яна лопатка для замішування тіста на млинці. Веслоподібна, з довгою ручкою, розширеною на кінці. Розміри 44 см х 5 см. Передана Марією Тихонівною Любиш у 1973 р.

Із надходжень до фондів, що представляють с. Обуховичі, слід згадати 9 музейних предметів, віднесених до групи «Тканини».

1. Хустка клітчаста, невеликого розміру. Виткана вручну з фабричних ниток. Узор: червоне поле, переткане уздовж і впоперек білими і чорними смужками. Ткала жителька с. Обуховичі Марія Трохимівна Якименко у 1900 р., яка і передала її до музею у 1973 р. (рис. 3).

2. Рядно ткане, плахтове. Автор Г.Г. Василенко. Заткане чорними та білими нитками. Узор: з «дамочок» і «качалок». Чорно-білі смуги «млинків» і «дамочок», що чергуються і утворюють клітинки. Рядно зшите з двох частин. Виготовлене у 80-х роках XX ст., передано до музею автором у 1990 р. (рис. 4).

3. Рушник тканий. Автор О.К. Бондарєва. Тканий червоним і чорним «одноличко». Узор: 5 смуг чорних «рачків», між якими ромби з півромбиками на вершинах (з боків смуги), посередині смуги стилізована «шишечка», обведена «піврачком» з боків. Смуги розділені широкими червоними смужками, які в свою чергу розділені і обведені вузькими червоно-чорно-білими. Поле густо переписане широкими червоними з вузькими чорними по боках смужечками та вузькими червоними, розділеними чорною смужечкою. Рушник виготовлений у 80-х роках XX ст., передано до музею у 1990 р. (рис. 5).

Автор останнього виробу – Ольга Бондарєва народилася 07.01.1932 р. в с. Обуховичі. Майстриня декоративного мистецтва, ткаля. Заслужений майстер творчості УРСР (1984 р.), має державні нагороди СРСР. Ткацтва навчалася у матері. У 1958–1990 рр. працювала у Київському виробничо-художньому об'єднанні ім. Т.Г. Шевченка. Створює традиційні для Полісся рушники, серветки, скатертини, виконані ручною човниковою технікою у поєднанні з перебором геометричним декоративним орнаментом. Вироби Ольги Бондарєвої експонувалися у 1970–1980 рр. на міжнародних виставках-ярмарках у Німеччині, Португалії [2, с. 69].

4. Тканина для ліжника. Розпорота з домотканої (вовняної) спідниці червоного кольору з узорчастими білими і жовтими смугами. Ткала жителька села Станішовка Радомишлянського повіту Київської губернії Орина Іванівна Рябоконенко у 1870–1880-х рр. У 1973 р. рушник передав житель села Обуховичі Степан Андрійович Любеш.

5. Рушник тканий. Автор Г.І. Верес. Узор: на кремовому фоні поперечні смуги геометричного орнаменту заткані червоними, коричневими, чорними та зеленими нитками. Два рушники зшиті у вигляді скатертини. Тканий 1975 р. Переданий до музею Дирекцією художніх виставок України у 1976 р. (рис. 6).

Жінкою-чарівницею, жінкою-майстринею, жінкою-берегинею називають народну художницю України, заслуженого майстра народної творчості України, лауреата Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка, члена Спілки художників України, знамениту ткалю Ганну Іванівну Верес. Від матері Марії Маркелівни Пособчук передалася Ганні Іванівні любов до землі і до ткацтва. Майже 10 років Ганна Іванівна очолювала організований за її ініціативою цех ручного ткацтва в с. Обуховичах (1958) – філіал Київського виробничо-художнього об'єднання ім. Т.Г. Шевченка. Її зразки та ескізи рушників, доріжок, наволочок, штор впроваджували в масове виробництво.

З 1960 р. майстриня здобуває заслужене визнання на численних республіканських, всесоюзних і міжнародних виставках. Саме талановиті руки Ганни Іванівни Верес оформляли український павільйон у Загребі (1966), готель «Україна» (1978). Про 12-метрові рушники ткалі вже складені легенди. Таланту Ганни Іванівни аплодували у Торонто і Монреалі, її роботами захоплювались в Амери-

ці, Фінляндії, Німеччині, Югославії, Франції, на численних вітчизняних виставках.

У 1977 р. Г.І. Верес присвоєно звання заслуженого майстра народної творчості, у 1995 р. Указом Президента України надане почесне звання «Народний художник України» [1, с. 47].

Отже, у фондовому зібранні НІЕЗ «Переяслав» налічується 26 музейних предметів, які зібрані пошуковими експедиціями 1970–1990 рр. у с. Обуховичі Іванківського району Київської області. Вони належать до фондових груп «Етнографія» та «Тканини». Дані предмети є важливими арефактами у дослідженні життя та побуту, промислів населення Київського Полісся. Музейна колекція Заповідника, до якої залучені і предмети із села Обуховичі, має не тільки історико-краєзнавче значення регіонального виміру, а й належить до етнографічної та історико-культурної спадщини українського народу.

ПОСИЛАННЯ

1. Іванківщина – квітуче Полісся: 80-річчю Іванківського району присвячується / Ред. кол.: Т. Микитенко (кер. проекту вид.) та ін. – К. : Генеза, 2003. – 48 с.
2. Іванківщина. Перлина Поліського краю: 85-річчю Іванківського району присвячується / Ред. кол.: Т. Микитенко (кер. проекту) та ін. – К. : Генеза, 2008. – 128 с.
3. Інвентарні книги фондових інвентарних груп «Етнографія» та «Тканини» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».
4. Київське Полісся: історія, археологія, етнографія: матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (Іванків, 9–11 вересня 2015 року) / упорядники Л.В. Чміль, О.О. Васянович.– Іванків: 2016. – 124 с.
5. Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського / упорядкування, втсупна стаття, примітки, переклад з польської С.Й. Грици. – К.: Музична Україна, 1995. – 432 с.
6. Несен І.І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX–XX ст.) / І.І. Несен. – К.: Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій, 2005. – 280 с.
7. Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження / Відп. ред. С. Павлюк та М. Глушко. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. – Вип. 1: Київське Полісся, 1994–1997. – 360 с.
8. Полісся: мова, культура, історія (матеріали міжнародної конференції) / Відп. за випуск Скрипник Г.А. – К.: Асоціація етнологів, 1996. – 468 с.

Ревега Н.М. Музейные предметы из фондовой коллекции Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав» из села Обуховичи Иванковского района Киевской области

В статье исследуются музейные предметы из фондовой коллекции Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав» из села Обуховичи Иванковского района Киевской области.

Ключевые слова: *село Обуховичи, вилы, жлукто, копаница, топор, чурка, розувачка, мерка, рубель, ряжка, лопатка, платок, полотенце, одеяло, покрывало.*

Reveha N.M. The Museum items from the stock collections of the National historical and ethnographic reserve «Pereyaslav» from the village Obukhovychy the Ivankov district, Kyiv region

The article examines Museum items from the stock collections of the National historical and ethnographic reserve «Pereyaslav» from the village Obukhovychy the Ivankov district, Kyiv region.

Key words: *village Obukhovychy, forks, glokta, kopanitsa, axe, chock risovacka, mroczka, ruble, rajka, shovel, scarf, towel, blanket, bedspread.*

29.03.2017 р.

УДК 069(477) «199/201»: 398.332.12

В.М. Ткаченко

РОЛЬ МУЗЕЇВ УКРАЇНИ В ЗБЕРЕЖЕННІ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ МИСТЕЦТВА ПИСАНКИ У КІНЦІ XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

Стаття присвячена дослідженню писанкарства України та ролі музеїв в збереженні та популяризації писанки у кінці XX – на початку XXI ст. З'ясовано, що у цей період значно пожвавився інтерес до цього мистецтва. Закладами культури проводяться виставки, поповнюються фондові колекції.

Ключові слова: *музеї, виставки, писанки, майстрині-писанкарки, фондові колекції.*

Писанка, як особливий, високого рівня сакральності предмет, характерна для багатьох народів. Адже орнаменти, символи, знаки, котрі наносяться на неї, передають інформацію не конкретно про історію якогось народу, а про більш глибинну суть життя, його зміст. Такі сакральні символи виконують важливу комунікативну функцію. Таким чином, писанка є концентрованим засобом виразу того смислового й емоційного навантаження, яке актуалізує світоглядні принципи віруючої людини.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення ролі музеїв у збереженні та популяризації писанки у період 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст., коли відбувалося становлення незалежності України. У цей час заклади культури переживали важкі часи, що позначились відсутністю належного фінансування, у багатьох випадках неможливістю поповнення музейних колекцій. Таким чином, ставиться завдання узагальнити наявні відомості із зазначеної проблематики.

У 1987 р. свою діяльність започаткував єдиний в Україні музей «Писанка» як відділ Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини і Покуття. На ідею створення такого музею вивів факт винаходу консервації писанок, авторами якого є головний охоронець фондів музею Гуцульщини Л. Крачковський, реставратор М. Болдезнюк [4, с. 63–66]. Колекція писанок на початок 90-х р. XX ст. налічувала близько двох тисяч зразків з різних осередків писанкового розпису Гуцульщини. Це були вироби 1930-х рр. та писанки радянського періоду. У середині 1990-х рр. фонди музею поповнилися приватною колекцією писанок О. Білоус і З. Сташук (більше 2000 одиниць), відновленою за відомим каталогом С. Кульжинського «Описание коллекции народных писанок». Обидві майстрині дуже відомі в Україні. Оксана Білоус народилася у м. Києві. Вона – член Національної спілки майстрів народного мистецтва України, заслужений майстер народної творчості України. Закінчила Київський державний педагогічний інститут ім. М. Драгоманова. З 1994 року працювала провідним фахівцем з фольклористики Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. Разом із З. Сташук, членом Національної спілки майстрів народного мистецтва України, заслуженим майстром народної творчості України, реконструювала

писанки з різних регіонів України: Гуцульщини, Київщини, Чернігівщини, Полісся, Покуття, Поділля, Наддніпрянщини та ін. Учасниця багатьох міжнародних, всеукраїнських та регіональних виставок, ярмарків. Володіє різними техніками виготовлення писанок. Зоя Сташук народилася у м. Макіївка Донецької області. Закінчила Дніпропетровський технікум автоматики і телемеханіки, після чого працювала регулювальником ЕОМ ВО «Електронмаш» м. Києва. Писанкарством займається з 1992 р., учасниця багатьох міжнародних, всеукраїнських та регіональних виставок, ярмарків. Володіє різними техніками виготовлення писанок. Колекція Сташук-Білоус була написана і відтворена з каталогів С. Кульжинського, М. Кордуби та ін. Писанки, виготовлені Оксанаю Білоус та Зоєю Сташук, зберігаються у Державному музеї літератури (м. Київ), Донецькому та Сумському художніх музеях, в численних приватних колекціях за кордоном. Упродовж декількох років О. Білоус та З. Сташук брали участь у численних виставках у містах України та за кордоном. У середині 2000-х рр. вони знову передали до «Музею писанки» колекцію писанок за мотивами трипільської кераміки. На сьогодні в експозиції музею представлено близько 3000 писанок різних регіонів України. У фондах їх зберігається понад 12 тисяч. Писанки музейні працівники закуповують на пасхальних базарах, деякі приносять самі писанкарі. Крім цього є значна кількість творів не лише з різних регіонів України, а й Білорусі, Польщі, Чехії, Румунії, Пакистану, Китаю, Індії, Канади та США [7].

Експозиція музею розкриває еволюцію писанкового розпису – найдавнішого виду народного образотворчого мистецтва – від найпростіших писанок до тих, що мають високу художню цінність, демонструючи досконалість малюнка, багатство орнаментальних мотивів, композиційних рішень, гармонійність кольорових гам, декоративність зображень, технічну довершеність.

У Тальнівському музеї історії хліборобства 1991 р. було відкрито першу обласну виставку писанок «Великодні дзвони» з унікальних витворів п'яти районів Черкащини. Ця виставка відкрила імена нових майстринь – М. Крикливенко, О. Шевченко. У 1992 р. відбулася виставка писанок у Черкаському обласному краєзнавчому музеї, на якій В. Бойко були представлені писанки з такими рідкісними мотивами, як «чумацькі штани», «попові рукави». У писанках Ніни Пономаренко з Гусакового Звенигородського району переважає ромб, що трактується як символ родючості. На її писанках колір поступово переходить від білого до жовтого, зеленого, голубого, червоного. Найоригінальнішим митцем у розписуванні писанок на Черкащині у 70-х – на початку 90-х рр. XX ст. була Я. Ратушняк із Кобринового Тальнівського району. Вона майстерно будувала сюжет і художньо розвивала ідею орнаменту. Кожна з її писанок відзначається свіжістю і неповторністю малюнка, виразністю. Майже всі декоративні розписи Я. Ратушняк відзначаються узагальненням та змістовним наповненням [5, с. 3–7]. Виставка засвідчила, що писанкарство на Черкащині не втратило свої корені. Поряд із відомими майстрами розпису писанки з'являються нові імена. Важливим моментом є, те що писанкарки використовують при розписі як старі орнаментальні мотиви, відомі ще з кінця XIX ст., так і нові.

У 1991 р. до Полтавського краєзнавчого музею, якому виповнилось 100 років від дня заснування, повернули частину збірки писанок із Полтавського художнього музею. Упродовж травня 1994 р. у великому залі цього краєзнавчого музею діяла виставка картин художників Полтавщини. Справжньою окрасою експозиції стала колекція писанок і великодніх яєць, які вперше у такому обсязі за останні десятиліття експонувалися в музеї. Тут були представлені зразки писанок кінця XIX ст. з приватного музею К. Скаржинської та Полтавського земського музею, великодні яйця роботи Т. Зацеркляної і В. Дейсуна з Кременчука, полтавських майстринь О. Лесевич, Н. Сташкевич, Н. Корінної. Про відродження писанкарства на Полтавщині свідчили численні роботи учнів гуртка «Розпис» при будинку дитячої творчості у Полтаві (керівн. Н. Корінна), писанки, розписані родиною О. Ковалевичів та великоднє дерево Даниленків. Виставка з великою цікавістю сприйнята відвідувачами [2, с. 28]. Вона засвідчила, що писанкарство на Полтавщині й сьогодні є досить поширеним, як і у кінці XIX – на початку XX ст., коли збирали відому колекцію писанок К. Скаржинської.

У 1993 р. Волинське обласне відділення Всеукраїнського фонду культури виступило ініціатором проведення щорічного обласного конкурсу на кращу писанку Волині. За умовами конкурсу, роботи переможців набували статусу музейних експонатів. Конкурс став одним із джерел поповнення фондів. У колекції Волинського краєзнавчого музею зібрані традиційні волинські писанки з сіл Володимир-Волинського, Ковельського, Любомльського, Іваничівського, Горохівського, Ківерцівського та інших районів. Зокрема, це роботи С. Чернової, С. Сікори, Т. Тищенко, С. Антонюк, О. Хмілевської, Г. Романюк, О. Карпюк, О. Білик, Л. Домбровської, В. Хижинського, Н. Матвіюк та інших [9]. Колекція писанок збагатилась роботами місцевих майстрів, зібраних в експедиціях. Н. Гатальська під час однієї з них привезла писанки із сіл Забужжя Любомльського району та Селисько Володимир-Волинського. Подарунком Волинському краєзнавчому музею і окрасою колекції є гуцульські писанки, передані працівниками Музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття (м. Коломия) [6, с. 55]. Проведення таких конкурсів сприяє збереженню і розвитку писанкарської традиції та весняної звичаєвості на Волині, поповненню музейної колекції писанок.

Одна з найбільших колекцій писанок 80–90-х рр. XX ст. знаходиться в Музеї народної архітектури та побуту України. Саме у цей час було зібрано найбільше писанок,

хоча комплектування збірки розпочато з перших років утворення музею. Найповніше в колекції представлений західний регіон. Крім писанок, виготовлених з курячих та гусячих яєць і розписаних воском, в колекції є дерев'яні писанки. У фондах цього музею зберігаються писанки, куплені на Яворівщині в селі Чернилява у Пелагеї Федорівни Хлян (нині покійної) і її доньки Анастасії. Ці зразки здебільшого оздоблені геометричним орнаментом. З рослинних елементів П. Хлян писала «дубок» на три листочки, «конюшину». У с. Чернилява було ще кілька писанкарок віку майстрині. Анастасія Хлян розписувала дерев'яні писанки традиційним яворівським орнаментом: «закруцькії», «смерека», «змійка», «парасолька», «рожі», «дубок», «звізда», «сонцята» із вкрапленням невеличких квіточок. На них уже немає фіолетових, рожевих фарб, лише традиційні для яворівського розпису два-три кольори. Майстрині цього села такі писанки називали «музейні», а ті, що продають на базарі, – «базарні» [3, с. 151–153].

У Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» колекція писанок невелика, хоча почала формуватися ще у 70-80-х рр. XX ст. Першими надходженнями були дерев'яні писанки-мальованки, закуплені нині покійним М. Жамом у західному регіоні. Можливо, відсутність повноцінної колекції писанок пояснюється тим, що на Переяславщині їх не розписували. Тому сама колекція формувалася випадковими надходженнями та подарунками. Значна частина експонатів надійшла у фонди заповідника у 2005–2008 рр. Зокрема, це роботи таких знаних майстринь-писанкарок, як Т. Влененко, Л. Ктіторова, З. Сташук та В. Ткаченка. Тільки писанки З. Сташук були виконані на замовлення ученого секретаря В. Ткаченка для створення виставки, а потім на його прохання передані на збереження. Писанка із Житомирщини, яка зберігається у фондах, передана та описана також В. Ткаченком. Її передав відвідувач Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини у 2000 р. Займався В. Ткаченко описом та здачею до фондів і писанок, переданих під час відвідин заповідника Т. Влененко та Л. Ктіторовою. Писанки Любові Ктіторової виконані за мотивами орнаментів трипільської культури та народними. Тетяною Влененко передані писанки, які відтворені за малюнками В. Щербаківського 1906 р. зі Сквирського повіту Київщини та за мотивами орнаментів трипільської культури. Писанки, подаровані Зоєю Сташук, мають один традиційний орнаментальний мотив – «хрести». Вони відтворені за колекцією К. Скаржинської з альбому С. Кульжинського. Також писанкарка пише на курячих яйцях трипільські мотиви, у своїй роботі використовує страусині яйця та застосовує техніку травлення кислотою з переходом у мережку орнаментів. Писанки, виконані В. Ткаченком й передані у фонди НІЕЗ «Переяслав», мають традиційні елементи, виконані за різними технологіями. Косівська писанка була описана та здана у фонди Л. Набок [8]. 9 квітня 2007 р. у Меморіальному музеї академіка В. Заболотного НІЕЗ «Переяслав» було відкрито виставку «Весна… Великдень… Боже Воскресіння… І писанка як серця одкровення…». Для огляду представлені писанки, виконані в різноманітних стилях майстрами цієї справи – Зоєю Сташук, Тетянною Влененко, Любов'ю Ктіторовою, Ольгою Стрілець, Віктором Ткаченком, а також учнями київської дитячої студії писанкарства (керівник З. Сташук). О. Стрілець закінчила Львівську художню академію і навчалася розпису писанки у Т. Мельника. Вона працює художником-викладачем у Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Г.С. Сковороди. До цього працювала у фонді «Гердан» у м. Львові. Володіє технікою воскового розпису. Викладає курс писанкарства для студентів університету, проводить заняття із розпису писанки. Відвідувачі змогли побачити не лише писанки, а й ікони, книги, листівки, присвячені Великодню та писанці, порівняти узори на посуді, який датується п'ятим тисячоліттям до нашої ери, з узорами на сучасних писанках. Тим самим було показано, що в орнаментиці писанки багато мотивів мають давнє походження, зокрема, із трипільської культури [7].

18 квітня 1997 р. у Харківському історичному музеї відкрили першу в історії музею виставку, присвячену писанці, під назвою «Доки пишуть писанки – доти буде світ». В її основу було покладено історію першої на Слобідській Україні колекції писанок, засновником якої був відомий учений-етнограф, професор Харківського університету М. Сумцов [1, с. 296].

Отже, у кінці XX – на початку XXI ст. музейними закладами України проводиться значна робота з популяризації писанкарського мистецтва. Музеї знову активно починають влаштовувати виставки майстринь-писанкарок. Важливим моментом при проведенні виставок є те, що, завдяки такій діяльності фондові колекції писанок поповнюються новими експонатами. Під час створення виставки музейними співробітниками проводиться робота з виявлення майстринь писанкового розпису. Тим самим є можливість зафіксувати у фондах та наукових архівах музейних закладів прізвища майстринь і місця їх проживання, осередки писанкарства.

ПОСИЛАННЯ

1. Бахтіна С. До історії колекції писанок М.Ф. Сумцова у Харківському історичному музеї / С. Бахтіна // Історичне краєзнавство і культура. VII Всеукраїнська конференція. – Київ–Харків: Рідний край, 1997. – Ч. 2. – С. 296–299.

2. Галян Г. Виставка сучасного культового живопису і писанки / Г. Галян, В. Самійленко // Полтавські єпархіальні відомості. – 1994. – № 2. – С. 28–29.

3. Клапчук Є. Писанкові орнаменти Яворівщини / Є. Клапчук // Неопалима купина. – 1995. – № 1–2. – С. 151–153.

4. Ласійчук В. Писанковий розпис на Покутті / В. Ласійчук // Матеріали науково-практичної конференції «Писанка – символ України». – К.: Український центр народної творчості, 1993. – С. 63–66.

5. Мицик В. Писанки Черкащини / В. Мицик, О. Фісун. – К.: Родовід, 1992. – 60 с., іл.

6. Мірошниченко-Гусак Л. Колекція писанок Волинського краєзнавчого музею / Л. Мірошниченко-Гусак // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Народне мистецтво і духовність. Наук. зб.: Матеріали Другої Волинської обласної науково-етнографічної конференції, 12–13 травня 2005 р. Зб. наук. праць. – Луцьк, 2005.

– Вип. 15. – С. 55–56.
7. Ткаченко В.М. Розвиток українського писанкарства кінця XIX – початку XXI ст.: регіональні особливості, сучасні трансформації: дис. … к. і. н. : 07.00.05 / В.М. Ткаченко; ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – Київ, 2012. – 214 с.
8. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Інвентарні групи: «Е» – етнографія, «М» – мистецтво, «З» – Заболотний.
9. Фонди Волинського краєзнавчого музею. Інвентарна група «Р» – речовий.

Ткаченко В.М. Роль музеев Украины в сохранении и популяризации искусства писанки в конце XX – начале XXI ст.
Статья посвящена исследованию писанкарства Украины и роли музеев в сохранении и популяризации писанки в конце XX – начале XXI в. Установлено, что в этот период значительно оживился интерес к этому искусству. Учреждениями культуры проводятся выставки, пополняются фондовые коллекции.
Ключевые слова: *музеи, выставки, писанки, мастерицы-писанкарки, фондовые коллекции.*

Tkachenko V.M. The role of Ukrainian museums in the preservation and promotion of the art of pysanka at the end of XX – beginning of XXI centuries.
The article discusses the Easter eggs of Ukraine and the role of museums in the preservation and promotion of pysanka in the end of XX – beginning of XXI century. It is found that in this period, greatly revived interest in this art. Cultural institutions are held exhibition, replenished stock collection.
Key words: *museums, exhibitions, Easter eggs, masters of pysanka, stock collections.*

25.02.2017 р.

УДК 069.51(477):688.721.2

А.В. Стахурська

РОЛЬ І МІСЦЕ ЛЯЛЬКИ-МОТАНКИ В МУЗЕЙНИХ ЕКСПОЗИЦІЯХ УКРАЇНИ

В статті розповідається про колекції ляльок-мотанок XIX–XX ст., зібраних Марком Грушевським та Олександром Найденом, які є найдавнішими в Україні. Показано, що мотанка стала популярною в експозиціях музеїв у різних областях України. Досліджено, що в Україні навіть є унікальний музей «Лялькова Світлиця», присвячений мотанці. З'ясовано, що часто в музеях проводяться майстер-класи з виготовлення мотанок.
Ключові слова: *лялька-мотанка, майстриня, музей, експозиція, заповідник-музей, дослідник.*

Актуальність даної теми зумовлена розповсюдженням мотанок в музейних експозиціях. Лялька-мотанка – це річ, яка має не одне значення. Вона уособлює в собі велику кількість символів, постає оберегом, ритуальною річчю, іграшкою. Коли подивитися на сучасні мотанки, можна побачити, що вони різняться між собою. Майстрині намагаються виготовляти мотанки відповідно техніці, яку застосовували попередні покоління. проте часто використовують свою фантазію – й мотанка набуває індивідуальності. У кожної майстрині й мотанки вирізняються. Щоб зберегти дану різноманітність та представити мотанки загалу, їх експонують у музеях. В Україні можна побачити багато експозицій сучасних ляльок-мотанок. Але завдяки зусиллям Марка Грушевського та Олександра Найдена збереглися колекції мотанок кінця XIX–XX ст. Колекцій більш ранніх ляльок не існує, але, можливо, завдяки археологам, вони з'являться.

Мета нашого дослідження – показати різноманітність музеїв, у яких зберігаються мотанки. Завданнями розвідки є, по-перше, визначити популярність мотанки у музейних експозиціях; по-друге, з'ясувати особливості використання мотанок у музеях, по-третє, дослідити відмінності мотанок, які представлені у даних експозиціях.

Систематичні наукові дослідження традиційної української ляльки-мотанки почалися у середині XIX ст. Найбільший внесок у вивчення даного питання зробив історик та етнограф Марко Грушевський, який докладно описав виробництво ляльки-мотанки у своїй праці «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу». Він не тільки досліджував мотанку, але й був її активним збирачем, бо мав навіть колекцію таких ляльок [1]. «Відкривачем» теми вивчення вузлової ляльки в сучасній українській історіографії можна вважати Олександра Найдена, який досліджував аутентичні ляльки. Його праці мають велику популярність у майстринь, які займаються виготовленням ляльки-мотанки [2].

У Британському музеї зберігається римська набивна ганчір'яна лялька, яка чимось нагадує мотанку. Вона була знайдена в Єгипті і збереглася завдяки посушливому клімату [3]. В Україні існують думки, що мотанки теж виникли не в XIX–XX ст., а значно раніше. В мотанку вміщена трипільська символіка, тому вважають, що трипільці мали ганчір'яних ляльок. Чи були вони за подобою сучасних ляльок – невідомо. Майстрині навіть намагаються зробити реконструкцію трипільської мотанки. У своїй книзі Ольга Тарасова презентує власне бачення трипільської мотанки [4, с. 12]. За даними фольклорних джерел та зв'язком мотанки зі слов'янськими богинями, а також ритуальним призначенням мотанки, можна зробити припущення, що давні слов'яни теж мали своїх мотанок [5, с. 79]. Підтвердженням, що у давні часи існували ганчір'яні (або існує інша назва «полотняні») ляльки, постає лялька з Британського музею [3]. Завдяки цьому музейному експонату намагаються довести раннє походження мотанки в Україні, проте на її території таких давніх знахідок не виявлено.

Завдяки колекції мотанок Марка Грушевського вже спростовується твердження, що це сучасний винахід майстринь. Дана колекція, яка спочатку зберігалася в його онуки Валерії Левчук, завдяки святкуванню 150-річчя з дня народження у 2015 році, була представлена в музеї Михайла Грушевського у Львові [6, с. 1]. Ляльки-мотанки Марка та Марії Грушевських можна побачити не тільки відвідавши музей, а й на сторінках його книги «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу». В його працях мотанки називаються як «вузлові кукли» [1, с. 85].

Надія Кукса та Яніна Діденко на Чигиринщині у Суботові вийшли з ініціативою щодо створення т. з. «Музею Дитини» на базі відділу Суботівського історичного музею. Така назва була взята із назви

«Вузлові кукли» з колекції Марії та Марка Грушевських

Колекція ляльок Олександра Найдена та Людмили Орлової

вище згаданої книги. Н. Кукса підготувала концепцію, структурний та тематико-експозиційний плани нового музею. Згідно з її концепцією передбачено музеєфікацію автентичної будівлі XIX ст. (пам'ятка «Українська хата») на місці садиби Хмельницьких у Суботові, створення в ній постійної експозиції, облаштування прилеглої території для проведення традиційних ігор та розваг. Музей Дитини має стати закладом, де найбільш послідовно розглядатиметься дитина як феномен суспільного життя. Завданням нового музею стане дослідження та практичне використання творчого спадку Марка Грушевського – матеріалів, зібраних на Чигиринщині протягом 1898–1900 років. У музеї буде розкрито дві теми: розвиток самобутнього світу української дитини за періодизацією Марка Грушевського та життя і діяльність цього дослідника на Чигиринщині [7, с. 192–196]. Можливо, що зі створенням такого музею колекція мотанок буде використана в його експозиції.

У Росії мотанки початку XX ст. зберігаються у музеї в Сергієвому Посаді. Дана колекція була зібрана на території України Миколою Бартрамом. Ці ляльки мають назву «решетилівські» [3]. Очевидно, вона походить від селища міського типу Решитилівка, яке знаходиться у Полтавській області.

У Києві в Музеї іграшки зберігається ще одна колекція з 5-ти ляльок XX ст., зібрана Олександром Найденом та його дружиною Людмилою Орловою [8]. Сам колекціонер видав не одну книгу, присвячену народній ляльці, і попри свій вік продовжує дослідження «вузлової кукли». Він вважає, що назва «лялька-мотанка», введена у обіг Людмилою Пономаренко [9], – неправильний переклад російської назви «кукла-скрутка». Нині назва «лялька-мотанка» витіснила «вузлову куклу».

В музеї іграшки знаходяться не тільки колекція Олександра Найдена, а й сучасні колекції дослідниці народної ляльки Тетяни Пірус, майстринь Валентини Амеліної, Людмили Пономаренко, Ольги Собкович, Наталії Камбарової, Оксани Тарасюк, Марії Климкіної, Інни Кулініч, Олени Щербань та інших [8].

На Полтавщині в селі Опішня існує музей «Лялькова Світлиця». В ньому розміщені мотанки Олени Щербань. Тут можна не тільки побачити мотанки, але й навчитися їх виготовляти. Майстриня розповідає, що мотати ляльки її навчила бабуся. У музеї, аналогів якому немає в Україні, можна переночувати разом з експонатами. Цікаво те, що в родині Олени зберігається ікона Богородиці, яка, за словами чоловіка майстрині, «тримає початкову форму ляльки-мотанки, що забавляє Ісуса Христа» [10]. Але, досліджуючи далі іконографію, стало зрозуміло, що це хустина. Ляльки-мотанки Олени Щербань зберігаються у Державному музеї іграшки (Київ), Національному музеї народної архітектури та побуту України (Київ), Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному (Опішне, Полтавщина), Санкт-Петербурзькому музеї іграшки, Мистецько-педагогічному музеї іграшки (Сергієв-Посад, Московська область), Кримській республіканській установі «Етнографічний музей» [11]. У Музеї гончарства в Опішні майстри зробили прообраз мотанки з глини, які «захищають» подвір'я заповідника.

У Полтаві часто можна побачити вироби Наталії Свиридюк, яка вже провела 21 персональну виставку у різних регіонах України. У цій родині не тільки Наталія займається виготовленням мотанки – це перейшло до неї від бабусі Дар'ї Іванівни Шпигун (1902–1976) та мами Людмили Володимирівни Брускової (1938 р. н.) [12]. Навіть у Музеї олії у селі Мачухи проводять майстер-класи з виготовлення ляльок-мотанок [13].

З 24 жовтня по 4 листопада 2012 року у Полтавському художньому музеї (Галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка проходила виставка, на якій представляли свої мотанки Тетяна Саєнко (Полтава), Наталія Свиридюк (Полтава), Алла Маркар'ян (Полтава), Олена Щербань (Опішне), Лариса Тихонова (Полтава), Наталія Дмитренко (Полтава), Валентина Ануарова (Полтава), Ольга Кузьменко (Решетилівка), Валентина Омельченко (Решетилівка), Віра Черняк (Полтава), Яна Рябенко (Полтава), Людмила Рижій (Полтава), Тетяна Ваценко (Полтава), Наталія Гвоздик (Полтава), Олена, Злата та Ганна Киви (Полтава), Лариса Єфремова (Опішне), Альона Бєлакова (Полтава), Ірина Тітова (Полтава), Аліна Заяц

Ляльки-мотанки Любові Хоменко зі Срібного

(Полтава), Ніна Баканова (Полтава), Антоніна Пелепець. Огляд супроводжували слова: «Головний символ родинного кола, оберіг дому і родини – лялька-мотанка, яка ще шість тисяч років до нашої ери створювалася та існувала у традиційному народному середовищі. Колись наші пращури вірили, що саме мотанка є посередником між поколіннями – і тими, хто вже пішов у засвіти, і тими, хто ще не народився. Лялька, як зображення жіночого божества, предка, вважалась оберегом дитини. Старі люди кажуть, що «якщо ляльки починають творити дуже багато людей, то буде державі багато діточок» [14].

Музей етнографії Волині та Полісся при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки також має ляльки-мотанки в етнографічних колекціях, як і Тернопільський обласний краєзнавчий музей. Мова йде про мотанку «Опілля» , виготовлену фармацевтом Людмилою Павловою [15].

Про застосування ляльки-мотанки під час проведення різноманітних заходів у Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» дізнаємося зі слів Наталії Ревеги: «Працівники ДІЕЗ «Переяслав» в організації та проведенні масових заходів постійно шукають нові форми та методи використання ляльки-мотанки. Здавалося, звичайна ганчірна лялька. Як і де її можна ще використовувати? На нашу думку, лялька-мотанка – це унікальне явище, яке містить у собі невичерпну загадковість. Використовуючи ляльку-мотанку в масових заходах, у відвідувачів виникає бажання, по-перше, взяти її в руки, по-друге – створити свою. Варто зазначити, що виготовлення ляльки-мотанки позитивно впливає на стан відвідувачів музею. Відвідувач зосереджується на образі, який хоче створити». У музеї виготовляють мотанки: «Червона Пасхальна», «Писанкова берегиня», «Пасхальна закрутка з яйцем», «Веснянка», «Ярило», «Десятиручка», «Параскева», «Коляда» тощо. «Переяслав» вже традиційно в зимовий період проводить Переяславський різдвяний ярмарок. Саме для різдвяних свят робилася мотанка, що зветься «Коляда». З такою лялькою колись колядники ходили по дворах колядувати. На маленькому стовпчику робиться лялька, її обов'язкові атрибути – віник, яким вона вимітає все недобре, що накопичилося в господарів за рік; два мішечки з сіллю та зерном, щоб побажати добробуту й щастя всій родині. У деяких місцевостях півдня України напередодні Різдва робили із соломи ляльку-опудало і встановлювали її перед хатою на певний період свят [16, с. 154–159].

У Черкаському обласному краєзнавчому музеї до Новорічних свят також виготовляють мотанки. Там відкрито знакову персональну виставку рукотворних оберегів майстра народного мистецтва з Драбівщини Валентини Мирошник. Цікава експозиція її ляльок-мотанок доповнена роботами музейних працівників та майстер-класами за їхньої участі. В цьому музеї виставляла свої ляльки майстриня Оксана-Смерека Малик. Побували Оксанині ляльки також у Києві, Львові, Луганську, Івано-Франківську, Луцьку та інших містах. Нині три її мотанки прикрашають Черкаський музей, у якому зберігаються колекції виробів Наталії Кузьменко і Людмили Медведовської [17].

Слід згадати виставку ляльок-мотанок Наталії та Тетяни Катриченко «25 сестер незалежності», що проходила в Музеї гетьманства в Києві. 25 авторських ляльок-мотанок представляють 24 області України та АР Крим. Кожна з них – особлива, з окремою історією створення, кожна мотанка

вишита вручну на старовинному домотканому полотні техніками, притаманними різним регіонам України [18].

У 2010 р в Новгород-Сіверському музеї проходила персональна виставка Тамари Мельник. Майстриня виготовила 21 ляльку в костюмах народів світу. Тут були представлені Куба, Португалія, Грузія, Стародавній Єгипет та ін. [19]. В Миколаївському краєзнавчому музеї відбулася виставка ляльок-мотанок «Жіночі обереги: традиції та сучасність» Ольги Черкесової та її дочки Ради Воронської [20, с. 4]. В Ніжині, в Будинку книги, презентувала свої вироби Ірина Гузь. Майстриня намагається використовувати кольорову гаму Сіверщини: на мотанках хрести набувають червоно-чорного забарвлення. Для себе вона виготовила ляльку з рушника-божника, яка оберігає оселю. Слід згадати і про мотанки, що прикрашають приміщення ніжинської аптеки Михайла Лігди. У Чернігові виставки ляльок проходять в музеї Михайла Коцюбинського [21].

Наталія Харченко з Кам'янця-Подільського зі своєю мотанкою

Подорожуючи Кам'янцем-Подільським, навідайтесь до Державного історичного музею на території фортеці у відділ «Рукотвори», де представлені ляльки Олени Савчук. Тут можна замовити майстер-клас по виготовленню мотанки, який проходитиме на території фортеці [22]. В галереї мистецтв в етнографічному відділі представлені мотанки Наталії Харченко, які виконують не тільки функцію оберегу, а навіть можуть забавляти малих діток. В експозиції у колисці лежить мотанка-брязкальце. Цей музей відрізняється від інших ще однією особливістю – після цікавої екскурсії майстриня дарує запаковані подарунки. Розкривши його, ви отримуєте мотанку або, наприклад, півня, виготовленого з тканини [23].

На Чернігівщині, в м. Мені, експозиція мотанок знаходиться в бібліотеці, де читачі можуть не тільки читати книги, а й споглядати на ляльок. У бібліотечних фондах є книги Ольги Тарасової та Оксани Скляренко, які знайомлять з історією виникнення мотанки, технологією її виготовлення. В смт Срібне в місцевому музеї експонувалися ляльки Любові Хоменко. Свої мотанки вона називає казковими героями [24].

В Національному історико-культурному заповіднику «Качанівка» зберігається колекція мотанок В. Дяченко. Створювати ляльки з різних матеріалів вона почала ще в дошкільні роки, захоплювалася різножанровою діяльністю у гуртках народних промислів, а навесні 2004 року приєдналася до Обухівського осередку майстрів народного мистецтва. В. Дяченко з 2008 р. – член Національної спілки майстрів народного мистецтва України. Вона є учасником міжнародних, регіональних, всеукраїнських, районних виставок, фестивалів. Ляльки-мотанки виготовляє вузловим методом (без голки) в традиціях середньої Наддніпрянщини [25].

Івано-Франківський краєзнавчий музей має колекцію мотанок Наталії Данилюк. На виготовлення одного експонату медик за фахом і майстриня за покликанням витрачає близько восьми годин, працює переважно вночі. Кожна її лялька індивідуальна та неповторна. Усі ідеї власні й продумані до найменших дрібниць. У них жінка вкладає не тільки позитивну енергію та побажання найкращого, а й свою душу. У її колекції є циганки, сімейні пари, жінки з немовлям, янголятка, зайчики та навіть Мати Тереза, виготовлені із натуральних матеріалів (бавовни та шерсті). Для оздоблення виробів використані декоративні елементи народного костюма – спідниця, запаска, сорочка, фартушок та хустинка. Загалом, каже майстриня, її лялька така ж, яка була тисячі років тому, хіба що трішки удосконалена [26].

Отже, лялька-мотанка представлена майже у всіх музеях областей України. Найдавнішими колекціями є мотанки Марка Грушевського та Олександра Найдена. Саме ці дослідники першими почали говорити про «вузлову куклу», яку нині називають мотанкою. Інші колекції або експозиції мотанок містять вироби сучасних майстринь, яких щороку становиться все більше. Кожна мотанка індивідуальна, адже майстриня, виготовляючи ляльку навіть за однаковою технологією, бачить наступний свій витвір по-своєму.

ПОСИЛАННЯ

1. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – Київ: Либідь, 2006. – 256 с.
2. Найден О. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості / Олександр Найден. – Київ: Стилос, 2007. – 256 с.
3. Вікіпедія: Мотанка. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B0
4. Тарасова О. Ляльки-мотанки / Ольга Тарасова. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2014. – 126 с.
5. Стахурская А. Традиционная кукла-мотанка в культурах Восточнославянских народов // Гуманитарные науки в XXI веке: научный Интернет-журнал. – Казанский государственный архитектурно-строительный університет, 2016. – С. 78–90.
6. Стахурська А. Лялька-мотанка в працях Марка Грушевського // Міжнародна науково-практична конференція: Знаки питання в історії України: про що мріяли, що маємо, на що надіємося? / упоряд. О.П. Кривобок. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2016. – С. 71–78.
7. Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культорологічні візії: зб. наук. пр. / І.Б. Гирич, М.О. Кучеренко, Я.М. Левчук, І.М. Преловська, В.С. Шульга [та ін.]. – К.: Інститут культурології НАМ України, 2016. – 272 с.
8. Українська ігрова лялька з колекції Тетяни Пірус у Музеї Іграшки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://rukotvory.com.ua/info/ekspozytsiya-ukrajinskoji-ihrovoji-lyalky-z-kolektsiji-tetyany-pirus-u-muzeji-ihrashky/
9. Найден О. 1937 р. н., м. Черкаси, доктор мистецтвознавства, викладач (інтерв'ю записано Стахурською А. 06.02.2016 р., зберігається в архіві автора).
10. Щербань А. 1978 р. н., с. Опішня, кандидат історичних наук, викладач (інтерв'ю записано Стахурською А. 27.02.2016 р., зберігається в архіві автора).
11. Щербань О. 1980 р. н., с. Опішня, кандидат історичних наук, майстриня (інтерв'ю записано Стахурською А. 05.02.2016 р., зберігається в архіві автора).
12. Свиридюк Н. 1967 р. н., м. Полтава, заслужений майстер народної творчості України, член НСМНМ України, лауреат премії Самійла Величка, премії В.Г. Короленка, автор 21 персональної виставки, учасник міжнародних мистецьких проектів (інтерв'ю записано Стахурською А. 29.10.2016 р., зберігається в архіві автора)
13. Музеї Полтавщини. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.kolo.poltava.ua/reaktsiya-gromadi/malovidomi-nezvichni-muzeyi-poltavschini-de-varto-pobuvati-26596.html
14. Народне мистецтво Полтавщини – 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.folkartpoltava.narod.ru
15. Музей етнографії Волині та Полісся при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eenu.edu.ua/uk/structure/muzey-etnografiyi-volini-ta-polissya-pri-snu-imeni-lesi-ukrayinki
16. Ревега Н. Використання ляльки-мотанки у масових заходах Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» // Ніжинська старовина: збірник регіональної історії та пам'яткознавства. / гол. ред. С.Ю. Зозуля, заст. гол. ред.: О.Б. Коваленко, О.М. Титова, О.Г. Самойленко. – Вип. 18(21). – Ніжин – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – С. 154–160.
17. Смерека-Малик О. 1958 р. н., м. Львів, українська народна майстриня, педагог, поетеса (інтерв'ю записано Стахурською А. 05.02.2016 р., зберігається в архіві автора).
18. 25 липня о 17:00 у Музеї гетьманства майстрині-лялькарки сестри Наталя та Тетяна Катриченко презентували виставку вишитих ляльок-мотанок «25 СЕСТЕР НЕЗАЛЕЖНОСТІ» до 25-ї річниці Незалежності України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.getman-museum.kiev.ua/index.php/art/40-a-3
19. Мельник Т. 1962 р. н., м. Новгород-Сіверський, майстриня (інтерв'ю записано Стахурською А. 02.03.2016 р., зберігається в архіві автора).
20. Олейников Ю. Обереги степного края // Южная правда / Юрий Олейников. – 2015. – № 144 (23470) – С. 4.
21. Гузь І. 1965 р. н., м. Ніжин, вчитель трудового навчання (інтерв'ю записано Стахурською А. 15.09.2016 р., зберігається в архіві автора).
22. Савчук О. 1970 р. н., м. Кам'янець-Подільський, майстриня, художник (інтерв'ю записано Стахурською А. 07.02.2017 р., зберігається в архіві автора).
23. Харченко Н. 1969 р. н., м. Кам'янець-Подільський, майстриня (інтерв'ю записано Стахурською А. 07.02.2017 р., зберігається в архіві автора).
24. Хоменко Л. 1957 р. н., смт. Срібне, пенсіонер, майстриня (інтерв'ю записано Стахурською А. 02.03.2016 р., зберігається в архіві автора).
25. Качанівка. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.kachanovka.in.ua/php/vis_20130408_6.php
26. Лялькова Україна. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ucfamilymagazine.com/2012/08/03/лялькова-україна/

Стахурская А.В. Роль и место куклы-мотанки в музейных экспозициях Украины

В статье рассказывается о коллекциях кукол-мотанок XIX–XX вв., собранных Марком Грушевским и Александром Найденом, которые являются старейшими в Украине. Показано, что мотанка стала популярной в экспозициях музеев в разных областяхУкраины. Исследовано, что в Украине существует даже уникальный музей «Лялькова Світлиця», посвященный мотанке. Выяснено, что часто в музеях проводятся мастер-классы по изготовлению мотанок.

Ключевые слова: *кукла-мотанка, мастерица, музей, экспозиция, заповедник-музей, исследователь.*

Stakhurska A.V. Role and place of dolls-motanka in the museum exhibition of Ukraine.

The article describes the collection of dolls-motanka of XIX–XX centuries collected by Marco Hrushevsky and Oleksandr Nayden, which is the oldest in Ukraine. It is shown that the doll has become popular in the museum from differen tregions of Ukraine. It is investigated that in Ukraine there is even a unique museum «Dolls Svitlytsa» devoted to a motanka. It was found that in the museum master classes of making motanka are held.

Key words: *dolls-motanka, master, museum, exhibition, reserve-museum, researcher.*

28.02.2017 р.

УДК (069.51):656.835.91(477.41)

В.В. Ревега

ПОШТОВІ МАРКИ, ПРИСВЯЧЕНІ ЖИТТЮ І ТВОРЧОСТІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА, ІЗ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

У статті досліджуються Поштові марки, присвячені життю і творчості Т.Г. Шевченка, із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Ключові слова: *Т.Г. Шевченко, поштова марка, філателістична колекція, автопортрет, зображення.*

На сьогодні Тарас Григорович Шевченко (1814–1861) постає перед нами не тільки як поет, письменник, художник, громадський діяч, але й як національний герой. Він зумів відобразити переконання та погляди, які хвилювали українців у XIX ст. Свідченням того, що його творчість знайшла відгук у серцях людей, є те, що наприкінці XIX – на початку XX ст. чи не єдиною книжкою в більшості сільських хат України був «Кобзар». Його вірші вчили напам'ять, за ним училися читати. Популярною творчість великого українського поета (влучні вислови, думки) залишається і в наш час, тому і використання зображення поета у філателії є логічним фактом. У зв'язку з цим сучасна філателія виокремлює та широко розвиває розділ «Філателістична Шевченкіана».

З часу створення та поступового наповнення філателістичної колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» її глибоке наукове вивчення не здійснювалося. Проте, варто заначити наукові

Рис. 1. Марка «Тарас Шевченко. 180 років з дня народження». Пошта України.1994 рік. (ФТ-2928 (1–4) КН-31658)

розвідки Н. Кухарєвої, яка першою дослідила поштові марки та конверти, присвячені Т.Г. Шевченку [8]. Дана наукова робота була підготовлена у 2013 р., і до її аналізу та характеристики не залучені поштові марки, які надійшли до фондів у 2014 р. Окремі поштові марки козацької тематики, української етнографії, Переяславської ради 1654 р. та постаті гетьмана Богдана Хмельницького досліджував автор статі [13; 14; 15; 16].

Фондова колекція поштових марок Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» почала формуватися у кінці 1970-х років. Філателістичні екземпляри, присвячені Т.Г. Шевченку, почали надходити у 1980-х роках [2]. Надходження даного тематичного напрямку можна систематизувати за двома групами: поштові марки СРСР та поштові марки України. До першої групи належать марки, які видавались до ювілеїв – 125-ї, 150-ї та 175-ї річниці від дня народження, а також 100-ї річниці від дня смерті Т.Г. Шевченка тощо. Вони випускалися поштою СРСР у 1939, 1954, 1957, 1961, 1964 і 1989 роках. До фондів ці марки надійшли у 1980, 1985, 1986, 2005 та 2006 роках. У філателістичній колекції НІЕЗ «Переяслав» нараховується 26 поштових марок СРСР. Нижче подано їх інвентарний номер, назва, дата введення в дію, прізвище автора малюнків, тираж, номінал, техніка, розміри (в міліметрах), опис марки, дата надходження до фондів.

1. ФТ-458 (1) КН-8383, гашена марка «Катерина» із серії «Прикладне мистецтво УРСР» 1979 р., автор М. Черкасов. Тираж – 8300000. Номінал – 2 коп. Офсет. Розмір – 52 х 37. На марці зображено малюнок Т.Г. Шевченка «Катерина» 1842 р. Дата надходження – 5 листопада 1980 р.

2. ФТ-997 (1) КН-16403 (247), гашена марка «Пам'ятник Т.Г. Шевченку у Харкові» 1954 р., автор М. Щипков. Тираж – 3000000. Номінал – 40 коп. Офсет. Розміри – 42 х 30. На марці зображено Пам'ятник Т.Г. Шевченку в м. Харків. Основу цього пам'ятника складає композиція із постаті Т.Г. Шевченка та 16 скульптур, що зображують персонажів його творів та уособлені образи народу. Авторами монументу були архітектор М.Г. Манізер та скульптор

Рис. 2. Поштова марка «Тарас Шевченко. Аскольдова могила. 1845 р.» із серії «Київ очима художників». Пошта України. 2002 р. (ФТ-4992 (1-4) КН-40119)

Й. Г. Лангбард. Урочисте відкриття монумента відбулося 24 березня 1935 р. Дата надходження – 28 грудня 1985 р.

3. ФТ-997 (3) КН-16403 (247), гашена марка «Державний академічний театр опери і балету імені Т.Г. Шевченка в Києві» 1954 р., автор С. Поманський. Тираж – 3000000. Номінал – 40 коп. Автотипія. Розміри – 42 х 30. На марці зображена сучасна Національна опера України імені Тараса Шевченка, відкрита 1867 р. Дата надходження – 28 грудня 1985 р.

4. ФТ-997 (4) КН-16403 (247), гашена марка «Державний університет імені Т.Г. Шевченка в Києві» 1954 р., автор Г. Дмитрієва. Тираж – 3000000. Номінал – 40 коп. Офсет. Розміри – 42 х 30. На марці зображено сучасний Київський національний університет імені Тараса Шевченка, заснований 1834 р. Дата надходження – 28 грудня 1985 р.

5. ФТ-997 (9) КН-16403 (247), гашена марка «Пам'ятник на могилі Т.Г. Шевченка в Каневі» 1954 р., автор А. Зав'ялов. Тираж – 3000000. Номінал – 1 крб. Автотипія. Розміри – 50 х 34. На марці зображено пам'ятник на могилі Т.Г. Шевченка, встановлений 1939 р. за проектом архітектора М.Г. Манізера. Дата надходження – 28 грудня 1985 р.

Марки СРСР, що вшановували Т.Г. Шевченка, зазвичай відтворювали його образ у живописі та скульптурі. На них – автопортрети митця та інше; портрети поета й художника, створені І. Рєпіним, І. Крамським, зображення Т.Г. Шевченка 1860 р., а також фото пам'ятників Великому Кобзарю в містах Харкові та Києві [1, с. 7].

До другої групи належать поштові марки, видані Поштою України у 1994, 2002 та 2012 рр., які надходили до фондів у 2000, 2008, 2009 та 2014 роках. Деякі випуски присвячені 180-й та 200-й річницям від дня народження Т.Г. Шевченка. У колекції НІЕЗ «Переяслав» нараховується 11 одиниць цієї серії.

Рис. 3. Поштовий блок «170 років з часу заснування Київського університету імені Тараса Шевченка». Пошта України. 2004 р. (ФТ-5245 КН-41462)

Рис. 4. Поштова марка «Тарас Шевченко. Місячна ніч на Кос-Аралі. 1849» із серії «200-річчя від дня народження Тараса Шевченка». Пошта України. 2012 р. (ФТ-5329 КН-42692)

Рис. 5. Поштова марка «Тарас Шевченко. Укріплення Раїм. 1848» із серії «200-річчя від дня народження Тараса Шевченка» Пошта України. 2012 р. (ФТ-5330 КН-42693)

1. ФТ-2928 (1-4) КН-31658, негашені марки «Тарас Григорович Шевченко» з нагоди 180-ї річниці від дня народження із серії «Світочі української літератури» 1994 р., автор Р.П. Цессін. Тираж – 1000000. Номінал – 3000 к.к. Офсет. Розмір – 40 х 28 мм. Марки багатоколірні. Зображено на сіро-голубому фоні погруддя основоположника нової української літературної мови Т.Г. Шевченка (за мал. С. Бондара), на лавровій гілці напис «Тарас Шевченко. 1814–1861», книги «Кобзар» коричневого кольору на тлі традиційного українського квітково-рослинного орнаменту. В правому нижньому куті напис «3000», а по вертикалі – «Пошта України. 1994». Дата надходження – 25 грудня 2000 р. (Рис. 1).

2. ФТ-4992 (1-4) КН-40119, гашені марки «Тарас Шевченко. Аскольдова могила. 1845 р.» із серії «Київ очима художників» 2002 р. Тираж – 500000. Номінал – 45 коп. Офсет. Розмір – 52 х 25 мм. Марка багатоколірна. На марці зображено малюнок Т.Г. Шевченка «Аскольдова могила». Дата надходження 26 травня 2008 р. (Рис. 2).

3. ФТ-5245 КН-41462, блок поштовий «170 років з часу заснування Київського університету імені Тараса Шевченка» 2004 р., автор С. Беляєва. Тираж – 500000. Номінал – 2 грн. 61 коп. Офсет. Розмір – 100 х 80 мм. Блок багатоколірний. На блоці зображено Київський університет середини XIX ст. на фоні міського пейзажу. Будівля університету знаходиться у верхній частині. На тлі неба – два медальйони: ліворуч – з портретом В.І. Беретті (автор проекту університету), праворуч з гербом університету. В нижній частині блока текст: «Пам'ятник архітектури XIX ст.». Над маркою – номер блока з шести цифр. Дата надходження – 10 вересня 2009 р. (Рис. 3).

4. ФТ-5329 КН-42692, непогашена марка «Тарас Шевченко. Місячна ніч на Кос-Аралі. 1849 р.» із серії «200-річчя від дня народження Тараса Шевченка» 2012 р., автор Володимир Таран. Тираж – 210000. Номінал – 2,50 грн. Офсетний друк, тиснення фольгою, папір крейдований, гумований. Розмір – 48,72 х 27,84 мм, з полем 75 х 27,84 мм. Марка багатоколірна.

На поштовій марці зображено роботу Т.Г. Шевченка «Місячна ніч на Кос-Аралі» 1849 р. (експонат Національного музею Тараса Шевченка). На фоні неповторного нічного пейзажу косаральської землі біля піщаної коси непорушно застигли три шхуни, поставлені на зимівлю. На березі – перевернуті човни і якір. Маленький собачка дивиться на повний місяць, що видніється із-за хмар. Його сяйво ніби позолотило спокійну поверхню води, місячна доріжка простяглася від берега до неба. На полі марки надруковано текст: «О. Макшеєв. Подорожі по киргизьких степах і Туркестанському краю. 1896». Перфорація гребінчаста – 11 1/2. Захист на марці: в УФ променях світяться місячна доріжка на воді, півмісяця та хмара. Дата надходження – 14 липня 2014 р. (Рис. 4).

5. ФТ-5330 КН-42693, непогашена марка «Тарас Шевченко. Укріплення Раїм. 1848» із серії «200-річчя від дня народження Тараса Шевченка» 2012 р., автор Володимир Таран. Тираж – 210000. Номінал – 2,00 грн. Офсетний друк, тиснення фольгою, папір крейдований, гумований. Розмір – 41,76 х 27,84 мм, з полем 67 х 27,84 мм. Марка багатоколірна.

На поштовій марці зображена робота Т.Г. Шевченка «Укріплення Раїм. Вид з верфі на Сирдар'ї» 1848 р. (експонат Національного музею Тараса Шевченка). На передньому плані – річка та човен біля берега. Біля човна на фоні палаток стоїть чоловік у червоній сорочці, білих штанах та кашкеті. Ліворуч видніється високий мис, на якому розміщується укріплення Раїм, яке збудоване у вигляді неправильного багатокутника, на мису гірського берегу річки. Праворуч – море, видно шхуну «Константан», яка стоїть на верфі. Другу шхуну вже спущено на воду. Небо

вгорі блакитне, нижче захмарене й переходить у бузково-брунатне. На полі марки надруковано штриховий код – 4823027132808. Перфорація гребінчаста – 11 1/2. Захист на марці: в УФ променях світиться факсиміле Т. Шевченка. Дата надходження – 14 липня 2014 р. (Рис. 5).

Таким чином, у фондовій колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» налічується 26 поштових марок СРСР та 11 поштових марок України, які присвячені життю і творчості Т.Г. Шевченка. Варто зазначити, що колекція даної тематики не є повноцінною і потребує свого подальшого наповнення та розширення, що спонукає співробітників Заповідника до активного наукового пошуку.

ПОСИЛАННЯ

1. В.Б. Тарасові Шевченкові присвячені / В.Б. // Філателія України. – 2004. – № 2 (46). – С. 7–8.
2. Інвентарні книги фондової інвентарної групи «Філателія» № 1–5 Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».
3. Каталог знаків поштової оплати України. – К.: Видавництво «Марка України», 2002. – 80 с.
4. Каталог знаків поштової оплати України. – К.: Видавництво «Марка України», 2004. – 80 с.
5. Каталог знаків поштової оплати України. – К.: УДППЗ «Укрпошта», 2012. – 84 с.
6. Каталог поштових марок України [укладач і редактор В.Г. Бехтір]. – К.: УОПЗ «Укрпошта», 1997. – 176 с.
7. Киричок Б. Тарас Шевченко й живопис / Борис Киричок // Філателія України. – 2004. – №2 (46). – С. 5–6.
8. Кухарєва Н. Філателістична Шевченкіана у колекції НІЕЗ «Переяслав» / Наталія Кухарєва // Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей. Випуск 9 (11). – Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 210–214.
9. Пиріг Л. Тарас Шевченко – художник у дзеркалі філателії / Любомир Пиріг // Філателія України. – 2008. – № 2 (70). – С. 13–15.
10. Пиріг Л. Тарас Шевченко в мармурі та бронзі мовою філателії / Любомир Пиріг // Філателія України. – 2007. – № 2 (64). – С. 8–10.
11. Поштові марки Росії і СРСР: спеціалізований каталог: в 5 т. / [Під ред. В.Ю. Соловйова]. – М.: ИздАТ, 2009. – Том 4. РСФСРР, СРСР (1923–1960). – 196 с.
12. Поштові марки Росії і СРСР: спеціалізований каталог: в 5 т. / [Під ред. В.Ю. Соловйова]. – М.: ИздАТ, 2009. – Том 5. СРСР (1961–1991). – 240 с.
13. Ревега В. Відображення козацької тематики на поштових марках із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / В. Ревега // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск XIV: матеріали наукової конференції, присвячені 120-річчю музейної справи на Рівненщині. – Вип. 14. – Рівне: Дятлик М., 2016. – С 118–120.
14. Ревега В. Відображення Переяславської ради 1654 року на поштових марках фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / В. Ревега // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД. Матеріали VII-ї Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 29–31 січня 2013 року. Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 91–97.
15. Ревега В. Відображення постаті гетьмана Богдана Хмельницького та Переяславської ради 1654 року на поштових марках фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / В. Ревега // Восьмі Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції: Зб. наук. пр. / Редкол.: О. Драч, К. Івангородський, А. Котиченко та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2014. – С. 83–86.
16. Ревега В. Відображення української етнографічної тематики на поштових марках із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / В. Ревега // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія «Пам'яткознавство Північного регіону України», № 7): Зб. наук. пр. / Посохов С.І. (гол. ред.) [та ін.]; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 20 (23). – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2015. – С. 144–150.
17. Шевченків автопортрет у філателії та еррінофілії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://museumshevchenko.org.ua/element.php?id=640
18. Яременко О. Філателістична Шевченкіана. Уперше на поштовій марці / Олександр Яременко // Слово і час. – 2013. – № 2 (626). – С. 124–125.

Ревега В.В. Почтовые марки, посвященные жизни и творчеству Т.Г. Шевченко, из фондовой коллекции Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав»

В статье исследуются почтовые марки, посвященные жизни и творчеству Т.Г. Шевченко из фондовой коллекции Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав».

Ключевые слова: *Т.Г. Шевченко, почтовая марка, филателистическая коллекция, автопортрет, изображение.*

Reveha V.V. Postage stamps dedicated to the life and work of Taras Shevchenko from the stock collection of the National historical and ethnographic reserve «Pereyaslav»

Postage stamps dedicated to the life and work of Taras Shevchenko from the stock collection of the National historical and ethnographic reserve «Pereyaslav».

Key words: *Taras Shevchenko, postage stamp, philatelic collection, self-portrait, image.*

29.03.2017 р.

УДК 7.021.7(477.5)Ф32

Л.К. Федевич

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОРНАМЕНТІВ СІВЕРЩИНИ У РІЗЬБЛЕНОМУ ДЕРЕВІ ІГОРЯ БІЛЕВИЧА

У статті досліджуються ті елементи геометричного орнаменту Сіверщини, які найчастіше зустрічаються у плоскому тригранно-вгнутому різьбленні такого носія традицій краю, як Ігор Білевич. В дослідженні використано найпростіші елементи: коло, хрест, трикутник, свастя (сварга), ромб, шестипроменева розетка, ключі – давні символи родючості, які є гармонійним втіленням чотирьох природних стихій: Сонця (Вогонь), Землі, Води, Повітря.

Ключові слова: *орнамент, різьблене дерево, традиції, інтерпретація, Сіверщина, природні стихії.*

Знакова (смислова) основа орнаментики привертає до себе увагу не випадково. Дослідники орнаменту вважають, що він виник вже в епоху верхнього палеоліту (приблизно 20–10 тис. років до н. е.), коли використовувалися в декорі зигзаги, штрихи, смужки, хвильки, «ялинковий» орнамент, плетений («мотузковий») візерунок. Заснований на незображувальній символіці, орнамент був майже виключно геометричним, складався зі строгих форм кола, півкола, овалу, спіралі, квадрата, ромба, трикутника, хреста і їх різних комбінацій. Однак уже тоді древня людина наділяла певними знаками свої уявлення про будову Всесвіту, наприклад, коло – сонце, квадрат – земля, трикутник – гори, свастика – рух сонця і т. д. Поступово ці знаки-символи набули орнаментальної виразності візерунка, який став розглядатися і як естетична цінність. Юрій Герчук, один з авторитетних дослідників орнаменту, зазначає, що мета орнаменту – прикрашати [1] Але справедливо буде відзначити, що з орнаментальних мотивів з'явилася й піктографія, ранній етап писемності [2, с. 6].

Щодо Сіверщини, то це особлива територія України (по

Майстер Ігор Білевич

ріках Десна, Сейм, Сула). Вона віддавна поєднала в собі елементи ментальності слов'ян і скандинавських племен. Відомо, що етнічна територія українців сформувалася на землях, які заселяли літописні східнослов'янські племена: поляни, древляни, волиняни, бужани, тиверці, уличі, а також сіверяни. «Сіве'ра» – це назва скандинавських воїнів, які мігрували (IV–VIII ст. – стара хвиля, IX–X – наступна хвиля) на Полісся (і далі) та, як стверджує Костянтин Тищенко (відомий учений-мовознавець, до речі, родом з Глухова), асимілювалися з місцевим населенням (в нашому випадку – слов'янізувалися) [3, с. 338–351]. Можливо, саме тому орнаментика цього краю настільки багата одвічною символікою; саме тому вона так органічно вплелася в народне мистецтво краю, що збереглася до наших днів, збагативши і урізноманітнивши місцеві мистецькі здобутки. Отже, орнаменти Сіверщини у нашому розумінні – це орнаменти Північно-Східного Полісся.

Українське ужиткове мистецтво має давнє коріння. Завдяки літописам і пам'яткам, що дійшли до нас з княжої доби, відомо, що вже тоді існували промисли [4, с. 5], які потім стали власне українськими. Так найдавнішими видами народного прикладного мистецтва є різьба по дереву, включаючи дерев'яну скульптуру, а також килимарство, вишивку, гончарство. Однак вважається, що художня обробка дерева – найдавніший вид декоративно-прикладного мистецтва слов'ян. За формотворчими техніками художнє деревообробництво поділяється на відповідні галузі: бондарство, дерев'яне токарство, столярство та декоративне різьблення (сніцарство). Дерев'яна скульптура досягла свого найвищого розвитку за часів козацької держави в XVII–XVIII ст., сприйнявши себе правонаступницею різьблення по каменю у часи Давньої Русі.

Отож, маючи такі орієнтири та використовуючи метод екстраполяції, ми можемо сміливо і виважено підходити до аналізу орнаментики сучасного майстра «сухої» різьби на дереві глухівчанина Ігоря Білевича, члена НСМНМУ з 2003 року, викладача кафедри педагогіки і методики технологічної освіти Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. При цьому не можна забувати, що актуальність даного дослідження полягає ще й у тому, що розшифровка знакової орнаментики різьблених узорів на дереві розкриває широкі можливості для ідентифікації орнаментальних мотивів суміжних видів народного мистецтва: вишивки, ткацтва, вибійки, розписів, писанкарства, ковальства тощо. Це усвідомлює й сам майстер, збираючи й вивчаючи орнаментику бабусиних вишивок, тканих обрусів, серветок.

Як ми вже зазначили, найбільш древніми є прості геометричні форми – і їх майстерно поєднує у плоскій тригранно-виїмчастій орнаментиці Ігор Білевич, оздоблюючи вироби з дерева різноманітного призначення.

На художніх виставках, які відбулися за останні 5 років у Сумах («Кращий твір року», «Візерунки Сіверщини») [5, с. 8] та у Глухові («Візерунки Сіверщини», «Сто ложок») [6] він продемонстрував таке розмаїття форм та оздоб у стилістиці плоского тригранно-виїмчастого різьблення, що це дозволяє поставити ім'я Ігоря Білевича поруч із кращими майстрами Сіверщини XXI століття Віктором Ворожбитом, Анатолієм Колошиним, Анатолієм Іваньковим, які по праву вважаються патріархами відродження різьблення на Сіверщині [7 , с. 38].

Уродженець Шостки, Ігор Білевич з дитинства увібрав у себе поетичну красу звичаїв та обрядів нашого Північно-Східного Полісся, які не обходились без тканих лляних рушників, весільних скринь, вишитих рушників, хатнього і ритуального начиння. Тож у роботах молодого поліщука, водночас традиційних і новаторських, органічно поєднались ментальність слов'ян і скандинавських племен. Він не обмежується лише завченими прийомами геометричного площинно-виїмчастого декорування виробів, а й упевнено синтезує смислові знаки орнаментів, запозичених не тільки з древніх зразків різьби, а й з вишивок, тканих обрусів, серветок. Майстер справедливо вбачає зв'язок поліської оберегової символіки у всьому – у візерунках віконних наличників та дахів предківських хат, в інкрустації княжих патериць, в одвічних знаках вишитої маніжки дідусевої сорочки, яку Ігор успадкував разом з родинною схильністю до ремесла, творчості, філософського підходу до життя.

Твори митця мають не лише вишукані візерунки, а й ужиткові функції: можна зберігати паляниці, сіль і вино

у його скриньках-хлібницях, сільничках і штофах. Естетика формотворення виробів свідомо перегукується у майстра з формами посуду козацької доби, гетьманської України, Київської Русі. У творчості Ігоря Білевича дивовижно переплітається минуле з майбутнім. Оберігаючи традиції прадідів, розвиваючи настанови учителів, Ігор Володимирович, сам уже досвідчений педагог, має чимало учнів і шанувальників, які беруть участь у спільних з учителем виставках, акціях. І в різьбярстві, і у викладанні Білевич дбає про майбуття мистецтва різьби по дереву, бачить перспективу розвитку творчості в поєднанні національного з загальнолюдським, всесвітнього з ужитковим, формує у своїх вихованців гарні естетичні смаки, цілеспрямованість, креативність. У його довбаних коряках, ковганках, чашах, сніцарських мисниках, баклагах, фляжках бачиш органічне переплетення українських візерунків зі східними, модерних із прадавніми. Декоруючи в техніці геометричного різьблення свої тарелі, скриньки, таці, ложки, художник відроджує прадавню мову знаків, якою вільно володіло людство ще у дописемні часи. Тут Білевичу стають у нагоді вдало використані орнаментальні елементи, пов'язані з солярною та обереговою символікою наших предків – рівнобічні хрести, розетки, ромби, кола, зигзаги. Вироби Ігоря Володимировича – це не просто дерев'яні речі, – кожну тарілочку чи братину виготовлено за «старовинним рецептом» сіверських майстрів, і їхній візерунок містить у собі закодоване послання нащадкам або ж частинку нашої історії.

Таріль

Найуживанішим елементом у різьблених прикрасах майстра є коло (круг). Загалом цей символ, що може зображуватись у багатьох варіаціях, має чи не найбільше різноманітних значень. Коло може означати безперервність буття і вічність. Як символ сонця воно походить із язичницької релігії, де означає божественну, життєдайну енергію (тарелі Білевича). Круг з точкою посередині в українській символіці – це знак сонця. Свій улюблений елемент різьби у вигляді шестипроменевої розетки (як говорить майстер, – сім помахів циркулем) він отримує сполучаючи круг зі схемою сніжинки, що символізує небо (це давній знак у багатьох народів). В орнаментах Білевича коло всередині завжди заповнене двома (і більше) схрещеними лініями, які несуть додаткове смислове навантаження. В такій інтерпретації орнаментоване коло дещо нагадує кельтський хрест з його обов'язково вписаною в круг верхньою частиною. Хрест (зокрема різні його модифікації) – один із найпоширеніших знаків у світовій культурі загалом. Він багатогранний і невичерпний та, на відміну од кола і квадрата, символізує ідею центричності, а не розмежування простору. Цікаво, що прямий хрест – це символ Сонця, Творця, чоловічого начала. Косий хрест – уособлення жіночого начала, Місяця. Накладання цих двох фігур дає подвійний хрест або 8-променеву зірку – символ об'єднання двох начал. Відомо, що ще у дохристиянські часи хрест служив оберегом від злих духів. Перехрещення двох ліній символізувало зустріч Земного з Небесним. Хрест означає також гармонію чотирьох стихій: вогню, води, землі і повітря. Хрест у колі – астрологічний символ Землі. Маючи таке всеохопне значення, хрест в інтерпретації Ігоря Білевича несе багатозначне навантаження: це і символ Сонця – «Огрівай, сонце!», і символ об'єднання двох начал (весільні ложки), і символ зустрічі Земного з Небесним, це також і символ гармонії чотирьох стихій: вогню, води, землі і повітря.

Така фігура, як квадрат, яка зазвичай є однією із центральних в орнаментах багатьох культур, у Білевича зустрічається не часто. Символізуючи досконалість, гармонію, порядок, цей елемент орнаменту у майстра використано на скриньці.

Перехрещений квадрат означає «земне поле». Квадрат в українській традиції є одним із символів землі. Ідея цієї фігури – у розмежуванні простору, виділенні якоїсь частини (поля). Духовно квадрат символізує Матерію, як коло – символ досконалості – дух. Тобто, квадрат протилежний до кола. Квадрат – знак особливого числа 4, яке українці розуміли як символ першоелементів. Це чотири точки земної кулі: сторони світу; пори року; життєві

Весільна чернігівська ложка

Скринька

цикли; частини доби…

Надзвичайно архаїчним знаком є ромб. Його пов'язують із плодючістю людини і землі. Основою розшифрування значення символу є чоловіче та жіноче начало. Він складається з двох трикутників. Та найцікавіше те, що в праукраїнському розумінні три кути ромба тримає жінка (як три кути оселі), а лише четвертий – чоловік, який завершує цілісність. Ромб (із крапкою посередині) є символом засіяного поля, яке мало надзвичайно велике значення для наших предків, означало достаток і добробут. Ромб, або як його ще називають «Трипільський квадрат» – це образ борони – інструмента, що готує землю до засіву. Майстер часто використовує цей елемент різьблення.

У давніх віруваннях трикутник – це символ єдності трьох світів: земного, або явного; підземного, або невидимого; небесного, або духовного. Цього трактування притримується і майстер. Про значення числа 3, яке відображає трикутник, відомо багато. Символ трикутника здавна асоціюється зі стихією Вогню. Деякі дослідники вважають сучасною варіацією трикутника знак тризуба. Трикутники, що торкаються вершинами один до одного, нагадуючи «пісочний годинник», символізують Світ та Антисвіт. А місце їх дотику є своєрідним місцем переходу із одного світу до іншого. Інколи між трикутниками зображають лінію, що зветься «Кільцем Великого Світіння», яка символізує дзеркало, де один світ віддзеркалюється в іншому і навпаки. На старовинних українських вишивках ми бачимо подібні до трикутника фігури – шеврони – це ті самі трикутники, які не мають основи (незамкнуті). Ті з них, які обернуті вершиною вниз, означають жіночу, або матеріальну сутність, вершиною вгору – чоловічу, духовну. Шеврони зі спрямованою вниз вершиною порівнюють з жіночим лоном, вмістилищем, у якому зароджується і виношується нове життя. Лінійний орнамент із шевронів виглядає як зубчастий узор, ламана стрічка з ритмічним чергуванням. Шеврон із точкою перетину ліній угорі вважається одним із найдавніших орнаментальних знаків, що зустрічався ще у малюнках палеоліту і означав гору або землю. Трактування Білевичем цього елементу багатозначне. Насамперед це пов'язане з технічними особливостями геометричного різьблення, де трикутник виступає основною фігурою.

Праобраз свастики ми знаходимо у Мезині (Коропський район Чернігівської області, на Сіверщині) на місці стоянки мисливців на мамонтів (датується близько 20 000 років тому). Під час археологічних розкопок, окрім житлових і господарських споруд, на цій території знайдено чимало оригінальних високохудожніх виробів з бивня мамонта: скульптури-ідоли, стилізовані жіночі статуетки, фігурки тварин, пташок, браслети, прикрашені орнаментами. Один із браслетів вкритий першим відомим зображенням меандра (слово походить із Греції від назви дуже звивистої річки Меандр). Орнаменти, котрі залишилися на виробах з кістки мамонта, мають елемент, який повторюється. За дослідженнями культурологів це – прасвастика аріїв.

Найяскравіша свастика (або, як називають її слов'яни, сварга), точніше свастичний орнамент, викладена плінфою на стінах найстародавнішого собору Чернігова – Спасо-Преображенського, ровесника Софії Київської. Крім центральної шиї-барабана, меандр зі свастик опоясує башту зі сходинок, куди у часи Київської Русі заходив князь з почтом, підіймаючись на призначені для них хори.

«У Київській Русі, – пише Н. Кокшаров, кандидат філософських наук, – хрест із зігнутими кінцями мав свою назву – коловорот. «Коло» – давньоруська назва сонця, «ворот» – давньоруське «повертати» чи «ворота». Сучасною українською мовою «коловорот» буде означати «повертає сонце» чи «ворота сонця». Коловорот символізує перемогу сонця, світла над темрявою, життя (вічного) над смертю. Права свастика (посолонь) у православній традиції символізує перше пришестя сина Божого Ісуса Христа для спасіння людей, прямий хрест символізує його земний шлях, а ліва свастика символізує воскресіння Ісуса Христа і його друге пришестя в силі і славі. Православна церква вживає дану форму хреста понад дві тисячі років. У розписах, на іконах, начинні, на древніх натільних хрестах часто зустрічається свастика, що означає у православ'ї і дію Духа Святого. Вже перші християни в римських катакомбах зображували гамматичний хрест, який у багатьох індоєвропейських народів відповідав поняттю вічності або щастя й іменувався «свастикою» [8] Свасти-

Хлібниця

ка нині вважається буддистським символом. Сварга – відомий під назвою «свастика» – це той самий хрест, але у русі – символ сонячного культу, в магічну силу якого вірили усі древні народи. В давніх українців він асоціювався із силою домашнього вогнища, з родинним щастям. Це усвідомлює майстер і часто використовує цей елемент у своїй орнаментиці.

Оглядаючи вишукані сучасні твори художнього різьблення Ігоря Білевича, мимоволі думаєш, що він одержимий самою творчістю: такі довершені його декоративні тарелі, скриньки, хлібниці, полиці для ложок, коряки, княжі патериці, фляги, ковганки, не кажучи вже про вироби «звіриного» стилю (оздоби та іграшки: коники, бики, птахи; братини з тератологічним орнаментом). Інтерпретація та взаємовпливи орнаментів Скандинавії і Східнослов'янського світу тут виявлено вповні [9, с. 169–176].

У Ігоря Білевича справді фанатична працездатність. Він багато часу віддає різьбленню, творчому осмисленню дерев'яного матеріалу (липа, осика, береза, тополя, груша), але жоден виріб його не повторює один одного, а для цього треба не лише працювати, а й прочитати чимало фахової літератури, познайомитись із новинками, простудіювати тематичні статті. До того ж, він постійно працює як педагог, має своїх учнів, свою школу, нещодавно отримав обласну літературно-краєзнавчо-мистецьку премію імені Пилипа Рудя [10].

У натхненній творчості І. Білевич виходить насамперед із животворчих традицій майстрів рідної Сіверщини, з якою пов'язав майже все своє життя, за винятком кількох років, проведених у Києві, які, звичайно ж, не пройшли безслідно для креативної натури художника, вдумливого і спостережливого чоловіка, якому багато що дали столичні виставки народного мистецтва, спілкування з колегами всіх регіонів України, інтенсивне культурне буття великого центру. Єднати своєю творчістю і подвижництвом історичні покоління народу – така почесна місія викладача Глухівського національного університету імені О. Довженка, члена Національної спілки майстрів народного мистецтва України Ігоря Білевича, котрий щедро ділиться секретами віщого ремесла зі своїми студентами, прихильниками та послідовниками.

ПОСИЛАННЯ

1. Герчук Ю.Я. Что такое орнамент. Структура и смысл орнаментального образа. – М.: «РИП-холдинг», 2013 . – 301 с.
2. Ворончихин Н.С., Ємшанова Н.А. Орнаменти. Стилі. Мотиви. – Ижевськ: Видавничий дім «Удмуртский университет», 2004. – 91 с.
3. Тищенко К. Мовні контакти: свідки формування українців. – К.: «Аквілон-Плюс», 2006. – 415 с.
4. Рибаков Б. Язычество Древней Руси. – М.: «Наука», 1987. – 782 с.
5. Федевич Л. Мовою орнаментів Сіверщини // Суми і сумчани. – 2011. –14 жовтня. – С. 8.
6. Коваленко О. Сто ложок Ігоря Білевича // Неделя. – 2013. – 13 квітня.
7. Білевич І. Анатолій Іваньков // Народне мистецтво – К., 2006, – № 35–36 (3–4). – С. 38.
8. Таємничі коди предків...– [Електронний ресурс] – http://roza2012.net.ua/tayemnichi-kodi-predkiv-12-golovnix-simvoliv-ukra%D1%97nsko%D1%97-vishivki.html ()
9. Половинська В.В. Контакти та взаємовпливи Скандинавії і Східнослов'янського світу XI – першої половини XII ст. в сфері матеріальної культури і мистецтва // Збірник наукових праць. – К., 2013.– С. 166–176.
10. Коваленко О. Глухівчанин Ігор Білевич отримав обласну літературно-краєзнавчо-мистецьку премію імені Пилипа Рудя // Неделя. – 2013. – 12 грудня.

Федевич Л.К. Интерпретация орнаментов Северщины в резьблёном дереве Игоря Билевича

В статье изучаются те элементы геометрического орнамента Северщины, которые чаще всего встречаются в плоской трехгранно-выемчатой резьбе такого носителя традиций Северского края, как Игорь Билевич. В исследовании использованы самые простые элементы: круг, крест, треугольник, свастика (сварга), ромб, шестилучевая розетка, ключи – старинные символы плодородия, которые являются гармоническим воплощением четырех природных стихий: Солнца (Огонь), Земли, Воды, Эфира (Воздух).

Ключевые слова: *орнамент, резное дерево, традиции, интерпретация, Северщина, природные стихии.*

Fedevych L.K. Interpretation of Siversk ornaments in the wood art carving by Ihor Bilevych

The article deals with the research of the parts of Siversk geometrical ornament which occur the most of in the plane trihedral grooved art carving by the renowned Siversk traditions master Ihor Bilevych. In the research the most simple symbols are used: circle, cross, triangle, swastika (swarga), rhombus, six ray rosette, keys – the ancient embodiments of fertility which harmoniously symbolize four natural elements: the Sun (fire), the Earth, Water, Air.

Key words: *ornament, wood art carving, traditions, interpretation, Siversk region, natural elements.*

16.03.2017 р.

УДК 727: 069(477. 41)

Н.М. Кухарєва

МУЗЕЙ ЗАПОВІТУ Т.Г. ШЕВЧЕНКА У НАЦІОНАЛЬНОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

У статті висвітлюється роль Музею Заповіту Т.Г. Шевченка у сучасному суспільстві та розглядається використання новітніх інноваційних технологій у його музейній діяльності.

Ключові слова: *сучасний музей, сучасний відвідувач, музейні інформаційні технології, музейна експозиція, музейний продукт, соціокультурний простір.*

Актуальність нашого дослідження обумовлюється принципово новими підходами до організації музейної справи, коли музеї розглядаються у сучасному суспільстві як невід'ємна складова його соціокультурного простору. Сьогоднішній день вимагає від музеїв формування нового підходу до своєї роботи: інтерактивні експозиції, активна співпраця з різними мас-медіа, громадськими організаціями, різними фундаціями, сучасна рекламна діяльність, активне впровадження в систему «Інтернет» інформації про діяльність музеїв України, їх колекцій, окремі музейні пам'ятки, що мають національне, європейське, світове значення тощо.

У сучасних умовах традиційні форми роботи неефективні, тому актуальним є пошуки дієвих культурних механізмів відбору та передачі традиційних та новоутворюваних цінностей, актуалізації історико-культурної спадщини. Інформаційні технології розширюють стіни музеїв, збільшують сфери їхнього впливу, допомагають вийти із закритого простору і стати частиною суспільного буття, бути актуальними для нової доби та сучасного способу життя.

Питання про роль музеїв у суспільстві розглядалося як у працях вітчизняних учених-музеєзнавців М. Біляшівського, І. Свєнціцького, Н. Курінного, В. Щербаківського, Г. Мезенцевої, М. Славіна, П. Тронька, Р. Маньковської, А. Знаменського, Л. Калініної, Е. Кокоріної, так і закордонних авторів – Т. Смірнової, А. Ліхтварка, А. Рейхвена, Ф. Вайдахера, Ш. Шредля та ін.

Метою запропонованої статті є розкриття окремих аспектів діяльності Музею Заповіту Т.Г. Шевченка в сучасних умовах для подальшого обміну досвідом з колегами-музейниками щодо запровадження нових інноваційних технологій в практику роботи музеїв.

Історичні зміни в усіх сферах життя на порозі XXI ст. поставили перед музеями нові завдання, вирішення яких відповідає вимогам сучасності. Сучасна трансформація музеїв у зарубіжних країнах відбувається на фоні і під впливом розвитку інформаційно-комунікативних технологій, тоді як вітчизняні музеї зазнають аналогічних змін внаслідок дії специфічних соціокультурних факторів – із зміною ситуації в суспільстві.

Музей Заповіту Т.Г. Шевченка відкритий 18 квітня 2008 р. у меморіальному будинку переяславського лікаря Андрія Козачковського, щирого друга Т.Г. Шевченка. Кобзар приїздив до Переяслава чотири рази: двічі у 1845 р. (серпень, жовтень – грудень) та двічі у 1859 р. (червень, серпень) і жив в цьому будинку [8, с. 125]. Музей є науково-дослідним відділом Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», штат якого налічує 8 працівників (4 – наукових співробітників, 4 – музейних доглядачів). Специфіка нашого Заповідника полягає в тому, що він налічує 24 різнопрофільні музеї.

Специфічною формою музейної комунікації виступає музейна експозиція, за допомогою якої відвідувач спілкується із музейним предметом. Оскільки музей є соціальним інститутом, то він завжди створюється під вирішення якихось завдань сучасності, першочергово, соціальних і соціокультурних. «Метою створення Музею Шевченкового «Заповіту», – як зазначено в науковій концепції, – є відтворення атмосфери оточення старовинного українського історичного міста, будинку, в якому Т. Шевченко пережив високе поетичне піднесення в органічному контексті з українською природою, з усім українським життям, а також осягнення і відтворення всієї глибини творчості Т.Г. Шевченка переяславського періоду, осмислення української історії, ментальності, традицій» [7, с. 215]. Отже, йдеться не тільки про конкретний літературний твір «Як умру, то поховайте…» («Заповіт»), а й передачу музейними засобами Заповіту Т.Г. Шевченка нащадкам: його погляди на українську історію, майбутнє України тощо та тему Заповіту в його широкому філософському, духовному розумінні [7, с. 217].

Ми не повторювали того, що експонується в існуючих донині шевченківських музеях, а показали тільки те із життя Т.Г. Шевченка, що стосується лише Переяславщини. Нині діючий музей відповідає виклику часу, заявляє про власну особливу позицію в соціокультурному середовищі, адже вдалося створити неординарну, неповторну, унікальну експозицію Музею Заповіту Т.Г. Шевченка з меморіальними, літературно-художніми та історичними залами. Це було важке, проте й більш цікаве завдання, ніж створення за назвою та змістом традиційного літературно-меморіального музею [5, с. 30].

Меморіальний розділ музею відтворений інтер'єрами кімнат першої половини XIX ст.: «Вітальня А. Козачковського», «Кімната для гостей, в якій жив Т. Шевченко» (і написав безсмертний «Заповіт»), «Бібліотека А. Козачковського», «Кабінет А. Козачковського». Ще чотири зали присвячені розділу «Переяслав історичний», який дає можливість розкрити героїчну історію древнього Переяслава, побачити її очима Т.Г. Шевченка.

Літературно-художні зали, які розповідають про знайомство А. Козачковського з Т. Шевченком та його перебування на Переяславщині, розмістилися в трьох кімнатах. Одна зала музею – виставкова [4, с. 66].

Чи всякий реалізований проект є успішним? Щоб дати відповідь на це запитання, необхідно почути думку відвідувача. Наведу окремі фрагменти, записані у

«Книзі відгуків» нашого музею: «Прекрасна, професійно оформлена експозиція, вражаючі експонати, змістовне наповнення кожного залу!…(музейники Черкащини, 2012 р.); «Сердечний щирий уклін Вам – кожному окремо і всім разом – за збереження скарбниці, сповненої духовною спадщиною поколінь нашого народу, величі наших пращурів. Дякуємо, що попри всі незгоди сьогодення не даєте нам, нащадкам, занепасти духом, втратити остаточно сили та зневіритись у дивовижному майбутті України…» (журналісти зі Львова, Вінниці, Києва, Кіровограда, Криму, Черкас, науковці, письменники, викладачі з семінару «Культура мови – культура нації», 2013 р.); «Низький уклін творцям цього унікального музею, де живе дух Тараса, де неповторна аура, де надихаєшся на добрі справи…» (письменник О. Балабко, м. Київ, 2013 р.); «Музей вартий того, аби повертатись сюди знову і знову!!! (Кіровоград, 2014 р.); «Мені 8 років. Я живу у Києві. Шевченка відкрила для себе у Переяславі» (Саша Допіра, 3-Б клас, м. Київ, ЗОШ № 252); «…Тільки заради відвідин вашого музею варто було приїхати до Переяслава» (співробітники Національної радіокомпанії України, 2016 р.); «Дякуємо за неймовірно затишний, викоханий музей, до якого хочеться повертатися і в якому справді відчувається подих часу» (Віка та Ігор, 2016 р., м. Полтава) [3]. Наш музей відвідує дуже багато іноземців майже з усіх країн Європи, Америки і навіть з далекого Китаю та Японії.

На початку XXI ст. музей отримує статус соціокультурного інституту. Починають складатися нові відносини з відвідувачем, пов'язані з тенденцією «відкритості» сучасного музею. Розширюється аудиторія музею завдяки як використанню художньо-виразних інформаційних засобів, так і врахуванню потреб поєднувати пізнання з відпочинком, розвагами.

Формування привабливого образу музею, розширення його аудиторії за рахунок використання сучасних художніх засобів, врахування об'єктивних потреб людей у свій вільний час поєднувати пізнання з розвагою змушує сучасні музеї використовувати видовищно-ігрові та інші методики організації поведінки та діяльності своїх відвідувачів.

Сучасного відвідувача музею можна назвати «новим культурним споживачем», орієнтованим не стільки на отримання констатуючої інформації освітнього характеру, скільки на отримання задоволення.

Досить цікавим проектом у нашому музеї стало проведення театралізованих екскурсій, які сприяють реалізації нових форм спілкування відвідувача з музеєм, індивідуального підходу до кожного глядача, нетрадиційних методів залучення його до музейних скарбів. Так, у музеї відбулася театралізована екскурсія «Переяславські стежки Кобзаря». Артисти молодіжного театру «Кредо» у вітальні зробили постановку – відтворили перший візит Кобзаря 19 серпня 1845 року до оселі свого друга. Натхненно, невимушено поринули в шевченківську добу учні ДПТНЗ «Переяслав-Хмельницького центру професійно-технічної освіти» (керівник театру Інна Олійник). Кімната для гостей слугувала місцем, де самодіяльні артисти зробили постановку епізоду написання недужим Тарасом всесвітньо відомого твору – «Заповіту». Лауреат міжнародних пісенних конкурсів, співробітник НІЕЗ «Переяслав» Олег Малик-Малиновський зіграв роль Тараса Шевченка так, неначе прожив миті творчого осяяння Кобзаря, зумів донести до глядачів напругу рокових хвилин життя генія українського народу. Також з елементами театралізації проходили у музеї ремінісценції «Обнімітеся ж брати мої, молю вас, благаю…» та «Борітеся – поборете! Вам Бог помагає!..», де були розіграні сценки гіпотетичної позачасової зустрічі Т.Г. Шевченка з гетьманом Правобережної України Петром Дорошенком та гетьманом Лівобережної України Іваном Самойловичем (ролі грали учні Переяслав-Хмельницької гімназії), а також зустріч Т.Г. Шевченка з гетьманом Б. Хмельницьким та І. Мазепою (роль Т.Г. Шевченка грав О. Малик-Малиновський, роль Б. Хмельницького – працівник підприємства «Костал» Володимир Мисюра, роль І. Мазепи – директор міської гімназії Олександр Батрак). Глядачі як дорослі, так і учні надзвичайно схвально зустріли цю нову форму відтворення поезій Кобзаря у вигляді інсценізації. Такі театралізовані дійства є музейним продуктом, який можна замовити у будь-який час, коли виникає потреба у відвідувачів, а також дає можливість в отриманні музеєм додаткових джерел фінансування – музейного маркетингу. Для українських музеїв проблема самофінансування є однією з найгостріших, тому пошук та робота з потенційними спонсорами має стати одним з ключових завдань музейного менеджмента не тільки нашого музею, а й музеїв України. Наш музей отримував від спонсорів кошти обладнанням, оргтехнікою, для преміювання найкращих учнівських робіт під час проведення мистецьких конкурсів, на облаштування могили А. Козачковського тощо.

Визначною подією для нашого міста, Заповідника і музею стало проведення 1 квітня 2015 р. заключного гала-концерту міжнародного культурно-просвітницького проекту «Нас єднає Шевченкове слово», присвяченого 201-й річниці від Дня народження видатного українського поета Тараса Григоровича Шевченка та включенню цієї видатної події до Календаря пам'ятних дат ЮНЕСКО. Ця дата протягом 2014–2015 років відзначалася в Україні та в усьому світі. 2015 рік ми вважаємо Роком Шевченка на Переяславщині: відзначали 170-річний ювілей «Переяславської осені Кобзаря» (написано 10 творів Шевченка на Переяславщині) та 170-річчя написання «Заповіту» Т. Шевченка у Переяславі.

Організаторами заходу стали Влада Литовченко (Міжнародний фонд культурного співробітництва), Інна Силантьєва (Фонд підтримки молодіжного та олімпійського плавання), Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», Київська обласна державна адміні-

страція. У рамках заходу проходила концертна програма, в якій виступили зірки сцени України – керівник музичного проекту «Українські Барви» Оксана Стебельська, співак та телеведучий Артур Боссо, Заслужена артистка України, співачка Марина Одольська, Дмитро та Євген Беженарь (гурт «Армані Бойз»), Народна артистка України Оксана Пекун, Заслужений артист України, співак Андрій Князь, співачка, композитор та автор пісень Наталія Турбіна, танцівник та хореограф-постановник Сергій Костецький, фольклорний гурт «Рожаниця», Заслужена артистка України, співачка Наталія Шелепницька, Заслужений артист України Тарас Яницький, Народна артистка України Наталія Бучинська.

Також відбулася презентація фотовиставки «Великий Кобзар. З любов'ю до книги – з миром у душі», яка складається з 25 фоторобіт за участю відомих українців з різних сфер суспільного життя: театру та кіно, моди, спорту, медицини, шоу-бізнесу. «Міжнародний культурно-просвітницький проект «Нас єднає Шевченкове слово» – це унікальна подія в культурно-мистецькому житті та історії України. Нам вдалося зібрати всі існуючі переклади творів Т. Шевченка різними мовами світу», – розповідала співорганізатор проекту Влада Литовченко. «Вшановувати пам'ять Тараса Шевченка ми повинні кожного року, тому що це дійсно історія нашої країни, а історію потрібно шанувати та пам'ятати. Проект «Нас єднає Шевченкове слово» об'єднав усіх українців та представників іноземних країн», – зазначила співорганізатор Інна Силантьєва [9, с. 4]. Участь у таких проектах надзвичайно важлива для нашого музею, для громадськості міста в сучасних умовах.

Співробітники музею приділяють велику увагу пошуку нових форм і методів роботи з дітьми, студентами. Активно діє програма «Музей – школі», в якому подається перелік тематичних екскурсій по музею, тематика лекторію наших співробітників. На базі музею започатковані літературні гостини у Кобзаревій світлиці, працює мистецька студія, куди залучаються учні наших загальноосвітніх шкіл, гімназії, музичної, художньої школи, Будинку художньої творчості дітей, юнацтва та молоді «Джерело», ліцею-інтернату тощо. Також проведено 6 пленерів студентів Київської Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури. Роботи студентів демонструвалися на виставках нашого музею.

Така форма роботи як квест за темою «Перебування Т.Г. Шевченка на Переяславщині» по-особливому сприймається відвідувачами. Побудовано навчально-розважальний квест у вигляді маршруту – цікаві історії, легенди про перебування поета на нашій землі. Разом з тим відвідувачі знайомляться і з центральними експонатами музею. Системне налагодження діалогу музею з підростаючим поколінням, формування культури відвідування музейних закладів забезпечує міцні контакти на майбутнє. Різноманітні інтерактивні програми загалом не можуть цілком замінити традиційні форми роботи, але, разом з тим, такі нестандартні форми, як літературні вікторини, кросворди, рольові ігри, квести, флеш-моби, здатні зацікавити відвідувачів, привернути увагу молоді до сучасного, креативного сприйняття музейного простору.

Музей організовує різноманітну виставкову роботу, що є важливим діалогом музею з аудиторією, основою музейної комунікації. Організацією виставок ми передусім спонукаємо відвідувача до вивчення нових масивів інформації. Окрім того, виставковий матеріал часто стосується знань з історії культури, питань суспільного життя України та світу, висвітлює сучасний стан традиційного народного чи модерного мистецтва, духовності нашого народу.

Традиційними у музеї є виставки на шевченківську тематику, зокрема, «Шевченкові скарби» із колекції Предстоятеля Української Православної Церкви Блаженнішого Митрополита Володимира (нині покійного), «Шевченко в творах митців» (із колекції НІЕЗ «Переяслав»), «Шевченко – художник» (із колекції Національного музею Тараса Шевченка в Києві), «Світ старовинних поштівок» із колекції Шевченківського національного заповідника (м. Канів), «Шевченкіана Івана Марчука» – всесвітньо відомого українського художника, члена наукової ради Міжнародної академії сучасного мистецтва, лауреата Національної премії України імені Т.Г. Шевченка, народного художника України із колекції Шевченківського національного заповідника (м. Канів), «Шевченкіана Івана Їжакевича» із колекції Національного музею Тараса Шевченка, м. Київ та ін.

У музеї проводяться виставки за участі дітей: «Шевченко та Україна» – роботи учнів дитячої художньої школи; «У світі Тарасового мистецтва» – роботи учасників мистецького конкурсу із загальноосвітніх шкіл, будинків народної творчості Київської області.

Музейні виставки супроводжуються різноманітними поетичними, музичними вечорами, проведенням майстер-класів, зустрічами з авторами виставок, наприклад, досить цікавим було спілкування з Іваном Марчуком, всесвітньо відомим художником, з місцевими художниками, яких на Переяславщині дуже багато тощо. Так, у рамках презентації виставки «Петриківку треба «читати» душею» був проведений майстер-клас, на якому всі бажаючі змогли спробувати навчитися малювати в петриківському стилі та долучитися до створення власних самобутніх зразків українського народного декоративного мистецтва. Майстер-клас із петриківського розпису пройшов під керівництвом заслуженого майстра народної творчості України Тамари Олексіївни Вакуленко та Олени Василівни Ярмолюк. Майстер-клас дуже сподобався присутнім, всі справилися із поставленими завданнями і були задоволені своєю працею і тими малюнками, які були виконані під час даного заняття.

Цікавою формою роботи над виставковими музейними предметами є не тільки активна екскурсійна ро-

бота, а й проведення на основі благодатного матеріалу кількох заходів. Виставка розбурхує фантазію та цікавить відвідувача, адже не повідомляє всіх можливих фактів або деталей, а ставить запитання і підказує, що на цю тему можна дізнатися ще більш цікавого. Так, продовженням виставки «Михайло Сікорський. Літопис життя…», присвяченої 90-річчю від дня народження патріарха музейної справи, колишнього генерального директора НІЕЗ «Переяслав», Героя України став спільний проект із закладами освіти міста і району та музею по проведенню низки заходів по ознайомленню із життєвим шляхом та музейною діяльністю М.І. Сікорського, проведено вечір пам'яті. Всі виставки відвідують учні Переяслав-Хмельницької дитячої школи, проводячи уроки-заняття з мистецтвознавцем І.В. Кузьмицькою. Завдяки створенню музейних виставок відвідувачі мають змогу ознайомитись з унікальними пам'ятками, долучитись до світу історичного, духовного та культурного надбання українського народу.

«Одним з найбільш помітних процесів межі XX–XXI ст. стало активне проникнення до музейної сфери новітніх інформаційних, цифрових технологій, що багато в чому пояснюється швидким розвитком технічних засобів створення, презентації та зберігання інформації», – так характеризує сучасний стан розвитку музейної справи дослідниця Т. Смірнова [6, с. 79]. У той же час зрозуміло, що в процесі організації музейної експозиції важливу роль відіграють експонати – «музей починається і закінчується там, де починається і закінчується музейний предмет – справжній матеріальний свідок історико-культурних процесів, явищ і подій, що мають соціальну значущість, тобто, ключовим елементом музейної експозиції завжди був і залишається музейний предмет» [2, с. 71].

Однак ідея, сенс, історія музейного предмета можуть доноситися до глядача різними способами. Так, мультимедійні засоби відображення інформації все більше використовуються в музейній практиці, допомагають більш широко представити експозиційний і виставковий матеріал, залишаючи в пам'яті відвідувачів яскравий образ.

Ми почали використовувати новий принцип представлення експонатів – «підійди і доторкнись». Метою таких експозицій є перетворення відвідувачів на дійових осіб. У цьому сенсі традиційний і новий типи експонування мають суттєві відмінності: так, традиційний спрямований швидше на емпіричне переживання (звернений до життєвого досвіду відвідувача), в той час як новий впливає на емоційне сприйняття, тобто викликає безпосередню реакцію. Наприклад, у музеї відвідувач як дійова особа використовує рояль XIX ст., на якому можна зіграти будь-яку мелодію або ті, які лежать на роялі (навіть награти мелодію улюбленої пісні Т. Шевченка «Ой піду я до млина», яку співав поет у вітальні на вечорі, влаштованому на честь його приїзду Козачковським 19 серпня 1845 р.); також рояль використовується при проведенні масових заходів тощо.

Ідея використання звуку в експозиції все більше привертає увагу музеологів і дизайнерів. Оскільки звук несе додаткову інформацію, це, безсумнівно, підвищує пізнавальну цінність та емоційну виразність експозиції, поглиблює сприйняття ідеї.

Існує безліч форм звукового оформлення і видів його використання в контексті конкретної експозиції. Так, у меморіальній кімнаті «Бібліотека А.О. Козачковського» є чудова річ, яка збереглася із будинку Козачковських, яку бачив і слухав Т.Г. Шевченко, – музична скринька першої половини XIX ст. німецького виробництва. Для відвідувачів не тільки цікаво споглядати даний музейний предмет, а й прослухати справжнє звучання 12-ти мелодій, записаних на цій скриньці, і віртуально перенестися у XIX ст.

Все частіше звук стає повноправним елементом експозиційного дизайну. Звук «оживляє» предмети. Створюючи виставки у виставковій залі музею, часто використовуємо звукові відеоряди. Наприклад, з нагоди відзначення 1025-річчя Хрещення Русі у музеї була відкрита виставка «Предмети сакрального мистецтва» із колекції НІЕЗ «Переяслав», де були представлені дерев'яні ікони XVII–XIX ст., ікони металеві складні, натільні, перламутрові, хрести-енколпіони, а також дуже цінна чудотворна ікона Миколая Чудотворця. Через звуковий відеоряд відвідувачі могли бачити всю колекцію ікон Заповідника, які не були представлені на виставці. Такі мультимедійні засоби оживили експозицію виставки.

Перспективним напрямом у розвитку музейництва є використання Інтернет-технологій, що відкривають великі можливості для комунікації музею з широкою аудиторією відвідувачів, ознайомлення їх з матеріальним і духовним культурним надбанням, розширення міжмузейних контактів, інтеграції у світове музейне співтовариство. Наш музей, на жаль, власного сайту не має. Є сайт Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», на якому розміщена інформація про всі музеї, в тому числі і про наш. На ресурсі «Музейний портал» розмістили віртуальний тур по Музею Заповіту Т.Г. Шевченка. Ми постійно наповнюємо сторінки сайту НІЕЗ «Переяслав» інформацією про всі заходи, які відбуваються у музеї.

Досвід показує, що кількість відвідувань музейно-виставкової експозиції прямо залежна від висвітлення її у ЗМІ, демонстрації репортажів у телевізійному ефірі, випусків радіопередач, повідомлень у пресі тощо. Наш музей налагодив регулярні контакти із місцевими ЗМІ (телеканалом «Альта», газетами «Вісник Переяславщини», «Переяславська рада») через систематичні запрошення їх на заходи музею із детальною інформацією про них. Постійно співробітники нашого музею співпрацювали не тільки із місцевими ЗМІ, а й давали інтерв'ю каналам «Інтер», 5 каналу про перебування Т. Шевченка на Переяславщині, інтерв'ю під час зйомок телефільму «Шевченко для кожного свій» (до

200-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка) Інститутом журналістики Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, підготували телевиступ на тему «Заповіт» Тараса Шевченка для циклу телепередач про Т.Г. Шевченка «Мене там мати сповила…» для Міжнародного телеканалу УТР, надали інтерв'ю-коментар радіоканалу «Культура» та І каналу Українського радіо про написання Т. Шевченком «Заповіту» в Переяславі, брали участь у прямому ефірі 3 каналу Національної радіокомпанії України із заступником директора Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України С.А. Гальченком, м. Київ про Музей Заповіту Т.Г. Шевченка та про перебування Великого Кобзаря на Переяславщині, надавали інтерв'ю та складали довідки для популяризації унікальних експонатів музею для газети «Аргументи і факти», «Час Київщини», «Голос України» та ін.

Сьогодні такими актуальними є слова Фрідріха Вайдахера про те, що музеї «мають специфічне завдання, яке жодна інша установа не може в них відібрати: вони створені для того, аби допомогти всім зацікавленим краще зрозуміти себе і своє місце в цьому світі» [1, с. 54]. Таким музеєм є Музей Заповіту Т.Г. Шевченка – унікальна перлина Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» та й усієї України.

Отже, сьогодні музеї повинні стати центрами культурного і духовного відродження українського народу, а для цього слід використовувати нові сучасні інноваційні технології, адекватні вимогам часу. Основними факторами трансформації музею як соціокультурного інституту є розвиток інформаційно-комунікативних технологій, економічні і політичні зміни в суспільстві.

Створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка – неординарна подія в сучасному українському музеєзнавстві, яка має всеукраїнське значення. Титанічною працею багатьох наших наукових співробітників, доглядачів, реставраторів, художників відкрито перший в Україні Музей Заповіту Т. Г. Шевченка, який є важливим центром популяризації творчості Кобзаря, його заповітів, виховання молоді на засадах патріотизму. Музейним співробітникам ще багато потрібно попрацювати для здійснення інноваційних перетворень у діяльності нашого музею, зокрема, з питань музейного маркетингу, менеджменту, а також для залучення благодійної допомоги, меценатських і спонсорських коштів в реалізації різноманітних музейних проектів.

ПОСИЛАННЯ

1. Вайдахер Ф. Музеологія / Ф. Вайдахер. – Львів: Літопис, 2005. – 628 с.
2. Знаменський А.В. Модернізація музейної діяльності/ А.В. Знаменський // Довідник керівника установи. – 2003. – № 10. – С. 71
3. Книга відгуків Музею Заповіту Т.Г. Шевченка. 2008–2017 рр.
4. Кухарєва Н. Музей Заповіту Т.Г. Шевченка – пам'ять вдячних нащадків // Н. Кухарєва // Шевченкова скарбниця. Матеріали І-го Всеукраїнського зїзду музейних працівників, присвяченого 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка та актуалізації вшанування памяті Великого Кобзаря напередодні його 200-літнього ювілею. – Черкаси: Брама-Україна, 2012. – 188 с.
5. Кухарєва Н. З досвіду створення експозиції Музею Заповіту Т.Г. Шевченка в Переяславі / Н. Кухарєва // Музейна експозиція: сучасний погляд і досвід побудови (м-ли наук.-практ. конф.). – К.: ДАКККіМ, 2009. – С. 66.
6. Маньковська Р.В. Музейництво в Україні / Р. Маньковська. – К., 2000. – 136 с.
7. Мельник В. Музей Шевченкового Заповіту/ В. Мельник // Пам'ять століть. – К.: Фенікс, 2008. – № 1–2. – С. 214–219.
8. Сікорський М.І. На землі Переяславській / М.І. Сікорський, Д.Т. Швидкий. – К.: Наукова думка, 1983. – 253 с.
9. У Музеї Заповіту Т.Г. Шевченка відбувся гала-концерт зірок України // Вісник Переяславщини. – 2015. – № 93. – С. 4.

Кухарева Н.М. Музей Завещания Т. Г. Шевченко в национальном социокультурном контексте

В статье освещается роль Музея Завещания Т.Г. Шевченко в современном обществе и рассматривается использование новейших инновационных технологий в его музейной деятельности.

Ключевые слова: *современный музей, современный посетитель, музейные информационные технологии, музейная экспозиция, музейный продукт, социокультурное пространство.*

Kuhareva N.M. Museum of Testament of Taras Shevchenko in the national socio-cultural context

The article highlights the role of the Museum of Testament of Taras Shevchenko in modern society and use of the latest innovations in its museum activities is considered.

Key words: *modern museum, the modern visitor, museum information technology, museum exhibition, museum product, socio-cultural space.*

26.02. 2017 р.

УДК 069(477):-058.86(379. 822)

О.І. Трощинська
Я.Л. Діденко

МУЗЕЙ І ДІТИ: З ДОСВІДУ НАУКОВО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»

Стаття присвячена науково-освітній діяльності Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», спрямованій на дитячу аудиторію. Поряд з традиційними формами комунікації автори описують нові способи взаємодії музейного закладу із відвідувачами: музейні освітні проекти, творчі майстерні, квести та ін.

Ключові слова: *Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», науково-освітня діяльність, дитячі музейні програми.*

Важливе місце в роботі Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» займають дитячі музейні програми. Розвиток подібних освітніх програм «впливає на зміну іміджу музею у суспільному сприйнятті» [1, с. 55–56]. Актуальність цього напрямку музейної діяльності підтверджують заходи даної тематики, які відбулися протягом останнього часу – щорічні науково-практичні конференції «Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи», IV Всеукраїнський музейний фестиваль «Музей і діти: дитячі програми, центри, музеї». Дана тема постійно є одним із напрямків роботи конференцій та круглих столів.

В сучасних умовах музейні заклади змушені шукати нові способи та засоби комунікації в роботі з відвідувачами. «Сучасний музей прагне сформулювати від-

повіді на суспільні виклики, пропонуючи засоби для розуміння та усвідомлення молодими людьми складних взаємозв'язків історичного минулого, формування бачення їх майбутнього та ролі, яку вони можуть відігравати у суспільному поступі. У процесі пізнання та формування ціннісного ставлення особистості до історико-культурної спадщини молоді люди мають змогу отримати стале відчуття приналежності до спільноти, навчаються приймати самостійні рішення, здійснювати зважений вибір, прогнозувати розвиток суспільства в майбутньому» [2, с. 134–135].

Особлива увага в просвітницькій діяльності закладу приділяється підростаючому поколінню, яке через 7–10 років може стати постійними відвідувачами музею. Знайомство наймолодшої аудиторії з музеєм є важливим елементом музейної освіти. Музейна освіта – «альтернативний простір зустрічі… дитини з історією, мистецтвом, культурою, традиціями, з іншою людиною, де можна вільно відчути, відкрити і спробувати зрозуміти (по своєму) «світ» і самого себе, через об'єкти і їх презентації, інтерпретації у представлених на виставках контекстах» [1, с. 58].

Важливою тенденцією в розвитку музейних закладів протягом останніх років є спрямованість на взаємне спілкування, активне використання інтерактивних та ігрових форм роботи, що дозволяє маленькому відвідувачу брати активну участь у різноманітних заходах. Використання подібних елементів в роботі закладу із дитячою аудиторією робить перебування в музеї більш запам'ятовуваним.

Поряд із традиційними формами комунікації, такими як екскурсії, заняття, лекції, виставки протягом останніх років в роботі НІКЗ «Чигирин» з'явилися інші способи взаємодії музейного закладу із відвідувачами: навчальні практики, творчі майстерні, квести, музейні освітні проекти та ін. Активно їх упроваджувати заклад розпочав з 2014 р., коли було проведено заходи по реалізації освітнього проекту «Освітньо-творчий діалог «Чигиринський край очима дітей» (в рамках програми ProMuseum за підтримки МФ «Відродження», МБФ «Україна 3000» та ГО «Український центр розвитку музейної справи») [3, с. 88–90]. Метою проекту було створення умов для постійного діалогу дітей із заповідником за рахунок залучення їх до спільної творчої діяльності. Учасниками стали учні навчальних закладів Чигиринського району віком від 7 до 15 років.

Проект мав кілька складових, які сприяли налагодженню взаємної комунікації – заповідник-дитяча аудиторія:

- проведення конкурсу дитячої творчості «Чигиринський край очима дітей», присвяченого історико-культурній спадщині Чигиринщини;
- підготовка за участі школярів книги-розмальовки «Речі з музею» та путівника по Чигиринщині для дітей «Оповідки козака Тараса Чигиринця»;
- початок роботи «Творчої музейної майстерні».

В рамках роботи «Творчої музейної майстерні» учасники проекту знайомилися з різними видами традиційного та сучасного мистецтва: вчилися декоративному розпису, крапковому розпису (point to point), соломоплетінню, ліпленню з солоного тіста, виготовленню ляльки-мотанки, традиційного українського віночка, мистецтву витинанки. Аналіз роботи «Творчої музейної майстерні» дає можливість зробити висновок, що така форма роботи є цікавою для дітей. Зазвичай, діти приходять до музею з примусу дорослих (батьків, вчителів), а в даному випадку приходили самостійно, з бажанням.

Метою проведення конкурсу дитячої творчості «Чигиринський край очима дітей» було заохочення дитячої творчості, підтримка талановитих дітей та привернення їхньої уваги до історико-культурної спадщини краю.

Всі роботи учасників конкурсу (а їх було подано більше 200) були представлені на підсумковій виставці в музеї Б. Хмельницького, адже для кожної дитини важливо знати, що її творчість не даремна та потрібна.

Однією з складових проекту був друк видань для дитячої аудиторії. На творчому занятті «Проілюструй розмальовку» школярі створювали ескізи для майбутньої книги-розмальовки «Речі з музею». Спочатку юні художники більш детально оглянули предмети в експозиції музею, послухали розповіді екскурсоводів, а потім малювали їх. Розмальовуючи предмети, вміщені в книзі, діти ближче знайомляться з музейними експонатами.

Ще одним друкованим виданням для дітей став путівник по Чигиринщині «Оповідки козака Тараса Чигиринця». Доступною для дітей мовою розповідається про історію Чигиринщини, її пам'ятки. Розповідь ведеться від імені вигаданого героя козака Тараса Чигринця, рід якого з давніх-давен проживав на Чигиринщині. Розповідь супроводжується цікавими завданнями. Особливість путівника в тому, що всі ілюстрації в книзі, виконані учасниками конкурсу дитячої творчості «Чигиринський край очима дітей». Крім того, до книги вміщені окремі поезії переможців літературної номінації конкурсу.

Даний проект став одним із етапів налагодження діалогу між громадою та заповідником, формування команди друзів музею.

Варто зазначити, що деякі із започаткованих в рамках проекту заходів стали постійними. Так, вже протягом 3-х років на базі закладу працює «Творча музейна майстерня», що переросла в окремий проект. В рамках її роботи учасники знайомляться з різними видами традиційного та сучасного мистецтва. Така форма роботи, як майстер-класи є цікавою для дітей, адже у них є можливість розкрити свій творчий потенціал.

Протягом 2014–2016 рр., напередодні новорічних свят, в заповіднику було реалізовано проект «Майстерня Святого Миколая» (спільно із ГО «Ми – чигиринці» та ГР «Об'єднання «Самопоміч»). В рамках проекту, починаючи з кінця листопада, було організовано

майстер-класи по виготовленню новорічних іграшок та прикрас з різних природних та вторинних матеріалів (пластикові пляшки, електричні лампочки, пінопласт, шишки, горішки, соломка, фольга). А 19 грудня в день Святого Миколая біля музею Б. Хмельницького діти прикрашали живу ялинку власноруч виготовленими іграшками. Свято супроводжувалось конкурсами та подарунками від Святого Миколая. Продовженням проекту став конкурс дитячої творчості «Зимова казка дитячими руками» у листопаді–грудні 2016 р.

Знайомлячись з музейними експонатами, діти не лише слухають, а й активно залучаються до екскурсії. Науковцями заповідника для зацікавлення відвідувачів, що добре орієнтуються в експозиціях та пам'ятках закладу, розроблено екскурсію-гру «Читаємо, шукаємо, пізнаємо» (Scavenger hant – це вид музейної гри, який цікавий тим, що дає можливість внести елемент гри і, навіть, змагання в спілкування із закладом), що включає наступні етапи: музей та резиденція Б. Хмельницького, Замкова гора, археологічний музей. Учасники отримують бланки з завданнями. Умова гри – уважно читати та виконувати завдання, шукаючи предмет (об'єкт), вписуючи відповідь (назву, місце знахідки (розташування) та ін.) до бланка. Відповідаючи на запитання, діти знайомляться з історією краю, пам'ятками, музейними експонатами.

Цікавою для сучасної молоді є така форма роботи, як квест. В ній поєднано інтерактивність, нестандартні завдання, рухливість, командний дух. «Останнім часом квести набули неабиякої популярності та широкого втілення у музейній практиці завдяки своїй універсальності, пристосованості до сучасних умов та можливості задовольнити будь-яку вікову аудиторію» [4, с. 159]. Для відвідувачів пропонуються квести «Таємниці гетьманського скарбу», «Чигирин – гетьманська столиця», «Таємниці Золотої гори». Цей формат дозволяє задіяти різні види завдань, які повинні виконати команди, проходячи певний маршрут. Результатом квесту є зростання поінформованості про історію та культуру рідного краю та України.

«Перспективним напрямком у розвитку музейництва є використання інтернет-технологій, що відкривають великі можливості для комунікації музею з широкою аудиторією відвідувачів, ознайомлення її з матеріальним і духовним культурним надбанням, розширення міжмузейних контактів» [5, с. 80]. Заповідник має власний сайт (http://chigirinzapovidnyk.org.ua). Одна з його сторінок – «Сторінка для дітей», на якій представлено результати проекту «Чигиринський край очима дітей» та роботи учасників підсумкової виставки конкурсу робіт дитячої творчості. На ній розміщено скавенгер-хант по музею Б. Хмельницького, що можна самостійно завантажити та роздрукувати перед відвідуванням заповідника.

Надзвичайно актуальним сьогодні у культурно-освітній діяльності музейних закладів є використання в просвітницькій діяльності елементів гри. «Одним з ефективних способів привернути увагу дітей до музею, зробити його відвідування регулярним і корисним є активне застосування ігрових технологій у музейному просторі» [6, с. 155]. Бажаючи залучити найменших відвідувачів (5–8 років) і розуміючи, що екскурсія у традиційному викладі для них не буде особливо цікавою, для них було розроблено гру-ходилку «В пошуках гетьманського скарбу». Гра відбувається на стилізованій карті Чигиринщини, розміром 3 х 4 м, надрукованій на банерному полотні. Під час гри діти мають можливість здійснити «подорож» по Чигиринщині, дізнатися про відомих земляків, найцікавіші історичні місця, заняття предків, виконуючи цікаві завдання: ребуси, загадки, анаграми та ін.. В якості генератора випадкових чисел використовується великий м'який куб. Для дітей старшого віку створено настільну гру-ходилку «Мандруючи Чигиринщиною» формату А 1. Під час гри (на основі карти із зазначенням найцікавіших туристичних об'єктів Чигиринщини, обрамленої полем із 4-ма тематичними блоками запитань («Герої», «Події», «Місця», «Цікавинки») діти, самостійно обираючи тематику питань, знайомляться з історією та пам'ятками, видатними особами краю. Також для найменших відвідувачів виготовлено кубики «Дивокрай» із зображеннями пам'яток та об'єктів заповідника, музейних предметів і розфарбовку формату А 1 – «Диво-місто», створену художником Л. Супрягою на основі малюнку з літопису С. Величка «Облога Чигирина турками».

Ці напрацювання були представлені на І та ІІ Освітніх фестивалях для дітей і підлітків «Арсенал ідей» (Мистецький Арсенал), де відвідувачам запропонували цілу ігрову програму, підготовлену авторами повідомлення: гра-ходилка (в двох варіантах), музейні розфарбовки, кубики та завдання до загально музейного квесту. Важливою для відвідувачів була і можливість контакту із музейником – «спеціалістом, який відкриває можливість проведення діалогу, пояснення сумнівів, постановку запитань та спільний пошук відповіді» [1, с. 58].

В перспективі роботи заповідника – створення Музею Дитини в с. Суботів Чигиринського району на основі творчої спадщини дитячого етнографа, дослідника української традиції виховання дитини М.Ф. Грушевського, який в кінці XIX – на початку XX ст. жив та працював у с. Суботів. Вже сьогодні на території, прилеглій до майбутнього музею, відвідувачам пропонується взяти участь в пізнавально-розважальній програмі «Розваги, ігри, забавлянки старого Суботова» (на основі етнографічних матеріалів М.Ф. Грушевського) – пограти в стародавні ігри. В майбутньому Музей Дитини має стати центром проведення дитячих творчих фестивалів, програм.

Одним із напрямків просвітницької роботи закладу є створення комплексних пізнавально-розважальних програм, де поєднуються тематичні виставки, екскурсії, майстер-класи, ігри тощо. На цьому фоні інформація, подана екскурсоводом, сприймається зовсім по-іншо-

му. «Дуже важливо під час проведення заходів долучати аудиторію до діалогу, тільки тоді захід буде цікавий, пізнавальний і запам'ятається надовго» [7, с. 138]. Для дітей пропонуються музейні програми «Дивосвіт писанок», «Новорічно-різдвяні розваги по-козацьки», «Свято зустрічі весни» та ін. Так, наприклад, програма «Дивосвіт писанок» включає виставку, на якій представлені традиційні й нетрадиційні писанки, екскурсію, під час якої можна дізнатися про історію свята, традиції, пов'язані з Великоднем. Розважальна частина програми дає можливість дітям пограти у традиційні великодні ігри, а під час майстер-класу намалювати власноруч писанку. Під час проведення пізнавально-розважальної програми «Новорічно-різдвяні розваги по-козацьки» діти мають можливість здійснити пізнавальну подорож по резиденції Богдана Хмельницького, взяти участь у цікавих іграх, забавках, захопливих майстер-класах, дізнатися про святочні ворожіння та спробувати самим поворожити. Таким чином використання музейних програм дозволяє зробити музейний заклад не лише простором пізнання, а й гри та творчості.

Дитячі музейні програми допомагають сформувати образ приязного та приємного для дітей музею, який направляє «наймолодших на шлях відкриття самого себе, вивчення правил, механізмів, що регулюють найближче навколишнє середовище, ставлячи запитання: Як це відбувається? Чому це відбувається? Беручи теми, близькі відчуттям і переживанням дитини, музеї в приязний спосіб вводять молоде покоління в світ символів і значень, можливих інтерпретацій, шляхом довільного вибору діяльності, обрання шляху відвідування за індивідуальною мотивацією і зацікавленнями відвідувачів» [1, с. 66].

ПОСИЛАННЯ

1. Pater R. Edukacja muzealna dla dzieci. Alternatywne przestrzenie // Edukacja elementarna w Teorii i Praktyce. – 2013. – № 4 (30). – S. 55–76.

2. Вербицька П. Нові підходи музейної освіти у формуванні ціннісного ставлення особистості до історико-культурної спадщини / П. Вербицька // Волинський музейний вісник: Науковий збірник.: Вип. 7. – Луцьк, 2015. – 552 с.

3. Трощинська О.І. Віденко Я.Л. Освітньо-творчий діалог «Чигиринський край очима дітей» (з досвіду створення музейно-освітніх проектів НІКЗ «Чигирин») // Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи. Матеріали Другої науково-практичної конференції (25–26 вересня 2014 року). – К., 2014. – С. 88–90.

4. Караманов О. Організація музейного середовища у просторі міста: педагогічні можливості сіті-квестів / О. Караманов // Жовківські читання 2015: Збірник статей третьої наукової конференції «Музей в сучасному світі» / Львівська національна галерея мистецтв ім. Б.Г. Возницького. Упорядники: С. Каськун, М. Скіра. – Львів: Растр-7, 2015. – 260 с.

5. Маньковська Р. Сучасні музейні комунікації та перспективи їх розвитку / Р. Маньковська // Краєзнавство. – 2013. – № 3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2013_3/13

6. Мартем'янова Н.С. Ігрові педагогічні технології в музейній роботі з дітьми / Н. Мартем'янова // Дев'ятнадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції на тему «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства», Харків, 18 квітня 2013 р. / Харківський історичний музей. – Х.: Майдан, 2013. – 314 с.

7. Овчіннікова Л.Г. Новий підхід до проведення інтерактивних заходів співробітниками відділу етнографії ХІМ імені М.Ф.Сумцова / Л.Г. Овчіннікова // Двадцять другі Сумцовські читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій». – Х.: Майдан, 2016. – 356 с.

Трощинская Е.И, Диденко Я.Л. Музей и дети: из опыта научно-образовательной работы Национального историко-культурного заповедника «Чигирин»

Статья посвящена научно-образовательной деятельности Национального историко-культурного заповедника «Чигирин», направленной на детскую аудиторию. Наравне с традиционными формами коммуникации авторы описывают новые способы взаимодействия музея с посетителями: музейные образовательные проекты, творческие мастерские, квесты и др.

Ключевые слова: *Национальный историко-культурный заповедник «Чигирин», научно-образовательная деятельность, детские музейные программы.*

Troshchynska O.I., Didenko Ya.L. Museum and children: the experience of educational work of the National Historical and Cultural Reserve «Chyhyryn»

The article is devoted to education activities of the National Historical and Cultural Reserve «Chyhyryn» directed to children. Along with traditional forms of communication, the authors describe new ways of interacting with the visitors of the museum institution: museum educational programs, workshops, quests and others.

Key words: *National Historical and Cultural Reserve «Chyhyryn», educational activities, children's museum programs.*

20.02.2017 р.

АВТОРИ

Абашіна Людмила Олександрівна – старший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Абрамова Ірина Валентинівна – завідувачка сектора «Музей «Будинок митрополита» відділу «Софійський музей» Національного заповідника «Софія Київська».

Барабаш Наталія Олександрівна – завідувачка кафедри соціально-політичних та економічних дисциплін Криворізького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».

Березова Світлана Анатоліївна – старший науковий співробітник Національного музею історії України.

Бичковська Ганна Миколаївна – аспірант, молодший науковий співробітник (за сумісництвом) Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Блакитний Максим Михайлович – вченй секретар Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Будзар Марина Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Київського університету ім. Б. Грінченка.

Ванжула Олена Миколаївна – старший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Вечерська Ольга Вікторівна – старший науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Вечерський Віктор Васильович – кандидат архітектури, доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства факультету культурології Київського національного університету культури і мистецтв.

Виноградов Степан Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Київського університету ім. Б. Грінченка.

Гаврилов Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, заступник директора з навчальної роботи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Галь Богдан Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії Державного вищого навчального закладу «Національний гірничий університет».

Герасько Марина Олександрівна – кандидат історичних наук, завідувач відділу науково-просвітницької роботи Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Гирич Ярослав Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Горова Алла Олександрівна – науковий співробітник відділу «Цитадель» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Горох Микола Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Горькова Анастасія Олексіївна – вчений секретар Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Гринь Павло Сергійович – магістрант історико-юридичного факультету Ніжинського

державного університету ім. М. Гоголя.

Гриценко Андрій Петрович – кандидат педагогічних наук, директор комунального закладу Березівської сільської ради «Слоутський навчально-виховний комплекс», старший викладач Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Демиденко Надія Михайлівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувачка кафедри Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ.

Діденко Яніна Леонідівна – учений секретар Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Дмитренко Наталія Михайлівна – кандидат історичних наук, завідувачка історичного відділу Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського.

Донець Анна Олександрівна – магістрантка історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Жам Олена Михайлівна – завідувачка науково-дослідного відділу «Музей хліба» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Желєзко Костянтин Анатолійович – магістр історії, аспірант Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Желєзко Роман Анатолійович – науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського.

Жуковський Мирослав Петрович – заступник директора з наукової роботи комунального закладу «Нікопольський краєзнавчий музей».

Заїка Віктор Володимирович – старший викладач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Заїка Олена Яківна – кандидат педагогічних наук, доцент Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Заїка Наталія Любомирівна – завідувачка науково-дослідного сектора «Музей українського рушника» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Зворський Сергій Леонідович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач сектора енциклопедичних досліджень Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого.

Земанек Антон Олегович – магістр, інженер KPMG Audit s.r.o (Прага, Чеська Республіка).

Зозуля Сергій Юрійович – старший науковий співробітник відділу історичного пам'яткознавства Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.

Іванченко Леся Антонівна – науковий співробітник Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук.

Казимір Віра Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Казіміров Дмитро Вікторович – кандидат історичних наук, спеціаліст Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств установ та організацій.

Калашник Євген Станіславович – магістр історії.

Калінович Олена Ігорівна – завідувачка науково-дослідного сектора «Музей народного одягу Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Карась Анатолій Володимирович – директор Кролевецького районного краєзнавчого музею.

Карманов Юрій Олексійович – науковий консультант Реставраційної ділянки Георгіївського монастиря м. Умань.

Кедун Іван Станіславович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Кириєвський В'ячеслав Дмитрович – краєзнавець, м. Шостка.

Коваленко Юрій Олександрович – завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів».

Ковальчик Рафал Віктор – професор Інституту історії Лодзького університету (Польща).

Кондратенко Наталія Григорівна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського.

Костенко Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, завідувачка художньої галереї Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника.

Крижанівський Віталій Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Крупенко Оксана Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Кулик Антон Андрійович – бакалавр історії, краєзнавець, м. Вороніж.

Кужельна Олена Валеріївна – начальник організаційного відділу виконавчого апарату Шосткинської районної ради Сумської області.

Кухарєва Наталія Михайлівна – завідувачка науково-дослідного відділу «Музей Заповіту Т.Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Лейберов Олексій Олегович – старший викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародної політики Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Лесик Людмила Василівна – магістр історії.

Лєбєдєва Юлія Олександрівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту українознавства.

Ликова Оксана Григорівна – науковий співробітник відділу сучасної художньої кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Литовченко Олександр Леонідович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Луговик Тетяна Вікторівна – аспірантка кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Луняк Євген Миколайович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України, професор Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Мамалага Віталій Вікторович – науковий співробітник відділу «Цитадель» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Маслійчук Володимир Леонтійович – кандидат історичних наук, докторант Харківської державної академії культури.

Мезенцев Володимир Ігоревич – кандидат історичних наук (еквівалент Ph. D.), науковий співробітник Канадського Інституту Українських Студій (м. Торонто, Канада), виконавчий директор Батуринського українсько-канадського археологічного проекту від канадської сторони та співкерівник розкопок у Батурині.

Мельник Маргарита Олександрівна – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України.

Міллер Наталія Василівна – учитель української мови і літератури Воронізького навчально-виховного комплексу Шосткинського району Сумської області.

Міден Ервін Лотарович – аспірант Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Мірошниченко Надія Олександрівна – кандидат педагогічних наук, науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Мірошниченко Олександр Миколайович – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Морозов Олександр Сергійович – директор Бібліотеки ім. академіка М.О. Лавровського Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Мошик Ірина Вікторівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, учений секретар Національного заповідника «Глухів».

Назарова Віра Валеріївна – генеалог, засновник сайту «Вихованцям глухівських гімназій присвячується…», співзасновник генеалогічного порталу «Єврейські корні».

Нікітін Віктор Григорович – кандидат медичних наук, краєзнавець, м. Конотоп.

Ольговський Сергій Якович – кандидат історичних наук, професор кафедри музеєзнавства і пам'яткознавства Київського національного університету культури і мистецтв.

Онопрієнко Олена Володимирівна – головний зберігач фондів Глухівського міського краєзнавчого музею.

Орлов Владлен Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник науково-дослідного сектора науково-освітньої роботи Полтавського музею авіації і космонавтики.

Перепелиця Алла Іванівна – молодший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Петриченко Віктор Анатолійович – викладач відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Ніжинський агротехнічний коледж».

Пістоленко Ірина Олександрівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувачка науково-дослідного сектора Полтавського музею авіації і космонавтики.

Подлевський Святослав Володимирович – старший лаборант Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Попружна Алла Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Академії державної пенітенціарної служби.

Потапенко Максим Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Прудько В'ячеслав Олександрович – кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Ребенок Валентин Володимирович – аспірант Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Ревега Віктор Васильович – старший науковий співробітник відділу науково-фондової роботи Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Ревега Наталія Миколаївна – старший науковий співробітник науково-освітнього відділу екскурсійно-масової роботи Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий спіробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Рожкова Людмила Іванівна – кандидат історичних наук, доцент Сумського національного аграрного університету.

Рой Світлана Вікторівна – бібліотекар Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського.

Савицький Олексій Дмитрович – генеральний директор Національного заповідника «Глухів».

Саєнко Наталія Анатоліївна – завідувачка відділу археології Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Салтан Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури.

Сенченко Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.

Сиволожська Каріна Юріївна – студентка Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Ситий Юрій Миколайович – старший науковий співробітник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Снагощенко Валентина Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики навчання суспільних дисциплін Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Солдатова Каріна Олександрівна – аспірантка кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, науковий співробітник відділу археології Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Солодка Катерина Юріївна – студентка Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Старченко Віра Іванівна – завідувачка сектора науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського.

Стахурська Анастасія Володимирівна – магістрант Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Степенькін Станіслав Юрійович – кандидат історичних наук, завідувач історичного музею Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника.

Страшко Євгенія Матвіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Сулима Оксана Сергіївна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського.

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України.

Терех Микола Іванович – завідувач відділу «Цитадель» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Терещенко Олена Анатоліївна – пошукувач Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України.

Терещук Оксана Михайлівна – провідний екскурсовод, старший науковий співробітник Національного музею історії України.

Ткаченко Віктор Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, учений секретар Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Ткаченко Валентина Миколаївна – старший науковий співробітник Сумського обласного художнього музею ім. Н. Онацького.

Товстоляк Надія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та правознавства факультету географії, туризму та історії Державного вищого навчального закладу «Криворізький державний педагогічний університет».

Токарєв Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Травкіна Ольга Іванівна – кандидат історичних наук, завідувачка відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Троцька Валентина Іванівна – старший науковий співробітник відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Трощинська Олена Іванівна – молодший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Федевич Людмила Костянтинівна – заслужений працівник культури України, завідувачка відділу декоративного мистецтва Сумського обласного художнього музею ім. Н. Онацького.

Філіпова Ганна Володимирівна – аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.

Харковенко Роман Володимирович – головний спеціаліст сектора обліку пам'яток та ведення Державного реєстру нерухомих пам'яток управління охорони культурної спадщини Міністерства культури України.

Хармак Марина Миколаївна – науковий співробітник відділу «Цитадель» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Чередниченко Анастасія Миколаївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Черевко Ірина Анатоліївна – кандидат геологічних наук, завідувачка наукового сектора моніторингу нерухомих пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Чечель Жанна Анатоліївна – старший науковий співробітник відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Чурочкін Олександр Анатолійович – кандидат богослов'я, протоієрей, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі, настоятель парафії Різдва Богородиці с. Нова Слобода Путивльського р-ну.

Шакула Валентина Іванівна – молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу «Музей хліба» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Шевель Анжеліка Олександрівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Сумського національного аграрного університету.

Шишкіна Юлія Андріївна – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Шкіра Людмила Миколаївна – завідувачка науково-дослідного відділу «Музей історії народного сухопутного транспорту Середньої Наддніпрянщини» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Щербина Світлана Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Юрченко Сергій Борисович – директор Науково-дослідного інституту історії архітектури та містобудування м. Київ.

Юхно Федір Анатолійович – аспірант кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Яненко Анна Сергіївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СІВЕРЩИНА
В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Випуск 10

Технічний редактор – *В.В. Ісаєв*
Дизайн обкладинки – *Ю.О. Москаленко*
Комп'ютерне складання – *В.В. Ісаєв*
Коректура – *С.П. Жукова, О.І. Мошик*

Редакційна колегія збірника залишає за собою право на стилістичне, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів. Надані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються. Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться. За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації. Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікацій.

Підписано до друку 04.05.2017 р.
Формат 60×84/8.
Ум. друк. арк. 59,52. Обл.-вид. арк. 75,32.
Наклад 100 прим. Зам. № 1392.

Видавець
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.);
вул. Лаврська, 9, корп. 19, м. Київ, 01015, Україна;
тел.: +380 (44) 2807879; e-mail: m-center@ukr.net

Виготовлювач
ПП. Лисенко М.М.
М. Ніжин, вул. Шевченка, 20
тел./факс: +380–4631–90995; e-mail: milanik@land.ru

УДК 94(477.5)+908(477.5)